

अथ श्रीमन्मृसिंहीयस्य प्रयोगपारिजातस्य

षोडशसंस्कार-माण्डं पाकसंस्थामाण्डसंक्षेपम् ।

विद्वद्भ्यर्थनम्

यत्रामसारुणात्मयग्नित् विलयं प्रत्यृहपुञ्जाः क्षणाग्नेयेयोऽव्यखिलाभं दर्शनविधौ धत्तेऽशतः कौशलम् ।
 लोकेष्व्यादृरपात्रतां मधुरतां चक्रे जगत्पुत्रातिं तं धीदचगुरुं प्रणम्य विदुयो विप्रानदोऽभ्यर्थये ॥ १ ॥
 धीतस्मार्तपरायण्यः सुखिमलाचाराः सुगौणीकृतस्वार्था मत्सस्पद्भूलेशविपुराः शश्वत्परार्थोद्यताः ।
 तेभ्योऽनङ्कितपूर्वमीत्सितमदभ्रं पारिजाताह्वयं प्रन्ये मधु समर्पये कृतधियः पानाणि सर्वांशे ॥ २ ॥
 प्रन्योऽयं महनः प्रमाणविधुलाः क्रोशास्वग्रुब्जा मिथो व्यस्तस्ताञ्च नियन्यसंस्करणपर्याप्ता न मच्छेनुयी ।
 याचहुन्दि मया विचार्य बहुलायासेन संशोभितो येचेतादशसंस्कृतिव्यसनिनो विदुस्त एव भ्रमम् ॥ ३ ॥
 ग्रन्थान्कोऽपि पुमान्प्रकाशयतिचेयत्केन तन्नौरयं कृत्वा वीथ्य कृपाकटाक्षितदत्ता शंसन्ति तं सत्तनाः ।
 बंधो मरुत्तलनं पथा म्रचलतो दृष्टोपहासोद्यता निर्मन्दाक्षमहो हसन्ति विकसद्गन्तं पुनर्दुर्जनाः ॥ ४ ॥
 दोषोद्देशविकः खलास्यसुषिपत्त्रिह्राहिराशीवियः संशुक्ष्मसियो गुणं गुणवतः के वा न नाशं नयेत् ।
 न स्वाधेत्सविधेऽद्विदुषिडकभूतं दिव्योपथं मान्त्रिकं शास्त्रार्थोपनिषद्विदां शुभददां काहृष्यतः प्रेक्षणम् ॥ ५ ॥

अथात्र किंचित्प्रास्ताविकम्—

गणेशं धाग्देवीमथ स्वळनाथं भगवतीं महालक्ष्मीं विप्रानपिच पितरौ पूज्यचरणौ ।
शुद्धुर्नत्वा बद्वाल्लिरसकृदानस्य शिरसा नृसिंहीयप्रास्ताविकमिह विधास्ये स्फुटतरम् ॥

सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमोनमः ।

जगदारम्भापुरा “यहु स्वां प्रजायेये” तिसंकल्पाङ्कुरोदरमाव्यवहितक्षुण एवाखिलविष्टपसर्गादावतर्क्येन्द्रबालिकेन सिस्त्रुणा श्रीमद्भगवता स्थावरजङ्गमालके जगत् धर्माधर्मावध्वरसमाप्तायं शुब्दसमाप्तायं च निरयधिकं सद्गुणा अखिलव्यवहाराय ततच्छब्दानां तेनतेनार्थेन संघन्यं कल्पयित्वा धर्माधर्मप्रतिपादके पदे खनिःश्रुसितात्मकास्त्वतःप्रमाणमूतान्वेदान्कन्वयित्वा हिरण्यगर्भादिभ्यः प्रतिपादितास्तैश्चान्येभ्य इत्ये-
वमुत्सोत्तरं समजनि शब्दार्थप्रतिपत्तिः । अथैवं परंपरसादितश्रुतिगणा मन्त्रद्रष्टारस्तावतैव स्वतःकृतकृता अपि जगदीशसृष्टजनानां ग्रहण-
धारणसौकर्याय प्रसङ्गमनुसृत्य राशिरूपान्वेदान्मन्त्रब्राह्मणविभागेन शास्त्राप्रशास्त्रादिभेदेनच व्यभजत् । ततस्तदत्रेतानाः परमकारुणिका आ-
श्वलायनाचार्यादयो महर्षयोऽपि नियमानुभावेनापचीयमानमेवाधुर्वलानभिर्दंशुगीनानां मानुषप्राणिनां निःश्रेयसाभ्युदयपूर्वकमखिलव्यवहा-

राय निर्दिष्टशाखायात्मना प्रविभक्तानामपि केवलनिगमानामचारितार्थं मन्त्रानाः सूत्रप्रतिशिष्टस्त्वतीतिहासादीन्धर्मशास्त्रप्रतिपादकान्निबन्धानरीरचन् । ततश्च केचन महानुभावास्त्रदेकनिष्ठास्तेभ्योऽप्यनल्पत्रत्ययालदुपजीवकान् श्रौतस्मार्तकर्मकाण्डप्रतिपादकान्याश्लिकप्रयोगग्रन्थांश्च रचयांश्चमूः यदाधारेणैव याञ्चिका नानाविधानि गृह्याणि श्रौतानिच कर्माणि यथायथं पारयन्ति । तदत्रानवसंप्राप्तं आश्वलायनप्रयोगं महात्रुभाचश्रीमद्भृत्सिंहसूरिविरचितं प्रयोगपारिजातनामानं महानिबन्धमधिकृत्य किञ्चिदिदं लेखनीं व्यापारयामः—

तत्रादौ प्रयोगपारिजातस्य महानिबन्धस्याविष्करणायान्न प्रणेतुमुपक्रान्तानां प्रकरणानां विषयाणांच तद्विर्मनैवोद्धृतानुक्रमणिका विन्यस्यते ॥ प्रथमं षोडशसंस्कारकाण्डम्—“कर्मणां वक्ष्यमाणानामयं तावदनुक्तवः । पुण्याहवाचनविधिरङ्कुरार्षणमेव च ॥ अधो पितृभ्योऽभ्युदयश्राद्धं कौतुकबन्धनम् । विधिरग्निमुखस्यापि विधिर्यद्दमखस्य च ॥ गर्भाधानं पुंसवनं ततश्चानवलोभनम् । सीमन्तोन्नयनं पिण्डवर्धनकर्म च ॥ नामकर्म तथा खड्वरोहणं दुग्धपापकम् । कर्णवेधो निष्क्रमणं नवाक्षप्रारम्भं तथा । चैलकर्मऽध्वरान्यासो धर्मोऽनुपनयस्य च ॥ अधोपनयनं मेधाजननं ब्रह्मचारिणः । धर्मो नैष्ठिक्यर्माश्च तयोपाकरणक्रमः ॥ स्वाध्यायविधिरत्रापि तथैवोत्सर्जनक्रिया । महानाग्नी चाथ महाव्रतं चोपनिषद्गतम् ॥ गौदानिकं सभावृत्तिर्नियता स्नातकस्य तु । पाणिग्रहविधिश्चैव ह्यत्रैरौपासनस्य च ॥ गृहप्रवेशस्य विधिः प्रतिपद्योमनिर्णयः ॥ गौदानिकं सभावृत्तिर्नियता स्नातकस्य तु । पाणिग्रहविधिश्चैव ह्यत्रैरौपासनस्य च ॥ प्रलवरोहणम् ॥ पार्वण षाण्डकाः श्राद्धं आह्निकापारनिर्णयः । तिथ्यादिनिर्णयश्चैव तत्र दानव्रतादि च । विधिराग्रयणस्यापि तथा निरूपणम् ॥ अग्न्याधानादिश्रौतकाण्डम्—अग्न्याधानं चाग्निहोत्रं पौर्णमासेष्टिनिर्णयः । तथाच वैश्वदेवस्य प्रचासस्य च निर्णयः ॥

साकमेघशुनासोर्यविधिरात्रयणस्य च । पशुबन्धस्य च विधिः सौत्रामण्या विधिस्तथा ॥ अग्निष्टोमस्य चाल्यग्निष्टोमस्य च विधिस्तथा । उक्तव्योडशिनोश्चैव बाजेपयविधितथा ॥ अतिरात्रस्य च विधिरसोर्यामस्य चैव हि ॥ प्रकीर्णोक्ताण्डम्—दुयाद्यात्सगुणानां च ह्यष्टानां चैव लक्षणम् । वानप्रस्थस्य चाचारः संन्यासस्य विधितथा ॥ तेषां चाचारनियमाः संस्कारा विधिपूर्वकाः ॥ राजधर्मो वैश्यधर्मोः शूद्रधर्मास्तथैव च । लक्ष्मीनृसिंहस्तोत्रं च वक्ष्यन्ते चात्र तत्ततः” इति ॥ एतेष्वधुना प्रथममीत्याकसंस्थसंश्लेषयुतं षोडशसंस्कारकाण्डं प्रकाशितम् । पाकं पाकसंस्थाकाण्डं श्राद्धनिर्णययुतं, आह्निककाण्डं चेति द्वयमपि महता प्रयत्नेन संपादितं चानुपदमेव प्रकाशयिष्यामः ।

प्रयोगपात्रात्स प्रणयनसरणिरेखिलेभ्योऽपि याज्ञिकग्रन्थेभ्यः सवोद्वेष्टेति व्यक्तीकरणाय क्रियतेऽयमुपन्यासः—अत्र प्रतिषिपादयित्वितानां प्रयोगाणां मध्ये कस्वचनापि प्रयोगसारग्ये पूर्वं तत्प्रकरणप्रतिपादका मष्टकुमारिलकृता आश्वलायनकारिकाः, ततस्त्रावेदेव आश्वलायनीयं गृह्यसूत्रं, तदथस्तदुपरि श्रीमद्भाग्यनारायणीया वृत्तिः, ततश्च भगवान्शौनकोऽपि तावानेव संगृहीतोऽस्ति । यत्र प्रयोगे गृह्यपरिशिष्टावश्यकता तत्र तस्यापि तावानेव मागो गृहीतः । तत्तल्लयोगसंबद्धत्वसरायनतुंगामतिथिवाग्शीदिविशेषः समरणोऽतिविशुद्धं संगृहीतोऽस्ति येन तत्तल्लयोगदिनशुद्धादिविचारणायां नेतरेषां व्योतिग्रन्थानां स्वत्याप्यावश्यकता । तथाचोपमानेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु तत्रतत्र विनियुक्तानां श्रौतानां मन्त्राणां श्रौत्राणां च प्रकरणानुगुणार्थकमर्थविवरणं पूर्वं निवेशय अन्तरं प्रयोगाः परिकल्पिताः सन्ति । अन्तरान्तरा केचन विषयस्तु इतरास्तथैव्यप्यप्रकाण्डेषु चिन्विता दृश्यन्ते ये तावदाश्वलायनाचार्येणोपेक्षिताः । विशेषश्चायं यत्र यत्र संकलितानां प्रमाणानां विस्मवादावसरस्तत्र तत्र तन्निरसनपूर्वकं सुत्थैकवाक्यतात्पर्यकारि ग्रन्थप्रणेत्रेति सर्वेभ्योऽप्याश्वलायनानुसारीययोगग्रन्थेभ्य उचैस्त्वमस

विरारजीति । सांप्रतं याश्चिक्कन्धानुञ्जिह्वल्य केवलसूत्रैरेव चारितार्थं कल्पयतामधुनातनानां केषांचन पण्डितानामुनवसरदुःश्वारम्भत्वे यथावत्प्रयोगपरिसमापनज्ञापने चाद्यमेव निबन्धः स्यादिति मन्महे किमधिकलेखनेन ।

प्रयोगपरिभाषाकारोऽयं सुगृहीतनामधेयः श्रीमद्युसिंहसूरिः कदा कतमं महीमण्डलप्रदेशं स्वीयजनुपा मण्डयांयगूवेति प्राचीनेति-
हासविधुरा वयं याथातथ्येन निर्देष्टुं न पारयामो यद्यपि तथापि तेषां तत्समयानुमानमेवमनुमिनुमः--अस्मिन्नियन्धेऽधिसुत्राद्यारम्भकालीन-
संकल्पकथनावसरे शारीरकभाष्यानुसारिणस्त्वस्योलेखनात्, पूर्वनिर्णयमनुपलभ्य प्रथमतो हेमाद्रिमेतेनोल्लिख्य विचारण्यकृतः पूर्वनिर्णयस्त्विति
तयोनिर्णयोपादानाच्छ्रीमद्विचारण्यस्वामिसनयाज्यवहितोत्तरकालीनोऽयं ग्रन्थकार इति निश्चीयते । देशविचारेतु--तत्रतत्र मङ्गलाचरणारम्भे
मध्येन्तेऽपि श्रीमद्युसिंहभगवदाराधनस्मरणसंनयनदर्शनेन तदेकान्तनिष्ठोऽतएव तल्लिकटवर्तोल्यपि परं निश्चिनुमः । भगवत्कृपाकटाक्षमन्तरा
कुत एतादृशोऽनुपमेयः प्रज्ञाप्रकर्षलायः कुतोवाऽनुपमाखिलविद्वदादरणीयगहानिबन्धप्रणयनसामर्थ्यसंभावनेति । अथचाखिलाराधकार्थ-
कामकल्पद्रुमः श्रीमद्युसिंहो दक्षिणहैद्राबादपरिसरवर्तिश्रीगोदावरीरोधःप्रतिष्ठितधर्मपुरीतिसुविल्यातायां पुरि विराजत इति सुप्रसिद्धम् ।
तथाच--“प्रह्लादं दुरवापशोकज्वलधेरुत्तारयन्नैगमां बाह्यान्तःपरिपूर्णतां प्रकटयन्स्तम्भं विभिन्दन्वलात् ॥ हेमाक्षायजमाजधान नखरैर्यो
मङ्गलानां निधिः श्रीमान्शीघ्रि(धर्म)पुरीश्वरो नरहरिः कुर्यान्नग्नमङ्गलम्” इति । निबन्धप्रणेतुर्मङ्गलं तु--“फलमुदधिसुतातपस्तरूपां
परिमलमागममौलिमालिकानाम् । अमृतरसधुपासकामराणाभतिजगदाकृतिमाश्रये दृसिहन्” इति । तेन तत्रलोऽयनाश्वलायनशाखाध्यायीति
निश्चीयते । तथाचेतः प्राक्तनचतुःशताब्दकालीनप्रयोगरत्नाधाकरेषु परिभाषास तत्रतत्र ग्रामाण्येन परामर्शोत्तैऽप्यतीव प्राचीनोऽयमिति
च निर्देष्टुं शक्यते--

अत्रोदारात्मभिर्महाशयैर्दत्तानामादर्शकोशानामुपन्यासः—

१ तत्रैकं श्रीमतां सांगलीसंस्थानपरिवृढानां ग्रन्थभाण्डागारस्थं हस्ताक्षरविलसितं संस्कारकाण्डं—आद्विककाण्ड इति प्रकरणद्वयान्मकेकं पाठं नातिशुद्धम् ॥

२ सावन्तवाडीसंस्थानस्थैः अटवणीत्युपाह्वयैर्विद्वद्भिरालामास्यर्मभिः स्वसंग्रहादत्तनेकं केवलसंस्कारकाण्डं पाठं नातिशुद्धं च ।

३ तत्रत्यैरेव धोपेशरकर इत्युपाधिभिः राजमानविराजमानैः विनायकराव इत्याख्यैः स्त्रीययाचीनहस्तालिखितग्रन्थसंग्रहादत्तं संस्कारः—पाकसंस्था—हृदिसंस्था—श्राद्धकाण्ड इति प्रकरणचतुष्टयात्नेकं हस्तलिखितम् ।

४ मैसूरराजधान्यामान्प्रलिपिभिर्मुद्रयित्वा प्रकाशितं केवलधोदयसंस्कारकाण्डं प्रायः शुद्धं च ।

तदेवमपूर्वोऽयं निबन्धः सिरोनिर्दिष्टग्रन्थसंग्रहादेन विदुषां साहाय्येन च यावद्द्विबलं परिशोधयान्तरान्तरा प्रकरणान्यन्तःपातित्विषयांश्च सर्वेषां सौलभ्याय तत्रतत्र विगम्य पाठान्तराणि संयोज्य महता प्रयासेन कथंकथमपि पारितोऽयं ग्रन्थः प्रकरणनयत्यस्यको भागः । सच मुन्वापुरीविराजमानैः नानाविधवैकल्यप्रकाशनदृढन्दपरिकरैः श्रीमक्तिः तुकाराम जावजीत्याख्यया प्रथितैः श्रेष्ठिजैरिदानीं मुद्रणदीप्त्या-वहेऽपि कोले सर्वोत्कृष्टतया संगुह्य प्रकाशितो निखिलद्विजचिरामीस्थितोऽयं ग्रन्थ इति तेषां विश्वकुलोपकारकत्वेन प्रशंसनं नातिशयोक्त्यै स्यादिति विरमामि ।

पणशीकरोपाहः श्रीमच्छम्भणभट्टचरितनयः चासुदेवशर्मा ।

प्रयोगपारिजातषोडशसंस्कारकाण्डत्रिपयानुक्रमणिका ।

पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
१	मङ्गलाचरणम्	३	संस्कारनिरूपणम्	१४	काल्याण्यौष्ठा देवताः	२०	दृढिश्चाद्ग्रयोगः
१	धर्मशास्त्रकर्तारः	५	अनुक्रमणिका	१४	मातृकापूजने कालविशेषः	२१	कौतुकचन्द्रबिधिः
१	पुनर्दनाभासे दीपकप्रथमम्	५	स्वस्तिवाचनम्	१५	संकल्पे विशेषः	२१	कौतुकचन्द्रवर्णनामः
२	धर्मप्रतिष्ठा	६	कलनास्थापने विशेषः	१५	परिवेषणादी विशेषः	२८	अग्निमुद्राप्रकरणम्
२	धर्मस्वरूपनिरूपणम्	६	कलनालक्षणम्	१५	सूक्तप्रतिपद्ये विशेषः	२८	संकल्पे विशेषः
२	धर्मप्रमाणानि	६	स्वस्तिवाचने क्षत्रियादीनां विशेषः	१५	भोजनस्थानमांडले विशेषः	२९	जातीयकमाध्यानुमतः संकल्पः
२	स्युत्पत्त्यनम्	६	कर्मोपश्रैवतानां संक्षेपे प्रजापति- ग्रहणम्	१५	पिण्डदाने विशेषः	३०	स्युत्पत्तिप्रकरणम्
२	पुनर्दण्डप्रकारणे दोषः	६	स्वस्तिवाचनप्रयोगः	१५	वापाचने विशेषः	३०	मौनस्थानानि
२	श्रुत्यादिप्रमाणानाम्	११	अष्टार्यपणम्	१५	सौंकरिकआङ्गिर्णयः	३०	शरफिलक्षणम्
२	श्रुत्यादिषष्ठाश्लम्	१२	अष्टार्यपणप्रयोगः	२०	जीवतिवृत्तकान्दीआङ्गिर्णयः	३१	अग्निनिर्णयः
२	मनुस्मृतौविशेषः	१३	माग्दीआङ्गिबिधिः	२०	केतुचिद्रूपवादे भैत्रायणीयप- रिचिते	३१	अग्नेः गाण्डौलौकिकनिर्मूल्य-
२	कथ्यसूत्रस्युत्पत्तिविशेषे प्रावहय- विचारः	१३	मातृकापूजनविचारः	२०	दृढिश्चाद्ग्रयोगे मत्स्यवायः	३१	सुपंकान्तजादिनेदाः
							अग्निनिवयने पात्राणि

पं०	विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
३१	अग्निप्रबोधने साधनान्तरविषयः	३४	कुसोलपादनप्रकारः	३८
३१	पेषुषमन्या मन्वालयम्	३४	कुसोपादनकालः	३८
३२	प्रोक्षितेगन्धनेरशिमन्वालयम्	३४	दुर्मलक्षणम्	३८
३२	अशिवजमानयोर्मन्त्रे गमने प्रा- यश्चित्तम्	३४	पवित्रकण्डम्	३८
३२	समिप्यानम्	३५	महाप्रन्विलक्षणम्	३८
३३	अन्वधानम्	३५	पवित्रे दुर्मन्त्र्या	३८
३३	समिबोमप्रकारः	३५	हेमपवित्रप्रगंता	३८
३३	सत्यवाग्यन्कारच्छदशिशेन हो- माग्ययुज्या	३५	दुर्मन्त्रु मालामालविचारः	३८
३३	बर्हिःसंगहतादिविचारः	३६	नानाजातिदुर्मन्त्रां धारणं त्यागप्र- त्ययपर्यं प्राज्ञम्	३८
३३	राम्यादौ दुर्मन्त्र्या	३७	गोपुच्छरोमपवित्रप्रकारः	३८
३३	रघुकण्ठप्रकारः	३७	हस्तिन्कर्मणि विपन्तो दुर्मन्- त्रोन्व्याः	३८
३३	इधसमिप्यमाणम्	३७	वाक्कायनविषये विरोधः	३८
३३	इधसमिदुश्चकथनम्	३७	दुग्धमयोम्या वृक्षाः	३८
३४	कुसुम ससा	३७	समिलक्षणम्	३८
३४	कुसुमाद्ये दुर्मन्त्र्याणि	३८	वन्त्रां समिधः	३८
		३८	भविहितसन्निर्वादिः	३८

पं०	विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
४१	निर्वापादिप्रकारः	३८	परिसमूहानादि	३८
४२	अत्र कुण्ठासिनोल्हलमुल्लभ्य- पाणामुपयोगः	३८	परितारणम्	३८
४२	मोक्षणादीनां लक्षणम्	३८	परियेकादेर्देशकमः	३८
४२	हृदि.पाचनप्रकारः	३९	पानासादादी	३९
४२	अवहनने स्थाननिर्देशः	३९	पवित्रलक्षणम्	३९
४३	मीलमाये प्रतिनिधिद्रव्यं निवि- च्छद्रव्यं च	३९	यत्रियपात्रमकृतियुक्षाः	३९
४३	आज्यसंस्कारादि	३९	पानानि सूचैजसारममपराहृशु- क्तिगानि वा भासाणि	३९
४३	किंलक्षणे पवित्रे कथंबोध्यवन्तम्	४०	सुहृदवधवल्लक्षणानि यत्र म- ध्यपर्यं प्राज्ञम्	४०
४३	पानासादाद्विचारः	४०	पानाणा मृगाणाम्	४०
४३	सुवधुसंस्कारप्रकारः	४०	कर्मणि मयुज्यामालपाणामुशि- ष्टाणुपहती शुक्तिः	४०
४४	निरुद्धाःमिलक्षणम्	४०	मालवरणम्	४०
४४	पदंशिकरणकृष्णनिरसने विरोधः	४१	महापात्रः कर्माणि	४१
४४	संस्कारपात्रासंस्कारपात्रात्प्राप्तं	४१	पूर्णपात्रमगवन्तम्	४१
४४	आज्यपात्रे आज्यविषेयनमसेः प- वित्रमत्त पूव	४१	वपःप्राणवदे कारणम्	४१

पत्रं	विषयाः
४४	आत्म्यात्मने प्रतिविधयः
४५	प्रतिविधिग्रहणोत्तरं सुखबला- भेदविषयं साक्षात्
४६	दृग्बुद्ध्याभावात्प्रायश्चित्तकले कल- रणम्
४७	पर्वसिद्धये फलविशेषः
४८	रश्मिदामने कारणम्
४९	आज्यस्य कर्षिकयोर्दुग्धासने देवुः
५०	बर्हिस्तप्तने विदेशः
५१	सहस्रपुत्रये कारिका
५२	हविषादीनामरश्मिहरणौ
५३	चतस्रकारादि
५४	इन्धनाधानादि
५५	आपारहोमः
५६	ज्योतिष्मत्समाधेवापारः कार्यः
५७	आज्यसमाहोमप्रकारः

पत्रं	विषयाः
४७	आज्यसमाहोमः पूर्वार्धं समतया होतव्यं
४७	अवदानपर्यन्तं
४७	पञ्चावसिक्तः
४८	नक्षत्रपंचमकृत्वाऽऽदानम्
४८	होमसम्बन्धेनानुष्ठानसमागमभेदः
४८	शुगीमुद्रालक्षणम्
४८	प्रधानहोमः
४८	होम्यद्रव्याणां ऋषकठितभेदेन होमसाधनभेदः
४८	सप्तपुरस्य विहास्त्वानामि
४८	जिह्वासामि
४९	जिह्वानो विषाहादिभेदेन विग्मे- देन च व्ययस्या
४९	स्विष्टकृद्भवि
५०	स्विष्टकृद्दोमस्त्वानम्
५०	रश्मिपहरणम्

पत्रं	विषयाः
५०	प्रायश्चित्तहोमः
५०	नैमित्तिकमावधितम्
५१	प्रायश्चित्तानन्तरं कृत्यम्
५१	रसुत्तचित्रिकोक्तमावधित्तम्
५१	मखण एव प्रायश्चित्तानि
५१	प्रायश्चित्तकर्तॄणां मखणे दक्षिणादाने विशेषः
५१	पूर्णशुक्तिप्रकारः
५१	पूर्णशुक्तीतिकर्तव्यता
५२	सण्डुलकणादिप्रहरणम्
५२	पूर्णपात्रभित्तयनादि
५२	विरसनादिलक्षणः पञ्चकृत्यानि
५२	पूर्णपात्रोदकखाद्यणमार्जनादि
५२	नणीतासकन्दूने प्रायश्चित्तम्
५३	दृष्टि दोषाणां विमोक्षय एव दुना- भ्युदुशा
५३	दक्षिणादाने विदेशः

पत्रं	विषयाः
५३	दक्षिणातो रीच्यन्तिथेयः
५३	सकलकर्मसाराधारणपरिभाषा
५३	पात्रव्यञ्जस्वरूपकथनम् ।
५७	होममार्गः
५८	असिसुत्तलमप्रार्थनः
५२	अभिसुत्तलमपोगः
५८	गृह्यशुभप्रकरणम्
५८	पृकाशयेत्काञ्चनवशः
५९	महवले पञ्चमम्
५९	सण्डुलकणालक्षणम्
७०	कुण्डलक्षणम्
७०	प्रद्वयतिमादि
७०	महाणां वर्णाः
७०	प्रद्वयतिमाद्व्याणि
७०	महन्वृत्तिलक्षणानि
७०	अधिचेवतालक्षणानि
७१	नक्षत्रिदेवतालक्षणानि

पत्रं	विषयाः
७१	कर्मसङ्ख्युपदेवतालकागामि
७२	वेद्यो गृह्यशास्त्रम्
७३	प्रतिमापारे प्रतिनिधयः
७४	त्रिकपालसरूपाणि
७५	कलशरूपतन्त्रम्
७६	होमद्रव्याणि
७७	प्रहाणां मन्त्रकर्मः
७८	हेमाद्रौ नैवेद्यतोषैर्होमः
७९	प्रधानहोमावर्णनं कर्तव्यम्
८०	यष्टिदानविधिः
८१	परिनिघण्टव्यः
८२	प्रहयज्ञसंभाराः
८३	सर्वनाम्नाभि
८४	अर्चनविधिः
८५	नवप्रदावाहनविधि
८६	प्रहोमप्रकारः
८७	अभिषेकः

पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
१०१	स्तुमत्या मन्त्रलाघारः	१०५	प्रहणकाटे ऋतुशुभे विधिः
१०२	रजस्वलाश्रयमाः	१०६	रौसहाया ऋतुशुभेनातिक्रमे सा- नितविशेषः
१०३	रज.आशिकालज्ञाने विचारः	१०७	रजस्वलाश्रयिभिः
१०४	अन्तोन्यस्तृष्टिविषये निर्णयः	१०८	आयाने द्विवसनर्णयः
१०५	रजस्वलाया नैमिषिकभ्रमे प्राप्ते	१०९	निष्याद्विनिर्णयः
१०६	रोगजे रजसि अगुचिष्यं नास्ती- ति कथनम्	११०	घारनिर्णयः
१०७	रोगग्रज.शुद्धिप्रकारः	१११	नेष्ट्रनिर्णयः
१०८	रात्री रजसि निर्णयः	११२	सामिनिर्णयः
१०९	हविष्ज्ञानाजसक्या गृहकर्मणि कृ- तेऽपि न श्रेयः	११३	खानविधौ विशेषः
११०	रज यासिसेवे विचारः	११४	अयन्तीकर्मार्गेण गर्भाधानविधिः
१११	रजस्वलाशुद्धिप्रकारः	११५	गर्भाधानाकरजे प्राथम्यज्ञानम्
११२	आतुराणां रजस्वलाया शुद्धि- प्रकारः	११६	गर्भाधानमन्त्रार्थः
११३	ऋतुप्राधानान्तरं कर्तव्यनिर्णय	११७	गर्भाधानप्रयोगः
११४	तिथिचक्रसौ शुद्धे साम्प्रतिकर्मे	११८	पुंसवनानवलोभनयोर्विधिः
		११९	मक्षप्रवाराष्टमशुद्धिविचारः
		१२०	पुंसवनविधौ विशेषः

पत्रं	विषयाः
११०	ईसत्त्वान्तखलोन्नयनयोगः
११८	सीमन्तोन्नयनम्
११९	मूलज्योतिषयोर्विरोधे कार्यम्
११९	प्रसवंप्रकाशसौमन्तरक्षणम्
११९	सौरादिमासलक्षणम्
११९	सावनमासलक्षणम्
११९	सीमन्ते नक्षत्रविध्यादि
१२०	सीमन्तरुचर्मविध्यावम्
१२१	अकृतसीमन्तायाः मखले विशेषः
१२२	सीमन्तरुचर्मकारे भोक्तुः प्रायश्चित्तम्
१२२	सीमन्तोन्नयनन्यायः
१२३	सीमन्तोन्नयनयोगः
१२४	विष्णुयज्ञिः
१२५	विष्णुयज्ञियोगः
१२५	गर्भिणीयर्माः

पत्रं	विषयाः
१२७	गर्भिण्या धात्राशासो विधासः
१२७	गर्भिणीवृत्तिधर्माः
१२७	सूतिकागृहप्रयोगप्रकारः
१२७	सूतिकागृहमवेशकालः
१२७	सूतिकागृहप्रयोगविधिः
१२८	गर्भोत्पत्तिमवर्धनप्रसवादि
१२९	मातृविशेषेण गर्भावस्थाः
१३०	आसन्नमसकस्य गर्भस्थ स्थितिः
१३०	प्रसवप्रतिबन्धे मोक्षलोपायः
१३०	जातकर्मप्रकरणम्
१३०	पुत्रजन्मनिमित्तं ज्ञानं राजावपि भवति
१३०	इदं सूतकान्तर्गतनिपातेऽपि भवति
१३१	मधुसर्पिःसुवर्णानां पापने का- रणम्
१३३	जातकर्मण्यधिनिर्णयः
१३३	जातकर्मकालः

पत्रं	विषयाः
१३३	अत्राशुदुष्टविक्रधातुं हिरण्येन कार्यम्
१३३	पुत्रजननकाले धानविशेषः
१३३	अत्र प्रतिग्रहेऽधिकारः
१३३	जन्मकालनिर्णयः
१३३	तिथिकलम्
१३४	वारफलाभि
१३४	नक्षत्रकलानि
१३५	योगफलाभि
१३५	करणफलाभि
१३५	जन्मराशिकलानि
१३७	जन्मलक्षणकलानि
१३७	नवांशफलम्
१३७	सिधिमण्डान्तः
१३८	पित्तोरिकमक्षयजनने
१३८	प्रहाकाहितमधुसुक्रजनने जातस्य रिष्टयोगः

पत्रं	विषयाः
१३८	उपेष्टानक्षत्रजननफलम्
१३८	मूलनक्षत्रजननफलम्
१३८	अशुक्तमूललक्षणम्
१३८	चन्द्रयुक्तनक्षत्रलक्षणयोगः
१३९	राशिजननयोगः
१३९	विष्टयाविषोडसादेशः
१३९	विष्टयाविलक्षणम्
१३९	कुट्टिकलक्षणम्
१३९	अन्धजननक्षणलक्षणम्
१३९	छायाप्रदानः
१४०	पण्डान्तानां कलानि
१४०	विषयदोषु जातस्य दोषः
१४०	सर्वेषु ग्रहाण्येषु शुभरहितवर्ति- तेषु रिष्टम्
१४०	जननलक्षणम्
१४०	त्रिसप्ततिलेखलक्षणयोगः
१४५	अष्टादश चन्द्रयोगः

पत्रं	विषयाः
१४१	लभकप्रयोगः
१४२	चन्द्रेण युक्तकालारिष्टः
१४३	अदाल्वादिप्रयोगः
१४४	सौम्ययोगः
१४५	युक्तयोगः
१४६	सौम्ययोगः
१४७	सर्वप्रदायुक्तारिष्टकालाः
१४८	खीलक्षणजातकफलानि
१४९	लभारिष्टमङ्गाः
१५०	चन्द्रारिष्टमङ्गाः
१५१	अनकारिविद्योगः
१५२	चन्द्रारिष्टयोगः
१५३	परशारिविद्योगः
१५४	रामारिष्टयोगः
१५५	रुचकारिष्टयोगः
१५६	गजकेसरियोगः
१५७	रत्नयोगः

पत्रं	विषयाः
१५२	प्रहणां बलाबलाध्यायः
१५३	प्रहणां नैसर्गिकबलम्
१५४	रादवादिबलम्
१५५	काकविद्येवैव राशिरत्नम्
१५६	फलफलशुभिलक्षणम्
१५७	प्रहणां स्थानबलम्
१५८	मित्रशत्रुबलक्षणम्
१५९	वासाकालिकविद्योगः
१६०	बलक्षणम्
१६१	ईक्षणबलम्
१६२	लौक्ययुग्मतासिद्धिबलम्
१६३	युग्मादिबलक्षणम्
१६४	कालबलम्
१६५	अनन्यदेशार्थिबलानि
१६६	केन्द्रबलम्
१६७	शुभोदयराशयः
१६८	अलकर्मप्रकार्यः

पत्रं	विषयाः
१५९	जातकर्मप्रयोगः
१६०	जननादिकिर्गियु कर्तव्यम्
१६१	सूतकिर्ना कर्तव्यनियमाः
१६२	आशौचे शीतस्मार्तदोषमादिनिर्णयः
१६३	आशौचापवादः
१६४	आशौचेऽन्वाचरणीयकर्मणि
१६५	सूतकिर्ना शुद्धिकालः
१६६	सपिण्डलक्षणम्
१६७	सूतिकाया आशौचनिवृत्तिः
१६८	पुत्रकामेष्टिः
१६९	पुत्रपुत्रकलत्रविधिः
१७०	पुंसवन आन्यहोमः
१७१	जपकालानि पुंसवनानि
१७२	शोषरूपकालानि पुंसवनानि
१७३	तीर्थरूपकालानि पुंसवनानि
१७४	द्वलुपुत्रपिप्रद्विधिः

पत्रं	विषयाः
१६२	पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः
१६३	नामकरणम्
१६४	प्रसक्तकालेऽपि नियमसंगः
१६५	कालातिक्रमे विचारः
१६६	नक्षत्रनिर्णयः
१६७	विधिविषयः
१६८	लभगोचरम्
१६९	भारतकविधिः
१७०	देवदेवालयप्रदानपुस्तकप्रदातृनां नामप्रकारः
१७१	मातादिवरुदेन नामानि
१७२	पुंसोभेदेन नामविचारः
१७३	होमप्रकारः
१७४	नामकरणप्रयोगः
१७५	जननरागत्यः
१७६	शोभुगप्रसवप्रान्तिः
१७७	कुलपुत्रपुत्रद्वीजननसंगितः

पत्रं	विषयाः
१६८	सिनीवालीकुट्टजननशास्त्रः
१६८	वर्धजननशास्त्रः
१६९	मूलनक्षत्रजननशास्त्रः
१६९	असुतमूलनिवारः
१७२	आच्छेपजननशास्त्रः
१७२	ज्येष्ठाजननशास्त्रः
१७४	पुरुनक्षत्रजननशास्त्रः
१७४	वक्षत्रगणनाशास्त्रः
१७५	तिथिगणनाशास्त्रः
१७५	दिवसयादिसर्वगणनाशास्त्रः
१७५	वैधशिष्यतीवातसंक्रान्तिदि- जननशास्त्रः
१७६	प्रदत्तजननशास्त्रः
१७७	विषयतीजननशास्त्रः
१७७	यनलजननशास्त्रः
१७८	प्रसववेकृतशास्त्रः
१७८	पञ्चमदिष्टजननशास्त्रः

पत्रं	विषयाः
१७९	पुत्रपूर्वावातबोजनशास्त्रः
१८०	चित्रानक्षत्रजननशास्त्रः
१८१	खट्वारोहणविधिः
१८३	सुदादिगक्षत्रलक्षणम्
१८३	सुशयपानविधिः
१८३	शिरसोगिनीलक्षणम्
१८३	राहुलक्षणम्
१८३	रत्रलक्षणम्
१८२	पारावसादिलक्षणम्
१८२	कर्णवैधविधिः
१८२	जन्ममालनियेयः
१८२	नक्षत्रादिनिवारः
१८२	निष्कमणविधिः
१८४	निष्कमणयोगः
१८५	उपयेदानविधिः
१८६	अक्षप्राशनविधिः
१८७	जन्ममासीनी स्वरूपम्

पत्रं	विषयाः
१८७	पक्षच्छिद्राक्षणम्
१८७	पक्षच्छिद्रापनादः
१८८	जटमलमे भिषिक्कर्मणि
१८९	जीविकावरीक्षा
१८९	अक्षप्राशनमात्रार्थः
१८९	वक्षप्राशनयोगः
१८९	सिद्ध्युत्सविधिः
१९०	वालस्य दक्षपर्वणपरिहारोपायः
१९०	अन्द्पूतिविधिः
१९१	अष्टुव्यचक्रहोमविधानम्
१९१	आष्टुव्यहोममकारः
१९१	वर्षेष्टुष्टिविधिः
१९२	सतमानविधिः
१९२	कुमुदादिपूजा
१९३	योगविशेषेण फलविशेषः
१९४	मार्कण्डेयपूजा
१९६	सतमानसुवर्णदानम्

पत्रं	विषयाः
१९६	सुन्दरदानविधिः
१९७	सुमुदादिपूजा
१९७	जन्मनक्षत्रकौट्यविधिः
१९७	अत्रायोक्षितदेवतामन्त्रमात्रः
१९८	स्त्रापनविधिः
१९८	अत्र पार्वणश्राद्धमपि कर्तव्यम्
१९८	जन्मनक्षत्रे सौरवारादियोगे दार- न्तिविधिः
१९८	जन्मनक्षत्रदिवसकृत्यम्
१९९	चूडाकर्ममकरणम्
१९९	चूडाया कालनिर्णयः
२०२	लक्ष्मीचरविचारः
२०२	अष्टममहदोषणामपवादाः
२०२	बीजयोगः
२०३	सातदि गणिषां निषेधः
२०३	क्षुरकमे विषये विशेषः
२०३	चौलादिदिवाहान्तं सुखम्

पत्रं	विषयाः	पृथं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
२०५	धौलपुष्पाणः	२१२	वाकातिक्रमे पितुः प्रायश्चित्तम्	२१५	न रांदाकगजनकमः
२०६	मीढादिशराशरणम्	२१२	पतितसाधिवीके ज्वलकमतम्	२१७	छप्रमिर्णयः
२०६	दधिदूधोपायले कारणम्	२१३	आमिक्षालक्षणम्	२१७	महतां लमादिदुग्धस्थानफलम्
२०६	तीनोल्पोदकद्रये कारणम्	२१३	कारयोपनयनकालः	२१८	अनिष्टयोगाः
२०७	कुमारीविषये विशेषः	२१३	गुटपलविचारः	२१८	सुमयोगेषु सुनकायोगः
२०७	चौष्टहोमेऽभिनिर्णयः	२१४	अपनादिनिर्णयः	२१९	आचार्यलक्षणम्
२०७	पूरान्तंरंकाणां फलम्	२१४	श्रुतमासनिर्णयः	२१९	धोत्रियलक्षणम्
२०७	पुमादिने षड्द्वये भोक्तुः नाव- धिसम्	२१४	श्वेष्टमासे ज्येष्ठस्य निषेधः	२१९	उपनेतारः
२०७	चौलोपयुक्तमद्यं.	२१४	जन्ममासनिषेधः	२१९	उपनेत्याः
२०८	धौलमयोगः	२१४	साजाधीनविचारः	२१९	उपनेत्याः
२०९	मशरारम्भविधिः	२१५	राशवावाजुह्वयम्	२१९	उपनेत्याः
२१०	भतुन्गीन्धमां	२१५	राशोसाजुह्वयम्	२१९	उपनेत्याः
२१०	महासातके प्रायश्चित्तम्	२१५	सतविजतिमे षड्द्वये विशेषः	२१९	उपनेत्याः
२११	वालविशुधनांः	२१५	विधिनियमः	२१९	उपनेत्याः
२११	उपनयनमकरणम्	२१५	निरालक्षणम्	२१९	उपनेत्याः
२११	मत्तवन्विचारः	२१५	गलप्रवृत्तियथः	२१९	उपनेत्याः
		२१५	गलप्रवृत्तियथः	२१९	उपनेत्याः

पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
२२१	अद्वैतवखलक्षणम्	२२१	अद्वैतवखलक्षणम्
२२१	नेकलक्षणम्	२२१	नेकलक्षणम्
२२१	दण्डलक्षणम्	२२१	दण्डलक्षणम्
२२२	उपवीतलक्षणम्	२२२	उपवीतलक्षणम्
२२३	वर्णभेदेनोपवीतद्वयभेदाः	२२३	वर्णभेदेनोपवीतद्वयभेदाः
२२३	उपनयनदिनकल्पम्	२२३	उपनयनदिनकल्पम्
२२६	अज्ञानवधारणे कारणम्	२२६	अज्ञानवधारणे कारणम्
२२७	महाज्ञालक्षणम्	२२७	महाज्ञालक्षणम्
२२७	अज्ञानधारणे कारणम्	२२७	अज्ञानधारणे कारणम्
२२८	अभिनिहाविचारः	२२८	अभिनिहाविचारः
२२९	यज्ञोपवीतधारणमौलीद्वयनम- प्रान्माणवकेन वाचयेत्	२२९	यज्ञोपवीतधारणमौलीद्वयनम- प्रान्माणवकेन वाचयेत्
२२९	भिक्षाचरणकारः	२२९	भिक्षाचरणकारः
२२९	सध्याह्नसंध्यानिर्णयः	२२९	सध्याह्नसंध्यानिर्णयः
२३०	अनुपयनीचविचारः	२३०	अनुपयनीचविचारः
२३१	उपनयनमद्यः	२३१	उपनयनमद्यः
२३२	उपनयनमद्योमः	२३२	उपनयनमद्योमः

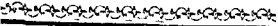
पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
२३६	अनुभवसनीययोगः	२४३	निषिद्धमैश्याधि	२४४	अदृते प्रायश्चित्तम्	२४७	उपाकरणकारिकाधि
२३७	अलोकृतस्य प्रायश्चित्तविशेषः	२४२	आहतस्य भिक्षुस्य गुरुत्वे निषेधनम्	२४४	स्त्रीसन्नदोषप्रशिक्षितम्	२४७	उपाकरणे इतिकृतैव्यलाविशेषः
२३८	मेधाजननम्	२४२	भिक्षासंस्कारः	२४४	अष्टानमैश्याधिकाधि	२४७	वेदोपाकरणे विशेषः
२३९	मेधाजननसमाधेः	२४२	पुकारनियेषः	२४४	शुनावदल प्रायश्चित्तम्	२४७	नित्याध्ययने विशेषः
२४०	नेपाववनप्रयोगः	२४२	भिक्षाकरणे प्रत्यवायः	२४४	नैष्ठिके द्विगुणं प्रायश्चित्तम्	२४७	महाचारिविषये विशेषः
२४१	पुनरुपनयनम्	२४२	अभिसाधनम्	२४४	नैमित्तिके द्विगुणं प्रायश्चित्तम्	२४७	उपाकरणप्रलम्बम्
२४२	पुनरुपनयनस्य निषिक्तान्तराणि	२४२	समित्तक्षणम्	२४४	कृच्छ्रादिकुर्वतो माघे रेतःखलने	२४७	अकरणे नलवायः
२४३	प्रहाय्यारिचर्माः	२४२	अभिसाधोकरणे प्रायश्चित्तम्	२४४	उपनयनव्रतमध्ये वज्रोपरीतनादौ	२४७	उपाकरणमहाधेः
२४४	उपाकरणधर्मं प्रायश्चित्तप्रलम्बम्	२४२	अभिसाधनविधिः	२४४	प्रायश्चित्तम्	२४७	उपाकरणप्रयोगः
२४५	समाकरणे रेतस्वाते प्रायश्चित्तम्	२४३	माहणसमवायेऽभिसाधनकारः	२४५	असन्नैश्वर्ये	२४७	अप्यनविधिः
२४६	महाचरिणी प्रायश्चित्तनिर्णयः	२४३	आशिनोऽप्युत्थानं नाभिसाधयेत्	२४५	उपनयनप्रतिषेधे साद्वृत्तसि सु-	२४७	अप्यदि अलासग्राह्ययनम्
२४७	मातापित्रोर्मरणेऽपि महाचारिणी प्रायश्चित्तम्	२४३	महाचरिण्यः	२४५	सके वा निर्णयः	२४७	अन्यशास्त्रावयने लच्छास्त्रा-
२४८	निष्कारणम्	२४३	नैष्ठिकधर्मः	२४६	उपाकरणनिर्णयः	२४७	संस्कृतस्यैवाधिकारः
२४९	आपद्यि नुदवचलं न माहम्	२४३	नैष्ठिकस्य फलश्रुतिः	२४६	उपाकरणदिने महणादी	२४७	उपाकर्मं कृत्वाप्यवयनम्
२५०	सतानीयेभ्यः प्रदानेभ्यो विशेषः	२४३	प्रतीवहली प्रायश्चित्तम्	२४६	अवने एण्डे सति विचारः	२४७	वेवादिमारम्भे लिप्यादि
२५१	आहारसामयेषु विशेषः	२४३	मातृकादिगुणी प्रायश्चित्तम्	२४७	गुरुशुकयोर्मौञ्चे	२४७	परितन्नाविधिः
		२४३	आहारसामयेषु विशेषः	२४७	अधिसासे निषेधः	२४७	सारस्वतप्रयोगः

पत्र	विषयः
२५९	विद्यारामसंहारः
२५९	अथैतुर्नयना
२६०	रघुसिंहसंगेऽप्यवकाशलि
२६१	आयेषु मूत्रास्रनिषेध
२६१	अर्धसुनिर्वृत्तस्य कर्णस्य
२६१	हृत्काल्यवनाशकापेकेऽप्यवकाश- नास्यसुखा
२६१	मग्नुसतिरामशिक्षणम्
२६१	गुरुकुलवास्यवर्गाः
२६१	अप्यवकाशपरीः
२६२	गुरोराधिलेखे प्रायश्चित्तम्
२६२	गुरुकुलशाखा, फलम्
२६२	अप्यवकाशपरी-
२६२	गुरुकुलक विद्यासंहारः
२६२	वेदविज्ञानस्य कर्णम्
२६२	ज्ञानदोऽवकाशः
२६२	असूयकारद्वये वाक्याख्याः

पत्रं	विषयः
२६३	बर्होत्पारहत्याय वाल्मीकीयशिक्षणम्
२६३	अनप्याशा
२६५	मग्नुसतिर्नयः
२६५	नैमित्तिकवर्गीयः
२६५	मन्वाद्ययः
२६५	सुखाद्ययः
२६५	रुग्णसतिश्चिकित्सावर्णिकः
२६५	दैप्रित्कित्वावकाशाः
२६६	पञ्चमण्डूयोरिविद्वत्तरागसन्ने प्रा- यश्चित्तम्
२६६	तारकाष्टिकानप्याशाः
२६७	नम्रप्यायकारे पठने दोषः
२६७	अत्र, आकाशवायुः
२६७	अश्रोतसर्जनविधिः
२६७	आत्मजननयोगः
२६७	अश्रुजननेऽनुपकरणकालः
२६७	अश्रुजननेऽनुपकरणकालः

पत्रं	विषयः
२६९	महानाञ्जीय करणम्
२७४	कुलसाम्राज्ये कारणम्
२७४	सर्वहविशोयमोजने कारणम्
२७४	संमीलनादौ हेतुः
२७४	मग्नसिद्धिहेतुने हेतुः
२७४	संमीलनादौ फलविशेषः
२७४	यास्यसिद्धयने हेतुः
२७५	महानाञ्जीयपठनसले गुरुनिव्य- वोद्योग्यपट्टसंवाते कारणम्
२७५	मत्तलोपप्रभादौ कारणम्
२७७	संवासरसपदे मत्तलोपनाथशिक्षणम्
२७७	मदानाशुक्रमप्राणामर्शः
२७७	महानाञ्जीययोगः
२७७	महान्वयतमयोगः
२७७	उपनिषद्गतम्
२७७	गौडानिफविधिः
२७७	पठने प्रयोगः

पत्रं	विषयः
२८४	समावर्तनम्
२८५	समावर्तने संपाद्यव्यालि
२८५	मत्तचरित्तलोपयोग्यशिक्षणम्
२८५	पर्मलोपगणुत्ये प्रायश्चित्तम्
२८५	समावर्तनस्य फलम्
२९०	समावर्तनस्यप्राणामर्शः
२९३	समावर्तनप्रयोगः
२९३	गुरुकुलाश्रित्प्रकारः
२९३	आत्मकथमाः
२९४	मत्तलोपमप्राः
२९४	प्रातरेण वैभवे ३ः कावः
२९४	विद्यास्ये कावपत्रयः
२९४	अभिरुक्तौलि विनियुक्तसप्रायः
२९४	विद्यास्ये कर्णम्
२९४	कुलकथनाय
२९४	कुलस्य कर्णस्य
२९४	कर्म्यालक्षणानि

पत्रं	विषयाः
३०६	महाकुलक्षणम्
३०६	नक्षत्रविशेषम् कन्यालक्षणानि
३०६	विक्रमसंज्ञाः
३०६	सावित्र्यनिर्णयः
३०६	बन्धनीयश्रीमिल्यादियाज्जलनपरम्परा- तिविचारः
३०८	मानुलकव्यापिण्यनविचारः
३०८	मानुगोत्राया भायुमण्डिकायाश्च नियेषः
३०८	पुत्रिकारणविचारः
३०९	गोनमभरनिर्णय
३११	बालक्षणानि
३११	सायुजिकलक्षणानि
३१२	पादादिलक्षणानि
३१२	अङ्गुष्ठिलक्षणानि
३१२	जङ्गलक्षणानि
३१३	तिरोलक्षणम्

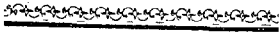
पत्रं	विषयाः
३१३	सर्वगामलक्षणम्
३१३	सुसप्तपरीक्षा
३१३	द्रव्यलोभेन बृद्धादिभ्यः कन्या- दाने प्रायश्चित्तम्
३१३	कन्याशुल्कमहत्वे प्रायश्चित्तम्
३१३	परिवेषादिनिर्णयः
३१३	परिवेषादिलक्षणानि
३१३	सोदरविषये परिवेषदने दोषासाधः
३१४	मन्त्रीरथानाह
३१४	एकमानुषवृत्तानां कन्यालां परि- वेदने
३१४	परिवेषप्रमायश्चित्तम्
३१४	अग्नेदिग्निवादी
३१४	विवाहकालः
३१५	अग्नेदिग्निवृत्तक्षणम्
३१५	नभिकालक्षणम्

पत्रं	विषयाः
३१५	कनिष्कनीषाः कन्यायाः कनि- षायां परः कायः
३१५	गोपांविशाने कलत्रितोषः
३१६	गोदुराणां विवाहनिर्णयः
३१६	मण्डनगुरुभक्तनिर्णयः
३१६	अश्वमेदेन संस्काराण्यनुज्ञा
३१६	मयुद्वाहनिषेधः
३१६	गुरुगुरुवलावदयकता
३१७	विद्वेषगुरुविचारः
३१७	गुरुशुभाहनिषेधः
३१७	गुरुशुभयोः गमयत्के निषेधः
३१७	पुत्रयोर्बाल्यकार्षण्यविचारः
३१७	गोचरकलम्
३१७	शुभन्यायकलम्
३१८	दण्डयोग्यवृत्तवलावदयकलम्
३१८	दृष्टरानिर्णयः गुरुदण्डाय च
३१८	आदिलसाग्निः

पत्रं	विषयाः
३१८	पितृदत्तकृतनिर्णयः
३१९	पुत्रात्तानुग्रहनिर्णयः
३१९	अथवेनाशिकारोषः
३२०	एतन्नेनाशिकारवादः
३२०	माहीकृतविचारः
३२०	माहीकृतविचारः
३२०	गणकृतः
३२०	गणकृतविचारः
३२०	माहेन्द्रकृतः
३२०	माहेन्द्रकृतविचारः
३२०	योगिकृतविचारः
३२१	शेषाण्यन्यतम्
३२१	योगिकृतविचारः
३२१	माहादिदुरताः
३२१	द्विदोषनाचवादः
३२१	अहमित्रीकृतः
३२२	अहमित्रीकृतविचारः

पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
२५१	विद्यारम्भप्रकारः	२६३	कर्णधारद्वयनाय वाणिनीयविधा	२६९	महानास्त्रीमकरणम्	२८४	समावर्तनम्
२५२	अभ्येष्टुमियत्ना-	२६४	अन्वयावाः	२७४	कृसरसकारणं कारणम्	२८५	समावर्तने संघाटद्वयानि
२६०	सृष्टिसंज्ञासंज्ञान्यायकराणि	२६५	प्रदोषनिर्णयः	२७४	सर्वहृदिदोषभोजने कारणम्	२८९	मलप्रारिजललोपप्रायश्चित्तम्
२६१	अप्येतु-सूत्रात्मनिषेधः	२६५	नैमित्तिकप्रदोषः	२७४	संमीलनादौ हेतुः	२८९	धर्मलोपभाटुल्ये प्रायश्चित्तम्
२६१	अभिज्ञानपर्यन्तमध्ययनम्	२६५	मन्यादयः	२७४	समुल्लसितरोधेदने हेतुः	२८९	समावर्तनेनष्ट फलम्.
२६१	हृत्साधयत्नाध्यायविकल्प- नाशयदुष्ठा	२६५	सुगादयः	२७४	संमीलनादौ फलविशेषः	२९०	समावर्तनप्रज्ञानार्थः
२६१	मद्वन्निप्रायश्चित्तम्	२६५	द्वैतविधिशोधपरिणयः	२७४	व्यसतरीवन्धने हेतुः	२९३	समावर्तनप्रयोगः
२६१	गुरुकृतमात्मकारः	२६५	नैमित्तिकमात्मकाराः	२७५	महानास्त्रीषडनकाटे गुरुक्षिप्य- योरन्योन्यपृष्ठसंपाने कारणम्	२९६	गुरुकुलाखियुक्तिमकरः
२६१	अध्ययनधर्माः	२६६	पद्मगण्डूरोरिवन्तरागमने प्रा- यश्चित्तम्	२७५	सतलोपमसादौ कारणम्	२९७	प्रातकथमां:
२६२	गुरोरधिशेरे प्रायश्चित्तम्	२६६	द्वारकालिकानव्यायाः	२७७	संवत्परगाथ्ये सतलोपप्रायश्चित्तम्	२९८	राकलद्वोममप्राः
२६२	गुरुकृतप्रायः फलम्	२६७	अन्वयायफाले पठने दोषः	२७७	महानास्त्रीषडमप्रागमर्थः	२९८	प्रातकेन वैश्वेवः कायैः
२६२	अध्यापकधर्माः	२६७	अनव्यायव्यादः	२७९	महानास्त्रीप्रयोगः	२९८	त्रिपदाद्यै काम्यनायः
२६२	गुरुकर्तृक-सिद्धामकारः	२६८	अबोसर्जनविधिः	२८२	महामतप्रयोगः	२९८	अग्निर्कर्मणि विनियुक्तप्रायैः
२६२	वेदविद्यावमलक्षणम्	२६८	कलनंनप्रयोगः	२८२	उपनिषद्गतम्	२९९	विद्याद्वयकरणम्
२६२	ज्ञानदोषप्रायः	२६८	कलनंनप्रयोगः	२८३	गौदानिकविधिः	२९९	कुललक्षणम्
२६२	अनुपसमादये नाश्यायाः	२६८	द्वारकाले पठेन्न्यसूक्तप्रतिषेधः	२८४	प्राय प्रयोगः	२९९	कुलापकर्षकारणानि
							३०३ कन्यालक्षणानि

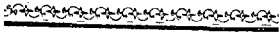

पत्रं	विषयाः
३०६	महाब्रह्मलक्षणम्
३०६	नक्षत्रविशेषेण कन्यालक्षणादि
३०६	विद्वत्संख्यः
३०६	साक्षिण्यनिर्णयः
३०६	यचीयक्षीमित्यादियाम्बलपरसु- सिद्धिचारः
३०८	मातुलकन्यावरिणयनविचारः
३०८	मातृगोत्राया मातृवपिण्डायाश्च नियेषः
३०८	मुद्रिकाकरणविचारः
३०९	गोत्रप्रवरनिर्णयः
३११	बालक्षणानि
३११	सामुद्रिकलक्षणादि
३१२	पात्रादिलक्षणानि
३१२	अङ्गुलिलक्षणानि
३१२	जह्वालक्षणानि
३१२	विशोक्तक्षणम्

पत्रं	विषयाः
३१२	सर्वगामलक्षणम्
३१३	गुणवपरीक्षा
३१३	अव्यलोभेन वृद्धादिभ्यः कन्या- दत्ते प्रायश्चित्तम्
३१३	कन्याशुलकमहणे प्रायश्चित्तम्
३१३	परियेन्द्रादिनिर्णयः
३१३	परियेन्द्रादिलक्षणानि
३१३	सोदरविपत्ते परिषेदने दोषाभासः
३१४	मतीदयानाह
३१४	पुरुषामृतमृतानो कन्यानां परि- षेदने
३१४	परियेष्टप्रायश्चित्तम्
३१४	अग्नेदिग्व्याजौ
३१४	विवाहकालः
३१५	अग्नेदिग्विपूज्यक्षणम्
३१५	नरिकाळक्षणम्

पत्रं	विषयाः
३१५	कनिकागोत्राः कन्यायाः कनि- कयोः वरः कायः
३१५	गोत्रादिदत्ते कलत्रितोषः
३१६	सोदरानां विशादनिर्णयः
३१६	सम्पन्नमुपकननिर्णयः
३१६	अरुभेदेन संस्कारादयमुग्ना
३१६	मृत्युब्राह्मनिर्णयः
३१६	गुरुगृह्येवलावश्चकता
३१७	सिद्ध्यगुरुविचारः
३१७	गुरुगुणान्तरनिर्णयः
३१७	गुरुशुकयोः समवसके निकेयः
३१७	पूतयोर्बोस्यवापंशवविचारः
३१७	गोचरकलम्
३१७	सुभम्भानफलम्
३१८	देवगोपुंरुपुंवेवलावश्चकणम्
३१८	बृहस्पतिसान्निःसुलूजा च
३१८	आदिलगामितः

पत्रं	विषयाः
३१८	विन्दति कृत्निर्णयः
३१९	पुक्रातिसप्तमनिर्णयः
३१९	स्ययीनासिकदोषः
३२०	स्ययीनानिकावयादः
३२०	नाडीकृत्विचारः
३२०	नाडीकृत्वारयादः
३२०	गणकृत्ः
३२०	गणकृत्वारयादः
३२०	सादेन्द्रकृत्ः
३२०	सादेन्द्रकृत्वारयादः
३२०	योगिकृत्विचारः
३२१	वेरायोक्तयनम्
३२१	योगिकृत्वारयादः
३२१	प्राज्ञा द्विब्रह्मताः
३२१	द्विब्रह्मद्वारावयादः
३२१	ग्रहमेयीकृत्ः
३२२	ग्रहमेयीपुत्रवारयादः

पत्रं	विषयाः
२५५	विद्यारम्भप्रारः
२५६	अपेयुर्निषयाः
२५७	एतन्निर्भवेऽन्यथावकाशानि
२५८	अपेयुः पुरावतिरेपः
२५९	अपेयानवयनसम्पन्नम्
२६०	द्विप्रानवयनसम्पन्नसम्पन्नम्
	नाशयदुःखः
२६१	मन्त्रमनिवाद्यावित्तम्
२६२	गुरुलवायप्रकारः
२६३	अपयवधर्माः
२६४	गुरोरधिके वेत्तावधित्तम्
२६५	गुरुरापूर्णायाः फलम्
२६६	आचारकधर्माः
२६७	गुरुसूक्तः सिद्धावकाशः
२६८	पेदविद्युत्प्रमनलक्षणम्
२६९	शान्तोऽध्यायः
२७०	अपुयकारस्योऽप्यध्यायः

पत्रं	विषयाः
२६१	एगोऽभारदुःखाय पाणिनीयशिक्षा
२६२	अप्यध्यायः
२६३	प्रदोषनिर्णयः
२६४	नैमित्तिकप्रदोषः
२६५	मन्वारपः
२६६	गुणार्थः
२६७	सम्पन्ननिधिविशेषनिर्णयः
२६८	नैमित्तिकप्रदोषायाः
२६९	पञ्चमण्डूयविविक्तप्रारम्भने प्रा- वाञ्छितम्
२७०	सोऽकालिकाकाव्यायाः
२७१	अनाचारकाले पठने दोषः
२७२	अन्यथाकाव्यप्रवृत्तिः
२७३	अपेयसंज्ञितविधिः
२७४	कालव्यवयोगः
२७५	कालव्यवयोगः
२७६	कालव्यवयोगः
२७७	कालव्यवयोगः

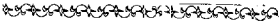
पत्रं	विषयाः
२७८	समावर्तनम्
२७९	समावर्तने संवापद्वयानि
२८०	समावर्तनलोपप्रायश्चित्तम्
२८१	धर्मलोपवाहुल्ये प्रायश्चित्तम्
२८२	समावर्तनस्य फलम्
२८३	समावर्तनस्य आणामर्थः
२८४	समावर्तनप्रयोगः
२८५	गुरुकुलाभिष्टुतिप्रकारः
२८६	आगतकर्मयोः
२८७	शकलदोषमन्त्राः
२८८	आगतकेन वैश्वदेवः कार्यः
२८९	विवाहाद्ये कान्यवपः
२९०	अभिष्कर्मणि विनियुक्तमन्त्रार्थः
२९१	विद्यावृत्तप्रकरणम्
२९२	कुलकल्पणम्
२९३	कुलायकप्रकारणानि
२९४	आन्वयावृत्तणानि

पत्रं	विषयाः
३२२	वदप्रयोगः
३२२	दण्डकृतः
३२२	केपकृतः
३२२	भूषकृतः
३२३	लिङ्गकृतः
३२३	सालिकृतः
३२३	कर्मकृतः
३२३	गोत्रकृतः
३२३	पक्षिकृतः
३२३	पोगिनीकृतः
३२३	शायकृतः
३२३	वैकृतः
३२३	कृतानी कृतानि
३२३	आवप्रकृतानि
३२४	आत्यदुसारीकृतः
३२४	सङ्कननिर्णयः
३२४	कन्यापरीक्षणपुस्तकदि

पत्रं	विषयाः
३२५	पुराणापेननिरीक्षणप्रकारः
३२५	शिवरायबोकाः पुराणावरीक्षण- पविधिः
३२७	लक्षणविचारः
३२८	आरागर्भे र्गैष्टमासादिनिर्णयः
३२८	चन्द्रताराबलम्
३२८	कुण्डपक्षे ताराबलम्
३२८	उपचयस्थानानि
३२८	ताराबललक्षणम्
३२८	विषदादिगठत्रयोपपत्तयः
३२८	लक्षणगुणाः
३२९	गुरुर्बसितनहादोषाः
३२९	पञ्चाङ्गलक्षणम्
३२९	तिथिविचारः
३२९	खर्वाङ्गिकपंशाः
३२९	नक्षत्रविचारः
३२९	वषट्कलिङ्गलक्षणम्

पत्रं	विषयाः
३३०	लक्षणक्षत्रविचारः
३३०	आनुपूर्व्यलक्षणविचारः
३३०	चारांनोदयाः
३३०	योगविशेषेण रत्नादीनां विशेषः
३३०	सर्ववारेषु शुभयोगकथनम्
३३१	गुरुर्भोकेन लक्षणविधिः
३३१	लक्षणमागम्
३३१	महप्रलम्
३३१	अभिविहारे विवाहः
३३१	वदपान्नाशुद्धिः
३३२	संक्रान्तिनिर्णयः
३३२	पशुगुणविचारः
३३२	नवोत्तमगणनकमाः
३३२	होरेचक्रवचम्
३३२	द्वैक्याधिपत्यः
३३२	ह्यदन्तोशिराः
३३२	विद्यासकविपत्यः

पत्रं	विषयाः
३३२	गुल्फमागः
३३२	अभिमिक्षागः
३३२	नृगुणकृतोपः
३३२	कुण्डलमदोषः
३३२	गणधान्यदोषः
३३२	नक्षत्रगणधान्यः
३३२	लक्षणगणधान्यः
३३२	कर्मरीदोषः
३३३	कर्मरीदोषापवादः
३३३	रिःकण्डहेन्दुदोषः
३३३	अस्त्रापवादः
३३३	सप्तदोषः
३३३	गणमलमदोषः
३३३	अष्टमलमदोषपवादः
३३३	त्रिपवटीदोषः
३३४	सुहृन्नेदोषः
३३४	सुहृन्नामानि

पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
३४२	कन्यादाननिर्णयः	३२८	दशभोगस्युद्योगोपायवादः
३४३	असमोत्रेणापि धर्मसिवाहः	३२९	शूकरवशोपभङ्गः
३४४	सदशवरक्षणेनम्	३३०	पञ्चमधूमयोगभङ्गः
३४५	कन्याया रजोदूरीने	३३१	कण्टकस्थूणभङ्गः
३४६	अत्र मायश्चित्तम्	३३२	इन्द्रचापदोषभङ्गः
३४७	अष्टविधसिवाहनिर्णयः	३३३	सासदग्धदोषभङ्गः
३४८	वारदानविधिः	३३४	सुस्थानग्रहदोषभङ्गः
३४९	कन्यावरणे तिथ्यादि	३३५	उत्पातवशोपभङ्गः
३५०	सिवाहकाले आशौचमासी	३३६	सर्वदोषोपापवादानामपञ्चादः
३५१	नृत्तिकपयस्वद्वार्यः	३३७	महबलविचारः
३५२	सन्निवृत्तिदातृशक्यार्थः	३३८	कामादिद्वान्दशभाक्कलम्
३५३	विषाहादिषु सप्तःशौचम्	३३९	सालग्रयकमहबलम्
३५४	आध्यात्मिकर्मणां विशेषः	३४०	सुभाशुभकालेऽन्यधान्यायः
३५५	बालदानोत्तरं देशान्तरे वरगमने	३४१	अत्रुत्स पदकर्मणि
३५६	विवाहवेदीलक्षणम्	३४२	जल्यञ्जनिमणिविधिः
३५७	वरस्य कन्यागृहगमनम्	३४३	लसमवातुलक्षणम्
३५८	मनुष्यकंविनिर्णयः	३४४	लसददन्तुलकम्

पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
३५९	वर्गोत्तर्मासकलानि	३४५	वर्गोत्तर्मासकलानि
३६०	महावातवैद्यविशेषः	३४६	महावातवैद्यविशेषः
३६१	योगविशेषेण महादोषभङ्गाः	३४७	योगविशेषेण महादोषभङ्गाः
३६२	दुर्लभशोषभङ्गः	३४८	दुर्लभशोषभङ्गः
३६३	लसकन्दोपायवादः	३४९	लसकन्दोपायवादः
३६४	वायोसखित्वाचान्दोषभङ्गः	३५०	वायोसखित्वाचान्दोषभङ्गः
३६५	कलरीशोपभङ्गः	३५१	कलरीशोपभङ्गः
३६६	विष्टिदोषभङ्गः	३५२	विष्टिदोषभङ्गः
३६७	वारदोषभङ्गः	३५३	वारदोषभङ्गः
३६८	कुलिकभङ्गः	३५४	कुलिकभङ्गः
३६९	यमघण्टभङ्गः	३५५	यमघण्टभङ्गः
३७०	दुर्लभोविदोषभङ्गः	३५६	दुर्लभोविदोषभङ्गः
३७१	स्वल्पदोषनामानि	३५७	स्वल्पदोषनामानि
३७२	स्वल्पदोषभङ्गः	३५८	स्वल्पदोषभङ्गः
३७३	परिषेधोपभङ्गः	३५९	परिषेधोपभङ्गः
३७४	महत्तमदोषभङ्गः	३६०	महत्तमदोषभङ्गः
३७५	सालग्रयवशिष्टोपभङ्गः	३६१	सालग्रयवशिष्टोपभङ्गः

पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
३७६	विवापि लान्यहालप्रमाणम्	३७६	विवापि लान्यहालप्रमाणम्
३७७	पुनर्मासकलक्षणम्	३७७	पुनर्मासकलक्षणम्
३७८	वायोरिकलक्षणम्	३७८	वायोरिकलक्षणम्
३७९	सूक्ष्मकलक्षणम्	३७९	सूक्ष्मकलक्षणम्
३८०	महजोत्पत्तयोः	३८०	महजोत्पत्तयोः
३८१	मदन्नापुलः पञ्चादन्वो दिवसाः	३८१	मदन्नापुलः पञ्चादन्वो दिवसाः
३८२	महोत्पत्तनिर्णयः	३८२	महोत्पत्तनिर्णयः
३८३	नृत्तिकपयस्वदोष-	३८३	नृत्तिकपयस्वदोष-
३८४	पञ्चालाकायनम्	३८४	पञ्चालाकायनम्
३८५	अभिजास्यामनिर्णयः	३८५	अभिजास्यामनिर्णयः
३८६	लक्ष्मणोपः	३८६	लक्ष्मणोपः
३८७	कुनवीनशोषः	३८७	कुनवीनशोषः
३८८	वर्गोत्तर्मासः	३८८	वर्गोत्तर्मासः

३५२	विषयाः
३५२	समुद्रयोर्वरनामस्य देवः
३५३	कन्याशुभविधिः
३५३	अथानुष्ठानम्
३५३	अक्षतारोपणम्
३५३	सिद्धाक्षरम्
३५३	वाराहरोपणम्
३५५	नक्षत्रणक्षरयोः सप्तसूक्तानि
३५५	समुद्रमानम्
३५५	अनुष्ठानम्
३५६	कन्यादानवर्तना
३५६	वृक्षौम्बोर्कर्मव्यूहविधिः
३५७	विवाहदोमनिर्णयः
३५८	नक्षत्रणक्षरयोः सप्तसूक्तानि
३५९	होमकर्मणामानम्
३६१	कन्यायाः शेषकर्मणि
३६१	कन्यादोषमन्त्रविधायाः दाने
३६१	अनुष्ठानाः परिचयो

परं	विषयाः
३६३	कन्यायाः श्वोदोषे निर्णयः
३६३	गृहप्रवेशनीयदोमनिर्णयः
३६३	वैश्वदेवम्
३६३	गृहप्रवेशदोमस्थानविचारः
३६४	शतसुं विवसेसु कर्मव्यम्
३६४	मध्ये शूलक्यासी निर्णयः
३६४	कालनिर्णयः
३६४	विवाहमन्त्राद्यः
३६७	सलैरोत्तमितासूक्तार्थः
३७३	नक्षत्रवा इत्यादिप्रकारार्थः
३७७	विवाहमन्त्रोः
३७८	विवाहमन्त्रोः कृतम्
३७८	सप्तौ कृतमन्त्रः
३७९	अष्टमन्त्रविधिः
३७९	वस्त्र कर्तव्यमन्त्रम्
३७९	समुद्रकर्मणोः
३८०	कन्यादानमन्त्रोः

परं	विषयाः
३८०	जलशुद्धिः
३८१	निर्दिष्टम्
३८१	अक्षतारोपणम्
३८१	अनुष्ठानमन्त्राः
३८२	स्वर्णोम्बिकेन्द्रादि
३८३	विवाहदोममन्त्रोः
३८५	पुनर्विवाहनिर्णयः
३८५	द्वितीयविवाहे निर्णयः
३८५	अभिदेवने प्रतीक्षाकालः
३८६	उक्तज्योत्परीतोपात्ररुद्धिः सप्त विचारः
३८६	उपेष्टकर्मणः सप्त धर्मैः कार्यैः
३८६	प्रथमपत्नीपंचमः
३८६	दोमजातिग्रहणये दोषः
३८६	द्वितीयविवाहदोमनिर्णयः
३८६	द्वितीयविवाहे जीवन्निवृत्तस्य शान्तीधाराक्रमम्

परं	विषयाः
३८७	गृतीयविवाहनिर्णयः
३८७	अर्कविराहः
३८८	अर्कविवाहमन्त्रोः
३८८	औषधसन्निधिः
३८९	प्रारम्भकालः
३८९	दोमकर्तारः
३८९	समुद्रमन्त्रकालः
३९०	दोमकालनिर्णयः
३९०	अनुष्ठानकालः
३९०	प्रदोषसंगवयोर्लक्षणम्
३९०	गौणकालातिक्रमे मानवित्तम्
३९०	गुरुश्रीणकालातिक्रमे मायम्
३९१	दोमद्वयाग्नि
३९१	दोमद्वयमन्त्रम्
३९३	व्यवितोषेण फलविशेषः
३९३	दृक्कालं सप्तमिभागं च

पत्रं	विषयाः
३९२	आहुतीपरिमालम्
३९२	समित्कक्षणम्
३९२	उत्तराश्विननकारः
३९३	इयनस्थानं विशदयिष्ये होमः
३९३	होमकाले स्थानप्रकारः
३९३	उपस्थानम्
३९३	काशपोक्स्थानम्
३९३	शान्दिकलक्षणम्
३९३	अग्निहोमशेषप्रतिषेधः
३९३	अविधिनामिदित्वात्तत्रे दोषः
३९४	होमप्रतीक्षा
३९४	सूतकादौ होमविधिः
३९५	सीमादृष्टेर्निर्णयः
३९५	समाप्तौपरिधिः प्रवृत्त्यात्प्राप्तु
३९६	पुरुषस्य फालनियमेन प्रवासः
३९६	होमार्थेसृष्टिबहुरूपम्

पत्रं	विषयाः
३९६	प्रवासकाले आगमनकाले च वि- दोषः
३९६	प्रवासाद्गतस्य कृत्यम्
३९७	औषासतोः संसर्गोपपन्नसं- सर्गः
३९७	अग्निहोमसंस्पर्शे विदोषः
३९८	पुनराधानविधौः
३९८	पुनःसंधानप्रकारः
३९९	नष्टस्य गृहपतेः प्रायश्चित्तम्
३९९	नास्तिपुत्रमादालस्यादिनिर्मिष्ट- दाम्नेः प्रायश्चित्तम्
४००	नास्तिपुत्रमादालस्यादिनिर्मिष्ट- दाम्नेः प्रायश्चित्तम्
४००	संभारादुरणम्
४०१	अपलीक्रीपालनविधिः
४०२	द्विआर्षस्थासिद्धिसंस्पर्शविधिः
४०२	औषासनमन्त्राद्यैः
४०५	भौपालनमन्त्रोक्तः
४०५	प्रातरीपालनप्रयोगः

पत्रं	विषयाः
४१३	सिनीवास्थादिलक्षणम्
४१३	यागकालविशेषनिर्णयः
४१४	दर्शगालमापन्नविशेषः
४१४	प्रतिपदशुभमुक्तौ यागान्तिशेषः
४१४	अथ प्रतिपदसवः
४१४	सद्यःकालविधिः
४१४	विकृतीष्टिकालः
४१५	दृष्टिकालनिर्णयः कालनिर्णये
४१५	कालनिर्णयोत्तरं कर्तव्यम्
४१५	उपवासस्य कारणम्
४१५	होमकालः
४१६	अपरेषुः कर्तव्यम्
४१६	सूतकादौ दृष्टिविचारः
४१७	अतिरक्तहोमकालः
४१८	पर्यङ्गवाचनिके निर्णयः
४१८	चन्द्रसूर्यप्रदले वा किं कर्तव्यं

पत्रं	विषयाः
४०६	सूतके होमप्रयोगः
४०६	आयकाले कर्तव्यसमस्यहोम- प्रयोगः
४०६	पश्चहोमप्रयोगः
४०६	प्रातरीपालनप्राप्तौ कर्तव्यप्रयोगः
४०७	पुरुषदत्तात् कर्तव्यप्रयोगः
४०७	अग्निहोमसंस्पर्शविधौः
४०७	पुनःसंधानप्रयोगः
४०८	नास्तिपुत्रमादालस्यादिनिर्मिष्ट- दाम्नेः प्रायश्चित्तम्
४०९	अपलीक्रीपालनम्
४०९	द्विआर्षस्थासंस्पर्शः
४१०	प्रतिपदिष्टिकरणम्
४१०	हेमासुक्तप्रतिपदिष्टिकरणम्
४१०	तत्राधिमासप्राप्तौ कर्तव्यम्
४११	विद्यारण्यकृत दृष्टिकर्तव्यः
४१२	प्रतिपदसंस्पर्शकालनिर्णयः

पत्र	विवरण	पत्रं	विषयाः
४१८	अन्तःपात्रोद्दिमथे प्रजाणोपरत्तौ	४२८	स्वगृहामदे पथि नियमाः
	प्रायश्चित्तम्	४२९	गृहप्रवेतनीयसङ्घर्षः
४१८	अन्वाधानीत्तरमिष्टप्रकारे व्याह-	४२९	नागवलिप्रयोगः
	तिहीमः	४३०	गृहप्रवेशप्रयोग-
४१९	विभिन्नुत्तनघर्षे	४३१	खम्बवृद्धिः
४१९	स्वालीपत्कप्रयोगः	४३१	सम्भवलिप्रयोगः संपूर्णे चो-
४२२	सप्तहालकतेज्यम्		इतकर्मकाण्डविषयकादुक्तमणिका
४२२	अतिप्लेष्टिप्रयोगः		अथ पाकसंस्वाविषयकमाः
४२३	ग्रहलेष्टिप्रयोगः	४३२	अवशाकर्मनिर्णयः
४२३	वास्तुसञ्चालह गृहप्रवेश	४३८	अवशाकर्मसञ्चयः
४२३	नागवलिप्रकारः	४३९	अवशाकर्मप्रयोगः
४२५	कण्ठवेदो सुहृत्प्रियाः	४४०	सर्ववलिप्रियाः
४२८	गृहप्रवेशो कर्तव्यविशेषः	४४२	सर्वपटिनसञ्चयः

पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः
४५१	नगमीश्राद्धविधिः	४४४	आशुभोक्तर्मनिर्णय-
	अष्टकविकृतिभूतमास्यासर्वभा-	४४४	सर्ववलिप्रयोगः
	सम्	४४४	आशुभनिर्णयः
	अष्टकाश्राद्धविदेशेन	४४४	आशुभनिर्णयः
	सम्	४४५	आशुभवेष्टिकरणे प्रायश्चित्तम्
४५२	आदौष्युन्दसञ्चयः	४४६	आशुभप्रयोगः
४५३	सप्तमीश्राद्धप्रयोगः	४४७	मन्त्रबरोद्गाविचारः
४५५	अष्टमीश्राद्धप्रयोगः	४५०	मन्त्रबरोद्गाप्रयोगः
४५५	नवमीश्राद्धप्रयोगः	४५०	मन्त्रबरोद्गाप्रयोगः
४५७	मास्यसर्वश्राद्धप्रयोगः	४५३	अष्टकनिर्णयः
४५७	काश्यश्राद्धप्रयोगः	४५३	सप्तमीश्राद्धविधिः
४५७	पाक्यश्राद्धप्रयोगः	४५४	अष्टमीश्राद्धविधिः
	इति पाक्यश्राद्धादुक्तमणिका		

इदमप्यपरं किञ्चिद्विज्ञापनम्—

श्रीमद्भुसिंहीपस्य प्रयोगपारिजाताख्यमहानिग्रन्थस्याद्यं षोडशसंस्कारकाण्डमत्रावसन्नं तस्यैव धैर्यं सुविस्तृता प्रकरणविषयावा-
न्तरान्तर्गतविषयानुक्रमणिकेति ज्ञेयम् । यत्रस्थान्ते पाकसंस्थाकाण्डान्तर्वर्तिनां कृतिचनविषयाणामारम्भोऽकारि स केवलं दिनप्र-
दर्शनाय अग्रिमकाण्डप्रकाशनावधि साधारणव्यवहारसिद्धौ स्यादिति च । सवित्तरं पाकसंस्थाकाण्डं सर्वश्राद्धप्रकृतिविकृतिकलाप-
वैशद्यसहितं समारब्धमुद्गणं विद्वदग्रेसराणामितरेषां च सर्वेषां चेतश्शुषोराह्लादायाद्युपदेभेव प्रकाशीभविव्यति । तथाच तदव्यव-
हितानेहसर्वैवदीयसतिविलीर्णं नैकशःप्रमाणज्ञातप्रमितं विविधसप्रमाणनिर्णयविलसितं आह्निककाण्डं प्रकाशितं स्यादिति सप्रमोदं
निवेदयामः । अपिच प्रकाशिते प्रथमे षोडशसंस्कारकाण्डे निग्रन्थप्रणेत्रानुक्रान्तान् पाकसंस्थान्तर्गतान्विषयान्द्विविःसंस्थान्तर्गतां-
धात्वात्प्रयुक्तं प्रयत्मानैरप्यस्माभिरैतावन्तं कालमनुपलब्धानाधानादीन् महामहिमभाजो ग्रन्थप्रकाशकसंशोधकप्रकाशानुग्रहपरा
उदाराराग्याः प्रेक्षावन्तः अस्मदनुपलब्धैतदीयविषयसंग्रहवन्तः कृपयास्तत्सविधे यदि प्रेपयेयुः प्रकाशयामस्तदा भूमिकायां दातुनाम-
निर्देशपूर्वकं तानपि यथाक्रमं महता हर्षभरेण संख्यावतां सर्वोत्कृष्टविचित्रपारिजातपुष्पोपहारसपर्यायै । ते च विषयाः देवनागरी
सन्तु उत द्रविडान्ग्रेकरलादियसां कक्षां वा लिप्यां कृताक्षरचिन्यासा वा सन्तु । तेषामसदायत्तीकरणे कश्चित्कमपि ग्रन्थान्तरं
द्रव्यादि वेपितं चेत्तदपि रक्तुत्तरविलासविलसितपत्रिकालेखनद्वारा यदि निवेदयेयुः करिष्यामस्तद्धि तदनुकूलं देयादिविचारं
नपथेन प्रतिपत्रप्रपणेनेति भूयोभूयः सविनयं प्रार्थयामः ।

यद्यपि प्राचीनप्रव्यष्टिष्टुद्धतसख्याऽव्याहतगत्या प्रचलितानामतएव सर्वथैवावदनुसरणीयानामपि प्रयोगाणां कैश्चिदधुनातनै-
र्विद्वद्भिः किञ्चिदिदं प्रमाणमूरीकृत्यान्यथा विपर्यस्तलेन व्यवहियमाणानां सर्मीकरणावचैवाऽजप्रकाशनीयग्रन्थप्रस्तावप्रसंगेन
निर्णयाङ्कनमावश्यकं तथापीदानीमवसराभावात्सलसंकोचाच्च नाकारि किमपि तच्च सत्यवसरेऽवसरान्तरे स्वमनीषापारिणामावधि
मनीषिप्रवरसाहाय्येन करिव्यामः ।

अत्रान्ते संगृहीतपाकसंख्याविषयसंक्षेपे क्वचिदनवधानेन हविःसंख्यानामविन्वासः प्रामादिकः समजनीति पाकसंस्थेत्यत्र तत्र
शोधयित्वा शब्दमिति सविनयं विज्ञापयति—

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ॥ ॥ मङ्गलाचरणम् ॥ श्रीमद्वागीश्वलक्ष्मीश्रीशायखिलामरैः । नः पूज्यते मुदा
 नित्यं तं वन्दे द्विरदानम् ॥ १ ॥ फलयुद्धिसुवातपत्तलणां परिसलभागमगौलिमौलिकानाम् । अमृतरसमुपासकामराणामतिवग-
 दाकृतिमाश्रये नृसिंहम् ॥ २ ॥ ओंकारकिकिपीनादमधुरश्रुतिद्वंद्वितम् । चित्ते शृङ्खलितं भक्त्या चिन्तये चिन्मयं गजम् ॥ ३ ॥
 क्लये हृदि कल्याणी कलां कामपि ध्याञ्छर्याम् । कचिन्नाकलशाम्भोधिकुड्डोलोलासकौसुर्दाम् ॥ ४ ॥ यद्वेकवशवर्तिनी विपरिव-
 त्तिलोकत्रयी यदाप्रवचसां फलं विधितेदर्थवादात्मनाम् । यतः परमवाप्यते सुखमयं पदं तत्परैरिदं विजयतेतरां किमपि वस्तु
 कर्माभिधम् ॥ ५ ॥ भगवन्तमुपमि शौनकं सुनिमाचार्यमथाधलायनम् । वहिरन्तरपास्य यौ तमो जगतः पुष्पवतोरिव श्रियम् ॥ ६ ॥
 विद्यन्ते विविधा ग्रन्थाः श्रौतसार्त्तप्रनोधकाः । सूत्रं तद्वृत्तिमाव्ये च तद्व्याख्याः कारिकादयः ॥ ७ ॥ तदर्थतन्मिष्कपप्रयासालस-
 दैतसाम् । बहूचानां क्रियातर्त्तं सुरसंविदभिच्छताम् ॥ ८ ॥ प्रमोदाय समादाय सारमेकत्र सर्वतः । प्रयोगीस्य प्रकारोऽयमिह संगृह्य
 कथ्यते ॥ ९ ॥ स्वभासस्वच्छानां श्रुतिश्रुतिगिरां संग्रहविधावभिज्ञा भौवज्ञां कलयत कियत्कौशलमिति । किमेवा सर्वेषामुच्चि-

पाठान्तराणि—१ अत्रैवारम्भे [वागीशथा सुभवस सर्वाप्यौनाद्युपक्रमे । य नत्वा कृतकृत्वा सुख्य नमामि यजाननम् ॥ १ ॥ इष्टान्तरपर विष्णु शशिवर्ग
 चतुर्भुवम् । प्रसन्नवदन ध्यायेत्सर्वविश्रोपधान्तये ॥ २ ॥ अणुजाननपद्माकं गणाननमहर्निशम् । अनेकद् त मकानामेकदन्तसुपासहे ॥ ३ ॥] इति पवनयमान्द्रा-
 दितकोटोऽधिक इत्येते न शब्दानकोटोऽ । २ कान्ततनाम् । ३ सुपासता नरणाम् । ४ वेदुरश्रुति । ५ चिन्मयागतम् । ६ चिन्मयीम् । ७ त्रिप्रिवदर्प, विदितदान्यं ।
 ८ पुण्यनरीरिव । ९ सारार्थबोधना । १० तत्त्वं सुख सन्नेशुभिच्छता । ११ प्रयोग्याख्यप्रकारोऽप । १२ भाषणा ।

तपटनापाटवकला कलापे श्रुक्तानां कथयत यवेदत्र सुलभा ॥ १० ॥ अहो निगन्धनस्यास्य सौभाग्यं किमु वर्ण्यते । यतः
 श्रीनरसिंहोऽयमस्य कारयिता स्वयम् ॥ ११ ॥ फलमन परत्रापि पश्यतां प्रतिपादयन् । प्रयोगपारिजातोऽयं प्रथते दृथिवीतले
 ॥ १२ ॥ अमूलमनपेक्षं वा नच किञ्चिदिहोच्यते । यावदाकाङ्क्षितं यान्द्रुपयुक्तं विलिख्यते ॥ १३ ॥ ॥ तत्र तावच्छ्रौतस्मा-
 र्त्तकर्मणोः श्रुतिपिपादयिपितयोः श्रौतस्य प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वेनाभ्यर्हितत्वात्प्रथमभाविलेऽपि तदनुष्ठानस्य स्मार्तगर्भाधानाद्रिसंस्का-
 राऽनुष्ठानानन्तरभावित्वात्प्रथमतः स्मार्तकर्म निरूप्यते । तस्य च कर्मणो धर्मश्चाद्यनाणकलात् तत्कर्तारोऽभिधीयन्ते—‘मनुर्बृह-
 स्वतिर्दक्षो गौतमोऽय यमोऽङ्गिराः । योगीश्वरः प्रचेताथ श्रातातपपराशरौ । संयतोरानसौ शङ्खलिखितानश्रिरेव च । विष्णुपाप-
 त्तम्वहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः । एते ह्यष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतव्रताः । जाचालिनीचिकेतथ स्कन्दो लौगाक्षिकाश्यपौ ।
 व्यासः सनत्कुमारथ शंतनुर्जानकलथा । व्याघ्रः काल्यायनश्चैव जातूऋष्यः कपिञ्जलः । वीषायनथ काणादो विश्वामित्रस्तथैव
 च । पैठीनसिर्गोभिलत्रैत्युपस्मृतिविधावकाः’ इति । तथा—‘वसिष्ठो नारदश्चैव सुमन्तुथ पितामहः । वशुः काण्वोऽग्निः सत्यव्रतो
 गार्ग्यश्च देवलः । जमदग्निर्महाजः शुलस्त्यः पुलहः ऋतुः । अत्रैयैः ऋगणैश्च मरीचिर्वत्स एव च । पारस्करो ऋष्यशृङ्गो वैजवाप-
 त्तथैव च । ईलन्ये स्मृतिकर्तार एकाविंशतिरीरिणाः । एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ।’ इति । एतदनाथासे दोष

पाठा०—१ सुकाह कल्पय २ श्रीमद्गुह्येय ३ श्रीमद्गुह्येय ४ श्रीमद्गुह्येय इति पाठ ५ इत्येते ६ इत्येते एतेषामनादरपक्षे दोष
 उच्यते इति, एतेषामपनिभाषे दोष उल्लिखितोऽस्ति वाचिक पाठो मन्वे कश्चिदुच्यते ।

उच्यते—‘तान्येतानि प्रवीणैस्तु न हन्तव्यानि हेतुभिः । यस्तानि हेतुभिर्हन्त्यास्तोऽन्धे तमसि मज्जति’ इति । विष्णुः—
 ‘पुराण मानवो धर्मः साक्षो वेदश्चिकित्सितम् । आशासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः’ । वसिष्ठः—‘अग्रामण्यं च
 वेदानामार्पणा चापि कुत्सनम् । अव्यवस्थापि सर्वत्र एतन्नाशनमात्मनः’ । मनुश्च—‘योऽवमन्येत ते तूभे हेतुशालौश्रयो नरः ।
 स साधुभिर्निद्विक्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः’ इति ॥ ६३ ॥ अथ धर्मप्रशंसा । तत्राचार्योश्चलायनः—‘धर्मः संसेवितः
 शुद्धस्त्रायते महतो भयात् । श्रुतापि सन्तस्तुष्यन्ति दूराद्धर्मपर नरम् । धर्मः कृतः श्रुतो दृष्टः कथितश्चिन्तितोऽपि वा । तथा-
 नुमोदितोऽर्पाह पुष्पाति परमं शुभम् । तस्माद्धर्मो यथाशक्ति यत्नात्सेव्यो नृभिर्बुधै’रिति ॥ ६४ ॥ अथ धर्मस्वरूपनिरूपणम् ।
 मनुः—‘विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः । हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मं तं व्यवस्यत । अनाम्नातेषु वेदेषु कथं स्यादिति
 चेद्भवेत् । यं शिष्टा ब्राह्मणा श्रुतुः स धर्मः स्यादशुद्धितः’ इति । विश्वामित्रः—‘यमार्थाः क्रियमाणं हि शंसन्त्योगमवेदिनः ।
 स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते । वेदोक्तः प्रथमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः । शिष्टाचारस्तृतीयस्तु त्रिविधं धर्मलक्षणम्’ इति
 ॥ ६५ ॥ अथ धर्मप्रमाणानि । तत्र याज्ञवल्क्यः—‘श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्संस्कल्पजः कामो
 धर्ममूलमिदं स्मृतम् । धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । द्वीर्विद्या सत्यमक्रोधो देवकं धर्मलक्षणम्’ । मनुः—
 ‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं श्रुतिर्शीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च’ । द्वारीतः—‘अनुष्ठितं तु यदैवैर्मुनिभि-

पाठा०—१ न हातव्यानि । २ परं नाशन । ३ त उभे हेतुशालौश्रयान्तर । ४ पुनति पुरम् शुभम् । ५ स्वाम्नात्तवेदिन । ६ संकल्पित कामो । ७ वृषथा ।

र्षदनुष्ठितम् । नाशुभेयं मनुष्यैस्तु तं दुष्कं कर्म चाचरेत्' इति ॥ ॐ ॥ अथ स्पृश्याध्ययनम् । चन्द्रिकायाम्—'यथा हि वेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा । अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नितरं लर्गमिच्छता' । मनुः—'धर्मशास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा । बुनाति हि पितृव्यूहान्तस्तत्सत्त्वारंस्तथा । धर्मशास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः संशितव्रतः । मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते' । शङ्खलिरिण्यौ—'रागद्वेषाद्विदधानामज्ञानविषयायिनाम् । चिकित्सा धर्मशास्त्राणि व्याधीनामिदं भेषजम्' । स्पृशितरत्नावल्ल्याम्—'स्पृशति विना नहि ज्ञानं धर्मस्य भवति कश्चित् । न जातु ज्ञायते रूपमालोकेन विना यथा' । बृहस्पतिरपि—'अधीत्य चतुरो वेदान्सहाज्ञानसपदकमान् । स्पृशतिहीना न शोभन्ते चन्द्रहीनेव शर्षरी' इति ॥ ॐ ॥ एतदध्ययनाकरणे दोषमाह बृहस्पतिः—'श्रुतिस्पृशती हि विप्राणां चक्षुषी परमे गते । काणस्तेनैरुष्या हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः' इति । अन्यत्र—'श्रुतिस्पृशती चक्षुषी द्वे दिवात्तां न्यायवर्त्मनाम् । मार्गमुत्क्रान्तमाक्रम्य प्रपतन्ति पथश्रुताः' इति ॥ ॐ ॥ अथ शुल्पादिप्रमाणम् । मनुः—'श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः सारानि च र्थथाश्रुति । तन्मात्यमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितं श्रुचि' । स्पृशणवे—'वेदाद्विज्ञायते धर्मस्तस्यैव व्यवस्थितः । प्राप्यते च तदभ्यासात्स्पृशतिशीलाश्च तद्विदाम् । अर्थशास्त्रैश्चमत्कानां धर्मज्ञानां विधीयते । धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं स्पृशतिः' इति । च्यासः—'धर्ममूलं वेदमाहुर्धर्मशास्त्रमकृत्रिमम् । तद्विदां

पाठा०—१ इदं कर्माचरेदिति, तदुक्तं धर्मनाचरेत् । २ महर्षिं सपदकमान् । ३ न्यायवर्त्मनि । ४ उच्यन्ति मार्गं कीदृश्यः । ५ प्रामाण्यम् । ६ तथा
शुभम् । ७ श्रुतिः प्रीत्याश्रितव्यम् ।

सृष्टिशीलं च साध्याचारं मनःप्रियम्' इति । अङ्गिराः—'प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दश्च विविधागमः । त्रयं सुविदितं कार्यं
 धर्मसिद्धिममीप्सता' । धर्मद्योते—'आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लवचेतसाम् । अतीतानागतज्ञानां प्रत्यक्षं न विशिष्यते । अतीन्द्रि-
 यानसंवेधान्यश्चन्त्यार्षेण चक्षुषा । ये भावान्वचनं तेषां नानुमानेन वाध्यते' । हारीतः—'वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं
 धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत्प्रमाणं कलत्स कुर्याद्द्वचनं प्रमाणम् । न यस्य वेदा न च धर्मशास्त्रं न इद्वचान्यं च
 भवेत्प्रमाणम् । सोऽधर्मकृदिष्टदत्तो दुरात्मा नात्मानि तस्येह भवेत्प्रमाणम्' । अङ्गिराः—'प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिपालयानि
 यत्नतः । सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः । प्रमाणसहितं यत्सात्तत्सर्वं गम्यते श्रुसात् । अप्रमाणप्रमेयस्य दुःखेनाधि-
 गमो भवेत्' । इति श्रुत्यादिप्रमाणम् ॥ ॐ ॥ अथ श्रुत्यादिबलावलम् । लौगाक्षिः—'श्रुतिस्मृतिविरोधेऽपि श्रुतिरेव गरी-
 यसी । अविरोधे सदा कार्यं सातं वैदिकवचया' । संग्रहे—'श्रुतिस्मृतिपुराणेषु चिच्छेद्यु परस्परम् । पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादिति
 न्यायविदो विदुः' । चतुर्विंशतिमते—'स्मृतेः श्रुतिविरोधे तु परित्यागो यथा भवेत् । तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिवाधे
 परित्यजेत्' । व्यासश्च—'धर्मं यो वाधते धर्मो न स धर्मः कदाचन । अविरोधी तु यो धर्मः सद्भिरुच्यते । तस्मा-
 द्विरोधे धर्मस्य निधित्य गुणलाघवम् । तयोर्ध्वस्तमं विद्वान्कुर्याद्धर्मविनिर्णयम्' । मनुः—'स्मृतिद्वयं तु यत्र स्यात्तत्र धर्माबुधो
 सृष्टौ । उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः' ॥ ॐ ॥ मनुस्मृतेर्विशिष्यमाहाङ्गिराः—'यत्पूर्वं मनुना प्रोक्तं धर्मशास्त्रमनु-

पाठा०—१ युक्तिमूलकं । २ अगुह्यता । ३ ये साक्षात् वचन । ४ न यत्र मार्गं न । ५ मूलम् ।

चमम् । नहि तत्समतिक्रम्य वचनं हितमात्मनः । वेदादुपनिषद्ब्रह्मात्प्राधान्यं तु मनुस्मृततेः । मन्यर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा विनश्यति' । श्रुतिश्च—'यद्वै किञ्च मनुस्वदत्तत्रेपजमिति ॥ ॐ ॥ अथ कल्पसूत्रस्मृत्योर्विरोधे प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेन कल्पसूत्रं प्रबलमित्याह हेमाद्रौ संग्रहे पुलस्त्यः—'श्रौतानां कर्मणां ह्यग्निः कल्पसूत्रं तदुच्यते । तथैव शृङ्खकल्पानां सातानामुपसंग्रहः । श्रापानां विप्रकीर्णतासुरूपणां प्रमादतः । नानाप्रकरणस्यत्वात्स्मृतैर्मूलं न लक्ष्यते' इति । याज्ञवल्क्योऽपि—'उत्सन्नशास्त्रा याः काश्चित्तासां वेदान्तराणि च । अन्तर्धानं गतानीह स्मृता ताः स्मृतयः कृताः' इति । इति श्रुत्यादिवलावलम् ॥ अनुभूतिं प्रभूतिं केचनान्ये पारुहृत्तिकाम् । वयं तु संस्मृतिं विभो नृसिंहपदसंस्मृतिम् ॥

अथ संस्कारनिरूपणम् । तत्रार्थः—'अतःपरं द्विजातीनां संस्कृतिर्नियमोच्यते । संस्काररहिता ये तु तेषां जन्म निरर्थकम्' इति । नियता नित्या । निरर्थकत्वं ब्राह्मण्यानभिव्यक्तं । अतएवाङ्गिराः—'निवृत्तकर्म यथाऽनेके स्रैस्ममीत्यते श्रुतेः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः । से से शृंभे यथा प्रोक्तास्तथा संस्कृतयोऽखिलाः । कर्तव्या भूतिकामेन नान्यथा सिद्धिश्नुच्छति । पञ्चविद्यतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः । ते पवित्राश्च योग्याः स्युः श्रद्धादिषु सुयजिताः । अत्रादिशब्दा-
पजनान्देः परिग्रहः । गर्भधानं पुंसवनं सीमन्तो बलिरेव च । बलिर्विष्णुचलिः । जातकृत्यं नामकर्म निष्कमोऽन्नायनं परम् । चोल्कमोपनयनं वद्वतानां चतुष्टयम् । अत्र तद्व्रतानामिति तच्छब्देन श्रैसिद्धिवाचिना वेदो विवक्षितः । खानोदोहो चाग्रयणम-

पादा०—१ क चान्ये पूर्वैरेदुकात् । २ सिद्धिमिच्छता । ३ अविद्वत्ताचिना । ४ ब्राह्मण्यमयमे ।

एका च यथावथम् । श्रावण्यामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् । श्रावण्यां कर्तव्यं श्रवणाकर्म । एवमाश्वयुज्यामाश्वयुजी-
 कर्म । मार्गशीर्ष्यां प्रत्यक्षरोहणम् । पर्वणि क्रियमाणं पार्वणम् । उत्सर्गधाप्युपाकर्म महायज्ञाथ नित्यशः । संस्कारा नियता
 वेते ब्राह्मणस्य विशेषतः' इति । गौतमस्तु—'गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनाभकरणाभ्राश्राशनचीलोपनयनानि, च-
 त्तारि वेदत्रतानि, स्नानं, सहधर्मिणीसंयोगः, पञ्चमहायज्ञानामनुष्ठानम्,—अष्टका, पार्वणाः, श्राद्धं, श्रावणी, अष्टहायणी,
 चैत्री, आश्वयुजीति सप्त पाक्यज्ञसंस्थाः,—अग्नाद्येयं, अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासी, चातुर्मास्यानि, आययणेष्टिः, निरूढपशुग्रन्थः,
 सोऽनामणीति सप्त द्विविधसंस्थाः—अभियोमोऽत्यष्टिष्टोम उबध्यः षोडशी बालपेयोऽतिरात्रोऽसौर्यामि इति सप्त सोमयज्ञसंस्थाः,
 इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः, अष्टावात्मगुणाः,—देया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनम्रया शौचमनायासो माङ्गल्यमकार्षण्यमस्पृहेति । यस्यैते
 चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाथ त ब्राह्मणः सायुज्यमाप्नोती'ति । यदाह मनुः—'संस्कारैः संस्कृतः पूर्वरुचैरैरपि संस्कृतः ।

पाठा०—१ यथावथम् । २ ज्ञान वनाकर्तनम्, सहधर्मिणीसंयोगो विवाह । ३ पार्वण. पर्वणि कर्तव्य स्वालीपाक ।
 श्राद्धं मासिक तस्यैव सत्यात्वात्, आयणी पूर्णिमा तत्र कर्तव्यं श्रवणाकर्म, आश्रहायणी नागपूर्णिमा तत्रत्य प्रलभरोहण, चैत्री तस्या कर्तव्यं शूलग्रव,
 आश्वयुज्याधिपुर्णिमा तत्र कर्तव्यमाश्वयुजीकर्म, । ४ इत्या श्रापनस्य द्वेष्टुरपि रक्षक, क्षान्ति' वाक्य आन्यन्तरे वा परेणोत्पादिवेऽपि दु-डे तस्मिन्कोपाभाष,
 अनम्रया गुणिना गुणानाभिकरणमसूया तद्विना, शौच निदिनससर्गभक्ष्यादिपरिहारपूर्वकं स्वधर्मव्यवस्थानम्, जनायास. शरीरपीडापहृष्टुदकर्मोत्तरणमाया-
 यत्कश्चिद् । माङ्गल्य अत्रसत्त्वकर्मविवर्तनपूर्वकं प्रशस्तकर्मान्तरथ माङ्गल तस्य भाव, अकार्षण्य अदैन्यपूर्वकं सत्याने अतया शक्या च प्रलभं दानम्, अस्पृहा
 परस्वीयवस्तुग्रन्थनिमित्तम् इति ।

नित्यमष्टगुण्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलौकिकः । ब्राह्मं पदमवाप्नोति येसाश्च च्यवते पुनः' इति । गर्भाधानादयः पूर्वसंस्काराः ।
उचरे पारुष्यादयः । तथाच द्वारीतः—'द्विविधो हि संस्कारो ब्राह्मो देववेति । गर्भाधानादिः स्मार्त्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञा
हविर्यज्ञाः सौम्याश्च देवः । ब्राह्मेण संस्कृतं ऋषीणां समानतां सायुज्यं गच्छति । देवेनोचरेण संस्कृतो देवानां समानतां
सायुज्यं गच्छतीति ॥ ६३ ॥ श्रगुक्तानां संस्काराणां नैमित्तिकयार्पिकमासिकनित्यभेदेन चातुर्विध्यमाह्वाथलायनाचार्यः—
'नैमित्तिकाः षोडशोक्ताः नमुवाहावसानक्ताः । तथैवाप्रयणाद्याश्च संस्कारा वार्षिका मताः । मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशुक्तानां
तु वार्षिकम् । महायज्ञास्तु नित्याः स्युः संख्यावधाग्निहोत्रम् । संस्काराणामर्थतेषां यथावदिह निर्णयः । देवकालोल्लुपेण
श्चास्रतथं प्रवर्तते' इति । अत्र गर्भाधानाद्युपनयनपर्यन्ता एव संस्कारा नियताः सर्वेषां ननु लानादयः । अन्यथा 'ब्रह्मचर्यादेव
ग्रन्थे'दित्यादि विरुचेत् । एते च संस्कारा द्विजातीनामेव । यथाह याज्ञवल्क्यः—'विप्रयंत्रियविदशूद्रा वर्णास्त्वाद्याश्रयो
द्विजाः । निषेकादिस्मयान्तांस्तेषां वै मन्वतः क्रियाः' इति । निषेको गर्भाधानम् । अत्र मन्वतः क्रिया इति चदता शूद्रस्या-
मन्वताः संस्कारा इति सूचितम् । अतएव यमः—'शूद्रोऽप्येवंविधः कर्त्तव्यो विना मन्वेण संस्कृतः' इति ॥ इति श्रीश्रीसिद्दीये
प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे संस्कारनिरूपणम् ॥

पाठा०—१ अक्षरैरुक्तमप्यत्रोक्तिः । २ तन्मात्र । ३ यतीनाप्रयणाद्याश्च । ४ दुष्टारेण । ५ मन्वधते । ६ पचचस्कारा । ७ ब्रह्मरुद्रनियः । ८ अतएव चस्कारा-
विधारे यमः ।

अथानुक्रमणिका । कर्मणां वक्ष्यमाणानामयं तावदनुक्रमः । पुण्याहवाचनविधिरदुरार्षणमेव च । अथो पितृभ्योऽभ्युदय-
 श्राद्धं कौतुकनन्धनम् । विधिरशिशुत्वस्यापि विधिर्यहमस्तस्य च । गर्भाधानं पुंसवनं ततश्चानवलोभनम् । सीमन्तोन्नयनं चिष्णु-
 वलिर्जननकर्म च । नामकर्म तथा सद्गरोहणं दुग्धपानकम् । कर्णवेधो निष्क्रमणं नवाभ्रप्राञ्जनं तथा । चौलकमाक्षरान्यासो
 धर्मोऽनुपनयस्य च । अयोपनयनं मेधाजननं ब्रह्मचारिणः । धर्मो नैष्ठिकधर्माश्च तयोपाकरणक्रमः । स्वाध्यायविधिरत्रापि
 तथैवोत्सर्जनक्रिया । महानाग्नी चाथ महाव्रतं चोपनिषद्गतम् । गौदानिकं समावृत्तिर्निवृत्ता स्नातकस्य तु । पाणिग्रहविधिश्चैव
 ह्येतेरीपासनस्य च । गृहप्रवेशस्य विधिः प्रतिपद्विद्योमनिर्णयः । श्रवणाकर्म सर्पणां बलिराश्वयुजीविधिः । विधिराग्रयणस्यापि तथा
 प्रत्यवरोहणम् । पार्वणं चाष्टका श्राद्धमाह्निकाचारनिर्णयः । तिथ्यादिनिर्णयश्चैव तत्र दानव्रतादि च । व्यवहारविधिश्चैव प्रायश्चि-
 तनिरूपणम् । अग्न्याधानं चाग्निहोत्रं पूर्णमासेष्टिनिर्णयः । तथाच वैश्वदेवस्य प्रधासस्य च निर्णयः । साकमेघशुनासीर्येविधिरा-
 ग्रवणस्य च । पशुग्रन्थस्य च विधिः सौत्रामण्या विधिस्तथा । अग्निष्टोमस्य चाल्पश्रिष्टोमस्य च विधिस्तथा । उक्थ्यपोडशिनोश्चैव वाज-
 पेयविधिस्तथा । अतिरात्रस्य च विधिरसौर्यामस्य चैव हि । दद्याथात्मगुणानां च ह्यष्टानां चैव लक्षणम् । धानप्रस्थस्य चाचारः
 संन्यासस्य विधिस्तथा । तेषां चाचारनियमाः संस्कारा विधिपूर्वकाः । राजधर्मा वैश्यधर्माः शूद्रधर्मास्तथैव च । लक्ष्मीशुसिंहस्तोत्रं
 च वक्ष्यते चान्न तत्त्वतः ॥ इत्यनुक्रमणिका ॥

पाठा०—१ गोदासक । २ पाणिमशाधिकारश्च कुलकुलपरीक्षणम् । विवाहमेदानादुक्थ राशिकुट्टयतिचिन्त्यनम् । क-यादानप्रलया च परियेदननिर्णय । एकमा
 नुप्रपुण्णा निवारोपनयकर्म । मधुपशौदाहृदमवेश इत्यमथ य । इत्यधिक क्रचित् । ३ शिष्टानां चैव ।

अथ स्वस्तिवाचनम् । भगवानस्तु वो भूलै यंदाविर्भावैभवे । भवनेषु धलारांतर्वभूय स्वस्तिवाचनम् ॥ अ-
यानन्तरकर्तव्यगर्भाधानादिसंस्काराणां प्रायेण स्वस्तिवाचनादुत्तरार्पणाभ्युदयथादकौतुकन्धाग्निमुखग्रहयज्ञपूर्वकत्वेन तत्सार्पे-
धन्वात्प्रथमं तावदुद्देशकप्रशस्तः स्वस्तिवाचनविधिरभिधीयते । तत्र त्रिकाण्डः—'गर्भाधानादिसंस्कारोऽधिष्ठापूर्ते ऋतुष्वपि ।
इद्विधादं सुरा कार्यं कर्मादौ स्वस्तिवाचनमिति । व्यासः—'संपूज्य गन्धमाल्यार्थैर्नोद्विगान्स्वस्ति वाचयेत् । धर्मकर्मणि माद्गल्वे
संश्रामेऽद्भुतदर्शने' इति । कारिका—'स्वस्तिवाचनमेतदं गृह्यकर्मसु केषुचित् । आचर्षेणापि शास्त्रेऽसिन्माङ्गलार्थमुदीरितम् ।
अर्चिता नाल्पणाः सम्यगन्वमाल्यैः सदक्षिणैः । तिष्ठेषुः प्राल्बुखा युग्मा वक्तारो दर्भयाणयः । तिष्ठेद्वाचयिता तेषां दक्षिणस्या-
सुदक्षुलः । निभक्तुन्ममपां पूर्णं पिहिताननमर्चितम् । अथ वाचयितुर्नाहुं दक्षिणं तु समाश्रिताः । तिष्ठन्त्युदक्षुलाः सम्यग्स्त-
स्कार्यास्तनवत्र तु । मनइत्यादिकं मन्त्रमेकाग्रमतिरादिशेत् । मनसःस्य इति त्र्युक्ते समाहितपूर्वकम् । मसीदन्तु भवन्त इत्यथ
वाचयिता वदेत् । प्रसन्नाः स इति स्पष्टमाचक्षीरलथान्विताः । शान्तिपुष्टिरेचिमाद्याः शब्दाः पञ्चदशैव तु । अस्तुशब्दान्तमु-
च्येन्वाचयिना ततः परम् । प्रस्तुत्यर्देवतायास्त्वेहेन कुर्याद्विचक्षणः । तस्या नाम गृहीत्वाथ प्रीयतामिति भाषिते । पुष्करहे

पाठा०—१ यथाविभवैभवे । २ गन्तरणकाल्य । ३ गर्भाधानादीलस्तिन्वाचये पूर्वं रुद्विधाद तत् स्वस्तिवाचनमित्येतावतीव लिङ्गे पुन कर्मादावित्युक्तिर्-
द्विधादसहितकर्मण आदौ स्वस्तिवाचनमात्सर्था । ४ माल्यादिरेति वचन गन्धपुष्पमालिना पादप्रक्षालनदीनामुपरयासाणामनवावस्वकवचोपचारार्थम् । आचर्षण्डेन
तामूलादिप्रहणम् । ५ वधिमावि शिव कर्म तथैव । ६ देवतान्तं तु होम (१) ।

स्वस्तिमृद्धिं च भवत्पूर्वं भुवन्त्विति । प्रणवाद्यं त्रिराचष्टे भवदादिविना परे । पुण्याहादेश्विरभ्यासे मन्द्रमध्योच्चनिःस्वनम् ।
 आध्वेरन्निमे सर्वे यथागमपरंपरम् । प्रत्युक्तिविषये भेदस्तृतीयस्तद्वृत्तामिति । [तुर्यं श्रीरंस्त्विति श्रियादस्तु श्रीरिति च द्विजाः ।]
 आप इत्यादिभिः शान्तिं ततः कुर्यात्समाहितः । स्वस्तिवाचनमत्रेष्टं सर्वेषामृद्धिकर्मणाम् । आदावन्ते प्रयोक्तव्यमिति यज्ञविदो
 मतम् । जयन्तास्वामिना शोक्तमिदं तु स्वस्तिवाचनमिति । इदमत्र गृह्यम्—‘अथ स्वस्त्ययनं वाचयतीति । अस्वार्थमाह
 नारायणः—‘वाचयिता अस्वल्लि भवन्तो भुवन्त्विति । भुक्तास्ते विप्राः अस्वस्तीति प्रत्युच्यु’रिति । हरदत्तस्तु—‘अथ तैर्भुक्त-
 वद्भिः स्वस्त्ययनं वाचयेत् । स्वस्त्ययनमस्त्विति वाचयेदित्यर्थः’ इत्याह । केचित्पुण्याहवाचनोपलक्षणमित्याहुः । गृह्यपरिशि-
 ष्टे—‘अथ स्वस्तिवाचनंमृद्धिपूर्तेषु कर्मसु स्वस्त्ययनं वाचयतीत्याचार्यः ऋद्धिर्विवाहान्ता अपत्यसंस्काराः प्रतिष्ठोद्यापने पूते
 तत्त्वर्त्मणश्चाद्यन्तयोः कुर्याच्छुचिः स्वलंकृतो वाचयिता तथाभूते सबनि मङ्गलसंभारान्संभृत्य युग्मान्वाहणान्प्रक्षलानाचारल-
 क्षणसंपन्नान्यन्धादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणया तोपयेदथ ते प्राशुखाः प्रसन्ना दर्भपाणयस्तिष्ठेयुस्तदक्षिणतो वाचयितोदशुखः संस्कार्या
 वाचयितुर्दक्षिणं पार्श्वमितिष्ठेयुरथ वाचयिता दर्भपाणिरपांपूर्णमुदकुम्भं स्वर्चिवं सपल्लवसुखं धृत्वा तिष्ठन्समाहितो मनः समाधी-
 यतामिति ब्राह्मणान्भूयात् समाहितमनसःसा इति ते ब्रूयुः प्रसीदन्तु भवन्त इति वाचयिता प्रसन्नाः स इतीत्तरेज्य ते सर्वे संहत्य
 शान्तिः शुष्टिस्तुष्टिर्द्विरविश्रमायुष्यमारोग्यं शिवं कर्म कर्मसमृद्धिर्वैदसमृद्धिः पुत्रसमृद्धिर्वैदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिर्वैदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिर्वैदसमृद्धिः

पाठा०—१ इदमर्थं ऋद्धिर्दधिकम् । २ गृह्यविदो गुरुम् । ३ स्वस्त्ययनं वाचयेदित्याचार्यः । ४ प्रतिष्ठामहृणमुत्तर्तोपलक्षणात् ।

एतसंपदित्वेतानि पञ्चदशस्तन्तान्युक्तत्वा तत्राज्ञा कर्मदेवता श्रीयतामिति द्युरथ वाचयिता पूर्ववच्छिन्नमद्यान्पठितां त्रिस्त्रिंशत्सं-
 ध्योचस्वरोपुष्याहं भवन्तो हुवन्तु अंशस्त्रिं भवन्तो हुवन्ति इवन्ति इति द्युराचोपि तथा प्रत्येकं प्रतिद्युरोमृच्छ-
 तामित्युद्धी प्रतिद्युरथोत्थाय द्युरथ प्राञ्जुरमासीनं सामार्यं कर्तारं ब्राह्मणाः सपञ्चदशर्षपाणयः प्रत्यञ्जुरास्तिष्ठन्तः शान्तिपवि-
 त्रलिङ्गाभिर्नैगिरमिपिथेयुः पुरन्ध्र्यो नीराजनादिमङ्गलं कुर्यु'रिति ॥ ६६ ॥ अथ स्मृतिरूपेणाप्याहाचार्यः—'वैदिके ताविके
 चादी ततः पुष्याह इत्यने । पुष्याहवाचने विप्रा गुप्ता वेदविदः शुभाः । यज्ञोपवीतिनः शस्ताः प्राञ्जुराः स्युः पवित्रिणः ।
 गन्धपुष्पाचैताः शुद्धाः सोत्तरीयाः कुशायुधाः । आसीनाः पथिमे मागे पूर्णकुम्भस्य सचमाः । गुरोर्दक्षिणभागे तु कर्तासीत
 पदाज्ञया । मूर्धेण वैदितं कुम्भमपां पूर्णं सुधूपितम् । सूचात्रादिमयं यमौ रत्नगर्भं समर्चितम् । स्तिततञ्जुलपूर्णेन पात्रेण पिहि-
 ताननम् । पङ्कजाद्यैश्च संगृह्य गुरुस्तिष्ठेद्दुदञ्जुरः । वक्ताश्चापि तिष्ठेयुर्विप्रास्तान्वाचयेद्गुरुः । मनः समाधीयतामित्युक्तास्ते गुरुणा
 द्विजाः । समाहितमनसः स इति द्युस्ततः स्थिताः । प्रसीदन्तु भवन्तथेत्युक्ते ते चानुमन्त्रणम् । कुर्युः प्रसन्नाः स इति ततो
 गुरुमुखा द्विजाः । शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिर्द्विद्विचित्रोरोन्यमित्यपि । शिवं कर्म च कर्मान्ते सिद्धिरस्तित्युदाहरेत् । प्रत्युक्ते तैश्च पुष्या-
 हकाल इत्युक्तमेतत्तु । वाच्यतामितरे द्युराचार्यश्च ततो वदेत् । अणुष्णाहं भवन्तश्च हुवन्ति इति वचो द्विजाः । अणुष्णाहमिति
 द्युरो संस्तीति ततो गुरुः । पूर्ववच्च हुवन्तन्तं ते चर्द्धि च तथा द्विजाः । पूर्वमत्ते समासीना गुर्वाधाः कलयं गुरुः । साव्य

पात्रा०—१ वितास्ते तु गोत्तरीया कुशोपरी । २. तिक्तेषु वाचयिता भवेत् । ३. पूर्णकुम्भस्युक्त एव तु ।

पात्रे शुभे तस्मिन्स्थिते तान्वाचयेत्ततः । सावित्र्योदिस्वगृहोक्तमन्त्रैः पुण्याह इत्येते । बह्वृचोऽपीतरे तद्गदापोहिष्टादिभिस्ततः ।
 नवभिर्वैश्वदेवेन गृह्णान इति द्विजाः । अष्टाभिश्चापन इति त्रिभिरेतोन्वितीयेत् । स्वादिष्टयेति नवभिरेक्यर्चाथ च द्विजाः ।
 तरत्समन्दीशुक्तेन शुचीव इति चैक्या । यदन्तीति द्वादशमिरग्निः शुचिरिति बृचा । अखिलेष्वपि तस्मात्प्रागेवं पुण्याहः-
 मीरितम् । कुशाम्बुमिश्र कर्तारं प्रोक्षयेयुरिह द्विजाः । पठन्वृचो विशुद्धार्थं बह्वृचाः स्वगृहे तथा । पुण्याहादि वदेत्पूर्वं मन्द्र-
 मध्योक्तमस्तरैः । पुण्याहान्तोऽर्चयेद्विप्रान्द्रक्षिणाद्यैः स्वशक्तिवः । यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं युक्त्वा प्रतिगृह्याथवाऽशुचि । अब्राह्मणश्च
 पुण्याहे नाहः स्वादिति मे मतिः । पुण्याहवाचनं शस्तमादौ स्यात्सर्वकर्मसु । तत्कृत्वैव सदा कुर्यात्सर्वकर्माणि मानवः' इति ॥ ॥
 अत्र भगवान्शौनकः—'पुण्याहवाचनविधिं वक्ष्यामोऽथ यथाविधि । प्रयोक्तुः कर्मणो ह्यादावन्ते चोदयसिद्धये । अर्चिता
 ब्राह्मणाः पूर्वं गन्धमाल्यैः सदक्षिणैः । तिष्ठेयुः प्राञ्जुला युग्मा वक्तारो दर्भपाणयः । उदञ्जुखो वाचयिता तिष्ठेतेभ्यस्तु दक्षिणे ।
 विभ्रल्लुम्भमपापूर्णं पिहिताननमर्चितम् । तत्रादावापइत्येवं वदेद्वाचयिता ततः । वक्तारोऽपि शिवा आपः सन्त्वित्येवं हुवन्त्यथ ।
 गन्धा इति वदेत्कर्ता सुगन्धाः पान्तितीरे । वदेत्पूर्वं सुमनस इत्येवमपरेपि च । सौमनसमिति ब्रह्मरस्तुशब्दान्तमत्तराः । पथा-
 दक्षतमित्येवं ब्रूयाद्वाचयिता ततः । अन्येऽक्षतं चारिष्टं चास्त्वित्येवं ब्रह्मरर्चिताः । ततो वाचयिता विप्रो दक्षिणा इत्युदीरयेत् ।
 म्वस्तिशब्दाद्यधुचार्यं दक्षिणाः पान्तितीरे । बहुदेयमिति ब्रह्मरस्तुशब्दान्तमत्तराः । कर्ताथ दक्षिणं जानु पातयित्वा महीतले ।

उदञ्चुरो जपेत्युक्तं श्रद्धेयत्वेवमादिकम् । अपितोल्यापितं कुम्भं विश्राचिष्टदुदञ्चुखः । मनः समाधीयतामित्येवं वाचयिता वदेत् । समाहितमनसःस इत्येवं च हुवन्त्वथ । असन्नाःस इति ग्रीताः प्र तिद्रुपुस्तथेतरे । शान्तिः पुष्टिलथा तुष्टिर्दृष्टविमान्य-
 दुरुमात् । आपुष्यमारोग्यमिति त्रिवं कर्मलथापि च । अस्तुशब्दान्तमृच्चेरन्वाचयिता तथापरे । प्रजापतिः प्रीयतामित्यथ वाचयिता वदेत् । परे प्रथममुच्चार्य प्रीयतां भगवानिति । पथात्यजापतिरिति द्रुयुः प्रयतमानसाः । पुण्याहं वाचयिष्येऽहमिति वाचयिता वदेत् । वाच्यतामिति आपन्ते वक्तारथ सुचेतसः । अधोद्रातेव शकुने, साम गायसिपूर्विकाम् । ऋचं सर्वे सह द्रुयुन्ततो वाचयिता द्विजः । अंशुक्तिपूर्वं पुण्याहं भवन्त इति भाषितात् । परं हुवन्त्विति द्रुयुरोपुण्याहमितीतरे । पुनरप्येवमेव द्विः कृत्वा पुण्याहवाचनम् । ततः खल्लिन इन्द्रेति ऋचं द्रुयुः सहोभये । ततो वाचयिता पूर्वमोक्षस्तीत्यभिधाय तु । पञ्चान्-
 वन्त इत्येवं हुवन्त्विति च भाषते । अंश्वस्तीति तथैवान्ये प्रतिद्रुयुरतः परम् । प्रारिष्वित्तं चतुर्थ्योस्ता कर्म वाचयिता ततः । खस्तीत्यादिमन्तन्तं पूर्ववत्प्रमुदीरयेत् । वक्तारथ चतुर्थ्यन्तं तत्तत्कर्मोक्तिपूर्वकम् । खस्तीति च प्रतिद्रुयुरथ सर्वं द्विजातयः । ऋष्यामस्तोममित्यादि ऋचं द्रुयुः सहोचैकः । ततो वाचयिता ऋद्धिं भवन्त इति पूर्वकम् । हुवन्त्विति वृन्देदन्ये द्रुयुरोमुद्धृतामिति । एवमेवोभयेपि द्विरन्यत्पुसिदं पुनः । ततो वाचयिता कुम्भजलं संस्कार्यमूर्धनि । किञ्चित्सिचत्सहैवान्ये द्रुयुथ त्रिविधाजिपः । पुण्याहादेद्विरभ्यासे मन्द्रमध्योचनित्यानम् । आथवेरविमे सर्वं यथागमपरंपरम् । खल्लिवाचनमेतत्तु सर्वेपान्युद्धिकर्मणाम् ।

पाठा०—१ वर्षोपसंभवाद्युनयान्येऽवपदात् । उमृदिग्लु प्रत्येन्मुभयेपि हुवन्त्वथ । इत्यधिकमेतत्किन्तोने । २ मृद्विशरणम् ।

आदानन्ते च कर्तव्यमिति यच्चविदो मतम्' इति ॥ ६३ ॥ अत्र कलशस्थापने विशेषमाह हारीतः—'गोमेयेनोपलिव्योर्धी रक्ष गच्छिरुपाचयेत् । प्रत्यधान्योपरि स्थाप्य पूर्णं हि कलशद्वयम् । दक्षिणे चोत्तरे चैव उच्यते तु निधाययेत् । पात्रमक्षतपूर्णं तु कलपुष्पसमन्वितम्' इति ॥ ६४ ॥ कलशलक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—'हैमराजतताप्रा वा मृन्मया लक्षणात्विताः । यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ वृग्भाः स्वुरभिषेचने । पञ्चपाहुलिवैपुल्यैमुत्सेयात्पोडशाहुलः । द्वादशाहुलिकं मूलं मुखमष्टाहुलं तथा' इति ॥ ६५ ॥ क्षत्रियादीनां धिनोपमाह यमः—'पुण्याहवाचनं चैव ब्राह्मणस्य विधीयते । तदेव च निरोकारं कुर्यात्क्षत्रियवैश्ययोः' इति ॥ अत्र कर्मदेवताग्रहणे बोधायनीयप्रयोगवचनम्—'प्रधानदेवता या तु स्वचिकीर्षितकर्मणः । असाविति च तां ब्रूयात्संदेहे तु प्रजापतिम्' इति ॥

अथ स्वस्तिवाचनप्रयोगः । तत्र यजमानः कृताभ्यङ्गादिक्रियः स्वलंकृतो दर्भपाणिः प्राणानायम्य शुचिर्भूत्वा मङ्गलसंभारं संभृत्य स्वलंकृते गृहे सौत्तरच्छदे भद्रासने उदञ्चुरस उपविश्य दक्षिणपाधे संस्कार्यमुदञ्चुरमुपवेश्य रज्ज्वच्छिकयानुरञ्जिते भूतले प्रत्यपरिमितधान्यस्योपरि दक्षिणोत्तरयोः सौवर्णराजतताम्रमृन्मयाघन्यतमं कलशद्वयमुक्तलक्षणमव्रणं मनोहरं सुशुद्धपुण्यजलैराश्रितं सपङ्कनं निधाय तत्र मूत्रवेष्टितोत्तरकलशे पञ्चरत्नानि निक्षिप्य सिततन्दुलश्रितं सफलं पात्रं निधाय तत्पश्चिमभागे प्रशस्ताग्रतिवचनसमर्थान् तद्दिग्गसे श्राद्धादिन्समुक्तवतो यत्रकुत्राप्यप्रतिगृहीदन् शुचीन्सौत्तरीयान्दर्भपवित्रपाणीन्पुग्मान्ब्राह्मणान्प्राशुला-

पाटा०—१ उभयनापि धारयेत् । २ व्रतोद्वाह । ३ मुक्तेषु गोष्ठ्याहुल । ४ चिकीर्षितस्य कर्मण । ५ मद्रपीठसने ।

सुपवेश्य तान्दान्याश्रुतपुष्पादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणामिल्यतोव्य यथाचारं सुसुखस्येत्यादिना गणाधिपतिं षोडशोपचारैरभ्यर्च्य [सुगु-
 र्गर्भैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विमरालो गणाधिपः । भ्रूमकेतुर्गणाध्यक्षो मालचन्द्रो गजाननः । द्वादशैतानि
 नामानि यः पठेच्छृणुयादापि । विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा । संश्रामे सर्वकार्येषु विभक्तस्य न जायते । शुक्रान्तरथरं
 देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविभोपशान्तये । गणाधिपतयेनमः । गणपतये नमः इति ध्यानावाहनादिषो-
 षोपचारपूजां कृत्वा समर्थ्य तवः] उत्तरकलशे देवतामावाहयेत् । तत्रायं क्रमः—कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समा-
 धितः । मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥ कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुंधरा । अग्नौ दक्ष
 यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥ अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशाम्बु समाश्रिताः । गायत्री चाय सावित्री शान्तिः पुष्टिकरी
 तथा ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिंधु कावेरि जलेसिन्धुनिधिं कुरु । सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्यानि जलदा
 नदाः । आयान्तु मम देहस्य दुरितक्षयकारकाः । एवमेताः समावाह्य कलशे देवतास्ततः । एतन्मन्त्रस्यितान्देवान्संपूज्य द्यार्थ-
 येत्प्रमात् । विष्णवादिभ्यो देवेभ्यो नमः ध्यानावाहनादिषोडशोपचारपूजां समर्पयामि । ततः—सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्व-
 शोपकार्येषु तथेश्वरेश्वरः । सर्वस्वरूपी भगवाननादिमान्मास्तु माङ्गल्यविष्टुद्वये हरिः ॥ स्मृते सकलमल्याणभाजनं यत्र जायते ।
 पुरुषं तमजं नित्यं नृनामि शरणं हरिम् ॥ तदेव तत्रं सुदिनं तदेव तारावलं चन्द्रफलं तदेव । विद्याफलं देवफलं तदेव लक्ष्मीपते
 तेऽद्विभुगं सरामि ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् । येषां हृदित्यो भगवान्मङ्गलावतनं हरिः ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र

पार्यो घटुर्थरः । तत्र श्रीविंजयो भूतिर्भुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ सर्वेचरब्धकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः । देवा दिशन्तु नः सिद्धि-
 ब्रह्मेशाननार्दनाः ॥ इत्यादिपठिता । कलयोः लक्ष्मीनारायणाभ्यांनमः । उमामहेश्वराभ्यांनमः । बाणीहिरण्यगर्भाभ्यां-
 नमः । ग्रहीपुंरंदराभ्यांनमः । अरुंधतिवसिष्ठाभ्यांनमः । सीतारामाभ्यांनमः । गणपतयेनमः । ॐ दुर्गायैनमः । ॐ क्षेत्रपाला-
 यनमः । ॐ वास्तुपुरुषायनमः । ॐ मातृभ्योनमः । ॐ पितृभ्योनमः । ॐ आचार्येभ्योनमः । ॐ इष्टदेवताभ्यो-
 नमः । ॐ कुलदेवताभ्योनमः । ॐ ग्रामदेवताभ्योनमः । ॐ सर्वेभ्योदेवेभ्योनमः । ॐ सर्वेभ्योब्राह्मणेभ्योनमः । इति सर्वा-
 न्यलेकं नमस्कृत्य प्राणानायम्य देवकालीं संकीर्त्य अमुककर्मकर्तुमादौ शुद्धिदृष्ट्यभ्युदयसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ब्राह्मणैः
 विश्वदुःसुरस्तिष्ठेत् । अथ कर्तुर्देक्षिणपार्श्वे संस्कार्यबोधशुचस्तिष्ठेत् । अथ कर्त्ता आप इत्युक्त्वा शिवा आपः सन्त्विति ब्राह्मणा-
 न्वाचयित्वा, गन्धा इत्युक्त्वा सुगन्धाःपान्त्विति वाचयित्वा, सुगन्त इत्युक्त्वा सौमनस्यमस्त्विति वाचयित्वा, अक्षता इत्युक्त्वा
 अयनं चारिष्टंवास्त्विति वाचयित्वा, दक्षिणा इत्युक्त्वा शस्तिदक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्त्विति वाचयित्वा, तं कलयं पूर्ववचि-
 षाय दक्षिणं जातुं भूमौ शलयित्तोदसुरतः ॐ श्रद्धयापिः समिध्वते श्रद्धया हृततेदुविः । श्रद्धां भगवन्त मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥
 त्रिषुं श्रद्धे ददंतः त्रिषुं श्रद्धे दिदामतः । त्रिषुं भोजेषु यज्यंस्त्रिदं मं उदितं कृधि ॥ यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे । एवं
 भोजेषु यज्यंन्मृष्यार्कमृदितं कृधि ॥ श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते । श्रद्धां हृदः १ याशुल्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥

शुद्धां प्रार्थयामहे शुद्धां मूर्धनिं परि । शुद्धां मूर्ध्नि निम्बुचि श्रुते श्रद्धापयेह नः ॥ इत्यादिमूक्तं पठित्वा पुनर्लं कलगं गृही-
 लोत्थायोदशुभो भोः स्वामिनः मनः समाधीयताम् । इत्युक्त्वा समाहितमनसः स इति तैरुक्ते, प्रसीदन्तु भवन्तः इत्युक्त्वा प्रसन्नाः स
 इति तैरुक्ते सर्वैः सह—शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृष्टिरस्तु अविभ्रमस्तु आरोग्यमस्तु शिवं कर्मास्तु कर्ममन्-
 दिरस्तु धर्मसन्धिरस्तु पुनसन्धिरस्तु वेदसन्धिरस्तु शास्त्रसन्धिरस्तु धनधान्यसन्धिरस्तु इष्टसंपदस्तिरिति पञ्चदशवाक्यान्मुस्ता
 स्वयं कर्मदेवतात्मनो भगवान्प्रजापतिः प्रीयतामित्युक्त्वा प्रीयतां भगवान्कर्मदेवात्मकः प्रजापतिरिति तैर्वाचयित्वा पुण्यं पुण्याहं
 वाचयिष्ये इत्युक्त्वा वाच्यतामिति तैरुक्ते—ॐ उद्रातेषु शकुने सामं गाचसि ब्रह्मपुत्र इव तवनेषु शंससि । वृषेव वाजी शिशुमती-
 र्पीलां सुर्वतो नः शकुने मुद्रमावद विश्वतो नः शकुने पुण्यमार्वद । इत्यादिसामृचं सर्वैः सह पठित्वा ॐ पुण्याहं भवन्तो भुवन्तु
 इति स्वयं मन्त्रस्वरेणोक्त्वा तथा ब्राह्मणैः ॐ पुण्याहमिति प्रत्युक्ते पुनरेवं मध्यमस्वरेणोक्त्वा तथैव तैरुक्ते पुनरेवमध्यस्वरेणोक्त्वा
 तथैव तैरुक्ते—ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्ददातु ।
 इत्यादिसामृचं सर्वैः सह पठित्वा ॐ स्वस्ति भवन्तो भुवन्त्विति पूर्ववदुक्त्वा ॐ स्वस्तीति तैः प्रत्युक्ते स्वरस्यमुक्तकर्मणे भवन्तो भुवन्तु इति
 करिष्यमाणकर्मनाम पूर्ववदुक्त्वा अमुक्तकर्मणे स्वस्तीति तैः पूर्ववदुक्ते ऋक्षशंभलोममित्यादिसामृचं सर्वैः सह पठित्वा ऋक्षशंभ०
 ऋद्धि भवन्तो भुवन्त्विति पूर्ववदुक्त्वा ॐ ऋक्षतामिति तैस्तथैव प्रत्युक्ते सामात्यः प्राशुत उपविशेत् । ततो ब्राह्मणाः प्राशुरा
 उपविश्य तद्द्विकलयोदकं विद्यालज्जादिपाने निनीय यजमानं सामात्यं मर्षैरभिषिञ्चेषुः ॥ तत्र मन्त्राः । तत्स्वयितुरित्यस्य विश्वा-

मित्रः सविता गायत्री । आपोहिष्टेति नवर्चस्य मृक्तस्यां वरीषः सिन्धुद्वीप आपो गायत्री पञ्चमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्त्ये द्वे
 अनुष्टुभौ । आनो भद्रा इति दशर्चस्य मृक्तस्य राहूगणो गोतमो विधेदेवास्त्रिष्टुप पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्पः षष्ठी विराट् शिषा गायत्र्यः ॥
 ॐ आ नो भद्राः कर्तव्यो यन्तु विधतोऽन्धासो अपरीतास बुद्धिदः । देवा नो यथा सवृमिदृधे असुभ्रापुवो रक्षितारो दिवे दिवे ॥
 देवानां भद्रा सुप्रतिर्कज्यूतां देवानां रातिरुभिर्नो निर्वर्तताम् । देवानां सख्यसुप सेदिमा वृषं देवा न आयुः प्रार्तिरन्तु जीवसे ॥
 तान्यूर्ध्वया निविद्रा हूमहे वृषं मर्गं मित्रमर्दिति दध्मसिर्धम् । अर्यमणं वर्णं सोममग्निना सरस्वती नः सुभगा मर्यस्करत् ॥ तन्नो
 यतो मयोयु वतु मेपुत्रं तन्पाता पृथिवी तरिपुता द्यौः । तद्भ्रातृणः सोमसुतो मयोयुवस्तर्दधिना शृणुतं धिण्या युवम् ॥
 तमीशानुं जगत्सुपुस्पतिं धियं जिन्यमर्कसे हूमहे वृषम् । पूषा नो यथा वेदसामसङ्घे रक्षिता पायुरदन्धः स्वस्तये ॥ १ ॥
 नृलि न इन्द्रो वृद्धर्धवाः सुवति नः पूषा विश्वयेदाः । स्वस्ति नुस्तास्यो अरिष्टेभिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ पुर्यदथा
 मरुतः प्रक्षिमातरः शुभ्रं यावानो विदथेषु जग्मेयः । अग्निजिह्वा मर्नवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसांगमग्निह ॥ भद्रं कर्णेभिः
 शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ शतभिस्तु शशुो अन्ति देवा यत्रा
 न यथा इत्यं नृचराम् । पुत्रासो यत्र पित्तरो मरन्ति मा नो मृच्या सीरिपुतायुर्गन्तोः ॥ अदितिर्दोरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता
 न पिता न पुत्रः । विधेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनितम् ॥ २ ॥ अपनः शोशुचदधमित्यष्टर्चस्य
 मृक्तस्य कुल्लोऽधिर्गायत्री । ॐ अर्प नः शोशुचदुपममे शशुध्या रुपिम् । अर्प नः शोशुचदुपम् ॥ सुक्षेत्रिया सुगाबुया

वंसुया च वज्रामहे । अर्प० ॥ प्रयन्द्रन्दिष्ट एषां शस्त्राकारसद्य सुर्यः । अर्प० ॥ प्रथ त्रै अग्ने सुर्यो जायेमहि प्रते वयम् ।
 अर्प० ॥ प्रयद्रग्नेः सहस्रतो विश्वतो यन्ति भानवः । अर्प० ॥ त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अर्प० ॥ द्विषो
 नो विश्वतोमुखाति नावेवं पारय । अर्प० ॥ स नः सिन्धुमिव नावयतिपर्पोः स्तुलये । अर्प० ॥ १ ॥ एतोन्विन्द्र-
 मितिवृचस्याङ्गिरसतिरथिरिन्द्रोऽनुष्टुप् । स्वादिष्टयेति दशर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छन्दाः पवमानःसोमो गायत्री । ॐ स्वादिष्टया
 मदिष्टया पवस्य सोमं धारया । इन्द्राय पतवे सुतः ॥ रक्षोहा विश्वर्चर्षणिरभियोनिमयोहितम् । दुर्णां सधस्थमासंदत् ॥ वरिवो
 धारवमो भवु मंहिष्टो वृत्रहन्तमः । पर्षिं राषो मघोनीम् ॥ अर्भ्यर्षं मुहानीं देवानां व्रीतिमन्धसा । अभिवावसुत श्रवः ॥ त्वामन्छी
 चरामसि तदिदर्थं द्विवेदिवे । इन्द्रो त्वेन आद्यसः ॥ १ ॥ पुनाति ते परिक्षुतं सोमं सुर्यस्य दुहित्वा । वारेण शश्वता तनां ॥ तमीमर्षीः
 समर्ष आ गुभ्यान्ति योर्षणो दश । सप्तारः पर्वे द्विवि ॥ तर्मा हिन्वन्त्युषुवो धर्मन्ति चाकुरं दर्तिम् । त्रिधातुं वारुणं मधु ॥ अभीर्इ
 यमार्थां व्रत श्रीणन्ति घेनवः शिष्टुम् ॥ सोममिन्द्राय पतवे ॥ असेदिन्द्रो मदेष्वा विश्वां वुत्रार्णि निमते ॥ शूरो मया च महंते
 ॥ २ ॥ वरत्समन्दीत्यृक्चतुष्टयस्यावत्सारः पवमानःसोमो गायत्री । ॐ तत्समन्दी घोवति धारां सुतस्यान्धसः । तत्समन्दी घोवति ।
 वृक्षा वेदं वर्धनां मर्यस्य देव्यवसः । तत् ॥ ध्युस्योः पुरुषन्त्योरा सुहस्राणि दग्नेहे । तत्स ॥ आययोऽङ्घ्रिदातं तनां सुहस्राणि
 च दग्नेहे । तत्स ॥ १ ॥ शुचीवोहव्या इति मन्वस्य वसिष्ठो मरुतस्त्रिष्टुप् । ॐ शुचीं वो हव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्यञ्चुरं
 शुचिभ्यः । कुतेन सुलभृतसापं आपुञ्चुक्चिजन्मानुः शुचयः पावकाः ॥ यदन्त्यगचेतिपर्वद्वयस्य आद्याया वसिष्ठ ऋषिः अव-

शिष्टानामेकादशानां पवित्रवसिष्ठाष्टमी पवमानःसोमो गायत्री । यत्तेपवित्रमर्चिपीतिदे अत्रैदवत्ये । उभाभ्यां देवसवितरि-
 त्युपमविवृदेवत्या । त्रिभिश्चमित्युगप्रिसवितृदेवत्या । पुनन्तुमामित्युगैश्वदेवी । अलाप्यस्येति ऋक् पुरउष्णिक् । पुनन्तुमामिति
 यः पावमानीरिति पावमानीर्यो अध्येतीति चातुष्टयः । यदन्ति ॐ यच्च इरुके मयं विन्दति मामिह । पवमान वि तर्बहि ॥
 पवमानः सो अथ नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ यत्ते पवित्रमुचिष्यन्ते विततमन्तरा । ऋक्ष तेन पुनीहि
 नः ॥ यत्ते पवित्रमचिष्यन्ते तेन पुनीहि नः । ब्रह्मसर्वैः पुनीहि नः ॥ उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सुवेन च । मां पुनीहि
 रिधतः ॥ १ ॥ त्रिभिष्टुं देव सवितुर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः । अग्ने दधैः पुनीहि नः ॥ पुनन्तु मां देवजुनाः पुनन्तु वसवो
 श्रिया । विश्वेदेवाः पुनीत मा जातविदः पुनीहि मां ॥ प्र प्यायस्व प्रस्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः । देवेभ्य उक्षमं इविः ॥
 उप श्रियं पनिमतं पुबानमाहुती इयम् । अगन्तु विभ्रतो नमः ॥ अलाप्यस्य परशुर्नगाश्च तमा पवस्य देवसोम । आसुं चिद्वेव-
 देर सोम ॥ यः पवमानीरुच्येत्युर्षिभिः संभृतं रसम् । सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातुरिर्धना ॥ पावमानीर्यो अध्येत्यु-
 र्षिभिः संभृतं रसम् । तस्मै सरस्वती दूहे क्षीरं सर्षिर्भूद्रुकम् ॥ २ ॥ अग्निः शुचीव्रततम इति रुचस्य विल्लपोऽग्निर्गोपत्री ।
 ॐ अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्वियुः शुचिः कृविः । शुचीं रोचतु आहुतः ॥ समुद्रव्येष्ठा इति चतसृणां वसिष्ठ आपस्विष्टुप् । ॐ समुद्र-
 ग्येष्ठाः मल्लिलसु मव्याःपुनाना युन्यनिविद्यमानाः । इन्द्रो या वृषी वृषुभो रुराड ता आपो देवीरिह मार्षवन्तु ॥ या आपो
 दिव्या इत वा सर्वन्ति सुनित्रिमा इत वा याः स्वयंजाः ॥ समुद्रार्थो याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मार्षवन्तु ॥

यासां राज्ञा वरुणो याति मन्त्रे सत्यानुते अत्र पश्यन्जनानाम् । मधुञ्जतः शुचयो याः पाषास्ता आपों देवीरिह मामवन्तु ॥ या-
सुराज्ञा वरुणो यासु सोमो विश्वेदेवा वाग्बुधं वहन्ति । वैश्वानरो वास्यङ्गिः प्रविष्टस्ता आपों देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥ त्रायन्ता-
मितिवचस्य सप्तर्षयो विश्वेदेवा असुडुप् । त्रायन्ताग्निह देवास्वार्यतां मरुतां गुणः । त्रायन्तां विश्वो भूतानि यथायमरुपा असत् ॥
आपु इवा उ भेज्जीरायो असीवृचलनीः । आपः सर्वस्य भेषजीस्ताले कुम्बन्तु भेषजम् ॥ हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः
पुरोगवी । अनामयिहुभ्यो त्वा ताभ्यां त्वोपसृञ्जामि ॥ इमा आपः शिवतमा इत्यन्तेन कृत्वेन । इमा आपः शिवतमा इमाः
सर्वस्य भेषजीः । इमा राष्ट्रस्य वर्षनीरिमा राष्ट्रमूलोऽयताः ॥ याभिरिन्द्रसभ्यपिञ्चलजापतिः सोमं राजन् वरुणं यमं मनुम् ।
ताभिरिन्द्रमिपिञ्चामि त्वामहं राज्ञां त्वमधिराजो भवेह ॥ महान्वं त्वामहीनां संग्रालं चर्षणीनां देवी जनिभ्यजीवनद्भद्रा जनि-
भ्यजीवनत् ॥ देवस्यत्वेति च यदुपा देवसं त्वा सविहुः प्रसवे अश्विनोर्वाहुभ्यो पूष्यो हस्ताभ्यामप्रसेजसा मूर्धस्य चर्चसे-
न्द्रस्वेन्द्रियेणाभिर्पिञ्चामि । भूर्ध्रुवःस्वरिलेताभिश्च व्याहृतिभिः कुशाग्रैः सपङ्कवैरभिपिञ्च्युः । ततः सुबासिनीभिराचरिष्यमाणनी-
राजनविधेरनन्तरं विविधा आण्णाण्यिपः स्वीकुर्यात् ॥ इति श्रीगृह्यसंहिये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे खलिवाचनप्रकरणम् ॥

अङ्कुरार्पणविधिः ॥ शर्वरीरमणमण्डलद्वयं पुण्डरीकदलसंनिभं चम् । अङ्कुरार्पणविधिं ह्यभिधासो श्रीपतिं नरहरिं त्रणिपत्य ॥
अथाङ्कुरार्पणविधिरभिधीयते । तत्र भगवान्शौनकः—“अथाङ्कुरार्पणविधिं प्रवक्ष्यामि विशेषतः । शौनको हि द्विजातीनां
मद्वलार्थमुदाहरितम् । शुभे सुदृढं कल्याणे गोमेयेनोपलिप्य च । सिताश्वतः संप्रकीर्णं पालिकाः स्वापयेद्विलः । मध्ये चतुर्मुखं

विद्यापूर्वं वञ्चिणमेव च । दक्षिणे तु यमं विद्यात्पत्रिमे वरुणं तथा । उत्तरे शुशिनं विद्यात्पालिकास्थानधिदेवताः । बाल्मीकी
 मृचिकां ह्यदीं शुक्कगोमयमेव च । एतानि प्रक्षिपेचासु पालिकासु ययाविधि । दूर्वाधाधत्थपर्णं च शिरीषं विल्वपत्रकम् । तासां
 मूलेषु विन्यसेच्छ्वेतस्रत्रेण मण्डितम् । मध्ये ब्रह्माणसाराख्य गन्धार्घ्यैर्यथेत्युक्त्वात् । ऐन्द्रादिक्रम एवं स्यादगुप्ते नम एव च ।
 तिष्ठन्कर्ता जपेन्मन्त्रं पद्यात्प्राञ्जुरा एव च । दिशां पतीब्रमस्यामि सर्वकामफलप्रदान् । कुर्वन्तु सफलं कर्म कुर्वन्तु सततं शुभम् ।
 त्रीदिव्यवमापतिलमुद्गरमिथितसर्पपान् । तान्प्रध्यालय च तोयेषु वापयेदङ्कुरार्पणम् । रात्रौ बृहते कल्याणे कारयेदङ्कुरार्पणम् । ब्रह्मजज्ञान-
 मिति तु मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् । यतद्दन्द्रेति मन्त्रेण प्राच्यां प्रक्षिपयेद्दुग्धः । नाके सुपर्णमिति च ततो दक्षिण एवतु । तत्त्वायामि
 ब्रह्मणेति प्रतीच्यां वापयेद्दुग्धः । सोमोधेजुदुदीच्यां च ह्योपधीर्वीपयेत्युक्त्वात् । शुद्धामिः सिकतामिथ प्रच्छाद्यापः प्रसेचयेत् ।
 विधाय गुप्तये सर्वमात्मानमिति मन्यते । आसप्तमाल्यंजाता वा आपष्ठात्पुत्रनाशनम् । पञ्चमाद्भक्तिमान्विष्णोः सर्वकर्मफलप्रदे ।
 चतुर्थं चाङ्कुरे विद्यात्पापीयान्जायते सुतः । त्र्यहे च सर्वकामानामङ्कुराहनि चोद्येते । आयुष्करं श्रीप्रदं च शुभेष्वन्येषु
 सर्वजः । तस्मात्सर्वेषु कार्येषु वापयेदङ्कुरार्पणम् । यदङ्कुराणां रहितं तत्सर्वमशुभं भवेत् । अयोऽङ्कुरार्पणं वापि सद्यः कर्तुं समा-
 हितः । अशक्तो तण्डुलैः शुद्धैः सद्य एव शुमाङ्कुरे । पालिकाश्च प्रपूर्वैव पञ्च त्रीण्येकमेव वा । अलंकृत्य च षड्माद्यैः पुष्पैरापू-
 र्यतेषु च । अङ्कुरोक्ताः क्रियाः सर्वाल्लौकिकेव समाचरेत् । ओपधीनां तु सर्वासां चन्द्रः प्रोक्तोऽधिदैवतम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन

पाठा०—१ बाल्मीकी गल्पीक्यवाम् । हादीं हृदगतपङ्कम् । २ बधीयात् । ३ च प्रक्षिपेद्दुग्धः । ४ प्रजा जाता । ५ मियते । ६ पमामि ।
 सुर्गपरीर्यते ।

रोन्व्यां सादङ्कुरार्षणम् । आघानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च । द्वित्वाङ्कुरार्षणं विद्यादन्यत्र शुभकर्मसु ॥' इति ॥ ॥
 अथाङ्कुरार्षणप्रयोगः ॥ अथ लोकजुषारित्वादनुकल्पपक्षाश्रयणेनैव प्रयोगः कथ्यते । गर्भोधानादिनामकर्मन्तरुर्भाणि
 मुखत्वाद्गन्धशनादिविवाहान्तापत्वसंस्कारेऽन्येषु नवागारग्रवेश्यादिषु शुभकर्मसु पूर्वदिने रात्रौ अङ्कुरार्षणं कुर्यात् । तद्यथा ।
 तिथ्यादिसंकीर्त्यं अमुककर्मकर्तुमादौ कर्मसाफल्यनिरन्तरशुभत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्वर्थमङ्कुरार्षणारूपं कर्म करिष्ये इति
 संकल्प्य शुद्धस्थलं गोमयेनोपलिप्य रत्नवह्निचादिभिरलंघ्य तत्र सिताश्रतान्प्रकीर्य नववेशुपात्रं श्वेतमन्त्रवेष्टिताः पालिकाः संस्थाप्य
 वल्मीकमृत्तिकां हृदपङ्कं शुष्कगोमयं च प्रक्षिप्य पालिकाः श्वेततन्दुलैः पूरयित्वा दूर्वाङ्कुराथत्यशिरीषविल्वपत्राणामुपरि शुभे
 मूहर्ते चैदंशुपात्रं निधाय तत्र सितरक्तहरिद्वर्णानि पुष्पाण्यवकीर्य मध्यादिपञ्चस्थानेषु ब्रह्मादिपञ्चदेवताः पूजयेत् । तत्रायं
 कर्मः । नक्षत्रज्ञानं नेत्रुलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । अनेन मन्त्रेण पालिकामध्ये ब्रह्माणमावाहयेत् । यत इन्द्रभयामह इत्यस्माङ्गिरस इन्द्रो
 बृहती । अनेन मन्त्रेण ग्रान्यां पूर्वदले इन्द्रमावाहयेत् । नैकेषुपर्णमित्यस्य भार्गवो वेनस्त्रिष्टुप् । अनेन मन्त्रेण दक्षिणस्यां यममा-
 वाहयेत् । तत्रायामि शुनःशेषो वरुणस्त्रिष्टुप् । अनेन मन्त्रेण अतीच्यां वरुणमावाहयेत् । सोमोधेयुमित्यस्य गोतमः सोमस्त्रिष्टुप् ।
 अनेन मन्त्रेण उदीच्यां सोममावाहयेत् । एवं क्रमेणवाह्य ब्रह्मणेनमं आसनमित्यादिषोडशोपचारैर्देवतापञ्चकं सम्यगभ्यर्च्य
 पालिकापश्चाद्भागं प्राशुसस्त्रिष्टुपस्थानं कुर्यात् । तत्रमन्त्रः—'दिशां पतीवमस्यामि सर्वकामफलप्रदान् । कुर्वन्तु सकलं कर्म

पाठा०—१ चैत्र रागङ्कुरार्षणम् । २ गोतमो वानदेवो । ३ इन्द्रो यो मधुच्छुद्रा इन्द्रो गायत्री । ४ यमायलोम यमोयमोऽशुष्टुप् ।

कुर्वन्तु सततं शुभम् ।' इति मंत्रं जपित्वा श्वेततण्डुलांशुषु प्रध्याल्य प्राच्यादिचतुर्दिक्षु बीजप्रतिनिधिलेन तान्समन्त्रं वापयेत् । तत्र मन्त्राः प्रागुक्ताः । एवं चतुर्दिग्वावाच्य पत्राभैः पुष्पैरलंकुर्यात् ॥ इति श्रीनृसिंहवै प्रयोगपात्रिजाले षोडशसंस्कारकर्मकाण्डे अङ्कुरार्पणप्रयोगः ॥

अथ नान्दीश्राद्धप्रकरणम् ॥ ॥ प्रसक्तु नृसिंहस्य प्रसन्ना वः कृपादशः । यदधीना विमान्येते तिलोम्यभ्युदया भृशम् ॥ अवेदानीमाभ्युदयिकविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—'स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं दृद्धिपूर्तेषु कर्मसु' इति । दृद्धिपूर्तशब्दार्थं स्वयमेव विवृणोति—पुंगःसवनसीमन्तर्चलोपनयनेष्विह । विवाहे चानलाधानप्रमृतिश्रौतकर्मसु । इदं श्राद्धं प्रकुरुवन्ति द्विजा दृद्धिमिचक्रम् । अन्ये षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते । वाप्याद्युधापनादौ तु कुर्युः पूर्तनिमिचक्रम्' इति । इदमत्र शृङ्ग—'पुमान्दृद्धिपूर्तेष्वयुग्मानितरेष्विति । अस्वार्थमाह नारायणः—पुंसवनसीमन्तोचयनचालकर्मोपनयनविवाहा इति पञ्च अस्यावेदादीनि च श्रौतानि दृद्धिश्राद्धस्य विषय इत्येके । अन्ये षोडशकर्मसंस्काराः श्रवणाकर्मादयश्च श्रौतानि चेत्याहुः । 'अनिष्टा तु पितृश्राद्धे वैदिकं कर्म नाचरेत्' इति स्मृतेः । वापीकृपतडागाद्युधापनादीनि पूर्तानि श्राद्धस्याविषयः । उभयत्र युग्मान्भोजयेदिति । अत्राथलायनाचार्यैः स्मृतिरूपेणाह—'कार्यमभ्युदयश्राद्धं श्रौते सातं च कर्मणि' इति । मगनाशौचकोपि—'अथाभ्युदयिकं श्राद्धमहं रक्षामि शौचकः । मवेदभ्युदयश्राद्धं दृद्धिपूर्तेषु कर्मसु' इति । एतदान्प्रथकमित्युक्तं चन्द्रिकायां विष्णु-

पुराणे—'कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः । नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा । सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिपुरा-
 र्शने । नान्दीमुराण्यनिवृत्तादौ तर्पयेत्यजो गृही । नानिन्द्रा पितृयज्ञेन वैदिकं कर्म चाचरेत्' इति । ब्रह्मपुराणेषु—'जन्मन्यथो-
 पनयने विवाहे पुत्रकस्य च । पितृनान्दीमुखानाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् । वैदव्रतेषु चाधानयज्ञंपुंसवनेषु च । नवान्नभोजने खाने
 चोडायाः प्रथमात्तवे । देवारामतटाकादिप्रतिष्ठाद्युत्सवेषु च । राज्ञामिषेकचालान्नभोजने दृष्टिसंज्ञकात् । नान्दीमुखान्पूज्यतमां-
 स्तथा मानुगणानपि । वनस्थाद्यार्थमं गच्छन्पूर्वसुः मद्य एव वा । पितृपूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्कर्मसिद्धये' इति ॥ अत्र चूडाकर्मादि-
 केत्यत्रादिशब्दात्सर्वद्विकर्मणु 'नान्दीमुखान्विवृतादौ तर्पये'दित्यादिवचनोक्तनान्दीमुखश्राद्धस्यानुष्ठानं कस्मिंश्चिद्विषये तत्रेण काय
 नावृत्त्येत्याह मरण—'गणनाः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं मकृत् । सहदेव भवेच्छ्राद्धमादा न पृथगादिषु' इति । अस्यार्थः—
 देवान्तरगतस्य चिरकालान्छ्रयमाणसद्भावस्य मृत इति बुद्ध्या पुत्रादिना कृतमृतकार्यस्य कालान्तर आगतस्य यानि जातकर्मादीनि
 संस्कारकर्माणि पुनः क्रियन्ते तथोपनयनाद्यास्वकाले कथंचिदकृतशौलकर्मपर्यन्तसंस्कारकस्य यानि जातकर्मादीन्युपनयनकाले
 संभूय क्रियन्ते तेषु गणनाः संभूय क्रियमाणेषु जातकर्मादिसंस्कारेषु मायादिपूजायाः नान्दीश्राद्धस्य च सकृत्त्रेण प्रथमं क्रिय-
 माणस्य संस्कारकर्मण आदायनुष्ठानं न पृथगादिषु नाह्या संस्कारकर्मणामादिव्यति । अत्र पूर्वं मातृकापूजा कार्येत्युक्तं
 विष्णुपुराणे—'तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः । अकृत्वा मातृयागं तु वैदिकं यः नमाचरेत् । तस्य क्रोधसमाधिष्टा

पाठा०—१ त्रिविदाचरेत् । २ इच्छमाणम् । ३ भ्रमामाच्छन् ।

हिमामिच्छन्ति मातरः' इति । मयुररपि—'कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति
 ताः' इति । मातरो द्विप्रकाराः मानुष्यो देव्यथ । मानुष्यो मात्रादयः । देव्यो ब्राह्म्यादयः । तथाच चन्द्रिकायां चतुर्विंशति-
 मते—'श्राद्धे ह्यभ्युदये प्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् । जातिधर्मकुलश्रेणीलोकानां इद्विकारकम् । तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो
 मातामहे तथा । इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मतुः स्वसाष्टमी । ब्राह्मीत्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् । इन्द्र्यादौ पूजयित्वा
 तु पथात्रान्दीमुखान्निर्वृत्नु' । अस्यार्थः—अभ्युदये अभ्युदयनिमित्ते इद्विनिमित्तेश्राद्धे प्राप्ते कर्तव्यतया प्रस्तुते ततः प्रागेव माना-
 दिपूजनार्थं देवतास्थापनं स्वण्डिलादौ मानादिगणाधिपान्तदेवताराधनं स्मृतमिति प्रथमश्लोकस्यार्थः । पितुः पक्षे पितृवर्गे । तिस्रो
 नावृपितामहीप्रपितामहाः पूज्याः । तथा मातामहे मातामहवर्गे च मातामहीमातृपितामहीमातृप्रपितामहाः पूज्याः । पितुर्मतुः स्वसाष्टमी
 पितृभ्रता सप्तमी मातृष्वसाष्टमी पूज्या । इत्यष्टौ मानुष्यो मातरः प्रोक्ता इति द्वितीयश्लोकार्थः । ब्राह्मीत्याद्यास्तथा सप्त ब्राह्मी
 माहेधरी कामारी वैष्णवी वाराही माहेन्द्री चामुण्डेत्याद्याः सप्त देवतामातरः । दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् दुर्गा क्षेत्राधिपं गणाधिपं
 च इन्द्र्यादौ इद्विश्राद्धात्याम् पौडशमिरपचारैः पूजयित्वा नान्दीमुखान्निर्वृत्नश्राद्धेन पूजयेदिति तृतीयश्लोकार्थः । शेषं व्यक्तम्
 ॥ ॐ ॥ कूर्मपुराणे व्यासगीतायाम्—'पूर्वं तु मातरः पूज्या भक्त्यैव सगणेश्वराः । स्वण्डिलेषु पवित्रेषु प्रतिमासु द्विजा-

पाठा०—१ पितु इतिपञ्चमन्त पक्षे स्ववैतिपदेनासुपञ्चले । तथाच मत्स्योपदेनार्थासुपस्थिते मत्स्येति । एवञ्च पितु स्वरा सप्तमी मातु स्वसाष्टमीत्यर्थः । २ मातु
 दुर्गा पितृस्वास्त्यो मातामहा अपि । मातामहीत्यन्त केचिदुगमा भाव्या द्विजातय इति विशेष्य इति । ३ श्राद्धेनति तुलाया ।

तिषु ॥ पुण्यैर्षुपः सन्वैवर्ग्यन्वार्धैर्भूषणैरपि । पूजयित्वा मातृगणं कुर्याच्छ्राद्धत्रयं बुधः ॥' इति ॥ अथ कालायनेनोक्ता देवताः
 वृत्तधारया समालिख्य पूजयेत् । तथाच तदीयवचनम्—'गौरीयातु विलेख्यासु पञ्चधारा वृतेन तु । कारयेत्सप्तधारा वा नातिनीचा न
 चोच्छ्रिताः । गौरी पत्रा शची मेघा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । वृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्म-
 देवतया सह । आराह गन्धपुष्पाणि घृपं द्रौपं निवेदेयेत् । आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जपित्वात्र नसाहितः । पद्भ्यः पितृभ्यस्त-
 दनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्' इति । आत्मदेवता आत्मनोऽभीष्टदेवता । आयुष्याणि शान्त्यर्थं अनौभद्रा इत्यादीनि सूक्तानि जपित्वा
 रुमादेषु नान्दीश्राद्धयोजकरुमोपक्रमेषु पदपितृभ्यः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च मातृश्राद्धपूर्वकं श्राद्धदानमुपक्रमेदित्यर्थः ।
 हेमाद्रौ सत्सपुराणे—'उत्सवानन्दसंज्ञाने यज्ञोद्वाहादिकर्मसु । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो मातामहाः
 पूज्या विधेदेवास्तथैव च । मातरो मात्राद्यास्तिस्रः । एवं पितरो मातामहाश्चेति द्रष्टव्यमिति । तत्राथलायनार्थः—'माता
 पितामही चैव संपूज्या प्रपितामही । पित्रादयस्त्रयः मातुः पित्रादयस्त्रयः । एते नैवार्यनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः'
 इति । यतु बृहवनिष्ठवचनं—'नान्दीश्रुते विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकं' इति । स्मृत्यर्थे
 सारोपि—'बृहस्पत्यास्तु पितरो वृद्धिश्राद्धेषु युज्जते' इति । तदेतच्छास्त्रान्तरविषयम् । बहूचानां तु तच्छास्त्राप्रवर्तकाथलायना-
 चार्थेणानुलोम्येन मात्रादिऋमसैवोक्त्वादायमेव पक्षः स्वीकार्यः ॥ ॐ ॥ तस्य कालविशेषमाह हेमाद्रौ वसिष्ठः—'पूर्वेषुर्मा-

पाठा०—१ द्वाष्टमिप्तकले । २ नप नवकदायाना पितर ।

वृकं श्राद्धं कर्मोद्दे पितृकं तथा । उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य च' इति । अस्यानुकल्पकालमाह वृद्धशातातपः—'पूर्वाह्ने
 मातृकं श्राद्धं मन्थोद्दे पितृकं तथा । ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतं' इति । एवंविधस्य कालभेदस्यासंभवे ब्राह्म वृद्ध-
 मनुः—'अलाभे श्राद्धकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः । पूर्वेषुरेव कुर्वीत पूर्वाह्ने-मातृपूर्वकम्' इति । कात्यायनोपि—'आम्बुद-
 यिके प्रदक्षिणमुपचारः पूर्वाह्नः' इति । वृद्धशातातपोपि—'पृथग्दिनेष्वशक्तधेदेकस्मिन्पूर्ववासरे । श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु
 नात्रिकम्' इति । अत्र क्रममाह प्रचेताः—'मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं
 स्मृतम्' इति । [तथाच श्रुतिः—'तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः क्रियते यत्पितृभ्यः पूर्वेषुः करोति पितृत एव तद्यज्ञनिष्क्रयं यजमानः
 प्रतनुत' इति] । एतच्च नान्दीश्राद्धं महत्सु कर्मसु पूर्वेषुः कार्यं । अल्पेषु तु तदहरेव । तथाच गृह्यपरिशिष्टं—'महत्सु पूर्वेषुस्तद-
 हरत्येपि'ति । अत्रिरपि—'पूर्वाह्ने तु भवेद्द्विविना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः' इति । अत्र
 पूर्वोक्तमात्रादिमनुष्यपितृवान्दीमुखविशेषणकान्तुसाचयेदिति हेमाद्रिणा प्रपञ्चितम् । तथाच तत्रत्यवचनम्—'ऊर्ध्ववक्रास्तु ये
 तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञकाः' इति । एते दिव्यपितरः मात्रादयश्च मानुष्यपितरः प्राधान्येनोद्देश्याः । नान्दीमुखत्वात् तदभेददृष्टि-
 विधया उद्देश्यस्वरूपेऽन्तर्भावनीया इति । अत्रोक्तनान्दीमुखानां पितृणाभिदमासनं नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्ये इत्येवमादिभि-
 र्वाग्यैः प्रयोगो विधेयः । एवमेव च कात्यायनीयं प्रयोगवचनम्—नान्दीमुखान्पितृनावाहय इति वृच्छति । नान्दीमुखाः पितरः

प्रीयन्तामिति । अथयस्याने नान्दीमुखाः पितरः पितामहः प्रपितामहश्च प्रीयन्तामिति । कर्माङ्गान्मुदयिकेष्वेत एव पितरो देवताः । 'निर्गच्छाले मोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । शेषं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं दृष्टिमत्कृतम्' इति वचने दृष्टिश्राद्धकर्मातिदेशान् । तदेवमत्र मातृपितामहीप्रपितामहीनां पितृपितामहप्रपितामहानां मातामहप्रमातामहदृष्टप्रमातामहानां च दृष्टिश्राद्धे देवतात्वे स्थिते दृष्टौ नान्दीमुखाभिरन्यजनेत्यादिषु तेष्व नान्दीमुखशब्दाभिप्रेत्येव विचयिताः । 'येतु ब्रह्मपुराणेऽभिहिताः—'ये स्युः पितामहादूर्ध्वं नै स्युनान्दीमुखास्त्विह । प्रसन्नमुखसंज्ञाः स्युः मङ्गलीया यतस्तु ते । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयोऽप्यशुमुखा ह्येते पितरः संप्रतीतिताः । तेभ्यः पूर्वं त्रयो ये स्युस्ते तु नान्दीमुखाः स्युताः' इति । ते प्राष्टपदर्पणमासीनिमित्त एव श्राद्धे देवताः न पुत्रजन्यादिकालिके तत्र महालयप्रकरणे षटितस्यात् । इह तावदेतानत्सिद्धम्—यो नामकरणचालोपनयनविवाहादिषु कर्ता प नान्दीमुगविशेषणयत्रो मनुष्यपितृभ्यः श्राद्धं कुर्यादिति ॥

अथ विश्वेशनिर्णयः । अस्मिन्श्राद्धे कां विश्वेशवित्यपेक्षिते निर्णयः—दृष्टिश्राद्धकर्मान्श्राद्धयोस्तत्करणे विषयविशेषणोच्यते

पाटा०—१ दृष्टिश्राद्धं । २ नान्दीमुखा इति प्रतीर्णकान्यराब्धकाले ब्रह्मणायाः । ३ इत आरब्ध कारिकाकारः इत्येतद्वधि विषयस्थाने—तत्र संकल्पविषये विश्वेशो दक्षिणः श्वशरे—'तुनाथी प्रथमान्तेन वृद्धौ संकल्पमाचरेत् । न पणम, यदि का कुर्यान्नहाशोकोऽभिजायते' इति । कारिल 'संक्रन्थनामगोत्राणि वज्रयेदन कर्त्तव्यं' इति । वृषभेति 'अतस्माद्ब्रह्मणोरानयनस्याजायगोत्रिणाम् । अनाशो चातिजानेय नान्दीश्राद्धं च सव्यवत्' इति । आषाढः 'कव्यन्तुमिच्छेत्पूर्वमुर्नान्दी-
श्राद्धं यथाविधि । पूर्वनाशकनाशेन चित्तः कुर्यान्नरक्षिणाः' इति एतावन्तेव ग्रन्थो विप्रियसपोसेपुस्तकग्रन्थे ।

चन्द्रिकायाम् । तत्र शङ्खः—‘इष्टिश्चादे ऋतुर्दशः संकीर्त्या वैश्वदेवकौ । नान्दीमुखे सत्यवन् काम्ये च धुरिलोचनी । पुल्ल-
 नार्द्रयो च न पार्षणे सद्युदाहृतौ । नैमित्तिके कालकामावेनं सर्वत्र कीर्तयेदिति । इष्टिश्चादं यागादिकर्मश्चादं श्रौतस्मार्तकर्मणामा-
 धानसोमयागमीमन्तुंमनानामादौ तदङ्गत्वेनासुष्ठीयमानं श्राद्धमिति यावत् । ‘निषेककाले सोमे च सीमन्तोचयने तथा । ज्ञेयं
 पुंमनने श्रादं कर्माङ्गं वृद्धिमत्कृत’मिति कर्माङ्गलक्षणश्राद्धमभिदधता पारस्करेणैवाभिधानात् । वृद्धिमत्कृतमित्यभिदधता कर्माङ्गं
 वृद्धिश्चादादन्यदिति दर्शितं वृद्धिश्चाद्धमिति यावत् । ‘एवं व्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान्पितृन्पजेत’ इति याज्ञवल्क्येन वृद्धि-
 श्रादे नान्दीमुखसंज्ञकानां पिदृणां देवनात्वेन विधानात् । वृद्धिश्चादं च वृद्धवसिष्ठेन निरूपितम्—‘पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धि-
 श्राद्धसुदाहृतम्’ इति । पुत्रजन्मविवाहादौ क्रियमाणामाभ्युदयिकश्रादं वृद्धिश्चाद्धमिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । अत्र आदिशब्देन
 गर्भाधानपुंमनसीमन्तव्यतिरिक्तानामव्रप्रशानचूडास्त्रपादिसंस्कारकर्मणां ग्रहणम् । गर्भाधानपुंसनसीमन्तेषु क्रियमाणाभ्युदय-
 श्राद्धस्य कर्माङ्गश्राद्धतोऽस्मादिति । काम्यादियचनशेषस्तु याकयज्ञकाण्डे वैश्वदेवप्रकरणे व्याख्यास्यते । नान्दीमुखे सत्यवन्
 मिथेदौ । कर्माङ्गे श्रादे तु ऋतुदशाविति सिद्धम् ॥ ॐ ॥ अत्रेदं विचार्यते—किं नियेकादियोऽशकर्मसु आधानादिश्रौतकर्मसु
 च गृगादिग्रन्थज्ञानोक्तप्रकारेणाभ्युदयिकश्रादं कर्तव्यम्, उत पारस्कररचनोक्तप्रकारेण नियेकादिषु चतुर्षु कर्मसु कर्माङ्गश्रादं
 वा कर्तव्यं, श्राहोव्यिदुमयं वा कर्तव्यमिति संदेहे प्राप्ते श्रूसः—रचनश्रयप्रामाण्यादुभयमपि कर्तव्यमिति । तत्र । एककार्यत्वादेक-
 कालताङ्गन्यतरेणालमिति श्रुत्यपरिनिष्ठोक्तेरुभेन कर्तव्यम् । ननु पितृदेवताभेदादेककार्यं न भवति ।

गल्पम् । पितृपुत्रीव्यागतानां विधेदेवानामङ्गदेवतात्वं पितृणां प्रधानदेवतात्वं । तस्मात्प्रधानदेवतक्येनकर्तार्यत्वं सिद्धम् । अस्तु नामरूपागतम् । नत्र निषेकादिकालेषु पारस्कारचयनस्य विशेषपरत्वेन तदुक्तेभ्यः कर्तव्यमिति चेन्न । 'बहुल्यं वा स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रनोदितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते नर्वः कृतो भवेत्' इति परिभाषाचयनात्सर्वत्र गृहोक्तवृद्धिश्चाद्वेव कर्तव्यम् । तर्हि पारस्कारचयनस्य का गतिरिति चेत्, येषां गृहे सर्वत्र वृद्धिश्चाद्वोक्त्यभावत्वेपासिति मन्तव्यमिति ।

तत्राभ्युदयश्चाद्वप्रकारमाह कारिकाकारः—'प्राञ्जुसोऽत्रोपधीती सादुपचाराः प्रदक्षिणम् । तिलकार्यं यवैः कुर्याद्युग्मानत्र निमग्नयत् । ऋचन्दर्भान्ममूलांस्तु दत्तेषामामनेषु तु । प्रासंसेष्वप आसिन्य पूर्ववचानुमन्य तान् । पूर्ववतिपलुयजवत् शनोदेव्यृचा-
नुमग्नं कृषात् । निलोसीति पदव्याने यदोसीति पदं चदेत् । स्वययेति पदस्थाने पुष्पाशब्दं वदेदिह । पितृनिति पदात्पूर्वं वदेन्ना-
न्दीमुगानिति । मयानमःपदव्याने वदेत्स्लाहाननःपदम् । अथान्यतु यथापाठमुक्तार्थेज्वावपेयवान् । नान्दीमुखास्तु पितरः
प्रीयन्नामिति मन्त्रतः । संवन्धनारूपानि चर्जवेदत्र कर्मणि । पितृर्थमुपविष्टेभ्यः सकृदर्थं निवेदयेत् । इमभेव चदेनमन्नं पितामह-
पदान्तिवत् । तदर्थमुपविष्टेभ्यः सकृदर्थं निवेदयेत् । प्रथितामहसंपुक्तं मन्त्रमुक्त्वा तमेव तु । तदर्थमुपविष्टेभ्यस्तृतीयं सकृदेव तु ।
नान्दीमुगाम्स्तु पितर इदं वो अर्थमित्यथ । दत्तार्थस्यैकदेशात्सादर्थदानं प्रतिद्विजम् । आद्यचिरपि मन्त्रस्य प्रतिब्राह्मणमित्येते ।

पाठः—१ पुराणुगभोपधीती पाठः । २ प्रयोत्रकेत् । ३ अत्र मन्त्रवचानुपगतं न र्तव्यमित्याह शालायनः । 'तिपत्तो नहि गम्यस्य आहुनो विपते क्वचित्'
इति क्वचित्पिठम् ।

प्रतिद्विजं पृथङ्गुर्याश्रिवीत्यर्थाऽनुमन्त्रणम् । यद्योसीत्युक्तमन्त्रः स्वादर्व्यं इत्यपरे विदुः । द्विद्विर्गन्धादि दातव्यं पाणिहोमो भवेद्विह ।
 अग्नये कव्यवाहेति मन्त्रेण प्रथमाहुतिः । सोमोयति द्वितीया स्वादयान्वेषां च पाणिषु । आभ्यामेव तु मन्त्राभ्यां द्वेदे हुत्वापुती इह ।
 एकैकामाहुतिं केचिद्विदुर्गैव प्रजुहति । स्वधानमःपदस्थाने स्वाहाकारो भवेद्विह । अथ तृसिपरिज्ञानपर्यन्तं पूर्ववद्भवेत् । मयुवाता
 क्रत्वां स्थाने उपास्यं गायता नरः । पञ्चैवं श्रावयित्वाऽशुद्धमीति श्रावयेद्वचम् । संपन्नवचनादि स्वादाचान्तेषु द्विजन्मसु । द्विजंशु-
 क्ताग्रयं मन्थन्गोमयेनोपलेपयेत् । तत्र प्रागग्रक्रान्दर्धानास्वृणोति ततः परम् । पृषदाज्यं च कुर्वीत दध्यानयति सपिपि । पृष-
 दाज्येन संमिश्रं भुक्तशेषोद्धृतं भवेत् । एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डौ तु निर्वपेत् । अथानुमन्त्रणादि स्वाचतु नेच्छन्ति केचन ।
 अथ संपन्नवचनं विप्राणां तु विसर्जनम्' इति । इदमन्त्रं गृह्यम्—'प्रदक्षिणमुपचारो यवेस्तिलार्थः' इति । अस्यार्थः—आभ्यु-
 दयिके युग्मा ब्राह्मणाः अमूलादर्भाः प्राशुस्यो यज्ञोपवीती स्वात्यदक्षिणमुपचारो यवेस्तिलार्थः । गन्धादिदानं द्विद्विः । ऋशुदर्भा-
 नाग्नये दद्यात् । यद्योसि सोमदेवत्यो० द्रव्यः पुष्ट्या नान्दीश्रुत्वान्पिबुनिमाल्लोकाऽन्त्रीणयाहिनः स्वाहेति यथावपनम् । नान्दीश्रुत्वाः
 पितरः इदं शोच्यमित्यर्घ्यप्रदानमद्यो यथालिङ्गं । यथालिङ्गं पाणौ होमः । अग्नयेकव्यवाहनायस्वाहा । सोमायपितृमतेस्वाहेतिमद्यो ।
 मयुवाताक्रतापत इति वृचम्यानेउपास्यं गायत इति पञ्च । मधुमतीः श्रावयेत् । अश्वत्थमीमदन्तेतिच पृष्ट्या भुक्तानभ्यनुज्ञाप्य आचा-
 न्तेषु भुक्ताशयान्गोमयेनोपलिप्य प्राचीनाप्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषैर्गैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्तेनैव मन्त्रेण

मन्त्राश्चिरुक्ता । अन्ये तु नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्वेन यथालिङ्गं पिण्डान्विशृण्वन्ति । सर्षिपि दधानयत्येतदेव वृषदाज्यम् । अनुमन्त्रणादि पूर्ववत् । अन्येतानुमन्त्रणादि नेच्छन्ति । ॐ स्वधोच्यतामित्यस्य स्थाने ॐ संपन्नमिति । शेषं पार्वणवदिति ॥ ॐ ॥ अत्र गृह्यपरिशिष्टम्—'अथाभ्युदधिकं नान्दीमुखाः पितर एककस्य युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भोः प्रदक्षिणमुपचारो यवतिलार्थः प्राशुरो यज्ञोपवीती कुर्याच्छुद्धर्मासनं दक्षिणतो दद्यादर्घ्यपात्राणि प्राक्संस्थानि स्युः । यवोसि सोमदेवस्यो गोसवे देवनिमित्तः । प्रत्नचन्द्रिः प्रत्नः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितृभिर्भोक्तोक्रान्त्रीणयाहि नः स्वाहेति यवावपनं नान्दीमुखाः पितरः इदं वो अर्घ्यमिति प्रत्येकं विष्टुय दद्यानुमन्त्रणं द्विर्द्विर्गन्थादि दद्यात् अयेकज्ववाहनायखाहा सोमायपितृमतेस्वाहेति पाणिपूक्तवद्वोमस्तुमेपूपासै गायतानर इति पथ मधुमतीरध्वन्नमीमदन्वेति श्रावयेदनाचान्तेषु युक्ताशयातुपलिष्य प्रागग्रान्दर्भोनास्तीर्य तेषु वृषदाज्यमिश्रेण युक्तशेषैककस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्पूर्वेण मन्त्रेण नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा यथालिङ्गमन्यत् एके नानुमन्त्रणादीच्छन्ति नेह पिण्डा इत्यन्ये सर्षिपि दधानयत्येतत्पृषदाज्यमिश्रेण संपन्नमिति विसृजेत्तदेतत्पुंसवनादिव्वपत्यसंस्कारेष्वग्गयाधेयादिषु श्रौतेषु च वृद्धेषु च पूर्येषु च क्रियते महत्सु पूर्वेषुस्तदहरत्वेषु तदिदमेके मातृणां पृथक्कुर्वन्त्यथ पितृणां ततो मातामहानामिति वितयमिच्छन्ति तस्माजीवत्पितृकः सुतसंस्कारेषु मातृयानामहयोः कुर्वत्तसां च जीवत्यां मातामहस्य कुर्यादिति' इत्याश्रयायन-गृह्यपरिशिष्टे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॐ ॥ तत्रार्चयैः स्मृतिरूपेणाप्याह—'तत्कर्तुमिच्छन्त्यूवैर्नान्दीथाद्वं यथाविधि । कुर्वन्पा-

र्धणमाग्रेण क्रियाः कुर्यात्प्रदक्षिणाः । द्वौ द्वौ निमग्न्य चैकैके संभोज्या ब्राह्मणाः शुभाः । प्राञ्चुलाश्चौपवेद्याः स्युर्विंश्र देवादि-
 कास्ततः । क्रिया यज्ञोपवीती च कुर्याद्वाता तदीरिताः । द्वौद्वावेकैकशः पिण्डौ दद्यादष्टादशापि च' इति ॥ ६३ ॥ अत्र भगवान्—
 'शुचिर्भूत्वान्तिकं गत्वा पूर्वेषुधाग्रजन्मनाम् । स्वयमेव द्विजाभ्याणां तेषां कुर्यान्निमग्नम् । निमग्नयेत पूर्वं द्वौ विश्वेदेवार्थमाहितः ।
 पितृभ्यस्तु यथाशक्ति युग्मान्गुणवतौ द्विजान् । अपरेद्युः समानीय ब्राह्मणांस्तान्निमञ्चितान् । खानद्रव्यैः कृतत्वानानक्रोथान्वेद-
 मूर्तिकान् । तैलैरभ्यक्तसर्वाद्धान्कुर्यादेवपुरःसरम् । ततः क्षाला समयातानुपवेस्य यथापुरम् । पादान्ब्रधाल्य सर्वेषां प्राञ्चुरानु-
 पवेस्य च । तेभ्योऽपि दद्यादपूर्वमाप्तनार्थमृजून्कुशान् । तेषु तेषुदग्रेषु निर्पीदेयुरथो पुनः । तेषां हस्तोप्वपो दद्यादथार्य्यसुप-
 कल्पयेत् । देवेभ्योपि पृथग्दद्यादिहार्थ्यं स्मृतिचोदनात् । पुरो निधाय पात्रे द्वे विश्वेदेवार्थविप्रयोः । अन्तर्धाय ततो दर्भोच्चिपिन्य
 च जलं तयोः । यवोसीत्यादियुक्तेन मन्त्रेण प्रतिभाजनम् । यवान्विकीर्य विप्रेभ्यः स्वाहाशब्दंनिवेदयेत् । विश्वेदेवा इदं वोऽर्य्य-
 मिति मन्त्रमुदीरयेत् । दत्त्वार्य्यमाभ्यां पित्रर्थमथार्य्यगुपकल्पयेत् । त्रिषु पित्रादिपात्रेषु कुशानन्तर्निधाय च । क्रमेणैव तु पात्रेषु
 निपिच्यपोऽथ ता अपः । मन्त्रेण शंनोदेवीरित्वाद्यर्चाचानुमज्य च । यवोसीत्यादियुक्तेन मन्त्रेण प्रतिभाजनम् । यवान्क्लृप्त्वाथ
 पित्रर्धद्विजन्मभ्यो निवेदयेत् । अपः प्रथमपात्रस्थाः स्वाहार्थ्यो इति मन्त्रतः । तेषामाद्यस्य विग्रस्य हस्तेऽन्यज्जलमाहितः । सिक्त्वा-
 थार्य्यं समादाय जलं दक्षिणपाणिना । द्वितीयपात्रतः किञ्चिज्जलमादाय पूर्ववत् । तत्रेदं तेऽर्य्यमित्येष पितृनामपवादिकम् । मन्त्रो

पाठा०—१ यथाष्टकम् । २ मन्मग्नोऽथ तदक्तेषु । ३ स्वाहार्थ्यमिति ।

विमज्ज्यतेऽग्रान्यत्तत्रं पूर्णवदाचरेत् । एवं पितृश्रविभ्रेभ्यः प्रदायार्घ्यं यथाविधि । पितामहार्थविभ्रेभ्यो दत्त्वान्यं च यथापुरा ।
 प्रपितामहशब्दादिभिर्दत्तेऽन्यमितीरयेत् । मन्मत्र यथापूर्णं तन्मन्मत्समाचरेत् । पित्रादिव्रितयस्यार्थं यथावत्तरुणा द्विजौ । द्वौ
 वृणीत तदा तत्रं तयोरेवार्थकल्पनम् । भोजनं चेति विद्वांसो वदन्ति गृहवेदिनः । आसिध्वेत्प्रथमे पात्रे जलचरयोर्द्वयोः ।
 तामिमुंलं गमृञ्जीत पुत्रं यद्यभिवान्छति । पात्रं तत्र तृतीयेन पात्रेणैव विधाय तु । यथावस्थितमाश्राद्दसमासेस्तु नोद्धरेत् । अत्र
 गाथाद्वयं गीतमाचोपैणापि तद्यथा । नोद्धरेत्यथमं पात्रं पितृणामन्यपपातितम् । आबृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ।
 उद्धरेद्येदं चैत्पात्रं विद्वत् वा यदा मवेत् । तदाऽऽसुरं भवेच्छ्राद्धं कुट्टैः पितृगर्णैर्गीतैः । एतसिन्नेन काले तु गन्धमाल्यादिभि-
 दिजान् । अभ्यर्च्य सर्वं श्राद्धाङ्गं वसनाभरणाटिकम् । तेभ्यः प्रदद्यात्संश्रद्धो विश्वेदेवपुरःसरम् । भोजनार्थमथानीतादादायाढाय
 किचन । तपिपाङ्गुलावदापाय भेक्षणैः यथाविधि । यथाविधीति अवदानार्थमेणेत्यर्थः । तदंशीकृत्य मन्त्राभ्यां जुहुयाद्विजपाणिषु ।
 अत्र संधानमःशत्रुत्वाने स्वाहेत्युदीरयेत् । हुत्वा प्रागमये कल्पवाहनायेति मन्त्रतः । गोमोपेत्यादिना पथान्मन्त्रेण जुहुयादिह ।
 तत्र युक्तन्तो विप्रान्यथेष्टं भोजयेत्ततः । वृत्तानथ द्विवान्नात्सा मधुनात्ता ऋतायते । इत्यादिकं वृचमथो उपासं गायता नरः ।
 पञ्चमक्षत्रित्वाद्यामेकां चर्चं यथाक्रमम् । आत्रयित्वापि संपन्नमिति पृच्छेद्विज्ञानथ । तेऽपि संपन्नमेवेति श्रुत्स्वस्तिसमन्विताः ।
 अन्नशेषेण किं हार्यमिति पृच्छेद्विज्ञांस्ततः । त इष्टैः सह भोक्तव्यमिति प्रत्युक्तिपूर्वकम् । प्रदद्युः मकलं तस्मै स्त्रीरुरोति यथा-

पाटा०—१ यथात्तरुणादिकी । २ यदा ऋतुजुलं पात । ३ अतोऽग्य सत्तुलेऽजुल । ४ य य धाद्वे यथेऽन्यसुरे वरम् ।

विधि । नोद्गासयेच्च विप्राणामुच्छिष्टान्यादिनक्षयात् । प्रकीर्यान्नं च तेजस्यै विप्रानाचमयेत्ततः । आचम्यासनसंस्थेभ्यः प्रदद्या-
दुक्तिदक्षिणाम् । सर्वाथाभ्यर्च्ये गन्धाद्यैः पितृपूर्वे विसर्जयेत् । तेषां विसर्जनारम्भे पात्रं विद्वणुंयात्पितुः । ब्राह्मणांस्तांस्तु
पिण्डान्ते गमयेदौखधोच्यताम् । इत्युचार्ये ततस्ते तु स्वधेत्युक्त्वा गृहाद्ब्रह्मिः । गच्छेयुरथ वा तांस्तु प्रत्युचार्ये स्वधोच्यताम् ।
इत्येवं गमयेत्तेषु तथैवोक्त्वा अजन्त्यथ । विश्वेदेवा इति वचः पूर्वमुक्त्वा ततः परम् । प्रीयन्तामिति निर्दिश्य विश्वेदेवान्समुत्सृजेत् ।
नान्दीपितरः प्रथमं प्रीयन्तामिति पथिमम् । विश्वेदेवा इत्युदीर्ये निर्गच्छेयुर्गृहाद्ब्रह्मिः । एवमिच्छन्ति पूर्वेषुः पूर्वेषुदयकर्मसु ।
नान्दीथाद्वाभिधानं तु नित्यं श्रुतिनिबन्धनम् ।' इति ॥

अत्र सांकल्पविषये विगेषो दर्शितः संग्रहे—'शुभार्थी प्रथमान्तेन दृष्टी संकल्पमाचरेत् । न पृथ्या, यदि वा कुर्या-
न्महादोषोऽभिजायते । अनसद्दृशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् । अनान्नां चातिलादींश्च नान्दीथाद्द्रं च सब्यवत्' इति । अत्र सब्य-
जानुनिपातनं पित्र्येषु न कर्तव्यमित्याह कात्यायनः—'निपातो नहि सब्यस्य जानुनो विद्यते कचिद्' इति । परिवेषणादौ
विगेषो नविष्यपुराणे दर्शितः—'गशुरं भोजनं दद्यान्न चान्नं परिवेषयेत् । रक्तपुष्पं तिलादीव अपसव्यं च वर्जयेत्' इति ।
सूक्तजपविषये विशेषः स्मृत्यर्थसारे दर्शितः—'राक्षोभानैन्द्रान्मैत्रांश्च श्रावयेत्' इति । भोजनस्थाननिमार्जनविषये चन्द्रि-
कार्यं प्रचेताः—'न जपेत्पितृकं जाप्यं न मांसं तत्र दापयेत् । प्राशुखो देवकीर्धेन शुकदेशनिमार्जनम्' इति । पिण्डदाने

पाठा०—१ विद्वणुंयाद्विज । २ नान्दीनुपाद्य प्रथमम् । ३ मन्त्रान्नाश्रावयेत् । ४ विश्वेदेवा ।

विशेषमाह वसिष्ठः—'तृप्तिश्रे तु संपन्नं दैवे वृषितमित्यापे । दधिकर्कन्धुसंमिथाः पिण्डाः कार्यी यथाक्रमम् । कर्कन्धूर्वदरीफलम् ।
प्राञ्जुसो देवतीर्थेन प्राञ्जुलेतु कुशेषु च । दद्यात्पिण्डान्न कुर्यात् पिण्डपात्रमथोमुत्तम' इति । प्राञ्जुलेतु प्रागग्रेषु । पिण्डदानमुच्छि-
ष्टममीषेभोजनशालाया वदिः कार्यमित्याह वृद्धशतातातपः—'प्रदद्यान्प्राञ्जुसः पिण्डं इद्वी नाम्ना त वाह्यतः' इति । चतुर्विंशतिम-
सेतु—'एकं नाम्ना परं तूर्णी दद्यात्पिण्डं पृथक्पृथक्' इति । अत्र प्रथमं नामगोत्रसहितं दद्यात् । द्वितीयं तूर्णी दद्यादित्यर्थः ।
अत्र वरयाचने मन्त्रविशेषोक्तश्चन्द्रिकायाम्—'माता पितामही चैव तथैव ग्रपितामही । पिता पितामहैव तथैव ग्रपितामहः ।
मातामहस्तृपिता च प्रमातामहकादयः । एते भवन्तु मे प्रीताः प्रयच्छन्तु च मङ्गलम्' इति । 'अथ पिण्डनिर्वापः पाथिकः
इति गृह्यपरिशिष्टेऽभिहितं, नेह पिण्ड इत्यन्ये' इति । मविष्यपुराणेपि—'पिण्डनिर्वापणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप । वृद्धि-
श्राद्धे महाबाहो कुलधर्मानपेस्य तु' इति । इत्थं पबद्धयं प्रदर्शितम् ॥

सांस्कल्पिकश्राद्धनिर्णयः । विस्तृतः पार्षणविरुक्तः । वधाकथंचित्पार्षणरूपसंफल्यश्राद्धविधिस्तु चन्द्रिकाकारोक्त-
प्रकारेण लिख्यते । तत्र व्यासः—'संकल्पं तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् । नावाहनान्नीकरणं पिण्डार्थेन न निर्वपेत्' इति ।
पात्रपूरणं अर्थ्यदानम् । आवाहनस्य समचकस निषेधो नलावाहनस्वरूपस्य । तदभाषे देवतासंनिध्यागावप्रसङ्गात् । तत्रावाहनमन्त्र-
मनुमतेव सत्यमसुसंज्ञकान्विधान्देवतवाहयामीत्येतावदुक्तं देवावाहनं कार्यम् । पित्रावावाहनमन्त्रेणैव । पिण्डार्थेवेत्यत्र
चकब्देनोच्छिष्टपिण्डस्यापि निषेधः । अतएव स्मृत्यन्तरम्—'संकल्पं तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् । विकिरत्र न दातव्यः

पिण्डाश्चैव न निर्वपेत्' इति । स्मृत्यन्तरेपि—'अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् । स तदा वाचयेद्विप्रान्तकलान्सिद्धिरस्ति' । एवमगुष्ठाने शाब्दासंभवे सति मुख्यकल्पानुष्ठानफलं भवति । तथाच स्मृत्यन्तरम्—'श्राद्धानुकल्पं यः कुर्याद्ब्राह्मणवशाद्यपेक्षया । श्राद्धांशेनाप्ययामोति मुख्यश्राद्धफलं, नरः' इति । इति सांकल्पिकश्राद्धनिर्णयः ॥

अथ जीवत्पितृकविषयम्—अथात्रान्युदयिके कर्मणि जीवत्पितृकविषये निर्णय उच्यते । सायणीये—'नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम्' । चन्द्रिकायां कात्यायनः—'स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्गाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कमात्' इति । अस्यार्थः—युतसंस्कारकर्मसु जातकर्मोद्दिपु तेषां सुतानां ओद्गाहनाद्विवाहपर्यन्तं पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान्दद्याद्द्विश्राद्धं कुर्यात् । तस्याभावे पितुरभावे तु तेषां संस्कार्योणां जातकर्मोद्दिपु संस्कारकर्मसु 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या आवृमिः पूर्वसंस्कृतैरित्यादिवचनाद्यो गम्यमानः कर्तृक्रमस्तेन क्रमेण ल्येष्टुश्राद्धादिः स्वपितृभ्यो दद्यादिति । समान्तनस्यापि विवाहात्प्राचीनसुतसंस्कारलाञ्छीवत्पितृकसमावर्तने पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । अजीवत्पितृकस्तु पूर्वसंस्कृतश्राद्धसंभवे स्वयमेव स्वपितृभ्यो दद्यात् । उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वात् । विवाहेऽप्येवमेव द्रष्टव्यमिति । तस्याभावे तु तत्कमादित्यंशस्य हेमाद्रिकृतव्याख्या लिख्यते—पित्रभावे अन्यो यः कश्चित्संस्कारं कुर्यात्स तत्क्रमात् तं पितरमारभ्य यः संस्कार्यस्य पितृणां क्रमः तेन क्रमेण दद्यात् नतु स्वकीयेभ्यः पितृभ्य स्वपयित्वा निगमनवान्येन सिद्धान्तः प्रदर्शितः । तस्मात्पितृव्याचार्यमातुलादयः संस्कार्यस्योपनेयादेरेव पितृभ्यः श्राद्धं दद्युर्न स्वपितृभ्य इत्यत्र पारमार्थिकः पद्यो

विधायत-इति । अत्र संस्कृतो जीवत्पितृकथेचंद्रा विशेष उक्तो गृह्यपरिशिष्टे—‘जीवत्पितृकः सुतसंस्कारेषु मात्रमातामहयोः
 द्वयानंशौ च जीवत्यां मातामहस्य कुर्यादिति । तथाच कात्यायनः—‘स्वपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते । न जीव-
 न्नपतिभ्यश्च किंचिदद्यादिति श्रुतिः’ इति । पितृकृत्येषु श्राद्धेषु पितामहादिसंबन्धेष्वित्यर्थः । अत्र केयुचिदयवादो भैत्रायणीय-
 परिशिष्टे दग्धिवः—‘उदाहे पुत्रजनने पुत्रेष्ट्यां सौमिके मले । तीर्थे ब्राह्मण आयाते पडेते जीवतः पितुः’ इति । पुत्रस्य पडेते
 श्राद्धकाला इत्यर्थः । पुत्रेष्ट्यां चातुर्गांशेषु । सौमिके मले सोमादौ पुरोडाशात् पिण्डदाने च । एतत्साविकामिभ्रायम् । अतएव
 सुमन्तुः—‘न जीवतः पितुः कुर्याद्श्राद्धमग्निमृते द्विजः । वेभ्य एव पिता दद्याचेभ्यः कुर्यात् सात्रिकः’ । इति ‘पितामहेत्येवमेव
 कुर्याजीवति सात्रिकः । सात्रिकोऽपि न कुर्यात् जीवति प्रापितामहे’ इति । प्रपितामहग्रहणं पितृपितामहोपेतप्रपितामहदर्शनार्थम् ।
 अतएव विष्णुः—‘पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव दंश्यादिति । पितरि पितामहे च जीवति कथं कार्यमित्यपेक्षिते
 न एवाह—‘पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च येषां पितामह इति’ । इति जी-
 वत्पितृकश्राद्धाधिकारनिर्णयः । एतद्वृद्धिश्राद्धाकरणे प्रत्यवायमाह श्रद्धश्रातातपः—‘वृद्धी न तपिता येन पितृये गृहमेधिना ।
 नदानमफलं नवर्षागुरो विधिरेव सः’ इति ॥

अथ प्रयोगः—अथात्र प्रसुराचारपरिग्रहास्तथा गृह्यपरिशिष्टमविष्योचरपुराणोक्तपक्षेण संकल्पविधिना प्रयोगः प्रदृश्यते ।

पाठा०—१ पिता कुर्यात्सिन्धुः । २ कुर्यादिति । ३ वेदंभवन्ति गृहमेधिभिः । ४ य एवं शिशुते विधिरेव सः । ५ विष्णुप्रयोगः ।

उपवनवादिषु महत्सु कर्मसु पूर्वेषु रेव । जातकर्माद्यल्पकर्मसु तदहरेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः (कर्ता कृतत्वानो धीत-
 वासाः कृतत्वस्त्ययनो नान्दीश्राद्धस्य पूर्वाङ्गभूतमातृकापूर्णां कुर्यात्) । श्रद्धस्यलं गोमयेनोपलिप्य रत्नचट्टयादिभिरलंकृत्य स्वण्डिले
 प्रतिमासु द्विजातिषु वा यथान्तरमर्चयेत् । (ब्राह्म्यादिमातृकाप्रीत्यर्थं नान्दीश्राद्धाङ्गभूतां मातृकापूर्णां करित्ये इति संकल्प्य)
 प्रतिमाः कारयित्वा तत्र तण्डुलेषु वा ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहो माहेन्द्रो चासुण्डां दुर्गां गणाधिपतिं क्षेत्रपालं
 च यथाशक्युपचारैरभ्यर्च्य आयुष्यमृतं आनोभद्रा इत्याद्याथीःमृतकानि च पठित्वा नान्दीश्राद्धस्य संकल्पं कुर्यात् । तत्र तिथ्या-
 दिकं संकीर्त्योपवीती मातृपितामहीमपितामहाः नान्दीमुखः । पित्रपितामहप्रपितामहाः नान्दीमुखाः । मातामह-
 मातुःपितामहमातुःप्रपितामहाः पत्नीसहिताः नान्दीमुखाः । सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाथ एतादृदिष्य संकल्पविधानेन नान्दीश्राद्धं
 करिष्य इत्युक्त्वा लक्षणलक्षितान्ब्रह्मणान्वितिसंख्याकानष्टसंख्याकान्वा पूर्वेषुः सद्य एव वा देवपूर्वकं निमन्त्र्य कृताभ्यङ्गा-
 दिलानान्तान्पूर्वाङ्गे परिचारकैराकार्यं संबुद्धोक्त्वा तेषां पादान्प्रक्षाल्य प्राञ्चुखानुपवेश्य गृहीविमर्त्योक्त्वा ऋज्वनि दर्भयुग्मान्या-
 सने प्रदाय अपः प्रदाय क्षणं दत्त्वा द्वितीयाविभवत्योचार्यं तेषु युग्मेषु अमत्रकमावाह्य गन्धाद्यतनुकमाल्यपूपदीपाच्छादनाभरणानि
 प्रथमान्तसुचार्यं द्विर्दिदत्त्वा मधुरद्रव्यसहितमल्लरहितमन्नं परिषिच्य पृथिवीं ते पात्रमित्यादिकमुचार्यं चतुर्थाविभक्त्योरत्वा स्वाहा
 हव्यं नममेति सर्वत्र त्यक्त्वा तृतेषु तेषु उपासोगायतानर इति पञ्चमस्य मृतस्य कैश्यपोऽसितः एवमान सोमो गायत्री ।

पाठा०—१) विश्वितोऽंगो न कश्चिद्विशेषः । २) दृग्भावी पूजयित्वा यथाशान्दीमुखान्भित्तिवृत्तितेन वाक्येन नान्दीश्राद्धात्प्राक् मातृकाङ्गमयुक्तं तेनाङ्गत्वेन संक-
 र्तम् । नाङ्गत्वमिति केचित्त्वित्तिव्यम् । ३) वक्षिष्ठः कितः ।

उपनि गायता नरः पर्वमानयेन्द्रवे । अग्निदेवाइयद्वते ॥ अग्नि ते मर्षुना पयोऽर्घर्षाजो अग्निश्रयुः । देवं देवाय देवयु ॥ स नः परन्नु नं गये अं जनायु शुभर्वते । अं रोज्ञोपोषधीभ्यः ॥ अत्रेव नु स्वतवतोऽव्णाय दिविस्पृशे । सोमाय गाथमर्चते ॥ हस्त-
च्युतेभिरर्द्रिभिः गुने सोमं पुनीतन । मघावाथावला मर्षु ॥ इति । एतान्श्रावयिला वैरुतरापोद्यनादौ कृते हस्तशुद्ध्यादिकं कृत्वा । माता पितामही च तथैव प्रपितामही । (एता भवन्तु मे प्रीताः प्रयच्छन्तु च महलम्) । पिता पितामहैव तथैव प्रपितामहः । मातामहस्तापिता च प्रमातामहकादयः । एते भवन्तु सुप्रीताः प्रयच्छन्तु च महलम् । इत्युबला कृताञ्जलिः संग्राध्यै प्रणिपत्य प्रादणान्निष्टव्याचामेत् ॥ इति श्रीवृत्तिहीये प्रयोगपरिजाते पौडशसंस्कारकर्मकाण्डे आन्युदविकप्रकरणम् ॥

अथ कौतुकचन्धनविधिः । शुत्यन्तकान्त्वारचरं मयूरं पुराणवेधं पुरुहूतवन्धम् । नला नृसिंहं जगदीशमेनं निगद्यते कौतुक-
चन्ध एषः ॥ अथ कौतुकचन्धविधिरभिधीयते । तत्र भगवान्—‘अथ कौतुकचन्धस्य प्रयोगोऽत्र निगद्यते । विवाहदादौ शुभे
कार्ये रात्र्यां यदि कृते तथा । साहुरे पालिकायुक्तेः स्थले दुन्दुभिपूरिते । सहाश्वतेन कांक्षेन सोदकुम्भं निधाय च । कार्पा-
मोद्भवमूत्रं तु निगुणीकृत्य पञ्च वा । निधाय तण्डुलान्पात्रे कूर्चे कुम्भं निधाय च । कुशैः कुम्भोद्वैर्कम्बैः प्रोक्ष्य विप्रे सुखासने ।
अं भूर्भुवःश्वःमाविभ्या क्रमिर्बदरादिभिल्लया । आपोहिष्ठादिकाञ्चिद्वैः शुद्धिमलयधर्मर्षिः । श्रद्धावत्यः स्वस्तिमत्यः पावमान्य-
स्तथैव च । रसोहणं च रात्री च कृणुष्वेति तथैव च । तस्त्वमन्दी पुरुषं विष्णुमूकं तथैव च । अतोदेवा अवन्त्विति परोमात्रं

पाटा०—१ गुनीताः इदं पद्याभेदकश्चिन्नधिकं इत्यम् । २ स्वदिग्भेदे कुम्भपर्यन्ते ।

तथैव च । श्रीगुरुं शिवसंकल्पं वायुगुरुं तथैव च । सुश्यामि त्वेति सूक्तं च खोनाशुभ्यमथेति च । द्रविणोदाः सवितेति नवो विद्युन्नेति च । उल्लक्या पिसङ्केति ऋग्भिरस्ताभिरनितैः । जातवेदस इत्यृचा गृत्रमादाय लेपयेत् । गन्धेन दक्षिणे हस्ते बद्धा पुंसस्तु तन्तुना । विधेचातेसवनेति स्त्रीणां सव्ये करे तथा । श्रियेजात ऋचैकयाप्यध्वर्युश्च समाहितः । शतंजीवेति द्वाभ्यां च बृहत्सामेत्यूचैक्या । येयज्ञेनेति चाष्टाभिस्रियन्वकस्यूचैक्या । भस्मना वाधतैर्वापि रक्षां कृत्वा समापयेत् । दंढादाचार्याय हेम ऋत्विग्भ्यः पूज्य शक्तिः । हरिते प्रस्तुते नित्यं कर्म पूर्वापरेषु वा । विद्वान्सर्वप्रयत्नेन कुर्यात्कौतुकवन्धनम्' इति ॥

अथ प्रयोगः । विवाहादिद्युनकर्मणि पूर्वदिने रात्री साहुरे पालिकायुक्ते स्थले मङ्गलतूर्यनादे कृते कौतुकवन्धनं कुर्यात् । तथायं क्रमः—आचार्यैस्त्रिव्यादिकं संकीर्त्य अशुककर्मकर्तुमादौ श्रीपरमेश्वरीत्यर्थं कौतुकवन्धनं करिष्यामीति संकल्प्य नवसप्तपञ्चसन्धतमसंख्याकाः कुशशलाका गृहीत्वा चतुरश्रलाभं बहुलगन्धि गोडशाडुलमूलं यथा भवति तथा पवित्रवद्वर्ध्वं कृतं कूर्चं प्रागग्रं निधाय तत्र कुम्भं संस्थाप्य साधतकांस्यपात्रे पञ्चगुणीकृतं कार्पासभृवं निधाय तत्समीपे यजमानमुपवेदय कुशहस्तैर्कस्त्रिभिः सह कुम्भोदकेन तत्सूत्रं समन्त्रकमभिषिञ्चेत् । तत्र मन्त्राः—तत्सवितुरित्यस्य विश्यामित्रः सविता गायत्री । तत्सवितुर्वरेण्यं । अग्निमीळेमधुच्छन्दाजगिर्गायत्री । अग्निमी० । इत्येत्वोर्वेला । अग्न आयाहि वीतये । शंनो दुधीरुभिट्ये । आपोहिष्टेति नवर्चस्य गुरुसांवरिपः सिन्धुदीप आपो गायत्री पञ्चमी वर्षमाना सप्तमी प्रतिष्ठान्त्ये द्वे अनुष्टुभौ । आपोहिष्टा० ९ । एतोन्विन्द्र-

मिति वृचस्य विश्वमनाहन्द्रज्योत्स्ना । एतान्विन्दुं सवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना । शुद्धैरुत्थैर्वैवृध्वांसं शुद्ध आशीर्वात्ममत्तु ॥ ऋते
 चैतितृचस्याधमर्षणो मात्रद्युतोऽनुष्टुप् । ऋतंचसत्यं ० ३ प्रशधोयेतिपञ्चदशर्चस्य मूक्तस्य स्वावाश्रो मरुतो जगती अंत्या त्रिष्टुप् । प्रश-
 षोप्य मरुतोऽय लभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते । घूर्मस्तुगै दिव आर्षुष्ट यज्वने युद्धश्रवसे महि नृम्यामर्चत ॥ प्रवो मरुत-
 स्त्रविषा उद्रन्यवो द्योष्टवो अश्रुयुजः परिजयः । सविद्युता दधति वाशति त्रितः स्वरुत्यापो वना परिजयः ॥ विद्युन्महसो
 नरो अश्म दिद्यवो वातसिपो मूलतः पर्वतच्युतः । अब्दया चिन्धुराद्वादुनीदृत्खनयदमा रभुसा उदोजसः ॥ व्यं ५ कुञ्जुद्रा
 ब्वहानि शिकसो व्यं ५ तर्क्षिं विरवांसि धृतयः । वियदजाँ अज्यु नावई यथा चिद्रुर्गाणि मरुतो नाहरिष्यथ ॥ तद्वीर्यं वो
 मरुतो महिल्लनं दीर्घं ततान् सूर्यो न योजनम् । एता नयामे अर्गुमीत शोचियोर्नखद्रां यक्ययातना गिरिम् ॥ १ ॥ अत्राजि
 शर्षो मरुतो चर्दणसं नोपयावुद्धं कपनेव वेधसः । अर्षसा नो अरुमति सजोपसुथङ्गुरिव यन्तमनुनेयया सुगम् ॥ न स जीयते मरुतो
 न हन्यते न स्नेषति न ब्वथते न रिष्यति । नासुराय उर्षदस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं या सुर्षदय ॥ नियुलन्तो ग्रामजितो यथा
 नरोर्षिगणो न मूलतः कवन्धिनः । पिन्व्युत्सं यद्विनासो अस्वरुन्ध्युदन्ति प्रुधिवीं मञ्जो अन्धसा ॥ प्रवलती यं पृथिवी मरुतः
 प्रवलती दौर्भयति शयत्नः । प्रवलतीः पुष्या अन्तरिक्ष्याः प्रयतन्तः पर्वता जीरदानवः ॥ यन्मरुतः सभरसः खर्णरः सूर्य उदितं
 मर्दया दिवो नरः । नद्योर्थाः शथयन्ता दृ सित्ततः सुधो अस्साचनः पारमश्रुय ॥ २ ॥ असेपुव ऋष्टयः पुत्सु खादयो वधः
 सुलभ्या मरुतो र्ये शुर्मः । अधिघ्रावसो विद्युलो गर्भस्थोः धियाः शीर्ष सुधितता हिरुष्यवीः ॥ तं नाकमुर्यो अर्गुमीत शोचिपं

ह्यतिप्लवं मरुतो विर्धुय । सन्धन्त वृजना तित्विपन्त यत्स्वरन्ति योषुं विरतवृतायवः ॥ युष्मदचस्य मरुतो विचेतसो रायः
 स्वामि रच्योऽं वर्यस्ततः । न योयुच्छति तिव्योऽं यथा दिवोऽं स्मे रोरन्त मरुतः सहस्रिणम् ॥ यूयं रुरिं मरुतः स्पृहवीरं युय मृपिं
 मवयु साम विमम् । युयमर्वन्त मरुताय चार्ज युयं धन्त्य राजानं शुष्टिमन्तम् ॥ तद्धो यामि द्रविणं सद्य ऊतयो येना स्वर्गे तुतनाम्
 नूराभि । इदं सुमं मरुतो हर्षता वचो यस्य तरेम तरसा शतं हिमाः ॥ ३ ॥ खलिन इत्यस्य सस्त्यात्रेयो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । खलिन न
 इन्द्रो ० । स्वादिष्टयेति दशर्चस्य मृक्तस्य मधुच्छन्दाः पवमानः सोमो गायत्री । स्वादिष्टया ० १ ० । रधोहणमिति पञ्चविंशत्स्य मृक्तस्य
 मरदाजः पायू रधोहाश्रिष्टिष्टुप् अन्त्याश्रतसोनुष्टुमः । रधोहर्णं वाजिनमाजिघमिं भिवं ग्रधिष्टमुपयामि शर्म । शिशानो अग्निः
 क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिपः पातु नक्तम् ॥ अयोदंष्ट्रो अचिपां यालुधानानुपस्पृश जातवेदुः समिद्धः । आजिड्या
 मूदेवात्रमस्य कृज्यादो वृत्त्यपिघत्वासन् ॥ उभोभयाविभ्रुपंधेहि दंद्रा हिंस्रः शिशानोऽवर् परं च । इतान्तरिक्षे परं याहि राज-
 न्त्वम्भैः संधेबामि यानुधानान् ॥ यज्ञैरिष्टुः संनममानो अग्ने वाचा शल्यो अशनिभिर्दिद्धानः । ताभिर्विध्य हृदेये यानुधानान्प्रती-
 चो ब्राह्मन्वति मद्ध्येपाम् ॥ अग्ने स्वर्चं यानुधानस्य भिन्यि हिसाशनिर्हरसा हन्तेनम् । प्रपर्वाणि जातवेदः शृणीहि कृष्याल्क-
 विप्युर्विचिनोत वृषणम् ॥ १ ॥ यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदुस्त्रिष्टन्तमग्र इत वा चरन्तम् । यद्भान्तरिक्षे पृथिभिः पतन्तं तगत्ता
 विप्यं यत्रो शिशानः । इतालन्धं स्पृशुहि जातवेद आलेभाना इष्टिभिर्यानुधानान् । अग्ने पूर्वो निजहि शोशुचान आमादुः श्वि-
 क्तालमदुत्वेनीः ॥ इह प्रब्रूहि यतुगः सो अग्ने यो यानुधानो य इदं कृणोति । तमारमल सुमिषो यविष्ठ नृचर्क्षसुमधुये रन्धये-

नम् ॥ तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष युहं प्राञ्चं वसुभ्यः प्रणय प्रचेतः । द्विसं रक्षांस्यभिशोद्युचानं मा त्वा दभन्यातुधानां नृचक्षः ॥
 नृचक्षा रथः परिपश्य विधु तस्य शीणि प्रतिशृणीह्वारा । तस्यग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य इव ॥ २ ॥ निर्या-
 तुधानः प्रसितिं त एतुवं यो अग्ने अमृतेन हन्ति । तमर्चिषा स्फूर्जयन्जातवेदः समक्षमेनं शृणुते निधुब्धि ॥ तदग्ने चक्षुः प्रति-
 धेहि रेभे शक्ररुजं येन पश्यसि यातुधानम् । अथुर्वयज्योतिषा देव्येन सत्यं पूर्वन्तमचितं न्योप ॥ यदग्ने अथ भियुना शपतो
 यद्वाचस्तुष्टं जनयन्त रेभाः । मन्योपनसः श्रुव्याऽं जायते यातया विध्य हृदये यातुधानां च ॥ पराशृणीहि तर्पसा यातुधानान्य-
 रग्ने रत्वो हरसा शृणीहि । परार्चिषा मूर्देवान्शृणीहि परासुतृषो अभिशोद्युचानः ॥ पराय देवा वृजिनं शृणुन्तु प्रत्यगेनं शपथा
 वन्त वृष्टाः । वाचा सेनं शरव क्रच्छन्तु मर्मन्विथस्त्वैतु प्रसितिं यातुधानः ॥ ३ ॥ यः पौरुषेयेण क्रुचिषा समुक्ते यो अश्वेन
 पशुना यातुधानः । यो अश्वाना भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्याणि हरसापि इव ॥ संवत्सरीणं पर्व वृसिययास्तस्य माशीघातुधानो
 नृचक्षः । पीडुपमग्ने यतमस्तिवृष्पाचं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥ विपं गवां यातुधानाः पिवन्त्वाश्वयन्तामदितये दुरेवाः ।
 परैनां देवः सविता देवातु परा मागमोर्पधीनां जयन्ताम् ॥ सुनादग्ने शृणसि यातुधानान्न त्वा रक्षांसि पुर्तनासु जित्युः । अजु
 दह सुह मूरान्कव्याडो मा तं ह्येत्या मुक्षत देव्यायाः ॥ तं नो अग्ने अधुरादुदक्काश्चं पृथादुत रेवा पुरस्तात् । प्रति ते ते अजरा-
 सुस्तार्पिष्ठा अयजंतु शोशुचतो दहन्तु ॥ ४ ॥ पृथात्पुरस्ताद्युरादुक्ताः कव्येन परं पाहि राजन् । सले सखायमजरो ज-
 रिम्णेऽग्ने गतां अमर्त्यस्त्वं नः ॥ परि ताग्ने सुरं वयं चिप्रं सहस्य धीमहि । ध्रुपद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं महुरागताम् ॥ विपेणं मह्य-

रावतः प्रतिष्म रक्षसां दह । अंगं तिग्मेन शोचिषा तपुरग्राभिर्क्राधिभिः ॥ प्रत्ये मिथुना दह यातुधानां किमीदिना । सं सा
 शिशाभि वागृहादेवं विप्र मन्मभिः ॥ प्रत्ये हरेसा हरः शृणीहि विन्धतः प्रति । यातुधानस्य रक्षसो बलं विरुज वीर्यम् ॥ ५ ॥
 रात्रीव्यव्यदित्यष्टर्षस्य सोमरिः कुशिकोऽत्रिबी भेरद्राजी रात्रिस्तवो गायत्री । रात्री व्यव्यदायती फुल्लना देव्यं क्षभिः । विद्या
 अधि त्रियो धित ॥ ओर्वग्रा अर्मर्त्या निववो देव्यं इतः । ज्योतिषा पायते तमः ॥ निरु खसारमस्कृतोपसं देव्यायती ।
 अपेदु हासते तमः ॥ सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामं नविस्महि । वृक्षे न वसति वयः ॥ नि ग्रामसो अविद्यत नि पृढन्तो
 निपथिणः । नि श्येनातधिदुर्धनः ॥ यावयो वयं इ वृकं ववर्यस्तेनमूर्ध्वं । अथा नः सुतरां भव ॥ उपमा देविशुत्तमः कृष्णं व्य
 क्तमस्थित । उपं क्रुणेवं यातय ॥ उपं ते गा इवाकरं वृणीष्व दुहितरदिवः ॥ रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥ १ ॥ कृणुष्वेति पञ्चद-
 शर्षस्य मूलस्य वामदेवो रक्षोहात्रिस्त्रिष्टुप् । कृणुष्व पाजुः प्रसिति न पृथ्वीं याहि राजेवामवो इमेन । तुध्वीमनु प्रसिति दृणा-
 नोस्तासि विव्यं रक्षसुस्तर्षिष्टुः ॥ तव प्रमासं आश्रुया पतन्त्यनु सृष्टाधृपता शोशुचानः । तर्षुष्यथे जुहा पतुङ्गा न संदितो विसृ-
 त्तु विष्वग्मुक्ताः ॥ अतिस्पशो विसृज्जु वर्णितमो भवां पायुविद्वो अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अघर्शसो यो अन्त्ये मारुकिटे
 व्यथिरादघर्षीत् ॥ उदरे तिष्ट प्रत्यार्कनुषु न्य इ मित्रां ओपताचिग्महेते । यो नो अराति समिधा न चुके नीचा तं धस्यत्तसं
 न शुष्यन् ॥ कुर्वो गंव प्रतिविष्याध्यसादाधिष्णुषु देव्यान्यथे । अब स्थिरा तदुहि यातुजुनां जामिमजाभिं प्रमृणीहि शशूर
 ॥ १ ॥ स ते जानाति सुसति रविष्ट य ईधते ब्रह्मणे गातुर्मरु । विश्वान्यसौ सुदिनानि रायो धूम्रान्ययो विदुरां अभिबोत् ॥

सेदमे अस्तु सुभगः सुदानुर्गत्वा नित्यं नृविषा य उक्थैः । पिप्रीषति स्व आशुपि दुरोगे विश्वेदसै सुदिना सायद्विष्टिः ॥ अर्चामि
 ते सुमतिं षोण्यर्वापसंतोषावातां जरतामिभं गीः । स्वधास्ता सुरथां मर्षयेमासे श्रत्राणि धारयेरनुधून् ॥ इह त्वा भूयार्चिरेदुप्लमन्दो-
 पावतर्दीद्विचांसुगनुधून् । क्रीळन्तस्ता सुमर्षसः सपेमाभिवुक्षा तस्थिवालो जनानाम् ॥ यस्त्या स्वधः सुहिरण्यो अग उपयाति
 वसुमता रथेन । तस्य ज्ञाता रथसि तस्य सखा यत् आतिथ्यमानुषजुर्जोषत् ॥ २ ॥ गृहो रूजाभि वन्धुता वचोभित्तन्मां पितु-
 र्गोविमादन्विषाय । तं नो अथ वचसश्चिकिद्धि होवर्षधिष्ठ सुकृतो दमूनाः ॥ अस्वमजल्लरण्यः सुशेषा अतन्द्रासोऽपुका अर्थ-
 मिष्टाः । ते प्रायवः सुश्रयन्त्रो निषयासे तव नः पान्त्वमूर ॥ ये प्रायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ॥ ररक्ष
 तान्सुकृतो विश्वेन्द्रा दिप्सन्तु इद्रिपवो नाहं देभ्यः ॥ त्वया त्वयं सधुन्य १ स्तोत्रास्तव प्रणीत्यस्याम वाजान् । उभा शंसां
 सुदय सत्वतावेयुष्या कृणुष्वरयाण ॥ अया ते अग्ने सुमिर्धा विधेम प्रतिलोमं शसमानं वृभाय । दद्वाशसो रक्षसः प्राह्व ३ सा-
 न्द्रुहो निदो मित्रमहो अवुध्यात् ॥ ३ ॥ तरत्समन्दीतिचतुष्कसाक्षकसावत्सारः पवमानः सोमो गायत्री । तरत्समन्दी० ४ । स-
 हसशीषेति षोडशर्चस सूक्तस्य नारायणः पुल्लोचुडुचन्त्या विष्टुप् । सहसशीषीं पूरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो
 वृतात्वतिष्ठद्दशान्त्रुलम् ॥ पूरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वसेशानि यदचेनातिरोहति ॥ एतावानस्य महिमालो
 व्यायाश्च पूरुषः । पादोस्य विधां भूतानि त्रिपादस्यामृतं द्विवि ॥ त्रिपादूर्ध्वं उर्द्वलुष्यः पादोस्येवामवत्पुनः । ततो विज्वङ्घ्यं-
 कामत्साथनानशने अभि ॥ तस्माद्विराकंजायत विराजो अग्नि पूरुषः । स जालो अत्यरिच्यत पृथान्दुमिमथो पुरः ॥ १ ॥ यत्पुर्क-

णेण हृषिर्षा देवा यजमर्तन्वत । वसुन्तो अस्वामीदाज्वं शीप्य इध्मः शूरहृषिः ॥ तं युवं बृहिंषि प्रोक्षन्सुरूपं ज्ञातमयुतः । तेन
 देवा अयजन्त गाभ्या ऋषयश्च ये । तस्माद्यज्ञात्सर्वभूतः संभृतं पृषदाज्यम् । पृथ्वन्तार्थक्रे वायव्यनारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ त-
 स्माद्यज्ञान्मर्तुद्भूत ऋतुः गार्मानि जज्ञिरे । छन्दसि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञस्तस्मादजायत ॥ तस्मादथा अजायन्त ये केचोभुयादतः । गावो
 ह जज्ञिरे तस्मान्माज्जाला अजावयः ॥ २ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिथा व्यकल्पयन् । सुप्तं किमस्य की द्राह का ऊरू पादा उन्येते ॥
 अरुणोऽस्य मुग्धमासीद्वाह गंजुन्यः द्रुवः । ऊरू तदस्य यद्वश्यः पृथां दृष्टो अजायत ॥ चन्द्रमा मर्नसो ज्ञातश्चक्षुः स्यूयी अजायत ।
 मृगदिन्द्रश्रापिथ द्राणाद्वापूरजायत ॥ नाभ्या आमीदुन्तरिक्षं शीष्णो द्यौः समवर्तत । पृथां भूमिर्दिशः श्रोत्राचथा लोकौ-
 अरुणयन् । गुप्तास्यागन्परिधयविःस्र मभियः कृताः । देवा यद्यज्ञं तन्वाना अर्भन्सुरूपं पृथुम् । युजेन युजमयजन्त देवास्तानि
 पमीणि प्रयुनान्याचन । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूरे साभ्याः सन्ति देवाः ॥ ३ ॥ विष्णोर्बुक्मिति
 पठन्स्य यूक्तस्योचस्यो दीर्यतमा विष्णुसिद्धिम् । विष्णोर्बुक्ं वीर्याणि प्रवीचुं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । यो अस्कभायदुत्तरं
 गुप्यन् विचक्रमणस्योर्गुणायः । न तद्विष्णुस्तनं वीर्येण मुगो न भीमः कुचुरो गिरिष्ठाः । यस्त्योरु सु विष्णु विक्रमणेवधिधियन्ति
 अर्नानि रिथा ॥ प्रविष्णति गुणमनु मन्म गिरिक्षितं उरुगायाय दृष्ये । य इदं दीर्घं प्रयतं मयस्थमेको विममे विमिरित्युदेभिः ॥
 यस्य श्री पूना मर्धना पदान्यधीयमाणा मथया मर्दन्ति । य उ विधातु पृथिवीमुत धामेको द्राधार भुवनानि विथा ॥ तदस्य थियमभि
 पाथी अस्यां नगे यं देवयो मर्दन्ति । उरुकमस्य म हि वन्दुरित्या विष्णोः पृदे परमे मणु उल्मः ॥ ता वां वास्तुत्युदमसि

मर्मस्थौ यत्र गात्रो धूरिश्चक्षा अयासः । अत्रा इ तदुत्तरगायस्य दृष्यः परमं पदमवैभवाति धूरि ॥ १ ॥ (म वुः पान्तमन्धसां वि-
 यायते महे शूराय विष्णवे चार्चत । या सारुनि पर्वतानामदाभ्या महत्स्यतुरवैतिव माधुना ॥ त्रेणमित्या नमरणं जिमीचलोरि-
 न्द्रविष्णु सुतपावायुरुच्यति । या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कञ्जानोरस्तु रसुनासुरूप्यः ॥ ता ई वर्धन्ति महास्य पौंस्यं निमात-
 रा नयति रेतसे भुजे । दधाति पुत्रोऽर्धं परं पितृनामं तृतीयमाधि रोचने द्विवः ॥ तत्पुदिदस्य पौंस्यं दृर्णाम्सीनस्य ज्ञातुरयुकस्य
 मीहर्षः । यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुत्कर्मिष्टोस्त्रायाय जीवते ॥ देइदस्य कर्मण धुईद्यों भिरुथाय मर्त्यो खरुच्यति । तृतीयमस्य
 नक्रिरार्चपति वर्यञ्च न पतयन्तः पतत्रिणः ॥ चतुर्भिः सुकं नैवति च नार्मभिधकं न वृत्तं व्यतीं स्वीचिपत् । वृहच्छरीरो विभि-
 मानं ऋकभिर्युवाऽङ्कमारः प्रस्यंत्साहवम् ॥ २ ॥ सर्वा मित्रो न श्रेव्यो घृतासुतिविभूतुस एवया उ मप्रयोः । अर्धा ते विष्णो
 विदुषां चिदर्घ्यः त्त्वोमो यज्ञश्च राध्यो इविर्षता ॥ यः पूव्योपं वेधसे नवीवसे सुमज्जानये विष्णुति ददाद्यति । यो ज्ञातमस्य
 महतो महि प्रवृत्सेदु अवांभिर्युग्वं चिदुभ्यंसत्र ॥ तसु त्तोवारः पूव्यं यथा विद कुलस्य गर्भं जनुषां पिपतेन । आस्यं ज्ञानन्तो नामं
 चिद्विबक्तन महल्लं विष्णो सुमति भंजामहे ॥ तमस्य राजा वरुणस्तमधिना कर्तुं मचन्त मारुतस्य वेधसः । द्वाधार दक्षसुतमर्गद्विदिं व्रतं
 च विष्णुः सदिवा अपोर्जते ॥ आयो विवायं सुचर्थापु देव्यु इन्द्राय विष्णुः सुकृते गुरुकरः । वेवा अलिन्नतिपद्यस्य आर्यमृतस्य भोगे
 यजमानयामेजत्र ॥ ३ ॥ तपं श्रिवे मुह्लो मर्जयन्तु रुद्र यत्सेजनिम चारु चिब्रम् । पदं यद्विष्णोरूपमं निवाधि तेन पासि गुह्यं नामं
 गोनाम् ॥ अतो देवा इति पण्णां कापमो मेधातिथिंदाधिष्णुर्गर्गपत्री । अतो देवा अचन्तु नो यतो विष्णुविचक्रमे । पृथिव्याः मस धाम-

निः । इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रया नि दधे पदम् । समूहमस्य पांसुरे ॥ त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो घर्मा-
 नि घारयन् ॥ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रूतानि पश्ये । इन्द्रस्य युज्यः सर्वा ॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूर्यः ।
 त्रिर्गु चक्षुराततम् ॥ तद्विप्रागो विपन्यो जागुर्वाणः । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ १ ॥ परो मा-
 न्येति मत्सर्गस्य मूक्तस्य मैत्रारुणिर्मसिष्ठो विष्णुखिद्युप । परो मात्रया तुन्या दृधानु न ते महिलमन्वभ्रुवन्ति । उभे तं विद्म
 रजमी शृष्ट्व्या विष्णो देव तं परमस्य वित्से ॥ न ते विष्णो जार्यमानो न ज्ञातो देव महिम्नः परमं तमाप । उदस्तज्ञा नाक-
 म्पं ब्रूहन्तं द्राघर्थे प्राच्यो कृद्मं शृष्ट्व्याः ॥ इरावती धेनुमती हि भूतं मयवसिनी मनुषे दशस्या । व्यस्तज्ञा रोदसी विष्णवे ते
 द्राघर्थं शृष्टिमीमितां मयुर्गैः ॥ उरु बुजायं चक्रयुख्लोकं जूनयन्ता मय्यमुपासंमधिम् । दासस्य चिद्दुपशियस्य माया जामशुर्न-
 ग शतनाभ्यंशु ॥ इन्द्रविष्णु दंष्टिताः दाम्बरस्य ननु पुरो नवति च श्रथिष्टम् । शतं ब्रुचिनः सहस्रं च साकं हृथो अत्रत्यसुरस्य
 शीरान् । इयं मनीषा शृष्टी ब्रूहन्तोरुक्त्वा तमगां ब्रुथयन्ती । रुर्योल्लोमं त्रिदर्थेषु विष्णो पिन्वतुमियो ब्रुजनेष्विन्द्र ॥ वषट् ते
 विष्णुगान् आ कृणोमि तन्मे शुपन्व शिपिषिष्ट इव्यम् । कथन्तु ता सुदुतयो गिरौ मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १ ॥ नृसतो
 दपते मनिष्यन्वो विष्णव उरगायाशु दाशत । म यः सुनाशा मन्सा यजात पूतावन्तं नर्यमाविनासात् ॥ तं विष्णो (सुमति
 विधेजन्त्यामप्रयुतामेवयामो मति दः । पर्वो यथा नः सुप्रितस्य भूररथानतः पुरश्चन्द्रस्य रायः ॥ त्रिदिवः शृथिवीमेष पृतां
 विचक्रमे ज्ञानचैतं मष्टिता । प्रविष्णुरस्तु तुनमुलनीयान्तेषुं लस्य व्यधिरस्य नाम ॥ विचक्रमे शृथिवीमेष पृतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे

दशसूत्र । ब्रूयासो अस्मि श्रीरयो जनास उरुक्षिति सुजानिमा चकार ॥ प्रतत्तं अद्य त्रिपिपिट्ट नामार्यः शंसाभि ब्रुनानि विद्वान् ।
 तं तां गृणामि त्वत्समर्तव्यान्ध्वर्यन्तमस्य रजसः पराके ॥ किमिच्छं विष्णो परिचर्यं भुत्प्रयद्रयक्षे त्रिपिपिट्टो अस्मि । मावर्षो
 असदपगृह एतद्यद्रन्यरूपः समिधे वृषूष । वपद् ते विष्णवाय आहुं ॥ २ ॥) हिरण्यवर्णामितिपञ्चदशार्चस्य मृक्तस्थानन्दकदर्द-
 मचिह्नोत्तन्द्रिरासुता रूपयः श्रीरभिवेत्सुभेदेवते आयालिस्रोऽनुष्टुभः चतुर्थोऽहती पञ्चमीपद्यथा त्रिष्टुभो ततोऽष्टाचनुष्टुभः अन्या
 प्रस्तारपङ्क्तिः । हिरण्यवर्णा हरिणीं सुवर्णैरजतसंज्ञाम् । चन्द्रो हिरण्ययो लुस्मी ज्ञातवेदो मु आवह ॥ तां मु आवह ज्ञातवेदो लु-
 स्मीमनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामथं पुरुषानुहम् ॥ अथपूर्वा रयमच्यां हल्लिनीदप्रचोधिनीम् । अथ द्वेचीमुपहृये
 श्रीर्षो द्वेची सुपताम् ॥ कांसोष्णितां हिरण्यश्रारामाद्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तुर्यन्तीम् । पक्षे त्रिभुतां तामिहोपहृये अथियम् ।
 चन्द्रो प्रभामां यज्ञसां ज्वलन्तीं अथै लोके देवशुभामुद्राराम् । तां पृथिनीमीं शरणमहं प्रपद्येऽलुस्मीं नश्यतां सां वृणे ॥ १ ॥
 आदित्यवर्णे तपसोधिवातो वनस्पतिल्लव वृक्षोथ विल्वः । तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तगुवाथ शुभ्रा बलस्मीः ॥ उपेतु
 मां देवसरः कीर्तिश्च मर्षिना सह । प्रादुर्भूतोऽसि राष्ट्रसिन् क्रीर्तिर्भृद्धि दुदातु मे ॥ क्षुत्पिपामर्मलां ज्येष्ठामलस्मीं नशियाम्य-
 हम् । अथतिमर्षाष्टं च सर्वा निर्णुद मे गृहात् ॥ गन्धद्वारां देवाध्यां निल्यपुष्टां करीपिणीम् । ईधरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृये
 अथियम् ॥ मनसुः काममाकृति वाचः सत्यमशीमदि । पुनानां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यथः ॥ २ ॥ कर्दमेन प्रजा भूता
 मुयि तैभ्य कर्दमे । अथै वासयं मे कुले मातरं पञ्चमालिनीम् ॥ आपः सुजन्तुं क्षिप्रानि चिह्नित वन् मे गृहे । निच द्वेनी

मातरं धिर्वं वामय मे कुले ॥ आद्रां यः करिणी यष्टि सुवर्णा हेममालिनीम् । सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो न आर्चह ॥ आद्रां
 पुनरुर्षीं युष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आर्चह ॥ तां म आर्चह जातवेदो लक्ष्मीमननपगामिनीम् ।
 यस्यां हिरण्यं प्रभृतं गावो द्राक्षोऽथान्दिन्देयं पुरुषानहम् ॥ ३ ॥ यः शुचिः प्रयतो भूता जुहुयादाज्यमन्वहम् । सूक्तं पञ्चदश-
 नुं च श्रीकामः सततं जपेत् ॥ अयञ्जायते दूरमुदंतु देवं तद् सुप्तस्य तर्ध्वेति । दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसं-
 कल्पमस्तु । धेनेदं भूतं भुवनं मविष्यत्परिशृहीतमसृतेन सर्वम् । येन यज्ञस्लायते सप्तहोता तन्मे ० । येन कर्माण्यपसो मनीषिणो
 यते कृण्वन्ति त्रिदशेषु धीरोः । यदपूवं यश्मन्तः प्रजानां तन्मे ० । यत्प्रज्ञानमृत चेतो धृतिश्च यज्योतिरन्तरमृतं प्रजालु । यसाञ्च
 कुने किञ्चन कर्म कियते तन्मे ० । यश्चिद्वचः माम् यजूंश्चपि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिंश्चित्तथ सर्वमेतं प्रजानां
 तन्मे ० । गुणारथिरथात्ति यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीष्टभिर्वाजिन इव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं यविष्ठं तन्मे ० । विहि होत्रेति पञ्चर्वस्य
 मूकस्य वामदेवो वायुरसुष्टुप् । वि हि होत्रा अथीता विषो न रायो अर्यः । वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ नियु-
 याणो अत्रनीनियुर्यो इन्द्रेमारथिः । वायवा ० ॥ अतु कृणे वसुधिती येमातं विश्वपेशसा । वायवा ० ॥ वहन्तु ता मनो-
 युजो यज्ञागो नमुतिर्न । वायवा ० ॥ वायो शतं हरीणां युवस्य पोष्याणाम् । उत वा ते सहस्रिणो रथु आर्यातु पाजसा
 ॥ १ ॥ मुञ्चामिरेति पञ्चर्वस्य मूकस्य प्राजापत्यो यस्मनाशन इन्द्राग्नी प्रिष्टुवन्त्यासुष्टुप् । मुञ्चामि ता इविषा जीवनायकमज्ञात-
 पुश्मादुत रीचयुश्मात् । ग्रार्हिर्बुं प्राह यदि इतदेतं तस्या इन्द्राग्नी प्रभुशुकमेनम् ॥ यदि क्षितायुर्ग्रहिं वा परंता यदि मुत्योर-

त्तिकं नीति एष । तमाहंरामि निरतिरेपस्थादस्पाभिमेनं श्रुतशारदाय ॥ सङ्क्राक्षेणं श्रुतशारदेन श्रुतार्थुषा इविपाहार्थिभेनम् । श्रुतं यथेनं श्रुदो न चातीन्द्रो विधेयस्य दृगितस्य पारम् ॥ श्रुतं जीय श्रुदो वधमानः श्रुतं हेमन्तान्द्रुतार्थुं मसुन्ताम् । श्रुतमिन्द्रासी सविता बहुस्पतिः श्रुतार्थुषा इविपुमं पुनर्दुः ॥ आहार्थिं सार्विदं त्वा पुनुरागाः पुनर्नव । सर्वोद्गु सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुध ते त्रिद-
 म् ॥ १ ॥ स्योनापृथिवीत्वस्य मेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । स्योना पृथिवि० । द्रविणोदा इत्यस्याद्विरलः कुत्सो द्रविणोदा अग्निस्त्रिष्टुप् । द्रविणोदा० । सविता पथातादित्यस्य धानाको बुधो विधेदेवास्त्रिष्टुप् । सृष्टिवा पथा० । नगो नम इत्यस्य मूर्गसावित्रीचन्द्रमास्त्रि-
 ष्टुप् । नवो नवो० । वियुन्नयापतन्तीत्यस्य पुल्लवोर्वाशीत्रिष्टुप् । त्रिष्टुन्नया पतन्ती दर्विद्योन्नरन्ती मे अन्या कान्यानि । जर्निद्यो अणो नर्दः तुजातः श्रोवर्थां तिरत द्वीर्धमाशुः ॥ उल्लकपहामित्यस्य वरिष्ठ इन्द्रस्त्रिष्टुप् । उल्लकयाहुं० । पिशत्रेत्यस्य देवोदासिः पारुच्छेप इन्द्रो गायत्री । पिशुर्द्रशृष्टि मं० । एतमेत्नेः वृत्रमभिमिष्य । जातवेदम इत्यस्य मारीचः रुद्रयपो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् । ज्ञा-
 तवेदते० । अनेन मन्त्रेण गन्धेन सूत्रं लेपयिता । विधेयात इति मन्त्रस्य मार्गवो नेम इन्द्रो जगती । विश्वेत्ताले सर्मनेषु प्रवाच्या या चुरुथं मघनचिन्द्र सुन्वते । पारावतुं यत्तुरु संभृतं यष्टुपार्शुणोः श्रुभासु ऋषिर्गन्धवे ॥ अनेन मन्त्रेण सुंसो दक्षिणहस्ते व-
 भीयात् । श्रियेजात इत्यस्य ऋगः पवमानः सोमस्त्रिष्टुप् । श्रिये ज्ञात० । अनेन मन्त्रेण स्त्रियो वागहस्ते नभीयात् । तत ऋत्विजो-
 क्षतैर्बलमानस्य समवं रथां कुर्यः । तत्रमथाः । अणं जीयेति मन्त्रद्वयस्य ग्राजपत्यो यक्ष्मनाशन इन्द्रस्त्रिष्टुन्नत्यासुष्टुप् । श्रुतं जीवि० । बहुत्सानं श्रुतशुद्धदृष्टिण्यं त्रिष्टुमौलः शुभितप्रवृषीरम् । इन्द्रसोमंन पञ्चदशेन मन्त्रमिदं वातेन सगरेण रक्ष । ये यतेनेत्येका-

दशर्चस्य मानवो नामानेदिष्टो विश्वदेवाः प्रचूडमित्यादिचतस्रणां सार्वर्णिर्जगती पञ्चम्यष्टमीनवम्योऽनुष्ठुभः षष्ठी बृहती सप्तमी
 सप्तोऽबृहती दशमीगायत्र्यन्त्यानिष्टुप् । ये युधेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सुख्यममृतत्वमानुश । तेभ्यो मद्रमङ्गिरसो वो अस्तु
 यति गृभ्यीत मानवं सुमेधसः ॥ य उदाजनिपतरौ गोमयं यस्तुतेनाभिन्दन्परिवत्सुरे बृलम् । डीर्घायुलमङ्गिरसो वो अस्तु यति-
 गृभ्यी० ॥ य ऋतेन मूर्यमारोहयन्दिन्द्रव्यग्रथयनृथिवीं मातरुं वि । सुग्रजास्लमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृ० ॥ अयं नामा वदति
 वृल्युनो गृहे देवपुत्रा ऋपयुल्लच्छृणोतन ॥ सुव्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्र० ॥ विरूपासु इष्टर्पयस्ते इद्रम्भीरेवपसः । ते अङ्गि-
 रसः सुनवले अग्नेः परिजङ्गिरे ॥ १ ॥ ये अग्नेः परि जङ्गिरे विरूपासो द्विवस्परि । नर्कयो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः सचा
 देवेषु महते । इन्द्रेण युजा निःसृजन्त वाषतो व्रजं गोमन्तमृधिनम् ॥ सहस्रं मे ददतो अष्टकूर्णधुः श्रवो देवेष्वकत ॥ य नूनं
 जायतामयं मनुस्तोमंवे रोहतु । यः सहस्रं शतार्थं सद्यो दानाय महते ॥ न तमश्रोति कश्चन द्विव इव सान्वारभम् । सावर्ण्यस्य
 दक्षिणा विसिन्धुसि पप्रथे ॥ उव दासा परिविपे ऋषिष्टी गोपरीणसा । यदुस्तुर्वधं मामहे ॥ सुहृद्वटा ग्रामुणीमोरिपुन्मनुः मूर्य-
 पासु वर्तमानेषु दक्षिणा । सार्वर्ण्डिवाः प्रनिरुत्सार्थसिन्धुश्रीन्त्वा अर्तनायु वार्जम् ॥ २ ॥ अन्वकमित्यस्य वसिष्ठो ह्यद्रोऽनुष्टुप् ।
 अन्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृताव ॥ एतैर्भ्यः रक्षां कुर्युः । ततो यजमानः
 कर्मसाह्नुप्यार्थमाचार्यादिभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ॥ इति श्रीनृसिंहिये त्रयोगपारिजाते गोडशकर्मकाण्डे कौतुकव-
 न्यनप्रकरणम् ॥

अथाभिमुखम् । अमरारिकुलाधीश्वरविरक्षिसुखायितम् । अव्याजमियमार्तानामाश्रये श्रीसखं महः ॥ अथाभिमुखविधिरभि-
धीयते । तत्रादौ कर्मप्रारम्भकालसंकल्पे विशेष उच्यते । तत्र तावदारिलकर्मसु संकल्प आवश्यक इत्याह मार्कण्डेयः—
'संकल्पैव यथा कुर्यात्त्वानदानव्रतादिकम् । अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि भवन्ति हि' इति । यथा यथावदित्यर्थः ।
सच संकल्पविलेपः सर्वेषामनुष्ठानानुष्ठानसौकर्याय संक्षिप्य निरूप्यते । संकल्पभेदो हि कर्मभेदनिबन्धनः । कर्म तावन्नैमि-
चित्काम्यभेदेन द्विविधम् । तत्र नैमित्तिकमपि नियतनिमित्तनिमित्तं चेति द्विविधम् । तत्र नियतनिमित्तमेव नित्यमि-
त्युच्यते । तथाच नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन संकल्पसंज्ञा भिद्यते । तत्र नित्ये तावत् 'अहरहः संध्यामुपासीत', 'यसन्ते यसन्ते
ज्योतिषा यजेते'त्यादौ वीष्मयाऽहरादीनां निमित्तत्वप्रतीतिः । 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादौ यावच्छब्देनियन्दं हि
जीवनं 'धातुसंबन्धे प्रत्ययाः' इति धातुसंबन्धे विहितेन 'यावति विन्दजीवो'रिति णमुद्रित्यथेन संबन्धान्तरासंभवात् ।
निमित्तनैमित्तिकमावसंबन्धस्याप्रतीतिनिमित्तस्य च स्वस्मिन्सत्यवश्यं कर्तव्यमित्येवंरूपत्वाच्च किंचिदङ्गलोपेऽपि यावच्छक्त्यो-
पसंहृताङ्गदुक्तप्रधानानुष्ठानेनैवापूर्वसिद्धिः । अतएवावश्यकत्वाङ्गुल्याद्वासंभवेऽपि प्रतिनियानुष्ठानेऽपि नापूर्वसिद्धेर्वगुण्यम् ।
काम्ये तु कामनाया निमित्तत्वमावादावश्यकत्वस्यासिद्धत्वात्तद्भाषो न युक्त इति सर्वोक्तोपसंहारसमर्थसंवाधिगात्
इति सर्वोक्तप्रधानानुष्ठानेनैवापूर्वसिद्धिः । अतएव श्रुत्याङ्गत्वागारसंभवाच्च काम्ये प्रतिनिधिः । गुरुमेतु काम्याभिसं-

पाठो—१ अत्रत्य च यथा । यथेति तत्कर्मयोग्यत्वात्प्रकारेणैवत्यर्थः ।

हिते फले करणत्वेन विषयलात्सेतिकर्तव्यताकसेन करणत्वात्किञ्चित्कल्याणे करणत्वाभावाद्द्विषयविलयाच्चापूर्वकार्यसिद्धिः । नित्येतु केवलस्यैव विषयतायावच्छत्योपसंहृताङ्गयुक्तप्रधानानुष्ठानेनैवापूर्वकार्यसिद्धिरिति । तत्रायं संकल्पप्रकारः— नित्ये कौमारिलमते तावदधिकारवाक्ये चोदितफलाभावेपि मन्त्रलिङ्गार्थवादादिबहुवाक्यपर्यालोचनया उपावदुरितक्षय एव फलत्वेन परिकल्पित इति तदनुरोधादुपाचदुरितक्षयार्थं प्रातःसंध्यामुपासित्वे ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये इति सर्वत्र नित्यमात्रे संकल्पः । गुरुमते तु विधिसिद्धिरेव विधेः फलमिति चोदितफलाभावेपि विधिसिद्धयर्थं प्रातःसंध्यामुपासित्वे, ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये इति संकल्पः । नैमित्तिकेपि यत्र जातेष्व्यादौ फलश्रवणं भवति तत्र निमित्तफलसंबलिताधिकारत्पुत्रवन्मनिमिचं पुत्रगतपूतत्वादिकामो जातेष्व्या यक्ष्य इत्यादि संकल्पः । यत्र तूपरागे स्नापादित्यादौ निमित्तमात्रश्रवणं तत्रोपरागनिमिचं स्नानं करिष्य इति संकल्पः । काम्ये- त्तधिकारवाक्यप्रतिपादितफलोद्देशेन वृष्टिकामः कारीर्या यक्ष्य इत्यादिसंकल्प इति संक्षेपः । विस्तरस्तु मतद्वये सर्वशक्त्यधिकरणे त्रिवर्गधिकरणे च द्रष्टव्यः ॥

अथ शारीरकभाष्यकारप्रतिपादितया यथानुवृत्त्यापि संकल्पप्रकारः कथ्यते । 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रे 'यतो वा—' इत्यादिविषयवाक्यव्याख्याने ब्रह्मणः सकाशादेव प्रपञ्चजातमुत्पन्नं, यथा मृदः सकाशादुत्पन्नो घटः स्तोपादानं मृदमल्लवत्वा जी- वति प्रलीयमानोपि मृधेव प्रलीयते एवं ब्रह्मणि जातं जगदपि ब्रह्मात्यक्त्वा जीवति, प्रलीयमानं च ब्रह्मणैव प्रलीयत इत्यु-

वत्पौत्रशास्त्रसंदर्भेण ब्रह्मणि समन्वयादिकं प्रतिपाद्य ब्रह्मार्पणबुद्धौ च कर्माणि कर्तव्यानीत्युक्तम् । श्रुत्यन्तरमपि—‘एष एवाऽ-
साधुर्कर्म कारयति तं यमयो निनीयते । एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उद्विनीयत’ इति । मणितं
च भगवता भगवद्गीतायाम्—‘यत्करोषि यदश्नासि यद्बुद्धोऽपि ददासि यत् । यत्तपस्वसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्’ इति ।
उक्तं च कूर्मपुराणे—‘ब्रह्मव्याधाय कर्माणि निःसङ्गः कामवर्जितः । प्रसन्नेनैव मनसा कुर्वाणो याति तैत्पदम् । ब्रह्मणा दीयते
देयं ब्रह्मणा संप्रदीयते । ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् । नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा । एतद्ब्रह्मार्पणं ब्रह्मोक्तमु-
पिनिस्तुतदर्शयिभिः । ग्रीणातु भगवानीशः कर्मणानेन शाश्वतः । इति यत्कुरुते बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् । यद्वा फलानां सं-
न्यासं प्रकुर्यात्परमेधरे । कर्मणामेतदप्याहुर्ब्रह्मार्पणमिदं परम् । कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं सद्भवति । गिर्यते विदुषा कार्यं
तद्भवेदपि मोक्षदम् । अथवा यदि कर्माणि कुर्यान्नित्यान्यपि द्विजः । अकृत्वा फलसंन्यासं ग्रह्यते तत्फलेन तु । तस्मात्स-
र्वप्रयत्नेन त्वरता कर्माणि वत्फलम् । अविद्वानपि कुर्वति कर्मणाप्नोति तत्फलम्’ इति । अपिच ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्मकरणे
फलनाहुल्यमपि भवति । तदुक्तं व्यासेन—‘वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्मान्तरायो भवेन्न देवेन्द्रैस्त्वादिकं
फलमिति । तस्माच्चतुर्विधपुरुषार्थसाधोऽपि परमेश्वरप्रीत्यैव भवति । ततश्च परमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःसंध्यासुषुप्तिसंध्ये, ज्योतिषो-
भेन यश्च इति स्वामीष्टदेवताप्रीत्युद्देशेन संकल्पः कार्य इत्यलमतिविलसरेण । प्रकृतोऽप्येवमात्म्याधिकारसदृशं कर्मादौ संकल्पं
कुर्यात् । इति संकल्पनिर्णयः ॥

पाठा०—१ एष परमात्मा साधु । २ ‘काति मात्पद । ३ जपहोमादिकं फल ।

अथ स्थण्डिलकरणम् । कारिका—‘आथलापनमाचार्यं नत्वा तद्गृह्यरूपिणाम् । प्रयोगं यच्चि केषांचिद्दृष्टिकारादि-
 भाषितम् । प्राणानायम्य संकल्प्य परितः स्थण्डिलं शुचिः । अधिकं वेपुमात्रं वा गोमयेनोपलिप्य च । यज्ञियं शकलं किञ्चिदाद-
 दीत ततः परम् । अग्निस्थापनदेशस्य पश्चात्प्रादेशसंमिताम् । उल्लिखेदुदगायामां तस्या उभयतोऽपरे । पूर्यायते उदनसंस्थे असं-
 ख्ये च पूर्वया । मये तिस्र उद्वसंस्थाः पूर्यायामा असंहताः । लिखिता येन शकलं यज्ञियं तत्रिधाय च । अद्विरभ्युक्ष्य शकलं
 निरस्वाप उपसृशेत्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘इपुमान्नावरं सर्वतः स्थण्डिलमुपलिप्योद्धिष्य पड्लेखा उदगायतां पश्चात्प्रागायते
 नानान्त्योल्लिखी मध्ये तदभ्युक्ष्य’ इति । अस्वार्थमाह नारायणः—‘अथशब्दोऽधिकारार्थः । इत उत्तरं यानि वक्ष्यन्ते तेषा-
 मेवायं होमविधिर्भवतीति । तेन वैश्वदेवेः कचग्रहणेन प्राप्यमाणो होप्यन्धर्मो न भवतीति । सल्लुशब्दोऽपार्थकः । ‘मिताक्षरे-
 प्यनर्थक’ इति वचनात् । यत्रकचग्रहणमहरहः क्रियान्तरविष्यन्शङ्कानिदृश्यर्थम् । यत्र कच होप्यन्स्थादिति होममनूय धर्मविधिः
 तर्हि यनेत्येवास्तु कचग्रहणमनर्थकम् । न । तत्र प्रतिपेधाविषयेऽप्यौपासनाग्निपरिचरणे एतत्सूत्रविहितपरिसमूहनपरिस्तरणपर्युध-
 णानां प्राप्स्यर्थं कचग्रहणम् । लेखादयस्तु नेति वक्ष्यामः । इंपोर्भात्रेव मात्रा यस्य स्थण्डिलस्य तद्विपुमात्रम् । एकस्य मात्राश-
 ब्दस्य लोप उपसृपुवत् । तत्र तदवरं च इपुमात्रावरम् । अवरं निकृष्टमित्यर्थः । सर्वतः सर्वासु दिक्षु चतसृष्वित्यर्थः । चतसृष्वपि-
 दिक्षु इपुमात्रप्रमाणं ततोऽधिकं वा चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य पड्लेखा लिखेत् । पड्यग्रहणं पट्सूपि लेखास्वयेः प्रति-

छापनं यथा म्पादिति । केनचिद्यज्ञियेन शकलेन स्थण्डिलमध्ये उदकदीर्घां प्रादेगमात्रां न्यूनां वा लेखामग्निप्रतिष्ठापनदेशस्य
 पश्चाद्विद्येत् । नानेत्संस्मार्थम् । तथा अन्ययोर्नाना असंश्लेषे प्रागायते द्वे लेखे लिखेत् । ततस्त्रिस्रो मध्ये असंश्लेषाः
 प्रागायता लेखा लिखेत् । शकलं तत्रैव निधाय स्थण्डिलमभ्युक्ष्य शकलं निरक्षाय उपस्पृशेदिति । गृह्यपरिशिष्टे तु—
 'अथ होष्यन् धर्मं किञ्चिद्विद्विष्टता समाह्वयिमा शूमिः स्थण्डिलमुच्यते । तदियुमात्रावरं सर्वतो गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिव्य
 यज्ञियन् शकलमूलेनोद्धिव्य शकलं प्रागग्रं निधाय स्थण्डिलमभ्युक्ष्य शकलमाग्नेय्यां निरक्षाय उपस्पृशेदेय जायतनसंस्कारः' इति ।
 भगवानपि—'अथ शुद्धे गमे देग आसीनः शानुषः शुचिः । इयुमात्रं चतुर्दिक्षु गोमयेन तयारिणा ॥ उपलिव्य स्थण्डिलं
 तु चतुर्गमं च गमंतः । तस्मिन्तरोर्वेनियस्य शकलेन पशुद्धिखेत् ॥ उदकसंस्थां लिखेत्पश्चाद्देखां प्रादेगसंभिताम् । तदन्तयो-
 रसंश्लेषे द्वे च प्रागायते लिखेत् ॥ तिस्रो मध्ये ततो लिख्य लेखाः प्रागायता अपि । निधाय शकलं तस्मिन्मभ्युक्ष्य स्थण्डिलं
 जलेः ॥ निरन्व शकलं पश्चात्पार्णि प्रधात्व्य वाग्यतः' इति ॥३॥ अत्र मौनविषये स्मृत्यन्तरम्—'ब्राह्मणो वरुणः काम्ति जुह-
 नोऽग्निः श्रियं हरेत् । अश्रतो मृत्युरायुर्वं तन्मान्मीनं त्रिषु सृष्टवम्' इति ॥ ॥ स्थण्डिलयुपक्रम्य शुद्धो इयुमात्रावरमित्युक्तं
 तन्वार्थं उच्यते—'इयुर्नाम अरनिवित्तवम् । 'विररविरिणुः स्युतः' इत्यभिधानात् । अरनिस्तु कूर्परमारभ्य कनिष्ठिकापर्यन्त
 प्रायासः । तदुक्तम्—'प्रकोष्ठे विन्वुतकरं हस्तां मुष्ट्या तु वदया । मरलिः स्यादरनिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इति । आपस्तम्बस्तु—
 'चतुर्भिर्गल्यदुत्तोऽग्निः । तदर्थं प्रादेशदग्नि'रिति । इति स्थण्डिलकरणम् ॥

अथाग्निप्रतिष्ठा । तत्र तावदग्निनिर्णयमाह भगवान्—‘सार्तोऽग्निद्विविधो ज्ञेयो गृह्यः पौरुष इत्यपि । यस्मिन्विवाहं कुरुते सोऽग्निर्गृह्य इति स्पष्टः । जातकर्मोदिसिद्ध्यर्थं यो व्याहृतिभिराहृतः । सोऽग्निः पौरुष इत्युक्तः शालाशिलींकिरुस्तथा । गृह्ये गृह्याधिकर्माणि चेतराण्येव पौरुषे’ इति । गृह्यशब्दोऽत्र गृह्णीवचनः तन्निमित्तोऽग्निर्गृह्यः तस्मिन्गृह्याग्नौ तन्निमित्तानि कर्माणि कुर्यादित्यर्थः । चिन्तुरपि—‘सार्तमौपासने कुर्याच्छ्रौतं वैतानिके गृही । लौकिकेऽपीतरेपां तु विधिरैव सनातनः’ इति । तथाच काचन गाथा कथ्यते कारिकायाम्—‘चौलकर्मण्युपनये विवाहप्रथमाहुतौ । यतेषु स्नातकस्यापि लौकिकाग्निरिति स्थितिः’ इति ॥ आचार्योऽपि—‘गर्मपुंसवसीमन्तवलि चौलं च निष्कृतिः । कान्यांश्च कुर्यात्सार्तमाहुत्सर्गोपाकृती च वा । निष्कृतीष्टिश्च कान्यांश्च कुर्याच्छ्रौतेऽपि मानवः’ इति । तदित्थमग्निविशेषे कर्मविशेषमवगम्याग्निः प्रतिष्ठापनीयः । तत्र कारिका—‘प्रतिष्ठाप्याथ लेखासु होमायालं हविर्भुजम् । एतदन्तं प्रकुर्यात् होष्यन्संस्थापितेऽन्ले’ । होमायालं होमपर्याप्तम् । योग्यमिति यावत् । योग्यत्वं च देया-अण्णयादिजन्यत्वं प्रदीप्तबहुलाङ्गारवत्त्वं च ॥६३॥ तत्रार्थी विशेषमाह भगवान्—‘निर्मध्य यद्वियात्काष्ठादानीतं वा द्विजालयात्’ इति । सिद्धान्तशेखरेपि—‘उत्तमोऽरणिजन्योऽग्निरुत्तमः सूर्यकान्तजः । उत्तमः श्रोत्रियागारान्मध्यमः स्रगृह्याद्विजः’ इति । प्रदी-प्तनहुलाङ्गारधर्मं तं तु हविर्भुजम् । लेखासु प्रतिष्ठाप्येत्यनेन प्रतिपाद्यते । तथाच जयन्तः—‘उक्ते पदत्वे पुनः पदलं प्रतिष्ठाप्येयथा भवेत् । पण्णासुपरि लेखानामिति सूत्रविदो विदुः’ इति । ईदृशमग्निं सौवर्णराजतवाग्नाप्राधादिना ग्रणयेत् । तदुक्तमत्रिणा—

पाठा०—१ गृह्याति कर्माणि । २ चौलकर्मण्युपनये विवाहप्रथमाहुतौ । नतारिजानभिरयेव ।

‘पानान्तरेण पिहिते ताप्रपात्रादिके शुभे । अग्निप्रणयनं कुर्याच्छरावे तादृशेऽपि वा’ इति । यत्तु स्मृतिसारे—‘शरावे मित्रपात्रे वा फपाले चोल्मुकेऽपि वा । नाग्निप्रणयनं कुर्याद्व्याधिहानिभयावहम्’ इति । तस्य मुख्यपात्रसंभवे शरावो न ग्राह्य इति तात्पर्यं नतु सर्वथा शरावो न ग्राह्य इति । ‘शरावे तादृशेऽपि वा’ इत्यत्रिसरणात् ॥ एवमानीतं हविर्भुजं समल्लव्याहृत्युच्चारणपूर्वकं पट्ट-
म्यापि लेखास्त्राभ्यात्मं प्रतिष्ठाप्य प्रनोषवेदिति शेषः । तथाच गृह्यपरिशिष्टे—‘स्वण्डिलेऽग्निं व्याहृतिभिरभ्यात्मं प्रतिष्ठाप्ये’ति ।
अत्र व्याहृतिभिरित्युपलक्षणम्, एवमेव लुष्टोदमूना इत्येतयोर्मन्त्रयोर्हृदत्तेन मन्त्रभाष्येऽग्निप्रतिष्ठापनपरत्वेन व्याख्यातलात् ॥ ६३ ॥
तत्राग्निप्रनोषने साधनान्तरनियेधमाह देवलः—‘वद्वेण वाथ पर्णेन पाणिशूर्पास्त्रदारुभिः । न कुर्यादग्निधमनं कुर्याच्च व्यज-
नादिना’ इति । अत्र संग्रहकारः—‘पर्णेन वै भवेद्व्याधिः शूर्पेण धननाशनम् । पाणिना मृत्युमामोति आयुःक्षीणं मुखेधमे ॥
धमनीमन्तरं कृत्वा दृणं वा काष्ठमेव वा । मुखेनाग्निं समिन्धीत मुखादग्निरुजायत ॥ वेणोरग्निमृतताद्वेपुरवेध पावनः । तस्मा-
द्वेपुषमर्न्येन धमेदग्निं विचक्षणः’ इति । श्रूयतेचात्र—‘वेणुना करोति तेजो वै वेणुस्तेजसेव तेजाः प्रवर्ग्यस्तेजः समर्धयति’
इति । अत्र नियेपमाह देवलः—‘अग्नौ न प्रक्षिपेदग्निमग्निर्नाग्निमात्तथा’ इति । एवं संस्थापिते सम्यन्विधिना स्थापितेऽग्नौ
होष्यन्धोमं करिष्यन्नेवदन्तमिदानीमुक्तप्रकारकरप्रतिष्ठापनान्तं कर्म कुर्यात् । किमर्थमिदमुच्यते ‘होष्यन्संस्थापितेऽनले’ इति । ‘यत्र
कृत्तु होष्यन्स्तात्’ इति गृह्यकारकृदाशेषणाग्निप्रतिष्ठापनविधेर्विषयताप्रदर्शनार्थमिति श्रुतः । यत्र प्रतिष्ठाविधिनार्थं प्रतिष्ठाप्य होमः
करिष्यन्ते तत्रोपलक्षणान्दिरुक्तो विधिर्विषेय इति तात्पर्यार्थः । चार्याधिकृतं व्याकर्मव्यतिरिक्तेषु सर्वत्र कर्मसु चार्याधिकृतं व्याकर्मस्थायि

पृष्ठप्रवेशवास्तुहोमशुलगवान्प्रकथयप्रवृत्तिषु च विधिवदग्निं प्रतिष्ठाप्य होतव्यमिति संक्षेपः ॥ ॐ ॥ अत्र प्रतिष्ठापनानन्तरं प्रो-
क्षितैरिन्धनैः प्रबोधयेत् । तदाहापस्तम्बः—‘नाग्नेोक्षितमिन्धनममावाद्ध्यात्’ इति ॥

अथान्तरागमनम् । अत्राग्निजमानयोर्मध्ये केनाप्यन्तरागमने-कृते तस्य प्रायश्चित्तमुच्यते । पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे—
‘द्वौ वित्री ब्राह्मणाग्नी च दंपती गोद्विजोचमौ । अन्तरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सांतपनं चरेत्’ इति । एतदकर्मकालविषयं ज्ञेयम् ।
कर्मकालविषये तु विशेष उच्यते । तत्रैव—‘होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दानसंग्रहे । अन्तरेण यदा गच्छेद्विजश्चान्द्रागणे
चरेत्’ इति । इत्यग्निप्रतिष्ठापनम् ॥

अथाग्निध्यानम् । आचार्यः—‘होप्यन्नमेविजानीयात्स्वरूपं शुचित्तोदितम् । अजानता कृतं कर्म तदल्पफलमिष्यते’ । शुति-
चोदितमिति चत्वारि शृङ्गेल्यनया श्रुत्या चोदितमित्यर्थः । विदुतं चैतदाचार्येण—‘सरेदग्निं द्विजो होप्यव्रक्तं गोवृपल्वियम् ।
विततोर्ध्वाननं मन्त्रे बृहत्कर्णं सुलोचनम् ॥ चतुःशृङ्गं त्रिपादं च द्विशीर्षं सप्तहस्तकम् । द्विपुच्छं च त्रिधावद्धं चतुर्नेत्रं त्रयीम-
यम् ॥ शृङ्गावत्तर उदिष्टा या ऊर्ध्वसमिधश्च ते । वैदिकं तान्त्रिकं वक्त्रे पादाः परिधयस्त्रयः ॥ ऋगाद्याश्च त्रयो वेदाः पुरुषा-
यास्तदीश्वणाः । छन्दांसि सप्त हस्तानि पुच्छौ पक्षी स्तित्तासितौ ॥ रोमाण्यूरुणि तस्याहुश्चातुर्मांसानि वन्दनम् । संवत्सरोऽनुया-
व्याख्यः समित्कर्णसु गद्यते ॥ तदौ पञ्चदिनान्येव समिधः श्राद्धरुचमाः । तद्य सर्वात्मनो वहेरत्मसेन निगद्यते’ इति । अन्ये-
प्याहुः—‘पादौ पश्चिमतो वहेः पूर्वतः शिर उच्यते । दक्षिणोत्तरवाहुभ्यामूर्ध्ववक्त्रिगन्धयोः ॥ अधोमुखस्तूर्ध्ववाहुः प्राशुलो

हव्यवाहनः । तिष्ठत्यनेन भाषेन आहुतिः कुत्र दीयते ॥ तावुभौ श्रावुखौ ज्ञेयावाहुतीः कुत्र बुद्धति । करेण तोयमादाय बहिः
 कृत्वा दक्षिणम् ॥ एष हि देवेति मन्त्रेण पवित्रोदकहस्तकृत् । हव्यवाद् सलिलं दृष्ट्वा भीतः प्रत्यबुखो भवेत् ॥ अथाग्निरूपं
 यस्याग्निं सर्वमीष्टप्रदायकम् । एकदंष्ट्रं द्विशीर्षकं जटासुकुटमण्डितम् ॥ सुदीप्तं स्वर्णवपुषं यशस्करशकलान्वितम् । चतुःश्रोत्रं
 द्विनासं च षडक्षं पिङ्गलग्नम् ॥ आसद्यक्षं सुताम्रोष्टं सप्तजिह्वासमन्वितम् । दक्षिणासौ चतुर्जिह्वास्तितो वै वामवक्त्रके ॥ असन्नं
 युम्नितं शान्तं सप्तहलासमन्वितम् । दक्षिणे च चतुर्हस्तं वामभागे त्रिहस्तकम् ॥ बुक्कसुवौ शक्तिभिर्ध्रुवं च दधानं दक्षिणैर्भुजैः ।
 दधानं तोमरं वामैर्व्यजनं घृतपात्रकम् ॥ त्रिमेखलं त्रिपादं च मेपारूढं वरग्रदम् । यशस्करं सौम्यं सर्वाभरणभूषितम् ॥ रक्त-
 म्बरधरं देवं रक्तमालाविभूषितम् । रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं ज्वालकोटिसमप्रभम् ॥ स्वाहां च दक्षिणे पार्श्वे देवीं वामे स्वधां तथा ।
 एवं संचिन्त्य मनसा यद्धिमध्ये तमाह्वयेत् इति । अन्येत्याहुः—‘सप्तहस्तधतुःशृङ्गः सप्तजिह्वो द्विशीर्षकः । त्रिपाल्यसन-
 वदनः सुग्रासीनः शुचिस्मितः ॥ स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे देवीं वामे स्वधां तथा । विभ्रदक्षिणहस्तैश्च शक्तिमन्त्रं सुषं सुवम् ॥
 तोमरं व्यजनं वामघृतपात्रं च धारयन् । मेपारूढं जटावद्धं गौरवर्णं गह्वीजसम् । धूमध्वजं लोहिताक्षं सप्तभिः सर्वकामदम् ।
 आत्माभिष्टुतमासीनेमेवं ध्यायेदुत्ताशनम् इति । संग्रहेपि—‘अग्निमूर्तिमविज्ञाय होमो भवति निष्फलः । (शुभदा दक्षिणावती
 बभ्रुभा वामसागतः ॥ घृतमारसहस्ताणि काष्ठभारायुतानि च । एवं च क्रियते होमो ध्यानहीने न सिद्ध्यति’) । इत्यग्निध्यानम् ॥

पाटा०—१ अग्निमूर्तिं प्रवक्ष्यामि, अथाग्निमूर्तिं वक्ष्यामि । २ धारयन् । ३ मेमेकं कृताशने ।

अथान्वाधानम् । तत्र कारिका—‘श्रावरोपासनं दुला समिधौ द्वे निधाय च । अथवा तिस्र आदध्यात्कतुसंकल्पपूर्वकम् । देवकालकथनपूर्वकमहमस्मिन्कर्मणि देवतापरिश्रहार्यमन्वाधानाल्यं कर्म करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेऽशाविमां देवतामनेन द्रव्येण यक्ष्य इति क्रमेण याज्यदेवताद्रव्यणि समुचार्योद्भवेवताः प्रधानदेवताः सर्वाः संनिहिताः सन्तु इति संकल्प्य समिद्धयं त्रयं वा पाणिनादाय व्याहृत्याऽशावाद्दध्यात् । अनेनान्वाधानाख्येन कर्मणा यक्ष्यमाणदेवतापरिश्रहः क्रियते । इदमत्र गृह्यम्—‘अग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय’ इति । अस्यार्थः—अग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वादायाति । तेन पाकयज्ञानामित्यतिदेशप्राप्तं यर्हिप इध्मस्य च संनहनं करोति । अन्वाधानं नाम कर्माङ्गत्वेन द्वयोल्लिख्येण वा समिधामभ्याधानमिति । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—‘अन्वादायाति कर्मसंकल्पपुरःसरं द्वयोल्लिख्येण वा समिधामभ्याधानमिति । भगवानपि—‘प्रदीप्तमग्निं संमृज्य संग्रोह्य परितो ज्वलैः । ईशोनीं दिग्भारभ्य अन्वादादध्यात्समिद्धयम् ॥ काष्ठत्रयं वा संकल्प्य अमुं यक्ष्य इति ब्रुवन् । अनेन यक्ष्यमाणाया देवतायाः परिश्रहः ॥ अन्वाधानमिदं कार्यमग्निध्यानादनन्तरम्’ इति ॥ ६६ ॥ समिद्धोमप्रकार उच्यते संग्रहे—‘मूलतः कर्मनाशः स्थान्मध्यतः पुत्रनाशनम् । अग्रेण तूच्यते व्याधिरैकपाणिर्धनक्षयः । मूलमध्यगमध्येन समिद्धोमस लक्षणम्’ इति । अत्रैकपाणिना होमनिषेधेन सव्यपाण्यन्वारब्धदक्षिणपाणिना होमविधिर्गम्यते ॥ इत्यन्वाधानम् ॥

अथ यर्हिःसंनहनादि । तत्र कारिका—‘अथ रजुं प्रकुर्वीत त्रिसंधिं त्रिवृतां कुशैः । स्वाद्रजुकरणे पूर्वं सव्यः पाणिरिहो-

चरः ॥ पञ्चादक्षिण इत्याह जयन्तस्त्रिचिन्धने' इति । 'अस्य दर्भसंख्यामाहाचार्यः—'रजुद्वादशभिर्दर्भैः ख्याता संधित्रयैः पृथक् । एकैका चैत्रवेत्ताभिर्विद्विता यज्ञकर्मणि ॥ निद्रः पादुदगत्रां तां रजुमग्रत आत्मनः । कुशयुष्टि छिनच्यस्सां प्रागग्रं तं निधाय च ॥ तथा नहिर्द्विरावेषेण रजुमूलं च वेष्टयेत् । पूर्वं या वेष्टिता तस्या अधस्तात्तां नयेदथा ॥ निधायोपरि चान्याथ परित्स्तुत्यादिसिद्धये । कृतान्यां पूर्ववद्रजुं निदध्यात्तां च पूर्ववत् ॥ द्विप्रादेशो भवेदिभ्रम एकविंशतिदारुकः । पालाशः सादिरो वा सालं प्रागग्रं निधाय च ॥ शून्य-थत्थादिकं शालमनयोर्वद्यसंभवे । वेष्टयेत्सकृदंबेभ्रमं वचोपरि निधाय च ॥ जयन्तमतमनोक्तं बह्वे वृत्तिकृतो मतम् । इष्टिपद्रन्धनं कायं मन्त्रसानोह इष्यते ॥ अरुष्यायाम इभ्रमः स्यात्सात्पञ्चदशदारुकः । एतच्च वृत्तिकारेण शान्तिकर्मणि साधितम् ॥ (स्मार्ते प्रादेश इध्मोऽपि अरुष्यायाम एव या ।) विष्यादयस्तु नेच्छन्ति मंत्रं संनहनेतयोः ॥ इच्छत्येव जयन्तस्तु मन्त्रमूढं तु नेच्छति' इति । इदमत्र गृह्यम्—'इध्मानहिपोथ संनहनम्' इति । अस्यार्थः—अनयोथ संनहनं ताभ्यामेव व्याख्यातम् 'इध्मः पञ्चदशदारुकः' इति शान्तिकर्मणि साधयिष्याम इति । हरदत्तेस्तु संनहनं वन्धनम् । तच्च दर्शपूर्णमासाभ्यां व्याख्यातं समब्रह्ममन्त्रकं वा शाखान्तरे द्रष्टव्यमिति । अत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां व्याख्यातमित्यतिदिष्टतादापस्तम्बोक्तिः प्रदस्यते—'अदित्यै रात्रासीति त्रिधातु पञ्चधातु वा शुक्लं करोत्ययुषिता योनिरिति प्रतिनिदधाल्यदित्यै रात्रासीत्युदगत्रां वितत्य—सुसंमृतात्ता संभरासीति तस्मिन्निन्धनानि संमृताद्युमिता योनिरित्युत्तमे निधने प्रत्तरमभ्याधायेन्द्राण्यै संनहनमिति संनहति पूषा ते ग्रन्थि प्रप्राप्ति

पाठा०—१ शमीपदादिः । २ इष्यस्तु सात् । ३ सुसंमृतात्ता । ४ तस्मिन्निन्धनानि ।

ग्रन्थ करोति सं ते मास्तादिति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिसुपगृहति पश्चात्प्राञ्चं वा' इति । अस्यार्थमाह रुद्रदत्तः—'धातुः संधिः ।
 शुल्बं ऐकाकारा रजुः । 'यानि शुल्बानि समारं गच्छन्ती'ति लिङ्गात्' इति । शुल्बपरिशिष्टे तु—'अथेध्मावर्हिणी संनहोर्ध्वैः प्रा-
 देशमात्रैस्सिंधि त्रिराष्ट्रां रजुं कुर्यात् पाणिभ्यां सन्धोत्तराभ्यां पूर्वमावर्तयित्तो दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यामन्ते प्रदक्षिणयुक्तं
 ग्रन्थि कुर्यादेतद्रजुकरणम् प्रथमां रजुमुदग्रमास्तीर्य प्रादेशमात्रां दर्भेषुष्टिं छित्त्वा प्रागग्रां तस्यां निधाय तथा वहिर्द्विरावेष्ट्य
 तन्मूलं च सकृदावेष्ट्य तां प्रथमं वेष्टितस्याधस्तादुचमवेदेवं द्वितीयेध्मं सकृदावेष्ट्यारण्यायाम इध्मः पञ्चदशदारुकलसुपरि
 निदध्यादेतदिध्मावर्हिपोः संनहनम्' इति । भगवांस्तु—'अथेध्मस्य संनहनं वहिपथ विधीयते । वर्ही रज्ज्वा द्विरावेष्ट्य इध्मां
 च सकृदेव तु ॥ रजुमूलं द्विरावेष्ट्य तदग्रेण प्रदक्षिणम् । तदग्रशेषं रज्ज्वाधो द्वावप्युपरि धापयेत् ॥ आयामेनेध्मसमिधः
 प्रादेशद्वयमुच्यते । वितस्तिमात्रमथ वा संख्यया चैकत्रिश्रुतिः ॥ त्रयः परिययोऽत्र द्वे' चापारसमिधावपि । अग्न्याजसमिधैका
 आधाने दद्याच्च च ॥ एकत्रिश्रुतिसंख्यैवमिध्मस्य परिगण्यते' इति । अत्रोपरिनिधानमायतनात्पश्चाद्भागे कुर्यात् । अथचार्यत
 आहापस्तम्बः—'देवंगमनसीत्यनधो निदधाति यथा प्रागुपसादेत्' इति । उपरि निधाने श्रुतिः—'अनधः सादयति गर्मी-
 णां श्रुत्या अप्रपादाय तस्यादर्भोः प्रजानामप्रपादुक्ताः उपरीन् निदधाति उपरीन् हि सुवर्गो लोकः सुवर्गस्य लोकस्य समर्थो'
 इति । इति वहिःसंनहनादि ॥

अथ कुशप्रशंसा । तत्र कारिकायां बहिरर्थं कुशमुष्टिं छिनचीत्युक्तं तत्कुशप्रशंसासाह गोभिलः—‘कुशमूले श्वितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनादर्शनः । कुशाग्रे शंकरं विद्यात्रयो देवा व्यस्थिताः’ इति । वसिष्ठस्तु—‘कुशस्तु रौद्रो विज्ञेयः काशं ब्राह्मं तथा स्तुतम् । आपं दौर्गं समाल्यातं विद्यामित्रं च वैष्णवमिति । कुशाभावेतु दर्शान्तराण्युक्तानि स्मृत्यर्थसारे—‘बहिः काशमयं शार्हं न लभ्यन्ते कुशा यदि । दालुशीसुचव्यांधं बालुमुज्ज्वलेनधवः ॥ सुगन्धयोर्युनादारुदूर्वा क्षीरद्रुमा अपि । यद्वा सर्वतृणेष्व्यो-
ऽपि शार्हं बहिर्यथेष्वितम् ॥ शुष्कमूलं कृष्णमूलं दुर्गन्धितृणवजितम्’ इति । एतदर्थमाहरणं स्वयमेव कुर्यात् । तथाचोक्तम्—
‘समित्युष्यकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैः ऋचनीतैः फर्मं कुर्यन्पतत्यधः’ इति ॥ ६३ ॥ कुशोत्पादनविधिमाह
कौशिकः—‘शुची देशे शुचिर्भूला श्वित्वा पूर्वोत्तरामृतः । ओंकारेणैव मन्त्रेण कुशान्स्पृष्ट्वा द्विजोत्तमः ॥ विरिञ्चिना सहोत्पन्न
परमेष्ठिनिसर्गज । नुद पापानि सर्वाणि दर्भं स्वस्तिकरो मम ॥ इमं मन्त्रं समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामृतः । हुंफट्कारेण दर्भास्तु
सकृच्छिन्ना समुदरेत्’ इति ॥ ६४ ॥ कुशोत्पादनकालमाहाङ्गिराः—‘अहन्यहनि कर्मार्थं कुशोत्पाटः प्रशस्यते । न पूर्वेषु धृताः
कुशा योग्यार्थयोत्तरेषु च’ इति । ‘दशैः श्रावणमासस्य समत्रोत्पाटिताः कुशाः । अथावयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः’
इति ॥ ६५ ॥ दर्भलक्षणमाह हारीतः—‘अच्छिन्नाग्रान्यविनांधं समूलान्कोमलान्युभान् । पितृदेवत्वपार्थं तु समादद्यात्कुशा-
न्तुधः’ इति ॥ ६६ ॥ अत्र पवित्रविधिमाह हारीतः—‘जपदोमहरा सेते अमुरा दिव्यरूपिणः । पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो
दग्’ इति । गोभिलः—‘पञ्चो यथा सुरेन्द्रस्य ब्रह्मो इत्ये इरस्य च । चक्राशुभं यथा पिप्प्लोरेयं विप्रकरे ह्ययः’ इति । शात्वात-

पशु—‘सव्यापसन्वये कुर्वति सपवित्रकरो बुधः’ इति । अत्रिरपि—‘उभाम्यामेव पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रकं । धारणीये प्रय-
लेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्विते’ इति ॥ ६७ ॥ ब्रह्मग्रन्थिलक्षणमुक्तं गरुडपुराणे—अस्त्यन्यो वैष्णवो मार्गो ब्रह्ममार्गविनिर्मितः ।
सकृत्यदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते । तद्ब्रह्मग्रन्थिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवेदिभिः’ इति । पवित्रकर्तुरभिमुखप्रदेशो ब्रह्ममार्गः ।
अन्यस्तु—‘अद्भुष्टं धर्षयेद्ध्वं तर्जन्यां तु पुनः पुनः । ज्ञानमुद्रामधः कृत्वा कूर्चतद्ग्रन्थिरिष्यते’ इति ॥ पवित्रे दर्भसंख्या
तत्रैव श्रोक्ता—‘सप्तभिः कुशपिञ्जलैः कुर्याद्ब्रह्मपवित्रकम् । चतुर्भिः क्षुनियस्यैव त्रिभिः कार्यं तथा विद्मः ॥ द्वाभ्यां शूद्रस्य
विहितमान्तराणां तथैव च’ इति । मार्कण्डेयस्तु—‘चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् । एकैकन्यूनमुदिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥
सर्वेषां वा भवेद्द्वारान्यां पवित्रं ग्रन्थितं न वा । त्रिभिस्तु शान्तिकं कार्यं पौष्टिकं पञ्चभिस्तथा ॥ चतुर्भिरभिचाराख्यं कुर्वन्क्षुर्यात्प-
वित्रकम्’ इति ॥ ६८ ॥ अत्र हेमपवित्रग्रन्थसोच्यते । हेमाद्री—अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च । हेमात्मकपवित्रस्य
एकां नार्हन्ति च कलाम्’ इति ।

दर्मान्विशेषतो ब्राह्म्याब्रह्मनाह । नरद्राजस्तु—‘नदीतीरेऽब्धितीरेऽद्रो तीर्थे क्षेत्रे च कानने । जातः कुशः समस्तासु क्रियासु
श्रेष्ठ उच्यते ॥ पाण्डुरारुणपीताः स्युर्विभ्राद्भैरवभूमयः । कृष्णा शुपलसूरन्या भूमयः संकराः स्मृताः ॥ द्विजो वैश्यो नृपः शूद्र इत्ययं
स्वाचतुर्विधः । गौरपीताख्यामसुमनोभिर्यथाक्रमम् ॥ पुमान्क्षी क्षीच इत्येवं तथापि त्रिविधः स्मृतः । तस्माज्जातिक्रियास्त्वैव

पाठा०—१ चतुर्भिस्तु तथा । २ हेमपवित्रस्तिष्ठ पशुशुक्रात्मकयोर्ब्रह्मशाक्यपरिमितमचीतिपुजात्मक कार्यमित्यन्वयन । ३ नदीतीराब्धितीरादौ ।

प्रयोक्तव्याः फलार्थिभिः ॥ कीर्षो नदि प्रयोक्तव्यः स्त्रीपुं कर्मणि जातुचित् । स्त्रीपुंसावेव सर्वत्र प्रयोक्तव्यौ च लाभतः ॥ सम-
 न्ताद्भूसरो गाढः पुरुषधन्वनः कुशः । समलकर्मसु श्रेष्ठः सुमान्योऽसौ फलप्रदः ॥ समन्ततो हरित्त्रिग्यः कुशः कीमल-
 पत्रकः । कुशः स योपिवित्युक्तलकर्मसु शुभप्रदः ॥ हसोऽसौम्यस्तु मलिनः कुशो यः लवकाकृतिः । स नपुंसक इत्युक्तः
 सर्वकर्मसु निन्दितः ॥ बल्मीकस्यः श्मशानस्य उपरस्थस्तरुद्रवः । अन्त्यज्वात्पालयान्तस्यः कुशः कर्मस्वशोभनः ॥ सदा घनर-
 सान्तस्यः सदाछायाप्रमार्थितः । अनीया घाञ्चि चोत्तथ कुशः कर्मस्वशोभनः ॥ हीनाग्रकः स्वयं शुष्कः शुष्काग्रः कृमिदुष्टकः ।
 भिन्नाग्रकः सकुसुमः कुशः कर्मस्वशोभनः ॥ पलाशाथत्पखदिरवटपृथसमीपगः । विल्ववैकङ्कतान्तस्यः प्रशस्तः स कुशः
 स्मृतः ॥ अनोकुहानामन्येषां समयामभूसमुद्भवः । छायाश्लितोपि हि कुशो मध्यमः सर्वकर्मसु ॥ सात्ता संच्योपासनादि नित्य-
 कर्म समाप्य च । नित्यहोमं ततः कृत्वा तस्मिन्सप्ताचिपि द्विजः ॥ दात्रं प्रणवसंपुंक्तं व्याहृत्या च समस्तया । निष्टप्य भवनात्प्रा-
 चीशुदीचीमपि वा विज्ञाय ॥ निष्कामेदुक्तदेशेषु यत्रास्ति कुशसंचयः । तत्र गत्वा सचरणौ हस्तौ प्रधात्य वाग्यतः ॥ आचम्य
 सुमनाः सन्मन्त्राणायामं समाचरेत् । ततोऽनलगिनं वापुं यमं बरुणमश्विनीं ॥ ओषधींशं शचीनाथं विश्वान्देवान्तरस्वतीम् । दे-
 वान्पृथीन्यिवत्स्कन्दं गुरुं गणपतिं ततः ॥ वंसृष्टुद्रांलाथादिलान्त्रद्वारं विष्णुमीशरम् । वेदांश्च हृदये ध्यायन्नेतान्देवान्पृथक्पृ-
 थक् ॥ ततो दात्रेण पूर्वास उदगासोऽथवा कुशान् । श्रुष्टिमात्रोपरिष्टात्तु छिन्द्यात्प्रणवमुचरत् ॥ प्रेतक्रियाथं पितृभूमिचारा-

र्थकं तथा । दक्षिणाभिमुखश्छिन्ध्यात्प्राचीनावीतको द्विजः ॥ हीनाग्रपूर्वकांस्त्वक्त्वा कुशान्प्राग्द्विजसत्तमः । अन्यान्सल-
 क्षणकुशान्संगृहीवात्प्रयत्नतः ॥ विदुच्छुल्लं कुशैः कृत्वा प्रागग्रं वोदगग्रकम् । वितत्य च कुशानेतान्द्विषेत्तस्मिन्यथा पुरा ॥
 पश्चाच्छुल्लेन तेनैव कुशान्बध्वा दृढं यथा । मायग्रमुदग्रं वा शुचौ देशे क्षिपेद्दृढे ॥ पित्रर्थमेकवच्छुल्लं विपरीतं वितत्य च ।
 क्षिप्त्वा कुशांस्तथा बध्ना स्वापयेत्तान्पृथग्युधः ॥ ततोऽनुपहृतैरैः कुशैः कर्माणि बुद्धिमान् । श्रौतस्मार्तानि सर्वाणि कुर्वीत फल-
 माग्भवेत् ॥ शुनाऽशुद्धवरंहेण मार्जारैर्गैकचक्षुषा । खरेण कुकुटेनैव स्पृष्टः कर्मरिपुः कुशः ॥ कपिना कृकलासेन पतितेना-
 न्यखन्मना । भिषजा रोगिणा स्पृष्टः कुशः कर्मस्वशोभनः ॥ देवलेन च षण्डेन ब्राह्मेनाज्ञातजन्मना । वर्ज्यः सूत्रकिना स्पृष्टः
 कुशोऽनुष्ठेयकर्मसु ॥ रक्तश्लेष्मादिभिः स्पृष्टः क्रियायुक्तः पुरा धृतः । उच्छिष्टजनसंस्पृष्टः कुशः कर्मविनाशकः ॥ स्रुतिकाऽत्रे-
 यिका वेद्या ज्ञातपूर्वाभिसारिका । अन्याः सद्दोषा यास्ताभिः कुशः स्पृष्टः क्रियारिपुः ॥ आत्रेयिका गर्मिणी । दोषैरेवविधै-
 रन्यैरपि स्पृष्टः प्रमादतः । कुशः कर्मस्वयोग्यः स्वादाघ्रातः पशुभिस्तथा ॥ पिण्डकर्मणि ये युक्ताः कुशाश्च पितृतर्पणे । उ-
 न्छिष्टेऽपि च ये युक्तास्ते योग्या नहि कर्मसु ॥ दोषदुष्टान्कुशांस्त्यक्त्वा गुणयुक्तैः कुशैर्वृधः । श्रुतिस्पृष्टयुक्तकर्माणि कारयेत्कर्म-
 सिद्धये ॥ आर्द्रः श्रेष्ठतमः कर्मस्वन्यः श्रेष्ठोऽपि चाकुशः । विश्वामित्राश्चबाली द्वौ तथार्थोवितरी स्पृता ॥ विधिना स्वीकृतान्द-
 र्भाण्डिजनमान्यद्विजन्मना । अनुष्ठानाय चौर्येण नाहरेज्जातुचिहुधः ॥ तदनुशां विना विप्रः कुशानाहृत्य तैर्वेदि । कुर्यात्स्वकर्मा-
 नुष्ठानं तत्सर्वमफलं भवेत् ॥ कुर्यात्कुशैस्त्रिभिः सद्भिः पवित्रं वाय पञ्चभिः । द्वाभ्यां वा शान्तिकाम्येषु सर्वकर्मसु शस्यते ॥

कुशैश्वर्यमिच्छुष्या पवित्रे धारयेदुभे । शुक्तिकर्मणि नाड्येषु द्विजन्मारितुलकर्मसु ॥ चतुर्भिरभिचारेषु पितृकर्मणि चैकतः । तत्तत्क-
 मरितुरूपेण कृत्वा धृत्वा क्रियाधरेत् ॥ अत्रोक्तसंख्यापिब्रूलान्येकीकृत्य समं यथा । मूलानि दक्षिणे हस्ते धृत्वाग्राण्यन्यपाणिना ॥
 दक्षहस्तेन तद्ग्राममनुवर्त्य यथा दृढम् । एकीकृत्वाथ मूलाग्राण्यनुवर्त्य प्रदक्षिणम् । तथैवाग्रेण चावेष्ट्य कुर्याद्ग्रन्थि यथा दृढम् ।
 पवित्ररूपं लेचमुदितं सर्वधेदिनाम् ॥ बलयं स्वाङ्गुलीमानं ग्रन्थिरेकाङ्गुलियमः । चतुरङ्गुलमग्रं स्यादस्य स्नानमनाभिक्रमः ॥ बलय-
 ग्रन्थिक्राग्राणां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । पवित्रस्य भवन्त्येते क्रमेणैवापिदेवताः ॥ पूर्वोत्तरप्रकारेण कुर्यादेकेन यहिषा । पवित्रं पितृ-
 कार्येषु तत्समलोपु भाषितम् ॥ अन्यद्ब्राह्मं यथापूर्वमनुवर्त्यैकरहिषा । कुर्यात्पवित्रं पित्र्ये स्वाद्ग्रन्थिर्ब्रह्मपवित्रवत् ॥ मन्त्रेण धा-
 रयेदिस्रः पवित्रं सर्वकर्मसु । मन्त्रं विना धृतं पचत्वचिनमफलं भवेत् ॥ तस्मात्पवित्रे मन्त्राभ्यां धारयेदभिमन्त्र्य च । पवित्रयन्त
 इत्यादिमन्त्रद्वितयमस्य तु ॥ ऋषिर्ब्रह्मा तयोश्छन्दो जगती च बृहस्पतिः । देवता ब्रह्मविष्णुवीशा अधिदेवा इति स्मृताः ॥ मणवस्तस्य
 मन्त्रः स्यात्समस्ता व्याहृतीष्टु वा । द्यात्पवित्रमनयोरेकेन श्रुतिवर्जितः ॥ श्रुतिवर्जितः शूद्रः । पवित्रोक्तप्रकारेण हेम्रा कुर्यात्पवि-
 त्रकम् ॥ तद्धार्यममरैर्भूयैः शुचये मङ्गलाय च । अमरैर्षूसुरैः । श्रोतस्मार्तानि कर्माणि यावन्तीहोदितानि वै । तानि सर्वाणि
 कुर्यात् सपवित्रकरो द्विजः ॥ नित्ये नैमित्तिके वापि कर्मोपग्रहणे द्विजः । धृतं पवित्रं कर्मान्ते ग्रन्थिं मुस्ताथ तत्पजेत् ॥ कुशा-
 हस्तः पिवेषीयं कुशाहस्तः समाचरेत् । सग्रन्थिकुशहस्तेन न कदाचिदुपसृशेत् ॥ मुस्ता ग्रन्थिं विमुन्याथ तेन पीत्वा जलं सह ।
 पवित्रं तु त्वजेद्भूमौ तन्नामने न ज्ञातुचित् ॥ विस्मृत्य यदि पात्रे तु पवित्रं विस्मृजेदधीः । प्राजापत्यं चरेत्क्रन्दं तत्किञ्चिदप-

निशुद्धये ॥ शमलप्रह्वोत्सृष्टौ चण्डालान्त्यजभाषणे । पवित्रं करशाखास्तं दक्षिणश्रवणे न्यसेत् ॥ गोपुच्छरोममिः कृत्वा पूर्वा-
 मिहितलक्षणम् । पवित्रं धारयेद्विप्रः कर्मोपक्रमणे सदा ॥ रोम्यां पवित्रकरणे नियमो न कुशोच्चिव । कुशरजोर्यथा स्थूलं प्रमाणं
 कारयेत्तथा ॥ कर्मान्ते पुनरादाय पवित्रद्वितयं द्विजः । शुची देशे विनिक्षिप्य दान्यादेतत्पुनः पुनः ॥ यद्युच्छिष्टाद्युपहतं पवित्रं
 चेद्विदं यथा । तथैव ग्रन्थिमुत्सृज्य त्यजेदितरथा नहि ॥ रोमाणि मध्यमे वान्ता सुदृढं च कुशैः सह । हेमाङ्गुलीयकेनापि मार्जनं
 सर्वपापहम् ॥ रोमसंग्रहणे विप्रप्रमुखाना द्विजन्मनाम् । घनलक्षणपीताः स्युर्गावस्तत्र यथाक्रमम् ॥ एतासामपि सर्वासां प्रशस्ता
 रूपिणा गत्राम् । सर्पेषां विप्रमुखानां रोमसंग्रहणे भृशम् ॥ अङ्गनाभा विजीर्णा गौर्वन्यजातिरकर्षका । नवप्रमृता सख्जा चित्रा
 कृष्णा न शोभना ॥ खग्योक्तकर्णा पुत्रतिः सखत्सा शान्तविग्रहा । संपूर्णावयवा या गौः सोचमा रोमसंग्रहे ॥ खाला सम्य-
 ग्विज्ञो दान व्याधौ निक्षिप्य पूर्ववत् । गा तु प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रेण प्रणमेदथ ॥ रद्रमातर्बसुते आदित्यानां स्वसस्तथा । सर्व-
 देवान्मर्के गौस्ता नीम्यहं तं प्रसीद मे ॥ मन्त्रेणानेन नत्वा गां पुच्छरोमाणि दान्ततः । भव्यानि छेदयेद्विप्रः पवित्रार्थं शुभानि
 च ॥ गोपुच्छरोमर्कदर्भः पवित्रकरणक्रमः । आरयातोऽनन्तर वच्मि कूर्चस्य करणक्रमम् ॥ नममिः सप्तभिर्दर्भैः पञ्चभिः क्रमशः
 त्रतः । कूर्चैः श्रेष्ठो मध्यमश्च रूर्नीयान्न इतीरितः ॥ तद्वन्धियर्कङ्कुला क्षेत्रा तदूर्चं चतुरङ्गुलम् । षोडशाङ्गुलमायामथस्ताव नियो-
 यन्त ॥ पवित्रे प्राग्वथा प्रोक्ता ग्रन्थिस्तेन क्रमेण तु । ग्रन्थिं दयाद्विजः कूर्चं तद्विधा स्यात्पवित्रवत् ॥ आत्तने देवतादीनामपि
 च गान्तमारणि । पञ्चगव्यप्रयोगे च द्विजः कूर्चं प्रयोजयेत् ॥ अमृतपु च गव्येषु पञ्चसु खानकर्षणि । पुण्याहङ्कुम्भतोयेषु

द्विजः इत्थं प्रयोजयेत् ॥ प्रागग्रमुदग्रं वा स्थापयेत्कूर्चमासने । क्रन्वर्थं देवतार्थं च पित्रर्थं दक्षिणाग्रकम्' इति ॥ ॥
 अथ दर्भव्यय उक्तः संग्रहे—'दर्भाणां व्ययमाचष्टे देवकर्मणि सर्वदा । हस्तपोरुभयोर्द्वौद्वाभागने च तथैव च ॥ अग्नेश्चतस्र-
 भिर्दिक्षु स्तरणे षोडश स्यूताः । क्षीचाष्टौ च तथा बहिःप्रत्सरार्थं तथैव च ॥ इध्मसंनहने कुर्याच्चतुर्दंभैः क्रमात्ततः । समे द्वे स्यौ-
 ल्यदर्घ्याभ्यां पवित्रे च तथा भवेत् ॥ प्रणीतासन आच्छादे त्रयस्त्रय उदीरिताः । अष्टाविंशतिदर्भैस्तु अत्तार्चत्राल्लणाय च ॥ पर्यग्निकरणे
 चैव कुर्यात्पञ्चशलाकिकाः । चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च सुसुबौ प्रति तापयेत्' इति ॥ अत्र बहिर्दर्भसंख्या इध्मसंनहनदर्भसंख्या
 च आचलायनग्रन्थविरोधिताच्छाद्यान्तरविषया । आचलायनकारिकाकारेणतु बहिरर्थं मुष्टिप्रमाणा दर्भा उक्ताः । इध्मसंनहन-
 रञ्जुकरणे ताश्चलायनाचार्येण 'रञ्जुर्द्वादशभिर्दंभैरित्यादिना पट्टिग्रहदर्भा उक्तास्तत्तार्चार्थैव कर्तव्येति । इति कुशाग्रशंसा ।

अधेध्मयोग्यदृष्टानाह । मरीचिः—'पलाशः सदिरोऽधत्थः शमी वट उदुम्बरः । धंषामार्गोर्कन्दूर्वीश्च कुशाधेत्यपरं
 चितुः ॥ दस द्वादशककुल्यः सप्ताः पञ्चदश स्यूताः । नालक्षुष्टाः सप्तचथ सार्द्रा इध्म इहोचमाः' इति । ब्रह्मपुराणेपि—
 'शमीपलाशग्रन्थयोधधुक्षवैकद्वौद्रवाः । अधरथोदुम्बरो विलम्बन्दनः सरलत्था ॥ सालश्च देवदारुश्च सदिरेश्च यज्ञियाः'
 इति ॥ ३३ ॥ समिष्ठदणं स्मृत्यर्थसारेणि—'सत्तचः सन्निवः कार्या क्रञ्च्यः श्लक्ष्णाः समालया । शला दशाहुलास्तास्तु द्वाद-
 शाहुलिकालथा ॥ आर्द्राः पकाः समाश्चैव तर्जन्यहुलिवर्गुलाः । अपाटिता अधिशाखाः कृमिदोषपविवर्जिताः ॥ इट्टशीर्षोपयेत्प्राज्ञः

प्राप्नोति विपुलां श्रियम् । ममित्यवित्रं वेदथ त्रयः प्रादंशसंमिताः । इधमस्तु त्रिगुणः कार्यश्रिगुणः परिधिः स्मृतः ॥ सार्धं प्रादंश इध्मो वा त्रिगुणः परिधिः स्मृतः' इति ॥ ॐ ॥ अथ चर्यसमिधः—'वनस्पतीनां सर्वेषामिध्मः कार्यो विशेषतः । तत्रापि धर्वादिद्वान्कोविदारविभीतकान् ॥ कपित्थामलकां राजवृक्षं शाकद्रुमं तथा । नीपं निम्बं करञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ॥ दग्धाः कृशालथा स्थूला हस्ता दीर्घाथ वर्जयेत्' इति । व्यासः—'विशीर्णायुःक्षयं कुर्याद्विशाला व्याधिसंभवम् । ह्रस्वया मृत्यु-
माप्नोति धन्वा विघ्नकरी तथा ॥ पाटिता हस्ते लक्ष्मीं कृशा धान्धवहानिदा । द्विशाला मेत्र्यहानिश्च कीटदुष्टार्थनाशिनी ॥ द्वेषं प्रकृस्ते दीर्घा प्राणाम्यो विलचः स्मृताः' इति । कात्यायनस्तु—'न सपर्णा समित्कार्या होमकर्मणि जानता' इति । इती-
ध्मयोग्यपृथाः ममिहक्षणं च ॥

अथ परिसमूहनदि । अत्र कारिका—'पाणिना सोदकेनाग्रे समन्तात्परिमाज्जनम् । तत्समूहनमत्रेष्टं जयन्तवचनं यथा ॥ अपराजितां दिग्गमारम्य तत्पर्यन्तं सोदकेन पाणिना प्रदक्षिणं त्रिःपरिमाज्जनं परिसमूहनम् । 'सुसमिद्धस्याग्नेः सोदकेन पाणिना यत्प्रदक्षिणं त्रिःपरिमाष्टिं तत्पर्युद्यणम्' इति ॥ ॐ ॥ अथ परिसरणम् । कारिका—'विधु पूर्वोप्युदकसंस्था प्राच्यादिषु परिस्तृतिः । कांशिदुनम्नो नाग्नि न निर्यस्यपरिधिश्चति ॥ पर्यूहपरिपेकी सतः सर्वतस्त्रिभिरम्भासा' इति । इदमत्र गृह्यम्—'परिससुल परि-
न्नीपं पुरम्नादधिषतः पथादुत्तरत इत्युदकसंस्थं तूष्णीं पर्युद्यणम्' इति । अस्यार्थः—परिसमूहनं नामाग्नेः ममन्तात्परिमाज्जनम् ।

पाठा०—१ द्विरन् व्यापिसंभवम् । २ अत्रमन्थे 'अग्ने षोडशभिर्दग्धैः पूर्वोदिषु परिस्तृतिः । स्युक्तेरधिषत काविदःप्राबस्थायि कर्मसु' इति कञ्चित् ।

द्वित्रिः कृत् प्रनोजयेत् ॥ प्रागग्रमुदग्रं वा स्थापयेत्कूर्चमासने । कल्प्यर्थं देवतार्थं च पित्रर्थं दक्षिणाग्रकम्' इति ॥
 अथ दर्भव्यय उक्तः संग्रहे—'दर्भाणां व्ययमाचष्टे देवकर्मणि सर्वदा । हृत्पौरुषयोद्ग्राद्वावासने च तथैव च ॥ अत्रेयतस-
 भिर्दिक्षु स्त्रणे षोडश स्मृताः । द्वौचाष्टौ च तथा वहिःप्रत्तरार्थं तथैव च ॥ इध्मसंनहने कुर्याच्चतुर्दभैः क्रमान्तवः । समे द्वे स्यौ-
 ल्यर्दध्वार्भ्यां पवित्रे च तथा भवेत् ॥ शृणीतासने आच्छादे त्रयस्त्रय उदीरिताः । अष्टाविंशतिर्दभैस्तु त्रकार्यवाप्तणाय च ॥ पर्याग्निकरणे
 चैव कुर्यात्पञ्चशलाकिकाः । चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च सुवसुवी प्रति तापयेत्' इति ॥ अत्र वहिर्दभैः संख्या इध्मसंनहने दर्भसंख्या
 च आशलायनग्रन्यविरोधिताच्छास्रान्तरविषया । आशलायनकारिकाकारेणतु वहिर्दभैः सृष्टिप्रमाणा दर्भा उक्ताः । इध्मसंनहन-
 रञ्जुकरणे ताशलायनार्थेण 'रञ्जुद्वीदशभिर्दभैः' रित्यादिना पद्विंशद्दर्भो उक्तालसाचथैव कर्तव्येति । इति कुशप्रशंसा ।

अथेध्मयोग्यवृक्षानाह । मरीचिः—'पलाशः सदिरोऽधत्स्यः शमी षट् उदुम्वरः । अपामार्गर्किकूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे
 विदुः ॥ दश द्वादशकाहुल्यः समाः पञ्चदश स्मृताः । नात्यहुष्ठाः सतचश्च सार्द्रा इध्म इहोत्तमाः' इति । ब्रह्मपुराणेपि—
 'शमीपलाशान्यप्रोषणैश्चैकङ्कतोद्भवाः । अश्वथोदुम्बरौ विल्वश्चन्दनः सरलताथा ॥ सालश्च देवदारुश्च सदिरेव च त्रियाः'
 इति ॥ ॐ ॥ समिष्ठशृणं स्मृत्यर्थसारेणि—'सतचः समिधः कार्यो ऋज्व्यः श्लक्ष्णाः ममालथा । शस्ता दशाहुलास्तास्तु द्वाद-
 शानुलिकास्ताथा ॥ आर्द्राः एकाः समाश्चैव तर्जन्यहुलिवर्तुलाः । अपाटिता अदिशाग्राः ऋमिदोपविवर्जिताः ॥ ईदृशीर्होमिवेत्याजः

प्राप्नोति विपुलां श्रियम् । समित्पवित्रं वेदश्च त्रयः प्रादेशसंमिताः । इभ्यस्तु द्विगुणः कार्यशिगुणः परिधिः स्यूतः ॥ स्मार्ते
 प्रादेशे इभ्यो वा त्रिगुणः परिधिः स्यूतः' इति ॥ ६३ ॥ अथ वर्ज्यसमिधः—'वनस्पतीनां सर्वेषामिधः कार्यो विशेषतः । तत्रापि
 वर्जयेद्विद्वान्कोविदारविभीतकान् ॥ कपित्थ्यामलकौ राजवृक्षं श्याकद्रुमं तथा । नीपं निम्बं करञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ॥
 दग्धाः कृशास्तथा स्थूला हस्ता दीर्घाश्च वर्जयेत्' इति । व्यासः—'विशीर्णायुःक्षयं कुर्याद्विशाखा व्याधिसंभवम् । ह्रस्वया मृत्यु-
 माप्नोति वक्रा विप्रकरी तथा ॥ पाटिता हरते लक्ष्मीं कृशा बान्धवदानिदा । द्विशाखा मैत्र्यहानिश्च कीटदुष्टार्थनाशिनी ॥ द्वेपं
 प्रकुल्ले दीर्घां प्राणभ्यो विलचः स्यूताः' इति । कात्यायनस्तु—'न सपर्णा समित्कार्या होमकर्मणि जानता' इति । इती-
 ध्ययोग्यवृक्षाः समिष्टक्षुणं च ॥

अथ परिसमूहनानिदि । अत्र कारिका—'पाणिना सोदकेनाग्रे समन्तात्परिमाज्जनम् । तत्समूहनमत्रेष्टं जयन्त्वचनं यथा ॥
 अपराजितां दिशमारभ्य तत्पर्यन्तं सोदकेन पाणिना यदक्षिणं त्रिःपरिमाज्जनं परिसमूहनम् । 'सुसमिद्वस्त्राग्नेः सोदकेन पाणिना
 यत्पदक्षिणं त्रिःपरिमाष्टं तत्पर्युक्षणम्' इति ॥ ६४ ॥ अथ परिलक्षणम् । कारिका—'दिक्षु पूर्वोप्युदक्संस्था प्राच्यादिषु परिल्लृतिः ।
 कांश्चिदुत्तरतो नास्ति न तिर्यग्परिपिञ्चति ॥ पर्युहपरिपेकी लः सर्वतस्त्रिभिरम्भसा' इति । इदमत्र गृह्यम्—'परिसमूह्य परि-
 स्तीर्ये पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्युदक्संख्यं तूर्ण्यौ पर्युक्षणम्' इति । अस्वार्थः—परिसमूहनं नामाग्नेः समन्तात्परिमाज्जनम् ।

पाठा०—१ द्विरला व्याधिसंभवम् । २ अत्र मन्त्रे 'अग्ने दोषश्च भिर्दमे पूर्वोदिषु परिल्लृति । त्पुणेदक्षिणत काश्चिद्वस्त्राग्ने कर्मसु' इति कश्चित् ।

तथाग्निहोत्रवत् । तवः परिस्तीर्य पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्युदक्संस्थम् । उदक्संस्थवचनमेकैकस्यां दिश्युदक्संस्थताप्राप्त्यर्थम् । ततस्तूर्ण्यं पर्युक्षणं करोति । तूर्ण्यग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मा अग्निहोत्रदृष्ट्या भवन्तीत्येवमर्थम् । त्रिस्त्रिरैकैकं पुनः पुनरुदक्कमादायादावान्ते च कर्मणां पर्युक्षणम् । उभयत्र परिसमूहनपूर्वकलमित्यत्र पुनः परिसमूहनविधानं मध्ये परित्तरणविध्यर्थम् ॥ एतस्मिन्काले उत्तरतोऽन्तरपः प्रणयति चमसेन कांस्त्रेण वा उत्तरत्र निनयनदर्शनादिति । गृह्यपरिशिष्टेपि—‘अथ सोदकेन पाणिना प्रागुदीचीमारभ्य प्रदक्षिणामग्निं त्रिःपरिसमुह्य श्रादेशमानवैर्दमैः प्रदक्षिणं प्राच्यादिषु प्रतिदिशयुदक्संस्थं परित्स्वर्णायाद्दक्षिणोत्तरयोः संधिषु मूलान्यग्रराच्छादेयद्राधिष्ठान्या दर्भास्तस्या स्तूर्णीयादुत्तरतः पात्रासादनाय दक्षिणतो ब्रह्मासनार्थं कांश्चिदर्शानास्तीर्याग्निं पर्युक्षेदेपोऽधिसंस्कारः’ इति । द्राधिष्ठान् दीर्घतमान् । भगवांस्तु—‘उच्यते सुसमिदस्य सोदकेनैव पाणिना । प्रदक्षिणं त्रिःसंगोष्ठीन्वेतत्परिसमूहनम् ॥ श्रादेशमानवैर्दमैर्ग्रीवाहुमात्रीरथापि वा । परितोऽग्नेर्यत्त्तरणं परित्तरणमुच्यते ॥ यदि श्रादेशमात्राः स्युधत्तुभिस्त्वणमुग्धिभिः । परित्स्वर्णीयात्प्रागग्रथत्तुदिक्षु यथाक्रमम् ॥ पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतः क्रमात् । उदक्संस्थं दिशिदिशि दक्षिणोत्तरयोस्वर्णैः ॥ तैर्ग्रन्थीर्यमाणानां तृणमूलानि छाद्य च । अथ दीर्घैः स्तूर्णीयाच्चेद्दक्षिणोत्तरयोर्दिशोः । श्रादेशमात्रास्तत्रथायात्सर्वे श्रादेशसंमिताः ॥ चतुर्दिक्षु च वा दीर्घैः पूर्वपश्चिमयोर्दिशोः । दक्षिणान्युत्तराणि स्युरधस्तादुत्तराणि तु ॥ ऋत्विग्वला इत्येत्स्यादेयैर्दक्षिणतस्तूर्णैः । तदासनार्थं प्राकूलैस्तृणानां मुष्टिसंमितैः ॥ प्रणीतास्तादनार्थं च पात्राणां सादनाय

च । संस्तीर्योत्तरतो चङ्कः पर्युक्षेत्तं हुताशनम् ॥ पाणिनोदकमादाय प्रागुदरु त्रिःप्रदक्षिणम् । आरभ्योद्यति यचूष्णीमाहुः पर्युक्षणं
 कृथाः' इति ॥ ६३ ॥ अत्र परियेकादेदेशक्रममाह कालायनः—'अष्टाहुलिमिते देशे परीयेचनमाचरेत् । नवाहुलिप्रमाणे
 तु विधिना परिधीन्यसेत् ॥ दद्याद्हुलिप्रमाणे तु परिलीर्यं कृशान्कमात् । एकादशाहुले देशे गन्धपुष्पाक्षतादिभिः' इति ।
 इति परिममूहनादि ॥

अथ पात्रासादनादि । तत्र कारिका—'दर्शयुत्तरतो द्वन्द्वं पात्राणि न्यधि सादयेत् । तत्क्रमं भगवानाह श्लोकेनैकेन
 वृत्तिष्ठत् ॥—स्वालो चरोः प्रोक्षणभजनं च दर्वासुबो सादय दर्विहोमे । पात्रं प्रणीतार्थमथाज्यपात्रभिध्मं क्रमेण क्रमवित् कु-
 र्वीथ ॥ अस्यार्थः—दर्वा क्रियमाणो होमो दर्विहोमः । सादयेति प्राप्तकाले लोद् । आसादनकालोऽयं ग्राह इत्यर्थः । हे
 क्रमवित् यजमान, एतं क्रमेण पात्राण्यासादयेति योजनीयम् ॥ ६३ ॥ अथ पवित्रलक्षणमाह साएव—'अनन्तस्तरुणौ यौ तु
 दृग्वा प्रादेशसंमितौ । अनलरुञ्जदितौ साधौ तौ पवित्राभिधानकौ ॥ अग्रच्छिन्नाग्रयोर्नैव त्यागः सूत्रे ग्रथस्यते' इति । अत्र
 विनोपमाहापमन्वः—'समावप्रच्छिन्नाग्री प्रादेशमाधौ पवित्रे कुरुतः' इति । समौ स्त्रौत्येन समाविति । रुद्रदत्तः—'उत्ताने
 प्रोक्षणार्थेऽपो निनेयत्तमपवित्रके । पत्रिग्राभ्यां त्रिरुत्सुय त्रिः प्रोक्ष्योर्ध्वविलानि तु' इति । अत्र गृह्यपरिशिष्टम्—'अथ तेषु
 परित्रेण पात्राणि न्यग्निलानि द्वन्द्वं प्रारसंस्थान्युदगपरगं प्रथुनक्ति प्रोक्षणीपात्रसुबो चममाज्यपात्रे इध्मावर्हिपी चेत्याज्यहोमेषु,

तथा चरुस्थालीश्रोक्षणपात्रे दर्शसुवौ चमसाज्यपात्रे इध्मावर्हिणी चेति दर्विहोमेषु, श्रोक्षणपात्रमृद्धृत्य पवित्रेऽन्वर्थायाप आसिच्य तूर्णी वाः पवित्राभ्यां त्रिरूप्य पात्राण्युत्तानानि कृत्वेधं विस्रस्य पात्राणि तामिगर्द्धिर्युगपच्चिः श्रोक्षेदेतत्पात्रासादनम्' इति । अत्राह भगवान्—'वृणेष्वधोमुस्रान्येव यत्रपात्राणि सादेत् । अन्येथ सार्वतः सार्धं श्रासंस्थानि यथाक्रमम् ॥ चरुश्रोक्षणयोः पात्रे सुवं जुहा तथैव च । प्रणीतापात्रमाल्यस्य पात्रेणेधं च वर्हिषा ॥ त्रिरद्भिः प्रोक्ष्य पात्राणि तूर्णः प्रच्छाय वैद्वियैः । कृत्वा पवित्रे आसिच्य वारि श्रोक्षणमाजने ॥ उत्पुनीयात्पवित्राभ्यामापस्तूर्णीं त्रिरेव तु । अहुष्टानामिकाभ्यां तु पाण्योरुत्तानयोः शृथक् ॥ गृहीत्वा शूलवृत्लाभ्यामित्युत्पवनमुच्यते । कृतोचानानि पात्राणि इध्मं विस्रस्य वन्धनात् ॥ अन्द्रिरामिः सत् श्रोक्षेत्रिन्यैवजसार्धनैः' इति ।

अथोपयुक्तपात्रप्रकृतितृक्षा उच्यन्ते । स्मृत्यर्थसारे—'जुहूः पालाश्युपसृदाद्यत्थी वैकृद्धती युवा । यद्वा सर्वाः सुचः कार्वा एतेपामन्यवृषतः ॥ शमीमथ्यः सुचः कार्यः सर्वा वा शूर्ववृषजाः । तदलोभे यथालामन्ययक्षियवृषजाः ॥ खादिरस्तु सुवः कार्यः शम्या प्राश्नित्रभेक्षणे । खादिरो मुसलः कार्यः पालाशः सादुल्लङ्घलः । मुख्यामावे तु सद्यं द्रव्यं प्रतिनिधीयते' इति । संभ्रहेतु—'शृन्मयानि च पात्राणि तैजसान्मययानि वा । सर्वेषामेव पात्राणां शङ्खः शुक्तिश्च शस्यते ॥ तयोश्च शङ्ख उत्कृष्यो गृहीयाद्यङ्गकर्मणि । दारवाणि च कार्याणि यथाऽऽस्यतुरूपतः ॥ पूर्णपात्रादयो ग्राहाः शस्ता यज्ञहुमोद्भवाः । प्रशस्ताः

पात्राः—१ हुयेण श्रोक्षणीपात्रं मणीतापात्रमेतया । आज्यस्थाल्या सद्येधं च वर्हिषा इन्द्रतापनम् । २ पाक्षिकैः । ३ मुसल्लङ्घलाभ्या । ४ विस्रस्येधं च वन्धनात् ।

पूर्णपात्रार्थे दादकांस्यमयीं मये ॥ खाद्विरेण सुवः कार्यः पालाशेन शुद्धर्भवेत् । तस्मद्देशे विलो, खातामन्यैर्ना यज्ञियेर्दुमैः ॥ तदलाभे पलाशस्य पर्णाभ्यां ह्ययते ह्यविः । पलाशस्य पर्णाभ्यामित्यत्र पर्णाभ्यामित्यत्र मध्यमपर्णेनेति वेदितव्यम् । 'मध्यमेन पर्णेन शुहोति' इति श्रुतेः । चमसं वा श्रेणीतायाः कांस्यपात्रमथापि वा' इति ।

पात्रप्रमाणमाह । अत्रिः—'अहुष्टपरिणाहाढ्यं दण्डं कुम्भकभूपितम् । पुष्करं पुष्करात्रे तु मध्यरेखोच्छ्रिताङ्कितम् ॥ सु-
 क्खुबोर्धरुरां कार्यां दण्डं दृचं सुशोभनम् । अहुष्टपरिणाहाढ्यं सुतियञ्चिनिर्मितम् ॥ ह्यहुलं मूलदेशे तु कुम्भपुष्करमूलकम् ।
 मण्डिकां तद्विधानीयात्रिभागेन तु पुष्करम् ॥ वेदिः सप्ताहुला कार्या पञ्चदृचं प्रकल्पयेत् । प्रणिस्रातं समं कायमयं कुर्यात्य-
 हुलम् ॥ गोकर्णाकृति शोभाढ्यं कनिष्ठाहुलपञ्चकम् । दृतनिष्कप्रमा कार्यं यवत्रयसुरेखितम् ॥ एवं सुचं सुचं कृत्वा ताभ्यां
 होमाः सुरजावहाः' इति । संग्रहेषु—'आयामं पञ्चथा कृत्वा द्विभागं पात्रमुच्यते । निभागं दण्डमित्याहुरेतदायामलक्षणम् ॥
 पात्रायामार्धतः पात्रविस्तारश्च तदर्धतः । ग्रीवापिस्तारकस्यार्धाद्विलस्योच्छ्रय इष्यते ॥ विस्ताराद्विगुणं पात्रं ग्रीवावित्सारमर्धतः' इति ।
 अपिच 'सुचसुचोः प्रमाणं च लक्षणं सम्यगुच्यते । अरन्निमात्रमायामस्तयोर्मध्ये सुगस्य तु ॥ विलमहुलमानेन अन्तर्ह्यहुलमानतः ।
 मूले ह्यहुलिमात्रे तु द्वे लेखे विलिखेत्ततः ॥ दर्व्यां वित्रोपतर्धैव दण्डस्तष्टाहुलो भवेत् । चतुरहुलमानेन ग्रीवां कुर्यात्ततः परम् ॥
 पञ्चाहुलप्रमाणेन विलं कुर्यात्तु सर्वतः । विलाच पूर्वभागे तु पुच्छं सप्ताहुलं भवेत् ॥ सर्वतो विलमाह्वयात् कुर्याज्यहुलमानतः ।

पात्रा०—१ सुसुगोर्ध्वररगित्व्याय यधि । करार्थोसुसुगुवाधिसिम्बात् । २ सुशोभितम् । ३ एरुग तद्विचानीःयात् । ४ निष्कमण कार्थ । ५ विस्तारस्वार्थात् ।

तथा चरुशालीश्रीक्षणपात्रे दर्शामुधौ चमसाल्यपात्रे इध्मावर्हिणी चेति दविहोमेषु, प्रोक्षणपात्रशुद्धल पवित्रेऽन्तर्यावाप आसिच्य तूर्णी ताः पवित्राभ्यां त्रिरूपं पात्राण्युत्तानानि कृत्वध्वं विस्रस्य पात्राणि तामिरच्चिद्युगपत्रिः प्रोक्षेदेतत्पात्रासादनम्' इति । अत्राह भगवान्—'वृषेण्वबोधुग्राण्येय यज्ञपात्राणि सादयेत् । अन्यैश्च साधनैः सार्धं प्रावसंस्थानि यथाक्रमम् ॥ चरुश्रीक्षणयोः पात्रे सुवं बुद्धा तथैव च । प्रणीतापात्रभाज्यस्य पात्रेणध्वं च वर्हिषा ॥ त्रिरिन्द्रिः प्रोक्ष्य पात्राणि तूर्णैः प्रच्छाद्य वैद्वियैः । कृत्वा पवित्रे आसिच्य चारि प्रोक्षणभोजने ॥ उत्पुनीयात्पवित्राभ्यामापस्तूर्णीं त्रिरेव तु । अञ्जुष्टानामिकाभ्यां तु पाण्योर-त्तानयोः पृथक् ॥ गृहीत्वा मूलगुलाभ्यामित्युत्पवनमुच्यते । कृत्वोत्तानानि पात्राणि इध्वं विस्रस्य वन्थनात् ॥ अन्द्रिरामिः सह प्रोक्षेत्रिन्यैर्जसाधनैः' इति ।

अथोपयुक्तपात्रप्रकृतिवृक्षा उच्यन्ते । स्मृत्यर्थसारे—'बुधः पालाशयुपसृदाश्वत्थी वैकङ्कती घृवा । यद्वा सर्वाः सुचः कार्यो एतेषामन्यवृक्षतः ॥ शमीमय्यः सुचः कार्योः सर्वा वा भूर्ववृक्षजाः । तदलाभे यथालाभमन्यवृक्षयवृक्षजाः ॥ खादिरस्तु बुचः कार्यः शम्बा प्राशिवमेषणे । खादिरो मुसलः कार्यः शालाशः खादुद्वल्लः । मुख्याभावे तु सदृशं द्रव्यं प्रतिनिधीयते' इति । संग्रहेतु—'मृन्मयानि च पात्राणि तैवसाश्रमयानि वा । सर्वेषामेव पात्राणां यत्नः शुक्तिश्च शक्यते ॥ तयोश्च यत्न उरुकृष्टो गृहीयाद्यज्ञकर्मणि । दारवाणि च कार्याणि यथाशक्त्ययुत्पतः ॥ पूर्णपात्रादयो ग्राह्याः शस्ता यज्ञमुमोद्भवाः । यज्ञस्ताः

पात्रा०—१ कृत्वैव प्रोक्षणोत्तान प्रणीतापात्रभेदेत्वा । आश्वत्थात्वा लक्ष्णं च बर्हिषा इन्द्रसादनम् । २ आर्हिः १३ मूलगुलाभ्या । ४ विस्रस्येध्वं च वन्थनात् ।

पूर्णपात्रार्थं दारकांस्यमयो मये ॥ खादिरेण सुवः कार्यः पालाशेन शुद्धर्भवेत् । तत्रप्रदेशे विली, स्वातामन्यैर्वा यद्वियैर्दुर्मैः ॥
 तदलाभे पलाशस्य पर्णाभ्यां हृषते हविः । पलाशपर्णाभावे तु पर्णैर्वा पिण्णलोद्भवैः ॥ पलाशस्य पर्णाभ्यामित्यत्र मध्यमपर्णेनेति
 वेदितव्यम् । 'मध्यमेन पर्णेन शुहोति' इति श्रुतेः । चमसं वा प्रणीतायाः कांस्यपात्रमथापि वा' इति ।

पात्रप्रमाणमाह । अग्निः—'अद्भुष्टपरिणाहाढ्यं दण्डं कुम्भकभूपितम् । पुष्करं पुष्करात्रे तु मध्यरेतोच्छ्रिताकृतम् ॥ सु-
 कसुवोऽर्धकरौ कार्या दण्डं वृत्तं सुशोमनम् । अद्भुष्टपरिणाहाढ्य सुतियत्रविनिर्मितम् ॥ इत्यद्भुलं मूलदेशे तु कुम्भपुष्करमूलकम् ।
 गण्डिकां तडिजानीयात्रिभागेन तु पुष्करम् ॥ वेदिः सप्ताहुला कार्या पञ्चवृत्तं प्रकल्पयेत् । प्रणिखातं समं कार्यमग्नं कुर्यात्य-
 ङ्गुलम् ॥ गोकर्णाकृति शोभाढ्यं कनिष्ठाङ्गुलपञ्चकम् । घृतनिष्कप्रभा कार्यं यवयसुरेरितम् ॥ एवं सुचं सुवं कृत्वा ताभ्यां
 होमाः सुरावहाः' इति । संग्रहेपि—'आयामं पञ्चया कृत्वा द्विभागं पात्रमुच्यते । त्रिभागं दण्डमित्याहुरेतदायामलक्षणम् ॥
 पात्रायामार्धतः पात्रविस्तारश्च तदर्धतः । ग्रीवाविलारकस्यार्धाद्विलस्योच्छ्राय इष्यते ॥ विस्ताराद्विगुणं पात्रं ग्रीवाविलारमर्धतः' इति ।
 अपिच 'सुवसुचोः प्रमाणं च लक्षणं सम्यगुच्यते । अरक्षिमात्रमायामलयोर्मध्ये सुवस्य तु ॥ विलमद्भुलमानेन अन्तर्द्व्यद्भुलमानतः ।
 मूले इत्यद्भुलिमात्रे तु द्वे लेखे विलिखेत्ततः ॥ दूर्व्या विशेषतश्च दण्डस्त्वष्ट्राहुलो भवेत् । चतुरद्भुलमानेन ग्रीवां कुर्यात्ततः परम् ॥
 पञ्चाहुलप्रमाणेन विलं कुर्यात्तु सर्वतः । विलाच्च पूर्वभागे तु पुच्छं सप्ताहुलं भवेत् ॥ सर्वतो विलमाख्यातं कुर्यात्पञ्चुलमानतः ।

पाठा०—१ सुकसुवोऽर्धकराविलारार्थं यधि । २ सर्वाधीः सुमन्वराविलिखात् । ३ सुलोभितम् । ४ एकग तद्विज्ञानीपत् । ५ विलारसास्वाधर्षत् ।

सुखित्वं च पुच्छभागे कारयेद्यवमानतः ॥ काकयथाकृतिं चाग्रं कुर्यादंसद्वृत्ताकृतिम् । ग्रीवाविस्तारकं कुर्यात्सार्वह्वयद्वुलमानतः ॥
 ग्रीवोपरि समन्ताच्च दृढरेखास्तु कारयेत् । दण्डशूल्यं कुम्भयोश्च कुर्यादद्भुष्टमानवः' इति । इति पात्राकृतयः पात्रामाढनं च ॥
 अवेदानी कर्मणि प्रयुज्यमानानां पात्राणामुच्छिद्यद्युपहतौ का गतिरित्यपेक्षायामाचार्यादिनिरूपितरीत्या याव-
 दुपयुक्ता शुद्धिरुच्यते । आहाथलायनचार्ये—'द्वारंवादिप्यशुद्धेयु यद्दोऽसंस्पृश्यताटिमिः । शुद्धिर्भवति तापेन सृष्णयानां
 तथाग्निना ॥ अस्तेन शुद्धित्वात्प्रत्य कांस्यानां मसना भवेत् । अश्मसंस्पर्शनाच्छुद्धिरायसानां च धालनात् ॥ स्त्रीशूद्रशुक्तयानाणि
 कांस्यादीन्यपि पर्जयेत् । सौवर्णराजतादीनां दाहात्प्रक्षालनाच्छुचिः' इति । विज्ञानेश्वरीयेपि—'सौवर्णराजतताम्रशुद्धिशुक्तिद्वय-
 दाशुद्धदलमुसलचर्मसनीथणपानप्रभृतीनां दारुमयानां शूर्पाजिनादीनां च विलेपन उच्छिद्यस्पर्शं च वारिप्रक्षालनाच्छुद्धिः । स्थाली-
 पानप्रभृतीनां सखेहदारुपात्राणां च विनालेपमुच्छिद्यस्पर्शे उज्योदकेन प्रक्षालनाच्छुद्धिः । तथा सुक्खुवादीनां लेपे वारिणा प्रक्षाल्य
 यथाविधि पुनः संमार्जनाच्छुद्धिः । एतेषां काकाटिकृष्णशकुनिमुखावमदं विलेपनाच्छुद्धिः । मार्जारव्यतिरिक्तवापदमुखावमदं
 परित्सागः । अलेपानां तैजसमण्यश्ममयानां सर्वेषामपि मसना मुदा वा संघृष्य जलैः प्रक्षालनाच्छुद्धिरिति । इति कर्मणि
 प्रयुज्यमानपात्राणां शुद्धिः ॥

अथ नक्षवरणम् । तत्र शुद्धपरिशिष्टम्—'अथ ब्रह्मास्ति चैत्तिक्रियेत स प्राक्त्रणीताप्रणयनात्समस्तपाण्यशुष्टो भूताश्रेणाग्नि

पटा०—१ मुजाहवीति स्मात् । २ दावतादिव्यमुष्टेयु । ३ यद्दोऽसंस्पृश्यतादिभि ।

परीत्य दक्षिणत आर्त्तीर्णेषु दर्शेषु—निरस्तः परावसुरिति वृणमद्बुधोपकनिष्ठिकाभ्यां निर्भ्रत्यां निरस्थाप उपस्पृशेत् 'इदमहमर्वा-
 चसोः सद्ने सीदाभि' इत्युदञ्चुल उपविश्य—'बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय'—इति ब्रह्मा जपेदपा
 प्रणयने—'ब्रह्मन्नपः प्रणेप्याभि' इत्यतिष्ठते 'ॐ भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिप्रसूतः' इति जपित्वा 'ॐ प्रणय' इत्यतिष्ठजेत्सर्वदा च यज्ञमना
 भवेत् । एके नतदिच्छन्ति 'निरसनमृपवेशनं जपः प्रायश्चित्तहोमः संस्थाजपेनोपस्थानं चेति पञ्च कर्माणि ब्रह्मण' इति । भग-
 वान्—'अथात्त्रिज्ये वरणीये कुलीने ब्रह्मणोचमम् । तत्पाणिं पाणिना गृह्य ब्रह्माणं धृणुयात्सुचीः । द्वितीयया विभक्त्या तत्रामो-
 दिस्य वृणे इति । उक्तो वृत्तोऽसीति वदन्नग्रेणाग्निं परीत्य च । तसिद्बुदञ्चुलः स्थित्वा दक्षिणे चासने वृणम् । अद्बुष्ठानामिका-
 म्यां तु समादाय निरस्य च । निरस्त इत्यनेनैव तत्प्रत्यम्दक्षिणां दिशम् । अपः स्पृष्टेदमहमित्युपविश्य वृणेष्टु तः । समस्त-
 पाण्डुष्टुथ दक्षिणे पर्यवस्थितः' इति । अत्र वामोरूपर्यवस्थितदक्षिणपाद इति व्याख्येयम् । अत्रोपवेशनानन्तरं समस्तपाण्यद्बुष्टुत्वं
 ब्रह्मण इति भगवन्मते विशेषः ॥३॥ तस्य कर्माण्युच्यन्ते संग्रहकारेण—'निरसनोपवेशञ्च तथा ब्रह्मजपोऽपि च । प्रायश्चित्ता-
 द्रुतीः संस्था ब्रह्मणः कर्मपञ्चकम्' इति । तथाच नारायणः—'निरसनोपवेशने ब्रह्मजपः प्रायश्चित्तानि संस्थाजप इति ब्रह्मणः
 पञ्च कर्माणि भवन्तीत्युक्तमिति । ततो यजमानो यथाचारं ब्रह्माणं गन्धपुष्पाधिरचयेत् । इति ब्रह्मवरणम् ।

अथ पूर्णपात्रप्रणयनम् । तत्र कारिका—'विस्रस्येध्मं च चमसं सपवित्रमतः परम् । विस्रस्येध्मं चेति पूर्वेण संवन्यः ।

पाठा०—१ भगवन्ने गोपाकेत्युत्तरं 'स यज्ञे पाहि स यज्ञवति पाहि समा पाहि' इत्यंशपाठस्य बहुत्र प्रचुरप्रचारे दृश्यते तथैव नानाकोशेष्वपि, परैव परिशिष्टा-
 शिषु तथाऽङ्कटवर्त्मिण्येव पाठ इति भाति । २ वरत्येडुप. । ३ मथाम्रट. ।

पूरयिता जलैस्तत्र गन्धपुष्पाणि चावपेत् । तद्गन्धः प्रणेप्यामीत्याह तद्गन्धा यदा भवेत् । नीला तत्रासिकाटहस्तमुद्गभ्रनिधाय च । दमैः प्रच्छादयेत्पात्रं पूर्णपात्रं तदुच्यते' इति । अत्र गृह्यपरिग्रहम्—'अथ चमसं प्रत्यगभ्रनिधाय ते पवित्रेऽन्तर्धावाग्निः पूरयिता गन्धादि प्रक्षिप्य दक्षिणोचराभ्यां पाणिभ्यां नासिकान्तमुद्धृत्योचरतोभेर्दमेषु निधाय दमैः प्रच्छादयेदेतत्प्रणीताप्रणयनमिति । भगवांस्तु—'प्रणीतापात्रमदाव पश्चादग्नेस्तृणैः तु । अन्तर्धाय पवित्रे ते संपूर्वेत्पूतवारिणा । वृणन्दनं समुद्धृत्य धृतप्राणः शिरःसमम् । अग्रेरुचरतस्तृणेष्वेतेष्वेव निधापयेत्' इति । अत्रापां प्रणयने करणं श्रूयते 'अपः प्रणयति । आपो वै रक्षोभ्यः । रक्षसामपहत्या' इति । इति पूर्णपात्रप्रणयनम् ।

अथ निर्वापादि । तत्र कारिका—'पवित्रान्तहिते शूर्पे ग्रीहिहृष्टिचतुष्टयम् । निर्वपेद्ग्रेयोस्तादिभञ्जणावर्तते च सः । निर्वपेद्परं तन्नीयोमाभ्यां लेति मन्त्रतः । पवित्रान्तहितान्नीहीन्द्रोद्योधिर्वापसंख्यया' पवित्राभ्यामन्तहितानुपरिनिहितपवित्रकानित्यर्थः । जयन्तोपि—'निर्वापस्य क्रमेणैव श्रोक्षणस्य क्रमो भवेत्' इति । पूर्वमन्त्रद्वयेनैव श्रोक्षामीति विशेषणम् । प्रत्यग्रीवं स्तृणात्पूर्येलोम कृष्याजिनं ततः । तस्मिन्नुत्तरलं कृत्वा तत्र ग्रीहीस्तथा वपेत् । ग्रीहीन्पश्यवहन्याचांस्त्रिः शुलीकृततण्डुलान् । त्रिः प्रधाल्य पचेदिति । इदमत्र गृह्यम्—'तस्यै तस्यै देवतायै चतुरधतुरो मुष्टीन्निर्वपति पवित्रे अन्तर्धायासुप्ते, सा जुष्टं निर्वापामीत्यर्थेनान्योक्षति यथानिस्तममृन्मं ता जुष्टं श्रोक्षामीत्यवहतांस्त्रिःकलीकृतान्नाना श्रपयेत्समोष्य वा यदि नाना श्रपयेद्विभज्य तण्डुलानभिमुष्टेदि-

पाठः—१ स्तृणेषु च । २ धृतपाणि । ३ वर्तयेत्कमन् ।

दममुष्मा इदममुष्मा' इति । अस्वार्थः—प्रणीताप्रणयनोचरकालं शूर्पे पवित्रे अन्तर्थाय व्रीहीन्यवान्वा असंभवे अन्यान्वा हीम्या-
 नेकृत्स्नं देवतायै चतुरश्रतुरो मृष्टीत्रिर्षपत्यमुष्मै सा जुष्टं निर्णयामाति । अमुष्मैशब्दस्थाने चतुर्व्यां विभक्त्या देवतां निर्दिशेत् ।
 चतुश्चतुर इति वीष्यामचनमेककृत्स्नं देवतायै चतुर्निर्वापमुष्टिप्राप्त्यर्थम् । पवित्रे व्याख्याते । अर्थनान्प्रोक्षति यथानिरुक्तममुष्मै ता
 जुष्टं प्रोक्षामाति । अयश्चब्दः कथम् । मर्णानामेव देवतानां निरुक्तेषु प्रोक्षणं यथा स्वादित्येवमर्थम् । एतानिति बहुवचनं श्लिष्टानेव
 प्रोक्षेन्न विभक्त्येवमर्थम् । यवानिरुक्तमिति तु तस्यै तस्यै देवतायै चत्वारि चत्वारि प्रोक्षणानि समन्वयेषु निर्वापेषु समन्वयानि अ-
 मन्वयेषु चत्वारि पवित्रे अन्तर्थाय कुर्यादित्येवमर्थम् । निर्वापप्रोक्षणे एकस्मिन्प्राये भवतः । उत्तरत्र चत्वारि विभागविधाना-
 न् । अत्रहर्ताग्निःकृत्स्नान्नाम्ना अपयेदिति । कृष्याग्निने उल्लसलं कृत्वा पश्यवहन्यात् । त्रिःकृत्स्नानिति त्रिःशुक्लीकृतानित्यर्थः ।
 पिण्डपितृयज्ञे सकृत्प्रदान्येति सकृद्ब्रह्मणादत्र त्रिः प्रक्षालयेत् । ततो नानाश्रपयेत् समोष्य वा एकत्र वा श्रपयेत् । यदि नाना
 श्रपयेद्विभक्त्यै तण्डुलानिमृशेदिदममुष्मा इदममुष्मा इतीति । यदि पृथक् श्रपयेत्तया मति तण्डुलान्विभक्त्यामिमृशेदिदममुष्मा
 इदममुष्मा इति । अमुष्मैशब्दः पूर्वमदिति । श्रयपरिशिष्टे तु—'अपः प्रणीय शूर्पं व्रीहीन्ब्रह्म्य प्रोक्ष्य प्राग्नीवसुत्तरलोम कृष्या-
 विनयामर्णायै तत्रोत्सृज्यं निधाय तान्यव्यमह्व्य तण्डुलांस्त्रिःकृत्स्नांस्त्रिः प्रक्षाल्य श्रपयेदिति । अत्र भगवान्—'तस्मिन्काले तु
 निर्वापः कर्तव्यश्च यथाविधि । तस्मिन्प्रागपिथित्यपत्तेत्कार्थेद्विः शूनैः' इति ॥६३॥ अत्र प्रोक्षणादीनां लक्षणमाह संग्रहकारः—
 'उपानेन तु हस्तेन कर्तव्यं प्रोक्षणं भवेत् । अवाचीनेन हस्तेन कर्तव्यं स्वादबोक्षणम् । मृष्टीरुतेति यत्तुच्यमन्मुक्षणमिति

विधा' इति ॥ ॐ ॥ अत्र पचननियममाह बौधायनः—'नाचृतं न विदग्धं वा न बहिर्गतकञ्चुकम्' इति । अत्र निर्वापकाले हविर्गृहणमंत्रः पथिमदेते कुर्यात् । तथाहापस्तम्बः—'अपरेण गार्हपत्यं प्रागीपमुद्गीपं वानद्वयुगशकटमवस्थितं भवती'ति । निर्वापार्थमिति शेषः ॥ ॐ ॥ अवहनने स्थानविशेषमाह स एव—'उचरेण गार्हपत्यमुत्तरदेजे वा प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाती'ति । अवहननार्थमिति शेषः । कृष्णाग्निने अवहननकारणं श्रूयते 'यज्ञो वै देभ्यो निलीय कृष्णरूपं कृत्वा यत्कृष्णाग्निने हविरध्य-
वदन्ति यज्ञादेव तयज्ञं प्रयुक्तं' इति ॥ ॐ ॥ अथ त्रीस्रभावे प्रतिनिधिद्रव्यं निषिद्धद्रव्यंचोक्तं स्मृत्यर्थसारे—'त्रीहिर्यवो वा श्यामाको नीवारो वा हविर्भवेत् । त्रियजुर्वेणवं धान्यं कन्दं मूलं फलं जलम् । तस्य वा हविरेतेषु यथासंभवमाहरेत् । प्रतिनिध्यन्तरे सस्यं विज्ञेयं हविरत्यये । प्रधानदेवतोद्देशात्संस्त्यजेत्सत्यमात्मनः । अतोऽन्यदपि वा किञ्चित्सद्यजं धान्यमात्रकम् । तद्भास्यं सर्वथा मापं कुलित्यं क्रोद्रवं न तु' इति । इति निर्वापादि ।

अथाज्यसंस्कारः । तत्र कारिका—'त्रिःप्रक्षाल्य पचेदाज्यमासिच्य सपवित्रके । अपोबोचरतोऽङ्गारान् तेष्वधिश्चित्य तद्भृतम् ॥ अधिश्चित्तमपज्वल्य दर्भोऽग्रद्वयमस्थति । तेनैव ज्वलताज्यं च त्रिःपर्यशिकरोत्यथ ॥ कर्षविवोदगुद्वास्य तङ्गारान्गतिमृज्य च । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठान्नां पवित्रे ते असंहते । गृहीतोचानपाणिभ्यां त्रिः प्रागुत्सूय तद्भृतम् । सविषुष्टेति मन्त्रेण सकृत्सूप्तिं द्विरिष्यते ॥ कृताज्योत्पवने त्रोत्स्य पवित्रे अनले क्षिपेत् । अनलात्यसगातीर्षे बहिष्प्राज्यं निधाय च । प्रताप्य सकुशौ दर्शसुवौ दर्शौ नि-
धाप च । सुवस्य विलमर्षिस्तु शुष्टमन्यात्ममग्रतः ॥ आरभ्य शुष्टतो यावदुपरिष्ठाक्रिलं भवेत् । कुशानां मूलतो दण्डमैकैकं त्रिमृजे-

तत्र । प्रोक्त्य प्रताप्य चागाय ग्रहियुत्तरतो घृतात् ॥ संतुज्व तैः कुशैर्दर्वामासाद्योत्तरतः सुवात् । तान्कुशान्कृतसंमार्गान्प्रोक्ष्यामो
 ग्रहरेद्य' इति । इदमत्र गृह्यम्—'पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम्' इति । कार्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ अथ किलक्षणे पवित्रे
 कार्योत्पवनमित्यतद्वयं निर्णेतुमाह—'अप्रच्छिन्नाप्रावन्नन्तर्गमो प्रादेशमात्रो कुर्या नानान्तयोगृहीत्वाऽद्दुष्टोपकनिष्ठिकाभ्या-
 मुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां—'श्रवितुष्टा प्रसप उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' इति प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण
 द्विन्सूष्णीम्' इति । अस्यार्थः—अथब्दः गृह्णन्च्छिन्नाप्राययोनिवृत्त्यर्थः । न विद्यते अन्तर्मन्त्रे गर्भो ययोस्तौ तयोक्तौ । प्रादेश-
 मात्रो प्रादेशप्रमाणो एतलक्षणयुक्तौ कुर्या पवित्रसंज्ञौ । नानेत्वसंसर्गार्थम् । पवित्रे अन्तयोरसंश्लेषे अद्दुष्टोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्ता-
 नाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विन्सूष्णीम् । प्रागिति पाठः कार्यः । पुंलिङ्गपाठे तु कर्तुः प्राद्युखलं स्यात्
 तत्र परिभाषामिदम् । ननु कर्मणश्च प्राप्तं तत एव सिद्धम् । सत्यम् । तत्तु शास्त्रान्तरदृष्टपुनराहारनिवृत्त्यर्थम् । तेन ज्ञायते
 आगतान्तरदृष्टानामविरोधिनां पात्रागादनादीनामिच्छतः कियेति । इत्थं हि शास्त्रान्तरे दृष्टम्—परिस्तरणकाले उत्तरतोऽग्नेः
 कांश्चिदर्भानास्तीर्य, ब्रह्मरन्तु तन्तुर्मसुदक्षिणतोऽप्यग्नेः कांश्चिदर्भानास्तीर्य ततोऽग्निं पर्युक्ष्व उदगगोर्देर्भेषु द्रुन्दं न्यञ्चि पात्राण्यासा-
 दयेद्भुभाभ्यां पाणिभ्याम् ।

अयं पात्रागादनक्रमः—'प्रोक्षणपात्रमथ सुवयुक्तं पात्रमपां प्रणयेन विशिष्टम् । भाजनमाज्यहविर्ग्रहणार्थं लिभ्यमस्यो

पात्रा०—१ प्रागुत्पुनातीति कर्तुं निधेद्भुमयं विस्तर । २ इदं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुज्जति ।

परिसादय दर्मान्' इत्याव्यहोमेषु । दर्वीमस्तु तु कर्मस्वयं क्रमः—'स्थालीं चरोः श्रोत्रगणभाजनं च दर्वीमुखी सादय द्विहोमे] पात्रं श्रणीतार्थमथाज्यपात्रमिध्मं क्रमेण क्रमवित् कुशैथ' इति । ततोऽग्रच्छिद्राग्रावित्युक्तलक्षणे पवित्रे गृहीत्वा श्रोत्रगणपात्रे निषायाय आसिच्य तान्भ्यां त्रिरूपूयोचानानि पात्राणि हृत्वा विस्त्रयेध्मं सर्वाणि पात्राणि त्रिः प्रोक्षेदिति । ततः प्रणीतापात्रं प्रत्यगग्रनिषाय तस्मिन्नेते पवित्रे अन्तर्धायान्द्रिः पूरयित्वा गन्धादि शश्विच्य पाणिभ्यां पात्रं नासिकान्तमुद्धृत्योचरतोऽग्निं दर्भेषु निषाय दर्भैः प्रच्छादयेदिति । आचार्यस्य मते तु पूर्णपात्रं कैर्यम् । अन्यस्य मते तु करणेऽभ्युदयोऽकरणे न प्रत्यवाय इत्याशयः । इत्थं चास्य तु शास्त्रे दृष्टं—पूर्णपात्रनिधानानन्तरं तत्रस्ये पवित्रे गृहीत्वाज्यस्थाल्यां निषायाज्यमासिच्योदगङ्गारानपोक्ष तेज्वधिथित्वाज्यमवज्वल्य दर्भाग्रे प्रच्छिद्य प्रक्षाल्याज्ये प्रत्यस्य पुनर्ज्वलता तेनैवोत्सुकेन त्रिःपरिहरेत् नात्रावज्वलनम् । ततः अर्नैरुदगुद्रास्थान्नारानतिकृज्य तत्रस्यमेवाज्यमुत्पूय पवित्रेत्तद्विः श्रोत्र्याग्नौ प्रक्षिपेदिति । आचार्यस्योत्पवनं नित्यं अन्यस्तु पाक्षिकं । पूर्वचतुदाहृतं सुरसुवसंमार्जनमप्यन्यथास्त्रे दृष्टं तस्यापीच्छातः क्रिया ॥ ४३ ॥ अनयोः संमार्गं लच्यते—'दक्षिणेन हस्तेनोभौ गृहीत्वा सव्येन कांथिदर्भानादाय सहैवामौ प्रताप्य जुहूं निषाय दक्षिणेन पाणिना सुवस्य विलं दर्भाग्निः प्रागादि प्रागपवर्गं त्रिःसंमृज्या-धत्वादर्भाग्रेवाभ्यात्मं विलष्टुं त्रिःसंमाष्टिं । ततो दर्मणां मूर्लेर्दण्डसाधत्नाक्रिलष्टादारभ्य यावदुपरिष्ठाद्विलं तावन्निःसंमाष्टिं । अथाद्भिः श्रोत्र्य सुवं निष्टप्याज्यस्थाल्या उत्तलो निषायोदकं स्पृष्ट्वा तैरेव दर्भजुहूं चैवमेव संमृज्य ततो दर्मानद्भिः

प्रक्षाल्यात्राचतुप्रहरेत् । एवं संमार्गः । स्वियकृदन्ते चैश्मसंनहन्त्या अग्नी प्रहरणं दृष्टम् । यदन्यदम्बन्ध्यास्त्राविद्धं परशास्त्रे दृष्टं
 तदयीच्छातः कार्यमिति ज्ञापयितुं प्रागुत्पुनर्गतीति पुनराहारप्रतिषेधः किंतु उरपुनर्गतीति धिरित्येव वान्यं लायवार्थं । तथा
 सति 'सर्वत्रैवं कर्मावृत्तावि'त्यनेन सकृन्मन्त्रेण द्विस्तृप्तीमिति सिध्यति । एवं सिद्धे इदं वचनं गृह्ये कर्मावृत्तौ मन्त्रावृत्तिर्भवतीत्येवमर्थं ।
 पूर्वयोगः किमर्थम् । आज्याधिकारार्थमिति चेत्तर्हि प्रागुत्पुनात्याज्यमित्यत्रैव वाच्यम् । अत्र पवित्रसंज्ञार्थं तर्हि कुर्यात् पवित्रे
 इत्यत्रैव वाच्यम् । उच्यते । पूर्वणामत्रकमुत्पवनं विधीयते । अनेन तु ममत्रकम् । तत्र धैतानिके अमत्रके अत्र गृह्यक्रमेण
 समन्त्रकमित्येवं विनिवेद्यः । गृह्यपरिशिष्टे तु—'अथ ते पवित्रे आज्यपात्रेऽन्तर्थायाज्यमासिच्याङ्गाराचतुदगपीत्य तेषाज्यमधि-
 थित्वोल्लुङ्कनायज्वल्य दर्भोग्रे मच्छिद्य मक्षाल्याज्ये प्रास्य ज्वलता तेर्नयोत्तुकेनाज्यं त्रिःपरिहृत्योत्तुके निरस्याप उपस्पृश्याज्यं
 कर्षन्निबोदगुद्रास्याङ्गारानतिष्ठज्याज्यमुत्पूय पवित्रे मक्षाल्यार्भा प्रास्याप उपस्पृशेदप्य आज्यसंस्कारोऽथ यद्विरात्मनोग्रे प्रागप्रमाल्तीर्ये
 तत्राज्यमासाद्य सदयीं दर्वीस्तुवावादायाग्रीं मत्पाप्य दर्वीं निधाय न्युवं सन्त्येनादाप दक्षिणेन पाणिना दर्भोग्रिर्विलं प्रागारभ्य
 प्रादक्षिणेन प्रागपवर्गं त्रिः संस्पृश्याथ यष्टादारभ्य यानदुपरिविलं दण्डं दर्भमूलस्त्रिः संस्पृश्या सुवं
 प्रोक्ष्य प्रताप्योदगाज्याङ्ग्राहिव्यासाधोदकस्पृशेत्तरेव दर्भैरेवं दर्वीं च संस्कृत्य सुनादुदक्षिवायदर्भान्त्रोश्वाग्रीं प्रहरेदप्य तुनासुवसंमार्गः'
 इति । भगवान्—'अथाज्यस्थालीमादाप तस्यामाज्यं निपिष्य च । उदगग्रेनिरुष्टेषु तद्गारेषु सभमसु । अधिश्रित्य विलाप्य-

तदव्यवस्थं जलवृषः । आख्यं प्रत्यस्य दर्माग्रे अद्भुष्टपर्वमात्रके' इति ॥ ॐ ॥ अत्रोक्तनिरुद्धशब्दस्यार्थः स्मृतिदीपिकायामुदी-
रितः—'निरुद्धः स्याद्विमक्तोऽविर्यः परित्तरणाद्धिः । अनिरुद्धः स वै यद्विर्यः परिस्तृतिमध्यगः' इति । यत्तु कैश्चिदुच्यते—
'अत्रोक्ततोऽन्तरात्तन्निष्ठाज्यस्य संस्क्रियाम् । कुर्यात्परिस्तृतेरर्वाद् परिस्तरणाद्धिः' इति । तदेतच्चिन्त्यम् । 'पुनर्ज्वलद्भिरेतस्त्रि-
स्तुणः परिहरेत्सह । ओदनादिद्विविभिर्भ्रैः सन्ति चेदितरैरिति । अद्भिरेतानि संग्रोह्य प्रहृत्याग्रायुदकृपन्' इति ॥ ॐ ॥ अत्र
पर्यधिकरणवृणनिरसने विशेषमाह संग्रहकारः— 'पर्याधिकरणायायिमनिरुद्धावादाहरेत् । यद्विनिरस्य तच्छ्रेयं निरुद्धावादि-
यो जनेत् । उक्तास्याज्यमथाद्गारान्प्रत्यूक्षाप उपस्पृशेत् ॥ ताभ्यामख्यं त्रिरूप्य पवित्राभ्यां यथाविधि । सकृन्मन्त्रेण द्विस्तृष्णीमन्त्रौ
ते संग्रह्य च ॥ सपरित्तरणादग्नेः पद्भ्यात्संग्रोहिते स्थले । बहिःसंनहनीं रज्जुमुदग्यां निधाय ताम् ॥ तस्यां बहिषि संस्तीर्णे
प्राग्ने निहिते भवेत् ॥ अथादाय सुवं दवीं दक्षिणेन करेण ती । सव्येन दर्भाश्वादाय सद्देवावीं प्रतापयेत् ॥ संस्पृज्य त्रिविलं
तत्रैदंष्टं मध्ये सुप्तस्य तु । मूलं मूलं अर्वादाय सुवं विधीयते ॥ सह दर्भैः सुवं शुभ्रां प्रताप्य प्रोक्ष्य तान्कुशान् । प्रहृत्याप
उपस्पृशेत् इति ॥ ॐ ॥ अत्र संस्पृष्टपात्रमसंस्पृष्टपात्रेण न संग्रहयेत् । तथाचापस्तम्बः—'न संस्पृष्टा-
न्यसंस्पृष्टः संस्पृशेत्' इति ॥ ॐ ॥ अथाज्यस्थाल्यामाज्यनिपेचनमग्नेः पश्चिमतः कुर्यादित्याह स एव—'अपरेणाग्निं पवित्रा-
न्तर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरुह्ये'ति ॥ ॐ ॥ अथाज्याभावे प्रतिनिधिरुक्तः सायणीये—'हव्याग्नें गोघृतें ग्राहं तदसावे तु

पात्रा०—१ इतिमिष्टु चर्चितंरिले । २ क्षाप स्पृशेत्पुन ।

माहिपम् । आर्षं वा तदभावे तु साक्षात्तलं ग्रहीष्यते ॥ तदभावेऽतसीलोहः कौसुम्भः सर्पपोद्भवः । घृहस्त्रेहोऽथवा ग्राह्यः
 पूर्वभावे परः परः ॥ तदभावे यवनीहिश्यामाकान्तमोद्भवम् । पिष्टमालोढ्य तोयेन घृतार्थे योजयेत्सुधीः ॥ पिष्टायाचे तु तत्तुल्यं
 द्रव्यं प्रतिनिधीयते' इति । मास्करोपि—'कर्न्दः पुष्पैः फलैः क्षीरैः रूपैः सदृशमिष्यते । नात्रापि प्रतिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्र-
 चित् ॥ श्रोत्रियाणाममोज्यं यद्रव्यं हि तदशेषतः । ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्येषु न कश्चित् ॥ काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये
 नैमित्तिके हि सः । काम्येषुपरुमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥ नच प्रतिनिधिर्देशकालयोरस्सयापरः । द्रव्यं वैकल्पितं किञ्चिद्वा
 संकल्पितं भवेत् । तदभावे सति ग्राह्यं नतु वैकल्पिकान्तरम् ॥ उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुर्यं वै लभ्यते यदि । तत्र मुख्यमनादृत्य
 गौणेनैव समाप्यते' इति ॥३३॥ अथ पृथक्कृताग्नायाज्याधिश्चरणे कारणं श्रूयते अग्निहोत्रप्रकरणे—'दुद्रो वा एष यदुभिः ।
 पत्नी खाली । युन्मयेऽग्नेरधिश्चयेत् । रुद्राय पत्नीमपिदद्यात् । प्रमायुका सात् । उद्धीचोद्गारास्त्रिख्वाधिथयति । पत्नियं गोपीयाव । व्य-
 न्नान्करोति । यथा पद्मयमायुका नवति' इति । व्यन्तान्पृथग्भूतान् ॥ ३३ ॥ पर्यधिकरणे फलविशेषः श्रूयते—पर्यधिकरोति ।
 रथसामपहर्त्य । विःपर्यधिकरोति । व्यावृद्धि युजः । अर्थमिध्यन्तार्य' इति ॥३४॥ उदगुद्वासने कारणं श्रूयते—'यत्प्राचीनमुद्गा-
 संयेत् । यजमानश्चुच्चारयित् । यद्विधिना । पितृद्वैतुत्यं स्यात् । यत्प्रत्यक्षपत्नींश्चुच्चारयित् । उद्धीचीनमुद्गासयति । एषा वै देवमनुष्या-
 णां खान्वादिर् । तामेवैतदुद्गासयति खान्त्यै' इति ॥ ३४ ॥ अथाज्यस्य कर्पन्निवोदगुद्वासने कारणं श्रूयते—'वर्त्म
 करोति । युजस्य संवर्त्यै' इति ॥३५॥ बर्हिरास्तरणे विशेषः श्रूयते—'बर्हिस्त्वृणाति । प्रजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव

पृथिव्यां प्रणिष्ठापयति । अर्नतिद्वय-स्त्वृणाति । प्रनय्वेनं पञ्चभिरनतिद्वयं करोति' इति ॥ ॐ ॥ सुवविलोददर्भायादिभिः संमा-
जने फलयिशेषः श्रूयते—'प्राचीमुभ्याकोरम् । अग्रन्तरतः । एवमिन् ब्रह्मघटते । अथो अत्राद्वा ओषधीनामूर्त्तं प्रजा उपजीवन्ति ।
ऊर्त्तं एवात्राष्टसावर्षुष्ये । अथसोत्पृतीचीदुण्डमुत्तमतः । मूलेन मूलं प्रतीष्टिले' इति ॥ ॐ ॥ अत्रापेक्षितहविरन्तरसंस्कारविधिस्तु
आचार्येणौपासनप्रकरण उक्तः प्रदर्श्यते । तत्र शुद्धपरिशिष्टम्—'होम्ये एकमुत्सुकुनावज्वल्य ग्रोह्य तेनैव त्रिःपर्यधिकृतो-
त्सुकं निरस्यत् एकमुदगह्वारेऽप्यथित्व ग्रोह्योदगुद्वास्य तानद्वाारानतिसुजेदेष होम्यसंस्कारः' इति । इत्याज्यसंस्कारादि ।

अथ चरुसंस्कारादि । तत्र कारिका—'अभिचार्यं चरुं चोदगुंदास्य च ततःपरम् । अन्तरेणाग्निमाज्यं च नीलाथासाद्य
गहिंषि । आज्यादक्षिणतो देधे अयन्तरचनं यथा । केचित्त्यत्वभिचार्येति सूत्रमन्यदधीयते' इति । इदमत्र शुद्धम्—'श्रुतानि
हवींभ्यभिचार्येदिगुद्वास्य बहिंष्यासाद्य ग्रस्यभिचार्यं' इति । अस्यार्थः—उत्तरतोऽग्रेऽज्यमुत्पूयाग्नेः पथाद्बहिंरालीयैव्यमान्माद्य ततः
श्रुतानि हवींभ्यभिचार्येदिगुद्वास्य बहिंष्यासाद्य तत् इन्ममभिचार्यं अयं त इति मन्त्रेणाग्नावादज्यात् । अत्र बहिंष्यासाद्य
पुनरभिचार्येति केचित्पठन्ति इति । भगवांस्तु—'शुद्धीत्वाज्यं सुधेणैव एके हवियि सेचनम् । अभिचारणमित्याहुस्तथा-
न्येषु हविःपु च । उदगुद्वासितं यस्मान्पुनरप्यभिचारयेत् । आज्यस्य दक्षिणे पार्श्वे बहिंष्यासादेत्युत्थक्' इति । एवं
पुनरुत्थापणपक्षे तत्रमुक्तम् ॥ ॐ ॥ सहश्रपणपक्षे तु कारिका—'सहश्रपणपक्षे तु पृथगुद्वरणाय वै । निदध्यात्पत्रमितरन्मज्ये
चर्वाज्ययोस्ततः । उदृत्य च चरोरर्धमभिमृश्येदमग्नये' इति । अत्राग्नय इत्येतत्प्रधानं देवतानामुपलक्षणार्थम् । इदमत्र शुद्धम्—

पाठा०—१ चोदगुदुद्वास्य ततःपरम् । २ सावेभ्यमभिचार्येति ।

‘यद्यु वै समोष्य ल/द्वारं जुहुयात्’ इति । अस्यार्थः—‘यदि समोष्य श्रपयेत्तथा सति चरं व्युद्धृत्य एवमभिमृश्य ततो जुहुयात् । व्युद्धारमिति व्युद्धृत्येत्यर्थः । व्युद्धरणं नाम पात्रान्तरे पृथकरणम् । जुहुयादिति चर्चनं होमकाले व्युद्धरेदित्येवमर्थम् । गृह्यपरिशिष्टेषु—‘यदि सह श्रपयेच्चरं व्युद्धृत्येदममुष्मा इदममुष्मा इत्यभिमृशेत्’ इति ॥ ॐ ॥ हचिरादीनामस्पृश्यस्पर्शनोपहतौ सत्यामिह शुद्धिधिभागमाह आचार्यः—‘त्रीहितण्डुलयान्यानि सर्वाण्यामानि तैरिह । स्पृष्टान्यङ्गि-विशुध्यन्ति नवान्येवाम्बराणि च । तैश्चाण्डालादिभिः । पकान्त्रानि च धानाश्च लजाश्च पृथुकानि च । अपूपपादीनि शूद्राद्यः स्पृष्टान्येतानि वर्जयेत् । आपत्वेतानि पकानि शकाकार्दरपि द्विजः । संस्पृष्टान्येकदेशे तु तन्मात्रं परिवर्जयेत् । तच्छेषमद्यो निक्षिप्य किञ्चित्स्रोक्ष्य चारिणा । विप्राज्ञया तु पृथ्वीयाद्धान्यादीनां तु राशितः । अल्पं तु संत्यजेदुष्टं पकान्नाद्यं विचक्षणः । रसानां रूपनाच्छुद्धिराध्यादीनां मवेदिह । चाण्डालाद्यधर्मः स्पृष्टान्दधिक्षीरघृतादिकान् । वर्जयेन्मतिमान्विप्रः शूद्राद्यैरपि वा बलम् । सरिस्सरोजलं शुद्धं सर्वैः स्पृष्टमिहाप्युत । वर्जयेच्च तडागोत्थं कौप्यं चाण्डालजातिभिः’ इति । इति चरुसंस्कारादि ।

अथध्माधानम् । तत्र कारिका—‘अलंकृत्याभिघर्षेध्ममाधाभापन्व इत्यर्थे’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘इध्ममभियार्य—अयं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्व वर्षस्व चेद् वर्षय चासान्यजया पशुभिर्वह्नवचंसनान्नाद्येन समेधय स्वाहा’ इति । अस्यार्थो गतः । भगवांस्तु—‘अग्निं परिसृष्ट्वाथ गन्धधुर्णैरलंकृतम् । आत्मानं चाप्यलंकृत्य इध्ममादाय पाणिना । इध्मसंसनहर्नी गृधुमनुषाजे

निधाय ताम् । आदात्ताज्यं सुवेणैव त्रिरिध्ममभिधारेयेत् । अयन्त इति मन्त्रेण तत्राविध्मं निधाय तम्' इति । अर्नयाजे निधाय तामित्यत्र अर्नयाजाभावपक्षे तत्रैव दर्भेषु निदध्यादिति बोद्धव्यम् । अङ्गयलंकरणे मन्त्र उच्यते । ऋग्विधाने—'विधानिन इति द्वाभ्यामृग्भ्यां यो वद्धिमर्चति । स तस्त्वापदः सर्वा यज्ञ आप्नोति चाक्षयम्' इति । इतीध्माधानम् ।

अथाधारहोमः । तत्र कारिका—'सुवेणाज्यं गृहीत्वाग्नेः प्रत्यगुत्तरदेशतः । आरभ्य दिशमाग्नेयीमाज्यधारासृजुं हरेत् । नैर्ऋतीं दिशमारभ्य त्वैशान्तीं पूर्ववदरेत् । उन्नयत्र चतुर्थ्यन्तं प्रजापतिपदं स्ररन् । स्वाहेत्याधारयेदेतावाधाराविति भाषितौ' इति । इदमत्र गृह्यम्—'तृष्णीमाधारावार्यार्थे' इति । अत्यार्थः—तृष्णीग्रहणं मन्त्रवर्त्मन्ये धर्माः शास्त्रान्तरे दृष्टाः कथं प्रवर्तेरञ्चिति । उत्तरपश्चिमाया आरभ्य दक्षिणपूर्वा प्रत्यविच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् । तथा दक्षिणपश्चिमाया आरभ्योत्तरपूर्वां प्रत्याघारेयेत् । सुवेणोभौ जुहुयात् । कुतः । यत्राज्यहोमे साधनान्तरादुपदेशस्तत्र सुवेण होम इति साधितम् 'एवंभूतोऽव्यक्तहोम' इत्यसिन्ध्वेरे व्याख्यातृभिः । यावन्मात्रं स्वशास्त्रादुक्तमेधितं तावन्मात्रं ग्राहं नतु स्वशास्त्रे उक्तमपीति । अत्र भगवान्—'आधारयेत्तावाज्येन ताधारां दौ सुवेण तु । पश्चिमोत्तरमारभ्य घृतधारासृजुं तथा । आमन्वतस्सविच्छिन्नां नयेदापूर्वदक्षिणात् । प्रत्यग्दक्षिणमारभ्य चैवं पूर्वोत्तरं नयेत्' इति ॥ ४६ ॥ अत्र ज्योतिष्मत्समावेवाधारयेदित्याह्रापस्तम्बः—'आसीनमुत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा न्यायन्दक्षिणग्राह्यसृजुं संततां ज्योतिष्मत्याधाराधारयन्सर्वाणीध्मक्राष्टानि संस्पर्शयति' इति । अत्र चित्रेपः श्रूयते—

‘आयुरारवाधारयति । तिरिदयु वै सुवर्गो लोकः । सुवर्गमिवासे लोकं प्ररोचयत्युजुमाधारयत्यृजुरिव हि प्राणः संततुमाधारयति प्राणानामन्तार्धस्य संतत्या अथो रक्षत्तामर्पहृत्वे’ इति । इत्याधारहोमः ।

अथाज्यभागहोमः । कारिका—‘जुहुयादग्नये स्वाहेत्युदगाज्यं सुवेण तु । तेनैव जुहुयादाज्यं सोमायेति च दक्षिणे’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘आज्यभागी जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्युत्तरमाग्रेयं दक्षिणं सोम्यं विज्ञायते चक्षुपी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागी तस्मात्पुरुषस्य प्रत्यञ्जुपस्यासीनस्य दक्षिणमक्षुत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणम्’ इति । अस्वार्थः—आज्यं सोम्यं तत आज्यभागी जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति । आज्यभागावित्येतयोर्भागयोः संज्ञा । अयेरुत्तरपार्श्वे तु सोम्यं सुवेणोर्भा जुहुयात् । विज्ञायत एतौ आज्यभागी । यज्ञपुरुषस्य चक्षुपी इत्येवं श्रूयत इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेस्मात् यज्ञपुरुषस्य हि प्रत्यञ्जुपस्यासीनस्य दक्षिणमक्षुत्तरं भवति, उत्तरं दक्षिणम् । तस्माद्दक्षिणसंज्ञैव शक्या कर्तुं नोदक्संज्ञेत्यर्थः । श्रुत्याकर्षोऽन्यत्र कचिदुदक्संज्ञायामपि यथा सादिति । तेन ऋलिहरणे प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो ऋलिहरणं सिद्धमिति ॥ अत्र भगवान्—‘अथाज्यभागी जुहुयात्पार्श्वेऽभेरुत्तरेऽग्नये । स्वाहेति दक्षिणे सोमाय स्वाहेति यथाक्रमम्’ इति ॥ अत्राज्यभागयज्ञोः पूर्वार्धसमतया जुहुयात् । तथाचापस्तम्बगृह्यम्—‘अथाज्यभागी जुहोत्वग्नयेस्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धं सोमायस्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धं समं पूर्वैण’ इति । इत्याज्यभागहोमः ।

अथावदानधर्मः । तत्र कारिका—‘द्व्यामुपस्तृणाज्यमोपयचरुमध्यतः । अद्य हविरहुष्टुपर्वमानं तदोप्य च ॥ अस्य पूर्वतल्लद्वेषासां तदावपेत् । पात्रस्यमभिचारार्थं दर्बीसं चाभियारवेत्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘मन्वात्पूर्वार्थाच्च हविषोऽवधति’ इति । अस्वार्थः—हविषो मन्वात्पूर्वार्थाच्च अहुष्टुपर्वमानं हविरवधतीति देवो नियम्यत इति ॥३३॥ अत्रापेक्षितावदानधर्मविशेषं तु विवाहप्रकरणोक्तं दर्शयिष्यामः—‘अध्वङ्गलापुस्त्यीर्यं आत्वा भ्रातृस्थानो वा द्विर्लजानानवपति त्रिर्जामदम्यानां प्रत्यभिचार्यं हविरयत्तं षोऽवदानधर्मः’ इति । अत्र भगवान्—‘शुद्धं सव्ये समादायोपस्त्यीर्यं द्विरवधति । मन्वात्तद्धविषोऽन्येत्पूर्वार्थाचापि पाणिना । शुद्धा विलेऽथ निक्षिप्य हविः प्रत्यभिघारयेत् । अभिचार्यं द्विरवचम्’ इत्यवदानधर्मधतुरवचिनाम् ॥ पश्चावचिनां तु कारिका—‘पश्चावची तु पश्चार्थादप्यवधति वै ततः’ इति । पङ्कुरुशिव्योऽपि—‘मन्वात्पूर्वार्धतः पश्चार्थात्पश्चान्चिनां तथा । सिद्धा हि जामदम्यानां ग्रान्प्रत्यसंस्थतापि च’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘मन्वात्पूर्वार्धात्पश्चार्थादिति पश्चावचिनाम्’ इति । अस्वार्थः—पश्चान्चिनां तु मन्वात्पूर्वार्धात्पश्चार्थादित्येवमदानं भवति । पश्चार्थादित्येतावतेन सिद्धे मन्वात्पूर्वार्थादिति पुनर्वचनं प्रत्यसंस्थता यथा स्यात् प्राक्संस्थता माश्रुदित्येवमर्थमिति ॥ ३३ ॥ पश्चावचिनास्तु भगवान्पर्यजीगणत्—‘जामदम्या वत्सविदा आष्टिंपणास्तथेन च । मार्गयच्यावना और्वाः पश्चान्चिन ईरिताः ॥ एनेभ्योज्ये दिवाः सर्वे देवाश्चतुरवचिनः’ इति ॥३३॥ अत्रावदानकले नरस्पृशमकृत्वा प्रथमावदानं तिरथीनाभिरङ्गलि-

पाठा०—१ मानमस्येव च । २ इत्यथ स्वात्तरा भवेत् । ३ मभिचार्यं सार्वभिव्य । चार्थासां चित्तगन्धभियारवेत् ।

भिर्द्वितीयाद्यदानमनूचीनाभिरद्भुलिषिरेवं सर्वत्रावद्येत् । तथाचापस्तम्बः—‘मन्थादद्भुष्टुर्पर्वमात्रमवदानं तिरीचीनमव-
 धति पूर्वार्थाद्वितीयमनूचीनं चतुरवचिनः पञ्चावचिनोऽसंभिदन्नसंहताभ्यामद्भुलिभ्यामद्भुष्टेन च पुरोडाशस्यावधति’
 इति॥ॐ॥ अत्र होनद्रव्यभेदेनाहुतिप्रमाणभेद उक्तः सिद्धान्तशेखरे—‘कर्मप्रमाणमाज्यं स्यान्मधुक्षीरं च तत्समम् । तण्डुलानां
 शुक्तिमानं पायसं प्रयत्तेः ममम् ॥ कर्ममात्राणि नक्ष्याणि लाजा मुष्टिमिता मताः । अन्नं ग्रामसमं ग्राह्यं शकं ग्रासार्थमा-
 त्रकम् ॥ मूलानां तु त्रिभागः स्वात्कन्दानामष्टमांशकः । ईक्षुः पर्वप्रमाणः स्याद्भुलिद्वितैयं लता ॥ प्रादेशमात्राः समिधो
 न्नीहीणाभेजलेः समाः ॥ तिलसक्तुकणादीनां मृगीमुद्रा प्रमाणतः । पत्रगुण्यलतानां तु स्वमानाहुतिरिष्यते ॥ चन्द्रश्रीखण्डकस्तूरी-
 कृद्भुमागुरुकर्मदाः । हरिमन्थसमाः प्रोक्ता गुग्गुलुर्देरीसमः ॥ आहुतीनामिदं मानं कथितं वेदवेदिभिः’ इति । हरिमन्थश-
 णकः ॥ ॐ ॥ मृगीमुद्रालक्षणमुक्तम्—‘स्वात्रिमुद्रा होमे सर्वफलप्रदा’ इति । इत्यवदानधर्मः ।

अथ प्रधानहोमः । तत्र कारिका—‘जुहुयादत्रये स्वाहा दर्व्या मध्ये हविर्भुजः । प्रत्यक्तरो वा देशोऽयमाज्यभागावपेक्ष्य च ॥
 जुहोत्यपिदधदिव दर्व्याः पार्थेन याञ्चिकः’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘मध्ये हवींषि प्रत्यस्तार वा प्रास्संस्थान्युदक्संस्थानि वा’
 इति । अस्यार्थः—अग्नेर्मध्ये हवींषि जुहोति प्रत्यक्तार वा देशे हवींषि जुहोति । प्रत्यक्तारमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे । तत्रापि

पाठात्—१ तत्रिभाग स्वाह । २ मष्टमांशक मष्टमांशत । ३ इक्षुपत्रप्रमाण स्वाह । ४ द्वितैय तथा । ५ मज्जरीसमा । ६ गुग्गुलुलता तु । ७ प्रत्यक्तारे
 वा देशेवम् । ८ मन्थप्रवेष्टे ।

देशे ग्राह्यस्थानि वा सुहोद्युदवस्थानि वा । ननु ग्राह्यस्थानीत्यसिद्धसत्यप्युदसंस्थानि वेति याश्चन्द्रात्प्राप्तया ग्राह्यसंस्थया सह विकल्पे सति पथे ग्राह्यसंस्थस्यसिद्धाति किमर्थं ग्राह्यसंस्थानचनम् । उच्यते—देशद्वयस्य संख्याद्वयस्य चानन्तर्ययोगो माभूदित्येवमर्थम् । तेन देशद्वयेऽपि संस्थाद्वयस्य यथासंस्थ्यता नास्तीति सिद्धमिति । अत्र भगवान्—‘शुद्धाः पार्थिवं हृषते । अथदायावदायैवं तैर्लैर्मन्त्रैर्होत्वथ । स्थालीपाकस्य वाभान आर्च्येनैव हुनेचतः’ इति ॥ ॐ ॥ अत्र होमसाधनमुक्तं स्मृत्यर्थ-सारे—‘द्रवत्सुवेषेण होतव्यं पाणिना कठिनं हविः’ इति ॥ ॐ ॥ तत्र यज्ञपुरुरूपस्य जिह्वास्थानानि विज्ञाय होतव्यम् । अज्ञात्वा होम दोषस्वरणात् । तदाह संग्रहकारः—‘यत्र काष्ठं तत्र रुपां हुनेचेद्ब्रह्माधिकुवरः । धूमस्थाने शिरः प्रोक्तं मनोदुःखं भवेदिह ॥ यत्राल्यज्वलनं नेत्रं यत्रमानस्य नाशनम् । भस्मस्थाने तु केशः स्नास्थानानाशो घनशयः ॥ अङ्गारे नासिकां पिद्यान्मनोदुःखं विदुर्गुहाः । यत्र यज्वलनं तत्र जिह्वा चैव प्रकीर्तिता । गजनाजिमण्डे तु वह्निः शुभफलप्रदः’ इति । अन्यथा—‘यत्र काष्ठमिदं कर्णो यत्र धूमस्तु नासिका । काष्ठमल्पज्वलत्वेनं ज्वलनं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥ प्रज्ज्वाला वह्निलिहायामेत-द्वोमस्य लक्षणम् । अत्रौ कर्णाहुतिः कुर्याद्भिक्षव्याधिपीडनम् ॥ नासिकायां मनोदुःखं चक्षुषी ग्रामनाशनम् । मूर्ध्नि स्थानेऽ-शुभं कुर्याद्राजा राष्ट्रे विनश्यति ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जिह्वायां होममाचरेत् ॥ जिह्वास्थानं तु न ज्ञात्वा होमं यः कुरुते द्विजः । स होमो निष्फलं याति यटि होमस्य दुर्गतिः’ इति ॥ ॐ ॥ जिह्वानामान्याह स एव—‘काली कराली च मनोजना च

पाठा०—१ इय इषि सुवेसिव । २ काष्ठान्न कर्णी ।

तुलोहिनी या च गुप्तवर्णा । स्फुलिद्धिनी विंशरुचिथ देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः' इति । ग्रन्थान्तरे—'सुवर्णा कनका रक्ता
 कृष्णा नीर त गुप्तभा । बहुरूपातिरक्ता च सप्त जिह्वाः प्रकीर्तिताः ॥ सुवर्णा वारुणी जिह्वा मध्यमा कनका स्मृता । रक्ता चैवो-
 न्नग जिह्वा कृष्णा वाम्बुद्विजि स्थिता ॥ सुप्तभा पूर्वदिग्जिह्वा अतिरक्ताभिगोचरं । ऐशाने बहुरूपा च विदाथानान्यनुक्रमात् ॥
 वसिष्ठो वामदेवश्च जागलिः काश्यपस्तथा । कण्ठो बृहस्पतिश्चैव रोमपादोऽङ्गिरास्तथा ॥ विवाहे वारुणी जिह्वा मध्यमा यज्ञक-
 र्मेणु । उत्तरा चोपनयने दक्षिणा पितृकर्मणु ॥ ग्राचीना सर्वकामेषु थायेयी शान्तिकर्मणु । ऐशानी चोग्रकार्येषु क्षेतद्वोमस्य लक्ष-
 णम्' इति । स्मृत्यर्थमारे—'बहुशुल्केन्यने यानां सुप्तमिद्रे विभ्रुमके । व्यङ्गारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा कश्चित् ॥ अग्निः
 प्रदक्षिणाग्निः शुभदश्च शुभाग्रहः' इति । अपिच—'हिरण्यवर्णा जिह्वा च पथिमे दिशि तिष्ठति । वसिष्ठोऽस्या क्रपिः श्रोक्तो
 विनाहादिषु कर्मणु ॥ कनका मध्यमा चैव वामदेवस्य जातके । रक्तोत्तरा च जावालैरौपनायनकर्मणि ॥ कृष्णा च दक्षिणा
 जिह्वा काश्यपी पितृकर्मणि । कण्ठस्य सुप्तभा पूर्वा सर्वकर्मणु श्रवते ॥ अतिरक्ताभिदिग्भागे गुरोः शान्तिकर्मणि । ऐशाने
 बहुरूपा स्याद्रोमपादोऽङ्गिरोऽथवा । एवं जिह्वाविधिं ज्ञात्वा बहुयादक्षयं भवेत्' इति । आपस्तम्बोऽपि—'यदा वीताचिल्ललाय-
 तीनाग्निग्थाद्गुतीशुहोति' इति । अत्र एतु श्रुयतेऽग्निहोत्रकरणे—अङ्गिरा मवन्ति । तेभ्योऽङ्गिरेभ्योऽचिरेदिति । प्रजापतिस्तर्ह्यग्निः ।

पात्रा०—१ तुलोहिता वा च । २ विषण्णी वा देवी । ३ लेलायमाना इति । ४ पूर्वजिह्वास्यात् । ५ अङ्गारे लेलिहाने च ।

तस्मिन्वस्य तथाविधे जुहति । प्रजापतेरेवास्याग्निहोत्रं हृतं भवति । शरोङ्गारा अच्युहते । ब्रह्म तर्होभिः । तस्मिन्वस्य तथाविधे जुहति । ब्रह्मत्रिचास्याग्निहोत्रं हृतं भवति' इति । इति प्रधानहोमः । तदेतत्सकलहोमनाधारणं पूर्वगतम् ।

अथेदानीं कर्मसमृद्धिसंपादकं सिष्टकृदारिकमुपरित्ततत्रमुपपाद्यते । तत्र कारिका—'उपस्तीर्याथ हविषो द्वयोरस्युत्तरार्धतः । पूर्वावदानतो भूवः सकृत्सकृदवयति ॥ ओष्य द्विरभिषार्यात्र पात्रशं नाभिधारयेत्' इति । अत्र सिष्टकृदवदानेऽपि चतुरवर्षिणां तद्धर्मण भवितव्यम् । तत्रायं क्रमः—'द्वर्षाभ्युपस्तीर्य सर्वेभ्यः प्रधानचरुभ्यः सकृदवदाने चतुरवर्षिता न स्यादिति चेत्तत्र दोषः । प्रधानदेवतानेकत्वत्सु कर्मसु देवताभेदेन हविःपृथग्लेऽपि सिष्टकृदर्थत्वाकारेणकत्वात्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः पृथग्पृथगवत्तमप्येकमेवेति न चतुरवर्ष्यवदानमर्ममङ्गः । पञ्चावत्तिनांतु कारिका—'सिष्टकृत्युत्तरार्धस्य पुरस्तादप्यवयति' इति । हविष उत्तरार्धोत्सकृत्सकृदवयन्पुरस्तादर्चादप्यवयतीत्यर्थः । इतरसु गमानम् । इदमत्र गृह्यम्—'उत्तरार्धात्सौविष्टकृतं नात्र हवींषि प्रत्यभिषारयति' इति । अस्यार्थः—सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सिष्टकृदर्थमवदानं प्रधानावदानान्द्रव्यः सकृत्सकृदवयण्डयति । पञ्चावर्षीत्वं सकृत्सकृद्वितीता पुनरपि पूर्वावदानदेशस्य पुरस्तात्सकृदवयचेत्तथा दृष्टत्वात् । ततो द्विरपरिष्टादभिषारयति पञ्चावर्षी चतुरवर्षी चेति सिष्टकृति हविःश्रेणं न प्रत्यभिषारयति । अत्रग्रहणमवैव नाभिषारयति नै प्रधानहविःपित्येवमर्थे हविःशब्दश्रेणो वर्तते । यद्यवचे वर्तेत तच्चतुरवर्ष्यताहारिनिः स्यात् न चेप्यत इति । गृह्यपरिशिष्टेऽपि—'सिष्टकृति द्विरपरि षिष्टादभिषारयेत्पञ्चावर्षी हावचात्पुर-

पाठो—१ एवतिनां पर्वण । २ हविष एवस्येति । हविषा एवस्येति । ३ सिष्टकृत्युत्तरार्धस्य ।

न्नागावधेन्' इति । भगवानपि—'अथ सीविष्टकृतं हविर्भ्यः सकृदेव तु । अथदायोचरार्धात्तवाभिषार्यं हविः पुनः ॥ आ-
 ग्यारदानैः श्रेषाणि तवदानानि पूरयेत्' इति । फारिका—'यदथेत्यादिना हुत्वा प्रागुदक्तु हविर्भुजः' इति । इदमत्र गृह्यम्—
 'यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यथा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टित्यष्टकडिद्वान्सर्वं खिष्टं शुद्धं करोतु मे ॥ अग्नये खिष्टकृते शुद्धतद्भुते
 मयंप्रायश्चित्ताद्भुतीनां कामानां समर्थयित्रे सर्वोन्नः कामान्समर्धय स्वाहा' इति । अस्यार्थः—अनेन मन्त्रेण खिष्टकृतं शुद्धयादिति ॥
 ॥ ॐ ॥ होमस्थानमुक्तं तत्रैव—'उत्तरपुरस्तात्सीविष्टकृतम्' इति । अस्यार्थः—अग्रेरुत्तरपूर्वदेशे सीविष्टकृतं हविर्भुहोतीति ।
 अत्र भगवान्—'यदस्य कर्मण इति हुत्वा खिष्टकृदाद्भुतिम्' इति । इति त्विष्टकृदोमः ।

अथ रज्जुप्रहरणम् । तत्र फारिका—'ताभिध्मवन्धनी रज्जुं विस्रस्य प्रास्य चानले' इति । गृह्यपरिशिष्टेऽपि—'इध्मव-
 न्धनरज्जुं विस्रसात्रीं प्राशेत्' इति । भगवानपि—'इध्मवन्धनयोक्तं च विस्रसात्रीं विहृत्य च' इति । इति रज्जुप्रहरणम् ।

अथ प्रायश्चित्तहोमः । तत्र फारिका—'अयाधेत्यादिभिर्ब्रह्मैतान्याद्भुतिसप्तकम्' इति । गृह्यपरिशिष्टेऽपि—'अया-
 धीप्रैस्यतो देवा इदं विष्णुरिलेतायिव्योहृतिभिश्च जुहुयादेताः सप्तं सर्वप्रायश्चित्ताद्भुतयः । एतांश्च ब्रह्मा कर्तारं परीत्य प्रत्यगुदीच्याम-
 यन्प्राय जुहुयान्' इति । अत्र भगवान्—'आसीनो वा स्थितो वा सन्नग्रेरुत्तरपश्चिमे । अयाधेत्येकयर्चा तु अतो देवा अत्र-
 न्तु नः । इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिर्दुत्ता चतस्रभिर्धृतम्' इति । ततो ब्रह्मा मन्त्रविपर्यासादिनियतनिमित्ते प्राप्तं फारिकोक्तं—यद्बोदेवा

पाठा—) अयाधामे अग्रेदेवा । २ गत्तं प्रायश्चित्ताद्भुतीः । ३ एता ब्रह्मा च ।

इति मंत्रेण यथाचारमांप्लम्बकल्योक्तेनानाज्ञातमिति मंत्रेण चाज्याहुतीर्बुहुयात् । तत्र कारिका—‘व्युत्क्रमो देवतानां तु संकल्पादौ भवेद्यदि । द्रव्याणां व्युत्क्रमः साचेत्तथा निर्वपणादिषु ॥ मन्वात्पूर्वार्धतथेति व्युत्क्रमो वा भवेद्यदि । यद्वोदेवाकृचा नद्या बुहुयाच्च सुवाहुतिम्’ इति । आपस्ताम्बस्तु—‘अनाज्ञातमिति तिस्रोऽनाज्ञाते बुहुयात्’ इति । इत्येतन्नित्यप्रयायध्विचविषयम् ।

अथ नैमित्तिकप्रौयध्वित्तम् । तत्र कारिका—‘स्वयं ज्वलंधेदुद्दीप्यसेति द्वाभ्यां समिद्धयम् । आधेयमुपधाते तु पुनस्ते-
त्यनया समित् ॥ अर्वाक् शम्ब्यापरासात् बहिरायतनाद्गतम् । प्रायध्विचसनाप्त्यन्तं समर्थं जीवितुं यदि ॥ इदं त इत्थुचा तस्य स्वानेऽग्निं प्रक्षिपेत्पुनः । आज्याहुतीश्च बुहुयाद्ब्रह्माह्व्यार्ष्येथ पूर्ववत् ॥ अतिक्रान्तो यदा शम्ब्यापरासमनलो भवेत् । चरुः पोथिकृतः कार्यः पूर्णाहुतिरथापि वा ॥—शम्ब्यापरासः शम्ब्याप्रमाणम् । ‘शम्ब्यापरामः शम्ब्याया परिमितो देशः’ इति सूत्र-
व्याख्याने षड्गुरुभिव्येणोक्तत्वात् । शम्ब्या च षट्त्रिंशद्बहुला । ‘शम्ब्या षट्त्रिंशद्बहुला’ इत्यापस्तम्ब्यसंरणात् । पूर्णाहुतिप्रकारं तु कारिकोक्तद्वयस्य दर्शयिष्यामः । आहुतिर्द्वयमाना तु वह्निः स्कन्देत् वै यदि । देवाऽऽनमगन्त्यज्ञ इत्यनेनाभिमुख्यं ताम् ॥ द्रप्त-
ध्वेत्याहुतिं हुत्वा प्रक्षिपेदनले पुनः । देवाऽऽनेनेति सर्वत्र स्कन्धे तभिमुखेद्वयिः ॥ होतव्याज्याहुतिस्तत्र ब्रह्माह्व्यार्ष्यसमुच्चयात् । प्राग्यागाश्रुत्क्रमे ज्ञाते इदं कृत्वा यजेततः ॥ अविज्ञातविषयसिं विहितान् देवतां सरन् । इष्टवांस्तत ऊर्ध्वं तु व्युत्क्रमावगमे सति ।

पाठा०—१ आपस्ताम्बोक्तकल्पेण । २ प्रायध्वित्तानि । ३ स्वयं ज्वलेत्वेत् । ४ परिष्कृत-कार्यं । ५ वह्निः रुक्ता भवेद्यदि । ६ स्कन्धं नाभिमुखेत् । ७ ब्रह्माह्व्यार्ष्यः समुच्चयः ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागं नावर्तयेत्तदा ॥ यदा त्वविहितां कान्चिद्देवतामिष्टवांस्तदा । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागमावर्तयेत्कृतम् ॥
 पवित्रं यदि नश्येच्चत्स्यात्पवित्रवते चरुः । यदा हविरपकं स्यात्तन्नैव हविषा यजेत् ॥ चतुश्शरावमात्रं तु पञ्चद्वीह्निभिरोदनः ।
 भोजयेत्तेन चान्नेन चतुरो ब्राह्मणानथ ॥ बहुदग्धमदग्धं वा किञ्चिदेव यदा हविः । शिष्टेनेष्ट्वा पुनर्यागः स्यादारभ्यादितस्तदा ॥
 कृत्वा दग्धं यदा तत्स्यात्पुनरुत्पादयेद्धविः । स एव यागः कर्तव्यः पुनर्यागस्तु नेष्यते ॥ मध्यात्पूर्वार्धतोऽथचं यदि द्रुष्टं
 हविर्भवेत् । तस्मै हविषोऽवधेन्मध्यात्पूर्वार्धतः पुनः ॥ इध्माधाने कृते द्रुष्टं प्रधानं हविरत्र चेत् । तत्स्थाने जुहुयादाज्यमद्रुष्टं च
 जुहोत्यथ ॥ एवं समाप्य यद्रुष्टं तदप्सु प्रक्षिपेत्पुनः । अन्याधानादिको यागः पुनः कर्तव्य एव तु ॥ प्रागिध्माधानतो द्रुष्टे
 प्रधानहविषि लथ । तद्धविः पुनरुत्पाद्य पूर्ववत्तत्समापयेत् ॥ अज्ञानां चेद्धविर्द्रुष्टं तदप्सु प्रक्षिपेत्पुनः । खिष्टकृद्धविषो दोषे आ-
 ज्येनैव समापयेत् ॥ प्रच्युतेस्तु नरैः केशीः कीटैर्वा गंधसेविभिः । वसाशुशुकमज्जास्थिमूत्रविट्छेददूषकैः ॥ श्लेष्मादीरपि वीभ-
 त्पदृष्टानि स्युर्हवींषि चेत् । भिन्नानि चैव सित्तानि दृष्टानि स्युः क्षिपेज्जले ॥ सुप्त्य भिद्यत चेदन्यामाहृत्य जुहुयाद्धविः ॥
 वानस्पत्यानि भिन्नानि प्राग्दण्डान्यनले क्षिपेत् । अन्यचौद्युचिसंबद्धं मृन्मयं छिन्नमेव वा । भूमिर्भूमीति मन्त्रेण प्रक्षिपेदेव तज्जले ॥
 अथ श्रुतिः—‘भूमिर्भूमिगान्माता मातरमर्च्यगात् । भूयासं पूषैः पृथुभिर्यो नो देष्टि स भिद्यताम्’ इति ॥

अथ प्रायश्चित्तानन्तरं कृत्यमाह स एव—‘प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै । कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥ प्रायश्चित्तविशेषस न्न नोक्तो भवेद्विधिः । होतव्याज्याहुतित्वात् भूर्धुवःस्वरितीति च’ इति ।

अत्र सृष्टिचन्द्रिकायां प्रजापतिः सर्वोत्कृष्टं प्रायश्चित्तमाह—‘प्रमादात्कृर्वतां कर्म प्रन्यवत्यध्वरेषु यत् । सरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्वादिति श्रुतिः’ इति । अत्ररेषु यज्ञेषु । एतत्प्रायश्चित्तजपहोमं त्रक्षैव कुर्यात्—‘जुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्मणम्’ इति सूत्रात् ॥ ॐ ॥ प्रायश्चित्तविशेषकर्त्रे ब्रह्मणे दक्षिणाविशेषमाह कारिकाकारः—‘यन्मुख्यं स्वगृहे द्रव्यं होमकर्त्रे ददाति हि’ इति । ब्रह्मभावे यजमान एवेतान् जुहुयात् । तथाच कारिका—‘यजमानस्तु जुहुयाद्ब्रह्मभावे सुवाहु-तिम् । रुम्बचिद्राज्जणायास्विन्पक्षे द्रव्यं ददाति च’ इति । इति प्रायश्चित्तहोमः ।

अथ पूर्णाहुतिः । तत्र कारिका—‘आख्यं द्वादशठस्तु गृहीता पूरेत्सुचम् । तथा चाज्याहुतिः कार्यी सा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥ सुवपूर्णाहुतिर्ना स्वादित्सेके याज्ञिका विदुः’ इति । भगवांस्तु—‘अयाञ्चेत्यादिभिर्हुता समुद्राद्गर्भिमृक्ततः । संततामा-ग्यथागं तां पूर्णाहुतिमयान्चरेत्’ इति । अत्र समुद्राद्गर्भिमःसूक्तेन विज्योतिषेत्पृचा च होमं कुर्यादित्युक्तमृग्विधाने—‘समुद्राद्गर्भिमःसूक्तेन संपतास्मा जितेन्द्रियः । विज्योतिषेति ज्वलेद्यद्येच्छेज्जातवेदसम् ॥ तममिमृक्तसंपती (१) भद्रेण द्रविणेन वा’ इति ॥ ॐ ॥ अत्रेति कर्तव्यतामाह संप्रहकारः—‘एवं यथोचितं प्रकृत्या हुता पूर्णाहुतिं चरेत् । धृतेनापूर्वे सुगर्भममूर्ध्ववक-

पाठा०—१ अन्यभेदाध्वरेषु यत् । २ प्रायश्चित्तकर्त्रे । ३ तममि जितेन्द्रियाणि ।

सुचि सुवम् ॥ निधायाधीमुखं न्यस्य सुवाग्रे कुसुमाद्यतम् । पश्चाद्दामपुरोदधकराम्भ्यां शङ्खसुद्रया ॥ गृहीत्वा सुवसुवौ मन्त्री
सुवाग्रन्यस्तलोचनः । क्रजुकायः प्रसन्नात्मा समपादः समुत्थितः ॥ स्थिरधीकुडुयादग्नौ वैवसंमितधारया । पूर्णाहुतिरियं प्रोक्त्वा
सर्वकर्मसंपूरणी' इति । इति पूर्णाहुतिहोमः ।

अथ तण्डुलकणादिप्रहरणमाह भगवान्—'तुपांक्वणान्ससुच्छिष्टान्संप्रोक्ष्यामौ प्रहृत्य च' इति ॥

अथ पूर्णपात्रनिनयनादि । तत्र कारिका—'निनयेत्पूर्णपात्रं तन्निहितं तथ वहिषि । आपो अस्मानयं मन्त्र इदमप्य इती-
तरः ॥ सुमिथ्या न इति तन्य एमिर्मार्जनमाचरेत् । एतच्चञ्च हुतानां स्वाभ्योपवासादिरिष्यते ॥ देवतात्तत्रत्रोक्त्वाः संधःकाल-
सथेष्यते । कार्यं पुंसानादां तु पत्न्या अपि च सार्जनम् ॥ केचिदन्ये नेति चाद्गुरुपस्थायौचमेस्वरः । पर्युष्य परिपिच्यथि हुत-
शिष्टं घृतं च यत् ॥ ब्रह्मणे तदभाषे तु ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयते' इति । इदमन्त्र गृह्यम्—'वहिषि पूर्णपात्रं निनयेदपोऽवभृद्यः पाक-
यज्ञानामेतत्तत्र हविरुच्छिष्टं दक्षिणा' इति । अस्वार्थः—यत्पूर्वं निहितं पूर्णपात्रं तदधुना वहिषि निनयेदित्यर्थः निपिञ्चेदित्यर्थः ।
यदिदं पूर्णपात्रनिनयनमेपोऽस्य कर्मणोऽवभृद्यो भवति । अचगृथवचनमवभृथमभ्यासार्थम् । तेन कालोऽभ्युक्षणं च भवति । कालस्तु
सर्वप्रायश्चित्तेभ्य ऊर्ध्वं प्राप्तंस्वाजपात् । अनेनैवाभ्युपायेन सर्वप्रायश्चित्तानि च संस्थान्तपञ्च कर्मा कार्याणीत्युक्तं भवति ॥ ४३ ॥
निरसनोपवेशने ब्रह्मजपः सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थाजप इति ब्रह्मणः पञ्च भवन्तीत्युक्तं तत्रैवं क्रमः—पूर्वं कर्ता सर्वप्रायश्चि-

पाठा ०—१ न्यस्येत्सुवाग्रे कुसुमाद्यतम् । २ यन्मन्त्रमित्यथारम्भ । ३ पूर्णपात्रं तु निहितं । ४ सवस्तुत्तलस्वमित्यथे ।

चानि बुहोति । ततो ब्रह्मा तानि बुहोति । ततः कर्ता पूर्णपात्रं निनयति । ततः संस्थानपेनोपतिष्ठते । ततो ब्रह्मोपतिष्ठते । ततः कर्ता पूर्णपात्रं तु—आपो अस्मान्मातरः० इन्द्रमापुः० सुमित्र्या नुः० इत्येतेर्मन्त्रैरिति । एतच्चतुर्णं सर्वेषां पारुष्यज्ञानं भवतीति । पारुष्यज्ञानं श्यालीपाकमदद्यात् हुतानामेव तत्र यथा स्वात् प्रहुतब्रह्मणि हुतानां माभूदित्येवमर्थम् । अङ्गसं-
हन्तिनाम् । महविधानमित्यर्थः । यद्यपि मर्वसुच्यते तथापि । न प्रधानदेवताः प्रसजन्ति । 'देवतागमे नित्यानामपायः' इति वाधदर्श-
नात् । उच्छिष्टहविर्दक्षिणां ददानी ब्रह्मणे यद्यस्ति ब्रह्मा । तदभावे ब्रह्मणेभ्यः कर्माङ्गसाहचर्यादानमिति । बृहस्पतिरिशिष्टेऽपि—
'यद्विपि पूर्णपात्रं निनीय ताभिरद्रिरापो अस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तिस्तदमापः प्रवहत इत्येताभ्यां सुमित्र्या न आपलोपधयः सन्ति-
त्यनेन चात्मानं त्रिरसि माजीवेत् संस्कार्योनापि संस्कारकर्मस्यथाधिर्मोचय इति संस्थानपेनोपतिष्ठते ततो ब्रह्मा च । अथ कर्ताभिः प-
रिममूहनपर्युक्षणे कुर्यादेतदेव तत्रमन्येषु श्यालीपाकवत्सु कर्मस्त्विति । पूर्णपात्रविषये स्मृतिरूपेणाहाचार्यः—'गङ्गाद्याः
मरितः सर्वाः पूर्णपात्रे तु संश्लिताः । ताभिरभ्युक्षितो यस्तु स पुनीतो भवेदेवः ॥ कर्मान्ते पूर्णपात्रं तदाकृष्यैवाचनि स्पृशन् ।
यद्विपि श्यान् संतर्प्य सावयेद्वारुणां दिशम् ॥ वामं तत्पत्रिमे न्यस्य ऊर्ध्वक्षेण गृह्य च । न्यञ्चं कुर्यात्ततः पात्रं पश्चिमाभिमुखं द्विजः ॥
ताः स्पृशन् विग्रमानास्तु समुद्रं प्रति पावनीः । आत्मानं श्रोक्षयेद्विद्वानद्रित्ताभिः शुभाप्तये' इति । संतर्प्येति संतर्पणश्रुत्सेचनम् ।
अपमिह क्रमः—'प्राच्यो द्विगि देवा श्रुतिर्जो मार्जयन्तामित्यादिपञ्चमैः प्रागादिपञ्चद्विधु यथालिङ्गमुत्सिञ्चेदिति । अत्र

पाडा०—१ विहगाभितस्तिदं वाक्यं इति प्राप्तिः । २ तत्पत्रिणिति ।

मदी । नैकेकांचनेत्यपि पक्षे तत्रैताभ्यो देवताभ्यो शुहोति मन्त्रानादेशे । इतीयमेव व्याख्या साध्वी मन्त्रप्रकरणत्वात्, तेन जातक-
 मादी होमोऽस्ति । अन्येतु—पूर्वोक्तदोषपरिहारेण वर्णयन्ति तत्र परशास्त्रे होमशोधते, स्वशास्त्रे तु कर्ममात्रं तत्रैता देवता भव-
 न्तीति । क । जातकर्मादी । एकवर्द्धिरिह्मज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकाला इति । एकं वर्द्धिरादिर्येषां पाकयज्ञादीनां ते
 तथोक्ताः । तुल्यकाला एककालाः एकसिन्काले आपद्यन्ते । के । पाकयज्ञाः समानकाले कार्यत्वेन ग्रास्तास्तदा ते समानतन्त्राः
 कार्यो इत्यर्थः । किमुदाहरणम् । यदा पर्वणि राकादौ शुत्रकामनोत्पद्यते तदा काम्यपार्वणयोरेककालत्वम् । यदा चाग्रयणाश्वयुजी-
 कर्मणी आश्वयुज्यां क्रियेते तदा तयोरेककालत्वम् । वर्द्धिरादिग्रहणस्य तत्रोपलक्षणार्थतां स्पष्टयितुं यज्ञगाथासुदाहरति—तदेपेति ।
 तत्र तसिन्नर्थ एषा यज्ञगाथा गीयते पठ्यते—पाकयज्ञानिति । यद्दूनां पाकयज्ञानामेकसिन्काले समासाद्य ग्राप्य एकाज्या-
 नेकनर्दिपः एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति देवते इति । न प्रतिदेवतं तत्रमावर्तयितव्यमित्यर्थं इति । यत्प्रपरिशिष्टे तु—‘अथा-
 स्मिन्नाधलायनयुद्धे यानि कानिचिदन्यनोक्तानीहेच्छता आचार्येणानुमतापि श्रापितानि, यानि चोक्तप्रदर्शितक्रियाणि तानि सर्वाण्य-
 वबोधाय यथावदभिधास्यामः—कर्ता स्नातो घृतानार्द्रवासा यज्ञोपवीत्याचान्तः ग्राभ्युस आसीनो दक्षिणाङ्गकारी समाहितो
 मन्त्रान्ते कर्म कुर्वति । प्ररष्टुचोक्तिप्लुगन्तेषु, अनादेश आज्यं द्रव्यं, सुवः कैरणम्, अवदानवत्सु दर्बी, पाणिः कठिनेषु, कर्मावृत्तौ
 मन्त्रोऽप्यावर्तते, कर्मणोऽन्त आचमनं चेति सामान्यम्’ इति । अत्र श्रौतसूत्रम्—‘सर्वत्र जपानुभवणाप्याथनोपस्थानान्युपांशु मन्त्राश्च

पाठा०—१ समास्तायदेवे ग्राप्यत्वे । २ सर्वावबोधाय । ३ ऋणोभ्यवदानवत्सु ।

कर्मकरणाः' इति । अस्वार्थः—सर्वतःशुद्धोऽपि संवच्यते मध्यगतस्य विशेषग्रहणात् प्रयोजनवत्त्वाच्च । असिन्धाखे यानि ज-
पादीनि तान्युपांशु प्रयोक्तव्यानि । चन्द्रबदेनात्र सर्वत्रेत्युपाधिख्याकथ्यते । मन्त्राः कर्मकरणाच्च सर्वत्रोपांशुप्रयोक्तव्याः । उपां-
शुतसंबन्धं लक्षणे 'कारणवदशुद्धममनःप्रयोग उपांशु' इति ॥ ६३ ॥ जपादीनां पण्णां लक्षणमुच्यते—'जपसुचारणं विद्यार्त्क-
सार्थमपि तन्नवेत् । अर्थतः कार्यलाभप्रोदर्थ एव क्रती भवेत् ॥ मन्त्रसुचारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संसरेत् । शेषिणं तन्मना भूला स्या-
देतदनुमन्त्रणम् ॥ एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं चोक्षणादिकम् । अग्निः संमर्शनाधिमयात्तदेवाप्यायनं स्मृतम् ॥ उपस्थानं तदेव स्या-
त्प्रणतिप्यानसंपुतम् । चासं कर्म यदेतेषु मन्त्रकाले क्रियेत तत् ॥ कर्मणः करणं तस्य विहितार्थप्रकाशनम् । मन्त्रेण कृता मन्त्रान्ते
क्रियते कर्म तेषु तु ॥ इदं कार्यमनेनेति न कचिद्दृश्यते विधिः । लिङ्गादेचेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञिताः—' इति । अनुमन्त्रणग्रहणे-
नाभिमन्त्रणमपि गृह्यते । अनुमन्त्रणाप्यायनोपस्थानानां कर्मकरणलाविशेषेपि यत्पृथग्रहणं तत्र मन्त्रान्ते कर्मारम्भ इति कर्मकरण-
पणो यः स तेषु न भवतीत्यवमर्थम् । तेन मन्त्रोच्चारणसमकालभेदे तेषु क्रिया भवती'ति । अत्र भगवान्—'यत्रोपदिश्यते
कर्म कर्तुरङ्गं तु नोच्यते । दक्षिणस्तत्र वित्तोयः कर्मणां पारगः करः ॥ यत्र दिक्षियमो नोक्तो जपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्र दिशः
शला ऐन्त्री ताम्याऽपराजिता ॥ रौद्रमन्त्रेषु चैव वासुरेष्वभिचारिके । राक्षसादिजपे चैव कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥ आसीन
केशवः प्रहो वा नियमो यत्र नोच्यते । तदासीनेन कर्तव्यं न प्रक्षेपण न तिष्ठता ॥ नित्यं नैमिचित्तकं काम्यं कर्माहुस्त्रिविधं बुधाः ।

पाठा०—१ नष्ट्यते । २ राधते तु जपे । ३ कर्षव्याहुना ।

पुनेपां कर्मणां होतां तत्रं कल्पथ वश्यते ॥ अथो पितृभ्योऽभ्युदयथादं चैव परेऽहनि । हविव्यात्रं सङ्गुक्त्वा ब्रह्मचारी स्व-
 लंक्रुतः ॥ प्रकोष्ठं तन्तुभिर्मन्त्रैः संनबेदुत्तये द्विलः । पुण्यादं वाचयेद्विप्रैरितरेर्बेदपारगैः ॥ मनःप्रसादात्सत्योक्त्या तपसा स्नान-
 कर्मणा । आचम्य चाल्मनः शुद्धिं कृत्वा कर्म समारभेत् ॥ अनादेशे स्वायं कर्ता सम्य ऋत्विचपुरोहितः । प्राकूलता साधनानां
 प्राप्तसंखलं च कर्मणाम् ॥ कर्तुः प्राशुस्रताऽनुक्ते क्रियायां प्राप्तसमूहनम् । अन्नद्वये सत्येकेन चाग्नेन वचनोदिते । दक्षिणेनैव
 कर्तव्यं तथानुक्ताङ्गकर्मणि ॥ आसीनेनैव कर्तव्यं यत्र स्नानमचोदितम् । हविष्यं चोदितं तद्ददाज्यं तत्र हविर्भवेत् ॥ कर्मोप-
 धीतिना कार्यं निरीनेनापि चोदिते । अविज्ञातखरा मन्त्राः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तव्यो होमेषु विज्ञाताश्च विकल्पतः ।
 यस्मिन्मन्त्रे न पठितः स्वाहाकारो भवेद्यदि । स्वाहान्तेन प्रयोक्तव्यो होमेषु प्रणवादिकः ॥ यत्र स्वात्प्रत्युचंशब्दस्तत्रैवं होम
 इष्यते । ऋगन्ते तत्र होतव्यं ग्वाहाकारं पठेत्ततः ॥ जानीयात्प्रत्युचं मन्त्रं तदन्वानानुपदेशतः । एतद्भृशेषि ज्ञापितम् । तथाहि—
 'आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्युचं हुत्वे'ति । अस्वार्थमाह नारायणः—प्रत्युचग्रहणं कथम्, ऋगन्तेन होमः
 स्यात् न स्वाहाकारान्तेनेत्ययमर्थम् । स्वाहाकारं पठन् शुद्धयादित्यर्थः । तेन यत्र प्रत्युचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारयुक्त्वा पश्चा-
 द्दोमः कार्यं इति । इददत्तस्त्वाह—'आ नः प्रजाभिति चतसृभिः प्रत्युचं जुहोति । यत्र प्रत्युचग्रहणं नास्ति तत्रापि प्रत्युचहोमो
 भवति—'धाता ददातु दातुये' इत्यादौ । एकस्य कर्मणो बहुमन्त्रत्वमन्याप्यभितिकृत्वा यथाहापस्तम्बः—'वचनादेककर्म

पद्ममन्त्रम्' इति । इह प्रत्युच्यप्रहमयुगन्ते होमो यथा स्वात्साहाकारान्ते माश्रुदिति । केचिदगन्ते हुला पथात्साहाकारं कुर्यादिति चदन्तीति । 'ॐ पूरुः सन्धेति तिस्रो व्याहृतयो जपेत् । आभिश्च होमे तिष्ठभिधतुर्थी स्वात्समास्ततः' इति ।

अथ पूर्णपात्रनिगयनं गृहो 'एयोऽत्रच्ययः पाकयज्ञाना'मित्युक्तं तत्पाकयज्ञस्वरूपाद्याह यज्ञकारः—'उक्तानि वैतानि-
कानि गृहाणि वक्ष्यामस्वयः पाकयज्ञा हुला अग्नौ हूपमाना अनयो प्रहुवा ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणिहुता अथाप्यृच उदाहरन्ति यः
समिधा य आहुती यो वेदेनेति समिधमेवापि श्रद्धान आदधन्मन्येत यज इदमिति नमस्तस्मै य आहुत्या यो वेदेनेति विधये-
माप्यस्ति प्रीतिसादेतत्पश्यश्चुपिरवाच—अगोरुधाय गविषे बुध्वायदस्म्यं वचः । घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचतेति—वच एव म इदं
घृताद्य मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्मित्येव तदाह—आ ते अग्न रुचा हविर्हृदा तष्टं मरामसि । ते ते भवन्तुक्षण
ऋषभानो यथा उतेत्येत एव म उक्षणश्च ऋषभाश्च वञ्चाथ भवन्ति य इमं स्वाध्यायमधीयत इति यो नमसा स्वधर इति
नमस्कारेण वै सत्यपि न वै देवा नमस्काग्मति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति' इति । अस्यार्थः—उक्तानीति । वैतानि-
कान्युक्तानि । अतः परं गृहाणि वक्ष्यामः । वितानोऽग्नीनां विस्तारस्तत्र भगानि वैतानिकानि वैश्वित्रिसाध्यानि कर्माणीत्यर्थः ।
गृहनिमित्तोऽग्निर्गृहस्तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्षणया गृहाणीत्युच्यन्ते । गृहशब्दो भार्यायां शालायां च वर्तते, यथा 'सगृहो
गृहमागतः' इत्यन । तत्र पूर्वो गृहशब्दो भार्यावचनः । उत्तरस्तु शालावचनः । येषां भार्यासंयोगाद्गृहत्पन्नाग्निभिमानी कर्माणि

पाठा०—१ अथ भोगेऽवदत्करणगृहमुच्यते इति मूर्च्छेऽशोच्यन । २ कुहभिसाम्यानि । ३ इत्यादी ।

सूत्रम्—‘दक्षिणस्यां दिशि मामाः पितरो मार्जयन्ताम् । प्रतीच्यां विशि गृहाः पशवो मार्जयन्ताम् । उदीच्यां दिश्याप ओपथयो वन-
सप्तयो मार्जयन्ताम् । ऊर्ध्वाथां दिशि यज्ञः संवत्सरः प्रजापतिर्मार्जयन्ताम्’ इति । भगवांस्तु—‘आदाय पूर्णपात्रं तु वहिंष्याधाय पाणि-
ना । सृष्ट्वा दक्षिणहस्तेन तत्पूर्णससिमन्त्रतः ॥ प्राच्यांदिश्यादिभिर्मन्त्रैः कुर्याः प्रागादिषु क्रमात् । उदकं तु प्रतिदिशं प्रीक्ष्याधस्तात्रियाय
तत्र ॥ आपोऽत्रन्मानिलनया इदमाप इति लथ । सुमिथ्यान इत्येतेन मन्त्रान्ते मार्जनं तवः ॥ दुर्मिथ्या इति मन्त्रेण प्रत्यन्दक्षिणदेशके ।
तं हन्मीत्येव मन्त्रेण कुर्यात्प्रैः प्रक्षिपेदथः ॥ वामपार्थे तथासीनां पत्नीं प्रत्यग्चविर्भुजः । आसिन्धय पाणौ तत्तोर्यं माहं प्रजामनेन
तु ॥ तन्पाणिभ्यां गृहीत्वा तु पापमात्मकृतं स्मरन् । आत्मानं यजमानं च होवा त्रिःप्रीक्ष्य तज्जलः ॥’ अत्रोक्तविशेषः श्रौत-
न्वाविगोथिलात्सर्वरनुष्ठेयः । अत्रान्यस्य होतुरभानाद्वोनृशब्देन ब्रह्मवोच्यत इति ।—थोचम इत्युपतिष्ठेतामैः प्रत्यगुदविस्थतः ॥ श्रद्धां
मेधां यज्ञः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं धियं वलम् । आपुष्वं तेज आरोग्यं देहि मे हृष्यवाहन ॥ अग्निमेतेन मन्त्रेण प्रार्थयेत द्विजोत्तमः ।
ततः पर्युत पर्युश्य दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ स्वपुष्येपूक्तकल्पेषु यथोक्ता संव दक्षिणा । होमोपयोगि यद्रव्यं होत्रे दद्यात्सदक्षि-
णाम् ॥ यथोक्तदक्षिणालाभे हिरण्यं वा स्वशक्तितः । यद्यस्ति हुतशेषं तु देयं विप्राय तद्दधिः ॥ प्रधान्य यज्ञपात्राणि गृहीत्वा-
हन्द्बज्रं क्रमान् । यज्ञतन्त्रमिदं प्रोक्तमेकार्थेयज्ञकर्मणि ॥ अथोक्तूणां प्रयोगार्थं शौनकेन यथाक्रमम्’ इति ।

अत्र पूर्णपात्रपतनादौ विनोपमाहापलाम्बः—‘यदि प्रणीता स्फुन्देयुरूपदस्येयुर्वापो हि ध्या मयोमुख इति तिर्यग्भिः पुनर्गृ-
हीता त्वं म आप इत्यनया सुवाहुतीर्द्धोति’ इति ॥ ॐ ॥ पुनरुपस्थाने विशेषमाहर्षिघानकारः शौनकः—‘हुत्वा वह्नि-
मुपस्थाय प्राणार्थं हव्यवहन्तम् । अग्रे तमिति मूत्रेण आपुम्यं वाञ्छितं लभेत्’ इति ॥ ॐ ॥ अत्र हविःशेषं विप्रैभ्य एव दद्या-
दित्याथलायनार्थः स्मृतिरूपेणाह—‘स्यार्लोपाकस्य शिष्टान्नं सार्तोभिः पर्णोरपि । दंपती तु न भुञ्जीत दद्याद्विप्रेभ्य एव
मत्’ इति ॥ ॐ ॥ दक्षिणादाने विशेष उच्यते हेमाद्रौ । तत्र महाभारतम्—‘वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा । सर्वकृतपु
त्रोदिष्टा भूमिर्गोड्य काञ्चनम्’ । तत्र श्रुतिस्तु—‘परमा सुवर्ण दक्षिणा वे’ति ॥ ॐ ॥ रजतस्य दक्षिणात्वेन निषेध उच्यते
वैजयापेन—‘अग्निनेत्रोद्भवं यसाचसात्तत्पितृवष्टमम् । अमङ्गलं तद्यज्ञेन देवकार्येषु वञ्चितम्’ इति । श्रुतिरपि—‘भदर्शीयता-
तद्रजत ५ हिरण्यमभवुत्तसोद्रजत ५ हिरण्यमर्दक्षिण्यमथुज ५ हि यो बृहस्पि ददाति पुराऽसं संवत्सुराद्गृहे रुदन्ति तसाद्बृहस्पि न
देयम्’ इति । यार्हपि दैविके कर्मणि । इति दक्षिणादाने विशेषः । इति पूर्णपात्रनिनयनादि ।

अथ सकलकर्मसाधारणपरिभाषोच्यते । तत्र कारिका—‘आर्व्यरुद्रण्यके होमे स्याचेदाख्यपरिग्रहः । स्यात्परिलक्षणं तत्र
कृताकृतमिति स्थितिः ॥ नोचारयति यत्राख्यपदं कर्मसु सूत्रकृत् । अनादिषाख्यहोमेषु तत्र नित्या परिस्तुतिः ॥ सुर्वसिन्ध्याकथने
स्त आख्यभागौ कृताकृतौ । सर्वेषु पाकसन्तेषु भवेद्ब्रह्मा कृताकृतः ॥ धन्वन्तरिमते ब्रह्मा नित्यः शूलगवे तथा ॥ ऊचे होमं कथिब्राम्ना

पाठा०—१ सर्वेषु पाकसन्तेषु ।

कचिन्मन्त्रेण भूतकृत् । नोभयं यत्र तत्रैष्ट ह्येवं नामधेयतः ॥ नैकेकांचन पक्षोऽयं चौलादावाथितो यदा । तदाधिरिन्द्र इत्याद्या
 होतव्या इति इतिकृत् ॥ अनेके पारुयजाः स्युरेकसिन्काल एव चैत् ॥ समानतन्त्रता कार्या न तत्राद्युत्तिरिष्यते ॥ पात्रासादनमि-
 च्छत आज्याधिथयणादि च । सुगादिमार्जनं चैभ्ररक्षुप्रहरणं तथा ॥ पूर्णपात्रं भवेन्नित्यमाज्यस्योत्पवनं तथा । द्रव्यानादेश आज्यं
 स्यादनुक्तं साधने ब्रुवः ॥ जपानुमन्त्रणे मन्त्र उपस्थानाभिमन्त्रणे । मन्त्रो यः कर्मकरणे गृह्यकर्मप्युपांशु पद ॥ इदं कार्यमनेनेति न क-
 चिद्दृश्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञकाः ॥ मन्त्रान्ते कर्म कर्तव्यं सर्वत्र करणलतः । कर्माद्युत्तौ तु मन्त्रस्याप्याद्युत्तिर्गृह्यक
 र्मणि ॥ मन्त्रोक्तदेयतानां चतुष्णीमेवाथ निर्वयेत् । चतुरधतुरो मुष्टीन्योक्षणं च तथा भवेत् ॥ सहेव श्रययेत्तत्र नास्ति व्युद्धरणं तथा ।
 आदिष्टमन्त्रहोमेषु सर्वत्रैवं प्रतीयताम्' इति । इदमत्र गृह्यम्—'कृताकृतमाज्यहोमेषूपस्तरणं तथाज्यभागौ पाकयज्ञेषु ब्रह्मा च बन्ध-
 न्वरियत्रगूलगरवर्जमधुर्भस्माहेति शुद्धयादधिरिन्द्रः प्रजापतिविंशेदेवा ब्रह्मल्यनादेश एकवहिरिन्द्रमाज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालास्त-
 देपाभियज्ञगाथा गीयते—पारुयज्ञान्समासाद्य लेकाज्यानेकवहियः । एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नापि सति देवते' इति । अस्वार्थः—
 कृताकृतमिति—कृतिरेव कृतं कृतं चाकृतं यस्य तत्तथोक्तम् । मलर्थाद्योऽच्च प्रत्ययः । आज्यं होमो हविरखिन्स आज्यहोमः । अन्य-

पाठा०—१ नैकेपावन । २ बालएकतु । ३ समानतन्त्रा- र्थत्वात् न तत्राद्युत्तिरिष्यते । ४ मन्त्रसंज्ञिता । ५ यमानमाला । ६ मायैराज्यानेनवहिय ।
 ७ आज्यमेषेव इतिर्दमिन् ।

था आग्न्यग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । गर्भव्र ह्याधारादयः सन्त्येव । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्यं वा नवेत्यर्थः । अयं च परिस्तरणविकल्पो यथाज्यग्रहणमस्त्वाद्गृहीतव्येति तत्रैव भवति न पुनरनादिष्टाज्यहोमेषु । यद्यनादिष्टाज्यहोमेष्वयं विकल्पः स्यात्तत्राज्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । तथाज्यभागौ पारुयज्ञेयव्यति । तथा कृताकृतावित्यर्थः । पाक्यज्ञेषु सर्वेष्वज्यभागौ कार्यौ वा नवेत्यर्थः । पाक्यज्ञग्रहणमाग्न्याधिकारनिवृत्त्यर्थम् । ब्रह्मा च धन्वन्तरियज्ञशूलगवर्जमिति । तथेति वर्तते । पाक्यज्ञेष्विति च । ब्रह्मा च सर्वेषु पाक्यज्ञेषु कृताकृतौ भवति धन्वन्तरिमसं शूलगवं च वर्जयित्वा । अथ तयोर्नित्यो भवति उत नैव भवति । नित्यो भवतीति द्रुमः । कुतः । तयोर्ब्रह्मोपदेशान् ब्रह्माणमग्निं चान्तरा चेद्यां चरित्रवन्तं ब्रह्माणसुपवेश्येति च । तर्हि तस्मादेव नित्योऽस्तु किमनेनेति शङ्का न कार्या । अस्मिन्विकल्पे प्रतिषेधे अगति उपदेशस्य पक्षे कृतार्थत्वाचयोरीति ब्रह्मा चैलवत्कृताकृतः स्यात् । ब्रह्मास्ति चेत् मणीताम्रणयनात्पूर्वमग्न्यपाण्यद्गुष्टो भूलाग्नेर्नाग्निं परित्यज्य दक्षिणतः कुशेषु 'निरलः परावसुः' इति निरस्य 'इदमहमर्वावसोः' इति मन्त्रेणोपविशेत् । ततो 'गृहस्पतिर्गत्वा' इत्येवं मन्त्रत्रयं जपेत् । कर्मन्ते सर्वथायथिचानि संस्थाजपं च कुर्यात् । सर्वदा च यज्ञमना भवेद्गुदश्चुखध । असुम्नं स्वाहेति जुहुवादिति । क्वचिन्नामपेयेन होम उक्तः—सावित्र्यं ब्रह्मण इत्यादि । क्वचिन्मन्त्रेण होम उक्तः—अग्ने नयं नुपया राये अम्मानिति चतस्रभिरिति । यत्र तु नोभयथा तत्र नामधेयेन होमः स्यादित्येव मन्त्रे 'भाजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा कान्याधरय' इत्यादौ । अग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशे इति । यत्र होमस्यानादेशः कर्मणश्चानानादेशस्तत्रैता देवता होतव्याः जातकर्मदौ । तर्हि स्थारोहणेऽपि स्यात् । एवं तर्हिन्यथा व्याख्यास्यामः—तत्र होमथोद्यते न मन्त्रबौलक-

प्रवर्तन्ते तेषामयं गृहशब्दो भार्याविचनः । येषां तु दायविभागकालेऽपरिहृत्यते तेषां शालावचनः । 'भार्यादिरश्रिर्दार्यादिवर्चा
 तन्विनृष्याणि' इति गौतमः । उक्तावुकीर्तनं संन्यकरणार्थम् । संन्यकरणे प्रयोजनं कथम् । शील्यः परिभाषाः प्राशुषुः,
 शान्तान्तरत्वात् । रुयं शास्त्रान्तरत्वात् । मृतसमाप्तावाचार्यनमस्कारात् । शास्त्रान्तर एवाचार्यनमस्कार उपपद्यते । इदं प्रतिज्ञासू-
 त्रम्—त्रयः पाकयज्ञा इति । पाकयज्ञाखनः त्रिविधा इत्यर्थः । कुतः । हुताः प्रहुताः ब्रह्मणिहुता इति एकैरुस्मिन्यहुवचन-
 निर्देशात् । यदिहि त्रिविधत्वं न स्यात् एकवचनेन निर्देशं कुर्यात् । तस्मात्त्रिविधत्वमिति । पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा ।
 दृष्टद्योषयत्र पारुशब्दः—'द्योऽम्भरपाकतरः' इत्यत्राल्पत्वे पाकशब्दः । 'ते पाकेन मर्नसा पश्यमन्ति' । 'यो मा पाकेन मर्नसा
 चरन्तस्' इत्यत्र प्रशंभाप्याम् । तेनाज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञत्वञ्च सिद्धं भवति । यदिहि पाकशब्दः पक्ती वर्तते तर्हि आज्यहोमेषु
 तत्रं न स्यात् इष्यते च । तस्मान्न तत्र वर्तते । प्रशस्तयज्ञा इत्युक्तम् । कथं प्रशस्तत्वम् । उच्यते । यस्मादेषु संस्कारा आश्रातालीय
 प्राश्रप्यमराप्यते । के पुनन्ते संस्काराः । गर्भाधानादयः । तस्मात्सर्वेषां पाकयज्ञत्वमिति यदुक्तं तत्सम्यक् । कथं त्रिवि-
 धत्वमित्यत्र आह—हुता अग्नौ हयमानाः 'अथ हविष्यस्य शुद्ध्या'दित्येवमादयो हुताः । अनग्नी क्रियमाणाः 'अथ बलि-
 हरण' मित्येवमादयः प्रहुताः । त्राक्षणभोजनं यत्रास्ति 'ब्राह्मणान्भोजयित्वा'ति ते ब्रह्मणिहुताः । अत्रावितिवचनमनग्नौ
 हयमानस्य गर्पन्तेः प्रहुतत्वार्थम् । सोऽपि हि शुद्धोतिशब्दचोदितः । हुतादिसंज्ञाविधानं कृत्वोपदेशार्थं शब्दतत्त्वार्थत्वश्च

पाठा०—१ शीज्य परिभाषा । २ उच्यन्ते तेष । ३ प्रहृषणमनर्पकम् ।

मृगशीर्षसंज्ञात् । अथवा त्रैविध्योपदेशार्थम् । पाकप्रदानामेतत्त्वमिति वक्ष्यति । अत्र त्रैविध्योपदेशे सति तत्र पाकप्रग्रहणमपार्थक्यम् । तत्समानजातीयानामेव हुनानां पाकप्रज्ञानां तत्र यथा स्यादित्येवमर्थं त्रैविध्योपदेशः । प्रदुत-
नद्राग्निहुनानां माधूतत्रमिति । तेन सर्पंरत्यादाववदानधर्मो निवृत्तः । ब्राह्मणभोजने च निर्वापादि निवृत्तम् । अधि-
कपाद्ग्रहणपृथोऽधिकस्य गृह्यस्य ग्रहणार्थं न वृत्तस्य । तृतीयस्तामप्यर्थविरोधात् । बहुवचनं तु 'अगोरुधाय' 'आते अन्न
मन्ना' 'यः ममिषा' इति मृचामभिप्रेत्योपपन्नम् । ऋचाशुदाहरणं कथम् । एतान्यपि कर्माणि नित्यानि श्रौतेस्तुल्यान्याह्नितायेरपि
स्मुरित्येवमर्थम् । समिधेति—'समिधमेवापि श्रद्धान् आदध'दित्यारभ्य 'यज्ञो वै नम' इत्येवमन्तं ब्राह्मणं भवति । त्रयः
समिधेत्यस्य तात्पर्यार्थकथनं ब्राह्मणम् 'समिधमेवापी'ति । समिधमेवापि श्रद्धान् आदधद्यज इदं दैवतमिति मन्येतीव । कुतः ।
नमस्तन्ने । अत्र नमःशब्देनानुत्पत्ते । निघण्टुषु नमःशब्दोऽन्ननामसु पठितः । समिदपि तस्यै देवतायै नमो भवति अन्नं भवति ।
श्रीतिहेतुर्भस्तीत्यर्थः । श्रद्धान् इत्यनेन श्रद्धाशुक्तस्यैव पाक्येष्वेवधिकार इति ज्ञाप्यते । य आहुतीत्यस्य विवरणं ब्राह्मणं 'य आ-
हुत्या यो वेदेने'ति । तत्र 'सुपां सुदुर्गर्भ' इत्यादिना तृतीयकचनस्य पूर्वसवर्णाः । यो वेदेनेत्यस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं
'प्रियदने'ति । विद्ययापि श्रीतिरस्यास्त्वेवेत्यर्थः । द्रव्यत्यागानावेऽपि वेदस्याध्ययनमात्रेणापि श्रीतिरस्तीत्यर्थः । विद्यया श्रीतिर-
स्तीत्येतादृशयितुं तन्मिन्नर्थे मन्त्रान्तरं साक्षितेन श्रुतिर्दोषयति 'तदेतदि'त्यादि । तदेतदर्थरूपं पश्यद्युषिर्मन्त्रद्रष्टोवाच—अगोरुधाय-

त्यादि । अग्निन्वये स्तोतारः प्रत्यधीकृताः । एवंभूतायेन्द्राय हे सखायः, वचो वीचत । घृतात्खादीयो मधुनधेति कृतेति । वच
 एवेत्यनेन तु तात्पर्यकथनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यधीकृताः स्तूयन्ते । हे इन्द्रं, इदं मे मम वच एव घृताषु मधुनध स्वामीयः ।
 अतिद्वतात्खादीयस्तस्य प्रार्थनेयमिति दर्शयति—‘खादीयोऽस्ति’त्यादिना । खादीयोऽस्तिवत्साक्षितेन ऋषिराहेत्यर्थः ।
 अत्रोऽस्ति प्रीतिः । एवमध्ययनं रसात्खादुतरमित्युक्तम् । मांसादपि खादुतरमिति मन्त्रान्तरं दर्शयति—‘आ ते अन्न’ इत्यादि ।
 अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं ‘एत एव मे’ इत्यादि । हे अग्ने, एत एव मे मत्संबन्धिनः, अतएव ते तव उक्षाणध
 ऋषमाध वदाम्य भवन्तित्यर्थः । भवन्तीति लोड्यर्थे लट् । के मत्संबन्धिन इतिचेत् ‘य इमं खाध्यायमधीयत’ इति । अस्य मन्त्रस्य
 तात्पर्यं—उधादिमांसेन तव यावती प्रीतिस्तावती विधयापि भवसित्यर्थः । उच्यते इत्यस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं ‘यो नमसा
 न्यार इति नमस्कारेणो’त्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वप्नः शोभनयज्ञः । ‘तस्येदर्वन्तो रंहयन्त’ इत्यादिः
 पाठ्यजानामर्थ्यादः । नमस्कारेणापि खलु प्रीतिरस्ति । कुतः । न वै देवा नमस्कारमति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नम-
 स्कारं नातिक्रामन्ति । तमप्याद्रियन्त इत्यर्थः । किमिति नातिक्रामन्ति । यत्रो वै नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति ह ब्राह्मणं
 भवति । इतिशब्दो निर्दिष्टपरामर्शी । सभिधमेवेत्यादि एवमन्तं ब्राह्मणं मनतीत्यर्थ इति वा ॥६॥ स्मृत्यर्थेसारे—‘श्रौते तु सर्व-
 शाग्योक्तं सर्वश्रेष्ठं यथोचितम् । स्मृतंगाधारणं तनु श्राव्यं श्रौतेषु कर्मसु ॥ सामयाचारिका धर्मा जातिदेशसमुद्रचाः । ग्रामाचाराः
 परिश्रावा ये च विध्यविरोधिनः ॥ युगधर्माः परिश्रावाः सर्वत्र यथोचितम्’ इति । चतुर्पिदशविमते—‘हत्तं ज्ञानं क्रियाहीनं हता

मृगतीर्यंसावद् । अथवा त्रैविध्योपदेशार्थम् । पाक्यज्ञानामेतत्तत्रमिति वक्ष्यति । अत्र त्रैविध्योपदेशे सति तत् पाक्यज्ञानग्रहणंमपार्यकम् । तत्समानजातीयानामेव हुतानां पाक्यज्ञानां तत्रं यथा स्यादित्येवमर्थं त्रैविध्योपदेशः । ग्रहुत-
ब्रह्मणिहुतानां माभूत्तत्रमिति । तेन सर्पयल्यादाववदानधर्मो निवृत्तः । ब्राह्मणभोजने च निर्वापादि निवृत्तम् । अवि-
कपाद्ग्रहणसूचोऽधिकस्य बृचस्य ग्रहणार्थं न वृचस्य । तृतीयस्यामप्यर्थविरोधात् । बहुवचनं तु 'अगोरुधाय' 'आते अन्न
ऋचा' 'यः समिधा' इति बृचावभिन्नेत्योपपन्नम् । ऋचासुदाहरणं कथम् । एतान्यपि कर्माणि नित्यानि श्रौतेस्तुल्यान्याहिजाषेरपि
स्युरित्येवमर्थम् । समिधेति—'समिधमेवापि श्रद्धान आदथ'दित्यारभ्य 'यज्ञो वै नमः' इत्येवमन्तं ब्राह्मणं भवति । त्रयः
समिधेत्यस्य तात्पर्यार्थकथनं ब्राह्मणम् 'समिधमेवापि श्रद्धान आदथज इदं देवतमिति मन्येतैव । कुतः ।
नमस्तस्मै । अत्र नमःशब्देनान्नमुच्यते । नियण्डुणु नमःशब्दोऽश्चनामसु पठितः । समिदपि तस्यै देवतायै नमो भवति अन्नं भवति ।
प्रीतिहेतुर्भवतीत्यर्थः । श्रद्धान इत्यनेन श्रद्धायुक्तस्यैव पाक्यज्ञेयवधिकार इति ज्ञाप्यते । य आहुतीत्यस्य विवरणं ब्राह्मणं 'य आ-
हुत्या यो वेदेने'ति । तत्र 'सुपां सुहृन्पूर्व-' इत्यादिना तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । यो वेदेनेत्यस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं
'विधयैवे'ति । विधयापि प्रीतिरस्यास्त्वैवेत्यर्थः । द्रव्यत्यागागात्रावेऽपि वेदस्याध्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्तीत्यर्थः । विधया प्रीतिर-
स्तीत्येतद्द्रवितुं तस्मिन्नर्थे मन्त्रान्तरं साक्षितेन श्रुतिर्दयति 'तदेतदि'त्यादि । तदेतदर्थरूपं पश्यश्रुतिर्मन्त्रद्रोवाच—अगोरुधाये-

त्यादि । अग्निन्मूत्रे स्तोत्रारः प्रत्यक्षीकृताः । एवंभूतायेन्द्राय हे सत्यायः, वचो वोचत । घृवात्स्वादीयो मधुनक्षेति कुलेति । वच
 एवेत्यनेन तु तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृताः स्तूयन्ते । हे इन्द्रं, इदं मे मम वच एव घृताच्च मधुनश्च स्वादीयः ।
 अतिद्वालात्स्वादीयस्तस्य प्रार्थनेयमिति दर्शयति—‘स्वादीयोऽस्त्वित्येवाप्तौ साक्षिलेन ऋषिराहेत्यर्थः ।
 अतोऽस्मि प्रीतिः । एवमाच्ययनं रमात्स्वादुतरमित्युक्तम् । मांसादपि स्वादुतरमिति मन्त्रान्तरं दर्शयति—‘आ ते अत्र’ इत्यादि ।
 अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं ‘एत एव मे मत्संबन्धिनः, अतएव ते तव उधाणाश्च
 द्रूपमाध बद्धाश्च भवन्तित्यर्थः । भवन्तीति लोडर्थं लट् । के मत्संबन्धिन इतिचेत् ‘य इमं स्वाध्यायमधीयत’ इति । अस्य मन्त्रस्य
 तात्पर्यं—उद्यादिमांसिन तव यावती श्रीतिलावती विद्ययापि भवसित्यर्थः । उत्तरार्धस्य तात्पर्यकथनपरं ब्राह्मणं ‘यो नमसा
 म्यन्त इति नमस्कारेणे’त्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमन्त्रंयति सोऽपि स्वध्वरः शोभनयज्ञः । ‘तस्येदर्वन्तो रंहयन्त’ इत्यादिः
 पाठ्यज्ञानामर्थसादः । नमस्कारेणापि सतु श्रीविरसि । कुतः । न वै देवा नमस्कारमति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नम-
 स्कारं नातिक्रामन्ति । तमप्याद्रियन्त इत्यर्थः । किमिति नातिक्रामन्ति । यज्ञो वै नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति ह ब्राह्मणं
 भवति । इतिशब्दो निर्दिष्टपरामर्शी । समिधमेवेत्यादि एवमन्तं ब्राह्मणं भवतीत्यर्थ इति वा ॥६॥ स्मृत्यर्थेसारं—‘श्रौते तु सर्व-
 शारोक्तं सर्वस्यैव यथोचितम् । स्मार्तमाधारणं तत्रु श्रायं श्रौतेषु कर्मसु ॥ सामयाचारिका धर्मा ज्ञातिदेवसमुद्भवाः । ग्रामाचाराः
 परित्यासा ये च विध्यधिरोधिनः ॥ दुर्गधर्माः परित्यासाः सर्वत्रैव यथोचितम्’ इति । चतुर्विंशतिमते—‘हृतं ज्ञानं क्रियाहीनं हता

चाजानिनां क्रिया । अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नापि च पञ्चुकः' इति ॥ मनुः—'विधिदृष्टं तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः । फलं न किञ्चिदाप्नोति केशमात्रं हि तस्य तु' इति । उसात्प्रयत्नतो ज्ञानमासाधैवानुष्ठेयम् ॥६॥ अत्र मुख्यकालासंभवे गौणकालानुष्ठानं प्रायश्चित्तं चोक्तं स्मृत्यर्थसारे—'एवमागामिकार्यस्य मुख्यकालादथस्ततः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ॥ सर्वत्र गौणकालेषु कर्म चोदितमाचरन् । प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत्' इति । स्मृतिरत्नावल्याम्—'प्रमादात्कूर्चतां कर्म प्रन्यवत्वध्वरेषु यत् । सरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं सादिति श्रुतिः' इति ॥ ६॥ तत्र सरणं मन्त्रेण कर्तव्यम् । तथाह याज्ञवल्क्यः—'तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सर्वव्ययः सर्वकर्मसु । गायत्री वैष्णवी क्षेपा विष्णुसंस्तरणाय वै' इति ॥ ६॥ 'कृतं समस्तं कर्म विष्णवर्षितं कुर्यादित्युक्तं बृहन्नारदीये—'विष्णवर्षितानि कर्माणि सफलानि भवन्ति हि । अनर्षितानि कर्माणि भस्मनि न्यस्तहव्यवत् ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यन्योदासाधनम् । विष्णोः समर्षितं सर्वं सात्त्विकं सफलं भवेत्' इति । इति परिभाषा ॥

अथेदानीमग्निमुखगतमन्त्राणामर्थः कथ्यते । तत्र तावदर्थज्ञानस्य फलमाह याज्ञवल्क्यः—'यथ जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् । विनियोगं ज्ञाक्षणं च मन्त्रसार्धं तथैव च ॥ एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यनिधिवद्भवेत् । देवतानां च साधुष्वयं गच्छत्येव न संशयः' इति ॥ ६॥ व्यासस्तु अर्थपरिज्ञाने फलं तदपरिज्ञाने दोषं चाह—'मन्त्रार्थज्ञो जपन्

पाठा—१) समारभेत् । २) प्रच्यवेताभ्यरेषु । गतोऽयं श्लोकः पूर्वमपि ।

जप्यं तर्धवाच्ययनं द्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विषयीये' इति ॥ ॥ अभिप्रतिष्ठापने जुष्टो दमूना इति—हे अग्ने,
 जुष्टः त्वंः सेवितः । दमूनाः दानमनाः दान्तमना वा । अतिथिः अतिथिवत्पूज्यः । विद्वान् ज्ञानवान् । एवंयूतस्त्वं नः अस्मा-
 कम् । दुरीणे—दुरीणे इति गृहनाम—गृहे । इमं यज्ञं उपयाहि उपगच्छ । विधा विधान्सर्वान् । अभियुजः अभियोकृन् द्वेषू-
 नित्यर्थः । विह्वल । शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छतां तेषाम् । भोजनानि भोगयोन्यानि । आम्न आहर देहि ॥ ॥ एवमत्र इति । हे अग्ने,
 एहि आगच्छ । इह अभिन्यत्रे होता देवानामाहाता सन् निधीद । अदब्धः राक्षसादिभिरहिंस्यः । पुर एता नोऽस्माकं पुरो गन्ता
 तं तु युष्टु मत्र । एवंविधं ता तां विश्वमिन्वे विश्वव्यसे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अवतां रक्षताम् । महे महते सोमनसाय सुगन-
 म्नाय । देवान् यज अस्माभिर्दत्तं चरुपुरोडाशादिकं देवेभ्यो ददस्व ॥ ॥ अग्नमूर्तिध्याने—चत्वारि शृङ्गेति । अस्य अभिमूर्ते-
 र्भेः चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि चत्वारो वेदाः शृङ्गस्थानीयाः । त्रयोऽस्य पादाः त्रीणि सवनानि पादस्थानीयानि । द्वे शीर्षे प्राय-
 णीयोदयनीये शिरःव्यानीये । मम हस्तासः सप्त छन्दांसि अस्य यज्ञेश्वरस्य हस्तस्थानीयानि । हस्तोऽनुष्ठानस्य मुख्यस्थानं
 तद्वच्छन्दांसिपि देवताप्रीणनस्य मुख्यव्यथानमिति मुख्यव्यवहारः । दृषमः दृषभरूपी यः विधायद्दः मत्र—त्राक्षण—क-
 ल्यग्रेषा यद्दः मन् रोस्वीति श्रुतं शब्दायते मन्तकमेण । एष महो देवः महान्देवः । मर्त्यान् मनुष्यान् मर्त्यैर्धजमानैः निष्पा-
 धत्वात् । आधिपेय आधिपति ॥ ॥ प्रत्यवरोहणे—प्रत्यवरोहणे लौकिकरात्रौ पुनरवतर ।

प्रजान् च विद्वांस्तं नीजसाकं हृष्यं देवभ्यो बहू प्रापय । प्रजां पुष्टिं रयिं अस्मासु धेहि । अयानन्तरं यजमानाय मद्यं शं सुख-
 करो भव । योः । 'यु मिथणामिथणयोः' इति धातुः अत्राऽमिथणे । दुःखस्यामिथणो भव ॥ ॥ अत्र्यर्चने—विश्वानि न इति ।
 हे जातवेदः, नः असाकं । दुर्गहा दुःखेन प्राद्याणि दुःखेन भोग्यानि । विश्वानि सर्वाणि । दुरिता दुरितानि । सिन्धुं न सि-
 न्धुमिव । यथां नाविकः सिन्धुं तारयति तथा तमपि । दुरिता दुरितानि । अतिपपि अतिपारय । किंच । हे अग्ने, अत्रिवत्
 अत्रैरिव असाकं नमसा लोत्रेण गुणानः स्तूयमानः तनूनां शरीराणां अविता सं बोधि असासुग्रहात्मिकां बुद्धिं कुरु ॥ ॥
 यस्ता हदेति । यो नर्त्यः मरणघर्मो अहम् । अमर्त्यं ता ताम् । कीरिणा स्तुतियुक्तेन हृदा हृदयेन मन्यमानः स्तुयन् जोह-
 चीभि आडयामि । हे जातवेदः, यशो अस्मासु धेहि । हे अग्ने, प्रजामिः तदत्तमिः अमृतसं संतत्यविन्देदलक्षणं अविनाशित्वं
 अस्यां प्रायुषाम् । 'प्रजामनु प्रजायते । तदुं तु यत्यामृतसु' इति श्रुतेः ॥ ॥ यस्यै त्वमिति—हे जातवेदः, तं यस्यै सुकृते
 शुद्धकर्मणे यजमानाय लोकं स्थानं सुलकरं कृणवः अकरोः । हे अग्ने, स यजमानः । अश्विनं बहधोपेतं पुत्रिणं बहुपुत्रोपेतं
 वीरवन्तं वीरवीर्येण चोपेतं गोमन्तं गोपुक्तं रयिं घनं नश्यते प्राप्नोति । स्वस्तीत्यविनाशिन्याम् । स यजमानः कदाचिदपि न
 नश्यति । इति पुराणार्थः ॥ ॥ निर्वापे—अग्नये त्वा जुष्टं निर्वापामीति । हे त्रीहे, अग्नये अग्न्यर्थं । जुष्टं अभिप्रतं । ता तां ।
 निर्वापामि ह्यस्यै निदयामि । श्रोक्षणमन्त्रे श्रोक्षामिति विशेषः ॥ ॥ उत्तरपवने—सचितुद्वेति । सचितुरादित्यस्य प्रसवे अनुज्ञायां

सत्याम् । हे आज्य, ता हां उत्सुनामि अष्टरूपो वा केशकीटाद्यपनयनष्टरूपो वा संस्कार उत्पवनं तत्करोमि । अच्छिद्रेण
पवित्रेण अच्छिद्राभ्यां पवित्राभ्याम् । वसोः प्रज्ञास्यवासहेतोः सूर्यस्य मण्डलात्मनः रश्मिभिर्जगतां शुद्धिहेतुभिरुत्सुनामील्वन्वयः ॥
॥ इच्छाधाने-अयं त इक्ष्म इति । हे जातवेदः, ते अयभिध्मः आत्मा आत्मभूतः स्वरूपद्योतकत्वेन । तेनेध्मेन इक्ष्मस्य दीप्तौ
भव । वर्षस्य च प्रवलो भव । असांश्च हृद् दीपय । वर्षय च प्रवलान्कुरु । किंच प्रजया पशुभिः ब्रह्मवर्षेण वृत्ताध्ययन-
संपत्त्या अत्राद्येन च समेधय समृद्धान्कुरु ॥ ॥ स्विष्टकृति-यदस्येति । अस्य प्रक्रान्तस्य कर्मणः संबन्धि यत् अत्यरीरिचं
विहितादतिरिक्तं अकारवम् । यद्वा इद्वासिन्कर्मणि न्यूनं अकरं अकरवं तत्सर्वं विद्वान् स्विष्टकृत् दुरिष्टमपि सुष्टु इष्टं करोतीति
एवंविशिष्टोऽग्निः मे ममसंबन्धि यत् स्विष्टं तत् सुहुतं सायुहुतं करोतु । स्विष्टकृते स्विष्टकृत्वगुणयुक्ताय सुहुतहुते सुहुतं हविर्बु-
होति देवेभ्यो ददातीति सुहुतहुत् तस्मै । सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां समर्थयित्रे समृद्धिं कुर्वते । तथा कामानां समर्थयित्रे अग्रये ।
इदं स्विष्टकृदाख्यं हविः जुहोमि । हे अग्ने, नः सर्वान्कामान्-समर्थय स्वाहा । स्वाहाशब्दो हविःप्रदानार्थः ॥ ॐ ॥ स्वाहाका-
रोत्पत्तिः घृतोत्पत्तिश्च श्रूयते—'प्रजापतिरग्निर्गसृजत । तं प्रजा अन्वसृज्यन्त । तर्भभाग उपास्त । सोऽस्य प्रजाभिरपाकामत् ।
तमरुहत्समानोन्वित् । तर्भरुन्धुन्नाशक्रोत् । स तपोऽतप्यत् । सोऽश्विरुपरुमतीष्वैस्य प्रजापतिरिति । स रराट्रादुदंसृष्ट । तद्भु-
तर्भमत्त्त् । तस्मादस्य दक्षिणतः केश्या उन्मृष्टाः । तां ज्येष्ठरुष्मीः प्राजाणस्येत्याहुः । यद्रराट्रादुदंसृष्ट । तस्माद्रराटे केश्या न
सन्ति । तदुशी प्रागृहात् । तर्भयिचिकित्सत् । जुहवानी इमिति माहोपा ३ इति । तद्विचिकित्सार्थं जन्म । य एवं विद्वान्विचिकि-

त्सति । तस्मिन् एव चेतयते । ते वागभ्यवदञ्जुधीति । सोऽञ्जवीत् । कस्तमसीति । खेव ते वागित्त्वब्रवीत् । सोऽञ्जुहोत्स्वाहेति । सत्यन्हाकारस्य जन्म । य एव स्वान्हाकारस्य जन्म वेदं करोति । स्वाहाकारेण वीर्यम् । यस्यैवं विदुषः स्वाहाकारेण जुहति । भोगश्चिवास्व हुतं भवति' इति ॥ ॥ नित्यप्रायश्चित्ते—अयाश्चेति । हे अग्ने, तं अयाश्चिति भक्तान्प्रत्येतासि । अनभिद्यस्तीथ अनिन्दिदत्थासि । हे अग्ने, अया असीति यत् तत् सत्यमित् सत्यमेव । अयासा छान्दसो दीर्यः । अयमा सं प्रतिगन्तासि । वयसा आज्यरूपेणाग्नेन कृत्वाः अग्नाभिः संबधितः एवंभूतस्त्वं अयासन् । छान्दसः सलोपः । मर्क्तेर्गम्य एव सन् हव्यं अस्माभिर्दत्तमाज्यादिकं ऊहित्वे बहव्य । तथा अया एव सन् नः अस्मभ्यं भेषजं शरीरादिपुष्टिहेतुं घेहि देहि ॥ ॥ अतो देवा इति । यतः कारणात् विष्णुस्त्रि-
 विक्रमः सप्तधामभिः गावत्र्यादिसप्तच्छन्दोभिः साधनभूतैः पृथिव्याः पृथिवीप्रदेशे स्थिता तदानीमुपरिल्लितांल्लोकान् विचक्रमे-
 निविधेन पदक्रमेण स्वीकृतवान् । 'विष्णुंमुद्रा वै देवाश्छन्दोभिरिमांल्लोकान्नपजय्यमुभ्यं वयन्' इति श्रुतिः । अतः कारणात् विष्णु-
 मुख्या वै देवाः कर्मवैगुण्यात् नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ ॥ इदं विष्णुरिति । विष्णुस्त्रिविक्रमावतारः परमेश्वरः इमं त्रैलोक्य-
 मुदिस्य विचक्रमे चिक्रमणं कृतवान् । विक्रममाणश्च त्रेधा त्रिषु स्थानेषु पदं निदधे निहितवान् । अस्य विष्णोस्तत्र पांसुरे धू-
 ल्लिपुक्ते पदस्थाने समूढमिदं जगत् सम्यगन्तर्भूतं यथा पांसुरे प्रदेशे निहितं पदं स्पष्टीभवति तद्वत् ॥ ॥ भ्रूसुवःस्वरिति ।
 भूः अधिरूपे क्रिप् । अत्र परमात्मैव स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽपि कारणभूतः सन् भ्रूशब्देनोच्यते ॥ ॥ भ्रुवः—भावयति
 विधिमवकाशप्रदानेन स्थितिप्रदानेनेति वा भ्रुवः । अन्तर्भावित्त्यर्थः । तथापि परात्मैव सर्वेषां भावरूपणां पदार्थानामवकाश-

प्रदानेनोच्यते ॥ ॥ स्वः सुष्ठु वरणीयं सुरमस्मिन्प्राप्यत इति स्वाः । अत्र सुरस्वरूप एव परमात्मोक्तः भूर्भुवः स्वः स्वाहेति । एवंभूताय सर्वोत्तमाय प्रजापतये स्वाहा इदं हविः प्रदीयते ॥ ॥ यद्ब्रह्मो देवा इति । हे देवाः मरुतः, अहं प्रयुती प्रयुतं मिश्रणमस्यामीति प्रयुति मनः । 'सुपां सुष्ठुगित्यादिना पूर्वसवर्ण ईकारस्त्वतीयायाः । प्रयुतिना मनसा वाचा च वो युष्माकं देवहेतुनं देवानां क्रोधनिमित्तं यत्किञ्चिदतिपातयानि अत्ययं कृतवान् । अरायः अदानशीलः अस्मान् असदीयं सर्वं अभिदुन्दुनायते नोदापयितुमिच्छति तच्छुदुदधितं सर्वमतिक्रमणदोषमस्त्वोऽन्यत्र निधेतन स्थापयत ॥ ॥ पूर्णपात्रे-पूर्णमसीति । हे पूर्णपात्राधिष्ठातृदेवते, तं पूर्णं पर्याप्तं सर्वमष्टद्विभिराध्यायितमसि । पूर्णं मे भूयाः ममापि तं सर्वसमृद्धिभिः पर्याप्तं भूयाः । सुपूर्णमसि सुपूर्णं मे भूया इत्यत्र सुष्ठु इयानेन विशेषः । तं सदासि सत्त्वाविशिष्टं यत्किञ्चित् तत् तमसि । ममापि त्वं सद्भूयाः । मर्मसि सर्वोत्तमरूपसि । तत्रोऽन्यत्र किञ्चिदस्ति । तस्मात्सर्वमिष्टं मम भूयाः ॥ ॥ अक्षितिरसि अनुपक्षीणमसि । तस्मान्मे मम विषये मा क्षेष्टाः क्षयं मागाः ॥ ॥ प्राच्यां दिशि व्यवस्थिता ये देवाः ऋत्विजश्च ते मार्जयन्ताम् । एतेन दक्षिणसामित्यादयो व्याख्याताः ॥ ॥ आपो अस्मानिति । मातरः जगतो मातृव्यानीयाः आपः अस्मान् शुन्ध्यन्तु प्रोक्षणेन शोधयन्तु । घृतवः घृतं गव्यं तेन शुन्थीति घृतवः घृतेन प्रोक्षणेनोदकेन नः अस्मान् शुन्तु । हि यन्मात्कारणात् देवीः देव्यः देवनशीला आपः विश्वं सर्वं रित्रं पापं । रिपो रित्रमिति पापनामनी भवतः । प्रवहन्ति अपनयन्तु । अनन्तरं आभ्यः अतएव शुचिः शुद्धः पूतश्च मन् उदेमि आभिषुत्येनोद्गच्छामि ॥ ॥ इदमाप इति । हे आपः, मयि यजमाने यत्किञ्च

दुरितं अज्ञानान्निष्पन्नं अथवा अहं श्रेये साधून्शत्रुवानामि । उत अपिच अनृतमुक्तयानसि इति यदसि तदिदं सर्वं मे मम अ-
 पराधजातं श्रवहत मत्तोऽन्यत्र प्रवाहेण नयत ॥ ॥ सुमित्र्या न इति । आपः ओषधयश्च नः सुमित्र्याः शोभनमित्र्याः इहासुत्र
 शुभावहाः मन्दु । किंच ता एवापः ओषधयश्च तस्मै दुर्मित्र्याः इहासुत्र दुःखकारिण्यः सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यथास्माकमत्रियो
 भवति यं च वयं द्विष्मः अत्रियाः साः ॥ ॥ माहं प्रजामिति । हे आपः, अहं प्रजा इवेत्यव्याहारः । प्रजामिव युष्मान्परसिचं
 प्रयवसेचनं करोमि । या यूयं नः अस्माकं सयावरीः सयावर्यः सहगन्तुस्त्वभानाः स्वन भवथ ताः वः युष्माच् समुद्रे । अत्र समुद्र-
 शब्देनाज्ञालिरुच्यते तत्र । नितयानि शपयामि । पाथ इत्यन्तरिक्षनाम । खं पाथः स्वकीयं स्थानं अन्तरिक्षं अपीथ अम्माभिर्मार्जने
 कृते स्वस्थानं गच्छथ ॥ ॥ अग्ने त्वं न इति । हे अग्ने, वरुध्यः वरुधैः परिधिभिर्द्वैतः तं नः अस्माकं अन्तमः खधिकृतमो भव ।
 उत अपिच त्राता रक्षकः शिवः सुतरकरथ भव । वसुः वसनीयः सर्वेषां अग्रणीः वसुश्रयाः वसनीयकीर्तिः अग्निः एवंभूतस्त्वं अच्छ
 आगच्छ । नखि आनिमुल्येनास्मान्द्रामुहि । गत्वा च अस्माकं द्युमचर्म दीप्तिमत्तमं रयिं धनं दाः देहि ॥ ॥ स नो चोधीति । हे अग्ने,
 स त्वं नः अस्माच् नोधि बुध्यस्व । स त्वं हवं अस्मीदीयं आह्वानं युधि शृणु । अथावतः अयमिच्छतः समसात् सर्वसाजनात् नः
 अस्माच् उरुव्य रथ । हे शोचिष्ठ अतिशोचिष्मन्, दीदिवः खतेजोभिर्दीप्ताग्ने, तं त्वा त्वां सुम्नाय सुसाय । सुन्नमिति सुसनाम ।
 तदर्थं सरिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुंशेभ्यः तदर्थं च नूनं ईमहे याचामहे ॥ ॥ ॐ चम इति । हे यज्ञपुरुषाग्ने, ॐच प्रणवथ मे

स्वस्थ उदात्तादिस्वस्थ मे यन्मदीयं उप च उपस्थानं नमथ नमस्कारश्च यदस्ति तदेव ते तव संबन्धि । एतदुक्तं भवति—
 श्रणवेन उदात्तादिस्वरेण च यदौगुण्यं तत्सर्वं तवोपस्थानेन नमस्कारेण च परिह्रियत इति । तत्र विषयविभागः । यत्ते न्यूनं
 तस्मै तत्साद्गुण्याय ते उपपत् उपस्थानं, यद्यु ते अतिरिक्तं तस्मै तत्साद्गुण्यार्थं ते नमः नमस्कारः । अतः कारणात् । तस्मै ते नम
 इति । इत्यग्निमुत्पन्नगतमन्त्रार्थः ।

अथाग्निमुखप्रयोगः । अथ यजमानः कृताभ्यङ्गः कृतनित्यक्रियः शुचिर्भूत्वा धातवासाः ग्राशुखो दम्बवासीनः विधिवदाचम्य
 पवित्रे ममत्रं धारयेत् । पवित्रवन्त इत्यनयोत्रेणा वृहस्पतिर्जगती । पवित्रधारणे वि० । पवित्रवन्तः परि वार्चमासते पितृषां युज्ञो अभि
 रंधति नवम् । मूहः समुद्रं वरुणस्त्रिरोदधे धीरा इच्छेत्कुर्वरुणं प्यारभम् ॥ सुहस्रधारेव ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा असुश्रतः ।
 असु स्पशो न निर्भिपन्ति शूर्णयः प्रदेपेदे पाणिनः सन्ति सेतवः ॥ आभ्यां मन्त्राभ्यां पवित्रे धृत्वा प्राणानायम्य देवान्गुर्वादींश्च
 प्रणम्य देवकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थमगुरुकर्म करिष्य इति संकल्प्य तदङ्गहोमं कर्तुंमुपलेपनादिकर्म करिष्य इत्युक्त्वा
 शुद्धदेशे किञ्चिदुच्छ्रितां चतुर्दिशु इत्युप्रमाणां तदधिकपरिमाणां वा भूमिं गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिष्य मङ्गलार्थं रजवह्ण्यादिभिरलंकृत्य
 विधिरच्छते स्थण्डिले । तन्मन्त्रदेशापेक्षया पथिमभागे यक्षियशकलमूलेनोदगायतां प्रादेशमन्त्रामेकां रेखाभालित्य तस्या
 दक्षिणोपरयोरन्वयोः प्रागायते पूर्वरेखाया असंस्पृष्टे प्रादेशसंमिते द्वे रेखे लिखित्वा तयो रेखयोर्मध्ये दक्षिणत आरभ्य पर-

स्वपसंस्पृष्टाः शगायताः श्रद्धेशंसंभितास्तिस्रो रेखा लिखिता तत्र तच्छकलमुद्गग्रं निधाय स्थण्डिलमद्भिरभ्युह्य शकलमाशे-
 व्यो निरस्य पाणि प्रक्ष्वाद्यैर्वाग्यमनं कुर्यात् । तत उक्तप्रकारेण कर्मविशेषमवगम्याऽग्निविशेषः प्रतिष्ठापनीयः । तत्रायं क्रमः—
 सौवर्णराजतवाम्बुधात्तादिलेपितनवशरानान्यतमपात्रे श्रोत्रियागारात्त्वष्टृहाद्यन्यतरस्यै प्रदीप्तवहुलाङ्गारमयं हविर्भुजं निक्षिप्य तथा-
 विधयत्रान्तरैष्यापिषाकानीरुं—समस्तव्याहृतेः प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती अग्निप्रतिष्ठापने वि० । ॐ भूर्भुवः स्वः इत्यनेनात्माभिसुखं
 पाणिभ्यां पदसु रेखासु प्रतिष्ठाप्य समन्त्रमावाहयेत् । तत्र मन्त्रो—बुधो दमूना आत्रेपो वसुधुतोमिस्त्रिष्टुप् । एषमे राहूगणो गो-
 तमोऽग्निस्त्रिष्टुप् । अग्यावाहने वि० । बुधो दमूना अर्विधिर्दुरोण इमं नो यन्नसुर्ववाहि विद्वाच् । विश्वा अग्ने अभिसुजो विहृत्या
 शन्नृशतामाम्भरा भोर्जनानि ॥ एषाम इह होत्रा निपीदादन्धुः सुर्पुरेता मवा नः । अर्वतां त्वा रोर्दसी विश्वमिन्वे यजांसहे सौ-
 मनुसाय देवात् ॥ आभ्यां मत्राभ्यां—अस्मिन्नग्नौ यज्ञेश्वरमावाहयामीत्यावाह । अग्ने अच्छावदेत्यस्याधिस्तापसोऽग्निस्त्रिष्टुप् ।
 अग्नेः स्वाभिष्टुलीकरणे वि० । अग्ने अच्छा वदेह नः प्रत्यद् नः सुमना भव । प्रनो यच्छ विदस्यते धनुदा असि नुस्तम् ॥
 अनेन मंत्रेण स्वाभिष्टुखं कृत्वा श्रोत्रितेन्यनानि निक्षिप्य त्रेशुधमन्या प्रवोच्य ततः प्रज्वलिताग्निमेवं ध्यायेत् । तत्र
 मन्त्राः—चत्वारि ऋज्ञा वामदेवो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् अग्निमूर्तिध्याने विनियोगः । चत्वारि ऋज्ञा त्रयो असु पादा
 द्वे शीपे सुप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बुद्धो धूपमो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ॥ स्मृतिश्च—सप्तहस्तधतुः-
 शृङ्गः सप्तविधो द्विर्शीर्षकः । त्रिपात्यसन्नवदनः सुखासीनः शुचिसितः ॥ स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे देवीं वामे स्वधां तथा ।

पाठा०—१ वाग्यतो भवेत् ।

विभ्रदक्षिणदक्षैस्तु शक्तिमन्नं सूचं सुवम् ॥ तोमरं व्यजनं वामैर्धृतपात्रं च धारयन् ॥ मेपालुडं जटाबद्धं गौरवर्णं महौजसम् ॥
भूमध्यं लोहितार्धं सप्तार्चिः सर्वकामदम् । आत्माभिसुखमासीनमेवं ध्यायेद्भुताशनम्' इति ॥ ॥ एवं ध्यात्वान्वाधानं कुर्यात् । तत्रार्थं
क्रमः—समिद्धं त्रयं चादाय देशकालावुत्कीर्त्य अथकरिष्यमाणेऽसिन्कर्मणि देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये । असिन्नन्वा-
हितेऽप्रावर्षिजातवेदसमिध्येन प्रजापतिं प्रजापतिमाधारावाज्येन अग्नीषोमीं चक्षुपी आज्येन—ययोक्ताः प्रधानदेवता ययोक्तद्रव्येण—
शेषेणाग्निस्विएकृतमिध्मसंनहनेन रुद्रमग्निमयासं देवान्विष्णुमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैताः प्रायश्चित्तदेवता आज्येन विश्वान्दे-

पाठ०—१ नेत्रेण हुताशनम् । २ दक्ष अग्निजातवेदसं, अग्निं स्विएकृतं इति, अग्ने त्यागकालेपि अग्नये जातवेदस इदं, अग्नये स्विएकृत
इदं इति विदोपणशिरस्क एव प्रयोगः कार्यः 'अग्नये स्विएकृते' इति मन्त्रलिङ्गात् । एषश्च विशेषणानामन्ते निवेशः श्रौते कर्मणि तत्र
तत्र । ३ अन्वाधानवाक्ये—एताः प्रायश्चित्तदेवता आज्येन विश्वान्देवान्संस्त्रायेणेत्यस्यान्तरा "ज्ञाताज्ञातदोषनिवर्हणार्थं त्रिवार-
मग्निं मरुतध्याज्येन" इत्यन्तवाक्यपाठो यद्यपि बहुलं दृश्यते प्रयुज्यते च तथा सर्वत्र तथापि स प्रामादिक एवेति निश्चीयते, कुतः ।
ज्ञाताज्ञातदोषरूपनिमित्तस्य निश्चयान्तरमेव नैमित्तिकप्रायश्चित्तमापत्तति नानिश्चिते दोषे । अथ चेदित्य एवायं ज्ञाताज्ञातदोषस्तर्हि
अप्राश्चेत्यादिभिस्त्वप्रायश्चित्तैरेव स्यात्तत्रियर्हणम् । नचायं नित्यो दोषः । यतः उक्तप्रयोगवाक्य एव मन्त्रतन्त्रविपर्ययोस्तादिनिमित्ते
सतीति सतिवाच्यप्रयोगात् । तेनाविपत्तनिमित्त इत्येवपाठः सुवचः । तस्मिन्नुपस्तम्भचचनप्रास्ताज्ञाताज्ञातप्रायश्चित्तस्य, आश्व-
लायनपूजादुष्कारिकारिकोक्तयद्वो देवा इति व्युत्क्रमनिर्हारार्थकस्य चाऽनियतनिमित्तत्वम् । ज्ञाताज्ञातदोषपरिहारस्यावश्यकत्वे सर्व-
प्रायश्चित्तमेवाव्युत्पापनैविष्यं अनुकृतिगृह्ये तस्यैव ब्राह्मणे विधानात् । अथवा शिष्टपरिगृहीतत्वादेवमादेव्युपघातार्थकप्रायश्चित्तव-
देवमपि संकल्पपूर्वकं समावेदोस्तु मारुतान्वाधानवाक्ये विनियेरा इति निर्णयचिकित्सः पन्थाः ॥

चान्संज्ञानेन अह्नदेवताः प्रधानदेवताः सर्वाः संनिहिताः सन्तु एवं सङ्घेन कर्मणा मद्यो यक्ष्य इति संकल्प्य ॐ भूर्भुवःस्वाः स्वाहा इति हुत्वा प्रजापतय इदं नमनेत्युचिष्य त्यजेत् । तत उक्तप्रकारेणाहतेषु पुंड्रभेषु प्रादेशमात्रान् पट्टत्रिशदभान् रज्जुकरणार्थं गृहीत्वा तत्र द्वादशदर्भैः संधित्रयवतीं रज्जुं प्रादक्षिण्येन कृत्वा पुनरन्यां रज्जुमेवं कृत्वा उभयमप्रादक्षिण्येन समस्य । पुनरन्यां कृत्वा प्रादक्षिण्येन त्रिवृतं समस्थान्ते प्रदक्षिणं ग्रन्थिं कृत्वा तां त्रिवृतां रज्जुमुदगग्रां वितत्य तत्र प्रादेशमात्रान्मुष्टिपरिमितान्दर्भान्निधाय तथा वहिर्दिशवेष्ट्य रज्जुग्रेण रज्जुमूलं सहृदावेष्ट्य तदग्रश्रेणं पूर्वभावेष्टितरङ्गयस्ताग्निधाय परित्तरणाद्यर्थदर्भैः सहृदावतनात्पथात्क्षणे उपरि निदध्यात् । ततः पूर्ववद्रज्जुं कृत्सोदगग्रां वितत्य पालाशलादिरान्यतमयश्चियद्युक्तसंभवं प्रादेशप्रमाणं पञ्चदशसमिदात्मकेभ्यं प्रागग्रं निधाय तथा सहृदावेष्ट्य वन्योपरि निधाय परित्समूहनादिकं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—अग्रेरायतनात्सकाशादष्टाहुलिपरिमिते देशे ऐशानीं दिशमारभ्य प्रदक्षिणं समन्तात्सोदकेन पाणिना त्रिःपरिसृज्य पूर्वमुपरिनिहितान्दीर्घान्कोलशदर्भानादाय दशह्रुलिमिते देशे समसंख्यया प्राच्यामुदगग्रंर्दक्षिणस्यां प्रागग्रैः प्रतीच्यामुदगग्रैरुत्तरस्यां प्रागग्रैर्दर्भैः परित्स्पर्श्यात् । पूर्वपथात्परित्तरणमूल्योपपरि दक्षिणपरित्तरणमुत्तरपरित्तरणमुदगग्रयोरथस्तत्त्रयति एवं परित्तीर्य । दक्षासनाथं मयेर्दक्षिणतोऽष्टाविंशतिदर्भान् पात्रासादनार्थं चोचरतः कांश्चिदर्भान्याग्रानालीर्ये अग्रेरराजितां दिशमारभ्य त्रिरभ्यस्ता परिपिच्य पात्रासादनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—अग्रेरुत्तरभागे पूर्वमालीणेषु दर्भेषु चरुस्यालीप्रोक्षणपात्रे दर्वाहुवो ऋणीताज्यपात्रे

पाठा०—१ यात्रोपादेन कर्मणा । २ पूर्वपथिकृता रज्जुम् । ३ गांतेषु द्विप्रादेशप्रमाणम् । ४ प्रणीतात्माज्यपात्रे इत्येवं चर्हिष्य ।

इध्मावर्हिणी शूर्पकृष्णाग्निने उत्सुरलमुसले चेत्येतानि पात्राणि द्वन्द्वश्च उदगपवर्गं प्राक्संस्थं न्यग्धिलमासादयेत् । आज्यहोमे तु
 प्रोक्षणपात्रं सुनं शणीतापात्रं आज्यपात्रं इध्मं वह्निधेतान्यासादयेत् । ततः प्रोक्षणपात्रमुचानीकृत्यं प्रादेशमात्रे स्त्रीत्येन च
 मग्ने पवित्रे कृत्वा तत्पात्रस्योपरि निधाय शुद्धाभिरग्निः पूरयित्वा हस्तयोरङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुदगग्रे पवित्रे गृहीत्वा त्रिरुत्पूय
 पात्राण्युनानानि कृत्वा इध्मं च विस्त्रस्य सर्वाणि पात्राण्युत्पूताभिरग्निः प्रोक्षेत् । ततो यथोक्तलक्षणनिधानदिशि स्थितं ब्राह्मणं
 असिन्कर्मणि ब्रह्माणं तां शृण इति तत्पाणि पाणिना गृहीत्वा शृणुयात् । ततो ब्रह्मा इतोऽसीत्युक्त्वा प्राञ्जुलो यज्ञोपवीत्याचम्य
 ममन्तपाण्यदृष्टो भूलात्रेणाग्निं परीत्य दक्षिणत उदञ्चुरः स्थित्वा आमनार्थेर्दग्धेर्भवेकं दर्भमङ्गुष्ठानामिकान्यां गृहीत्वा 'निरस्तः
 परावसुः' इति नैर्कल्या निरस्याप उपस्पृष्ट्वा 'इदमहमर्वावसोः सद्ने सीदामि' इत्युक्त्वोदञ्चुल एव वामोरोरुपरि दक्षिणंपादं
 संस्थाप्योपविश्य गन्धासतादिभिरभ्यर्चितः सन् 'ॐ बृहस्पतिर्वह्ना ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय' इति जपित्वा सर्व-
 दा यजमाना एव वर्तेत । ततो यजमानः शणीतापात्रमग्नेः प्रत्यङ्गिधाय तत्र पवित्रे निधाय उत्पूताभिरग्निः पूरयित्वा गन्धसु-
 प्पाशनाभिधिष्य धृतप्राणो सुलग्नममुद्बुल्य 'ब्रह्मन्वपः प्रणेभ्यामि' इत्युक्त्वा ततो ब्रह्मणा 'ॐ भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रभृतः इति जपित्वा
 ॐ प्रणय' इत्युक्त्वास्ति अथेरुचरतास्त्रिदग्धेषु निधाय पवित्रे गृहीत्वा अर्धैस्त्रिभिर्देभैराच्छादयेत् । ततः प्रत्यगग्नेः शूर्पं निधाय

पाठा०—१ अत्र गन्धासतपुण्यत्रयेपात्रार । २ इमेऽउ दक्षिणभावात्स्थितनेकम् । ३ गोपायेत्यस्याग्ने—'स यज्ञं पाहि स यज्ञपति पाहि स मां पाहि
 इति मन्त्रदेवं पठन्ति । इत्येते च तथा प्रचुराचारत्वात्पापि तस्य परिसिद्धेऽन्यत्राप्यनुपलभ्यात्प्राप्तमादिको भाति सः ।

तत्र पवित्रे निधाय । नाममन्त्रकहोमे यथा प्रधानदेवतं प्रत्येकं त्रीहियुधीन् अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वापामीति मन्त्राट्टल्या निरुच्य त्रीही-
णासुपरि ते पवित्रे निधाय अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति निर्वापसंख्यया उत्पूताद्विरद्भिः प्रोक्षेत् । मन्त्रकहोमे तु श्रवणाकर्मा-
प्रयणाट्टकाश्चादादौ तूष्णीं चतुरधुरो गृहीद्विरुच्य तथैव प्रोक्षेत् । ततः पात्राणासुत्तरभागे ग्राम्भीवमालीर्णं ऊर्जलोलोमि कृष्या-
जिने उत्तरतलं निधाय तत्र त्रीहीन्धुसलेन पद्मवदस्य त्रिःशुक्लीकृतान् तण्डुलान् त्रिःप्रधाल्य पृथक्पात्रे एकपात्रे वाऽनविदग्ध-
मवहिर्येतकञ्चुकं दनैःशनैः सुशृतं पचेत् । ततस्ते पवित्रे आज्यपात्रे निधाय तत्पात्रं पुरतः संस्थाप्याज्यमासिन्ध्याग्नेरुत्तरतः स्थिता-
नङ्गारान्भसना सहोत्रेरुदबपरिस्तरणाद्दहिनिरुह्य आज्यपात्रं तेव्यधिथित्य ङ्वलता दर्भोत्पुकेनावज्वल्य अहुष्टुपर्वमात्रं प्रक्षालितदर्भा-
प्रद्वयमाज्ये प्रत्यस्य पुनर्ज्वलता तेनैव दर्भोत्पुकेन चर्वादिना सहाज्यं त्रिःपर्यग्निकृत्वा तदुत्सुकमपास्य अपः सृष्ट्वा स्थालीं भुवि
कर्पञ्चिवोदगुदास्याह्वारात्प्रत्युत्पापः सृष्ट्वा तत्रस्थितमेवाज्यम् । सचित्तुष्ट्वा हिरण्यस्तूपः सविता पुरज्जग्णिक् आज्योत्पन्ननेवि० ।
सचित्तुष्ट्वा प्रतव उत्पुनाम्बन्धिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । इति मन्त्रेणैकश्रुत्योच्चारितेनेकवारं द्विस्तूष्णीसुचानपाणि-
द्रयाद्भुष्टोपकनिष्ठिकाभ्यामन्तयोरसंसृष्टे गृहीत्वा ताभ्यां पवित्राभ्यां प्राणुत्पूय ते पवित्रे प्रोक्ष्यामौ प्रहृत्य अग्नेः पथात्परिस्तरणाद्दहि-
रात्मनोऽप्रतो भुवं संमोक्ष्य तत्र वहिःसंनहर्णी रज्जुमुदगयां वितत्य तत्र वहिः प्रागग्रमुदगपवर्गमविरलमालीर्यं तत्राज्यपात्रं निधाय
सुवादिसंमार्जनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—दक्षिणेन हस्तेन सुबसुवौ गृहीत्वा सव्येनाष्टौ दर्भानादाय संहवाशौ प्रत्वाप्य सुचं

पाटा०—१ आज्यस्थालीं वेष्टु । २ पर्यग्निकरुण कृत्वा । ३ मन्तरलोकरसृष्टे ।

निधाय दक्षिणेन पाणिना सुवस्य विलं दर्माग्निः प्रागादिप्रागपवर्गं त्रिःसंमृज्य अथस्ताद्दर्माग्निरेवाभ्यात्मं विलष्टुष्टं त्रिःसंमृज्य
 ततो दर्माणां मूलैर्दण्डस्याधस्ताद्विलष्टुष्टादारभ्य यावदुपरिष्टाद्विलं तावत्रिः संमृज्याद्विः प्रोक्ष्य सुवं निष्टप्याज्यस्याख्या उचरतः
 सुवाऽऽस्पृष्टं निधायोदकं स्पृष्ट्वा तैरेव दर्भैर्जुह्वं चैवमेव संमृज्य सुवादुचरतो निधाय दर्भानिद्विः प्रोक्ष्याभावनुग्रहरेत् । ततः शृतं
 चरं सुवगृहीतेनाज्येनाभिवायार्थेद्रुद्रास्य अम्पाज्ययोर्मध्येन नीलाज्याद्विक्षिणतो वह्निं सान्तरमासाद्य पुनरप्यभिघार्य हविःपृथ-
 क्करणाय पात्रान्तरं चर्वाज्ययोर्मध्ये निधाय एकादशाङ्गुलमिते देशे गन्धाक्षतपुष्पैरथि समञ्चमभ्यर्चयेत् । तत्र मन्त्राः—विधा-
 निन इति तिस्रणां वसुधुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् द्वयोरर्चनेऽन्त्याया उपस्थाने वि० । विधानि नो दुर्गहा जातवेदुः सिन्धुं न न्वावा
 दुरितातिपपि । अयं अग्निवन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्ययिता तुनूर्नाम् ॥ यस्तां हृदा क्षीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।
 जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाधिरपे अमृततर्मस्याम् ॥ यस्मै तं सुकृते जातवेद उलोक्तमथे कुण्वः स्योनम् । अधिनं सपुत्रिणं
 धीरर्चन्तु गोमन्तं रथिं नश्यते स्वस्ति ॥ तत्र आत्मानं चालंकृत्य हस्तं प्रक्षाल्य इध्मवन्धनरञ्जुं तत्रैव निधाय पाणिनेध्ममादाय त्रिरिध्म-
 मभिघार्ये मूलमध्यमयोर्मध्यमग्निं गृहीत्वा (इध्ममलंकृत्य स्वयमलंकृत्य ब्रह्माणमलंकृत्य) अयं ते वामदेवो जातवेदा अभिस्त्रिष्टुप्
 इध्महोमेवि० । अयं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्मस्व वर्षस्य चेद्व वर्षय चासान्त्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनाप्राधेन समेधय स्वाहा ।
 एकश्रुत्योर्चार्थममन्नावाधाय अग्नयेजातवेदस इदं नममेत्युदिस्य त्यजेत् । अथ सुवेणाज्यं गृहीत्वा उचरपरिस्तरणसंधितो नीत्वाग्नेर्वा-

व्यवकीर्णमारभ्याग्नेयीपर्यन्तं प्रजापतिपदं चतुर्थ्यन्तं मनसा सारम् स्वाहेत्युच्चार्य नैरन्तर्णेषालंबेनाज्यधारां ज्योतिष्मत्प्रभ्रात्रिध्मदारूपरि प्लावयन्हुता । पुनराज्यं गृहीत्वा दक्षिणपरिलक्षणसंघितो नीत्वा नैऋतीमारभ्यैश्वानीपर्यन्तं तथैव हुत्वा उभयत्र प्रजापतय इदं न ममेत्युदितस्य त्यन्त्वा । सुवेणाज्यमादाय अग्नये स्वाहेत्यग्रेरुचरपार्थं पूर्वभागे हुत्वा । पुनराज्यं गृहीत्वा सोमाय स्वाहेति दक्षिणपार्थं तत्समं देसे हुत्वा । अनन्तरं नाममन्त्रकहोमे पूर्वनिहितपात्रे प्रधानदेवतासंख्यया चरं पृथक्कृत्य इदममुष्मा इदममुष्मा इति यथादेवतं प्रत्येकमभिमृद्येत् । सममन्त्रकहोमे त्वविभज्यावदानधर्मेण जुहुयात् । तत्रायं क्रमः—सुवेण दर्व्यामुपत्तीर्यं प्रथमप्रधानदेवताचरोर्मध्यादङ्गुष्ठपर्यन्तमात्रं तिरीचीनाभिरङ्गुष्ठमध्यमानामिकाभिल्लगत्राभिर्नखसंस्पृशेन्नकृत्वावदाय दर्व्यामिष्य ततः पूर्वभागे प्रागग्राभिल्लामिल्लैवावदाय दर्व्यामिष्य पात्रसं हविरभिचार्यं पश्चादूर्वास्थितमभिचार्यं अमुष्मै स्वाहा इति प्रधानदेवतानामोच्चार्य अग्नेर्मध्ये आज्यभागापेक्षया प्रत्यन्तरदेशे वा आच्छादयन्निव दर्व्याः पार्श्वेण जुहुयात् । एवं प्रधानहोमान् तच्चतुर्दिष्टहविषोऽवदायावदाय हुत्वा । दर्व्यामुपत्तीर्यं सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सकृत्सकृदुच्चारार्थोदनूचीनाभिः पूर्वोवदानतोऽधिकमत्रदाय दर्व्यां निधाय पात्रस्य मभिचार्यं अवत्तं तु द्विरभिचार्यं । यदस्येति द्विरण्यगर्भोऽग्निः सिष्टकृदतिथृतिः सिष्टकृदोमे वि० । यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टिसिष्टकृद्विद्वान्सर्वं शिष्टं सुहुतं करोतु मे ॥ अग्नये सिष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्थयित्रे सर्वाग्निः कामान्समर्थय स्वाहा । इत्येकश्रुत्योच्चार्योर्प्रेरदानदेशे हुत्वा अग्नये सिष्टकृत इदं न ममेति त्यजेत् । पश्चावची तु प्रधानहोमे पश्चान्मध्यपात्पूर्वार्धाच्च त्रिवारमवधति सिष्टकृत्युत्तरार्धात्पूर्वार्धाच्च द्विरवधति इत्वरत्र तु समानम् ।

अनन्तरमेरुचरतः स्थितामिध्मवन्धनरज्जुं विश्वस्य प्रोक्ष्य रुद्राय स्वाहा इन्द्राय अपः स्पृष्ट्वा सुवेणाज्यमादाय प्राय-
 धित्वाहुतीः सप्त जुहुयात् । —तत्र मन्त्राः—अयाधेति विमदोऽयाळयिः पङ्क्तिः प्रायधित्वाज्यहोमे वि० । अयाथाग्नेस्यनग्नि-
 बलीय सस्यमिच्यमया असि । अयासा वयसा कृतोऽयासन्हव्यमृद्धिपेऽया नो धेहि भेषजं स्वाहा इत्येकश्रुत्योर्चापे जुहुयात् ।
 अप्रये अयास इदं० । अतोदेवा मेधातिथिर्देवा गायत्री प्रायश्चि० । अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुविचक्रमे । पृथिव्याः
 सप्त धामभिः स्वाहा । देवेभ्य इदं० । इदं विष्णुमेघातिथिविष्णुर्गायत्री प्राय० । इदं विष्णुविचक्रमे त्रेधा निर्दधे पृथग् ।
 ममूढमस्य पांसुरे ग्याहा । विष्णव इदं० । आभ्यासुग्भ्यां हुत्वा । न्याहृतीनां व्यस्तानां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजा ऋषयः
 अग्निवायुसूर्यो देवताः गायत्र्युष्णिगनुभरछन्दसि । सगलव्याहृतेः प्रजापतिः प्रजापतिर्हृहती प्राय० । भुःस्वाहा अग्नय इदं० । भुवः-
 स्वाहा वायव इदं० । स्वःस्वाहा सूर्योदेव० । भूर्भुवःस्वःस्वाहा प्रजापतय इदं० । इत्याथाश्वत्स एवं सप्ताज्याहुतीर्हुत्वा प्र-
 त्येकमुदेयत्यागी कुर्यात् ॥ अनन्तरं ब्रह्मा कर्तारं परीत्य वायव्यदेशे स्थित्वा अयाधेत्यादि सप्ताहुतीर्जुहुयात् । ततो मन्त्रविप-
 र्यासादिनियतनिमित्ते प्राप्ते । यद्बो देवा अभितपामस्तस्मिन्पु मन्त्रविपर्ययमप्रायश्चित्ता० । यद्बो देवा अतिप्रातर्यानि वाचा
 नु प्रयुती देवुहेळनम् । अरायो अस्मिन्नुनायतेऽन्यत्रासन्मस्तुस्तन्निधेतनुस्वाहा । मरुद्भ्य इदं० । अनाज्ञातमिति मन्त्रद्वयस्य

पाठा०—१ स्वाय पशुपतये स्वाहा पशुपतये रुद्रायेदं । २ ननत्याया यद्बोदेचेत्यस्या मरुद्वाहुतेः अनाप्राताविषयस्य च नित्यत्वानित्यत्वविचार-
 पौर्वापर्यक्रमविचारश्च प्रागन्वाधानप्रसंगे निर्णीतो द्रष्टव्यः ।

द्विरण्यगमोंऽग्निरनुष्टुप् ज्ञाताज्ञातदोषप्राय० । अनाज्ञातं यदा ज्ञातं युज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्ने तदस्य कल्पय सऽहि वेत्ये
यथानुयऽस्वाहा अग्नय इदं० । पुरूपसंमितो युज्ञो युज्ञः पुरूपसंमितः । अग्ने तदस्य कल्पय सऽहि वेत्ये यथातथऽस्वाहा ।
अग्नय इदं० । यत्पाकत्रेत्यस्य त्रितोऽग्निष्विष्टुप् ज्ञाताज्ञातदोषप्राय० । यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न युज्ञस्य मन्वते मर्तायः । अग्नि-
ष्टद्वोता ऋषिर्द्विज्ञानन्यविष्टो देवाऽऋतुशो यजाति स्वाहा । अग्नय इदं० । इत्यादि छुट्टयात् । यजमानस्तस्यै तस्यै देवताया उचिष्य
त्यजेत् । ब्रह्मणोऽभावे यजमान एवैतान्प्रागधिकजपहोमांश्च कुर्यादन्यस्यै धरं दद्यात् । स्कन्धभिन्नाद्यनियतनिमित्ते प्राप्ते पूर्वो-
क्तप्रकारेण तत्तद्यतिपदोक्तजपहोमांश्च कुर्यात् । ततः संकल्पविपर्योसदेवताविपर्योसमध्यपूर्वाधिपर्योसद्रव्यविपर्योसनिर्वापण-
विपर्योसकर्मविपर्योसस्वराक्षरवर्णलोपदोषप्रागधिकार्चं यद्भोदेवा इति सुहुर्मुहुर्छुट्टयात् । ततो यजमानः सर्वकर्मप्रपूर्णी भद्रद्रव्य-
दां पूर्णाहुतिं छुट्टयात् । तत्रायं क्रमः—सुवेणाज्यं गृहीत्वा सुचं समाविलां पूरयित्वा तत्र सुवामूर्ध्वविलं निधाय पुनरधोविलं
निधिय्य सुवाग्रे कुसुमाक्षतान्निधाय सन्वपाणिना सुवसुवमूले, दक्षिणपाणिना सुग्रीवां शङ्खमुद्रया गृहीत्वा तिष्ठन् सम्पाद ऋजु-
कायः सुवाग्रन्यत्तलोचनः प्रसन्नात्मा मन् । समुद्रादूर्मित्येकादशर्चस्य गृक्तस्य वामदेव आपस्विष्टुप् अन्त्या जगती पूर्णाहुति-
होमे वि० । समुद्रादूर्मित्मिर्धुमं उदारद्रुपांशुना समस्तुतमानद् । वृत्तस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिज्ञा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ वृषं
नागु प्रववाना वृत्तस्थान्युक्ते धोरयान्ता नमोभिः । उप ब्रह्मा रृणवच्छस्यमानं चतुःशुद्धो वमीक्षीर एतत् ॥ चुरारि शृङ्गा
प्रपौ अस्य पादा द्वे शीपे सुप्त हस्तासौ अस्य । त्रिषा बद्धो वृषभो रोरवीति मुहो देवो मर्त्यो आविवेद्य ॥ त्रिषा हितं पृणिभि-

गुणमर्मानं गर्वि देवास्तौ वृतमन्वविन्दन् । इन्द्र एकं सूर्य एकं जवान वेनादेकं स्वधया निर्दततुः ॥ एता अर्पन्ति हृद्योत्समुद्रा-
 द्भ्रवन्त्रजा रिपुणा नावचक्षे । वृतस्य धारा अभिचकशीभि हिगण्यो वेतसो मर्च्य आसाम् ॥ १ ॥ सम्यक्क्षयन्ति सरितो न
 धेना अन्तर्द्वेदा मर्नता पूबमानाः । एते अर्पन्त्यूर्यो वृतस्य मृगा इव क्षिपणोरीर्षमाणाः ॥ सिन्धोरिव प्राग्ने शूचनासो वार्त-
 यमियः पतयन्ति शूहाः । वृतस्य धारा अरुयो न वाजी काष्ठा भिन्दन्मूर्भिभिः पिन्वमानः ॥ अग्नि प्रवन्तु समनेव योषाः कल्या-
 ण्यः । मयमानासो अग्निम् । वृतस्य धाराः सुमिधो नसन्तु ताजुपाणो ह्यर्थति जातवेदाः ॥ कृत्या इव बहुतुमेतना ऽ अज्यै
 ज्ञाना अग्नि चकशीभि । यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभितल्पवन्ते ॥ अर्भ्यर्पत सुदुति गर्भ्यमाजिभस्मासु मद्रा
 द्रभिणानि घच । इमं यज्ञं नयत देवता नो वृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ धामन्ते विञ्चं भुवनमधि श्रुतमुन्तःसमुद्रे दृबधन्तराजु-
 पि । अपामनीके समिधे य आर्धतुल्मस्वामु मधुमन्तं त कुर्मिम् ॥ २ ॥ स्वाहेत्यन्तं पठन् यवपरिमितधारां संततां सुगोत्रेण
 मारशेपं हुत्वा अत्र इदं नमनेत्युद्दिश्य त्यजेत् । विज्योतिषेत्वस्य जारो वृशोऽग्निस्त्रिष्टुप् अवशिष्टाज्यहोमे वि० । विज्योतिषा
 धृष्टता भाल्यधिराधिर्विथानि कृणुते महित्वा । प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिथिति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे स्वाहा । अनेन च तथैवा-
 वशिष्टं सर्वं हुत्वा अप्रय इदं नमनेत्युद्दिश्य त्यजेत् । ततो विक्षेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति संतावं हुत्वा विक्षेभ्यो देवेभ्य इदं न ममे-
 त्युद्दिश्य त्यक्त्वा षण्डुलकणान्समिहर्भशकलान्यद्भिः प्रोक्ष्याथी ग्रहूल अयभृथरूपं पापत्रयकरं पूर्णपात्रजलमार्जनं कुर्यात् । तत्रायं

पाठा०—१ जानो एषेऽग्निरिति पाठ प्रमादिच । कुमार उगारो वृशो वा वार उर्भवेति चर्बलुकमात् ।

रुमः—पूर्वासादितपूर्णपात्रमालीर्णवह्निपि दक्षिणपाणिना निधाय तत्र गङ्गादिनदीः स्यूता दक्षिणपाणिना स्पृशन्—पूर्णमसि पूर्ण
मे भूयाः गुपूर्णमसि गुपूर्णं मे भूयाः मदसि गन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः । अक्षिरसि मा मेक्षेष्टाः । इति जपित्वा कुशाग्रैः प्रागादि-
पञ्चदिक्षु जलमार्जयेत् । तत्र मन्त्राः—ग्राच्यां दिशि देवा क्रलिनो मार्जयन्ताम् । दक्षिणसां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्ताम् ।
अपःस्यन्तः । प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्ताम् । उदीच्यां दिश्यापओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्ताम् । ऊर्ध्वायां दिशि
यतः संवत्सरः प्रजापतिमार्जयन्ताम् । इत्येतानेरुथुत्या पठन् प्रतिदिशं सित्वा स्वधिरसि कुशाग्रैर्मार्जयेत् । तत्र मन्त्राः—
आपो अस्मानित्सस देवश्रवा आपसिष्टुप् । आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु । विधं हि रिप्रं प्रवहन्ति
देवीन्दिदाभ्यः शुचिरा भूत एमि ॥ इदमापः सिन्धुद्वीप आपोऽनुष्टुप् । इदमापुः प्रबंहतु यद्विकृच दुरितं मयि । यद्वाहर्मभि
दुद्रोह यदो श्रेष इतानृत्वम् । सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्तु । एतेर्मन्त्रैश्चान्ते मार्जनं कृता । दुर्मित्र्यास्तसो सन्तु चोऽस्मा-
न्दृष्टि यं न वयं द्विप्सलं हन्मि । इति निर्भेतिदेशे कुशाग्रैरपः सिंचेत् । ततो ब्रह्मा यजमानस्य वामपार्श्वस्थितपह्यञ्जली
पूर्णपात्रम्बजलं—पादं प्रजां परासिचं या नः सथावरीः स्यन । समुद्रे चो निरयानि खं पायो अपीथ । इत्येरुथुत्योयत्वा
प्राञ्चुरं निषिच्य तदञ्जलिश्चजलंः पापनिरस्तनार्थं आत्मानं यजमानं पत्नीं च प्रोक्षेत् । पत्नी तु तञ्जलं वह्निपि निषिञ्चेत् । अथवा
मार्जनान्तरं यजमानस्य वामपाणिमुत्तानीकृत्य वह्निपि निधाय दक्षिणपाणिना पूर्णपात्रं गृहीत्वा तत्र मादं प्रजामित्यनेन तञ्जलं
प्राञ्चुरं निषिच्य ता आपः समुद्रे गच्छन्तीति श्वात्वा पाणिश्चजलैरेवात्मानं पत्नीं च प्रोक्षेत् । ततः कर्ताग्रेः प्रत्यगुदक्लिप्ततः

संस्थात्रपेनोपलिष्टत । तत्र मन्त्राः—अग्ने तं गोपायना लोपायना वा वन्द्युः सुवन्द्युः श्रुतवन्द्युर्विप्रवन्द्युर्कथयः अग्निदेवता द्विप-
दाविराद् छन्दः अश्रुपथ्याने विनियोगः । अग्ने तं नो अन्तम उत ज्ञाता ज्ञिवो मंवा वरुध्यः ॥ वसुरभिवसुश्रत्रा अच्छा नक्षि
द्युमन्मं रयिं दाः ॥ म नो वोधि श्रुधी हर्षमुख्याणी अघायतः संमसात् ॥ तं त्वां शोचिष्ट दीदिवः सुन्नार्थं नूनमीमहे सरि-
भ्यः ॥ इति द्वाभ्याम् । उँच मे स्वरथ मे यज्ञोप च ते नमश्च । यत्ते न्यूनं तस्मै त उप यत्चेतिरिक्तं तस्मै ते नमः । ॐ अग्नये-
नमः स्वन्ति । श्रद्धां मेधां यज्ञः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम् । आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हृदयवाहन । देहि मे हृदय-
वाहनोद्यम इत्युपस्थानं कुर्यात् । ततो ब्रह्मा एतरेनोपलिष्टत । ततः कर्त्ता परित्तरणं विष्टुज्याधिं पर्युक्ष्य परिरिच्य गन्धाद्यतपुष्पै-
रलंछत्य नैवेद्यताम्यूले निवेद्य ब्रह्मणे यथोक्तदक्षिणां दत्त्वा दक्षिणाभावे हुतशिष्टं द्यूतादिकं सहिरण्यं दक्षिणात्वेन दत्त्वा पात्राणि
प्रधान्य इन्द्रज उन्मृज्य यस्य स्यूतेत्यादिना श्रीपरमेश्वरे ममर्प्याचामेत् । धृतपवित्रकग्रन्थि विसस्य शुद्धदेशे प्रक्षिपेत् ।
इति श्रीनृगिणीये प्रयोगपारिजाते षोडशकमण्डले सकलसाधारणाधिसुसप्रकरणम् ॥

अथ ग्रहयज्ञः ॥ मन्मथे तन्महः पञ्चालुचकुङ्कुमपङ्किलम् । यत्स्वरुतया यज्ञाः श्रूयन्ते श्रुत्तिसीमनि ॥ अथेदानीं
ग्रहयज्ञत्रिधिरभिधीयते । स तावन्नित्य-१ नैमित्तिक-२ काम्य-३ भेदेन त्रेधा विभिद्यते । शुभवारविशेषजन्मनक्षत्र-
प्रयायनविषुवोपरागादिकालविशेषेषु नित्यः ? । तदुक्तं भगवता—‘ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि शान्तकोऽहं द्विजन्मनाम् ।
पुण्येऽहनि शुभे वारे जन्माद्युक्षेपु च त्रिषु ॥ अयने विषुवे चैव सोममूर्योपरागयोः । ग्रहाणामुग्रचेष्टानां नित्यं शान्तिं समाचरेत्’

पाठा०—१ पृथङ्गा य विजन्मनु ।

इति । आचार्येणापि—‘शरीरेऽसाते देवा ग्रहाः सूर्यादयो नव । तन्मात्रेषु ग्रहान्तेषु देहशान्तिर्भवेच्छुणाम् ॥ भौमोऽग्नेः
सोमजो भूमेर्व्योममूर्तिर्ईहस्पतिः । भार्गवोऽपां समीरस्य सौरिः सोमस्य चेतसः॥ रधिरात्मा रयः (?) पद् तु मर्पोऽथ्या राहुकेतवः ।
एते वसन्ति भूतेषु चरेषु व्यावरेषु च ॥ ग्रहादिमूर्तयस्त्वैते ग्रहाः सूर्यादयोऽखिलाः । इति यस्मात् एवास्माद्भिर्बुधैर्नित्त शरीरिषु ॥
एतेऽष्टमादित्यानस्थाः षीडयन्ति शरीरिणः । खान्धान्यातूत्समाथित्य त्रिदोषांश्च तदा तदा ॥ पूजया जयहोर्गश्च पूजिताः शान्ति-
मिच्छुभिः । शान्तास्तप्ताः श्रद्धास्थान्ति वेतेषामभिधाञ्छितान् ॥ गृहा गावो नृपा वित्रा नार्यः स्वस्वपतिप्रियाः । पूजिताः पूज-
यिष्यन्ति निर्देहन्त्यवमानिताः ॥ सर्वापश्यो विद्मन्त्यर्थं नित्यं पूज्या नगग्रहाः’ इति । स्मृतिचन्द्रिकायामपि—‘ग्रहाधीना नरे-
न्द्राणामुच्छ्रयाः पतनानि च । भावाभावौ च जगत्सत्कारुण्यतमा ग्रहाः’ इति ॥ ॥ गर्भाधानशुद्धाकर्मप्रारम्भगृहप्रवेशप्रति-
ष्ठारोग्यानिपेकाभिचारप्रशस्ताखिलकर्मप्रारम्भेषु नैमित्तिकः २ । तदुक्तमुत्पलपरिमले—‘कार्याग्नेषु सर्वेषु प्रतिष्ठास्वधरेषु
च । नववेस्मप्रवेशे च गर्भाधानादिकर्मसु ॥ आरोग्यहानसमये संक्रान्तौ रोगसंभवे । अभिचारे च यः कुर्याद्ग्रहपूजां विधानतः ॥
सोऽभीष्टफलमाप्नोति निर्विभेन न संशयः’ इति । अत्र कार्याग्नेषुत्पत्त्यादौ सर्वत्र निमित्तमगमी ॥ ॥ सफलविपदपगमसं-
पदागमवृष्टथायुःपुष्ट्यादिफलकामनासु काम्यः ३ । तदुक्तमाचार्येण—‘क्षीयन्ते विपदः क्षिप्रं वर्धन्ते संपदोऽखिलाः ।
तदारयेश्च नश्यन्ति सर्वकार्याः प्रदक्षिणाः ॥ भवन्त्यवनि नश्यन्ति ग्रहयज्ञकृतां नृणाम् । कामानां चायुराधानां लभ्ये च

पाठा०—१ गहादिभूतैः २ प्रसक्तमिति । ३ तिरुकर्ये । ४ तापाज्य प्रणस्यन्ति ।

विधानतः' इति । कुर्यादिति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि—'श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयुजां गमाचरेत् । दृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि' इति । प्रबयामलेऽपि—'दृष्टारिष्टे गमायाते कर्तव्यं ग्रहशान्तिकम् । दृष्टिपुष्ट्यायुरारोग्यमसगज्यांन्द्रदृश्ये' इति । अत्र यद्यपि सर्वत्र फलश्रणात्काम्यत्वमेव सिध्यति तथापि नित्यपदग्रहणाभिनिचमसमीश्रणञ्च 'नित्यनैमित्तिकत्वे च स्वात्मानम्' इत्युक्तेरविरोधः । अत्रारुणे प्रत्यवायश्रवणाञ्चन्मययादियु ग्रहयज्ञस्य कथं नित्यनैमित्तिकत्वमिति चेत्, नित्यपदश्रवणाञ्चैति श्रूमः । नित्यत्वसाधकं सति नित्यपदेन परिगणनात् । तदुक्तं कालयिधाने—'नित्यं यदा यावदायुर्न कदाचिदति क्रमेत् । तद्युक्तातिक्रमे दीपश्रुतेरत्यागचोदनात् ॥ फलयुतेर्गोप्यया च तन्नित्यमिति फीतिनम्' इति ॥

ग्रहयज्ञे पक्षत्रयम् । स चैकाग्रिरेकाध्वरः १ एकाग्रिरेकाध्वरः २ अनेकाग्रिरेकाध्वराय ३ इति त्रेषां भवतीति वर्णयन्ति । तत्राद्यः पक्षस्तावदाचार्यैश्चतस्रव्याहोपादनादरणीयः । तदुक्तम्—'कुण्डे वा स्यण्डिते वैरुः कुर्यात्सर्व्वन्युधमयुधम् । एकस्तु बहुकुण्डेषु कुर्याद्ब्रह्मते शुक्रः ॥ बहुग्रहःसु वैकमिन्नदि वा तद्विधानविन् । एककुण्डे तु नवभिर्नव होमः प्रदत्सने ॥ श्रौतादन्यत्र सर्व्वत्र प्रायस्तत्रेषु वा क्वचित् । क्वचिगत्रेषु तद्दृष्ट्वा केचिद्ब्रह्मगयेष्वपि ॥ तथा कुर्वन्ति तत्रैव तत्र कुर्याद्बुधो गुरुः । यत्र यद्यथा प्रोक्तं तत्रतद्कुर्यादयोदितम् ॥ नान्यथा स्यानुमानेन कुर्यात्प्राज्ञोऽपि मानरः । यत्रानुक्ते तु तत्रैव कुर्याद्वा स्यानुमानतः । विविच्य न्यायमालोच्य हृद्ग्रन्थत्र वलावलम् । श्रौतं वाच्यय पौराणं स्मार्तं वाप्ति चिनिर्णये ॥ गीर्हटा तत्र न चले-
इथायागं स्यानुमानतः । यत्र गीर्तं हटा तत्र कुर्यात्क्यासानुमानतः ॥ नच यत्र च तत्रैव सा गीरिति नतिर्मम । तस्माच्च

चैककुण्डे स्युः पोतारो बहवो द्विजाः ॥ अमुक्तलाद्ब्रह्मस्त्रे तथान्यत्राप्यनुदिते । एकस्त्रेके बहुदिनं हुनेत्कुण्डे गुरुद्विजः' इति । अतः प्रथमपक्षमुपैश्य द्वितीयमेकाग्र्येकाक्षरपञ्चमादावभिधासामः । प्रचुराचारपरिगृहीतत्वादेवस्य । नन्वेवंविधमाचारमेव न पश्यामः । एकस्त्रेनेवाशौ ग्रहसंख्यया होतुर्दर्शनादिति चेत् । सत्यम् । किंतु आचार्यप्रतिहस्ततया नव होतारो जुह्वति नत्वाचार्यतया । अतएवोपक्रमोपसंहाराध्वगम्य ग्रहवज्ञः कार्यः । अनवगम्य यत्नेनापि करणे वैफल्यस्य श्रवणात् । तदाहाचार्यः— 'रूपवर्णपितृभस्मानमण्डलासननाहनम् । तमित्कुण्डोपहारांश्च पुष्परत्नाकृतीरपि ॥ गायत्रीं मूलमन्त्रांश्च तथा मन्त्रांश्च केवलान् । अग्निप्रत्यग्धिदेवानां मन्त्रांधर्ष्यादिसंयुतान् ॥ तत्तन्मूर्तींश्च जानीयाद्बोध्यमर्चनग्रहान्बुधः । अज्ञातैव पुमानिष्टा तत्फलं नैव विन्दति ॥ दुःखं प्राप्नोति सुमहद्यज्ञादिष्टाप्यवित्पुमान् ॥ एतान्बुधमप्ययस्सम्यजानीयाद्ब्रह्मयज्ञकृत् । ग्रीणयेदरिखलानेव पूजाद्यंश्च नवग्रहान् ॥ आत्मनो विपमत्वं च ग्रहं ग्रीष्णाति दुर्गतः । तदुक्तविधिना सम्यक् शक्त्या गुर्वनुमोदितः' इति । अत्र गायत्री ग्रहगायत्री । श्रवणव्याहृतिपूर्वकं चतुर्थ्यन्तं नमोन्तं ग्रहनाम ग्रहगायत्री । तथाचोक्तं वामनग्रन्थे—'प्रणवं त्वादितः कृत्वा भूर्भुवःस्वस्तः परम् । चतुर्थ्यां नामसंयुक्तं नमस्कारान्तयोजितम् ॥ एष मन्त्रः समाख्यातो ग्रहपूजाविधायकः । अनेनावाहनं कुर्यादनेनेव विसर्जयेत्' इति ।

अथ मण्डपादिलक्षणमुच्यते । हेमाद्रौ मत्स्यपुराणे—'गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद्बुधः । रुद्राय नवभूमौ वा चतुर-

पाठा०—१ होतारो बहवो द्विजाः । २ स्त्रायत्तन्पुत्री ।

समुदबल्लवम् ॥ दशहस्तानघाथी वा हस्तान्कुर्याद्विधानतः । तस्य द्वाराणि चलारि कर्तव्यानि विचक्षणैः' इति । एतन्मण्डपकरणं काम्ये नित्यम् । नित्यनैमिचित्तिकयोस्तनित्यम् । 'नित्यं नैमिचित्तिकं हिला सर्वमन्यत्समण्डपम्' इति मत्स्येनाभिधानात् ॥

अथ कुण्डलक्षणम् । स्कन्दपुराणे—'नवग्रहमेवे कुण्डं हस्तमात्रं समन्ततः । चतुरस्रमथोहस्तं योनिनकं समेरलम् ॥ चतुरङ्गुलविस्तारा मेरुला तद्वदुच्छ्रिता । वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्पदसप्तान्गुलिपिस्तुता । कूर्मष्टोत्रता मध्ये पार्श्वयोश्चाङ्गुलोच्छ्रिता । गजोष्ठसदृशी तद्वदायता छिद्रसंयुता ॥ मेरुलोपरि सर्वत्राप्यथत्यदलसंनिभा' इति । सा च योनिः पथिमतः कार्यो । तथाच गर्गः—'पथिमे मध्यभागे तु योनिं कुर्याद्विधानतः' इति । अपिच—'मानहीनाधिकं कुण्डमनेकमयदं भवेत् । तस्य चोचरपूर्वं तु स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ॥ निचग्रं चतुरस्रं च वितस्त्युच्छ्रायसंपितम् । द्विरङ्गुलोच्छ्रितो वज्रः प्रथमः समुदाहृतः ॥ त्र्यङ्गुलोच्छ्रायसंयुक्तं वज्रद्वयमथोपरि । द्व्यङ्गुलस्तत्र विस्तारः सर्वेषां कथितो गुंथः' इति । इत्यमुक्तलक्षणं कुण्डं वेदिं च निर्माय ग्रहयज्ञः कर्तव्यः । 'कुण्डे वा स्थण्डिले वा' इत्याचार्यवचनाद्यदा स्थण्डिले क्रियते तदा वेदिरेव कार्यो न मण्डपः । तथैव शिष्टाचारस्य दर्शनात् ।

अथ ग्रहप्रतिमादिप्रतिष्ठा । तत्र ग्रहानाद्य याज्ञवल्क्यः—'सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः' इति ॥ ॐ ॥ अथ ग्रहवर्णाः—आदित्याङ्गारकौ रक्तौ शुभजीवी च पीतकौ । सोमशुक्रौ विदुः श्वेतौ कृष्णौ राहुश्चनैश्चरो ॥ वृत्रः केतुगणर्षिषां यस्त्राणधानरणानि च । ग्रहवर्णानि गृहीयाद्ग्रन्थं पुण्यं तथैवच' इति ॥ ॐ ॥

धारकः ॥ 'चिह्नितं वरदेनास्य करगन्धं तु कारयेत् ॥ आपः स्त्रीरूपधारिण्यः श्वेता मकरवाहनाः । दधानाः पाशकलशौ मुक्ता-
 भरणभूषिताः ॥ शुक्लरणी मही कार्या दिव्याभरणभूषिता । चतुर्भुजा सौम्यवपुश्चण्डांशुसदृशाम्बरा ॥ रत्नपात्रं सस्यपात्रं पात्रसौप-
 धिसंयुतम् । पद्मं करे च कर्तव्यं भुजो-यादवनन्दन ॥ दिद्रागानां चतुर्णां सा कार्या पृष्ठगता तथा । प्रदक्षिणं दक्षिणाधःकरा-
 दारम्य निलम्बः ॥ विष्णुः कामोदकीपत्रशङ्खचक्रधरः क्रमात् । चतुर्दन्तसमारूढो वञ्ची कुलियसत्करः ॥ प्राचीपतिः प्रकर्तव्यो
 नानाभरणभूषितः । वामे शर्याः करे कार्या सन्धकसंतानमञ्जरी ॥ वरदा मण्डिता कार्या द्विभुजा च तथा शची । यज्ञोपनीती
 हंसस्यश्चतुर्वक्रधतुर्भुजः ॥ अक्षमूर्त्तं सुबं विभ्रत्कुण्डिकां च प्रजापतिः । अक्षमूर्त्तधराः सर्वे कुण्डिकापुच्छसंयुताः । एकभोगास्त्रि-
 भोगा वा सर्पाः कार्याश्च भीषणाः ॥ पद्मासनस्थो जटिलो ब्रह्मा कार्यधतुर्भुजः । अक्षमालां सुनं विभ्रत्सुस्तकं च रुमण्डलुम् ।
 वासः कृष्णजिनं तस्य पार्श्वे हंसस्तर्ध्वं च'इति । इत्यधिदेवताः ॥३३॥ अथ प्रत्यधिदेवतालक्षणानि । 'पञ्चवक्रो घृपारूढः प्रति-
 र्गकं त्रिलोचनः । कपालशूलस्तदाङ्गी चन्द्रमौलिः सदाशिवः ॥ अक्षमूर्त्तं च कमलं दर्पणं च कमण्डलुम् । उमा विभर्ति हस्तेषु
 पूजिता त्रिदशरूपि ॥ कुमारः पण्डुरः कार्यः शिष्टण्डकविभूषणः । रक्ताम्बरधरः कार्यो मयूरवरवाहनः ॥ कुकुटध तथा घण्टा
 तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका बैजयन्त्याख्या शक्तिः कार्या च वामयोः ॥ (विष्णुब्रह्मेन्द्रलक्षणान्यधिदेवतामूक्तान्येव ज्ञेयानि) ईप-
 र्पनीनो यमः कार्यो दण्डहस्तो विजानता । रक्तद्वपाद्यशृत्कण्ठो महिपत्यो विभूषितः ॥ कालः करालवदनो नित्यगन्ध विभीषणः ।

अथ प्रतिमाद्रव्याण्याह धाञ्चलस्यः—‘ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।’ रजतादायसात्सीसात्कांस्यात्कार्पा ग्रहाः क्रमात् ॥ स्वर्णैर्वा पटे लेल्या गर्भैर्मण्डलकेषु वा’ इति । ब्रह्मवामले तु—‘ताम्रेण कारयेद्भ्रातुं स्वतेन निशाकरम् । कुञ्ज-
लीवरूपाणि सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ॥ स्वतेन ततः शुक्रं कृष्णलोहेन धर्मजम् । नागेन कारयेद्भ्रातुं केतुं कांक्षेन कारयेत् ॥ नागं
सीसम् । स्वाङ्गुलेमोन्दिताः सर्वे ग्रहाः कार्या विधानतः ॥ अथवा स्वर्णमात्रेण कारयेत्प्रतिमाः सुधीः । तदर्थेन तदर्थेन यथा-
विचारसुसारतः ॥ अथवा वर्णकैः कार्या ग्रहाः स्वर्णादिचतुर्भिः’ इति ॥

अथ ग्रहमूर्तयः । मत्स्यपुराणे—‘पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः । सैताश्चरथसंयुक्तो द्वियुजः सात्सदा रविः ॥
श्वेतः श्वेताम्बरधरो दैत्याम्बः श्वेतभूषणः । गदापाणिर्द्विवाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥ रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः ।
चतुर्भुजो मेघगतो वरदः साद्धरासुतः ॥ पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमद्युतिः । रज्ज्वर्चमगदापाणिः सिंहस्यो वरदो बुधः ॥
देवदेवत्यगुरू तदत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ । दण्डिनी वरदो कार्यां साधमृतकमण्डल ॥ इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः । वाणवा-
णासनधरः कर्तव्योऽर्कस्तुतलाया ॥ करालवदनः खड्गचर्मधारी वरप्रदः । नीलसिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विवाहवः
सर्वे गदिनो विकृताननाः । गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः’ इति ॥ ॐ ॥
अथाधिदेवतालक्षणानि । विष्णुधर्मोत्तरे—‘पिङ्गभ्रूमथुकेशाश्रः पिङ्गाद्यवितयोऽरुणः । छागस्थः साधमृतश्च सप्तानिः शक्ति-

पाडा०—१ मत्स्य सप्तलब्ध १ २ श्वेताम्बः श्वेतभूषणः । ३ मेघगर्भः, मेघगायी ।

आचार्यं वरयेत्कर्ता विधिञ्च नवयज्ञकम्' इति । तत्र यजमानो विधिज्ञमाचारवन्तमाचार्यमस्मिन्नग्रहमन्त्रे आचार्यं तां धृणे इति तत्पार्थि पाणिना संगृह्य दृशुयात् । अनधिकारिणा करणे दोषस्मरणात् । तदाह दृहस्पतिः—'आथर्वणं प्रतिष्ठां च ग्रहयज्ञं क्रतुं व्रतम् । असंस्कृतमनुः कुर्वन्शीघ्रमेति विपर्ययम्' इति । इत्याचार्यवरणम् ।

अथ येषां ग्रहस्थापनम् । ब्रह्मयामले—'वितानं कारयेत्तत्र फलपुष्पाङ्कितं शुभम् । ग्रहवर्णपताकाद्यैस्तोरणाद्यैर्विराजितम् ॥ गोमयेनोपलिप्याथ तत्तत्खण्डकैः शुभैः । तत्रोपरि लिखेद्दीमान्पद्ममष्टदलं शुभम् ॥ क्रमेण स्थापयेत्तत्र भास्करादीन्व ग्रहान्' इति ॥ ॐ ॥ अत्र ग्रहस्थापनक्रमो हेमाद्रावभिहितः—'मन्त्रे तु भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे । दक्षिणे लोहितं विद्याहुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥ उत्तरेण गुरुं विद्यात्पूर्वोत्तरे तु भागवम् । पश्चिमे तु शनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमे ॥ पश्चिमोत्तरेणः केतुः स्थाप्यते शुकुत्तण्डुलैः' इति ॥ ॐ ॥ अथ स्थापनक्रम उक्तः । उत्पलपरिमले—'ग्रहस्य दक्षिणे पार्श्वे स्थापयेदधिदेवताम् । ग्रहस्योत्तरेणार्श्वे तु न्यसेत्प्रत्यधिदेवताम् ॥ दक्षिणेश्वराद्वायुदेशे स्थापयेद्विष्णुनायकम् । आत्तुनइन्द्रशुभन्तमित्युक्त्वा विधिनाचयेत् ॥ तस्य याम्येऽर्चयेद्गुणां जातवेदसमन्वतः । तस्य दक्षिणतो वायुं क्राणाशिशुकैर्चाचयेत् ॥ आत्तुनइन्द्रशुभन्तमित्युक्त्वा विधिनाचयेत् । एषोऽपि इत्यनया तस्य याम्येऽधिनौ यजेत् ॥ एवं द्वाविंशद्देवताः स्थापनीयाः । तथाच मत्स्यपुराणे—'देवानां तत्र संस्थाप्या मिश्रतिर्द्वादशाधिका ॥ आदित्याभिमुख्याः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः । स्थापनीया मुनिथेष्ट नान्तरे न परानुत्थाः' नान्तरे न बह्विंशतिभिः संनिहिता इति व्याख्येयम् । एवं न्यूनादिद्वाविंशद्देवतानां यथोक्तलक्षणाः प्रतिमाः यथास्थानशुक्तमन्त्रैरेव

पाशहस्तो दण्डहस्तः सर्पशुक्रिकरोमवान् ॥ उदीन्यवपं स्वाकारं द्विसुजं सौम्यदर्शनम् । दक्षिणे लेखनीं तस्य वामे पात्रं तु कार-
येत्' इति प्रत्यधिदेवतालक्षणानि ॥ ॐ ॥ अथ कर्मसाहस्रण्यदेवताः । 'चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्णव्योऽत्र गजाननः । नागयज्ञोपवी-
तश्च शशाङ्कश्चतुशेखरः ॥ दन्तं दक्षकरे दद्याद्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीयं परच्छं विद्याचतुर्थे मोदकं तथा ॥ शक्तिं चाणं तथा
शूलं सत्रं चक्रं च दक्षिणे । चन्द्रविम्बमथो वामे खेटमूर्ध्वे कपालकम् ॥ शुकं टङ्कं च विभ्राणा सिंहालुढा चतुर्भुजा । एषा
देवी समुद्दिष्टा दुर्गा दुर्गासुहारिणी ॥ क्षेत्रपालं ततो ध्यायेच्छयामवर्णं विलोचनम् । ऊर्ध्वकेशं सुदंष्ट्रं च शुकुटीकुटिलाननम् ॥
नूपुरलङ्कितान्नि च सर्पमेखलया युतम् । सर्पाङ्गकमतिङ्कढं क्षुद्रघण्टामयं तथा ॥ करोटिसामर्थ्यं चापि मालां गुल्फावलम्बिनीम् ।
दधानशुरगानद्वंमुद्रं चन्द्ररेखया ॥ दक्षिणेः शूलवेतालसद्वन्दुमिसंयुतैः । वामैः कपालघण्टासिचर्मचापममायुतैः । अष्टभिन्न
कैरीर्षीं दिग्गाममतिद्युतिम् । घावद्वरिणपृष्ठस्थो ध्वजधारी समीरणः । धरदानस्तरो भूप्रवर्णः कार्यो विज्ञानता ॥ नीलोत्प-
लाभं गगनं तद्वर्णाम्बरधारि च । चन्द्रार्कहस्तं कर्तव्यं द्विसुजं सौम्य षण्डवत् ॥ द्विसुजां देवभिपजौ कर्तव्यां देवसंपुतौ । तयो-
रोपथयः कार्या विन्ध्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोः पुलकौ कार्यौ दर्शनीयौ तथा दिवाः ॥ एकस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चान्यस्य
यादव ॥ नारीयुगं प्रकर्तव्यं सुरूपं चाकदर्शनम् । रत्नभाण्डारके कार्ये चन्द्रशुक्राम्बरे तथा' ॥ इति । ऋतुसंस्कारकदिग्पालानां
मूर्तयः पूजामये यद्व्यन्ते । इति प्रहमूर्तयः ।

अथाचार्यवरणम् । उत्पलपरिमले—'पूर्वाद्धे विधिपरलाला नित्यकर्म समाचरेत् । पुण्याहवाचनं कृत्वा ऋतुसंस्कारपूर्वकम् ॥

आचार्यं वरयेत्कर्ता विधिं न वयञ्जकम्' इति । तत्र यजमानो विधिज्ञमाचारवन्तमाचार्यमस्मिन्ग्रहमन्त्रे आचार्यं त्वां वृणे इति तत्पाणिं पाणिना संशुभ्रं वृणुयात् । अनधिकारिणा करणे दोषसंशयः । तदाह बृहस्पतिः—'आथर्वणं प्रतिष्ठां च ग्रहयज्ञं क्रतुं व्रतम् । असंस्कृतमनुः कुर्वन्शीघ्रमेति विपर्ययम्' इति । इत्याचार्यवरणम् ।

अथ वेद्यां ग्रहस्थापनम् । ब्रह्मयामले—'वितानं कारयेत्तत्र फलपुष्पाङ्कितं शुभम् । ग्रहवर्णपताकाख्यस्तोरणाद्यैर्विराजितम् ॥ गोमयेनोपलिप्याथ ततस्तण्डुलैः शुभैः । तत्रोपरि लिखेद्वीमान्ब्रह्ममष्टदलं शुभम् ॥ क्रमेण स्थापयेत्तत्र भास्करादीन्ब्रह्मग्रहान्' इति ॥ ६३ ॥ अत्र ग्रहस्थापनक्रमो हेमाद्रावभिहितः—'मध्ये तु भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे । दक्षिणे लोहितं विद्यादुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥ उत्तरेण गुहं विद्यात्पूर्वेणैव तु भार्गवम् । पश्चिमे तु शक्तिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमे ॥ पश्चिमोत्तमतः केतुः स्थाप्यते शुक्रतण्डुलैः' इति ॥ ६४ ॥ अथ स्थापनक्रम उक्तः । उत्पलपरिमले—'ग्रहस्य दक्षिणे पार्श्वे स्थापयेदधिदेवताम् । ग्रहस्योत्तरपार्श्वे तु न्यसेत्प्रत्यधिदेवताम् ॥ शनैश्चाराद्रायुदेशे स्थापयेद्विभ्रनायकम् । आतूनइन्द्रशुभ्रमन्तमित्युक्त्वा विधिनाचयेत् ॥ तस्य याम्येऽर्चयेद्गुर्गा ज्ञातवेदसमन्वतः । तस्य दक्षिणतो वायुं क्राणाशिशुर्कचार्चयेत् ॥ आदित्यस्येत्यनयर्चास्वरं पूजयेदथ । एषोऽप्या इत्यनया तस्य याम्येऽर्चनीयं यजेत् ॥ एवं द्वाविंशद्देवताः स्थापनीयाः । तथाच मत्स्यपुराणे—'देवानां तत्र संस्थाप्या विद्यतिर्द्वादशाधिका ॥ आदित्याभिगुह्याः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः । स्थापनीया मुनिश्रेष्ठ नान्तरे न पराश्चुलाः' नान्तरे न शहियोगिनः संनिहिता इति च्यारयेयम् । एवं सूर्यादिद्वाविंशद्देवतानां यथोक्तलक्षणाः प्रतिमाः यथास्थानमुक्तमन्त्रैरेव

स्थापयेत् ॥ ॐ ॥ प्रागुक्तप्रतिमाभावे तत्तद्ग्रहवर्णवर्णकैः पटे प्रागुक्तलक्षणा ग्रहमूर्तीरालिखेत् । अथवा यथास्थानं तैरेव वर्णकैर्मण्डले स्थापनीयाः । इत्यमेव यथाविधि प्रतिष्ठाप्य यथोक्तगन्धपुष्पादिभिर्वक्ष्यामाणगृहपरिशिष्टोक्तवस्त्रधानदेवता अर्चयेत् ॥ अथ मन्त्रविशेष उक्तो गृहपरिशिष्टे—‘व्याहृतिभिरावाहनमृग्भिश्चानुपूर्वेषु’ इति । अस्वार्थः—‘व्याहृतिभिः विहृताभिः समस्ताभिः आकृष्णेनेत्यनया ऋचा आदित्यस्यावाहनम् । एवं सोमादीनामपि । मरसपुराणे—‘सर्वरूपगुणैर्युक्तान्व्याहृत्यावाहयेतु तान्’ इति ।

अथाद्भुदेवतापूजा । उत्पलपरिमले—‘ततो विनायकं दुर्गां चायुमन्वरसन्धिनीं । आतून इन्द्र इत्याद्यैर्मन्त्रैः प्रागीरितैर्यजेत् ॥ पुण्याणि श्रतपत्राणि चन्दनं च विलेपनम् । एतेषां युग्गुलो धूपो नैवेद्यं सद्युतीदनम् ॥ तत्तन्मन्त्रैर्लपं कुर्यात्ततो होमं समाचरेत् ॥ ॐ ॥ अथ दिक्पालपूजा—‘पद्मप्राग्दलमारभ्य दलाग्रेषु क्रमात्प्रसेत् । इन्द्रादिलोकपालांश्च तत्तन्मन्त्रैः प्रयूजयेत् । सर्वेषां लोकरपालानां चन्दनं च विलेपनम् । श्रतपत्राणि पुण्याणि दद्याद्गुग्गुलधूपकम् ॥ दीपं गोघृतसंयुक्तं नैवेद्यं सद्युतीदनम् ॥ तत्तन्मन्त्रैर्लपं कुर्यात्ततो होमं समाचरेत्’ । इति ॥

अथैतेषां मूर्तयः । ब्रह्मयामले—‘इन्द्रस्तैरावताल्हो वज्रपाणिः शचीसखः । स्वर्णवर्णः सहस्राक्षो नाकपस्तमरेधरः ॥ पद्मपूर्वदलस्याग्रे इन्द्रमिन्द्र इत्युवा ॥ अग्निः सुवर्णवर्णाङ्गः सप्तार्चिः सप्तहस्तकः । स्वाहासखो मेघपाहः शतयवधुक्स्तुवादिष्टक् ॥ अग्निं दूतमित्यनया ऋचोभेद्यदलाग्रकैः । इलाप्रियो दण्डधरो यमो महिषवाहनः ॥ रक्तवर्णो हि लोकानां स्वशकर्मफलप्रदः ।

पाठा०—गुग्गुलधूपो ।

धाम्ने याज्यो दलाग्रे तु यमायेत्यमवा श्रवा ॥ सङ्गर्चनधरो नीलो निर्मतिर्नखाहनः । ऊर्ध्वकेशो विरूपाक्षः करालः कालि-
 काप्रियः । मोषुणस्त्विति मन्त्रेण नैर्ऋते तु दलाग्रके । नागपाशधरो रक्तभूषणः पद्मिनीप्रियः ॥ वरुणोऽम्बुपतिः स्वर्णवर्णो मकर-
 बाहनः । याज्यः पथिमपत्राग्रे संनो अयक्रवा तथा ॥ प्राणरूपो द्वि जगतो वासुः कृप्याशुगासनः । हेमदण्डधरः श्यामो वर्णतो
 मोहिनीप्रियः ॥ तव वायवृत इति याज्यो वायुर्मरुद्विशि । अधारूढः कुन्तपाणिः कुबेरश्चित्रिणीप्रियः ॥ निधीश्वरः स्वर्णवर्णो धनदो
 रूपवान्प्रशुः । सोमोपेनुमनेनैव याज्यश्वोदग्दलाग्रके ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशो गौरीशो हृष्यबाहनः । वरदानमश्रुलाक्षः सृष्टश्रुत्परमे-
 श्वरः ॥ कद्रुद्रायेति मन्त्रेण याज्यः प्रासुत्तरे दले इति । आचार्यः—‘कोटिहोमे लक्षहोमे सहस्रे चोत्तरोत्तरे । मष्टयं कारयि-
 तास्त्रिभेवं कुर्याद्रुद्रार्चनम्’ इति । इति ग्रहाराधनम् ।

अथ कलशस्थापनम् । ‘ग्रहाणां शंसुकोणे वा सौम्ये वा पद्ममालिखेत् । तन्मध्ये चारुणं कुम्भं पुण्यतोयप्रपूरितम् ॥ अत्रणं सुदृढं
 रम्यं धान्यस्योपरि विन्यसेत्’ इति । मानवसंहितायाम्—‘गोमयालेपिते देशे धात्वाद्यैः परिशोभिते । पङ्कजं कारयेत्तत्र चतु-
 र्विधं इलान्वितम् ॥ तण्डुलैः कारयेद्यद्वा रक्तपीतसिताश्वतैः । कर्णिकायां न्यसेद्वीहीन्ध्यापयेत्तपु कुम्भकम् ॥ आकलशेश्वित्यनया
 कलशस्थापनं शुभम् । इमं मे इति मन्त्रेण पूरयेचीर्ध्वारिणा ॥ कुम्भं च गन्धवस्त्राद्यैस्तन्मन्त्रैः प्रपूरयेत् । अथस्थानाद्रजस्थानाद्र-
 ल्मीकाद्भद्रगोकुलात् । शुद्धमानीय यत्नेन राजद्वाराच्चतुष्पथात् ॥ उद्धृतासीति मन्त्रेण तस्मिन्कुम्भं विनिक्षिपेत् । न्यग्रोधापिप्लवङ्ग-
 क्षत्रम्बूचूततरुद्रवाः । खति भीम इत्यृचा तचस्तस्मिन्विनिक्षिपेत् ॥ गन्धद्वारामित्यनया गन्धं चैव विनिक्षिपेत् । प्रबो यज्ञेऽपि-

लगया तेषां शारदा विनिक्षिपेत् ॥ विधिना पञ्चगव्यानि तत्तन्मन्त्रैर्विनिक्षिपेत् । या ओपधीरित्वनयोपधान्यपि द्यतानि च । अमावे दशमूलानि युवर्णं वा विनिक्षिपेत् ॥ सर्वे समुद्रा गङ्गा च इमं मे गह्व इत्युचा । आपोहिष्टादिमिर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य च वारुणी' इति । 'नहि ते क्षत्र'मित्यादयो वारुणाः । इति कलशस्थापनम् ।

अथ होमद्रव्याणि । अत्र भगवान्—'यत्तथाज्यभागान्तमुक्तमुद्धेखनादिकम् । अविम्वरेण तत्कृत्वा सर्वेषां होममाचरेत् ॥ गुडौदनं पायसान्नं संयावं क्षीरपाष्टिकम् । दध्योदनं दृतान्नं च कृसरं मांसचिकनम् ॥ इत्येतानि हवींषि स्युः समित्संख्या-समाहुतीः । संयावो नाम यवागृः । क्षीरपाष्टिकं क्षीरमिथ्यपाष्टिकात्रम् । अर्कः पलाशः खदिरोऽप्यपामार्गोऽथ पिप्पलः । उदुम्बरः शनी दूर्वा कुशाश्च समिधः स्मृताः ॥ एषामभावे शुद्धानं पालाशी वा समिद्धवेत् ॥ ७३ ॥ आहुतिसंख्यामाहाश्रलायनाचार्यः—'अष्टोत्तरशतं होममष्टाविंशतिमेव वा । कुण्डे वा स्यण्डले वैकः कुर्यात्सुर्वन्युयन्मृथक्' इति । तथाच स्कन्दपुराणे—अष्टोत्तरं तु साहस्रं शतमष्टाधिकं तथा । अष्टाविंशतिमष्टौ वा एकैकस्य तु होमयेत्' इति । इयमत्रोदित्संख्या प्रधानदेवतानाम् । अधिदेवतादीनां तु वक्ष्यमाणगृहपरिशिष्टोक्तैवायुसंश्लेषा । अत्र भगवान्—'बुध्यात्समिद्धब्राह्म्यैरारिर्कभिर्गन्धार्थक्रमम्' इति ।

देवता यन्त्रक्रमांश्च स एवाह—'तथाकृष्णेन रजता अग्निं द्रुतं दृषीमहे । त्र्यम्बकमित्येताभिः सूर्यवह्नीथरान्यृथक् ॥ आप्याय-स्य समेत्तु ते अयुगे तोनो अब्रवीत् । गीरीर्मिमायेत्येताभिः सोमाम्भूमाः पृथग्मृथक् ॥ अभिर्मूर्धा दिवः ककुत्सोना पृथिवि भ-वेत्तथा । क्षेत्रस्य पतिनेत्याभिर्मौमभूमियुहान्क्रमात् ॥ उदुध्यच्चमिदं विष्णुः सहस्रशीर्षा पुरुषः । बुधं विष्णुं पुनर्विष्णुं बुध्या-

चिह्नभिः क्रमात् ॥ बृहस्पते अतियदर्थे इन्द्रमरुत इहेति च । ब्रह्मजज्ञानमित्यूग्भिर्गुरुवप्रचतुर्मुखान् ॥ शुक्रं ते अन्यजतमिन्द्राणीमासुनारिषु । इन्द्रं वो विश्ववत्परि शुकेन्द्राणीशतकतून् ॥ शमगिरिभिर्भिरिति ब्रजापते न तदिति । यमाय सोममित्यूग्भिः शनिप्रजापतियमान् ॥ कनानधिय आशुवदायं गौःपृथिरकनीत् । परं मृत्यो अत्रुपरे राहुसर्पयमान्क्रमात् ॥ केतुं कृष्णप्रवेकते ब्रह्मजज्ञानमित्यूचा । सचिधचिबमित्याभिः केतुं ब्रह्माणनेव च ॥ चित्रगुप्तं च तिसृभिरेषां होमो विधीयते' इति ।

अत्र हेमाद्रौ स्कन्दपुराणे—नैवेद्यशेषैरेव होम इत्युक्तम्—'नैवेद्यशेषं हुला च होमं मन्त्रैरनन्तरम् । अथ व्याहृतिभिर्हुला एकैकस्य यथाक्रमम्' इति । अस्यार्थः—पचनाग्नावेव पृथक् सह वा पक्त्वा प्रागुक्तगुडाविद्रव्यैर्मिश्रीकृत्य तेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदाहृत्य न्यूनादिन्यो निवेद्य तान्यवशिष्टान्यद्यानि तत्तन्मन्त्रैर्हुदुयादिति । एतच्छासान्तरविषयम् । बहूचानां तु स्वगृहपरिधिष्टे प्रथानहोमानन्तरं नैवेद्यसमर्पणस्योक्तलातथैवास्तुष्ठानं युक्तमिति ज्ञेयम् ।

अथ प्रधानहोमानन्तरं कर्तव्यमाह भगवान्—'अथ सुवेण जुहुयात्सूर्यपापकरुद्रकान् । सूर्येनोपश्वकं सूक्तमुदुल्यं जातवेदसम् ॥ नमो भित्रस्य बरुणस्य चित्रं देवानामित्यपि । उद्वेति सुभगः पञ्च आभिक्रिग्भिर्हुवाहुतीः ॥ तमसे प्रथमं सूक्तं यथावच दशर्चकम् । तमसे द्युभिः षोडशभिर्हुतेन जुहुयात्ततः ॥ अथ रुद्राय जुहुयात्कहुद्राय षडाहुतीः । इमारुद्राय च तथा सूक्तेन च ततः परम् ॥ आ ते पितृर्षस्तामिति सूक्तेन च दृताहुतीः' इति । आथलायनाचार्यः—'पूर्णाहुतिं च ब्रह्मन्ते होमे ब्रह्मन्ते शुरुः' इति । ब्रह्मन्ते होमान्ते । पूर्णाहुतिर्होमप्रकारस्तन्निम्बप्रकरणे कथितः ॥ ६३ ॥ अथ चण्डिदानविधिरुक्ते हेमाद्रौ—

‘होमावसाने ऋतुर्धनादो गुल्फिहीला वलिपुष्पधूपम् । आवाहयेहो कपतीन्क्रमेण सञ्चरामीभिर्बजमानमुक्ताः’ ॥ अग्रेरष्टदिशु यजमानसहित आचार्य इन्द्रादिलोकपालानावाहा नाममन्त्रः संपूज्य वक्ष्यमाणमर्चनीन्दीन्द्रयादित्यर्थः ।

गृह्यपरिशिष्टे तु—‘अथ ग्रहयज्ञाद्यैत्यवज्ञाधितसुपयाचितमुच्यते तद्भवाः शान्तिपुष्टिदा देवताधैत्याः । शान्तिं च सख्यपुष्टिं च सर्वे ग्रहास्तुपयाचन्ते अतधैत्याः । आदित्य इन्दुरह्नारकः सौम्यो गुरुर्भोग्यः शनिश्चरो राहुः केतुरिति नवग्रहाः । तेऽपि हि स्वगत्या जगदभिवृद्धान्ति तानयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत शान्तये संयोऽद्भुतेषु चाभ्युदधिकं करिष्यमाणो ग्रहयज्ञं कुर्यादयाम्भ्युदधिकं हि शान्तिकर्म यदि तदात्रुहूल्यकामः स्यात्कामं प्रागभ्युदयात्समाहान्यन्तरित्य कुर्यात्तं दृशानराहुतिं स्वयमेकः कुर्यादध्वमापञ्चागतश्चतार ऋत्विजः स्युः अतावराहुतावष्टौ नवम आचार्यः स स्वयमेव वा यदि स्वयमाचार्यः स्यात्तद्भागं कल्पविदे दद्यात्तान्विधिवद्भरपिताहवेदाचार्ये आदित्याय शुद्धयादिनरेभ्य इतरे पूर्वोचरं तत्रमाचार्यः कुर्यात्तदेतरे तमन्यालभेरन्’ इति । अस्वार्थः—चैत्यानां देवतानां होमाद्यात्मकाद्यज्ञाच्चित्राग्रथितमित्प्राप्त्यायनिष्ठपरिहाररूपं फलमुपयाचितम् । एतदेव चित्रणोति—तद्भवा इत्यादिना । तद्भवात्साम्बन्धे भवाः प्रार्थनया प्राप्ता देवताधैत्याः । ताः कीर्त्तयित्वापेक्षायामुक्तं—शान्तिपुष्टिदा इति । यत एतंरूपाल्लतस्तदुपगचनमुचितमित्याह—शान्तिं च सत्विति । अवस्ते ग्रहाधैत्या इत्युच्यन्ते । एतेषां नामानि दर्शयति—आदित्य इत्यादिना । यतस्ते ग्रहाः स्वगतिविशेषेण जगदभिवृद्धान्ति ततस्तानयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत् । अद्भुतेषुपत्यातादिषु तच्छान्तये सद्य एव यजेत् । विवाहोपनयादिष्वाम्भ्युदधिकेषु कर्मस्वादी ग्रहयज्ञं कुर्यात् । अनाभ्युदधिकेषु शान्तिकर्मसु ग्रहास्तुहूल्य-

पाठा०—१ तस्मिन्ने ततन्वलाभेष्ट ।

कामो ग्रहयज्ञं कुर्यादित्याह—अथान्युदयिकं हीति । आभ्युदयिककर्मसु कालविशेषं दर्शयति—कामं प्रागभ्युदयादिति । अभ्यु-
दयात्प्राक्सप्तदिनान्यन्तरित्य व्यवर्थाकृत्य ग्रहमखं कुर्यात् । आहुतिसंख्यापेक्षया होतृसंख्यां दर्शयति—दशावराहुतिमित्यादिना ।
दशाहुतिपक्षे यजमान एक एव होमं कुर्यात् । पञ्चशताहुतिपक्षे चत्वारः क्रस्विजः कुर्युः । शताहुतिपक्षे अष्टाष्टस्विजः कुर्युर्नवम
आचार्य इत्यर्थः । यजमानस्यैवाचार्यत्वपक्षे यजमानः स्वांशमन्यस्यै ग्रहयज्ञकल्पविदे दद्यादित्याह—यदि स्वयमिति । ऋत्विगवरणं
तदचनं च कर्तव्यमित्याह—तान्विधिवदिति । अनेकत्विवपक्षे कः कस्मै जुहुयादित्यपेक्षयामाह—आचार्यं अदित्यावेति ।
आचार्यस्य विशेषान्तरमाह—पूर्वोत्तरमिति । पूर्वोत्तरतत्रकरणकाले इतरे आचार्यमन्वालयमेरुदित्याह—तदेतरे इति ।

अथ संभाराः—‘अथास्य संभारा हस्तमात्रावरं चतुरस्रं कुण्डं स्वण्डिलं वा संस्कृत्य तत ऐशान्यां कुण्डवदायतां चतुरस्रां
चतुस्त्रिद्व्यहुलोच्छ्रितां त्रिभूमिकां ग्रहवेदिं कुर्यात्तस्यां च शुक्लेर्वीहितण्डुलैः सकर्णिकमष्टदलमभ्युज्ज्वलित्य कर्णिकाया दलेषु
च यथास्थानं शहपीठानि स्थापयेदुदीच्यां धान्धपीठे वैजसं धूम्रयं वा नवमण्डलित्तालं कृतं शुभमभिपेककुम्भं निघाय यंन आपो
धन्यनागा इति तृचेनाद्भिः पूरयित्वा पञ्चगव्यानि पञ्चामृतानि नवपर्वतघातूथयपवित्रसुदो नवरत्नानि निक्षिप्य दूर्वापण्डुर्वेमुखम-
चच्छाय वस्त्रपुग्मेन वेष्टयित्वा समुद्रादीनि पुण्यतीर्थान्यावाह्य कुम्भमभिमृश्य तत्र गङ्गादिनदीः सृत्वाब्जिज्ञा वारुणीः पावमा-
नीश्च जपेत् ॥

‘होमावसाने कृततूर्धनादौ गुरुर्गृहीत्वा बलिपुष्पधूपम् । आवाहयेद्दोषकपतीन्कमेण मन्त्रैर्मूर्ध्निजमानयुक्तः’ ॥ अग्रेरष्टदिशु बज्रमा-
नमदित आचार्य इन्द्रादिलोकपालानाथाहा नाममन्त्रैः संपूज्य बह्यमाणमर्ध्वलीन्द्यादित्यर्थः ।

गृह्यपरिशिष्टे तु—‘अथ ग्रहयज्ञाधैत्ययज्ञाधितमुपयापितमुच्यते तन्नवाः शान्तिपुष्टिदा देवताधैत्याः । शान्ति च खलु
पुष्टिं च सर्वे ग्रहानुपयाचन्ते अतधैत्याः । आदित्य इन्दुरङ्गारकः सौम्यो गुरुर्भार्गवः शनधरो राहुः केतुरिति नवग्रहाः ।
तेऽपि हि स्वगत्या जगदभिमृच्छन्ति तानयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत शान्तये सद्योऽद्भुतेषु चाभ्युदयिकं करिष्यमाणो ग्रहयज्ञं
कुर्यादयान्युदयिकं हि शान्तिकर्म यदि तदाशुहृल्यकामः स्वात्कामं प्रागभ्युदयात्सप्ताहान्यन्तरित्य कुर्यात्तं दशावराहुनि स्वयमेकः
कुर्याद्दूर्ध्वमापआशतधत्तार ऋत्विजः स्युः शतावराहुतावष्टौ नवम आचार्यः स स्वयमेव वा यदि स्वयमाचार्यः स्यात्तद्भ्रमं कल्प-
विदे दद्यात्तन्विधिवद्भरयित्साहवेदाचार्य आदित्याय जुहुयादितरेभ्य इतरे पूर्वोचरं तन्नमाचार्यः कुर्यात्तदेतरे तमन्वालभेरन्’ इति ।
अस्यार्थः—चैत्यानां देवतानां होमाद्यात्मकाद्यज्ञाधिप्रार्थितमित्प्रार्थानिष्टपरिहाररूपं फलमुपयाचितम् । एतदेव विवृणोति—
तन्नवा इत्यादिना । तन्नवात्सामिन्यशे भवाः प्रार्थनया प्राप्ता देवताधैत्याः । ताः कीदृशीरित्यपेक्षायामुक्तं—शान्तिपुष्टिदा इति ।
यत् एवंरूपास्तत्सदुपयाचनमुचितमित्याह—शान्तिं च खल्विति । अवस्ते ब्रह्माधैत्या इत्युच्यन्ते । एतेषां नामानि दर्शयति—
आदित्य इत्यादिना । यतस्ते ग्रहाः स्वगतिविशेषेण जगदभिमृच्छन्ति तत्तत्तानयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत् । अद्भुतेषूपत्यातादिषु त-
च्छान्तये सद्य एव यजेत् । विवाहोपनयादिपञ्चाभ्युदयिकेषु कर्मसादीं ग्रहयज्ञं कुर्यात् । अनाभ्युदयिकेषु शान्तिकर्मसु ब्रह्माशुहृल्य-

पाठा०—१ तदितरे तमन्वालभेरन् ।

कामो ग्रहपक्षं कुर्यादित्याह—अथाभ्युदधिकं हीति । आभ्युदयिककर्मसु कालविशेषं दर्शयति—कामं प्राग्भ्युदयादिति । अस्त्यु-
 दयात्प्रावसत्सदिनान्यन्तरित्य ब्यवयीकृत्य ग्रहमखं कुर्यात् । आहुतिसंख्यापेक्षया होतृसंख्यां दर्शयति—दशावराहुतिमित्यादिना ।
 दशपिण्डपत्रे यजमान एक एव होमं कुर्यात् । पञ्चदशपिण्डपत्रे चत्वार ऋत्विजः कुर्युः । शताहुतिपत्रे अष्टाष्टत्विजः कुर्युर्नवम
 आचार्य इत्यर्थः । यजमानस्यैवाचार्यत्वपक्षे यजमानः स्यांश्मन्यसै ग्रहयज्ञकल्पविदे दधादित्याह—यदि स्वयमिति । ऋत्विग्वरणे
 तदर्चने च कर्तव्यमित्याह—तान्विधिवदिति । अनेऋत्विग्वपक्षे कः कसैः सुहुयादित्यपेक्षयामाह—आचार्य आदित्यायेति ।
 आचार्यस्य विशेषान्तरमाह—पूर्वोत्तरमिति । पूर्वोत्तरतन्त्रकरणकाले इतरे आचार्यमन्वालेभेरचित्याह—तदतरे इति ।

अथ संभाराः—‘अथास्य संभारा हस्तमात्रावरं चतुरस्रं कुण्डं स्थण्डिलं वा संस्कृत्य तत ऐशान्यां कुण्डवदायतां चतुरस्रां
 चतुर्दिग्दुलोच्छ्रितां त्रिभूमिकां ग्रहवेदिं कुर्यात्तस्यां च शुक्लेर्वीहितण्डलैः सकणिकमष्टदलमभ्युदयसुद्धिल्य कर्णिकाया दलेषु
 च यथास्थानं ग्रहपीठानि स्थापयेदुदीच्यां धान्यपीठे तैजसं मृन्मयं वा नवमदुल्लिप्तलंकृतं शुभमभिपेककुम्भं निधाय शंभुं आपो
 यजमाना इति तृचेनाद्भिः पूरयित्वा पञ्चगव्यानि पञ्चाष्टानि नवपर्वतधानुभवपवित्रमृदो नवरत्नानि निक्षिप्य दूर्वापट्टवैश्वस्यम-
 वच्छाय रसपुमेन घेष्टयित्वा समुद्रादीनि पुण्यतीर्थान्यावाह्य कुम्भमभिमिश्रय तत्र गङ्गादिनदीः स्पृश्याद्विलङ्गा वारुणीः पावमा-
 न् जपेत् ॥

१५०—१ निधाय मनुष्य आग इत्युक्त्वा दृष्ट्यादि पूरयित्वा ।

अर्चनाहानि—‘अथार्चनाहानि तात्रं स्फटिको रक्तचन्दनं सुवर्णं तदेव रजतं लोहं सीसं कांस्थमिति न च प्रतिमाद्रव्याणि—सुवर्णमेकमेव वा सर्वेषाम् । रक्तचन्दनो मलयजो देवदारुः कुङ्कुमं मत्तःशिला शङ्खपिष्टं तिलपिष्टं केतकीरजः कस्तूरीति नवानुलेपनानि—मलयज एक एव वा । रक्तपत्रं कुमुदं रक्तकरीर पाटलं चम्पकं कुन्दं इन्दीवरं कृष्णाधतूर तदेव चित्रवर्णमिति न च पुष्पाणि—मंछिकैकेन वा । पुष्पवर्णाश्रितयत्नयुग्मानि च । कुन्दुरुर्मयूरशिरसा दशाह्नः सर्जरसो विल्वफलं श्रीवासः कृष्णापर्णटासांसी मधूकमिति न च पूषाः—गुग्गुलुरेक एव वा । सर्पिणा दीपास्तिलतैलेन वा । हविष्यान्नं पायसान्नं गुडाब्रं क्षीरोदनं दध्योदनं घृतोदनं कृसर मौसान्नं चित्राजमिति नवोपहाराः—निवृद्धशमेकमेव वा । माणिस्यं मौक्तिकं प्रचालो मरकतं पुष्परगो नवो नीलो गोमेदकं वैडूर्यमिति न च रत्नानि—माणिक्यमेकमेव वा । अर्कः पलाशः लदिरोग्पामार्गोऽश्वरथोदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशा इति न च समिधः—सर्वेषां पलाश एक एव वा’ ।

अथार्चनविधिः—‘अथार्चनमाचार्यः शश्वर उपविश्य समाहितः पुण्याहादीनि वाचयित्वा कर्म संकल्प्य ग्रहवेदीपत्रपीठेषु यथास्थानमुखीग्रहप्रतिमाः स्थापयित्वा दक्षिणवामयोरधिदेवताप्रत्यधिदेवते तदमित्युख्यौ स्थापयेदभावे पुष्पाक्षतादिपञ्चावाहयेदग्निरापः पृथिवी विष्णुरिन्द्र इन्द्राणी प्रजापतिः सर्पा ब्रह्मा च क्रमेण ग्रहाणामधिदेवताः । रुद्रो गौरी स्कन्दः पुरुषो नत्वा पुरन्दरो यमः कालधिनगुप्तश्च ग्रहप्रत्यधिदेवताः । गणपतिर्दुर्गा क्षेत्रपतिर्वीपुराकाशमधिनी च क्रतुसाहस्रुष्यदेवताः इमाः पश्चात्प्रत्यधिदेवस्य ।

पाठा०—१ रक्तकरनीलेकमेव वा । २ मायात्र चित्रात्र ।

प्राच्यादिविन्द्रादींल्लोकपालान्कतुर्तरक्षकानावाहयेत् । पुष्पाञ्जलिप्रयोगेणानाहनमञ्चैरापह्य नमोन्तैर्नामभिः क्रमेण धूपदीपान्ताडु-
पचारानर्पयेत् ।

अथ ग्रहावाहनमन्त्राः—‘भगवन्नादित्य ग्रहाधिपते काश्यपगोत्र कलिङ्गदेशेश्वर जपापुष्पोपमान्द्रयुते द्विसुख पयामयहस्त
सिन्दूरवर्णाम्बरमाल्यानुलेपन ज्वलन्माणिस्यसुखितमर्क्षाभरण मालकर नेत्रोन्निधे त्रिलोक्यकाग्रत त्रिदेवतामयमूर्ते नमस्ते संनद्धा-
ल्लङ्घज्वपताकोपशोभितेन सप्ताश्वरथयाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नाग-टाञ्जिरुद्राभ्यां गृह पत्ररुणिंकायां ताडप्रतिमां प्राञ्जुर्गीं गतु-
रूपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामानाहयामि ॥ ॥ भगवन्मोम द्विजाधिपते सुधामवगरीरायेयगोत्र यामुनदेशेश्वर गोधीरघवलाङ्ग-
कान्ते द्विसुख गदानरदानाङ्कितकर शुक्राम्बरमाल्यानुलेपन मुक्तमीकिकाभरणमणीयमर्गाङ्ग ममस्तलोकाप्यावरु देवतास्वाद्यपूर्ते
नमस्ते संनद्धचवल्धज्वपताकोपशोभितेन दशथेताश्वरथयाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नाग-टाञ्जिरुमया च गृह पत्राग्रयदलमन्त्रे स्का-
टिकप्रतिमां प्रत्यञ्जुर्गीं चतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामानाहयामि ॥ ॥ भगवन्भद्रारकाभ्याङ्कते नारद्व्राजगोत्रानन्विदेशेश्वर
ज्वालापुञ्जोपमान्द्रयुते चतुर्थेन त्रिकेशूलगदारङ्गधारिन् रक्ताम्बरमाल्यानुलेपन प्रमालाभरणभृपितमर्गाङ्ग दुरालोक्यदीप्ते नमस्ते संन-
द्धरक्तचवल्धज्वपताकोपशोभितेन रक्तमेपरथयाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नाग-टाञ्जुभ्रिस्कन्दारुभ्यां गृह पत्रदक्षिणदलमन्त्रे रक्तचन्द्रन-
प्रतिमां दक्षिणापुर्गीं त्रिकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामानाहयामि ॥ ॥ भगवन्सौम्य सौम्याङ्कते सर्वज्ञानमपात्रिगोत्र मगधदेशे-
श्वर कुडुमवर्गाङ्गयुते चतुर्थेन सद्गुणैरुगदानरदानाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन मरुगाभरणालंकरणर्गाङ्ग त्रिवृद्धगते नमस्ते

संनद्वर्षिगभ्रजपताकोपशोभितेन चतुःसिंहरथवाहनेन मेहं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ विष्णुपुरुषाभ्यां सह पशोदानदलमध्ये सुवर्ण-
 प्रत्निमामुदधुर्गी पाणाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामावाहयामि ॥ ॥ भगवन्वृहस्पते समस्तदेवताचार्वार्क्षिरसगोत्र सिन्धुदेशेश्वर
 तप्तगुणमहशान्तीसे चतुर्भुज दण्डकमण्डल्यक्षमूत्रवद्रानाद्वित पीताम्बरमाल्यानुलेपन पुष्परागमयाभरणरमणीय समस्तविद्या-
 भिषते नमस्ते संनद्वर्षितभ्रजपताकोपशोभितेन पीताश्वरथवाहनेन मेहं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्रब्रह्मभ्यां सह पद्मोत्तरदलमध्ये
 सुवर्णप्रत्निमामुदधुर्गी दीर्घचतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामावाहयामि ॥ ॥ भगवन्भार्गव समस्तदैत्यगुरो भार्गवगोत्र भोजक-
 टदंशेधर रजतोग्गलान्नकान्ते चतुर्भुज दण्डकमण्डल्वक्षमूत्रवरदानाद्वित युक्ताम्बरमाल्यानुलेपन वज्राभरणभूषितसर्वाङ्ग समस्त-
 नीतिशायनिपुणमते नमस्ते मन्त्रद्वयलध्वजपताकोपशोभितेन युक्ताश्वरथवाहनेन मेहं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्राणीन्द्राभ्यां सह
 पद्मत्रागदलमध्ये रजतप्रत्निमां प्रासुर्यी पञ्चकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामावाहयामि ॥ ॥ भगवन्द्यौनेश्वर भास्करतनय काश्यपगोत्र
 युगप्रदंशेधर कज्जलनीलान्नकान्ते चतुर्भुज चापतूणीरकृपाणामयाद्वित नीलाम्बरमाल्यानुलेपन नीलरत्नभूषितसर्वाङ्ग समस्तयुवन-
 भीषणामर्षणमूर्ते नमस्ते संनद्वर्षीलध्वजपताकोपशोभितेन नीलगृध्ररथवाहनेन मेहं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ प्रजापतियमाभ्यां सह
 पद्मपथिमदलमध्ये कालागमप्रत्निमां प्रत्यश्रुतीं चापाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामावाहयामि ॥ ॥ भगवन्नाहो रविशोममर्दन
 सिंहिकानन्दन पंटीनिमगोत्र वंशदेशेश्वर कालमेवधुते व्याघ्रमदन चतुर्भुज राज्ञचर्मशूलगदावरदानाद्वित कृष्णाम्बरमाल्यानुलेपन
 गोमेदकाभरणभूषितमवोद्वर्षीर्यनिये नमस्ते संनद्वर्षीध्वजपताकोपशोभितेन कृष्णमेपरथवाहनेन मेहं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ

सर्पकालाभ्यां सह पन्ननर्गदलमध्ये सीसप्रतिमां दक्षिणामुखीं शूर्पाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं सामावाहयामि ॥ ॥ भगवन्केतो
 कामरूप चैमिनिगोत्र मध्यदेशेधर धृत्रवर्णध्वजाकृते द्विभुज गदावरदानाद्विचित्राम्बरमाल्यानुलेपन वैदूर्यमयामरणभूषितसर्वाङ्ग
 चित्रशक्तं नमस्ते संनद्धचित्रञ्जवपवाकोपशोभितेन चित्रकपोतरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ ब्रह्मचित्रगुप्ताभ्यां सह पद्म-
 वायव्यदलमध्ये कौलप्रतिमां दक्षिणामुखीं ध्वजाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं सामावाहयामि' इति ।

अथहोमः—'अथान्निमुपसमाधाय सहस्रिग्भिः समिधर्वाज्यानि प्रत्येकस्यैकावराभिः सहस्रवारभिराहुतिभिर्निमित्तदात्तचपेक्षया
 सुहृयात्प्रधानदशांशेन पार्श्वेदेवतयोस्तदर्थेनतरेषां स्वाहान्तर्नामिहोमस्तद्धिन्नमन्त्रैर्वा सृष्टदवदानेन चरुहोमः पाणिनाऽन्ते प्रभूतां-
 स्तिलोथ व्याहृतिभिर्हुता प्राक्स्विष्टकृतो ग्रहाणां षण्मादिकशब्दरूपद्वारानुपहृत्य सुपुण्याणि रत्नानि निवेदयेदभावे सुवर्णपुण्याणि वा
 तावमस्थत्य प्रसीदन्तु भवन्त इति प्रसाद्य होमं समापयेत् । स यदि मन्त्रैरिष्टलदंते मन्त्रा भवन्ति—आ कृष्णेन रजसा वर्तमान
 आप्यायत्व समेतु तैऽग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् उदुध्यञ्चं समनसः सन्नाथः बृहस्पते अति यदयो अर्हान् शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते
 अन्यत् दामधिरग्निभिः करत् कया नक्षित्र आशुवदूती केतुं कृष्णवक्त्रेव इति ग्रहाणां—अग्निदूतं वृणीमहे अप्सु मे सोमो
 अत्रचीत् स्वोना पृथिवि यव इदं विष्णुपिचक्रमे इन्द्र श्रेष्ठानि इन्द्राणीमासु नारिषु प्रजापतेन सदेतानि आयं
 गोः पृश्निरत्नमीत् ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादित्त्वधिदेवतानां—अ्यम्बकं यजामहे गौरीर्मिमाच सलिलानि कुमारं माता युवतिः
 महुञ्चं सहस्रशीषो पुरुषः ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनक्ति इन्द्रं वो विश्वतस्परि यमाय सोमं सुभुत परं मृत्यो अतु, परेहि पन्थां

एति नितं चितपन्नमे इति प्रत्ययिदेवतानाम्—आतून इन्द्र शुमन्तं जातवेदसे सुनवाम सोममराती क्षेत्रस्य पतिना वयं क्रा-
णा शिशुर्महीनां आदित्यवस्य रेतसः अधिना नतिरस्मदा इति कर्मसादृष्यदेवतानाम्—इन्द्रं वो विश्वतस्परि अधिमीळे पुरोहितं
यमाय सोमि युनुत मोषुणः परापरा उदुत्तमं सुमुषि नः तव नायवृत्तस्यते सं नः सोम त्रिष्वतो वयोधाः कडुद्राय प्रचेतसे इति
लोकपालानाम् ।

अयामिपेरुः—‘अय यजमानस्याभियेको ग्रहवेदेः प्रागुदीच्यां शुचौ देदो संनृष्टालंकृते प्राक्प्रवणे चतुष्पादं दीर्घचतुरस्रं
सोपार-उदं मद्रपीठं निधाय तत्रोदगग्रान्समूलान्दरितदर्भानालीर्यं प्राञ्चुरं सामालं कर्तारिमुपवेत्य आचार्यः सहस्रिगिभरभिपेक-
कृन्ममादाय प्रत्यस्युरस्तिष्ठन् औदुन्मर्याद्रिया शायया सपलाशया सदिरण्यपवित्रया सकृशदूर्गपङ्कनयान्वर्धाय कुम्भोदकयुय-
न्निगभियिधेदन्दिन्नामिर्गर्ष्णीभिः पावमानीभिरन्यामिथ शान्तिपवित्रलिङ्गामिर्गर्हाभियेकमथैः सुरास्तामित्यादिभिः श्रीसूक्ते-
नेना आपः क्षिप्रतमा इत्येतेन वृत्तेन देवस्य त्वेति च यष्टया भूर्युनःस्वरिति च व्याहृतिभिः ॥ एवमभियिक्तलेभ्यो ग्रहोक्तां
दक्षिणा दद्यात्-गोः ग्रहो रक्तोऽनङ्गान् हिरण्यं पीतनासः श्वेताश्वः कृष्णागोः कालायसं हस्ती छागोवेति हेनान्नुनहिरण्येन संमि-
तान्कुर्यादगावे मर्षा हिरण्यमेव वा तुष्टिकरं दद्याद्द्विगुणमाचार्याय त्रिवृत्तानेन नाङ्गणान्मोजयित्वा शान्तिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति
वाचयेत् संनग्न्यश्रान्तिनायनार्थं तोपयेदेष ग्रहवज्रः सर्वोरिष्टनाशनः सर्वपुष्टिकरः सर्वामीष्टप्रदस्तस्मादेवं विभववान्विशेषतः
ह्योदन्तिमनः शान्तिस्तुष्टिकामो ययोपपत्ति कुर्यात्’ इति ।

चल्याद्युत्सर्गः । भगवान्—'तवत्सर्वाभिरिक्तस रक्षार्थं बलिमुत्क्षिपेत् । दिग्विदिक्षु विचित्राग्नीर्दोषैर्नाराजयेत्ततः ॥ शुक्र-
माल्यान्वरधरः शुक्रगन्धानुलेपनः । ततो मष्टपभागत्य ध्यायेदग्निं ग्रहानुरात्र ॥ अत्येकं प्रतिमश्रैश्च दद्यात्पुष्पाञ्जलिं ततः' इति ।

अथापादितप्रदाणामुद्गासनविधिः । वामनग्रन्थे—'प्रणवं त्वादितः कृता भूर्भुवःस्वस्ततः परम् । चतुर्व्यानामसंयुक्तं
नमस्कारान्तयोजितम् ॥ एष मन्त्रः समाख्यातो ग्रहपूजाविधायकः । अनेनावाहनं कुर्यादनेनैव विसर्जयेत् ॥ आचार्यप्रभृतिभ्यश्च
ग्रहार्चनफलं ततः । समिदाज्यचरुणां च तिलहोमफलं ततः ॥ ब्रह्मले कुम्भपूजाया अर्चनस्य फलं च यत् । लोकपालगणेशा-
द्यास्तान् या अङ्गदेवताः ॥ तासां जपफलं तद्ब्रह्मीयाञ्जलपूर्वकम् ॥ तत्रस्येभ्यो यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा ततः ॥ आचार्यार्थं
जापकेभ्यो ब्रह्मणे चाथ तुष्टये । आज्यं निरीस्य दत्त्वा च ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः' इति ॥ ॥ मत्स्यपुराणे—'द्वादश्याहसनस्तद्ब्रह्म-
वप्रदमलः स्यूतः । तस्माच्च दक्षिणाहीनः कर्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ संपूर्णया दक्षिणया यस्मादेकोऽपि तुष्यति' इति ॥ आचार्यः—
'एतद्विधानं कृत्वा तु कृताचार्यं प्रपूजयेत् । यथावच्छक्तितो विप्रानृत्तिजैश्चेतरानपि ॥ एकमेवाहुतेविंप्रं होमे तन्नेन भोजयेत् । अ-
त्याढ्यो मध्यमथापि विप्रयेकं यताहुतैः ॥ सहस्रस्याहुतेत्रैकं जघन्योऽपि प्रमोजयेत् । अन्यथा दहति क्षिप्रं तद्राष्ट्रं नात्र संशयः ॥
अनञ्चः प्रदहेद्राष्ट्रममन्त्रश्च द्विजं गुरुम् । होमः कारयितारं च सुकृतोऽपि तदक्षिणः ॥ तस्मादातुमशक्तो यो दक्षिणां चान्नमेव च । जपैः
प्रणामैः स्तोत्रैश्च तर्पणैस्तोषयेद्ब्रह्मान् ॥ जपाद्यैरर्चिताः क्षिप्रं तुष्यन्त्यपि च देवताः । ग्रहाश्च विपमत्वा ये तांस्तस्माचोपयेद्गुरुः' इति ॥

१ बलिदाने परिक्षिपेत्शुक्रमप्यभियेकस्तरमस्मादेव शौनभ्रमाप्याहुयति ।

अत्र स्वामीपारुषधिवानेन होमविधिरुच्यते । उत्पलपरिमले—‘पूर्वाह्नि विधियत्वात्वा नित्यकर्म समाचरेत् । पुण्याहवान् न कृत्वा न तु सकल्पपूर्वकम् ॥ आचार्यं वरयेत्कर्त्ता विधिर्न च सप्तकम्’ इति ॥ अत्राग्निप्रणयनकाल उक्तो हेमाद्रौ—‘पुण्येऽग्नि नियमधिनं कृत्वा त्राणयत्नम् । अग्निप्रणयनं कृत्वा वेद्यामानाहयेत्सुरान् ॥ चतुरधतुरो सुष्टीन्निर्वेषद्वीहितण्डुलान् । न च देवता शोका नदुःशेन कारयेत् ॥ निर्यागशेषेण कृत्वा तमत्रां श्रपयेत्कम् । ततोऽनदानवर्षेण सुचैव शुहुयाचत्वम् ॥ प्रुवाकार्कगमिद्धिग सुशेणान्य च हानयेत् । आरुष्येनेति मन्त्रेण तिलान्वयाहतिभिर्दुनेत् ॥ चक्षणा च समिद्धिश्च सपिपा च तिलैः क्रमात् । तत्तन्मन्त्रेण होतव्याः क्रमाच्चदधिदेवताः’ इति । शेषं पूर्ववत् ॥ इत्येकाम्येकाध्वरपथाः ।

अपेदानीमनेकाध्वरपथो निरुच्यते । तत्र त्रिभिर्ग्रहमाचार्यः स्वण्डिलं त्रधा च मिद्यते । पूजादिवेदिः पुनरेकैव । तदुक्तं भगवता—‘मनोरमे शुचां देशे होमशालामलंकृताम् । कृत्वा तु संवृतां प्राज्ञो ग्रहस्थानं प्रकल्पयेत् ॥ तन्मध्ये मास्करव्यानं भवेत्पूर्वाचरे युधः । पूर्वमिन्मार्गवस्थानं सोमो दक्षिणपूर्वके ॥ दक्षिणस्या कुजस्थानं राहोर्दक्षिणपश्चिमे ॥ पश्चिमे तु शनिव्यानं केतोरुत्तरपश्चिमे ॥ उत्तरमिन्गुरोः स्वानमेत्वेन स्वण्डिलं भवेत् । मास्करस्य तु वृत्तं साचन्द्रस्य चतुरस्रकम् । कुजस्य तु त्रिकोणं साद्गणान्कार इवस्य तु । गुरोर्दोर्ध्वचतुष्कोणं पञ्चकोणं सितस्य तु । चापाकारं शने राहोः शूर्पं केतोर्जाञ्छति’ इति ॥ पेद्यामपि पूजामण्डलान्पेद्यमेव यथास्थानं कर्तव्यानीत्याह—‘तत्पुरस्तात्तु वेदिः सात्पुराणां स्थापनाय च । प्रादेशां तु चतुर्दिशु पञ्चाहुलमभ्युन्नताम् ॥ तस्यामानाहयेत्पेद्यान्नाद्या व्याहृतिभिः क्रमात्’ इति । अग्निप्रतिष्ठापनविधानमाह सपथ—‘भवषा

विभजेदग्निं श्रौतकर्मविधानतः । ऋत्विजश्च यथायोगं कुण्डेषु ब्राह्मणाः पृथक् ॥ ततः सुवेण शुद्ध्यात्सूर्यपावकरुद्रकान् । ऋ-
 त्विजो शुद्धयुः सर्वे सुवेणैव पृथक्पृथक् ॥ अष्टौ तु कलशान्मृह्य समारोपणमग्निषु । प्रधानाग्नौ विचार्यैतदित्यहोमं समाचरेत् ॥
 अस्वार्थः—मध्यकुण्डे विधिवदग्निं प्रतिष्ठाप्य श्रौतविहितविहरणविधिना प्रधानाचतनाग्निं विभज्याष्टकुण्डेषु प्रणीय नवाभ्या-
 चार्याः आज्यभागान्तं कृत्वा प्रागुक्ताकर्वादिसमिद्धिर्गुडात्रादिहविर्भिराज्येन च यथाक्रमं हुत्वा व्याहृतिभित्तिलान्हुत्वा पूर्वोक्तवद्भोम-
 त्रेपं समाप्य पूर्णाहुतिं हुत्वा होमपरिसमाप्तावष्टसमिद्धिः समारोप्य प्रधानाग्नौ निधायामिपेकं कुर्यादिति । आचार्यस्तु—‘स्थाने
 श्वेथे पृथक्कुण्डान्स्थान्स्थान्कुर्याद्गुरुर्नव । ग्रहाणां प्रागुदन्वेदि सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥ दक्षिणे नव कुम्भांश्च पूरयेन्नवके स्थितान् । न-
 व्याधैरचंपित्वा तु हुत्वा चैवाभिपेचयेत्’ इति ॥६३॥ दक्षिणादाने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—‘धेनुः शङ्खस्तयाऽनङ्गान्हेम वासो
 ह्यः कर्मात् । कृष्या गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः’ ॥ अथैषां यत्राः—‘कपिले सर्वदेवानां पूजनीयासि रोहि-
 णि । सर्वदेवमयी तस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ १ ॥ तं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे । पाञ्चजन्यं प्रदास्यामि
 अतः शान्तिं ॥ २ ॥ धर्मं तं दृपरूपेण जगदानन्दकारक । अष्टमूर्तेरधिष्ठानभतः शान्तिं ॥ ३ ॥ हिरण्यगर्भगर्भस्य हेम वीजं
 निभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं ॥ ४ ॥ पीतबल्युगं यस्माद्वासुदेवस्य बल्लभम् । प्रदानात्तस्य मे विष्णुरतः शान्तिं ॥
 ५ ॥ विष्णुस्तमधरूपेण यस्मादमृतसंभवः । चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ ॥ ६ ॥ येन तं पृथिवी सर्वा धेनो वै

कृष्णसंनिभे । मर्यापाह्वरा नित्यमलः शान्तिः ॥ ७ ॥ यस्मादायस कर्माणि सदधीनानि मर्षदा । लाङ्गलायायुधादीनि तसा-
 ष्टान्तिः ॥ ८ ॥ यस्मान्नं छाग यज्ञानामङ्गलेन ध्येयस्थितः । यानं विनावगोर्नित्यमलः शान्तिः ॥ ९ ॥ इति अनेकाःपनेकाध्वरपक्षः ॥
 अथ भूचक्रग्रहयज्ञविधिरभिधीयते । तत्राथलायनाचार्यः—‘वेधां लक्षणयुक्तायां ग्रहचक्रं सुशोभनम् । रजोभिः पञ्च-
 णंस्तु कृताथाम्यनेयेद्ग्रहान् । रक्तं द्वादशपत्राञ्जं पुनत्रयसमन्वितम् । राशिद्वादशकोयेतं वीथ्या चापि समावृतम् । वाह्योभोप-
 नोभाट्यं ग्रहचक्रमिति स्थूतम्’ इति ॥ १० ॥ राशिस्वल्पपाण्याह कपिष्ठलः—‘मत्स्यौ घटी नृमिथुनं सगदं तवीणं चापी नरोऽश्वल-
 यनो मकरो मृगासः । तौली सससदहना मृगगा च कन्या श्रेयाः स्वनामसदृशाः सचराथ सर्वे ॥ तन्मध्येऽर्कोत्मकं शान्तं शिव-
 मासाय पूजयेत् । मे से राशौ ग्रहैर्नव मूर्यादीन्क्रमशोऽर्चयेत् ॥ केलन्वान्मूलमश्वैश्च नानामश्वैश्च भक्तितः । द्यूतैश्चतुर्दशैस्तु तच-
 त्प्राग्विनया हुनेत् ॥ पूर्णद्विती च चखन्ते होमे ग्रहमखे गुरुः । मर्षैः प्रत्यधिदेवानां स्व(श)चके तान्समर्चयेत् ॥ तानेव तु
 भूचक्रं तथा वदप्रिदंवताः । स्व(श)चके च भुवथके सपर्या मानसी भवेत् ॥ स्थूला भूचक्रवचक्रं तत्र तत्र विचक्षणः । आ-
 वाहनादिरान्परिस्थूला तालाश्रय देवताः ॥ सपर्या निखिलाः कृता तयोः संप्रीणयेद्गुरुः । ध्यात्वा पूर्वं भुवथके ग्रहप्रत्यधि-
 देवताः ॥ तत्रन्मर्षैः समर्चेत मनसा स्थिरधीर्नरः । स्व(श)चक्रान्ताः समावाह्य भुवथके यथाविधि ॥ पूजयेन्मनसा तस्मिन्ग्रहाणां
 चाधिदेवताः । ततस्तस्याहुवथके विधिना शास्त्रमार्गवः ॥ प्रत्यक्षं गन्धपुष्पाधिर्चयेच्च हुनेद्गुरुः ॥ नवके वाम्बुजे वेधां कृते वित्
 पूजयेद्ग्रहान् । चतुरस्रेषु कुण्डेषु हुनेद्विद्वाङ्मृशसृष्टयम् ॥ अष्टोत्तरशतं होममष्टाविंशतिमेव वा । कुण्डे वा स्थण्डिले वापि कुर्या-

तदुन्मथरपृथक् ॥ पूर्णाहुतिं च होमान्ते हुनेद्ब्रह्मसे गुरुः । तान्त्रिके च विमिश्रे च सुवश्रकेऽधिवासयेत् ॥ किञ्चिदिष्टा भुव-
 थक्रान्त्यश्रके स्थापयेद्गुरुः । तेषां हि वमतिस्तन्मित्रित्याहुः शास्त्रकोविदाः ॥ विभ्रं वैभेन मन्त्रेण दुर्गां दौर्गेण साधकः । पूजयेद्ब्रह्म-
 ष्टेऽग्निमातराधादितो बुधः ॥ किञ्चिद्विभ्रं च दुर्गां च गुहं शालारमेव च । कुम्भेष्वग्न्यादिकोणस्येवर्चयन्ति ग्रहार्चने ॥ ब्राह्म्यादीनां
 च मातृणां प्रागादिदशदिश्वस्ये । विहिताश्चाष्टकुम्भाः स्युर्ब्रह्मसे पुरा वहिः ॥ एतद्विधानं कृत्वादौ राजा पूज्यं गुरुं द्विजम् ।
 यथावद्रक्तितो विप्रागृत्विजधेतुरानपि ॥ अभिषिचेषतः पश्चादंतरैवोक्तवर्त्मना । एतेन विधिना राजा राज्ये विप्राबुधोदितः ॥
 आप्तो निस्तरेत्क्षिप्रं देवविप्रप्रमादतः । वापत्रयं च यज्ञेन स्वयं च प्रयतः सदा ॥ जपेद्भुतैस्तर्पणैश्च ध्यानैर्दनिः समाहितः ।
 नर्गापदो विजयते पापानि त्रिविधान्यपि ॥ ग्रहान्द्यान्त्यासितान् राजा यजेदेव प्रयत्नतः । दिव्यान्मोगान्वरिष्ठांश्च दुर्लभानपि
 चाधुपान्' इति । इति भूचक्रग्रहयज्ञः ।

अथ शिवग्रहयज्ञः । अथेदानीमाचार्यस्मृतिप्रतिपादितशिवग्रहयज्ञविधिरभिधीयते—'अथवाष्टदले पत्रे साम्बं व्य-
 न्मरुमेव वा । नमानाह ग्रहान्सर्वान् त्रैवैहस्थान्तमर्चयेत् ॥ शिवस्य हृदये मूर्धं ललाटे सोममेव च । बाहुमूले बुधं वामे कुब्ज-
 मेव च दक्षिणे ॥ दक्षिणेऽङ्गेऽर्चयेन्मन्दं वामोक्ते पूजयेद्गुरुम् । मूर्ध्नि शुक्रं पदे सत्ये राहुं केतुं च दक्षिणे ॥ पाण्योर्विभ्रं च दुर्गां
 च पार्श्वयोः शास्त्रपण्युतौ । जठरे मातृकाः सर्वाः शिवस्य परमात्मनः ॥ सप्तविंशतिनक्षत्रान्द्वाररूपान्समर्चयेत् । तिथीस्तन्मु-
 र्टस्थाने राशीबुधरन्ध्रने ॥ ऋटस्थाने ऋतुस्तस्य मण्डित्थान्धेऽधनद्रयम् । चातुर्मास्यानि केयूरे चाहोरात्रं च नूपुरे ॥ संवत्सरान-

राजोत्तरे करणान्यागने विभोः । योगान्प्रसन्नवर्णव्याने शिरानेन प्रपूजयेत् ॥ एतं वेद्यां समभ्यर्च्य क्लृप्तो च विचक्षणः । तत्तन्मर्च्ये-
नेद्रन्यैः प्रथगागत्य चानले ॥ आद्यन्त्ययोर्धृतेनैव शिवमर्च्येर्दुनेच्छतम् । ग्रहाणां मूलमर्च्येथ हुनेत्पूर्वेक्तत्पृथक् ॥ हुत्वा दद्यात् नली-
गान्यैः सितवाशीर्निर्षदान्बुभिः' इति शिवग्रहयज्ञः ॥ ॥ अथ प्रकारान्तरेण शिवग्रहयज्ञमाह स एव—'ग्रहान्निश्वाक(कु)-
चाप्रम्यान्पुरश्चक्रे समुद्रहेत् । शिवमागल्य चार्दा तु भुवश्चक्रे पुरोक्तम् ॥ आवाहयेद्भुवश्चक्रे मण्डलस्थशिने ग्रहान् । आ कृष्णे-
नेति चारभ्य गुर्यादीनामृचा दुधः । समिदाज्यं च चर्वायं मूलमन्त्रेण वा हुनेत् । जपेदन्ते समिचर्वोर्मन्त्रास्तदधिदैविकान् ॥ ग्र-
हाणा कृत्वहोमान्ते यथा प्रत्यधिदैवकात् । महारोगादिदान्यर्थमपमृत्योर्जयाय वा ॥ आगल्य व्यम्बके सर्वान्ग्रहान्निग्रः सम-
चरेत् । चेतोमिलापितामार्गं परचक्राद्विमुक्तये ॥ लोकानुरज्जनार्थाय शिवे माम्येऽर्चयेद्ग्रहान् । एवं प्रकुर्वतः पुंसो ग्रहशान्तिर्य-
थात्थम् । क्षीयन्ते विषदः क्षिप्रं वर्धन्ते संपदोऽस्तिलाः । न्यस्तापाश्च नश्यन्ति सर्वकार्याः प्रदक्षिणाः । भवन्त्यवानि नश्यन्ति
ग्रहयज्ञकृतां नृणाम् । राजा चिर विलित्पारीन्वीतात्मा शियमश्नुते ॥ राष्ट्रं च वृद्धिमाप्नोति प्रजाश्च निरुपद्रवाः । एतं राजा प्रजा-
पालो नानोपार्थविचक्षणः ॥ अष्टाङ्गसंयुतो ग्धेद्विप्रयकृतिरात्मवान् । यज्ञो दानं तपो रक्षा राज्ञां च ब्राह्मणार्चना ॥ एतानि
नित्यकृत्यानि जपहोमाद्योऽपि च' इति ॥

ग्रहयज्ञनिर्णयः—एतन्मुक्तनानाविधग्रहयज्ञेषु आथलायनान्यार्च्यस्त्वुक्तशिवग्रहयज्ञमेव कुर्यात् । इतरेषु तु प्रयाससान्प्रयत्ना-
त्कृत्वापिग्याभारादङ्गुण्यसंभवाच्च । शिवग्रहयज्ञे तु ताच्छुभ्रयाग्याभावात्फलमूर्धस्तादङ्गुण्यशङ्कानाभावाच्च । तथाहि शुभपरिशिष्टपरि-

मलाद्युक्तगृह्यप्रकारेषु तत्रप्रतिमातत्तत्प्रकृतिद्रव्यपरिमाणतत्तद्रस्रगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यदक्षिणादिसंपादने प्रयासभूयस्ताव्युनाधिकभावेन वंगुण्यसंभवात्सर्वेषामनुष्ठातुमशक्त्यत्वाद्यसक्तस्यचिच्छ्रवयत्सेऽपि फलाधिक्यभावात् प्रतिमादिसंपादनप्रयोगाभावात्तत्राशिवयव एव ग्रहाधिदेवतानामन्येषां नद्यत्रादीनां चात्राहनादिपूजाविधानान्नद्यत्रादिप्रीणनाच्च । अतएव फलाधिर्यादौगुण्यशुद्धाया अभावात्सर्वेषामनुष्ठातुं शक्यत्वाच्च । 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य घर्मस्य त्रायने महतो मयान्' इति भगवद्वचनाच्च विवेकिभिः शिवग्रहयज्ञ एव कर्तव्यः इति ।

अत्रेदं विचार्यते—किमस्मिन् शिवग्रहयज्ञे प्रतिपदोक्तदेवतानामेव पूजादिकं कर्तव्यं आहोस्विदधिदेवतादीनामपीति । प्रतिपदोक्तानामेव कार्यं नाधिदेवतादीनां तत्रापकाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः—अधिदेवतादीनामपि पूजादिकं कर्तव्यमिति । तदकरणे प्रत्यवायन्मरणान् । तथाच न एवाचार्यः परिभाषायामाह—'रूपवर्णायुधस्थानमण्डलामनवाहानान् । समित्कुण्डोपहारांश्च पुष्परत्नाकृतीरपि ॥ गायत्रीमूर्तिमन्त्रान्या नाममन्त्रांश्च केवलान् । साधिप्रत्यधिदेवानां मन्त्रांश्चपर्यादिसंयुतान् । तत्तन्मूर्तींश्च जानीयादोष्यन्नर्चन्यहान्युधः । अज्ञातान्पुमानिष्टान् तत्फलं नैव विन्दते । दुःखं चामोति तुमहद्यत्नादिष्टाप्यवित्पुमान्' इति । अत्र हृण्डग्रहणं व्यण्डिलस्याप्युपलक्षणाद्यम् । 'कुण्डे वा खण्डिले वापि होमं कुर्यात्पृथक्पृथक्' इत्याचार्योक्तत्वात् । अत्रापेक्षितहोमद्रव्यमिद्वान्नसंस्कारन्तन्मूर्जनप्रकरणोक्तवर्तकत्वम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥ तथाच तत्र कारिका—'गृहपक्समीपेऽग्नेनिधायान्यमधिथयेत् । संस्कारं गक्तुवशाच्च शान्तिर्कर्मणि चाथयेत्' इति ॥ भगवांस्तु—'पुरस्तत्र विधापान्यसंस्कारान्तं यथाविधि ।

पमादर्थं गृहे पकं दृशृत्यान्यभाजने ॥ तत्रत्वावधिश्चित्त तत्रत्वमभिपार्यं च । उत्तरवावतीर्याग्निः पुनरप्यभिपार्यं च । प्रत्य-
गग्नेर्निर्गत्याग्न्यभाजनस्य मसीचतः इति ।

अप्यग्निप्रदहयज्ञप्रयोगः । अथैतेषु ग्रहयज्ञप्रकारेषु प्रचुराचारपरिग्राह्यतया एकस्मैकाध्वरपक्षमनुसृत्य प्रयोगः प्रदर्शयते ।
यजमानः ग्राता ह्यनित्यक्रियः शुभे मुहूर्ते मोक्षरञ्जं मद्रपीठान्न उपविश्याचम्य ग्राणानायम्य संकल्पं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—
देवान्नां तंहीलं पूर्वेकजन्मयादिनित्यकालेषु ग्रहानुसृत्यतिद्विद्वारा श्रीपरमेश्वरीत्यर्थं ग्रहयज्ञं करिष्य इति संकल्पं कुर्यात् ।
गर्भापानादिर्नमिर्निकेषु अमुककर्मरुत्तुमादावदित्यादिग्रहानुसृत्यतिद्विद्वारा श्रीपरमेश्वरीत्यर्थं ग्रहयज्ञं करिष्य इति । काम्ये तु
पूमाग्न्यापनोक्तप्रकारेणान्यतमकामनासिद्धिद्वारा श्रीप० ग्रहयज्ञं करिष्य इत्युच्चारयेत् । एवं यथाधिकारं संकल्प्य संभारान्संभ-
रेत् । तत्रायं क्रमः—नित्यनमिर्निकेषोः प्रतिपदोक्तप्रतिमाश्वेतनक्षत्रमलयजगन्धजातीषुप्यमाग्निक्याभरणगुग्गुधूपदीपोपहारस-
मिदशिवादीनि तद्रभावे नर्षणां गुवर्णादि माग्निक्याभरणगुग्गुधूपपृतीदग्ननेवेद्यादीन्यनुसृत्यद्रव्याणि वा संभरेत् । काम्ये तु प्रति-
तिरभारान्नतिपदोक्तद्रव्याण्येव संभरेत् । एवं यथाधिकारं संभारान्संभृत्य होप्यमाणाहुतिसंख्यापेक्षया आचार्यादीन्वृणुयात् ।
तत्रायं क्रमः—सर्वेषां ग्रहणां प्रत्येकं दद्याद्दृतिपक्षे आचार्यमेकं दृणुयात् । तदूर्ध्वं पञ्चदशाहुतिपक्षे चत्वारः कलिजः । तदूर्ध्वं श-
शाहुतिपर्यन्तं त्रयो नरमन्त्राणां दृणुयात् । तदूर्ध्वं चैयथायोगं दृणुयात् । तत्र विधिज्ञं स्वशास्त्राद्व्यमाचारवन्तमाचार्यमस्मिन्ग्रहमन्त्रे
तमाचार्यतं वृत्तिं कल्पयित्वा पाणि स्पृश्य दृणुयात् । अन्यान्त्राज्जपानासिद्धयं कुरुविति प्रत्येकं दृणुयात् । तथा करिष्यामीति

ते चोस्ताचाभेयुः । ततो यजमानस्तान्विषिवद्यथाशक्यम्यचयेत् । तत आचार्यः कर्मसंकल्पपूर्वकं गृहादुत्तरभाग ऐशाने वा कृत्वा
 चतुर्दिक्षु हस्तमात्रावरां चतुर्विंशत्यशुलग्रमाणत्रिभूमिकां ग्रहवेदिं प्रकल्प्य तस्यां शुक्लेर्व्रीहितण्डलेः सकर्णिकमष्टदलमम्बुजमुल्लिख्य
 कर्णरूपां दलेषु च प्रागुक्तवर्तुलादिग्रहपीठानि तत्तद्वर्णकाधतैः कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—मध्ये रक्ताक्षतैर्वर्तुलपीठम् । आग्नेय-
 दले शुक्लाक्षतैश्चतुरसपीठम् । दक्षिणदले रक्ताक्षतैर्विकोणपीठम् । ऐशानदले हरिताक्षतैर्वर्षाकारपीठम् । उत्तरदले हरिताक्षतैर्द्विर्धच-
 तुरसपीठम् । पूर्वदले शुक्लाक्षतैः यज्जकोणपीठम् । पश्चिमदले कृष्णाक्षतैश्चापाकारपीठम् । नैर्ऋतदले कृष्णाक्षतैः शूर्पाकारपीठम् ।
 वायव्यदले चित्राक्षतैर्ऋजाकारपीठं च कृत्वा । कलशस्थापनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—आकलशेऽब्जित्यस्य गाधिपुत्रो विश्वामित्रः
 पापमानः गोमो गायत्री । आकलशेषु धावति श्येनो धर्मं विगाहते । अग्निद्रोणा कर्निकदत् ॥ अनेनोदीच्यां रज्ज्वाङ्घ्रिकयानुर-
 क्षितपद्मोपरि कृतधान्यपीठे नवमत्रणं तैजसं मृण्मयं चातुलिसालंकृतं शुभमभिषेककुम्भं निधाय । इमं मे गङ्ग इत्यस्य सिन्धुद्वि-
 त्यभेधो नदीस्तुतिर्जगती । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचत्वा पुरुष्या । अस्मिन्मया मण्डूके वितस्तयाज्जोकीये
 शृणुयामुपोर्मया ॥ अनेन पुण्यजलैः पूरयित्वा नवमृत्रेण वस्ययुग्मेन चावेष्ट्य । हयगजवल्मीकहृद्गोष्ठराजद्वारचतुष्पथस्थानमृदो
 ननर्षत्तयात्तजवपवित्रमृदः । उद्भृतांसि वराहेण कृष्णेन शतवाहुना । मृत्तिकै हनं मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ इति मन्त्रेण
 कुम्भे निक्षिप्य । स्वतिभीम इत्यस्य वैश्वामित्रो रेणुः पवमानः सोमो जगती । स्वतिं भीमो ह्यपुमस्तैर्विष्यया शृङ्गे शिषानो
 दक्षिणी विचक्षणः । आ योनिं सोमः सुकृतं निषीदति गुण्ययी तन्भवति निर्णिगुण्ययी ॥ अनेन न्यग्रोधाक्षत्यशुभजनम्बुचतुष्टय-

लचो निक्षिप्य । प्रबो यदोष्वित्यस्य वसिष्ठो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । प्रबो यदोषु देवयन्तो अर्चुन्धावा नमोभिः पृथिवी इषध्वं । वेपां ब्र-
 ह्मण्यसमानि वित्रा विष्वग्वियन्ति वृन्निनो न आशाः ॥ अनेन तेषां पल्लवास्त्रिष्टिप्य । आप्यायस्य गोतमः सोमो गायत्री । आ
 प्यायसु समेतु ते निधतः सोम इष्यम् । भवा वाजस्य संगुधे ॥ अनेन गोधीरम् । दधिक्राब्जो वामदेवो दधिकानातुष्टुप् । दधि-
 क्राब्जो अकारिपं क्षिणोरथस्य वाजिनः । सुरभि नो सुखां कल्प्य ण आरूपि तारिपत् ॥ अनेन दधि ॥ द्युतं भिमिक्षे० । द्युतं भिमिक्षे
 द्युतमस्य योनिर्दृते क्रितो द्युतमस्य नाम । अनुप्यथसावह मादर्यस्य स्वाहाकृतं द्युपम वक्षि हृष्यम् । अनेन द्युतम् । गन्धद्वारेत्यस्य
 आनन्दकर्दमः श्रीरनुष्टुप् । गन्धद्वारां दुराष्टुपां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सभैभूतानां तामिहोषहये श्रिवम् ॥ अनेन गोम-
 यम् । गायत्र्या विद्यामित्यः सविता गायत्री । तत्सचितु० । अनेन गोमूत्रं निक्षिप्य । सहि रत्नानीत्यस्य श्यावाथः सवित्ता गायत्री ।
 स हि रत्नानि शृङ्गुपै सुवाति सविता भर्गः । तं भागं चित्रमीमहे ॥ अनेन नवरत्नानि निक्षिप्य । या ओषधीरित्यसाथर्वणो भिप-
 गोपथयोऽनुष्टुप् । या ओषधीः पूर्वा ज्ञाता देवेभ्यस्त्रियुगं पूरा । मर्ननु वृत्रघ्नामहं श्रुतं धामानि सुत च ॥ अनेन शतौषधीस्तदभावे
 दशमूलानि तदभावे सुवर्णं वा निक्षिप्य । गन्धद्वारां० । अनेन गन्धं निक्षिप्य । सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 आवाप्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः । गन्धे च यष्टुने चैव गोदारारि सरस्वति । नर्मदे सिन्धो कावेरि जलेऽसिन्संनिधि कुरु ।
 इत्यंतर्भक्षैः । आपो हिष्ठेति नवर्चस्य मूकस्याम्बरीयः सिन्धुदीप आपो गायत्री पञ्चमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्त्ये दे अनु-
 षुमी । आपो हि ष्ठा मंथोऽबुस्ता न कुजे दघातन । महे रणायु चक्षसे ॥ यो नः शिवर्तमो रमुल्लस्य भाजयन्तेह नः । उशुतीरिव

मान्तरः ॥ तस्मा अरं गमाम वो यस्य शर्षाय त्विन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ शं नो देवीरमिष्ट्य आपो भवन्तु पीतये ।
 नं गोरभिलगन्तु नः ॥ ईशानावार्षीणां क्षयन्तीश्वर्षणीनाम् । अपो याचामि भेषजम् ॥ अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विधानि
 भेषजा । अग्निं च सिधयामुषम् ॥ आपः पृणीत भेषजं परुषं तन्वेडं मम । ज्योक्त्वन्मूषं दृशे ॥ इदमप्युः प्रवहत् यत्किंच दुरितं
 मयि । यद्वाहमभिद्रुद्रोह यदां श्रेय उतार्तम् ॥ आपो अद्यान्वचारियं रसेन सर्मगसहि । पर्यखानप्तु आर्गहि तं मासं सृज्ज वचै-
 मा ॥ अनेन मूक्तं । नहि ते क्षयमित्येकत्रिंशत्तृचस्याजीगर्तिः शुनःशेपो वरुणः आधा दशत्रिष्टुभः शिष्टा गायत्र्यः । न हि ते क्षत्रं
 न महो न मनुं वयंश्च नामी पृतर्धन्त आपुः । नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य त्रमिनन्त्यर्ध्वम् ॥ अबुधे राजा वरुणो
 वनस्थोर्ध्वं स्तूर्यं ददते पूतदधः । त्रीचीनाः स्थुक्षुपरिबुध्न एषामुले अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥ उरुं हि राजा वरुणश्चकार
 मूर्यायु पन्थामन्यैतुपाडे । अपटे पाडा प्रति घातवेऽकरुतापवुक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ श्रुतं तै राजन्मिपजः नृहस्रमुर्वी गभीरा
 मुमतिष्टे अस्तु । वार्षम्य दूरे निर्र्कतिं परार्यैः कृतं चिदेनः प्रभुमुध्यसत् ॥ अमी य क्रक्षा निहितास जुचा नक्तं ददृशे कुहचि-
 दिव्ययुः । अदंभ्यानि वरुणस्य नृतानि विचारकेशबुन्द्रमा नक्तमेति ॥ १ ॥ तस्यां यामि ब्रह्मणा बन्दमानलदराशस्त्रे यज-
 मानो इविभिः । अहंभमानो वरुणेह बोध्युर्यंशं मा न आयुः प्रमोषीः ॥ तदिन्नक्तं तस्मिन्महाहुलदुयं केतो इद आविचष्टे ।
 शुनःशेपो यमहंद्दमीनः सो अस्मावाज्ञा वरुणो मुमोक्तु ॥ शुनःशेपो स्रहंद्दमीतस्त्रिर्वाडित्वं हृपदेरु बुद्धः । अयं न राजा वरुणः सस्र-

ज्याद्विद्वां अदन्वो विष्णुभोक्तु पाशान् ॥ अर्बते ह्येवं वरुण नमोभिरत्रं युद्धेभिरीमहे ह्रुविर्मिः । क्षयन्नसम्भ्यमसुरप्रचेला राजन्नेनांसि
 शिश्रथः त्रुनानि ॥ उदुत्तुमं वरुण पादोमसदवाधुमं विर्मध्यमं श्रंथाय । अथा इयमादित्य त्रते तवानांगसो अदितये स्याम ॥२॥
 यन्निदि ते विद्यो यथा प्रदेय वरुण त्रतम् । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ मा नो इधायं हुत्तवै विहीड्यानस्य रीरषः । मा ह्येणानस्ये
 मन्त्ये ॥ विसृष्टीकार्यं ते ननो रयीरथुं न संदितम् । गीर्भिरुण सीमहि ॥ परा हि मे विर्मन्ववुः पतन्ति वस्य इष्टये । वयो न
 र्वसुतीर्य ॥ कदा क्षत्रुश्रियं नग्मा वरुणं करामहे । सृष्टीकार्योरुचर्हसम् ॥ ३ ॥ तदित्समानमयाते वेतन्तान प्रयुच्छतः ।
 धृतन्ताप दाशुषे ॥ वेदा यो वीनां एदगन्तरिक्षेण पतताम् । वेदं नुवः संमुद्रियः ॥ वेदं मासो ध्रुवत्रतो द्वादश प्रजावतः ।
 वेदा य उपजायते ॥ वेदु यातस्य वर्तनिमुरोर्गृप्स्यस्य बृहदः । वेदा ये अध्यासते ॥ निर्पसाद ध्रुवत्रतो वरुणाः पृत्त्याइस्वा । साम्रा-
 ज्याय मुक्तुः ॥ ४ ॥ अतो विधान्यद्भुता चिकित्तौ अभिर्पस्यति । कृतानि या च कर्त्वी ॥ स नो विथाहा सुक्रतुरादित्यः
 मुपयो ऋत् । प्र ण आर्युषि तारिपत् ॥ विभंद्वापि हिरण्ययुं वरुणो वल्ल निर्णिजम् । परि स्यो निषेदिरे ॥ न यं दिप्सन्ति द्वि-
 प्तो न दुर्लभो जनानाम् । न देवमभिमातयः ॥ उत यो मासुषिवा यदथुके असाभ्या । असाकमुदरेष्वा ॥ ५ ॥ परतं मे
 यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरु । इच्छन्तीरुचर्हसम् ॥ संतु वौचावहुं पुनर्यतो मे मध्वाशुवम् । होतेव क्षवसे श्रियम् ॥
 ददां तु मिधदर्शीतुं दशं स्यमधि धर्मि । एता लुपत मे गिरः ॥ इमं मे वरुण श्रुधी हवमथा च मृळ्य । तामवसुराचके ॥ लं
 विश्वस्य मेपिर द्विपथगमर्थ राजसि । ययामन्ति प्रति शुधि । उदुत्तुमं मधुगिध नो वि पाशै मध्यमं चत । अवाषमानि जीवसे ॥६॥

स्वादिपुयति दधर्चस मधुच्छन्दाः पवमानः सोमो गायत्री । (प० ९) अनेन मूक्तेन च तं कुम्भममिमम्रयेत् । अथवा कलशामिमिच-
णेऽन्यं मन्त्रविदं नियोजयेत् ।

ग्रहावाहनादि । ततः कर्म संकल्प्य विधिनस्त्वस्तिवाचनं कृत्वा ब्रह्मवेदीत्यपञ्चपीठेषु यथास्थानं यथाशुचीर्ग्रहप्रतिमाः स्थाप-
यित्वा दक्षिणवामपार्श्वयोरधिदेवताप्रत्याधिदेवते तदभिमुख्यौ स्थापयेत् । उदभावे पुण्याक्षतादिष्ववाहायेत् ॥ तत्रायमावाहन-
प्रकारः—व्यस्तसमस्तव्याह्वतीनामग्निशृगुभद्राजप्रजापतय ऋषयः अशिवायुर्मूर्धप्रजापतयो देवताः गायत्र्युष्णिगस्तुष्टुबृहत्सुष्ट-
न्दांसि सूर्याद्यावाहनेवि० । ॐ भूरादित्यमावाहयामि । ॐ भुवश्चादित्यमा० । ॐ स्वरादित्यमा० । ॐ भूर्भुवःस्वरादित्यमा० । आ-
कुण्डेनहिरण्यस्तूपः सविता विष्टुप् सूर्यावाहने विनियोगः ॥ ॐ आ कुण्डेन रत्नसुा वर्तमानो निवेश्यन्नमृतं मर्त्यं च ॥ हिरण्य-
येन सविता रथेना ब्रह्मो योति भुवर्नानि पश्यन् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—भगवान्नादित्य ग्रहाधिपते काश्यपगोत्र कलिङ्गदेशेश्वर जया-
शुष्योपमाङ्गद्युते विभुज पद्मामयहस्त सिन्दूरवर्णीम्बरमाल्यानुलेपन ज्वलन्माणिक्यखचितसर्वाङ्गाभरण भास्कर तेजोनिधे त्रिलोक-
प्रकाशक त्रिदेवतामयमूर्ते नमस्ते सन्नद्धारुणचञ्जपताकोपयोगिभितेन सप्ताश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागञ्जऽग्निरुद्रान्यां सह
पद्मकर्णिकायां ताम्रप्रतिमां प्राशुचीं वर्तुलपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि ॥ तद्दक्षिणपार्श्वे । ॐ भूरादित्याधिदेवतामग्निमा-
वाहयामि । ॐ भुवश्चादित्याधिदेवता० । ॐ स्वरादित्याधिदेवता० ॥ ॐ भूर्भुवःस्वरादित्याधिदेवता० ॥ अग्नि द्रुतं मेधातिथिर-

१ व्याहृत्युच्चारणमेवमेवाग्ने प्रतिग्रह प्रत्याधिदेवताप्रत्याधिदेवतयोश्च श्रेयम् ।

प्रियापत्री अग्यानाहने चिनि० ॥ ॐ अग्नि द्रुतं दृणीमहे होतरं त्रिधनंदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य-पिङ्गम-
 युकेयं पिङ्गाक्षित्रियमग्नयर्णं छागस्यं साक्षमूर्तं सप्तार्चिषं शक्तिशरधरदहस्तद्वयमादित्याधिदेवतामग्निमावाहयामि ॥ तद्गामपार्थे ।
 ॐ भूरादित्यप्रत्यधिदेवतां न्द्रमानाहयामि ॥ ॐ सुरादित्यप्र० । ॐ भूर्भुवःस्वरादित्यप्र० ॥ त्र्यम्बकं वसिष्ठ-
 गन्धकोसुद्रुप् न्द्रावाहनेविनियोगः ॥ ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिनर्धनम् । उर्गारुर्ध्रमिव नर्धनान्मुहूर्त्तवीयु मासृतात् ॥
 इमं मन्त्रमुच्चार्य-दिलोचनोपेतं पञ्चवक्त्रं तृपालं कपालशूलखट्वाङ्गधारिणं चन्द्रमौलिं सदाशिवमादित्यप्रत्यधिदेवतां रुद्रमावा०
 ॥ तदक्षिणपूर्वदले पूर्वन्व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् आप्यायस्वगोतमः सोमो गायत्री सोमावाहने० ॥ आप्यायस्व समेतु ते विधतः
 सोमं वृष्यम् ॥ भवा वावस्य संगये ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य-भगवन्सोम डिजाधिपते सुधामयशरीरात्रेय गोत्र वामुनदेशेश्वर गोधी-
 ग्यनलाङ्गकान्ते द्विभुज गदाशरदानाङ्कितकर शुलगम्बरमाल्याञ्जुलेपनसर्वाङ्गसुकर्मौक्तिकाभरणमणीय समस्तलोकाप्यायक देवता-
 म्पापभूते नमस्ते मन्त्रद्वयलजपताकोपशोभितेन न दयधेताधरयनाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छान्द्रिरुमया च सह पञ्चाग्नेयद-
 लमध्ये स्नाटिकप्रतिमां प्रत्यक्षुरीं चतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामानाहयामि ॥ तदक्षिणपार्थे ॥ न्याहृत्युच्चारणानन्तरम् अप्सुमे
 त्रिभूषीय आपो गायत्री अवावा० ॥ अप्सु मे सोमो अत्रीदुन्तर्विधाति भेषुजा । अग्निं च विधर्षे सुनम् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य-स्त्रीरूपधा-
 रिणीः श्वेतवर्णा मकरनाहनाः पाशकलशधारिणीर्दुक्ताभरणभूतिताः सोमाधिदेवता अप आवा० ॥ तद्गामपार्थे न्याहृत्युच्चारणा-
 नन्तरम् । गौरीर्मिमाप दीर्घतमा उमा जम्बती उमाना० ॥ गौरीर्मिमाप मण्डिलानि तथुल्ये रूपदी द्विपद्मी मा चतुष्यदी ॥ अष्टार्पद्मी

सर्वज्ञानमयात्रिगोत्र मगधदेशेश्वर इन्दुमवणाङ्गिभ्युते चतुर्भुज खड्गखेटकगदावरदानाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन मरकताभरणा-
लंछितसर्वाङ्ग विष्टदमते नगले सन्नद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेन चतुःसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ विष्णुपुरुषाभ्यां
सह पभेशानदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदञ्चुरीं बाणाकारपीठेधितिष्ठ पूजार्थं तामावाहयामि । तदक्षिणपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इदं
विष्णुर्मेधातिथिविष्णुर्गोयत्री विष्ण्वा० । इदं विष्णुर्विक्रमे त्रेधा निर्देयेपुदं । समृद्धमस्पांमुरे ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—कौमोदकीपञ्चश-
चक्रोपेतं चतुर्भुजं सौम्याधिदेवं विष्णुमा० । तद्गामपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । सहस्रशीर्षा नारायणः पुरुषो मुष्टुप् पुरुषावाह० ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । न भूर्मि विद्यतो वृत्तात्सतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—कौमोदकीपञ्चशङ्खचक्रोपेतं
चतुर्भुजं सौम्यप्रत्यधिदेवतां पुरुषमावाहयामि ॥ ४ ॥ तत उचरदले । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इहस्पते गुत्समदो वृहस्पतिस्त्रिष्टुप्
वृहस्पत्यावाहने० । वृहस्पते अतिवदुर्यो अर्हाश्चुमद्विभाति कर्तुमज्जनेषु ॥ यद्दीदयच्छर्वस प्रकतप्रजातु तद्रुस्मासु द्रविणं धेहि त्रिभ्रम् ।
इमं मन्त्रमुच्चार्य—भगवन्वृहस्पते समस्तदेवताचार्याङ्घ्रिरसगोत्र सिन्धुदेशेश्वर तप्तसुवर्णसदृशाङ्गदीप्ते चतुर्भुज दण्डकमण्डल्वक्षसृष्टवर-
दानाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन पुष्परामयाभरणरमणीय समस्तविद्याधिपते नमस्ते सन्नद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेन पीताम्बर-
थाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्रद्राग्रभ्यां सह पभोत्तरदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदञ्चुरीं दीर्घचतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामा-
वाहयामि ॥ तदक्षिणपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इन्द्रश्रेष्ठानि गुत्समद इन्द्रस्त्रिष्टुप् । इन्द्रावाहने० ॥ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि
धेहि चिन्ति दक्षस्य सुभगु सप्तसे । पोष रयीणामरिष्टि तुन्नीं स्वायानं व्राचः सुदिनुलमक्राम् । इमं मन्त्रमुच्चार्य—चतुर्दन्तगजारूढं

वज्राङ्कुशधर प्राचीपतिं नानामरणभूषितं बृहस्पत्यधिदेवतामिन्द्रमावाहयामि । तद्दामपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । ब्रह्मणाते त्रि-
 धामित्रो ब्रह्मानिष्टुप् ब्रह्मावाहनेविनि० । ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजां युनञ्जि हरी सखाया सधुमाद आशु । स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधिति-
 ष्टम्रजानन्विदो उपयाहि तोमम् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—पद्यासनस्थं जटिलं चतुर्मुखमशमालासुवपुल्लकरुमण्डलुधारिणं कृष्णजिनवाससं
 पार्श्वस्थितहंसं बृहस्पतिप्रत्यधिदेवतां ब्रह्मणमावा० ॥ ५ ॥ ततः प्राग्दले ॥ व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । शुक्रंते भरद्वाजः शुक्रशिष्टुप्
 शुक्रावाहने० ॥ शुक्रं ते अन्यर्धजतं ते अन्यर्धिपुल्ले अर्हनी धौरिवासि । विश्वा हि माया अर्वासि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह राति-
 रस्तु ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—भगवन्भार्गव समस्तदैत्यगुरो भार्गवगोत्र भोजकटदेशेश्वर रजतोज्ज्वलाङ्गकान्ते चतुर्भुज दण्डकमण्डलस-
 म्पन्नवरदानाङ्कितशुक्लाम्बरमाल्यानुलेपन वज्राभरणभूषितसर्वाङ्ग समलनीतिशास्त्रनिपुणमते नमस्ते सन्नद्धशुक्लचञ्जयताक्तोपद्योमितेन
 शुक्लाधरथवाहनेन मेरु प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्राणीन्द्राभ्यां सह पद्मप्राग्दलमध्ये रजतप्रतिमां प्राञ्जुरीं पञ्चकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं
 त्वामावा० । तदक्षिणपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इन्द्राणींष्टुपाकपिरिन्द्राणीपत्निः इन्द्राप्यावा० ॥ इन्द्राणीमासु ना-
 रिष्टु सुभगोनुहर्मथवम् । नृब्रह्मा अपुर च न जुरसा मरुते पतिर्विश्वस्त्रादिन्द्र उत्तरः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—संतानमजरीवरदानधरां
 दिक्षुजां शुक्राधिदेवतामिन्द्राणीमावा० । तद्दामपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इन्द्रं वो मधुच्छन्दा इन्द्रो गायत्री इन्द्रावा० । इन्द्रं
 वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्मार्कमस्तु केवलः । इमं मन्त्रमुच्चार्य—चतुर्दन्तगजालं वज्राङ्कुशधर प्राचीपतिं नानामरण-
 भूषितं मार्गवप्रत्यधिदेवतामिन्द्रमावा० ॥ ६ ॥ ततः पश्चिमदले । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । शमशिरिंरिविठिः शनैश्च उष्णिक् ।

शंनैश्वरावाहने० ॥ शमश्रिभिरभिः करुच्छं नमपतु सूर्वैः । शं चातो वात्तरपा अपुस्त्रिर्षः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—भगवन् शंनैश्वर
 भास्करतनय कान्यपगोत्र सुराष्ट्रदेशेधर फज्जलीलाङ्गकान्ते चतुर्भुज चापदूणीरकृपाणामयाङ्कित नीलाम्बरमाल्याञ्जुलेपन नील-
 रत्नभूषितसर्वाङ्ग समस्तशुवनभीषणामर्षणमूर्ते नमस्ते सद्यदनीलञ्जपताकोपशोभितेन नीलशृङ्गयवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्ना-
 गच्छ प्रजापतियमाभ्यां सह पञ्चपथिमदलमध्ये कालायसप्रतिगां प्रत्यशुर्षीं चापाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं सामावाहयामि । त-
 दक्षिणपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिश्शिष्टप् प्रजापत्यावा० ॥ प्रजापते न तदेतान्यन्यो विश्वा
 ज्ञातानि परि ता वभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तवो अस्तु वयं खाम् पतयो रधीणाम् ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—यज्ञोपवीतिनं हंसस्थमे-
 कचक्रमशमालामुक्नुषपुस्तककम्पण्डलुसहिगं चतुर्भुजं शंनैश्वराधिदेवतां प्रजापतिमावा० । तद्ग्रामपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् ।
 यमावसोमं यमोचमोऽनुष्टुप् यमावा० । यमायु सोमं सुवुल युमार्य जुहुता इविः । युमं हे यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरं कृतः ॥ इमं
 मन्त्रमुच्चार्य—ईपत्पीनदण्डहस्तं रक्तदंशं पाशधरं कृष्यवर्णं महिपाखंडं सर्वाभरणभूषितं शंनैश्वरप्रत्यधिदेवतां यममा० ॥ ७ ॥ ततः
 प्रत्यग्दक्षिणदले । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । कवाने वामदेवो राहुर्गोयत्री । राहावा० । कयां नश्चित्र आशुवदूतो सुदावैयुः सता ।
 कया श्चिष्टया वृता ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—भगवन् राहो रवितीमदर्दन सिंहिकानन्दन पैठीनसगोत्र चर्वरदेशेधर कालभेषयुते व्या-
 भवदन चतुर्भुज रुद्रचर्मशूलगदावरदानाङ्कित कृष्णाम्बरमाल्याञ्जुलेपन गोमेदकामरणभूषितसर्वाङ्ग शीर्षनिधे नमस्ते सद्यदकृष्ण-
 चञ्जपताकोपशोभितेन कृष्णमेपरववाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ मर्षकालाभ्यां सह पञ्चनीर्कतदलमध्ये सीगप्रतिमां दक्षि-

पाशुर्ध्वीं शूर्पाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं तामावा० । तदक्षिणपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । आर्यं गौः सार्षप्राज्ञी सर्पा गायत्री सर्पा
 र्पावा० । आर्यं गौः शूर्पाकारकृमीदसदन्मातरं पूरः । पितरं च ग्रयन्त्सः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—अक्षयूनधरान्कुण्डिकाकारपुच्छयुक्तान्
 त्रिभोगान्गीपणान्नाहधिदेवान्सर्पानावा० । तद्वामपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । परंमृत्यो संकुसुको मृत्युस्त्रिष्टुप् कालावाहने० ॥
 परं मृत्यो अत्र परेऽहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृणुते तैर्ब्रवीमिमानः मृजां रीरिपो मोत वीरान् ॥ इमं मन्त्र-
 मुच्चार्य—करालवदनं नित्यमीयणं पाशदण्डधरं सर्पवृश्चिकरोमाणं राक्षुमत्यधिदेवतां कालमावा० ॥ ८ ॥ ततः प्रत्यगुत्तरदले ।
 व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । केतुं कृष्णन्मधुच्छन्दाः केतुर्गोयनी । केसावाहने० । केतुं कृष्णन्नं केतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुप-
 क्षिंरजायथाः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—भगवन्केतो कामरूप जैमिनिगोत्र मध्यदेशेधर धूम्रवर्णध्वजज्जते द्विभुज गदावरदानाङ्कित
 चिनाम्बरमाल्यानुलेपन वैहर्यमयाभरणभूपितसर्वाङ्ग चित्रशक्ते नमस्ते सन्नद्धचित्रध्वजपताकोपशोभितेन चित्रकपोतरथवाहनेन
 मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्प्रायच्छ ब्रह्मचित्रगुप्तान्यां सह पञ्चवायव्यदलमध्ये कांस्यप्रतिमां दक्षिणामुत्सीं ध्वजाकारपीठेधितिष्ठ पूजार्थं त्वा-
 गावाहयामि । तदक्षिणपार्श्वे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । ब्रह्मज्ञानं नकुलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् ब्रह्मावा० ॥ ब्रह्मं ज्ञानं प्रथमं पूरस्ता-
 द्विसीमितः सुरचो वेन आंघः । समुभ्या उपमा अस्व विष्टाः सुतश्च योनिमर्ततश्च विवः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—पञ्चासनस्यं जटिलं
 चतुर्गुणमथमालासुवपुस्तककण्डलुधर कृष्णाजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं केलधिदेवतां ब्रह्माणमावा० । तद्वामपार्श्वे । व्याहृत्यु-
 च्चारणानन्तरम् । सचित्रचित्रं मरद्वाजधिनगुप्तस्त्रिष्टुप् चित्रगुप्तावाहने० ॥ सचित्रचित्रं चित्रयन्तमसे चित्रं क्षत्र चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं इति पुंलुवीरं ब्रूहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिर्गुणैते युवस्य ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—उदीच्यवेपथरं सौम्यदर्शनं लेखनीपत्रोपेतद्विसुलं केतु-
प्रत्यभिदेवतां चित्रगुप्तमावाहयामि ॥ ९ ॥ अथ कर्मसाद्गुण्यदेवतावाहनं तण्डुलपीठेषु कुर्यात् । शनेर्वयुग्रदेशे । व्याहृत्युच्चा-
रणानन्तरम् । जातून इत्यस्य काण्यः कुसीदो विनायको गायत्री विनायकावाहने० ॥ आतू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्रामं संगृभाय ॥
मृदाहृत्ती दक्षिणेन ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—त्रिनेत्रं गजाननं नागयज्ञोपवीतिनं चन्द्रधरं दन्तासमालापरयुमोदकोपेतचतुर्भुजं विना० ।
तदक्षिणतः । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । जातवेदसे कश्यपो दुर्गात्रिष्टुप् दुर्गावाहने० ॥ जातवेदसे मुनवाम सोममराती युतो
निदंद्वाति वेदः । सनः पर्पदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्युधिः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—शक्तिवाणशूलखड्गचक्रचन्द्रविम्ब-
खेटकपालशुकुण्डकोपेतदशभुजां सिंहासनां दुर्दान्तदैत्यासुहारिणीं दुर्गमा० । तदक्षिणतः । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । क्षेत्रस्यपति-
ना वामदेवः क्षेत्राधिपतिरशुष्टुप् । क्षेत्रपालावा० ॥ क्षेत्रस्य पतिना वयं द्वितेनेव जयामसि । गामर्धं पोषयित्वा स नो मृळावीदशे ॥
इमं मन्त्रमुच्चार्य—श्यामवर्णं विलोचनमूर्ध्वकेशं सुदंष्ट्रमुकुटीकुटिलाननं चूचुरालंकृताङ्घ्रिं सर्पमेखलयायुतं सर्पाङ्गदमतिकुब्धं शुद्रच-
प्यावद्धं गुल्फावलम्बिवृकरोटीमालाधारिण्युरगकौपीनं चन्द्रमौलिं दक्षिणहस्तैः शूलवेतालखड्गदुन्दुभीन्दीधानं वामहस्तैः कृपा-
लषण्टार्चनचापान्दीधानं दिग्वाससममितद्युतिं क्षेत्रपालमावा० । तदक्षिणतः ॥ व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । क्राणाशिशुरित्यस्यत्रितो
बायुलुणिक् वाखावाहने० । क्राणा शिशुर्महीनां द्विन्वच्रुतस्य दीर्घतिष्ठ । विश्वा परिं प्रिया भुवुदधद्विता । इमं मन्त्रमुच्चार्य—याव-
द्धरिणपृथगतं ध्वजवरदानभारिणं भृम्रवर्णं वायुमावा० ॥ तदक्षिणतः । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । आदित्यस्य वरस आकाशो गा-

यत्री । आकाशावाहने० ॥ आदित्यवत्स्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् । पुरो यद्विध्यते दिवा ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—नीलोत्पलामं
 नीलाम्बरधारि चन्द्राकौपेतद्विभुजं षण्डमाकाशमा० । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । अधिनावतीराहृणो गोतमोऽश्विनानु-
 ष्णिक अश्यावा० ॥ अश्विना वृत्तिरसदा गोमदस्रा दिरण्यवत् । अर्वाग्र्यं समनसा निर्यच्छतं ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—प्रत्येकमीपथपुस्तकोपेत
 दक्षिणवामहस्तावन्योन्यसंयुक्तदेहावेकसदक्षिणपार्श्वेऽपरस्य वामपार्श्वे रत्नभाण्डकरशुक्लाम्बरधारिनारीयुगमोपेती देवमिपजावश्विनाया
 वाहयामि ॥६॥ अय ऋतुसंरक्षकदेवतावाहनं पूर्ववत्तण्डुलपीठेषु कुर्यात् । प्राग्दलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । इन्द्रं वो मयुच्छन्दा
 इन्द्रो गायत्री इन्द्रावा० ॥ इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवीमष्टे जनैभ्यः । अस्माकमस्तु कैरलः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—स्वर्णवर्णं सहस्राश्वमै-
 रावतवाहनं वक्षपाणिं शचीप्रियमिन्द्रमावा० । आग्नेयदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । अग्निमीळेवैश्वामित्रोमयुच्छन्दा अग्निर्गायत्री
 अश्यावाहने० । अग्निमीळि पुरोहितं युञ्जस्य देवमस्त्रिलम् । होतारं रत्नधातमं ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—रक्तवर्णं सप्तार्चिषं सप्तहस्तं शुक्त्वन्व-
 सुम्भुरतोमरव्यजनधृतपात्राणि दधानं स्वाहाप्रियं मेपवाहनमग्निमावा० । याम्यदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । यमायसोमं
 यमोपमोनुष्टुप् यमाराहने० । यमाय मोमं सुनुत यमार्थं जुहुता इविः ॥ यमं हं यज्ञो गच्छत्यभिर्दुतो अरं कृतः ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—
 रक्तवर्णं दण्डधरं महिपवाहनमिलाप्रियं यममावा० । नैऋतदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । मोयुणः काण्वो निर्ऋतिर्गायत्री ।
 निर्ऋत्यावा० ॥ मोयुणः परांपरा निर्ऋतिर्दुर्हर्णावधीत् । षट्पिष्ट वृष्ण्या सुह ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—नीलवर्णं सङ्गचर्मधरमूर्ध्वकेशं
 नरयाहनं कालिकाप्रियं निर्ऋतिमा० । पश्चिमदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । उदुत्तमं शुनःशेषो वरुणो गायत्री वरुणावाहने०

उदुचुमं मृशुगिध नो विपार्शं मध्यमं ष्टल । अवाधमानि जीवसे ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—रक्तभूषणं नागपाशधरं मकरवाहनं पद्मिनी-
त्रियं वरुणमावाहयामि । वायव्यदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । तववायो व्यथो वायुर्गायत्री वाय्वावाहने० ॥ तव वायव्य-
तस्पणे लडुर्जामातरुदुत । अत्रां स्यादृणीमहे ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य—श्यामवर्णं हेमदण्डधरं कृष्णमृगचाहनं जगत्प्राणरूपं मोहिनी-
त्रियं वायुमा० । उचरदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । सोमो धेदुं गौतमः सोमखिट्टुप् । सोमावा० । सोमो धेदुं सोमो अर्वन्त-
माशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति । सुदुन्व्यं विदुष्यं सुमेर्यं पितृथर्वणं यो ददाशदसै ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य स्वर्णवर्णं निधीश्वरं
कुन्तपाणिमधवाहनं त्रिभिणीश्रियं कुवेरमा० । ऐशानदलाग्रे । व्याहृत्युच्चारणानन्तरम् । कद्रुद्रायेत्सस्वकण्वोरुद्रोगायत्री ईशानावा० ।
कद्रुद्राय प्रचेतसे मीहुर्दृमायु तव्यसे । वोचेम शतमं दृदे ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य युद्धस्फटिकवर्णं वरदाभयश्रुलाशसूत्रधरं वृषवाहनं
गौरीश्रियमीशानमावाहयामि ॥ ८ ॥ एवमेकचत्वारिंशदेवता आवाह्य । तच्चायाम्याजीगतिः शुनःशेषः सकृत्रिमो वैश्यामित्रो
वरुणखिट्टुप् । वरुणावाहनेवि० । तर्त्वा यामि ब्रह्मणा बन्दमानस्तदाशालि यजमानो द्रुविभिः । अहेळमानो वरुणेह वोच्युरुशं-
सु सा नु आयुः प्रमोषीः । इति । ततः कलशेचवरुणमावाह्य नमोन्तीथुर्व्यन्तेः खलनामभिः क्रमेण पूर्वोक्तद्रव्यैः पुष्पसमर्पणपर्यन्तं
प्रहदेवतापूर्नां कृत्वा कर्मसाद्रुष्यदेवताः क्रतुसंरक्षेकदेवताः वरुणं च मलयजगन्धशतपुष्पैस्तथैव पूजयेत् ।

अथ होमः । अनन्तरमाचार्यः प्रत्यग्वेरासीनः प्राणानायम्य पूर्ववत्संकल्प्याभिमुखप्रकरणोक्तप्रकारेण प्रागुक्तलक्षणे कुण्डे
खण्डिले चोपलेपनाद्यभित्तिप्रतिष्ठापनान्यं कर्म कृत्वा क्रतुभिस्सन्वारब्धः समिह्यं त्रयं वा पाणिनादाय देशकालो निर्दिश्य अथ

यस्यमाणग्रहहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करित्ये । अस्मिन्नन्वाहितेप्राचित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यन्तमुक्त्वा—प्रधानदेवतामादित्यमधिदेवतामग्निं प्रत्यधिदेवतां ह्यद्रमर्कसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवं सोममधिदेवतां गौरीं पलाशसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतामङ्गारकमधिदेवतां पृथिवीं प्रत्यधिदेवतां स्कन्दं स्वादिरसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतां बुधमधिदेवतां विष्णुं प्रत्यधिदेवतां पुरुषं अपामार्गसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतां बृहस्पतिमधिदेवतामिन्द्रं प्रत्यधिदेवतां ब्रह्माणं अश्वत्थसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतां शुक्रमधिदेवतामिन्द्राणीं प्रत्यधिदेवतामिन्द्रं उदुम्बरसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतांशुनैश्वरसमिच्चर्वाज्यैः । प्रधानदेवतांकेतुमधिदेवतां ब्रह्माणं प्रत्यधिदेवतां राहुमधिदेवताःसर्पाग्रत्यधिदेवतांकालं दूर्वाचर्वाज्यैः । प्रधानदेवतांकेतुमधिदेवतां ब्रह्माणं प्रत्यधिदेवतां चित्रगुप्तं कुशचर्वाज्यैः त्रिवक्षितसंख्याकैः । पार्थदेवताः प्रधानदेशांशेन । ऋतुसाहृष्यदेवताः विनायकं दुर्गां क्षेत्रपालं वायुमाकाशमर्थिनौ । ऋतुसंरक्षकदेवता इन्द्रमग्निं यमं निर्ऋतिं वरुणं वायुं कुबेरपीथानं प्रधानविंशांशेन । अग्निवायुसूर्यग्रजापतीन् तिलव्रीहिभिर्विंशितसंख्यया सूर्यमाज्येन त्रयोदशवारं अग्निं चतुस्त्रिंशद्दारं रुद्रं द्वात्रिंशद्दारं शेषेणाग्निस्विष्टकृतमित्यादिसद्यो यस्य इत्यन्तश्चुक्त्वा ॐभूर्भुवःसःसाहेत्यग्नावाधाय प्रजापतयेनममेत्युदिश्य त्यजेत् । ततो वह्निःसंनहनद्याज्ये दर्भाग्रद्रव्यनिधानान्तं कृत्वा लौकिकसिद्धान्तिलव्रीहिभिः सह्राज्यं त्रिःपर्यग्निकृत्वाज्योद्भासनं कृत्वा वह्निपि निधाय सुवसंमार्जनं कृत्वा अन्नं पात्रान्तरे पृथक्कृत्याग्नाचधित्व सुषेणाभियार्योद्गुद्रास्याज्याह क्षिणतो वह्निपि निधाय प्रत्यभियार्यम्यलंकरणाद्याज्यभागान्तं कृत्वा क्रमेणादित्यादीशानान्तेभ्य एकचतारिंशदेवेभ्यस्तत्तन्मन्त्रैः समिच्चर्वाज्यैः प्रागुक्तसंख्याका आहुतींश्चिदुयात् । तत्रायं क्रमः—समिधं मूलतो

बहुलं विहाय तन्मन्थनानामिकाभ्यां गृहीत्वा बहुधात् । चरं ग्राससमं पाणिनैव । आव्यं तुवैर्णैव तदभावेऽथपणं वा । ततो
 व्यस्तमप्लज्याहृतिभिः प्रथुणिलवीहीन्याणिना हुत्वा सूर्यपावकरुद्रानाग्नेन बहुधात् । तत्र मन्त्राः—सूर्योऽसि इति पञ्चर्चस्य सू-
 क्तस्य सौर्यथद्युः सूर्यो गायत्री । उदुत्यमितमन्त्रस्य काण्वः प्रस्कण्वः सूर्यो गायत्री । नमोभिन्नस्येति मन्त्रस्य सौर्योऽभितपाः सूर्यो
 जगती । चित्रं देवानामिति मन्त्रस्याद्विभक्तः कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् । उद्वेतिहुभगइति पञ्चर्चस्य मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः सूर्यस्त्रिष्टुप् । तमये
 प्रथम इत्यष्टादशर्चस्य सूक्तस्याद्विभक्तो हिरण्यस्तुपोऽग्निर्जगती अन्त्याष्टमीषोडश्यस्त्रिष्टुमः । तमयेद्युभिरितिपोऽदशर्चस्य सूक्तस्य
 गृत्समदोऽग्निर्जगती । कद्रुद्रायेतिपञ्चर्चस्य दौरः कण्यो रुद्रोगायत्री तृतीयामैत्रावरुणी । इमारुद्रापतवस इत्येकादशर्चस्य
 सूक्तस्य कुत्सो रुद्रो जगती अन्त्येत्रिष्टुमौ । आतेपितृमरुतामिति पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य गृत्समदो रुद्रस्त्रिष्टुप् । सर्वत्रग्रहमत्तज्जाज्य-
 दोने विनियोगः । सूर्यो नो दिवस्पानु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥ जोषा सवितर्यस्य ते हरः श्रुतं
 सुर्वो अर्हति । प्राहि नो दिद्युलः पतन्त्याः स्वाहा ॥ २ ॥ चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न त्रुण पर्वतः । चक्षुर्धृत्वा देघातु नः
 स्वाहा ॥ ३ ॥ चक्षुर्नो धेहि चक्षुरे चक्षुर्विष्वे तन्स्यः । सं चेदं विचे पश्येम स्वाहा ॥ ४ ॥ सुसंह्यो ला वृषं प्रति पश्येम
 सूर्ये । विपश्येम नृचक्षुसुः स्वाहा ॥ ५ ॥ उदुत्यं ज्ञातवैदसं देवं वैदन्ति केतवः । इदो विश्वाव मूर्धं स्वाहा ॥ ६ ॥ नमो मित्रस्य

१ चक्षुः उद्वेतीति चार्थवत्पठ्यामिति हरकते सर्वविद्युत्मेवेत्यावासाः चेतस्तुष्णामेव सौर्यैः सर्वत्र ग्रहणमिति तेषां एव कोनाद्यीति नमः यद्देवे मन्त्रान्च कुरितरेकरुद्राणां तिमिन्मन्त्र-
 धनदोषावपि स्मरितिरुवा 'उद्वेतिहुभग पञ्चोऽग्निर्जगती यथाहुती' इति कौस्तुभपुण्यपारिजातभाष्येन पञ्चानामित्येव सुक्तं ॥

बरुणस्य वर्धसे महो देवाय तदतं संपर्षत । दूरे ह्ये देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय संसतु स्वाहा ॥ ७ ॥ चित्रं देवाना-
 मुदेगादनीकं चक्षुर्मितासु बरुणस्याग्रे । आग्रा धावागृथिषी अन्तरिक्षं सूर्ये आत्मा जगतस्तस्युपश्रु स्वाहा ॥ ८ ॥ उद्वेति सुभगो
 त्रिशचक्षाः सार्धारुणः सूर्यो मारुपाणाम् । चक्षुर्मित्रसु बरुणस्य देवधर्मेषु यः समविव्यक्तर्मासि स्वाहा ॥ ९ ॥ उद्वेति प्रसवीता
 जनानां मुहान्केतुरर्णवः सूर्यस्य । समानं चक्रं पर्याविवृत्सन्वदेतुशो वर्धति धूर्तु युक्तः स्वाहा ॥ १० ॥ विभ्राजमान उपसामु-
 पस्यद्विभैरुदेत्यनुपद्यमानः । एष मे देवः सविता चच्छन्दुयः समानं न भ्रमिनासि धाम् स्वाहा ॥ ११ ॥ द्विवो रुक्म उरुचक्षा उद्वेति
 दूरे अर्थत्तरणिभ्राजमानः । नूनं जनाः सूर्येण श्रवता अयन्नार्थानि कृणवन्नर्पासि स्वाहा ॥ १२ ॥ यत्रो चतुरसृतां गतुर्मस्ये
 श्येनो नदीयन्नन्वेति पार्थः । प्रति वां मरु उद्वेति विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत द्रुव्यः स्वाहा ॥ १३ ॥ तमग्ने प्रथमो अङ्गिरा
 ऋषिद्विवो देवानामभवः शिवः सखा । तवे क्रते कवयो विभ्रनापुरो जायन्त मरुतो भ्राजदृष्ट्युः स्वाहा ॥ १४ ॥ त्वमग्ने प्रथमो
 अङ्गिरसामः कविद्वैवानां परिभूषसि व्रतम् । विशुविश्वस्मै सुवनाय मेधिसो द्विसाता शत्रुः कतिधा चिदायवे स्वाहा ॥ १५ ॥
 तमग्ने प्रथमो मातरिक्षेन आविर्भव सुक्रतुषा विवसति । अरेजतां रोदसी होतृपूर्वेऽसमोभोरमरुजो महोवसतो स्वाहा ॥ १६ ॥
 त्वमग्ने मनवे धामवाशयः पुलरवसे सुकृते सुकृतरः । धात्रेण यस्मिन्मुच्यसे पर्यत्वा पूर्वमनयन्नार्परं पुनः स्वाहा ॥ १७ ॥ तमग्ने
 श्रुभुमः पुष्टिवर्धनु उद्यतसुचे भवसि श्रुवाव्यः । य आहुतिं पस्विद्या नपेत्कृतिमेकायुरग्रे विशु आ विवाससि स्वाहा ॥ १८ ॥
 तमग्ने वृजिनवर्तनि नरं सवमन्पिपषिं विदधे विचर्षणे । यः श्ररसाला परितकन्ते घने दूत्रेभिर्भित्समृता हंसि सूर्यसः स्वाहा

॥ १९ ॥ तं तमग्रे अमृतल उत्तमे मर्ते दधासि श्रवसे द्विवेदिवे । यत्सर्वपुण उभवाव जन्मनि मयः कृणोपि प्रय आच
सुरये स्वाहा ॥ २० ॥ तं नो अग्रे सुनये धनानां युशसं कारं कृणुहि स्वर्गिनः । रुद्रराम रुद्रोपमानयेन देवर्षीरा पृथिवी
प्राक्वं नः स्वाहा ॥ २१ ॥ तं नो अग्रे पित्रोरुपस्थ आदेवो देवेर्ध्वनयुजागृविः । तुनुकुर्वोधि प्रमतिश्च कारये तं कल्याण
वसु विश्वमोषिषि स्वाहा ॥ २२ ॥ तमग्रे प्रमतिस्त्वं पितार्षिं गुप्तं वयस्कृत्वं ज्ञापयो वयम् । तं त्वा रायः श्रुतिनः संस-
द्वस्त्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपार्षदाभ्य स्वाहा ॥ २३ ॥ तमग्रे प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्हुपस्य रिश्वर्षिम् । इळामकृणु-
न्मनुपस्य आसनीं पितृयत्सुत्रो मर्मरस्य जायते स्वाहा ॥ २४ ॥ तं नो अग्रे तव देव पायुर्भिर्मयो नो रस्य तुन्वश्च वन्द्य ।
त्राता वोकस्य तनये गर्वामस्सनिमेपुं रक्षमाणस्तव व्रते स्वाहा ॥ २५ ॥ तमग्रे यज्यवि पायुरन्तरो नियुक्ताय चतुरध ईध्वसे । यो शतहृष्यो
वृकाय धारसे क्षीरेधिन्मत्रं मनसा वनोपि तं स्वाहा ॥ २६ ॥ तमग्रे उरुशंसाय प्रापते स्पृहं यद्रेणः परमं वनोपि तत् ।
आश्रस्यं चित्रमतिरुच्यसे पिता प्रपाकं शास्त्रि प्रदिशो विदुष्टरः स्वाहा ॥ २७ ॥ तमग्रे प्रयत दधिणं नरं वसेव स्यूतं परिपासि
विश्वतः । स्वादुलम्ना यो वसतौ स्योनकृष्णीवयावं यजते सोपमा दिनः स्वाहा ॥ २८ ॥ इमामग्ने शरणं मीष्टपो न इमपव्यानं
यमगाम दूरात् । आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्थुपिकृन्मर्त्यानां स्वाहा ॥ २९ ॥ मनुज्यदग्ने अह्निरुखर्दङ्गिरो ययाति-
वस्सदने पूर्यच्छृष्टे । अन्धत्या हार्वद्वा देव्यं जनुमासादय वृद्धिषि यक्षि च श्रियं स्वाहा ॥ ३० ॥ एतेनाग्निं ब्रह्मणा वावृषस्य
शक्तीं या यत्ते चक्रुमा विदारयो । उत प्रणेप्युभिवसो अस्मान्तं नैः यज सुमत्या वाजवत्या स्वाहा ॥ ३१ ॥ तमग्रे सुभिस्त्व-

माधुशुक्लिस्त्वमद्यस्त्वमर्भन्स्परि । तं वनेभ्यस्त्वमोषीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जापसे शुचिः स्वाहा ॥ ३२ ॥ तत्राग्नि होत्रं त्वं
 पोजमूलियं त्वं नेत्रं तमग्निद्विवायतः । त्वं प्रशाहं तमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे स्वाहा ॥ ३३ ॥ तमग्ने इन्द्रो
 वृषभः सत्वामसि तं विष्णुरुकगायो नमस्यः । तं ब्रह्मा रयिविद्विद्यणस्पते तं विधत्तः सत्यसे पुरंध्यां स्वाहा ॥ ३४ ॥ तमग्ने राज्ञा
 चरणो धृत्वत्तत्त्वं भियो भवसि द्रुस ईड्यः । तमर्घ्यमा सत्पतिकस्ये शंभुजं तमंशो मिदये देवभाज्युः स्वाहा ॥ ३५ ॥ तमग्ने
 तर्षा विधुते नुवीर्यं तव शानो भिन्नमहः सजात्वम् । तमाग्नेहेमां ररिये स्वश्व्यं तं नुरो श्रयो असि पुरुनसुः स्वाहा ॥ ३६ ॥
 तमग्ने इन्द्रो असुरो महो द्विवस्त्वं श्रयो मरुतं पृथ ईशिये । तं वातेरुणैर्योसि शंगयस्त्वं पूषा विधत्तः पसि नु तमना स्वाहा ॥ ३७ ॥
 तमग्ने द्रविणोदा अरंक्रते तं देवः संविवा रबुधा असि । तं भगो नृपते वस ईशिये तं पायुर्दमे यत्ने विधुत्व्याहा ॥ ३८ ॥
 तामग्ने दसुआ विज्यति विद्यास्तां राजानं सुविदन्मृजते । तं वियाति स्वनीरुपत्यसे तं महर्षीणि श्रुता दश प्रति स्वाहा ॥ ३९ ॥
 तामग्ने पितरंमिष्टिभिर्नस्तां श्रात्रायु शम्यां तनुरुचम् । तं यूश्रो भवसि यत्ने विधुत्वं सतां युशेवंः पासाशुपुः स्वाहा ॥ ४० ॥
 तमग्ने ऋशुगाके नमस्य १ त्वं वाजस्य शुमतो राय ईशिये । तं चिमास्युदक्षि ज्ञानने तं विशिशुरसि युज्यमातनिः स्वाहा ॥ ४१ ॥
 तमग्ने अदितिर्देव द्राशुपुवं होत्रा भारती वर्षसे गिरा । तमिळां श्रुताहमापि दक्षसे तं इंद्रहा वंसुपते सरस्वति स्वाहा ॥ ४२ ॥
 तमग्ने सुसुत उज्जमे वयस्त्वं स्याहं वर्णेआ संदक्षि श्रियः । तं वाजः प्रतरणो बृहर्षिणि तं रयिर्बहुलो विधत्तस्युः स्वाहा ॥ ४३ ॥
 तामग्ने आदित्याम आसां २ तां जिह्वां शुचयथाक्रिरे कवे । तां रतिपाचो अध्वरोपु सधिरे त्वे देवा हविरदुन्व्याहुवं स्वाहा ॥ ४४ ॥

त्वे अत्रे विधे अमृतासो अद्रुह आसां देवा इविरदुन्वाहुतम् । तया मर्तासिः खदन्त आसुति सं गर्भो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः
 साहा ॥ ४५ ॥ सं वान्तसं च प्रवि चासि मन्मनात्रे सुजात ग्रच देव रिन्धसे । पृथो यदत्रे मदिना विते शुवदनु चावाग्धिर्वी रो-
 दंती उभे साहा ॥ ४६ ॥ ये लोनुभ्यो गोश्रामथोपशसम्भे रातिमुप सुवन्ति सूर्यः । असाच च तौश्च ग्रहिनेषु वसुआ दृढ-
 इदिम त्रिदये सुवीराः साहा ॥ ४७ ॥ कद्रुद्राव ग्रचेतसे मीहुष्टमाय तव्यसे । वोधेम् यंतंमं दृदे साहा ॥ ४८ ॥
 यथा नो अदिंतिः कद्रुपथे वृभ्यो यथा गवे । यथा लोकाय रुद्रियं साहा ॥ ४९ ॥ यथा नो मित्रो वरुणो
 यथा रुद्रधिक्रान्ति । यथा विधे सजोर्पतुः साहा ॥ ५० ॥ गाथर्पति मेघर्पति रुद्रं जलापमेपजम् । तच्छुयोः
 सुम्रमीमहे साहा ॥ ५१ ॥ यः शुक्र इव मरुयो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः साहा ॥ ५२ ॥ शं नः करुत्वर्षेति सुगं
 मेपार्थ मेच्ये । वृभ्यो नारिभ्यो गवे साहा ॥ ५३ ॥ इया रुद्राय त्वसे कपुदिने क्षुपदीराय शर्भरा महेमुतीः । यथा यमसंदि-
 पदे चतुष्पदे विधे पुष्टं ग्रामे अमिन्ननातुरं साहा ॥ ५४ ॥ मुळा नो रुद्रो मर्यस्कृधि क्षुपदीराय नर्मसा विधेम ते ।
 यच्छं च योश्च मरुतरायेजे पिता तदस्याम् तव रुद्र शर्णीलिपु साहा ॥ ५५ ॥ अश्यामं ते सुमति देव यज्यया क्षुपदीरस्य तव रुद्र
 मीढुः । तुज्ञायं निदिशो असाकमाचरारिष्टवीरा जुहवाम ते इविः साहा ॥ ५६ ॥ त्वेपं ययं रुद्रं यज्ञसाधं वृकुं कृविमवसे
 निर्दयामहे । आरे असदैच्यं हेलां अस्तु सुमतिभिद्रयमसा शृणीमहे साहा ॥ ५७ ॥ दिवो वराहमरुणं कपुदिनं त्वेपं रूपं नर्मसा
 निर्दयामहे । हस्ते विभ्रेद्रेपुजा वार्थणि शर्मं वमं च्छुदिरस्याम्यं यंगुत् साहा ॥ ५८ ॥ इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः

अपभर्तारपत्नौ दैव्यस्यामी तुमा वृषभ चक्षमीथाः स्वाहा ॥ ७१ ॥ प्रवृत्र्ये वृषभार्य धिनीचे महो महौ सुष्टुतिर्मीरयामि । नमस्वा
 कल्मलीकिन् नमोभिर्गुणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम स्वाहा ॥ ७२ ॥ स्थिरोभिरद्वैः पुल्लर्ष उग्रो वृष्टुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।
 ईशानाद्रस्य भुवनेसु भूरेर्नवा उयोपद्रुद्रार्दसुर्यं १ स्वाहा ॥ ७३ ॥ अहंन्विभर्मि सार्यकानि धन्वाहंश्चिक्कं यजुतं विश्वरूपम् ।
 अहंश्चिदं देयसे विश्वमभ्वं नवा ओजीयो रुद्र तर्दस्ति स्वाहा ॥ ७४ ॥ सुहि द्युतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीमवृषपह्लुमुग्रम् ।
 मृष्या जरिवे रुद्र त्त्वानोन्यं ते अस्त्रिचपन्तु सेनाः स्वाहा ॥ ७५ ॥ कुनारार्थित्पितरुं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् । भूरे-
 द्वातारुं सत्पति शृणीपे स्तुतस्त्वं भैगुजा रक्षस्ये स्वाहा ॥ ७६ ॥ या वो भेपजा मरुतः शृचीन्नि या शंतमा वृषणो या मयोद्यु ।
 याग्नि मनुर्दृणीता पिता गुस्ता यं च योर्ष रुद्रस्य यस्मि स्वाहा ॥ ७७ ॥ परं णो द्वेती रुद्रसं वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्महीर्गात् ।
 अर्ष त्विरा मयर्षयत्तदुषु मीडस्रोकायु तर्नपाय वृळु स्वाहा ॥ ७८ ॥ एवा वंओ वृषभ चैकितानु यथा देवु न हृणीपे न हंसि ।
 इवमुद्युन्नौ रुद्रेह वींषि वृहद्वेस विदथे सुवीराः स्वाहा ॥ ७९ ॥ एतैरकोनाशीतिमन्नैः प्रतिमन्नं स्वाहान्तराज्यं हुत्वा ग्रहवेद्यामारायितै-
 कचत्वारिंशद्देवताभ्यो वरुणावच षण्ढादिशब्देन भूपदीपनेष्यताम्बूलादीन्धुष्याञ्जलान्तानुपचारान्तमर्ष्यं प्रसीदन्तु भयन्त इति तान्सं-
 ग्रार्यं ऋत्विग्भिरन्वारब्धश्चरुतिलत्री द्विशेषेण स्थाप्यतुं हुत्वा इभ्यसंनहनीमग्नौ प्रास्य प्रायश्चित्तादिहोमशेषं समाप्य यजमानेनान्वा-
 रब्धः तत्राचार्यः पूर्णाहुतिमग्निपुरोक्तप्रकारेण हुत्वा विधेभ्यो देवेभ्यः संज्ञात्वं हुत्वा पूर्णपात्रनिनयनोपस्थानपरिल्लरणविसर्जन-
 परिसप्तहूनपधुंशुषणाग्न्यर्चनपात्रोत्सर्जनानि कुर्यात् ।

अथाभियेकः—अथ मण्डपस्यैवाने रत्नवङ्गया स्वस्तिकं परिकल्प्य चतुष्पाददीर्घचतुरस्रं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय तत्रोदगग्रान्त्वमूला-
 न्दरितदर्शनास्तीर्य तत्र सामास्यं यजमानमुपवेश्य आचार्यं क्रतुभिः सह महलवाद्यैरभियेककुम्भमादाय प्रत्यशुखस्तिष्ठन्नौदुम्ब-
 र्याद्रया श्रावया सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सकुशदूर्वापङ्कजया हस्तमन्तर्थाय कुम्भोदकपुपद्मिरेविलङ्गाभिर्वाष्णीभिः पावमानी-
 भिरन्याभिश्च शान्तिपवित्रलिङ्गाभिर्ग्रहाभियेकमन्त्रैः सुरास्तेत्यादिभिरिमा आपः शिवतमा इति वृत्तेन देवस्यलेति च यजुषा भूर्भुवः-
 स्वरिति च व्याहृतिभिरभिषिञ्चेत् । तत्र मन्त्राः—आपो हि ऐति नवर्चस्याम्बरीषः सिन्धुद्वीप आपो गायत्री पञ्चमी वर्धमाना सप्त-
 मी प्रतिष्ठा अन्ये द्वे अनुष्टुभौ । आपो हिष्ठा० ९ ॥ प्रसञ्जालमित्यष्टर्वस्य सूक्तस्य भौमोत्रिवरुणखिष्टुप् । प्रसञ्जाले बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म
 त्रियं वरुणाय श्रुतार्थं । वि यो जुधानं शमितेव चर्मोपुस्तिरे प्रथिवीं सूर्योय ॥ वनेषु व्य १ ॥ न्तरिक्षं ततान् वाजुर्मवत्सु पर्यं जुस्वि-
 र्यासु । हस्तु क्रतुं वरुणो अप्सव्यं सि द्विवि सूर्यमदधास्सोमुमद्रौ ॥ नीचीनघारुं वरुणः कर्त्वन्यं प्रससर्जु रोदसी अन्तरिक्षम् ।
 तेन विथस्य शुर्वनस्य राजा यवं न वृष्टिव्युनक्ति भूमं ॥ इतन्नि भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वक्ष्यादित् । समञ्जेषं
 वसतु पर्यतासल्लविपीयन्तः श्रथयन्त वीराः ॥ इमामुवांसुरस्यं श्रुतस्य मुही मायां वरुणस्य प्रवौचम् । मानेनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे
 वियो मुने पृथिवीं सूर्येण ॥ १ ॥ इमामुत कुवित्तमस्य मायां मुही देवस्यु नक्तिरार्धयं । एकं यदुद्रा न पुणन्त्येनीरासिञ्चन्ती
 र्वनयः समुद्रम् । अर्चम्यं वरुण मिथ्यं वा सप्तार्थं वा सदमिद्धातरं वा । वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमार्गधकृमा शिथ-
 शुलन् ॥ कित्वाप्तो यदिरिपुर्नदी वि यद्वाया सत्यमुत यन्न विम्र । सर्गं ताविव्यं शिथिरेव देवाचां ते स्वाम वरुण प्रियासः

॥ २ ॥ स्वादिष्टयेति दन्नर्चस्य मूक्तस्य मधुच्छन्दाः पावमानः सोमो गायत्री । स्वादिष्टयामदिष्टया० १० ॥ शं न इन्द्राग्नीति पञ्चदशर्चस्य मूक्तस्य वसिष्ठो विधेदेवास्त्रिष्टुप् । शं न इन्द्राग्नी० १५ ॥ पवित्रं ते विततमिति पञ्चर्चशाङ्गिरसः पवित्रः पवमानः सोमो जगती । पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः । अतस्तनूनं तद्रामो अश्रुते श्रुतासु इद्वहन्तस्तत्समा शत । तयोप्यपवित्रं विततं द्विवस्पदे शोचन्तो असु तन्तवो व्यशिरत् । अर्बन्स्य पवीतारमाश्रवो द्विवस्पुष्टमर्धितिष्ठन्ति चेतसा ॥ अरुरुचद्रुपसुः शशिराग्निय उद्या विभतिं शुर्वनानि वाज्युः । मात्राविर्नो मभिरे अस्य मायया नृचर्क्षसः पितरो गर्भमादधुः ॥ गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यदुतः । गुभ्याति रिपुं निघयां निधर्पतिः सुकृचमा मधुनो मुखमाश्रत । इविर्हविष्मो महि सन्न दैव्यं नसो वसानः परि यासञ्चरम् । राजा पवित्ररथो वाजुमारुहः सहस्रसृष्टिर्वयसि श्वो वृहत् ॥१॥ अथ ब्रह्मश्रान्दुरास्तेत्यादिदेवमर्चाश्च पठेत् । ब्रह्मणामादिरादित्यो लोकव्यणकारकः । विपमस्थानसंभूतां पीडां हरतु ते रविः ॥ रोहिणीयाः सुधामूर्तिः सुधागात्रः सुधाधनः । विपमस्थानसंभूतां पीडां हरतु ते चिद्युः ॥ भूमिपुत्रो महातेजा जगतां मयकृत्सदा । वृष्टिकृदृष्टिहर्ता च पीडां हरतु ते कुजः ॥ उत्पानरूपो जगतां चन्द्रपुत्रो महाद्युतिः । सूर्यप्रियकरो विद्वान्पीडां हरतु ते बुधः ॥ देवमन्त्री विशालाक्षः सदा लोकहिते रतः । अनेकशिष्यसंपूर्णः पीडां हरतु ते गुरुः ॥ दैत्यमन्त्री गुरुस्तेषां प्राणदय महामतिः । प्रभुस्ताराप्रहाणां च पीडां हरतु ते भृगुः ॥ सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विगालाक्षः शिवप्रियः । मन्दचारः प्रसन्नात्मा पीडां हरतु ते शनिः ॥ महाशिरा महावक्त्रो दीर्घदंष्ट्रो महाबलः । अतनुशोर्ध्वकेजश्च पीडां हरतु ते तमः ॥ अनेकरूपवर्णश्च

शतशोऽय सहस्रशः । उत्पातरूपो जगतः पीडां हरतु ते शिबी ॥ अथ देवमन्त्राः—सुरास्वामिभिश्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विद्युः ॥ प्रद्युम्नधानिरुद्ध भवन्तु विजयाय ते । आखण्डलोऽग्निर्भगवान्मयो वै निर्ऋतिलथा ॥
 वरुणः पवनश्चैव घनाध्यक्षस्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिवपालाः पान्तु ते सदा ॥ कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया
 मतिः । बुद्धिर्लब्धा वपुः शान्तिः कान्तिस्तुष्टिश्च मातरः । एतास्वामिभिश्चन्तु देवपत्न्यः समागताः ॥ आदित्यधन्द्रमा यौमो
 बुधजीवसितार्कजाः । ब्रह्मास्वामिभिश्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥ देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । ऋपयो मनत्रो गावो
 देवमातर एवच ॥ देवपत्न्यो द्रुमा नामा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च । औपधानि च
 रत्नानि कालस्थावयवाश्च ये ॥ सरितः सागराः दौलास्तीर्थानि जलदा नदाः । एते स्वामिभिश्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥ एतैरुक्तमन्त्रैः
 प्रतिमन्त्रमभिपिच्य श्रीघृत्केनेमा आपः शिवतमा इत्युक्त्रयेण देवस्यलेति च यजुषा भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतिभिश्चाभिपिञ्चैत् । एव-
 मभिपिक्तो यजमानोऽहृतवस्त्रयुगं गन्धमाल्याभरणं च विमृष्यात् ॥

बलिप्रदानम्—तत आचार्यो दिक्षुविदिद्यु इन्द्रादिभ्यः सर्वभूतेभ्यश्च यथाक्रममावाहनाष्टुपचारार्पणपूर्वकं बलीन्हरेत् । तत्रायं
 क्रमः—एतेहि सर्वाभरत्तिद्दसाध्वैरमिष्टुतो ब्रधधरामरेण । संपूज्यमानोऽप्सरसां गणेन रक्षाध्वरं मे भगवन्नमस्ते । इति संप्राथम्यं इन्द्राय

पाठा०—१ बलिनिपच एतेहीलाविचिह्नितो भग आन्त्रमुदितमन्त्र एवोन्नक्तो नान्यनेशेयु । तवाच तद् बलिदानोत्तरमेवाभिपिकादिक्रमो इत्यले तयाप्येवम-
 भिपिच्यो यजमान इत्युनेत्यादिपठारत्त क्रम एवानोपिहृतः ।

स्वाहेति बलिं दत्त्वा इन्द्रायेदं नममेत्युद्दिश्य त्यजेदेवं सर्वत्र ॥ एब्लेहि यज्ञेश्वर हव्ययाह मुनिप्रवीररभितोऽभिजुष्ट । तेजोवता लोक-
गणेन सार्धं ममाध्वरं पाहि कवे नमस्ते । इति संग्राह्यं अत्रये स्वाहेति बलिं त्यजेत् ॥ एब्लेहि वैवस्वत घर्भराज सर्वाभररचित
धर्ममूर्ते । शुभाशुभानन्दशुचामर्धांश लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते । इति संग्राह्यं यमाय स्वाहेति बलिं दत्त्वा त्यजेत् ॥ एब्लेहि
रस्योगनायक तं विशालवेतालपिशाचसंघैः । ममाध्वरं पाहि शुभानि देहि लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते । निर्कलये स्वाहा इति
बलिं दत्त्वा त्यजेत् ॥ एब्लेहि पाथोनिधियाहिनीनां गणेन पर्जन्य सहाप्तरोमिः । विद्याधरेन्द्रामरगीयमान पाहि त्वमस्मान्म-
गवन्नमस्ते । इति संग्राह्यं वरुणाय स्वाहेति बलिं दत्त्वा त्यजेत् ॥ एब्लेहि यज्ञं मम रक्षणाय मृगाधिरुडः सह सिद्धसंघैः । प्राणा-
धिपः काल कवेः सहाय गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते । इति संग्राह्यं वायवे स्वाहेति बलिं दत्त्वा त्यजेत् ॥ एब्लेहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां
विधत्स नक्षत्रगणेन सार्धम् । सर्वोपवीमिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते । इति संग्राह्यं सोमाय स्वाहेति बलिं दत्त्वा
त्यजेत् ॥ एब्लेहि विषेश्वर सविश्रुलकपालखट्वाङ्गगणेन सार्धम् । लोकेश भूतेश्वर यज्ञरक्षिन् गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥ इति
संग्राह्यं ईशानाय स्वाहेति बलिं दत्त्वा त्यजेत् ॥ एब्लेहि पातालधरामरेन्द्र नागाङ्गनाकिनरगीयमान ॥ यज्ञोरोगेन्द्रादिगणेन सार्ध-
मनन्त रक्षाध्वरमसदीयम् । इति संग्राह्यं अधोभागशितापानन्ताय पश्चाद्भागे दद्यात् ॥ एब्लेहि विश्वाधिपते सुरेन्द्र लोकेश सार्ध
पितृदेवतानिः । सर्वस्य धातास्वमितप्रभाव रक्षाध्वरं नः सततं शिवाय । इति संग्राह्यं ऊर्ध्वभागशिताय ब्रह्मणे इन्द्रस्य पूर्वभागे
दद्यात् । त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्वावराणि चरणि च । ममैतान्पञ्चरे रक्षां प्रकृष्वन्तु शुदा सदा । सर्वेभ्यो भूतेभ्य इति ब्रह्मणः

पूर्वभागे दद्यात् । एवमेकादश श्लोकात् । ततः सुवासिनीभिर्निराजितविग्रहो यजमानो ग्रहदेवताभ्यश्चतुर्व्यन्तनामभिर्गन्धदु-
 ष्पादिसमर्प्य आचार्येण व्याहृत्युच्चारणपूर्वकं ग्रहोद्गासनं कारयित्वा आचार्यप्रभृतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो जपहोमफलं गृहीत्वा शक्तौ तेभ्यः
 प्रतिपदोक्तदक्षिणां दद्यात् । तदभावे यथाशक्तिमुत्तमं दत्त्वा आचार्याय द्विगुणं दत्त्वाभ्यावेक्षणं तद्दानं च कुर्यात् । तत एकस्या आ-
 क्रुतेरेकं शतसूक्तं सहस्रसूक्तमिति वा शक्तितारत्वमेव ब्राह्मणान्मोजयित्वा तेभ्यः शान्तिः शुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्वित्वाद्याशियो गृहीत्वा
 तान्संग्रहार्थं प्रणिपत्य न्यूनातिरिक्ताच्छिद्रप्रत्यर्थं यथाशक्ति नाममन्त्रजपं कृत्वा ग्रहयज्ञफलं विष्णवे समर्प्य स्वयं हृष्टमना बन्धुभिः
 सह शुद्धीत ॥ इति श्रीनृसिंहीये त्रयोगपारिजाते गोडशुक्रमकाण्डे ग्रहयज्ञप्रकरणम् ॥

अथ वास्तुहोमविधिः । 'विलमण्डलमेतेषां यथावदभिधीयते । दीक्षायागप्रतिष्ठानु चतुःपष्टिपदं स्पृशत् ॥ एकाशीतिपदं
 प्रोक्तं ग्रहवालोस्तु मण्डलम् । प्रागग्राधोदगग्राध दश रेखाः समालिखेत् । एकाशीति पदानि स्युः समुञ्जानि तत्र तु ॥ ब्रह्माणं
 पूजयेदादौ मध्ये नयपदे सतः । दिक्पदपदे च पूर्वादि पञ्चेदर्यमणं ततः । विवस्वन्तं ततो मिनं महीधरमतः परम् । आग्नेयको-
 ष्ठीदितये सावित्रं परिपूजयेत् । सवितारं यजेत्सोमयपार्थद्विकोष्टके । शक्रं शक्रजयं तद्द्वैशाचरचतुष्टये । रुद्रं रुद्रजयं तद्ब्रह्म-
 ज्ञानचतुष्टये । आपापयत्सकौ तद्द्वैशानस्यचतुष्टये । ईशानादित्चतुर्दिक्षु चाष्टावष्टौ पदेपदे । ईशानाल्यश्च पर्जन्यो जयन्तश्चक्र-
 मास्करौ । सत्यो वृषान्तरिक्षौ च दिशि प्राच्यां व्यवस्थिताः । अग्निः पूषा च वितथो यमश्च ग्रहरक्षकः । गन्धर्वो भुङ्गराजश्च सुगो

रसोदिगाथिताः । निर्ऋतिर्दौवारिकश्च सुग्रीववरुणौ वतः । पुष्पदन्तसुरौ शेषरोषी प्रत्यग्दिगाथिताः । वायुर्नागाश्च मुख्यश्च सोमो
 भद्राष्ट एव च । अर्गलाख्यो दिव्यदितौ कुबेरस्य दिगाथिताः । बह्विः प्रागाद्यष्टदिक्षु पूजयेदष्ट देवताः । शर्वं गुहं चार्घ्यमणं जुम्भ-
 कं पिलिपिच्छकम् । चरुणीं च विदारिणीं च पूतनामर्षयेत्कामात् । शर्वस्थाने वदन्त्यन्वे पूतनां पापराक्षसीम् । चतुर्भुजं जटामौलिं
 कृष्णदन्तवधधारिणम् । हेमामज्जवं यष्ट्वा गन्धार्घ्यरूपचारुकैः । दध्याज्यगुडमिश्रेण शुद्रान्नेन वलिं हरेत् । अर्घ्यमा श्वेतवर्णस्तु
 विवस्वानरक्तवर्णकः । शतकुम्भनिभो मित्रः कृष्णवर्णो महीधरः । सावित्रो मधुवर्णः सात्सविता नीलवर्णकः । अरुणाभस्तथा
 शुक्रः शुक्रः कृष्णजयः स्मृतः । प्रवालाभस्तथा शुक्रः पीनो रुद्रजयः स्मृतः । श्वेतवर्णस्तथापस्तु जपाभस्त्वापवत्सकः । नील-
 वर्णस्तथेशानः पर्जन्यो जलवर्णकः । जयन्तः कृष्णवर्णस्तु शक्रः साञ्छयामवर्णकः । भास्करः श्वेतवर्णः सान्नभामस्त्वन्तरि-
 धकः । अपिरारिणिभः श्रोक्तः पूषा रक्ताञ्जसंनिभः । वितथश्चेन्द्रचापाभो यमः कृष्णाञ्जनप्रभः । यमरक्षस्तथा रक्तो गन्धर्वः
 पद्मरागभृत् । शृङ्गराजस्तु मृदाभो धूम्रवर्णो मृगस्तथा । निर्ऋतिः पावकामस्तु सितो दौवारिकः स्मृतः । सुग्रीवः शितिकण्ठाभो
 वरुणः श्वेतवर्णयुक् । जपाभः पुष्पदन्तस्तु कृष्णवर्णः सुरः स्मृतः । उत्पलामस्तथा तोमो रोगो हारिद्रसंनिभः । वायुः स्याद्द्रुम-
 वर्णस्तु नागः गङ्गनिभः स्मृतः । बुल्यो युक्तानिभः श्रोक्तः सोमः कनकवर्णयुक् । भद्राष्टः श्वेतवर्णः स्यादर्गलश्चोत्पलद्युतिः ।
 कपिलामा दितिः प्रोक्ता द्यदितिः कुम्भद्युतिः । शर्वो जलदसंज्ञाशः प्रवालाभो गुहः स्मृतः । अर्घ्यमा हेमवर्णस्तु जुम्भको हेम-
 वर्णकः । सिताभः पिलिपिच्छः साचरुकी शङ्खवर्णयुक् । विदारिणी पावकामा स्यात्पूतना हेमसंनिभ्या । शर्वेभ्यानगता चेत्या नी-

लभ्या पापराक्षसी । चतुर्भुजयुता ह्येते खड्गखेटकधारिणः । कृताञ्जलिपुटाः सर्वे देवाः स्वस्वपदे स्थिताः । दिश्वाम्पादिचतुर्णां
 तु पायसी बलिरुच्यते । सवित्रायष्ट देवानां कृत्सरं बलिरुच्यते । दक्षिणाद्यष्टदेवानां गुडाञ्चं बलिरुच्यते । प्रत्यक्तु निर्ऋतादीनां
 घृतान्नं बलिरुच्यते । उदग्वाय्वादि देवानां दध्यन्नं बलिरुच्यते । बहिः शर्वादिदेवानां मृष्टान्नं बलिरुच्यते । तत्तन्नामचतुर्ध्वजैः
 स्नाहान्तैः प्रणवादैकैः । उच्चार्य गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्योक्तं बलिं क्षिपेत् ॥ ॥ अथ वास्तुमूर्तिलक्षणम् । दण्डयाशुधरं देवं द्वि-
 भुजं वास्तुपूरुषम् । मण्डले मध्यगं श्वेतं दधानं नररूपताम् । मण्डलेशानभागे तु गन्नामावाहयेन्नरः । तत्कथां कथयि-
 प्यामि राजशेकाप्रमानसः । स्थापयेच्चतुरः कुम्भान्प्रत्येकं वस्त्रवेष्टितान् । त्रीहिराशिषु संस्थाप्य पूरयेचीर्यवारिमिः । प्रसुवजाप
 इत्युग्भिर्जपेन्वद्या प्रपूरितम् । एकैकस्या चतसृषु सदूर्वासु शिलास्थाय । नवरत्नं हिरण्यं वा सहोपधि विनिक्षिपेत् । आकलशेष्वित्य-
 नया कुञ्जकूर्चं विनिक्षिपेत् । अन्यान्याप्यानि सूक्तानि जपेत्कलशवारियु । आवाहनाद्युपचारान्कारयेच्च यथाविधि । कुम्भालामे
 कथं कुर्वन्नेककुम्भे समर्चयेत् । वास्तुमण्डलवारुण्ये सर्वतोभद्रमुद्धरेत् । कुण्डं त्रिमेष्वलं कार्यं मण्डलेशानभागतः । हस्तप्रमाणवि-
 स्तारं खातेन च करोन्मितम् । अथवा स्थण्डिलं कुर्यादुद्वेष्टं तु स्वशाखाया । तत्र होमः प्रकर्तव्यः समिद्धिः श्रीरजातिभिः ।
 पालाशैः सादिरैर्वापि कुशैर्दूर्वाभिरेव वा । निम्बैर्वा निम्बपीजैर्वा यथासंभवमाहूतैः । निरूप्य वास्तोष्पतये तूर्णानि प्रोक्षेत
 तण्डुलान् । तस्यैयोपासने बह्वावधिथ्रित्य चरं पथेत् । होमकाले चरोरन्मलदाय यथाविधि । वास्तोष्पत इत्येतामिर्ऋग्भिश्चतस्र-
 भिः क्रमात् । अष्टोत्तरशतं हृत्वा यज्ञियैर्वा द्विजः शुचिः । व्याहृतीमिथ हृत्वाप्री यृतं च ततः परम् । संजीविन्या ततो हृत्वा

पयसा हविषा तथा । गायत्र्या च तथात्वेन शतमष्टोत्तरं पुनः । देवतानां पृथक्पुर्याद्विोममष्टोत्तरं शतम् । अष्टाधिकां विंशतिं वा प्रतिदेवं समाचरेत् । हुत्वा खिएकृतं होमं ततः कुर्याद्यथाविधि । होमोऽत्र प्रत्यृचमिति प्रकारः कचिदत्र च । समावर्तनचन्मन्त्रं चचनानन्तरं हविः । अर्घ्यं प्रक्षिप्य तदनु स्वाहाशब्दमुदीरेयेत् । निर्ऋतेर्वायुदिग्भागे बलिं दद्यात्तथाऽनले । गेहं तु प्रोक्षयेत्यश्वाद्-सूतं कलशोदकम् । कृतोपरिष्ठाचक्रं तु तद्गृहे एकमोदनम् । विषय वास्तुपूर्णां च गृहं सूत्रेण सर्वतः । पावमानेन मूक्तेन राक्षो-भेन च वेष्टयेत् । माहृत्यतूर्यभोगेण कुर्याद्ब्राह्मणवाचनम् । ब्राह्मणान्भोजयित्वा तैः पुण्याहमथ वाचयेत् । तेभ्यश्च दक्षिणां द-वाक्षीतुभ्यश्च विशेषतः । ततः संप्रविशेद्देहं गृही तु समलंकृतम् । शोभितं दधिदूर्वाभिः पूर्णकुम्भैः समन्वितम् । दीपैरक्षुरपा-
(प)त्रैश्च द्वारस्थैः सुमनोहरैः । विनायकं तु संपूज्य फलपुष्पगुडोदनैः ॥ घात्रीफलानां लवणैः प्रपूर्णं सकांसपात्रं सिततण्डुलैश्च । कुर्यात्प्रवेद्यं सह भार्ययाद्यु लक्ष्मीं सारनोहमनिन्दितायाम् ॥ प्रविश्य वन्धुन्संपूज्य सुखासीनो भवेत्तदा । एवं प्रवेशनं कुर्यान्सुखी भवति सर्वदा ॥ शिवं वास्तु शिवं वास्तु भवतु श्रार्थिताः पुरा । शिवं वास्तु प्रतिप्रयुस्तु ते द्विजाः ॥ इत्येवं नूतना-गात्प्रवेशे चोदितो विधिः । ध्वस्तसाथ पुनः क्लृप्तगृहत्सापि प्रयुज्यताम् ॥ अकवाटमनाच्छन्नमदचत्रलिभोजनम् । गृहं न प्रविशो-देव विपदामाकरं हि तत् ॥

अथ वास्तुहोमप्रयोगः । एवंगुणविशेषणविशिष्टायां तिथावस्थ यजमानस्य सकुडुम्बस्य क्षेमस्वैर्यापुरारोग्यैश्वर्याभिष्टुब्धस्यै च्छेदनभेदनर्षणताडनादिसर्वास्तिष्ठदोषपरिहारार्थं वास्तुवक्त्रत्रिपञ्चाशदेवताप्रीत्यर्थमेकात्रिवक्त्रध्वजारकारेण वास्तुहोमं करिष्ये ।

तदङ्गमन्याधानं करिव्ये । असिद्धन्वाहितेयावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तप्रबला—वास्तोष्पतिं प्रधानदेवतां वास्तोष्पत इत्यादि चतसृभिर्ऋग्भिः पलाशखादिरोदुम्बरदूर्वाभिः प्रत्येकमष्टाविंशतिसंख्यया सनिर्वाण्यैः अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चाष्टाष्टसंख्यया व्याहृतिभिराज्येन संजीविन्या यथासंभवं यागसेन सवितारं गायत्र्या अष्टाविंशतिसंख्यया समिचर्वाज्यैः इन्द्रादीनष्टौ लोकपालानैकैकसंख्यया समिचर्वाज्यैः यथासंभवं तिलव्रीहिभिः शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि । दद्याज्यगुडमिश्रान्नेन ब्रह्मणैस्वाहा ब्रह्मण इदं नमम । वास्तोष्पत इति चतुर्ऋचस्य षसिष्टऋषिः वास्तोष्पतिर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अन्त्या जगती । वास्तोष्पते प्रति० ४ वास्तोष्पत इदं नममेत्युद्दिश्य त्यजेत् । स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ॥ इति वास्तुहोमविधिः ॥

अथ गर्भोधानप्रकरणम् । गर्भीकृतमुपनिषदा दुर्भयुषयामि शरणमखिलेशम् । गर्भीकृतमुवनं यं गर्भं धत्तेन्द्रिषु-
 गृहस्थूणा ॥ अथेदानीमुद्देशक्रमप्राप्तौ गर्भलम्बनविधिरभिधीयते । तत्र तावद्ब्रह्मम्—‘उपनिषदि गर्भलम्बनं पुंसवनमन्व-
 लोमनं च’ इति । अर्थः—उपनिषदादात्मशरीरमुपादत्ते’ इत्यादिब्रह्मज्ञेन यदाभ्रातं गर्भल-
 म्बनकर्मद्रयं तत्कर्तव्यमित्यर्थः । गर्भो लम्बते येन कर्मणा निषिक्तं वीर्यममोघं भवति तद्गर्भलम्बनम् । पुमाच्च लब्धो जायते येन
 कर्तुंसवनम् । पुमांश्च सन् येन नाचलुप्यते न स्रवति तदग्नयलोमनम् । वर्णविकारो द्रष्टव्यः दृष्योदरादिस्तात् । एतानि कस्यांचि-
 दुपनिषदाभ्रातानि । न कैरलमेतानि किंवाहि गर्भोधानादय आत्मज्ञानपर्यन्ता आभ्राता असञ्चार्याणां न विद्यन्त इत्यतस्त-
 र्ऋभे कर्तव्यमित्युपदिश्यते । तस्या उत्सन्नताद्यदि तां नाधीयात्त एवं कुर्यादित्याह । नाधीयादिति परस्मैपदम् । एतद्गर्भो-

धानमाचार्येणाहुक्तमिति कृत्वा न कार्यमित्येके । अन्ये पुनः दौर्गकाद्युक्तमाग्रेण कार्यमित्याहुः । तदुक्तं भगवता—‘गर्भलम्भः
 पुंसवनं गर्भस्थानवलोभनम् । इति कर्मत्रयमिदं यज्ञोपनिषदीरितम् ॥ तमधीतवतः कर्मत्रयं तत्रैव सुग्रहम् । अनधीतवतस्त्वेष
 प्रयोगोऽत्र निवध्यते ॥ निषिक्तो यत्प्रयोगेण गर्भः संघार्यते स्त्रिया । तद्गर्भलम्भनं नाम कर्म प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ पुमान्प्रवृत्तये
 वेन तत्पुंसवनमीरितम् । न तुष्येन्न संवेदेन तत्कर्मनिवलोभनम् ॥ अन्ये द्वे कर्मणी प्राहुस्तयोः कल्योऽत्र कथ्यते’ इति ।
 आचार्यस्तु—‘अनर्तुमत्यां भार्यायां न कार्यं गर्भलम्भनम् । ऋतुमत्यां तु तस्यां वै तत्कार्यं ब्रह्मचारिणा ॥ ब्रह्मचार्यञ्च स्वदारनि-
 रतः । प्रायज्ञोदर्शनात्पत्नीं नैवाद्भला पतत्यथः । न्यर्थाकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामनास्तुयात्’ इति ॥ रजो नाम स्त्रीषु देवेन्द्रेण
 विभज्य स्थापितो ब्रह्महत्यायास्त्वृतीयो भागः ॥ तथाच ध्रूयते यजुःसंहितायाम्—‘काममुन्यस्य सस्त्रीपश्च सादशुपासीददुस्रै
 ब्रह्महृत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति ता अशुवृन्वरं वृणामहा ऋत्विष्यात्प्रजां विन्दामहे काममा विजनितोः संभुवामेति तस्माद्दत्तिया-
 रिस्त्रयः भुजां विन्दन्ते काममा विजनितोः संभवन्तिवारे वृत्तश्वासीचृवीयं ब्रह्महृत्यायै प्रत्येयुङ्क्षता मलवद्वासा अभवन् तस्मान्म-
 लवद्वाससा न संवेदेत’ इति ॥ अस्यानुवाकस्यार्थः पुराणे स्पष्टीकृतः स्मृतिमञ्जर्याम्—‘देवतानां पुरोध्यास्तु तष्टानाम द्वि-
 जोत्तमः । भगिनी पूर्वेदेवानां तस्य भार्या तयोः सुतः ॥ विश्वरूप इति स्यातः क्षिरोभिर्जायते त्रिभिः । एकासे सोमयानं च
 सुरापानं च मरुते । वामपार्श्वेऽन्नमश्रयं श्लेच्छया चरते दिवि । देवताभ्यो हविर्भोगान् पिषाय च ददात्यसौ । अपिषायासुरेभ्यस्तु
 मास्तुत्रैमसंधुतः ॥ उत्पाता दिव्यनायन्त एतद्भ्रातृत्यकर्मणा । तस्मात्सुरपतिर्भूतः क्षरापृच्युतिश्चकूया ॥ अञ्चिनत्तस्य श्री-

पाणि ब्रह्मादाय सत्वरः । यत्सोमपानवदनमभवत्स कपिञ्जलः । अभवद्यत्सुरापानं कलविद्धः सदीर्घकम् ॥ यदचादननासं
 तु क्रमादात्सीत्स तिचिरिः । ततस्तां ब्रह्महत्यां च वासवोऽङ्गलिनाग्रहीत् । ब्रह्महत्यासमोपेतः प्रच्छन्नोऽब्दं चचार सः । स्वासीर्भू-
 तानि चाक्रोद्येवेन्द्रो ब्रह्महन्ति । स घरित्रीशुपास्यतां पृथिवीमब्रवीदुया । ब्रह्महत्यावृतीयांशं सं गृह्णाणेति मत्कृतम् । सा त-
 त्पराभवो गा भूदितीन्द्रं प्रत्युवाच ह । सोऽब्रवीद्भ्रतरादर्वागर्गतः पूर्णो भविष्यति । इन्द्राद्धरं प्रतिग्राह्य हर्षयन्त्यभवद्भरात् ।
 तस्मात्संघत्परदर्वाक्सातं च परिपूर्वते । सेन्द्रस्य ब्रह्महत्यायास्वृतीयं भागमग्रहीत् । तत्पापभिरिणं भूमावभवत्स्वकृतं यतः ।
 इरिणं न स्पृशेत्सद्ब्रह्महत्यासवर्णकम् । ततस्तत्सुपास्येतान्तोऽब्रवीद्यन्मया कृतम् । भवन्तः प्रतिगृह्णन्तु ब्रह्महत्यावृतीयकम् ॥
 वामवं तरवोऽप्युचुरसाकं छेदनात्परम् । प्रभवन्बहुवराधेति वरो देयस्तयाधुना ॥ इन्द्रस्तथा करोमीति वृक्षाणाम-
 ददाद्धरम् । तस्माद्ब्रह्माथ भूयांस उचिष्ठन्ति तुनात्परम् ॥ ब्रह्महत्यावृतीयांशं प्रत्यगृह्णन्महीच्छः । सोऽभवद्बृक्षनिर्यासो ब्रह्महत्या-
 मवर्णकः । तस्माद्भोहितनिर्यासं न स्पृशेन्न च खादयेत् । स भूयः स्त्रीसमां गत्वा ह्युपासीददथाब्रवीत् । ब्रह्महत्यावृतीयांशं संगृ-
 ह्णीत मत्कृतम् ॥ ता अब्रुवन्वरं शक्रं त्रिपाद्यावत्प्रजोन्नेवेत् । धृणीमहे कामभोगमाग्रहृतेर्यथेप्सितम् ॥ ब्रह्महत्यावृतीयांशं प्रत्य-
 गृह्णंस्त्रियोऽपि च । तस्मात्स्त्रियः प्रजालाममृती सुरतसंगमात् ॥ आग्रमृतेः त्रियैः सार्धं संभोगांश्च लभन्ति हि । ततश्च मलव-
 ब्रह्मा अभनन्योपितस्तदा । नाभिमूले स्थितं पुण्यं चतुर्दलसमन्वितम् । तस्मिन्सुर्वाथ दधते गर्भसंभवकारणम् ॥ अधोमुखं स्थितं

स्त्रीणां तद्दाल्ये शुक्लीकृत्वम् । शाल्यात्परवचःप्राप्ते मुकुलं विकसद्भवेत् ॥ उत्फुल्लकुसुमं स्त्रीणां स्वभावेन सत्वेद्रजः । तदाप्रभृति सर्वासां मासि मासि ननुभवेत्' इति । इति रजःप्राप्तिविचारः ॥

अथ प्रथमातिवफलफालनिर्णयः । तत्र तिथिफलं श्रीधरीये गुरुः—'प्रथमायां पति हन्ति द्वितीयायां सुखं भवेत् । तृतीयायां थियै स्याच्च चतुर्थ्यां दुपली भवेत्॥पञ्चम्यां पुत्रलाभश्च षष्ठ्यां चारित्र्यविक्रिया । सप्तम्यां पुत्रवृद्धिः स्यादष्टम्यां सुतनाशनम्॥नवम्यां ख्दती नित्यं दशम्यां धर्मशालिनी । एकादश्यां पतिखिन्धा द्वादश्यां क्रन्दन्ती भवेत् ॥ त्रयोदश्यां मानधना तत्परा बहुदोषकृत् । पर्वण्यनुगृहीता स्याद्दश्या देवतिथेर्यथात्' इति । स्मृतिरत्ने—'शुभं चैव तु पूर्वोक्ते मध्याह्ने मध्यमं फलम् । अपराह्णे तु वैधव्यं पूर्वरात्रे शुभं भवेत् ॥ मध्यरात्रौ तु मध्यं स्यात्पररात्रौ शुभान्वय । तिथीनां फलमेवं हि' ॥३३॥ अथ वारफलम्—'घारणां फलमुच्यते ॥ मासुवारे भवेत्वाधिरिन्दुवारे पतिव्रता । बहुरोगा बहुलेशा पतिहीना कुले दिने ॥ बहुपुत्रपती सौम्ये सर्वसंपद्भुतोदिने । सौभाग्यसुखसंपत्तिः शुकनारे पतिव्रता ॥ ऋष्युद्धिर्महाव्याधिः स्वयमर्थस्य चोरिणी । मन्दवारे विनाशः स्यात्प्रथमर्तो रजसला' इति ॥ नारदीये—'रुग्णा पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगभागिनी । पतिप्रिया केशवती सूर्यवारादिषु क्रमात्'इति॥३४॥अथ नक्षत्रफलम् । वसिष्ठः—'बहुसुखधनसंपत्नीलसौभाग्ययुक्ता विगतनिधिलदोषा दास्यभे युष्मिणी या । सुरगुरुपतिरक्ता मानिनी बन्धुमान्या बहुधनवसनाथैर्भूषणैर्भूषिता स्यात् ॥ परगुरुपता स्यादुर्मगा साम्यधिष्ये विविचचपलनापा भूषणासक्तवार्ता । नियतमनुत्वाभ्या सजन-

देवपुत्रा स्वपतिदिविहीना छद्मपापा खला स्यात् ॥ वैधानरर्धे बहुपुत्रमिषधनान्विता मलयवती गुणाढ्या । वित्तीर्णकामा
 प्रियमादिनी सान्नामहोदाप्ररा कलाढ्या' इति ॥ नारदस्त्वेषमाह—'अनर्था पुंशली वन्द्या गर्भपातनतरपरा । प्रेष्या
 मृत्यत्रा वापि गहिमे प्रथमार्तवा' इति ॥ पितामहर्धे सुगुणानुवृत्ता पतिप्रिया धर्मवती धनाढ्या । वन्द्युप्रिया मानरता सुरूपा
 प्रवृत्तचिन्ता प्रविकीर्णकामा ॥ मदा मृगे भाग्यवती सुवृत्ता कैलानुरक्ता विपुलार्थयुक्ता । पतिप्रिया मानवती बहुज्ञा मजावती
 वन्द्युर्जनः सुमान्या ॥ महेश्वमे पुष्पवती विशीला शृपानुरक्ता परैकार्ययुक्ता । पत्युञ्जिता पुष्पवती गतस्त्रा परप्रिया दुःखवती
 विदुया ॥ मायापिनी रूपटिका निशीलाऽदित्याख्यधिष्ये कुचरित्रयुक्ता । वन्द्या पुनर्भूः परसन्नरक्ता मृषांपरा पुष्पवती
 रलाढ्या ॥ नारदः—'पतिभक्ता पुनवती पतिसंतानमोहिनी । कुलाचारानुरक्ताढ्याऽदितिभे प्रथमार्तवा' इति ॥ सुगन्धपुष्पा-
 म्बरभूषणेषु म्ना मदा भीतनिन्दचिन्ता । पुष्ये तगम्यागमने रतार्तो प्रजावती दुष्प्रतिमान्विता मा ॥ खला पुनर्भूःहुदोषयुक्ता
 भोजंगमे पुष्पवती निशीला । मायापडुलाम्पटिकार्थहीना सञ्छन्दगा व्याधिमग्ना कलाढ्या ॥ पतिप्रिया पुष्पवती मघायां
 प्रजावती ना कुलटा तथापि । मिहीन योषिद्वरद्वन्द्वमध्ये प्रभातप्रद्योतवदम्बरेऽपि ॥ भाग्ये भाग्यवती बहुव्ययपरा पानप्रसक्ता कृता
 सान्छिष्या कुलटा रलासु निषुणा भीक्ष्य भयनवा । दुःपुत्रा कुलनाशिनी खलरता भद्रोद्यमा पांसुला दुःखी पापरता विधर्म-
 निरता वन्द्युप्रिया संगतम् ॥ कुलद्वयानन्दकरी विभक्ता कार्ये कलाढ्या विनिगृहचिन्ता । विकीर्णकामानुचरा विशुद्धा श्लक्ष्णार्थे-

पाठा०—१ मृगया मृगया । २ कुलसु रक्ता । ३ परमावंगम्या । ४ शृगारता । ५ संतानलेपिनी । ६ एषा कलागीत ।

मर्धे विगतारिवैरा ॥ संभोगलीना परकार्यकर्त्री बन्धुचिंता तत्त्वगुणानुरक्ता । गतव्ययस्या विगतारियथा हस्तेऽङ्गना पुष्पवती
 बालोला ॥ ताप्रे त्रियाहुः सुरतप्रिया साद्रुणैकगृह्यात्महिते नियुक्ता । निवृत्तवैरामयपीडिताङ्गी संगीतविद्या निपुणा कलासु ॥
 दृढव्रता सत्यरता सुश्रुता निवृत्तरागा परन्त्रगोथी । गंजादुगामिन्वनिलाह्वयर्धे प्रमोदिनी मङ्गलकार्यबुन्दे ॥ द्विदैवमे पुष्पवती
 प्रमत्ता कृतेति वैर परवैरिसंयम् । विवादशीला विपुलप्रतापा संभोगमाप्नोति शुनीव शब्दम् ॥ मैत्रे विमित्रा सगदाङ्गहीना विवा-
 दशीला विपुलप्रतापा । मृदुत्तरागा प्रविकीर्णकामा स्वगर्मसंस्कारपरा विरक्ता ॥ नारदस्तु—‘स्वामिपक्षार्चिता स्वस्य गुणैः
 सम्यग्विभूषिता । सुपुत्रा सुभगा कान्ता मैत्रमे प्रथमार्तवा’ इति ॥ पौरन्दरे पुष्पवती तमर्षा विनिन्दितातिव्यसना सुगूढा ।
 परंतपा श्रवणनोद्यतात्मा परप्रजान्मूवती सपापा ॥ मूले प्रकामाधिकहीनसक्ता व्यसृष्टुशुशोद्धतदोषचिन्ता । निरन्तरं दूषितकर्मश्रुत्वा
 शशावती गोजगामिनी च ॥ पानीयमे पुष्पवती विवादशीला खला कर्मणि दुष्टचिन्ता । परानुरक्ता वनशैलसक्ता प्रच्छन्नपा-
 पाद्रुतकर्मरक्ता ॥ वैश्वे सती पुष्पवती सुरक्ता महागुणैरुन्नतिमातनोति । चित्तानुरक्ता स्वपतेरुदारा युक्ता विवैरा विनिवृत्तदोषा ॥
 बहुसुवचनभान्या प्रोहसद्गुणाढ्या श्रवणसमूर्धैर्महुरानन्ददा स्वात् । सुवतिजनयुता सा विष्णुधिष्ये विचित्रप्रवरनटनगीतालो-
 दबाधाद्यभिज्ञा ॥ अतिचसुधनभोगा मानिनी सञ्चरित्रा विगतमयकुशुचा संनतान्नी गुणाढ्या । पतिहितनिरता स्वाद्भन्धुवर्गैः
 सुपूज्या परहितवर्कर्मण्युत्सुका वासवर्धे ॥ निखिलरत्नकलाढ्या नृत्संगीताद्यभिज्ञा विविधगुणगणाल्या मानिनी माग्ययुक्ता ।

विविधरिपुरार्थैः संनियुक्ता अतर्क्षे पतिकुलजनमान्या पुष्पवत्यङ्गना स्यात् ॥ नारदीये—‘बहुपुत्रा धनवती स्वधर्मनिरता सती । कुलानुगोदिनी मान्या वारुणे प्रथमार्तवा’ इति ॥ शुभगुणगणहीना कर्कशा भाग्यहीना तनुतपुरुषभाषा दुर्जना तर्जयन्ती । विभवगुणविहीना दुर्भगा चाजपादे जनकसदनवासा नष्टकामा मुरुषा ॥ गुणसुतसुखसंपञ्चर्णैर्भूषिताङ्गी तमिभवति सपत्नान्सज्जानन्मानयन्ती । मृदुमधुरसुखाचा गीतनृत्यैर्युता स्यात्प्रवरबहुकलाढ्या चोत्तरामाद्रपादे ॥ षीष्णे विशाला बहुदुःखशोकविवाद्गीला पितृवेश्मसंस्था । परामिदस्ता पतिपुत्रदूरा नीचे रता कापटिका च कन्या ॥ नारदीये—‘दृढव्रता धर्मवती पुत्रसौख्यार्थसंयुता । विख्यातगुणसंपत्वा षीष्यमे प्रथमार्तवा’ इति ॥

परिधादियोगफलमाह स एव—‘परिधस्य तु पूर्वार्धे व्यतीपाते च वैधृती । संख्यामपह्रुवे विख्यामशुभं प्रथमार्तवम्’ इति ॥ प्रथयान्तरे—‘अमायां संक्रमे विष्यां व्यतीपाते च वैधृती । परिधस्य तु पूर्वार्धे पट्टु गण्डातिगण्डयोः ॥ व्याघाते नव शूले तु नाढ्यः पञ्चतुर्दशने । वैधव्यमर्थहानि च सुतनाशं महद्भयम् ॥ वैधव्यं शत्रुवृद्धिं च दारिद्र्यं क्षीणजीवनम् । तेजोहानि समायाति तदा पुष्पवती क्रमात्’ इति ॥ दृढवसिष्ठः—‘एकार्गले वाप्यथ वैधृती स्यादुत्पातसंख्यातु रज्योप्यनिष्टम्’ इति । एकार्गलक्षणं विटिलक्षणं च विवाहे वक्ष्यते ॥ ॐ ॥ अथ राशिफलम्—‘मेपे सव्यभिचारा स्याद्दुपमे वरभोगिनी । मियुने धनभोगाढ्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥ पुत्राढ्या सिंहराशौ तु कन्यायां श्रीमती तथा । विचक्षणता तुलायां च हृदिके तु पतिव्रता ॥

दुधारिणी धनुःपूर्वे अपरे च पत्तिथिया । मकरे मानहीना च कुम्भे निर्घनवन्ध्याता ॥ मीने विचक्षणा लगे ग्रहसंस्था विचाहवत् । सा च यस्यामाणविवाहप्रकरणे द्रष्टव्या ॥ वैधव्यमष्टमस्थेऽके चन्द्रे धीणरुचिर्भवेत् । अङ्गारके भर्तृहीना बुधे स्यादनपत्यता ॥ द्रीर्भाग्यमिन्द्रस्तचिवे सापह्वयं भर्गवेण तु । प्रयत्रया मूर्धपुत्रे तु राहौ तु कलहः सदा ॥ अशुभं केतुरन्ये तु जामित्रे शुभदाः शुभाः' इति ॥ नृसिंहोऽपि—'लग्नस्य सप्तमस्थाने सूर्यो वैधव्यकारकः । पुत्रहानिकरस्तारो बुधः सत्युत्रदो भवेत् ॥ बृहस्पति- र्धनायुज्यं शुक्रः सापह्वयेव च । जनेश्वरे तु चन्ध्या साद्राहौ तु मरणं ध्रुवम् ॥ आदित्यभौममन्दानां चारवर्गोदयक्षणैः । नरणं गर्भनाशश्च कुलटालं यथाक्रमम् ॥ सौम्यभागवजीवानां चारवर्गोदयेक्षणैः । सत्युत्रसुखमारोग्यं दीर्घमायुः क्रमाद्भवेत् ॥ चन्द्रे सद्गुणसंयुक्ते देवरातमताच्छुभम्' इति ॥ मनुः—'भास्करस्योदये मृत्युश्चन्द्रे स्त्रीमातृका भवेत् । गर्भस्रावः कुजे चैव बुधे पुत्रवती भवेत् ॥ आशुः श्रीः श्रीतिरारोग्यमुदये गुरुशुक्रयोः । मन्दोदये विरोधः सार्लेजः साचामसोदये' इति ॥ श्रुगुः—'शुभग्रहर्क्षे शुभदृष्टियुक्ते शुभांशके जीवसितेन्दुवारे । शुभे शुद्धे क्तुसंभवश्चेत्सा रत्नगर्भेव विराजते स्त्री' इति ॥

रजोदर्शमकाले परिहितवस्त्रफलमाह गर्गः—'शुभगा धेतवस्त्राढ्या दृढवस्त्रा पतिव्रता । शौमवस्त्रान्विता प्राज्ञा नववस्त्रा सुलान्विता ॥ दुर्भगा जीर्णवस्त्रा साद्रोगिणी रक्तवाससा । नीलाम्बरधरा नारी पुष्पिणी विधवा भवेत् ॥ मलिनान्मरुष्टुङ् नारी दरिद्रा साद्रजस्वला । बलेषु विषमै रक्तविन्दुभिः पुत्रमाशुयात् । समैश्च कन्यकां चैव फलं सत्यथमार्तधे' इति ॥ ॥ देवरातः—'संमार्जनीका-ष्टष्टपाथिशूर्पाहस्ते दधाना कुलटा वदा स्यात् । तल्योपभोगे तपसि स्थिता चेदृष्टं रजो भाग्यवती वदा स्यात्' इति ॥ नृसिंहोऽपि—

‘शुक्लाक्षततुषैः शूर्पमार्जन्याद्यशुभैर्युते । देशे शुभं रजो दृष्टं यथा स्वात्पथमार्तवे ॥ युक्तौ तल्पे च याने च तपनीये च धामिके । शुभोपकरणैर्युक्ते शुभदेशे शुभैर्युते ॥ शुभं स्यादनुकूलञ्चै राशौ सत्कर्मसंयुते’ इति ॥ शुद्धवसिष्ठः—‘नक्षत्रचारतिथियोगदिनार्थ-कालपट्टगजं कथितमित्यमनिष्टमेतत् । ज्ञात्वास्य दोषमथ शूरिगुणांश्च पश्चाद्दृष्ट्वाङ्गनोक्तमुचितं शुभकर्म कार्यम्’ इति ॥ कश्यपसंहिता-यामपि—‘निन्दिते दिनवारक्षे नाचरेत्तत्र मङ्गलम् । ज्ञात्वास्य दोषमथ शूरिगुणांश्च पश्चाद्दृष्ट्वाङ्गनोक्तमुचितं शुभकर्म कार्यम्’ इति ॥ ६६३ ॥ ऋतुमत्या मङ्गला-चारस्तु स्मृतिचन्द्रिकायामुक्तः—‘प्रथमतो तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रयुताः स्त्रियः । अर्हतैरासनं कुर्यात्संस्लाघुपवेशयेत् ॥ हरि-द्रागन्धपुष्पादीन्द्याताम्बूलकं सजम् । आश्रियो वाचयेद्युस्ताः पतिपुत्रयुताः ॥ दीर्घैर्नाराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद्गृहे । ताः सर्वाः पूजयेत्पश्चाद्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ भक्षणपूपमृदादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः’ इति । स्मृतिरत्नेऽपि—‘उद्धाहिताङ्गनायास्तु आर्तवे प्रथमे तदा । अर्तैरासने ह्यसे सदीपे वासयेत्ततः ॥ अपूपं लवणं मुद्गं गुडमिश्रं तथा हविः । दद्याद्द्राक्षणपत्नीभ्यस्ताभ्यो दद्याच्च भोजनम्’ इति ॥

अथ सामान्यतो रजसलानियमा निरूप्यन्ते । दक्षः—‘आर्तवाभिमुता नारी नैव वेदमति संविद्येत् । न संसर्गं ब्रजे-स्तस्मिः ज्ञात्वा पापत्रयमुच्यते ॥ अज्ञानाभ्यञ्जने खानं शवासं दन्तथावनम् । न कुर्यात्सार्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा ॥ नखानां कन्तनं रजुतालपत्रादिवन्धनम् । दग्धे शरावे घृञ्जीत ’पेयं चाञ्जलिना पिवेत्’ इति ॥ अत्रिः—‘घर्जवेन्मशुमांसे च

पात्रे सर्वे च भोजनम् । गन्धं माल्यं दिवास्थापं ताम्बूलं चास्त्रशोधनम् ॥ दग्धे शरावे शुद्धीत पेयं चाञ्जलिना पिबेत् । पात्रेण वाप्यसर्वेण सर्वं दध्रं विदुर्दुधाः ॥ दध्रं नीचं पर्णादि । पाणिपात्रजलस्यर्शपादशौचादिवर्जयेत् । नखसां च प्रजादोषमन्यथा श्रुतिचोदनात् ॥ श्रुतिस्तु—‘तस्यान्मलवद्वाससा न संवेदेत् न सुहासीति नास्त्रा अन्नमघात्’ इत्यादिः ‘अञ्जलिना वा पिवेद-सर्वेण वा पात्रेण प्रजायं गोपीयार्थ’ इत्यन्ता । अस्याः श्रुतेरर्थः स्मृतिसम्प्रदायं स्पष्टीकृतः—‘तस्माद्दुदक्यया सार्धमेकगेहे न संवसेत् । प्रतिग्रहं च संवादमस्त्रा अन्नं च वर्जयेत् ॥ रजखला पतिं गच्छेद्यण्डालो जायते सुतः । आर्तवाभिद्रुताऽस्त्रावाजात-स्तस्यु मरिष्यति । तैलेनाभ्यञ्जनं कुर्यात्क्लृष्टोणी प्रजायते । आर्तवे निरग्नेभ्युमिष्यपायुर्जायते सुतः ॥ नेत्रयोरञ्जनं कुर्यात्काणो वान्धथ जायते । पुष्पिणी दन्तधात्री स्वाजायते श्यायदन्तकः ॥ नखानां कृन्तनं कुर्यात्कुनखी जायते सुतः । ऋतौ रज्ज्वादि-कच्छेदं कुर्यात्क्षीवाः प्रजायते ॥ तन्तुना स्रजते रज्जुमुद्रन्धनमृतो भवेत् । पर्णपात्रेऽन्नमश्रीयाद्गुन्मादी जायते सुतः ॥ सर्वे शरावे शुद्धीयाद्दामनो वा प्रजायते । उदम्या पललं क्षौद्रं गन्धं पुष्पं घृतं त्यजेत् ॥ सर्वपात्रे न शुद्धीयाचोयमञ्जलिना पिबेत् । प्रवासं सार्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं त्यजेत् ॥ दिवानिद्रां च ताम्बूलं तालवृन्तादिवन्धनम् । शौचादिशोधनं जलालप्रजादोषकरं स्यु-तम् ॥ कांस्वपात्रेऽन्नमश्रीयात्कठिनं क्षीरवर्तितम् । चर्मकाष्ठमये वापि पादुके चाधिरोहयेत् ॥ एकशुकप्रकारेण तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत्’ इति ॥ वसिष्ठस्मृतौ तु—‘त्रिरात्रेण रजखलाशुद्धिर्भवति सा नाड्याद्याभ्यङ्ग्याश्राशु स्नायादधः शयीत न दिवा स्वप्या-

नाग्निं स्पृशेन्न रजुं सूजेन्न दन्तान्वावपेन्न मांसमश्रीयान्न ग्रहाग्निरीक्षेत् नासत्किंचिदाचरेन्न खर्वेण पिवेदञ्जलिना पिवेद्धोहेन वायसेन वेति विज्ञायते' इति । इति रजस्वलानिनियमाः ॥

अथान्योन्यस्पृष्टिविषयो निरूप्यते । स्पृष्टिमखर्ष्याम्—'उदक्ये द्वे सगोत्रे वा सवर्णे नैकनर्वके । तयोः खानं मिथः स्रष्टौ पञ्चगव्यं ततः पिवेत् ॥ सवर्णयोर्निसर्वन्धे सगोत्रे च रजस्वले । मिथः स्पृशेदमत्या तु खानमात्रेण शुद्ध्यति ॥ मलैकरात्रं नाश्रीयात्पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥ उदक्ययोर्दान्योन्यमसंवन्धसवर्णयोः । स्पृशेदमत्या खाल्वा च तस्मिन्नाद्याच्छुचिर्भवेत् ॥ मत्या तु नाधादाद्युद्धैर्भुक्त्वा चेत्यप्रतिवासरम् । उपोषणं तदा केचिदाहुस्त्राद्दिनसंख्यया ॥ उपवासे तद्वक्तौ चेत्तस्यं दानमाचरेत् । संभाषेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मण्यौ च रजस्वले । आखानकालं नाश्रीतासुमे मत्या मिथः क्वचित् ॥ खालोपवासं कुर्यातां पञ्चगव्येन शुद्ध्यतः । एवमभ्यासतश्चाब्दं प्राथम्येत्तं समाचरेत् ॥ मत्या रजस्वलान्योन्यं शुपली ब्राह्मणी स्पृशेत् । ब्राह्मण्या कृच्छ्रमेकं तु शूद्री पादेन शुद्ध्यति' इति ॥ कश्यपः—'रजस्वला सृत्तिका वा चण्डालं यदि संस्पृशेत् । आखानकालान्नाश्रीयादतिठच्छ्रं समाचरेत् । चण्डालं सार्तवा नारी संस्पृशेद्भोजनान्तरे । वाग्यता वहिरासीना खानकालादुपोषणम् ॥ प्राजापत्यं चरेत्पथात्पञ्चगव्यं ततः पिवेत् । विप्रान्द्वादशसंख्याकान्भोजयित्वा विशुद्ध्यति ॥ शुक्ल्यणीं संस्पृशेन्मोहादद्युद्धं वा नरं स्त्रियः । खानादर्वाद्दि शुद्धीत भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ स्पृशेदक्या पञ्चनराग्निश्चैकशफान्पशून् । अण्डजानि च सर्वाणि नायादाखानवासरत् ॥ पाराशरप्राथम्येत्तकाण्डे तु—'रजस्वला यदा स्पृष्टा शुनीजन्तुकरासभैः । पञ्च-

पाठात्—१ एवमभ्यासतश्चाब्द । २ अश्नन्ति च सर्वाणि नाख्यादाखानवासरत् ।

रानं निराहारा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ ऊर्ध्वं तुं द्विगुणं नाभवेकं तु त्रिगुणं तु तत् । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दंशेप्येतावती भवेत्' इति ॥ ॐ ॥ अत्र नेमित्तिक्रमाने प्राप्ते विधानमुच्यते । स्मृत्यर्धसारे—'क्षाने नेमित्तिके प्राप्ते रजोदृष्टौ पात्रान्तरितलोयेन शान्नाग्निः तित्कपात्रमाह्नोपाह्नवद्वर्षपीडनमन्ययथाणं च कृत्वा व्रतं चरेत्' । इति रजस्रलाधर्माः ॥

अथेदानीमातृवशुद्धिकालो निर्णयते । तत्र कात्यायनः—'रजस्रला यदा नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । प्रथमेऽहनि चण्डाली द्वितीये रजकी स्मृता ॥ तृतीयेऽहनि शूद्री साचतुर्थेऽहनि शुष्यति । भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽहनि क्षाता नारी रजस्रला ॥ द्विदे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुष्यति' इति ॥ तथा वसिष्ठोऽपि—'चण्डाली पतितासमाथ रजकी शूद्रा विनादिक्रमाच्छुद्धा पुष्पमती च पञ्चमदिने हव्येषु कव्येषु च' इति ॥ ॐ ॥ रजस्रधतुर्था भेदमाह बृहस्पतिः—'रागलं रोगलं चैव द्रव्यजं कालजं तथा । यद्रागरोगद्रव्योत्थं तद्रक्तं ग्राह मार्गवः ॥ कालजं तु रजःसंज्ञं तस्मात्तत्रैव सा शुचिः । अर्वाक्प्रमृतेरुत्पन्नं भेदोदृष्टाह्ननाशु यत् । तद्रागजमिति श्रोक्तं पधोऽद्भेदसमुद्भवम् ॥ पितादिदोषवैषम्याद्दत्तकृतसंभवते । रोगलं तत्प्रमुहि-
ष्टमथ द्रव्यजमुच्यते' ॥ ॐ ॥ रोगले रजस्रशुचित्वं नास्तीत्युक्तं संग्रहे—'रोगेण यद्रजः क्षीणामन्यहं हि प्रवर्तते । नाशु-
चिन्तु ततमेव नसा वैकारिकं मलम् ॥ द्रव्यजं धातुवैषम्यहेतु द्रव्येण भोगजम् । आरभ्य चार्तवदिनार्चैकविंशतिवासरे ।
मागार्ह्यं रजो यत्सात्तकालजमुदाहृतम् ॥ रजस्रला यदा नारी पुनरेव रजस्रला । मा विंशतिदिनादूर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्'

पाशा०—१ ऊर्ध्वं तद्विगुणं । २ क्षकालजं रजःप्रकृतम् ।

इति ॥ अत्रिः—'रजस्रला यदि स्नाता पुनरेव रजस्रला । अष्टादशदिनादर्वागशुचितं न विद्यते ॥ एकीनविंशतेरर्वागेकाहं स्वात्ततो ब्रह्मम् । विशात्प्रमृत्युचरेण त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' इति ॥ कस्यपसु—'रजस्रला सती नारी पुनरेव रजस्रला । अष्टादशाहात्प्राग्यापि शुदक्या सात्रिरात्रकम् ॥ त्रयोदशदिनादूर्ध्वं रवोदोपवती यदा । अष्टादशाहात्प्राग्यापि त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥ एकादशशे स्वेकाहं द्विरात्रं द्वादशेऽहनि । ऊर्ध्वं त्रिरात्रं विधेयमिति कुण्डिलचोदितम्' इति ॥ संग्रहेऽपि—'त्रयोदशाहादूर्ध्वं तु युवती शुष्मिणी भवेत् । षण्णोशुणविधेयेण त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ऋतुस्नाता तु या प्रौढा पुनरेव रजस्रला । स्नानात्सप्तदशशे तु शौचेर्नैव शुचिर्भवेत् ॥ अष्टादशशे तेकाहं ब्रह्मेकोनविंशती । विंशप्रमृत्युचरेण त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' इति ॥

रोगजरजःशुद्धिमाह कस्यशुद्धः—'रोगले वर्तमानेऽपि काले निर्याति कालजम् । तस्मात्काले प्रदत्ता स्यादन्यथा संकरो भवेत्' इति ॥ प्रजापतिः—'ततो दिवा वा रात्रौ तु मलबद्धसना भवेत् । तदिनादि त्रिरात्रं स्याच्छर्वर्या नाडिकावधात् ॥ तृतीयभागं संग्रहे मलं स्यान्निशि वेद्य । प्रभातादित्रिरात्रेण शुद्धिं तस्या विनिर्दिशेत्' इति ॥ कात्यायनोऽपि—'रात्रौ तृतीयभागात्प्राग्यदि नारी रजस्रला । पूर्वेण स्नानतः शुद्धेदूर्ध्वं चेदुचरेण तु' इति ॥ विद्यामाधवीये—'रात्रावेव समुत्पन्ने भृते रजसि मूत्रके । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः' इति । अत्र बृहदाचारतो व्यवस्था द्रष्टव्या । [चतुर्विंशतिमते—'पूर्वाशयोस्तु रात्रौ चैवजननं मरणं रजः । इष्टं पूर्वदिनं तत्र तृतीये तूत्तरेऽहनि ॥ किञ्चिदेवोदिते मूर्धे जननं मरणं च वा । रजो वा दृश्यते स्त्रीणां

पाठा०—१ चिह्नितोऽर्धं गार्गो भान्द्ररोशेऽर्धम् ।

यस्याहस्तस्य शर्षरी ॥ अपरे चार्धरात्राद्याव्युत्थी रजसि मृतके । पूर्वमेव दिनं प्राहुरूर्ध्वं चेदुत्तरेऽहनि' इति । एतेषां तिस्रणामपि पक्षाणां देशपरत्वेन च्यवत्या ज्ञेया । ॥३॥ रजःप्राप्तिकालाज्ञाने प्रजापतिराह—'अविज्ञाते मले सा च मलयद्भसना यदि । कृतं गेहैष्वदुष्टं स्याच्छुद्धिलसास्त्रिरावृतः' इति ॥ ३३ ॥ रजःप्राप्तिकालसंदेहे सएवाह—'निःसंदिग्धे परिज्ञाते आर्तवे शुद्धि-कारणम् । संदेहमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिः' इति ॥ ३४ ॥ अथ शुद्धिप्रकारोऽभिधीयते । स्थृतिसंग्रहे—'रजस्रखला चतुर्थंजति प्रक्षाल्याङ्गोद्भवं मलम् । दन्तानां घावनं कृत्वा संगवे स्नानमाचरेत् ॥ परिधानांशुकं सम्यगपरेण जलेन तु । घर्षणं क्षालनं कुर्यापथा मलविवर्जितम्' इति ॥ स्थृतिसङ्ख्याम्—'शुष्णिणी कांस्यपात्रेऽद्यात्तापयेत्परिलेखयेत् । एकत्रिंशत्तिवारेण भस्मना मार्जयेच्छुचिः ॥ उदक्या श्यनस्थानं भुक्तिदेशं च गोमयैः । उपलिप्य गवाक्रान्त्या शुद्धिर्भवति नान्यथा ॥ उदक्यासीनपीठस्य घर्षणाच्छुद्धिरिष्यते । कटादीनां क्षालनं च तृणानां त्याग एवतु । इत्यादिशुद्धिमेदेन यथाहं शोधयेद्दुघः' इति ॥ ३५ ॥ आ-तुरायां स्थूल्यर्थसार—'रजस्रखला पटिशुत्तिकाभिः शौचं कृत्वा क्षत्रादिस्त्री पादपादन्धूनमृचिकाभिः विषवा द्विगुणमृ-चिकाभिः शौचं विषाय मलं प्रक्षाल्य दन्तघावनपूर्वकं संगवे स्नायात् । रजस्रखलां ज्वरितामन्या स्पृष्ट्वा चतुर्थेऽहनि सचैलमवगा-ताचम्य दशकृतो द्वादशकृतो वा स्नात्वा तामुपस्पृशेत् । ततः सा रजस्रखला शुद्धा शक्या दानं कृत्वा पुण्याहेन विशेषतः शुद्धेत् ॥ संग्रहे तु—'आतुरा चेद्युमती तस्याः स्नानं कथं भवेत् । स्पृष्ट्वा तु तां परा स्नायाद्दशकृतो ह्यनातुरा ॥ वासोभिर्दशभिश्चैव परिषाप्य चयाक्रमम् । प्राक्षणान्भोजयित्वाथ पुण्याहेन विमुह्यति ॥ आतुराणां तु सर्वेषामेवं शुद्धिर्निधीयते' इति ॥ वासोभि-

र्दशभिः परिधाव्येत्यत्र णिचः प्रयोगात्सूक्तक्याः खानक्रमेण दशवातोभिः परिधापनं कर्तव्यमित्यर्थः । इत्याहुराख्यानम् ॥ ॐ ॥
 अथ ऋतुखानानन्तरं कर्तव्यमाह विवस्वान्—‘ऋतुखाना भवेन्नारी धृत्वा शुक्लान्वरं शुभम् । आचम्यालंकृता भूत्वा पुष्पाद्यैः
 सूर्यनर्चयेत् ॥ बृद्धवसिष्ठः—‘खाना तु शुक्लवासांसि परिधाय प्रयत्नतः । गन्धपुष्पैरलंकृत्य समाचम्य सुवाग्यता ॥ चन्दनाक्ष-
 तपुष्पैश्च आदित्यं पूजयेद्यथा । ऐन्द्रं वरं प्रभो मन्त्रमिदानीं दातुमर्हसि ॥ इत्युपस्था चेन्द्रभावेन प्रार्थयेत् पतिं वधुः ॥ ऋतुखाना
 सती नारी यं स्नेहान्नरमीक्षते । तादृशं जनयेत्पुत्रं तस्मात्पश्येन्नित्तं पतिम्’ इति ॥ इति ऋतुखानानन्तरकृत्यविधिः ॥

अथ प्रथमरजोदर्शनकाले तिथिवारनक्षत्रादौ बुधे शान्तिकर्म कार्यम् । तदुक्तं शौनकेन—‘सर्वानां तु नारीणां
 शौचं वक्ष्यामि शौनकः । तिथिवारर्षयोगेभ्यो लग्नात्सग्रहसप्तमात् ॥ ग्रहेभ्यो दुःस्थितेभ्यश्च तचदोषधयाय च । अत्र पुत्रादि-
 लाभाय दंपत्योरभिष्टुद्धये ॥ पञ्चमेऽङ्कि चतुर्थे वा ग्रहातिव्यपूरःसरम् । तसिन्नहनि कर्तव्यमृतुहोमं विधानतः ॥ आचार्य वरये-
 त्प्राज्ञं भुवनेश्वर्येऽङ्घ्रिनम् । होमार्यं च जपार्थं च वरयेदल्लिजो बहून् । यजमानो द्विजैः सार्धं शान्तिहोमं समाचरेत् ॥ गृहादी-
 शानदिग्भागे देवतापूजनाय च । द्रोणप्रमाणधान्येन श्रीहिराशित्रयं भवेत् ॥ कुम्भत्रयं न्यसेत्त्र तन्तुवस्त्रादिवेष्टितम् । पूर्ये-
 तीर्यसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथग्पृथक् ॥ गृक्तेनाथ नवर्चनं प्रसुवआष इत्यथ । ऋचा याः प्रवतलद्वायव्या च ततः क्रमात् ॥
 मध्यकुम्भे शिपेद्धान्यनौपयानि च हेम च । ततश्च पञ्चरत्नानि गन्धपुष्पाद्यतादिकात् ॥ औपधानि च वक्ष्यन्ते मुनिभिः शान्ति-

पाठा०—१ कल्लेशदक्षिमीक्षते । २ अर्थपुत्रादि । ३ भुवनेश्वर्येऽङ्घ्रितम् । ४ न्यसेद्वाशी ।

कारणान् ॥ आदुम्बरः कुशो दूर्वा रालीवं पञ्चविल्वकाः । विष्णुक्रान्ताय तुलसी बहिपं शङ्खशुष्पिका ॥ शतावर्षश्वगन्धा च नि-
 गुण्डी नर्पपद्मम् । अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीरकलया ॥ प्रियङ्गवश्च गोधूमा व्रीहयोऽश्वत्थ एव च । क्षीरं च दधि स-
 पिथ पत्रपत्रं तथोत्पलम् ॥ कुरण्डकत्रयं गुड्ढा वचा मद्रकशुल्के । द्वात्रिंशदौषधानीह यथासंभवमाहरेत् ॥ गवाश्वर्य्यावल्मीक-
 सन्नमाद्भ्रुगोकुलात् । राजद्वारप्रदेशाश्च सूदमानीय निक्षिपेत् ॥ कुम्भस्थापनमित्यादि तत्तन्मध्येण कारयेत् । मृत्तिकाशौषधादीनि
 मन्त्रेण शसिपेत्कमात् ॥ कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यं वा ताजमेव वा । मृग्यं नचाग्रं वा स्वस्य विचाजुसारतः ॥ पात्रोपरि
 न्यसेद्वयं शक्तिमां शुभनेधरीम् । तन्मूल्यं वा न्यसेत्तत्र इन्द्राणीं च पुरन्दरम् ॥ आचार्यः पूजयेद्देवीमङ्गाद्यावरणानि च । अन्यो वा
 पूजनं इष्याद्वायव्या मन्त्रसारया ॥ इन्द्राणीं पूजयेद्देवीमिन्द्राणीमासु नारियु । क्रमेण पूजयेदिन्द्रमिन्द्रला इपमं वयम् ॥ अनेन
 विधिनाचार्यः पूजयेदेवतात्रयम् । आवाहनादिसकलरूपचारः शृण्वथुक् ॥ तत्तन्मन्त्रं स्पृशन्कुम्भं मन्त्रेण भुवनेधरीम् । जपेदा-
 चार्य आहोमान्त्रीमूक्तं च जपेत्ततः ॥ स्पृशन्त्वं दक्षिणं कुम्भमृत्तिको जपेदथ । चत्वारि रुद्रसूक्तानि चतुर्भञ्जोचराणि च ॥ सं-
 स्पृशन्त्रवरं कुम्भं श्रीकण्ठं रुद्रसंख्यया । शौनं इन्द्राणीमूक्तं च तत्र चैवं स्पृशञ्जपेत् ॥ कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 अन्वाधानं ततः कुर्यादौभतत्रं ममाचरेत् ॥ पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वाचार्यो द्विजैः सह । दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेन
 च ॥ पायसं श्रपयेत्तत्र सावित्रं च हविथ तत् । कृत्वाज्यभागपर्यन्तं हविरुद्गासनादिकम् ॥ तिस्रभिश्चैव दूर्वाभिरैकैकामाहुतिं च-
 रेत् ॥ अभिमध्य प्रपुञ्जाभिर्गायत्र्या बुहुयात्कमात् ॥ अष्टोत्तरसहस्रं तु शतमष्टोत्तरं तु वा । तिलमिश्रैश्च गोधूमैर्द्रव्येणाज्याहु-

पात्रो०—१ तन्मन्त्रेण स्पृशन् ।

तीर्तुन्नेत् ॥ उदुयात्पायसेनैवमाज्येन च हुनेत्क्रमात् । हविश्चतुष्टयेनैव प्रत्येकं समसंख्यया ॥ गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतु-
 ष्टयम् । ततः खिष्टकृतं हुत्वा रजुप्रहरणं तथा ॥ अयाश्चेत्यादिभिर्हुत्वा समुद्राद्भिर्भूक्तः । संततामाज्यधारां तां पूर्णाद्दुतिमथा-
 चरेत् ॥ परिरेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् । सहोषाधिस्यितैस्तत्र प्रतिकुम्भस्थितोदकैः ॥ ऋतुमत्याः स्त्रियाः शान्त्यै दंपतिभ्यां
 सुखाय च । अथामिपेकमन्त्राश्च श्रोत्र्यन्ते शौनकादिभिः । आपोद्विष्टेति नवभिः मूक्तेन च ततः परम् । इन्द्रोअङ्गत्वेनैव पाव-
 मान्यैः क्रमेण तु ॥ उभयं शृणवचनः स्वस्तिदाविश एकया । त्रियम्बकेन मन्त्रेण जातवेदस एकया ॥ समुद्रज्येष्ठां हत्यादिचतु-
 र्भिध प्रसिद्धकैः । त्रायन्तामिति मन्त्रेण त्रिमिथैर्निर्यथाक्रमम् ॥ इमा आपस्तुचेनैव देवस्य तेति मन्त्रतः । मन्त्रेणाथ तमीशानं त-
 मये रुद्र इत्यथ ॥ तमुष्टुहीति मन्त्रेण भुवनस्य पितरं तथा । याते रुद्रेति मन्त्रेण शिवसंकल्पमन्त्रतः ॥ इन्द्रलाष्टपभं पञ्चमन्त्रैर्ब्रवाभि-
 पेचयेत् । साच वक्षान्तरं धृत्वा पुनथोषवसेत्सती ॥ उपवासोऽत्र समीपावस्थानम् । विप्रानभ्यर्च्य विधिवद्रन्ध्रपुष्पाश्चनादिभिः ॥
 धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्यायच भूपणैः । सदक्षिणमनङ्गाहं प्रदद्याद्भुङ्क्वापिने ॥ ऋत्विग्भ्यश्चाथ सर्वेभ्यो दद्याद्दक्षिणां ततः ॥
 महाशान्तिं प्रजप्याथ विप्राशीर्वचनं ततः । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्भुञ्जीयात्स्वजनैः सह ॥ एवं यः कुरुते शान्तिं शौनकोक्तविधा-
 नतः । तदनिष्टं तु सकलं मद्य एव चिनश्चति' इति ॥ इति शौनकीये भुवनेश्वरीशान्तिः ॥ ६३ ॥ अत्र ग्रहणकाले ऋतुदर्शनं
 चैत्यतिपदीका शान्तिः कर्तव्या । सा च नामकरणप्रकरणे वस्यते ॥ ६४ ॥ अथ दौसहाया ऋतुदर्शनातिक्रमे शान्तिवि-
 शेष उच्यते । मार्कण्डेयपुराणे—'अथ प्रवृत्ता सा श्रेया दीसहा ऋतुहारिणी । कूर्वात तीर्थेदेवोक्तैस्त्वपर्वतसानुपु ॥ नदीसंगम-

न्यानेषु न्यापनं तदग्रान्तये । मन्त्रविन्दूततचक्रः पर्वण्युपसि च द्विजः ॥ चिकित्साज्ञानं तच्छास्त्रसंप्रयुक्तैर्वैरोपधैः ।' इति ॥ १०५ ॥
 अथ रजसलाग्नान्तिः । रजोदर्शनकाले प्रभूतदोषपरिहाराय शान्तिकोक्तशान्तिचक्रला प्रक्षलतिध्यादिषु ऋतुदर्शनपर्यन्तं गमनं
 वर्जयेदित्याह ज्योतिर्वसिष्ठः—'प्रभूतदोषे यदि हृदये तत्सुनस्ततः शान्तिकर्तुं कार्यम् । विसर्जयेदेव तदैकशाय्यां यावद्रजो-
 दर्शनमिष्टकृते' इति ॥ ज्योतिःकश्यपोऽपि—'तिथिवासरधिष्वेषु पुण्यं दुष्टेषु दृश्यते । गमनं वर्जयेच्च पुनः शस्तेषु दर्शनात्'
 इति ॥ इति शान्तिविधिसंक्षेपः ।

अथ गर्भाधाने दिवसनिर्णयमाह । बृहस्पतिः—'निशापोदशकं नारी संक्षितर्तुमती तु सा । तावयोग्या ग्रवास्थाने विना-
 घाढ्यतुष्टयम्' इति । यद्यपि ऋतावेव गमनं विहितं तथापि कामयमानामनृतावपि गच्छेदित्याहाचार्यः—'पत्नीमप्यनुत्तौ
 नेपादिचाद्राम्यर्धितलाया' इति ॥ ॥ अत्र तिथ्यादिनिर्णय उच्यते श्रीधरीये—'पृथ्वमीपञ्चदशीचतुर्थीचतुर्दशीमप्यनुत्तौ
 हिला । श्रेयाः शुभाः स्युस्तिययो निषेके वाराः शशाङ्कार्यसितेन्दुलानाम्' इति । एतास्तिथीरुभयपक्षयोर्हिला शेषास्तिययो निषेके
 शुभावहाः स्युः । तथाच वसिष्ठः—'श्रष्टमी नवमी च चतुर्थी च चतुर्दशीम् । पर्वणि वर्जयेच्छिष्टा निषेके तिथयः शुभाः' इति तिथि-
 निर्णयः ॥ ॥ अथ वाराः—तत्र चन्द्रग्रहयुरुशुक्रवाराः शुभाः । श्रेयाः पापवारा बर्ष्या इत्यर्थः । तदुक्तं कालनिर्णये—
 'रिक्तापर्वष्टमीपृष्ठयो दिवाबन्धनं तथा । पापग्रहाणां वाराश्च त्याग्याश्चैवमृत्तौ गतिः' इति ॥ ॥ अथ नक्षत्रनिर्णयः—'वि-
 प्युनशरविभिन्नसमीरपाण्यमूलोत्तरावल्गमानि निषेककार्ये । पूज्यानि पुष्यवसुशीतकराधिचित्रादित्यथ मध्यमफला विफलाः स्यु-

रत्याः ॥ विष्णुः श्रवणः । ब्रजेशो रोहिणी । रविर्हस्तः । मित्रोऽनुराधा । समीरः स्वाती । पीष्णो रेवती । उत्तरात्रयं । वरुणः शतभिषह । एतान्येकादश नक्षत्राणि निषेककर्मणि पूष्यनि ॥ चतुर्थनिष्ठा । शीतकरो मृगशिरः । अदितिः पुनर्वसुः । पुष्यः अश्विनी चित्रा । एतानि ण्यमध्यमफलानि । अन्यानि सरणी कृत्तिका आर्द्रा आश्लेषा मघा फल्गुनी विशाखा ज्येष्ठा पूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदेति दश नक्षत्राणि विफलानि वर्ज्यानि । अत्र जन्मत्रयमपि वर्ज्यम् । तदाह बृहस्पतिः—‘श्राद्धं यात्रां चिकित्सां च मैयुनाभ्यञ्जने तथा । चालोपनयनार्दानि वर्जयेन्निषु जन्मसु’ इति ॥ अथ राशिनिर्णयः—‘शुभमिधुनकर्कसिंहकन्यातुल्यवर्चापक्षपाः शुभा भवन्ति । यदि शुभरत्नशालिनोऽनुकूला निधनविशुद्धियुता निषेककार्ये’ ॥ अयमर्थः—‘शुभमादिमीनान्ता अष्टौ राशयः सूर्यचन्द्रपुष्यरहस्पतिशुक्राणां क्षेत्राणि । अतश्चेति शुभा भवन्ति । निसर्गपापयोः कुजशन्योधत्वारो निषिद्धाः स्वभावतोऽनिष्टत्वात् । वदुक्तम्—‘अतो नेदं कुजाकिंभम्’ इति । एतेषु राशिषु शुभग्रहयुक्ता निरीक्षिताश्च अष्टमशुद्धियुक्ताश्च राशयो निषेकशुभाः प्रजाग्रहा इत्यर्थः ॥

तत्र स्थानविधिविगेपमाह बृहवसिष्ठः—‘इष्टे वाहि नवोदकुम्भसलिलैः सन्धितैरौषधैः स्थानं पापनुदं संपञ्चकित्तलैः कार्यं समृद्धीर्जकैः’ इति । मन्त्रोऽन सुदर्शनमन्त्रः ॥ तत्रैतिकर्तव्यतामाह श्रीपतिः—‘वेदागमोक्तसमये रुचिरे प्रदेशे वाजीकृतेन जित्तरोपभयेन शुभा । मन्त्रोपपन्नवर्तीयजलोत्थलेषु कान्ताजनेष्वथ निषेकविधिविधेयः’ इति ॥ रहस्ये तु—‘विशदविमलदीपे पुष्प-

मालाप्रकीर्णं प्रहृतगुरुरभिषूये धात्रि कामी सुवेषाम् । सहस्रहचरवर्गे वामपाथे निवेदय स्त्रियसुपह्वितभूषां भावयेन्नर्मगोष्ठीम्' इति ।
 आह मनुः—'यदि हि ग्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोहयेत् । अग्रमोहात्पुनः पुंसः प्रजनो न प्रवीयते ॥ स्त्रियां तु रोचयानायां सर्वं
 तद्वेदाने ढुलम् । नसां सरोचमानायां सर्वमेव न रोचते' इति ॥ ॥ अत्र विशेषमाह परशुरामंप्रति पुष्करो विष्णुधर्मोत्तरे—
 'नतुर्थेऽहनि कुर्नात् क्षाता त्वानं यथाविधि । अभिषेकोदितामिथ दृष्टिराद्रिश्च सारसैः ॥ ओषधीश्च ततः कुम्भे निक्षिप्य क्षापये-
 तथा । तिलगन्धांश्च रत्नानि पञ्चगव्यं तथैव च ॥ कुम्भे निक्षिप्य कुम्भं च गन्धमाल्यातुलेपनैः । पूजयित्वा ततो देयं तत्सात्तत्सु-
 नवर्यनम् । मथं ब्रह्मनिषेकोक्तं पठेद्विप्रस्तु मन्त्रविन् ॥ वस्त्रं च धृत्वा सुलाता क्षापके च विनिर्गते । पश्येत् देवप्रतिमां वासुदेवस्व-
 रूपिणीम् ॥ अथवा स्वं च भर्तारं नान्यं कंचन सलरा । तत्काले वदनें यस्य पश्यस्यथ तथाविधम् । सा प्रभूते सुतं राम शुभं वा-
 प्ययनाऽनुभम् ॥ पूजनं वासुदेवस्य मा कृत्वात्मन एव च । गण्डनं तु यथान्यायं शुकवस्त्रोत्तरच्छदा ॥ क्षातातुलिम्ना भर्तारं पुष्पै-
 र्युहितमेव च । यापाद्रात्रौ तदा नारी गन्धपुष्पादिवासिते' इति ॥ ॥ स्कान्दे कपिलसंहिताम्—'क्षाप्यात्सवासा यत्नेन भस्म-
 गोमपमृज्जलैः । क्षानीयचूर्णेन तत् उद्धर्त्य शुभवेष्टिता ॥ हरिश्चाचन्दनोन्मिथं अलं पीत्वा दिवाकरम् । दृष्ट्वा शुक्लाम्बरधरा पत्यु-
 मूलमवेषयेत् । तदिने नियताहारा कृदम्लत्वणानि च । वर्जयेन्मथुराहारा पतिसङ्घं च वर्जयेत् ॥ शालोक्तदिवसे शुद्धा कामं रात्री
 पतिव्रता । पतिमेव हरिं मत्वा स्वयमेव रमेति च ॥ षोडशतृनिशाखेवं तस्मिन्दुग्मासु संविशेत् । द्वादशाष्टचतुर्थस्थे चन्द्रे वैनाशि-
 कर्षणे ॥ वैश्वती च व्यतीपाते मयायां मूलमे तथा । गण्डातिगण्डपरिषद्मूलयोगेषु वर्जयेत् ॥ एवं नियमसाथित्य निषेकात्पुरुषो-

भुवि । लभते संतति योग्यामिहायुत्र च शर्मणे' इति ॥ ॥ कारिका—'अयन्तोक्तं मार्गेण गर्भाधानमिहोच्यते । चतुर्थदि-
 वसादूर्ध्वं मधामूलादि वर्जयेत् ॥ अलंकृते शुद्धे धूपगन्धमाख्यादिभिः शुभैः । ऋतुखातां शुभैर्गन्धमाख्यादिभिरलंकृताम् । अलं-
 कृतः स्वयं तद्द्वारोप्य शयनं ततः । पेपयिताथगन्धाया मूलं शुक्लाम्बरे क्षिपेत् ॥ ऋजोदीर्घात् इत्यस्या दक्षिणे नासिकाविले ।
 निष्पीड्य पिष्टं तन्मूलं वस्त्रसंशोधितं ततः ॥ एवं कृतोपगमने कृते स्यादर्भलम्भनम्' इति ॥ अत्र गृह्यपरिशिष्टं—'अथ ऋतु-
 मत्याः प्राजापत्यनृतो प्रथमेऽनुकूलेऽहनि सुखातयान्वारब्धः प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुतंता आज्याहुतीशुद्धयात् विष्णुर्योनि-
 मिति तिस्रो नेजमेपेति तिस्रः प्राजापते न तदित्येकाऽथ तां मूर्ध्नपतः शोशुचदघमित्यभिमृश्य याः कलिनीरिति त्रपिस्रा वधेन
 दस्युमिति षड्भिः अभिस्तुविथवस्तममिति द्वाभ्यामग्निधूपस्थाय मूर्ध्नो नो दिवस्प्राप्तिरिति मूर्त्केनादित्यधुपतिष्ठेत् । अथ गर्भलम्भनमृ-
 तावतुकूलायां निशि सलंकृते लगन्धैर्घासिते वैश्वमनि तथाभूते पर्यङ्कशयने सुखातामलंकृतां शुक्लवसनां सन्धिर्णां भायां स्वयं त-
 धाभूतो निवेश्य दूर्वाः पिद्वाऽथगन्धां वा मूहमेण वाससा संगृह्य उदीर्ष्वेति द्वाभ्यां स्वाहाकारान्ताभ्यामभयोर्नोसिकाविलयोर्निषिच्य
 संवेश्य—गन्धर्वस्य विश्रावतोर्मुखमसीत्युपत्यमभिमृश्य विष्णुर्योनि कल्पयतिरिति द्वाभ्यां विहृत्य यो गर्भमोषधीनां अहं गर्भमदया
 मोषधीष्विति अपितोपगच्छेत्—प्राणे ते रेतो दधाम्यसावित्यनुप्राप्यात्—यथा भूमिरग्निगर्भा यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्यथा
 दिग्वां गर्भं एवं ते गर्भं दधाम्यसाविति स्त्रीदृश्यमभिमृश्वैके उपगमने गन्धविधिमिच्छन्ति न हानेन किञ्चित्संस्क्रियत इत्योपधि-
 नियेकं कृतोपगच्छेदिति' इति ॥ अथ स्मृतिरूपेणाहाचार्यः—'खातायाः नुकृतायाश्च ऋतुमत्याः समेऽहनि । प्रातरभ्युदयं कृत्वा

पुन्नाहं चापि वाचयेत् ॥ तत्तत्तदीरितां पुष्पां स्वास्त्रमन्यैरपि दिव्यैः । अधीयीतोपनिषदमपराक्ते समापयेत् ॥ विप्रैः संह्रव धुरला तु
 न्यनिरागनगोत्र च । ततोऽन्तमपपेलायां कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ मुद्रितं संदृतं गन्धं युष्याधृतसमन्वितम् । धूपितं ज्वलितं दीप्यगृहं
 पद्मा महाप्रियोत् ॥ अलंकृतने गृहे तन्मिन्वितानोपरिमण्डितम् । श्रवणं सुसुखस्पर्शं सर्वोपस्करणाश्रितम् ॥ आचम्यारोपयित्वा तां
 पूर्वां गन्धगलं कृताम् । स्वयं चालंकृतस्तमः श्रवणं ममुपाविशेत् ॥ आनयित्वाश्वगन्धाया मूलमालोड्य मूत्रमवत् । चार्पमेणतु मू-
 त्रेण तामूलेन गनयेत् ॥ कर्पिलीपयना मिथं कांसपात्रगतं शुभम् । दक्षिणस्थां नासिकायां सिंचेन्मन्त्रेण तत्पतिः ॥ सा मन्त्रमृ-
 शुर्दन्त्येति निगतामिन्दुरं गते । तां पूषन्ति मन्त्रेण नामुपेयायथाविधि ॥ एवं कृत्वा सहस्रवर्ता रागे नित्यं समाव्रजेत् । अमकृन्न
 भवेदस्या गर्भाधानं कृतं स्रियाः' इति ॥ अत्र भगवान्शौनकः—'षोडशस्त्वृतुसंज्ञेषु दिनेष्व्याथं चतुर्दिनम् । आर्तवाशीचसंपृक्तं
 रजयित्वा परेण तु ॥ दिनेषु द्वादशग्रन्तेषु कम्पिन्यतिभार्ययोः । उभयोरपि जन्मर्क्षेऽनुगुणे तारके द्युचम् ॥ स्यापयित्वाथ गन्धाद्यै-
 र्भूषयित्वा च शोभने । मुहूर्ते तदधगन्धाया मूलं संपीड्य तत्पुनः ॥ कृतानामाम्बराच्छदं परिशुष्याप्रपाणिना । उदीर्यातः पतिवती-
 त्वापायुःशुदीर्ये तु । ज्ञायाया दक्षिणे नागान्त्रे सिञ्चेथ तद्रमम् ॥ उदरक्षे स्ते तस्मिन्नाचान्तसलिलां मतीम् । उपगच्छेद्भ्रूमेनं
 विधिनोपगमे दृते । गर्भेः स्थिरः स्यादित्येनं गर्भलम्बनमृचिरे' इति ॥ ऋग्ग्रिधाने तु—'विष्णुर्योनि जपेत्सूक्तं योनिं सृष्ट्वा वि-
 भिनती । गर्भाधानं ततः तुर्यान्मन्त्रुनो वै प्रजायते' इति । त्रिभिरक्षुलिभिः ॥ मनुः—'उत्तमाम्बरगन्धाद्यैः शुचिर्भूला समाहितः ।
 विष्णुर्योनिं गुदनां च जपित्वाधानमाचरेत्' इति ॥ ॐ ॥ अथ भोजने वर्ज्यान्पुक्तानि स्कन्दपुराणे कपिलसंहितायाम्—

‘वीजापहारिणी चान्या स्त्रीपुंसोरतिभीषणा । गध्याह्नभोजनैः खानैस्तस्याश्लेषशमो भवेत्’ इति । वीजापहारिणीति काचन दुःसह-
 पुत्री ॥ ॥ एतदकरणे प्रायश्चित्तमाहाचार्यः—‘गर्भाधानसाकरणात्तस्यां जातस्तु दुप्यति । अकृत्वा गां द्विजे दत्त्वा कुर्यात्पुं-
 सवनं पतिः’ इति ॥

अधेदानीमस्मिन्कर्मणि चिनियुक्तमन्त्रार्थः कथ्यते । विष्णुर्व्योनिमिति—विष्णुर्व्योपको देवः योनिं गर्भधारणस्थानं कल्प-
 यतु करोतु । तद्य तनूकर्त्ता एतत्संज्ञको देवश्च रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीत्पुंस्त्वाभिव्यञ्जकानि चिह्नानि पिशतुं अवयवीकरोतु ।
 पिश अवयवे । मुचादित्वाद्भुम् । एवं प्रकृष्टायां योन्यां प्रजापतिः रेतः आसिञ्चतु निपिञ्चतु विसृजत्वित्यर्थः । धाता धारको
 देवः हे जाये, ते तव गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तद्रतो दधातु तत्रैव धारयतु । गर्भपाताऽप्रसवा माभूवचित्यर्थः ॥ गर्भं धेहीति—हे
 स्तिनीवाल्लि एतत्संज्ञे देवि, गर्भं धेहि निषिक्तं गर्भं धारय । हे सरस्वति, तं च निषिक्तं गर्भं धारय । हे जाये, पुष्करसजा शुक्क-
 रमालिनौ स्वर्णकमलामरणावधिनौ देवौ तव गर्भं आपत्तां प्रक्षिपताम् । कुस्तामित्यर्थः ॥ हिरण्यथी इति—हिरण्यथी हिर-
 ण्यव्यौ अरणी यं गर्भं दृष्ट्व्य अधिना अधिनौ देवौ निर्मन्थतः निर्मथितवन्तौ । हे जाये, ते तुभ्यं तदर्थं तं गर्भं हवामहे आह-
 यामहे । दशमे मासि मृतवे प्रसोतुम् । ‘पद्म्’ इत्यादिना भाग्यब्दस्य मास्मावः । मृतैः ‘तुमर्थं सेसम्’ इति तवेन्त्रत्ययः । नेज-
 मेपेति मन्त्रार्थं सीमन्ते व्याख्यास्यते । प्रजापते नत्वादित्यं मन्त्रशैले व्याख्यास्यते ॥ अपन इति—हे अंधे, नोऽस्माकमयं पापं
 अपशोशुचत् असृजो निर्गत्यासदीयं शतुं शोचयतु । यद्वा असदीयं पापं शोशुचत् शोकप्रसं सद्दिनस्यतु । अपिच अस्माकं रायं

धनं आममन्तात् शुशुग्धि प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाच्यमादरातिशययोतनाय पुनः पठ्यते । अवश्यमन्माकमयं विनश्यति ।
 शोशुचत् शुच शोके अन्माद्यद्गुगन्तांष्ट्र्याडागमः । अदादियचेति वचनाच्छपो छुह् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तलम् ।
 अपं शोशुचत् सपि शुशुग्धिचेति चार्थप्रतीतेः 'चादिलोपे विभाषा' इति नियातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । शुच दीप्तौ लोटि 'बहुलं
 छन्दगी'ति श्रुपः द्युः । 'दुद्गल्भ्यो हेधिः' 'चोः कुः' इति कुत्सम् ॥ सुक्षेत्रियेति—सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभ-
 नमार्गेच्छया रम्या च घनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे अग्निं इविभिः पूजयामः ॥ यद्वा सुक्षेत्रिया देव्यजनलक्षणशोभनदेशसं-
 यन्धिना हविषा अग्निं यजामहे । नोऽन्माकमयं अपशोशुचत् विनश्यतु । सुक्षेत्रिया शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं तद्विषया इच्छा सुक्षेत्रिया
 'सुप आत्मनः स्वच्' 'न छन्दस्सुपुनस्य' इति तदीर्षयोर्निषेधः । व्यत्ययेनेलम् । रयजन्तात् 'अप्रत्ययात्' इति भावेऽकारप्रत्ययः
 ततष्टाप् । 'सुपां सुउह्' इति वृत्तीयाया छुह् । एवशुचत्त्रापि । यद्वा शोभनं क्षेत्रमस्मालीति सुक्षेत्रिया 'इयाडियाजीकारणा-
 मुपतंर'पान'मिति वृत्तीयाया इयाजादेशः ॥ प्रयद्गन्दिष्ट इति—यद्यथा एषां स्तोत्राणां मध्ये अयं कुत्सः प्रमन्दिष्टः प्रकर्षेण स्तोत्र-
 नामः एवमन्माकामः अन्माकीनाः मूरयः स्तोतारथ प्रकर्षेण स्तोत्रतमा भवन्ति । अन्यत्समानम् । भन्दिष्टः भन्दतिः स्तुतिर्मा ।
 भदि कल्याणे मुरेचेति धातुः । अस्माचुजन्तात् 'सुछन्दसि' इति इष्टर् 'तुरिष्ठेभ्यस्तु' इति वृत्तलोपः । अस्माकातः अस्माकं
 संचन्धिन् आन्माकाः । 'तसिचन्धि' च गुप्माकासाकौ' इत्यस्माकादेशः । छान्दसो नक्प्रत्ययस्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-

पाठा०—१ पर्वतीत्रयेति यार्गिकादित्ये ।

साद्ब्रह्मभानः । 'आलसेत्पुरु' न्यानिवदादेशेऽपि मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वम् । यद्वा यद्गीबहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य
 दृष्टत्वात् मयाचायैणातिदिश्यते ॥ प्रयत्ने जम इति—हे अग्ने, यद्यस्मात्ते तव मूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपीत्रादिरूपेण बहु-
 विधा भवन्ति ततो वयं च ते तत्र स्तोतारः सन्तः प्रजायेमहि पुत्रपीत्रादिभिरुपेता भवेम । जायेमहीति प्रार्थनायां लिङ् । इयनि
 'शालनीजो'इति जादेशः । अद्गुपदेशाहसर्वथातुकातुदात्तत्वे इयनो निलादाद्युदात्तत्वम् ॥ प्रयदग्ने इति—सहस्रतः सहनवतः
 शत्रून्गमिभवतोऽग्नेर्भानवो दीप्तयः विश्वतः सर्वतः सर्वसादपि प्रदेशात्प्रयन्ति प्रकर्षणोद्गच्छन्ति । यद्यस्मादेवं तस्मात्तेनाभितेजसा
 अस्मदीये अयं नश्यतु । 'इणो यण्' इति यणादेशः ॥ त्वं हीति—हे अग्ने, त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुख सर्वतोऽब्जाल, तव
 मुखान्यानीयानां ज्वालानां न कुनापि प्रतिहतिरस्ति । अतो हे विश्वतोमुखाने, विश्वतः सर्वतः सर्वसादपि उपद्रवजातात्परिसू-
 रसि अस्माकं परिग्रहीतासि परिग्रहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत्समानम् ॥ द्विपो न इति—हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखाने,
 नात्रेव नारा नदीमिव द्विपः शत्रून्तोऽस्मानतिपारय अतिक्रम्य शत्रुरहितं देशं प्रापय । नात्रेव 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्त-
 त्वम् । पारय । पारतीर कर्मसमाप्तौ ॥ स नः सिन्धुमिति—पूर्वाक्ति एवार्थः । पुनरपि दाढ्याय प्रार्थ्यते । हे अग्ने, स त्वं नो-
 ऽस्मात्प्रापया नारा सिन्धुमिव स्वस्तये क्षेमार्थं शत्रुपर्यं शत्रुगतिक्रम्य पारय । शत्रुरहितं प्रदेशं अस्मान्प्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादा-
 द्नोऽस्माकं अयं पापं च अपश्युश्चत् अस्त्योपक्रम्य असच्छत्रुः शोक्युक्तो भवतु । नावया 'आहयाजयारामुपसंख्यानम्' इति
 वृत्तीयाया अचारादेशः । 'उपोत्तमं रिति' इत्यकारस्योदात्तत्वम् । पर्ये । पू पालनपूरणयोः लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति षपः

न्दुभासः । 'सिन्धूलं लेटि' इति बहुलचनत्विप् गुणः 'इयचोऽस्तस्तिडः' इति दीर्घत्वम् ॥ याः फलिनीरिति—याः फलिनीः फलन्यः या अफलाः फलयविताः या अपुण्याः पुष्परहिताश्च याः सुधिणीः पुष्पवत्यः इहस्पतिर्मन्त्राभिमानीदेवः तेन प्रयुता अनु-शाताः ता नः अस्मानंहसो युञ्जन्तु ॥ वधेन दस्युमिति—हे अग्ने, वधेन आयुधेन दस्युसुपथपयितारं ग्रहिचातयस्य प्रणाशय । हीति पूरणः । वयः कृष्णानः तन्वे शरीराय स्वायै स्वकीयाय अथवा स्वायै तन्वे यजमानादिरूपाय पुत्राय वयोऽन्नं कुर्वाणः यद्यन्मालहसद्युनाम्ने, देवान्पिपतिं तर्पयति । हे वृत्तम नेदृतमाग्ने, स त्वं वाजे संग्रामे असान्पाहि रक्ष ॥ वयं त इति—हे अग्ने, ते त्वां वयसुर्यैः शस्त्रैः विधेम परिचरेम । वयं हवैर्हविर्भिन्निधेम । हे पावक शोषक, हे भद्रशोचे कल्याणदीप्ति, अस्मे असम्भ्यं वि-श्वारं विश्वैरणीयं रयिं धनं समिन्व प्रापय । अस्मे असाहु विद्यानि प्रविणानि धेहि स्थापय ॥ अस्माकमग्न इति—हे अग्ने, अस्माकं अधरं शुपस्य सेवस्य । हे सदसःशूनो बलस्य पुन, विपथस्य त्रिषु क्षित्वादिस्थानेषु स्थितं हव्यं हविर्शुपस्य । यद्वा अधरं हविरिति योग्यम् । अहिसितं हविरित्यर्थः । वयं यजमानाः देवेषु मध्ये सुकृतः शोभनापूर्वकतोरः स्वाम भवेम । विवरूथेन वाचिष्वादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन शर्मणा सुत्वेन, त्रिच्छदिच्छेण गृहेण वा नः पाहि रक्ष ॥ अन्नत्वं विद्यानि इति मन्त्रद्वयमभिगु-रुप्रकरणे न्याय्यात्वम् ॥ अग्निस्तुविश्वस्तममिति—अग्निस्तुविश्वस्तमं अतिशयेन बहन्नं तुवित्रन्नाणं बहुल्लोत्रं उत्तमं उत्कृष्टं अदूर्तं शुभ्रिर्हसिनं श्रावयत्यति श्रावयति विश्रुतान्करोति पत्नीन्यालयित्वन् पिद्वन् इति स्वकर्मणा पितृणां प्रत्यापक इति श्रावय-त्यतिः तथाविधं पूरं दाशुपे हवींषि दत्तवते यजमानाय ददाति ददातु ॥ अग्निर्ददातीति—यः पुनः युथा युद्धेन युभिः परिजनैः

मसाह शूनमिभमति सत्पतिं सतां पातारं तथाविधं शुभ्रं अग्निर्ददाति असभ्यं ददातु । किंच अपिः रघुव्यदं रघुर्लघुः सद्रो जवो
यस्य तं जैतारं शत्रूणां अपराजितं शत्रुभिः अलं अतति सततं गच्छतीत्यल्योऽथः तं ददातु ॥ सूर्यो न इत्ययं मन्त्र औपासनप्रकरणे
ज्यारयासने ॥ जोपा सवितरिति—हे सवितः सर्वस्य प्रेरक सूर्य, जोप असास्तुत्यादिकं सेवस्य । यस्य ते तत्र हरः रसहरणशीलं
तेजः शतं सर्गान्निद्रुयज्ञान् प्रति अर्हति योग्यं भवति । यद्वा प्रकाशनादिद्वारा पूजयति । स त्वं नोऽस्मान् पतन्त्याः शत्रुभिर-
म्नासु क्षिप्यमाणाया दिद्युतः । वज्रनामैतव । द्योतमानायाः शक्तेरायुधात् पाहि रक्ष ॥ चक्षुर्न इति—सविता प्रेरकः देवः
नः अस्माकं चक्षुः प्रकाशरुमिन्द्रियं इन्द्रियानुग्राहकं तेजो वा दधातु । उत अपिच पर्वतः इन्द्रसहचरः पर्वताख्योऽपि देवः
नः अस्माकं चक्षुर्दधातु । घाता सर्वस्य विघाता आदित्यागामन्यतमथ नः अस्माकं चक्षुर्विदधातु ॥ चक्षुर्नो धेहीति—नोऽस्माकं
चक्षुषे रूपोपलब्धिकारणायेन्द्रियाय चक्षुः प्रकाशकं तदनुग्राहकं तेजः हे सूर्य, धेहि विधेहि कुरु । यद्वा न इति व्यत्ययेन बहु-
वचनम् । चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नः मह्यं चक्षुरिन्द्रियं वा तेजो वा हे सूर्य, धेहि प्रयच्छ । तनुभ्यः अस्माकं शरीरेभ्यस्तनयेभ्यो
या विल्यै विल्यानाय प्रकाशनाय चक्षुः तदीयं प्रकाशं विधेहि । यत एवं तन्मात्कारणात् तदीयेन तेजसा वयं च इदं सर्वं
जगत् संपश्येम सम्पद्रष्टारो भवेम । विपश्येम च विविधं च सविशेषं द्रष्टारो भवेम ॥ सुसंहसमिति—हे सूर्य, सुसंहसं शत्रु
संद्रष्टारं त्वा तां वयं प्रतिपश्येम प्रत्येकं द्रष्टारो भूयास । तथा नृचक्षतः नृभिर्गनुच्यैः अस्माभिर्द्रष्टव्यान् परार्थान् विपश्येम
विद्रष्टारो भवेम । यद्वा नृचक्षतः नृणां शत्रुमनुष्याणां हितकाः सन्तो वयं विशिष्टज्ञाना भवेम ॥ अथाग्निर्दृषां विवाहः स्तुयते ।

उदीर्घ्वीत इति—हे विधावसो, अतःस्नात् कन्यासमीपात् उदीर्घ्वं उचिष्ट । हि यसात् एषा कन्या पतिवती मया पत्या तद्वती संजाता अत उदीर्घ्वेति वा अतःशुद्धो योज्यः । विधावसुं एतन्नामानं गन्धर्वं तां नमसा नमस्कारेण गीभिः स्तुतिभिश्च ईडे स्तौमि । यदि एनां विहाय कां स्त्रीकरोमीति यदि श्रेये तर्हि अन्यां पितृपदं व्यक्तामिच्छ । पितृपदं पितृकुले स्थितां च्यक्तां अनृष्टेति परिस्फुटां विगताङ्गनां वा स्तनोद्गमादिराहित्येन अप्रीढामित्यर्थः । स तादृशः पदारथो अयुषा जन्मना ते तव भागः रुत्सितः तस्य तं भागं विद्धिजानीहि लभस्वैत्यर्थः ॥ उदीर्घ्वीतो विधावसो इति—अतोऽस्माच्छयनात् हे विधावसो कन्या-स्वामिन् गन्धर्वे, उदीर्घ्वं उन्नच्छ । ईरं गतौ आदादिकः अयुदाचेत् तद्य लोटि रूपम् । विधावसुर्नाम गन्धर्वः कन्यानामाधि-पतिः यतः लभामि तेन कन्यामिति हि मन्त्रः तादृशदेव, तां नमसा नमस्कारेण ईढामहे स्तुमः । स तमन्यां प्रफर्ष्यं प्रथमव-यसं वृहन्नितम्बां कन्यामिच्छ मे जायां पत्या मया सह पुनः संयुज । (जायां मां पत्या सह पुनः संयुज) ॥ गन्धर्वस्य विधावसोर्मुमुक्षुमसीति—तां प्रपन्निति—हे पूषन्, यस्यां मनुष्याः वीजं वषन्ति शुक्रमुत्सृजन्ति तां मे शिवतामां अतुकूलतामां कृता एरयस्व प्रेरयस्व । भार्या मे श्रोस्ताहयेत्यर्थः । भार्यायां हि वीजं वषन्ति अन्यत्र निषेधात् भार्या विशेष्यते । या नः 'अप्यदो ब्रयोश्च' इत्येकस्मिन्बहुवचनम् । मर्लं ऊरु विश्रयाते पञ्चमो लकारः । विश्रयाते विश्रुष्टो कुर्यात् तदा हि योनिचिहृता भवति । यस्यां चैवंभूतायां उग्रन्तः कानवमाना भूत्वा शेषं प्रहराम प्रक्षिपेम । पूर्ववद्बहुवचनम् ॥ यो गर्भमोपधीनामिति—यो गर्भं यः पर्वन्त्यः ओपध्यादीनां गर्भं कृषोति । अर्बतामित्यत्र पुंस्त्वं न विचक्षितम् । पुरुषशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि । तस्यां अर्ब्यां

च पुरुष्यां च धेनुके दद्युरिति ॥ अहं गर्भमिति—अहं होता ओषधीषु शाल्यादिषु फलार्थं गर्भमदधां धारयामि । विश्वेषु सर्वेषु धन्येष्वपि भुवनेषु भूतजातेषु अन्तर्मध्ये अहमेव गर्भं धारयामि । तथा पृथिव्यां प्रजाः सर्वान्मनुष्यान्अहं अजनयं जनयामि । जनिभ्यो जायान्यः अपरीषु अन्यासपि स्त्रीषु पुत्रानहमजनयं जनयामि । मत्साध्येन योगेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजननेहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ प्राणतेरेत इति—अतः कारणत्वात् प्राणे रेवो दधामि ॥ यथा पृथिवीति—यथा पार्थिवेषु अरण्यादिषु अभ्यवस्थानात्पृथिव्यग्निगर्भोच्यते । यथा बुलोकैर्इन्द्रः प्रधानभूतस्य गर्भत्वेन निरुच्यते । यथा वायुर्दिग्भ्यो भवति तेनासावपि दिग्गर्भः यथासामेते गर्भा एवं अहं ते गर्भं दधामीति । इति मन्वार्थः ।

अथ गर्भोधानप्रयोगः । पतिः पूर्वोक्तित्यादिषु दंपत्योरनुकूले नक्षत्रे गर्भोधानं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—यजमानः प्रातरभ्यङ्गस्नानं कृत्वा पत्नीमपि नवोदकुम्भसलिलैः सप्तदृत्तिकापञ्चपङ्खवपञ्चत्ववसहितैः स्नापयित्वा तथा सह मङ्गलवस्त्राभरणादिकं धृत्वा आचम्य स्वस्तिवाचनाभ्युदयिके कृतोपासनाधि प्रतिष्ठाप्य गर्भोधानार्थं प्रजापत्यहोमं करिष्ये । तत्र देवतापरिग्रहार्थमित्यादिचक्षुषी आग्नेनेत्यन्तमुक्त्वा प्रजापतिं चरुणा विष्णुं गृध्वारं प्रजापतिं चाज्येन शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि सद्यो यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्धयमग्नावाधाय परिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा प्रजापतये स्ना जुष्टं निर्वपामीत्याद्याज्यभागान्तं कृत्वा पत्न्यान्वारभ्यः प्रजापतयेस्नाहेति चरुणा हुत्वा लस्त्वाच । विष्णुर्गोनिमिति तिसृणां सप्तविष्णुरनुष्टुप् । विष्णुर्गोनि कल्पयतु सप्तारूपाणि पिबतु । आसिचतु प्रजापतिर्धोत्वा गर्भं दधातु ते स्वाहा ॥ गर्भं धेहि सिन्धुवाहि गर्भं धेहि सरस्वति । गर्भं ते अश्विनो

देवागार्थनां पुष्करसजायाहा ॥ हिरण्यपीं अरणीयं निर्गन्थीती अश्विनो । तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सृत्वे स्वाहा ॥ नेज-
 मेपेति तिष्णानां सद्या विष्णुरनुष्टुप् ॥ नेजमेपु परीपलु सुपुत्रः शुनुरापत । अक्षै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान्खाहा । यथेयं
 पृथिनी सुपुत्राना गर्भमादुधे । एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सृत्वेखाहा ॥ विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्थी गवीन्याम् । पुमांसं
 पुत्रानार्थेहि दशमे मासि सृत्वेखाहा ॥ सर्वत्र विष्णव इदं नममेति त्यागः । यजापते हिरण्यगर्भः यजापतिस्त्रिष्टुप् । यजापते न
 लडेवानुन्यो विश्वा ज्ञातानि परि ता न्भूव । यत्कामात्ते शुहुमल्लत्रौ अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा । यजापतयइदं० ।
 इति सप्तग्याहुतीर्हुता नचदेवताया इदं नममेति प्रत्येक्युदेशत्यागी कृत्वा । अपन इत्यष्टर्वस्य सूक्तस्य कुत्सोऽधिर्गायत्री । अप नः
 ओष्टुचदुधमर्षं शुश्रुग्न्था रुयिम् । अप नः शोष्टुचदुधम् ॥ सुश्रोत्रिणा सुगातुया वंसूया च यजामहे । अपनः० ॥ त्रयद्भन्दिष्ट
 एषां प्राम्नाकांसथ सूर्यः । अपनः० ॥ त्रयत्तै अग्ने सूर्यो जार्येमाहि प्र तै वृयम् । अपनः० ॥ त्रयदुधेः सहस्रतो विथतो यन्ति
 मानवः । अपनः० ॥ त्वं हि विथतोमुत्त विचरतः परिभूरसि । अपनः० ॥ द्विषो नो विथतोमुखाति नावेवं पारय । अपनः० ॥
 स नः सिन्धुमिष नावयार्तिपर्णा सुत्तये ॥ अपनः० ॥ १ ॥ अनेन पद्भया सूर्यानमामिषुड्य । याः फलिनीरित्यस्याधर्वणो मिय-
 गोपधयोनुष्टुप् । याः फलिनीर्या अफला अणुष्या यार्ध पुल्पिणीः । बृहस्पतिप्रसृतास्तानो सुन्वन्तर्हसः ॥ इमं मन्त्रं जपित्वा फल-
 यदानं कुर्यात् । वधेन दस्युमिति पठर्वस्य सूक्तस्य वसुश्रुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् । वधेन दस्युं य हि चालवस्तु वर्यः कृष्णानल्लन्वेडु स्वायै ।
 विषेहि यत्सहसस्युन देवान्सो अग्ने पाहि वृतम् वाजे अस्मान् ॥ वयं ते अय उक्थैर्विधेम वयं हृन्वैः पवक भद्रशोचे । अस्मे रुयि

त्रिभुवनं मर्मिन्वासे विधाति त्रिधाति धेहि ॥ अस्माकंमत्रे अचरं जुषस्य सईसःसूनो त्रिपथस्य हृव्यम् । वयं देवेषु सुकृतः
 म्याम् शर्मणा नक्षिन्लूधेन पाहि ॥ विधाति नो दुर्गहं जातवेदुः सिन्धुं न नावा दुरितार्तिपरिं । अत्रे अत्रिवचनमसा गृणानोडुं
 माहं बोध्यतिता वृत्ताम् ॥ यस्माद् इदा कीरिणा मर्न्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीभि । जातवेदो यशो अस्माद्यु धेहि प्रजाभिरभे
 अमृतनर्मभ्याम् ॥ यस्मै त्वं मुकुते जातवेद उलोकमत्रे मृणवस्योनम् । अश्विनं सपुत्रिणं वीर्यन्तं गोमन्तं रुयि नश्यते स्वस्ति ॥१॥
 अग्निस्तुविश्वनस्तममिति द्वयोर्मयवोऽग्निरुष्टुप् । अग्निस्तुविश्वस्तमं तुविश्वानामुष्टुमम् । अतूतं श्रावयत्यति पुत्रं देदाति
 द्राशुपं ॥ अग्निर्देदाति मत्पति मासाहृ यो युषा श्रुभिः । अश्विरत्यं रथुष्यदुं जेतारुमर्परजितम् ॥ एताभिरग्निमुपस्थाय श्विष्टकृ-
 दादिहोमशेषं ममाप्य । मूर्यो नो दिवस्पत्तिवति पञ्चचंस्य सूक्तस्य चक्षुः सूर्यो गायत्री । अनेन पत्न्यासह सूर्योपस्थानं कृत्वा
 ब्राह्मणान्मोजपित्ता तेभ्यः म्वस्त्ययनपूर्नरुमाश्रिपं श्हीत्या शुद्धीत ॥ ततः सायंकालीनतिल्यकर्मनन्तरमुनौ शुक्लान्वराणि धृत्वाजुलेप-
 नमाल्याभरणादिभिः शरीरे अलंकृत्य खलंश्रुतशुभ्रपितगन्धमाल्यामलदीपयुक्तमभ्रं गृहं प्रविशेताम् । ततो यजमानः अभ्रं
 जन्तुर्जितं सुपुत्रस्पशं वितानोपरिमण्डितं पर्यङ्कमारुह्य प्रागुक्ते शोभने सुहृते स्त्रियमारोप्य अश्वगन्धाकलकं दुर्वाकलकं वा सूक्ष्म-
 वरे निक्षिप्य । उदीर्ष्येतिद्वयोः सूर्यामावित्री सूर्यासावित्री त्रिष्टुनन्याशुष्टुप् । उदीर्ष्यातः पतिवतीष्टोपा विश्वार्कसुं नर्मसा
 ग्नीभिशीष्टे । अन्यामिन्ऽ पितृपदं व्यक्तं स ते भागो जुष्टुपा तस्य विद्धि ॥ उदीर्ष्याते विधावसो नर्मसेळ्यागहे त्वा । अन्या-
 मिन्ऽ प्रकृर्ष्ये सं ज्ञायां पत्यां एजु ग्वाहा ॥ आभ्यां स्वाहान्ताभ्यां वायव्यभागे उपविष्टाया दक्षिणसव्यनासाविलयोर्पथारुमे-

कृत्वा मृचं पठन् तद्रसं सिक्तत्वा तद्रसे उदरंगते सति तामाचान्ताष्टुपेयात् ॥ तत्रायं क्रमः—मध्यरात्रान्ते गन्धर्वस्य विश्वावसो-
 प्रुरमसि इति मन्त्रेणोपस्थमभिमृश्या चिष्णुर्योनिमिति क्रत्त्रयं नेजमेपेति क्रत्त्रयं च पठन् लिङ्गमण्डपं च स्पर्शयित्वा । तां
 पूषधित्सस गुर्यासावित्री मूर्यासावित्रीविष्टुम् । यो गर्भमित्सस यसिष्ठः पर्जन्यो गायत्री । अहं गर्भं प्रजावान्प्राजापत्यो भर्गो
 इन्द्रो वा विष्टुम् । तां पूषन्तिवर्तमाभेरपल्ल यस्यां वीजं मनुष्या इ वरन्ति । या नं ऊरु उशती विश्रयति यस्यामुशन्तः प्रहरीम्
 शेषम् ॥ यो गर्भमोषधीनां प्रजां कुणोत्सर्वताम् । पर्जन्यः पुकुपीणाम् ॥ अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु शुर्वनेष्वन्तः । अहं
 प्रजा अंजनयन्त्यिव्यामहं जनिभ्यो अपरीपुं पुत्रान् ॥ इति मन्त्रान्वापित्वा सकृदुपगच्छेत् । ततः प्राणे ते रेतो दधाम्यसावि-
 त्यनुप्राण्य—यथा भूमिरग्निगर्भो यथा घोरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्यथा दिशां गर्भे एवं ते गर्भे दधाम्यसाविति स्त्रीहृदयमभिमृश्या-
 चामेव । मन्त्रे अमोपदस्थाने स्वनामोचरेत् । ततः प्रातर्नित्यकर्म निर्वर्त्य कर्मान्ते कर्तव्यं स्वस्तिवाचनं पूर्ववच्छुर्यात् ॥ इति नृसिंहीचे
 प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे गर्भाधानम् ॥

अथ पुंसवनप्रकरणम् । श्रणमामि परमसिंहं पद्माप्रणयैकभाजनं वरदम् । जननाय भवति जगतां यन्नाभीपद्म पुंस-
 वनम् ॥ लक्ष्मीनृसिंहं भगवन्भवति स्थिरभक्तिभागभवति । यः स तु पुरुषविशेषो मायानवलोभनाय संभवति ॥ अधेदानीं
 पुंसवनानवलोभनयोर्विधिरभिधीयते । तत्र तिथ्यादिनिर्णय उच्यते श्रीधरीये—‘कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथ
 वा मासे एतीगतौ तुषारकिरणे पुष्येऽथवा वैष्णवे । हिला कर्कटकं नृयुग्मसवलामन्येचरिक्ते तिथौ शुद्धे नीधनधासि शुक्रशश-

शुद्धिन्मन्त्रिणां वासरे' इति । अर्थः—असिद्धविषये सुस्थापिते गर्भे वृत्तीये मासि पुंसवनं कुर्यात् । अथवेति मासालाभे विधि-
 क्यते—अथवा वृत्तीयमासालाभे चतुर्थे पण्डश्टमे वा कुर्यादिति विशेषः ॥ तदाह बृहस्पतिः—'गर्भस्य स्थापने कालस्तृतीये
 मासि चोदितः । षष्टेरन्यत्र गृष्टेस्तु षष्ठे मास्यथाष्टमे' इति । गृष्टिः सकृत्प्रसूता । तथोक्तम्—'गृष्टिः सकृत्प्रसूता स्यात्'
 इति । वराहः—'वृत्तीये मासि कर्तव्यं गृष्टेरन्यत्र शोभनम् । गृष्टेधर्तुर्मासे तु षष्ठे मास्यथाष्टमे' इति । नृसिंहस्तबाह—
 'वृत्तीये मासि कर्तव्यं प्रथमे गर्भसंभवे । अङ्कुरस्य तु सद्भावाद्बहूनां संपतं त्विदम् ॥ प्रतिगर्भं तु तत्कुर्यादिति जैमिनिमापितम् ॥
 प्रथमं पुंसवः कार्यः सार्धं सीमन्तकर्मणा । सीमन्तोन्नयनस्योक्तमासपारर्क्षराशिषु ॥ पुंसवं कारयेद्द्विद्वान्सर्वैकदिनेऽथवा' इति ।
 बृहस्पतिरस्याह—'सीमन्तस्य समुद्रिष्टः कालो नक्षत्रपूर्वकः । प्रतिगर्भं पृथकार्यं सर्वं पुंसवने शुभम्' इति । कुर्यात्पुंसवन-
 मित्यस्य प्रयोजनं गर्भेशुद्धिः । तथाह मनुः—'गर्भद्वौर्जातकर्मचौलमीञ्जीनिचन्धनैः । त्रैतरेच्ययनेनैव द्विजोऽयद्युपयुज्यते'
 इति ॥ किञ्च—कुर्यात्पुंसवनमिति वर्षविशेषराहित्येनोक्तलाञ्छद्राणामपि पुंसवनस्य कर्तव्यता गम्यते । तदाह बृहस्पतिः—
 'वर्धिष्णुनां चतुर्थानामपि कर्तव्यतां गतम् । अमन्त्रकं तु कर्तव्यं पुंसवने च शुभार्थिनाम्' इति । इह मासि कुर्यादिति मासप्राधा-
 न्येनास्य विहिततात्पर्युक्त्युक्तौल्लेखेऽपि पुंसवनस्य कर्तव्यता गम्यते । बृहस्पतिः—'मासिप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः ।
 न दोषकृत्तदा मासलक्षणो बलवानिति' । स्त्रीततनौ तुपारकिरण इत्यनेन बलवति चन्द्रे कर्तव्यमित्यभिसंहितम् । तत्र लल्लः—
 'प्रतिपरपूर्वदशाहं मध्यबलः शीतगुः सिते पक्षे । संपूर्णबलः पूर्णः कृष्णे पक्षे च पञ्चमी यावत्' इति ।

अथ नक्षत्रविचारः—‘पुण्येऽथवा वैष्णवे’ इति । अत्र वराहः—‘हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसु मृगशिरस्तथा पुष्यः । पुंसंह-
केषु कार्येष्वेतान्येव हि शुभानि धिष्णानि’ इति । नृसिंहः—‘अपि पुंगवनं कार्यं दंपत्योरनुकूलमे । जन्मादि वर्जयेदाद्याद्यं-
शकं विपदादिषु’ इति ॥ अथ राशयः—‘हिला कर्कटकं नृगुग्ममवलामन्येषु’ इति । नृगुग्मं मिथुनम् । अवला कन्या ।
एतांस्त्रीत्राशीन्वर्जयित्वा अन्येषु नवराशिषु पुंसवनं कार्यम् । तथाच बृहस्पतिः—‘कुलीरं मिथुनं कन्यां हित्वा श्रेषाः शुभावहाः’
इति । कन्याराशौविशेषमाह बृहस्पतिः—‘अनुक्ते चापि राशौ तु शुभं स्याच्छुभधीक्षिते । कन्यायां न प्रशंसन्ति शुभदृष्टे युतेऽपि
वा’ इति ॥ अथ तिथयः—‘अरिक्ते तिथौ’ इति । चतुर्थीनवमीचतुर्दशो रिक्तालक्ष्यतिरिक्ते तिथावित्यर्थः । तदाह नृसिंहः—
‘रिक्तां च पर्व नवमीं त्यक्त्वा पुंसवने शुभाः’ इति ॥ अथाष्टमशुद्धिः—‘शुद्धे नैधनयाग्नि’ इति । नैधनेऽष्टमस्थाने शुद्धे
सर्वग्रहरहिते सर्वात्यर्थः । तथाच बसिष्ठः—‘अष्टमस्या ग्रहाः सर्वे नेष्टाः स्युस्ते शुभावहाः । एवं सम्यक्परीक्ष्यैव कुर्यात्पुंसवनक्रि-
याम्’ इति ॥ अथ नारमिधिः—‘शुक्रशशशुद्धिन्मन्त्रिणां वासरे’ इति । शुक्रसोमबुधबृहस्पतीनां चारेवंशेषु च पुंसवनं कार्यम् ।
तदाह बृहस्पतिः—‘गुरुशुक्रबुधेन्दूनां त्रेकाणदिवसांशकाः । तेषामुदयहोराश्र पुंसवेऽतिशुभावहाः’ इति । विधिरत्नेषु—‘तिष्ये
वैष्णवमे विद्युद्दनिधने शुकेन्दुदृष्टे युते लमे तरिवसे गमेन्दुभवनस्त्रीभ्योऽन्यलभं शुभम् । पूर्वोक्ते सुरपूजिते व्ययगते दृष्टे चतुर्थे
विधावेतत्पुंसवनं परत्र विधिना मासे वृत्तीये ततः’ इति । तथाच माघवीये—‘कुर्यात्पुंसवनं स्मारमणभे पुष्येऽपि वा सद्ब्रह्मलभस्ये

निषेधे ग्रहेण रहिते मासे वृत्तीये बुधः । शक्ती दृष्ट्युदयो सितामृतरुचोरत्र क्रमात्कीर्तिता वीणा कर्कटकन्यका न शुभदा पुराशयो-
 ड्न्ये दुःशाः' इति । वीणा मिथुनराशिः ।

कारिका—'वृत्तीये गर्भसंस्कारो मासि पुंसवनं भवेत् । आद्यो गर्भो न विज्ञानस्त्वृत्तीये मासि वै यदि ॥ चतुर्थे मासि कर्तव्य
 आद्यगर्भे स्मृतो विधिः । सादाभ्युदधिकं पूर्वं गर्भिण्या एकभोजनम् ॥ अथापरेद्युस्तिप्यर्थे पत्रीं कृत्वा समीपतः । आत्मनो दक्षिणे
 पार्श्वे प्रत्यगानद्दहाजिने ॥ गर्भिण्युपविद्येत्स्नाता जयन्तवचनं यथा । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं प्र-
 जापतय इत्यथ । कृताज्यभागपर्यन्तमघातादि पूर्ववत् ॥ समानरूपवत्माया गोर्दधि प्रसृती क्षिपेत् । पूर्वेद्युः संभृतं यदधि तदेव
 प्रसृतिपरिमितं धन्याः प्रसृती क्षिपेदित्यर्थः । प्रसृतिर्नाम परस्परसंस्पृष्टाकुञ्चिताद्भुलिपाणिः । 'पाणिर्निकुञ्चः प्रसृति'रित्यभिधानात् ।
 तादृश्या गोरभान्धेदन्यस्या गोर्दधि क्षिपेत् ॥ माण्डयं यवं च त्रिः पृच्छेत्किंपिबसीति ताम् । त्रिः पुंसवनमित्युन्वा प्राश्वैवं
 प्रसृतिनयम् ॥ अण्डरूपेण मापी लः शिशुरूपेण वै यवः । परिमण्डलगेहस्य छायायामुपवेश्य ताम् ॥ सिचेद्दूर्वारसं तस्या दक्षिणे
 नासिकाविले । प्रजावजीवपुत्राभ्यां सूक्ताभ्यां वा तदिष्यते ॥ अन्ये त्वाद्दुरिदं कर्म सर्वं स्यात्परिमण्डले । एकदेशं चरोर्हुत्वा प्रजापतय
 इत्यथ ॥ यत्ने युधीम इत्यस्या दूरेशे पाणिना स्पृशेत् । भवेत्स्वष्टकृदाद्यस्याः पतिर्वा देवरोपि वा ॥ कर्ता स्यादेवरस्तद्वत्तस्याः
 पत्युरसंभवे । आरर्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः' इति । इदमत्र गृह्यम्—'वृत्तीये गर्भमासे तिव्येणोपोपितायाः सरूप-
 वत्माया गोर्दपनि द्वौ द्वा ए मापी यवं च दधि प्रसृतेन प्राशयेत्किंपिनसि किंपिबसीति यद्वा पुंसवनं पुंसवनमितितिः प्रतिजानीयादेवं

श्रीन्त्रयज्ञानधान्य मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीतामोषधीं नक्तः करोति प्रज्ञानजीयपुत्राभ्यां हेके प्राजापत्यस्य
 स्यात्कीपारुण्य दुरा हृदयदेशमस्ता आलभेत । यत्ते सुशीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ । मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पौत्रमघं निया-
 मिति' इति । अस्वार्थः—वृत्तीये इति । गर्भमहितो मासो गर्भमासः । तिष्येणेति 'नद्यत्रे च छुपि' इत्यधिरूपे तृतीया । तिष्येणेति
 प्राशनकर्मणा सरूप्यते तस्य मधानलात् । नोपप्रायेण तस्य गौणलात् । तेन पुनर्वसुनोपोषितायाः पद्मयास्तिष्येणेदं कर्म करोति ।
 तत्र प्राजापत्यस्य व्यालीपारुक्ष्याज्यभागान्तं कृत्वा वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । समानं त्वर्पं यस्य स तरूपः सरूपो वत्सो यस्याः सा
 वयोक्ता । गोग्रहणं सरूपमत्माया अभावेऽतरूपवत्या प्राज्ञा नाऽमरूपवत्सां त्यजेदित्येवमर्थम् । द्वाद्वाधिति वीप्सावचनं कथम् ।
 प्रतिग्रहणं त्रिद्विष्यत्तं माया साक्षात्तमिति । यदि वीप्सा न क्रियेत तर्हि श्वालीत्यदवन्धेव मापयोर्येवस्य च प्रक्षेपः स्यात् तस्य सप्तमी-
 निर्दिष्टत्वात् । तन्मादावृत्त्यर्थं वीप्साद्विर्वचनम् । पुनर्दधिग्रहणं दग्धः प्राशनार्थम् । अन्यथा पूर्वस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वाद्दग्धः प्राशनं
 न स्यात् । प्रयत्ने दधि प्रक्षिप्य तस्मिन्दधनि मापयवानां प्रक्षेपणार्थं पूर्वं दधिग्रहणम् । अण्डरूपेण मायी दद्याच्छिन्नरूपेण यवं
 तथा रष्टलात् । किं पितृमीति प्रश्नः । पुंसवनमिति प्रतिग्रहणम् । तत्र प्रतिग्रहे त्रिग्रहणमाचार्येण कृतं अतस्तस्यैव त्रिलप्राप्तौ
 उभयोस्तुल्यतज्जापनार्थमुभयत्र वीप्साद्विर्वचनम् । तेन प्रश्नोऽपि त्रिर्वाच्य इति सिद्धम् । अनेन विधिना त्रीन्यष्टतान्प्राशयेत् ।
 षड्भिन्यष्टते प्राप्ते त्रयः प्रष्टव्यास्तुल्यपर्याणौ विधीयन्ते । कर्मान्तरत्वात्कालान्तरप्राप्तवानन्तर्पार्थोऽथशब्दः । इदं तनवलोमनं
 दग्धः । 'माहं पौत्रमघं निया'मिति मन्त्रलिङ्गात् । पुनस्तंमन्त्रि अग्नीभनं माहं नियामित्यर्थः । अस्य अस्याः मण्डलागारं कृत्वा

तस्य छायापापुष्वंश्यासा दक्षिणस्यां नासिकायां अजीतां दूर्वा नलः करोति । दक्षिणग्रहणमितरोन्द्रियागामनङ्गज्ञापनार्थम् । अजी-
 तेति गुणनाम । अजीर्णत्वर्थः । माचोषधिः पूर्वत्युपदिशन्ति । नस्तः करणवचनं नासिकायां रससेचनार्थम् । प्रजावता दृष्टो मन्त्रः
 प्रजानात् । जीवपुत्रेण दृष्टो मन्त्रो जीवपुत्रः । यथा मूर्धेति । आ ते गर्भे इति सूक्तं प्रजावान् । अधिरितु इति सूक्तं जीवपुत्रः ।
 आभ्यां युक्ताभ्यामेकं नलः करणमिच्छन्ति । अन्ये तूष्णीम् । हृशब्दोऽभिभवत्वज्ञापनार्थः । प्राजापत्यस्य स्यालीपाकस्यैकदेशं
 द्रुत्वा हृदयदेशं हृदयममीपमस्या आलभेन स्पृशेत् यत्ते इति मन्त्रेण । ततः स्निग्धकुदादिसमापयेत् । इदं कर्म प्रतिगममावर्तते
 गर्भसंस्कारान् । प्रथमगर्भे तृतीयमासि यदि गर्भो न विघ्नतस्तर्हि चतुर्थे क्षुर्वात् । 'विघ्नोते गर्भे तित्ये पुंग्वचनं तृतीये मास्यन्यत्र
 शृष्टे'रिति मारणान् । शृष्टिः प्रथमगर्भा । पञ्चमे मास्यङ्गनिष्पत्तिर्भवति । स्वयमेव चास्य कर्ता—'माहं पौत्र'मिति लिङ्गात् । तदभावे
 देवर इति ॥ अत्र स्मृतिरूपेणाप्याहार्यः—'पुनश्चरेण कार्यं स्याद्गर्भाधानं विपथिता । तथा पुंसवर्साभिन्तवलयश्च विधा-
 नतः ॥ वर्जयेन्मवैरुमाणि विपत्प्रत्यरनैथने । चन्द्रेऽष्टमे प्रयत्नेन वधनाशव्यये तथा ॥ श्रवणेन तु मासेपि तृतीये वा चतुर्थके ।
 मासि तित्येण मतिमान्कुर्यात्पुंग्वचनक्रियाम् ॥ अनमीष्टो यदि भवेत्तित्यस्तु श्रवणेपि वा । सवित्रादिग्रहैः सम्पुग्वलयुक्ते सुहृ-
 त्तके ॥ एते ऋक्षेध भीमन्तो बलिधापि विधीयन्ते । प्राजापत्यमरुत्पौष्पाधिष्ण्ये वापि तसंभवे ॥ अंघ्रिते मण्डलागारे काया
 पुंग्वचनक्रिया । अन्तरागमनं पह्याः द्रुस्तं पूर्वैकपुंग्वपणम् ॥ मापौ यवं च पुंलिङ्गं कृत्वा स्तृलाऽभिमन्त्र्य च । प्राश्रीयात्सा पति-

पाठ०—१ आरित्तमण्डलागारे ।

थापि तस्या नस्यं च संचरेत्' इति । अत्र भगवान्शौनकः—'व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भोऽव्यक्तस्तृ-
 तीये चैवतुर्थे मासि वा भवेत् । तत्कुर्यान्नित्यनक्षत्रे श्रमणे वाथवा स्त्रियाः ॥ जन्मर्थास्तुगणे ज्योतिःशास्त्रव्यवहिते शुभे ।
 नक्षत्रे विदधीतं तिथिनारगुणान्विते । गर्भस्य वैद्यशास्त्रोक्तपोषणानुपरोधतः ॥ पूर्वस्मिन्दिवसे पत्नी हविःपाकाशना भवेत् ।
 धृदिआदं पितुः इत्याद्वयचारि भवेत्तदा ॥ समानरूपवत्साया गोःक्षीरग्रभवं दधि । त्रीन्यवान्मासपट्टं च संपाद्यैतानि निक्षिपेत् ॥
 कंचिद्दुर्दृष्टं च स्मर्णीयानरुचयकम् । दृचाकारं तु सच्छायासंपन्नं परिकल्पयेत् ॥ वधूमपि कृतस्नानां धृतथौताम्बरद्रव्याम् ।
 श्रुतितां गन्धमाल्याद्यैः कृतपुष्पाहवाचनाम् ॥ कृतकोतुरुक्थ्यां तां फारयित्वाथ शोभने । सुहृते ज्वलितं कृत्वा वह्निमौपासनं
 ततः ॥ तत्रान्याधानमारभ्य प्रणीतात्तादनावधि । पुरस्तात्तत्रमाचार्यः प्राजापत्यं चरुं ततः ॥ निरुप्य अपयित्वाज्यसंस्कारवि-
 धिपूर्वकम् । अनुयाजविधानान्तं तन्नं कृत्वा ततो वधूम् ॥ आचान्ततोयां नीसाग्निमात्मानमपिचान्तरा । आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे
 प्रास्तुगीमुपवेद्येत् ॥ ततः करेण संसृष्टो बद्धेऽध्याधानपूर्वकम् । पुरस्तात्तत्रशेषं तु समाप्य च यथाविधि ॥ ततः प्रक्षालितं
 पाणिं भार्यायाः प्रसृतीकृतम् । दध्ना प्रथमिमात्रेण पूरयित्वाथ तस्य तु ॥ दध्मथोपरि निक्षिप्य पुंलिङ्गानुकृतिं यवम् । अण्डानु-
 स्मरिणां मासौ क्षिप्त्वा च यवपार्श्वयोः ॥ ततः किं पिनसीति त्रिविदन्दृच्छेद्दधूं वरः । त्रिःपुंसवनमित्युक्त्वा वधूः सयवमाप-
 कम् ॥ पीला च दधि निःशेषमाचामेदुदकं ततः । अनेनैव प्रकारेण पुनर्दिदधि पाययेत् ॥ ततः शशनतस्तोयमाचामेदवधानतः ।
 एतं पुंसवनं प्रोक्तमथ सनपलोभनम् ॥ तत्कुर्यान्मण्डलागारच्छाये पूर्वकृते तथा । दूर्वापुञ्जं द्यपत्युत्रे द्यपत्युत्रेण कन्यया ॥ पेय-

विष्ठा तु नतत्र पिण्डीठल्य च पाणिना । आदाय तत्पुनः शुद्धवत्च्छन्नं प्रगृह्य च ॥ आते गर्भो योनिमिति चायं मूक्तं खिलो-
 द्रवम् । अयाम्भिरतु प्रथम इत्याद्यं च यथाक्रमम् ॥ खिलमूक्तद्रवमिदं जपिला स्वधानतः । प्रत्यग्देशे स्त्रियास्तित्ठन्दक्षिणे ना-
 स्त्रिकानिले । तथा दूर्गारसं त्रिचैचयोदरगतो भवेत् ॥ उदरस्ये रसे तसिनाचान्तोदक्या तथा । स्पृष्टोऽवदाय जुहुयात्प्राजापत्यं
 चरुं ततः ॥ प्रजापतय इत्येतत्स्वाहान्तं समुदीरयेत् । ततः पाणितलेनास्या हृदयं संस्पृशेत्पतिः ॥ यत्ते सुशीमे हृदये हितमि-
 त्यादिमन्त्रतः । ततः स्विष्टकृदाधूर्ध्वतन्त्रं परिसमापयेत् ॥ प्रतिगर्भमिदं कर्म कार्यं पुत्रीयताखिलम् इति ॥ अस्य प्रयोजनमाहा-
 चार्यः—'प्राथनस्यास्य करणाद्गर्भस्यः संस्कृतो भवेत् । सप्तमान्मासात्प्रागात्मानं न वेत्ति सः ॥ चण्डालीजठरस्योऽपि सप्तवध्रिः स सप्तमे । संरत्यने-
 तीपनायाति कर्मशुक् । अन्यथा सप्तमान्मासात्प्रागात्मानं न वेत्ति सः ॥ चण्डालीजठरस्योऽपि सप्तवध्रिः स सप्तमे । संरत्यने-
 कञ्जन्मानि कर्माणि प्राक्तनानि च ॥ असंपूर्णोऽप्यसान्नेत्रौल्लिखणीजठरे स्थितः । पुंसवे मन्त्रसामर्थ्याद्विनि प्राग्जन्मसंततीः ॥ तस्मा-
 द्युंमन्संस्कारः प्रतिगर्भं प्रवर्तते' इति ॥

अषेदानीमस्मिन्कर्मणि विनियुक्तप्रजावज्जीवपुत्रारूपयोः सूक्तयोरर्थः कथ्यते ॥ आ ते गर्भ इति—हे पत्नि, तव योनिं
 गर्भाशयस्थानं पुमान्गर्भः नाण इषुधिमिव हेतु आगच्छतु । तवोदरे गर्भः दशमासार्हः ते पुत्रो वीरो भूत्वा आज्ञा-
 यत्वां मन्यरप्रादुर्भूतो भवतु ॥ करोमि त इति—अहं ते प्राजापत्यं रेतःसेकं करोमि । स गर्भः ते योनिं हेतु आगच्छतु ।

पाठा०—१ प्रागतीतानि जन्मानि । २ वेत्ति प्राग्जन्मनः स्पृष्टिम् ।

म च अननः अन्वूनाङ्कः पूर्णः पूर्णकालः अश्लेषोऽवधिरः अपद्वुर्वा अपिशाचधीतः पिशाचैरनाधृतश्च आज्ञायताम् ॥ पुमांस्त इति—हे नारि, ते पुमान्धुवो ज्ञायतां चक्ष्यमाणोपेक्षया प्रथमो गर्भस्तावत्पुमान्भवतु । तं च पुमानेवानुजायतां द्वितीयादयोऽपि गर्भाः पुमांश्च भवन्तु । ऋषभाः इत्यभवत्सेचनसमर्थाः विष्ण्वादयः तानि तादृशानि भद्राणि वीजानि नौ आवयोर्जनयन्तु ॥ यानि भद्राणीति—ऋषभाः नोऽन्माकं यानि भद्राणि वीजानि जनयन्ति तैर्बीजैस्त्वं पुत्रान्विन्दस्व लयस्व । सा त्वं प्रमूः प्रसव-
 र्शिला पेशुला फन । यथा धेनुर्वत्सेन मह नित्यं पीयते एवं पुत्रेण नित्यं पीयमाना भव ॥ कामः प्रकृष्टतामिति—कामः कामानां पूरयिता सर्वं ममेदं कर्म प्रकृष्टतां प्रष्टुद्धमस्तु । अपराजितमेव अमोघमेव मे भवतु । हे वायो देव, पुमांसं पुत्रं जन-
 येयमिति यं कामं कामये तं कामं मे समर्थय समृद्धं कुरु ॥ अग्निरेतु प्रथम इति—देवतानां प्रथमः पुरोगोऽग्निः ऐत्वापच्छतु ।
 आगतः मः अस्य अस्याः प्रजां मृत्युपाशान्मुञ्चतु । अयं स वरुणो राजा अनुमन्यतां तदग्निना कियमाणमनुमन्यताम् । इयं स्त्री
 यथा पौत्रं पुत्रनिमित्तमयं व्यमनमुद्दिश्य न रोदात् रोदनं न कुर्यात् ॥ इमामग्निस्त्रायतामिति—गार्हपत्यः गृहपतिसंबन्धी
 देवाहितोऽग्निः इमां कर्षूं त्रायताम् । अस्य अस्याः प्रजां दीर्घमायुः तवतु । किंच जीवतांपुत्राणां माता अशून्योपस्था अशून्यो-
 ल्मजास्तु । तदेव चिदृणोति—माता पौत्रं पुत्रसंचिन्विनमानन्दमभिप्रबुध्यतां तद्विषयज्ञानवती भवतु ॥ मा ते गृहे इति—हे जाये,
 ते तदीये गृहे निशि घोष आन्तप्रलापः मोत्थात् मोञ्चतु । रुदस्यः स्त्रियः ततोऽन्वत्र संविशन्तु । त्वं विकेशी विकीर्णकेशासती
 उमे माचधिष्ठाः उरलाङ्गं माकृष्याः । जीवपत्नी त्वं पतिलोकं पत्युर्पेम गृहे विराल दीप्यस्व । सुमनस्त्वमाना सुमनायमाना भूत्वा

प्रजां पश्यन्ती त्वं पुत्रविशेषगतिवियोगनिमित्तं दुःखं मागाः ॥ अप्रजस्तां पौत्रमिति—न विद्यते प्रजा यस्याः सा अजजाः तस्या माणोऽप्रजस्ता तां पौत्रमृत्युं पुनसंमन्थिमरणं पाप्मानं पापं उतवा अथवा अपं व्यसनं वा एवंविधं पाशं शीर्ष्णः स्रजमिव स्रज उन्मुच्य द्विपद्मः प्रतिशुश्रूषामि ॥ देवकृतं नाराक्षणमिति—देवकृतं देवेन निर्णीयं कृतं ब्राह्मणं ब्रह्मणः संवन्धि कल्पमानं समर्थं संपद्यमानमाप्तयोर्वीर्यं तेन योनिपदः योनीं सीदन्तीति योनिपदस्तव योनिस्थान्निपशाचान् क्रव्यादो मांसाशनान्मृत्यून्यर्भस्य नाशयित्वा हन्मि । अर्धरान्गर्भादिद्वेषेन पातयामि । तत्र पुत्रास्तु दीर्यमायुः प्रजीवन्तु ॥ अथ हृदयस्पर्शनमन्त्रः—यन्ते सुशीम इति—हे सुशीमे सुमर्यादे, तत्र हृदये तत्समीपवर्तिनि कुशो अन्तर्हृदये प्रजापती । तृतीयार्थे सप्तमी । प्रजायाः पालयिन्ना मया यदीर्यं हितं निहितं तद्विद्वांसं ज्ञानवन्तं मामहमेव मन्ये । कथम् । पौत्रं पुत्रनिमित्तमथं व्यसनमहं मा नियां मा यामिपम् । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ त्रयोगः । गर्भमासप्रभृति तृतीये मासि गर्भोभिष्यक्तौ तदनभिष्यक्तौ तु चतुर्थे षष्ठेऽष्टमे वा मासि सीमन्तदिने वा कर्तव्यं पुंगवनगनश्लोमनं च । तत्करिष्यमाणः पतिः पूंशुः पुंसवनाथं समानरूपवत्साया गोस्तदभावे अन्यथा वा गोः क्षीरदध्यर्थं तर्णाकार मापयद्वं यवनयं च संपाद्य वृत्ताकारमविरलच्छायावकाशं गृह्णद्देशं कृत्वा विधिवदाभ्युदयिकं कृत्वा भायां गर्भोभिष्यध्विविरोधिना हविषा विहितकनक्तां कृत्वा नक्षत्रासीसवपरेद्युः पुष्यादावमुक्ते प्रागुक्ते नक्षत्रे मङ्गलश्लातां परिरिक्त्वाहव-

परिधानां प्रापृतत्रावरणीयां भूषणोपभूषितां भार्यां पूर्वकृते शुहे स्वस्य दक्षिणत उपवेश्य ब्राह्मणैः सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा देश-
 कालकथनपूर्वकं मम पत्न्याः गर्भस्य पुंरूपताज्ञानोदयसिद्धितदभिष्टिद्विप्रतिरोधिपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं पुंसवनमन्त्रवलो-
 मनं च करिष्ये इति संकल्प्य विधिवत्कर्त्तव्यकर्मप्रमाणवच्च गतः प्रायुक्ते शोभने सुहृते विधिवदोपासनाद्यि प्रतिष्ठाप्य क्रियमाणे
 पुंसवनानवलोभनहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये । असिन्ननाहितेनात्रित्वादिचक्षुषीआग्नेनेत्यन्तमुक्त्वा प्रजापतिं चरुणा
 शोषेण स्विष्टकृत्वमित्यायुक्तान्वाधाय परिस्तरणादिप्रणीताप्रणयनावधि पुरस्तनं तत्रं कृत्वा प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामीति चतुरो
 व्रीहिसृष्टीश्चिरुष्य तथैव शोष्य बहिंसि हविरासादनं कृत्वा स्वस्य दक्षिणतः प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमानडुहं चर्मालीर्य आरमाणमग्निं चान्तरा
 पत्नीमाचान्तसलिलामानीय तल्लिध्वर्मण्युपवेश्य तयान्वारब्धः सन्निध्याधानावाग्यभागान्तं कृत्वा पत्न्या प्रक्षालिते प्रसृतीकृते पाणौ
 प्रसृतिमितं तदधि निक्षिप्य तत्र लिङ्गमिव यवं निधाय तत्पार्श्वयोरण्डद्वयमिव मापद्वयं निधाय किं पिवसीति त्रिवारं पतिः पत्नीं पृच्छेत् ।
 प्रष्टा च पत्नी पुंसवनमिति विरुत्वा सयवमापं तदधि निःश्रेपं र्पित्वाचम्य पुनरेवं द्विःप्राश्याचामेत् । एतत्पुंसवनम् ॥ ॥ अनव-
 लोभनं तु—दूर्वापुञ्जं कन्यया द्युष्टुपलेन येषयित्वा तत्याणिना पिण्डीकृत्य शुद्धवसनाश्चले संशृण्व प्रजावदारुखं मूक्तं जीवपुत्रारुखं
 च पठित्वा प्राशुख्याः स्त्रियाः पश्चिगतस्तिष्ठन् तदाननमुन्नम्य दक्षिणनासाविले स्वाहृष्टाग्रेण दूर्वारसमांसिचेत् । तत्र मन्त्राः—
 'आ ते गर्भो योनिमंतु पुमान्वाण इवेपुधिम् । आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दक्षमासः ॥ क्तोमि ते प्राजापत्यामा गर्भो योनिमंतु

ते । अन्तः पूर्णो जायतांमश्रेणो पिशाचधीतः ॥ पुमांस्ते पुत्रो नारि तं पुमाननु जायताम् । तानि भद्राणि वीजान्युपभा जन-
यन्तु नौ ॥ यानि भद्राणि वीजान्युपभा जनयन्ति नः । तैस्त्वं पुत्रान्विन्दस्व सा प्रमूर्खेनुका भव ॥ कामः प्रकृष्टतां महामपरा-
चितमेव मे । यं कामं कामये देव तन्मे वायो समर्षय ॥ अपिरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां सृष्टुपाशात् । तदयं
राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमयं न रोदात् ॥ इमामग्निश्चापतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपव्या
जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्द्यभिप्रभुध्यात्तामियम् ॥ मा ते गृहे निशि घोष उत्थादन्यत्र त्वद्गुदस्यः संविद्यन्तु । मा त्वं विकेंद्र्युर
आनपिष्टा जीवपत्नी पतिलोके विराज पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमाना ॥ अग्रजलां पौत्रमृत्युं पाप्मानमुत वापम् । शीर्ष्यः स्रजमिवो-
न्मुच्य द्विपद्भिः प्रतिशुब्धाभि पादम् । देवकृतं शालणं कल्पमानं तेन हृन्मि योनिपदः पिशाचान् । ऋत्यादो मृत्यूनधरान्या-
तयामि दीर्घमायुस्तत्र जीवन्तु पुत्राः ॥' एतैर्देवभिर्मन्त्रैर्नैस्तःकरणे कृते उग आचान्तजलया जायया सृष्टस्तं प्राजापत्यं चंह प्रागु-
क्तावदानर्भेणावदाय प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा प्रजापतय इदं नममेत्युदिस्य त्वजेत् ॥ यत्ते मुनीभि हृदये दितमन्तः प्रजापती ।
मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पौत्रमयं नियाम्' इति पत्न्या हृदयदेशं पाणिना सृष्ट्वा शिष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य कर्मान्ते कर्तव्ये
स्वस्तिवाचनं पूर्वपठ्ययात् ॥ इति श्रीचतुर्विहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे पुंसवनानवलोभनप्रकरणम् ॥

अथ सीमन्तप्रकरणम् । रक्षोवधःसमुत्पाटपटवः पान्तु वो हरेः । रमारुचिरसीमन्तरचनाचतुरा नरताः ॥ जथे-

दानीं सीमन्तोन्नयनविधिरभिधीयते । तत्र कारणमाहाचार्यः—‘पद्भ्याः प्रथमजं गर्भमनुक्तामाः सुदुर्भगाः । आयान्ति काश्चिद्राधख्यो रुधिसञ्चनतत्पराः ॥ तासां निरसुनार्थाय श्रियमावाहयेत्यपतिः । सीमन्तकरणं लक्ष्मीं क्षीं म आवहमञ्चतः ॥ श्रियाश्रितशरीरत्वात् क्षीं लज्जन्तीह मोहिताः । अलक्ष्म्यो दुर्भगाः क्रूरा राक्षस्यः पिशिताशनाः ॥ गृह्यः संप्रगृह्यन्ते पीड्यन्ते च विग्रेषतः । कामांचिचादृशी वृत्तिर्ब्रह्मणा विहिता पुरा ॥ तस्मात्प्रथमगर्भस्य सीमन्ताख्यो विधीयते’ इति ॥ कारिका—‘चतुर्थे गर्भमासे तु सीमन्तोन्नयनं भवेत् । पूर्वस्यासंभवे षष्ठे मासे यद्वाष्टमे भवेत्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं षष्ठेऽष्टमे वा’ इति । अस्वार्थः—सीमन्तो यस्यिन्कर्मणि उन्नीयते तस्सीमन्तोन्नयनं । तत्र चतुर्थे मासि कार्यम् । इदं कर्म प्रतिगर्भं नानर्तते । क्षीसंस्कारत्वात् । नतयं गर्भसंस्कारः ‘एवं तं गर्भमावेहि’ इति मन्त्रलिङ्गात् । सत्यम् । तथापि नावर्तते । आधानसंस्कारस्य प्राधान्यात् । कुतः प्राधान्यमिति चेत् । सीमन्तोन्नयनमिति समाख्यावलात्, आधारस्य च संस्कृतत्वात् । संस्कृतसंस्कृतार्थं यं गर्भं प्रयूते म सर्वः संस्कृतो मवेदेव । तेनावृत्तिर्न भवतीति सिद्धम् । तदुक्तं हारीतेन—‘सकृत्सुकृतसंस्काराः सीमनेन द्विजसिपः । यं यं गर्भं प्रनूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत्’ इति । तस्मात्प्रथमगर्भ एवैतत्कर्म भवति ॥ तथाचाप-
सम्बन्धः—‘सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि’ इति । चतुर्थमासादिषु पूर्वपूर्वासंभवे उचरोचरे मासि कर्तव्यम् ॥ तदुक्तं भगवता—‘चतुर्थे गर्भमासे स्यात्सीमन्तोन्नयनक्रिया । षष्ठेऽष्टमे वा कुर्वति नृशान्तरविधानतः ॥ अमावे पूर्वपूर्वस्य विद्वि-
धात् ॥ १ ॥

तोचरोत्तरे' इति ॥ आह वैजयापः—'सीमन्तोन्नयनं चतुर्थं पञ्चमे षष्ठेऽष्टमे चापि' इति चोपायनीये कथितत्वाचदीवानां
 श्रुत्यम् । तथाच तत्रत्यवचनम्—'स चेत्ययमगर्भः साचतुर्थं मास्युपागते । पञ्चमे वाथ षष्ठे वा कुर्यान्नान्दीमुखादिकम्'
 इति । ज्योतिर्वसिष्ठस्तु—'चतुर्थे सप्तमे मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे' इति ॥३३॥ अस्य गृह्यविरोधे सत्युच्यते श्रीधरीयस्मृति-
 भास्करयोः—'यस्मिन्काले विरोधोऽस्ति ज्योतिषोक्तागमोक्तयोः । ज्योतिषोक्तं विद्वाथैव श्रुतिचौदितमाचरेत् ॥ प्रयोगशास्त्रवि-
 दितः कालो यत्र न लभ्यते । विधत्ते ज्योतिषं तेन विहितं तु विरोधि न' इति ॥ कार्णार्जुनिस्त्याग्रसवात्सीमन्तकालमाह—
 'गमेलम्भनमारभ्य यान्त्र प्रसक्तदा । सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छहस्र वचनं यथा' इति । मासधात्र सौरसावनयोरन्यतरो
 गृह्यते ॥ ३३ ॥ सौरस्तावदुक्तः कालविधाने—'चतुर्थपष्टाष्टममासभाजि सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् । सीमन्तकर्म द्विज-
 नामिनीनां मासेऽष्टमे विष्णुबलि च कुर्यात्' इति । अर्णवेऽपि—'सौरमासि चतुर्थे तु शुभकर्माणि साधयेत् । ग्रहाणां नायकः
 सर्वलक्षात्सौरो विशिष्यते' इति । बार्हस्पत्येपि—'सौरेण वै चतुर्थं स्थान्मासि षष्ठेऽष्टमेपि वा । मासत्रोक्ताः क्रिया याः
 स्पृताः सर्वाः सौरमानतः' इति ॥ ३३ ॥ सावनस्तु वसिष्ठेनाभिहितः—'चतुर्थे सावने मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे' इति ॥३३॥
 सौरादिमासलक्षणमुक्तं श्रीधरीये—'दर्शवधि मासमुद्यन्ति चान्द्रं सौरं तथा भास्करराशिभोगात् । त्रिदशिनं सावनमा-
 नुरार्यां नाश्वत्रमिन्दोर्भगणभ्रमेण' इति ।

अथ सीमन्तकर्मणः पञ्चनक्षत्रतिथ्याद्योऽभिधीयन्ते । तत्र कारिका—‘पुनक्षत्रे सिते पक्षे तन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ पुनक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्वसुः । अभिविज्योष्टपाचैव अनूराधा तथाश्विनी ॥ ऋक्षस्य मध्यमे पादद्वये कर्म तदिष्यते’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘धार्पण्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्’ इति । अस्मार्थः—शुक्लपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्तदं कर्म कार्यम् । पुंसा पुंसा नक्षत्रेण नक्षत्रेणेत्यर्थः । तिष्यो हस्तः श्रवण इत्यादिना चन्द्रमा युक्तः स्यादिति वचनं प्रकृत्य युक्ते चन्द्रमसि यथा स्यात् । एतदुक्तं भवति—पष्टिघटिकासु मध्ये मध्यमत्रिंशद्घटिकासु कुर्वादिति ॥ स्मृतिरूपेणाहाचार्यः—‘ऋक्षस्य मध्यमाल्ठे तदुक्तस्य निशाकरे । मध्यात्पञ्चदशस्ये तु सीमन्तः सुप्रशस्यते’ इति ॥ अत्र भगवान्—‘शुक्लपक्षे च पुंलिङ्गनक्षत्रस्ये निशाकरे । तिष्यः पुनर्वसुर्हस्तो हनूराधा श्रचिष्टयुक् ॥ एवमादिपुदंपत्योर्बन्धुर्धार्पण्येण शुभे । नक्षत्रे विदधीर्नित्युहूर्ते च गुणोभने’ इति । युहूर्ते विवाहप्रकरणे वक्ष्यमाणलक्षण इत्यर्थः । अत्रादिशब्देन प्रीष्टयदादयो गृह्यन्ते । तथाच कालविधाने दशनक्षत्राण्युक्तानि दृहस्पतिना—‘रोहिण्येन्दवमादित्यपुष्यहस्तोचरात्रयम् । पौष्णमं वैष्णवं चैव नीमन्ते दश संमताः’ इति ।—‘सीमन्ते तिष्यहस्तादितिहरिशशमृत्यौष्ण्यविध्युचराख्याः पथच्छिद्रां च रिक्तां पितृतिथि-मपदायापरः स्युः प्रशस्ताः । सिंहाली बर्जयिता शुभफलबहुला राशयोऽप्यंशकाश्च श्रेष्ठाः स्युः श्वेतरोचिर्शशुभधधिषणानां विशुद्धेऽष्टमेऽङ्गि’ इति । अदितिः पुनर्वसुः । हरिः श्रवणः । शशमृन्मृगशिरः । पौष्णे रेवती । विधिः रोहिणी । उचरास्तिस्तः प्रमिदाः । नारदः—‘हस्ते मूले हरेर्मे चादित्ये मृगशिरस्यपि । पुष्ये प्रजापतौ वैशाखिकापाद्वयसंयुते ॥ पुंसांमनि तथैतानि पुंका-

मात्र प्रयोजयेत्' इति । अनेन मूलनक्षत्रस्य विधिक्तः ॥ अत्र वराहमिहिराचार्यः—'हस्तो मूलं श्रवणं पुनर्वसुर्दृगशिर-
 स्त्वा पुष्यः । पुंसञ्जितेषु कार्येष्वेतानि शुभानि विष्ण्वानि' इति ॥ स्मृतिसास्करस्तु—'हस्तादित्यश्रवणमभिवृत्तिप्यमैत्राधि-
 नीकं पुंनामैतन्नवकमथ च मोष्ठपादद्वयं च । मूलं सौम्यं शतभिषगिति श्रीणि नोपुसकानीत्यन्यास्तारास्त्विह निगदिता योपितो
 ज्योतिषैः' इति ॥ अथ तिथयः—'पक्षच्छिद्रां च रिक्तां पितृतिथिमपह्यापराः स्युः प्रशस्ताः' इति । पञ्चदशमीद्वादश्याः पञ्च-
 च्छिद्राः । चतुर्थीनवमीचतुर्दश्या रिक्ताः । पितृतिथिरमायाया । एतास्तिथीर्वर्जयित्वा अन्यास्तिययः सीमन्ते प्राद्याः ॥
 कालनिर्णये तु चतुर्थीचतुर्दश्याः क्वचिद्वाद्यत्त्वयुक्तम्—'शुभसंस्थे निशानांशे चतुर्थी च चतुर्दशीम् । पूर्णमासीं प्रशंसन्ति
 केचित्सीमन्तकर्मणि' इति । चतुर्दशी शुक्ला श्राद्धा । तथाच बृहस्पतिः—'पूर्वपक्षः शुभः श्रोक्तः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ।
 पक्षच्छिद्रा च रिक्ता च विना पञ्चदशी शुभा ॥ चतुर्दशी चतुर्थी च कदाचित्तु शुभप्रदे' इति । नृसिंहः—'वर्ज्या रिक्ताष्टमी
 पष्ठी सीमन्तोन्नयने सदा । रात्रिचन्द्राष्टैवनाशत्रिजन्मविपदादयः' इति । अत्र नारदः—'विप्रशत्रिययोः कुर्याद्विवा सीमन्तकर्म
 तु । वैश्यस्य चैव शूद्रस्य दिवा निश्यमि केचन' इति ॥ अथ राशयः श्रीधरीये—'सिंहाली वर्जयित्वा शुभफलवहुला राशयो-
 ऽप्यंशकाश्च' इति । सिंहवृद्धिर्नो वर्जयित्वा शुभग्रहैः फलैश्च बहुला वीक्षिता युक्ता वा अन्ये दश राशयः अंशकाश्च सीमन्ते शु-
 भदाः । अत्र विशेपमाह नृसिंहः—'केन्द्रत्रिकोणपुत्रस्थाः शुभाः सर्वे शुभावहाः । त्रिपडायगताः पापाः शुभाः सीमन्त-
 कर्मणि' इति ॥ अथ धाराः—'श्रेष्ठाः स्युः श्वेतरोचिर्धृगुबुधविषणानाम्' इति । चन्द्रशुभुधगुरूणां धाराः सीमन्तेऽतिशुभप्रदाः

स्युः । [नृसिंहः—'सोम्यानां वारवर्गाः स्युः सीमन्ते च शुभ्रयंदाः' इति] ॥ अथाष्टमशुद्धिः—'विशुद्धेऽष्टमेहि' इति । अष्टमोऽत्र लघादष्टमः । तस्य सर्वग्रहराहित्यं विशुद्धिः । लघादष्टमे राशौ सर्वे ग्रहा निषिद्धा इति । अत्र विशेषमाह नृसिंहः—'लघादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुक्रवीक्षितः । यथष्टमगतस्योक्तं दोषमाशु व्यपोहति' इति ।

एवमुक्तशुण्युक्ते लभे कर्तव्यस्य सीमन्तकर्मणो विधानमाह भगवान्—'पतिः पूर्वदिने बुद्धिश्चाद्धं कृत्वा परेऽहनि । वयुमलंठनां मित्रैः कृतपुण्याहवाचनाम् ॥ कृतकौतुकवन्धां च वन्दिताभीष्टदेवताम् । दृढनारीसशुद्धिष्टमङ्गलाचारसंयुताम् ॥ कार-
यिता हित्यं पथान्युहते प्रोमनेऽनलम् । औपासनं समिध्यासिन्नन्वाधानपुरःसरम् ॥ आज्यसंस्कारपर्यन्तं तत्रं कृत्वा पुरस्तनम्' इति । अत्रोपासनाग्निं समिध्याज्यसंस्कारान्तं तत्रं कुर्यादिति तात्पर्यम् ॥ अत्र कारिका—'प्राग्ग्रीवमूर्ध्वलोम स्यात्प्रत्यगानङ्ग-
हाजिनम् । प्रोक्षणीं सुवमासाद्य चमसं चाज्यभाजनम् ॥ इध्मावहिरिदं प्रोक्तमाज्यहोमेष्वनुक्रमात् । आज्यासादनपर्यन्तं पवि-
त्रकरणायथा ॥ चर्मण्यथोपविष्टा या समन्वारभते पतिम् । सादाज्यभागपर्यन्तमिध्माधानादि पूर्ववत् ॥ अष्टावाज्याहुतीर्हुत्वा
मर्चयन्ता ददालिति' इति । इदमत्र गृहम्—'अथाग्निपुसमाधाय पश्चादस्यानङ्गं चर्मालीर्यं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तसिन्नुपवि-
ष्टायाममन्वारब्ध्वावां धाता ददातु दाशुप इति द्वाभ्यां राकामहमिति द्वाभ्यां नेजमेपेति तिस्रमिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च' इति । अस्यार्थः—शुद्ध्यादिति शेषः । अथशुद्धोऽज्यसिन्नापि काले भवतीदं कर्मेति ज्ञापनार्थः । तसिन्यष्टमयोर्मासयोः ।
शास्त्रान्तरे चायं कालो विहितः । अधिकुपसमाधायैत्यादि गृहप्रवेशनीये व्याख्यातमाज्यभागान्तं कर्म कृत्वा—धाता ददातु

दाशुप इत्यादिभिरष्टाभिर्मन्त्रैरष्टावाज्याहुतींश्चिद्रुद्यादित्यर्थः ॥ तथोक्तं भगवता—‘ततोऽग्रेः पश्चिमे देशे स्वस्य दक्षिणपार्श्वतः ।
 गृहस्रवेद्यहोमोक्तमार्गणानइहाजिनम् ॥ प्राचीगतगलोद्देशशुपरिस्थितलोमकम् । आत्सीर्षं तस्मिन्नासीनां धातवासीधुगां तथा ॥
 आपान्तसलिलां नारीशुपवेस्य ततस्तथा । स्पष्टः करेण परिधिनिधानान्तं पुरस्तनम् । तत्रशेषं विधायाज्यभागहोमावयानकम् ।
 कुर्वाद्य सुवेणाज्यहोमानद्यं क्रमादिमात्रं ॥ धाता ददात्वित्येताभ्यामृग्भ्यां प्रागाहुतिद्वयम् । हुत्वा राकामहमिति द्वाभ्यां च
 शुद्ध्यात्क्रमात् ॥ राकाङ्घ्र्युचोन्तयुगन्वाथ पदयुक्त्व्यमिति स्मृतम् । तदन्तकं च तद्धोमं कुर्याद्द्विद्वोपदेशतः ॥ नेजमेषपरेत्यादि खिलि-
 केलं हृत्वेन तु । तथा प्रजापतेन सदेतानीत्याद्यया क्रचा ॥ हुत्वोत्थाय क्षियाः प्रत्यम्बदेशे प्राञ्जुलः स्थितः’ इति । तत्र कारिका-
 ‘फलनत्त्वकौ प्राणीं विशुकां शलली तथा । त्रीणि स्युः कुशपिञ्जलान्येमिरेकीकृतैरथ ॥ त्रिव्यूहेदय सीमन्तमामूथ्योभूर्देवः-
 स्वरोम् । चतुर्वां व्यूहनं कार्यं सूत्रकारवचो यथा ॥ आवर्तते त्र्यं मन्त्रः सर्वत्रैव प्रती(दी)यताप्’ इति । इदमत्र यत्नम्—
 ‘अथासौ युगेन शलादुल्लसेन ज्येष्ठा च शलत्पा त्रिभिध कुशपिञ्जलैरूत्वं सीमन्तं व्यूहति भूर्देवःखरोमिति त्रिधतुर्वा’ इति ।
 अस्सार्धः—असौ अस्साः युग्मेन समेन शलादुल्लसेन तरुणफलसंपातेन । शलादुरिलयकानां फलानां समाख्या । ग्लप्स इति
 स्तनक उच्यते । श्रीदुम्बरस्तनकेन शास्त्रान्तरे दृष्टत्वात् । तदभावेऽन्येन । त्रीणि एतानि यस्याः त्र्यं ज्येष्ठां शलली । एतः शुक्र
 इत्यर्थः । ‘वर्णादिनुदाचाचोपधात्तो नः’ इति ङीप् तकारस्य नन्तं च । ततः ‘रपाम्नां नो णः’ इति णत्वम् । त्रिभिध कुशपिञ्जलैः
 कृशानरुर्षः एतैरेकीकृतैर्ललाटकेजयोः संधिमारम्योर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति मन्त्रेण आपूर्ध्वप्रदेशात्केशान्पृथक्करोतीत्यर्थः । एवं त्रिव्यूहतीति

मन्नाष्टचिह्ना । चतुर्वा न्यूहति मन्त्रेण । तथाह भगवान्—‘औदुम्बरं च सत्वकं युगमापकफलान्वितम् । भिनैः शुक्लैस्त्रिमिर्बुक्तां
 शल्लो विमुञ्चादुरान् ॥ एकीकृत्य गृहीताथ समस्तानेव पाणिना । तस्य शुद्धस्य मूलेन नार्याः केशललाटयोः । संधिप्रदेशमा-
 रभ्य भ्रूमध्योर्ध्वप्रदेशकम् ॥ केशाच्छूर्चं पृथक्पूर्वादिमूलं परभागतः । त्रिश्रतुर्वा मूर्ध्निवः सरोमित्येतमुदीरयन् ॥ प्रतिप्रयोगं मन्त्रं च
 मानयान उदीरयेत्’ इति ॥ संग्रहे—‘ज्येष्ठा शल्लस्या गर्भेण उदुम्बरयवाङ्कुरैः । विभज्य तस्याः केशेषु मध्ये सीमन्तशुभ्रयेत्’
 इति । कारिका—‘संग्रेष्य सोमं राजानमिति श्रेपेण गाथिनी । सोमो न इति गायेतां तौ स्थानेऽसौपदस्य तु ॥ समीपे वा नदी
 तस्या नाम गङ्गे सरस्वति । ततः स्थिष्टकृदादि सादीयते श्रुपमस्ततः ॥ ब्रह्मणे तदुभावे तु ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयते । यद्यचोपदिशेद्बुद्ध्या
 ब्राह्मणी मधवा श्रिया ॥ पत्नी कुर्वादिहापि साब्रान्दीश्राद्धं पुरेव तु । नावर्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः’ इति । इदमत्र श्रुद्धम्—
 ‘वीणागाथिनां संग्रालि सोमं राजानं संगायेतामिति—सोमो नो राजावतु मातृपीः प्रजा निश्चित्चक्राऽस्माविति यां नदीमुपव-
 सिता भवन्ति ब्राह्मण्यश्च बुद्ध्या जीवपत्न्यो जीवप्रजा यद्यदुपदिशेद्युस्तत्कर्तुर्दृष्टुमो दक्षिणा’ इति । अन्वार्थः—‘वीणा च गाथा च
 वीणागाथे ते ययोस्तां तयोक्ता । ब्रीह्यादित्रादिनिग्रस्यः । तौ संग्रालि संग्रेष्यति । किमिति । सोमं राजानं संगायेतामिति ।
 तौ च श्रेपिनां एतां गाथां गायत इत्याह । असावित्सस्य स्थाने यस्या नद्याः समीपे यतन्ति तस्या नाम आमन्त्रणविभक्त्या ब्रूयातां
 निश्चित्चक्रा गङ्गे इति । एवंगुणयुक्ता ब्राह्मण्यो यद्यद्र्युल्लसत्कार्यम् । श्रेपं दत्त्वा स्थिष्टकृदादिहोमश्रेपं समापयेत् । श्रुपभो गौरासे-

पा०१०—१ सोमो नो राजाऽवतु मातृपीः प्रजा निश्चित्चक्रा बुद्ध्या, असाविति, ब्रूया, किंनो इति चक्रा इत्यप्यानन्तरं नद्या नाम श्रेपम् ।

चनसमर्थत्वं दक्षिणां दद्यात् । अस्मिन्कर्मणि स्वयमेव कर्ता । कुतः । 'अस्य मे पुत्रकामायै' इति मन्त्रलिङ्गात् । कस्य तर्हि दक्षिणा ।
 ब्रह्मणे यद्यस्ति सः । तदभावे संनिहितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । कर्माङ्गितादक्षिणानाम् । अत्र भगवान्—'सोमं राजानमित्यादि त्रैयेण
 श्रेणितौ द्विजौ । ऋचं सोमो न इत्याद्यां गायतां सह वीणया ॥ ततः सोमो न इत्यादे ऋचोऽन्ते नित्यसंयुतात् । निविष्टचक्रा इत्यसात्प-
 दात् समनन्तरम् ॥ ती दंपती महानद्या यस्या विषयवासिनौ । तन्नाम संयुष्टन्तं च वदेतां गायकौ द्विजौ ॥ निविष्टचक्राकावेरीत्ये-
 वमादि निर्दर्शनम् ॥ यदि तत्समनाधीतं विज्ञेपेचामृचं तदा । श्रेयसानन्तरं कुर्यादुपरिष्टात्तनं विधिम् ॥ ब्राह्मण्यो जीवपहयथ जीव-
 पुरा ययोधिकाः । यद्यद्देयुस्तत्तच्च कुर्याद्दद्यात्तथा शृणुम् ॥ विदुषे द्विजमुल्थाय ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः' इति ॥ सायणीये जातू-
 कर्ण्यः—'सीमन्तोन्नयनं कुर्याद्य कुर्यात्पुंसवं यदि । पुंसवं प्राग्धिनिर्वर्त्य ततः सीमन्तमुन्नयेत्' इति । कालदीपभाव्ये—'सीम-
 न्त्वकाले संप्राप्ते लङ्घने पुंसवे यदि । स्वकाले बलवत्यत्र सीमन्तेऽस्यापि संभवः' इति । स्मृतिभास्करे—'मृतो देशान्तरगतो
 भर्ता चेत्संस्कृतेः पुरा । देवरो वा गुर्वापि वंश्यो वापि समाचरेत्' इति ॥ अकृतसीमन्तायाः प्रसवे विशेषमाह सत्य-
 व्रतः—'स्त्री यद्यकृतसीमन्ता ग्रभयेत् कथंचन । गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति' इति । गार्ग्योपि—'यदि सीमन्ततः
 पूर्वं ग्रभृता चेतु मामिनी । तदानीं पेटके गर्भं स्थाप्य संस्कारमाचरेत्' इति ॥ अत्र निष्टृते सीमन्ते तद्विने तद्गृहे भोक्तुः
 प्रायश्चित्तमुच्यते पाराशरप्रायश्चित्तकाण्डे—'ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातथाद्धे नवथाद्धे शुक्ला चान्द्रायणं

चरेत्' इति । अत्र त्रामौदनाख्यं कर्माधानाद्यज्ञभूतं ज्ञेयं सोमयाहचर्यात् । ऋग्विधाने तु—'अराहवे जपेन्मथ शतवारं न संशयः । नीमन्ते च यदा भुङ्क्ते भुञ्जते किल्बिषाचदा' इति ॥

अधेदानीमस्मिन्कर्मणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थः ॥ धाता ददात्विति—धाता विधाता प्राचीं प्राक्कालम्बां जीवातुं जीवनाय पर्याप्तं श्रद्धितां क्षयरहितां रयिं धनं दाशुपे हविःप्रदात्रे महं ददातु । वषं देवस्य घोतनात्मकस्य वाजिनीवतः हविलेक्षणमन्नं ग्राजं तद्वती प्रजा वाजिनी तद्वतो धातुः सुमतिं भक्तेः प्रजुग्रहात्मिकां बुद्धिं धीमहि अभिध्यायेम ॥ धाता प्रजानामिति—उत्त अपिच श्रयमेव धाता सर्वज्ञां प्रजानां रायो धनस्य ईये ईष्टे । धातैव इदं विश्वं भुवनं जजान । अन्तर्भावितण्यर्थो जनिः । जन-यामाण । धातव रुष्टीः प्रजाः अनिमिषा अनिमिषेण चक्षुषा अभिचष्टे अभिपश्यति तस्य धात्रहत्य इदं दृष्टवत् हव्यं हे मदीया ऋतिजः, दुहोत सुहुव ॥ राकामहमिति—यौर्णमास्यधिष्ठात्री देवता राका । अहं सुहवां स्वाहानां राकां सुष्टुती सुस्तुत्या शोमनया सुत्या हुवे आदयामि । मां नः अस्माकं स्तुतिं शृणोतु सुभगा सीभाग्ययुक्ता । सा च त्वना हृदयेन बोधतु बुध्य-ताम् । तदनन्तरं अपः । अप इति कर्मनाम । तत् सीमन्तोन्नयनलक्षणं कर्म अच्छिद्यमानया मूर्ध्या सूचीस्थानीयया बुद्ध्या सीब्यतु छिद्राधिधानेन सुष्टु करोतु । तदनन्तरं शतदायं बहूनां दातारं उपव्यं उपव्यन्तं वीरं समर्थं पुत्रं ददातु ॥ यास्ते राके इति । हे राके, यास्त्वदीयाः सुमतयः अनुग्रहात्मिका बुद्धयः सुपेयसः सुरूपाः सन्ति । याभिः दाशुपे हविःप्रदात्रे यजमानाय वसूनि धनानि ददाति ताभिर्मतिभिः हे सुभगे, सुपनाः सहस्रसोपं बहुविधं पोषं रराण ददत् तं अय नोऽप्याशुपागहि उपपागच्छ ॥

नेजमेपेति—स्कन्दग्रहेऽन्यतम हे नेजमेप, तं हि गर्भस्य दूपकः । अतःकारणात्स्वं परापत परागच्छ । यद्यवश्यं त्वया आगन्तव्यं तर्हि सुपुत्रः सन् पुनरापत शोभनं पुत्रं गृहीत्वा पुनरागच्छ । आगत्व च मे पुत्रकामाय अस्मै अस्यां नार्यायां यः पुमान्गर्भस्तिष्ठति तं गर्भं आपेक्षायत्स्य ॥ यथेयमिति—मही महती इयं पृथिवी उत्ताना सती यथा गर्भं आदधे यथा स्थितिः शुलोके निषिक्तं दृष्टिलक्षणं रेतो गृहीत्वा सखलक्षणं गर्भं दधाति तथा तं गर्भं दशमे मासि मृतवे प्रसोतुं प्रसवाय गर्भं आधेहि धाम्य ॥ विष्णोः श्रेष्ठेनेति—विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण युक्तं पुमांसं पुत्रान् पुत्रं अस्यां नार्यां गवीन्यां । गवीनीति स्त्रीणां वीर्यस्या- विधानम् । तस्यां दद्यमे मासि मृतवे प्रसोतुमाधेहि ॥ प्रजापते इति मन्त्रब्रह्मे व्याख्यायते ॥ इति मन्त्रार्थः ॥

अथ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः । गर्भमासापेक्षया प्रागुक्ते चतुर्थादी मासे शुक्लपक्षे प्रागभिहिते तिथौ दिवा चन्द्रसप्ताधिष्ठितस्य गुप्तादेः पुंनक्षत्रस्य मध्यमपादद्वये पत्न्याः सीमन्तकर्म करिष्यन्पतिः पूर्वशुरान्द्रहमजिनमपकफलयुग्मयुताबुधुन्वरस्तवकी तद- भावेऽन्यस्तवकी वा त्रिशुक्लवर्णां शललीं त्रीणि कुदापिञ्जूलानि च संपाद्य प्रागुक्तवद्ग्रहयज्ञमाभ्युदयिकं च कृत्वा आचार्यैः परेशुः श्रातरनुष्ठाय मङ्गलक्ष्माणां परिहिताहतवासोयुगलामलंकृतां पत्नीमासन उपवेश्य पुण्याहावाचनानन्तरं देशकालावनूद्य मम पत्न्या गर्भाभिवृद्धिपरिपन्थिपिशितरुविरप्रियालक्ष्मीभूतराक्षसीभाग्यमूलभूतमहालक्ष्मीसमावेशनद्वारा श्रीपरमे- श्वरश्रीत्वर्थं स्त्रीसंस्कारलक्षणं सीमन्तोन्नयनार्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्य चतुर्भुक्तकौतुकबन्धामर्चितामीष्टदेवतां विधाय शोभने मुहूर्ते आपातनाथि प्रतिष्ठाप्य समिद्धयमादाय पुनर्देशकाली निर्दिश्य अद्य करिष्यमाणे सीमन्तोन्नयनहोमे देवतापरिग्रहार्थमित्या-

दिचक्षुषी आग्नेनेत्यन्यमुस्त्वा धातारं धातारं रातां राकां विष्णुं विष्णुं विष्णुं प्रजापतिं चैताः प्रधानदेवता आव्येन शेषेण स्थिष्ट-
 कृतमित्यादिपूर्ववद्वक्ता समिद्धयमत्रावाधाय परिसमूहनादिपरिचनान्तं कृत्वा प्रत्यगत्रैः स्वस्य दक्षिणतः प्राग्ग्रीवमुत्तरलोककमान-
 इहमञ्जिनमालीर्यं प्रागुक्त्वदुदगत्रैः श्लोक्षणपात्रसुनौ मणीताञ्ज्यपात्रे इध्मावर्हिषी क्रमादासाध पवित्रकरणाद्याज्यसंस्कारान्ते तस्मि-
 न्त्रिजिने तामाचान्तसलिलां पवीं प्राञ्जुलीमुपवेश्य तथा पाणिना स्पृष्टः सन्निधाधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा । धाता ददातु दाशुष इति
 मन्त्रद्वयस्य हिरण्यगर्भो धाता आद्यानुष्टुप् द्वितीयात्रिष्टुप् । धाता ददातु दाशुषे शर्चा जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमति
 वाजिनीधनुःस्वाहा । धात्र इदं० । धाता प्रजानामुत राय ईशे धातेदं वियं भुवर्नं जजान । धाता कृष्टीरर्निमिषामिचंटे धात्र इदुल्वं
 वृत्तवञ्जुहोतुस्वाहा । धात्र इदं० । राकामहमिति मन्त्रद्वयस्य घृत्समदो राकाजगती । राकामहं सुहर्वा सुष्टुती हुवे शृणोतु नः मभगा
 शोधतु त्मनां । सीब्युत्वयंः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं० स्वाहा । राकाया इदं० । यस्ते राके सुमत्तयः सुपयन्ति
 याभिर्दिदसि द्राशुषे वर्चनि । तामिनो अद्य सुमना उपगर्हि सहस्रपोषं सुभगे रराणास्वाहा । राकाया इदं० । नेजमेपेति तिष्ठणां
 लघविष्णुरनुष्टुप् । नेजमेपु परापत० यथैयं पृथिवी० विष्णोः श्रेष्ठेन० । विष्णव इदं । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् ।
 प्रजापिते न तदेवा० प्रजापतय इदं० । एतैरष्टभिर्भैरष्टावाज्याहुतीर्हुत्वा पत्न्याः पथिमतः प्राञ्जुलस्तिष्ठन्नपकफलधुग्मान्वितमौडु-
 म्बरस्तपकद्वयं त्रिष्टुकां शललीं कुशाङ्कुरत्रयं च पाणिनैकीकृत्य गृहीत्वा तन्मूलेन पट्याः केशललाटयोः संधिमारभ्य मूर्धमदेद्या-
 यथा सीयन्तरेता मवति तथा मूर्धनःस्वगेमिति मन्त्रं प्रत्युत्थयन्प्रचारयन् विध्यतुर्वी केद्यान्पृथक्कृत्य यथाचारं सगोपुमामुदुम्ब-

रफलमालां उत्कण्ठे निधाय वीणागायिनीं द्विजां सोमं राजानं संगयेतामिति प्रेपयेत् । तौ च वीणागायिनीं सोमो नो राजावतु
माशुपीः प्रजा निविष्टचक्रा कावेरीति संनिहितनदीनाम संयुञ्जन्तश्चकारयन्तौ वीणां गाययेताम् । सामगानापस्त्रिजाने इमं मन्त्रं
त्रिःपठेताम् । ततो भर्ता स्वित्कृदादिहोमशेषं समाप्य ब्रह्मणे दक्षिणां द्व्यभं ब्रह्मणोऽभावे ब्राह्मणाय विदुषे दद्यात् पतिपुत्रव-
तीभिर्द्वैद्ब्राह्मणीभिरुपदिष्टमाचारं च कारयित्वा कर्मान्ते कर्तव्यं खल्लिवाचनं पूर्ववत्कुर्यात् ॥ इति नृसिंहीये प्रयोगपरिजाते पो-
डशकर्मकाण्डे सीमन्तोन्नयनम् ॥

अथ विष्णुबलिप्रकरणम् । नमामि बलितस्तुष्टं हरिं प्रह्लाददैवतम् । प्रत्यर्थिप्राणनिर्याणप्रयोगपरमौपधम् ॥ अथे-
दानीं विष्णुबलिरभिधीयते । तस्य तावत्कालप्रमाणमाहाशलायनाचार्यः—‘तथा विष्णुबलिश्चापि सप्तवज्रेस्तु पुष्टये ।
प्रतिगर्भं बलिः कार्यः सीमन्तश्च प्रशस्यते ॥ अकृते च भवेदोषः कृते पुष्टिं समृच्छति । गर्भवाधानिष्टत्त्यर्थं सुदुर्लभ्यर्थमेव च ॥
महादीपापसुल्यर्थं बलिः कार्यो यथाविधि’ इति ॥ तत्र तिथ्यादिविधिरुच्यते । श्रीधरीये—‘रोहिण्यां वा वैष्णवे पूर्वपक्षे
द्वादश्यां वा सप्तमे वा तिथौ च । मध्ये चाहः पूर्वभागे न रात्री विष्णोः पूजां कारयेद्र्भेषुर्ष्वे’ इति ॥ अत्र मासविधिस्तु—
‘मासष्टमे विष्णुनलं च कुर्यात्’ इति पूर्वमेवाभिहितः । तथाच वसिष्ठः—‘मास्य (से)ष्टमे च गर्भस्य कुर्याद्विष्णोर्वलिक्रियाम् ।
श्रवणे चैव रोहिण्यां पुष्ये चैव मन्वस्यते ॥ द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी च शुभा तिथिः । शुभग्रहोदयाः श्रेष्ठस्तेषां च दिवसा
अपि ॥ पापाख्यायारिगाः श्रेष्ठा नेष्टाः सर्वेऽष्टमस्त्रिंशताः’ इति ॥ बृहद्भागवतश्चाह—‘गर्भेषुर्ष्वे विष्णुमासे विष्णुपूजां विधानतः ।

शुक्रान्तरारः कुर्यान्नियतोऽथ यमान्त्रितः ॥ नान्यथा गर्भदृष्टिः स्वादित्युवाच चतुर्मुखः । पीताम्बरं कृष्णवर्णं शङ्खचक्रगदाय-
 म् ॥ पृष्ठव्यासिनं विष्णुं मृत्कुम्भे विन्यसेत्ततः ॥ विष्णोश्च रूपं कनकेन कृत्वा तद्विह्वलेण सुवर्णपुष्पैः । चत्वार्षतेर्गुणुलधूप-
 दीर्घनेपेत्तामूलफलैश्च सम्यक् ॥ एवं पूजां प्रकुर्वत गर्भणां रक्षणाय च । ब्राह्मणाय प्रदद्यात् प्रतिमां यत्नसंयुताम्' इति ॥ आश्व-
 लायनार्यायः—'वज्रवेत्सर्वकर्माणि विपलस्यरुनवने । चन्द्राष्टमे च यत्नेन वधनाशव्यये तथा ॥ अनमीढो भवेत्तप्यथेत्तदा श्रवणेन
 वा । गावियर्नर्कतादित्यैर्वंधदेवेन वा द्विजैः ॥ एतर्कैश्च सीमन्तो बलिश्चापि विधीयते । ग्राजापत्यमरुर्षीष्णाधिष्ण्यर्धापि त्वसंभवे' ॥
 व्यसो ब्राह्मणन्दः । आचार्यः—'बलिः प्रवश्यते सम्यग्यितार्याय क्रियावताम् । तौ तु सन्महलक्षातौ दम्पती अहताम्बरौ ॥
 भवेतां पूर्वदिवसे नान्दीथाद्वादयस्ताया । ग्राह्मणेऽग्निं समाधाय सुमुहूर्ते दृढेऽथवा ॥ घृतेर्दुताग्यभागान्तं स्थण्डिले चाचयेद्वरिम् ।
 पत्रम् घान्तिरुच्यं वा समभ्यर्च्य निवेद्य च ॥ अग्नेर्दक्षिणतः कुर्यात्स्थण्डिले यजनं हरेः ॥ विनास्थण्डिलयोगेन केचिज्जुहति च
 द्विजाः । आग्न्यार्कं नैव चरुणा वश्यमार्जुनेत्यतिः ॥ अतोदेवा इति चरं तस्मिन्नाश्रावयिथ्रितम् । पञ्चविष्णोर्दुर्काद्यैश्च दशभिः
 गतानिर्दुनेत् ॥ संतामित्यष्टभिर्कृत्वात्तुर्दशमिरेव च । परद्वत्यथ मूलेन पौरुषेण विचक्षणः ॥ हुनेदादावयान्ते वा विष्णुर्धोनि-
 मिति विभिः । चतुःपाष्टिभिरनेन हुनेदेवं बलां हरेः ॥ अग्नेः प्रागुत्तरे भागे लिख्या गां गोमयेन तु । सितेन रजसा कुर्याच्चतुरस्रं
 चतुःपदम् ॥ तथा चतुःपष्टिपदं कृत्वा स्पष्टं यथाविधि । चतुरद्वुलमानेन प्रतिप्रति ततो बलिम् ॥ निर्कल्यादिषु तेष्वन्नस्लन्मन्त्रै-
 र्बिभित्तेद्वल्लिम् । पिण्डमेकं च गन्मध्ये दद्यादर्थं च विष्णवे ॥ गम्पो नारायणायैति ताराद्यं भस्मसुगरेत् । दंपती प्राग्भवेतां च

पृथविपण्डद्वयं शुभम् ॥ स्वयं कर्ताचरेत्कर्म पत्न्या स्पृष्ट इति द्विजः । ततः श्लिष्टकृतं हुला होमशेषं समापयेत् ॥ दक्षिणां गुरवे दत्त्वा शुद्धीताथ द्विजैः सह । बलिरेव प्रकर्तव्यः प्रतिगर्भं द्विजातिना' इति ॥—'वैष्णवो श्लष्टमो मासो विष्णुर्गर्भस्य देवता । बलिं च तूष्णीं वा कुर्याद्गर्भस्य परिपुष्टये' इति ॥

अथ विष्णुबलिप्रयोगः । गर्भाष्टमे मासि पूर्वैर्दुर्दपतीं क्त्वा भृताहृतयाससाचलंकृती मवेताम् । ततः पतिः प्रागुक्तग्रहयज्ञमाभ्युदयिकं च कृत्वा परेद्युः पुण्याहवाचनानन्तरं गर्भिण्या मम धर्मपत्न्याः गर्भस्य निर्वायपरिपोषणपूर्वकमुत्प्रसृतिसिद्धयर्थं गर्भाधिदेवताश्रीविष्णुप्रीतिकामोऽहं विष्णुबलिनाम कर्म करिष्य इतिसंकल्प्य प्रागुक्तलक्षणे शुद्धैर्गृहाङ्गणे गृहे वा प्रागुक्तविधिना स्थण्डिले औपासनाधिं प्रतिष्ठाप्य । पुनर्देशकालौ निर्दिश्य अद्य करिष्यमाणे विष्णुबलिहोमे देवतापरिग्रहार्थमित्यादिचक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा विष्णुं प्रधानदेवतां चतुःपट्टिचारं चन्द्रव्येण शेषेण श्लिष्टकृतमित्यादि प्राग्बुक्तान्वाधाय परिसमूहनाघाज्ये दर्भोद्ययक्षेपणान्तं कृत्वा सिद्धान्वमभिसमीपे निधाय तेन सहाज्यं त्रिःपर्यधिकृत्वा अथेर्दक्षिणभागे स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य तत्र स्वस्तिकं वा पर्षं वा रजसा विलिल्य तत्र मनोहरं सुशुद्धं पुण्यजलैरापूरितं सूत्रवेष्टितं नवं मृत्कलशं संस्थाप्य तदुपरि नवं वस्त्रमास्तीर्य सोचणीं धृतपीतान्बन्धश्चक्रगदापद्मां विष्णुप्रतिगां कलशोपरि संस्थाप्य अतोदेवा इति तृचा सुवर्णपुष्पगुग्गुलूयदीपफलद्युक्तनैवेद्यपुतपोढशोपचारैः संपूज्य पुनर्वधासनमासित्वा पत्न्या याणिता स्पृष्टः सन् अवदानधर्मेण चरुमवदाय सुचा चतुःपट्टिमन्त्रैश्चतुःपट्टिमाहुती-सुहृद्यान् । तत्र मन्त्राः—अतो देवा इति पञ्चस्य मेधातिथिविष्णुर्गायत्री । अतो देवा० क्र० ६ । विष्णोर्नुकमिति सप्तदशर्चस्य

मूक्तशोपव्यो दीर्घतमा विष्णुस्त्रिष्टुप् द्वितीयावृत्तौ जगत्सो । विष्णोर्नु कं त्रीर्योगि० १७ । संवामित्यष्ट्यस्य मूक्तस्य ऋद्धाजो विष्णुस्त्रिष्टुप् । संवो कर्मणा० ८ । परोमात्रयेति चतुर्दशर्चस्य वसिष्ठो विष्णुस्त्रिष्टुप् । पुरो मात्रया तुर्वा० १४ । सहस्रशीरिति षोडशर्चस्य मूक्तस्य नारायणः पुरुषोऽनुष्टुबन्त्या त्रिष्टुप् । सहस्रंशीर्षा पुरुषः० १६ । विष्णुर्योनिमिति तिसृणां त्रष्टा विष्णुस्तुष्टुप् । विष्णुर्योनि कल्पयतु० ३ । अत्र सर्वत्र विष्यञ्च इदं नममेत्युद्देश्यागः । अनन्तरमप्रेरीशान्यां सर्वतोद्वात्रिशदङ्गुलपरिमितं स्पण्डिलं गोमवधोपलिप्य मितेन ग्वना चतुरस्रमारचय्य तन्मध्ये प्रागुदगायतरेखाद्वयलेखनेन चतुरस्रमण्डलचतुष्टयं संपाद्य तस्योपरि रेखाद्वयस्य पार्श्वयोः प्रत्येकं रेखात्रयसंख्यया प्रागायताः पङ्कदगायताश्च पद्दरेखाः परस्परं चतुरङ्गुलान्तरालमालिख्य तत्र निष्पन्नेषु त्तुःषष्टिपदैषु नैर्ऋतपदादिक्रमेण प्रथमं ब्राह्मावृत्तौ ततोऽनन्तरास्याप्यावृत्तिषु प्रागुक्तचतुःषष्टिमन्त्रैः स्वाहान्तेयतुःषष्टिपदैषु प्रादक्षिण्येन बलिदत्त्वा सर्वत्र विष्यञ्चइदं नममेत्युद्दिश्य त्यक्त्वा दंपती पृथगन्नीयाताम् । ततः पतिः पत्न्या स्पृष्टः सन् त्वात्वा तैर्नैव च मन्त्रेणार्थं दत्त्वा बलिदोषार्त्तिकचिदादाय पिण्डद्वयं कृत्वा दंपती पृथगन्नीयाताम् । ततः पतिः पत्न्या स्पृष्टः सन् निष्टकृदादिहोमश्रेयं समाप्य यवस्रप्रतिमां दक्षिणां च गुरवे दत्त्वा कर्मन्ते खलिवाचनं पूर्ववत्कृत्वा ब्राह्मणान्मोजयित्वा स्वयमपि सुञ्जीत ॥ इति धीमृत्सिद्धान्ते प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे विष्णुबलिप्रकरणम् ॥

अथ गर्भिणीधर्माः । लक्ष्मीनृसिंह भवतः कीर्तिल्लिलोचयगर्भिणी नूनम् । नोचिदिदं कथं स्यात्पाणिडल्यं गर्भधारणायालम् ॥ अयेदानीं प्रसादाद्गर्भिणीधर्मो उच्यन्ते । तत्र पात्रे दितिमाह करयपः—‘नावस्करेणूपविशेन्नुगलोत्सवलादिषु ।

जलं च नावगाहेत शून्यागारं च वर्जयेत् ॥ बल्मीकं नाधिषिष्टेत् नचोद्विप्रमना भवेत् । विलिखेन्न नर्त्तभूमिं नाङ्गारेण न भसना ॥
न तुपाङ्गारभसात्सिकपालेषु समाविशेत् । चर्जयेत्कलहं लोकैर्गात्रभङ्गं तथैव च ॥ न युक्तकेशी तिष्ठेत् नाशुचिः स्यात्कदाचन ।
न शयितोचरशिरा नचैवाधःशिराः क्वचित् ॥ न वस्त्रहीना नोद्विग्रा नचोर्द्राम्बरधारिणी । नामङ्गल्यं वदेद्वास्यं नच हास्याधिका
भवेत् ॥ कुर्याच्छृगुरयोर्नित्यं पूजां माङ्गल्यतत्परा । तिष्ठेत्प्रमथवदना भर्तुः प्रियदिते रता ॥ संख्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या
हि प्रयत्नतः । न स्यातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥ न शयाना सदा तिष्ठेत्सुखाच्छायां विवर्जयेत् । सर्वोपधीभिः कोष्णेन
वारिणा स्नानमाचरेत् ॥ कृत्वरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा । दानशीला तुलीयायां पर्वत्यां भक्तिमाचरेत् ॥ गर्भिणी कुञ्ज-
राधादिवाहं हन्याधिरोहणम् । व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥ शोकं रक्तविमोक्तं च साध्यसं कुकुटामनम् । व्यव-
सायं दिवास्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥ पतिव्रता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी । अतिश्वारं तु नाश्रीयादत्यम्लमतिभोजनम् ।
अत्युष्णमतिशीतं च गुर्वाहारं परित्यजेत् ॥ यस्तु तस्या भवेत्पुनः स्थिरायुर्बुद्धसंमतः । अन्यथा गर्भपतनं साचामोति न संशयः'
इति ॥ ॥ कपिलसंहितायां तु---'माताय गर्भगुस्वर्थं सालिकाहारसंयुता । सदाचारा धर्मशीला सन्नर्तद्वेवतार्चनेः ॥ नाति-
प्रावस्तु युञ्जीत नातिमध्यंदिने तथा । संव्याकाले तु नाश्रीयाद्वाकच्छा वर्तयेत्सदा ॥ नोच्छिष्टा नैव मलिना न प्रावृत्तसुरासती ।

पाटा०—१ माधिराहेत । २ नर्त्तनं विलिखेद्भूमि । ३ न चाद्रांवरणात्किमी ।

नारोहेत्परंतं चाथं द्मद्यानं नेधयेत्सती ॥ नोचरेत् नदीं नावा न दृक्षेनारहेत्कदा । न सुक्तकेशी नाभ्यक्ता भवेद्गर्भवती सती ।
नोच्छिद्रानच संप्यातु तर्पण विपमस्यले ॥ नाथः शयीत विप्रेभ्यो दद्याद्भक्त्यनुसारतः ॥ श्लेषवस्तुसुगन्धानि ताम्बूलं चाष्टमङ्गलम् ।
वृत्तीयनासे हृष्माण्डफलं दद्यान्मनोहरम् ॥ दद्यात्सुवासिनीभ्योऽपि लभेत्ताम्रः सदाशिपः । गर्भसंरक्षणार्थाय न कुर्यान्निस्रकृन्त-
नम् ॥ हरिद्रां कर्णपत्रं च गुडो जीरक एव च । लाजाश्र लवणं पुष्पं फलमित्यष्टमङ्गलम् ॥ मूत्रमवक्षेण संवेष्ट्य गन्धयुष्याक्षतादिभिः ।
अभ्यर्च्यकं विधानेन द्वाया द्विलवराय वा ॥ सुवासिनीभ्यो वंतेयां यथालाभं प्रदीयते । शुक्या फलं फले यद्वा बहूनि सुखसिद्धये ॥
माने वृत्तीये ताम्रचर्यं दयादोडिमसुचमम् । चतुर्थे मातुलिङ्गं च नारिकेलं च पञ्चमे । षष्ठे तु पनसं चूलं सप्तमे मासि चाष्टमे ॥
लिकुचं नरमे मासि कदलीफलमुच्छकम् । सर्वदा सर्वमासेषु प्रशुलं कदलीफलम् ॥ एवं दानेन नारीणां संततिप्रतिबन्धकाः । नश्य-
न्ति संवतिं शुद्धां यासन्ति शुभकर्मभिः' इति ॥ ॥ मार्कण्डेयपुराणेपि—'गर्भः स्त्रीणां तथा न्यस्तः कलिलः सात्सुदारुणः ।
तस्य रक्षा गदा कार्यो नित्यं शौचनिषेवणात् ॥ अस्मिद्धमत्रलिखुनाच्छ्लामाल्यानुधारणात् । विशुद्धगेहवसनादनायासाच्च वै द्विज ॥
परिवर्तयते तौ तु विरूपविकृतां द्विज । तौ तु दृष्ट्वादिपरिस्वाप्ताकाराम्भोधिसंश्रयां ॥ गर्भिण्यां परिवृत्तिं तौ कुरुतः पादपाद्रियु ।
अतो न दृवं नैवाद्रिं प्रारारं च पयोनिधिम् । परित्वां वा समाक्रामेद्वला गर्भधारिणी ॥ गर्भहन्तुः सुतो विभो मोहिनी चापि
कल्पता । प्रविश्य गर्भं हन्त्येको भुक्तं मेहयते परा ॥ जायन्ते मेहनादस्याः सर्पमण्डूककच्छयाः । सरीसृपाणि चान्यानि पुरीषमथ

वा पुनः ॥ दृक्छायायथिता रात्रावथवापि चतुषधे । स्मशानकटशूमिष्टाम्बुचरीयविवर्जिताम् ॥ निद्राहीनां निशीथोत्थां प्रवि-
 शेतामिमां स्त्रियम्' इति ॥ ६३ ॥ अत्र गर्भिण्या यात्राप्राप्तौ मासनियममाह बृहस्पतिः—'चतुर्थे मासि पष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी
 यदा । यात्रा नित्यं विवर्ज्यां स्वात्पापाणे तु विशेषतः' इति । इति गर्भिणीधर्माः ॥ ६३ ॥ अथ गर्भिणीपतिधर्माः—गर्भिण्या
 यदभिलषितं तत्पतिना दातव्यम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तदाह याज्ञवल्क्यः—'दोहदस्त्राप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं
 निधेनं चापि तस्मात्कार्यं स्त्रियाः प्रियम्' इति । संग्रहेपि—'गर्भिणीवाञ्छितद्रव्यं तस्यै दद्यात्प्रथोप्यितम् । सूते चिरायुषं पुत्रमन्यया
 दोषमर्हति' इति । आचार्यस्तु—'वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्रर्भिणीपतिः । श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवत्' इति । श्राद्धं
 श्राद्धनोजनमित्यर्थः । अन्यत्रु श्रवानुगमनादि । तदुक्तं कालविधानव्याख्यायाम्—'क्षौरं श्रवानुगमनं नस्वकर्तव्यं च युद्धं च
 चास्तुकरणं सतिदूरयानम् । उद्राहस्यम्युषिजलक्षणनोपयोगमायुःक्षयं भवति गर्भिणिकापतीनाम् ॥ क्षौरं च सागरस्नानं न कुर्याद्ग-
 र्भिणीपतिः । कृतनान्यदि चेतस्याः प्रजा भवति न ध्रुवम्' इति ॥ इति गर्भिणीपतिधर्माः ॥

सृत्तिकागृहनिर्माणविधिः । अवलम्बेऽम्बुजाक्षस्य पदाम्बुजयुगं परम् । यस्य रक्षःसभाशाला संभवे सृत्तिकागृहम् ॥
 अबेदानि प्रसङ्गात्सृत्तिकागृहनिर्माणविधिरभिधीयते । सृत्तिकागृहे राशौ तु रिष्कदोषादिवर्जिते ।
 स्वानुश्लक्षि शोक्तं सृत्तिकाभवनं बुधैः ॥ रत्नकोशेषि—'आसन्नप्रसवे मासि कुर्वीचैव विशेषतः । तद्वत्प्रसवकाले सादिति शास्त्र-

पाठः—१ नित्यं विवर्जयेद्यानामापाठे (पाषाणे) तु विशेषतः । २ मरणं चापि ।

विनियमः' इति । स्मृतिकाण्डहनिर्माणविधिमाह बसिष्ठः—'एन्द्रे तु विश्रमस्थानमग्नेय्यां पचनालयम् । यान्यायां शयनस्थानं
 नन्दत्यां स्मृतिकाण्डम् ॥ चारुण्यां योजनगृहं चायव्यां पशुमन्दिरम् । कौवेर्यां तु धनस्थानमेशान्यां देवतालयम्' इति । स्मृतिकाण्डप्रवे-
 शकालमाह ज्योतिर्वसिष्ठः—'अथातः संप्रवक्ष्यामि स्मृतिकाण्डवेदनम् । [मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रमृत्तिसंभवे
 काले मघ एव प्रवेशयेत् । रोहिण्येन्दवर्षाण्येषु स्वातीवारुणयोरपि । पुनर्वसु पुष्यहस्तनिष्ठाच्युत्तरासु च ॥ मंत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्चिन्यां मू-
 लिकायाः प्रवेशनम् ।] मत्स्यनाशी मृत्युश्च इद्विपुष्यायुरीप्सितम् ॥ मृत्युश्च मरणं पित्रोर्मरणं च ततस्त्रिषु । मेवादिक्रमशो विद्यारमृति-
 काणारवेदनम् ॥ ग्रहानुदले राशौ तु रिफपष्टाष्टवर्जिते । सर्वे चाथ शुभाः केन्द्रे पापाश्च त्रिपढायगाः ॥ शुभांशे शुभदृष्टे तु
 मृत्तिकावेदनं शुभम्' इति ॥ ॐ ॥ स्मृतिकाण्डप्रवेशविध्यादि पद्मपुराणे-विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः—
 'प्रवेशेन्यत्तिकासंज्ञं कृतरक्षं समंततः । सुभूर्मां निर्मितं रम्यं वास्तुविधाविशारदैः ॥ प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवा सुदृढं शुभम् । देवानां
 ब्राह्मणानां च गर्वां कृत्वा च पूजनम् ॥ विप्रपुण्याहजान्देन शङ्खवाद्यस्त्रेण च । प्रमृत्ता बहवस्तत्र तथा केशसहाश्च याः ॥ इत्या
 विधननीयाश्च श्रविशेषुः स्त्रियश्च तत् । ताम्बाजुलेपनहृद्यस्तत्रवस्तुपचारयेत् ॥ आहारैश्च विहारैश्च प्रमवाय सुखं द्विजाः । एरण्डमूल-
 चूर्णेन मथतेन तथैव ताम् । सुरप्रमथनार्थाय पथात्काये विनिक्षिपेत्' इति ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे
 स्मृतिकाण्डहनिर्माणविधिः ॥

पाटा०—१ विष्णुनिन्देवं भानो धाम्प्ररोधे न दक्षते ।

अथ गर्भोत्पत्तिप्रवर्धनप्रसवप्रकरणम् । लक्ष्मीवशोजचेच्छुगुणमसृणितं यस्य वक्षो मनोजं दंष्ट्रास्त्र्यंशुजालैः किस-
लयकुसुमत्रान्तिकृत्संचकास्ति । उच्यन्ते कूटसिंहं सकलसुरवरैः सेव्यमानं दयालुं तं नत्वा गर्भोत्पत्तिप्रसवसरणयः सर्व-
सौभाग्यभृगिम् ॥ अथ प्रसवहादूर्भोत्पत्तिप्रवर्धनप्रसवप्रकार उच्यते याज्ञवल्क्येन । तत्र तावद्रजस्यारमनः प्ररीरग्रहण-
प्रकारमाह—‘[निःसरन्ति यथा लोहपिण्डोत्पन्नाः स्फुल्लिङ्गकाः । सकाशादात्मनस्तद्रदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ तत्रात्मा हि
खवं किंचित्कार्यं किंचित्त्वभावतः । करोति किंचिदभ्यासधर्मोभयात्मकम् ॥ निमित्तमक्षरः कर्तुं यो हि त्रया गुणी वशी ।
अत्रः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते ।]—मर्गोदौ च यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् । खजत्येकोत्तरगुणां तथादचे भव-
न्नपि’ ॥ सर्गादाविति—सृष्टिसमये स परमात्मा यथाकाशादीन्—शब्दकगुणं गगनं, शब्दस्पर्शरूपगुणं वायुं, शब्दस्पर्शरूपगुणं
तेजः, शब्दस्पर्शरूपपरसवदुदकं, शब्दस्पर्शरूपपरसगन्धगुणां जगती इत्युत्तरगुणान्सृजति । आत्मा जीवतामापन्नो भवन्नृत्पक्षमानोपि
स्वशरीरारम्भकत्वेन तानुपादत्ते गृह्णाति ॥ कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनामतआह—‘आहुत्याप्यायते सूर्यः सूर्याद्दृष्टिरथो-
पधीः । तदन्नरसरूपेण शुक्रत्वमपि गच्छति’ ॥ आहुत्या इति—यजमानैः प्रक्षिप्तयाहुत्या पुरोडाशादिरसेनाप्यायते सूर्यः ।
सूर्याच्च कालवशेन परिपक्वादाज्यादिद्वीरसाद्दृष्टिर्भवति । ततो व्रीह्यादौपधिरूपमन्नं च । तत्रान्नं सेवितं सद्दुधिरादिक्रमेण शुक्र-
शोणितभावमापयते ॥ ततः किमित्यतआह—‘क्षीपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते । पञ्चधावृत्स्वयं पशु आदत्ते शुगपत्प्रभुः’ ॥

स्त्रीपुंययोरिति—ऋतुबेलायां स्त्रीपुंससंयोगं शुकं च ग्रीणितं च शुक्रशोणितं तस्मिन्परस्परसंयुक्ते विशुद्धवातपित्तश्लेष्माद्यष्टत्रिंशत्पु मूत्रपुपीपत्रन्धिखंडोन्वोन्वीजानीति सृत्वन्तरोक्तदोषरहितेषु त्वित्वा पञ्चधातून्यृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि शरीरारम्भकतया मयं पृष्ठथिद्धातुतात्मा प्रभुः शरीरारम्भकरणष्टकर्मयोगित्वा समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्त्री ऋरोति । तथाच शारीरकै—
 'स्त्रीपुंययोर्ना महसंस्पृष्टं शुकं तत्त्वणमेव भूतानां सह गुणैश्च सत्त्वजलसामोभिः सह वायुना प्रेर्यमाणं गर्भाशये तिष्ठती'ति ॥—
 'इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुःसुखं श्रुतिः । धारणा प्रेरणा दुःखमिच्छाहंकार एवच ॥ प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवामर्षौ । तस्यैतदात्मकं सर्वमनादेरादिमिच्छतः' ॥ इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मैन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि मनथोभयसाधारणं प्राणो-
 ऽपानो ब्यान उदानः समान इत्येवं पञ्चवृत्तिभेदः शरीरो वायुः कालविशेषानन्दिन्नजीवनं आयुः सुखं निर्वृतिः धृतिश्चित्तर्षयं धारणा प्रज्ञा मेधा प्रेरणं ज्ञानकर्मैन्द्रियाणामधिष्ठावृत्तं दुःखमुद्वेगः अहंकारोऽहंक्रुतिः प्रयत्नः कृतिः आकृतिराकारः वर्णो गौरादिः
 म्यरः पङ्कगान्धातादिः द्वेषो वैरं भवः पुत्रपत्यादिभयः अमवल्लद्विपर्ययः तक्षानादेरात्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीरं लिष्टृक्षमा-
 णस्य कर्मैनादिन्द्रियादिक्रमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मजन्यमित्यर्थः ॥ संयुक्तशोणितशुक्रस्य कायरूपपरिणतौ क्रममाह—'प्रथमे मासि
 संसृष्टभूतो धातुविमृच्छितः । मास्युत्वं च द्वितीयं तु तृतीयेऽङ्गानि वै ततः' ॥ प्रथमे मासीति—प्रथमे मासि संसृष्टभूतो
 द्रारूपतां प्राप्त एतान्तिष्ठते न कठिनतया परिणमते । द्वितीयमास्युत्वं ईपत्कठिनमांसपिण्डरूपो भवति । अयमपिप्रायः—को-
 ष्ठपननदग्दहनाभ्यामित्यत्र कारणमाह साहटे—'कार्मसिमयो गर्भे मये तु जलसंस्थितिः । वायुना तेन मार्सेण तेन गर्भो न

पच्यते' इति । प्रतिदिनमुच्छोष्यमाणशुक्ररजःसंपर्कोपादितद्रवीभूतमेवं जातं त्रिशदिनैः काठिन्यमापद्यत इति । तथाच श्रुतिः—
 'द्वितीये शीतोष्णानिलैरभितप्यमानो भूतसंघातो घनो जायते' इति । तृतीये तु मासे अङ्गरिन्द्रियैश्च संयुतो भवति ॥—'आका-
 शाह्लाधवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम् । वायोश्च स्पृशनीं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेवच ॥ पित्तातु दर्शनं पक्तिमोष्यं रूपं प्रका-
 शनम् । रसातु रसनं शैल्यं स्नेहकैदं समादवम् ॥ भूतैर्गन्धं तथा प्राणं गौरवं मूर्तिमेव च । आत्मा गृह्णात्यजः सत्त्वं तृतीये स्पन्दते ततः' ॥
 आकाशादिति—आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र संबध्यते । गगनाह्लाधवं लघिमानं क्रियोपयोगिनं सूक्ष्मेक्षिकां शब्दं श्रवणेन्द्रियं बलं दाढ्यं
 आदिग्रहणान्मुपिरत्नं विविक्ततां च । 'आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां सर्वान्समूहांश्चे'ति गर्भोपनिषदि दर्शनात् । पवनात्स्पृशे-
 न्द्रियं चेष्टां गमनागमनादिकाम् । व्यूहनमज्ञानां विविधं प्रसारणं रौक्ष्यं कर्कशत्वं शब्दं स्पृशं च पित्तात्तेजसोदर्थनं चक्षुरिन्द्रियं
 पक्तिं युक्तस्याहारस्य पचनं औष्यं स्पृशेनमज्ञानां रूपं श्यामत्वादि प्रकाशतां आजिष्णुतां संतापमर्षणादि च । 'शौर्यामर्षतैस्त्व-
 पतयोष्यभ्राजिष्णुतासंतापवर्णरूपेन्द्रियाणि तैजसानी'ति गर्भोपनिषदि दर्शनात् । एवं रसादुदकाद्रसनैन्द्रियं शैल्यमज्ञानां स्नेहं स्नि-
 ग्धत्वं मृदुत्वं संहति केंद्रं आद्रतां भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणं मूर्तिच सर्वमेतत्परमार्थतो जन्मरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति ।
 ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति । तथाश्चारीरके—'तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायं करोति ॥ किंच—'दोहदस्त्राप्रदानेन गर्भो
 दोपमवाप्तुयात् । वैरूप्यं मरणं चापि तस्मात्कार्यं स्त्रियाः प्रियम्' ॥ दोहदस्त्रेति—गर्भसूत्रं हृदयं गर्भिण्याच्चापरमिति द्विहृदया ग-
 र्भिणी तथा यदभिलपितं तदोहदं तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतारूपं मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति । तस्मादोषपरिहारार्थं गर्भपुष्ट्यर्थं च

गर्भिण्या निया यद्भिलपितं तत्संपादनीयम् । तथाच श्रूयते—‘द्विहृदयां नारीं दौहृदिनीमाचक्षते तद्भिलपितं दद्याद्दीर्यवन्तं चिरायुषं पुत्रं जनयती’ति । तथा व्यायामादिकमपि गर्भग्रहणप्रभृति तथा परिहरणीयम्—‘ततःप्रभृति व्यायामव्ययसायनिर्हरणदियास्वापरा-
त्रिजागरणशौरुभयपानारोहणवेगधारणकुट्टासनशोणितमोक्षणानि परिहरेत्’ इति तत्रैवाभिधानम् । गर्भग्रहणं च श्रमादिभिलि-
ङ्गैस्वग्नल्पम्—‘मयोगृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सस्त्रियस्पन्दनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणं च योन्याः’ इत्यादि
वर्तनीयम् ॥ किञ्च—‘स्यंपं चतुर्थे लङ्कानां पञ्चमे शोणितोद्भवः । षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोमास्त्रिसंभवः’ ॥ स्वैर्यमिति—दृतीये
माणि प्रादुर्भूतस्वाङ्गसंयस्य चतुर्थेमासि स्यंपं व्येमा भवति । पञ्चमे लोहितशोद्भव उत्पत्तिः । षष्ठे बलवर्णकररुहरोम्णां संभवः॥—
‘अतर्धतन्गपुक्तञ्च नाडीकायुधिरापुलः । मस्रमे चाष्टमे चैव तज्जांससृतिमानपि’ ॥ अत इति—असौ पूर्वोक्तगर्भः सप्तमे मासि
मनसा चैनगवा युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः स्वायुमिरस्थिवन्धनैः क्षिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिर्नाडीभिश्च संयुक्तः । तथा
अष्टमे मासि तत्रा मांसेन स्पृत्या च युक्तो भवति ॥ किञ्च—‘पुनर्घात्रौ पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मासतो गर्भो जातः
प्रार्णयियुज्यते’ ॥ पुनरिति—तस्याष्टममासिकस्य गर्भस्य ओजः कश्चन विशेषो घात्रीं च पुनः पुनः शीघ्रं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि
जातो गर्भः प्रार्णयियुज्यते । अनेनोजःस्थितिरैव जीपनहंत्वरिति दर्शयति । ओजःस्वरूपं च स्पृत्यन्तरे दक्षितम् ‘दृदि तिष्ठति यद्बुद्ध-
मीपद्रक्ते नपीतकम्’ ओजः पृथीरे संख्यातं तत्राशान्नाद्यष्टुत्ति’ इति ॥ किञ्च—नवमे दशमे वापि प्रबलेः सृतिमारुतः । निःपा-
पेनै यत्न इर यथाऽऽत्रेण गम्यतः’ ॥ नवमे इति—एवं कश्चण्णन्धुरादिपरिपूणैश्चेन्द्रियो नवमे दशमे वा, अपिबन्धान्मयमे-

ऽष्टमे वा जीरत्यायासादिदोषवशात्प्रबलमृतिहेतुप्रभञ्जनयोरितत्त्वाच्चस्थिचर्मादिविनिर्मितवपुः यत्रस्य छिद्रेण मूहमसुपिरेण सञ्चरो
 दुःसहदुःखाभिभूयमानो निःसार्यत इति ॥ ६३ ॥ आसन्नप्रसवस्य गर्भस्य स्थितिः मार्केण्डेयपुराणे—‘क्रामन्ति मुक्तपीतानि
 स्त्रीणां गर्भोदरे तथा । तेनाप्यायितदेहस्तु जन्तुर्द्विगुणं वै ॥ स्मृतितन्त्रं प्रयात्यत्र बाह्यसंस्कारभूमिजम् । ततो निर्वेदमायाति
 पीड्यमानस्तत्कृतः ॥ पुनर्नवं चरिष्यामि नियुक्तो मातृकोदरात् । मदा तथा यतिष्यामि गर्भं नाप्याम्यहं यथा ॥ इति चिन्त-
 यते स्मृत्या आत्मदुःखद्वयानि च । यानि पूर्वानुभूतानि देवभूतात्मजानि वै ॥ ततः कालवशाञ्जन्तुः परिवर्तत्यधोमुखः । नवमे
 दशमे वापि आयुः संजायते ततः ॥ निष्क्रम्यते च विलपन्यथा दुःखनिपीडितः । निष्क्रान्तधोदरान्मूर्च्छामसखां प्रतिपद्यते ॥
 प्राप्नोति चेतनां चासां वायुस्पर्शसमन्वितः । ततस्तं वैष्णवी माया समाक्रामति मोहिनी ॥ तथा विमोहितश्चासौ ज्ञानअंशमवा-
 प्यते । अष्टज्ञानो बालमावं ततो जन्तुः प्रपद्यते’ इति ॥ ॥ एतद्गर्भस्थितिप्रकारो विष्णुधर्मोत्तरे—‘जरायुवैष्टिते देहे
 मूर्ध्नि वद्वाञ्जलिः सदा । मध्ये ह्रीवस्तु वामे स्त्री दक्षिणे पुरुषस्तथा ॥ तिष्ठत्युदरभागे तु शृष्टस्यामिष्ठुयस्तथा’ इति ॥ ६३ ॥ प्रस-
 वनिर्यग्ये कर्तव्यमुक्तमृग्विधाने—‘प्रमन्दिनेत्यग्यन्त्यां जपेद्गर्भविमोचनीम् । इन्द्रं च मनसा ध्यायेच्चार्यी गर्भं प्रमुञ्चति’ इति ।
 अन्यत्र—‘विजिहीर्षं वनस्पते तदिदं च्यावनं स्मृतम् । यध्यावयितुकामः स्याच्चयावयेत्तदिदं जपन् ॥ स्त्रियं गर्भप्रसूतां वा पाय-
 वेदनुमञ्चितम् । उदकं पाययेत्तेन गर्भस्तु च्यवते सुरम्’ इति ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे गर्भोत्पत्ति-
 प्रवर्धनप्रसवप्रकरणम् ॥

अथ जातरुमप्रकरणम् । नमस्त्राय नृसिंहाय यस्य जन्ममहोत्सवः । सद्यः स्वर्गधूर्वर्गकारावन्धविमोचनः ॥ अथे-
दानीं जातरुमविधिरभिधीयते । तत्र यस्मिन्—‘जातमाने कुमारे तु मुखमसावलोकेयत् । पिता कृणाद्विमुच्येत पुत्रस्य सुख-
ददानम्’ ॥ तथा कालिकाविधानेषुक्तम्—‘दुष्टारलोकेन सुतस्य जीवतः पिता विमुच्येत यदा तदर्पतः’ इति । तथाचैतरेय-
ब्राह्मणम्—‘ऋणमस्मिन्सनपत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येबेजीयतो मुखम्’ इति । संवर्तः—‘जाते पुत्रे
पितुः गानं मर्चलं तु विधीयते’ इति । गव शीतलोदकेन कर्तव्यम् । तथाच जावालिः—‘कुर्यान्नैमित्तिकं खानं शीतान्निः
काम्यमेव च’ इति । एतद्रात्रावपि कार्यम् । तदाह यस्मिन्—‘पुत्रवन्पनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः । राहोश्च दर्शने खानं
प्रदानं नान्यथा निश्चि’ इति । तथाच हेमाद्रौ व्यासः—‘रात्रौ खानं न कुर्वति दानं चैव विद्येतः । नैमित्तिकं तु कुर्वीत
खानं दानं च गत्रिषु ॥ पुत्रवन्मनि यात्रायां श्रव्यां दानमलयम्’ इति । एतच्च तत्काले सूतकान्तरनिमित्तगौचान्तरसंनि-
पाते यत्पि कर्तव्यम् । तदाह प्रजापतिः—‘भूतके तु ममुत्पन्ने पुत्रवन्म यदा भवेत् । कर्तुंस्तत्कालिकी शुद्धिः पूर्वोद्दीचे-
न गुणानि’ इति । ज्योतिर्वसिष्ठस्तु—‘श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं मर्चलं खानमाचरेत् । उत्तरामिषुप्तो भूत्वा नयां च देवदातके’ ।
इति । रात्रौ तदास्नादिगमनाशक्तौ विशेषमाह सांल्यायनः—‘दिया यदाहृतं तोयं कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् । रात्रौ खाने तु
भोजने यागदानल्यंनिधी’ इति ॥ ७ ॥ जातरुमकारमाह मनुः—‘ग्राह्याभिर्यर्गनाशुर्मा जातकर्म विधीयते’ इति । यर्धनं छेदनम् ।
आपयस्येति—‘यात्राभिर्यर्गनाशुर्मा जातकर्मक्रिया द्विदः । याता मर्चलान्द्रुद्रेः विलग्न्यादिभूरितिः’ इति । यर्गस्तु—‘जात-

मातृकुमारस्य जातकर्म विधीयते । स्तन्यप्राशनतः पूर्वं नामिकर्तनतोऽपि च ॥ एष्यतीतेषु कालेषु शुभयोगे शुभोदये । जातकर्मक्रियां
 कुर्यात्पुत्रायुःपरिवृद्धये' इति । अत्र जैमिनिः—'यावन्न छिद्यते नालं तावन्नामोति स्तूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु
 विधीयते' ॥ जावालिः—'जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि । दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥ अच्छिन्ननामो
 कर्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि । आशीचोपरमे कार्यमथया नियतात्मभिः' इति ॥ ६३ ॥ अत्रान्युदधिकं श्राद्धं हेन्ना कर्तव्यमि-
 त्युक्तं व्यासेन—'अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि । हेन्ना श्राद्धं प्रकुर्यात् यस्य भार्या रजस्वला ॥ जातश्राद्धे न दद्यात्
 पकान्नं ब्राह्मणेष्वपि । यस्माच्चान्द्राय(णे)णाच्छुद्धिस्तेषां भनति नान्यथा' इति । आचार्यः—'जाते कुमारं तं दृष्ट्वा स्नातानीय
 गुरुन्पिता । नान्दीश्राद्धायसाने तु जातकर्म समाचरेत्' इति । गुरुन्ब्राह्मणात् ॥ तत्र कारिका—'जाते सुते पिता कुर्यात्शान्दी-
 श्राद्धं विधानतः । जातकर्म ततः कुर्यादैन्यैरालम्ब्यनापुरा ॥ एकस्मिन्भाजने सर्पिर्मधु चैव समानयेत् । अवष्टुप्य हिरण्येन संसृज्ये-
 रँल्लवा यथा ॥ हिरण्येन कुमारं तं प्राशयेन्मधुसर्पिणी । प्रते ददामिमञ्जेण मातुरुत्सङ्गसंस्थितम्' इति । इदमत्र गृह्यम्—'कुमार
 ज्ञानं पुरान्यैरालम्भात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकापं हिरण्येन प्राशयेत्—प्रते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मयोनगम् ।
 आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्' इति । अस्यार्थः—इदं जातकर्म । कुमारग्रहणं कुमारीनिष्ठस्यर्थम् । ननु
 कुमार्या अपि भवत्येव जातरूपं । कुतः । वक्ष्यते आर्हतैव कुमार्या इति । उच्यते—प्रवासादागतस्य विहितं कर्माऽवृत्ता भवति न
 जातकर्म अनन्तरत्वात् । एवमेकं । अन्ये पुनरार्हतैव कुमार्या इत्येतदुभयार्धमिति वदन्ति । एतेन कुमार्या अपि जातकर्म भवति ।

मनुनाप्युक्तम्—‘अभिष्ठा तु कार्यं स्त्रीणामाष्टद्वेषतः’ इति । तर्हि कुमारग्रहणं कथम् । अधिकारार्थम् । ‘अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनये’ दित्युपनयनं कुमारस्त्वैव यथा स्यान्न कुमार्या इति । ननु ब्राह्मणमिति पुल्लिङ्गनिर्देशादेव स्त्रिया न भविष्यति । न जातिनिर्देशे लिङ्गमविवक्षितम् । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमिति । जातग्रहणमप्यधिकारार्थम् । ‘गोदानं षोडशे वर्षे’ इति जन्मतः प्रथृति षोडशे वर्षे यथा स्यादुपनयनप्रथृति माभूदिति । पुरा पूर्वमित्यर्थः । अन्धग्रहणमनाधिकृतालम्भनात्प्रार्थन कर्तव्यमित्येवमर्थम् । सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकापयति ते हिरण्यसंस्पृष्टे हिरण्येन प्राशयेत् मातुरुपस्य आसीनं प्रते ददामीति मन्त्रेण इति ॥ अधिकृतालम्भनात्प्रार्थनमित्याहाचार्यः—‘कंवतीदिस्त्रियो मुक्ता पितुरन्यस्तु तच्छिशुः । न स्पृष्टव्यः पुरा तावज्जातकृत्यादिति स्थितिः’ इति । अत्र भगवान्—‘जातं कुमारं जननादन्यसंस्पृशनात्पुरा । क्षापयित्वाङ्गमारोप्य प्राच्युखं चोपवेक्ष्य तम् ॥ मानतो विपमे कृता संस्पृश्य मधुसर्पिणी ।—सर्पिर्मधुनी मानतो विपमतया मिश्रीकुर्य प्राशयेदिति व्याख्येयम् । तत्साम्ये विपभावप्रमङ्गात् ॥ सिस्र्वा शिलायां तत्रैव सुवर्णं बहुशः कपत् । मधुसर्पिःसुवर्णानि मिश्रीकृताथ श्लिषीम् ॥ मतेददामि मधुनो द्रुतस्वेत्यादिकामृचम् । उम्ला ततः सुवर्णं तेनैव प्राशयेच्छिशुम्’ इति । कारिका—‘हिरण्यं दक्षिणे कर्णे निधायैतामृचं जपेत् । मेधां त इति सन्ध्ये च निधायैतामृचं जपेत्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘कर्णयोरुपरि निधाय मेधाजननं जपति—मेधां तं देवः संविता मेधां देवी मरुसती । मेधां तं अधिनीं देवाचार्यत्वां पुष्करसूतां’ इति । अस्यार्थः—अस्य कर्णयोर्हिरण्यं निधाय मेधाजननं जपति मेधां त इति । उपग्रहणं तस्य मुखसमीपे आत्मनो

सुखं निधाय जपार्थम् । मेधाजननमित्यस्य मन्त्रस्य व्याख्या चैवम् । सऋन्मन्त्रः पर्यायेणोपनिधानमित्येके । अन्ये मन्त्रावृत्ति-
 मिच्छन्ति इति । अत्र भगवान्—‘ततः प्रथमं तत्स्वर्णं शिशोः कर्णं तु दक्षिणे । पूर्वं निधाय सव्येऽपि निधाय समनन्त-
 रम् ॥ आत्मनो मुखस्य नीला मुत्तमपीपतः । मेधायुर्जन्महेतुत्वान्मेधाजननसंश्रितम् ॥ मेधां ते देव इत्याद्यं खिलमन्त्रं
 सऋजपेत्’ इति । कारिका—‘सूत्रत्रयेणास्य युगपदंसावभिमृशेदथ । प्रथमाश्मामवेतीन्द्रश्रेष्ठानीत्यपरा तथा ॥ तृतीयाऽसौ
 प्रयन्धीति कुमार्याः स्यादमन्त्रकम्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘अंताधिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव ।
 वेदो वै पुत्रनामाति म जीव सरदः श्रवमितीन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहस्से प्रयन्धि मधवश्रुजीपिन्निति च’ इति । अस्वार्थः—‘स्तन-
 पादोर्भ्यप्रदेशोऽमः । अत्र बहवो चिप्रतिपन्नाः । तत्रैके सऋन्मन्त्रेषांसाभिमर्शनमिच्छन्ति द्वार्याभिमर्शनवत् । ननु युक्तस्तत्र सऋ-
 न्मन्त्रः द्विचनयुक्तत्वान्मन्त्रस्य । इह लेखवचनयुक्तः अत आहृत्या भाष्यम् । नतदेवम् । नात्रांसाद्युच्येते किंत्तर्हि कुमारः स चैक-
 स्त्वान्नात्रावृत्तिरिति । अन्ये मन्त्रविभागमिच्छन्ति । अश्मामवेत्यनेन दक्षिणमंसमभिमृशेत् । इन्द्रश्रेष्ठानि अस्से प्रयन्धीत्येताभ्यां
 गव्यमिति । कथं पुनर्मन्त्रविभागो ज्ञानः । मध्ये इतिरुणात् । नहि कश्चिन्मन्त्रमध्ये इतिकरणं पठन्ति । अपरे लाहुः—सऋदेव
 त्रयो मन्त्रा यक्तव्याः नच मन्त्रविभागः पृथगभिमर्शश्च । द्वार्याभिमर्शश्च । इह तु शक्यते युगपदंसी
 स्यष्टम् । यत्पुनरुक्तमिति करणादिति, तत्र द्रुमः—अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इतिकारः पठ्यते, यथा ‘आसीद सदनं स्वमासीद सदनं
 स्वमिति माहिंसीदेव प्रेरित’ इति । अयमेव नः पक्षोऽभिप्रेतः । यस्य त्रयाणामन्यतमः पक्षोऽभिप्रेतस्तस्यापि कुर्वतो न दोषः

मर्त्यां गमकृतादिति भाष्यकारः । तत्रैके मन्त्रविभागः श्रेयानित्याहुः इतिकारात् । नन्वन्यत्रापि विद्यत इत्युक्तं तत्रापि त्रिभाग एव । किमुत्पत्तमीति वद्विपि निधाय माहिंसीरित्यभिमतयेत् । कुत एतत् । आनन्तर्ययोगात् । नन्विडायां दृश्यते 'हविर्बुध्न्यामिति तन्मिधुषहत' इति । अनर्थज्ञो भगवान् । इतिकारो मन्त्रस्य मध्ये दृथा न पठ्यत इति वयं दूमः । इडायां तु मर्त्यरुद्रेण इतिकारः युष्मत्पथे त्रिमिन्त्रणे इतिकारो दृथैवेति, तदमत् । भगवता भाष्यकारेण यः पक्षः परिगृहीतः स एव मन्वरु । अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इतिकारदर्शनात् । 'नमो यत्र निर्पीदसीत्यमुं माहिंसीरिति चे'ति । तेन नीन्यश्चान्यरुदुस्ता युगपदेवोभागमौ संसृशेदिति सिद्धम् । भगवानपि—'मन्त्रमश्नाभवेत्याद्यमुक्त्वांगी युगपच्छ्रियोः । गृध्रा तथेन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणान्यादिकासृचम् ॥ अन्ने प्रयन्धीत्याद्यां च जपितांसौ पुनः सृशेत् । इदं कर्म कुमार्पाथ मर्वं कार्य-ममश्चरुम्' इति ॥ अत्र मयुसर्पिःसुवर्णपात्रादेः प्रयोजनमाहाचार्यः—'गर्भोऽभ्युपानदोपाणामपमुत्से शिशुं पिता । प्राशयेन्म-धुना मांघं गान्यं हेमरसं शुभम् ॥ स्वर्गेन कर्णयोर्गुग्मे स्वर्गनादेन तच्छ्रियोः । मन्त्रश्रवणयोग्यत्वं स्याद्य दुर्वासतः शुचिः ॥ मन्त्रालम्भनमानेण शुचिः स्यान्मलनाममः(तः) । रक्षापुषोर्विदृद्ध्वर्थमाजिजति पिता सुतम् ॥ तावच्चा म सरेचस्य स्तनं माताथ पापयेत् । प्राग्ज्ञानकर्मणो यस्मात्स्तनपानं न शसते' इति । इदमपि कर्म होमपूर्वकं कुर्यात् । तथा चाग्निमुत्प्रकरणे दृत्तिकृता नारायण्यनोक्तान् । अत्र गृध्रम्—'अक्षिरिन्द्रः प्रजापतिर्विधेद्वा ब्रह्मत्यनादेज्ञे' इति । यत्र होमस्तानादेद्यः कर्मणश्चानादेद्यन्त-र्गता देवता होतव्याः ज्ञानकर्मादेः । तद्वि तथा रोहणेपि स्यात् । एवंतर्बेन्मथथा व्याख्यास्यामः—यत्र होमथोद्यते न मन्त्रथोद्यते चाल-

कर्मादी नैके कांचनेति पक्षे तत्रैतान्भ्यो देवताभ्यो जुहोति यत्रानादेश इतीयमेव व्याख्या साध्वी । मन्त्रप्रकरणत्वात् । तेन जातकर्मादी न होमोऽस्ति । अन्ये तु पूर्वोक्तदोषपरिहारेण वर्णयन्ति । यत्र परशास्त्रे होमशोधते स्वशास्त्रे तु कर्ममात्रं तत्रैता देवता भवन्तीति । क । ज्ञानकर्मादाविति ॥ अत्र शुद्धपरिशिष्टम्—‘अथ जातकर्म कुमारे जाते पुरान्यैरलम्भादभिरिन्द्रः प्रजापति-विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशुदेवताभ्यो हुत्वा श्राक्स्विष्टकृतः सर्षिर्धुम्राशानादि कारयेत्’ इति ॥ अत्र स्मृतिरूपेणाह्वार्यः—‘अना-देशाहुवीर्हुत्वा जातकर्म प्रशस्यते । कौपीतकानां चान्येषां विना वा तत्प्रवर्तते’ इति । मगवानपि—‘कचिस्सहोमकमिदं कर्म-च्छन्ति मनीषिणः । तत्याकृत्वा पुरस्तन्मनादेशाहुवीस्तवः ॥ हुत्वाभिरिन्द्र इत्यादेशुदेवतापञ्चकस्य च । पश्चात्कर्मैदमाचर्य ततः स्विष्टकृदादिकम् ॥ उपरिष्टात्तनं तत्रं कुर्वीरथ यथाक्रमम्’ इति ॥ ॐ ॥ अत्राभिनिर्णय उच्यते । तत्र संग्रहकारः—‘जात-कर्मादिसिद्ध्यर्थं यो व्याहृतिभिराहूतः । सोऽग्निः पौरुष इत्युक्तः शालाभिलौकिकस्तथा’ इति । अत्र परिलक्षणं नित्यम् । ‘अना-दिष्टान्यहोमेषु तत्र नित्या परिस्तुतिः’ इति परिभाषावचनात् ॥ ॐ ॥ अथ पुत्रजननकाले दानविशेष उच्यते । वराहपुराणे—‘यावत्कालं सुते जाते न नाडी छिद्यते नृप । चन्द्रसूर्योत्तरागेण तमाहुः समयं समम्’ इति ॥ हारीतेनाप्युक्तम्—‘जाते कुमारे पितृणामामोदात्पुण्यं तदहस्तस्मान्तिष्ठपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि ब्राह्मणमाहूव पितृभ्यः सधाकुर्यात्प्रजापतये च’ इति ॥ हेमाद्रौ शङ्खः—‘पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । भूयस्तत्रैव जागन्ते तदहर्वेदयन्ति च ॥ तस्मात्स दिवसः पुण्यः पितृणां प्रीति-वर्धनः’ इति ॥ ब्रह्मपुराणे—‘देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् । आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा ॥ तत्र

दयानुरागं च भूमिं गां तुरगं रथम् । छत्रं छानं च माल्यं च शयनं चासनं गृहम् ॥ तत्र प्रतिप्रदीतारं प्रत्याह व्यासः—
 'ज्ञानं कुमारे तदहः कामं कुर्यान्नतिग्रहम् । हिरण्यधान्यगोवस्त्रतिलाथ मयुसर्पिणाम्' इति ॥ वृद्धयात्रवल्क्यः—'कुमारबन्ध-
 दिवसे विप्रः कार्यः प्रतिग्रहः । हिरण्यभूगवाथादिवान्यव्यासनादिषु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं पकात्रं तु विवर्जयेत् । यो भक्षयति
 तन्नोद्वादित्रधान्द्रापणं चरेत् ॥ मृतकेऽपि मकुल्याद्ये न दोषो मत्तुर्वशीत्' इति ॥ एतदावश्यकमित्याहाथलायनाचार्यः—
 'पत्न्या मृते वा पतिते संन्यस्ते वा विदेश्ये । तद्गोत्रं न श्रेष्ठेन कार्यः पुंसवनादयः ॥ दीक्षान्ते दीक्षितो भर्ता जातकृत्यादिकं
 चरेत् । पुंसवदीनि कर्माणि त्रीणि श्रेष्ठेन कारयेत् ॥ अकृतेऽन्यकृते कर्मण्यापत्सु स्वास्थ्यमागतः । शौनर्वाह्यणवापयैथ पुत्रकर्मो-
 चरेत् ॥ तेषां दितस्तु तत्काले स्पृशन्नन्येन कारयेत् । यावत्स्वास्थ्यं भवेत्तावन्नाचरेजातकक्रियाम्' इति । श्रीयरीये वसिष्ठः—
 'दन्ता गोभृंहिरण्यादि क्लो लयं निरीक्षयेत् । लग्नेव प्रशंसन्ति ज्योतिःशास्त्रविदो जनाः ॥ अरिस्तुपाण्डिदैवज्ञाच्छृणुयात्पुत्र-
 जन्मनि' इति । शृणुयात् जन्मकालीनलातकफलमित्यर्थः ॥

जातकफलानि । लग्नस्य पञ्चाङ्गप्रधानत्वात्तावत्पञ्चाङ्गफलमुच्यते । तत्र जन्मतिथिफलम्—'कृत्वाग्निहोत्रमासीनं च्यवनं
 शुनिपुंगवम् । विनयेनोपसंगम्य कस्यपः परिपृच्छति ॥ कस्यां तिथौ नरो जातः कथं विन्ध्याच्छुभाशुमम् । धारणक्षत्रयोगे च तथैव
 कार्येऽपि च' ॥ च्यवनः—'साधु साधु महातेजो गुणवन्परिपृच्छति । तत्तर्चं कथयिष्यामि पञ्चाङ्गफलजातकम् ॥ यत्सुररपि

न ज्ञातं मुनिभिश्च विशेषतः । तव खेहेन हे वत्स कथयामि शृणुष्व हि ॥ जातो नरः प्रतिपदि त्रिदिनं च त्रिमासकम् । तेजते च
महातेजाः स वर्षाशीतिमायुषः ॥ चपलोऽप्यतिनिष्ठोऽथ्यश्रिवाक्प्राणजानुकः । जलप्रमाणनिपुणो बहुभाषणतत्परः १ द्वितीयायां
नरो जातः सदा सत्यव्रतो भवेत् । जनानन्दकरस्त्वांगी स्वकर्मनिरतः सदा २ तृतीयायां नरो जातस्त्रीलोलश्च कृती चलः ।
व्रतोपवायनिरतो मूर्खो वादी जटान्वितः ३ चतुर्थ्यां तु नरो जातो लुब्धः पिशुनवाग्भवेत् । चण्डः साहसिकः क्रूरथलचित्तः
शठान्वितः ४ पञ्चम्यां तु नरो जातो दीर्घायुध तथा भवेत् । महामतिः स्थिरः शूरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ५ षष्ठ्यां चैव महा-
तेजा व्रणाङ्कितशिरस्तनुः । स्त्रीलोलुपोऽतिसुभगो विद्याकीर्तिपरो भवेत् ६ सप्तम्यां तु नरो जातो दाक्षिण्यगुणवान्भवेत् ।
गुरुदेवपरश्च सदाचारो दृढव्रतः ७ अष्टम्यां तु नरो जातः स्वदारनिरतो भवेत् । बहुभाषोऽतिचपलश्चलचित्तोऽतिनिष्ठुरः
८ नवम्यां तु नरो जातः स्त्रीहितः शार्थलो भवेत् । शुचिरत्यन्तसुभगश्चलचित्तो महामतिः ९ जातो नरो दशम्यां तु लोक-
व्यापारकोविदः । कल्पशास्त्रेषु कुशलः सत्यवादी दृढव्रतः १० एकादश्यां नरो जातो दुराचारोऽतिदुःसहः । सुभगो रतिलुब्धश्च
वखनोजनतत्परः ११ द्वादश्यां तु नरो जातो ज्ञानवान्स्त्रीजितः सुधीः । व्रतोपवासनिरतो ह्यशत्रुर्मतिमान्भवेत् १२ त्रयोदश्यां
नरो जातः सिद्धिदः सर्वकर्मसु । बुद्धिगान्ध्याधिनिर्मुक्तः सदा बन्धुरतो भवेत् १३ चतुर्दश्यां नरो जातः सुतोऽत्यन्तसुदुःसहः ।
परदाररतः क्रूरथलचित्तः सदा भवेत् १४ पूर्णिमायां नरो जातः पूर्णोक्तः सुन्दरो भवेत् । सदा हृष्टमनाः शान्तः सुभगोऽति-

गुणान्वितः १५ अमायां तु नरो जात इन्द्रियार्थतः सुखी । चपलो बलहीनश्च बहुभीतिसमाकुलः १६ ॥ इति तिथिफलानि ॥ ॐ ॥ अथ जन्मवारफलानि—‘अल्पशुश्रितमूर्तिश्च मूर्खः पदुमतिस्तथा । क्षात्रवृत्तिः सुरूपश्च मधुपिप्लकालिमा ॥ स्यिरः प्रण्डः शूरश्च रक्तः श्यामत्वयुः शुचिः । पित्राधिकोऽतिचतुरो जायते मूर्धवासरे १ सौम्यः कान्तोऽतिमधुरो गदाङ्गोऽतिकृशस्तनो । मूष्मकुशितकेशश्च प्रज्ञावान्युणवान्भवेत् ॥ अकालपलितो जातः स्थिरालसः सुबुद्धिमान् । हर्षाधिकः प्रियश्च बृद्धस्त्रीरतिबह्वभः । सोमवारे नरो जातः सर्वदा क्षयदृष्टिमान् २ हस्यकामोऽतिगौरश्च पृथुवक्त्राः सुबुद्धिमान् । शूरः पदुमतिश्चैव क्रोधनः स्फुटवाक्-क्षमी । क्षात्रवृत्तिसमायुक्तो जायते सौमवासरे ३ श्यामवर्णः सुगौरश्च कान्तिमान्स्फुटवाक्सुधीः । त्रिदोषात्मकभूयिष्ठो जायते सौम्यवासरे ४ निपुणो विप्रतिः शूली पादौ चैव तथा फरौ । कृशावनतिचापल्यो जायते गुरुवासरे ५ शुक्रान्तरधरः शान्तः कृष्णकुशितमूर्धजः । प्रच्छन्नकार्यः युमतिर्जातः शुक्रस्य वासरे ६ दीनः कृशत्वयुः स्तब्धो दीर्घालस्यो दुरासदः । चात्तात्मको नीचबुद्धिर्मूर्खः स्थूलनखस्तचः ॥ रजोदुर्वलेहेतुश्च मलिनधावलथलः । रीद्रः क्रोधपरो नित्यं जातश्च शनिवासरे ७ ॥ इति वार-फलानि ॥ ॐ ॥ अथ जन्मनक्षत्रफलानि—‘अथातः संग्रहस्यामि नक्षत्राणां फलं शृणु । सायु काश्यप तत्त्वेन यथोवाच प्रजा-पतिः ॥ अश्विन्यूक्षे च जातस्तु आतुरो निपुरो भवेत् । विधिज्ञः कारणज्ञश्च कलहे विजयी सुधीः १ भरण्यूक्षे तु संजातो नरो देहदयणाङ्कितः । सुखहीनो दरिद्रश्च मातृतापो परित्यजेत् २ कृत्तिकायां नरो जातः क्षीचन्युरहितस्ततः । सुताढ्यः सुभगश्चैव सुखसौभाग्यवर्धनः ३ रोहिण्यां तु नरो जातो देवब्राह्मणतत्परः । छन्दोलंकारतत्त्वज्ञः स्वामिभक्तो दृढवतः ४ सत्यवान्युचिर्ध-

मंत्रस्त्यागभोगसमन्वितः । तेजस्वी चपलो योगी जातः सान्द्रगशीर्षके ५ मृदुः स्थिरमतिः शूरस्त्यागोपाजितचित्तवान् । रोगी
 श्लोकभयः क्रीपी आर्द्रायां जनने भवेत् ६ प्रजानान्युणवान्सर्पसंधिविग्रहकारकः । अतीव स्फुटवागुप्तः पुनर्वखां नरो भवेत्
 ७ धनान्समुदाराढ्यो दृढचित्तः सुलोचनः । स्त्रीषु बह्वमरुपाढ्यो भवेत्सुप्ये तु जन्मनि ८ क्रूरः साहसिकः क्रुद्धो मर्त्यान्नो वान-
 रथलः । तथा कौटिल्यकर्मा च आश्लेषायां नरो भवेत् ९ गम्भीरोऽतिरतः सौख्ये गम्भीरोदारसत्त्ववान् । प्राज्ञः शुचिस्तथा
 त्यागी जनने वै मघासु च १० कन्दर्पमत्स्त्रीषु रतः सुभगः सुदृढः स्थिरः । दृग्गोचरे महाभीरुः फलयुन्यां जनने नरः
 ११ धनवान्द्राहृतच्छः क्षीचो मानी सुलोचनः । स्थिरः शास्त्रे धने लुब्धो जनने चोत्तरासु च १२ स्थिरकायोऽनृतवचाः
 सुशीलश्च सदा नरः । गन्धर्ववन्महारीरो हस्तर्धे जनने नरः १३ नीचोऽतिभीरुः क्षुधवांधित्ते बहुसमाकुलः । दुर्बलो रतिवै-
 कल्यो जनने चित्रमक्षके १४ नीतिज्ञो वाक्चमिस्तो हास्यशास्त्रविशारदः । शान्तचित्तः प्रसन्नश्च स्वात्यां वै जनने नरः
 १५ मलिनश्च मर्त्युक्तः परदाररतः शठः । विग्रही चन्धुरहितो विद्याशायां तु जन्मनि १६ युवतीरतिसक्तश्च प्रगल्भोऽतिसुवर्ण-
 वान् । अलसो दीनचित्तश्च जनने चानुराधके १७ व्यायामी रणशूरश्च नित्यं ब्राह्मणतत्परः । विख्यातोऽतिगुणाढ्यश्च ज्येष्ठे
 ज्येष्ठतमासुयात् १८ मृदुवागतिशूरश्च चंलचित्तो गुणश्रियः । हित्तो विद्यासहन्ता च मूलर्धे जननाशरः १९ चौरश्चिद्वै-
 थादम्भः क्रीपनो द्रव्यवान्गुणी । असत्यवादी दक्षश्च पूर्वापाठे प्रजन्मनः २० ब्रह्मांशी कूटभेदश्च व्यायामी च नरश्रियः ।
 सुखितोऽतिचलश्च उत्तरापाठजन्मनः २१ संगीतनृत्यकुशलः सत्यवादी स्थिराशयः । शास्त्रपुण्यकथाश्रावी श्रवणे जन-

नाशरः २२ दुर्जयः शोकरहितो ब्रह्माशी च महाशठः । बृद्धातुरी मदा द्राता धनिष्ठाजनने नरः २३ प्रजावान्क्रोधनो
 वीरः प्रचण्डोऽतिप्रगल्भवान् । स्वदेहपालनरतो जनने शतवारके २४ सुदैवतमक्तश्च मदाचारो महामतिः । विवादर-
 हितो मानी पूर्वाभाद्रपदे नरः २५ क्षयवृद्धिधनो मेहे नीतिमान्वद्भिर्भूतः । पिचातुरः सद्दालस्य उचराभाद्रसंभवः २६ निष्पु-
 रोऽतिदुराचरो रूपवान्क्रोधवाक्स्वरः । स्वतत्रः सर्वकार्येषु पौष्णमेजननाशरः २७ ॥ इति नक्षत्रफलानि ॥ ॐ ॥ अथ
 जन्मयोगफलानि—‘अथातः संप्रवक्ष्यामि योगानां चैव जातकम् । शृणु कश्यप तत्त्वेन नराणां च शुभाशुभम् ॥ कान्तो
 वन्धुजनस्त्रीषु गृहदाररतः सलः । स्वतत्रः सर्वकार्येषु विक्कम्भे जनने नरः १ मार्गश्रुचिः प्रियावाचः सुभगोऽतिगुणान्वितः ।
 प्रगल्भो मनसा तुष्टः सुस्विरः प्रीतिजन्मवान् २ नीतिज्ञः स्वस्वचिचथ युधरक्षणतत्परः । आयुष्मके नरो जात आयुष्मान् जायते
 ध्रुवम् ३ वाक्वयुतो धनी मानी निष्णुणः प्रियवाचसुधीः । गन्धप्रियोऽतिसुभगः सौभाग्ये जननाशरः ४ मतिमांश्च गुणाट्यथ
 शोचाचारयुतः सुरी । शोभने च नरो जातः सर्वकार्येषु निर्मलः ५ परापवादी शूरश्च मत्स्यहीनः सद्दालयः । परदाररतः कानी
 अतिगण्डप्रजन्मनः ६ सुशीलो गुणवान्मोगी वन्धुपुत्रकलत्रवान् । धर्मव्यातिरतो शोभी सुकर्मणि नरो भवेत् ७ सुभगो
 वाग्मतिः श्रीमान्तोम्बः कानी च पण्डितः । परायत्तो धनार्थी च धृतियोगे प्रजायते ८ शूलयोगे भवेत्कोपी तेजस्वी कलहप्रियः ।
 चतुरश्रैव धनवान्दलवान्प्रभुसेवकः ९ वाचालको महासत्सो दाम्भिको मदगर्वितः । गोपो वाचालको गण्डे नरो जातः ममाहितः
 १० महामतिः स्विरः शूरः सत्यवादी जितेन्द्रियः । वृद्धियोगे नरो जातो वृद्धिकामी मदा भवेत् ११ शुवकार्यः मदा कर्ता

अश्रुश्च विवर्जितः । ध्रुवयोगे नरो जातो ध्रुववाक्यो महामतिः १२ मूर्खां मलिनचित्तश्च प्रमोद्घाटनकौतुकः । निष्ठुरोऽतिमहा-
 योगी व्यापाते च प्रजन्मनः १३ कुलटः सौख्यसंपन्नो दृढवाक्यो महामतिः । भ्रूणोन्मानसो धृष्टो हर्षणे जननाश्रुः १४
 सुशुद्धः सत्संपन्नो बुद्धिमेधागुणान्वितः । तेजस्वी च स्थिरमतिर्विब्रयोगे प्रजन्मनः १५ भोक्तारो धनवन्तश्च जयिनः सत्य-
 वान्निशराः । सुसिद्धाः सर्वकार्येषु सिद्धयोगे प्रजन्मनः १६ अस्थिरः सत्तरहितो मित्रवञ्चनतत्परः । असत्यवादी मूर्खश्च जनने
 व्यतिपातके १७ वचसामधिपः शूरो मित्रवांश्च सुबुद्धिमान् । आढ्यः सत्ययुतस्त्यागी नरो जातो वरीयके १८ दीनशुचि-
 र्दुराचरो लुब्धः साहसिकश्चलः । मलिनो मदयुक्तश्च परिषे च प्रजन्मनः १९ गौरः शुभाद्रो नियतः शान्तचित्तः प्रगल्भवाक् ।
 दारपुत्रयर्नयुक्तः शिवयोगे प्रजन्मनः २० प्रसन्नो मतिमान्वीरः सर्वव्यापारकोविदः । सुचरित्रो नीतिवादी सिद्धयोगे प्रजन्मनः
 २१ विविधव्ययशीलश्च स्वाभिभक्तो महामतिः । वृत्रियो भिन्नदारश्च सुसाध्यः साध्यजन्मनि २२ सुभगो धार्मिकः शूरः
 शान्तात्मा च सुनिर्मलः । प्रणतप्रियकारी च शुभयोगे प्रजन्मनः २३ सत्यवारसुमतिः कान्तः ख्यातिमान्नीतिपारगः । कला-
 शास्त्रेषु कुशलः शुक्लयोगे प्रजन्मनः २४ त्रियवाक्यो महासत्त्वो ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणश्रियः । प्रगल्भो निर्मलमतिर्विब्रयोगे प्रजन्मनः २५
 द्रव्यनानुमहात्स्यागी राजसैश्च गुणैर्धृतः । भोगैर्धर्मयुतः कामी ऐन्द्रयोगे प्रजन्मनः २६ लुब्धः पिशुनचित्तश्च बहुभाषणतत्परः ।
 अधुवथलचित्तश्च वैधृतौ च प्रजन्मनः २७ ॥ इति योगफलानि ॥ ६६ ॥ अथ जन्मकरणफलानि—'मत्तस्तीव्रमदो जारः सुस-
 वान्थानवर्जितः । करणे च चवे जातः सेनापत्यवलेधरः १ सुधीरः सुभगः स्वज्ञी बलशीलरतः सुखी । बालवे थो नरो जातो

बालकर्मरतः सदा २ प्राग्जन्मक्रोधधीरथ कौतुकानन्दवर्धनः । पापकर्मरतः शोकी कौलवे जगनांनरः ३ सारिकः सत्यसंपन्नः
 च्चिरध्वण्डः प्रतापवान् । तपसा मानसे तुष्टो जात्यते तैतिले नरः ४ चित्रविन्मनिमान्दशो दुर्बलो बहुभाषणः । चपलोप्रतरो
 जन्तुर्जातो वै गरजे नरः ५ नानापुण्यधिगेपवो वणिकर्मोपजीवकः । वणिजाल्ये नरो जातो वणिगृत्तिः मदा भवेत् ६ शूरः
 साहसिकध्वण्डः पापकर्मरतबलः । प्रच्छन्नः सर्वकार्येषु विख्याल्ये च प्रजन्मनः ७ मदा योगरतः शान्तः सदाचारो महामतिः ।
 शकुनाल्ये नरो जातः सर्वदेवरतः सुखी ८ त्रिकालज्ञानकुशलः क्षीणात्मा क्षणदुःखहृत् । सर्वशास्त्रसमाल्लो बहुभाषी
 बलान्वितः ९ प्राज्ञो वाग्मी च दीर्घायुधतुष्यादे च जायते । सर्वकालेषु विख्यातो धीमान्कोपरतः सदा । छन्नपापः स्वतन्त्र
 करणे नागसंज्ञिते १० मलिनो मदयुक्तश्च पिशुनधातिनिष्ठुरः ॥ विग्रही चन्द्ररहितः किंस्तुभे च प्रजन्मनः ११ इति
 करणफलानि ॥ इति जन्मतिथिवारक्षयोगकरणफलानि ॥

अथ जन्मराशिफलानि—'कृशाङ्गः शीघ्रगः कामी क्रुद्धः शूरोऽह्मनाश्रियः । चेष्टामिन्नः सुखी कान्तो भेये जातो भवेन्नरः
 १ क्षमी केशसहः शूरः श्लेष्मलः सुभगः सुधीः । श्रियकन्यस्तयोत्साही जातधन्त्रे इये स्थिते २ सुव्रतः सुभगो दक्षो गीतनृत्यरतः
 सुधीः । शास्त्रो मृदुभाषी स्वाधन्त्रे मिशुनराशिगे ३ देवव्रजः प्रचुराचारस्तेजोशानरतः सुधीः । स्त्रीनिर्जितो व्यथी कामी कर्कटे
 जायते नरः ४ पिङ्गलाशो विद्यालासः क्रोधी शूरो रणश्रियः । आत्मज्ञश्च रतिद्वेषी नर्बितः मिहजो नरः ५ सत्यवांस्तु कला-
 भ्यामी धर्मिष्ठः शास्त्रपारगः । अल्पकन्यस्तथा वाग्मी कन्यायां परदेशगः ६ कृशाङ्गश्च धनी वाग्मी कृपणः क्रयविकृपी ।

भक्तो देवद्विजातीनां मेधावी स्त्रीजिवो धटे ७ वृत्तजङ्घः सुवेपथ्व राजपूज्यः प्रयत्नवान् । क्रूरात्मा छत्रपापथ्व विक्रमी द्युत्रिको-
 दये ८ स्थूलदन्ताधरग्रीवः कुब्जाङ्गः कुन्खी सुधीः । काव्यकर्ता धनुर्जातः प्रगल्भो धार्मिकः शुचिः ९ विस्तीर्णहृत्कटीकामः
 शीतालुः सुभगोऽलसः । दृणी सत्वाधिको मानी निजदाररतो युगे १० दीर्यग्रीवो निरालस्यो दीर्घाङ्गो रागसंयुतः । परदाररतः
 पापी ग्रहदृष्टश्च षटोद्भवः ११ दुर्हनासो बृहच्छीर्षश्चातुर्द्विः स्त्रियाः प्रियः । पण्डितो घनभोगी स्वाज्जनाश्रयरतो ज्ञेय १२
 इति जन्मराशिफलानि ॥ ६७ ॥ अथ जन्मलग्नफलानि—‘भेषलग्नोदये जातधण्डो मानी सुदुःसहः । क्रोधी स्वजनहन्ता च
 विक्रमी परवत्सलः १ दृपलग्नोदये जातो धर्मिष्ठो गुरुवत्सलः । गुणी कान्तो घनी लुब्धः शूरः सर्वजनप्रियः २ मियुनोदय-
 संजातो ज्ञानी यजनवत्सलः । योगी भोगी तथा त्यागी दीर्घसूत्रो विमर्शकः ३ कर्कलग्नोदये जातो धर्मिष्ठो गुरुवत्सलः ।
 शूद्राश्रयानसंभोगी माग्यवान्स्वजनप्रियः ४ सिंहलग्नोदये जातो भोगी तत्त्वविपर्ययकः । खल्योदरोऽल्पपुत्रश्च सत्वाढ्यो रणवि-
 क्रमः ५ कन्यालग्नोदये जातो नानाशास्त्रविशारदः । सौभाग्यगुणसंयुक्तः सुन्दरो रतिवत्सलः ६ तुलालयोदये जातः सुधीः
 सत्कर्मजीविकः । विद्वान्सर्वकलाभिज्ञो द्रव्याढ्यो बलवर्जितः ७ अलिलग्रोदये जातः शौर्यवान्दुष्टमानसः । विज्ञानज्ञानवेत्ता च
 सुद्वेषी विग्रही सुधीः ८ धनुर्लग्नोदये जातो मतिमान्धनवान्सुधीः । कलाविद्याप्रधानो हि प्राज्ञो नृत्सेषु कोविदः ९ मृगलग्नोदये जातो
 नीचकर्मा बहुयुजः । लुब्धोऽलसः शठो दीनः सकार्येषु कृतोद्यमः १० कुम्भलग्नोदये जातधलविचः सुहृत्प्रियः । परदाररतो

नित्यं मृदुकार्यो महामतिः ११ मीनलघोदये जातः प्रचुरो रत्नकाञ्चनः । अल्पकामोऽतिदक्षश्च दीर्घकालविचिन्तकः १२ इति जन्मलग्नफलानि ॥ ॐ ॥ अथ जन्मनवांशफलानि—‘दीनः पापी विरोधी च दुष्टधारगुणान्वितः । पिशुनो व्यसनामक्त-शौरश्च प्रथमांशके १ धीरो भक्तः सदा हृष्टस्वर्गवान्गुणवान्बलः । रतिप्रियः स्त्रीषु स्वो जायते इपमांशके २ नानाशास्त्र-कलामिज्ञः प्रवक्ता गुणवत्सलः । धर्मिष्ठः सत्यवाधीरस्वतीयांशे नरो भवेत् ३ प्रच्छन्नकार्यः सुमतिर्नोविमान्गुणसंयुतः । गृह-दारल्लो नित्यं कर्तुंश्चि जायते नरः ४ भोगसौभाग्यसंपन्नः स्वलिमान्सुन्दरः सुधीः । चिरायुः पुत्रवांश्चैव सिंहांशे जायते नरः ५ बहुमायः कृत्स्नश्च स्त्रीजितो विकलेन्द्रियः । प्रमादी पिशुनो लुब्धः कन्यांशे जायते नरः ६ शूरः कान्तो महोत्साही मति-मान्मत्स्यसंयुतः । प्रवक्ता दृढवैरश्च तुलांशे जायते नरः ७ शूरः कुब्रः क्लेशसहः फलकामी बहुप्रजः । दरिद्रो मत्स्यप्रलो वृत्रि-कांशे प्रजायते ८ क्षत्रवृत्तिः सुचारिव्रः साहसी चण्डविक्रमः । धर्मकर्मरतः श्रीमांशापांशे जायते नरः ९ रोगवानटनो दक्षो भोग्युदागुणान्वितः । अपकारयुतो नित्यं मकरांशे प्रजायते १० निखः पापरतः क्रोधी कलाशास्त्रविचक्षणः । शठचित्तो गुणा-लब्धश्च कुम्भांशे जायते नरः ११ प्रवालमौक्तिकादीनां मणीनां चार्जनप्रियः । मानी सर्वजनैः पूज्यो मीनांशे जायते नरः १२ इत्यंशफलानि ॥ इति जन्मराशिजन्मलग्नमनवांशफलानि ॥

अथ तिथिगण्डान्त उच्यते । नवनीतारिष्टे—‘पूर्णातिथीनां तिष्ठणां तथांते’ इति । पञ्चमीदशमीपञ्चदशः पूर्णाः तासा-मन्तिमे द्वे षटिके गण्डान्तः । तथाच धर्मिष्ठः—‘पञ्चम्यां पञ्चदश्यां च दशम्यामन्तिमे घटी । द्वे द्वे च घटिकान्त्सादी

गण्डान्तामिति कथ्यते' ॥ ६३ ॥ अथ पित्रोरेकनक्षत्रदोषः—'यद्येकताराप्रभास्तु कन्याः पुत्राश्च ते स्युः पितुरन्वकाराः' इति-
 पित्रोरेकनक्षत्रजाताः कन्याः पुत्राश्च पित्रोर्मरणरूपा भवन्ति ॥ तथाह देवकीर्तिः—'यद्येकस्मिन्धिष्ये जायन्ते दुहितरोऽथवा
 पुत्राः । पितुरन्वकारा बले यद्यपरे श्रीतिरुला स्यात्' इति ॥ शृगुस्त्वाह—'पितृजन्मनि ये जातास्ते हन्युश्च तथा पितृन् ।
 मातृजन्मनि या जाता मातृणां घातिरूपाः स्त्रियः' इति ॥ वसिष्ठस्तु—'पित्रोस्तु जन्मकर्मर्धजातस्तु पितृमातृहृत् । जन्मार्धान्ते च
 तदग्रे जाताः मयो मृतिप्रदाः ॥ पितुः शुभप्रार्हदृष्टो मासे वार्धेऽथवा पुनः' इति ॥ होरासारेणु—'पितृजन्माष्टमे जातस्तदीये
 लग्नकेंऽपि वा । तत्रैव पितृकार्याणि पितृश्रेष्ठो भवेत्पुनः' इति ॥ ग्रहकाङ्क्षितग्रहयुक्तनक्षत्रे जातस्यारिष्टफलमाह वसिष्ठः—
 'ग्रहकाङ्क्षितनक्षत्रे दक्षपुत्रो भवेच्छिशुः । ग्रहयुक्ते च नक्षत्रे जननाद्रोगपीडितः' इति । इत्येकनक्षत्रजननदोषः ॥ ६३ ॥ अथ
 ज्येष्ठानक्षत्रजननफलम् । ब्रह्मयामले—'ज्येष्ठादी जननीमाता द्वितीये जननीपिता । तृतीये जननीभ्राता स्वयं माता चतु-
 र्धके ॥ आत्मानं पञ्चमे हन्ति षष्ठे गोत्रधयो भवेत् । मत्समे चोत्सयकुलं ज्येष्ठभ्रातरमष्टमे । नवमे श्वशुरं हन्ति सर्वं हन्ति दशांश-
 कम्' इति । इति ज्येष्ठफलम् ॥ ६३ ॥ अथ मूलनक्षत्रजननफलम् । नवनीतारिष्टव्याख्याने वसिष्ठः—'मूलक्षेत्रे जायमानस्य
 परित्यागो निधीयते । अष्टवर्षमतिक्रम्य पिता पुत्रं निरीक्षेत् । पूर्वं दर्शनमात्रेण पितुर्भरणमादिशेत्' इति ॥ मनुरपि—'असुक्त-
 मूलजातस्य परित्यागो निधीयते । अदर्शनाद्वापि पितुः सतु विष्टेत्समाष्टकम् ॥ मूलस्य ग्रथमे पादे पितुर्नाशो विधीयते । द्वितीयांशे
 तथा मातृस्वतीये धनहानिरुत् ॥ कुलशोकापहृधान्त्ये धनवान्पुण्यवान्भवेत् । निरामयो राजपूज्यः प्रवक्ता च सुखी भवेत् ॥

इमारीमप्यदृष्टं तर्पण्यर्था तथादिशेत् । व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमाशेषानु च मूलनत् ॥ अभुक्तमूलसंभवं परित्यजेत्तु बालकं
गनाष्टकं पिताथमा न तन्मुखं विलोकयेत् । तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्ययो धनक्षयी वृतीयजअथतुर्थजः शुभावहः ॥
प्रतीपमन्त्वपादनः फलं वंदेय तर्पणे तदुत्थदोषशान्तये विधेयमत्र शान्तिकम् ॥ ६३ ॥ अभुक्तमूलस्य
लक्षणं केचिदन्यथाहुः—‘ज्येष्ठान्ते घटिकका चेन्मूलादौ घटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुस्तत्र जातं शिशुं त्यजेत्’ इति ॥
नगनीतारिष्टे—‘चतुर्थी मूलमथाश्विनादौ गण्डान्तमन्ते च फणीन्द्रर्षाण्ये’ इति ॥ देवरातः—‘रेत्रत्याश्विनयोर्मध्ये मध्ये
तै तर्पण्ययोः । तथेन्द्रमूलयोर्मध्ये गण्डान्तो हि विधीयते ॥ गण्डान्तस्य प्रमाणं हि घटिकानां चतुष्टयम् । आद्यनाड्यां तु
जगत्स पिता मरणमाहुयात् ॥ द्वितीयायां तथा माता वृतीयायामथान्वयः । चतुर्थ्यां जायमानस्तु हन्ति आवृत्र संशयः ॥
ज्येष्ठारं गतिमार्षान्त्वमूलमत्राश्विनादिषु । नाज्यथतसो गण्डान्तो यो जातः स कुलान्तकः’ ॥ इति मूलनक्षत्रविषयम् ॥

अथ चन्द्रलग्नयुक्तनक्षत्रदोष उच्यते—‘पित्रोर्मृतिर्हस्तयमत्रिपादे पितुश्च पूर्वं जलपुण्ययोश्च । ताम्राद्ययोः सात्पितृमातृ-
नाशयन्द्रोदये मातृगयोर्द्वयमाधे’ ।—हस्तभरण्योस्तृतीयपादे चन्द्रलग्ने जातः शुभग्रहदृष्टिरहिते सति मातापितरौ हन्ति । पुष्यपूर्-
णाषाढयोः प्रथमपादे चन्द्रोदये शुभग्रहदृष्टिरहिते सति जातस्तु पितरं हन्यात् । चित्रायां प्रथमपादद्वये चन्द्रलग्ने शुभग्रहदृष्टिर-
हिते सति मातापितरौ हन्ति । पूर्वोक्त्युनीनक्षत्रस्य प्रथमपादे चन्द्रलग्ने शुभग्रहदृष्टिरहिते सति जातो मातरं हन्ति ॥ अगस्त्योपि-
‘ताष्ट्रे च तिष्ये च तर्षेय तेषु कन्याकुलीरोदयचापलग्ने । शुभग्रहः पश्यति चेन्न हन्यात्पितृद्वयमादंश्च सुतं च मातुलम्’ इति । श्वशुरः-

'तदाद्यपादयोर्यम्भो मातरं च जिघामति' । 'चन्द्रोदये पुष्यजलर्क्षजातो निहन्ति तातं जननीं सप्तुत्राम् । पुष्ये जलर्क्षे पितृमातृ-
 पुत्रतन्मातुलान्हन्ति पदक्रमेण' इति ।-पुष्ये कर्कलक्ष्मे पूर्वापादे घतुर्लक्ष्मे जातः पितरं हन्ति । कन्या तु मातरम् । अथवा पुष्य-
 पूर्वापादयोर्जातस्तु चतुर्षु पादेषु चन्द्रोदयकाले जातः क्रमात्पितृमातृस्यमातुलान् शुभग्रहदृष्टिरहिते सति हन्ति ॥ अरिष्टाष्टके-
 प्युक्तम्—'पूर्वापादमपुष्ययोः पदवशाच्चातस्य मातुः क्रमात्पुत्रस्यापि च मातुलस्य च मृतिः पीडाकरं जातयोः' इति ॥ रत्न-
 कोशे—'नक्षत्रेष्विन्दुयुक्तेषु जातानां यत्फलं स्युतम् । तत्तदेव ममादेश्यं तेषु लग्नगतेष्वपि' इति ॥ बृहस्पतिरपि—'स्वजन्म-
 काले चन्द्रः स्यात्कृत्वाष्टमभादपि । गुरुर्भधे विपत्रालेष्वपवादविनाशिकम् ॥ तथोरष्टमभे जीवः प्रत्यरे वा प्रयाति चेत् । दोषा-
 पत्रदानसंयम्य दोषानेव समर्थयेत् ॥ यस्य लग्नर्क्षजन्मर्धी गुरोः सप्तमपञ्चमौ । तृतीये चास्य दोषाणामपवादविनाशनः ॥ यस्य
 लग्नस्य जन्मर्क्षे रविर्दिपदि वा स्थितः । प्रत्यरे वा वधे वापि दोषाणामपवादवान्' इति ॥ भरद्वाजश्चाह—'नरस्य जन्मनक्षत्रं
 तदा चन्द्रर्क्षमेव च । तयोर्वलयुजोः स्थातां जातस्य तु शुभाशुभौ' इति ॥ इति चन्द्रलग्नयुक्तनक्षत्रदोषः ॥ ॐ ॥ अथ राशि-
 दोष उच्यते—'भवन्ति पुंसः समराशिजाताः समानशीला विपमे विरुद्धाः' इति ।—अत्र समानशब्देन राशीशैक्यमप्युपलक्ष्यते ।
 विपमशब्देन शत्रुराशयः पष्ठाष्टमराशयश्च । तेषु जाताः यथासंख्यं एकशीला विरुद्धशीलाश्च भवन्ति ॥ तथाह देवकीर्तिः—'यदि
 कन्याः पुत्रा वा समर्क्षजाता भवन्ति समशीलाः । विपमे भवन्ति विपमा नरस्य सर्वेषु कार्येषु' इति । इति राशिदोषः ॥ ॐ ॥
 अथ विष्टपादिपोडशदोषाः । वसिष्ठः—'विष्टां दारिद्र्यमाचरेष्टे कुलिकेऽद्रस्य चैकृतम् । यमघण्टे फले रक्त्वादिक्तायां

पण्डताभिपान् ॥ व्यनीपानेऽङ्गहीनः स्यात्परिधे दृष्टिमादिशेत् । वैश्रुतौ पितृहानिः स्यात्त्रेन्दान्वन्धतां ब्रजेत् ॥ श्रूले समूलनाशः
 स्यात्कुलनाशोऽन्यमे भवेत् । विपरीतप्रसूतौ तु नामिनालप्रवेष्टने ॥ राष्ट्रस नृपतेर्धैव सखापि च विनाशकः । अधिकाङ्गे च
 हीने च संख्ययोरुभयोरपि ॥ पर्वण्यपि प्रश्लौ च दूर्वानिष्ठभयप्रदः । तद्वत्सदन्तजातश्च पादजातस्तथैव च ॥ तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत
 ग्रहार्णां शृग्येतायाम् । देववं पूजयेच्च शान्त्या श्रान्तिर्भविष्यति' इति ॥ ॐ ॥ विष्टयादिलक्षणं संग्रहे—'कृष्णे तृतीया
 दशमी च गव्यौ तन्मत्समी भूतदिवा च विष्टिः । एकादशीनक्तमत्तथतुर्थी शुक्लाष्टमी पूर्णदिवा च विष्टिः' ॥—कृष्णपक्षे तृतीया-
 दशम्योः राशौ विष्टिर्भवति । मत्समीचतुर्दशयोर्दिवा विष्टिः । शुक्लपक्षे चतुर्थ्यैकादश्योः राशौ विष्टिः । अष्टमीर्षाणमासोर्दिवा-
 विष्टिः ॥ इति ॥ ॐ ॥ अथ कुलिफलक्षणम्—'अहःप्रमाणं यमुधां विभज्य तद्दारपस्य प्रथमोऽन्त्यभागः । शेषाः पदंशाः
 क्रमनोऽपि नैयाः श्रमेस्तु भागं कुलिकं वदन्ति ॥ शन्यंशः कुलिको ज्ञेयो गुर्धंशो यमघटकः । अर्धप्रहरः सौम्यांशो ह्यर्धांशः
 कालसंज्ञकः' ॥—वारस्याहःप्रमाणमष्टधा विभज्य तत्र प्रथमान्त्यभागो वाराधिपत्यांशौ । शेषाः क्रमेण तत्तद्ब्रह्मांशा भवन्ति ।
 यः शन्यंशः स कुलिको भवति । यो बृहस्पत्यंशः स यमघट्टो भवति । यः सौम्यांशः सोऽर्धप्रहरसंज्ञकः । य आदित्यांशः स
 कालसंज्ञकः । रिक्तेति चतुर्थीनयमीचतुर्दशयो रिक्ताः ॥ ॐ ॥ अन्धनक्षत्रलक्षणमुक्तं श्रीपतिना—'अन्धमं तदनु मन्दलोचनं
 मध्यलोचनमतः सुलोचनम् । रोहिणीप्रभृतिभिश्चतुर्विधं साभिजिच्च गणयेत्पुनःपुनः' इति ।—रोहिणीपुण्योचराविशाखापूर्वा-
 पादाद्यन्तगिपहरेत्स्वती एतानि सप्तनक्षत्राण्यन्धानि । व्यतीपानादप्यः प्रसिद्धाः ॥ ॐ ॥ अथ लग्नगण्डान्त उच्यते । नवनीता-

रिष्टे—‘पूर्णातिथीनां त्रिष्टयां तथान्ते मीनेऽलिकचर्येर्नचमो नवांशः । मेपे च कण्ठीरवधन्विनोश्च गण्डान्त आद्यो नवमस्त-
 थांशः’ ॥—तिथिगण्डान्तः पूर्वमेवोक्तः । मीनवृद्धिकर्कटेऽप्यु चरमो नवांशः । मेपसिंहधनुषामाद्यो नवांशश्च गण्डान्तः ॥
 तथोक्तं वसिष्ठेन—‘मीनालिकर्कटान्त्याश्च मेपधन्विमृगाधिपे । नवांश आदिमर्ध्वेव राशिगण्डान्त ईरितः ॥ ६३ ॥ अर्थायां
 गण्डान्तानां फलम्—‘तिथ्युद्धगण्डे पितृमातृनाशो लभे तु संघो तनयस्य नाशः । सर्वेषु भो जीवति हन्ति वंशं जीवन्पुनः
 स्याद्रुदुवारणाशः’ ॥—तिथिगण्डे नक्षत्रगण्डे च जातो मातापित्रोर्भृतिः । राशिगण्डे जातः आत्मघातको भवति वंशं च
 हन्ति । जीवतिचेद्रुदुवारणाशो भवति । इति गण्डान्तफलम् ॥ ६३ ॥ अथ विषयटिकासु जातस्य दोषमाह वसिष्ठः—
 ‘विषांशकगते चन्द्रे जातो यमपुरं ब्रजेत् । आदित्यांशे पितुर्भृत्युश्चन्द्रांशे मातुरेव च ॥ भौमांशे मातुलस्यैव सारांशे भ्रातुरेव च ।
 अन्यांशे विषसंस्पृष्टे जातस्य मरणं भवेत् ॥ ६४ ॥ सर्वेषु गण्डान्तेषु शुभग्रहदृष्टिवर्जितेषु अरिष्टं भवतीत्युक्तं नवनीता-
 रिष्टे—‘तिथ्युद्धराश्यांगदिवानिधाने जातस्य रिष्टं शुभदृष्टिहीने’ ।—तिथ्यन्ते नक्षत्रान्ते राश्यन्ते अंशान्ते निधाने दिनान्ते
 शुभदृष्टिहीने सति जातस्य रिष्टं भवति ॥ नृसिंहस्त्वाह—‘स्वर्गे मित्रमे स्तोत्रे शुभयुक्ते शुभेक्षिते । गण्डान्तदोषमुद्भूतं सद्य
 एव व्यपोहति’ इति ॥ इति विषयटीटोपः पञ्चाङ्गफलं च ॥

अथ जननलक्षणं ग्रहवशाद्भवति । तदुक्तं नवनीतारिष्टे—‘ताताम्बिकायोदरमातुलाश्च मातामहस्तातपिता च मृतुः ।
 सूर्यादिखेटाः क्रमशः यदिष्टास्त्रिकोणगास्तेऽपि च तात्रिहन्तुः’ इति ।—सूर्यादयः नन्यन्ता ग्रहाः क्रमात्पितृमातृमातुलमातामह-

पितामहपुत्रसंज्ञिता भवेयुः । ते सर्वे लग्नप्रत्ययमनवमगतास्तत्संज्ञानुरूपान्हन्युः ॥ अत्र वसिष्ठः—‘लग्नात्पञ्चमसंस्था गुरुरयि-
मित्चन्द्रमोसिताः क्रमशः । मानृजनकं च जनकं पितृजनकं मातरं सुतं हन्युः’ ॥ शृगुश्चाह—‘अर्कः सौरिः कुजश्चन्द्रः पञ्चमस्थाः
प्रवृत्तिषु । पितरं मातरं भ्रातृनात्मानं च विधांमति ॥ सौरोऽह्नि रात्रौ पितरः पितृव्यस्तत्पापयोगाहु पितृव्यनाशः ।’—दिवा-
जातस्य सौरिः पितृव्यः । रात्रिजातस्य रविः पितृव्यः ॥ तदाह देवकीर्तिः—‘दिवसे मातापितरो शुक्रविश्वशिशानी निशार्वां च ।
मानृभगिनी पितृव्यो विपर्ययात्कीर्तिता यवनैः’ ।—तस्मात्पितृव्यसंज्ञको ग्रहः पापयुक्तधेत्पितृव्यनाशको भवति । एवं सर्वत्र
गोजनीयम् । अत्र जननलग्नं चन्द्रलग्नं च सम्यक्परीक्षणीयम् ॥ तथाच भरद्वाजः—‘चन्द्रलग्नं शरीरं स्याद्ग्रहं स्यात्प्राणसंज्ञि-
तम् । ते उभे संपरीक्ष्यैव कर्तव्यं श्रेय इच्छता’ इति ॥

अथ तावद्विसप्ततिर्जन्मलग्नयोगा उच्यन्ते—‘सोमार्कभूवृद्धयमा व्यस्था मातापितृभ्रातृसुतात्रिहन्युः’ ।—लग्नाद्वाद्य-
स्तिना रविशुक्रिजनशंभराः क्रमात् पितृमातृभ्रातृसुतात्रिहन्युः ॥ वसिष्ठस्तु—‘द्वादशे मन्दसूर्यां च क्षीणचन्द्रश्च सप्तमे ।
पितृमरणदाः मघः शुभदृष्टे त्रिपदके’ । शृगुस्तु—‘उदयादशमे मन्दो नाशयेदचिरात्सुतम् । पितरं भास्करो हन्यान्मातरं
द्विमर्दाधितिः’ ॥ १ ॥ ‘सप्ताष्टमस्यैरुर्भजन्या सार्धं सुतो नश्यति पापदृष्टे’ ।—लग्नात्सप्तमाष्टमस्थः पापग्रहेदृष्टे लग्ने जातो
जनन्या गृह त्रिपते । शुभग्रहदृष्टे सति त्रयोर्वर्षाधिर्भवति ॥ तथाच देवकीर्तिः—‘लग्नात्सप्ताष्टमगैः पार्षदृष्टे यदा तदा लग्ने ।
मरणं स्यात्पितृशुभाश्रोः शुभदृष्टिधेन्नेत्रेयाधिः’ ॥ २ ॥ ‘व्ययस्थितेऽर्के हथिरे चतुर्षु चन्द्रे कृशे नश्यति सा सगर्गा’ ।—द्वादश-

स्थितेऽर्कं धीणचन्द्रे भौमे चतुर्थे सति सा सगर्भा म्रियते ॥ ३ ॥ 'लभे कुजेऽर्कं सरगे निपेके शस्त्रेण मात्रा सह गर्भमृत्युः' ।
 जन्मलग्नगते भौमे सप्तमगते सूर्ये जातो मात्रा सह शस्त्रेण म्रियते ॥ ४ ॥ 'धनव्ययसैरशुर्भयं तद्वत्क्रूरैर्द्विर्तः सौम्यदद्या विद्वि-
 नैः' ।-द्वितीयद्वादशगताः पापाः शुभरदद्याः पार्षदद्याश्चेच्छस्त्रेण सहसुतां जननीं हन्युः ॥ ५ ॥ 'ग्रस्तौ रवीन्द् तनुगौ सपापी
 कुजोऽष्टमे भावसुनात्वपाथ' ।-क्रूरग्रहसहिते ग्रहणयुते चन्द्रे वा आदित्ये वा लग्नगते सति अष्टमगते कुजे च जनन्याः शिशोश्च शस्त्रेण
 मृतिः स्यात् ॥ ६ ॥ 'जीवेत्सवित्री म्रियते च स्रुतुः क्रूरेषु पदद्वादशगेषु मृत्याम्' ।-क्रूरेषु पदद्वादशगेषु सत्सु माता जीवेत्
 मृतुर्नभ्येत् ॥ ७ ॥ 'राहुर्बलिष्ठो नपञ्चमस्यः क्रूरेण दृष्टः पितृहेति केचित्' ।-ग्रहणकालमृति पण्मासपर्यन्तं बलिष्ठो राहुः
 जननकाले लग्नात्पञ्चमनवमस्यः क्रूरेण दृष्टश्चेत्पितरं हन्ति । सोऽपि चतुर्थगतयेत् पुत्रं हन्यात् । केतुरप्येवमेव करोति ॥ तथाच
 वसिष्ठः—'राहुश्चतुर्थगः मृतुं पितरं नवमस्थितः । हन्यात्केतुश्च तद्वत्स्यात्पापद्वयो दिनत्रये' ॥ ८ ॥ 'चन्द्रे नमःस्थे द्वियुके च
 पापे शुके सरि स्यात्स्वकुलस्य हन्ता' ।-लग्नाद्दशमस्ये चन्द्रे पापे च चतुर्थगते शुके मसमगते जातः स्वकुलस्य हन्ता भवति ॥ ९ ॥
 'सप्ताष्टलग्नव्ययगे शशाङ्के क्रूरेण युक्ते शुभदृष्टिहीने । सौम्यैर्विहीनेषु च कण्ठकेषु कुतान्तदंष्ट्रान्तरगः प्रमृतः' ।-सप्तमा-
 ष्टमलग्नद्वादशगेष्वन्यत्रमयुक्ते चन्द्रे क्रूरग्रहयुक्ते शुभदृष्टिहीने सति केन्द्रेषु शुभप्रहरहितेषु तदा जातः सद्यो म्रियते ॥ १० ॥
 'पूर्वापरार्धे यदि पापसौम्याश्चकस्य चैकस्यति कीटलग्ने' ।-लग्नोदितभागतुल्यचतुर्थराश्यादिमभागास्त्वृतीयद्वितीयलग्नद्वादशैका-
 दशराशयः लग्नानुदितभागतुल्यदशमराश्वन्तिमभागाश्च चकस्य पूर्वाधम् । लग्नोदितभागतुल्यदशमराश्यादिगतभागाश्च नवमाष्ट-

मासमाष्टपञ्चमराशयश्च लग्नानुदितमागतुल्यचतुर्थराश्यपरभागाश्च चक्रस्थापारार्थम् । तत्र चक्रस्य पूर्वार्धे सर्वे पापाः अपराधे शुभाश्च
यदि तदा शुधिके जातो म्रियते ॥ ११ ॥ 'समन्वयेवेला यदि चन्द्रहोरा पापाश्च राश्यन्तगता विपर्ये' ।—समन्वयेवेला तु अर्धा-
नामयादारभ्य नक्षत्रदर्शनावसाना पश्चिममन्वया । नक्षत्रादर्शनसमयादारभ्य सूर्योदयावसाना प्रातःसन्ध्या । इति निगदितसायं
प्रातःसन्ध्यावेलायां चन्द्रहोरा इति । मेपाद्योजराशिव्यपारार्थं इपभादियुगराशिषु पूर्वार्धं चन्द्रस्य होरा इति । तदानीं पापग्रहाश्च
राश्यन्तवमभागगता यदि तदा जातः सद्यो म्रियते ॥ १२ ॥ 'केन्द्रेषु सर्वेषु च चन्द्रपार्ष्णिकेषु जातो यमलोकमेति । धूनाष्ट-
लपाम्भमि पापमध्ये चन्द्रे मृतिर्दुर्बलसाम्यदृष्टे' ।—सप्ताष्टलप्रचतुर्थैव्यन्वतमस्थाने पापहृत्पमध्यगते चन्द्रे दुर्बलैः शुभग्रहैः पार्ष्णी
दृष्टे मनि जातः सद्यो म्रियते ॥ १३ ॥ 'धीणेन्दुलग्ने मृतिकण्टकस्थैः पार्ष्णिनाशाय शुभरदृष्टे' ।—शुभग्रहैरदृष्टे क्षीणचन्द्रोदययुक्ते
लग्ने सति ञष्टमकेन्द्रगतः पापग्रहैर्दृष्ट्युर्मवति ॥ १४ ॥ 'पार्ष्णी विलग्नसरयोः पृथक्स्थावेकस्य चन्द्रे मृतिरुग्रदृष्ट्या' ।—सप्तमलग्नयो-
ल्पतग्नयुक्ते चन्द्रे प्रत्येकमवस्थितौ पार्ष्णी यदि स्थातां तदा चन्द्रः पापवीक्षितश्चेज्जातं हन्ति ॥ १५ ॥ 'रिल्के कुजेन्दौ मृत्तिलग्न-
संन्याः पापा विनाशाय शुभरकेन्द्रं' ।—द्वादशगते क्षीणे चन्द्रे केन्द्रवर्जितस्थानगतः शुभैरष्टमोदयलग्नगताः पापाः विनाशाय भव-
न्ति ॥ १६ ॥ 'लग्नाष्टधर्मोन्त्यपुताः शवाङ्कर्मामार्कमन्दो गुरुणा न दृष्टाः' ।—जन्मलग्नाष्टमनवमद्वादशस्थिताः क्रमेण चन्द्रकु-
जानामन्दगुरुदृष्टिहीनाभिन्युनं हन्युः ॥ १७ ॥ 'पापास्त्रिकोणाष्टमगा असौम्याश्चन्द्रे तनी भासति वा क्षयाव' ।—चन्द्रे सूर्ये वा
लग्नगते सति शुभग्रहैर्दक्षिणरहिताः पञ्चमाष्टमनवमस्थिताः पापाः मरणाय भवन्ति ॥ देवकीर्तिः—'लग्ने चन्द्रेऽके वा पापाश्चा-

दृत्रिकोणकेन्द्रेषु । सौम्यरदृष्टमिश्राः सद्योमरणाय कीर्तिता यवर्नः' इति ॥ १८ ॥ 'पापोऽष्टमः केन्द्रगतो न जीवो नाशाय लभ्ये तपने
 शनी वा' ।—लघादष्टमगते पापग्रहे जीववर्जिते शन्युदये मूर्योदये वा जातो म्रियते ॥ १९ ॥ 'गुरो विकेन्द्रे निधने च पापे
 चन्द्रे कुजे वा मरणाय केन्द्रे' ।—केन्द्ररहिते गुरो चन्द्रे कुजे वा केन्द्रगते सति अष्टमगतः पापो जातं हन्यात् ॥ २० ॥ 'केन्द्र-
 त्रिकोणेचशुभैः शुभैश्च पष्ठाष्टरिष्कं मृतिरिक्कलभे' ।—केन्द्रत्रिकोणरक्षिषु पद्मराशिषु स्थितः पापः पष्ठाष्टमद्वादशगतैः शुभैश्च मूर्यो-
 दयलभजातो म्रियते ॥ २१ ॥ 'द्रेकाणजामित्रगतैऽतिपापो लभे शशाङ्कथ निहन्ति सद्यः' ।—जननकाले द्रेकाणराशेः सप्तमराशि-
 थिते पापग्रहे तथा लभे स्थितः शशाङ्कः सद्यो जातं हन्ति ॥ २२ ॥ 'ग्रहाः समीपुर्बहवोऽष्टमे च मासं तु जीवेद्दिनमसकं वा' ।—
 लघादष्टमस्थाने बहवो ग्रहास्तिष्ठन्ति चेचदा जानो मासं सप्तमात्रं वा जीवेत् ॥ २३ ॥ 'भौमो विलभे भृगुलभ्य केन्द्रे म्रियेत होरां
 पुनरागते तु' ।—लभे भौमः केन्द्रे शुक्रश्च यदा तिष्ठतस्तदा जातस्य भौमे पुनर्तन्मराश्रिगते सति मृतिः स्यात् ॥ २४ ॥ 'लग्नत्रिकोणे
 गुरुस्य केन्द्रे तिष्ठन्विलभेशकुजः शयाय' ।—भेषे वा दृधिके वा लग्नगते तस्मारपञ्चमे गुरुस्तिष्ठति तस्माद्गुरुस्थितराशेः केन्द्रस्थितो
 लग्नाधिपतिर्भौमो जातं हन्ति ॥ २५ ॥ 'त्रिकोणलयास्तमृतिच्ययस्थाः क्षीणेन्दुयुक्ता मरणाय पापाः' ।—पञ्चमनवमलग्नसप्तमा-
 ष्टमद्वादशस्थिताः क्षीणचन्द्रयुताः पापग्रहाः शुभैर्न दृष्टा न युता वा जातं हन्त्युः ॥ तथाच कपिष्ठलः—'सुलमदननवा-
 न्त्यलग्नरन्ध्रेष्वशुभयुतो मरणाय शीतरश्मिः । श्रुगुसुतशशिशुभ्रदेवपूर्वैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो वा ॥ पापेक्षितो हन्ति
 तु षोडशाहालभे शनिः पापयुतस्तु मामाव' ।—लग्नस्थितो मन्दः पापेक्षितः सन् षोडशाहाजातं हन्ति । पापयुतश्चेन्मामाहन्ति ।

पापेशुषणयोगतदितो यंगं हन्ति ॥ तथाच देवकीर्तिः—‘मारयति षोडशाहाच्छनैश्वरः पापघ्नीक्षितो लभे । संयुक्तो मासेन तु वर्षा-
जातं तु मारयति’ इति ॥ २६ ॥ ‘विलयद्रेक्काणनयांशनाथा निम्नत्वरिस्थाः स्थितराशिसंख्यैः । लग्नाधिपोऽब्दैश्च दृक्काणनाथो मासे-
नचांगधिपतिर्दिनेश्च’ ।—जन्मलग्नाधिपतिः पृष्ठगतश्चेत्तन्मध्यमगतराशिसंख्याकथंर्षर्जातं हन्ति । द्रेक्काणेशोऽपि पृष्ठगतश्चेत्तदा तद्वा-
शिसंख्याकथंर्षर्जातं हन्ति । अंशेशो जननकाले पृष्ठगतश्चेत्तदा तद्वाशिसंख्याकथंर्षर्जातं हन्ति ॥ २७ ॥ ‘केतूदपोल्काशनिपात-
वाताः पथान्मुहूर्ते फणिन्द्रसंज्ञे’ ।—अर्कोदवाह्नितीयमुहूर्तः सर्पसंज्ञः, प्रथमो रुद्रसंज्ञः तयोरन्यतरसिन्मुहूर्ते व्योम्नि पूर्वं भूमकेतुः
पथादुल्काऽऽग्निपातश्चण्डवायुर्वा दृष्टाश्चेत्तदा जातो नश्येत् ॥ २८ ॥ ‘मीगर्क्षजसेन्दुरवी तृतीये व्याच्युद्रमो जीवति स विरात्रम् ।
तृतीयतारे रविरेकरात्रं चन्द्रेऽर्कयुक्ते दशमस्थिते वा’ ।—मीनलग्नात्तस्य तृतीयस्थाने चन्द्रादित्वां स्थितौ चेत्तदा व्याच्युद्रमो भवति ।
अथवा मीनलग्नात्तस्य जन्मतारायास्तृतीये रविः स्थितश्चेत् तथा चन्द्रेऽर्कयुक्ते लग्नादशमस्थिते वा सति एकरात्रं जीवति ॥ २९ ॥
‘मव्यापगव्ये चतुरस्रेण पापेषु रोगी दशरात्रजीवी’ ।—सव्यसंज्ञके मेपादिपट्टे स्थितेषु पापेषु लग्नाच्चतुर्थस्थानगतेषु सत्सु तथा
अपमव्यसंज्ञके तुलादिपट्टे स्थितेषु पापेषु लग्नादष्टमस्थानगतेषु सत्सु जातस्य रोगो भवति । स च दशरात्रजीवी ॥ ३० ॥ तथाह
देवकीर्तिः—‘चतुरस्रगताः पापा वामदक्षिणतो यदा । तदासौ व्याधिमाप्नोति दशरात्रं तु जीवति’ इति ॥ ३१ ॥ ‘सव्ये त्रिकोणे
तपनः शत्राद्धो वामे तदा डादशमासजीवी’ ।—यदा सव्ये मेपादिपट्टे स्थितो रविलग्नत्पञ्चमनवमस्थानयोरन्यतरस्थाने तिष्ठति
तथा वामे तुलादिगशिपट्टे चन्द्रस्तिष्ठति तदा जातो द्वादशरात्रजीवी स्यात् ॥ ३२ ॥ ‘चन्द्रे त्रिकोणे चतुरस्रेणोऽर्के दुर्व्याधिना

जीवति स त्रिरात्रम् ॥—यदा लग्नात्पञ्चमनवमगन्धर्षतुर्थोष्टमगतौ रविस्तदा जातो दुर्व्याधिना युक्तश्चिरात्रं जीवति ॥ ३३ ॥
 'चन्द्रे चतुर्थे तपने च षष्ठे सव्याधिरष्टादशावासरान्तः' ।—लग्नाच्चतुर्थगते चन्द्रे षष्ठगते सूर्ये जातो व्याधिसहितोऽष्टादशावासरजीवी
 भवति ॥३४॥ 'होराष्टमस्ये कुजमन्ददृष्टे सूर्ये सरोगस्तु विषयते च' ।—भौमशनिनिरीक्षिते लग्नादष्टमगते सूर्ये जातो व्याधिसहितो
 त्रियते ॥३५॥ 'कूरास्त्रयः शुक्रगृहाष्टमस्या निघ्नन्ति मासाद्दुवमेव जातम्' ।—लग्नादष्टमगता रविभौमसाराः शुक्रश्रेत्रयोस्तुलाष्टमभयोः
 स्थिताथेज्जातं मासेन निघ्नन्ति ॥ ३६ ॥ 'यसिन्पृष्ठे त्रभ्युदितस्तु केतुल्लसिन्मृत्तो त्रियते द्विमासात्' ।—यसिन्पृष्ठो केतुस्तिष्ठति
 तसिन्जातो द्वादशमासान्निघ्नते ॥३७॥ 'भातुर्नमस्यः कुजमन्दराशी निहन्ति सद्यो बहुपापदृष्टः' ।—लग्नादशमस्थितः सूर्यः कुजमन्दरा-
 शिशु मेपष्टधिकमकरकुम्भेषु स्थितो बहुपापदृष्टेत्तदा जातो त्रियते ॥३८॥ 'शूरेक्षितः क्षीणजशी तनुस्थो हन्सेव मुक्त्वा क्रियगोक्तु-
 लीरान्' ।—मेपष्टपभक्तैटव्यतिरिक्तराशिसो लग्नगतः क्षीणचन्द्रः शूरेदृष्टेज्जातं हन्ति ॥ ३९॥ 'पष्टाष्टगा वक्रितपापदृष्टा हन्युः शुभा
 माप्ति शूरैरदृष्टाः' ।—वक्रितपापदृष्टाः शुभैर्प्रैर्दृष्टाः लग्नात्पष्टाष्टमव्ययगताः शुभा जातं मासेन घ्नन्ति ॥ ४० ॥ 'होरापतिः पाप-
 जितः सारस्थो मासेन तं मारयति प्रमृतम्' ।—लग्नात्सप्तमगतः शुभग्रहो लग्नाधिपतिः पापेन जितः सन् जातं मासेन मारयति
 ॥४१॥ युद्धलक्षणमुक्तं पराशरेण—'दिवसकरेणास्तमयः शीतरश्मिसहितानाम् । भौमादीनां युद्धं निगद्यतेऽन्योन्ययु-
 क्तानाम्' इति ॥ देवकीर्तिस्तु—'वर्षान्मारयति शशी पष्टाष्टमसंस्थितो विलयर्थात् । सद्यः शूरैरदृष्टः सौम्यैर्दृष्टोऽष्टमासैर्वा । अशुभैः
 शुभैश्च दृष्टो वर्षचतुष्केण निदिशेदन्तम्' इति ॥४२॥ 'वकी कुजर्धे अनिरारदृष्टः पष्टाष्टकेन्द्रे मृतिक्वाङ्घ्रिर्वापत्' ।—लग्नात्पष्टाष्टमकेन्द्रेषु

श्विनो वक्रगतः अनिर्मेपदधिकृत्योरन्यतरमिन्थितो वलिना कुजेन द्यो ज्ञातं द्विवर्षाद्वन्ति ॥ ४३ ॥ गुरुः कुजक्षेऽष्टमगखिवर्षा-
दयुक्रदष्टः शशिपापदष्टः' ।-लप्रादष्टमन्थो गुरुर्मेपदधिकृत्योरन्यतमन्थः शुक्रदष्टिरहितधन्त्रेण पापैश्च दष्टशेजातं त्रिवर्षाद्वन्ति
॥ ४४ ॥ 'लप्रेथरादष्टगतः क्रुगेन्दुदष्टश्चिन्वर्षादयुर्भविगीम्यैः' ।-लप्राधिपायिष्टितरागेरष्टमगतः शुभैरदष्टः अशुभदष्टियुक्तः क्षी-
पन्ध्रो ज्ञातं वर्षत्रयेण हन्ति ॥ ४५ ॥ 'भीमाकिदष्टः सहितोऽपि केन्द्रे नष्टः शशी हन्ति चतुर्भिरब्दैः' ।-केन्द्रशितो नष्टचन्द्रो
भीमशनिभ्यां द्यो युक्तो वा ज्ञातं चतुर्भिरब्दैर्हन्ति ॥ ४६ ॥ 'सौम्ये कुलीरेऽष्टरिपुव्ययन्थे वर्षं चतुर्भिरर्त्तितिरिन्दुदष्टे' ।-कर्कदक-
न्थिते चन्त्रेण निरीक्षिते युषे लयात्पष्टाष्टमद्वादशगते जातोऽब्दचतुष्केण म्रियते ॥ ४७ ॥ 'अदस्यदस्यांशगमोम्यपार्पलेभे च
राहुर्द्यदि पञ्चवर्षं' ।-अदस्यदस्यांशगाः 'नूर्षाष्टिविधरद्राष्टतिव्यंशा' इति चन्द्रादीनां दस्यादस्यभागा उक्ताः तत्र ग्नीयाद-
स्यभागगतेषु शुभग्रहेषु पापग्रहेषु च स्त्रीयादस्यभागन्यतिरिक्तदस्यभागगतेषु तदा राहुर्लप्यगतशेजातः पञ्चवर्षंम्रियते ॥ ४८ ॥
'एरुशंगधन्द्रकुजाकूर्जीवस्तर्धेन सूर्यक्षितिलेन्दुमन्दैः' ।-एकराशिगतैश्चन्द्रकुजाकूर्जीवैः पञ्चभिर्वर्षंम्रियते ॥ ४९ ॥ 'अकैन्दुराशौ
धुगुजः पडब्दैर्दस्यः पडष्टान्त्यगतश्च सौम्यैः' ।-लप्रात्पष्टाष्टादशगतः शुक्रः अकैन्दुराशिभूते सिंहे कर्कटे वा स्थितः शुभग्रहैर्विहित-
शेजानं पर्वोर्हन्ति ॥ ५० ॥ 'लये दृगणा निगलादिपक्षिपाशान्विताः खामिभिरन्यदष्टाः । कुराश्रिता मार्गकराः प्रयुतो
सैरत्त्वरैः सप्तमिरेव मत्वस्' ।-अत्र निगलेति मकरस्य प्रथमो द्रेकाणः कर्कटे द्वितीयतृतीयौ दृधिके प्रथमद्वितीयौ मीनस्यान्त्य-
द्रेकाणश्च सर्पाः सिंहकृन्धयोः प्रथमौ मिथुनतुल्ययोर्मध्यमौ च पक्षिद्रेकाणां । मेपस्य प्रथमो द्रेकाणः पाशसंज्ञकः । जननलप्राद्रे-

कणाः निगल-मर्ष-पक्षि-पाशभूताः स्वराशयधिपग्रहैरदृष्टाः पापग्रहयुक्ताश्चेत्तदा जातस्य सप्तवर्षंमृतिर्भवति ॥ ५१ ॥ 'सपापलभ्रे
 विचले सरस्ये चन्द्रे मृतिः सप्तसु गुर्वदृष्टे' ।-रविक्वचगनैश्वर्युक्ते लग्नेसति क्षीणचन्द्रे जीवदृष्टिरहिते सप्तमस्ये सति च जातः सप्त-
 वर्षंम्रियते ॥ ५२ ॥ 'दृषं विहाय स्थिरलग्नसंस्थे राहौ सराब्देर्मृतिरुग्रदृष्टे' ।-दृषव्यतिरिक्तस्थिरराशौ लग्नभूते पापदृष्टे राह्वधि-
 ष्ठिते च तदा जातः सप्ताब्दैम्रियते ॥ ५३ ॥ 'उग्रैः सुलग्नैरथवा मृतिम्यैः क्षीणेन्दुलगे मृतिरष्टवर्षैः' ।-क्षीणेन्दौ लग्नगते चतु-
 र्धंमैरष्टमगतैर्वा पापैर्जातोऽष्टवर्षंम्रियते ॥ ५४ ॥ 'नीमे विलगे यदि वा शशाङ्के मूर्धे सरस्ये मृतिरष्टवर्षैः' ।-भीमे चन्द्रे वा लग्नगते
 मूर्धे सप्तमगते सति तदा जातस्याष्टवर्षान्मृत्युर्भवति ॥ ५५ ॥ 'धूने रवावंगपतिः सराहुधन्त्रेऽष्टवर्षादशुभेस्थिते च' ।-लग्नात्सप्त-
 मगते मूर्धे चन्द्रे पापदृष्टे सति नवांशाधिपो राहुसहितथेजातमष्टवर्षंम्रियति ॥ ५६ ॥ 'जन्माधिपोऽर्कः सशनिर्मृतिम्यः शुक्रेक्षितो
 राशिभिताब्दमृत्युः' ।-जन्मलग्ने सिंहे सति तदधिपः मूर्धः शनिसहितः शुक्रदृष्टोऽष्टमगतथेजातमष्टवर्षंम्रियति ॥ ५७ ॥ 'चन्द्रांशके
 लग्नपतिस्तु पापश्चन्द्राभ्ये क्रूरदशा नवाब्दात्' ।-लग्नाधिपः पापश्चन्द्रलग्नाद्वादशस्थानगतथेजातं नवाब्दैर्म्रियति ॥ ५८ ॥ 'पापे-
 क्षिते केन्द्रगते युजङ्गे मृतिर्दशाब्दाद्गतु षोडशाब्दात्' ।-लग्नकेन्द्रे पापेक्षितो राहुर्ग्रहो तदा जातं दशाब्दात्षोडशाब्दाद्वा
 हन्ति ॥ ५९ ॥ 'राहुः सरस्यो रविचन्द्रदृष्टः शुभैरदृष्टोऽन्तर्कृत्कर्कवर्षात्' ।-लग्नात्सप्तमगतथन्द्ररविभ्यां दृष्टः शुभग्रहैरदृष्टो राहुर्दो-
 दशाब्दाजातं हन्ति ॥ ६० ॥ 'दयात्कमादात्मसहोत्थवन्धुपुत्रालाचर्मावगदेवमन्त्री । मूर्च्छाः खवेदाः प्रकृतिः शतं च स्यान्धिश्च
 पट्टिः सयुणा इतीत्यम्' ।-लग्नापृतीयचतुर्थपञ्चमसप्तमनवमैकदशस्थानगते जीवे सति क्रमेणैकविंशतिचत्वारिंशदेकविंशतिः शतं

चत्वारिंशत्तृष्टिंशद्दर्शानि जीवेत् ॥ देवकीर्तिः—‘एवं सर्वप्रयत्नेन जायमानस्य देहिनिः । होराशास्त्रेषु केन्द्राणि चिन्तनीयानि
 तपथा ॥ चिन्तयेज्जायमानस्य स्थानं रात्रिषु नित्यशः । बृहस्पतिर्दृष्टां जीवस्तथा नित्यं बृहस्पतिः’ इति ॥ ६१ ॥ ‘एकांशकस्यौ
 यमभूमिर्जा चेन्माना परित्यज्यत एव जातः’ ।—प्रसवकाले शनिकुजावेकांशस्यौ यदि तदा जातो मात्रा परित्यज्यते । अथवा
 यदा लग्नाद्दशमैकादशस्यौ शनिकुजा तदा मात्रा परित्यज्यते ॥ तदाह देवकीर्तिः—‘क्रियते पापैर्दृष्टे शशिनि विलम्बे कुजेऽस्तगे
 त्यक्तः । लग्नात्प्रलाभगनयोर्बिसुधागुतमन्दयोरेव’ इति ॥ ६२ ॥ ‘तेमः सरे वक्रयमौ विक्रोणे त्यक्तोऽम्बया जीवति जीव-
 ष्टे’ ।—लग्नात्प्रलाभमन्थे चन्द्रे विक्रोणगतयोः कुजशनैर्धरयोः जातो मात्रा परित्यज्यते । तत्र गुरुः पश्यति चेदीर्घजीवी स्यात् ॥ ६३ ॥—
 ‘जीवार्कचन्द्रा निचये यदि स्युः युतो विलयात्स परेण जातः । लगे शनी लग्नात्सोऽशुक्राः शुभैरदृष्टाश्च तदान्यजातः’ ।—
 जन्मकाले लग्नादुपचरत्संज्ञेसु विषट्दशमैकादशस्थानेषु गुरुरविवचन्द्रास्तिष्ठन्ति तदा परेण जातः । लगे शनी स्थिते लग्नात्सोऽशु-
 क्रान् शुभग्रहा यदा न पश्यति तदापि परेण जात इति वदन्ति ॥ ६४ ॥ ‘कुजः शनिर्वा व्ययगोऽक्षिहन्ति वामं कुजो दक्षिण-
 मधि मारिः’ ।—प्रयत्नकाले लग्नाद्वादशगतः शनिः दक्षिणं नयनं हन्ति । तत्रस्यः कुजो वामं नयनं हन्ति ॥ ६५ ॥ ‘व्यये
 रीन्द् युगपद्यन्वा नेने हरेतामपसन्धमन्थे । पदच्छिद्रगाथापि हरन्ति पापाः सव्यं रिसौ दक्षिणमष्टमे च’ ।—लग्नाद्वादशस्थितौ
 रीन्द् युगपद्येदुमे नेने हरेताम् । लग्नाष्टमगाः पापा दक्षिणमधि मन्ति । त एव पटुगतावेद्वामं मन्ति ॥ ६६ ॥ ‘चक्रो धने
 पेत्रिषनेऽर्क इन्दुः पेट्रे व्यये मन्दगतिस्तदान्यः’ ।—लग्नाद्द्वितीयस्थः कुजः अष्टमस्यो रविः पटुस्थचन्द्रः द्वादशस्थः शनिः यदा तदा

ज्ञातोऽन्धः स्यात् ॥ ६७ ॥ 'पृष्ठाष्टमे दृष्टिहरः सपापधन्द्रोऽपि तद्भ्रुकफवात्तपिचैः' ।-लयात्पृष्ठेऽष्टमे वा पापयुक्तधन्द्रः कफवा-
 तपिचयोगैर्दृष्टिं हन्ति ॥ ६८ ॥ 'लम्बाष्टमे सौरियुतोऽपि चन्द्रो दृष्टिं हरेच्छ्लेष्मविकाररोगैः' ।-जननलयादष्टमे सौरियुतधन्द्रः
 श्लेष्मविकाररोगैर्दृष्टिं हरेत् ॥ ६९ ॥ 'युक्ता ग्रहा दक्षिणवामभागे चिह्नं विदध्युर्ग्रणमत्र पापाः' ।-जननलोपे दृश्यादृश्याशिशु
 पदसु पापा मिलिताश्चदक्षिणवामभागे व्रणं विदध्युः ॥७०॥ 'त्रिलामलोपे शुशी सपापः कर्णाषहः पापदृशा तु सद्यः' ।-लम्बा-
 तृतीयैकादशेषु सपापः दृशी पापदृष्टेत्कर्णं हन्ति ॥ ७१ ॥ 'कूरेक्षितौ पञ्चमधर्मसंस्त्री पापौ विघ्नः श्रवणोपघातम्' ।-पञ्चम-
 नवमराशौ पापौ कूरेक्षितौ चैव श्रवणोपघातं कृत्वः ॥ ७२ ॥ 'सर्व्यं सुलक्षे नवमेऽपसर्व्यं शुभं शुभक्षे शुभदर्शनेन' ।-लम्बा-
 त्पञ्चमस्तः पापः कूरदृष्टेत्सर्व्यं कर्णं हरेत् । नमस्त्यः पापः कूरग्रहदृष्टेक्षेत्रदक्षिणं कर्णं हरेत् ॥ शुपकर्कटादिषु शुभराशिषु स्थित-
 योस्तयोरेव पापग्रहयोः शुभदर्शने सति कर्णचाया नास्ति ॥ ७३ ॥ इति लययोगाखिलसप्ततिः ॥

अथाष्टादश चन्द्रयोगा उच्यन्ते—'कूरान्तरेऽर्कः शुभंदरदृष्टो हन्याच्छशी वा जननीं सगर्भाम्' ।-कूरग्रहमध्यगतः शुभेध
 दृष्टधन्द्रः सगर्भां जननीं हन्यात् । शेषास्त्वर्कयोगे वक्ष्यन्ते ॥१॥ 'यत्र स्थितस्तत्र यमारदृष्टधन्द्रः खियं हन्ति शुभैरदृष्टः' ।-
 यस्मिन्ताशौ शनिभौमाभ्यां दृष्टः शुभैरदृष्टधन्द्रस्तिष्ठति सतु पुनस्तद्राशिं यदा प्राप्नोति तदा जननीं हन्यात् ॥ २ ॥ देव-
 कीर्तिः—'यत्रस्यसुत्रस्थो रुधिराङ्गशर्नधरेक्षितधन्द्रः । जननीमृत्युं कुर्यान्नतु सौम्यनिरीक्षितः सद्यः' इति ॥ ३ ॥ 'नवाष्टस-
 त्तान्यवमे यथाङ्गात्सर्वेऽपि पापाः सुवमातृमृत्युः' ।-चन्द्रपुकराक्षेर्नवाष्टसप्तमान्वतमस्थानगताः सर्वे पापग्रहाः सुतजनन्योर्भू-

त्युररा भवन्ति ॥ ४ ॥ 'चन्द्रात्सरे मातृवधाय पापाः सोमाद्रविर्वा दृश्ये सपापः' ।-चन्द्रयुक्तराशेः सप्तमगताः पापाः मा-
 तरे दृश्युः । सोमादिति । सोमयुक्तराशेर्दृश्यं गतः पापयुक्तो रविर्मातृर्मरणाय भवति ॥ ५ ॥ 'इन्दोस्त्रिकोणे रविजो निशायां
 शुक्रात्कुजो वाहनि पापदष्टः । मातृर्विषाताय कुजाकिमथ्ये लभे राशी मातृहरोऽष्टमेऽर्के' ।-चन्द्रयुक्तराशेः पञ्चमनवमयोरन्यत-
 रग्निन् घनिलिष्टति तदा रात्रौ प्रयतिथेन्मातृर्मरणाय भवति । अथवा यदि कुजशनैश्वरयोर्मध्यगतो शूला चन्द्रो लभे तिष्ठति
 तदाष्टमस्यो रविशेजगनीमृत्युं कुर्यात् । शेषस्तु शुक्रयोगे वक्ष्यते ॥ ६ ॥ 'जन्माष्टपदद्वादशसप्तमस्यैः क्रूरैस्तु माता त्रियते स-
 पुत्रा' ।-जन्माष्टपदद्वादशसप्तमस्यैः क्रूरैः माता पुत्रेण सह त्रियते ॥ ७ ॥ 'जन्माष्टमद्यूनगतेषु तेषु जीवेत्सुतलज्जनी विन-
 द्येत्' ।-श्रुतिकाले जन्माष्टमसप्तमगतेषु पापेषु जातः सुतो जीवेत् । माता त्रियते ॥ ८ ॥ 'रिपुसराष्टव्ययजन्मस्थाः पापाः पुन-
 र्मातुल्यत्युदाः स्युः' ।-श्रुतिकाले सप्तमपष्टाष्टमद्वादशजन्मगताः पापग्रहा मातुल्यत्युदा भवन्ति ॥ ९ ॥ 'यत्र स्थितस्तत्र पुनः
 मनेतश्चन्द्रो विपत्त्यै रविभौममथ्ये' ।-रविभौममथ्यगतो शूला चन्द्रो यत्र राशौ स्थितस्तमेव राशिं चन्द्रे पुनः प्राप्ते सति स
 त्रियते ॥ १० ॥ 'नरर्क्षल्येऽर्ककुजाकिदष्टधन्द्रः पुनस्तत्रगतो निहन्ति' ।-नरराशिर्नरर्क्षं मिथुनकन्यातुलाकुम्भेष्वन्यत्रमेऽर्के कु-
 जाकिदष्टे चन्द्रे स्थिते सति तदा जातः पुनस्तद्राशिं चन्द्रो यदा प्राप्नोति तदा त्रियते ॥ ११ ॥ क्रूरैर्युतो राहुरथेयते चेल्थी-
 षेन्दुमर्त्यैर्दिवसैः स नश्येत्' ।-क्रूरग्रहयुक्तो राहुर्यदा क्षीणचन्द्रं पश्येत्तदा जातोऽल्पीदिवसैर्नश्येत् ॥ १२ ॥ 'जामित्री गी भौम-
 स्त्री प्रशास्त्रोपादयः सप्तदिनं च जीवेत्' ।-शशाङ्कयुक्तराशेः सप्तमराशिस्थाने भौमादिल्ली स्थितौ चेजावस्य रोगः स्यात् । स

सप्तदिनं जीवेत् ॥ १३ ॥ 'रवौ स्थिते चन्द्रमसस्त्रिकोणे व्याधिं गतो विंशतिवासरान्तात्' ।—चन्द्रयुकराशेः पञ्चमनवमयो-
रन्यतरस्त्रिन्विंशते रवौ जातो विंशतिवासरान्तः जीवति ॥ १४ ॥ 'एकर्षगैश्चन्द्रकुजाकैर्जीवेत्स्तथैव जीवतिजेन्दुमन्दैः' ।—एक-
राशित्तैश्चन्द्रकुजाकैर्जीवेत् तथैव जीवतिजेन्दुमन्दैर्वा पञ्चभिर्विषैर्म्रियते ॥ १५ ॥ तथाच देवकीर्तिः—'रविचन्द्रभौमगुरुभिः
कुजगुरुस्तौरीन्दुमिस्त्रयैर्कल्पैः । रविशशिमौमशशाङ्कैर्भरणं खलु पञ्चभिर्विषैः' इति ॥ १६ ॥ 'मेपादिभेषु क्रमशोऽष्टनन्दद्राविंश-
तिश्राकृतिभूतचन्द्राः । वेदास्त्रयोविंशदृतिर्नद्याश्च मूर्च्छां विशो मृत्युकराश्च भागाः । तद्भागसंस्थः प्रतिराशिचन्द्रस्तत्संख्यवर्षमेर-
णाय खनोः' ।—असकाले भेषस्याष्टमे भागे शृपथस्य नवमे भागे मिथुनस्य द्वाविंशे भागे कर्कटस्य द्वाविंशे भागे सिंहस्य पञ्चमे
भागे कन्यायाः प्रथमे भागे तुलायाश्चतुर्थभागे ध्रुविकस्य त्रयोविंशे भागे धनुषथाष्टादशे भागे मकरस्य विंशेभागे कुम्भस्यैकाविंशे
भागे मीनस्य दशमे भागे च स्थितः क्रूरयुक्तेक्षितथन्द्रस्तत्तद्भागसमसंख्यैर्बैर्जातं हन्ति ॥ १७ ॥ 'कुजाकैर्दृष्टः ससुतर्क्षसंस्थः
सौम्यैरदृष्टश्च यशी नवाब्दात्' ।—बुधक्षेत्रयूते मिथुने कन्यायां स्थितः कुजरविभ्यां दृष्टः शुभग्रहैरदृष्टश्चन्द्रो नवाब्दान्मारयति
॥ १८ ॥ इति चन्द्रयोगा अष्टादश ॥

अथ चन्द्रेण सुकफालारिष्ट उच्यते—'बलिग्रहस्थानगते शशाङ्के जन्मगते वा तनुमागते वा । समग्रवीर्ये बहुपापदृष्टे
वर्षात्परं मृत्युरनुकफाले' ॥—पूर्वोक्तेषु शुभारिष्टयोगेषु कर्णारिष्टनयनारिष्टयोगेषु च यो ग्रहो बलवान् यस्मिन्नाशौ तिष्ठति पुन-
स्तस्मिन्नाशौ समग्रवीर्यश्चन्द्रः पापग्रहदृष्टः सन् यदा ग्रामोति तदा मरणमिति वक्तव्यम् । अथवा तादृशश्चन्द्रो लघुराशिं यदा

श्नाप्नोति तदा मरणमिति वक्तव्यम् । अथवा तादृशचन्द्रः कर्कटराशिं यदा प्राप्नोति तदा मरणमिति । सर्वत्र वत्सरात्परमिति
 वेदितव्यम् ॥ ६३ ॥ अथ लग्नचन्द्रयोगा उच्यन्ते । 'लग्नाच्छशाद्वाद्वाहवस्तृतीये पापा यदि स्युः सहजप्रणाशः' ।-जन्मलग्ना-
 गन्द्रलग्नाद्वा पृथीवाराशौ बहवः पापग्रहाः स्थिता यदि तदा आहणां मरणं भवति ॥ १ ॥ तथाह वसिष्ठः—'आवृत्त्याने
 यदि क्रूर आरुग्मन्ति न संशयः । क्रूरेक्षिताः क्षणाद्दन्धुः शुभदृष्टेऽष्टवत्सरात् ॥ लग्नचन्द्रो निरीक्षन्ते क्रूराः शुभमिवल्लिताः ।
 पितुर्मरणदाः प्रोक्ता न केन्द्रे देवपूजिते' इति ॥ नृसिंहस्तु—'लग्नादष्टमं चन्द्रं लग्नं चन्द्रात्तथाष्टमम् । क्रूरग्रहा निरीक्षन्ते
 जातस्य मृतिमूचकाः' इति । 'चन्द्रोदयेऽथौ मृत्तिपटव्ययस्थौ मृदावधो राशिसमस्तु वपंः' ।-चन्द्रलग्नाधिपतिर्जन्मलग्नाधिपतिश्च
 लग्नादष्टमे षष्ठे द्वादशे वा स्थितौ भानानस्तंगती यदा तदा जातस्य तत्स्थानराशिसमसंख्यैर्वैष्वधो भवति ॥ २ ॥ 'इन्दुं वि-
 लग्नं च गुरुर्न पश्येद्यद्वाक्युक्तं शुशिनं च जीवः । परेण जातं प्रगदन्ति सन्तधन्द्रेण पापे दिननाथयुक्ते' ।-जन्मलग्नं चन्द्रलग्नं
 च यदा गुरुर्न पश्येत्तदा जालालमाहुः । अथवा रवियुक्तं चन्द्रं गुरुर्न पश्येत्तदापि जातं जालालमाहुः । अथवा रविसहिते
 चन्द्रे पापग्रहयुक्ते सति तदापि परजातं वदन्ति ॥ ३ ॥ 'होरेऽजन्मेशनवांशनाथाः मूर्धोपगाः केचन मृत्युरब्दैः' ।-जन्मलग्न-
 नाथश्चन्द्रलग्ननाथो नवांशनाथश्च मूर्धेण महिता यदि तदा जातं कतिपयैरब्दैर्मरिष्यन्ति ॥ ४ ॥ 'लग्नाद्विधोर्वा नवयुद्धिराधि गते
 शनौ क्रूरयुतेऽपि तद्वत्' ।-मातापित्रिण्ययोगेण जन्मलग्नाच्चन्द्रलग्नाद्वा पञ्चमे नवमे वा क्रूरयुक्ते शनैश्चरे च स्थिते सति जातस्य
 मृतिर्भवति ॥ ५ ॥ इति लग्नचन्द्रयोगाः ॥ ६३ ॥ अथादित्ययोगा उच्यन्ते—'क्रूरान्तरेऽर्कः शुभदैरदृष्टो हन्याच्छशी वा

जननीं सगर्भीम् ।—जननलप्रकाले यत्र कुत्र वा रविः पापमध्यगतः शुभैरदृष्टैस्सगर्भां जननीं हन्यात् ॥ १ ॥ ‘सूर्याष्टमे भौम-
यमी तु युक्तौ सौम्यैरदृष्टौ पितुरत्वयाच’ ।—सूर्ययुक्तराशेरष्टमस्थाने शुभग्रहदृष्टिरहिती भौमशूनैधरो स्थितौ चेत्तदा जातः पितरं
हन्ति ॥ २ ॥ ‘भौमाकिंचदष्टोऽहनि मध्यगो वा ताभ्यां युतो वा सविता पितृघ्नः’ ।—अद्विजातस्य भौमशूनैधरेशितो वा तयो-
र्मध्यगतो वा ताभ्यां युतो वा रविः पितृघ्नो भवति ॥ ३ ॥ ‘क्रूरेण युक्तधरराशिसंस्थलातं रविर्हन्ति विषान्बुधसूः’ ।—प्रस-
वकाले भेषादिचरराशिगतः क्रूरग्रहयुक्तो रविर्विषग्रहजलैस्तातं हन्ति ॥ ४ ॥ ‘सूर्यधरार्शेऽहनि भौमदष्टो विदेशयातं पितरं व्य-
नक्ति’ ।—दिवाजातस्य भौमदृष्टधरराशिगतः सूर्यः पितरं देशान्तरगतं व्यनक्ति ॥ ५ ॥ देवकीर्तिस्तु—‘स्थिरराशौ प्रजातो
यः पिता तस्य गृहे स्थितः । चरराशौ प्रजातस्य पिता दूरदिशि स्थितः ॥ उभयत्र प्रजातस्य ग्रामान्ते तु पिता स्थितः । रवि-
राशिं प्रकृत्यैव फलमेवसुदाहृतम्’ इति ॥—‘यत्र स्थितस्तत्र यमारदृष्टः प्राग्जन्मनस्तावविनाशकोऽर्कः’ ।—सूर्यो यत्र तिष्ठति तत्र
राशौ मन्दर्यौमाभ्यां दष्टो युक्तो वा रविर्भोजन्मतः प्राक्पितृशोको भवति ॥ ६ ॥ ‘युक्तः शुभैर्भौमयमान्वितोऽर्कः साचोत्पिता
तस्य पिता च नष्टः’ ।—शुभग्रहैर्भुक्तो भौमशनिभ्यां युक्तो रविः पितरं पितामहं च हन्ति ॥ ७ ॥ ‘पापक्षणी सूर्यविधू त्रिकोणे
पापौ पितुर्न्यनरोगदी तौ ।—पापक्षणाविति । कृष्णपक्षे कर्कराशिः पापयुक्ते बुधे कन्यामिथुने मन्दकुजयोः क्षेत्राणि च पा-
पशीणि तेषु गतौ सूर्यविधू भवतः सूर्यात्पञ्चमनवमगती पापग्रहौ पितुर्न्यनरोगदी साताम् ॥ ८ ॥ इत्यष्टादित्ययोगाः ॥३३॥
अथ सौम्ययोगा उच्यन्ते—‘सौम्यैरदृष्टो रविचन्द्रयुक्तो बुधो हिनस्त्वैव हि रुद्रवैपः’ ।—जननकाले यत्रतत्रस्थितो बुधः र-

विषा चन्द्रमसा च युक्तः सोम्यैः शुभग्रहरदृष्टो रविचन्द्राभ्यां युक्तो बुधो जातमेकादशार्द्धहन्ति ॥ इति बुधयोगः ॥ ॥ अथ शुक्रयोगोऽप्यन्ते—‘अथ चन्द्रं प्रविहाय शुके पापान्तरस्थे म्रियते सगर्भा’—अथ चन्द्रं प्रविहायेति चन्द्रयोगे व्याख्या-
 तम् । जनेनराले यत्र दृग् रा शुक्रः पापग्रहयोर्मध्यगतः शुभैरदृष्टयेत्सगर्भं हन्यात् ॥ १ ॥ ‘शुक्राद्रविः पञ्चमगः समन्दो मन्देदितो वा मरणाय मातुः’ ।—शुक्रात्पञ्चमनस्यो रविः मन्देन निरीक्षितो युक्तो वा मातरं हन्ति ॥ २ ॥ ‘शुक्रात्कुजो याहनि पापदृष्ट’ इति । यदा शुक्रात्पञ्चमनस्योरन्यतरमिन्पापयुक्तः कुजस्तिष्ठति तदा दिवाग्रमृतिधेन्मातरं हन्यादिति शेषः ॥ ३ ॥ तदाह देवकीर्तिः—‘चन्द्रात्रिकोणराशौ रविजो मातुर्वधं दिशति राशौ । शुक्रस्तथैव दिवसे भौमः पापेन संदृष्टः’ इति ॥ इति शुक्रयोगान्तः ॥ ॐ ॥ अथ शनियोगोऽप्यन्ते—‘शुभदृष्टो निशि चैव रथो मन्दो विदेशं गत एव तातः । नूनंभारव्यो निशि रक्तयुक्तो वक्ति व्यतीतं पितरं विदेशे’ ।—राशौ जातस्य चरराशितः शनिः भौमदृष्टयेत्पिता देशान्तरस्थो भवति । अथ योगे भौममहितमेजातस्य पितरं देशान्तरे मृतं मूचयति ॥ इति शनियोगौ ॥

अथ सर्वप्रहातुष्कारिका उच्यन्ते—‘मूर्धादिकानामनान्यदुहतीदिनाह्निमासार्धतदर्धवर्षात्’ ।—मातापित्रिरिष्टयोगेष्व-
 रिष्टकारको ग्रहः मूर्ध्नेत्पण्णामान्तरणं लक्ष्यते । चन्द्रभेदादीभ्याम् । सोम्येदिवसाद्बुधभेद्विमासाद्गुरुभेद्विमासाच्छुक्रभेत्पक्षाच्छ-
 निभेद्वर्षान्तरणं लक्ष्यते इति ॥ तदाह देवकीर्तिः—‘अथनक्षत्रदिवसर्तुमानसदर्धग्रहो दिनेश्यादात्’ इति ॥ तथाह क-
 पिलः—‘अथनक्षत्रानामर्तनो मासोऽथं च ममाथ मात्करात्’ इति ॥ ‘लग्नाद्ग्रहाधिष्ठितराशिसंख्यानिम्नैः स्वकालैरपि वा दिने-

धात्'—मातापित्राद्यरिष्टयोगेष्वरिष्टकारको ग्रहो लग्नाद्यावति राशौ तिष्ठति तद्राशिसंख्यायुगितैरयनादिकालैर्व्यक्तिकरो भवति ।
'यावत्समोऽरिष्टकरो बिलप्राप्तावत्समामासदिर्नैर्युतिर्वा'—मातापित्ररिष्टयोगेष्वरिष्टकरो यत्र तिष्ठति तत्संख्याकैर्यमोसैर्दिनैर्वो मृतिः
स्यात् । इति सर्वप्रहासुकारिष्टकालाः ॥ ॥

अथ स्त्रीजातफूलं होरासारे—'स्त्रीसुंसयोः समानं योगादिदशाफलं च पूर्वोक्तम् । यद्यदयोग्यं स्त्रीणां तत्तत्सर्वं वदे-
त्स्वनाथेषु ॥ वैधव्यं निधनग्रहे पतिसौभाग्यं सुखं च जाभिन्ने । सौन्दर्यं लग्नग्रहे विचिन्तयेत्पुत्रसंपदं नवमे ॥ एषु स्थानेषु
युताः सौम्याः शुभदा बलान्विता ज्ञेयाः । क्रूरस्तु नेष्टफलदा भवनेद्यविलक्षिताः सदा चिन्त्यम् ॥ पुरुषार्थे पुरुषांशे लगेन्द्रोः
पापयुक्तयोर्जाता । पुरुषाकृतिशीलयुता भर्तुरयोग्याऽसमंजसा कन्या ॥ समराशौ समभागे लग्नेन्द्रोः स्त्री गुणान्विता कन्या । सौ-
म्ययुते दृष्टे वा युभगा साध्वी सुविल्याता ॥ लग्नेन्द्रोर्यो बलवान् तस्य त्रिशांशकैः फलं वाच्यम् । त्रिशांशेशो बलवान् त-
ल्लोक्तानि फलानि सम्यगायान्ति ॥ भौमार्थे भौमांशे कन्या मृतिमृत्तिका गुणैर्हीना । मन्दांशस्थाः प्रेष्या दुःशीला बहुविधा-
नारी ॥ पुत्रवती जीवांशे बहुव्ययार्था पतिव्रता कन्या । सौम्यांशे बहुमाया प्रलिनाचाराल्पमृतिः स्यात् ॥ कन्याजनने कन्या
शुक्रांशे जारभोगसंतुष्टा । सितभवने भौमांशे दुष्टा कल्हप्रिया पतिद्वेष्या ॥ मन्दांशे च पुनर्भूतव्रजा रोगसंतुता नित्यम् ।
रूपान्विता गुणाल्पा जीवांशे भर्तृपुत्रसंतुष्टा ॥ सौम्यांशे कुचरित्रा काव्यकलाभेयवाद्यसंतुष्टा । शुक्रांशे भोगवती विदग्धवयिता
जगत्प्रियाख्याता ॥ पापयुते बलहीने त्रिशांशेनैव शुष्टबलमेति । शुभभवने भौमांशे कन्या जारत्रियाल्पपुत्रा स्यात् ॥ मन्दांशे

श्रीनसमा मृतप्रजा वान्ययुक्ता स्यात् । सायी पतिप्रिया वा जीवांशे क्षेत्रतुङ्गजीवे च ॥ सौम्यांशे तु कलाङ्ग पशुपनमोगा-
 न्विता तु शुक्रांशे । अनिमवने भौमांशे खच्छन्दा कामिनी विनष्टयुता । मन्दांशे पतिहीना कृच्छ्राद्येनोपजीवनं लभते ॥ अल्प-
 युवा क्षीणापूर्वांशे शिल्पिनी युधत्यांशे । वन्या मृतप्रजा वा शुक्रांशे स्त्री सुसुप्तकामा वा ॥ वाचादा रचिमवने कुज-
 भागे जारिणी विदेशरता । कुशला कृशा दरिद्रा मन्दांशे जारवह्मभा ज्ञेया ॥ पुरुषायति जीवांशे सौम्यांशे कामचारिणी कु-
 लटा । कृषिवाग्निपाल्ययुवा शुक्रांशे नित्यनिरोगिणी भवति ॥ जीवर्धे भौमांशे कन्यापरिचारिणी सुविख्याता । सौरांशे सुद-
 रिद्रा कन्याजननी स्वतचनिरता स्यात् ॥ जीवांशे तु घनात्वा सौम्यांशे लोकपूजिता ललना । पुत्रवती शुक्रांशे सदुण्युक्ता पति-
 नता सायी ॥ मन्दर्धे भौमांशे दास्ती कुलटा मृतप्रजा कन्या । मन्दर्धे मन्दांशे नीचा चारित्रदुर्भगा वनिता ॥ भर्तृप्रिया च सु-
 भगा जीवांशेऽनेकनामविरपाता ॥ भयनता च कुलटा बहुमाया सोमजस्यांशे । शुक्रांशे प्रसुलीला वन्ध्या चारित्रलोचना व-
 निता । त्रिशंशरुफलमेवं वक्तव्यं दैवविभ्रिसरलायाः ॥ चन्द्रार्कस्फुटयोगात्रिंशत्फलं विनिर्दिशेत्तसाम् । लगेन्द्रोयोगवशा-
 त्रिशंशफलं विनिर्दिशेदयथा ॥ शुद्धेऽस्ते दुर्भले यस्याः पापग्रहविराहिते । सौम्यग्रहदशा हीने भर्ता कापुरुषो भवेत् ॥ बुधे
 मन्दयुतेऽस्ते च पतिः स्त्रीनसमो भवेत् । वन्या वा दुर्भगा वापि सा च नित्यं प्रवातिनी ॥ सममे चरराशौ च तदीशे चरमां-
 शुके । भर्ता प्रवासशीलः स्यात्स्वभूमे सगृहे भवेत् ॥ अत्तगेऽर्के पापपट्टे तथोत्पट्टा भवेत्स्वयम् । सप्तमस्ये कुले तद्ब्रह्माल्ये सा
 विपना भवेत् ॥ भर्ता ज्योषपते वापि हान्योन्यमृतिमायुयात् ॥ मन्दे सप्तमराशिस्ये तथा शत्रुनिरीक्षिते । कन्यैव विधवा भूत्वा रा-

जानमधिगच्छति ॥ घृते शुभाशुभैर्युक्ते पुनर्भूः सा भविष्यति । अस्तगावारमन्दो चेत्यापक्षं विधवा भवेत् । मासि वर्षेऽथवा राशौ
भ्रान्ता गौरिष गच्छति । बलहीनेऽस्तगे पापे सौम्यखेटानिरीक्षिते ॥ भर्ता चियुज्यते नारी नीचारिष्ये च त्रैरिणी । अन्योन्यांशौ
सितारौ चैजारासक्ता भवेद्वधूः । तदव सप्तमे चन्द्रे दुधारी पतिनासह । मन्दारार्कविलप्रसौ शशिशुकौ यदा तदा । वन्द्या
भवति सा नारी पञ्चमे पापद्वयुते ॥ अस्तराश्वशगे मौमे सूर्यजेलांशगेऽपि वा । सौरे कुजे क्रमादृष्टे व्याधियोनिश्च दुर्मगा ॥
अलक्षे शुभदृष्टे च शुभस्वांशे शुभेक्षिते । चारुश्रोणी प्रिया गर्तुर्वल्लमा च भवेद्वधूः ॥ चन्द्रेऽस्ते स्वांशगे स्वर्क्षे सुदुस्वरवशः पतिः ।
मौनेऽस्ते स्वांशकक्षेत्रे स्त्रीलोलो निर्धनः पतिः । सौम्येस्ते स्वांशकक्षेत्रे भर्ता विद्वान्भवेत्सुखी । जीवेऽस्ते स्वांशकक्षेत्रे गुणवा-
न्वितितेन्द्रियः ॥ शुक्लेस्ते स्वांशकक्षेत्रे क्रान्तोऽस्या भाग्यवान्सुखी । मन्देस्ते स्वांशकक्षेत्रे दृढो मूर्खो भवेत्पतिः ॥ एवं सप्तमरा-
शिवैर्द्रवर्द्धनां वदेरुफलम् । अस्तराशेः फलं प्रोक्तं लग्नराशेः फलं तथा । फलं भवति दंपत्योर्बहुयोगफलाद्भवेत् ॥ सौम्यक्षेत्रो-
दये चन्द्रे सार्धं शुक्लेण सा वधूः । सुखी पितापतिद्वेष्ट्री नित्यमस्थिरचारिणी । चन्द्रशौ यदि लग्नस्यौ कलाढ्या ब्रह्मवादिनी । शुक्रशौ
यदिलप्रस्यौ सौम्यस्थाने कुलाढ्यता । चान्द्रिचन्द्रसितालभ्रे राहुसौम्यगुणैर्गुता । जीवो लग्नेऽतिसंपन्ना पुत्रवित्तसुखप्रदा । क्षेत्रोब-
संस्थिता लग्ने अशुभास्ते शुभप्रदाः । क्रूरेऽष्टमे च विधवा पापक्षेत्रे विशेषतः । निधनेशांशकपतेर्दशायां निधयं भवेत् । सौम्ये-
ष्टमथ्ये कन्याया भर्तुः प्रागेव सा मृति । पापसौम्ययुते तस्मिन्समकाले तयोर्भृतिः । बलानलं तयोर्भयं पुरुषेण विज्ञानता ॥ भा-
ग्यस्थाने स्थिते सौम्ये सपापेऽस्तेऽष्टमेपि वा । भर्तुपुनस्तुतैः सार्धं दीर्घं कालं च जीवति ॥ धनुःकर्कियमे लग्ने भर्तुपुनादिदुःखदा ।

सिंहालिरुपकन्यासु चन्द्रेतिष्ठति पञ्चमे । अल्पापत्यं विजानीयात्सुरोपेणु तथा वदेत् ॥ लग्नस्याष्टमयागस्थैः पापैर्दुःखफलान्विता ।
सौम्यग्रहैरसंमिश्रं सर्वथा लेशमाशुपात् ॥ कूलग्रहे सुरगते बहुप्रसवमादिशेत् । कन्याप्रदानकालेषु श्रेष्ठमार्गं विचिन्तयेत् ॥ इति
होरासारशास्त्रे स्त्रीलक्षणजातकाध्यायः ॥

अथ लग्नारिष्टभङ्गा उच्यन्ते । सिद्धसेनीये—‘संभूतलग्नारिष्टाः स्युर्भङ्गलोपां भवेद्यथा । योगानथ समासाचान्वस्ये प्राधा-
न्यतस्ततः’ इति ॥ नवनीतारिष्टे—‘लग्ने स्फुटांशुः प्रचलः समलं निहन्यरिष्टं सुरराजमर्त्री’ ।—जननलग्ने स्फुटांशुरुस्तिष्ठति-
चेत्प्रमत्तारिष्टं हन्ति ॥ ‘लग्नं शुभार्धं प्रबलं सौम्यैर्दृष्टं समुद्भेदविलैथ पापैः’ ।—जननलग्नकाले यत्र कुत्रस्थिता अशुभग्रहाः दुर्बला-
र्धेत्समुद्भेदः शुभग्रहैर्देष्टुं शुभक्षेत्रं लग्नं समस्तारिष्टं हन्ति ॥ ‘निहन्यरिष्टं शुभवर्गसंस्थाः पापाश्च तत्स्यैश्च शुभैस्तु दृष्टाः’ ।—जननकाले
शुभवर्गसंस्थाः पापाः शुभवर्गसंस्थैः शुभैर्दृष्टाश्चेदरिष्टं निम्नान्ति ॥ ‘सौम्यैश्चित्तः पदत्रिभवेणु राहुः कर्काष्टपच्छानविलयगोवा । अ-
गस्त्यत्तत्रापिबरोदयो वा योगालयोरिष्टहराः प्रदिष्टाः’ ।—लग्नारिष्टं कादशस्यो राहुः सौम्यैश्चित्तश्चेदरिष्टं हन्ति ॥ ‘सत्यानगाः
सर्वनभश्चेन्द्रा निहन्यरिष्टं सकलं ध्वजेन’ ।—जननकाले सर्वे ग्रहाः सत्यानगताश्चेत्सकलारिष्टं शीघ्रेण निम्नान्ति ॥ ‘न कोपि मृ-
त्यावदये च पापः केन्द्रे शुल्बाष्टशतयुत्रव’ ।—लग्ने चाष्टमे च कोपि पापग्रहो नतिष्ठति चेत्केन्द्रे गुरुस्तिष्ठति चेजातस्याष्टशतयुत्र-
वति ॥ केन्द्रत्रिकोणाष्टमगा न पायाः शुके गुरौ केन्द्रगते शताशुः’ ।—लग्नचतुर्थपञ्चमसप्तमाष्टमनवमदशमेषु पापा न तिष्ठन्ति चे-
द्गुरुशुक्लौ केन्द्रगत्तौ चेच्छताशुर्भवति ॥ ‘लग्ने मृगुः केन्द्रगतश्च जीवः छिद्रे न पापः परमायुत्रव’ ।—लग्ने गुरुः केन्द्रे गुरुः अष्टमे

पापा न तिष्ठन्ति चेत्तदा जातस्य परमायुर्भवति ॥ 'शुद्धेष्टमे कर्कटलयसंस्थौ शशाङ्कजीवी गुरुभार्गवी वा । पापेन केन्द्रे न हतस्त्रिकोणे ज्ञवी नरः स्वादजरोपमायुः' ।-कर्कटे चन्द्रगुरु वा गुरुशुक्रौ वा तिष्ठतः अष्टमे शुद्धे सति केन्द्रत्रिकोणेषु पापग्रहरहितेषु मृत्यु तदा जातो नरः परमायुर्भवति ॥ 'कुलीरगी पूर्णशशाङ्कजीवी लग्ने चतुर्थे दशमे मवेताम् । धर्मस्थितौ शुक्रबुधौ च शेषाः लाभस्त्रिपष्टयमितं तदायुः' ।-कर्कटकरागिस्थौ पूर्णचन्द्रहस्तती लग्ने चतुर्थे दशमे वा स्थितौ चैत्रवमे शुक्रबुधौ वा स्थितौ चेत्त्रिपष्टयैरुदयेषु पापग्रहास्तिष्ठन्ति चेत्तदा जातस्यामितायुर्भवति ॥ इति लग्नारिष्टमहाः ॥

अथ चन्द्रारिष्टमहाः—'केन्द्रे शतायुर्भुजे गुरौ वा रिष्टं च चन्द्रग्रहणं विनश्येत्' ।-लग्नादिकेन्द्रे गुरौ वा शुके वा तिष्ठति सति जातः शतायुर्भवति । चन्द्रकृत्वारिष्टं च निहतं भवति ॥ 'एको चला जन्मपतिर्निहन्ति दृष्टः शुभैश्चन्द्रकृतं च रिष्टम्' ।-बली जन्मपतिरेकः शुभैश्चन्द्रैर्दृष्टरिष्टं हन्ति ॥ 'सर्वैर्दृष्टैश्चतुर्हिमांशुरायुर्माणो चिनिहन्त्यरिष्टम् । स्वास्त्युचभागे सुहृदंशके वारिष्टं शशीहन्ति च शुक्रदृष्टः ॥' संपूर्णचन्द्रः सर्वग्रहदृष्टयेदरिष्टं हन्ति । अथवा स्वस्य परमोचे दृष्टमस्य वृत्तीये भागे मित्रांशे वा स्थितचन्द्रः शुक्रेण दृष्टयेदरिष्टं हन्ति ॥ 'पद्मसरन्ध्रे शशिनस्तु सौम्यः पार्ष्णमिश्रश्च निहन्त्यरिष्टं । युक्तस्तु सौम्यैर्विनिहन्त्यरिष्टं चन्द्रः शुभत्रयंशगतसंधैव ॥' चन्द्राल्पे वा मत्तमे वा अष्टमे वा स्थितः शुभग्रहः पार्ष्ण्युक्तैरदृष्टश्च चेदरिष्टं हन्ति । अथवा, यत्रकुत्र वा राशौ स्थितचन्द्रः शुभग्रहैर्युक्तयेदरिष्टं हन्ति । अथवा शुभग्रहद्वेष्टेकाणस्थितचन्द्रः अरिष्टं हन्ति ॥ 'चन्द्रः शुभद्वादशभागो वा राशीशदृष्टः शुभराशिनो वा । क्रूरार्धेनो वा भवनेशदृष्टो नान्येथितो हन्ति समस्तारिष्टम्' ।-शुभद्वादशांशं स्थितचन्द्रः अन्यैरदृष्टयेदरिष्टं हन्ति ।

तथा शुभराशौ स्थितचन्द्रः नद्राश्वधिपतिना दृष्टः अन्यैरदृष्टथेदरिष्टं हन्ति । तथा क्रूरराशौ स्थितोऽपि तद्राश्वधिपतिना दृष्टः अन्यैरदृष्टथेदरिष्टं हन्ति ॥ 'अन्माधियो भिन्नुभेक्षितो वा सर्वेक्षितो जन्मपतिलनौ वा । होरेथरस्योपचये अशी वारिष्टं पृथक्चन्द्र-
 ठत्ं निहन्ति' ।-जन्मलग्नाधिपतिः भिन्नुभेक्षितचन्द्रकृत्वारिष्टं हन्ति । सोपि सर्वेक्षितः लघ्ने स्थितथेचन्द्रकृत्वारिष्टं हन्ति । लग्ना-
 धिपस्योपचये स्थितः अशी सकृत्वारिष्टं हन्ति ॥ 'चन्द्राब्ध्ये शुक्रशुभौ च लामे पापा गुरुव्योभि च रिष्टनाशः । कृष्णे दिवा
 वेत्रिदि शुक्रपथे रथेच्छशी तं रिपुरग्रगोपि' ।-चन्द्राद्ययस्थाने शुक्रशुभौ तिष्ठतथेदरिष्टनाशो भवति । तथा चन्द्रादेकादशे पापा-
 स्तिष्ठन्ति चैतदारिष्टनाशो भवति । चन्द्राद्व्यमस्थाने गुरुस्तिष्ठति चैतदारिष्टनाशो भवति । कृष्णपथे दिवाजातस्य लग्नात्पञ्चाष्टम-
 व्योपि चन्द्रः सकृत्वारिष्टं हन्ति । तथा शुक्रपथे रात्रावपि ॥ 'स्त्रेथे स्वर्गे गृहदां च वर्गे सौम्येक्षितोऽसद्भिरयुक्तदृष्टः । दृश्योऽ-
 प्यदस्यः गृहदां रिपूणां पूर्णः अशी हन्ति च सर्वरिष्टम्' ।-स्त्रेथे वा स्वर्गे वा भिन्नवर्गे वा स्थितः शुभग्रहैरीक्षितः अशुभग्रहैर-
 युक्तः अदृष्ट्य भिन्नग्रहैरदृष्टः रिपुग्रहैरदृष्टः पूर्णशशीसर्वारिष्टं हन्ति ॥ 'संपूर्ण इन्दुगुरुशुक्रयुक्तः परैरदृष्टः स्वगृहे स्वर्गे । स पञ्चम-
 व्योपि गुरुराप मातुः पितृव तद्वत्सख भास्कोरपि' ॥-स्वराशौ वा स्त्रेथे वा स्थितः पूर्णचन्द्रः क्रूरग्रहैरदृष्टः गुरुणा वा शुक्रेण वा युक्त-
 थेत्यश्वमव्योपि सकृत्वारिष्टं हन्ति । तथा भास्कोरोऽपि पितुः सुप्राव भवति ॥ 'दिवा सिताकों निशि चन्द्रमन्दौ शुभ्मोजसंस्थौ
 जननौ च तातम् । संरक्षतो व्यत्यपत्तस्तदन्वौ पितृव्यमातृपत्यरक्षकौ तौ' ॥-दिवाजातस्य शुक्राकों मातृपितृग्रहौ चन्द्रमन्दौ मातृ-
 त्वस्यपितृव्यसंश्लेभ्यतः । तथाच रात्रिजातस्य चन्द्रमन्दौ मातृपितृग्रहौ सिताकों मातृपत्यपितृव्यसंज्ञकौ । तौ शुभमवस्थौ

चेन्मातृपितृमातृपितृव्याणां अरिष्टं निघ्नतः ॥ 'कूरेक्षितो वा परिविष्टश्वेदः शीर्षोदयस्याः सकलग्रहा वा । जयी शुभः सौम्य-
निरीक्षितो वा योगत्रयं हन्यसिलं च रिष्टम्' ॥—कूरेक्षितोऽपि जन्मपतिः परितो ग्रहेरावेष्टितधेनारिष्टं भवेत् । शीर्षोदयस्या इति
सर्वग्रहाः शीर्षोदयसंज्ञकेषु मियुनासिंहकन्यातुलावृथिककुम्भेषु स्थिताधेदरिष्टं मन्वि । जयी शुभ इति । युद्धे जयी जन्मपतिः सौ-
म्यनिरीक्षितधेचदरिष्टं हन्ति ॥ इति चन्द्रारिष्टमङ्गाः ॥

अथ अनफादियोगा उच्यन्ते—'शुभप्रदा धे सनफादियोगा निघ्नन्त्यरिष्टं धहवो यदि स्युः' ।—जन्मकाले शुभप्रदाः अ-
नफादियोगा बहवस्तिष्ठन्ति चेदरिष्टं निघ्नन्ति ॥ ॐ ॥ अनफादियोगलक्षणशुक्तं कपिष्ठलेन—'हित्वाकं सुनफानफादुरुधुराः
स्वान्लोभयर्थ्यहैः शीतांशोः कथितोऽन्यथा तु बहुभिः केमद्रुमो नेप्यते' ।—यदा चन्द्राद्वितीये कुजादिपञ्चग्रहेष्वन्यतमस्तिष्ठति चे-
त्तदा सुनफाल्यो योगो भवति । चन्द्राद्द्रादशेऽपि कुजादिपञ्चग्रहेष्वन्यतमस्तिष्ठति चेदनफाल्यो योगो भवति । चन्द्राद्वितीये
द्वादशे च तेऽन्यतमस्तिष्ठति चेदुरुधुराल्यो योगो भवति । अन्यथा तु केमद्रुमो भवति स नेपः ॥ लघुजातकेऽपि—'रवि-
वर्जं द्वादशंगरनफा चन्द्राद्वितीयंगः सुनफा । उभयस्थितेर्दुरुधुरा केमद्रुमसंशितोऽन्यथा भवति' इति । श्रुतकीर्तिस्तु—'च-
न्द्रचतुर्थः सुनफा दशमस्थः कीर्तिताऽनफा विहंगः । उभयस्थितेर्दुरुधुरा केमद्रुमसंशितोऽन्यस्तु' ॥ इति अनफादियोगाः ॥ ॐ ॥
अथ चन्द्रादियोगा उच्यन्ते—'सौम्ये सरारिनिधनेऽपथियोग इन्दोस्तसिध यूपसन्निवक्षितिपालजन्म । संपन्नसौख्यविभवा
इतश्चत्रवध दीर्घायुषो विगतारोगमयाध जाताः' ॥—चन्द्रात्सप्तमपष्टाष्टमेऽन्यतमे बुधबृहस्पतिशुकेष्वन्यतमस्तिष्ठति चेत्तदा अधि-

योगो भवति । तस्मिञ्जातस्य फलं यथाक्रमं—चमूपः सचिवः क्षितिपालो भवति । अवशिष्टांशेन तद्गुणा उक्ताः ॥ १ ॥ ‘ल-
प्रादतीव ययुमान्युमान्यथाङ्गाल्माम्यग्रहैरुपचयोपगतैः समस्तैः’—जननलग्नादुपचयसंक्षिप्तो त्रिपददेशकालशेषो बुधजीवसिता-
स्तिष्ठन्ति चेत्तदातीव ययुमान्भवति । चन्द्रादुपचयेवेते तिष्ठन्ति चेदसुमान्भवति । एते योगाधन्त्रे प्रबले फलन्ति ननु दुर्बले ॥
तथाच होरासारे—‘चन्द्रः क्षीणबलः सादनफादिफलं न सम्पगायाति’ इति । इति चन्द्रादियोगाः ॥ ६३ ॥ अथ वाश्या-
दियोगा उच्यन्ते कल्याणवर्मणा—‘धूर्वाद्यगर्वाशी द्वितीयगंधन्त्रवर्जितर्वेशी । उभयस्थितैर्ग्रहेन्द्रैरुभयचरीनामको योगः’ इति ।
अस्यार्थः—धूर्वाद्विदशस्थाने भोगादिपञ्चग्रहेष्वन्यतमस्तिष्ठति चेत्तदा वाशीयोगो भवति । तस्माद्वितीयेष्वन्यतमस्तिष्ठति चेत्तदा
वेशीयोगो भवति । तस्माद्वितीयद्वादशयोर्ग्रहास्तिष्ठन्ति चेत्तदा उभयचरीयोगो भवति । इति वाश्यादियोगाः ॥

अथ लग्नाधियोगा उच्यन्ते बृहस्पतयेन—‘लग्नात्पशुमदाष्टमे यदि शुभाः पार्ष्णं युक्तेक्षिता मन्त्री दण्डपतिः क्षितेरधिपतिः
स्त्रीणां बहूनां पतिः । दीर्घायुर्गदवर्जितो वित्तभयो लग्नाधियोगे स्थिते सच्छीलो यवनाधिराजकथितो जातः पुमान्सौख्यमाहू’
इति । अस्यार्थः—लग्नात्पशुमदाष्टमस्थानेषु शुभाः पार्ष्णं युक्तेक्षितास्तिष्ठन्ति चेत्तदा लग्नाधियोगो भवति । तत्र जातः क्रमा-
न्मन्त्री दण्डपतिः क्षितेरधिपतिः स्त्रीणां बहूनां पतिर्भवति । अवशिष्टांशेन तद्गुणा उक्ताः । इति लग्नाधियोगाः ॥ ६४ ॥ अथ
रुचकादिपञ्चयोगाः । होरासारे—‘स्रोचसक्षेत्रगतर्वलिभिः केन्द्रगतैः कुजादौ च । रुचको भद्रो हंतो मालव्यः शश इमे महा-
योगाः’ इति । अस्यार्थः—स्रोचसक्षेत्रगता रलिष्ठा भौमबुधबृहस्पतिशुक्रयनिभराः केन्द्रस्थानेषु तिष्ठन्ति चेत्तदा क्रमाद्बुधकमद्र-

हंसमालव्यशशाङ्कसंज्ञका योगा भवन्ति ॥ इति रुचकादियोगाः ॥ ॐ ॥ अथ गजकेसरियोगः—‘किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे लग्रकेन्द्रे बृहस्पतौ । गजयूथसहस्राणि निहन्त्येकोऽपि केसरी’ ॥ ॐ ॥ अथ राजयोगादीनाह कपिष्ठलः—‘स्योचस्वत्रिकोण-
 र्गर्भलिष्टुङ्घ्याद्यैर्भूपतिवंशजा नरेन्द्राः । पञ्चादिभिरन्यवंशजाता हीनैः सहितान भूपालाः’ इति । अस्वार्थः—स्योचस्वक्षेत्रस्वत्रिको-
 णेषु बलिष्ठा ग्रहाख्याधास्तिष्ठन्ति चेत्तदा राजवंशजातस्तु राजा भवति । पञ्चाधास्तिष्ठन्ति चेदन्यवंशजातो राजा भवति । ते ग्रहा
 नीचादिग्रहैः सहितान्शेद्राजा न भवति । एते योगा भाववशाद्द्रष्टव्याः ॥ तदाह श्रीपतिः—‘भावग्रहचौ हि फलप्रवृत्तिः पूर्ण
 फलं भावसर्मांशकेषु । हासः क्रमान्द्रावविरामकाले फलस्य नाशः कथितो मुनीन्द्रैः’ इति । एतन्नन्मादिषु द्रष्टव्यम् ॥ तथाच
 स एव—‘जन्मप्रयाणव्रतवन्धचौलराजाभिषेकादिकरग्रहेषु । एवं हि भावाः परिकल्पनीयास्तैरेव योगोत्थफलानि तस्मात्’ इति ॥
 इति रिष्टमङ्गयोगाः समाप्ताः ॥

अथ ग्रहाणां बलाबलं विचिन्त्य फलं कल्पनीयमित्युच्यते । नवनीतारिष्टे—‘येन ग्रहेण प्रबलेन योगाद्द्रष्टव्या च माता-
 पितृमृत्युरुक्तः । तत्स्थानयाते पितृमातृसेटे स्थानगे वा मृतिरुग्रदृष्ट्या’ । इत्युक्त्वा तेषां ग्रहाणां बलज्ञापनार्थं बलाध्यायो व-
 द्यते ॥ ॐ ॥ अथ तावद्राश्यादिवलमुच्यते शिवगुप्तेन—‘शोक्तो राशिर्बलवांस्तसाच्च बलान्विता भवेद्वीरा । होराया त्रे-
 काणो त्रेकाणादंशको बलवान् ॥ अंशाद्वादशभागस्तसाञ्चित्रशततःपरं भागः । तस्मान्नागाच्छिप्ता लिप्तातो भेद इष्टोऽत्र’ इति ॥
 नवनीतारिष्टे—‘लग्नं च लग्नस्थनवांशकं च चन्द्रं च चन्द्रस्थनवांशकं च । जीवाल्यराशिस्थितिगं च लग्नं बलाद्विचिन्त्यं परमं

वलिष्ठम्' इति ॥ ॐ ॥ अथ कालविशेषेण रात्रिवलमाह संग्रहकारः—'सिंहाद्या दिवसवलाः कुम्भधराद्या निशासु बल-
वन्तः । उच्चममध्यमविवलाः केन्द्रपणपोह्निमोपगताः' इति । अत्यार्धः—सिंहाद्याः पद्माद्ययो दिवसवलाः । कुम्भाद्याः पद्मा-
द्ययो रात्रिवलाः । केन्द्रगता उत्तमवलाः । पणपरगता मध्यमवलाः । आपोह्निमगता विवलाः ॥ ॐ ॥ पणफरापोह्निम-
लक्षणयुक्तम्—'केन्द्रादनन्तरो राशिरुक्तः पणफरो ब्रुधैः । तदन्तरराश्रिस्तु आपोह्निम उदाहृतः' इति ॥ बराहभिहिरस्तु—
'गोत्राधिकारिभिथुनाः ममृगा निशाद्याः पृष्ठोदया विमिथुनाः कथितास्त एव । शीर्षोदया दिनवलाश्च भवन्ति शेषा लग्नं स-
मेत्युभयतः पृथुरोमयुग्मम्' इति । अत्यार्धः—दृग्भमेपथतुःकर्कटमिथुनमकराः पद्माद्ययो , रात्रिवलाः । मिथुनरहितास्त एव
पञ्चराद्ययः पृष्ठोदयसंज्ञा भवन्ति । शेषा मिथुनकन्यातुलाबृधिककुम्भमीना दिवाचला भवन्ति । मीनवर्जिताः पद्माद्ययः शीर्षो-
दयसंज्ञा भवन्ति । पृथुरोमयुग्मसंज्ञो मीनस्तु उपयतः पृष्ठतः शीर्षतश्च समेत्युदेतीति ॥ ॐ ॥ अथ ग्रहाणां नैसर्गिकबलम्—
'मन्दारसाम्यवाक्पतिसितचन्द्रार्को यथोत्तरं बलिनः । नैसर्गिकबलमेतद्बलसाम्येऽप्यधिकृचिन्तार्थम्' इति । शिवगुप्तस्तु—
'सारेर्बलवाञ्जीवल्लम्बाच गहीगुतः सश्रुद्विष्टः । क्षितिमूनोर्भृगुतनवल्लसादपि शीतगोः पुत्रः ॥ चन्द्रो बुधाद्वलीयांश्चन्द्राच्च
बलान्वितः सहस्रांशुः । तस्मादप्यधिकृबलो लघोऽयं पूर्वमायाति ॥ एको द्वौ बहवो वा समागता ये तु चारयोगेन । संचिन्त्य
बलं तेषां फलं वदेत्सर्वकार्येषु' इति । इति नैसर्गिकबलम् ॥ ॐ ॥ अथ स्थानबलमुच्यते शिवगुप्तेन—'मित्रक्षेत्रे स्योचे स्व-
मिन्मराने स्वके विज्ञेये वा । स्वद्रेक्षाणे स्वांशे स्वदिने च बलान्विताः सर्वे' इति ॥ ॐ ॥ मित्रक्षेत्रलक्षणमुच्यते च्यवनेन—

'जीवो जीवबुधौ सितेन्दुतनयौ व्यर्का विभौमाः क्रमाङ्गीन्द्रर्का विक्रजेन्द्रिनाथ सुहृदः केषांचिदेवं मतम्' इति । अस्यार्थः—अ-
 र्कस्य जीवो मित्रम् । चन्द्रस्य जीवबुधौ मित्रे । भौमस्य शुक्रबुधौ मित्रे । बुधस्य मूर्यव्यतिरिक्ता ग्रहा मित्राणि । गुरोर्भौमव्य-
 तिरिक्ताः । शुक्रस्य मूर्येन्दुव्यतिरिक्ताः । शनेः कुजेन्दुमूर्यव्यतिरिक्ता ग्रहाः मित्राणि । सर्वत्रावशिष्टाग्रहाः शत्रवः इति मन्त-
 व्यम् ॥ तथाच बृहस्पतिः—'गुरुर्गुरुशौ शुक्रज्ञौ व्यर्का व्याराथ वीन्द्रिनाः । व्यर्केन्द्रवनिजाः सर्वे सुहृदो रिपवः परे' इति ।
 एतन्नसर्गिकवलमित्रतम् ॥ ६६ ॥ तात्कालिकमित्रग्रहा उच्यन्ते जातकोदये—'मूलत्रिकोणधीधर्मस्यान्त्यवन्धुतदुच्चगाः ।
 नैसर्गिकाथ चारेण सुहृदो यवनोदिताः' इति । अस्यार्थः—आदित्यस्य मूलत्रिकोणं सिंहराशिः । तदपेक्षया पञ्चमनवमद्वितीय-
 ब्राह्मणचतुर्थतदुच्चरूपधनुर्मेषकन्याकर्कटद्वधिकेषु तत्कालस्थितो ग्रहः आदित्यस्य मित्रं भवति । स तु बृहस्पतिश्चेदधिमित्रं भवति ।
 एतेषु षट्सु स्थानेषु बृहस्पतिव्यतिरिक्तशत्रुग्रहास्तिष्ठन्ति चेत्समा भवन्ति । नैसर्गिकशत्रवो यथोक्तस्यानेचनवस्यिताश्चेदधिशत्रवो
 भवन्ति । एवं चन्द्रादीनामपि योजनीयम् ॥ अत्र तारतम्यफलमाह श्रीपतिः—'सोभे रूपं चरणरहितं स्वत्रिकोणे स्वभेऽर्धे
 नागांथानां त्रयमधिगुह्येहगे मित्रभेऽङ्घ्रिः । अंशोऽथानां समगृहगते भूपभागोऽरिगेहे दन्तांशः स्यादधिरिगुगृहे नीचगे शून्यमेव'
 इति ॥ अस्यार्थः—आदित्यादिग्रहाणां मेषादिस्त्रिकोणेषु तदंशेषु संपूर्णफलम् । स्वस्त्रिकोणेषु सिंहदृष्टपमादिषु पादोनं
 फलम् । स्वभेषु स्वक्षेत्रेषु सिंहकर्कटादिषु अर्धं फलम् । अधिमित्रक्षेत्रे पूर्णफलमष्टमांशत्रयम् । मित्रभे मित्रक्षेत्रे अङ्घ्रिः रूपच-
 तुर्यांशो भवति । समगृहगते तु अष्टमांशो भवति । अरिगृहे षोडशांशको भवति । अधिशत्रुगृहे द्वात्रिंशत्तमोंशो भवति । नी-

चमे कलभेन नास्तीति ॥ ॐ ॥ उच्यलक्षणमुच्यते वराहमिहिरेण—‘अलवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा श्रपवणिलौ च दिवाकरादि-
 एवमः । दशशिखिमनुषुक्त्तिथीन्द्रियांशुशिखवर्कविश्रुतिभिश्च तेऽस्तनीचाः’ इति । अस्यार्थः—सूर्यस्य मेघ उच्चम् । तस्मिन्दशमभा-
 गोऽत्युचम् । शुक्रस्य नीन उच्चम् । तस्मिन्सप्तविंशतिभो भागोऽत्युचम् । शनेस्तुलोचम् । तस्मिन्विंशतितमो भागोऽत्युचम् । सूर्यो-
 दिग्रहाणां मेपायुगरास्यपेक्षया सप्तमराशयो नीचाः । तत्राच्यत्युचांशसंख्यांशाधातिनीचा इति ॥ ॐ ॥ स्वसिन्धवन इति ।
 तत्र वराहमिहिरः—‘श्रुतित्रिसितसोम्यचन्द्रविषोम्यसिवावनिजाः । सुरगुरुमन्दसौरिगुरुवध गृहांशकपाः’ इति । अस्यार्थः—
 मेपादिराशीनाभेते ग्रहाः क्रमादधिपतयो भवन्ति । तदंशकानामपि चैते भवन्ति ॥ ॐ ॥ स्वेके त्रिकोणे इति । तत्र वराहमि-
 हिरः—‘सिंहो वृषः प्रथमपष्ठहयाद्गतौलिकुम्भास्त्रिकोणमवनानि भवन्ति सूर्यात्’ इति । अत्र विशेषः—आदित्यादिग्रहाणां
 सिंहादिराशयो यथासंभवमुबभूत्त्रिकोणस्वक्षेत्ररूपा भवन्ति । तत्र तत्तद्भागसंख्योच्यते सारावल्याम्—‘विंशतिभागाः सिंहे
 त्रिकोणमपरे स्वर्गहर्मकस्य । उचं भागवित्तयं वृष इन्दोः सात्रिकोणमपरेंऽद्याः ॥ द्वादशभागा मेपे त्रिकोणमपरे स्वभं तु भौमस्य ।
 उचकलं कन्यायां बुधस्य तुहांशकैः सदा चिन्त्यम् ॥ परत्त्रिकोणजातं पञ्चभिरंशैः स्वराशिलं परतः’ इति । अस्यार्थः—बु-
 धस्य उचांशाः प्रथमतः पञ्चदश । अनन्तरं त्रिकोणांशाः पञ्च । ततः स्वक्षेत्रांशा दशेति ॥ तथाचोक्तम्—‘ज्ञस्योचं त्रिधि-
 मित्रिकोणमिषुमिः शिष्टैर्लैवैः स्वात्सभसु’ इति । ‘दशभिर्भोगैः सुरेस्त्रिकोणमपरे स्वभं नवं चापे । शुक्रस्य तु त्रिकोणं त्रिधयो
 च्छेके परे स्वराशिय’ इति ।—शुक्रस्य तुलायां त्रिकोणभागाः पञ्चदश स्वक्षेत्रभागाः पञ्चदशेति ॥ ‘कुम्भे त्रिकोणनिजमे रविजस्य

स्वैर्यया सिंहे' इति । एवं तत्त्वदर्शान्विचार्य फलं कल्पनीयम् ॥ स्वद्रेकाण इति । भेषादिराशेरुलिधा विभक्तस्य त्रयो भागा द्रे-
 काणसंज्ञाः । तत्र लग्नाधिपतिः प्रथमांशस्याधीनो भवति ॥ तथाचोक्तं बराहमिहिरेण—'द्रेकाणाः स्युः स्वभवनसुतत्रिभि-
 क्रोणाधिपानाम्' इति । स्वांश इति—अंशाधिपतयः पूर्वमेवोक्तास्तत्र गणनाक्रमः—'अजसृगतौलिचन्द्रभवनान्दिनवांशविधिः'
 इति । स्वदिन इति—आदित्यादिग्रहाणामादित्यादिवाराः सस्ववाराः प्रसिद्धाः ॥ ॐ ॥ अथेक्षणवलम्—'उचस्यो रविमुक्तले-
 जस्वी रश्मिमानतिशयेन । यः पश्यति ग्रहेन्द्रं तसेक्षणमन्यथा न स्यात्' इति । ईक्षणलक्षणं विवाहग्रकरणेऽस्माभिर्वस्यते ॥ ॐ ॥
 अथोजयुग्मराशिस्थग्रहफलम्—'ओजःस्थिताः पुमांसः शुक्लेऽहनि सूरिभिः समाख्याताः । युग्मभवनेषु कृष्णे पक्षे निशि
 योपिलो बलिनः' इति । अस्यार्थः—भेषादिपडोजराशित्वाः पुंग्रहाः शुक्लपक्षे अहनि बलिनः । दृग्भादिपद् युग्मराशित्वाः स्त्री-
 ग्रहाः कृष्णपक्षे रात्रौ बलिन इति ॥ ॐ ॥ पुमादिग्रहलक्षणमुक्तं सारावल्याम्—'पुंग्रहाः सूर्यभौमार्याः स्त्रीग्रही शशिया-
 र्ग्वी । नपुंसकौ क्षत्रियुचौ शिरोमात्रो चिधुंतुदः' इति ॥ ॐ ॥ अथ कालवलम्—'बलिनो रविगुरुसौरा दिवसे चन्द्रात्मजो
 निशि दिवा च । रात्रौ शेषाः प्रबलाः सौम्याः शुक्लेऽधमाः कृष्णे' इति । अस्यार्थः—आदित्यबृहस्पतिशनिधरा दिवसे बलिनः ।
 बुधो दिवा रात्रौ च बलवान् । शेषाथन्द्रभौमशुक्रा रात्रौ बलवन्तः । सौम्याः पुण्यग्रहाः अधीणचन्द्रबुधगुरुशुक्राः शुक्लपक्षे बल-
 वन्तः । अधमाः पापग्रहाः आदित्यक्षीणचन्द्रभौमशनिधराराहवः कृष्णपक्षे बलवन्त इति ॥

अथायनचेष्टादित्सर्वबलान्युच्यन्ते शिवगुप्तेन—'उदगयने दृगराक्षी पूर्वाह्नि दिवसमध्यभागे च । बलवान्सहस्ररश्मिर्विंशे-

पतो मेपमर्गिन' । आदित्यबलमेतत् ॥ 'उदगयनेऽद्दि निशायां दक्षिणमयनमाथितः शिशिररश्मिः । द्युपमस्थितश्च बलवान्कर्कटक-
 न्योऽपि निक्षेपः ॥ प्रतिपत्पूर्वदशाहं मध्यबलः शीतगुः सिते पक्षे । संपूर्णबलः पूर्णः कृष्यास्य तु पञ्चमी यावत् ॥ शेषेष्वहःसु
 वीर्षाद्यध्यपवते हीनमण्डलत्वेन । सौम्यैरदृश्यमानः पापैरभिधीयतेऽथैव ॥ अयलः प्रवेशकाले मध्यबलो मध्यमाथितो ज्ञेयः ।
 राग्न्यन्ते बलयुक्तः पूर्णः स्थानेषु सर्वेषु ॥ उत्तरपथप्रयातः प्रदक्षिणं वामतो ग्रहेन्द्राणाम् । सौम्ययुतो दृष्टो वा स्निग्धश्च बला-
 न्वितधन्द्रः' । चन्द्रस्य बलमेतत् ॥ 'निर्जितश्चतुर्वक्त्रलोचस्त्री मकरकुम्भमीनेषु । याम्यायने च बलवान्रात्रौ च धरासुतः श्रेष्ठः' ।
 कुजस्य बलमेतत् ॥ 'रविभुक्तः क्षत्रेण शशिवेगमन्युत्तरायणे सौम्यः । रात्रौ दिवा च बलवान्दुक्षाणां मध्यगथापि ॥ आदावतिपल-
 युक्तो हीनरलो मध्यमाथितश्चैव । भवनापसानवर्ती मध्यबलधन्द्रजो ज्ञेयः' । बुधस्य बलमेतत् ॥ 'जीवः स्वक्षेत्रगतो दृष्टिकराश्री
 तु कर्कटव्यध । रात्रावहबुधगयने विजयी च समागमे बलवान् ॥ रात्रिमुखे मध्यबलः संपूर्णबलश्च मध्यमं यातः । राश्यन्ते बल-
 हीनः सुरगायपुरोहितः श्रेष्ठः ॥ जीवस्य बलमेतत् ॥ 'विक्रमद्रुमण्डलगतस्त्रिकोणगः स्वगृहसंनिविष्टश्च । मीनस्थोऽन्तरमार्ग-
 न्योऽर्कविभुक्तश्च शृगुग्युतः' ॥ अस्यार्धः—त्रिपट्टमण्डलगत इति । भरण्यादीनि चत्वारि नक्षत्राणि आर्द्रादीनि चत्वारि नक्षत्राणि
 मयादीनि पञ्चनक्षत्राणि ज्येष्ठादीनि पञ्चनक्षत्राणि धनिष्ठादीनि पन्नक्षत्राणि । एवं पणमण्डलकल्पना । एषु त्रिपट्टमण्डलेषु गतः शुक्रो
 बलनानित्यर्थः । त्रिकोणगतः मूलत्रिकोणभूततुलाराशिस्यः ॥ तथाचोक्तं बृहज्जातके—'सिंहो द्युपः प्रथमपष्ठहयाङ्गचौलिकु-
 म्पाग्निरशेषमरुत्तानि भवन्ति येषां' इति ।—स्वगृहसंनिविष्टः म्यक्षेत्रगतः मीनस्थो मीनराशिगतः अन्तरमार्गस्थः मध्यमवीधि-

चारी अर्कविद्युक्तोऽनसंगतः ॥ शुक्रस्य बलमेतत् ॥ 'कृष्णे निशि वक्रगतः स्वगृहतुलादक्षिणापनगतश्च । उदितश्च मन्दगामी जि-
 तशत्रुधापि विज्ञेयः ॥ सौरिर्वली गृहादौ मध्ये प्रवलोऽजलोऽन्त्यभागे च । सर्वस्थानेषु र्येर्भवनस्य बलान्नितोऽभिहितः' । मन्द-
 बलमेतत् ॥ ॐ ॥ अथ केन्द्रबलं संग्रहे—'उदये बुधगुरुमनुजा बलिनो मध्ये चतुष्पदाककुजाः । हिवृकेऽन्वुगामिशथिनो भृ-
 गुध शेषास्तथास्तमये' । अर्थार्थः—उदयस्थितौ बुधगुरु मनुजराशयश्च ते तु मिथुनकन्यातुलायार्धघटाः ते सर्वे उदयलम्बे
 बलवन्तः । मध्ये दशमस्थाने चतुष्पादराशयः ते तु मेषवृषभसिंहधनिवपराधिमकरपूर्वार्धे आदित्यमौयाश्च बलवन्तः । हिवृके
 चतुर्थस्थाने अन्वुगामिराशयः ते तु कर्कटमीनमकरपरार्धाः ते च शशिशुभ्रश्च बलवन्तः । शेषास्तथास्तमये शेषाः शनिराहू सरी-
 सृपराशयश्च सतु धृधिकः ते सर्वे अस्तमये सप्तमे बलवन्तः । एवं बलशुक्रम् । शिवगुप्तस्तु—'मेषवृषभसिंहकुम्भे लङ्गगते भास्करे
 बलवान् । तेऽप्येव कर्मदेशे विज्ञेयोऽन्यत्र बलहीनः' । एवमादित्यस्य केन्द्रबलशुक्रम् । 'ग्रालेयांशुर्मिथुने कन्यायां चैव लङ्गगो
 बलवान् । धन्विहयार्धे प्रथमे जातिप्रगतश्च विज्ञेयः ॥ वृषराशिसंनिविष्टध्यापार्धे पश्चिमे च कर्मस्थः । कर्कटकमकरयोरपि विजयी
 च समागमे बलवान्' । एवं चन्द्रस्य केन्द्रबलम् ॥ 'प्रावपन्नः क्षितिद्यतुर्वलान्वितः कुम्भराशिना सार्धं । कर्कटशुक्रयोरविपत्तिः
 स्थानमाश्रितोऽभिहितः ॥ शुभपूर्वार्धकमिथुने कर्मणि पथाद्भयस्य पाताले । निरुपहते ततिवीर्ये बलान्वितः स्वत्रिकोणे च' ॥ प्रा-
 वपन्नो लग्नं प्राप्तः अविपत्तिः सप्तमस्थानम् । एवं मीमस्य केन्द्रबलम् ॥ 'लग्ने जीवांशगतः कर्मणि सूर्योरयोर्वलवान् । शुक्रेन्द्रोः
 पाताले जूके सौरैर्नवांशकं जस्तु' । जूकः सप्तमः । एवं बुधस्य केन्द्रबलम् ॥ 'शुर्गासिंहकर्किशुक्रमत्स्यतुलाचापभृत्सु पूर्वस्थः ।

सिंहशपाजपचतुर्थशुक्रमीनेषु पर्यन्ते ॥ कर्कणि पातालगते नलनाडीवीजलोऽन्यत्र । एवं जीवस्य केन्द्ररत्नम् ॥ 'सिंहाज-
 तुम्भकौर्षिषु लग्नस्यो मार्गः खराज्ञी च । चापधराधरभागे वृत्रिलराज्ञी च पत्नीस्यः ॥ हयपयार्धमृगाधिपयुधिऋमीनेषु कर्म-
 देशस्यः । पलमान्तितो जितारिर्गुणार्थे च द्वियुक्त्यः' ।--कौर्षिष्टिकः । चापधराधरभागे धनुषः पूर्वभागः । पत्नीस्यः सप्तम-
 न्यः । एवं युक्तस्य केन्द्ररत्नम् ॥ 'कुम्भतुलाधरयुक्तः प्राच्यादिषु सूर्यजो नलवान् । मेपूरणे च सिंहे शृष्टोदयसंज्ञितेऽस्तमुपयते' ।
 प्राच्यां लगे ॥ ॐ ॥ शृष्टोदयराशयश्च--'गोजाधिकीकिमिथुनाः सप्तुगा निशाख्याः शृष्टोदया विमिथुनाः कथितास्त एव'
 इति । एवं मन्दस्य केन्द्ररत्नम् ॥ एवं केन्द्राणां बलाचलं वदति संग्रहकारः--'मेपूरणद्विदुक्ताभ्यां बलरत्नपूर्वं ततोऽपरं विव-
 लम् । होरायुचगुरूपतिभिर्दृष्टा तेषु युक्ता वा' ॥ मेपूरणं दशमम् । द्विकुं चतुर्थम् । उदयादिदशमचतुर्थं युगपद्रलिनी चैव-
 श्मो बलवान् चतुर्थी दुर्बलश्च । होरा लग्नम् । गुरुयुषस्वपतिभिर्दृष्टा युक्ता वा पूर्णमलाः । एतेन दृष्टा दुर्बलेति यावत् । एवं
 राश्योगपदलापलक्षण्यना लग्नकल्पना च ॥ एवं ग्रहाणां सर्वबलानि विमुश्य फलं योजनीयमित्याह नवनीतारिष्टकारः--
 'दिग्भानकालादिदृश्यनलानि रिष्टशतद्रज्ज्ज्योर्विन्दुश्च । यस्याधिकं तत्फलमेव योज्यं समानतायामपि रिष्टमेव' इति । अस्या-
 गम् बलाभिप्रायमिति तत्फलमेव योग्यम् । उक्तोर्बलममानतायां नत्यापच्यरिष्टमेव मनति । तन्प्राथम्यकालेऽरिष्टकारकप्रधानि-
 त्वात् तेषां प्राग्भवे तद्देशोपदेशिन्प्रयोगे ॥ तदुक्तं नरनीलारिष्टे--'विप्रसन्नादाद्विजनेयताच्यते भोऽबुद्धिरप्यध्वरप्यान्वदानम् ।

तीर्थाभिषेक्तो ब्रह्मपञ्चसिद्धिर्वादिश्या च निहन्त्यरिष्टम् इति । एवं प्राप्ते तत्तदरिष्टप्रतिपदोक्तशान्तिः कर्तव्या । तत्प्रकारस्तु नामकरणप्रकरणे वक्ष्यते ॥

अथ जातकर्ममन्त्राणामर्थः ।—प्रतेददामीति—हे कुमार, ते तुभ्यं मयोनां हविलक्षणधनवतां मध्ये सविद्या प्रसूतं मयुनो घृतस्य वेदं स्लोकं प्रददामि । देवताभिर्गुप्तो रक्षितस्त्वमायुष्मान्भूलाऽस्मिँल्लोकं शतं शरदो जीव ॥ मेधां ते इति—हे कुमार, ते तुभ्यं देवो द्योतनात्मकः तविता मेधामादधातु । तथा सरस्वती देवी मेधामादधातु । तथा पुष्करस्रजौ पुष्करमालिनौ अधिनी देवो ते मेधामाधत्ताम् । दधानेः परसैपदाह्योति प्रथमपुरुषद्विवचनम् ॥ अश्मा भयेति—हे कुमार, अश्मा अश्मेव दृढो भव । परशुरिव दुरासदो भव । अस्तृतं अविस्तृतं हिरण्यं भव । हे कुमार, त्वं पुत्रनाभा वेदो धनमसि । वै प्रसिद्धार्थः । स त्वं शतं शरदो जीव ॥ इन्द्रश्रेष्ठानीति—हे इन्द्र, श्रेष्ठानि प्रवृत्तानि सुवर्णानि असे असभ्यं धेहि देहि । दक्षस्य ऐहिकासु-ष्मिककर्मसु यो दक्षस्तस्य चित्तं चैतन्यं सामर्थ्यं तथा सुमगलं सीमाग्यं तथा रयीणां पोषं तथा तनूनां आवयोर्दपत्योः पुत्रस्य च शरीराणां अरिष्टमहिंसां तथा वाचः स्वात्रानं स्वादुतां तथा अह्नां सुदिनलं च धेहि ॥ अस्मे प्रयन्धीति—हे मधवन् धनवन्भिन्द्र, ऋजीपिन् अभिपुतात्सोमादवसिष्टं यद्वजीपं तद्वन् हे इन्द्र, त्वं विश्ववारस्य सर्वेषां वरणीयस्य धुरेः प्रभूतस्य रायः धनस्य । सर्वत्र कर्मणि पृष्ठी । एवंविधं धनं असे असभ्यं प्रयन्धि प्रयच्छ । किञ्च असे अस्माकं जीवसे जीवितुं शतं शरदो धाः धेहि । शिशिन् धियं अनुनासिकं हिरण्मयी वा रज्जुः तद्वन् हे इन्द्र, यथतः वह्य वीरान्पुत्रान् असे असभ्यं धेहि देहि । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ जातकर्मप्रयोगः । पुत्रे जातमात्रे पिता तस्य मृतमनलोस्य नद्यादादुदञ्चुतः सचैलं खानं कृत्वा रात्री चैदिनाहृतशीतो-
 दकं स्वर्णयुतं कृत्वा ज्वलसंनिधौ स्थाप्यात् । तदशुक्तापुण्योदकेन वा स्थाप्यात् । एवं यथाधिकारं स्नाना आचम्य सितचन्दनमा-
 लागिरलं कृतः श्राद्धाभिच्छेदनादकृतस्तन्यपानमन्यैरस्पृष्टं प्रक्षालितमलं कुमार मातुस्तज्ञे प्राञ्चुलमुपवेश्य ब्राह्मणैः सह पुण्याह-
 चाननं कृत्वा देवकालौ निर्दिश्य मम कुमारस्य गर्भान्मुपाननितसकलदोषनिर्हणायुर्भोग्युभिश्चिद्विद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म
 करिष्ये इति संकल्प्य प्रागुक्तदाभ्युदयिकं हिरण्येन विधाय व्याहृत्या लौकिकार्थिं विधिवत्प्रतिष्ठाप्य देवकालौ संकीर्त्य अस्मिन्
 जालकर्महोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इत्यादिचक्षुषी आग्नेनेत्यन्तमुक्त्वा अग्निं इन्द्रं प्रजापतिं विश्वान्देवान् ब्रह्माणमा-
 ग्येन श्रेणं स्विष्टकृतमित्यादि सद्यो यक्ष्य इत्यन्तमुत्त्वान्वाधायाप परिसमूहनाद्याज्यमागान्तं कृत्वा प्रधानदेवताशुच्यन्तनाममन्त्रेण
 दुल्लोरेऽस्त्यागौ तुर्यान् । ततो मधुसर्पिणी मानतो विपत्तया मिश्रीकृत्य तच्छिलातले क्षिप्त्वा तत्र सुवर्णं संस्पृष्टलं यथा भवति
 तथा संस्पृष्य एरुमिन्माजने निधाय तेनैव हिरण्येन—श्रते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रयूतं मयोनाम् । आयुष्मान्मुसो देव-
 ताभिः युवं जीप शरदो लोके अग्निन् ॥ इति मन्त्रेण कुमारं पाययित्वा तद्विषयं प्रक्षाल्य कुमारस्य दक्षिणकूर्णे मिधाय तन्मृतस-
 र्भरे मधुरमाषाय—मेधां ते देवः मविता मेधां देवी सरस्वती । मेधां ते अश्विनो देवायचचां पुंररुत्सजी ॥ इत्येतां मेधाजनना-
 निधानाभूतं तपित्वा पुनस्तदेव हिरण्यं मन्त्रे कूर्णे निर्धायतामृचमेव जपित्वा शिशोरमात्रमिमृशति—अस्मा भव परशुर्भव हिरण्यम-
 मृतं मम । वेदो रे पुत्रनामामि स जीव शरदः शतम् ॥ इति मन्त्रेण । इन्द्रश्रेष्ठानि गृहसमष्ट इन्द्रसिद्धिम् । इन्द्र श्रेष्ठानि श्रवणानि घेष्टि

स्वते' इति ॥ मार्कण्डेयः—'रक्षणीया तथा पृष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा वलिः ॥ पुरुषाः शम्भहस्ताथ मृत्युर्गीर्वाणं धोषितः । रात्रौ जागरणं कुर्तुं शुभ्यां चैव सूतेके' इति ॥ चारदः—'जननात्नप्तमे चाङ्घ्रिं मृत्युरायाति चान्तकः । तद्दिने चैव रक्षेयं कर्तव्यायुर्विद्वद्वये ॥ मायाहे पूज्य विघ्नेशमपूर्वेषु पृथग्विधेषु' इति ॥ ॐ ॥ अथ पञ्चायुषाभरणधारणयुक्तं श्रीधरीये—'जातस्य पञ्चमदिने शुभदे सुहृते पञ्चायुषाभरणधारणमिष्टमाहुः । नाभिप्रदेशपरिलम्बि मूर्चणमूर्त्रं प्रोक्तं शिशोर्ग्रहनिवारणैश्च युक्तम्' ॥ अत्यार्यः—'जातस्य जन्मनश्चात्रात्पञ्चमनक्षत्रे पञ्चमदिने वा पञ्चायुषाभरणधारणं पञ्चायुषमन्वितमभरणं ऋक्षचक्रगदाशार्ङ्गनन्दकानां पञ्चायुधानां प्रसिद्धः पञ्चायुधमिति कथितम् । अत्र शिशोरिति सामान्येन कथनात्कुमारस्य कुमार्याथ पञ्चायुषाभरणं धार्यमिति । तद्योक्तं बृहस्पतिना—'जन्मतः पञ्चतारावां याते चन्द्रे शिशुं पिता । भूषयेद्भूषणैः सर्वैः पञ्चायुषसमन्वितैः ॥ विशेषात्कन्यकायाथ कर्तव्यं मङ्गलेन च । पुंसः सायुधमाकल्पमायुःश्रीकान्तिदं शिशोः' इति ॥ ॐ ॥ अत्र व्यतिरेकेण सूतिकागृहस्थापनीयान्युक्तानि । मार्कण्डेयपुराणे—'अत्यमृद्हीने च तथा विधुमे मृतिकागृहे । अदीपदात्सुसुले भूतिसर्पपवजिते ॥ अनुप्रविश्य सा जातमपहृत्यात्मसंभवम् । क्षणप्रसविनी वालं तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥ सा जातहारिणी नाम गुपेरा पिशिताद्यना । तस्मात्संरक्षणं कार्यं यत्नतः मृतिकागृहे' ॥ इति श्रीमृत्सिंहीये प्रयोगपरिजाते योद्धकर्मकाण्डे जन्मतिथ्यादिकृत्यनिर्णयः ॥

अथ प्रसङ्गात्सूतिकानां नियमा उच्यन्ते । चन्द्रिकायां जावलिः—'संस्थां पञ्चमहायज्ञाबैलिकं मृतिकर्म च । तन्मध्ये

हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनःक्रिया ॥ पञ्चमहायज्ञसाहचर्यात्रैत्यिकशब्देनाद्य नित्यश्राद्धमुच्यते । स्मृतिकर्म स्मृत्युक्तं कर्म देवतार्च-
 नादिकं तन्मध्ये आशीचमये हापयेत्तत्रैव । तेषां संव्यादीनां दशाहान्ते आशीचावसाने पुनःक्रिया पूर्ववदनुष्ठानम् । संव्या
 त्यजेदित्येतन्मन्त्रोच्चारणविशिष्टसंव्याभिप्रायेणोक्तं नतु संव्यामात्राभिप्रायेण । तदाह गुल्हस्त्यः—‘संव्यामिष्टिं चहं होमं यावज्जीवं
 समाचरेत् । न त्यजेत्सूक्तं वापि त्यजन्गच्छेद्दधो द्विजः ॥ सूक्ते सूक्ते चैव संव्यात्मं समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणा-
 यामाहो द्विजः’ इति । अस्वार्धः—प्राणायाममन्त्रव्यतिरिक्तमन्त्रान्मनसोच्चारयेत् । प्राणायाममन्त्रास्तु मनसापि नोच्चारयेत् ।
 अग्न्यहमेत न्प्राणायामं कुर्यादिति यावत् । ‘मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्’ इत्येतदञ्जलिप्रक्षेपमन्त्रव्यतिरिक्तविषयम् ॥ यदाह पैठीनसिः—
 ‘सूक्ते नावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति । संव्याविधावुक्तनावित्रीमन्त्रस्येह पुनर्वचनं मनसो-
 चारणनिवृत्त्यर्थम् । तेन सावित्रीमन्त्रोच्चारणं वाच्यं कर्तव्यम्’ इति ॥ भरद्वाजोऽपि—‘सूक्ते सूक्ते कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम् ।
 तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्यं मार्जयेत् ॥ गायत्रीं सम्यगुच्चार्यं मूर्ध्नापार्थ्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु नवा कुर्यादुपस्थानं न चैव
 हि’ इति ॥ ॥ विष्णुरप्याशीचे वर्ज्यकर्मण्यथाह—‘आशीचे होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्तन्ते नाशीचे कस्यचिदन्नमश्नीयान्’
 इति । होमोऽत्र वैश्वदेवोऽभिप्रेतः ।—‘चित्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविजितः । पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः’ इति
 संवर्तन विशेषाभिधानात् ॥ वैश्वदेवाभिप्राये तद्वेनापि—‘दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । त्रेवपिण्डक्रियावर्ज-
 माशीचे विनिरर्तते’ इति । पितृकर्ममावास्यादिकम् । नच होम इति मामान्योक्तेरग्निरिहोतीपामनहोमादिकमपि निवर्तनीय-

भिलि गृह्णीयम् । अत आह याज्ञवल्क्यः—‘वैतानोपासनाः कार्योत्तिपाद्य श्रुतिचोदिताः’ इति । वैताना गार्हपत्यादिवह्नि-
माभ्याः ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं शुहोति’ ‘यावज्जीवं दक्षपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इत्यादि श्रुतिचोदिताः कार्यः । तथा गृह्णाग्नि-
माभ्या ‘अंषाम्ननादिकाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः’ इति वैतानगार्हपत्यादिब्रह्मिसाध्या औपासनहोमपार्षणस्थालीपाका-
द्याश्च क्रियाः कार्या इत्यर्थः ॥ अत्र विशेषमाह हारीतः—‘कर्म वैतानिकं कार्यं स्वानोपस्पर्शनात्सव्यम्’ इति । आशौ-
चप्राप्त्यनन्तरं स्वात्माचम्य वैतानिकं कर्माग्निहोत्रादिकं तत्तत्काले स्वयं कुर्यादित्यर्थः । नच धर्मायोग्यलक्षणे आशौचे स्थिते
कर्म वैतानिके कर्मणि स्वयं कुर्यादिति विधिर्दत्त इति याच्यम् । यतो विधिवलादेव कर्मयोग्यतामस्तीत्यर्थाद्गम्यते ।
तदुक्तं गोभिलेन—‘अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् । पञ्चयज्ञाच्च कुर्यात् ह्यदुद्धः पुनरेव सः’ इति ।
अग्निहोत्रादिकर्मणि यथाशांते कर्तव्यमिति विधिरस्ति तत्र तात्कालिकी शुद्धिः । कर्मसंकल्पात्पूर्वक्षणमारभ्य कर्मापवर्गपर्यन्तं
कर्मयोग्यतलक्षणा वेदितव्या । यत्र पुनः पञ्चयज्ञादावाशांते कर्तव्यमिति विधिर्नास्ति तत्र शुद्धिज्ञापकविध्यभावात्कर्मयोग्य-
तैवेत्यर्थः । एवं विधिविज्ञापितकर्मयोग्यत्वे सत्यपि यो न करोति तस्य सत्यप्यधिकारे कर्मत्यागदोषोऽस्तीत्येवावगन्त्वव्यम् । अतएव
मरीचिः—‘दृश्यं च पूर्णमासं च कर्म वैतानिकं च यत् । मृतकंऽपि त्यजन्मोहात्प्रायश्चित्तीयते द्विजः’ इति । वैतानिकग्रहणं
मार्तलाप्याशांते विहितस्य कर्मण उपलक्षणाार्थम् । अतएव जातूकर्ण्यः—‘सूतके तु समुत्पन्ने सातं कर्म कथं भवेत् । पिण्डयज्ञं
चकं होममसगोत्रेण कारयेत्’ इति । पिण्डयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । चरुः पार्षणस्थालीपाकः । होमः प्रतिदिनमौपासनहोमः ।
कारयेदिति विधिवलात्सातं कर्मणि त्यागात्मककर्मण्येव धर्मयोग्यतलक्षणा शुद्धिर्नेतरयेति गम्यते । अतएव बृहस्पतिः—‘मृतके

मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धमोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हापयेन्नतु हापयेत्' इति । न हापयेन्न त्वजेदित्यर्थः । तथाच जावालिः—
 'जन्मदान्योर्विनान्यत्र कर्मत्यागो न विद्यते । शालाघो केवलो होमः कार्ये एवान्यगोत्रज्ञैः' इति । शालाघो होम औपासनाख्यः
 सोऽन्यगोत्रज्ञः कार्ये इति नियमाद्वतानिकाश्री क्रियमाणो होमोऽग्निहोत्रादिरन्यगोत्रज्ञैः कार्यः स्वयं वा कुर्यादिति गम्यते । यस्तु
 स्युत्यन्तरे—'वर्जयेत्सूतके कर्म नित्यर्नमिषिकादिकम् । आहिताग्रेः सदा शुद्धिः सद्य एव विधीयते' इति । तत्र पूर्वार्धमाशौचे-
 ऽकर्तव्यत्वेनाभिहितनित्यर्नमिषिकाविषयम् । उत्तरार्धे तु कर्तव्यत्वेनाभिहितवैतानिकविषयमित्यवगन्तव्यम् । 'एवमेवाशौचे
 नित्यानि निर्वर्तरेन्द्वैतानवर्जम्' इति पैठीनसिबचस्यपि विषयो बोद्धव्यः । श्रोतानां सार्वानां च काम्यानामाशौचे त्याग एव ।
 प्रतिप्रसवविध्यभावात् । श्रोतानामप्यग्निहोत्रादीनां ग्रथारम्भमात्रागाशौचे त्याग एव । प्रतिप्रसवविधीनां ग्रथमारम्भोत्तरकाला-
 नुष्ठेयाग्निहोत्रादिनिषयत्वात्सद्यः शौचमित्यनुष्ठौ काम्ये क्वचित्प्रतिप्रसवार्थमाह पुलस्त्यः—'साभिहत्यमुपस्पृश्य राहुग्रस्ते
 दियकरे । सत्रयर्मयद्रुत्स्य दानकर्मसाध्यफलकामिनोपि संनिहिततीर्थविशेषे ज्ञात्वा
 दाने प्रवृत्तस सद्यः शौचम् । अन्नसत्रजन्यधर्मयद्रुत्स्य तद्दानफलार्थिनोपि सद्यःशौचमिति । नैमित्तिके क्वचित्प्रतिप्रसवार्थमाह
 वृद्धस्पतिः—'कन्याविवाहे संक्रान्ती मृतकं न कदाचन' इति । नैमित्तिककाम्येष्वपि क्वचित्प्रतिप्रसवार्थमाह जमदग्निः—
 'मृतके मृतके धापि जाह्नव्याः सलिले स्थितः । नाभिमात्रे जले स्थित्वा कुर्यादानवपादिकम्' इति । नित्यं नैमित्तिकं काम्यम-
 पीति शेषः । यस्तु मार्कण्डेयवचनम्—'नित्यस कर्मणो हानि न कुर्वीत कदाचन । तस्य सकरणे बाधः केवलं मृतिजन्मसु'

इति । तदानीं च प्रतिपद्येन सिद्धिवाग्निहोत्रादित्यकर्महानिविषयम् । तथात्वे 'नित्यानि निवर्तन्वैतानवर्ज'मिति पूर्वोक्तवचनवि-
रोधारचेः । तदपि तेनैवोक्तम्—'दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिवर्जितः । क्षत्रियो द्वादशाहं च वैश्यो मासार्धमेव च ॥
शूद्रश्च मासमासीन निजकर्मविवर्जितः' इति, तद्वयोरुक्तप्रयुक्ताद्यसंपूर्णाशौचकालानामप्युपलक्षणार्थम् । यत्तु हारीतेनोक्तम्—
'नतस्वयेकादशदिने यज्ञः स्वाध्याय एव च । प्रवर्तन्ते क्रियाधैरता इत्येतन्मैत्रिरत्रयीत्' । तत्राभ्येकादशदिन इत्येतदाशौचान्त्य-
दिनान्तगदिनोपलक्षणार्थम् ॥

आशौचापवादः । नलचारिणं प्रत्याह कात्यायनः—'न त्वजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं कश्चित्' इति । गृहस्थवदस्य
युगकाभानादित्यभिप्रायः । मायत्रीये पराशरव्याख्यायां—'नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रापणादियु । ग्रथमे (प्रवृत्ते) कृच्छ्र-
होमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ गृहीतनियमस्यापि न स्वादन्यस्य कक्षयित् । निमञ्चितेषु विप्रेषु शारब्धे श्राद्धकर्मणि ॥ निम-
ञ्चितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च । देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विधत्ते कश्चित्' इति । याज्ञवल्क्यः—'ऋत्विजां दीक्षितानां
च यज्ञियं कर्म युक्तम् । सत्रिव्रतिव्रतचारिदानुब्रह्मविदां तथा ॥ दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविज्ञे । आपद्यपि च कष्टायां
नयःशौचं विधीयते' इति । अङ्गिराः—'राज्यनाशस्तु येन स्वादिना राक्षः स्वमण्डले । प्रयासतश्च संग्रामे होमे श्रास्थानिके
मति ॥ मन्त्रादितर्पणे चापि प्रजानां शान्तिकर्मणि । गोमूत्रलादौ वैश्यानां कृषिकालालयेऽपि ॥ आशौचं न भवेद्योके सर्व-
शान्त्यपि यते' इति । कर्मप्रदीपेपि—'भूतलादौ मधुत्पले सार्तं कर्म न किञ्चन । अनारब्धे भवेदेतत्प्रारब्धे नास्ति मूलकम्'

इति । इति मृतकानां कर्मनिर्णयः ॥ ६३ ॥ अधैषां शुद्धिकाला उच्यन्ते । अग्निस्मृतौ—‘पुंलन्मनि सपिण्डानां दशाहाच्छु-
द्धिरिच्यते । त्र्यहादेकोदकानां च एकाहं मृतके कश्चित् ॥ स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां सोदकानां त्र्यहाच्छुचिः । स्त्रीषु त्रिपुरूपं द्वेयं
मपिण्डत्वं द्विजोत्तमः’ इति ॥ ६३ ॥ सपिण्डानां लक्षणं तत्रैवोक्तम्—‘लेपभाजत्रयुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । एको-
दशान्तधोर्ध्वं निर्दिष्टाः सप्तपूरुषात्’ इति । एकाहं मृतके कश्चिदिति यदुक्तं तद्वृत्तस्याध्यायविषयं तदपि कलौ न कार्यम् ।
‘वृत्तस्याध्यायमापेक्षमथसंकोचनं तथा’ इति कलिप्रबन्धेषु निषिद्धत्वात् । अर्थं मृतकम् ॥ ६३ ॥ अथ स्मृतिकाया आशीचनिबृ-
त्तिकात् उच्यते । चन्द्रिकायां पारस्करः—‘द्विजातेः मृतिका या स्वात्सा दशाहेन शुद्धति । त्रयोदशेऽह्नि संग्रासे शूद्रा
शुद्धत्यसंशयम्’ इति । एवंच मृतिकाया अस्त्विनिःसरणानुरूपमाशौचं युगमात्रपरिहरणादिहेतुभूतं द्विजातिषु दशदिवसपर्यन्तं
शूद्रजातिषु ऋदशदिवसपर्यन्तं अल्पाशौचमस्पृश्यत्वादिहेतुभूतं द्विजात्युक्तदशाहादुपरि मासपर्यन्तं दानादिकर्मनिधिकारलक्षणं
द्विजातिषु शुभ्रजन्म्यां विंशतिरात्रपर्यन्तं स्त्रीजन्म्यां मासपर्यन्तं नियतमित्यवगन्तव्यम्’ इति । इति मृतिकानां शुद्धिकालः ॥

अथ पुत्रकामेष्टिः । लक्ष्मीवृत्तिह भगवन्शुक्लतिलकेन पुत्रकामेष्टया । इष्टो मनसि सुहृष्टस्तुष्टवै तस्यैव पुत्रकामार्थः ॥
अथ ग्रमन्नात्पुत्रकामेष्टिरभिधीयते—‘ऋणमभिन्संनयस्यमृतत्वं च गच्छति । पिता शुभ्रस्य जातस्य पश्येत्स्त्रीवतो सुखम्’ इत्या-
दिश्रवणात्पित्रर्णापाकरणार्थं पुत्रोत्पादनं कर्तव्यम् । तत्पूर्वेजन्मकृतकर्मवशादलभ्यं चेत्कर्मविपाकरूपा पुत्रकामेष्टिः कर्तव्या ।

तथाच ऋत्स्यतिः—‘अनर्भक्तो नैवेद्याशो न स्वर्गोऽपुनकस्य च । न मोक्षोऽपुनकस्य स्वात्माऽपुनस्य परा गतिः । तस्मात्पुत्रस-
द्वाचे यत्नेन पुत्र्यः सुधीः’ इति ॥ पुत्रकामेष्टिविधानमाह कारिकाकारः—‘अनाहिताग्निरेवेमं कुर्यात्काम्यचरं तथा । परि-
पेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्वमेव ॥ अग्नये पुत्रिणे त्वेति पुनकामस्तु निर्वपेत् । अग्नये पुत्रिणे स्वाहेत्येतेन जुहुयाच्चरम्’ इति ।
अत्र भगवान्—‘यस्य ज्ञाताः प्रमथिरन्पुत्रा नैव भवन्ति च । ऋतुकाले विने पष्टे दंपती समलंकृतौ ॥ कृत्वाभ्युदयिकं श्राद्धं
व्यक्तिसाचनपूर्वकम् । पूर्णपात्रनिधानान्तष्टुपलेपादि पूर्वमेव ॥ श्वेतायाः श्वेतरत्साया गौः क्षीरेण चरं पचेत् । कृत्वाल्पभागप-
र्यन्तमाग्न्यस्योत्पन्ननादिकम् ॥ जुहुयात्पापसं तत्र ऋग्भिः पञ्चदशानृतीः । प्रजावत्सुकपञ्चभिर्जविपुत्रस्य पञ्चभिः ॥ नेजमेये-
तितिग्रभिः नोमो धेनुमूर्चकया । ईहवस्तसृचा चैव ततः स्निष्टकृदादिकम् । [अपश्यं त्वेति मन्त्राभ्यां होमशेषं च दंपती ।
प्राप्तयेत्त आचम्य दंपती नाभिभालमेव ॥ पिशङ्गनृष्टिमित्यूचा ताडुभाग्यमिमन्थ्य च । प्रायश्चित्तादिसकलं होमशेषं समापयेत् ।
सन्म्यां दक्षिणार्थीय गां दद्यात् पयस्विनीम् ॥ पुत्रार्थमाचरेदत्नं विप्रेभ्यो हेमवत्सयम् । रात्र्यास्तु पश्चिमेयामे श्रयीतां दर्मे-
संनरे ॥ मनसा चतुर्होतारमनुदुत्वोमिति तुमन् । उपगम्य ततः पत्नीं व्यवेष्याच यथाविधि । एवमुत्पादितः पुत्रो न जुष्येत् कदा-
चन’ इति । प्रजापतीमपुत्राख्यमृत्कमत्रा आते गर्भो योनिमित्यादि देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानमित्यन्ता दशमन्त्रा अनवलोभनग्रक-
स्ये द्रष्टव्याः । शेषाः प्रसिद्धाः । चतुर्होतारमन्त्रास्तु—‘पृथिनी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽजीत् । द्युस्पतिरुपबुक्ता । वाचस्पते

पाठ०—१ मन्त्रपाठम् ।

या चो वीर्येण । संसृततमे नार्यक्षते । यत्समानाय चार्यम् । आमुषुस्कर्त्स्ने । वाचस्पतिः सोमं पिबति । ज्वलन्दिन्द्रमिन्द्रियाय
 स्वाहा' इति ॥ ६३ ॥ पुनर्विधानान्तराणि ऋग्विधानस्यान्याह स एव—'सहस्रशीर्षिभूक्तं च सर्वकामफलप्रदम् । वेदगर्भ-
 शरीरेण गर्भं नारायणं स्यूतम् ॥ ब्रह्मेन्द्ररुद्रपर्जन्या अत्र मूक्ते व्यवस्थिताः । अत्रत्यमेव द्रष्टव्यं जगत्स्यावरजंगमम् ॥ शुक्लपक्षे
 शुभे नारे पुं(यु)नक्षत्रे सुगोचरे । द्वादश्यां सुब्रह्मण्ये चरं (हृषीं) कुर्वीत वैष्णवम् ॥ दंपत्योरुपवासः स्यादेकादश्यां सुरा-
 लये । ऋग्भिः षोडशभिः सम्पगर्भविना जनार्दनम् ॥ दद्यात्पुरुषमूक्तेन यः पुण्याप्यप एव वा । अर्चितं स्यात्सालगदिदं तेन सर्वं
 चगनरम् ॥ चरं पुरुषमूक्तेन श्रपयेत्सुब्रह्मण्यया । प्रासुयाद्द्विष्णवं पुनमचिरात्संततिक्षमम् ॥ समिधोऽध्वत्यवृक्षस्य हुताग्नौ जुहुया-
 त्सुनः । उपम्याने द्रुतागस्त ध्यायेच्च मधुसूदनम् ॥ हविर्होमं ततः कुर्यात्प्रत्यूचं वाम्यतः शुचिः । मूक्तेन जुहुयादाज्यं हविःशेषं
 च पूर्वम् ॥ अत्र हविःशेषं च पूर्वमदिति हविःशेषेण पूर्ववत्खिष्टद्वोमं कुर्यादित्यर्थः । हविःशेषं नमस्कृत्य नारी नारायणं प्रति ।
 मधयित्वा हविःशेषं लब्ध्वाग्नीः संनिवेश्यपाम् ॥ ततः कृत्वा द्विजः कर्म कर्तव्यं द्विजतर्पणम् । यां द्वितीयां निवर्तेत या च
 गर्भं न विन्दति ॥ अपुत्रा मृतपुत्रा वा या च कन्याः प्रसूयते । क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रमृष्यशृङ्गो ययात्रवीत्' इति पुरुषसूक्त-
 कृत्यः ॥ ६३ ॥ अन्यथा—'यस्या गर्भः प्रसीवेत तनायी जुहुयाद्विधिः । ब्रह्मणाग्निः संविदान इत्याज्येन यथाविधि ॥ आज्य-
 शेषेण चान्यज्य गर्भिणी प्रसवेपि च । पिबेच्चैदाज्यशेषं तु जीरंस्तथाः प्रजायते' इति ॥ अन्यथा—'उरोष्ट इति मूक्तेन चोपति-
 धुञ्जतस्तुम् । प्रजानामो यजेथित्यं चरुणवापि यमतः ॥ उपहृत्लोपहारं च क्षिप्रं श्रुतीत वाम्यतः । उच्छिष्टं च प्रदातव्यं

मार्गोपि पुनर्मिच्छता ॥ धेन्याः मरुत्पनत्सायाः पयसा माधयेचरुम् । अनुत्सृपां प्रजामाशु लभते नात्र संशयः' इति ॥ ॐ ॥
जपरूपाण्याद् स एव—'यज्ञो देवानां मूकं तु व्यदुतं विष्णुमन्दिरे । मृतपुत्रोऽनपत्यो वा सुपुत्रं सर्वथा लभेत् ॥ आमनीषा
जपेद्दणं यद्रुक्न्या लभेयदि । गुपुत्रं लभते पश्चात्पुत्रं विष्णुमन्दिरे ॥ तयोदृष्या जपेत्सूक्तं वन्द्या लक्षं शिवालये । आयुष्यवन्तं
पुत्रं च मात्स्यन्तं प्रसूयते ॥ पुष्यं दृष्ट्वापि या गर्भे न गृह्णीयाद्व्योन्विता । विष्णुर्वोनिमित्ति त्वेत्तद्योनिं स्पृष्ट्वा ततो जपेत्'
इति ॥ आह च व्यासः—'युदर्शनं महामन्त्रं शुचिर्भूत्वा समाहितः । नित्यमष्टोत्तरशतं जपन्पुत्रं लभेत्सुखम्' इति ॥ ॐ ॥ अथो-
पधिरूपाण्युच्यन्ते । श्रीपरीये व्यासः—'अङ्गोलमूलरूकं तु चूर्णीकृत्वा गुडेन युक् । काकाण्डमितमशीयात्पुत्रिणी च यच्चि-
प्यति' इति ॥ चमिष्ठश्चाह—'उत्तमं रुर्णिकामूलं पेपयित्वा पयः पिवेत् । पायसाब्धं समशीयात्पुत्रिणी सहसा भवेत्' इति ॥
गौतमश्च—'जीवद्रक्षादुरं (?) गृह्य पेपयित्वा पयः पिवेत् । देवोष्वत्र कृतो दोषो विनश्यति सुतं लभेत्' इति ॥ सुद्रलश्च—
वटाग्रं निम्नीजं च लम्बेन पयसा पिवेत् । पुत्रं प्रसूयते नारी देवदोषं विमृशति' इति ॥ ॐ ॥ अथ तीर्थरूपाणि । तत्र पराशरः—
'महातीर्थे महाचोगे महानथनुसंगमे । पलाशस्य दलात्लानं कुर्यात्पुत्रसुताधिनी' ॥ देवलश्च—'पलाशदशसाहस्रात्सावित्रेण दलं
श्रति । आपयेत्सपरिंशेष एकादश्यां प्रजाधिनी' इति ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे पुत्रकामेष्टिप्रकरणम् ॥
अथ पुत्रप्रतिग्रहः । कृपापरपगो लोकैः श्रीनृसिंह निगद्यसे । युक्तं तत्कातरं शत्रोः पुत्रं पर्यग्रहीर्वितः ॥ एवमुक्त-
पुत्रकामेष्टवादिनाप्यजातपुत्रस्य पुत्रपरिग्रहविधिरभिधीयते—'नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रवणात्, चिष्णुरप्याह—'पुनेण

लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्थानोति विष्टपम् ॥ पौत्रदौहित्रयोर्लोकं विशेषो नोपलक्ष्यते । परलोके
 पयुत्रेनं संतारयति पौत्रवत् इति । तस्मादपुत्रेण पुत्रपरिग्रहः कर्तव्यः ॥ पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः दौनिकेन प्रदर्शितः—‘दौनिकोऽहं
 प्रवश्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं सपुण्यं च ॥ वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाहुलीयकम् । आदाय धर्मसं-
 युक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥ बहिः कृशमयं चैव पलाशं चैवामेव च । एतान्याह्वय बन्धुंश्च ज्ञातीनाह्वय सप्तमः ॥ बन्धून्नेन संभोज्य
 ब्राह्मणांश्च विज्ञेयतः । अन्वाधानादि यत्रञ्च कृत्वाज्योत्पवनादिकम् ॥ दातुः समर्थं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो
 दद्याद् वैयत्रेनेति पञ्चभिः ॥ देवस्य तेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिशृणु तम् । अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्धनि ॥ ब्रह्मादि-
 मिरलंकृत्य छत्रछायासमन्वितः । नृत्यगीतैश्च वायैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतः ॥ शुद्धमध्ये तमादाय चक्रे कृत्वा विधानतः । यस्त्वा
 हृदेत्यृचा चैव तुभ्यमयेत्यृचैकया ॥ सोमोऽहं देददित्येताभिः प्रत्यृचं पञ्चमिस्तथा । स्विष्टकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥
 ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुनसंग्रहः । तदयाने सगोत्रो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥ क्षत्रियाणां सजाती वा गुरुगोत्रभवोपि
 वा । वैश्यानां वैश्यजाल्यां तु शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥ मर्कयां चैव जातीनां ज्ञातिष्वेव च नान्वयतः । दौहित्रं भागिन्यं वा शूद्राणां
 च पतिर्यदि ॥ नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं च यत्नतः ॥ दक्षिणां गुरवे दत्त्वा यथाशक्ति
 द्विजोत्तमः । नृपो राष्ट्रार्थमेवापि वैश्यो वित्तस्य तु त्रयम् ॥ शूद्रः सर्वस्वमेवापि सद्यश्चेथथावलम् इति ॥ ॥ हेमाद्री व-
 सिष्टस्तु—‘शुक्रयोगितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकलसाचस्य प्रदानविक्रयपरिल्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो नलेकं पुत्रं

दद्यात्प्रतिगृहीपादा स हि ज्ञापने पुरुषः । नतु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्धान्त्राजुज्ञानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्वन् वन्धूनाहूय राजनि चापेय निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्दुलाऽदूरेवान्धवं संनिकृष्टमेव प्रतिगृहीयात् । संदेहे चोत्पन्ने दूरेवान्धवं शुद्रमिव स्थापयेद्विज्ञापने एकेन वहुंस्वायत इति तन्मिथेत्प्रतिगृहीते तत आरसः पुत्र उत्पद्येत स चतुर्थभागयागी स्वात्' इति । अस्वार्थः— वन्धून्वत्सग्न्यनात् । राजनि चापेय राजोऽनुज्ञां प्राप्य । निवेशनं गृहं तस्य मध्ये लौकिकमेवाग्नि स्थापयित्वा आज्यभागानन्तरं ज्यन्तसमस्ताभिव्योहनिभिराज्याद्भुतिचतुष्टयं हुला जयानभ्यावानान्प्राप्नुतः सर्वत्रायधिकं महाव्याहृतीञ्च हुला स्विष्टकृदादियग्नी-
नाग्निभोरान्तं विधाय ब्रान्णे ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणां प्रदाय पुत्रं प्रतिगृहीयात् । अदूरेवान्धवं अदूरेचासी वान्धवश्चादूरे वान्धवः । अयमर्थः—अयमं तान्त्सतिसंभवे संनिहितो गन्धुरेव पुत्रीकार्यः । तदभावे व्यचहितो वन्धुः तदभावे वन्धुव्यतिरिक्तोपि । संदेहे चोत्पन्ने इति वस्यमाणत्वात् । संदेहोत्र कुलशीलादिविषयः सच वन्धुव्यतिरिक्ते एव संभवति । वन्धुसंनिकृष्टे समीपवान्ध-
वत्वेन विदिताभिजनमित्यर्थः । संदेहे तु दूरेवान्धवं बहुविद्दूरेदशवर्तिनमासंदेहनिष्ठोः स्थापयेत् । अत्र हेतुत्वेन भुतिमुपन्य-
स्यति—'निज्ञापने येनेन वहुंस्वायत' इति । एकेन पुत्रेण वहुन्धुषांस्वायते तस्मात्प्रतिग्रहेणापि पुत्रगर्जयेदित्यर्थ इति । इति श्रीशृङ्गिहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे पुत्रप्रतिग्रहप्रकरणम् ॥

अप नामकरणम् । दूरीभवन्ति दुरितान्यपयान्ति पापाः प्रादुर्भवन्ति विभवाः परमाः सुहृदाः । संपद्यते च सुखसंप-
दयेति मोहः धीमद्युसिंह तव नामजपक्रियातः ॥ अथेदानीं नामकरणविधिरभिधीयते । तत्र तावत्तिथ्यादिविधिमाह

वसिष्ठः—‘दशमे द्वादशे वाहि नामकर्म विधीयते । ततः परं विधानोक्तं चारनध्वराशिषु’ ॥ मनुस्मृत्यि—‘नामधेयं दशम्यां
 तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् । पुण्ये तिथौ सुहूर्ते च नक्षत्रे वा गुणान्विते’ ॥ प्राप्तकालेपि नियधमाह गर्गः—‘व्यतीपते च
 संक्रान्ती ग्रहणं बंधुतामपि । श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः’ ॥ अन्यच्च—‘अमासंक्रान्तिविष्वदादौ प्राप्तकालेऽपि
 नाचरेत्’ ॥ व्यासः—‘नामधेयं दशम्यां तु केचिद्विच्छन्ति मूरयः । द्वादश्यामाहुरन्ये तु मासे पूजे तथापरे ॥ अष्टादशेऽहनि
 तथा चदन्त्यन्ये मनीषिणः’ इति । गृह्यपरिशिष्टे—‘जननाद्दशत्रे व्युष्टे परात्रे संवत्सरेऽपि वा नामकरणम्’ इति । इदंच
 नामकरणं त्रैविणिकलाधारणम् ॥ तदाह मनुः—‘नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वा द्विजन्मनाम् । पुण्ये तिथौ सुहूर्ते वा नक्षत्रे
 वा गुणान्विते’ इति ॥ नारदस्तु शूद्राणामप्यस्तीत्याह—‘जन्मतो दशमे वापि द्वादशे वापि तत्पुनः । विप्राणां नामकर्म
 स्वादाशाचान्तेषु शेषयोः ॥ शूद्राणामपि चैवं स्यात्सतां नामासतामपि । केचिन्नाम सतां प्राहुरेकविंशदिने शुभे ॥ काले नाम
 प्रयोक्तव्यं तद्विज्ञैः स्वस्तिवाच्यं च ॥ प्राप्तकाले लतिक्रान्ते नाम स्याच्छास्त्रचोदिते’ इति ॥ बृहस्पतिश्चाह—‘द्वादशे दशमे वापि
 जन्मतो दिवसे शुभे । षोडशे विंशतौ चैव द्वाविंशे वर्णतः क्रमात्’ ॥ तथाच महाभारते—‘द्वादशे षोडशे विंशे द्वाविंशे क्रमतो
 दिने । नाम कार्यं द्विजातीनां विप्रस्य दशमेपि वा’ इति ॥ ॥ षट्शतककालातिक्रमे शास्त्रचोदिते कर्तव्यमित्युक्तं सच
 कालः श्रीधरीयदक्षितेन पथा प्रतिपाद्यते—‘नामकर्म दशमेऽथनाहनि द्वादशे शुचिषु वा विधीयते । खोचमित्रभवनेषु सद्बह-
 लाद्दशैर्यदि विलोकिताः शुभाः’ । अत्राहनीति दिवसविधानेन नामकर्मणि गुरुशुक्रमूढत्वदोषो नास्तीत्युच्यते ॥ तथाच बृह-

स्पतिः—‘यथां क्रियायां सर्वोक्तः कालो मार्गदर्शनरपि । तस्यां न दोषो मूढत्वे वक्तव्ये जीवशुक्रयोः’ ॥ सुहृत्संग्रहे विशेष उक्तः—‘पूर्वोक्तः श्रेष्ठ इत्युक्तो मध्याह्नो मध्यमः स्मृतः । अपराह्नं च रात्रिं च वर्जयेन्नामकर्मणि’ इति ॥ ज्योतिर्दृष्टिदोषि—‘मायाद् दृष्टयोगे च शनिभूमिजवारयोः । रिक्तापूर्वाष्टमीविष्टिकिंस्तुमेषु विशेषतः । एतदौर्पर्युते काले रात्रात्रपि न कारयेत्’ ॥ अथोत्तरार्धे लग्नगोचरगणि लग्नविधिश्चोच्यते । खोचमित्रेत्युत्तरश्लोके ‘राशौ स्थिरे चोभये’ इति वक्ष्यमाणश्लोचमित्रभवनगताः शुभग्रहाः स्योगमित्रमनर्गताः शुभग्रहैर्निरीक्षिताः राशेभ्य स्थिराल्पराशेभ्य नामकर्मणि शुभग्रहाः । तथाच दृष्टस्पतिः—‘शुभांशे शुभरीचायां शुभशंखे शुभोदये । शुभवारे च पत्रगे शुभानां नाम संपदे ॥ राशयश्च स्थिराः श्रेष्ठा द्विसप्तमावाः शुर्भसुताः । श्रेष्ठा नैशान्धया शेषा यद्यप्युक्तशुर्भसुताः ॥ श्लोचश्चपटुर्गुणुत्तराहणां लग्नेऽथवा वीक्षितयुक्तराशौ । शुभग्रहाणां च विद्येपत्तश्च नामानुकीर्तिं शुभदां वदन्ति’ ॥ अथ नक्षत्रादिनिर्णयः—‘भिन्नादित्यमयोचराशतभिर्गृह्यातीथनिष्ठाभ्युत्प्राजेशाश्चिदशङ्क-
पोष्यदिनकृष्णेषु राशौ स्थिते । छिद्रां पञ्चदशीं विहाय नवर्मां शुद्धेऽष्टमे मार्गवत्राचार्याभृतपाद्भागदिवसे नामानि कुर्या-
च्छिन्नोः’ ॥ भिनोऽनूराधा । आदित्यः पुनर्वसुः । अन्युतः श्रवणः । प्राजेशो रोहिणी । शशाङ्को मृगशिरः । दिनकृद्दस्तः ।
नेत्राणि त्रसिद्धानि । ग्नु नक्षत्रेषु विद्योर्नामानि कुर्यादिति संवध्यते ॥ तदुक्तं विधिरत्ने—‘आदित्यतित्यश्रवणश्रविष्ठाः पूषा
भिरिधिः पन्नोपि मित्रः । हस्तो मघाद्यो वरुणश्च मूलं वीष्णुत्तराभ्याहुरुहनि नाग्नि’ ॥ दृष्टस्पतिश्चाह—‘श्रुचरासु श्रवि-
ष्ठायां रेस्वीहस्तयोरपि । मूलनारुणपुण्येषु श्रविष्ठादित्ययोरपि ॥ मैत्रवाजिमयोः स्वातिरोहिर्धन्वमेव च । कुर्यान्नामक्रियां वि-

दानाद्युःश्रीकान्तिवृद्धये' इति । राशौ स्थिरे वृषभसिंहवृश्चिककुम्भेषु ॥ अथ तिथिनिर्णयः—छिद्रामित्यादि । चतुर्थीपष्टचष्टमी-
 द्वादशीचतुर्दशशुक्लद्राः । एताश्च पञ्चदशीं नवमीं चेतु सप्ततिथीन्निहाय शेषास्तितथयो नामकर्मणि विहिताः । 'युग्याश्च त्रिययः
 सर्वा अजयमतिथीन्विना । पक्षच्छिद्रा इति ज्ञेयाः सर्वकर्मसु गहिंलाः' इति । अजो द्वितीया । धर्मो दशमी । तथा नृसिंहः—
 'छिद्राख्याः पर्य नवमीं हिला शेषाः शुभावहाः । शुक्रन्यादीनि विष्टि च नामकर्मणि वर्जयेत्' ॥ नारदः—'शुभनक्षत्रयोगेषु
 शुभेषु शुभमीरितम् । अशुभेष्वशुभं विद्यानामकर्मणि मानुषे ॥ ॥ अथ लग्नगोचरमाह—शुद्धेऽष्टम इति । लग्नादष्टमे
 ग्रहरहिते इत्यर्थः । तथाह नृसिंहः—'लग्नाद्येऽष्टमे सर्वे अशुभा नामकर्मणि । केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्या व्यये सर्वेष्वशोभनाः'
 इति ॥ अथ वारांशकविधिमाह—भार्गवः शुक्रः । शो शुधः । आचार्यो बृहस्पतिः । अनृतपादः शशी ।
 ष्यां चलुर्णामंशकेषु दिवसेषु नामकर्म कार्पम् । तथाह वसिष्ठः—'शुभेन्दुसित्तजीवानामंशके दिवसोदये । द्रेकाणे कालहोरायां
 नामकर्म प्रगस्तते' ॥ कालनिर्णये—'शुभवारे च पङ्क्तिं शुभानां नाम संपदे । पापानां वारवर्गाथ निन्दिता नामकर्मणि' इति ।
 अत्र शिशोरिति नामादीनां देवालयग्रामादीनामुपलक्षणम् । तदाह संग्रहकारः—'देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकृपयोः ।
 सर्वोपकरणानां च चिह्नानां योपितां नृणाम् ॥ कन्यादीनां कवीनां च पथादीनां विशेषतः । राजप्रासादसंज्ञानां नामकर्म
 विशिष्यते' ॥ गर्गस्तु—'गासनाग युरोर्नाम द्वाद्वालस्य वै पिता । कृष्णोऽन्नन्तोऽच्युतधक्की वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ॥ उपेन्द्रो
 यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः । योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥ तन्मासनाम प्रथमं दद्यात्सर्वोध्यै चैव हि' ॥

अत्र मनुः—‘माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य सात्त्विकप्रियस्य यलान्वितम् । वैश्वस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु ज्ञुगुप्सितम् ॥ शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्वाद्राज्ञौ राजगमन्यितम् । वैश्वस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम्’ ॥ व्यासः—‘शर्मति ब्राह्मणस्योक्तं चर्मति क्षत्रियस्य तु । गुप्तद्रास्मान्मकं नाम प्रयुक्तं वैश्वशूद्रयोः’ ॥ यमः—‘शर्मदेवश्च विप्रस्य वर्म राजा च भूञ्जलः । गुप्तो दासश्च वैश्वस्य दासः शूद्रस्य फारवेव’ । नामान्ति शेषः ॥ अत्राहाश्चलायनाचार्यः—‘चतुरक्षरं अक्षरं वा नामकर्मणि शस्यते । नाम पैतामहं शस्यते यादृशं वा द्विजन्मनु ॥ द्वादशेऽहनि कार्या सात्रामकर्मक्रिया शुभा । गृहोक्तविधिना विप्ररुचत्र शुभेहि वा ॥ शर्मन्तं ब्राह्मणस्योक्तं यमोन्तं सत्रियस्य तु । शुभद्रासपदे सातापुमयोवैश्वशूद्रयोः’ ॥ अत्रोपपत्तिमाह—‘तपसा ब्रह्मचर्येण दमेन च शमेन च । जगतां शर्मदानेन शर्मोन्तं ब्राह्मणे भवेत् ॥ तापत्रयादतिबलाज्जगत्संबहतीति यत् । तत्सात्सर्वसमे धीरे वर्मान्तं क्षत्रिये भवेत् ॥ कालेकाले घनं दत्त्वा सर्वान्गोपायतीति यत् । तस्याद्वैश्यस्य नामैतदुक्तान्तमभिधीयते ॥ द्विजान्शुश्रूषया नित्यं शूद्रस्तोपयतीति यत् । तन्नाचस्य च दामलं तत्तत्स्त्रीणां तथा तथा’ ॥ अत्र मनुः—‘स्त्रीणां च सुखमक्रूरं विस्पृष्टार्थं मनोहरम् । माङ्गल्यं दीयैर्गान्तिमाशीरिदाभिधानयत्’ ॥ सायणीये—‘नार्थहीनं न चाश्राखं नापशब्दयुतं तथा । नामङ्गल्यं न ज्ञुगुप्सं नाम कुर्वान्मनोहरम् ॥ नातिदीर्घं न कुत्सार्यं नातिगुर्धराण्यितम् । सुलोचारयुतं नाम कुर्वोद्विप्रवरो गुरुः’ ॥ कपिलसंहितायाम्—‘ए-
 णादशेहि विधिरत्राम कुर्वोत्कुलोचितम् । देयतानां विशेषेण पित्रोर्नाम च शस्यते ॥ नैव कार्यं त्रुपादीनां नाम जीवन्हेतुतः । पूं परम्य वर्षस्य हीनस्यापि न धारयेत्’ इति । कारिका—‘द्वादशपां नामकरणं नान्दीश्राद्धे कृते भवेत् । अनन्तरं दशम्यादौ

यद्वा नाम्नः कृतिर्भवेत् ॥ अनन्तरं जातकर्मानन्तरं वेत्यर्थः । पुंसां युग्माक्षराणि स्युर्विपरीतानि घोषिताम् । पक्षो घोषवदित्वा-
 दिरेवकारादनाद्यः ॥ स्वस्वसौ देवदत्ताय श्रुतेति ब्राह्मणान्वदेत् । नामाभिवादनीयं च गुप्तमाभौञ्जिवन्वनात्' इति । कुर्यादिति
 शेषः । इदमत्र गृह्यम्—'नाम चासौ दद्युर्घोषवदाद्यन्तरत्स्वमिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्म-
 वर्चसकामो युग्मान्येव पुंसामयुजानि स्त्रीणामभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात्' इति । अस्मार्थः—
 दद्युरिति बहुवचननिर्देशात्पिता माता धान्धवाद्य समुदिता नाम दद्युः कुर्युरित्यर्थः । नामकरणस्याचौर्येण कालान्तरानुक्तेर्जोतकर्मो-
 नन्तरं कार्यमित्येके । अन्ये शास्त्रान्तरोक्तः कालो ब्रह्म इत्याहुः । उक्तंच मनुना—'नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां चापि कार-
 येत् । पुण्ये त्रिंशो सुहर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते' इति । कीदृग्लक्षणं तन्नामोल्याह—घोषवदिति । वर्गोणां प्रथमद्वितीया ऊन्मा-
 णश्च हकारवर्जमघोषवन्तः शिष्टा घोषवन्तः त आदौ यस्य तत्तथोक्तम् । अन्तर्मध्येऽन्तस्थां यस्य तत्तथोक्तम् । यकारादयश्चतस्रो-
 ऽन्तस्थाः । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः सोऽन्ते यस्य तत्तथोक्तं अक्षरं स्वरव्यञ्जनात्मकम् । अकारादयो द्वादश स्वराः शिष्टं व्यञ्जनम्
 द्वे अक्षरे यस्य तत् द्व्यक्षरं व्यञ्जनद्वयपरिमितं चतुरक्षरं वा उक्तलक्षणं नाम कर्तुः—रुद्रः देवः भवः भवनाथः देवदत्तः नागदेवः
 रुद्रदत्तः इत्येवंलक्षणानि नामानि भवन्ति । द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह—द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चस-
 काम इति । प्रतिष्ठान्ब्रह्मवर्चसे कुमारस्व, तत्संस्कारत्वात् । न कर्तुः । अथवा युग्मानि खेव पुंसांमिति । युग्मानि युग्माक्षराणि पुंसां
 नामधेयानि भवन्ति । एककारोऽवधारणार्थः । कथं युग्ममेवाद्रिभेत् न पूर्वोणि लक्षणानीति । तेन शिवदत्तः नागदत्तः देवधाम्नी वसु-

श्रुर्मा रुद्रः जनार्दनः देवयोपः पुरंदरः विष्णुशर्मत्यादि सिद्धम् । अयुजानि खीणामिति । अयुजान्ययुग्माक्षराणि खीणां नामानि भवन्ति—सुभद्रा मावित्री सत्यदा चतुदा इत्यादि । एवं सांख्यवहारिकं नाम कृत्वा अभिवादनीयं च कार्यमित्याह—अभिवादनीयं चेत्प्रादि । येन नाम्ना उपनीतोऽभिवादयते तत्र समीक्षते कुर्यादित्यर्थः । तत्र मातापितरौवैव विद्यातामोपनयनात् । उपनीतस्य साचक्षते अनेन नाम्नाभिवादयत्येति ॥ अत्र भगवान्—‘शिशोर्नामाथ पित्रादिर्दशमे द्वादशेऽहि वा । कुर्याद्यद्वा गुणयुक्ते नक्षत्रे गुण्ये शिशोः ॥ इदमार्थाः कुमारस्य नामास्य विदयाम्यहम् । इति विज्ञापितैर्विघ्नैर्विघ्नितुमोदितः ॥ नाम शोष्यदादित्वाद्युक्तलक्षणसंयुतम् । पुण्यं गृह्णते चालस्य विधेयं वेदपारगैः ॥ ब्राह्मणैः मार्धमारभ्य पूर्वं पुण्याहवाचनम् । तत्र पुण्याहपर्यन्तं यथाविधि समाप्य च ॥ स्वस्तिपर्यायमध्ये तु नामधेयं विधित्सवम् । चतुर्थ्यन्तमुदीर्यादौ पिता तन्नामकर्मणः । स्वस्तीत्यादिं ब्रुवन्त्वन्तं भवत्यदमुदीरयेत् ॥ यत्कारञ्च चतुर्थ्यन्तं चालनामोक्तिपूर्वकम् ॥ स्वस्तीत्येव प्रतिदूयुरथ सर्वेरेपि द्विलैः । सह मन्द्रमुदीर्यादौ पिता तन्नामकर्मणः । पुण्याहदेशं तत्सर्वं यथाविधि समाप्तुयात् ॥ येन नाम्नोपनीतोसौ करिष्यत्यभिवादनम् । तच्चास्मिन्नेव समये कर्तोसौ नामकर्मणः । अभिवादननामैदमस्येत्यालोच्यते सदा । उपांशु निर्दिशेच्चतत्र जानीयुर्यथा परे ॥ तत्र नामोपनयने स्मरेतां पितरौ शिशोः’ इति । केचिदिदमपि कर्म सहोमकमिति ब्रुवते तत्पक्षे होमप्रकारमाह स एव—‘अथापि होमवत्यक्षे जातकर्मवदादितः । पुरस्तात्तप्यमाचार्यः कृताऽनादेशाद्ब्रुवीः ॥ ततलेनेह पुण्याहाकारेण यथापरम् । नामाभीप्सितमादाय ततः स्वित्कृदादिकम् ।

उपरिष्ठात्तनं तत्रं कुर्यान्नियं यथाक्रमम् ॥ कुमार्याधेदमखिलं कर्म कुर्यादिमत्रकम् । पुंसां युग्माक्षरं नाम स्यात्स्त्रीणामयुगक्षरम् ।
यत्किञ्चिद्वाय पित्रादेर्नाम दद्याद्यधेष्टतः' इति ॥

अथ नामकरणप्रयोगः । जन्मदिनापेक्षया दशमे द्वादशाहे वान्यस्मिन्वानुहूले दिने त्रिंशोर्नामकर्म करिष्यन्ब्राह्मणानाहूय
स्वस्तिनाचनसुपरुम्य पूर्वोक्तवत्पुण्याहवाचनं कृत्वा करिष्यमाणं नाम चतुर्व्यन्त्ययुच्चार्य तसै नाज्ञे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्वित्युक्त्वा
नैश्च ब्राह्मणैरेतन्नाज्ञे स्वस्तीति प्रत्युक्ते पुनरेवं द्वियारयुक्त्वा पुण्याहशेषं समाप्य ब्राह्मणान्यति 'इदमार्याः कुमारस्य नामास्य विद-
धाम्यहं' इति विज्ञाप्य तदब्रुवामादाय देशकाली निर्दिश्य अस्य शिशोरायुरभिष्टद्विव्यवहारसिद्धिद्वारा श्रीप० नामकर्म करिष्य
इति संकल्प्य तदादौ ग्रहयज्ञान्युदधिके कृत्वा जातकर्मवदनादेशेदेवतान्यः प्रधानहोमान्तं कृत्वा चैत्रमासादिक्रमेण मार्गशीर्षादि-
क्रमेण वा यथाचार प्रागुक्तकृष्णादिनामानि परिगणय्य क्रमप्राप्तजन्ममासार्धनामानि प्रथमं कृत्वा पुंसो युग्माक्षरं देवं पैतामहं
वा नाम कृत्वा ततोऽभिवादनीयं नाम यथावर्णं शुभे-वर्मे-गुप्त-दासा-न्यतमपदान्वयुपांशु कुर्यात् । तन्नामौक्षीयन्वनात्पितरो
स्मरेताम् । ततः पिता देवताभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नमस्कृत्य स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य कर्मान्ते कर्तव्यं स्वस्तिवाचनं पूर्ववत्कृत्वा
ब्राह्मणान्भोजयति । कुमार्याधेदयुग्माक्षरं कुर्यात् । इदमार्याः कुमारस्येत्यत्र कुमार्या इत्यूहः कार्यः । अभिवादनीयनामवर्जमित-
रत्सर्पं समानम् ॥ इति श्रीचुर्मिह्वीये प्रयोगपारिजाते पौड्यकर्मकाण्डे नामकरणप्रकरणम् ॥

अथ जननगान्तयः ॥ वृषिह युष्मत्पदपद्मसेनाप्रसादमासाद्य सुतान्प्रसूते । त्यागं च भोगं च विमुत्त्वलाभं सीभाग्य-

लाभं पृथुदान्तिगान्ती ॥ अघोक्तस्य नामकर्मणो दुष्टमक्षत्रतिथिलज्जातानां शान्तिहोमपुरःसरं कर्तव्यत्वात्तत्प्रतिपिदो-
क्तगान्तयो वक्ष्यन्ते । तत्रतावत्तर्पणशान्तिसाधारणत्वाद्गोमुखप्रसवशान्तिकर्मादौ वक्ष्यते । तत्र गर्गः—‘ग्रणिपत्य रवि
वक्ष्ये त्रायधित्तमनुस्मरन् । गर्वाश्रिष्टविनाशाय यदुक्तं ज्योतिषार्णवे ॥ मात्राश्रिष्टे पित्रश्रिष्टे आत्मारिष्टे तथैव च । प्रायश्चित्तं तदा कुर्या-
त्तदोपस्य शान्तये ॥ पूषाधिगोर्गुरां तर्पमयाचित्रेन्द्रमूलके । ऋक्षेष्वेतेषु जातस्य कुर्याद्गोजननं तथा ॥ जन्मर्षे वा विजन्मर्षे शुभे
वारं शुभे दिने । कृत्वाभ्यङ्गादिकं मंत्रं गृह्णालंकारपूर्वकम् ॥ गोमयेनोपलित्वाय गृहस्यैशानभागके । पङ्कजं कर्णिकायुक्तं रजोभिः
श्वेतवर्णकः ॥ श्रीहील्लव्य विनिक्षिप्य यथाविधानुसारतः । नवशूर्पं तु तन्मध्ये रक्तवस्त्रं प्रसारयेत् ॥ स्थापयित्वा शिशुं तत्र पुनः
सूक्ष्मेण वेष्टयेत् । श्राद्धसूक्तमपारयादं तिलगर्भगतं शिशुम् ॥ गोमूत्रं दर्शयित्वाय पुनर्जातं तु गोमुखात् । विष्णुर्वोनीति सूक्तेन
गव्येन स्थापयेच्छिशुम् ॥ गवामङ्गेषुमन्त्रेण गवामङ्गेषु संस्थयेत् । विष्णोः श्रेष्ठेन मन्त्रेण गोमूत्रं तु चालकम् ॥ आचार्यस्तं समा-
दाय पथान्नात्रे ददेन्पिता ॥ माता जयन्वभागस्थं शिशुमानीय तन्युखात् । ततः पित्रे तदा दद्यात्ततो मात्रे प्रदापयेत् ॥ वस्त्रे
म्याप्य पिताऽस्याय पुत्रस्य मुखमीक्षयेत् । गोमूत्रं गोमयं धीरं दधि सपिंथं संयुतम् । आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः शिशुम् ।
मूर्ध्नि चाप्राप यत्पुत्रं तन्मन्त्रेण तदा पिता ॥ अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः
शतम् ॥ मूर्धनि त्रिरवप्राप तं शिशुं स्थापयेत्ततः । पुष्याहं वाचयेत्पथाद्द्राक्ष्णैर्वेदपारंगैः ॥ दरिद्रायाय विप्राय तां गां चाभ्यर्च्य

दापयेत् । गोवस्त्रस्वर्णधान्यादि दद्यादकर्षितः क्रमात् ॥ यथाशक्ति धनं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तदा पिता । ततो होमं प्रकुर्वीत स्वस्त्र-
शाखोक्तमार्गतः ॥ उष्ट्रेखनादिकं कृत्वा आज्यभागान्तमाचरेत् । गृहस्थैश्चानदिग्भागे धान्योपरि शुभं घटम् । पञ्चगव्यं घटे स्थाप्य
तिलांस्तत्र विनिक्षिपेत् ॥ क्षीरद्रुमकपायांश्च पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् । वस्त्रयुग्मं च संस्थाप्य गन्धादिभिरंधार्चयेत् ॥ विष्णुं वरुण-
मभ्यर्च्य प्रतिमायां विधानतः । यतश्न्द्रादिभिर्मन्त्रैः कुम्भं स्पृष्ट्वाभिमन्त्रयेत् ॥ दधिमध्वाज्ययुक्तेन होमं कुर्याद्विधानतः । चरुणोति
शेषः । आपोद्विष्टेति तिसृभिरप्सु मे नोन इत्यपि । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण अधीन्यामिति सूक्ततः ॥ ऋग्भिराभिः प्रत्यूचमष्टावि-
श्रतिसंख्यया । अथक्तथाष्टसंख्या वा दधिमध्वाज्यसंयुतम् । आदित्वादिग्रहाणां च होमं कुर्यात्समन्त्रकम्' इति ॥ इति शौनकीये
गोसुखाग्रसचशान्तिः ॥

अथ कृष्णचतुर्दशीजननशान्तिः ॥—'मन्दरस्थं सुखासीनं गर्गं सुनिवरं शुभम् । नमस्कृत्वा तु पप्रच्छ शौनको मुनिपुंगवः ॥
शान्तिकर्माणि सर्वाणि तप्तो जानाम्यहं पुरा । अपुना श्रोतुमिच्छामि कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ॥ दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रसूतेः
किं फलं वद ॥ गर्गः—कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां प्रसूतेः पश्चिमं फलम् । चतुर्दशीं च पद्भ्यां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् ॥ द्वितीये
पितरं हन्ति तृतीये मातरं तथा । चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशनम् ॥ षष्ठे तु धनहानिः स्यादात्मनो वंशनाशनम् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्याद्विधानतः ॥ आचार्यं वरवेद्वीमान्पुत्रदारसमन्वितम् । स्वकर्मनिरतं शान्तं श्रोत्रियं वेदपाठगम् ॥
सर्वालंकारसंयुक्तं सर्वलक्षणसंयुतम् । ब्राह्मणानृतित्वैव स्त्रस्त्रिवाचनपूर्वकम् ॥ रुद्रोऽधिदेवता तस्याः कर्षमात्रसुवर्णतः । तदर्थधिने

वा इर्याद्विचशालाविवर्जितः ॥ प्रतिभां कारयेच्छोः सर्गलक्षणसंयुताम् । दृग्भे च समासीनं वरदाभयपाणिनम् ॥ शुद्धस्फटिक-
संक्रान्तं श्रेतमाल्याम्बरान्वितम् । नैयम्यकेण मन्त्रेण पूजां कुर्याद्विधानतः ॥ स्थापयेच्चतुरः द्दुर्भांश्चतुर्दिक्षु यथान्कमम् । पुण्यतीर्थज-
लोपेतान्धान्यस्योपरि विन्यसेत् ॥ तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रमभ्यन्वितम् । सप्तमृत्पञ्चरत्नानि पञ्चत्वपञ्चपट्टमान् ॥ पञ्चधान्यं
सुरर्णं च तत्तन्मन्त्रैर्निक्षिपेत् । शतौपधानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रैश्च वेष्टेत् ॥ गुरमीणि च पुष्पाणि श्वेतानि परिवेष्येत् ॥ सर्वे समुद्राः
सरित्तलीर्यानि जलदा नदाः । आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ आवाह्य वारुणैर्मन्त्रेण च विधानतः । इमं मे वरुणे-
त्यनया वच्चायामीत्यृचा तथा ॥ त्वं नो अग्रइत्यज्ञया स त्वं न इति मन्त्रतः । आयेयकुम्भमारभ्य पूजां कुर्याद्यथाकमम् ॥
आनोमद्राःसूक्तं च भद्राशनेश्च सूक्तकम् । जज्ञा पुरुषसूक्तं च ऋद्रुद्राय ऋमाञ्जपेत् ॥ ईश्वरस्यामिपेकं च ग्रहपूजां च कारयेत् ।
पूजाकर्म सुनिर्गत्य होमं कुर्याद्विधानतः ॥ गृहसंस्थानदिग्भागे कुण्डं कुर्यान्मनोहरम् । विलारायामप्रातं च अरत्तिद्वयसं-
मितम् ॥ कुण्डकण्ठं परित्यज्य समन्ताद्गुलं ऋमात् । मेखलोच्छ्रायवित्सारैश्चतुस्त्रिंशद्गुलोच्छ्रितम् ॥ पश्चिमे मन्त्रमागे तु योनिं
कुर्याद्विधानतः । योनिं पद्गुलिं तिर्यग्दादद्गुलिर्दधिकाम् ॥ अक्षत्यदलसंकाशां किञ्चिन्निम्नापतां शुभाम् । कुर्यादाचारपर्यन्तं
सगृहोक्तविधानतः ॥ समिदाज्यचरुंश्चैन तिलमापांश्च सर्षपैः । अथत्पद्मश्यालाशसमिद्धिः सादिरैः शुभैः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा
अष्टोत्तरशतं तु वा । अष्टाविंशतिर्येतैश्च होमं कुर्यात्पृथक् पृथक् ॥ त्रैयम्बकेण मन्त्रेण तिलान्व्याहृतिभिः ऋमात् । ग्राह्य अपि च

होतव्या अस्मदुक्तविधानतः ॥ एवं क्रमेण होतव्यं होमशेषं समापयेत् । सर्वोत्कारयुक्तानां त्रयाणामभिषेचनम् ॥ चतुर्भिः कलशै-
रद्भिर्द्वैतुम्भसमन्वितम् । धौताम्नराणि धृत्वाथ कुर्यादाव्यावलोकरुनम् ॥ पूर्णाद्रुतिं च शुद्धयाद्यजमानः समाहितः । तत्सर्वं परया
भक्त्या ईश्वराय निवेदयेत् ॥ सर्वोत्कारसंयुक्तां सवत्मां गां पयस्विनीम् । प्रतिमां चस्रयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत् ॥ अन्येषां
चैव सर्वेषां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । तस्मादनेन विधिना वित्तशाल्यविवर्जितः ॥ एवं यः कुरुते शान्तिं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
मर्वन्कामानमप्नोति चिरजीवी सुखी भवेत्' इति ॥ इत्युत्तरगार्ग्योक्तकृष्णचतुर्दशीजननशान्तिः ॥

अथ सिनीयालीजननशान्तिः ॥—'सिनीवालयां प्रमृता स्याद्यस्य भार्या पशुस्तथा । गवाश्चमहिषी चैव शंक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥
ये सन्नि मकलाधान्ये स्वप्रसादोपजीविनः । वर्जयेतानशेषांस्तु पशुपशिसृगादिकान् ॥ कुहूमृत्युतिरत्यर्थं सर्वदोषकरी महत् । यस्य
प्रमृतिरेतेषां तस्यापुर्थननाशनम् ॥ नर्वगण्डममस्तत्र दोषस्तु प्रनलो भवेत् । शान्तिं विना विशेषेण परित्यागो विधीयते । परित्यागात्तत्र
शान्तिं कुर्याद्वीमान्निचक्षणः ॥—परित्यागादिति स्यन्लोपे पञ्चमी । परित्यागं कृत्वेत्यर्थः । तत्फलं तरक्षणार्थेन पुनरेवानुपालने ।
न त्यजेत्पण्डितो मोहादर्थोद्विजानतोऽपि वा ॥ तद्योगं नाशयेत्किञ्चित्सर्वं वा नाशमश्नुते । कल्पोक्तशान्तिः कर्तव्या शीघ्रं दोषाप-
शुचये ॥ रुद्रः शक्रश्च पितरः पूज्याः स्युर्देवताः क्रमात् ॥ कर्ममात्रसुवर्णेन तदर्थार्थेन वा पुनः । अथवा शक्तितः कुर्याद्वित्तशा-
ल्यविनर्जितः ॥ प्रतिमां कारयेच्छंभोश्चतुर्भुजसमन्विताम् । त्रिशूलरत्नहरदाभयहस्तां यथाक्रमम् ॥ श्वेतवर्णां श्वेतपुष्पां श्वेतवस्त्रां

शुभे स्थिताम् । त्रैयम्बकेण मन्त्रेण पूजां कुर्याद्यथाविधि ॥ इन्द्रधनुर्भुजो वज्राहुशचापासितायकः । रक्तवर्णो गजालढो यतइन्द्रे-
 तिमन्त्रतः ॥ पितरः कृष्णवर्णाश्च चतुर्हस्ता विमानगाः । यष्टयश्चन्द्रकण्डवभयस्यैव धारिणः ॥ येसत्यासथ मन्त्रेण पूजां
 कुर्याद्यथाविधि ॥ आप्तैर्षीं दिशमारभ्य कुम्भान्कोणेषु विन्यसेत् । तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं द्युतच्छिद्रसमन्वितम् ॥ तेष्वेव पञ्चगव्या-
 दान्तचन्मन्त्रैश्च निक्षिपेत् । कलौकशान्ति विधिरत्कुर्याच्छीघ्रं स्वशक्तितः ॥ गोदानं वस्त्रदानं च सुवर्णं चोर्वरां शुभाम् । दशदा-
 नानि चोक्तानि क्षीरमाज्यं गुडं तथा । आभ्यावेक्षणमेतानि तत्तन्मन्त्रैश्च कारयेत् ॥ यमिदं ज्यचरुद्रव्यैस्तिलमापैश्च सर्पैः ।
 अथन्यग्रप्रपालाशमिन्द्रिः सादिरैरपि । अष्टोत्तरशतं मुख्यं प्रत्येकं जुहुयात्ततः । त्रैयम्बकेण मन्त्रेण तिलान्वयाहृतिभिः पुनः ॥
 चतुर्भिः कलदर्युक्तं दृढकृम्भसमन्वितम् । शान्तिवत्कलशं कार्यमभियेकं च कारयेत् ॥ पितृमातृशिशूनां च अभिपिञ्चेत्तु वारुणैः ।
 संसृम्याभियेकं च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ अन्येषां चैव सर्वेषां ब्राह्मणानां च तर्पणम् । यथाशक्त्यनुसारेण द्विजवाचनपूर्वकम् । इति ॥

अथ दर्शनान्तिः ॥—‘अथातो दर्शजातानां मातापित्रोर्दरिद्रता । तदोपपरिहारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि नारदः ॥ पुण्याहं
 वाचयित्वादीं कृतसंस्त्वपूर्वकम् । कुण्डं वा खण्डिलं कुर्यात्तद्देशे स्थापयेद्वटम् ॥ तत्कुम्भे निक्षिपेद्रव्यं दधिक्षीरघृतादिकम् ।
 न्यग्रोद्योदुम्बराश्रय्याः मन्त्रतो निन्वकस्तथा ॥ एतेषां दृशमूलानां लगदीन्पल्लवांस्तथा । पञ्चरत्नानि निक्षिप्य बह्वयुगेन वेष्टयेत् ॥

मयं समुद्राः० ॥ आपोहिष्ठितिसृभिः कृपानलिसृभिलथा । यत्कचेदमृत्वा चैव समुद्रज्येष्ठा इत्यपि ॥ अभिमज्योदकं पश्चादग्नेः
 पूर्वप्रदेङ्गके । हरिद्रं रक्तकं चैव कृष्णं श्वेतं च नीलकम् ॥ एतेषां तण्डुलैश्चैव सर्वतोभद्रद्रुदरेत् ॥ दर्शस्य देवतायाश्च कुर्वात्सर्व-
 स्य रूपकम् । प्रतिमां स्वर्णजां नित्यं राजतां तात्रजां तथा ॥ सर्वतोभद्रमध्ये च स्थापयेद्दर्शदेवताम् । ग्रहवर्णं वस्त्रयुग्मं तद्वर्णं
 गन्धपुष्पकम् । आप्यायन्वति मन्त्रेण मविता पश्चात्पश्चात् ॥ उपचारैः समाराध्य ततो होमं समाचरेत् । ततो वह्निं प्रतिष्ठाप्य
 न्तुसंरूपनीदणम् ॥ आयुरारोग्यसिद्धयर्थं सर्वार्जजनदोषनिर्हरणाय च ॥ मातापित्रोः शिशोश्चैव
 मर्त्यारिष्टप्रधान्तये । नेपाभायुःश्रिये चैव शान्तिहोमं करोम्यहम् ॥ समिपथ चरुद्रव्यं क्रमेण शुद्धयाद्भृतम् । हुनेत्सविष्टमवेण
 गोमोधेनुं च मन्त्रतः ॥ एतमश्वैश्च प्रत्येकं हुनेदशोचरं शतम् । दर्शस्य देवताहोममष्टाविंशतिसंख्यया ॥ होममेवं च कृत्वाय
 त्रिध्यानागामिषेयनम् । श्रीमृक्कायुष्यमृक्ते च समुद्रज्येष्ठा इति क्रमात् ॥ एतर्भञ्जरीभियेकं मातापित्रोः शिशोस्तथा । ततः खिष्ट-
 रुद्रादि साड्योभोगं समापयेत् ॥ हिरण्यं स्वतं चैव कृष्णां धेनुं सदशिषाम् । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा तथा ॥
 ब्राह्मणान्भोजयेत्तत्र ऋारयेत्यन्तिनाचनम् इति ॥ इति नारदोक्ता दर्शजननशान्तिः ॥

अथ मूलनक्षत्रजननशान्तिः ॥—‘अथतः संप्रपश्यामि मूलजातहिताय च । मातापित्रोर्धनस्वापि कुलजातिहिताय च ॥
 त्यागो वा मूलजातस्य सादृशाद्भान्द्रदर्शनम् । अधुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते ॥ अदर्शनाद्वापि पितुः स तु तिष्ठेत्समा-
 प्तकम् । एवं च दुहितुर्नयं मूलजातकलं रुयेः ॥—ग्रन्थान्तरेषु कान्यायाः फलमन्यथाहुः—‘न याला हन्ति मूलधै पितरं मातरं

तथा । मूलजा यशुरं हन्ति व्यालजा च तदहनाम् ॥ माहेन्द्रजाग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदंबजा । शान्तिर्वा पुष्कला स्याचेचहि
 दोषो न कस्यचित् ॥ मुख्यकालं प्रश्यामि शान्तिहोमस्य यवतः । जातस्य द्वादशाहे वा जन्मक्षं वा शुभे-दिने ॥ समाष्टमे
 द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमादरात् । यदेव शान्तिकं कुर्यात्कर्म तत्र प्रचक्ष्महे ॥ सुसभे पुण्यदेशे तु मष्टपं कारयेद्बुधः । पुण्यभि-
 र्भित्तिर्लोचैः शोक्षितायां क्षितौ ततः ॥ तत्रोदकुम्भं मुशक्ष्णं रक्तं त्रणविवर्जितम् । बह्नावगुण्डितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥
 रुचिहोममायुक्तं चृतपट्टवसंयुतम् । स्वलिकोपरि विन्यस्य सधीरदुमपट्टवैः ॥ द्रोणव्रीहींश्च निक्षिप्य ऐशाने च निधापयेत् ।
 पञ्चरत्नानि निक्षिप्य सर्वोपधिसमन्वितम् । अचितं गन्धपुष्पावैः श्रीरुद्रं च सृशन्जपेत् ॥ षडङ्गसहितं सम्यक्तं जपेद्बुधसंज्ञया ।
 यदुचो रुद्रसूक्तैर्वा छन्दोगो रुद्रसार्माः ॥ एकादशाष्टत्रिंशत्संख्याया शक्तितो जपेत् । तत्राप्रतिरयं सूक्तं शतरुद्राजुवाककम् ॥
 रथामचं तथा पुण्यं च संख्याय द्वयं वा तदलागतः । त्रैयम्बकं जपेत्सम्यगष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ एकवारं तथा जापी पावमानीः सृशन्ज-
 पेत् । कुम्भप्रयं च संख्याय द्वयं वा तदलागतः ॥ श्रीरुद्रसैककुम्भं च सर्वमत्राभिमन्त्रितम् । अथान्यं च शुभं कुम्भं पूर्वैर्किल्-
 क्षणयुतम् । चतुःशतवर्णं कुर्यात्पञ्चवक्त्रं च तद्भवेत् ॥ बह्नावगुण्डितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा । पञ्चरत्नसमायुक्तमात्रपट्टवसंयुतम् ॥
 गजाधरश्यावल्मीकसंगमाद्भद्रगोकुलात् । राजद्वारप्रदेशाच्च नृदमानीय निक्षिपेत् ॥ कुम्भस्य नैर्ऋते देशे होमदेशं प्रकल्पयेत् ।
 गोमपालोपिते देशे कुर्यात्स्वण्डिलमुत्तमम् ॥ कृत्वाशिशुलपर्यन्तमुड्डेलादि स्वशाहया । पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा पूजां समाचरेत् ॥

पाठः—१ गणपतेर्वीणि कुम्भाणि । ६ त्रयैस्कुजालि तत्र तु ।

नक्षत्रदेवतारूपं सुवर्णेन प्रयत्नतः । निष्कमात्रेण वार्धेन पादेनाथ स्वशक्तितः ॥ प्रतिमां लक्षणेनकां कारयित्वा विचक्षणः । यद्वा
मूल्यं गुणार्णस्य स्थापयित्वा प्रपूजयेत् ॥ सुवर्णं गर्वदेवत्वं सर्वदेवात्मकोऽनलः । सर्वदेवात्मको विप्रः सर्वदेवभयो हरिः ॥ संस-
रोचिकेति श्यामं सुमुखं नरवाहनम् । रक्षोधिपं खड्गहस्तं दिव्याभरणभूषितम् ॥ प्रतिमापूजनार्थाय वखयुगं प्रकल्पयेत् । पङ्कजं
काण्येभ्रुगो रक्ताभैर्ब्राह्मिणीतण्डुलैः । चतुर्विंशदलोपेतं शुक्लैर्वा कर्णिकान्वितम् ॥ तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वा रौप्यमृन्मयम् ।
शुद्धवस्त्रेण संच्छाय तत्र मूलानि निक्षिपेत् ॥—मूलानि शतमूलानि । तदलाभे तु—विष्युक्रान्ता सहदेवी तुलसी च शतावरी ।
मूलानीमानि शृङ्गीयान्छतालाभे विशेषतः ॥ स्थापयेत्कर्णिकामध्ये वस्त्रगन्धाद्यलंकृतम् । कृचं हेमजलोपेतं कुङ्कुमीपधिसंयुतम् ॥
कुम्भोपरि न्यसेद्विडान्मूलनक्षत्रदेवताम् । अधिग्रस्यधिदेवौ च दक्षिणोत्तरदेशयोः ॥ अधिदेवं यजेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदेवताम् । निर्ऋतिं
पूजयेन्मध्ये मूलनक्षत्रदेवताम् ॥ पथान्प्रत्यधिदेवं तु पूर्वापाढाधिदेवताम् । ऐन्द्रादीशानपर्यन्तं चतुर्विंशतितारकाः ॥ उचरापाढ-
कशादि अत्राधान्तमर्चयेत् । स्वस्मन्प्रेरुष्या चापि नामभिर्वा प्रपूजयेत् ॥ खलिङ्गोक्तैः स्वमन्त्रैश्च प्रधानवितनयं यजेत् । पञ्चामृ-
तेन संस्त्राप्याराहनादिमिर्चयेत् ॥ उपचारैः षोडशभिर्गद्गा पञ्चोपचारकैः । रक्तचन्दनगन्धाद्यैः पुष्पैः कृष्णासितादिभिः ॥ मेघ-
शृङ्गादिभूषैश्च घृतदीपैस्त्वं च । सुरापोलिङ्गमांसाद्यैर्नवेधैरोदनादिभिः ॥ मत्सर्मांससुरादीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत् । सुरास्थाने
प्रदातव्यं क्षीरं मन्चयमिश्रितम् ॥ पायसं लवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत् ॥ उक्तगन्धाद्यलाभे तु यथालाभं समर्पयेत् । पुण्यान्तं
तु समम्यर्च्यं होमं कुर्याद्यथोदितम् ॥ निर्यापप्रोक्षणादीनि चरोः कुर्याद्यथाविधि । कुम्भाभिमन्त्रणं कुर्यादक्षिणेन करेण तु ॥

ऋषुभः । पापसेन त्रयोदशादृतीर्दुला आड्येन महाव्याहृतीर्दुला व्याहृतिभिस्त्रिलनीहीन्हाजयेत् ।] इला म्विटकृतं पश्चात्प्रायश्चित्तं
 त्मापयेत् ॥ आचार्यो यजमानो ना अग्नौ पूर्णाहुतिं कृनेत् । समुद्रादूर्मियूक्तेन प्राजापत्यऋचा तथा ॥ पूर्णावर्चिमत्तेषु एतैः
 पूर्णाहुतिं कृनेत् । एवं पूर्णाहुतिं द्रुला होमशेषं समापयेत् ॥ अभिषेकविधिं तस्यै सर्वाचार्यैर्द्वीरितम् । भद्रासनोपविष्टस्य यज-
 मानस्य ऋत्विजः । दारपुत्रममेतस्य कुर्युः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ अक्षीभ्यामिति सूक्तेन पात्रमानीभिरेत च । आपोहिष्टतिनवभिराप-
 ड्ढाद्भयेन च । महास्रावत्वृषेनापि देवसूतेति मन्त्रकः ॥ योसौ यज्ञधरो देवो महेन्द्रो गजनाहनः । मूलजातशिरोर्दोषं माता-
 पित्रोर्व्यपोहतु ॥ योसौ शक्तिधरो देवो हुतयुञ्जोपवाहनः । सप्तलिबध्व देवोऽग्निर्यमूलदोषं व्यपोहतु ॥ योसौ दण्डधरो देवो यमो
 महिषवाहनः । मूलजातशिरोर्दोषं व्यपोहतु यमः सदा ॥ योसौ सुव्रधरो देवो निर्मती राक्षसाधिपः । प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं
 गण्डान्वसंभनम् ॥ योसौ पाञ्चधरो देवो वरणध्व जलेध्वरः । नऋवाहः प्रचेताद्वो मूलोत्थानं व्यपोहतु ॥ योसौ देवो जगत्प्राणो
 मारुतो मृगवाहनः । प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं गलस्य शान्तिदः ॥ योसौ निधिपतिर्देवो गदाशुद्धाजिनाहनः । मातापिनोः शिशो-
 र्धनं मूलदोषं व्यपोहतु ॥ योसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी त्र्यपवाहनः । आश्लेषामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥ विघ्नेशः क्षेत्रपो
 दुर्गा लोकपाला नमग्रहाः । सर्वदोषप्रशमनं सर्वे कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥ तन्त्रंयोरभिषेकं तु सर्वदोषोपशान्तिदम् । सर्वकामप्रदं
 दिव्यं महालाना च महालम् ॥ वस्त्रान्तरितकुम्भाभ्यां पश्चात्तु श्रापयेद्दुधः ॥ ततः शुक्राभ्वरधरः शुक्रमाख्यातुलेपनः । यजमानो
 दक्षिणाभिस्रोपयेदस्त्रिगादिकान् ॥ धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय गवत्सकाष् ॥ निर्भक्तिप्रतिमां बह्वं कुम्भं हेम च दापयेत् ॥

ग्रहार्थरक्षप्रतिमाल्लक्ष्मणो भूध द्वापयेत् । श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनन्नाग्रयवतः ॥ तत्कुम्भवस्त्रप्रतिमालसौ दद्यात्प्रयवतः ।
 इतरेभ्योऽपि विभ्रैः शतया दद्यात् दक्षिणाम् ॥ उक्तालाम्भे ततो दद्यादाचार्यैः ब्रह्मकलिजाप् ॥ तत्तन्मूल्यं प्रदातव्यं शक्या वाथ
 प्रदापयेत् ॥ आचार्याय च यद्दत्तं तदर्थं ब्रह्मणो भवेत् । मदस्याय ब्रह्मणोऽर्थमृत्विग्म्यश्च तदर्थकम् ॥ गृहीयादाशिपस्तेभ्यः प्रण-
 म्याथ क्षमापयेत् ॥ दद्यादन्नं पायसादि ब्राह्मणान्भोजयेच्छतम् । अलाम्भे सति पञ्चाशदशकं तदलाभतः ॥ सर्वशान्तेश्च पठनं
 ब्राह्मणैराशिपलाया । गृही क्षमापयेद्विडात्रिकैः प्रीयतामिति ॥ विधाने चरितेऽस्मिस्तु ततः शान्तिर्भवेद्भुवम् ॥ गण्डान्तेऽप्येवं
 कृतं च पुण्याथं तद्दं देव तु । समाष्टकं द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमादरात् ॥ इत्युक्तं मनुना सम्यभूलजातहिताय च । मातापित्रोर्धे-
 नस्यापि वन्धुशोकोपशान्तये' इति ॥ इति मनुप्रोक्तमूलनक्षत्रजननशान्तिः ॥

अथाश्वेपाजननशान्तिः ॥—'आश्वेपायां तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यशेषतः । जातस्य द्वादशाहे च शान्तिर्द्वोमं समा-
 चरेत् ॥ अस्तंभये तु जन्मर्धे अन्यस्मिन्वा शुभे दिने । खालोऽभ्यङ्गादिभिलसिन्वरयेद्वृत्तिगादिकान् ॥ विभवे पञ्च कुम्भांस्तु
 द्वयं वा तदलाभतः । देवताभ्यापने चैरुमेकं रुद्राभिन्नये । मूलर्धोक्तप्रकारेण कुम्भे निक्षिप्य पूजयेत् ॥ गोमयालेपिते देशे
 पातार्थः परिशोभिते । पङ्कजं कारयेत्तत्र चतुर्विंशदलान्वितम् ॥ तण्डुलैः कारयेद्यद्वा रक्तपीतसितासितैः । कृष्णिकायां न्यसेद्वीमा-
 न्भ्यापयेत्तेषु कुम्भकम् ॥ आरुलशेषिनित्यनया कलशस्थापनं शुभम् । इमंमेगङ्गेमन्त्रेण पूरयेत्तीर्थनारिणा ॥ कुम्भं च वस्त्रगन्धाद्यैस्त-
 तन्मन्त्रैः प्रपूजयेत् । याः फलिनीरित्यनया क्षिपेद्वन्धीपथादिकम् ॥ कुम्भोपरिबन्ध्याने तु आश्वेपाप्रतिमां यजेत् । निष्कनिष्कार्थपा-

देवीं नारायिता स्वशक्तिः ॥ तत्तत्पूर्वोक्तनक्षत्रे दक्षिणोचरयोर्धजेत् ॥ ऐन्द्रादीशानपर्यन्तमन्वदक्षाणि पूजयेत् । मूलोक्तन विधानेन कुम्भयोरभिषेकणम् ॥ रुद्रं वा रुद्रकुम्भे तु पूर्ववच्छेषमाचरेत् । नमोऽस्तुसर्पेभ्यः पूजामत्र इतीरितः ॥ सर्पो रक्तलि-
नेत्रश्च द्विभुजः पीतवक्त्रः । फलकासिचरस्त्रीस्थो दिव्याभरणभूषितः ॥ एवं ध्यात्वा ततोऽभ्यर्च्य होमकर्म समाचरेत् । कर्तुः
शार्लोक्तमार्गेण आचार्यस्नायवाचरेत् ॥ अथेन्द्राद्यानपर्यन्तमुपलेपादि पूर्ववत् । छन्दोगा बहुचार्यैव तथान्ये तैत्तिरीयकाः । अग्नि-
सार्थमलेपं तु रुद्रैर्लोकमार्गतः ॥ होमं कुर्याद्विशेषेण आचार्यो ब्राह्मणैः सह । समिदाज्यचरुन्दुला गायत्र्याष्टशतं क्रमात् ।
गायत्र्या स्विष्टकृद्धोमं होमशेषं समापयेत् ॥ दारसुव्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववत् । अभिषिञ्चेत्तथाचार्यं ऋत्विग्भिः सहितस्ततः ॥
अभिमन्त्रितकुम्भाद्भिरभिषेचनमाचरेत् । तथा पौराणमद्वैधं पृष्ट्वैरभिषेचयेत् ॥ आक्षेपाश्रद्धजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।
आवृत्त्यातिकुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहत् ॥ योत्तौ त्रागीश्वरो नाम अधिदेवो बृहस्पतिः । मातापित्रोः शिशोर्धनं गण्डान्तं च
व्यपोहत् ॥ पितरः सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा । सार्पिनश्चत्रजातस्य विचं च श्रुतिवान्धवाच्च । एवं कृतेऽभिषेके तु सर्वशा-
न्तिर्भवेदुवम् ॥ ततः शुक्लाम्बरधरो यजमानः सुभूषितः । दक्षिणाभिल्लतो विप्रान्मूलवचं प्रपूजयेत् । शुक्तवज्रश्च विप्रेभ्यः स्वीकु-
र्वादाशिपो गृही ॥ इत्युक्तेन विधानेन सर्वादिष्टं व्यपोहति । सर्वकामार्थसिद्धिश्च वेदोक्तानुर्भविष्यति ॥ इत्युक्तं वेदशास्त्रार्थ-
सारमागमचोदितम् । मानवानां हितार्थाय मनुना सार्वकामिकम् ॥ अर्ण्यमन्नः—सर्पाधीद्य नमस्तुभ्यं नागानां च गणाधिप ।

गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वोरिष्टशान्तये ॥ मूलनक्षत्रवल्कुर्योत्सर्पगण्डे स्वनामतः' । इति ॥ इति मानवसंहितायामाश्लेषा-
नक्षत्रजनशान्तिः ॥ ॥

अथ ज्येष्ठानक्षत्रजनशान्तिः ॥—'सुखातीनं घृतिश्रेष्ठं गणं घृतिगणान्वितम् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा परिपन्नच्छ शौनकः ॥
ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतगण्डदोषविनिर्णयम् । तस्य शान्तिविधानं च वद मे मुनिसत्तम ॥ शौनकस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महाशुनिः ॥ दृशु
शौनक यत्नेन गण्डदोषविनिर्णयम् । तस्य शान्तिविधानं च यथावत्कथयाम्यहम् ॥ घटिकैका च मित्रान्ते ज्येष्ठादी घटिकाद्वयम् ।
तयोः संधिरिति द्वेयः शिशुगण्डः समीरितः ॥ प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठर्क्षे च तृतीयके । पादत्रये जातनरो ज्येष्ठेष्वत्र प्रजायते ॥ ज्ये-
ष्ठान्त्यपादजानस्तु पितृः स्वस्य विनाशनः । जायते नात्र संदेहो दशाहाभ्यन्तरे तथा ॥ ज्येष्ठर्क्षे कन्यका जाता हन्ति शीघ्रं धवाप्रजम् ।
तच्छान्तिं तस्य चस्यामि गण्डदोषप्रशान्तये ॥ मुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रतारावलान्विते । मृतकान्ते तथा कुर्याज्येष्ठाद्यान्ति विधानतः ॥
वस्त्राद्गुशधरं देवमेरावतगजान्वितम् । कुर्याच्छचीपतिं रम्यं देवेन्द्रं सुरनायकम् ॥ कर्षभात्रसुवर्णेन कर्षार्धेनाथ पादतः । तद्विधानेन
कुर्वीत विचाराख्यं न कारयेत् ॥ शालितण्डुलसंपूर्णं कुम्भस्योपरि पूजयेत् । इन्द्रायेन्दो मरुत्वत इति मन्त्रेण वाग्वतः ॥ गन्धपुष्पैर्भू-
पदीर्पनीनाभस्यनिवेदनः । पूजयेद्विधिना विप्रलोकपालगणान्वितम् । रक्तवस्त्रद्वयोपेतं पूजयेत्सुरनायकम् ॥ तत्र संस्थापयेत्कुम्भा-
शतुर्दिक्षु विशेषतः । पुण्योदकरसमायुक्तान्स्वपुग्माभिवेष्टितान् ॥ तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् । कुम्भेषु विन्यसेद्वी-
मान्पञ्चगव्यं ममन्नकम् ॥ पञ्चामृतं पञ्चरत्नं मृत्तिकाः सप्तसंख्यकाः । पञ्चदृक्षकपायांश्च पञ्चपल्लवकांस्तथा ॥ सुवर्णं कुशदूर्वाश्च

शतांशमपि क्षिपेत् । पूजयेद्द्वार्लोमत्रैः कुम्भान्धीमान्प्रयत्नतः ॥ संनोअग्रे जपेदादौ स तंनोपि द्वितीयकम् । समुद्रज्येष्ठा इति चैर्ममे गङ्गे चतुर्थकम् ॥ पूजयेद्दक्षपुष्पाधैश्चतुरः कलशानपि । जर्षं कुर्युः प्रयत्नेन मन्त्रैरेभिर्द्विजोत्तमाः ॥ आनोभद्रा जपेदादौ भद्रा अयोर्द्वितीयकम् । तृतीयं पुरुषसूक्तं च कटुद्राय चतुर्थकम् ॥ आचार्यो मूलमन्त्रेण जर्षं कुर्याद्विशेषतः । इन्द्रसूक्तं रुद्रजाप्यं जपे-
न्मृत्युजाप्यं ततः । इत्थं संपूज्य देवेन्द्रं वरुणं कुम्भसंस्थितम् । सुसंकल्पविधानेन होमकर्म ततश्चरेत् ॥ समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षस्य शतम-
ष्टोचरं तथा । सार्विषा चरुणा चैव मूलमन्त्रेण वाग्यतः ॥ हुनेजाप्यं च तेनैव यतइन्द्र मयेति च । तिलान्व्याहृतिभिर्द्वैत्वा शतमष्टो-
त्तरं पृथक् ॥ भार्याशिशुसमोपेतं यत्नमानं विशेषतः । अभिपेकं प्रकुर्यात् मृत्योरीरुणसंबिलैः ॥ समुद्रज्येष्ठादिमन्त्रैरिममे वरुणेति च ।
द्वौः शाल्तीत्यादिभिर्मन्त्रैरभिपेकं समाचरेत् ॥ अभिपेके निवृत्ते तु यत्नमातः समाहितः । शुक्लाम्बराणि धृत्वाथ कुर्या-
दाज्यावलोकनम् ॥ रूपरूपेतिमन्त्रेण चित्रं तच्चक्षुरेव च । देवतापुरतः स्थित्वा यूपदीपनिवेदनम् । दद्यादाचमनं मम्यस्ताम्बूलाद्यै-
तथैव च ॥ नमस्ते सुरनाथाय नमस्तुभ्यं शचीपते । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गण्डदोषप्रशान्तये ॥ कार्यं यत्पूजकादीनां कारितं
यत्फलं तुभ्यम् । लब्ध्या तु तत्फलं सर्वं देवेन्द्राय समर्पयेत् ॥ आचार्याय च गां दद्यात्सुशीलां च पयस्विनीम् । रक्तवर्णां वस्त्र-
युतां सर्वलंकारभूषिताम् ॥ वस्त्रयुग्मपिधानां च प्रतिमां च सदक्षिणाम् ॥ यक्षगन्धर्वसिद्धैश्च पूजितोसि शचीपते । दानेनानेन
देवेश गण्डदोषं विनाशय ॥ अष्टोत्तरशतं तत्र कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । तेभ्योपि दक्षिणां दद्यात्प्रणिपत्य क्षमापेयत् ॥ इमां कृत्वा
ज्येष्ठाशान्तिं यथाविध्युक्तमार्गतः । गण्डदोषं विनिर्जित्वा आयुष्मान्जायते नरः ॥ इत्युक्तं बृहद्गणर्षेण शौनकाय विशेषतः ।

ज्येष्ठानध्वसंभूतगण्डदोषप्रशान्तये ॥ अज्ञानाद्वाधवा ज्ञानाद्द्वैकल्यात्साधनस्य च । यन्न्यूनमतिरिक्तं वा तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि' इति ॥
इति घृदगाग्नीकज्येष्ठानध्वजननशान्तिः ॥

अथैकनध्वत्रजननशान्तिः ॥—'एकसिन्धेय नक्षत्रे आत्रोर्वी पितृपुत्रयोः । प्रमृतिधित्तयोर्धृत्युर्भवेदेकस्य निश्चयः ॥ शौन-
कोहं प्रसृत्यामि नतर्विम्यस्य शान्तिकम् । मातृनध्वत्रजातस्य मात्ररिष्टं तथैव च ॥ पितृनक्षत्रजातस्य पित्ररिष्टं भवेद्भुवम् । तत्र-
ध्वने पादयुक्तं तत्र जातं त्रिशुं त्यजेत् ॥ तस्य नक्षत्रजातस्य न श्रोतव्यो ध्वनिः पितुः । जातस्य द्वादशाहे तु जन्मर्धे वा शुभे
दिने ॥ गोघृतरप्रमवं कुर्याद्दोदानं च ततः परम् । सर्वोरिष्टविनाशाय गोघृत्प्रसवो भवेत् ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि शान्तिकर्म
विधानतः । गृहसंशानदिग्भागे होमवेद्यं प्रकल्पयेत् ॥ तस्मादीशानदिग्भागे गोमयालेपिते शुभे । त्रीद्विराशि च निक्षिप्य स्थाप-
येद्वरणं घटम् ॥ आचार्यं वरयेत्तत्र शान्तिकर्मणि कोविदम् । पुण्याहं वाचयित्वा तु नवग्रहपुरःसरम् ॥ कुम्भद्वयं च निक्षिप्य
पूरयेद्विर्मलोदकम् । पञ्चगव्यं पञ्चरवं पञ्चतमपञ्च पण्डवान् ॥ कुशकूचं च निक्षिप्य मृदोपधिविधानतः । तदक्षदेवतारूपं प्रतिमां
कारयेद्युवः ॥ निष्कमाश्रमुवर्णेन पादेनाय स्वशक्तिः । प्रतिमां कारयित्वा च यजमानस्तु ऋत्विजा ॥ धान्योपरि न्यसेत्पात्रं बल-
युग्मेन वेष्टयेत् । तत्रध्वोक्तमन्त्रेण अर्चयेत्कलशोपरि ॥ उपचारैः षोडशभिर्जपेत्तद्विष्णुमन्त्रकम् । त्रैयम्बकेन मन्त्रेण रुद्रकुम्भं स्पृशन्ज-
पेत् ॥ कुम्भस्य पथिमे देशे स्पण्डिले समलंछते । अन्वाधानादिकं कर्म आग्नेयागान्तमत्सरेत् ॥ तत्रक्षत्रोक्तमन्त्रेण समिदाज्यचरु-
न्दुनेत् । अष्टोत्तरसहस्रं तु अष्टोत्तरशतं तु वा ॥ मृत्युंजयेन मन्त्रेण तिलमष्टोत्तरं शतम् । गायत्र्या च हुनेत्तत्र पूर्वार्धे शतसंख्यया ॥

अष्टाविंशतिमं वा होमं कुर्याद्विधानतः । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥ भद्रासनीपविष्टस्य अभिषेकं समाचरेत् ।
 आचार्यो मूलमन्त्रेण क्रतुसिग्भिः सह मार्जयेत् ॥ आपोद्विष्टं सृक्तेन अर्धाभ्यामिति सूक्ततः । तत्रक्षत्रोक्तमन्त्रेण पावमानीभिरैव च ॥
 समुद्रज्येष्ठा इत्यादिमन्त्रैर्वाभिषेचयेत् । अभिषेकाहुतं वस्त्रमाचार्याय निवेदयेत् ॥ आचार्याय च गां दद्यात्सुशीलां च पयस्वि-
 नीम् । अशोपकरणं सर्वमाचार्याय निवेदयेत् ॥ इति शान्तिं न कुर्याच्चित्पम्मासान्मृत्युमाहुयात् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्या-
 दथ्याविधि ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चादाशिशो वाचयेत्ततः ॥ इति द्यौनकीये एकनक्षत्रजननशान्तिः ॥

अथ नक्षत्रगण्डान्तजननशान्तिः ॥—‘अश्विनीमघमूलादौ निपट्टनवनाडिकाः । रेवतीसर्पशक्रान्ते मासाय ऋतुसायकाः ॥
 अश्विनीमघमूलादौ नाडिकाद्वितयं तथा । रेवतीसर्पशक्रान्ते नाडिकाद्वितयं तथा ॥ अधिनीमघमूलानां पूर्वार्धे वाधते पिता ।
 पूषाद्विदशकृपार्धे जननी वाच्यते शिशोः ॥ पितृमथ दिवाजातो रात्रिजातस्तु मातृहा । आत्महा संध्ययोजीतो नास्ति गण्डे
 निरामयः ॥ सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते । वर्जयेद्दर्शनं रावं तत्र पाण्मासिकं भवेत् ॥ तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि
 सोममन्त्रेण यक्तिमान् । कांस्यपात्रं प्रकुर्वीत पलैः षोडशभिर्नवम् ॥ अष्टाभिश्च चतुर्भिर्वा द्वाभ्यां वा शोभनं तथा । तन्मध्ये
 पापसं शङ्खे नचनीतेन शूरिते ॥ राजतं चन्द्रमर्चेत सिवपुष्पमहस्रकैः । दैवज्ञः क्षीमवासास्तु शुक्रमाल्याम्बरचित्तः ॥
 नोगोऽहमिति संचिन्त्य पूजां कुर्याद्विदन्द्रितः । जपेत्साहस्रकं मंत्रं श्रद्धानः समाहितः ॥ आप्यायस्वेति मन्त्रेण पूजां कुर्यात्समा-

हितः । दद्याद् दक्षिणामिथां गण्डदोषप्रशान्तये ॥ शुक्रं वा ईश्वरं चैव ताम्रपात्रसमन्वितम् । गण्डदोषोपशान्त्यर्थं दद्याद्देवदिविदे शुचिः' इति ॥ इति नद्यत्रगण्डान्तजननशान्तिः ॥

अथ तिथ्यादिगण्डान्तजननशान्तिः ॥—'अयुक्तेतरजातस्य सूतकान्तदिनेऽथवा । शान्तिं शुभेऽह्नि वा कुर्यात्तावत्पुत्रं न लोकेयेत् ॥ तिथिगण्डे सनद्गार्ह नाक्षत्रे धेनुरुच्यते । काञ्चनं लग्नगण्डे तु गण्डदोषो विनश्यति ॥ आद्यभागे पितुर्गण्डे प्रयाणामभियेचनम् । इतरत्र शिशोर्मातुरभियेकं च कारयेत् ॥ उत्तरे तिलपात्रं स्यात्पुष्ये गोदानमुच्यते । अजाप्रदानं त्वाष्ट्रे च पूर्वापादे च काञ्चनम् ॥ उत्तरातिष्यचिन्नासु पूर्वापादोद्भवस्य च । कुर्याच्छान्तिं ग्रथवेन नक्षत्राकारकं युधः ॥ सुवर्णेन तदर्धेन यथात्रिगतुमारतः । नद्यत्रापिपते रूपं कृत्वा वसुद्वयान्वितम् । वरुणस्वार्चनं कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ त्रतीपथानि रत्नानि मृत्परस्परङ्गसंपुलम् । पूजान्ते ममिदन्नाग्न्येर्होमं तिलयैस्त्वथा ॥ नतः पूर्णाहुतिं कृत्वा वेदाध्यायिकुडुग्मिने । उत्तराप्रथमे पादे तिलपात्रं तर्पणं च ॥ तिष्ये तु गां सप्तमां च सुशीलां च पथक्षिणीम् । अलां चित्रासु वै दद्यात्पूर्वापादे तु काञ्चनम् ॥ यवांश्च त्रीहियापांश्च तिलमुद्रान्द्राद्रापयेत् । यथाविशानुसारेण कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ पितुरायुष्यदृढ्यर्थं शान्तिं तत्र समाचरेत् ॥ एवं च तुलने गम्यरु शान्तिकर्तुं समाहितः । न दोषैर्लिप्यते नूनं पत्रपत्रभियाम्मना ॥ आयुरारोग्यमैर्धर्म्यं संयामोति दिनेदिने । कथान्यममृद्दि च पुत्रपौनममृद्दिमान्' इति ॥ इत्युत्तरगार्ग्योक्ततिथ्यादिगण्डान्तजननशान्तिः ॥

केपु दिनक्षयादिमर्ष्यगण्डान्तगान्तिः ॥—'अथातः संप्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः । गण्डान्तानां च नामानि महादोषरु-

राणि च ॥ दिनत्रये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिर्नष्टती । शूले गण्डेऽतिगण्डे च परिधे यमवण्टके ॥ कालगण्डे मृत्युयोगे दग्धयोगे
 सुदारुणे । तस्मिन्गण्डदिने शस्त्रे श्मृतिर्यदि जायते ॥ अतिदोषफरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति । विचार्ये तत्र देवज्ञं शान्ति
 कुर्याद्यथाविधि ॥ यजनं देवतानां च ग्रहाणां चैव पूजनम् । दीपं शिवालये मत्स्या घृतेन परिकल्पयेत् ॥ अभिषेकं शंकराय
 अश्वत्थस्य प्रदक्षिणम् । आयुर्वृद्धिकरं कार्यं सर्वादिविनाशनम् ॥ गुरुद्वैवतधिप्राणां पूजनं गोत्रवर्धनम् । पुष्टयायुस्तुष्टिसिद्धयर्थं-
 मभीष्टफलमिदमे ॥ सर्वादिहरार्थाय ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥ शिवाय विधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः । अष्टण्डं गोघृतेनैव स वै
 मृत्युं जयेन्नरः ॥ विष्णुमूर्तिं महापुण्यमश्चर्यं श्रीकरं तथा । प्रदक्षिणं नरो मत्स्या कृत्वा मृत्युं जयं जपेत् ॥ सर्वसंपत्समृद्धयर्थं
 नित्यं कल्याणशुद्धये । अभीष्टफलसिद्धयर्थं कुर्याद्राक्षणमोजनम् ॥ अभिषेकं शिधे शान्ति कृत्वा मत्स्या नरोत्तमः । अकालमृत्युं
 निर्वृत्य दीर्घायुर्जायते नरः ॥ गाणपत्यं पुलक्यं सौरं मृत्युं जयं शुभम् । शान्तिजाप्यं रुद्रजाप्यं कृत्वा मृत्युं जयी भवेत् ॥ मूले
 पा सार्वगण्डे वा कुर्यादेतानि यत्नतः । आयुर्वृद्धिकरार्थाय गण्डदोषप्रशान्त्ये' इति ॥ इत्युत्तरगार्ग्योक्ता सर्वगण्डान्तजननशान्तिः ॥

अथ वैधृतिव्यतीपातसंक्रान्त्यादिजननशान्तिः ॥—'अथातः संप्रवक्ष्यामि शौनकः शान्तिश्रुतमाप्तम् ॥ वैधृतौ च व्यतीपाते
 महादोषोऽभिजायते ॥ कुमारजनमकाले तु व्यतीपातश्च वैधृतिः । संक्रमश्च खेत्तत्र जालो दारिद्र्यकारकः ॥ दारिद्र्यं च महादुःखं
 व्याधिपीडां महद्भयम् । अश्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ स्त्रीणां च श्लोकदुःखं च सर्वनाशकरो भवेत् । शान्तिर्वा
 पुफला कार्या तत्र दोषविनाशिनी ॥ गोयुलप्रसवं कुर्याच्छान्तिं चापि प्रयत्नतः । जपाभिषेकदानानि होमानपि विशेषतः ॥

नवग्रहमसं कुर्यात्स द्रोपप्रशान्तये । प्रथमं गोशुश्राजन्म ततः शान्तिं समाचरेत् ॥ गृहस्य पूर्वदिग्भागे गोमयेनोपलिप्य च ।
अलंकृते शुद्धदेशे ग्रीहिराशिं प्ररुल्पयेत् ॥ पञ्चद्रोणमितं धान्यं तदर्धं तण्डुलं तथा । तदर्धं तु तिलैः कुर्यादन्योन्योपरि कल्पयेत् ॥
द्रव्यत्रितयराज्ञो तु अष्टपत्रं लिखेद्बुधः । पुण्याहं वाचयित्वा च आचार्यं वृणुयात्पुरा ॥ आचारवन्तं धर्मज्ञं कुलीनं च कुडुम्बिनम् ।
मन्त्रतत्रार्थतत्त्वज्ञं शान्तिकर्मणि कोविदम् ॥ पञ्चाङ्गभूषणं दद्यात्पट्टवस्त्राङ्गुलीयकम् । राशौ प्रतिष्ठितं कुम्भमत्रणं सुमनोहरम् ॥
तीर्थोदकेन संपूर्य समृद्धीपथिपट्टवम् । सगज्यं गन्धरत्नं च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ (तस्योपरि न्यसेत्पात्रं मूष्मवस्त्रेण संयुतम् ।)
प्रतिमां स्वापयेद्दीमान्साधिप्रत्यधिदेवताम् । चन्द्रादीत्याकृती पार्श्वे मध्ये वैश्रुतिमर्चयेत् ॥ एवमेव व्यतीपातशान्तौ संक्रमणस्य
तु । भानोरुचरतो रुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत् ॥ निष्कभात्रेण वार्येन पादेनापि स्वशक्तितः । प्रतिमां कारयेद्दीमांस्तत्तद्वृणुणल-
क्षिताम् ॥ प्रतिमापूजनार्थीय वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ अर्धिदवं भवेत्सूर्यधन्द्रः प्रत्यधिदेवता । तत्तद्याहृतिपूर्वेण तत्तन्मन्त्रेण
पूजयेत् ॥ त्रैयम्बकेण मन्त्रेण प्रधानप्रतिमां यजेत् । उत्सूर्य इति मन्त्रेण सूर्यपूजां समाचरेत् ॥ (आप्यायत्येति मन्त्रेण
सोमपूजां समाचरेत् ।) उपचारैः षोडशभिर्यद्वा पञ्चोपचारकैः । अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैः फलनेवेद्यमर्पयेत् ॥ मृत्युंजयेन मन्त्रेण
प्रधानप्रतिमां यजेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा । अष्टाविंशतिधा वापि प्रजप्याथ स्वशक्तितः ॥ सर्व-
सीरं प्रजप्याथ सोमार्थं सोममन्त्रतः । आनोभेद्रेति मूक्तं च मद्राअमेध मूक्तकम् ॥ जपेद्य पीरुपं मूक्तं त्रैयम्बकमतः परम् ।
इन्मं स्पृष्ट्वा चतुर्दिशु जपं कुर्युरथलंजः ॥ कुम्भस्य पथिमे देशे स्पण्डिलेऽग्निं प्ररुल्पयेत् । स्वगृहोक्तविधानेन कारयेत्संस्कृतानलम् ॥

श्रेयन्मंत्रेण मंत्रेण ममिदाग्यचरुन्दुनेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा । अष्टाविंशति वा कुर्यात्स्वशशक्त्यनुसारतः ॥
 मृत्युंजयेन मंत्रेण तिलहोमं समाचरेत् । ततः श्लिष्टकृतं-हुला अभिषेकं समाचरेत् ॥ समुद्रज्येष्ठामृक्तेन आपोहिष्टावृचेन वा ।
 अक्षीभ्यामिति वृक्तेन पावमानीभिरैव च ॥ श्रेयन्मंत्रेण उत्सूर्यं आप्यायस्वेतिमन्त्रतः । सुरास्त्वामिति मन्त्रेण अभिषेकं समाचरेत् ॥
 अभिषेकानुनं वरमानार्पायि प्रदापयेत् । श्रेतवस्तवरो भूत्वा भूषणार्धरलंकृतः । यजमानः स्त्रिया युक्त आज्यावेक्षणमाचरेत् ॥
 आचार्यं पूजयेत्पथादसहस्रमाहुलीयकः । गोदानं वरुदानं च सर्णदानं विशेषतः । प्रच्छादनपटं दद्यात्ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 ज्ञापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणामिथ तोषयेत् । दीनान्धकृष्णादिभ्यः प्रदद्याद्दूरिदक्षिणाम् ॥ ब्राह्मणान्शतसंख्याकान्युष्टाद्वैभो-
 जंगतः । वन्युभिः सह भुञ्जीव यथाविचानुसारतः ॥ एवं यः कुरुते मत्सो न स दुःखमवाप्नुयात् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं माता-
 पित्रोः सिद्धोरपि ॥ सर्वदुःखनिवृत्तिः स्वात्पुत्रपौत्रप्रवर्धनम् । सर्वान्कामानवाप्नोति सुखी भूत्वा चिरं वसेत्' इति ॥ इति शौनकीये
 वैश्वतिष्यनीपातसंज्ञान्वितजननशान्तिः ॥

अथ प्रहणजननशान्तिः ॥—'ग्रहे चन्द्रस्य सूर्यस्य प्रभृतिर्यदि जायते । व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥ इत्थं
 संजायते यत् तस्य मृत्युर्न संशयः । व्याधिपीडा च दारिर्यं शोकश्च क्लृप्तो भवेत् ॥ [शान्तिं तेषां प्रवक्ष्यामि नराणां हितका-
 म्यया । यन्निवृत्ते विदोषेण ग्रहणं संश्रजायते ॥ तद्व्याधिपते रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् । यथाशक्त्यनुसारेण विचक्षात्यं न कारयेत् ॥]
 सूर्यग्रहे सूर्यरूपं गुरोर्णेन व्यशक्तितः । चन्द्रं चन्द्रग्रहे धीमात्राजनेन विशेषतः ॥ राहुरूपं प्रकुर्यात् नानेनैव विचक्षणः । नागेन

भीसेन । युचां देशे प्रयत्नेन गोमयेन प्रलेपयेत् ॥ तस्योपरि न्यसेद्वीमान्प्रवहसं सुशोभनम् । त्रयाणां चैव रूपाणां स्थापनं तत्र
 कारयेत् ॥ रक्ताद्यतं रक्तगन्धं रक्तपुष्पाम्बरादिकम् । मूर्यग्रहे प्रदातव्यं मूर्यप्रीतिकराय च ॥ श्वेतवह्नं श्वेतमाल्यं श्वेतगन्धाक्षता-
 दिकम् । चन्द्रग्रहे प्रदातव्यं चन्द्रप्रीतिकराय च ॥ राहवे चैव दातव्यं कृष्णपुष्पाम्बरादिकम् । दद्यान्नक्षत्रनाथाय श्वेतगन्धानु-
 लेपनम् ॥ मूर्यं संपूजयेद्वीमानाकृष्णेनेति मन्त्रतः । चन्द्रग्रहे तथा सम्यगाप्यायश्लेति मन्त्रतः ॥ स्वर्मानोरिति मन्त्रेण राहुं यन्त्रेण पूज-
 येत् । एतं संपूजयेद्वीमान्ममिन्द्रिधार्कसंमनैः ॥ चन्द्रग्रहे च पालाशैः समिन्द्रिर्जुहुयात्ततः । दूर्वाभिर्जुहुयाद्वीमान्नाहोः संप्रीणनाय
 च ॥ ममिन्द्रिर्वसृश्रोत्र्येभ्योऽय जुहुयाद्दुधः । आज्येन चरुणा चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः ॥ पञ्चगव्यैः पञ्चरसैः पञ्चलक्ष्मणपण्डवैः ।
 जलैरपिधरुर्लक्ष्य सहितैः कलयोद्भवैः ॥ अभिषेकं प्रकुर्यात् यजमानः प्रयत्नतः । सर्वैर्वारुणसंभृतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः । इमं-
 भेगङ्गे परतल्लक्ष्मणायामीति मन्त्रतः ॥ अभिषेके निरुत्ते तु यजमानः समाहितः । आचार्यं पूजयेत्पश्चात्सुशान्तो विजितेन्द्रियः ॥
 तप्तं दद्यात्प्रयत्नेन मन्त्रया प्रतिष्ठितत्रयम् । दक्षिणाभिश्च संयुक्तं यथाशक्त्यनुसारतः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु प्रणिपत्य क्षमा-
 पयेत् । तेभ्योपि दक्षिणां दद्याद्यजमानः समाहितः ॥ अनेन विधिना शान्तिं कृत्वा सम्यग्विशेषतः । अकालमृत्युं शोकं च
 व्याधिपीडां च नाशुयात् ॥ मौल्यं सौमन्यं नित्यं सौभाग्यं च लभेन्नरः ॥ इत्थं ग्रहणजातानां सर्वारिष्टविनाशनम् । कथितं
 मार्गवेद्यापि शीतराज महात्मने' इति ॥ इति शौनकेऽपि ग्रहणजननशान्तिः ॥

अथ विषयटिकाजननशान्तिः ॥—दृढगर्भः—'विषमांडीपु संजातः, पितृमातृभ्रान्तात्मनाम् । नाशकृद्विषयहाद्यैः कुरे

लप्रेऽष्टमेषि वा । तदोपपरिहारार्थं शान्तिरुर्म समाचरेत् । रुद्रो यमोऽग्निर्मृत्युश्च देवताः परिकीर्तिताः ॥ सुवर्णेन यथाशक्ति त-
 तःक्षणसंयुताः । प्रतिमाः कारयिताथ आढर्कूर्वादिभिः स्थले ॥ स्थण्डिलं परिकल्प्याथ कुम्भमौपधिसंयुतम् । जलैः संपूर्य संस्थाप्य
 मृदादि प्रक्षिपेत्ततः ॥ यत्प्रद्वयेन संवेष्ट्य पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् । कुम्भोपरि तु संस्थाप्य चतस्रः प्रतिमास्ततः ॥ तत्तन्मन्त्रैश्च संपूज्य
 गन्धपुष्पोपहारैः । ऋद्रुद्रायेति मन्त्रेण यमायसोममित्यथ ॥ अग्निर्मूर्धेति मन्त्रेण परंमृत्यो इतित्यथ । एतश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च क्रमादचेल्लुनेचतः ॥
 नमिगन्धुतद्रव्यैः प्रत्येकं च यथाक्रमम् ॥ ऋत्विग्भिश्च सहाचार्यो हुनेददत्सहस्रकम् । अष्टोत्तरशतं वाथ अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 तत्तल्लिङ्गैर्हुनेद्देवान्तरन्मन्त्रैश्च फल्पवित् । ततोऽभियेचयेद्देव मन्त्रैः पौराणिकैः क्रमात् ॥ ग्रीयतां भगवानीशः पिनाकी सर्वतोमुखः ।
 वन मूर्तिप्रदानेन ममलामीष्टदो भव ॥ इंपत्नीनो यमः कालो दण्डहस्तः प्रसन्नधीः । रक्तदृक्पाशमृत्कृष्यो महिपत्यः शिवं कुरु ॥
 पित्रभूतमयुक्तेभ्यः पित्राध्याहारुणोऽरुणः । छागस्यः साक्षमूत्रश्च सप्तार्चिः शक्तिधारकः । एवं मूर्तिप्रदानेन मम पापं विना-
 श्य ॥ दंष्ट्राकरालवदनो नीलाञ्जनसमाकृतिः । रुस्यङ्गासिग्दापाणिर्द्व्युत्सुर्मा पातु सर्वदा ॥ दानमेवंविधैर्भर्त्रैर्यथाविधि
 यमाहितः । गोभूदिरप्यसत्सु आचार्यं पूजयेत्सुधीः । एवं कृते विधानेन विपदोपः प्रशाम्यति' इति ॥ इति वृद्धगायर्योक्त-
 विषयटिकाजननशान्तिः ॥

अथ यमलजननशान्तिः । तत्र कारिका—'अथ यस्य यथुर्गौर्वा जनयेचेदमो वतः । स मरुद्ग्रन्थं कुर्यात्पूर्णाहुतिमथापि वा'
 इति । अत्र नालणम्—'वदाहुर्ये आहिताभिर्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽप्ये मरुत्सते त्रयोदश-

कपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाचये मरुतो यस्याहि क्षेपराइवेदचरमा अहेवेत्याहुतिं चाहवनीये जुहुयादग्नये मरुतते स्याहेति
मा तत्र प्रापधितिः' इति । कात्यायनयज्ञेषु — 'अथातो यमलविधिं ब्याल्यास्यामो यस्य भार्यो गीर्वासी बडवा वा विकृतिं
जनयेत्तदा शान्तिं कुर्यात्पूर्णे दशहे स्वस्तिवाचनं चतुर्णां क्षीरदुग्धानामभ्यथवटोदुम्बरस्रक्षणां कपायेण देवदारुगौरसर्पैर्हिरण्यस-
हितदूर्वाङ्गुरैश्च पञ्चपल्लवैः पुष्पोदकैश्चाष्टौ कलशान्संपूज्य वस्त्रगन्धाधृतस्तानलंकृत्य सर्वोपचारैः संपूज्य दम्पती स्नापयेदापोहिष्टेति
तिष्ठमिः शंनोदेवीरिति पङ्क्तिः समुद्रज्येष्ठा इति चतस्रमिः स्नापयित्वालंकृत्य तौ दंपती दर्भपूजेश्चेत्त आचार्यो भारतस्थालीपाकं
श्रपयित्वा इन्माधानाघ्राज्यभागान्नं कृत्वा अग्नये स्वाहा पवमानाय० मरुद्राः० मृत्युपवै० ब्रह्मणे स्वाहा मृत्युंजयाय अग्नये स्विएकृते
स्वाहा इत्यादिभिर्हुत्वा स्विएकृदादिहोमशेषं समापयेत्' इति ॥ इति कात्यायनोक्तयमलजननशान्तिः ॥

अथ प्रसववैकृतजननशान्तिविधिः ॥ — 'अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा विकृतप्रसवाथैव धूमप्रसवनास्तथा ॥
अमानुयांश्च सण्डांश्च अज्ञातव्यज्जनांस्तथा । हीनाङ्गानधिकान्नांश्च जनयन्ति यदि स्त्रियः ॥ पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ निर्वात्स्येचाक्षुपतिः स्वराष्ट्रात् स्त्रियश्च पूज्याश्च ततो द्विजेन्द्राः । चिकित्सनैर्ब्राह्मण-
तर्पणैश्च ततोऽस्य शान्तिं समुपैति पापात्' इति ॥ इति प्रसववैकृतजननशान्तिः ॥

अथ सदन्तजननशान्तिः ॥ — तत्र पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः — 'दन्तजनमनि बालानां
लक्षणं तन्निरोध मे । उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते च त्रिशोर्द्विजाः ॥ द्विजा दन्ताः । दन्तैर्वा सह यस्य स्वात्मन्म भार्गवसत्तम ।

बालं पित्रं साधु त्वादेदात्मानमेव वा ॥ तत्र शान्तिं प्रयश्यामि तन्मे निगदतः शृणु । गजपृष्ठगतं बालं तैस्तथा स्थापयेद्विजः ॥ तद्वारे तु धर्मः काञ्चने तु वरामने । तदमात्रे गजामात्रे । सर्वोपधेः सर्वगन्धर्वीजैः पुण्यैः फलेस्तथा ॥ पञ्चगव्येन रक्षेद्युष्णिक्काविष आणव ॥ ग्वालीपाकेन धानारं पूजेचदगन्तरम् । सप्ताहं चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥ अष्टमेऽहनि चित्राणां तथा देया च दक्षिणा । काञ्चनं रजतं वा च सुवं चात्मानमेव वा ॥ दन्तजन्मनि सामान्ये शृणु स्थानमतः परम् । भद्रास्तने निवेदनेन मूर्तिं मूलान्तर्लया ॥ सर्वोपधेः सर्ववीजैः सर्वगन्धैस्तथैव च । स्थापयेत्पूजेचात्र वह्निं सोमं समीरणम् ॥ समीरणो वायुः । परंतांशु नया स्यातान्देवदेवं च केशवम् ॥ एतेषामेव बुहुयाद्भृतमशौ यथाविधि । ब्राह्मणानां च दातव्या यथा-नगण्य दक्षिणा ॥ नतः स्यलं कृतं बालमास्तने तूषयेद्येव । पूज्याश्च विधिना नार्यो ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा' इति ॥ इति पञ्च-गुणोक्तदन्तजननशान्तिः ॥

अथ पञ्चमारिष्टजननशान्तिविधिरभिधीयते—'जातस्य पञ्चमे लगे मूर्धोदिग्रहसंस्थिते । पित्रादीनामरिष्टं तु कुर्वन्ति च पयाक्रमम् ॥ रविष्य पितरं हन्ति मातरं च शशी तथा । आतरं भूमिपुत्रस्तु मातुलं चन्द्रजस्तथा ॥ गुरुर्मौतामहं तदद्भ्युस्तद्वत्पि-तानरम् । शनी राहुः शिशुं हन्ति शिसी आतरमेव च ॥ तदोपपरिहारार्थं शान्तिं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ जातस्य द्वादशाहे वा जन्मर्शे रा गुणे दिने । स्यस्तादिनाचनं कृत्वा आचार्यं परयेत्ततः ॥ गृहसंशानदिग्भागे गोमयेनोपलिच्य च । वीहींस्तत्र विनिश्चिष्य यथा-रिपाजुपात्रः ॥ तस्योपरि न्यसेन्गुम्भं अन्नं तन्तुवेष्टितम् । आकलत्रेऽपि त्वनया कलत्रव्यापनं भवेत् ॥ शुद्धोदकेन संपूर्णं नदी-

मावाहेत्ततः । पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक्पञ्चपल्लवान् ॥ सर्वांग्यथीः सर्वसृष्टस्तत्तन्मन्त्रेण निक्षिपेत् । तत्तद्वर्णमयं वस्त्रं कुम्भो-
 परि निधाय च । प्रधानस्वार्धमानेन अधिप्रत्यधिदेवते ॥ अधिप्रत्यधिदेवो च दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः । ग्रहातिथ्योक्तमार्गेण आवाहन-
 पुरःसरम् । उपचारैः षोडशमित्ततन्मन्त्रैर्यथाविधि ॥ श्रीमूक्तं रुद्रमूक्तं च प्रहमभ्रान्स्पृशन् जपेत् । अष्टोत्तरशतं कुर्यादष्टाविंश-
 तिमैव वा । ततो होमं प्रकुर्यात् आचार्यो ब्राह्मणैः सह । स्वगृहोक्तविधानेन कुर्यादग्निसुखं ततः ॥ तत्तत्समिद्धिधर्वाग्न्यैरष्टोत्तरशतं
 क्रुनेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टाविंशतिमैव वा ॥ होमशेषं समाप्याथ अभिषेकं तु कारयेत् । मातापित्रोः शिशोश्चैव आचार्यो ब्राह्मणैः
 सह ॥ ग्रहमन्त्रैः समुद्राद्यैः पावमानीभिरेव च । श्रीमूक्तेन पुराणोक्तैरभिषेकं तु कारयेत् । ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानु-
 लेपनः । आचार्यं पूजयेत्पश्चात्प्रतिमां धत्ससंयुताम् । दद्यात्सदक्षिणां गां च आचार्याय श्रदापयेत् । सतिजोषि यथाशक्ति दक्षि-
 णाभिः प्रतोषयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्प्रत्ययं श्रुञ्जीत वन्धुभिः ॥ एवं शान्तिं प्रकुर्यात् तस्य दोषो विनश्यति । सर्वारिष्टविनाशः
 स्याद्दोक्तायुर्भविष्यति' इति ॥ इति भद्रुप्रोक्तपञ्चमारिष्टजननशान्तिः ॥

अथ पुष्यपूर्वोपाढयोर्जननशान्तिरुच्यते—सुखातीनं मुनिश्रेष्ठं गर्गं मुनिगणान्वितम् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा परियप्रच्छ
 शौनकः ॥ पुष्यतोयर्क्षसंभूतगण्डदोषविनिर्णयम् । तस्य शान्तिं विधानं च वद मे मुनिसत्तम ॥ शौनकस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच
 महासुनिः । दृढगार्ग्यः—शृणु शौनक यत्नेन गण्डदोषविनिर्णयम् । शान्तिकर्मविधानं च यथावत्कथयाम्यहम् ॥ चन्द्रोदये
 पुष्यजलर्क्षजातो निहन्ति तातं जननीं सपुत्राम् । पुत्र्ये जलर्क्षे पितृमातृपुत्रतन्मातुलं हन्ति पदकमेण' ॥ अगस्त्यः—'ताप्रे च

त्विष्ये न तथा च तोषे कन्या इलीरोदयचापलये । शुभग्रहः पश्यति चेन्न हन्यात्पिप्लवंश मातृंश्च सुतं च मातुलम्' ॥ वसिष्ठः—'पुष्ये
 कर्कटके चापे जलान्नि पितृमृत्युके । पुनो जातो यदि मवेन्मातरं स विधांसति ॥ पूर्वाषाढे च पुष्ये च पितरं मातरं सुतम् । मातुलं च
 तथा हन्यात्प्रथमायंश्रवः क्रमात् ॥ अत्रयोगे ऋष्टदिने विष्टिर्नधृत्तिसंयुते । गण्डव्याधातशूले च परिषे चार्धपूर्वके ॥ चन्द्राष्टके नैधने
 च वत्र विष्टिगमन्ति । बलगान्जायते दोषक्षिप्यतोयसमुद्भवे ॥ शान्तिं तस्य प्रदश्यामि गण्डदोषप्रशान्तये ॥ सुदिने शुभन-
 धने चन्द्रवारानलान्विते । मृतकान्ते तथा कुर्यात्तित्त्वतोयार्धशान्तिरुम् ॥ सुराचार्यं पीतवर्णं चतुर्भुजसमन्वितम् । कमण्डल्वक्ष-
 मूनाढ्यां त्रिदाश्रयपाणिनाम् ॥ कुर्यात्प्रतिष्ठति रम्यां देवपूज्यदृहस्तैः । कर्पमात्रसुवर्णेन कर्पाधेनाथ वा पुनः । तदर्धेनाथ वा
 ह्यर्धाद्विचक्राढ्यं न कारयेत् ॥ कुर्यादिदं विधानेन जलगण्डे च शौनके । वरुणं श्वेतवर्णं च द्विभुजं नरुवाहनम् । कमण्डलुधरं देवं
 कुर्यात्प्रतिष्ठति ततः ॥ आचार्यं वेदशास्त्रज्ञं मदाचारसमन्वितम् । जितेन्द्रियं सपत्नीकं शान्तं शान्तकुटुम्बिनम् ॥ शान्तिकर्मविधानज्ञं
 देवनां संपत्तिस्य च । आहूय पूजयेद्दीमान्वस्त्रमालयातुलेपनैः ॥ ततस्तु चतुरो विभ्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् । सुरूपान्श्रोत्रियान्दान्तान्शुशा-
 न्तान्जितेन्द्रियान् । अर्चयेद्गन्धमाल्यायै रक्षाभरणरुल्लथा ॥ शालितण्डुलमध्ये तु प्रसूतोपरि पूजयेत् । दृहस्तैस्तेति मन्त्रेण पूजयेत्प्रयत्नो
 द्विजः ॥ गन्धपुष्पैर्धूपदीपनान्दीपसमन्वितैः । पीतवस्त्रहयोपेतं पूजयेद्विधिना ततः ॥ वत्र संस्थापयेत्कुम्भमांशुद्विंशु विशेषतः ।
 दिपात्प्रतिमां उर्यायथाविधानुसारतः ॥ पुण्योदकममापुक्तान्वस्त्रमाल्यैर्विभूषितान् । कुम्भेषु विन्यसेद्दीमान्पञ्चगव्यं समचक्रम् ॥
 पश्चात्तं पञ्चरत्नं मुञ्चिष्यतः मत्सर्तयथा । पञ्चशुभरुपायाणि पञ्चपष्टवकांस्तथा ॥ सुवर्णकुशदूर्वाथ सर्वापत्त्यादि निश्चिषेत् ।

पूजयेद्राक्षीः सूक्तैः कुम्भान्मूर्धान्नयत्नतः ॥ आनीमद्रा भवेदादौ भद्राअग्ने द्वितीयकम् । तृतीयं पुरुषमूक्तं च कद्रुद्राय चतुर्थ-
 क्रम् ॥ पूजयेद्युध पुष्पापधलारो वेदपारगाः । जपं कुर्युः प्रयत्नेन मन्त्रैरेभिः पृथगपृथक् ॥ आचार्यो मूलमन्त्रेण जपं कुर्यात्प्रय-
 त्तः । इत्थं संपूज्य देवेश्यं वरुणं वा यथाक्रमम् ॥ अथत्यष्टभसंभूतैः शतमष्टोत्तरं हुनेत् । घृतपायससंयुक्तं मूलमन्त्रेण वाग्यतः ॥
 त्रिलव्यादृतिभिर्धव हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ गृहस्य पूर्वदिग्भागे उत्तरस्यामथापि वा । मण्डपं कारयेद्विद्रांश्लोरणाद्यैः सुशोभितम् ॥ गृहे-
 वाथ प्रकुर्यात् शान्तिहर्म्यं विधानतः । होमार्थं कारयेत्कुण्डं स्थण्डिलं वा विचक्षणः ॥ सर्वशान्तिकरायैव तत्र होमं समाचरेत् ॥ गृहस्पते
 परिदीपत्यस्य मन्त्रस्याप्रतिरयऋषिः बहस्पतिर्देवता त्रिष्टुप्च्छन्दः । बृहस्पतेर्त्वे परिदीयारथेन रक्षोहा मित्रा अपुषार्यमानः । प्रभुञ्जन्त्सेनाः
 प्रभुणो युधा जयेन्नृमार्कमेध्वयिवा रथानाम् । कुङ्कुमगन्धः सरोरुहपुष्पं । पूर्वापादर्थगण्डे तु समिद्धिर्ब्रह्मपृथक्कैः । चरुणा पायसे-
 नेव तिलज्वाहृतिभिर्हुनेन् ॥ आपोद्विष्टेत्यस्य सिन्धुद्वीप आपोगायत्री । आपोद्विष्टा० १ चन्दनगन्धः कहारपुष्पं । ततः स्वित्क-
 दाद्यं च होमशेषं समाचरेत् । एवं होमे समाप्ते तु आचार्यः सुसमाहितः । सुसंकल्प्य विधानेन कुम्भस्यैवार्णोदकैः । भार्याशिशु-
 मनेनस्य यजमानस्य ऋतिस्रः । अभिषेकं प्रकुर्युस्तै मूर्कवाल्यासंयुतैः । समुद्रज्येष्ठादिभिर्भैरवोद्विष्टादिभिस्तथा । धौः शान्ते-
 त्यादिभिर्मन्त्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥ अभिषेकमाप्तौ तु यजमानः समाहितः । शुक्लाम्बराणि धृत्वाथ कुर्यादाग्न्यावलीकनम् ॥ देवस्य
 पुरतः स्थिता भूपद्वीपनिषेदनम् । दत्ताचार्यमनं सम्यग्ताम्रमूलान्तं तथैव च ॥ नमस्तेस्तु सुराचार्यं नमस्तुभ्यं गृहस्पते । गृहाणाचार्यं
 मया दत्तं गण्डदोषप्रशान्तये ॥ नमस्तेस्तु जलापीश नमस्तुभ्यं प्रयेत्से । गृहाणाचार्यं मया दत्तं गण्डदोषप्रशान्तये ॥ आचार्येणलिंगाद्यैश्च

कारितं परकलं शुभम् । लब्ध्वा तु तत्कलं तत्र इज्याय च समर्पयेत् ॥ आचार्योय च गां दद्यात्सुशीलां च पयसिनीम् । श्वेत-
पर्णां वधयुवां गन्धमाल्यैर्विभूषिताम् ॥ पितृगण्डे विशेषेण दक्षिणाभिध संयुताम् । गण्डेऽन्यत्र प्रकुर्यात् स्वर्णदानं स्वशक्तितः ॥
अन्येषां ब्राह्मणानां च जापकानां तथैव च । यथाशक्ति प्रदातव्यं विचक्षाथं न कारयेत् ॥ वस्त्रदानं धान्यदानं स्वर्णदानं तथैव
च । अयःपिण्डं च कार्पासं दशदानानि कारयेत् ॥ देवेन्द्रार्घ्यः सदानश्रीः पूजितस्त्वं गृहस्पते । दानेनानेन देवेभ्य गण्डदोषं विना-
शय । इति गृहस्पतिप्रतिमादानम् ॥ ॥ जलाधीश नमस्तुभ्यं पूजितो नक्रवाहन । दानेनानेन तुष्टस्त्वं गण्डदोषं विनाशय ॥
इत्यब्देवताप्रतिमादानम् ॥ ॥ इत्थं कृत्वा विधानेन कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । गण्डदोषं विनिर्जित्य स आयुष्मान्मवेक्षरः ॥ इत्युक्तं
बृद्धगार्गेण शौनकाय महात्मने । तित्पतोर्यर्षसंभूतगण्डदोषप्रशान्तिकम् ॥ अज्ञानाञ्छान्तो वापि वैरुष्याच्छन्दतत्ताथा । यद्वयून-
मतिरिक्तं वा तत्सर्वं धन्तुमर्हसि ॥ इति बृद्धगार्ग्योक्तपुष्यपूर्वोपादानध्वजनजनशान्तिः ॥

अथ चित्रानध्वप्रजनशान्तिविधिरुच्यते—‘चित्रानध्वजजातानामरिष्टं च पदक्रमात् ॥ पितुश्च मातुश्च पितामहस्य च
धनस्य च ॥ तदोषपरिहारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि नारद ॥ गोमुखप्रसवं कुर्याद्ब्रह्मशान्तिगतः परम् । सर्वांरिष्टनिवृत्त्यर्थं दशदानं
यथाविधि ॥ गृहसंज्ञानदिग्भागे दशधान्यं च निक्षिपेत् । कुम्भस्य स्यापनं कुर्याद्ब्रह्मेण परिवेषयेत् ॥ गृहसंज्ञानदिग्भागे मण्डपं
कारयेत्तनः । चतुर्दरतनायुक्तं चित्रध्वजपताककम् ॥ गोमयेनोपलिप्याथ स्याण्डलं परिकल्पयेत् । संकल्पं च ततः कृत्वा प्राणा-
यामपुग्ःसरम् ॥ आचार्यं वरयेदादौ श्रोत्रियं वरयेत्पश्चाच्छ्रोत्रिणांश्च कुडम्बिनः ॥ पुण्याहवाचनं कृत्वा

कुम्भं संस्थाप्य यत्नतः । मुनर्णग्रनिमां स्थाप्य रत्नौपधिः सृष्टादिकम् ॥ प्रधानकुम्भ आवाह्य चित्रानक्षत्रदेवताम् । दक्षिणोत्तरपार्श्वे
तु अग्निप्रत्यधिदेवते ॥ कुम्भस्य दक्षिणे पार्श्वे उपकुम्भं प्रसूजयेत् । पूर्वोत्तरेण पूर्वार्धे कृत्वा यथाविधि ॥ आचार्येणैव कर्तव्यं
जपहोमादिकं तथा । प्रधानकुम्भे नक्षत्रदेवतागण्यकाष्टकम् । सहस्रवारं जपेत् शतमद्योत्तरं तु वा । ऋत्विजो जपकर्तारः सृष्टश-
न्वद्योपकुम्भकम् । तद्यथाह तपुत्रमर्चं सष्टदं चापि मन्त्रकम् ॥ दिग्पालकसूक्तं च श्रीगूक्तं च सृष्टशन्जपेत् । कुम्भस्य पश्चिमे देवे
होमं कुर्याद्यथाविधि ॥ ऋतुः सृष्टोक्तमार्गेण आश्वयमागान्तमाचरेत् । मग्निः पायसं चाश्वमर्षो वाक्यैः शतं हुनेत् ॥ जपमन्त्रा-
दिकर्तृत्वा नक्षत्रे मर्चमेव हि । जयादिपरिप्रेक्षान्तं कृत्वा कर्म ममापयेत् ॥ मातापित्रोः विशेषापि निरीक्षेदाज्यपात्रकम् । एवं
कृते न संदेहः गर्भारिष्टं प्रथाम्यति' इति ॥ इति माननीयसंहितायां चित्रानक्षत्रजननशान्तिः ॥ इति श्रीशृङ्गिणीये ग्रयोगपारिजाते
शोडशकर्मकाण्डे जननशान्तिप्रकरणम् ॥

अथ सृष्टारोहणम् । यदुदरसृष्टलोकः सृष्टिकामारूढस्य सृष्टकृति विदग्धो दुग्धकं यत्पिपासुः । निरवयवतनुयत्कर्ण-
केपं निधित्सुः कलय सकलयतस्युच्यते किं नृसिंह ॥ अवेदानीं नामकरणानन्तरं ज्योतिःशास्त्रे विहितत्वात् खट्वारोहण-
दुग्धपात्र-रूपवैधायित्वानि कर्माणि क्रमेण कथ्यन्ते । तत्र खट्वारोहे बृहस्पतिः—'खट्वारोहस्तु कर्तव्यो दशमे द्वादशेऽपि वा ।
षोडशे दिग्गरे नापि द्वात्रिंशद्विसेऽपि वा' इति ॥ भविष्यत्पुराणे—'अभीष्टे पुण्यदिवसे चन्द्रताराबलान्विते । सृष्टस्युत्थिप्र-
मेव यत्ना न हृल्लयेतिनः । योगनापं हरिं सृष्टला प्राग्धीर्षं विन्ययेच्छिद्युषु' इति ॥ ६० ॥ सृष्टनक्षत्रादिलक्षणमुक्तं धीप-

तिना—‘रोहिण्युत्तरमं चिरं निरिशपूर्वन्दोरां दारुणं क्षिप्रं चाश्विदिनेशुष्यमनेलेन्द्राग्नी तु माधारणम् । उग्रं पूर्वमषान्तकं
 दृदुद्युगताग्रान्तमंत्रं चरा विष्णुश्रातिशतोद्भवस्यदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम्’ इति । इति खट्वारोहणम् ॥ ॐ ॥ अथ दुग्ध-
 पानविधिरभिधीयते श्रीधरीये—‘एकत्रिंशे वासरे वा द्वितीये जन्मर्धे वा शुद्धलयेऽनुकूले । शङ्खे क्षीरं संनिद्व्याच्छिञ्चन्तां
 वके षाष्ठी पूज्यपूजां विधाय’ ॥ अथमर्थः—जातस्य जन्मदिवसादेकत्रिंशदिवसे तदलासे द्वितीये जन्मनक्षत्रे पयःपानं कारयि-
 न्यम् । तथाह नृसिंहः—‘एकत्रिंशदिने चैव पयः शङ्खेन पाययेत् । अब्रह्मज्ञाननक्षत्रदिवसोदयराशिषु ॥ नक्षत्रे मासि संपूर्णे
 जातर्धे तु विशेषतः । मासान्ते दुग्धपानं स्यात्पश्चात्काले सुशोभने ॥ उत्तरात्रयहस्तौ च लग्नवैष्णववासवाः । पूपाधिनी
 मया म्याती वाण्यादितिजीवभम् ॥ रोहिण्येन्दवमंत्राय दुग्धपाने शिशोः शुभाः । पृष्ठी दर्शाष्टमी रिक्ता वज्र्यां चिष्टिः
 स्थिराणि च । वज्र्यास्त्वशुभयोगाथ कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥ अषोष्टुष्टानि वज्र्याणि मीनाजालिगृहाणि च । जीव-
 शुक्रन्दुर्गाम्यानां चारा वर्गोदयेक्षणः ॥ शुभानां राशयः श्रेष्ठा विशेषाच्छुभकर्मणि । आयारिभ्रातृगाः पापा विशेषेण शुभाः जिज्ञोः ॥
 पूर्वोक्ते वापि मन्वादे कुर्याद्राक्षो विवर्जयेत् । योगिनीराशुरुद्रादिमुलं चैव विवर्जयेत्’ ॥ इति दुग्धपानम् ॥ ॐ ॥ स्थिरयो-
 गिनीलक्षणम्—‘शतमेरेन्दुशुताशनरक्षनां यमजलेशसमीरणशूलिनाम् । दिशि भ्रुवि क्रमशः परिवर्तते सिततिथिप्रथमादिषु
 योगिनी’ ॥ एतत्स्थिरयोगिनीलक्षणम् ॥ अथ चरयोगिनीलक्षणम्—‘इन्द्रवायुमग्नूलिपाशिनां यक्षिवैश्रवणरक्षसां क्रमात् ।
 अर्धयाममनुवागरादितो दिक्षु संक्रमति योगिनी चरा’ इति ॥ ॐ ॥ अथ राहुलक्षणम्—‘गुरुमान्योर्वेसित्याच्यामिन्दौ शुके
 च दक्षिणे । कालराहुः कुजे प्रत्यगुत्तरे शुभमन्दयोः’ इति ॥ ॐ ॥ अथ रुद्रलक्षणम्—‘हरिमौमवह्निराक्षसयमवरुणानिलहरा-

लयेन्नेमम् । उदयादि अमति सदा घटिका रुद्रो महाप्रबलः' इति ॥ अभ्युदयार्थिनामयं रुद्रः पृष्ठतः स्याद्य इत्याहुः—
'घृतेषु मदिपकुट्टमष्टगजाजयुदेषु विजयरुः । रुद्रः पृष्ठगतोऽसावद्भगतो ह्यत्र भक्तदो भवति' इति । एतत्फलं योगिनी-
राहोरपि द्रष्टव्यम् ।—'चन्द्रे मष्टगणसंयुक्ते शुभप्रहृष्टा युते । स्योचमित्रस्वर्गस्ये शुकं चातिबलान्विते ॥ पारावतगते वापि सुरे-
भरगतेपि वा । ऐरावतगते वापि दुग्धपानं शुभावहम्' इति ॥ ॐ ॥ अथ पारावतादिलक्षणं व्युत्क्रमेणोक्तं वसिष्ठेन—'च-
तुभिः पञ्चभिः पद्भिश्चिर्गंध शुभान्वितैः । ऐरावतः पारसन्तः सुरेशः पुन्करः क्रमात्' इति । अत्र चतुर्भिरित्यादिलक्षणहोरादि-
पदार्गमध्ये शुभान्वितैः शुभप्रह्वान्वितैरित्यर्थः ॥ इति योगिनीलक्षणम् ॥ ॐ ॥ अथ कर्णवेधनविधिः । श्रीधरीये—'मासे पष्ठे
मस्रमे वाष्टमे वा वेध्या कर्णां द्वादशे पोडशेऽदि । मध्ये बाहूः पूर्वमागे न रात्री मक्षत्रे द्वे द्वे तिथी वर्जयित्वा' । अस्वार्थः—
जातस्य जन्मदिवसाद्वादशे पोडशे वा दिवसे पष्ठे सप्तमेऽष्टमे वा मासि शिशोः कर्णां वेध्या ॥ तथाच बृहस्पतिः—'जन्मतो
दन्तमे चास्ति द्वादशे वाच पोडशे । मस्रमे मासि वा कुर्यादष्टमे मासि वा पुनः' ॥ गर्गः—'मासे पष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि
वत्सरे । कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविष्टद्वये' ॥ कारिका—'कृत्तिकापूर्वमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेपि वा । कर्णवेधं प्रशंसन्ति
शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुखे शीर्षेदये शुभे । दिने छिद्रव्यतीपातविष्टिवैष्टिवर्जिते ॥ शिशोरजातदन्तस्य मातु-
रुत्तमज्ञमर्षिणः । सव्यं च वेधयेत्कर्णं मूत्र्या द्विगणमूत्रया ॥ हस्ताश्विनीशालिपुनर्वसू च तिष्येन्दुचित्राहरिरेवतीषु । चन्द्राशुक्ले
शुष्कशुक्रनारे कर्णां तु वेध्यावमले चलने' ॥ ॐ ॥ अत्र जन्ममासं निषेधति व्यासः—'धो जन्ममासे क्षुरकर्म यात्रां कर्णस्य वेधं

कुशले तु मोहात् । नूनं स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मृदोवधवन्धनानि' ॥ अह्नः पूर्वभागे मन्थभागे वा कर्णौ वेद्यौ नतु रात्रौ ।
नक्षत्रद्वययुक्ते तिथिद्वययुक्तेषु च संघेः प्रागपथाहर्षयेत् ॥ तथाह बृहस्पतिः—'तमिन्वारं तिथी तारे द्वेद्वे युक्ते न शोभने ।
संघोर्दयोः पुरा पथादिनानि शुभतारयोः ॥ पूर्वोक्ते सुप्रशस्तं स्यादपरान्ते न शोभनम्' ॥ अगस्त्यश्चाह—'द्वयोश्च संध्ययोर्लक्ष्ये न
कुर्यात्कर्णवेधनम् । रात्रात्रापि तथा लग्ननक्षत्रतिथिसंधिषु । कर्णवेधं न कुर्यात्त कुर्याच्चिच्छेदनं भवेत्' इति ॥ ॥ अथ नक्ष-
त्रादयोऽभिधीयन्ते—'हरिहररुचिनासौम्यपौष्णोचरार्योदितिवसुषु घटालीसिंहवर्जं विलग्रे । शशिशुभगुरुकान्वानां दिने पर्ण-
रिक्कारहिततिथिषु शुद्धे नैयने कर्णवेधः' ॥ अस्वार्धः—श्रमणादिषु द्वादशसु नक्षत्रेषु कर्णौ वेद्यौ ॥ तथाह बृहस्पतिः—
'सौम्याद्रार्णोदित्युत्तराहस्तचिनाथ विष्णुभम् । श्रविष्ठा रेजती चंन शुभाः स्युः कर्णवेधने' ॥ ॥ अथ राशयोऽभिधीयन्ते—
घटालीति । एभिस्तिष्ठभिर्नजितेषु कर्णवेधः स्यात् । तथाह बृहस्पतिः—'धिराः श्रेष्ठाथरा निन्द्याः मन्थमाथोभवे स्मृताः ।
मन्थमे शेषिताः सर्वे शुभाः स्युः कर्णवेधने' ॥ नारदश्च—'पृथमे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च । तुलाचापे तु कुर्वति
कर्णवेधं शुभद्वये ॥ मेपथ मकरार्धेन मन्थमी गुरुचोदितौ । सिंहद्व्यधिकमुम्माथ मन्थसादपि वज्रिताः' इति ॥ ॥ अथ वारा
विधीयन्ते—शर्षाति । चन्द्रगुरुशुक्राणां वारेषु कर्णवेधः कार्यः ॥ तथाह बृहस्पतिः—'मन्दरारकांशवारास्तु वज्रयोः स्युः
कर्णवेधने । गुरुशुक्रेन्दुजेन्दूनां पूज्या वारांशकोदयाः' ॥ ॥ अथ तिथिविधिः—पर्वति । पर्वद्वयेन रिक्ताभिध वज्रितासु
तिथिषु कर्णवेधः कार्यः ॥ तथाह बृहस्पतिः—'एतादशयस्मीपर्वरिक्तावज्रयोः शुभावहाः । शिष्टाश्च तिथयः सर्वोः कृष्णे

चान्त्यत्रिकं विना ॥ शुकुन्यादीनि चिष्टिं च विशेषेण विवर्जयेत् । शुभयोगेषु सर्वेषु कर्णवेधः शुभावहः' इति ॥ अथ
 लघुगोचरमाह—शुद्धे नैधन इति । नैधनमष्टमं तस्मिन्सर्वग्रहरहिते कर्णवेधः कार्यः ॥ तथाह बृहस्पतिः—'रन्ध्रारिव्ययगो
 नेष्टो गुरुः त्रिष्टेपु शोभनः । [शुभो रन्ध्रगतः शोभनः ।] सप्ताष्टमगतः शुको न शुभोऽन्यत्र शोभनः ।
 चन्द्रो द्वित्रियुतयीषु धर्मकर्मगतः शुभः' ॥ सुतः पञ्चमः । धर्मो नवमः । कर्म दशमः । शेषाः प्रसिद्धाः ॥—'त्रिपढायगताः
 पापाः शुभाः कर्णस्य वेधने । अष्टमस्या ग्रहाः सर्वे नेष्टाः स्युः कर्णवेधने' इति । संग्रहे—'सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुस्थे शीर्षोदये
 शुभे । दिनच्छिद्रव्यतीपातचिष्टिद्वैधृतिवर्जिते ॥ शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः । सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणमू-
 द्रया' ॥ सुचोर्धेपि—'शातकुम्भमयी मूची वेधने तु शुभग्रहा । राजती वायसी वापि यथाविभवतः शुभा ॥ शुभूमी प्राङ्गणे
 रभ्ये शुची देशेऽम्बरे रवी । संनिधौ वेधयेत्कर्णौ स्त्रीपुंसोर्बामदक्षिणौ ॥ क्रमेण पूर्वं वेधौ द्वौ शिशोरायुःसुखप्रदौ' ॥ अर्णवे-
 प्युक्तम्—'शुद्धमृतसमायुक्तताम्रसूच्याथ वेधयेत् । वेधापृतीयनक्षत्रे क्षालयेदुष्णवारिणा ॥ रोपणार्थं शुशुब्धार्थं नाल(?)संपत्तिमाशु-
 यात् । एवं छिन्ने च भिन्ने च हिला योज्यानि योजयेत्' इति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः—'शिशोरेवाथ
 कर्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु । पूर्वोक्ते पूजनं कृत्वा केशवस्य हरस्य च ॥ ब्रह्मणश्चन्द्रसूर्याभ्यां दिगीशानां तथैव च । नासत्ययोः
 सरस्वत्या ब्रह्मणानां गवां तथा ॥ गुरूणां मण्डनं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् । अथोपवेधयेत्तत्र धात्रीं शुक्लाम्वराहृताम् ॥ अलं-
 कृतां तदुत्सङ्गे चालं संस्थाप्य घृजितम् । कर्णां तु निधलं तस्य अलककरसाङ्घिणौ ॥ विध्येदेवं कृते छिद्रे सकृदेवात्र लाघवात् ।

प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्यामे तु चोपितः । शिशोर्विवर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् ॥ कर्णवेधदिने विप्राः सांवत्सरचिकित्सकाः ।
 पूल्याश्च विधिवन्नार्यः सुहृदश्च तथा द्विजैः' इति ॥ अत्र पुरुषकर्णग्रन्थद्विविधेयं विशेषमाह हेमाद्रौ देवलः—'कर्णरन्त्रे
 रविञ्जाया न विशेषद्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यांषाश्च पुरातनाः' ॥ तस्य प्रमाणान्तरं प्रसङ्गेनाह शङ्खः—'अनु-
 ष्णमात्रविवरी कर्णां न भवतो यदि । तस्यै श्राद्धं न दातव्यं दद्याच्चेदासुरं भवेत्' इति ॥ अत्र लम्बकर्णनिषेधमाह शाल-
 ङ्कायनः—'अविद्रुर्कर्णैर्दुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च । दग्धकर्णैस्तु यद्दुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति' ॥ तत्रप्रमाणमाह गोभिलः—
 'हनुमूलादधः कर्णां लम्बौ तु परिकीर्तितौ । शङ्खुलौ त्र्यङ्गुलौ शस्त्री तेन ज्ञातातपोऽत्रवीत्' इति कर्णवेधः ॥ इति श्रीनृसिंहोप-
 प्रयोगपारिजातो षोडशकर्मकाण्डे सद्वारोहण-दुग्धपान-कर्णवेधनप्रकरणम् ॥

अथ निष्क्रमणम् । निजमक्तपरित्राणे निर्गाय वपुरद्भुतम् । निष्क्रान्ताय मणिस्तम्भान्निर्मिद्य महसे नमः ॥ अथ
 निष्क्रमणविधिरभिधीयते । तस्याकरणे प्रत्ययायं करणेऽभ्युदयं चाह बृहस्पतिः—'अथातः संप्रवक्ष्यामि उपनिष्क्रमणं
 शिशोः । अत्र निष्क्रमणं नाम गृहात्प्रथमनिर्गमः ॥ अकृतायां क्रियायां स्वादायुःश्रीनाशनं शिशोः । कृते संपद्विद्विद्विः स्वाहा-
 युर्वर्धनमेव च' इति ॥ अत्र मासादिनिर्णय उच्यते—'मासे तृतीये दिवसे दिनेशं शिशुं चतुर्थे शशिनं च धेनुम् । विलोक-
 पित्वात्रविधिप्रयुक्ते काले गृहान्निष्क्रमणं विदध्यात्' ॥ अस्वार्थः—तृतीयमासे जन्मदिवसे चालं दिनेशं दर्शयित्वा सावने चतुर्थे मासि
 शशिनं च दर्शयित्वा अत्रविधिप्रयुक्ते काले गृहान्निष्क्रमणं विदध्यात् ॥ अत्राह यमः—'तृतीये मासि कर्तव्यमहः मृत्यस्य दर्शो-

नम् । उपनिष्क्रमणं कुर्याच्चतुर्थे मासि सावने' इति ॥ तत्र नक्षत्रादिनिर्णय उच्यते गृहर्तसंग्रहे—'चत्वार्यार्यम्याविश्वर्धासि-
 स्रोऽहिर्बुधमाद्रियुः । नैवमादित्यपुष्यौ च रोहिणी च शुभावहाः ॥ चत्वार्यार्यम्याः उत्तरादिचतुष्टयम् । अर्यम्या इत्यत्र सलोपश्लो-
 न्दमः । विश्वर्सीतिस्रः उत्तरापाढादित्रयम् । अहिर्बुधम्याचित्तः उत्तरामाद्रादित्रयम् । मैत्रमनुराधा । आदित्यः पुनर्वसुः ॥—
 'पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यात्रिकं विना । रिक्तापञ्चमिदंद्वादशीश्च विवर्जयेत् ॥ वर्ज्यास्त्वशुभयोगाः स्युर्विष्टिश्च
 शकुनादि च । वटालिमेपा वर्ज्याः स्युलथैवायोमुस्तानि च ॥ सतां तु वारवर्गाश्च शुभदास्तदयास्तथा । चान्द्रं सर्वं विवर्ज्यं
 स्यात्सर्वं तस्मा विनाशदाः ॥ केन्द्रत्रिस्त्रोणगाः सौम्याः पापाः पष्टत्रिलाभगाः । उपनिष्क्रमणे शस्ता मातुलो वा वहेच्छिशुम्'
 इति ॥ फारिका—'चतुर्थे मासि पुण्यर्क्षे शुक्रे निष्क्रमणंभवेत् । स्नातं स्वलंकृतं चाभिहितस्वस्त्ययनं शिशुम् ॥ आदाय गेहाभिष्क्रम्य
 गच्छेद्युदंचतालयम् । अभ्यर्च्य देवतां सम्यगाशिपो वाचयेदथ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानयन्ति ततः स्वकम् । मातृभ्यस्तृहं
 गत्वा मातुलादिगृहं नयेत् ॥ तदाधीर्वचनाथैः सादीर्यायुरभिनन्दितः । जयन्तस्य मतेनाथं लिखितः विशुनिष्क्रमः' इति
 अभिहितस्वस्त्ययनं कृतपुण्याहवाचनम् ॥ अत्र गृहापरिशिष्टम्—'एवं निष्क्रमणं चतुर्थे मास्यापूर्वमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे स्वस्ति-
 वाचयित्वा स्विष्टकृतः प्रासुक्त्वात्वालंकृतं कुमारमादाय देवतायतनमेत्य देवतामुपाहारेणाभ्यर्च्योक्षिपो वाचयित्वायतनं प्रदक्षिणं
 परीत्य गृहभियात्संनन्धिनो वा गृहं नीतानयेदेवमन्त्रप्राशनादावपीच्छायामनादिष्टदेवता यष्टव्या इति' । इत्याश्रलायनगृहपरि-
 शिष्टे प्रथमोऽध्यायः ॥ अत्र स्मृतिरूपेणाहाचार्यः—'चतुर्थे मासि कार्ये स्नादुपनिष्क्रमणं शिशोः । पष्ठे वा देवतास्थानमि-

यादादाय तं शिशुम् ॥ प्रत्यक्षः कृत्रिमैर्वातमलंकृत्य शिशुं पिता । गवेदाकल्पकः सम्यग्देवतायतनं गृहात् ॥ अभ्यर्च्य देवतामूर्तिं पञ्चवोपपुरःसरम् । भोजयित्वा द्विजानोहे स्वस्तिवाचनमाचरेत् ॥ आकुन्तं यज्ञपेत्सूक्तं शिशोर्निष्क्रमणे पिता । द्विजाश्चादर्शपूर्णानि मङ्गलानि पुरो नयेत् ॥ दर्पणः पूर्णकलशः कन्याः सुमनसोऽध्वताः । दीपमाला ध्वजो लाजाः संप्रोक्तं चाष्टमङ्गलम् ॥ सुमनसः पुण्याणि । 'विवाहे निष्क्रमे काम्ये वृद्धौ पूर्तं समागमे । उत्सवेषु च यात्रायां प्रशस्तं चाष्टमङ्गलम्' इति ॥ अत्र भगवान्—'भासे चतुर्थे षष्ठे वा शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । विदधीतास्य पित्रादिर्हितैषी यश्च रक्षकः ॥ पूर्वपक्षे शिशोर्वन्म नक्षत्रानुगुणे शुभे । नक्षत्रे गुणसंपन्ने त्रिथिनारादिसंयुते ॥ स्नापयित्वा शिशुं पूर्वं भूषयित्वा ततो द्विजान् । भोजयित्वाय तैस्तुतैः कृतपुण्याहवाचनम् । निर्गमय्य गृहादेनं नीलायो देवतालयम् ॥ ततः प्रदक्षिणं नीत्वा बालं तदेततालयम् । गन्धमाल्यादिभिस्तत्र पूजयित्वाय देवताम् ॥ प्रणमय्य च तं बालं ततो देवालयस्थितैः । विद्वद्भिर्नाक्षत्रैः राशीर्वादाद्यैरभिनिन्दितम् । परिगृह्य ततः स्थानात्त्रिष्क्रमय्य शिशुं ततः । मातुलादेः समाप्तचन्द्रोः प्राण्य मन्दिरम् ॥ तत्रोपाहारदानाद्यैराशीर्भिक्षातिलालितम् । कुमारं परिगृह्णं प्रापयेत्स्वगृहं ततः' इति ॥ अत्र विशेषमाह श्रीधरीये बृहस्पतिः—'अलंकृतं शिशुं सम्यग्भ्यर्च्य च शुभाद्यैः । स्वस्तिवाच्य समालङ्कारान्न निर्नयेद्गृहात् ॥ मातुलो वा वहेत्त्र निर्वाहनशिशुं स्वयम् । शिशुना सह भिन्नाणि धान्यानि निर्ययुस्ता ॥ सर्वे दुन्दुभिर्धोपैश्च वाद्यशब्दस्तमन्वितैः । चतुरस्रे शुभे देशे गोमयेनोपलेपिते । धान्यपुञ्जे समासीनं पीठे बालमथापि वा ॥ अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तस्य मूर्ध्नि ललाटेके । अस्य

रक्षां ततः कृत्वा मृतसंजीविनीं जपेत् ॥ तत्रार्थेयेद्देहेशानं भूतेशानं तथैव च । मर्त्यैर्विचित्रैः सफलैः शिशूनभ्यर्चयेद्बुधः
इति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः—‘चतुर्थं मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् । दिगीशानां दिशां तत्र
तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः । पूजनं बासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ॥ ततः खलंकृता धात्री बालमादाय पूजितम् । बहिर्निष्कासये-
द्देहाच्छह्णुण्याहनिस्त्रिनैः । ततस्तत्र जपेन्मन्त्रं यं सं राम निबोध मे ॥—चन्द्रार्कयोर्द्विगीशानां दिशां च गगनस्य च । निक्षेपार्थ-
मिमं दधि तेऽहं रक्षन्तु सर्वदा ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा । रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ स्त्रीणाम-
विधवानां च द्विजानां सुहृदां तथा । तदा तु पूजा कर्तव्या गीतनृत्यैस्तथोरसत्रम्’ इति ॥

अथ निष्क्रमणप्रयोगः ॥ जननादितृतीये मासि जन्माहे शुभलये शिशुना मूर्त्यदर्शनं कारयित्वा चतुर्थं मासि प्रागुक्तवृत्तिध्या-
दिकं विचार्य भार्यापुत्रधृतोऽभ्यङ्गलातो ममास्य कुमारस्वायुःश्रीवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणाल्यं कर्म करिष्ये इति
संकल्प्य तद्भङ्गस्तिस्रिवाचनाभ्युदयिके ग्रहयज्ञे च प्रागुक्तवृत्तला इन्द्राप्रियमनिर्कृतिवरुणवायुकुबेरेयानानां श्राव्यादिदिशां
चन्द्रार्कवासुदेवगगनानां च यथाक्रमं पूजां कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा तैः स्वस्त्ययनं वाचयित्वा सार्यसंध्यादिकं कृत्वा शिशुं सुव-
र्णभरणैः कृत्रिमाभरणैर्वा यथाशक्यलंकृत्य लौकिकामिं प्रतिष्ठाप्य जातकर्मवदनादेशदेवताभ्यो हुत्वा शिशुनाऽभिचन्द्रधेनूनां
दर्शनं कारयित्वा वाहनेन मातुलेन धान्या वा शिशुं धाहयित्वा भार्यापुत्रवद्ब्राह्मणज्ञातिवान्धवपुरन्ध्रीगणदर्पणपूर्णकलशधुक्त-
कन्यागन्धपुष्पहरिद्राक्षतदीपमालाध्वजलाजमङ्गलवाद्यधोपयुक्तशक्रान्तादिसुमङ्गलसूक्तपठनपुरःसरं गृह्णाद्दहिर्गत्वा मन्थसुदीरयेत् । सच

मन्त्रः—चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिक्षा च गगनस्य च । निक्षेपार्थमिदं दक्षि तेऽञ्च रक्षन्तु सर्वदा ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिनाराजानाथापि वा । रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ इति शिशुरक्षणार्थं सर्वान्देवान्संप्राप्त्यर्थं विष्णुशिवालयोरन्यतरद्वन्द्वयुगहं वा गत्वा तत्र देवं मङ्गलवाद्यधोपः पुष्पोपहारादिभिः संपूज्य गोमयाद्यनुलेपितचतुरस्रदेशे धान्यानि निधाय तत्र शिशुमासयित्वा समन्त्रं रक्षां कुर्यात् ॥ तत्र मन्त्रः—यम्बकमित्यस्य वसिष्ठो मृत्युञ्जयरथम्बकोऽनुष्टुप् । ॐ जूं सः त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बर्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । सः जूं ॐ इत्येवंरूपं मृतसंजीवनीमन्त्रं जपन् विभूत्याश्रित्यो मूर्ध्नि ललाटे च रक्षा कृत्वा अपूपादिभिर्भूतेशानं गणेशमभ्यर्च्य शिशुभक्ष्यादिभिस्तोपचित्वाशियो वाचयित्वा शिशुना देवताप्रणामं प्रदक्षिणत्रयं च कारयित्वा मातुलाद्यासप्तन्युगहं पूर्णं नीत्वा तत्र नीराजनदानोपहारादिभिः शिशुं तोपयित्वा सप्तहं गत्वा खिष्टकृदादिहोमदोषं समाप्य कर्मान्ते कर्तव्यं स्वास्तिवाचनं पूर्ववत्कृत्वा नाक्षरैराशियो वाचयित्वा तेभ्यः सुवासिनीभ्यश्च यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा न-
न्युभिः सह बुद्धीति ॥ कुमार्वा अप्येतत्समानम् ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे निष्क्रमणप्रकरणम् ॥

अथ बालोपवेशनम् ॥ अथ प्रसङ्गात्पञ्चममासि कर्तव्य उपवेशनविधिरभिधीयते । तत्र पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे पश्युरामं प्रत्याह पुष्करः—‘पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तदुपवेशयेत् । तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमो राम विज्ञेयतः ॥ त्रिधि विचलयेद्रिक्तां शस्तानि शशु यानि मे । उत्तरात्रितयं सौम्यं सुप्यर्थं शक्रदिवत् ॥ याजापत्यं च हस्तश्च शस्त आशिनमित्रम् ॥ अथार्थः—जन्मदिनमृति पञ्चमे मासि उत्तरोत्तरपादोत्तरामाद्रपदाष्टग्रीर्षाधिनीज्येष्ठारोहिणीहस्ताजुराधानक्षत्राणामन्यतमक्षे

चतुर्व्यादिरिक्तातिथीविहाय शिष्टेषु शुभतिथ्यादिषु अब्दपूर्तो वस्रधारणवल्लभप्रहान्निचार्ये तत्र भीमवलं विशेषेण विचार्ये पृथि-
 व्यां बालशुपवेशयेदिति ॥ तत्रेति कर्तव्यतामाह न एव—'बराहं पूजयेदेवं पृथिवीं च तथा द्विजः । पूजनं पूर्ववत्कृत्वा गुरुदेव-
 द्विजन्मनाम् ॥ भूभागशुपलिप्याथ कृत्वा तत्र तु महलम् । शङ्खशुभाहशब्देन भूमौ तद्युपवेशयेत् ॥ अत्र शङ्खवचनं सर्वाद्योपलक्ष-
 णार्थम् । एतदुक्तं भवति—पूर्वोक्तवत्स्वलिवाचनं कृत्वा मङ्गलतूर्यादिच्यनौ क्रियमाणे बालं धरण्याशुपवेशयेदिति । तत्र मन्त्रमाह
 स एव—मन्त्रधान भवेद्राम तं मे निगदिवः शृणु ।—रथेनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे । आयुःप्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरि-
 प्रिये ॥ अचिरादायुपलस्य ये केचित्परिपन्थिनः । जीवितारोग्यचितेषु निर्देहस्वाचिरेण तान् ॥ धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वम-
 धिका हसि । अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृते ॥ तमेवाशेषजगतां प्रतिष्ठा चाथयो हसि । कुमारं पाहि भावस्त्वं ब्रह्मा
 तदनुमन्यताम्' इति ॥ ततः किं कर्तव्यमित्यत आह सएव—'तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणभोजनम् । तत्र कृत्वा ततः कुर्यादुत्सवं
 पूर्ववद्विजः' इति । उत्सवो नीराजनादिः । एतत्कुर्यात् अयुपलक्षणार्थं तथा प्रकृतत्वाद्बालरक्षणलाचेति ॥ इति बालोपवेशनविधिः ॥

अथान्नप्राशनप्रकरणम् ॥ जयन्तु जगदुद्धारसुखला नृहरेर्नखाः । प्रागभूत्प्राशनं येषां प्रत्यर्थिप्राणवायुभिः ॥ अथे-
 दानीमन्नप्राशनविधिरभिधीयते ॥ तत्र तावत्कालनिर्णय उच्यते श्रीधरीये—'व्योमेन्द्रियेन्दौ दिवसे प्रष्टुद्दे पथात्स्थिते
 बालनवान्नमुक्तिः । साष्टेन्दुसंख्यात्परतस्तु युग्मे मानेन सौरेण वदन्ति तज्ज्ञाः' इति ॥ तत्रैतदुक्तं भवति—जन्मदिवसादारभ्य
 पञ्चाशदुत्तरशतदिने प्रष्टुद्दे गते सति ततः पथात्स्थिते काले प्रथमपक्षे बालनवान्नमुक्तिः कार्या । साष्टेन्दुसंख्यादिति ।

जन्मदिवसादशीत्युत्तरशतदिनादूर्वाह । ततः परतस्तु सौरमानेन युग्मे अष्टमे दशमे द्वादशे वा मासेऽन्नशुक्तिः स्यात् । तथाच
 बृहस्पतिः—‘पञ्चाशद्विंशतिमात्रपञ्चात्रिंशत्पञ्चहात् । अर्धगिनेोत्तमा शुक्तिर्मासिन्येऽध्वेवयुचिरे’ इति ॥ नारदस्तु षष्ठमपि
 सौरैणोक्तवान् ।—‘जन्मतो मासि षष्ठे स्वात्सारेणोत्तममन्नदम् । संत्सरे वा संपूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः’ ॥ विधिरत्ने—‘वा-
 लाभभोजनविधौ गुरुशुक्रमौढ्यं मासप्रयुक्तमशुभं त्रिधिसासदोषः । नास्त्येव सावनविधाविह मासि षष्ठे युग्मे च मासि परतः शुभ-
 चन्द्रपक्षे’ ॥ बालान्नशुक्तिरित्यत्र बालेति पुंशब्दप्रयोगात्कन्यकानामन्नप्राग्ने न शुभमासविधिरित्युक्तं भवति । तासां विशेषद-
 र्शनात् । तथाह श्रीपतिः—‘षष्ठे मासे प्राग्नेन दारकाणामन्यसिस्तत्कन्यकानां विधेयम्’ । लहृथाह—‘षष्ठे मासि विधेयं पुंसोऽन्नं
 तु स्त्रियोऽन्यसिन्’ । अत्रान्यस्मिन्नित्यनेन सप्तममासो गृह्यते पञ्चमस्य प्रसङ्गाभावात् । नारदोक्तेन नवममासविधिनापि कन्यका-
 न्नशुक्तिरुपलक्ष्यते । स्त्रीणां विषये प्रायेण कर्मस्वशुभप्राधान्यप्रयोगात् ॥ अतएवाह गर्गः—‘नरस्वात्प्राग्नेन युग्मं स्त्रीणां चात्राग्नेऽशु-
 भम्’ इति । [तथाच माधवीये—‘मासस्तज्जननादिकोऽर्कगतिवः षष्ठेऽष्टमे वा शुभः कथित्माननसंज्ञितो निगदितः साम्यं तयो-
 र्वत्तमम् । बालस्य प्रथमान्नभोजनविधौ’ इति । वसिष्ठः—‘युग्मेऽपि मासेषु च षष्ठमासात्संवत्सरे वा नियतं शिशूनाम् । अयुग्ममासेषु
 च कन्यकानां नवाश्वसंप्रादानमिष्टमेवत्’ ॥ बृहस्पतिः—‘मासि षष्ठेऽप्यसारेण षष्ठमे दशमेऽपि वा । द्वादशे वा परं विद्याद्युग्मेऽपि
 शिशुजन्मतः’ इति] ॥ अथ नक्षत्रादिनिर्णयः । श्रीधरीये—‘आदित्यतिथ्यवशुसाम्यकरानिलाधिचिन्नाजविष्णुवरुणोत्तरपौष्ण-
 मिथाः । बालाभभोजनविधौ दशमे विद्युद्धे छिद्रां निहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः’ इति । एतानि षोडशनक्षत्राणि बालान्नप्राग्ने

शुभदानि । तथाह बृहस्पतिः—‘पीष्णादितीन्दुहस्ताधित्वाष्ट्राव्यवैष्णवाः । रोहिणीमित्रिभ्याश्च वरुणशोचरात्रयम् । श्रविष्ठा
 तारका हेवाः षोडशान्नाशने शुभाः’ । ज्योतिरर्णवे—‘जन्मर्धे स्त्रीश्वयं विन्धात्कर्मर्धे चापि सौख्यकृत् । आधानर्धे च बालानां
 भोजनं रोगनाशनम्’ इति ॥ विधिरत्नेपि—‘अन्नप्राशनकार्ये तु जन्ममं मृत्युदं भवेत् । शुभं कर्मर्धमाधानं विवाहे चान्नभो-
 जने’ इति । ज्योतिरर्णवे—‘संपत्साधनमित्रेषु क्षेमे परममित्रमे । भोजनेच्छुभमृष्ट्यर्थं कर्माधानर्धयोरपि ॥ शेषक्षीं वज्रिता जन्म-
 विपत्प्रत्यरत्नेधनाः । जन्मर्धे बर्जयेद्विद्वान्निशेषेण विनाशकृत्’ इति । [माधवीये—‘आद्ये जन्मनि नव्यशुक्तिवसनालंकारपुण्यै-
 विना स्रं कर्म शुमाद्युभं परिहरेद्भुक्तिं नवां चार्कमे । हितान्यद्गविधिं निषेधसहितं शौरं च क्षिष्टं शुभं कार्यं चैवशुशान्तिं के-
 चिदपयो जन्मर्धयोरन्ययोः’] । नृसिंहस्तु—‘जन्मर्धे च दिने श्रेष्ठे निशायां न च भोजयेत् । उमयोः शुभदं प्रोक्तं कर्माधानर्ध-
 योरपि’ इति ॥ ॐ ॥ जन्मभादीनां स्वरूपमुक्तं संग्रहे—‘जन्ममं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्मसंज्ञितम् । एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं
 विनाशम्’ इति । दशमे विद्युद् इत्युत्तरत्र व्याख्यायते ॥ ॥ अथ तिथयोऽभिधीयन्ते—छिद्रामित्यादिना । छिद्राः द्वितीया-
 दशमीन्यतिरिक्ता युग्मतिययः । तथोक्तं कालनिर्णये—‘युग्माश्च तिययः सर्वा अजधर्मतिथी विना । पक्षच्छिद्रा इति ज्ञेयाः’
 इति । ताश्च नवमीं च विहाय शेषास्तिथयो बालान्नभोजने शुभदाः । तथाच नारदः—‘पक्षयोर्हमयोरुक्तं कृष्णो चान्यत्रिकं
 विना । ओजाश्च तिययः श्रेष्ठा नवमीपर्ववदिताः ॥ युग्मेषु दशमी प्रोक्ता द्वितीया चाद्यभोजने’ ॥ वसिष्ठश्चाह—‘विष्टिं च नवमीं
 चैव पक्षच्छिद्रां तथैव च । बर्जयेत्सर्वपक्षेन शुक्तिमान्भोजनद्रये’ ॥ ‘पक्षच्छिद्रापवादमाह नारदः—‘वज्रितास्त्वपि भोक्तव्यं चन्द्रे

मित्रनचांशने' इति ॥ ॥ अथ वाराहयो विधीयन्ते—'वारांशकाश्च गुरुशुक्रशुशुन्दुजानां मेपालिमीनरहितानि शुभानि भानि । भुक्तौ शिशोः शुभकराः परिहृत्य सौम्यं भौमं सितं नवमनैषनसप्तमेषु' । अत्र शुशीत्यनेन कृष्णपक्षान्त्यब्धव्यतिरिक्ते काले चन्द्रवार उच्यते । अश्लिन्काले तस्य निषिद्धत्वात् । तथाच नारदः—'बुधशुक्रगुरुणां तु वरा बालाशने शुभाः । चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥ अर्कोद्धारकमन्दागं वाराथापि शुभप्रदाः । यदा वाराधिपतिष्टेल्लोचमित्रगृहे तथा ॥ गुरुणा बलिना थापि वीक्षितश्च बलान्वितः' । वसिष्ठश्च—'जीवसौम्यसितानां तु द्रेक्काणदिवसांशकाः । बालाचम्राशने शस्ता न चन्द्रा-
कीर्तिनाशजाप्' इति ॥ असह्य भौमः ॥ ॥ अथ राशयोऽभिधीयन्ते—[मेपालिमीनवर्जितानि नव क्षेत्राणि बालाचम्राशने शुभानि । शुक्तिपु राशयोऽयं शुभदा वीणाधरो मध्यमो मीनः सद्ब्रह्मसंगमेक्षणयुवो ब्राह्मोऽन्यथा निन्दितः । कीटाजावशुभौ युतावशुभदः शस्ताः शुभस्यांशके द्रेक्काणाम्बुदयोपगो हिमरुचिर्मध्याः परलाच्छुभाः' इति] । नृसिंहः—'मेपालिमीना वर्ज्याः स्युस्तथैवाधो-
शुभानि च' । अधोपुष्टानीति सूर्याधिष्ठितराशय उच्यन्ते । तथाच संग्रहे—'सूर्याधिष्ठितराशुपक्रमतपाधस्तिर्यग्ध्वनिनाः इति ॥ अथ लग्नगोचरमाह—शुक्लाधित्यादिना । पूर्वश्लोके दशमे विशुद्धे इत्यनेन लग्नाचवाष्टमसप्तमेषु क्रमेण सितं बुधं भौमं सितं च वर्जयित्वा शेषाः शुभदा भवन्ति । तथाच बृहस्पतिः—'शुकारज्ञाः क्रमाद्याताः सप्तमाष्टमचर्ममे । भोग्यभोक्तोर्नवे त्वेते सु-
र्व्या भरणप्रदाः ॥ अनुक्तेऽपि च यत्स्थाने स्थितो वीनचलो ब्रह्मः । मित्रस्पृष्टः स्वर्गं वा स्रुते न्नातियोगिनः । वक्षमे विशुद्ध इति ।

सर्वप्रहरहित इत्यर्थः । तथोक्तमर्णवे—‘दशमस्थानग्रहान्सर्वोन्वर्जयेन्मतिमात्रः । अत्रप्राशनकृत्येषु मृत्युलेशभयावहान्’ इति ।
 मुहूर्तसंग्रहे—‘बुधशुक्रेनजीवाः स्युर्व्ययलप्राथकेन्द्रगाः । शुभांशे शतितुगुर्भोर्कुर्ददुरायुः शिवं शुभाम्’ इति । इनः सूर्यः ॥ ६३ ॥
 अर्थकेन श्लोकेनाष्टमलमनिपिदकर्मणयाह—‘निधनभवनलोभे भोजनं पौष्टिकानि क्षितिपतिकुलसेवां सांपरायप्रयोगम् । रय-
 तुरगजन्द्रारोहणं शस्त्रशिक्षामपि शुभकरमन्यद्वर्जयेजीवितार्थी’ इति । अस्यार्थः—निधनभवनलभं स्वलप्रादष्टमलभं तस्य मृत्युरिति
 नाम । तत्र बधनशत्रवस्त्वभावादेव मृत्युकृद्भवति । तस्मान्नो जनादीनि शस्त्रशिक्षान्तानि कर्माणि अष्टमराशौ जीवितार्थी पुरुषो
 वर्जयेत् । अन्यदपि शुभकरं कर्म तत्र वर्जयेदित्यभिप्रायः ॥ कारिका—‘अथ पुण्येऽहि षष्ठे तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् । कृत्वाभ्यु-
 दयिकं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम् ॥ अन्नं तं प्राशयेद्द्रव्यत् इत्यादिमन्त्रतः । आजतैचिरमांसानां प्राशनं कामयोगतः । [कामयो-
 गेन वाजादिपयोक्तं प्राशयेद्विजः ।] अमन्नकमिदं कुर्यात्प्राशनं योपितामिति’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘षष्ठे मास्यन्नप्राशनमाज-
 मन्वायकामत्तैचिरं ब्रह्मवर्चसकामो घृतीदनं तेजस्कामो दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत्—अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः ।
 य प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो घेहि द्विपदे चतुष्पदे इत्याहूतैव कुर्याथ’ इति । अस्यार्थः—जन्मप्रभृति षष्ठे मासि न गर्भग्रभृति ।
 जाताधिकारात् । तत्राजप्राशनं नाम कर्म कार्यम् । अजस्येदमाजम् । तैत्तिरसाहचर्यान्मांसस्यात्र ग्रहणं न क्षीरदधिघृतानाम् ।
 तैत्तिरेतिदं तैत्तिरम् । आजतैत्तिरयोर्व्यज्जनत्वेनोपदेशो नाद्यत्वेन । तथा लोके प्रसिद्धत्वात् । तेनाद्यमपि सिद्धम् । घृतसंस्कृत
 ओदनो घृतीदनः । कृतः । ओदनग्रहणात् । यदि हि घृतमिश्रोऽभिप्रेतः सात् घृतं तेजस्काम इत्येवावश्यत् । ततश्च पूर्ववज्ज-

नरेनात्मनि विजलत् । शूने नदीयमि एतसेके ह्ये पृतसंस्कृतो भवति नतु दृते श्रपणं, विलेदनानुपपत्तेः । अकामसंयोगे
 रचादिनिधमसं प्राशयेत् अन्नपनेद्रस्य न इति मयेण । अयं मयः सर्वप्राशनेऽपि भवति । कुतः । प्राशनतद्वितत्वान्नामत्रस्य,
 प्राशयेदित्यत्र न नदिङ्गादावं प्राशयेदित्यादि । जारुतव इमार्षो इति । कुमार्यास्तमप्ररुमद्वप्राशनं कार्यमित्यर्थ इति ॥
 अत्र गृतिरूपेणादाचार्यः—‘षष्ठेऽन्नप्राशनं प्रोक्तं ममे माम्पुत्ररेज्य वा । प्राग्वा चतुर्थं तन्माधत्वागापन्नो न संचरेत् ॥ त-
 म्बिध दधिन्प्राशयमिधमसं तु मयसिन् । न्यमत्प्राशनान्दुर्लभं प्राशयेदायुषे पिता ॥ जातकृत्यादिचूडान्तं स्त्रीणां कार्यममन्न-
 दम् । इतरत्वं तु पुंग्वान्ग्रीणां चूडाकृणार्षि’ इति ॥ मार्कण्डेयस्तु—‘देवतापुरतन्तस्य धाशुत्सङ्गतस्य च । अलंकृ-
 त्त्वर दापन्नमसं पाये च हाथने ॥ ठुतप्राशनयोत्सङ्गादावी चालं ममुत्सृजेत्’ इति ॥ अत्र भगवान्—‘जन्मप्रश्रुति षष्ठे स्या-
 न्नागंःप्रप्राशनं त्रिगोः । प्रगुमेऽहनि माहूतं विहिते गोभनेपि च ॥ मुहूर्ते प्राक्षणानन्नदानाद्यैः परिपूज्य च । पुण्याहं वाचयित्वा
 शंभुपूजापनंरुतः ॥ उपवेदयामने शुद्धे प्रासुरं चालमन्त्रिके । अद्धे वादधिमध्वाज्यमिधमन्नं मुतंसकृतम् । मन्त्रेणात्रपतेऽब्रह्मे-
 त्वादिना शान्तंलंहर ॥ यथेष्टं प्राशयेत्पयाच्छोषयेथ युतं त्रिगोः । इदं कर्म कुमार्याथ सर्वं कार्यममन्नकम्’ इति । अत्र
 होमपथो नररुमं न पुराह—‘होमपथाश्रयेऽत्रापि जातरुपवदाचरेत् । श्रद्धिभ्रादं तु पूर्वेषुस्तमिन्त्ये ममाचरेत् ॥ उचरेद्युस्तु
 नाशित्वात्तुक्तं च यथाविति । होमोपदेगो यत्रालि नतु मन्त्रोपदेगनम् । तथानादेःश्रुहोमाः स्युरिति मूढकृतो मतम् ॥ तत्र
 शाश्रित्पानामरुमप्रप्राशननादिप । होमस्यापि रिधानेन सनादेःगहुतीहुनेत्’ इति ॥

अथ जीविकापरीक्षा ॥ जन्तूनां जीविकाः सन्ति बहुधा जन्मकर्मजाः । तत्रागसंस्थतिर्भूयाद्युसिंह मम जीविका ॥ अथाज्ञप्राशवानन्तरं जीविकापरीक्षा दर्शिता मार्कण्डेयेन—‘अग्रतोऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः । शस्त्राणि चैव यन्त्राणि ततः पश्येद्यु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत्स्पृशेद्बालस्तेषु भाण्डं स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव च भविष्यति’ इति ॥ ६३ ॥ अथ कुमारस्याज्ञप्राशनमन्त्रार्थः—अन्नपते अन्नाधिष्ठातर्देव, अन्नस्य । कर्मणि पष्ठी । अन्नं नः अस्मभ्यं देहि । कीदृशमन्नम् । अनमीवस्य आरोग्यफलस्य । शुष्मिणः शुष्मिन्निति बलनाम । तत्करणस्य तद्वतः । उभयत्रापि कर्मणि पष्ठी । एवंभूतमन्नं च तत्प्रदातारं मां च प्रतारियः प्रकर्षेण वर्धय । किंच नोऽस्माकं संबन्धिनो द्विपदे चतुष्पदे ऊर्जमन्नं बलं वा धेहि इति ॥

अथाज्ञप्राशनप्रयोगः ॥ पूर्वोक्तानुकूलतिथ्यादौ यज्ञमानो भार्यापुत्रादिभिः सह महलत्नातो देशकालौ कीर्तयित्वा ममास्य कुमारस्य मातृगर्भमलक्षालनशुद्धयनाद्यन्नद्ववर्चसेतजइन्द्रियाधुर्लक्षणफलसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अन्नप्राशनार्थं कर्म करिष्य इति संकल्प्य तदङ्गस्यस्तिवाचनाभ्युदयिके पूर्वोक्तवक्तृत्वा शिशोः कौतुकबन्धनं कृत्वा ज्ञातकर्ममञ्जूकिकाणि प्रतिष्ठाप्य अनादेश-देवताभ्यो हुत्वा पूर्वोपहारादिभिरभ्यर्चितसाम्पीष्टैवतस्य पुरतः शुभवस्त्रोपरिस्मितमातुरुत्तङ्गे प्राशुल्लस्युपविष्टस्य शिशोः प्रथमान्न-प्राशनं कारयेत् । तत्रायं क्रमः—दधिपशुधृत(धीर)मिश्रमन्नं काञ्चनपात्रे निक्षिप्य । अन्नपत इत्यस्य नलङ्करोऽन्नपतिर्बृहती । अन्नप्तेऽन्नस्य नो देहनमीवस्य शुष्मिणः । प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ इति मन्त्रेण प्रथमकवलं प्राश-

विता पुनस्तूपी यथेष्टं भोजयिता मुसं प्रक्षाल्य पूर्वोक्तचलीविकां परीक्ष्य स्थिष्टकृदादि होमशेषं समाप्य कर्मन्ते कर्तव्यं खल्लि-
याननं पूर्णच्छला यथाशक्ति नालगान्मोलयित्वा तेभ्यो दक्षिणां दत्वाश्रियो वाचयित्वा स्वमपि पन्थुभिः सह युञ्जीत ॥ कुमा-
योधेत्याद्यनं मन्त्रवचं संपं कुर्यात् ॥ इति श्रीश्रीसिंहिये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डेऽन्नप्रादानप्रकरणम् ॥

अथ शिशुरक्षाविधिः ॥ जगद्रक्षादृष्टप्रज्ञ रक्षामुं विलनं जगम् । लक्ष्मीन्वृत्सिंह सत्पक्षवीक्षाविक्षितकण्टकम् ॥ अथ शिशुर-
क्षाविधिकल्प्यते रुपिलसंहितायाम्—‘शिशुसंरक्षणार्थाय भूतग्रहनिवारिणीम् । रक्षां संध्यासु कुर्यात् निम्बसर्पपटुञ्जनीः ॥
फलीरुणसंमिथः कर्जूरनलं कृत्वाम् । चर्चा द्वारप्रदेशेषु बालग्रहविमुक्तये ॥ वासुदेवो जगन्नाथः पूतनाभञ्जनो हरिः । रक्षतु
तरितो चालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥ कृष्ण रथ शिशुं शयन्मधुर्कृतमर्दन । प्रातःसंगवमध्याह्नसायाह्नेषु च संध्ययोः ॥ महानिशि
सदा रथ कंसारिष्टनिपूदन । यक्षरथाः पिशाचांश्च ग्रहान्मातृग्रहानपि ॥ बालग्रहान्विशेषेण छिन्धि छिन्धि महाभयात् । ग्राहि ग्राहि
हरे नित्यं तद्रक्षाभूषिणं शिशुम् ॥ इति भस्माभिमन्त्र्यैव भूषयेत्तेन भस्मना । शिरोललाटाद्यङ्गेषु रक्षां कुर्याद्यथाविधि ॥ मन्त्र-
संरक्षणादेव शिशुः संवर्धतेऽन्वहम्’ इति ॥ ॥ अथ यदि बालकस्य ग्रामादाद्भुवि पतनादिना भीतिरुपजायते तदा पार्थिकं रजः
परिष्टा शिशोः शिरः श्रद्धक्षिणमावर्त्य ‘विष्णुले पूर्वतः पातु’ इत्यादिभिर्मन्त्रै रक्षां कुर्यात् । एष रक्षाविधिः शकटमञ्जने नन्द-
गोपेन भीतोपं शिशुरिति पुष्पा यदुनन्दनस्य श्रीकृष्णस्य कृतः ॥ तथाच हरियंज्ञे—‘नन्दोऽङ्गमेवमारोप्य भूरेणुं परिष्टुवा च ।
शिरः श्रद्धक्षिणं कुर्वन्मन्त्रमेनं जजापह ॥—‘विष्णुले पूर्वतः पातु रथो रथे दक्षिणम् । ब्रह्मा तु पश्चिमे पायाचन्द्रो रक्षत्यथो-

षरम् ॥ उपविष्टं तथा सूर्यः पायाबाधश्च बाहुकिः । पायादूर्ध्वमधो वत्सं शिष्टाः काष्ठाः समीरणः ॥ स्वस्ति करोतु भगवान्पि-
 नाकी हृषभवज्रः । गावो रथन्तु सर्वत्र भृगौ पातु सदाशिवः' ॥ एवमुच्चार्य नन्दस्तु कृष्णं पस्पर्थं पाणिना । एष मन्त्रो हि
 बालानां रक्षायै परिकल्पितः' इति ॥ ॥ अथ बालस्य दन्तधर्पणदोषपरिहारोपाय उच्यते मार्कण्डेयपुराणे—'दन्ताकृष्टिः
 प्रसूतानां बालानां दर्शनस्थितः । करोति संघर्षमिति चिकीर्षुःसहागमम्' ॥ दुःसह इत्यलक्ष्मीपृथ्व्योः पुत्रः । तत्पौत्रो दन्ता-
 कृष्टिः । तस्योपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्वपैः । शयनस्योपरिशिक्षितैर्मर्षिध्व दशनोपरि ॥ सुवर्चलौपयिजानाचथा सन्ध्यास्रमीर्ति-
 नात् । उष्ट्रकण्ठकखड्गास्त्रिसौमवस्त्रविधारणात्' इति ॥ इति श्रीनृसिंहीये त्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे शिशुरथादन्तचपीडो-
 पशमप्रकरणम् ॥

अथाब्दपूर्तिविधिः ॥ अब्दपूर्तिपरिकीर्तितकर्मा बालेषुपधृग्यं सदय त्वम् । श्रीनृसिंह जगतोऽनुगताति कीर्तिभूषण
 सहर्षमहार्षीः ॥ अपिच—सर्वतः श्रीशचित्राससत्राविष्कृतसद्रस । सद्रसप्रभुतावास सर्वस्यान्तः पितर्वस ॥ अयमष्टदलपत्र-
 बन्धश्लोकः ॥ अथ प्रासैकवर्षस्य शिशोरब्दपूर्तिरभिधीयते श्रीधरीये—'वर्षान्तजन्मदिवसे रविमासशुद्धे संलाप्य शान्तिकर-
 कर्म चिराय कृत्वा । आबध्य हेमकटिभ्रमथाशुक्ले लभे शिशोर्नवतरान्तरयोगमाहुः' इति । अस्वार्थः—सौरवर्षान्ते जन्मदिवसे
 'शालं संलाप्य आयुर्द्विकरं कर्म प्रभूतं कृत्वा हेममयकटिभ्रमानाबध्य नवतरान्तरधारणं कारयितव्यम् । तथोक्तं विधिरले—
 अब्देन सौरिण शिशोः समान्ते शालं तु संलाप्य च जन्मधिष्ये । कृत्वाशुभो दृष्टिकरं च कर्म तं धारयेच्छान्तिभुवर्णममृतम्' ॥

नुसिद्धश्च—‘भारेणाद्याब्दजन्मर्द्धे त्रिंशुं संस्नाप्य श्रावतः । आद्यथ्य हेमसूत्रं तु राश्यादावनुकूलके ॥ नवक्षीमाम्बरादीनि यथाहं धारयेगदा । इत्यादिभूतनक्षत्राण्यजादित्योचराणि च ॥ वसुः यौष्णादिती पुष्यवर्जितानि शुभानि तु । रिक्तापर्वाष्टमी चैव कृष्णे चान्त्यत्रिंशं विना । शक्रुन्पार्दीनि विष्टिं च वर्ज्या योगाः शुभेतराः ॥ शुभानां वारवर्गाश्च राशयश्च घनुर्विना । श्रेष्ठा नेष्टास्तथा श्रेष्ठा भक्तो मध्यमो भवेत् ॥ लग्ने सर्वे शुभाः श्रेष्ठास्तथा केन्द्रत्रिकोणयोः । चन्द्रः शुभप्रदो ज्ञेयो द्वादशाष्टमभादिना ॥ पापा-
 थिलामपष्टम्याः शुभा वसुस्य धारणे । उचमिदस्त्ववर्गेण शुभे केन्द्रत्रिकोणगे ॥ वस्त्रवाहनशस्त्रादिभूषणानि सुसंपदः । सद्गुणस्ये निग्रानाये कुर्यात्तन्धोभने दिने ॥ नद्यादिगमने चैव तथा देवादिदर्शने । शिशोर्लीलादि चान्यस्तु वस्त्रधारणवद्भवेत्’ इति । न केरलमादिमश्लोकार्धेन प्रथमाब्दपूर्तिविधिरैवोक्तः किंतु प्रत्यब्दमेवातुष्टयो वर्षान्तनक्षत्रविधिरपि दर्शितः ॥ तथाह गर्गः—
 ‘यन्मिन्दिने सवितरि तन्नाक्षत्रदिने भवेत् । प्रत्यब्दान्ते च नक्षत्रे विधि वक्ष्ये तृणां परम् ॥ तेनायुर्वर्धते नित्यं बलं तेजः सुखं तथा । पूर्वं जन्मदिनाद्रात्रौ कृत्वा कौतुकवचनम् ॥ कृत्वा शान्त्युदकं चैव प्राशयेच्चामिषेचयेत् । ग्रहशान्तिं समाप्यैवं नक्षत्रादिषु पूजनम्’ इति ॥ आदित्यपुराणे—‘सर्वैः सजन्मदिवसे स्नातेर्मङ्गलवारिभिः । गुरुदेवाशिविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ स्नानशुभं च पितरस्तथा देवः प्रजापतिः । प्रतिसंपत्सरं यत्स्नानैर्व्यथ महोत्सवः’ इति ॥ ब्रह्मपुराणे बृहस्पतिरिन्द्रमाह—‘प्रतिसंवत्सरान्त्यर्द्धे वक्ष्ये तृणां विधिं परम् । पूर्वोक्ते चैव जन्मर्द्धे स्नात्वा नद्यां सुरोत्तम ॥ मध्याज्यदधिसंपुष्करूर्वा मृत्युंजयेन तु । सुहुयाच्च गहनं वा अष्टाविंशतिमाहुतीः ॥ ततोऽपराहं संप्राप्ते कृत्वा कौतुकमङ्गलम् । ग्रहपूर्वां प्रकुर्यात् नक्षत्राधिपपूजनम् ॥ आयुष्यहोमं

कृत्वाय श्रोत्रियात्तय भोजयेत् । दत्त्वा गोभूहिरण्यादि तथा स्वर्णादिनिर्मितम् ॥ बध्वाथ कटिसूत्रं च वस्त्रं च परिधापयेत् ।' इति ॥
 सायणीये—'आबध्य कटिसूत्रं च वासः संगृह्य नूतनम् । दूर्वाङ्कुरैस्तथाज्येन चरुणापि पिनाकिनम् ॥ आयुष्यहोमं कृत्वा च
 तर्पयेत्पितृदेवताः' इति । अत्र कटिसूत्रवन्धनं गृहस्थव्यतिरिक्तविषयम् । गृहस्थस्य निषेधदर्शनात् ॥ तदाह गृहस्थधर्मप्रकरणे
 आश्रयायनाचार्यः—'यत्किञ्चित्कुरुते कर्म वैदिकं वाथ ताधिकम् । कटिवन्धेय संयुक्तं तत्सर्वं निष्कलं भवेत् ॥ रौप्यकार्पासि-
 कर्षीमपट्टमृदकृतां च वा । वर्जयेत्कर्मकालेषु कार्त्वीं विप्रो विप्रो विप्रोपतः' इति । एवं च सति ब्रह्मचारिणोऽपि कटिसूत्रनिषेधः प्रसज्येत तस्य
 कर्माहृतया विद्यमानत्वान्नायं दोषः । 'कीवीनाञ्छादनार्थाय मौड्डीं कार्पासकीं द्विजः । संभवे त्रिवृतां तावद्वाससी वाहतेपि च' इति
 तेनैवाचार्येणोपनयनप्रकरणे सूक्तत्वात् । कार्पासकीं मौड्डीं कार्पासकीं रज्जुमित्यर्थः । तत्रैव गृहो मेखलायांः पृथगुपादानात् ॥ अत्रोक्तं
 आयुष्यचरुहोमविधानमाह शौनकः—'आयुष्यहोमं वक्ष्यामि शौनकोऽहं द्विजन्मनाम् । कुर्याच्चिजन्मनसोत्रे विपुचे संक्रमे तथा ।
 पीर्णमास्याममायां च ग्रहणे मूर्त्येचन्द्रयोः ॥ ब्रातः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यागुलेपनः । अलंकृतः स्वस्तिवाच्य अक्षं दत्त्वा द्विजातये ॥
 अथाज्यभागपर्वन्तं कृत्वापलेपनादिकम् । घृतान्नं जुहुयात्सम्यगवदानस्य संपदा ॥ आनोभद्राः क्रतवो यमित्यूचां दशकेन च ।
 दमं स्तोममर्हत् इत्युचां षोडशकेन च ॥ एकर्चा जातवेदस्या हुत्वा श्विष्टकृतं ततः । होमश्रेयं समाप्याथ ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः ॥
 स्वस्तिवाच्यं द्विजाभ्यैर्लैर्बेनुं दद्याच्च दक्षिणाम्' इति ॥ इत्यायुष्यहोमः ॥

अथ वर्षविधिरुक्तः संग्रहे—'जन्ममासस्य जन्माहे जन्मवारैन्दुसंयुते । तदलाभे ऋक्षमात्रे कुर्याद्वर्षविवर्षणम्' इति ॥

अन्यथ—‘तिथिनक्षत्रयोगे सात्वाग्रे नक्षत्रमाननेके । अभियेकदिने राज्ञो वर्षशुद्धिः प्रशस्यते ॥ अन्येषां जन्मनक्षत्रे क्षीणायुस्त्व-
न्यथा भवेत् । प्रत्यहं जन्मदिक्से वर्षशुद्धिमिषेचनम् ॥ वर्षमित्याथवा कुर्याज्जन्ममासे शुभे दिने । वर्षशुद्धिमिषेकादि कर्तव्यम-
धिकं न तु ॥ अधिके मलिन्दुषे न ऋतव्यमित्यर्थः । कृतमित्यतिक्रियो विद्वात्रवशुक्लाम्बराष्टृतः ॥ संनिधौ विष्णुदेवस्य लिप्ते गोम-
यवारिणा । पुण्याहं वाचयित्वा तु गुरुभिर्भद्रद्विजोत्तमैः ॥ माद्रूप्यद्रव्यसंभारसंयुताभिनवं घटम् । वक्रविन्धसमाकारं सत्सूत्रैः
परिचोष्टिवम् । सरतमालिकान्मोभिः पूरितं सितचन्दनैः । सुतण्डुलैः स्थिरीभूतं चूतपण्डवसूत्रकम् ॥ राजतीं प्रतिमां तत्र मार्क-
ण्डेयमहाप्रुनेः । अथवा पिष्टपीठे तु पंष्टिकीं प्रतिमां ततः । स्यापयेत्प्रणवेनैव यजेत्कुम्भे जलाधिपम् ॥ वरुणं हंसपृष्ठस्यं दक्षिणे-
नाभयत्रदम् । वामेन नागपात्रं तु धारयन्तं सत्सूत्रिणम् ॥ मौलिं च महाकायं चिन्तयेत्तमयांपतिम् । एवं संचिन्त्य वरुणं
युक्तेरशुणवारुणकैः ॥ सितचन्दनपुष्पैश्च धूपदीपनिवेदनैः । राजताष्टदले पत्रे कार्णिकामध्यसंस्थितम् ॥ सौम्यं कुशासनासीनं कु-
ण्डिकाजपमालिनम् । सौम्यं सोमकुलोद्भूतं रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ शुद्धवर्णं च तल्पकैः सोमं संचिन्तयेच्छुभम् । पश्चिनीपत्रसंकाशं
वायव्ये गणनायकम् ॥ ग्रहानीशदलाग्रे तु क्षेत्रपं वह्निदिग्दले । मृत्युंजयं स्वामत्रेण नैर्कलदलमध्यके ॥ पूर्वोदौ सप्तसूत्रैव कृत्वि-
कायास्तु वारुणाः ।-उचरापाडानन्तरमभिजित् । शीर्षीस्तथा ततो राशीन्धनाग्रा तु समर्चयेत् ॥ तथा नक्षत्रवत् प्रागादौ पूर्व-
येदित्यर्थः । मेपं धनुर्धरं मिहं पूर्वतो याम्यगोचरे । मकरं शुभं कन्यां पश्चिमे मिथुनं घटम् ॥ तुलाधरं चोत्तरस्यामलि मीनं
च कर्कटम् । पश्चादीनर्चयेद्ग्राहो पूर्वोदियु यथाक्रमम् ॥ पृष्ठीं संपूजयेद्यत्रात्साक्षात् मपरिवारकाम् । वस्त्रैराभरणैर्दिव्यैः पुष्पाद्यैश्च

मनोरमैः ॥ आपुर्दात्रीशतस्रश्च मातुः संपूजयेत्ततः । आपुर्दात्रीरापुर्दात्र्यो देवताः । तासां नामान्पुत्रत्रय वक्ष्यन्ते । महाभूतानि
पञ्चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ मनोबुद्धिरहंकारश्चन्द्रादित्यौ च देवताः । अश्वत्थामादिसप्ततान्संपूज्य प्रार्थयेद्ब्रह्म ॥—‘रत्नगर्भं सुम-
ङ्गस्य चूतपङ्कजसोमित । चन्दनाश्रुतपुष्पाढ्य पूर्णकुम्भ नमोस्तु ते ॥ आयुःप्रद महाभाग सोमवंशविवर्धन । महाव्रत मुनिश्रेष्ठ मा-
र्कण्डेय नमोस्तु ते ॥ मार्कण्डेय महाबाहो सप्तकल्पान्तजीवित । आयुरारोग्यमैश्वर्यमसाकं वरदो भव ॥ नववर्षायुषं प्राप्य तपसा
महता पुरा ॥ सप्तकल्पं कृतं येन स आयुर्मे प्रयच्छतु ॥ आयुर्देहि यशो देहि शिष्यं देहि त्वमेव च । पुत्रान्पौत्रान्प्रपौत्रांश्च
देहि मे गणनायक ॥ पृष्ठीदेयि नमस्तुभ्यं मृतिकागृहशायिनि । पूजिता परया भक्त्या दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ॥ धिपणा वृद्धि-
माता च गौरी च शकपूतना । आपुर्दात्र्यो भवन्त्वेता अद्य जन्मदिने मम ॥ क्षित्यब्बायुवियत्तेजोब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । मामेव हि
सदा पान्तु मार्कण्डेयार्भवाभ्यहम् ॥ मनोबुद्धिरहंकारश्चन्द्रादित्यौ तु देवताः । मामेव हि सदा पान्तु चिरजीवी भवान्यहम् ॥
अश्वत्थामा यलिव्यासो हनूसांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ सप्तैतान्यः स्वरेचित्यं मार्कण्डेयमथाटमम् ।
जीवेद्दर्पशवं सोपि सर्वव्याधिविवर्जितः ॥ द्रोणपुत्र महाभाग रुद्रतेजःसमुद्भव । भवायुर्वलदो मे त्वमश्वत्थामानमोस्तु ते ॥ दैत्ये-
न्द्रकुलसंभूत वले दानक्रियारत्न । प्रपन्नः शरणं च त्वां दीर्घमायुः प्रयच्छ मे । नारायणांशसंभूत ममाद्य वरदो भव ॥ अङ्गनागर्भ-
संभूत कपीन्द्र सचिवोत्तम । रामप्रिय नमस्तुभ्यं हनूसत्रश्च सर्वदा ॥ विभीषण नमस्तुभ्यं रामपादाब्जपूजक । आयुरारोग्यमैश्वर्यं
देहि पीलस्त्यनन्दन ॥ जितेन्द्र भरताचार्य सर्वशास्त्रविशारद । शरणं त्वां प्रपनोमि कृप मां रक्ष सर्वदा ॥ रेणुकेव महावीर्य

कातंरीयं कुलान्क । आयुः प्रयच्छ मे राम जामदग्न्य नमोस्तु ते ॥ एवं संग्राह्यं भक्त्या तान् प्रणमेदण्डवत्स्थितौ । भूमिं दीपं
 वलिं दूर्वां पुष्पं गोरोचनं तथा ॥ दर्पणं दधि सिद्धार्थान्धुतं चासादयेत्कमात् ।—चकारेण सुवर्णमन्त्रं च सूचितम् । तयोरुत्तरत्र
 विनियोगदर्शनान् । क्रमादिति वक्ष्यमाणमत्र क्रमादित्यर्थः ।—ततो रक्षां च रक्षोघ्नैर्द्रव्यैर्भक्ष्यलसाधनैः । द्विजः कुर्वन्तु वेदज्ञा वेद-
 भयैः शुभाधिः ॥ अत्रे तमिति मन्त्रेण नानाद्रव्यसमीक्षणम् । युञ्जन्तीति च मन्त्रेण सूक्तिं रोचनमालिखेत् ॥ तेजोसीति घृतेनैव
 तस्मिन् तेनात्मलोचनम् । दधिक्राण्यकचा दध्ना ललाटे तिलकं लिखेत् ॥ दद्याच्छिरसि दूर्वांश्च काण्डान्मन्त्रेण मन्त्रिताः ॥ एते
 रुद्रायगवः सिद्धार्थं शिरसि क्षिपेत् । याः फलिनीकचा सम्यद्द्रुगस्क्रुयार्त्कलोत्तमम् ॥ शिरसि प्रक्षिपेत्सुष्पं श्रीश्रमेमन्नमन्त्रितम् ।
 आकृष्णेनेति मन्त्रेण दर्पणे सुतदर्शनम् ॥ ज्योतिरसीत्यृचा दीपं भूरसीति शुवं स्पृशेत् । यदावधमृचा स्वर्णं नमस्कुर्यात्कृता-
 जलिः ॥ गन्धरक्षमलंकारं शुक्रीयात्तदनन्तरम् । दूर्वां सितां सितां निम्बरोचनां वेणुरोचनाम् । न्यग्रोधशृङ्गसिद्धार्थान्यञ्चरजानि
 वै यतः ॥ एभिः संवत्सराग्रनियवन्धनं समुदाहृतम् । ग्रन्थिवन्धं च कर्तव्यं दीर्घायुतेति मन्त्रतः ॥ वर्षद्वेदरपूर्वतादाशीर्वादिमन-
 न्तरम् । देवस्य ता मरुत्स्या अश्विनवर्ष्युचापरः ॥ आयुष्यभित्तिमुक्तेन नतद्रक्षांस्थानन्तरम् । एभिर्भन्धिश्च संमन्व्य शान्तिसागरख-
 षिट्काम् । मर्दुं सततं सैल्यं दद्यान्छिरसि सादरम् ॥ एमी रक्षाकर्म्मैर्बैर्जन्मर्षं योजभिरशितः । रक्षोभूतपिशाचेभ्यो भयं तस्य
 न जायते । सुवर्णं शतमानं च शुरवे देयमादरात् ॥ शतमानप्रार्थना—‘शतमान शतयुस्तं शतवीर्यः शतेन्द्रियः । अतस्तां

पाठः—१ धूर दीपं पत्रं दूर्वाः । २ शालियात्मण्डितम् । ३ तस्य दद्यात् ।

संप्रयन्त्यामि शतमायुः प्रयच्छ मे' इति ॥ ॐ ॥ शतमानविधिविशेष उक्तो ब्रह्माण्डपुराणे—'गर्भेन भूमिं शकृता जलेन
चाह्वित्य मध्ये निततण्डुलम् । मरोरुहं केमरभूषणाढ्यं सकर्णिकं चाष्टदलं विलिख्य ॥ तस्मिन्हिरण्यं शतमानमात्रं निधाय तस्यो-
परि संप्रिचिन्त्य । ब्रह्माणमीशं कमलासनव्यनाराध्य गन्धादिभिरादरेण ॥ विभ्रं तथा वेदविदं विचिन्त्य संचिन्त्य बुद्ध्या तु सम-
चंचिस्ता । दद्यान्पुराणं शतमानमन्यै संप्रीयतामात्मभूरित्युदीर्ष ॥ योऽसौ दानं शतमानं हिरण्यं दद्यादायुः सर्वमेवैति चोक्तम् ।
ऋतः ह्यर्थात्प्रादृतत्पकृदा नित्ये मासे हासने शक्तितो चा' इति ॥ मृष्टान्नभोजयेद्विद्वान्गुरुस्वजनवान्यवान् ॥—स्नात्वा जन्मदिने
त्रिपं परिहरन्प्राप्तोत्समीष्टां त्रिपं मत्स्यान्मोचयतस्तिलांश्च ददत्तो दीर्घं भवेज्जीवितम् । सकृन्नुदति यस्तु तस्य विपदो यान्ति
प्रणाञ्जं चिराद्भुङ्क्ते यस्तु निलाभिर्यं ग तु भवेज्जन्मान्तरे पण्डितः ॥ एवं संपूजयेद्यस्तु मार्कण्डेयं महाभुनिम् । जरासमुद्भवं दुःप्र-
पिचपातादिसंभयम् ॥ विचिन्त्य नियतं कालमपमृत्युं युदाग्न्यम् । परमायुरवामोति सर्वथायाविचर्चितः' इति ॥ इति चर्यत्रद्विग्र-
योगः ॥ ॐ ॥ अथ भविष्यपुराणोक्तकुमुदादिपूजा—'कुमुदा माधवी गौरी रुद्राणी पार्वती तुमा । काली सरस्वती चैव सा-
वित्री ब्रह्मणः प्रिया ॥ मती संज्ञा तथा मेधा वृष्टिः शुष्टिल्लयं च । नृपडिग्भपरित्राणा जीमन्तीत्येव षोडश ॥ सुवासिनीस्तु
तत्प्रीत्यै गन्धमाल्यैश्च पूजयेत् । शूर्पेण्यथो षोडशसु भस्त्र्यादि प्रक्षिपेद्बुधः ॥ तत्संख्यार्कैश्च शूर्पेस्तु द्रव्याप्यान्छादयेत्तथा । ता-
भ्यन्तत्प्रीत्यै दद्यात्तानि चैव यथाक्रमम् ॥ प्रीयन्तां कुमुदाद्या मे चालप्राणविचर्धनाः । जलेन यशसा पुष्ट्या सहायुर्वर्धयन्तु मे ।
प्रयच्छन्तु मदारोग्यं सौख्यं सौभाग्यमेव च' इति ॥ ॐ ॥ अथ योगविशेषेण फलविशेष उक्तः सुदीपिकायाम्—'जन्म-

र्थायुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मलिथिर्भवेत् । भवन्ति विद्वत्सु समेषु यावत्सुहृत्सु सन्मानगुणानि तस्य' ॥ शान्तिः शुद्ध-
दीपिकायाम्—'कृत्वा न कृत्वा योर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् । जन्मक्षयोगे संप्राप्ते विमलस्य पदे पदे' । कृतान्तः शान्तिः ॥ अत्र
जन्ममासे कर्तव्यमाह—व्यासः—'यो जन्ममासे शुभकर्म वाचां कर्णस्य वेधं कुर्वेत्कृत्वातिमोहात् । नूनं स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति
नूनं वयमन्धनानि' इति ॥

अथ यर्थापनप्रयोगः ॥ यर्थापनजन्मदिवसे पूर्वोच्छिद्यज्य लाता शुद्धाम्बरधरो यथाविभवमलंकृतः सोत्तरच्छदे भद्रपीठासन
उपविश्य मन्त्रिनाचनद्रव्याण्यासाद्य सुगुह्यश्वेत्यादिकमुक्त्वा संकल्पं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—देशकालौ संकीर्त्य ममाब्दपूर्तिदिवसे
आयुग्भित्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरीत्यर्थं ग्रहयज्ञदूर्वादीनामुप्यचरुहोममार्कण्डेयादिपूजाकर्म करिष्यमाणः तद्दङ्गमङ्कुरार्षणं कौतुकमन्धनं
च कर्तुं तदादीं शुद्धिदृष्ट्यभ्युदयसिद्धये स्वस्तिपुण्याहवाचनं करिष्ये इति संकल्प्य पुण्याहशेषं समाप्य अङ्कुरार्षणं कौतुकमन्धनं च
पूर्वोक्तप्रकारेण कृत्वा गृहसंज्ञानदिग्भागे शुद्धव्यलं गोमयेनोपलिप्य रत्नपट्टिकयालंकुणं कारयित्वा तत्र जन्मनक्षत्राधिदेवतां जन्म-
नक्षत्रं अत्रिप्यात्तादिपितृन् प्रजापतिं च तत्तच्छिन्नमवैरुत्तरसंस्थमात्राञ्च आसनाद्युपचारान्कृत्वा आयुष्यचरुहोमाङ्कुरात् यथाशक्त्यञ्च
ब्राम्हाणाय दत्त्वाचार्यं पृथुयात् । तत आचार्यो दूर्वाहोमापुष्यचरुहोमौ तत्रेण कुर्यात् । यथा—उपलेपनाद्यभिप्रतिष्ठापनाभिमूर्ति-
ध्यानान्तं कृत्वा पुनर्देशकालौ निर्दिश्य समिह्रयभादाय नक्षत्रे राशौ जातस्वामुकनामधेयस्यायुरभित्तिद्वारा श्रीप० म्रीत्यर्थमनयो-
र्दूर्वाहोमापुष्यचरुहोमयोर्देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इत्यादिचक्षुषी आब्धेनेत्यन्वयमुक्त्वा प्रधानदेवतां मृत्युंजयमशोचरसहस्रा-

शोचरशताष्टारिगलन्यतमसंख्याकदधिमपुष्टाक्तदूर्वाद्रव्येण अम्यकमन्त्रेण विश्वान्देवान्दशवारं अग्निं षोडशवारं अग्निं जातवेद-
 समेकवारं चरुद्रव्येण शेषेण श्लिष्टकृतमित्यादि सद्यो यस्य इत्यन्तमृत्वा व्याहृत्या समिद्धयमन्त्रावाधयोद्देशत्यागौ कृत्वा परिस-
 मूहनाघाज्ये दर्भाग्रहयज्ञेषणान्तं कृत्वा सिद्धाभ्रमितिसमीपे निधायाज्येन सह तदन्नं त्रिःपर्यधिकृत्वा तदुत्सुकमपासापः स्पृष्ट्वाज्यो-
 दाननादिभुवसंमार्जनान्तं कृत्वा अन्नं पात्रान्तरे निधायाघ्रावधितिल्याभिवार्योदितुद्वास्त्रायाज्ययोर्मध्ये नीताज्याद्दक्षिणत आसाद्य
 पुनरप्यभिधायार्याम्यलंकरणावाज्यभागान्तं कृत्वा आज्यदधिमधून्येकस्मिन्पात्रे आसिच्य तेनाक्ता दूर्वाः संकल्पितसंख्यया मृत्युंजय-
 अम्यकमन्त्रेण लुहृयात् । मन्त्रस्तु—अम्यकमित्यस्य त्रिसिष्टौ मृत्युंजयोऽनुष्टुप् । ॐ जूं सः अम्यकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवधे-
 नम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्साहा सः जूं ॐ मृत्युंजयायेदं नमम इति । तत आयुष्यचरुहोमं कुर्यात् । तत्र
 यत्राः—आनोभद्रा इति दशरुचस्य मूक्तस्य राहूगणो गीतमो विश्वेदेवाः पञ्चाधाः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी विराट् अष्टम्याघास्तिप्त-
 स्त्रिष्टुभः । आनो भद्राः क्रतवो भंतु ० १० विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं इति सर्वयोद्देशत्यागौ कुर्यात् । इमं स्तोममितिषोडशरुचस्य सूक्त-
 स्यान्निरमः कुत्सोभिः आघाधतुर्दश जगत्यः अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभा । पूर्वोदेवा इत्याधास्त्रयः पादा देवदेवत्याः तन्नोमित्रइत्यर्धर्चो लि-
 ङ्गोक्तदेवतः (मित्रावरुणादितिर्सिधुष्टथित्रीषुदेवत्योपिर्वा) इमं स्तोममर्हते जातवेदसे ० १६ अग्नय इदं ० । जातवेदसे मारी-
 चः कज्यपो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् । जातवेदमे ० १ अग्नय इदं ० । एभिः सप्तविद्यतिभिर्मन्त्रैरवदानधर्षणं कृत्वा तच्चेद्वताभ्य इदं नम-
 भेत्युद्दिश्य त्वत्वा श्लिष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ॥ इति वर्षषष्टिप्रयोगः ॥ ॥ अथ मार्कण्डेयपूजा । ततो यजमानः उप-

लिप्तं न ह्यत्रिंशत्पुनराश्रिते विष्णुमंनिहितप्रदेजे उपविश्य देशकालौ संकीर्त्य ममानन्दपूर्तिदिवसे स्थानसम्यश्रूपावाप्तिग्रहणक्षयराशि-
 दिस्फालक्षेनपालश्रीत्वविमर्गं कार्येद्यार्थसिद्धप्रसृत्युजरावातपित्तश्लेष्मोद्भवरोगादिसर्वाधाविजितपरमायुःप्राप्तिद्वारा श्रीपर० चन्द्र-
 महितगारुडेषपूर्वां करिष्य इति संकल्प्य शृण्ण्डिलोपरि नवमूत्रवेष्टितं दृढं मृग्यं रक्तवर्णं कलशं समबं स्थापयेत् । तत्र मन्त्राः—
 आरुद्रोऽग्निस्तस्य विद्यामित्रः पयमानः सोमो गायत्री । आरुद्रोऽग्निः । इमंमेगङ्गा इत्यस्य सिन्धुशिल्पमेवो नदीस्तुतिर्जगती ।
 इमं मे गङ्गे० । अनेन पुष्पजलेन पूरयित्वा नवमूत्रेण वस्त्रयुग्मेन चावेष्ट्य । उद्धृवासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना । सृष्टिके-
 हन मे पापं यन्मया दृक्कृतं कृतम् । इति मन्त्रेण सप्तमूदो नवपर्मतधानूद्य प्रक्षिप्य । स्वतिमीम इत्यस्य वैश्वामित्रो रेणुः पयमानः
 गोमो जगती । ह्यर्तं भीमो ईषुमस्तविष्यया शृङ्गे शिशानो हरिणी विचक्षणः । आ योनिं सोमः सुकृतं निर्पादति गव्ययी लग्न-
 चति निर्णिग्व्ययी ॥ अनेन न्यप्रोषाथत्यङ्गलजम्भूचूतद्वलचः । प्रोयत्रेऽग्निस्तस्य वसिष्ठो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । प्रवो यज्ञेषु देव-
 यन्तो अर्पन्वाजा नभोभिः शुश्रुची इपच्यं । येषां ब्रह्माण्यसंगानि विश्वा विष्पंग्वियन्ति वनिनो न शास्त्राः । अनेन तेषां पल्ल-
 यान्० । गायत्र्या विश्वामित्रः सविता गायत्री । तत्संवितु० अनेन गोमूत्रम् । गन्धद्वारामित्यस्यानन्दकर्मणः श्रीस्तुष्टुप् । गन्ध-
 द्वारो० । अनेन गोमयं । आप्यायलागोतमः पयमानःसोमो गायत्री । आप्यायस्तु० । अनेन गोक्षीरं । दधिक्राव्य इत्यस्य वामदेवो
 दधिक्रायस्तुष्टुप् । दधिक्राव्यो० । अनेन दधि । घृतंमिभिश्चे इत्यस्य गृत्समद इध्मायास्त्रिष्टुप् । घृतं मिभिश्चे० इति घृतं । सहि-
 त्स्वानीत्यस्य स्यात्वाचः सविता गायत्री । सहिस्त्वानि० । अनेन नवरत्नानि । या ओषधीरित्यस्याथर्वणो भिषगोपथयोऽनुष्टुप् । या

शोषधीः० । इति शतौपथानि दशमूलानि वा तदलाभे सुवर्णं वा । गन्धद्वाराभिति गन्धं । आर्यनेते परार्यणे० इत्यस्यतान्पुष्पाणि
 च निक्षिप्य अष्टदलपद्माद्वितरजतपीठकुशासनासीनां कुण्डिकाजपमालाधारिणीं राजतीं मार्केण्डेयप्रतिमां च संपाद्य कुम्भोपरि नव-
 वयमान्छाय तदुपरि रजतपीठं निधाय तत्र मार्केण्डेयप्रतिमां प्रणवेन संस्थाप्य कुम्भे वरुणपूजां कुर्यात् । तत्रायं क्रमः । वरुणं हंस-
 शृष्ट्यं दक्षिणेनाभयप्रदम् । धामेन नागपादं च धारयन्तं मुरुषिणम् । मौलिं च महाकायमपांपतिं वरुणं संचिन्त्यावाह्य नाम-
 मंत्रेणामनाद्युपचारान्कृत्वा वरुणयूक्तानि जपेत् । म्यस्याशक्तावन्येन पाठयेत् । ततो रजतपीठमध्यस्थप्रतिमायां मार्केण्डेयमावाह-
 येत् । तत्रायं क्रमः—राजताष्टदलपद्मे कर्णिकामध्ये संस्थितं सोमकुलोद्भवं कुशासनासीनं कुण्डिकाजपमालिनं मार्केण्डेयमावाह्य ।
 [तत्रैव शुकचर्णं मौमं चानाद्य] दलेषु क्रमेण गणनायकादिदेवताः प्रणवपूर्वकं चतुर्धा विभक्त्याग्नित्रतनमोन्तैस्तत्तन्नाममन्त्रैरावाहयेत् ।
 यथा सायन्यपद्मदले पद्मपत्रसंकाशाय गणनायकाय नमः । ईशानदले आदित्याय सोमायाङ्गारकाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय
 शनैश्चक्राय गह्वरे शंभुभ्यो नमः । आग्नेयदले क्षेत्रपालाय नमः । नैऋत्यदले मृत्युंजयाय नमः । पूर्वदले कृत्तिकाश्लेषान्तसप्तनक्षत्राणि ।
 कृत्तिकाभ्यो नमः रौद्रिण्यं मृगशीर्षाय आर्द्राय पुनर्वसुभ्यां पुष्याय आश्लेषाभ्यः । दक्षिणदले मघाविशाखान्तमसतनक्षत्राणि । मघाभ्यः
 पूर्वार्कत्सुनीभ्यां उत्तमरगत्सुनीभ्यां हस्ताय चित्राय म्यात्स्ये विशाखाभ्यां । पश्चिमदले अनुराधाधभिजित्सहितश्रवणान्तसप्तन-
 क्षत्राणि । अनुराधान्यः ज्येष्ठाय मूलाय पूर्वाषाढेभ्यः अभिजिते श्रवणाय । उत्तरदले धनिष्ठाभरण्यन्तसप्तनक्ष-
 त्राणि । श्रविष्ठाभ्यः शतभिषके पूर्वाभाद्रपदाभ्यः उत्तराभाद्रपदाभ्यः रेवत्ये अधिन्यां भरणीभ्यां । पुनश्च पूर्वदले राशीन्

भेषाय निहाय घृतुषे । दक्षिणदले धूपभाय कन्यायै मकराय । पश्चिमदले मिथुनाय तुलायै कुम्भाय । उत्तरदले कर्काटकाय तृथिकाय मीनाय । एतमेता देवता आवाह्य । पश्चमाहो पश्चादिदेवताः याज्ञाः सपरिवारा आवाहयेत् । तत्रायं क्रमः—प्रथमतः पूर्वभागे षष्ठीदेवतायै । आग्नेये धिषण्यायै इन्द्रमात्रे गौर्यै शक्रपूतनायै इति चतस्रो देवताः । दक्षिणदले गौर्यै पद्मार्थै शश्वै मेधायै गाविश्वै विजयार्थै जयार्थै देवतेनायै स्वर्गार्थै खाहायै इति दशलोकनावः । नैऋते ष्टयिष्वै अश्रः तेजसे वायवे आकाशाय इति पञ्चभूतानि । पश्चिमे ब्रह्मणे विष्णवे महेश्वराय इति तिस्रो देवताः । वायव्ये मनसे बुद्धये अहंकाराय इति त्रीन् । उत्तरे चन्द्रमसे आदित्याय च दे । ऐशाने अश्वत्थाम्ने बलये व्यासाय हनुमते विभीषणाय कृपाय परशुरामाय चेति सप्त चिरंजीवदेवताः । एवं देवता आनाय मार्कण्डेयादिपरशुरामान्तदेवता आगन्तादियोऽहोपचरैः संपूज्य कृताञ्जलिः सन् प्रार्थयेत् । तत्र मन्त्राः—स्वर्गमे युमन्त्य चूतपृष्ठवशोमिव । चन्दनाक्षतपुष्पाढ्य पूर्णकुम्भ नमोस्तु ते ॥ इति कुम्भम् ।—आयुःश्रद महाभाग सोमवंशविघर्धन । महान्त मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोस्तु ते ॥ मार्कण्डेय महाशहो सप्तकल्पान्तजीवित । आयुरारोग्यैर्बन्धयमस्माकं वरदो भव ॥ नववर्षायुषं प्राप्य तपसा महता पुरा । सप्तकल्पं कृतं येन आयुष्यं मे स यच्छतु ॥ इति मार्कण्डेयम् ।—आयुर्देहि यतो देहि त्रियं देहि तमेव च । पुत्रान्पौत्रान्नर्पानांश्च देहि मे गणनायक ॥ इति गणपतिम् ।—षष्ठीदेवि नमस्तुभ्यं मृत्तिकागृहशाधिनि । पूजिते परया भक्त्या दीर्घमायुः प्रवच्छ मे ॥ इति षष्ठीदेवीम् ।—धिषणा इन्द्रमाता च गौरी च शकपूतना । आयुर्दात्रियो भवन्तेता अद्य जन्मदिने मम ॥ इत्यायुर्दात्रीः ।—खिलन्वायुविषयंजोन्नदविष्णुमहेधराः । मामेव हि सदा पान्तु मार्कण्डेयो भयाम्यहम् ॥ इति पञ्चभूतानि

अन्नविष्णुमहेश्वरार्थं ।—मनोयुद्धिरहंकारधन्द्रादित्यां तु देयंताः । मामेव हि सदा पान्तु चिरजीवी भवाम्यहम् ॥ इति मनोयुद्ध-
 हंकारं धन्द्रादित्यां च ।—द्रीणपुत्र महाभाग रुद्रतेजःसमुद्भव । भवाय ब्रह्मदो मे त्वमश्वत्थामन्नमोस्तु ते ॥ इत्यश्वत्थामानम् ।—दे-
 त्येन्द्रकृत्स्नसंभूत वले दानक्रियागत । प्रपन्नः शरणं त्वां च दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ॥ इति वलिम् ।—सांप्रतं वै यद्भविष्यदतीतज्ञा-
 नमन्यमिन । नागयणांशसंभूत ममाद्य चरदो भव ॥ इति व्यासम् ।—अञ्जनागर्भसंभूत कपीन्द्र सचिवोत्तम । रामत्रिय नम-
 स्तुभ्यं हनुमन्ननु र्वदा ॥ इति हनुमन्तम् ।—विभीषण नमस्तुभ्यं रामपादाञ्जपूजक । आयुरारोग्यमर्थं देहि पौलस्त्यनन्दन ॥
 इति विभीषणम् ।—द्विजेन्द्र भारताचार्यं सर्वशास्त्रविशारद । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि कृप मां रथ सर्वदा ॥ इति कृपम् ।—रेणुकेय
 महावीर्यं कार्तवीर्यकृत्स्नरु । आयुः प्रयच्छ मे राम जामदग्न्य नमोस्तु ते ॥ इति परशुरामम् । एवमेता देवताः संप्रार्थ्य म-
 निकर्तृकं दण्डनग्रणम्य ग्रहयज्ञकुम्भे मार्कण्डेयपूजाकृम्भजलमासिच्य तत्रत्यकिंचिजलं प्राशयेत् । ततो देवज्ञाः शुभार्थिनो ब्रा-
 ह्मणान्मन्त्रमीपे यजमानस्य ग्रहयज्ञाज्ञामिपेकं कृत्वा रक्षां कुर्युः । तत्रार्थं क्रमः—दीपं फलं दूर्वां पुष्पं गोरोचनं दर्पणं दधि सि-
 द्धार्यार्थं गूलं गुबणं अन्नं च यथाक्रमं प्राशसंन्यसुत्तरसंस्थं चास्नाद्य यजमानेनाग्ने स्रमिति मन्त्रेणासादितद्रव्यसमीक्षणं कारयित्वा
 युञ्जानि नृशं० इति मन्त्रेण पूर्वोद्यादितगोरोचनेन यजमानस्य सूभिं संलिख्य तेजोसीति मन्त्रेणाष्ट्या तण्डुली अङ्गुला दधि-
 कान्या इति मन्त्रेण दग्धा ललाटे तिलकं कृत्वा काण्डात्काण्डादिति मन्त्रेणामिमञ्चितां दूर्वां त्रिरसि निक्षिप्य एते रुद्रा वसव इति
 मन्त्रेण मिद्वार्थान्निगमि प्रक्षिप्य याःकलिनीरिति यजमानेन फलनमस्कारं कारयित्वा श्रीधने इति मन्त्रेणामिमञ्चितं पुष्पं त्रिरसि

प्रक्षिप्य श्राकृष्णेनेति मन्त्रेण दर्पणे घृहददर्शनं ज्योतिरसीति दीपसमीक्षणं भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहि हति
 भूमिस्पर्शनं यदानभ्रमित्यूचा सुवर्णनमस्कारं अन्नपतेऽन्नस्येति मन्त्रेणान्नमस्कारं च कारयित्वा रक्षोभूतप्रेतपिशाचानां भयनिवृ-
 त्त्यर्थं पिनासितर्द्याः निम्गपत्राणि गोरोचनं न्यग्रोषपल्लवाश्च सिद्धार्योन्पञ्चरत्नानि च शुद्धवस्त्रे निक्षिप्य ग्रन्थि कृत्वा दीर्घायुत्वेति
 मन्त्रेण तस्य दक्षिणहस्ते वक्ष्या अष्टाण्डितान्सर्वाण्युभयत्राल्यथतान्पृहीत्वा देवसत्त्वेति मन्त्रेण सरस्वत्यमीतिमन्त्रेण अधिनावर्तति
 मन्त्रेण आपुष्यं वर्चस्यमिति मूकेन नतद्रक्षांसीति मन्त्रेण च तान्प्रतान्निभिमन्त्र्य सदारस्य तस्य शिरसि प्रतिमन्त्रं मन्त्रान्ते प्रक्षिपेयुः ।
 ततो यजमानो गुरवे श्रुतमानसुराणं विधिवद्दधात् । तत्रायं क्रमः—देवकालौ संकीर्त्ये मम दीर्घायुःप्रसिद्धारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं
 ज्ञानमानदानं करिष्य इति संकल्प्य शुभस्थलं गोमयेनोपलिप्य तत्र सितालिततण्डुलान्प्रक्षिप्य तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं विलिख्य तस्मि-
 न्यथाशक्ति श्रुतमानद्विरण्यं निषाय तत्र क्रमलासनं ब्रह्माणभावाह्य षोडशोपचारैरभ्यर्च्ये तथा गुरुभूतं विप्रं ब्रह्मबुद्ध्या समभ्यन्ये
 दधात् । श्रुतमान श्रुतानुस्त्वं श्रुतवीर्यैः श्रुतेन्द्रियः । अतस्त्वां संप्रपच्छासि श्रुतमायुः प्रवच्छ मे ॥ इति मन्त्रेण श्रुतमानं संप्राप्ये
 नगन्धाश्लं इन्द्रपुण्ड्रकं गृहीत्वा वामहस्तेन श्रुतमानं स्पृशन् अहुकगोत्रोमुकशर्माहममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणपेदं श्रुतमान-
 सुराण्यनर्दिदन्त्यं श्रुतायुःकामस्तुभ्यं संप्रददे न ममिति दत्त्वा विधिवदक्षिणां दत्त्वा यथाशक्ति गोभूतलिहिरण्यदानादिकं कृत्वा आ-
 चार्याय मारुण्डेयप्रतिमां मदक्षिणां दत्त्वा माहूर्तिकामिहिते मुहूर्ते नववस्त्रगन्धमाल्यादि धृत्वा मुवासिनीभिर्नीराजितविग्रहो
 ब्राह्मणाग्निो गृहीत्वा कुमुदादिपूजां कुर्यात् ॥ तत्रायं क्रमः—देवकालौ संकीर्त्ये प्रथममन्त्रप्रतिद्वियसे आयुरभिवृद्धियद्यः-

पुष्टासोम्यसुरसोभाग्यप्रसिद्धारा श्री० कुमुदादिपूजां करिष्ये इति संकल्प्य षोडशसंख्याकाः सुवासिनीः शुभासनेषूपवेद्य-
 कुमुदा माथमी गौरी रुद्राणी पार्वती उमा काली सरस्वती सावित्री ब्रह्मप्रिया सती मेधा दुष्टिः पुष्टिः नृपडिम्भपरित्राणा जी-
 धन्वी इति षोडशसंख्याकाः देवतास्तास्तासु गन्धमाल्यादिभिरभ्यर्च्य धूपदीपोपहारान्कृत्वा षोडशसु नवशूर्पेषु यथाशक्तिसंपा-
 दितभस्यादीन्प्रक्षिप्यान्यशूर्पस्तान्युपायनान्याञ्चाद्य कुमुदादिस्ररुपाभ्यः संप्रददे नममेति ताभ्यो दत्त्वा—श्रीयन्तां कुमुदाद्याश्च
 यालप्राणविरर्चनाः । यत्नेन यद्यथा पुष्ट्या सहायुर्वर्धयन्तु मे । प्रयच्छन्तु सदरोग्यं सौख्यं सौभाग्यमेव च ॥ इति संप्राच्यं क-
 र्मान्ते कूर्तव्यं श्रुत्वाचनं पूर्ववत्कृत्वाचार्यार्यादिभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा तान्भोजयित्वा तेभ्य आशियो गृहीत्वा तान्भस्मकृत्य
 ग्रहदेवता गुह्यं संपूज्य नमस्कृत्य स्वयं हृष्टमना वन्दुभिः सह तिलसक्तुपूर्वकं श्रुत्वा ब्रह्मचारी दिनशेषं नयेत् ॥ इति श्रीनृसिं-
 हीये त्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे अब्दपूर्तिप्रकरणम् ।

अथ जन्मनक्षत्रकर्तव्यविधिः । जन्मदिवसप्रसङ्गाज्जन्मनक्षत्रे कर्तव्यविधिरभिधीयते । तत्र भगवान्शौनकः—‘अथ
 स्वजन्मनक्षत्रे स्नातः शुभाम्बरो नृपः । छत्रकौतुकमन्थश्च सर्वोभरणभूषितः ॥ नक्षत्रदेवतापूजां कुर्याद्दुस्समन्वितः । आचार्येणैव
 होतव्यो होमः गर्भेन भूषतेः ॥ त्र्यण्डिलाघाग्न्यभागान्तं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् । दूर्वा दृताक्ता शुद्ध्यादष्टोचरशताद्भुतीः ॥ यदे-
 यताकं नक्षत्रं यत्रस्तदेवः स्मृतः । ततः स्विकृदादिं च होमशेषं समापयेत् ॥ गोभूद्विरण्यवत्सार्धैर्नाद्विजान्पूजयेद्युपः । तस्मि-
 न्नक्षत्रे गर्भेन देवतायत्नानि च ॥ यदुःप्रितान्तर्गमिणोच्येद्युपतिलतः । द्विजान्तसर्वानथाभ्यर्च्य तस्मिन्नहनि कारयेत् ॥ तुष्टा-

निति शेषः । पूजयिता विधानेन पूजनीयान्ध्वान्ध्वान् ॥ न हि स्यात्परमर्षभूतानि तदहस्तु विशेयतः । मर्वं समाचरन् राजा सुसी
 मनसि सर्वदा' इति ॥ ॐ ॥ अत्रापेक्षितनक्षत्रदेवतास्तन्मन्त्रांश्च स एवाह—'श्रीनकोऽहं प्रवक्ष्यामि होमं नक्षत्रसंक्षितम् ।
 आयुरारोग्यसिद्धयर्थं द्विजानां भावितात्मनाम् ॥ अन्वाधानादिकं कृत्वा आज्ययागावसानम् ॥ अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रो-
 ऽदितिर्दृहस्पतिः । सर्पाश्च पितरो भगोऽार्यमा सवितापि च ॥ सप्त वायुस्तथेन्द्राग्नी मित्र इन्द्रोऽथ निर्ऋतिः । आपश्च विद्येदे-
 वाश्च ब्रह्मा विष्णुर्भुवस्ताथा ॥ वरुणोऽजकपर्कश्च अहिर्बुध्न्यस्तथ च । पूषाधिनी यमश्चैव अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ मन्त्रास्तथैषां
 कथ्यन्ते नक्षत्राणां यथाक्रमम् ॥ अग्रथेष्वग्निर्मूर्धेति प्राजापत्यं प्रजापतेः । सं नोमासीति सोमाय प्रवःपान्तं रुद्राय च ॥ अदि-
 तियांरदित्वाश्च चार्हस्पत्यं दृहस्पतेः । केतुं कृण्वंश्च सर्पेभ्यः पित्र्ये आहंपितृनि ॥ अनृधरा इत्यर्षम्णे शंनोर्देवीभगाय च ।
 सवितापथात्सवित्रे त्वष्ट्रे तृष्टारमग्रजाम् ॥ वायुश्चैभिर्वायव्ये इन्द्राभ्योर्गाभिरेव च । मित्रं वयं च मित्राय इन्द्राय प्रससा-
 हिये ॥ उदीस्तां निर्ऋतये आपो असानपां तथा । विद्येदेवाश्च विद्येभ्यो ब्रह्मजज्ञेति ब्रह्मणे ॥ विष्णवे तद्वियास्तथ उक्षावेदिति-
 वास्तवे । इमं मे वरुणावेति शंनोर्देवी अजकपात् ॥ अहिर्बुध्न्यदेवतायै अहिर्बुध्न्यडतनःशृणोतु । पूषेमावाशेति पूष्णे अश्विभ्या-
 मधिनेति च ॥ यमायघृतनद्धविर्मन्त्रेण तु यमाय च । समिद्राज्यचरूणां च अष्टाविंशतिमाहुतीः ॥ स्वर्दस्य देवतायै तु होमं
 कुर्याद्वचन्द्रितः । मासिमाति कृतावृत्तौ वत्सरे वत्सरे तथा ॥ मुञ्चामितेति पद्भिश्च सोभेनादित्या बलिनः । ततः सिष्टकृदाद्ये-

पाठा०—१ एतेषामृत्वनम्नाया एन्दव्याभिर नृण्यन्धननगन्तान्तास्तालोचनीयम् ।

तद्वीमर्शेयं समापयेत् ॥ दद्याद्द्विरण्यं धेनुं च आचार्याय प्रयत्नतः । ब्राह्मणान्मोजयेत्पश्चात्सर्वकामार्थसिद्धये' इति ॥६३॥ विष्णु-
 धर्मोत्तरे पुष्करं प्रत्याह परशुरामः—'स्नानमन्यत्समाचक्ष्व भगवन्पुष्टिवर्धनम् । न तस्मिन्निगच्छामि तव वाग्यासृतं पिवन् ॥
 पुष्करः—जन्मनस्तत्रगे सोमे समीपधिसमन्वितम् । कुम्भं तु पूजितं कृत्वा स्नानं चैव कारयेत् ॥ स्नातधैवाचर्येदेवं वासुदेवं
 जगत्पतिम् । नक्षत्रदेवतां चन्द्रनक्षत्रं वरुणं तथा ॥ बाहनायुधपीठाद्यं छत्रं संपूजयेत्तथा । यथोक्तदेवतालिङ्गैर्मन्त्रैश्च जुहुयाद्भूतम् ॥
 शक्त्या च दक्षिणा देया ब्राह्मणेभ्यो मृगुत्तम ॥ ततोऽनुलिप्तसुरभिः स्रग्वी विविधभूषणः । तिष्ठेन्मनुजशार्दूल हविष्याधी जितेन्द्रियः ॥
 उपनासं विनाप्येतत्स्नानं पुष्टिप्रदं तथा । अलक्ष्मीशमनं धन्यं कलिदुःखप्रनाशनम् ॥ सर्वभाषिहरं शुभं पवित्रं पापनाशनम् ।
 मातृव्यानं च जगतां जन्मताराभिधीयते ॥ चन्द्ररूपी च भगवान्पिता विष्णुः प्रकीर्तितः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जन्मनक्षत्रसंस्थितम् ।
 भक्त्या संपूजयेच्चन्द्रं जन्यधै च विशेषतः ॥ पूजां सदा चन्द्रमसस्तु कृत्वा जन्मवैसंस्थस्य मृगुप्रधान । कामानवाप्नोति नरस्तु
 सर्वान्मुनी तथा स्याद्दुषि नष्टपाप्मा ॥ एकमासि द्विजन्मधै अन्यधै जन्म चाचरेत् । तस्मिन्नक्षत्रगुण्डे तु अन्यगुण्डे समाचरेत् ॥
 उदयव्यापिजन्मधै तस्माद्भाद्यं तु जन्मतः । संगवव्यापिजन्मधै तच्च जन्म वरं शुभम् ॥ आयुष्यहोमं कृत्वा च दिगीशानर्चयेद्बुधः ।
 देवांश्च वैदिकान्निश्रान्गुल्लन्धूनुह्वजनम् । प्रणम्य पूजयेद्विभ्रान्गन्धमाल्यागुलेपनैः ॥ नमाम्मरधरो भूत्वा युक्तः स्रग्वस्त्रभूषणैः ।
 गुरुरग्रणामं कृत्वा च राजा च महिषीयतः ॥ निगलेभ्यो विष्टव्याथ मनुजाच्चिगलेर्हृतात् । अन्यानि पुण्यकर्माणि प्रकुर्वीत यथा-
 विधि ॥ पापकर्म न कुर्यात् यस्माच्छतगुणं भवेत् ॥६४॥ अत्र पार्वणश्राद्धमपि कर्तव्यम् । तथाच चन्द्रिकायां मनुः—'प्रहणे

च च्यतीपाते नवसस्ये रामागते । जन्मर्धं ग्रहपीडायां श्राद्धं पार्वणवद्भवेत्' इति ॥ ॐ ॥ अथ जन्मनक्षत्रे सौरचारादियोगे शान्तिविशेष उक्तः शुद्धदीपिकायाम्—'सौरारयोर्दिनयुते देवसृष्टे च काञ्चनम् । जन्मर्धं च यदि स्यातां मनोदुःखप्रदायकः ॥ तस्य सर्वापथिसानं गुरुविप्रसुरार्चनम् । मृगामांसीवचा कुष्टं शैलेयं रजनीद्रयम् । शताचम्पकमुल्लाथ सर्वापथिगणः स्मृतः ॥ यस्य जन्मर्धमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् । तन्मासाभ्यन्तरे तस्य रोगकेशो धतक्षुयः ॥ तगरस्सरेरुहयत्रे रजनीसिद्धार्थलोघसंयुक्ते । खानं जन्मनिःश्ले रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदम्' इति ।

अथ जन्मनक्षत्रदिवसकृत्यप्रयोगः । यजमानः कृतनित्यक्रियो गृहस्थैश्चानदिग्भागे गोमयोपलिप्ते रङ्गचङ्किकायानुरञ्जिते शुद्धश्ले नवमवर्णं मनोहरं शुशुब्धं सूत्रवेष्टितं शुद्धं मृण्मयकलशमाकलशेष्विष्यति मन्त्रेण संस्थाप्य गङ्गादिजलपूरणाद्यभिमन्त्रणान्तं कृत्वा तेनोदकेन स्नात्वा शुक्लान्तरधरो यथाविभवमलंकृतसोत्तरच्छदे भद्रपीठासने उपविश्य स्वस्तिवाचनद्रव्याण्यासाद्य प्राणानामस्य शुमुखार्थत्वादिकमुच्चार्य देशकालौ संकीर्त्य मम जन्मनक्षत्रदिवसे ग्रहयज्ञं वासुदेवादिपूजां दूर्वाहोममायुष्यचरुहोमं च कर्तुं तदादौ शुद्धिदृष्ट्याभ्युदयसिद्धिद्वारा श्रीप० स्वस्तिपुण्याहवाचनं करिष्य इति संकल्प्य कृत्वाङ्कुरार्पणं कौतुकवन्धं ग्रहयज्ञं च पूर्वोक्तप्रकारेण कृत्वा वासुदेवादिपूजां कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—प्रथमतो जगत्पतिं वासुदेवं जन्मनक्षत्राधिदेवतां चन्द्रजन्मनक्षत्रं वरुणं चैवाः पञ्चदेवताः स्वर्ण्डले तत्तन्नाममन्त्रवाद्य आसनाद्युपचाराङ्कृत्वा वाहनाद्युपधीठछत्राणि संपूज्य आप्युष्यचरुहोमाङ्गभूतं यथाद्यत्तयज्ञं ब्राह्मणाय दत्त्वा होमं कुर्यात् । अथवा स्वस्तिनाम्नाचार्येण कारयेत् । तत्र क्रमः—आचार्यो देशकालौ संकीर्त्य

यजमानस्यामुकनक्षत्रेऽमुकराशौ जातंस्यामुकनामधेयस्यायुरभिष्टुद्धिद्वारा श्रीप० तस्य जन्मर्धे वासुदेवादिपञ्चदेवतानामाज्यहोमं क-
 ल्पोक्तविधिना दूर्वाहोममायुष्यहोमं च तत्रेण करिष्यामीति संकलयोपलेपनाद्यभिप्रतिष्ठापनान्तं कर्म कृत्वाग्निं ध्यात्वा पुनर्देशका-
 लौ संकीर्त्यास्य यजमानस्य जन्मनक्षत्रदिक्से वासुदेवादिपञ्चदेवतानामाज्यहोमदूर्वाहोमायुष्यचक्रहोमेषु देवतापरिग्रहार्थमित्यादि
 चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा वासुदेवं नक्षत्रार्थिपं चन्द्रं जन्मनक्षत्रं वरुणं चैताः पञ्चदेवताः अष्टोत्तरशताष्टाविंशत्यष्टसंख्यान्यतमसं-
 ख्याकाज्यद्रव्येण तन्मनस्रवाधिदेवतामष्टोत्तरशतवारं घृताक्तदूर्वाद्रव्येण विश्वान्देवान्दशवारमग्निं षोडशवारं अग्निं जातवेदसं चैकवारं
 चरुद्रव्येण शेषेण स्थिष्टकृत्नमित्यादि तद्यो यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्रयं व्याहृत्याप्रावाधाय परिसमूहनाद्याज्ये दूर्वाग्रद्वयक्षेपणान्तं
 कृत्वा सिद्धान्तमग्निसमीपे निधायात्रावधिश्चित्याभिधायोद्गुद्रास्याज्ययोर्मध्ये नीत्वाज्यादक्षिणत आसाद्य पुनरभिचारणाद्याज्यमा-
 गान्तं कृत्वा ॐ जगत्पतये वासुदेवाय स्वाहेति मन्त्रेण वासुदेवं तत्तज्जन्मनक्षत्रार्थिपं आप्यापस्य समेतुते इति सोमं पूर्वोक्तजन्मनक्षत्र
 इमं मे वरुणेति मन्त्रेण वरुणं बोदिश्यान्वाधानसंख्यया आज्यं कृत्वा तत्तदेवताभ्य उद्दिश्य त्यक्त्वा । पूर्वोक्तजन्मनक्षत्रार्थिदेवता-
 मन्त्रेणाष्टोत्तरशतवारं घृताक्तदूर्वाकुतीर्कृत्वा उद्देशत्वागं कृत्वा । आनोभद्राहति दक्षर्चस्य सूक्तस्य राहूगणो गोतमो विश्वेदेवाः पञ्चाद्याः
 गन्तमी च जगत्स्यः पृथी विराटस्थाना अष्टम्यायासिन्धुसिन्धुसः । आनोभद्राः ० १० विश्वेभ्योदेवेभ्य इदं नममेत्युद्देशत्वागौ कु-
 र्यात् । इमं लोममिति षोडशर्चस्य सूक्तसाङ्गिरसः कृत्सोपिरीथाथाथर्तुद्गजगत्योऽन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ पूर्वोदेवा भवत्विति त्रयः पादा देव-
 देवत्याः तन्नो सिन्नइत्यर्थेभ्यो मित्रावग्न्यादितिस्त्रिष्टुभौ त्रिष्टुभौ जगती अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ । इमं स्तोममर्हते ० १६ अथय

इदं न मम । जातवेदसे मारीचः कश्यपो जातवेदा अश्विदुष्ट । जातवेदसे० १ अग्नय इदं० । एभिः सप्तविंशतिमत्रैरवदानधर्मेण हुत्वोद्दिश्य त्वात्वा श्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । ततो यजमानः इन्द्रादिलोकपालान्स्थण्डिले तत्तन्नाममत्रैरावाहासनाद्युपचारान्कुर्यात् । अत्राचार्यं कालिगिभः सह ग्रहयज्ञाङ्गभिषेकं कुर्यात् । ततो यजमानः श्वेताहतवस्त्रं धृत्वा गन्धमाल्यादिभिरलं-कृतो नीराजितविग्रहो ग्रहदेवतागुरुभ्रमस्कृत्य कर्मान्ते कर्तव्यस्तिवाचनं पूर्ववत्कृत्याचार्यादिभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा सान्भोजयित्वा तेभ्य आशिपो गृहीत्वा वाचमस्कृत्य वन्द्युभिः सह भुञ्जीव ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपरिजाते षोडशकर्मकाण्डे जन्मनक्षत्रकर्तव्यविधिसहितगन्दपूर्तिप्रकरणम् ॥

अथ चूडाकर्मप्रकरणम् ॥ प्रथम्युवत्तिसक्तकस्तुदुदारसुक्तामणिं त्रिलोकपरिरक्षणक्षमधुरीणरक्षामणिम् । प्रपन्नजनमानसप्रियवितीर्णचिन्तामणिं नृसिंहमहमाश्रये निखिलदेवचूडामणिम् ॥ बर्धदानीमुद्देशकप्रसाश्रुडाकरणविधिरभिधीयते । तत्र तायत्कालनिर्णयमाह मनुः—‘चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव जन्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं स्मृतिचोदनात्’ ॥ यमस्तु—‘वतः संवत्सरे पूर्णं चूडाकर्म विधीयते । द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं स्मृतिचोदनात्’ ॥ कारिका—‘तृतीये वत्सरे चोलं कुर्वतास्तोत्तराचणे । शुक्लपथे शुभर्धे तु कृताभ्युदयिकं तथा ॥ यथान्यं वा केषांचिदुपनीत्या सहेप्यते । सस्तादिवाचनेपूर्वमृदिपूर्वेषु कर्मसु ॥ एतस्मिन्नेव काले स्याद्गतस्नातोपनायनम् । अन्यत्रापि विवाहः स्यादिति सूत्रकृतो मतम्’ इति ॥ अत्राह पहरुगिष्यः—‘जाताधिकाराब्रह्मन्मादितृतीयेऽब्दे तु चोलकर्म । घाटशः कुलधर्मः स्यात्चाष्ट्यं चोलकर्म वा ॥

आयेन्दे कुर्वते केचित्पञ्चमेऽन्ये द्वितीयके । उपनीत्या सहैवेति विकल्पः कुलधर्मतः' इति । इद्रमत्र गृह्यम्—'तृतीये वर्षे चौलं
 गयाकुलधर्मं वा' इति । अस्यार्थः—कुलधर्मोपदिष्टे वा काले चौलं कार्यम् । जन्मप्रभृति तृतीये वर्षे वा कार्यमिति व्यवस्थितवि-
 कल्पः । केषांचिदुपनयनेन सह सूर्यत इति ॥ अत्र स्मृतिरूपेणाहाचार्यः—'तृतीये पञ्चमे वाब्दे चौलकर्म प्रशस्यते । प्राग्वा
 सप्तमे वा सप्तमे वा सहोपनयनेन वा' इति ॥ अत्र भगवान्—'वर्षे तृतीये बालस्य चौलकर्म समाचरेत् । अथवा पूर्वपुरुषसमाचार-
 च्यात्प्रचेत् ॥ तदोत्तरायणे पक्षे शुके मीहूर्तसंमते । नक्षत्रगुणसंपन्ने सुहूर्ते च समाचरेत्' इति ॥ श्रीधरीये—'वर्षे तृतीयेऽप्यथ
 पञ्चमेन्दे गतत्रिभागे प्रवदन्ति चौलम् । उदग्गतेऽर्के गुरुशुक्रतेजःप्रकाशिते व्योम्नि च शुक्लपक्षे' । अस्यार्थः—'तृतीये पञ्चमे वा
 वर्षे प्राप्ते चौलं वदन्ति । तथाह कश्यपः—'जन्मर्षीणां चतुर्विंशत्परतर्धौलमाचरेत् । अथवा पञ्चमे वर्षे सायनेनैव योजयेत्' ॥
 बृहस्पतिस्तु—'तृतीयेऽपि शिशोर्गर्भाजन्मतो वा विशेषतः । पञ्चमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसोऽथवा समम्' । अत्र जन्मतो
 गर्भतर्धेत्येवमुभयविधिषुर्ल्यगौणात्मरु इत्याहुः । तथाच नारदः—'जन्मतस्तु तृतीयेन्दे श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः । पञ्चमे स-
 प्तमे वर्षे जन्मतो मल्यमं भवेत् ॥ अधमं गर्भतः स्यात् दशमैकादशे तु वा' इति । गतत्रिभागे इत्यनेन मतान्तर-
 मुच्यते—'तृतीये पञ्चमे वा वर्षे गतत्रिभागे कर्त्तव्यमिति । तथाह नृसिंहः—'तृतीये पञ्चमे वर्षे गतभागे तृतीयके । आदौ
 चौलं प्रकृतव्यमिति केचित्प्रचसते' इति ॥ ॥ अथायनमाह श्रीपतिः—'शिशिरपूर्वमृत्युत्रयमुत्तरं ह्यनमाहुरहश्च तदामरम् ।
 भवति दक्षिणमन्यदृत्तत्रयं निगदिता रजनी मरुतां च सा' ॥ देवरातश्च—'उत्तरं देवभागः स्याद्दक्षिणं याम्यमुच्यते । देवभागं

गते सूर्ये चूडाकर्म समाचरेत् ॥ अयने चोचरे साम्यं दक्षिणे तद्युगावहम्' इति ॥ अथ राक्षनिर्णयः ज्योतिरर्णवे—'भकरे गर्वसंपत्तिः कुम्भः संतानकारकः । मर्नि मासि सदा सौख्यं भेषे सर्वायसाधनम् ॥ विजयं वृषभे विद्यान्मिथुने वंशवृद्धिकृत् । कर्कटे मृदुरोगिलं गिहं नष्टप्रजो भवेत् ॥ षष्ठे कुलक्षयं विन्यातुलायां देहनाशनम् । वृधिके वन्दुनाशः स्वाद्विषनाशस्तु कार्मुके' इति ॥ अथ गुरुशुक्रमांढे निषेधमाह—'गुरुशुक्रतोषः प्रकाशिते व्योम्नीति । तथाह वृहस्पतिः—'उत्तरायणने सूर्ये वि-
 शेपाल्नाम्यगोलके । अधिमानस्तु निन्द्यः स्वात्सर्पाहस्ती तथा ॥ गुरुशुक्रौ न दृश्येते यदातिस्फुटमम्बरे । चालवृद्धाहयः कालांते निन्द्यम्वोर्दयोः' इति ॥ अथ जन्ममासं निषेधति न्यासः—'यो जन्ममासे क्षुरकर्म यात्रां कर्णस्य वेधं कुरुतेऽति-
 मोहम् । नूनं न रोगी घनपुनराशं प्राप्नोति मृदो वधमन्धनानि' इति ॥ अथ पक्षनिर्णयः—'शुक्रपक्षे इति । तथाह वृह-
 स्पतिः—'शुक्रपक्षे युसं योक्तं चालं कृष्णे शुभेतरत् । अशुभोऽस्त्यत्रिमासः स्वात्कृष्णपक्षे त्रिधाकृते' इति ॥ अथ नक्षत्राणि
 निर्धीयन्ते—'आदित्यसाम्यवसुंरप्यवपौष्यतिप्यलाट्राश्विचण्डकिरणेषु दिवा प्रशस्तम् । स्वातीविधातृवरुणोचरभानि मध्यान्या-
 द्दिग्गाम्य नच दुरकर्म कार्कश्य' । चण्डकिरणो हस्तः । अत्र पूर्वार्धेनोचमानि नक्षत्राणि दिवाविधियोच्यते । एषु नवसु नक्ष-
 त्रेषु चालमतिप्रशस्तम् । तथाह वृहस्पतिः—'हस्ताश्विप्युषीप्याथ श्रविष्ठादित्यपुष्यमम् । साम्यचित्रे नवक्षारे उच्यमा नच
 तारकाः' इति । दिवाप्रशस्तमित्यनेन चालकर्मणो दिग्मयं कर्तव्यतामाह । तथाच नारदः—'नराणां यत्रनं पुंसः सीमन्तः क-
 षेधधनम् । नामकर्मक्रिया चालं विधारम्भोपनायने ॥ दिनाकार्योणि चान्यानि कर्तव्यानि दिवैव हि' इति । [तथाच माघ-

र्षिये—'कृषिं वीजनापं नरेन्द्रानिपेकं सविद्या गृहारम्भदेवप्रतिष्ठा । क्रियाः सप्त चौलादिका नामधेयक्रियां च क्षयायां न कु-
 र्वन्नि मन्तः' इति] ॥ मध्यनक्षत्राणयाह—स्वातीति । एतानि पन्धत्राणि चोले मध्यनानि । शिष्टानि द्वादशनक्षत्राण्यधमा-
 नीत्यर्थोन्निदम् । तथाह गृहस्पतिः—'श्रीष्णुत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा । क्षीरे पन्मध्यमाः शोक्ताः शेषा द्वादश
 गर्हिनाः ॥ संपदि क्षेममे मिये माधके मेऽतिमित्रमे । क्षीरकर्म प्रशस्तं स्याच्छोभनांश्रगते विधी ॥ आद्यौशो विपदि त्याज्यः
 प्रत्यरे नरमोऽशुभः । वषे त्याज्यस्तृतीयोशः शेषांश्रा अतियोभनाः ॥ जन्माष्टमे विधां याते क्षीरमायुःक्षयाय च । तस्माद्यन्त्रो-
 ऽष्टमो वज्यः सर्वथा धुरकर्मणि ॥ वैनाशिकारूपनक्षत्रे अष्टाशीत्यंघकं विना । शिष्टांश्राः शुभदाः सर्वे जन्मनीन्दुगतांश्रकात् ॥
 जन्मशं कर्मनक्षत्रमाधानर्थं च वर्जयेत् । सर्वथा क्षीरकर्मायं कृतं चेद्भुसतां व्रजेत्' इति । कर्मनक्षत्रं दशमम् ॥ आयाननक्षत्रमेको-
 नविंशम् । उक्तं चार्णिये—'जन्मत्रये वार्किदियाकरारयारेऽधिमार्से सितजीवमोढ्ये । पक्षद्वये पूर्वनिशादिनान्ते क्षीरं यदि स्यात्कु-
 लनाशहेतुः' इति । अत्र वसिष्ठः—'मिये परममित्रे च क्षेमे संपदि साधके । आयुष्यं कर्म कुर्वति प्रशस्ते दिवसे त्वय ॥ नियने
 जन्मनक्षत्रे वैनाशे चन्द्रमोष्टमे । विपत्करे वषे क्षीरं प्रत्यरे च विवर्जयेत्' इति ॥ अथ तिथ्यादयोऽभिधीयन्ते—'पक्षपटमीप्र-
 तिपदस्त्रिधयश्च रिक्ता वज्याः शशाङ्कगुरुमोजभार्गवाणाम् । वारांश्रकोदयविलोकनमिष्टमाद्रुः क्षीरे तु कर्मणि न शौकसुशान्ति
 नाये' । क्षीरे कर्मणाति । पक्षपटमीप्रतिपदः प्रसिद्धाः । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः चोले वर्जनीयाः । तथाह वसिष्ठः—'पक्ष-
 चिउद्रो च नरमीमाषां पक्षदर्नी तथा । हिता तु तिथयः सर्वाः प्रशस्ताः धुरकर्मणि ॥ द्वित्रिपञ्चमसप्तम्यामेकादर्यां तथैव च ।

दशम्यां च त्रयोदश्यां ऋषं क्षीर विज्ञानता' इति । नृसिंहश्चाह—'पञ्चदशी चतुर्धा च नग्मी च चतुर्दशी । वादशी दशभुजे-
 न्द्र प्रतिपद्यन् निन्दिताः ॥ शकुन्वादीनि विष्टिं च वर्जयेत्क्षीरकर्मणि' इति ॥ अथ धारा विधीयन्ते—शुक्रोदिति । एषां चतुर्णां
 वारांशकोदयाश्च निरीक्षणं च सर्वं क्षीरे शुभमाहुः । तथाह वसिष्ठः—'स्वेरङ्गारकसैव सूर्यपुनस्त च न हि । निन्दिता दिग्माः
 क्षीरे शेषाः ऋष्यतराः शुभाः' ॥ शशाङ्कगुरुसोमजे इत्यत्र शशाङ्कः शुक्रपञ्चन्द्रः । सोमज इत्यनेन शुभसंयुक्तो नृप इति विरक्ति-
 तम् । तथाह बृहस्पतिः—'पापग्रहाणां वारांशा निन्दिताः शुभकर्मणि । शुभग्रहाणां नारास्तु पूजिता ब्रह्मणे मत्तप् ॥ सोमपारः
 सिते पक्षे कृष्णपक्षे विगर्हितः । बुधवारोऽशुभः प्रोक्तः पापग्रहयुते बुधे ॥ पापग्रहेषु वाराद्या विग्राणां तु शुभा रवेः । धन्वियाणा
 धमाप्नोर्दिशुद्राणां शनेः शुभाः' ॥ अत्रोक्तः शनिवारविधिः सदैस्यशुद्रविषय इत्याह नारदः—'द्रकाणादि स्वैयुक्ते रि-
 प्राणां तु विशेषतः । भोगस्य धन्वियाणां तु शनेस्तद्वैस्यशुद्रयोः' इति ॥ माघवीये—'क्षीरेऽपि चौरविहितः समयः समानः
 श्रेष्ठा द्विजस्य च स्वैर्दयांशवाराः । इन्दोःस्त्रियः क्षितिपतेः क्षितिजस्य सौरोर्विदशुद्रयोरुशनसो न शुभास्तु श्रावे' इति ॥ अथ-
 राशयोऽभिधीयन्ते—'कार्यद्वनमिथुनमीनतुलोधानक्राः पूज्याः क्रियालिहरिचापधरा जयन्याः । तेऽपि स्ववीर्यशुभदृष्टियुता
 विषेयाशाले घटः शुभयुतोऽपि निषिद्ध एव' ॥ कर्की रुक्मटः । अङ्गना कन्या । उक्षा वृषभः । नक्रो मकरः । शेषाः प्रसिद्धाः ।
 क्रियो मेघः । अलिर्दुधिकः । हरिः सिंहः । चापधरो घनुः । एते चत्वारो राशयश्चोले निषिद्धाः । एतेषु चत्वारः स्ववीर्ययुताः ।
 रीचं पटं । वन राशीनां शुभग्रहयोगात्संपद्यते । ततः स्ववीर्ययुताः शुभग्रहदृष्टियुक्ताधेद्विधेया इति । कुम्भस्तु शुभग्रहयुक्तोपि

निषिद्ध एव । तथाह वसिष्ठः—‘दृष्यन्थ कुलीरथः यमः कन्याः तुलाघरः । मकरार्थेव मीनश्च क्षुरकर्मणि पूजिताः ॥ मेये दुःखी
शृगेन्द्रं च दृशिके व्यसनं महत् । राजराधा च धनुषि शुभयुक्ते न दुष्यति ॥ विपशखजैलघोरैः’ पीड्यते मरणान्वितः । धौरे
मर्त्यो षटे लघ्ने शुभयुक्ते प्रशस्यते’ इति । [तथाच माधवीये—‘चौलविधौ व्यसनं मृगराजे रोगमयं क्रियकीदृष्टयेषु । धन्विनि
राजमयं शुभयुक्तौ चापहरी च शुभौ विधुत्ये] ॥ अथ लग्नानुकूल्यं भृगुराह—‘कृपिं प्रयाणं धौरं च विवाहं प्राशनं तथा ।
शिरोर्मखं च यानं च जन्मराशौ शुभं भवेत् । जन्मलघ्ने शुभं धौरं मध्ये चर्ज्यं व्ययेऽष्टमे’ इति । गर्गस्तु—‘जन्मराशुदये षोडशे
ब्राह्मे निधनं तथा । शुशुक्षेने च मीने च धौरं नैव प्रकाशयेत्’ इति ॥ अत्र विशेषमाह संग्रहकारः—‘कर्तुः षष्ठं लघ्वेच्छमं
धौरोद्गाहगतीर्धिना । मृतिं व्ययं च सर्वत्र एकमिन्नाधिपादते’ इति ॥ अथ लग्नगोचरमाह—‘सर्वेऽष्टमे न शुभदाः शुभदं वदन्ति
केचिन्मिनं सिनदिचारुमीममन्दाः । कुर्मन्ति दारमवनेऽप्यशुभानि चोले स्याच्छुद्धदन्तनरुक्मसु सर्वमेवम्’ ॥ लग्नाष्टमे सर्वे-
ग्रहा न शुभदाः । तथोक्तं ज्योतिषार्णवे—‘रातं चोले ब्रतं नाम नृपाणामभिषेचनम् । अन्यत्क्षौरेण युक्तं चाशुद्धे रन्ध्रे न
कारयेत्’ ॥ मतान्तरमाह—‘शुभदं वदन्ति केचित्सितमिति । तथाह बृहस्पतिः—‘अष्टमस्या ग्रहाः सर्वे नष्टाः शुक्रविवर्जिताः ।
शुक्रस्तु निषेने धौरे सर्वसंपत्प्रदः शिशोः’ इति ॥ ॥ अत्राष्टमगतग्रहदोषाणामपवादवचनान्याह बृहस्पतिः—‘लग्नाद-
ष्टमराशीगः केन्द्रगः शुभमीशितः । यद्यप्यष्टमगसोक्तं दोषमाशु व्यपोहति ॥ रन्ध्रेऽशः खाशगः स्योचस्यक्षेत्रोपचयर्धगः । अष्टम-
गस्य दोषोऽयं निनृपति न संशयः’ इति । नारदः—‘लग्नाष्टमेशयोर्मिथ्ये लघ्नेत्रे बलसंयुते । अस्तगे नीचगेशे वा निधनेऽपि

शुभो ग्रहः' इति ॥ अथ सप्तमष्टहस्त्रितानां शुक्रदिवाकरमन्दयौमानां दोषमाह—सितदिवाकरेत्यादि । तथाह ध-
मिष्ठः—'कामिंश्च भास्करे क्षीरे मृत्युः सान्द्रमिजे तथा । शुके सौख्यविनाशः स्यान्मन्दभाम्यं शनैश्चरे ॥ त्रिपडायगताः पापाः
धुरकर्मणि श्रुजिताः । शेषेषु निन्दिताः प्रोक्ताः सौख्यवर्गलाहते ॥ तस्मात्सम्यक्परीक्ष्यैव कर्तव्यं क्षीरमायुषम्' इति । [माध-
वीयं—'गेणं लग्नतः ऋतेति दिनच्छत्रान्मृतिं भूमिबलापं शीतकरो दिवाकरसुतश्चाले विनाशं शिशोः । ते शुकेण युताः शशा-
ङ्करहिता मृत्युप्रदाः सप्तमे सर्वेष्यष्टमगा न ज्ञातु शुभदाः शुक्रोज्ज्व संपत्सदः' ॥] अथ चौलयोगानाह बृहस्पतिः—'यथो-
क्तालामात्रे तु यथालामं रत्नैः शुभः । योगो दोषहरः कुर्यादोषाणामपवाहनम् ॥ अथात्र योगं वक्ष्यामि दुर्लभे प्रोक्तलक्षणैः ।
अहं तद्दोषसंग्रहणतृप्तवानं लयीं दिने ॥ त्रिकोणे केन्द्रगे वापि सत्कर्मनिरते विधौ । गुरुर्वातिचलः प्रोक्तः क्षीरयोगः शुभावहः ॥
गुरुर्गुणुर्वा चन्द्रो वा शुभांशस्यो चलान्वितः । तथोपचयगो लयात्क्षीरयोगः शुभावहः ॥ लभेन्दुराशिंगौ द्वौ द्वौ भवनाययुते-
दिनां । भवेत्कथिदली तत्र चूडायोगोऽप्यमुक्तमः ॥ मीने शुके च लग्नस्ये भवनाथौ चतुष्टये । गुरौ चायेऽथवा योगः शुभदः
धुरकर्मणि ॥ पटे सद्युक्ते लग्नस्ये बुधे व्ययगते रवौ । त्रिकोणगे गुरौ चन्द्रे चूडायोगोऽप्यमुक्तमः ॥ मीनेमेपवृषे लये ससिते भव-
ने रवौ । बुधोदये वा योगाः स्युश्चूडाकर्मणि श्रुजिताः ॥ यस्मै कर्कणि सिंहे च ससिते मृगुजे बुधे । रवौ भवे न्यये वापि योगः
क्षीरे शुभासहः ॥ भवव्यपोदये भातुबुधशुक्रा यदि स्थिताः । चन्द्रे शुभांशगे केन्द्रे चूडायोगः शुभावहः ॥ त्रिपडायगताः पापाः
शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः । एको द्वौ वा यथालामं चूडायोगः शुभावहः ॥ अनिष्टस्थानगो यः स्याद्ब्रह्मे लयेऽथवीक्षितः । गुरुणा

वलिना दृष्टो यदीदृश्यानगो भवेत्' इति ॥ एतस्मिन्नुक्तकालेषि सिंहास्थे गुरौ चौलकर्म न कार्यमित्याह गर्गः—'न गुरौ मिहाराशित्रे सिंहांशुकगतेऽथवा । क्षीरमन्नं न कुर्वति विवाहं गृहकर्म वा' इति । तदेतन्नर्मदोत्तरविषयमित्याह ग्रन्थान्तरे—'नर्मदोत्तरदेशे तु सिंहास्थे देवमश्रिणि । शुभकर्म न कुर्वति निषेधो नास्ति दक्षिणे' इति ॥

अथ मातरि गर्भिण्यां चौलनिषेधः—अन्तर्वत्नी चेन्माता एता शिशोश्चौलकर्म न कार्यम् । तदाह गर्गः—'पुत्रचूलाकृतौ माता यदि वा गर्भिणी भवेत् । शश्रेण मृत्युमाप्नोति तस्मात्क्षीरं विवर्जयेत्' इति । ज्योतिर्नारदः—'मृतोर्मातरि गर्भिण्यां चूलाकर्म न कारयेत् । पञ्चाब्दात्यागयोर्धनं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥ यदि गर्भविपत्तिः स्याच्छिशोर्वा मरणं भवेत् । सहोपनीत्या कुर्याच्चैतदा दोषो न विद्यते' इति ॥ ॐ ॥ तत्र ताचदस्यादिनिर्णयमाह चौलकारिकाकारः—'चौलकर्मोपनयने विवाहप्रथमास्तथा । यतानि न्यानमितेषां लौकिकानिरिति स्थितिः ॥ पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेपादि पूर्ववत् । त्रीष्टिपूर्णं शरावं स्याद्यवपूर्णं तथापरम् ॥ मापपूर्णं तथान्यत्स्वात्तिलपूर्णं तथापरम् । एतानि च शरावाणि न्यसेदुत्तरतोऽनलात् ॥ कुमारी मातुरुत्सङ्ग आस्ते प्रत्यग्यविर्भुजः । तथानद्बृहमन्यस्सिन्दुरावे गोमयं क्षिपेत् ॥ अमीपर्णानि चान्यस्सिन्दे स्तो मातुः समीपतः । मातुर्दक्षिणतो ब्रह्मा सममस्रं च नस्रं च ॥ कुशपिङ्गुलिकानां तु गृहीतास्तेऽथवा पिता । कुर्यादाधारपर्यन्तमाज्यसेकादिपूर्ववत् ॥ इदमादिविवाहान्तं नैवेद्यावाज्यभागकौ । अमजायूपितिस्रिभिः प्रजापतेन इत्युवा । सुवेणाज्याहुतीर्हुता शीतोष्णापस्तदानयेत् । यथास्थिता कुमारस्य शीता उज्याथ वा अपः । पाणिभ्यां माननेऽन्यस्सिन्दुगपत्रितयेदथ ॥ उष्णेन वाय उदकेनेहीत्येतेन तद्भवेत् । एकदेशं गृहीतासां नच-

नीनं च यं वतः ॥ दशोत्प्रप्यमुपादत्ते नास्ति चेन्नमनीतकम् । प्रदक्षिणं कुमारस्य शिरसिः रुद्रेयेदथ ॥ आरभ्य वापतः कर्णप्रदेद्या-
 न्तेदंनं भवेत् । स्यागेनददितिः केशान्वपत्तित्वादिमन्त्रतः ॥ निदध्यादोपधे त्रापलिनमित्यस्य दक्षिणे । केशोपधे कुमारस्य तदङ्गे
 तन्मन्त्रमयम् ॥ पिञ्जलेषु धुर न्यस्य स्यधिते मैनमित्यय । अवपीडयतीत्यर्थः धुरस्तात्रमयो भवेत् ॥ येनावपदिति टिन्ध्यान्दित्रा-
 न्नाग्नरान्नुद्यात् । एकीकृत्य शमीपङ्क्तौश्च माने प्रयच्छति ॥ छेदनं तु सफेदानां पिञ्जूलानां भवेदिह । निदधाति च मा मात्रा
 वानानइहगोमये ॥ पूर्ववत्कृशपिञ्जूलनिधानादि सनं भवेत् । येन धातेति मन्त्रोयं द्वितीये छेदने भवेत् ॥ तृतीये च चतुर्थे च
 पिञ्जलादि ममं भवेत् । तृतीये येन भूपथ चतुर्थे छेदनं त्रिभिः ॥ एवमेवोत्तरे पक्षे त्रिरेव छेदनं भवेत् । यत्कुरेणेति मन्त्रेण
 धुरपारां निमादय ॥ आरभ्याग्रत आमूलप्रदेशान्तं निमार्जनम् । शीवोष्णाभिरिति त्रैयेणानुशास्य च नापितम् ॥ शिरसा अपि च क-
 तन्ध्यालस्य स्यक्तपितंरपया । वतः स्विष्टकृदादि स्यात्कुमार्यं स्यादमन्त्रकम् ॥ शीघ्रादिपूर्णान्येतानि नापिताय प्रयच्छति' इति ॥
 ॥ अथ धुरनिपये विनेपमाह पशुरुक्षिप्यः—'धुरस्य नित्यं लौहलाताप्रत्वायेह लौहगीः । गृह्यान्तरेषु बहुषु धुरस्तात्रमयो यतः'
 इति ॥ ॥ इदमत्र चौलादिविवाहादान्तरुर्मसाधारणं गृह्यम्—'तृतीये वष्यं चौलं यथाकुलधर्मं दोचरतोयेर्त्रीहियवमापतिलानां
 पृथपूर्वाग्रपानि निदधाति पथात्कारपिप्यमाणो मातुरुपस्य आनइहं गोमयं नवे शरावे शमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति
 मातुः पिना दक्षिणत एकादिगतिः कृशपिञ्जूलान्यादाय ब्रह्मा वैतानि धारयेत्पथात्कारपिप्यमाणसावध्याय शीतोष्णा अपः समानीयो-
 प्पेन धाप उदरंनेहीति नामां गृहीत्वा नमनीतं दक्षिणं शिरसिरुन्दत्यदितिः केशान्वपत्ताप उन्दन्तु वचंस इति

दक्षिणे केन्द्रपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिङ्गुलान्यभ्यात्माग्राणि निदधाति—ओषधे त्रायस्त्रिनं स्वधिते मैनं हिंसीरिति निष्पीड्य लोहेन
 क्षुरेण प्रच्छिनत्ति—येनाद्यपत्सचिता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्मणो वपतेदमस्यायुष्मान्जरदष्टिर्यथासदिति प्रच्छिद्य
 प्रच्छिद्य त्रागग्रान्दर्गान्द्यमीपर्णः सह मात्रे प्रयच्छति तानानडूहे गोमये निदधाति—येन धाता बृहस्पतेरग्रेरिन्द्रस्य चायुषे वपत् ।
 तेन त आयुषे वपामि सुश्लोम्याय स्वस्त्य इति द्वितीयं—येन भूयधरात्यां ज्योक्क पश्यति मूर्यम् । तेन त आयुषे वपामि सुश्लोम्याय
 स्वस्त्य इति तृतीयं सर्वमैत्रिधतुर्थमेवमुत्तरस्त्रिः क्षुरतेजो निमृजेत्—यत्क्षुरेण मर्चयता वप्ता वयसि केशान् । शुन्धिञ्जिरो
 मास्यायुः प्रमोपीरिति नापितं शिन्व्याच्छीतोष्णाभिरिन्द्रिवर्यं कुर्वाणोऽशुष्वन्कुञ्जलीकुर्विति यथाकुलधर्मं केशवेशान्कारयेदायुतेव कु-
 मायै' इति ॥ अस्वार्थः—उदगयनेति । अनेन चोलकर्मादीनां कालो विधीयते । उदग्यदा गच्छत्यादित्यस्तदुदगयनं तथा लोकप्रसिद्धेः ।
 आपूर्यमाणस्य चन्द्रमसः यः पक्षस्तथोक्तः स हि मासस्य पक्षस्य च कर्ता । अथवा आपूर्यमाणश्चासौ पक्षश्च आपूर्यमाणपक्षः । स हि
 चन्द्ररश्मिभिरापूर्यते । शुक्लपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्राऽविरुद्धं कल्याणं नक्षत्रम् । चोलकर्मणि चोलस्यैव संज्ञान्तरम् । नतु
 नत्तादेशानामयं काल इष्यते । स कथं प्राप्नोति । उपनयनातिदेशात् । तर्ह्येन गोदानग्रहणमपार्थक्यं चोलानिदेशात् । उच्यते—
 गमावर्तनार्थं गोदानग्रहणम् । 'गोदानिकं कर्म कुर्वति'ति कर्मग्रहणं यथा कर्मगोऽन्यनियमं वाग्यमनादिकं निरतयति तथा कालमपि नि-

१ येष्यन्न ब्रह्मप्रथमाप्यायकता १७ यत्सदस्यैव चूनाकरणरुग्णोऽन्यलाऽडवाधि ब्रह्मप्रथमाप्यायकता 'उद्यपयन आपूर्यमाणस्यै कल्याणे नक्षत्रे' इति चतुर्थे-
 रुग्णोऽस्वाधोऽपि विवाहान्पुत्रस्यकरकारसंभक्तत्वादादावन सद्दिवरण प्रवर्तमान्यचदितमेव चूनाकरणकण्डिकावृत्ति सवृहीतेति हेयम् ।

यनेयम् । तन्माद्रोदानग्रहणम्, यत्र गोदानगन्धोप्यस्ति तत्रापि यथा स्यात् । तर्हि समावर्तनग्रहणेनैव कार्यम् । उच्यते—लाघवार्थं गोदानग्रहणम् । एके आचार्याः गर्भमिन्काले विवाहमिच्छन्ति गोदगयनादिनियमस्तेषां क्रोडभिप्रायः । दोषश्रवणात् 'ऋतुमत्यां हि तिष्ठत्यां दोषः पितृमृच्छती'ति । अन्ये च लौकिका दोषाः समुत्पद्यन्ते । तेषां ग्रहणं किमर्थम् । विवाहस्यानन्तरत्वात्सर्वेषां प्राप्त्यर्थमिति चेत् । तत्र। दर्शनात्सर्वेषां स्युः, यद्यं 'विवाहे चतुर्थी'मित्याह । उच्यते—तेषां संबन्धिन्योऽन्तर्वर्तिन्य एता आहु-
तयो भवन्ति नतु तेभ्यः पूर्णं भवन्तीत्येवमर्थं तेषां ग्रहणम् । तर्हि पुरस्ताद्ग्रहणमपार्थक्यम् । न । प्रयोजनस्य परिष्ठाद्द्रव्यामः ।
संस्कारचनं किमर्थम् । तत्रैके कुवते—यत्र परिमाणवचनं प्रत्युचग्रहणं वा नास्ति 'धाता ददातु दाशुप इति द्वाभ्या'मित्यादौ
तत्र कथं प्रत्यादेशहोमः स्या-दिति । तदसत् । 'एकमन्त्राणि कर्माणी'ति न्यायात् । अपिच स्वाहाकारान्तेर्मन्त्रैरिति प्रतिमन्त्रं
व्याहाकारः प्राप्तः गन् प्रदानार्थः, नच तमतिक्रम्य होतव्यमिति युक्तं वक्तुमस्य विद्यमानार्थां गती । तेन सर्वत्र प्रत्युचमेव
होम इति सिद्धम् । का पुनरस्य गतिः । तत्रैके नियमार्थमित्याहुः । तस्युचयपक्षेऽपि कथं चतस्र एव स्युर्न षड्य इति । कथं
प्रयोगः । एकैकस्या ऋचोन्ते एकैका आहुतिरिति । तदप्यसत् । प्राधान्येनाहुतिविधिप्रकरणत्वादाहुतिसमुच्चय एव न मन्त्रसमु-
ग्रहः । किमर्थं तर्ह्यदिम्, नियमार्थमेव चतस्र एव स्युरिति । तेनाव्यभार्गो न भवतः । तर्हि श्लिष्टरूपि न स्यात् । न । पुर-
माश्रियमार्थं हि पुरस्ताद्ग्रहणं कृतम् । आचारो तु ल एव यनाहुतित्वात् । आव्यग्रहणं परिस्तरणविकल्पार्थम् । चतस्रभिः चत-
स्रप्राप्तेन हि मूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता । व्याहृतिमिथ भूःस्वाहेत्यादिभिः । एकै आचार्यां ऋगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां च

ससुखमिच्छन्ति तेनाष्टवाज्याहुतयः । नैके काचन । एके आज्ञार्याः कामप्याहुतिं नेच्छन्ति । नैके इत्येव वकव्ये कांचनग्रह-
 णशुद्धीनां व्याहृत्याहुतीनां चायं प्रतिषेधो यथा स्यात् अन्यास्ताहुतयो होतव्या इत्येवमर्थम् । किंशब्दस्य सर्वनामत्वात्स-
 र्वनाम्नां च प्रकृतपरामर्शित्वात् तेनानादेशाहुतयः सिद्धाः । अत्र संशयः पूर्वस्य चाव उतोत्कर्ष इति श्रुतः, अस-
 मानजातित्वात् । समानजातेरेव हि बाधो विहितः, एष समानजातिवर्म इति तच्छब्दचोदितश्च समानजातिवर्भवति, यथा—‘अथ
 सापिधेन्यस्ताः सामिधेन्यः’ इति । अत्रच तच्छब्दचोदितत्वात् बाधोऽपितुत्कर्षः । यथा ‘प्रतिप्रस्थाता वाजिने वृतीयः’ इत्यत्रा-
 धीप्रस्थोत्कर्षस्तद्वदत्रापि । अपिच संख्यानिर्दिष्टो न पूर्वं बाधते । यत्र तु बाधते तत्र स्थानग्रहणं करोति । यथा—‘वृतीयोऽहुति-
 स्थाने महानवम्’ इति । तस्मादुत्कर्ष इति सिद्धम् ॥ ॥ अथ चौलशृङ्गास्यार्थः—कुलयमोपदिष्टे वा काले चोले कार्यम्, जन्म-
 यमृति तृतीयं वर्षे वा कार्यमिति व्यवस्थितविकल्पः । केयांचिदुपनयनेन सह स्मर्यत इति । प्रणीताप्रणयनोचरकाले उत्तरतोयैत्रीदि-
 यवमापतिलैः पृथग्पूर्णाणि शरावाणि निदधाति स्थापयति । पृथग्रहणं द्रव्यभेदार्यं पृथक्पूरयित्वा निदध्यादिति । अन्यथा समा-
 सोपदेशान्मिश्रितानां पूरणं स्यात्, यथा—‘सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकायं’ इत्यत्र मिश्रितानां प्राशनम् । अथवा सत्यपि समासोपदेशे
 यथा—‘कामं तु व्रीहियवतिलैरित्यत्रैकं भवति एकेन कृतार्थत्वात्, एवमिद्वान्येकं द्रव्यं प्रसज्येत तत्रिहृत्यर्थं पृथक्ग्रहणम् । कथम् ।
 पृथग्पूतानां सर्वेषां द्रव्याणां पूर्णशरावाणि निधीयेरन्निति । अग्नेः पश्चात्कारिष्यमाणः कुमारः, तत्पद्युक्तं हि चौलम्, एवंच कृत्वा
 संस्कारकर्मसु व्यवस्थापरिहारोऽपि कार्येण कुमारोऽन्तरतम इति दर्शितं भवति । मातुरुपस्थे उत्सङ्गे आले । आनङ्गं गोमयं नवे शरावे

उपनिहितं भरति । शुभीपर्णानि चान्यसिन्धेन शराधे उपनिहितानि भवन्ति । मातुर्दक्षिणतः पिता दक्षिणदिशि कुशपिञ्जूलान्यादाय आत्मे । मातुर्ग्रहणं मातुः नकाशादक्षिणतो यथा स्वाग्नेर्दक्षिणतो माभूदिति । एतानि कुशपिञ्जूलानि ब्रह्मो वा धारयेद्यदिति सः । आपारान्तं ठला शूर्पौक्ता आहुर्वीहुला कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थिता शीपिसुदकमुष्णं चोदकमुष्णान्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा अन्यसिन्धेनान्ये युगपन्निययति उष्णेनेति मन्त्रेण । समित्येकीभावे । ननु दक्षिणाङ्गकारितया भाव्यं, कथमुष्णान्यां पाणिभ्यामिति । उच्यते—अनियमे प्राप्तं नियमार्यां सा परिभाषा ननु दक्षिणाङ्गविधायिका । तासामयामेकदेशं गृहीत्वा नवनीतं च गृहीत्वा तदभावे दधिद्रवसं वा गृहीत्वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिबन्धवति लेदयति मन्त्रेण । मन्वाद्युत्तिरुक्ता । तासांग्रहणं समानीतानां ग्रहणार्थम् । इतरथा गमानपनस शीतोष्णानि रद्भिररर्धमित्यत्र कृतार्थताचासांग्रहणेषु न स्यात्, गृहीत्वेत्यस्य च नवनीतेनैव संमन्धः स्यात्, तस्मिन्सु सति आपो नित्याः नवनीतदधिद्रव्ययोश्च विकल्पः सिद्धति । दक्षिणे इति । दक्षिणग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तस्मिन्केशपक्षे प्रीणिनीलि कुशपिञ्जूलानि कुमारस्याभ्यात्माग्राणि स्थापयति मन्त्रेण । वीप्सा बहुर्या । सधिते इति । अनेन मन्त्रेण लीहेन क्षुरेण वाणि कुशपिञ्जूलानि निष्पीडयति । तेषु क्षुरं स्थापयतीत्यर्थः । लोके क्षुरो लीह एव प्रसिद्धः । अतोत्र तस्याऽवाच्यत्वाद्धोह-शब्दन्नाग्रे वर्तते, शान्दान्तरे विहितत्वात् । लोके लोहशब्दत्रयायं रजतादिष्वपि वर्तते अत्र तु ताग्रे । तथा दृष्टत्वात् । प्रच्छिद्येति । ततोऽनेन मन्त्रेण तेनैव क्षुरेण प्रच्छिन्नसि । श्रोऽनर्थकः । अगमिप्राय इत्यर्थः । अन्ये क्षिप्रार्थे इत्याहुः । प्रच्छिद्यप्रच्छिद्येति वीप्सा दिव्यचनं यो यत्र घर्भं उपदिश्यते स सर्वेषु छेदेषु यथा स्वादिति । प्रागग्रान्कृत्वा दामीर्षणः सैहकीकृत्य मात्रे प्रयच्छति

ददाति । तानसावानङ्गहे भोग्ये निदधाति स्थापयति । नात्र प्रागग्रतानियमः । संख्यावचनं मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थं मन्त्रमध्येपीति-
 कारो विद्यत इत्युक्तम् । कुशपिडूलनिधानस्याभ्यात्मविधानार्थं भवितुमर्हति । अभ्यासस्य त्रीणित्रिणीति वीप्सयैव सिद्धत्वात्
 सर्वस्त्रिभिर्मन्त्रैश्चतुर्थवारं छिनत्ति । यथा दक्षिणे केशपक्षे एवमुत्तरेपि केशपक्षेऽत्र कुर्यान्निः । त्रिरिति परिसंख्येयं उत्तरे केशपक्षे
 त्रिरेव न चतुर्थमिति । ततः दुरधारां त्रिनिर्मृजेच्छोधयेन्मन्त्रेण यत्क्षुरेणेति । निर्मार्जनमन्त्रमार्जनम् । 'न्यवो विनिग्रहार्थया'
 चित्तिरचनात् । नापितं शिल्पिनं शिष्यात्त्रेपयेत् त्रेपेण, शीतोष्णाभिरित्यादिना त्रेपेण त्रेपयेत् । कुशलीकरणवचनं विपरीतलक्षणया
 चापने वदते येन विहितो यं मुण्डयति । इति हि श्रूयते 'एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिलो वा' इति बोधायनः । पूर्वशिखः परशिख
 इति कुलपर्माः । तेषु यो यस्य कुलधर्मस्तददुरोधेन तस्य केशनिवेशान्केशसंनिवेशान्कारयेत् । वेपानित्यपिपाठे स एवार्थः । ततः
 त्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । आश्रुता अमन्त्रकमित्यर्थः । कुतः येनान्यत्र आश्रुतेत्युक्त्वा तूष्णीमित्याह 'अपरया द्वारा नित्य-
 याऽऽश्रुता सदोदार्ये चाभिमृश्य तूष्णीं प्रतिप्रसर्पन्ती'ति । नैतदेवम् । एवकारोऽन्नाश्रुतधारणार्थः, आश्रुत् तत्रमेव भवति न मन्त्र
 इति । तेनाश्रुतेत्यस्य तूष्णीमित्ययमर्थ इति सिद्धम् । एवंचैत्रेयः अमन्त्रकं होमः प्राप्नोति । इष्टमेव । न यत्तदिति केचिदाहुः ।
 अन्ये होमो न भवतीत्याहुः । अमन्त्रकस्य होमस्य कचिदप्यष्टत्वात् । ननु 'तूष्णीं द्वितीये उभयत्रे'त्यत्र दृष्ट इति शङ्का न कार्य्या ।
 तत्रापि प्रजापतये स्यादेति मन्त्रोस्त्येवेति ॥ ॥ अथ त्रीत्यादियश्रवस्थापने कारणमाह स्मृतिरूपेणाचार्यः—'अच्छेद्यत्वाद-
 पकनान्मोषधीनां दिजातिभिः । निधाय तत्र पात्राणि त्रीबादीनां चतुलथा ॥ केशानां सहजातानामोषधित्वं निगद्यते । एतां

गुफां छेमीति शीर्षं दद्यान्मरेत्तदा' इति ॥ श्रीतोष्णोदकद्वयग्रहणे कारणमाह स एव—'भूमेरौण्याच शैत्याच निखिली-
 गण्यान्नाह । गर्पन्ते परिपच्यन्ते पावकस्य जलस्य च ॥ इति यसात्तत्तावदुष्णेनेत्युचरन्मनुम् । उष्णं क्षीतोदेके सितला केडामूले
 पिणोन्द्रति' इति ॥ दधिद्रप्सोपादाने फलमाह स एव—'पालस्यवचोद्विष्टार्थमेप्यङ्घोष्णां च दृढये । प्रदक्षिणं त्रिरुन्दति दधि-
 द्रप्सेन तच्छिरः ॥ न्यपिलेर्धापधीनां च प्रशंतार्थमुदाहृतः । ओषधेरिति मन्त्रोयं स्वरक्षार्थं च गद्यते ॥ लोम्नां संच्छेदनादायुः
 क्षीयते तद्विदृढये । मन्त्राः प्रव्याहृता येनास्यदित्यादयस्तथा ॥ द्यमीमिर्दर्मपिडूलैर्मिश्रयित्वा शिरोरुहान् । छिनत्ति प्रतिमन्त्रेण
 तापां द्यपलसिद्धये' इति ॥ कुमारीचिपये विशेषमाह स एव—'दुतकृत्यं तु पुंवत्सात्क्षीणां चूडाकृतावपि' इति ॥ अत्र भ-
 गवान्श्रीनरुः—'पूर्वपुराभ्युदधिकं श्राद्धं कृत्वा परेऽहनि । स्नातं बालमलंकृत्य पुण्याहं वाचयेद्विजैः ॥ ततः कौतुकमापद्य्य सुहृते
 शोभनंजलम् । प्रतिष्ठाप्योत्तरे तस्माद्दमोसंस्तीर्य तेप्वथ ॥ नूतनानि शरावाणि चलारि त्रीहिभिर्यैवः । मापैस्तिलैश्च प्रत्येकं
 धुरितान्येरुद्यः कृत्वा ॥ प्रारसंयं सादयेत्तत्र यवालाभे तु तत्समं । त्रीहिभिः पूरयेत्पात्रं प्रत्यन्देक्षे ततोऽनलात् ॥ सन्व्येत्तरे
 चालकृतः गर्मीरे जननी शिशोः । अङ्कुरेन विभ्रती पुत्रमांसीत प्राञ्जुरी सती ॥ तस्याः पुरस्तादथैव पश्चादानङ्कुरं शकृत् । अस्पृ-
 द्यभूमिं त्रिन्यस्य गुरावे मादयेत्ततः ॥ द्यमीपर्णानि चान्धंसिन्धुरावे न्यस्य शूले । वंश्रव सादयेद्देशे शकृत्यात्रस्य पार्श्वतः ॥ ततः
 इमागस्य पिता हन्ते विश्रक्तुशानुरान् । एकविंशतिमासीत शिशोर्मातुथ दक्षिणे ॥ पितुरन्यो भवेचाथ पक्षेऽसिञ्चौलकृततः ।

पाठा०—१ आर्षोदन्वष्टुयी वली ।

ज्ञातत्वेन हि यो विप्रो धारयेद्वा कुशाङ्कुरान् ॥ अस्मिन्पक्षे पितृवास्तु कर्ता चालस्य कर्मणः । अत्रैव समये कुर्यात्क्षुरस्यापि परि-
 ग्रहम् ॥ अन्वाधानाद्यन्याजनिधानान्तं पुरस्तनम् । तत्रं कृत्वा निपण्णेन दक्षिणे दियुनात्मनः ॥ अन्वारब्धो विधायैध्मनिधा-
 नादिषु शेषितम् । पुनः कृत्वा माज्यभागो प्रधानाहुतिमाचरेत् ॥ तत्राप्रआयूपीत्यार्यहृता मत्रैस्त्रिभिः पुनः । प्रजापतेनत्वहचा
 व्याहृतिव्रितयेन च ॥ व्यलेनादीं समस्तेन क्रमेण जुहुयादथ । बालस्य प्रत्यगासित्वा क्षीतोष्णे वारिणी पृथक् । पात्रद्वयस्ये
 आसित्के हस्ताभ्यामन्यभाजने । उष्णेनवायवित्वादिमन्त्रेण स्थाप्य तत्पुनः ॥ नवनीतेन दक्षा वा संमिश्रीकृत्य पाणिना । समा-
 दायादितिः केशान्चपतित्वादिमन्त्रतः ॥ शिरोऽस्य चामकर्णान्तमारभ्य त्रिः प्रदक्षिणम् । उन्देत्प्रत्युन्दनं मन्त्रं पुनःपुनरुदीरयेत् ।
 दक्षिणे केशपक्षेऽथ बालस्य त्रीन्कुशाङ्कुरान् । बालाभिमुखपर्यन्तान्पठित्वा मन्त्रमोषधे । त्रायस्तेनमिति न्यसेदन्योन्यस्मात्पृथक्कृतान् ॥
 उद्यार्थं मन्त्रं स्वधिते मंत्रं हिंसीरिति क्षुरम् । संधाय साङ्कुरैः केशैस्तयेनावपदादिकम् ॥ यथासदितिपर्यन्तं मन्त्रमुद्यार्थं खलिकम् ।
 प्रच्छिद्य तान्छमीपर्णैः संयोग्य च कुशाङ्कुरान् ॥ केशान्प्राग्दन्तान्बालस्य तस्य मातुः करे न्यसेत् ॥ साच तान्निहितान्सर्यान्छकृ-
 त्यानइहे सह ॥ अनेन विधिना कुर्याद्वितीयं केशकृन्तनम् । मन्त्रस्तु येन धातादिः कृन्तनेनैव गम्यते ॥ पुनस्तथैव कुर्वीत तृतीयं
 केशकृन्तनम् । मन्त्रस्तु येनभूयथ तत्रं पूर्ववदाचरेत् ॥ पूर्वोक्तमन्त्रत्रितयं क्रमेणोपसमाचरेत् । चतुर्थकृन्तनं कुर्यात्सावधानमत-
 न्द्रितः ॥ एवमुत्तरतः केशपक्षेपि छेदनत्रयम् । कुर्यादादित आरभ्य न चतुर्थं समाचरेत् ॥ मन्त्रं तु यत्क्षुरेणेति प्रकान्तं समुदीर्य तु ।
 क्षुरस्य धारापुपरि प्रारभ्याचः परान्दशेत् ॥ मन्त्रं क्षीतोष्णाभिरिति प्रकान्तं समुदीर्य च । वसारमनुशिष्यैर्न मन्त्रार्थं चावचोघ-

येत् ॥ वप्ताय तोर्यः शीतोष्ण्यः पूर्वसेकावशेषितः । बालस्य सकलान्केनानाद्रीकृत्याद्रूपणिना । वंशचारक्रमोपेतां शिखां कृत्वा
 यषेन्द्रः ॥ अयोपकेयं ह्यातं तमुपवेश्य ययापुरा । आरम्य स्विष्टकृद्वोममूर्ध्वतत्रं समाचरेत् ॥ ॐ ॥ एतचौलहो-
 मेऽग्निनिर्णयमाह कारिकाकारः—‘चौलकर्मोपनयने विवाहप्रथमास्तथा । त्रतादिज्ञानमित्येते लोकिकाद्याविति स्थितिः’ इति ॥
 आथलायनाचार्यस्तु स्मार्तामौ कुर्यादित्याह—गर्भसुखसीमन्त्वलयचौलनिकृती । काम्यांश्च कुर्यात्स्मार्ताग्रायुत्सर्गांपाकृती च
 ये’ इति । स्मार्ताभिरौपासनाग्निः । अनयोर्विरोधे आचार्योक्तः श्रावल्याचेनोक्तरीत्यापासनाद्यावेव होमः कर्तव्यः ॥ ॐ ॥
 अत्र चूडारुणान्तानाममीपां संस्काराणां फलमाह याज्ञवल्क्यः—‘एवमेनः दमं याति वीजगर्भसमुद्भवम्’ इति ॥ ॐ ॥
 चूडाकर्मदिने तद्दृष्टे भोक्तुः प्रायश्चित्तमुच्यते पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे—‘निवृत्ते चूडहोमे तु श्राद्धामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनं
 श्रुत्वा जातकर्मणि चैव हि ॥ अतोऽन्येषु तु शुक्लात्रं संस्कारेषु द्विविधोचमः । नियोगादुपवासेन शुद्धते निन्द्यमोजनानत्’ इति ॥

अथासिन्धुर्मणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते ॥ अत्र आयुषीति—हे अग्ने, आयुषि पवसे रक्ष । ऊर्ल वलं इष्टमन्नं
 च नः अलभ्यं आयुव अभ्यनुजानीहि । इच्छुनां दुग्धिवादिक्कं असादारे दूरे वाथल पीडय ॥ अग्निर्ऋषिरिति—ऋषिः स-
 र्वस्य द्रष्टा पवमानः शोधयिता पाञ्चजन्यः—निपादपञ्चमाथस्तारो वर्णाः पञ्चजनास्तेभ्यो हितः—पुरोहितः पूर्वस्यां दिशि आहव-
 नीपात्पना निर्हितः तत्स्थानीयः एवंभूतो योऽग्निः महागर्भं महाधनं महागृहं वा तमग्नि ईमहे याचामहे ॥ अग्ने पवसेति—हे

अमे, स्वपाः सुकर्मा तं सुवीर्यं शोभनवीर्यं वर्चः दीप्तिं मयि पोषं पुष्टिं दधत् अस्मे असाभ्यं रयिं धनं पत्रस्य देहि ॥ प्रजापत
 इति—हे प्रजापते, तत् त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि विश्वा विश्वानि एतानि ता तानि जातानि उत्पन्नानि न परिवभूव न परिगृह्णाति
 तदन्यः परिग्रहीतुं न कश्चिदपि शक्नोऽस्ति । अतः यत्कामाः वयं ते तुभ्यं ब्रुहुमः वदमिलपितं नः असाकगस्तु भवतु । वयं
 रयीणां धनानां पतयः स्याम ॥ उप्येन वायविति—हे वायो, उप्येन उदकेन उष्णमुदकं गृहीत्वा एहि आगच्छ ॥ अदितिः
 केनानिति—अदितिर्देवसता अस्य माणवकस्य केशान्वपतु केशानधिषिष्टिति तदर्थं तां आपः उन्दन्तु । उन्दी लुदने । शिरः
 लुदयन्तु । वर्चसे दीप्तये कुमारोऽयं तेजस्वी स्वादिति ॥ ओपधे त्रायस्त्रैत्रिमिति—हे ओपधे वहिरास्त्रिके, एनं माणवकं त्रा-
 यस्त्र रक्ष । हे स्वधिवे, एनं माणवकं माहिंसीः मावधीः ॥ येनावपदिति—विद्वान्धुरकर्मणि कुशलः सविता येन धुरेण सो-
 मस्य राज्ञः वरुणस्य च शिरः वपत् तेन तादृशेन धुरेण हे ब्रह्माणः, इदमस्य माणवकस्य शिरो वपत वपने मां प्रयुं-
 ग्धम् । युष्मदनुज्ञया अहं वपामि । वपने सति यथा कुमारोऽयमायुष्मात् जरदष्टिः वीर्णयुद्धः असत् मनति ॥ येन धातेति—
 धाता आदित्यानान्यतमः सः येन धुरेण बृहस्पतेः अग्नेः इन्द्रस्य च आयुषे चिरजीवनाय आवपत् वपनमकरोत् तेन धुरेण आ-
 युषे आयुषो वर्धनाय सुश्लोक्याय शोभनकीर्तिमन्त्राय स्वस्तये अविनाशाय ते तव केशान्वपामि ॥ येन भूयध्वेति—येन धुरेण
 उत्तोऽयं माणवकः भूयो भूयिष्ठं चराति लेट् । चरेत् आं एवं ज्योर्द् दीर्घकालं नृयं पश्याति लेट् । पश्येत् तेनेत्यादि पूर्व-
 वत् ॥ यत्धुरेणेति—हे धुराधिदेव, वप्ता तं वत् यदा तीक्ष्णत्वात् मर्चयता भर्त्सयता सुरूपेण उङ्गलेन धुरेण स्वात्म-

भूतेन केवान्वपसि तदा अस्य शिरः मा छिन्धि । अस्वायुध मा प्रमोषीः । वपनस्य स्वतो मङ्गलत्वादेवं प्रार्थयते । शुन्धीति पाठे
अस्य शिरः शुद्धं कुरु ॥ श्रीतोष्णाभिरिति—हे नापित, श्रीतोष्णाभिमिलित्वाभिरग्निः अत्रार्थं अपांप्रयोजनं क्लेदनरूपं कुर्वाणः
अधुपन् माणवकमंलशयन् कुशलीकुव कुशलवान्भूत्वा संवपेत्यर्थः ॥

अथ चूडाकर्णप्रयोगः ॥ प्रायुक्ते तृतीयादौ वर्षे उदगयने शुक्लपक्षे प्राग्भिहितप्रशस्ततिथिवारनक्षत्रयुते काले शुभे गृह्यते
कुमारस्य चोदकर्म करिष्यन्कर्ता पूर्वेषुः स्वतिवाचनपूर्वकं नान्दीश्राद्धं ग्रहयज्ञं च पूर्वोक्तविधिना विधाय तदहरेव वा कृतमङ्गल-
ज्ञानं कुमारमलंकृत्य त्रादणैः सह पुण्याहं वाचयित्वा अङ्कुरार्पणं कौतुकवन्धनं च कृत्वा देशकालकथनपूर्वकं ममास्य कुमारस्य धी-
जगर्भसमुद्भवनोनिवर्तणवलायुर्वचोयशोभिभृदिद्वारा श्रीप० चोदालयं कर्म करिष्य इति संकल्प्य स्थण्डिलोद्देशनादिशकलनिरस-
नान्तं कर्म कृत्वा शुभमुहूर्ते औपासनाग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रबोध्वाग्निं ध्यात्वा पुनर्देशकालीं संकीर्त्य मया क्रियमाणे चोदहोमकर्मणि देव-
तापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये । असिन्नन्नाहितेन्नावित्याघाघारावाज्येनेत्यन्तं प्राग्बुधत्वा अग्निं एवमानं त्रिः प्रजापतिं चाज्येन शे-
पेणाग्निं लिष्टकृतमित्वाबुधत्वा समिद्धयमग्नावाधाय सीमन्तोक्तरीत्या पूर्णपात्रनिधानान्तं पुरस्तानं तत्रमनुष्ठाय उदगधेरास्तीर्णेण्यु-
दर्भेषु त्रीहियवमापतिलैः पृथक्पृथक्पूरितानि नवानि चत्वारि शरावाणि क्रमेणैकैकशः प्राक्संस्त्रमासादयेत् । ततो माता प्रत्यग-
धेरास्तीनसा कर्तुर्दक्षिणतः कुमारमुत्सङ्गे दधती प्राशुल्यतीति । ततो यजमानो मातुः समीपे पुरस्तादग्नेः पश्चादस्युष्टभूम्यानङ्कश-
कृच्छरावं शमीशरावं च निदध्यात् । ततो ब्रह्मकृत्रिंशतिकुशाङ्कुरान्दधानो मातुर्दक्षिणतो निवसेत् । ततः कुमारोणान्त्रान्धः कर्ता

पुरस्तन्तं तत्रमाधारान्तं कृत्वा । अग्रआयूपीति तिसृणां शतं वैखानसा अग्निः पवमानो गायत्री । प्रधानाज्यहोमेवि० ॥ अत्र आयूपि
 पवसु आसुचोर्जमिषं च नः । आरे पाथस्य द्रुच्छुनां स्वाहा । १ ॥ अग्निक्रियुः पर्वमानुः पार्श्वजन्यः
 पुरोहितः । तमीमहे महागव्यं स्वाहा ॥ २ ॥ अग्ने पर्वस्य स्वर्पा असे बर्चः सुवीर्यम् । दधेद्रूपिं मयि पोषं स्वाहा ॥ ३ ॥ प्रजापते
 हिरण्यगर्भः प्रजापतिखिष्टुप् । प्रजापते न तदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि परि . ता बभूव । यत्कामाले शुद्धमलत्रो अस्तु वयं स्वामि
 पतवो रयीणां स्वाहा ॥ ४ ॥ प्रजापतय इदं नमम । इति चतुर्थीमाहुतिं हुत्वा सर्वश्रोदेशत्यागौ कृत्वा । शीतमुष्णं चोमे वारिणी
 पात्रान्यां पृथगानीय कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थित्वा तद्दुकद्वयमन्यसिन्पात्रे दक्षिणसव्यपाणिभ्यां उष्णेन वाय उदकेनेहीति मन्त्रेण
 युगपचिनीय तदेकदेशं गृहीत्वा नवनीतेन दधिद्रप्सेन वा मिश्रयित्वा कुमारस्य वामकर्णदेशमारभ्य प्रदक्षिणं—अदितिः केशान्व-
 पत्नाय उदन्तु वर्षसे इति मन्त्रं प्रतिकेदनमावर्तयन् शिरस्त्रिवारं क्सेदयित्वा स्वहस्तास्थितेषु ब्रह्महस्तास्थितेषु वा एकविंशतिकुशाङ्कुरेषु
 त्रीनङ्कुरानदाय कुमाराम्बुसुरं पश्चिमाग्राङ्कत्वा—ओषधे त्रायस्त्रैणम् । इति मन्त्रेण दक्षिणकेशभागे निधाय । तेषुङ्कुरेषु ताग्रमयं
 धुरं—स्वधिते मेनं हिंसीः । इति निधाय ।—येनावपत्सविता धुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायु-
 प्मान्जरदष्टिर्यथासत् । इति मन्त्रेण सकेशान्कुशाङ्कुरांश्छित्त्वा कुशाग्रान्प्रागग्रान्कृत्वा शमीपर्णशरावाञ्छमीपर्णान्यादाय तैः सहै-
 कीकृत्य मातुः करं दधात् । साच तान्सकेशशमीपर्णकुशाङ्कुरानानङ्कुरे गोमये निदध्यात् । एवं त्रिगीयादिछेदनेषु कुशाङ्कुरत्रय-
 निधानादिसमन्वकं कर्तव्यम् । मन्त्रस्तु—येन धाता बृहस्पतेरग्रेरिन्द्रस्य चायुषे वपत् । तेन त आयुषे वपामि शुश्लोक्याय स्व-

न्तये । इति द्वितीयच्छेदने ।—येन भूयधरात्यां ज्योत्क पस्याति मूर्यम् । तेन त आधुपे वपाभि सुश्लोभ्याय स्वस्तये । इति वृत्तीयच्छेदने । चतुर्थच्छेदने तु—येनावपत्० येन धाता० येन भूयथेति त्रयोपि मन्त्राः । एवं दक्षिणकेशभागे चलारि छेदनानि छत्तोत्तरकेशभागेऽप्यनया रीत्या व्रीणि छेदनान्यादित आरभ्य मन्त्रत्रयेण कृता । धुरधारो—यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेञ्जसा वस्त्रा ययसि केनान् । शुंघि विरो मास्यायुः श्रमोपीः । इति मन्त्रेषाम्प्रत आरभ्य आमूलमवमृज्य नापितमाहूय—शीतोष्णामिरद्विरवर्थे कुराणोऽधुपन्कुञ्जलीङ्गु । इति श्रेण्यानुशास्य तं प्रति श्रेणार्थं चावयोभ्य तेन नापितेन पूर्वसेकावशिष्टाभिः शीतोष्णाभिरद्विरार्द्र-पाणिनार्द्राकृत्य यथाकुलधर्ममुपकल्पितशिरं कुमारं स्नापयित्वा पूर्ववेन्मातुरुत्तङ्गं स्वस्थाप्य स्थितकृदादिहोमशेषं समाप्य तच्च व्रीह्या-दिपात्रचतुष्टयं नापिताय दद्यात् । कर्मान्ते स्वस्तिवाचनं पूर्ववत् । एतत्सर्वं कुमार्या होममन्तरेणामन्त्रकं होमस्तु समाचक इति ॥ इति श्रीनृसिंहोपे प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे चूडारूपप्रकरणम् ॥

अथाधराम्यासचिधिः ॥ नामाधराणि भवतो नरसिंह भूम्नो नाकौकसामममृतसेवनसोपह्रांसीः (?) । आस्वादयत्यवि-कलं मनता रसज्ञा विज्ञानया दृतयुगत्रयसंसंज्ञा (?) ॥ अथेदानीमवसराम्रातत्वाद्दक्षाराम्भविधिरभिधीयते । मार्क-ण्डेयः—'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे अग्रमुक्ते लनादने । पृष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ पर्वाष्टम्यौ तथा रिक्ता सौरभौम-दिनं तथा । एवं गुनिधिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥ पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं दुर्गां चैव विज्ञेयतः' इति ॥ श्रीधरीये—'उदङ्गते माश्वति पञ्चमेन्द्रे प्राप्तेऽधरस्त्रीकरणं शिञ्जनाम् । सरस्वतीं विमविनायकं च गुडौदनार्धैरभिवृज्य कुर्यात्' ॥ अत्यार्थः—

१ पत्निर न यथापरपुत्रयुते ।

शिशुभिः पञ्चमे वर्षे प्राप्ते उदगयनेऽध्वरस्वीकरणं कर्तव्यम् ॥ तत्र नक्षत्रादिशुद्धिः—‘हस्तादित्यसमीर्यौष्णपुरजिन्मिवाधि-
 चित्राच्युतेव्याराकीर्किदिनोदयादिरहिते राशौ स्थिरे वोभये । पक्षे पूर्णेनिशाकरे प्रतिपदं पष्यष्टमीं द्वादशीं हिला चाष्टमशुद्धिभाजि
 भवने श्रोक्ताध्वरस्वीकृतिः ॥ मृगादिपञ्चस्वपि मेषु मूले हस्तादिके च त्रितयेऽध्विनीपु । पूर्वोत्रये च श्रवणत्रये च विद्यासमार-
 म्भस्युन्ति सिद्धम्’ इति ॥ विधिरत्ने—‘बालस्य पञ्चमे वर्षे प्राप्ते भानौ मृगादिके । आरभेताक्षरं तत्र शुभकाले यथोदितम् ॥
 हंस्तादित्यमरुचित्रारौद्र्यौष्णमवैष्णवम् । श्रवणं च प्रसिद्धं खादध्वरग्रहणे शिशोः ॥ प्रतिपत्पष्टीरिक्ताथ पर्वाष्टम्यौ विवर्जयेत् ।
 यनादीनि तु सौम्यानि करणानि विशेषतः । शुक्न्यादीनि विष्टिं च वर्जयेत्सर्वदा द्विजः ॥ शुद्धवसन्वतीपातव्याघातपरिधान्विना ।
 गण्डातिगण्डविष्कम्भवंपृतीनितरे शुभाः ॥ गुरुवेन्दुर्कशुक्राणां चारवर्गोदयाः शुभाः ॥ स्थिराः श्रेष्ठाश्चरा निन्द्या मध्यमाश्वीभये
 स्मृताः । त्रिपढायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः ॥ चन्द्रतारायलं वीक्ष्य अक्षरग्रहणं शिशोः । सरस्वतीं गणेशं च मूत्र-
 कारं गुरुं तथा । पूजयित्वा यथान्यायं पात्रस्थे तण्डुले लिखेत् ॥ प्राशुखो गुरुरासीनो वरुणामिमुखः शिशुः । अङ्गुष्ठानामि-
 काभ्यां तु चतुर्थ्यन्तेष्टदेवताम् ॥ अकारमादितः शुद्धमुद्यायैवाध्वराणि च ॥ ततः प्रमृत्यनध्यायान्वर्जनीयान्विवर्जयेत् । चतुर्द-
 श्यष्टमीपर्वदिनानि प्रतिपदिनम्’ इति ॥—‘सारस्वतादयो योगाः स्वाध्यायप्रकरणे वक्ष्यन्ते । लग्नमपि सविस्तरं विवाहप्रकरणेऽभि-
 धास्यते । इत्यष्टुक्तकाले शुभे सुहृते सरस्वतीविनायकगुरुस्त्संपूज्याध्वराणि स्वीकुर्यात् । नृसिंहः—‘याचं गणपतिं चेद्वा गुरुं

पथाययाक्रमम् । आददीत गुरोर्विद्यां वारुण्यभिमुखः शिशुः' इति ॥ ॥ पूजाप्रकारमाह गर्गः—ब्राह्मा शुची समे देशे गो-
नर्ममानुपलिप्य मंत्रं स्पष्टिदलं कृत्वा पलाशशालया मृदं दानिता तस्यां सरस्वतीमायाहयेत् । नमः श्रीभुवनमातः सर्ववाङ्मय-
रूपे आगन्तव्यगच्छ इति । [तथा पात्रे तण्डुलोपरि सरस्वतीं गणेशं मंत्रकारं गुरुं च विलिल्यावाहयेत्] । ततः प्रणवेन पाद्यमर्घ्य-
मानवनीयं गन्धपुष्पाद्यतूपदीपपापयसुडौदनैर्नैवेद्यसमर्पणनमस्कारप्रदक्षिणपुष्पाञ्जल्यन्वां पूजां कृत्वा गुरुं शक्तितो वस्त्रालंकारा-
दिभिः पूजयित्वा मंत्रास्त्रिः प्रदक्षिणी कृत्वा मिवाद्य प्रणवपूर्वकमक्षरमारभेत् ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपरिजातेऽक्षरग्रहणविधिः ॥

अथानुपनीतधर्माः ॥ त्वत्संनिधानं मनसा दधानो यः कश्चिदेवोपनयकियावान् । लक्ष्मीनृसिंहापरथा वृथा स्याद्य-
धोपनीतोऽप्यनुपेतधर्मा ॥ अथेदानीं प्रसंगादनुपनीतधर्माः कथ्यन्ते । स्मृतिचन्द्रिकायां गौतमः—'प्रागुपनयनात्का-
मचारकामवादकामभयाः' इति । कामचार इच्छागतिः । कामवादोऽश्लीलादिभाषणम् । कामभयः पशुपितादिभक्षणम् । एतेषु
प्रागुपनयनाच्च दोष इत्यभिप्रायः । तथाच विष्णुपुराणम्—'भस्याभक्ष्ये तथापेये वाच्यावाच्ये तथानृते । अस्मिन्काले न
दोषः स्यात् यान्त्योपनीयते' इति । एतच्च महापातरुच्यतिरिक्तविषयम् । तथाच स्मृत्यन्तरे—'स्यात्कामचारमक्षोक्तिर्महतः पात-
कादने' इति । महापातके तु पित्रादिभिः प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्युच्यते पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे जातृकरणेन—'अनुपे-
तस्तु यो विशो मयं मोहात्पिबद्यदि । तस्य कृच्छ्रत्रयं कार्यं पित्रा आत्रा तथैव च' इति । अन्यत्र—'दीवदेवं पुरोडाशमभिमध्ये
च यदुतम् । प्रमादाच्छिशुरारुर्पन्मात्रा रक्ष्यः प्रयवतः' इति ॥ आचारविषये आह वसिष्ठः—'नलस्य विद्यते कर्म किंचिदा-
भाञ्जिन्यनात् । इत्या मृद्रप्रमल्लान्धावक्रेदेन जायते' इति । गौतमोऽपि—'यथोपपादमृद्रपुरीषो भवति न तस्याचमनकल्पो

विद्यते न तस्योदञ्चुरो दिवारात्री दक्षिणामिमुख इत्यादयो नियमाः' इति ॥ अस्पृश्यस्पर्शने आह्रापस्तम्बः—'अव-
 प्राथनात्ययता भवन्त्यासंवत्सरात्प्रयता इत्येके यावता विधो न प्रजानीयुरीषनयनादित्यपरे' इति । तथापि तेषां शुद्धन्तरमाह
 गौतमः—'अन्यत्रापामार्जेनप्रधावनोक्षणेभ्यो न तस्य स्पर्शनादौ शीचय' इति । अपामार्जेनमद्रिमार्जेनम् । स्पृतिदीपिका-
 याम्—'शिवोरभ्युक्षणं शौकं बालस्याचमनं स्पृतम् । स्वसलादिसंस्पर्शं स्वानमेव कुमारके' इति ॥ तेषां लक्षणं तत्रैवोक्तम्—
 'शानचूडाकरणाद्बालः प्रागत्रयाद्यनाच्छिशुः । कुमारकस्तु विधेयो यावन्मौखीनिबन्धनम्' इति । कृतचौलमपि नाग्निहोत्रे नियु-
 क्यत् । तदाह गौतमः—'नत्तेनमग्निहवनयोर्नियुज्यात्' इति । तस्य मन्त्रहीनत्वादित्यभिप्रायः । मयुरपि—'नैव कन्या न
 युवतिर्नाल्पविधो न बालिनः । होता स्यादग्निहोत्रस्य नातो नासंस्कृतस्तथा' इति ॥ नच गयान्प्राहयित्वा विनियोज्य इत्याह
 गौतमः—'न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्' इति । मयुरपि—'नहासिन्विद्यते कर्म किञ्चिदासौञ्जिवन्धनात् । ना-
 भिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादते' इति ॥ ३३ ॥ अथ बालपितृधर्मान्परशुरामं प्रत्याह पुंरुरो विष्णुधर्मोत्तरे—'अपथ्यं
 न च बालानां तेषां गर्भे च पश्यताम् । प्रार्थितं बालकानां च दातव्यं स्याद्वितं तथा ॥ बालानां प्रार्थितं दत्त्वा ताकलोके मही-
 यते । बालकाधानुनेयाः स्युर्धर्मकामैः सदा नरैः ॥ तेषां भोज्यश्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् । तेषां क्रीडनकं दद्यात् । मोदते नन्दते
 वने ॥ आह्लादयन्ति सततं यस्मात्स्पृष्टेन बालकाः । दीर्भाग्यं महदातोति यत्र यत्राभिजायते ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानग्रे तु

बाल०—३ तथा मार्गेच पर्यताम् ।

मोजयेत् ॥ अशुकमस्तु मालेगुनचाश्रीनात्कदाचन । यन्न दद्यात् चाश्रीयात्कदाचिदपि तत्समम्' इति ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपा-
रिजाते षोडशस्कन्धे अनुपनीतधर्मप्रकरणम् ॥

अधोपनयनप्रकरणम् ॥ त्रैलोक्यरुण्ट रुनिराकरणप्रवीणश्छत्रादिमण्डितकरः कुहनापटुर्यः । पित्रा कृतोपनयनो धृत-
ग्रामनाट्यः पायादिरण्यकरिपुनरसिंहदेवः ॥ अपिच—उपनीतिमनीतिविनीतिकरी भगवन्सुरसिंह नृसिंह विभो ।
भरणं प्रयणं परिणन्तरि ते चरणं शरणं सुरणन्ति सुराः ॥ अधोपनयनविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—'ब्राह्मणस्योप-
नयनमुक्ते काले भयेदप । कलाशुदधिकं श्राद्धं परेषुपरेऽहनि' इति । अस्यार्थः—चौलानन्तरं ब्राह्मणस्य गृह्यकारणोक्ते काले
अन्नापटमाद्यादातुपनयनं भवेत् । ननु कः पुनरुपनयनशब्दार्थः । उच्यते—उपनयनमिति रूढ्या कर्मनामधेयमिति भरद्वाजः ।
तदुक्तम्—'उपनयनारयं यत्कर्म विद्यार्यं तदुदारितम्' इति । तथा संग्रहकारोपि—'दीर्घं छन्दोयुरोधेन स्वाधिकस्तद्वितोऽपि
वा । दीर्घाणां सुग्व्योऽयमीपनायनिको विधिः' इति । सावित्र्याः प्राणमुपनयनमिति । तदाह कात्यायनः—'गायत्र्या
ब्राह्मणमुपनयीत' इति । येन एतु संस्कारेण चतुरारचर्यसमीपं नीयते तदुपनयनम् । करुणसाधनमिदम् । अथ गुर्वादिस्वामीपनी-
तिरुपनयनमिति भावसाधनं केनि भारुचिः । हरदत्तस्तु—'पितृकुलाद्विधिवदाचार्यकुलप्रापणं शिशोरुपनयनमिति प्रणीतवान् ।
शुभा गुप्तहर्षे कुमारमुपनिरीक्षणमुपनयनमिति परिशिष्टकाराः । तदुक्तम्—'ज्योतिर्विदुक्तसमये कुमारमुपदर्शनम् । उपानयं

तु तं प्रादुर्भाषि काल्पवदर्शिनः' इति । इदमेव द्वितीयजन्मेत्याह याज्ञवल्क्यः—'मातुर्यदत्रे जायन्ते द्वितीयं मीडिवन्ध-
 नात् । ब्राह्मणश्चित्रियविश्वस्सादेते द्विजातयः' इति । इदमेव ब्रह्मजन्मेत्याह मनुः—'तत्र यद्ब्रह्मजन्म स्थान्मौड्रीवन्यनचिह्नि-
 तम् । ना तस्य माता सावित्री पिता चाचार्य उच्यते' इति । एतदुपनयनं ब्राह्मणादीनां गृह्योक्तेषु कालेषु कर्तव्यम् ॥ इदमत्र
 गृह्यम्—'अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वैकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यमापोडशाह्मणस्थानतीतः काल आद्वाविंशत्क्षत्रिय-
 स्थाचतुर्विंशत्क्षत्रियस्थातऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति नैनामुपनयेन्वाध्यापयेन्न याजयेन्मैमिर्व्यवहरेयुः' इति ॥ अस्यार्थमाह ना-
 रायणः—'जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । कुमारमिति वर्तते । तच्च कुमारीनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् । गर्भप्रभृत्यष्टमे वोपनयेत् ।
 जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशे वर्षे क्षत्रियमुपनयेत् । जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् । पोडशवर्षपर्यन्तं
 ब्राह्मणशोपनयनकालोऽतीतो न भवति । पोडशद्वाविंशत्तुर्विंशत्पर्यन्तेष्वुपनीताथेत्पतितसावित्रीका भवन्ति । संज्ञायाः प्रयो-
 जनं पतितसावित्रीक उच्चारकव्रतं चरेदिति । अतऊर्ध्वमिति वचनं पूर्वमूत्रेन्वाकारा अभिविधाविति ज्ञापनार्थम् । नैनामुपनये-
 दिति । अचीर्णप्रायश्चिन्तानिति शेषः । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि केनचिद्धोभादज्ञानाद्बोपनीताः स्युस्तथापि
 नैवोचराणि कर्माणि पतितसावित्रीकाणां कुर्यादिति सर्वेषां पाठः क्रियते । जाताधिकाराज्जनकालादारभ्याष्टममुन्यते । कुमार-
 मित्यधिकारान्न स्त्रीणामुपनयनं भवति । तदाह पञ्चरुशिष्यः—'जाताधिकाराज्जन्मादावष्टमेऽब्दे भवेदिदम् । कुमाराधिकृतेथापि
 न स्त्रीणामिदमुच्यते' इति । स्त्रीणामुपनयनं तु विवाह एवेत्याह मनुः—'वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः । प-

नितेया गुरो सेना गृहस्थाप्रिपरिक्रिया' इति । ब्राह्मणग्रहणं चात्र अद्रादिनिवृत्त्यर्थम् । यथाह हरदत्तः—'विशेषो वक्ष्यते यन्मादिह धात्रियवन्द्ययोः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वंश्वा इति चोपायनादिभिः । उक्तानामनुलोमानामप्यत्र ग्रहणं मतम्' इति । हरदत्तन्तु—उपनयेदिति परस्यपदग्रयोगोऽध्येवृणां ग्रमादात्पतित इत्याह । यदाह शुक्लभाष्ये सर्वतत्रस्तत्रो हरदत्तः—'परस्यपदाष्टोऽयमध्यैवृणां ग्रमादलः । आचार्यकरणे यस्मात्प्राप्तोत्वेवात्मनेपदघृ' इति । अपरे पुनराचार्यकरणमत्राविवक्षितं, किंताहिं गमीपत्नयनमिति परस्यपदं निर्वहन्ति । तदुक्तम्—'गुरोवृतानां वेदस्य यमस्य नियमस्य च । देवतानां समीपं वा येनासौ नीयेते द्विजः' इति । गर्भाष्टमे वा वर्षे ब्राह्मणशुपनयेत् । यस्मिन्वर्षे गर्भो भूत्वा शेते स गर्भ इति हरदत्तः । गर्भसहचरितोब्दोऽनेनोच्यते इति भारुचिः । सोऽष्टमो यस्मैति बहुव्रीहिः । षष्ठीसमासस्य पूरणप्रत्ययान्तेन निषेधात् । एकादशे द्वित्रियं प्रकरणाद्गर्भादेकादशे वेति गम्यते । द्वादशे वैश्वमित्यत्रापि गर्भाद्द्वादशे वेत्यवगन्तव्यम् ॥ अनुकल्पानाह—आपोऽद्राह्लाणस्यानतीतः कालः । आङ्ग्यमत्राभिविधौ वर्तते अतल्लघ्वमित्यत्राभियानात् । आद्राविंशत्यधिक्यस्याचतुर्विंशत्यधिक्यस्य यद्यप्यनतीतः काल इत्युक्ततथापि मुख्यकालाद्दूर्ध्वं करणे प्रायश्चित्तं भवति । अतल्लघ्वमिति । अतः षोडशदिभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमेपागकृतप्रायश्चित्तानां साविन्ध्यधिरारो नास्ति । अतश्च नैनाशुपनयेदित्यादिनिषेधः । अशुपनयननिषेधादेव सर्वप्रतिषेधे सिद्धे—रगगण्डोभाङ्ग्यादह्लाणादा फेनापिदुपनीतस्यापि नाध्यापनादीनि कर्तव्यानीति सर्वेषां प्रतिषेधः । एतच्च सर्वप्रायश्चित्ते सति भवति । सर्वप्रायश्चित्तं तु पतितसावित्रीकस्योद्दालकव्रताचरणम् ॥ ॐ ॥ उद्दालकव्रतमाह वसिष्ठः—'पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेद्द्वौ मासौ या-

वक्त्रेन वर्तयेन्मासं पयसार्धमासमाभिधयाष्टरात्रं घृतेन पङ्कात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्मथोऽहोरात्रमुपवासोऽश्वमेधावश्रयं वा गच्छेद्ब्रा-
 ह्मणोमेन वा गजेत' इति ॥ आभिक्षालक्षणं—'आभिक्षा सा श्रितोष्णे या क्षीरे स्वाहधियोगतः' इति । अत ऊर्ध्वं सर्वकर्माहं
 एवेति । याज्ञधत्वयोपि—'यवोद्भवपवागुं च पिबेन्मासद्वयं प्रति । पयः पिबेदेकमासमाभिधां चार्धमासकम् ॥ पिबेदृतं चा-
 ष्टरात्रं निशापट्टमयाचितम् । तत्र त्रिरात्रमब्मक्षस्वहोरात्रमुपोषणम्' इति । आपस्तम्बस्तु—'अतिक्रान्ते सावित्र्याः काले ऋतुं
 त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं ततः संवत्सरसुदकोपस्पर्शनमधाध्याप्यः' इति । तस्य पितुः प्रायश्चित्तमुक्तं कपिलसंहिता-
 याम्—'यदि कालो ह्यतिक्रान्तो निमित्तैश्च दुरासदैः । कालातिपचिजनिवदोपनिष्कृतिमादितः ॥ कुर्यादिति शेषः । पिता-
 विद्वदनुज्ञातो विधिवद्ब्रह्मचर्यकम् । उपोष्य प्राशयेदादौ तत्राब्दं व्रतं चरेत् ॥ गायत्रीं च जपेच्छ्रमधिकारप्रसिद्धये' इति ॥
 अत्राचार्यः स्मृतिरूपेणाह—'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे पञ्चमे सप्तमेऽपि वा । द्विजलं प्रामुयाद्विप्रो वर्षे त्वेकादशे नृपः ॥ वैश्यश्च
 द्वादशे वर्षे विप्राणां षोडशोऽवधिः । द्विजसप्रापणे राधां द्वाविंशब्देऽवधिः स्मृतः ॥ वैश्यस्य च चतुर्विंशत्यय एते द्विजातयः ।
 अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते द्विजलं प्राप्नुयुर्वदि ॥ मन्त्रकर्मपरिभ्रष्टा यासन्ति ब्राह्मणमिह । मन्त्रयोन्यर्थसंबन्धस्तर्न कार्यः कथंचन ॥
 श्रितेन धर्मनिष्ठेन शुभकर्म प्रयत्नतः । ये द्विजलं गताः कालानतीत्योक्ताद्भिजातयः । ते तद्दोषस्य निर्वृत्त्यै चरेयुर्निष्कृतिं युधाः ॥
 गर्वां दानेन शून्या वा प्राजापत्यत्रयेण वा । चान्द्रायणेन वा शुद्धास्ते भवन्तीह सत्तमाः ॥ नातीयाद्ब्राह्मणः कालं द्विजत्वात्यै य
 ईरितः । अस्यापन्नोऽपि वा हीनो गृहपचरणादिभिः ॥ अप्यष्टमस्थानगताच्छब्दपिला हुतादिभिः । तत्काल एवोपनेयः पित्रा

पुत्रः प्रयत्नतः' इति ॥ ॐ ॥ काम्योपनयनकालमुद्यना आह—'जन्मतः पञ्चमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राह्यस्तु षष्ठे वै-
श्यस्य सप्तमे तु प्लार्ष्णिनः' इति । मनुः—'ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे'
इति । वसिष्ठोपि—'कुमारस्याष्टमे वर्षे गर्भाद्वा जन्मनस्तथा । ब्रह्मवर्चसकामस्तु नित्यं विप्रो विशेषतः ॥ अत्राद्यकामो नवमे
षीकामो दशमस्तरे । एकादशे तन्नरामो द्वादशे शुष्टिकामकः ॥ आपोडश्याद्वात्सर्वेषामनतीतो महापदि । अतिपोडशिको विप्रो
नोपनेयः कदाचन ॥ क्षत्रियो विशतेर्नोर्ध्वं न वैश्यः पञ्चविंशकत्व' इति । संग्रहे—'सप्तमे षष्ठमे वर्षे नवमे दशमे तथा । ए-
कादशे द्वादशे वा धुपनेवा द्विजातयः ॥ ब्रह्मवर्चसमायुष्यं तेजोऽन्नाद्यं तथेन्द्रियम् । पञ्चन्कामयमाना चै प्राप्नुवन्ति यथाक्रमम्'
इति ॥ अत्रिराः—'षष्ठे तथा द्वादशे च राज्ञो वृद्धिर्वलायुषोः । ईजायुषोस्तु वैश्यस्य द्व्यष्टमे च चतुर्दशे' इति । ईजा कृष्या-
दिविषया चेष्टा ॥ ॐ ॥

अथ गुरुचलविचारः । अत्र गोचरेण गुरुचलं विचार्य कर्तव्यमित्युच्यते श्रीधरीये—'उक्तं गर्भाष्टमाद्युक्तवर्षे विप्रादी-
नामुच्यते मौञ्जिन्यः । अर्थार्थस्त्रीधर्मपुत्राण्यसंश्लेषे साक्षात्प्राप्ते जन्मचन्द्रक्षीध' इति । ऋतुनिर्णयस्तुतरत्र वक्ष्यते । वर्षाणि
प्रागेनोक्तानि जन्मचन्द्रार्थयोरित्यत्र । ऋक्षशब्दो राज्ञी वर्तते । सच जन्मचन्द्रयोरुभयत्र संवध्यते जन्मराशिचन्द्रराशिभेति । अत्र
जन्मचन्द्रस्य पूर्वोक्त्या तस्य प्राधान्यं विवक्षितम् । तथाह भरद्वाजः—'चन्द्रलग्नं शरीरं साहस्रं सात्याणसंमितम् । ते उभे
संपरीक्ष्यैव कर्तव्यं धेय इच्छता' इति । सुतस्य जन्मचन्द्रलग्नयोरर्थार्थस्त्रीधर्मपुत्राण्यसंश्लेषे द्वितीयैकादशसप्तमचमपञ्चमंराशिषु

चागीशे स्थिते सति मौञ्जीबन्धनं स्यात् । शिष्टेषु सप्तसु स्थानेषु जीवे स्थिते न शल्लभिति । तदाह नारदः—‘जन्मआवृत्तयोर्या-
 रित्यस्युक्तमव्यये गुरौ । मृत्युपातकरोगाश्च रिपुः शस्त्रसृतिर्धृतिः । सुरापितं च विद्येयं क्रमादेतत्फलं शिशोः’ इति ॥ बृहस्प-
 तिश्चाह—‘एवं शुभेन्द्रे देवेभ्यो जन्मकर्मव्ययारिभिः । तृतीयबन्धुन्त्रैश्च विनान्यत्र शुभप्रदः’ इति ॥ श्रीपतिस्तु—‘श्लोके
 स्वमित्रे सगृहे त्रिकोणे जीवे गते यद्युपनीतिकाले । शिशोः सहोत्थे चतुरस्रजन्मकर्मान्त्यपष्टेऽपि शुभं वदन्ति’ इति । बृहस्पति-
 श्चाह—‘क्षपचापकुलीरस्यो जीवोऽप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु’ इति । लङ्घस्तु—‘नीचशत्रुशुद्धगे परा-
 जिते वृत्रशत्रुसचिवेऽथवा भृगौ । यस्य मौञ्जरथना निबध्यते स श्रुतिस्मृतिमखक्रियोब्धितः’ । एवं विद्युष्टेऽस्मिन्मध्ये स्यादिति
 सत्तामात्रार्थसूचकेन क्रियापदेन नियतो वर्षावधिः प्रबलो भवति श्रुतेर्वलवत्त्वात् । तथाच नारदः—‘द्विजन्मवर्षकाले प्राक्प्रोक्ते
 वर्षे गुरौ यदि । गते विरोधं वर्षं स्वाह्वलयच्छ्रुतिचोदनात् ॥ गुरोर्गतिः स्मृतिप्रोक्ता विवला हि श्रुतेः स्मृतिः’ इति । तस्मा-
 द्भर्माष्टमे वर्षे प्राप्ते ग्रहदोषस्य शान्तिं कृत्वा मौञ्जीबन्धनं कर्तव्यम्, गुरुगतेरागन्तुकत्वात् । तथाह बृहस्पतिः—‘अशुभेऽब्दे ग्रहाः
 सर्वे शुभगोचरगा यदि । शान्त्यभावाच्छमं नैव यात्यब्दः कालमृत्युवत् ॥ अथर्वणप्रविष्टाः स्युः शतं सैकं तु मृत्यवः । एकस्तेषां
 स कालः स्यादन्येऽप्यागन्तवो नृणाम् ॥ आगन्तवो महाशान्त्या शान्तिं यान्ति हि मृत्यवः । न कालसंज्ञितो मृत्युर्योयाच्छान्त्या
 शमं बलात् ॥ तस्माद्गृहेभ्यः कालत्वाद्वली संवत्सरः स्मृतः । शान्तिर्ग्रहाणां कर्तव्या न तु संवत्सरस्य च’ इति । एतच्छान्तिर्वि-
 वाहप्रकरणे वक्ष्यते ॥ अत्र भगवान्—‘शुद्धाष्टमादौ सुत्रोक्तवत्सरे दोषवर्जिते । लग्नद्वयस्यापि वधे शुभस्थानस्थिते गुरौ । तथो

तरायणे चैव गुरुरपशे चलन्विते । नञत्रगुणसंपन्ने तिथिनारसमन्विते । मुहूर्ते चहुमौहूर्तविहिते दोषवर्जिते' इति । कुर्यादिति
 श्रेयः ॥ ॥ अथायननिर्णयः—अयनादिप्रतिपादकोदगयनापर्यमाणपक्ष इत्यादिमाधारणगृहं चोले व्याख्यातम् । वृद्धवसिष्ठोपि—
 'विप्रस धनियस्त्रापि मीडी स्वादुतरायणे । दक्षिणे तु विशां कुर्यान्नानध्याये न संक्रमे' इति । श्रीधरीये ज्योत्तिर्गुसिं-
 होपि—'उत्तरायणे गुर्ये कर्तव्यं क्षापनायनम्' इति ॥ ॥ अद्युत्तमासनिर्णयः । तत्रापस्तम्बः—'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत
 ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्याम्' इति । श्रीधरीये गर्गः—'विभ्रं वसन्ते क्षितिपं निदाये वैश्यं घनान्ते व्रतितं विदध्यात्' इति । वृद्धव-
 सिष्ठः—'वगन्तं नवैश्याम् ग्रीष्मः शुक्रशुची तथा । इषोर्जो च शरद्यान्द्रा मासाः श्रौतादिकर्मणि' इति । शुक्रशुची ज्येष्ठापादौ ।
 इषोर्जोराशयुवकातिकौ । श्रूयते हि—'मधुश्च मार्धवश्च वासन्ति कावुर्' इति ॥ अत्रानुकल्पानाह वृद्धगर्गः—'मीनभेषौ रवि-
 र्गो नङ्गन्तान्तरदिप्यते । वृद्धुग्मदृषमौ ग्रीष्मोऽनन्तरं च ऋतुः शरत्' इति । वराहमिहिरस्तु—'माघश्च फाल्गुनश्चैव वसन्तऋतु-
 रिप्यते । मधुश माघमथापि मुख्यो द्वेषायमुच्यते ॥ माघादिषु च मासेषु मेरुलावन्वनं शिशोः' इति । श्रीधरीये माघादिपञ्चकं
 त्रैविश्रुमाधारणमित्युक्तं—'भापादि शुक्रान्तिरुपथमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम्' इति ॥४४॥ अत्र ज्येष्ठमासे ज्येष्ठ-
 पुत्रोपनयनं निषेधति गर्गः—'ज्येष्ठमासे विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि । उपनीतस्य पुत्रस्य जडलं मृत्युरेव च' इति ॥ ॥ ज-
 न्ममासे सर्वेषामुपनयनं निषेधति संग्रहकारः—'विवाहे चोपनयने जन्ममासं विवर्जयेत् । विशेषाज्जन्मपक्षं तु वसिष्ठार्थैरुदा-
 हात्' इति ॥ ॥ अथ पक्षनिर्णयः । कालविधाने—'शुके पक्षे निर्मले शीतमानौ शुके जीवे चाम्बरे दृश्यमाने । शारदाधीशे

शक्तियुक्तेऽबुद्धे राधावृक्षे स्याच्छिशोर्मोक्षिचन्धः' इति । अत्र शुद्धे पक्ष इत्यनेन प्रथमपक्षस्य प्राधान्यमुच्यते । तदाह बृह-
 स्पतिः—'शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णध्वान्त्यधिकं विना' इति । अयमेव पथो देवानां दिवाभाग इत्युच्यते । तदाह बरसः—
 'पूर्वाह्नः पूर्वपक्ष उत्तरायणमेव च । देवानामप्यहश्चेति दिवसो निर्मलस्तथा' इति । निर्मले शीतमानाधिल्येन कुमारस्य चन्द्र-
 गलप्राधान्यमुच्यते । तदुक्तं लहेन—'उपनयनं विप्राणां गोदानविवाहमहमहादीनि । कुर्याद्बलवति चन्द्रे जीवे भानौ च नियमेन'
 इति । युक्ते जीवे चाम्बरे दृश्यमान इति । गुरुशुक्रयोरनस्तमितयोरवालबुद्धयोः सतोरित्यर्थः । तदाह बृहस्पतिः—'शुगो-
 रद्विरस्यो मोढ्ये कर्तव्यं नोपनायनम् । तयोर्चाल्ये च वार्धेऽधिससे दक्षिणायने' इति । अङ्गिरा गुरुः ॥ शाखा-
 धीशे शक्तियुक्ते इति । शाखा ऋणादयः तदधीशा गुरुसितमौमशनैश्वराः । तदाह नारदः—'ऋषेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः
 सितः । सागवेदाधिपो भीमः सौम्यसौरी तथर्वणः' इति । एतेषां मध्ये निजेशधिपे शक्तियुक्ते सति केन्द्रगते तदीयदिवसे वोप-
 नयनं कर्तव्यम् । तदाह लङ्घः—'शाखाधीशे बलवति केन्द्रगते वा तदीयदिवसे वा' इति । श्रीपतिराह—'शाखाधिपे बलनि
 केन्द्रगतेऽथवास्य वारेपि चोपनयनं गदितं द्विजानाम् । नीचस्थिते रिपुगृहे च परानिते च जीवे शुगो ध्रुतिविधिः स्युतिकर्महीनः'
 इति । [माघधीये—'वर्णशे बलनि द्वितीयजननं त्रैवर्णिकानां शुभं सर्वेषामपि वीर्यशालिषु तथा जीवेऽप्यतीक्ष्णांशुगे । शाखास्वा-
 भिनि केन्द्रगे बलयुगे वारे च तस्योत्तमे तस्मिन्कीणचले तथा सुरगुरौ शुके च तन्वेद्यते' इति] अर्णवेपि—'शाखाधिपे द्रुल्यगृहेण
 युक्ते शुर्पादिने चाप्युपनायनाख्यम् । तद्वत्कुलेशे विधिभेशयुके समस्तसंपचिसुप्तानि च स्युः' इति । कुलेशो जात्यधिपतिः । तदुक्त-

मणीये—'नादणस गुरुः प्रोक्तो नृपस ज्योतिषां पतिः । युधो वैश्वस्य शूद्रस्य सुखदः शीतदीधितिः' इति ॥ ॥ अथ रा-
 द्यानुकूल्यमाह—राश्याश्लेषे स्वाच्छिद्योमोङ्गिनस्य इति । वाद्यन्वः समुच्चये । अतुङ्गले राशावित्यनेन शिशोर्जन्मलघचन्द्रलघयो-
 रतुङ्गले राज्ञी मोङ्गिनस्यः कर्त्तव्य इति प्रतिपाद्यते । यथाह भरद्वाजः—'जन्मचन्द्रर्षभेशस्य भैत्रमेकाधिपत्यम् । तुङ्गं चापि
 शुभं त्रिधादशुभं रिपुनीचम् ॥ अथष्टमारिरिक्तक्षेत्रेद्यस्योक्तलघणाः । शुभैर्दृष्टाद्य युक्ता वा कर्मणां शुभदा नृणाम्' इति ।
 अरिः पृष्ठः । रिपुसो द्वादशः । ऋष इत्यवाप्यतुङ्गले इत्यनुवर्तते । शिशोरतुङ्गले नक्षत्रे मौञ्जीवन्धनं स्यादित्यन्वयः । तदाह
 वसिष्ठः—'सप्तपञ्चमचन्द्राष्टसप्तविंशतिभेषु च । वैनाशिके त्रिजन्मर्धे नेष्टं तेषूपनायनम्' इति । विधिः संग्रहे—'प्रथमान्त्यतृती-
 यांशा विपत्यत्सरनेपने । वर्जनीया विशेषेण नाशुभोपनये विपत्' इति । विधिरलेपि—'चन्द्राष्टमं विनाशक्षं सप्तविंशतिभं तथा ।
 अन्येषु शुभकार्येषु विपदा सद्दितानि तु ॥ वर्ज्यान्वैतानि शेषाणि शुभानि शुभकर्मसु' इति ॥ ॥ सप्तविंशतिनक्षत्रनिषेधविषये
 विशेष उच्यते—'जन्मर्धात्पूर्वनक्षत्रं सप्तविंशतिभं भवेत् । सर्वकर्मविनाशः स्याच्चन्द्रो व्ययगतो यदि ॥ सप्तविंशतिनक्षत्रमेकरा-
 श्रिममन्वितम् । सर्वेषु शुभदं श्रेष्ठं विवाहोपनयादिषु' इति ॥ ॥ अथ तिथिनिर्णयः । बृहस्पतिः—'द्वितीया पञ्चमी पृष्ठी
 सप्तमी दशमी तथा । तयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठाः प्रचोदिताः ॥ द्वादशैकादशी चैव मध्यमौ च त्रिथी विना । मध्यमौ च
 प्रशमन्ति वन्द्रे तु यत्संयुते ॥ तृष्णे चैव प्रशस्ताः स्युस्तियथोपनायने' इति । ज्योतिर्नृसिंहः—'तृतीया पञ्चमी पृष्ठी द्वि-
 तीया चापि सप्तमी । पक्षयोरुभयोर्धैव विशेषेण तु प्रुञ्जिताः ॥ धर्मकामौ सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा । कृष्णत्रयोदशी केचि-

दिच्छन्ति युनयस्तथा ॥ द्वादशैकादशी चैव मध्यमे तु प्रचक्षते' इति ॥ अथ वज्र्यास्त्रियः संग्रहे—'रिकापष्टीपर्वतिथीरन-
 ध्यायांध वर्जयेत्' इति । अनध्यायात्रित्यात्रैमिचिकांध । तेषां स्वल्पमनध्यायप्रकरणे वक्ष्यामः । अपरांके—'नष्टे चन्द्रेऽष्टमे
 शुक्रे निरंशे चैव भास्करे । कर्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे' इति ॥३॥ निरंशलक्षणम्—'राशेः प्रथमभागस्थो निरंशः सूर्ये
 उच्यते' इति ॥ ३३ ॥ गलग्रहतिथयः—'त्रयोदशीचतुर्कं तु सप्तम्यादित्रयं तथा । चतुर्थी चैव संगोक्ता ह्यष्टावेते गलग्रहाः'
 इति ॥ ३४ ॥ अत्र नैमित्तिकानध्यायेषु क्वचित्प्रतिप्रसवनाह भरद्वाजः—'या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माषे च सप्तम्यथ
 फाल्गुनस्य । कृष्णे द्वितीयोपनये प्रब्रह्माः प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः' इति ॥ ३५ ॥ गलग्रहापवादमाह सण्डव—'विनर्तुना
 वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । उपनीतस्तनध्याये पुनःसंस्कारमर्हति' इति ॥ ३६ ॥ अथ वारनिर्णयः नारदः—'गुरुशुक्रबुधानां
 तु वाराः श्रेष्ठतमाः सृताः । मध्यमः सोमवारस्तु सूर्यवारश्च मध्यमः ॥ वारो मन्दारयोर्वज्यौ कृष्णे वज्यौ निशापतेः । अस्तंगतस्य
 सौम्यस्य वारो वज्यौ द्विजन्मनि' इति । द्विजन्मनि उपनयने । वराहमिहिरस्तु—'गुरोः कवेलोहितस्य मिहिरस्य च वासराः ।
 काग्यजुःसामार्थवर्षणां शस्ताः स्युर्वतवन्धने' इति । लोहितोऽङ्गारकः । मिहिरः सूर्यः । आह बृहस्पतिः—'बहुधानां गुरोर्वारो
 गुरुर्वेदशुषां कवेः । सामगानां धरामृतस्यर्वविदुषां रविः' इति । नृसिंहधाह—'जीवभार्गवसौम्यानां धारवगोदियांशकान् ।
 ईक्षणं च प्रशंसन्ति चान्द्रं सर्वं च मध्यमम्' इति । अत्रांशकशब्दे नक्षत्रांशेषु वर्तते अतो गुरुशुषुक्रांशकेऽप्युपनयनं कर्तव्यम् ।
 तदुक्तम्—'सूर्यांशक्युते चन्द्रे शस्त्रजीवी भविष्यति । कृष्णे स्वांशे निशानाथे प्रतिपिदस्य सेवकः ॥ सिते पक्षे विधौ स्वांशे सो-

मपः साच्छिद्युचः । भौमस्यांशे निगानाथे ह्यभिशक्तो भवेद्बहुः ॥ बुधांशकगते चन्द्रे द्विजन्मनि वटोः शुभम् । अनस्तगे बुधे वेदविद्वान्स्याच्छास्त्रपारगः ॥ गुरोरंशगते चन्द्रे द्विजन्मनि वटोः शुभम् । आधुर्धक्षानयज्ञादि जीवः शास्त्रार्थविद्यतः ॥ शुक्रांशकगते चन्द्रे द्विजानां तु द्विजन्मनि । वेदवेदाङ्गशास्त्रार्थज्ञानाधुःश्रीविचर्धनम् ॥ चन्द्रे शनैश्वरांशस्ये बुद्धेचः पापकृद्बहुः । यदंशेभ्यः स्वर्गस्यो द्विगुणं त्रिगुणं फलम् इति ॥ ॐ ॥ एवं नवांशकगणनाक्रम उच्यते—‘मेपसिहधनुषि ह्यजादयलौलिङ्कुम्भमिथुने तुलादयः । फन्यरूपाष्टपट्टेने मृगादयो मीनकर्ण्यलिषु कर्कटादयः’ इति । अत्रोचरादिदशनक्षत्रेषु चन्द्रे दृष्टांशस्थितेषु दोषो नास्तीत्याह वसिष्ठः—‘उत्तरादितिस्यूपनायनं हस्तमैश्वरगुरोहिणीषु च । ताम्रवाप्तवपुनर्वसुञ्चपि श्रेष्ठमप्यष्टभभागभे विधौ’ इति ॥ अथ नक्षत्रनिर्णयः बृहस्पतिः—‘त्रिपूत्रेषु रोहिण्यां हस्ते मंत्रे च वासवे । ताम्रे सौम्यपुनर्वस्योः प्रशान्तं तौपनायनम्’ इति । मैत्रगनुराधा । वासवं घनिष्ठा । ताम्रं चित्रा । सौम्यं मृगशिरः ॥ अथ मध्यमानि—‘वारुणे वैप्यवे पुष्ये वायव्ये श्रोष्टपयपि । अश्विन्यां पद्मसु मेपूक्तं मध्यमं चैव पौष्णभे’ इति । वारुणं शतभिषक् । वैष्णवं श्रवणः । वायव्यं सानी । श्रोष्टपदा उत्तरामाद्रपदा । पौष्णं रेवती ॥ अथ वर्ज्यानि—‘कुचिकामरणीमूलज्येष्ठाद्रासु विशालयोः । पूर्वात्रये च मार्पर्धे न कुर्यादीपनायनम्’ । सार्पर्धेगारुषा ॥ अथ विशेषमाह नृसिंहः—‘रोद्रे श्रैवद्विजः कुर्याद्वैष्णवे वैष्णवस्तथा । वामपर्धे सवर्णत्रय वारुणे कुण्डगोलकौ’ इति । रोद्रमाद्रौ ॥ अथ योगनिर्णयो सुहृत्संग्रहे—‘व्याघातं परिसं वज्रं व्यतीपातं च वैधृतिम् । गण्डातिगण्डौ शूलं च विष्कम्भं चैव वर्जयेत् ॥ शिष्टेषु चैव योगेषु प्रशस्तं ह्यौपनायनम्’ इति । वर्ज्ये-

व्यपि विशेषमाह श्रीपतिः—‘सर्वैद्युतिस्तु व्यतिपातनामा सर्वोऽप्यनिष्टः परिषस्य चार्धम् । तिस्रस्तु योगे प्रथमे स्वत्रे व्या-
पातसंज्ञे नवपञ्च शूले । गण्डातिगण्डे च षडेव नाड्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः’ इति ॥ अथ करणनिर्णयः—‘व्या-
दीनां तु षट् स्यादुपनाये सुपूजितम् । शकुन्यादीनि विष्टिं च वर्जयेत्तु विशेषतः’ इति ॥

अथ लग्ननिर्णयः । श्रीघरीये—‘जडतं भेपलग्नं स्याद्विद्वान्श्रीमान्बृषोदये । नृशुभलग्ने ज्ञानी स्यात्सपटङ्गश्च कर्कटे ॥ बहु-
शिल्पो हरेर्लगे पण्डितः कन्यकोदये । तुलोदये वणिग्जीवी बुधिके काण्डपृष्ठभृत् ॥ सर्वैः संपूज्यते चापे मकरे शूद्रतां व्रजेत् ।
नृपत्रेप्यो घटे लग्ने वेदशास्त्रार्थविज्ञापे ॥ असत्फलप्रदे राश्यावपि लग्ने शुभेक्षिते । शुभयुक्तेऽथवा तेषां शुभमेव फलं विदुः’ इति ॥
अथ ग्रहोदये विशेषफलनिर्णयः । नृसिंहः—‘गुरुयुकोदये शस्त्रमनलस्य बुधस्य च । पूर्वपक्षे विधोः शस्त्रं नेतरेषां द्विजन्मनि ॥
जीवोदये तु यज्वा स्यादीर्घायुर्धनवान्महान् । सितोदये महाज्ञानी विचवानायुषी गुणी ॥ उपनीतो समादेश्यमेवं ग्रहवशात्क-
लम्’ इति ॥ बृहस्पतिश्चाह—‘उपनीतो रवेर्लगे हन्यते भूपते रुषा । तेन दृष्टे युते लग्ने बहुरोगी द्विजो भवेत्’ इति ॥ तत्र
दृष्टलक्षणमुक्तं बृहज्जातके—‘त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमानवलोकयन्ति चरणाभिवृद्धितः । रविजामरेव्यरुधिराः परे च वे क्र-
मशो भवन्ति किल वीथयेऽधिकाः’ इति ॥ शनिगुरुज्जा इतरे च ग्रहास्तृतीयदशस्थाने पाददृष्ट्या, त्रिकोणसंज्ञके नवपञ्चमेऽर्धे-
दृष्ट्या, चतुर्दशसंज्ञिते चतुर्थष्टमे विपाददृष्ट्या, सप्तमे तु संपूर्णदृष्ट्यावलोकयन्तीत्यर्थः ॥ शोडशराजीये—‘पश्येत्त्रिकर्मणे सौरि-
त्रिकोणे पूर्णमङ्गिराः । सरे शेन्द्रर्कयुगजाश्चतुरस्रे कुजः किल’ इति ॥ [पादैकदृष्टिर्नवपञ्चमे च । वि-

पाददृष्टिश्चतुरष्टमे च संपूर्णदृष्टिः समसप्तमे तु] इति ॥ ॥ अथ ग्रहाणां लग्नादिद्वादशस्थानफलमुच्यते—‘द्वितीयेऽकं धनैर्ही-
 नस्तृतीये च सुखी,पटुः । चतुर्थे देहनाशः स्यात्पञ्चमे ज्ञाननाशनम् ॥ षष्ठे शत्रुविनाशः स्यात्सप्तमे व्याधिदो रविः । अष्टमे
 मृत्युदो भानुर्नमे विचिन्तनः ॥ दशमे विजयारोग्यदातायुष्यप्रदो भवेत् । द्वादशे विचिन्ताशय स्थितो भाशुर्विलग्नतः ॥ एवं
 फलं बढोर्दयाद्भानुर्गनाय शीतगोः । औपनायनिके काले शिशोर्जन्मोपनायने ॥ चन्द्रोदयेऽभिशस्तः स्यात्स्वयरोमी सितेत्तरे ।
 सिते पक्षे चक्रुः स्यादर्भवान्यज्ञकृत्सुखी ॥ द्वितीये शान्तिदथन्द्रस्तृतीये भोगसौख्यदः । अर्जवं च चतुर्थस्यः पञ्चमे शुभदो
 भवेत् ॥ व्याधिप्रदोज्य षष्ठे स्यात्प्रीतिदः सप्तमे स्थितः । अष्टमे व्याधितथन्द्रो नवमे धर्मदः शिशोः ॥ दशमेऽतीव पूज्यत्वं मो-
 दमेऽदशे गृही । द्वादशेऽतिप्रमादं च कुर्याच्छ्राद्धिजन्मनि ॥ भूमिपुत्रोदये सद्यो मृत्युः स्याच्छहतः शिशोः । वैवर्ष्यदः कु-
 जोऽर्थन्यः सौर्यं श्रावणतथ सः ॥ अङ्गनापं चतुर्थस्यः पञ्चमेऽप्यापदं ददत् । दृष्टिं षष्ठे कुजो दद्यात्सप्तमेऽवज्ञदः कुजः ॥ व्याधिं
 मृत्युं कुजो मृत्यां शोकं च नवमं गतः । दशमे मयदो भौमो भवेत्सर्वशुभप्रदः ॥ द्वादशे हानिदो नृणामौपनायनिकर्षतः । बुधः
 सर्वर्षगः सौर्ययुद्धिषान्वितं शिशुम् । श्राद्धार्थपारगं कुर्याद्विना षष्ठाष्टमौ सदा ॥ सर्वत्र शुभकजीवः शुत्रारोग्याशुपे सदा ।
 श्राद्धार्थपारगं कुर्याच्छिशोरष्टारिभे विना ॥ शुक्रश्च सर्वभावस्थः सर्वसंपत्समृद्धिदः । षष्ठाष्टमस्यरान्धुकसा शिशोर्लग्नाद्विजन्मनि ॥
 अर्कसज्जोदये दीर्घरभिसस्तोऽतिपातकैः । द्वितीये मास्करिहानिं तृतीये सर्वसंपदः ॥ रोगितां च चतुर्थस्यः पञ्चमे मूढतां शनिः ।
 षष्ठे सत्तं क्लाञ्जतं सप्तमे रोगदो भवेत् ॥ अष्टमे मरणं दद्यान्नवमे च विपत्प्रदः । कैशं च दशमे मन्दः सौरुपमाये व्यये व्य-

धम् ॥ राहूदये तु हीनाङ्गो महाकुलविनाशनः । द्वितीये मोक्षदो राहुस्तृतीये लाभदः शिशोः ॥ चतुर्थे अंशदो देशत्पञ्चमे
 चोरभावदः । षष्ठे सर्वशियं प्राहुः शास्त्रतः सप्तमे शिशोः ॥ अष्टमे तु विषान्दृत्सुर्नवमे विषलं तथा । दशमे पापिनं क्रूरं भवे
 कुर्यान्महासुरम् ॥ व्यये अंशं शिशोर्लयादीपनायनिकात्सदा ॥ केतूदये तु कुप्री स्वादुपरागसमीपतः । पापग्रहेक्षिते लये जीवितार्थी
 न कारयेत् ॥ चन्द्रश्च पापदृष्टेन्मूढत्वं संग्रयच्छति । अष्टमस्थान्याहान्सर्वान्सदा नेच्छन्ति पण्डिताः ॥ विना सबुद्बुद्धौर्दिवर्गस्थान्-
 लिनो ग्रहान् । एवं भावफलं प्रोक्तं ग्रहाणां लग्नराशितः ॥ इष्टानिष्टफलं वज्रिन्वात्मणा ब्रह्मचारिणः । अनिष्टस्थानगा एते स्वापवादेः
 शुभं फलम् । दद्युस्ते गदितं शास्त्रे पितामहसुलोदिते ॥ अनिष्टस्थानगोप्यत्र ग्रहः कोपि न दोषकृत् । शुभदृष्टियुतः प्राणी शुभ-
 वर्गे यदि स्थितः' इति ॥ ६६ ॥ अथानिष्टानाह स एव—'विधां प्रासां नाशयेतां मन्दर्भाभौ द्वितीयगौ । अन्योन्यमयवा दृष्टौ
 द्वादशस्थौ तु बन्धदौ ॥ अर्कं लयाव्ययर्क्षस्यं यदि भीमो निरीक्षते । बलवानचिरादन्यं गुरं च विवलाञ्जिरात् ॥ व्ययस्यं रविमा-
 किर्वां स्वदृष्ट्वा यदि पश्यति । शिष्यविधां हरेत्प्राणी विबलो रोगदः शिशोः ॥ पापाः पापैर्व्युता दृष्टाः शुभदृष्टिविवञ्जिताः । पापं
 शिशोः प्रयच्छन्ति विपरीते सुशोभनम् ॥ चन्द्रश्च शुभसंदृष्टः पापदृष्टिविवञ्जितः । शुभमेव फलं दद्याद्विपरीते तथेतत्' इति ॥
 ॥ ६७ ॥ शुभयोगानाह बृहस्पतिः—'चन्द्रार्थं व्यये वापि तर्षवोभयतो ग्रहाः । सुनफाप्यनफा चैव योगा दुरुधुराः शुभाः ॥
 चन्द्रात्सरारिरन्ध्रेषु यद्येकस्मिन्शुभग्रहे । स्थितेऽवियोगसंज्ञः स्याच्छुभयोगो द्विजन्मनि ॥ मीने स्वांशगते लये दृपे तच्चकला बुधे ।
 सर्वेषु तुज्ञाः शुभदाः शुभयोगो द्विजन्मनि ॥—तच्चकला पञ्चविंशतितमी लिप्ता । जीवेन्दू कर्कगौ लये सितज्ञौ मेपने रवौ । दृपां-

नेज्ये त्रिपष्टाये काले कुर्याद्विजन्म तत् ॥ अनिष्टस्थानगो यद्य तस्य चाष्टकवर्गके । तद्युक्तराशिर्विदशः सोऽसौ दोषं न यच्छति ॥
 एते शुभप्रदा योगा द्वितीये जन्मनीरिताः । सत्साप्यत्यन्तदोषेषु शुभं दद्युर्नैर्वैलैः ॥ ययोरुक्तकालदर्लिन्याधोगान्वचमि शुभप्र-
 दान् । द्विजन्मकालसंभूतदोषाणां कूलनाशनान् ॥ केन्द्रे त्रिकोणे वा जीवे भानौ शुक्रेऽथवा व्यये । द्वितीये ज्ञे शुभो योगो द्वि-
 जानां चोपनायने ॥ लग्नायंघ्राष्टमे शुक्रे जीवो बान्धोऽप्य कष्टके । त्रिपङ्केकादशे पापे न कोप्यष्टमगो यदि ॥ गुरौ केन्द्रे भवे
 भानौ चन्द्रे शुभमनांशके । शुभग्रहदशा युक्तः शुभराश्युदयो यदि ॥ भृगौ मीने वृषे चापे जीवे केन्द्रत्रिकोणने । कर्कचापशप-
 संऽमिन्योगः शुभग्रहोदये ॥ दशमायोदयान्याताः शुक्रभान्विन्दुजाः क्रमात् । चन्द्रे शुभनवांशस्थे योगः स्यादौपनायने ॥ युधा-
 क्तयुक्ताः कर्मापलप्रगाः क्रमशो बली । चन्द्रः शुभांशगो योगो द्विजन्मनि शुभोदये ॥ मेपगोर्कुकटान्याता भानुशुक्रेन्दवः क्र-
 मात् । यमोदये भवेद्योगो द्विजोपनयने शुभः ॥ यमो मियुनम् । जीवे शुक्रेऽथवा मीने लग्ने भवगते रवौ । व्यये कर्मणि वा सौम्ये
 शुभयोगो द्विजन्मनि ॥ दोषे चलविहीने च गुणे बहुचलैर्युते । अपमादचलैर्दोषप्रध्वंसो भावगे शुभे' इति ॥ एतद्ग्रहाणां बला-
 वलं जातरुमप्रकरणोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं सम्यक्विचार्यैव काले निर्दोषतां गते । कृतोपवीतः सिन्धुः साक्षीर्षयुः सर्वयज्ञकृत् ॥
 देवनां मन्मगभ्यन्त्यं पुरः कनकरूपीणैः । वस्त्रगोभूतैर्मृत्यैर्ययाशुक्ति न वञ्चयेत्' इति । यद्यपि सर्वेषु शुभलग्नेषु परिहरणीया
 एकरिगतिमहादोषा इहापि परिहर्तुं निरूपणमर्हन्ति तथापि पाणिग्रहणे प्रतिपादयिष्यन्त इति नाकारि तेषामत्र निरूपणम् ॥
 इति लग्ननिर्णयः ॥

एवमुपनयनलभं शोधयित्वा यथोक्तलक्षणधाचार्यः पूर्वेद्युःकर्तव्यं कर्म कुर्यात् ॥ ६३ ॥ आचार्यलक्षणमाह भगवान्—
 'कुमारस्योपनयनं श्रुताभिजनवृत्तवान् । तपसा धृतनिःशेषपाप्मा कुर्याद्विजोचमः' इति ॥ आपस्तम्बोऽपि—'तमसो वा एष
 तमः प्रविशति यमविद्यानुपनयते यथाविद्वानिति हि ब्राह्मणम्' इति । अर्थः—यथा कश्चित्तमसः सकाशात्तम एव प्रविष्टो न
 किञ्चिज्जानाति एवमेवैष यं माणवकमविद्यानुपनयते तथा यथाविद्यानुपनयते इत्यपेक्षितम् । यद्य स्वयमविद्वान्स्तदनुपनयते सोऽपि तमस
 एव तमः प्रविशति । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवति । किंपुनस्तत् । 'तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदत्तं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत्' इति ।
 व्यासोऽपि—'वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् । स्वशास्त्राढ्यमनालस्यं विप्रं कर्तारमीप्सति' इति । कर्तारमुपनयनकर्तारम्
 ॥ ६३ ॥ श्रोत्रियस्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितः—'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद्भिज उच्यते । विषया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रो-
 त्रिय उच्यते' इति ॥ ६३ ॥ अथोपनेदनाह गर्गः—'पिता पितामहो आत्मा ज्ञातयो गोत्रजोऽग्रजः । उपनयेऽधिकारी स्यात्पू-
 र्वाभावे परः परः' इति ॥ ६३ ॥ अथोपनेयाः—ये नाम द्वादशविधाः पुत्राले सर्वे संस्कारमर्हन्ति ॥ ६३ ॥ द्वादशविधपुत्रलक्षण-
 माह याज्ञवल्क्यः—'औरस्यो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजावस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो
 गृहजः स सुतः स्मृतः । कानीगः कन्यकाजालो मातामहसुतो मतः ॥ अश्वत्थार्या क्षत्त्रार्या वा जातः पौनर्मवः स्मृतः । दधान्माता
 पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ क्रीवस्तु वाभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्यं कृतः । दत्तान्मातुः स्वयं दत्तो गर्भविब्रः स-
 होदजः । उत्पद्यो गृह्यते यः स्यादुपलब्धो भवेत्स तु' इति ॥ ६३ ॥ औरसलक्षणं मनुः—'स्वक्षेत्रसंस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्वि

यम् । तमोर्यां विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम्' इति ॥ ॐ ॥ पुत्रिकासुतलक्षणम्—'अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्यात् पुत्रि-
 काम् । यदपत्नं भवेदस्यां तन्मम स्यात्सधारम्' इति ॥ ॐ ॥ क्षेत्रजलक्षणम्—'यत्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
 म्यर्धमेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः' इति । तल्पशब्देन भार्योच्यते ॥ ॐ ॥ गूढजलक्षणम्—'उत्पद्यते गृहे यस्य न विज्ञा-
 वेत कस्य गः । म्यगृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यायस्य तल्पजः' इति ॥ ॐ ॥ कानीनलक्षणम् । बौ धायनः—'असंस्कृतमनतिसृष्टामुप-
 गच्छेगस्यां यो जातः स कानीनः' इति ॥ ॐ ॥ पौनर्भवलक्षणम् । मनुः—'या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा क्षयेच्छया । उत्पा-
 दयेत्युनर्भूता स पौनर्भव उच्यते' इति ॥ दत्तः क्रीतश्च स्पष्टौ ॥ ॐ ॥ कृत्रिमलक्षणम्—'सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
 पुत्रं पुत्रगुणैर्गुरुकं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः' इति ॥ ॐ ॥ स्वयं दत्तलक्षणम्—'मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
 आत्मानं स्वर्धयेयस्तु स्वयंदत्तः स उच्यते' इति । स्वर्धयेदद्यात् ॥ ॐ ॥ गर्भेविन्नरूपसहोढलक्षणम्—'गर्भे यस्मिन्सति विन्नं
 परिणयनं शिवाः कियते स गर्भेविन्नः सहोढजः सहोढा गर्भेण सह परिणीतित्यर्थः । छान्दसं हस्तम् ॥ ॐ ॥ अपविद्धलक्षणम्—
 'मातापितृभ्यामुत्पद्यं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते' इति । तत्र शङ्खः—'एते द्वादश पुत्राश्च संस्कार्याः
 स्युर्द्विजातयः' इति ॥ ॐ ॥ पण्डवधिरादीनामप्युपनयनमुक्तं ब्रह्मपुराणे—'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।
 तस्माच्च पण्डवधिरकुञ्जवामनपद्भु ॥ जडगद्गदरोगार्तशुष्काङ्गकलादिषु । मत्तोन्मचेपु मूकेषु शयनस्ये निरिन्द्रिये ॥ ध्वस्तपुंस्तेषु
 चैतेषु संस्काराः स्युर्धोचितम् ॥ मत्तोन्मचो न संस्कार्याविति केचित्त्यचक्षते । कर्मधनधिकाराच्च पातित्वं नास्ति चैतयोः ॥

तदपत्यं च संस्कार्यमपरे तदाहुरन्वया । संस्कारमन्त्रहोमदीन्करोत्याचार्य एव तु ॥ उपनेयांश्च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः । आनीयात्रिसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ॥ कन्यास्त्रीकरणान्यत्सर्वं विभ्रेण कारयेत् । एवमेव द्विजैर्जातो संस्कार्यो कुण्डगोर्लका' इति । इत्युपनेयाः ॥

अर्थकोदरोपनयननिर्णयः । तत्र भृशुः—'गर्माद्यसंस्कृतस्यापि कर्तव्यं चोपनायनम् । प्रायश्चित्तं तु पूर्वैयां नोपनायनिकस्य तु । श्रौतसार्ताधिकारी स्वाधोपनायनिकं विना' इति ॥ ॐ ॥ प्रायश्चित्तप्रकारं भगवानाह—'आरभ्याधानमाचौलात्कालासीते तु कर्मणाम् । व्याहृत्याल्यं सुसंस्कृत्य हुला कर्म यथाक्रमम् ॥ एतेष्वेकैरुलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् । चूडायामर्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम् । अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं चरेत्' इति ॥ कालायनोपि—'द्युते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते । प्रायश्चित्ते कृते यथाहृतं कर्म समाचरेत् ॥ लंनः सलंन इत्याभ्यामिमं मेल्येकया ऋचा । येते शतमयाथाभ्यामुदुत्तमयुचाहुतीः ॥ हुला पृथक्पृथक्पादमर्धं चोले समाचरेत् । स्त्रीणामप्येवमेव स्यात्तावाद्याऽमभिका क्रिया' इति ॥ ॐ ॥ प्राजापत्यकृच्छ्रस्वरूपमाह मनुः—'अहं प्रातःपहं सायं अहमघादयाचितम् । अहं परं च नाग्नीयात्प्राजापत्यं प्रकीर्तितम्' इति । एकमकेन नक्तेन तर्थावायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रं प्रकीर्तितम्' इति । एतदशक्तौ तत्प्रत्याग्रायसेन गवादिकं दद्यात् ।—प्राजापत्ये तु गामेकां तिस्रो वा शक्यपेक्षया । गामेकां पादकृच्छ्रे तु, द्वाधाधैव विचक्षणः ॥ गवामलामे निज्कं स्यात्तदर्थं पादनेवच' इति ॥ इति संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् ॥ ॐ ॥ अथ यथाकालमाचरितेषु चौलान्तेषु कर्मस्वाचार्यकुमा-

रयोरुपनेतृयोपनेयत्वधाधिकारसिद्धयै प्रत्येकं कृच्छ्रयथाचारितव्यम् । तदाह दृढविलुण्णुः—‘कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन्कृच्छ्रांश्च
प्रदुर्भवेत्’ इति ॥ आचार्यस्य विशेष उच्यते—‘सावित्रीमन्त्रसेदभि पवित्राणि च संस्मरन् । सहस्रं द्वादशाल्यं च सावित्रीं च
त्रपेदुयः ॥ स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रधानार्थं हि तस्मृतम्’ इति ॥

एवमाचारितकृच्छ्रोपमाचार्यः पूर्वेषुरुपनयनसंभारान्संविश्यात् । तत्रादौ परिधानार्थमहत्तं शुद्धं कापायं वा वासः,—प्रा-
वरणार्थं चापरं वस्त्रं कृष्णाजिनं वा, कौपीनं तदन्धनमूत्रं उपवीतं मेखलां दण्डं कमण्डलुं च यथोक्तलक्षणानेतान्संपाद्य स्वस्ति-
याननं प्रहयन्माम्बुदयिकं च कुर्यात् । तदाह भगवान्—‘पूर्वेषुरेव सकलान्संभारांश्च यथोचितात् । संभृत्याम्बुदयश्राद्धमपि कु-
र्याद्यथाविधि’ इति । अत्रापिष्ठन्देन स्वस्तिवाचनप्रहयज्ञौ सधुचीयेते । अनयोः शुभकर्मादौ करणीयत्वं तत्प्रकरण एव प्रत्यपादि ।—
‘अत्रादौ परिधानार्थं कल्पयेन्नवस्त्रम् । शिरोवगुण्ठनं चैव नवमन्यत्प्रकल्पयेत् ॥ शिरोवगुण्ठनमत्र प्रावरणस्थानीयम् । यथोक्त-
मजिनं चापि कल्पयेदवगुण्ठनम् । उपवीतं च संपाद्य तथा कृष्णवृणाजिनम् ॥ यथोक्तां मेखलां दण्डं यथोक्तं च प्रकल्पयेत् ।
एवं संभृत्य संभारान्पूर्वेषुव यथोचितान्’ इति ॥ आचार्यः—‘क्रमशयाजिनादीनि विक्षापानं जलस्य च । कौपीनाच्छादनार्थोप
मौड्डीं कापसिक्तीं द्विलाः ॥ संभवे त्रिदृतां तावद्वाससी चाहरेत्पुरा’ इति । अतएव हि वन्यमूत्रोपदेशाद्ब्रह्मचारिणः कौपीनधारण-
मपि प्रतीयते । यदाचार्य एव वस्यति मेधाजने—‘वाससी ते स्वगुरवे मेधाजनकर्मणि । दद्यात्तावत्प्रभृत्यैव कौपीनेन स
पत्स्येत् ॥ प्राग्बादशान्द्राद्धतित्तो वास्तो न नियुयुस्त्विति । केचिदाहुर्द्विजाः केचिदाश्रयाब्दाच्च मूरयः ॥ कौपीनमात्रा वर्तन्ते य-

श्रान्ते ब्रह्मचारिणः' इति ॥६३॥ अत्र परिधानीयादिलक्षणमाह गृह्यकारः—'अहतेन वाससा संवीतमैजेयेन वाजिनेन ब्राह्मणं
 रारेणेष्वत्रिप्रमात्रेण वैश्यं यदि वासांसि वसीरन्त्कानि वसीरन्कापायं ब्राह्मणो माञ्जिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्यः' इति ॥ अस्वार्थः—
 अत्राहतेन धामया संवीतमैजेयेन वाऽजिनेनेति वासोऽजिनयोर्विकल्पः उभयोरपि प्राचरणार्थत्वात् । एतत्त्वावत्साधारणम् । यदा-
 जिनं प्रावरणं तदा ब्राह्मणधत्रियविशां यथाक्रममैजेयरौरबाजान्यजिनानि भवन्तीत्यर्थः । एषी विन्दुरहिता मृगी । तस्याः संब-
 न्ध्यैजेयम् । एणीग्रब्दाद्गुरुप्रत्ययः । रुरुविन्दुमान्मृगः । अबश्छागः । यदि रक्तानि वसीरन् कापायं ब्राह्मण इत्यादिद्वितीयः । अत्र प्रथमवाक्येन
 व्याख्येयमिति । वासांसि वसीरन्त्रित्येको विधिः । यदि रक्तानि वसीरन् कापायं ब्राह्मण इत्यादिद्वितीयः । अत्र प्रथमवाक्येन
 वासांसि वसीरन्प्रत्युरिति परिधानं विधीयते अपेक्षितत्वात् । द्वितीयेन तु ब्रह्मन्तरापादितवर्णान्तराणि च वासांसि यदि वसी-
 रन् तदा कापायं ब्राह्मण इत्यादि प्रतिमर्णं परिधानवर्णविशेषो विधीयते । शुक्लस्य वर्णान्तरापादितस्यैव रगशब्दार्थत्वात् । यदाह
 काशिरुगृत्तिकारः—'शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रङ्गेरर्थः' इति । स्मर्यते च पराशरस्मृतिव्याख्यानै मनुना—'कार्ष्णीरौ-
 रवनास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्त्राणुपूर्व्येण श्राणधौमाविकानि च' इति । अत्र कृष्णादीनां चर्मण्युत्तरीयाणीति व्या-
 रयात् । शब्दोपि—'कृष्णरुक्नस्ताजिनान्युत्तरीयाणी'ति । वसिष्ठोपि—'कृष्णाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्य गव्यं
 बलान्जिनं वा वैश्यस्य' इति । तथाच पारस्करः—'ऐणमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्य गव्यं बालं वा वैश्यस्य सर्वेषां
 वा गव्यं श्राणादीन्मुत्तरीयाणि' इति । अत्रापस्तम्बः—'वासोसि श्राणधौमाविकानि कापायकं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ब्राह्मणस्य

माङ्गिष्ठं रात्रयस्य हारिद्रं वैश्यस्य' इति । अत्र यस्मिष्ठः—'शुक्रमहत्तं कार्पासं चामो ब्राह्मणस्य माङ्गिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य पीतं कौ-
शेयं वैश्यस्य' इति ॥ ॐ ॥ अहतवल्बलक्षणयुक्तं प्रचेतसा—'इषद्धीतं नवं धेतं सदशं यत्र धारितम् । अहतं तद्विजानीया-
त्सर्वैर्लभ्ये पातनम्' इति ॥ ॐ ॥ अथ मेरुलालक्षणम् । अत्र शुद्धम्—'तेषां मेरुला मौञ्जी ब्राह्मणस्य धनुर्व्या क्षत्रियस्यानी-
वैश्यस्य' इति । अन्वार्थः—शुजास्तृणविशेषास्तृक्ता मेरुला मौञ्जी । धनुर्व्या धनुषोऽवनमनाय ब्राह्मा मौर्वी । अविलर्णा-
युन्तद्रोमभिः कृत्वा आनी । तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविद्यां क्रमेण मौञ्जी मौर्वी आनी च मेरुला भवतीत्यर्थः । अत्र मौञ्जी ब्राह्मण-
स्यैव धनुर्व्या क्षत्रियस्य आषी वैश्यस्येति नियम उक्तः । उक्तमेरुलाभात्रे कुशादिमयी वा मेरुला ब्राह्मा । तथाच यमः—'एता-
नामप्यभात्रे तु कुशाश्मन्तैर्नल्लैरुः । मेरुला त्रिवृता कार्या ग्रन्थिनैरेन वा त्रिवृत्' इति । मनुः—'मौञ्जी विद्वत्समा श्रुह्या
कार्या विप्रस्य मेरुला' इति । आचार्योपि—'त्रिवृता मेरुला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता । तद्वन्वयद्वयः कार्योः पञ्च वा सप्त
वा पुनः ॥ वेदनयेणाद्युलोऽहमिति मन्येत् स द्विजः । तद्वन्वयस्यद्वानि तद्रहस्यानि संसारेत्' इति ॥ ॐ ॥ अथ दण्डलक्ष-
णम् । अत्र शुद्धम्—'तेषां दण्डाः पालायो ब्राह्मणस्यौदुम्बरः क्षत्रियस्य वैल्पो वैश्वस्य केशसंमितो ब्राह्मणस्य ललाटसंमितः क्ष-
त्रियस्य प्राणसंमितो वैश्यस्य सर्वे वा सर्वेषाम्' इति । अन्वार्थः—तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविद्यां पालायौदुम्बरवैल्पाः क्रमेण मूर्धल-
लाटप्राणप्रमाणाः सतचोऽज्जिद्विदिता नृणामनुदेजका दण्डा भवन्तीत्यर्थः । तदाह मनुः—'ऋजुरस्ते तु सर्वे स्युरगणाः नौम्य-
दर्शनाः । अनुदेगस्तानृणां सतचोऽज्जिद्विदिताः' इति । सर्वे वा सर्वेषां उक्ताधातुक्ताश्च दण्डा भवन्ति । तथाच गौतमः—'य-

त्रियाः मंत्रपात्रम्' इति । आपस्तम्बस्तु—'जवार्धां दण्डा इत्यवर्णसंयोगैर्नैक' उपदिशन्ति' इत्याह ।

अथोपवीतलक्षणम् । तत्र प्रथमं निर्माणप्रकारो निरूप्यते । देवलः—'ग्रामात्रिक्रम्य संख्याय षण्णवत्यहुलीषु तत् । तामप्रिगुणितं मूत्रं प्रक्षाल्याच्छ्लिङ्गकैश्चिभिः ॥—आपोहिष्ठादयोऽब्जिङ्गकाः । देवागारेऽथवा गोष्ठे नद्यां वान्यत्र वा शुची ॥ सा-
नित्या त्रिगुणं सुर्यान्नमूत्रं तु तद्भवेत् । नित्वाश्वत्यादियत्रार्हदृक्षेऽन्यतमस्य तु । वप्नीयात्सहि जीवंतु (?) पितृभ्यो नम इत्यथ ॥
अमटांशेऽन्यं स्यात्पितृणां वृत्तिदं हि तत् ॥ [नित्वाऽथेत्करतले देवानां वृत्तिदं हि तत्] । सव्ये मृदं गृहीत्वास्त्रिस्थापयेद्भूरिति
तुम् ॥ परं पुण्यं फलं वापि व्याहृतिभिः प्रतिक्रियेति वृत्तत्रयं त्रिभिः' ॥ तत्र मन्त्रः—'भूरभ्रिथं पृ-
थिवी नृ मां च । नीऽथं लोकान्मरुत्सुरं च । प्रजापतिस्त्वासादयतु । तयां देवर्तयाद्भिरुखद्भुवासीद ॥ सुवो वायुं चान्तरिक्षं च
मां च । नीऽथं लोकान्मरुत्सुरं च । प्रजापतिस्त्वासादयतु । तथा देवतंयाद्भिरुखद्भुवासीद ॥ खरादित्यं च दिवं च मां च ।
नीऽथं लोकान्मरुत्सुरं च । प्रजापतिस्त्वामादयतु । तथा देवतंयाद्भिरुखद्भुवासीद' ॥ इति । 'हरित्रक्षेत्रेभ्यश्च प्रणम्य विदधात्यथ ।
यजोपवीतमित्यादि व्याहृत्यावापि धारयेत्' ॥ प्रतितन्तु देयताभेदमाह स एव—'ओंकारः प्रथमस्तन्तुर्द्वितीयोऽमित्तथैव च । तृ-
तीयो अग्रेऽन्यश्चतुर्थः सोमदेवतः ॥ पञ्चमः पितृदेवतः । षष्ठमो वसुदेवतः धर्मथाष्टम एव च ॥ नवमः सर्व-
देवत इत्येता नन देवताः' इति । आह पितामहः—'य एतन्नाभिजानाति ब्रह्मद्वयसमुद्भवम् । वेदोक्तं निष्कलं तस्य खानदान-
जपादिकम् ॥ ब्राह्मणो यो न जानाति ब्रह्मद्वयस्य संस्थितिम् । महान्तं वहते भारं पशुर्गौरिय सर्वदा' इति । स्मृतिसारे—'यज्ञा-

न्यः परमात्मा य उच्यते चैव होतृभिः । उपवीतं तवोऽस्वेदं तसाद्यज्ञोपवीतकम्' इति । आचार्यस्तु—'यो ज्ञातृज्ञेययोरैरस्य-
मविज्ञानन्दिज्ञोत्तमः । न त्वज्ञेदात्मनः गुरुं ब्राह्मं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ सिष्टशुरेक एवाग्ने समासीनः शिवः स्वयम् । दृष्ट्वा गुणमयीं
मायां गुरुरूपमिमाकरोत् ॥ तथा तदात्मकं विष्णुं दृष्ट्वा पालं दिवोकृताम् । स्वयं ब्रह्माभनदुद्रो रुद्रस्यास्य क्षयाय सः ॥ ज्ञाना-
त्मनेन हरिणा ब्रह्मेत्वभिन्निशेऽब्धये । तत्पुत्रमुपवीतसाद्ब्रह्ममूत्रमिति स्पृतम् ॥ यज्ञेन चोपवीतसाद्यज्ञमूत्रं विदुर्बुधाः । तदाज्ञया
कृतत्वात् ब्रह्मणा ब्रह्मयूतकम् ॥ तानह्योक्तास्त्रयो वेदान्त्रयो देवान्त्रयोऽमयः । शिःसृष्ट्यास्त्रयो वर्णास्त्रियुत्सूत्रं समाश्रयन् ॥ तद्ब्रह्मि-
साश्रयत्पारिमानी नादसंपुतः । तद्ब्रह्मयज्ञं च सावित्री वेदमाता शिनाज्ञया ॥ एवं द्वादशदेवत्वं ब्रह्ममूत्रं द्विजन्मनाम् । ब्रह्माग्ने
कल्पयामास वेदाहार्णामनुत्तमम् ॥ येनाग्ने धृत्वमाग्नेण ब्रह्ममूत्रेण ते द्विजाः । भवन्ति ब्राह्मणा नाम वेदाहर्षि त्रयस्त्रिह ॥ यावत्प्र-
भृति नामसे ब्रह्मयूतं द्विजस्य तु । गुरुः प्रविष्टापयति कालप्रभृति संयतः ॥ तावत्प्रभृति तस्यैव पिताचार्यः स उच्यते । माता च
तस्य मावित्री द्वितीयं जन्म चोच्यते ॥ आरुटेस्तत्प्रमाणं स्वादीर्षतन्तुस्थितं तथा । कनिष्ठादुलवत्स्थूलं तदर्धं वा त्रिवृच्छुभम् ॥
आयुर्हरत्यनितकत्वमतिर्दायं तपोहृत् ॥ यशोहरमतिस्थूलगतिसूक्ष्मं घनापहम् ॥ पवित्रं परमं शुक्लमायुष्यं च त्रियावहम् । ओजस्यं
ब्रह्मन्यसं ब्रह्मयूतं यथोदितम्' इति ॥ फाल्सायनः—'शृष्टदेवे च नाभ्यां च धृति यद्विन्दते कटिम् । तद्द्वार्यमुपवीतं स्यान्ना-
तिलम्नं न चोन्मिद्रवम्' इति ॥ वसिष्ठः—'नागेरूर्ध्वमनायुष्यमथोनाभेस्तपःक्षयः । तसात्राभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः'

पाठा—१ हरस्यात् । २ ब्रह्मात्मने तिपे । ३ शुद्धमायुष्यं ।

इति । वर्षभेदेन द्रव्यभेदमाह मनुः—‘कार्पासियुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् । शृणुसूत्रमयं राज्ञो वैश्वस्याविकसूत्रजम्’ इति । त्रिवृत्प्रवृत्तमिति यावत् । देवलस्तु—‘कार्पासद्यौमगोवालशृणुयत्कृत्वादिक्म् । सदा संभावितं धार्ययुपवीतं द्विजातिभिः ॥ कार्पासिकं ममादद्याद्दृचिक्षेत्रविशोधितम् । विद्वृतं तु तथा नार्यां ब्राह्मण्या सूत्रकं कृत्म्’ इति । शृगुः—‘त्रिवृद्दूर्ध्ववृत्तं कार्यं तनुत्रयमथोपवृत्तम् । त्रिवृत्तं चोपवीतं स्यात्संमो ग्रन्थिरिष्यते’ इति ॥ उपवीतधारणसंख्यामाह स एव—‘उपवीतं त्रटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्युते । एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः’ इति । गृहस्थस्य नित्योपवीतविषयमेतत् बहुषु कामथवणात् । तथाह देवलः—‘वह्नि वायुष्कामस्य’ इति । ‘ब्रह्मग्रन्थेऽपसन्धेसे स्थिते यज्ञोपवीतिता सन्धे कण्ठस्थे च निवी-
तता’ इति । जत्र श्रुतिः—‘दक्षिणं ब्राह्मसुद्धरुतेऽवधत्ते सुव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्राचीनावीतश्चंवीतं मानुषम्’ इति । स्थितिसारे—‘छेदं विनाशे वा स्नातः कल्पया निर्मितं शुभम् । विधवाद्याभिरथवा सूत्रं गृह्णीत वै शुचि’ इति ॥ इत्युपवीतलक्ष-
णम् । इति संभारसंभरणम् ॥

अथापरेणुःकृत्यम् । तत्र कारिका—‘कृतस्नानमलंकुर्यादाक्षिपो वाचयेद्य । भुक्तभोज्यस्य शिरसो वपनं स्नानमेव च ॥ एवंभूतं कुमारं तमवस्थाप्यात्तिके ततः । ज्योतिःशास्त्रविदुके तु सुदूर्ते शोगने ततः ॥ आज्यसंस्कारपर्यन्तमुपलेपादिपूर्ववत् । परिधानं मवेदस्य वाससंवाहतेन तु ॥ भवेत्स्नावरणं वासः कृष्णालिनमथापि वा । एवंभूतं कुमारं तं कुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् ॥ आचा-

न्तुत्तरेणाग्यं यत्प्रपात्राणि चानयेत् । अन्तरेणाग्निमात्मानं दक्षिणे तूपवेशयेत् ॥ चहिरास्तराणादि स्यात्स्रुवसंमार्जनान्तकम् । सम्-
 न्धारञ्च एतस्मिन्ब्रह्मचारिण्यथेतरः ॥ कुर्यादाधारपर्यन्तं चौलोक्ताग्यादुतीरपि । अत्राज्यभागौ नैवेद्यावित्युक्तं पूर्वमेव तु ॥ अग्ने-
 रुत्तरतस्त्रिष्टेदाचार्यः प्राञ्जुलस्तवः । अर्कुर्यन्नात्मनोज्ञेयं व्यवायं गच्छतीतरः ॥ आचार्यस्य पुरस्तात् त्रिष्टेत्प्रत्यञ्जुलस्तवः । अन्य-
 चायस्तु संस्कारकर्मत्वमिदुमारयोः ॥ ब्रह्मचारिण आचार्यः पूर्येदद्भिरञ्जलिम् । आचार्यस्याञ्जलिं तन्यः पूर्येद्वै ततो गुरुः ॥
 तत्सचित्तुर्दृष्टीत्यस्य निनीयाञ्जलमञ्जली । अवक्षारयतीत्यर्थः स्नेन पूर्णं तमञ्जलिम् ॥ देवस्येति गृहीयात्प्राणिं साङ्कुष्ठमस्य तु ।
 अर्घ्यात्मानेऽस्य नाम सादेवप्रचुरयोरपि' इति ॥ जयन्तस्त्रवाह—'असाविति पदस्थाने संबुद्ध्या चास्य निर्दिशेत् । आभिवादनिकं
 नाम नतु सांब्यवहारिकम्' इति । अपूराणादि तद्भ्रत्सादन्यो मन्त्रः कण्ठे । सविताते हस्तमित्यप्पुराणादि तथा भवेत् ॥ हस्तग्रहे
 तु मन्त्रोऽयमग्निराचार्य इत्यथ । आचार्यो देवसवितरित्युक्त्वा रविमीक्षयेत् ॥ कसेति परिदायनं प्रजाधिपतये ततः । युवास्वर्ध-
 चंयः कुर्यात्प्राञ्जुलं दक्षिणादृतम् ॥ अस्योपर्यसयोः स्वस्य पाणी कृत्वा हृदि स्पृशेत् । तं धीरासोऽर्धतः कुर्याद्ब्रह्मचार्यहृनेक्षणे ॥
 पर्युहनवचञ्चेतदुचरार्थमिति बुधन् । अत्र पर्युहनं नालीत्याह हेतुं च धृत्तिकृतं ॥ तूर्प्यां समिधमादध्यादग्नौ प्रादेशसंमिताम् । एत-
 यर्चायवा दध्यादग्नेवे समिधं तिति ॥ स्पृष्ट्वाग्निं तेजसामेति त्रिःसंमार्ष्टिं ततो मुखम् । प्रक्षाल्य हस्तमनलमुपस्पृश्यावमार्द्धय ॥
 प्रक्षाल्य पूर्वेपत्स्पृष्ट्वा तृतीयमवमार्द्धय । ओष्ठौ विलोमकौ कृत्वा संवृतौ तग्निमार्जनम् ॥ उपस्थाय मधीत्यादि पद्भिर्मित्रैस्तः
 परम् । वान्याच्य दक्षिणं पादावाचार्यस्योपगृह्य च ॥ नाम्नाभिवादनपीयेन शिरः ससावनम्य च । अधीहीत्यादिकं त्रैपं ब्रह्मचारी

वनीत्यथ ॥ नम्रचारिण आचार्यः परिधानीयवाससा । पाणिभ्यामात्मनस्तस्थ पाणी गृह्णात्यतः परम् ॥ ॐभूर्भुवःस्वःपूर्वा
 तु सावित्री वाचयेदथ । पादंपादं च सावित्र्याः ख्यसुनत्वाथ वाचयेत् ॥ ततस्त्वर्ध्वंमर्ध्वं च सर्वां तामथ वाचयेत् । एवं वस्तुम-
 श्रक्त्येवं यथाशक्ति वाचयेत् ॥ स्वापयेद्भृत्समीपे तु ममेत्यूर्ध्वंशुलि करम् । आग्ध्य मेखलां दद्याद्दण्डं चालोच्य मानतः ॥
 आदिशेद्ब्रह्मचर्यं च सांग्रवं ब्रह्मचार्यसि । अपोशानेति मूत्रादावुक्तमाचमनं कुरु ॥ कर्म कुर्विति संध्यादि विहितौपासनादिकम् ।
 दिवा मा स्वाप्सीरित्यस्य दिवा निद्रां न कुर्विति ॥ आचार्योधीन इत्यस्य मयादुज्ञात एव सन् । अज्ञान यद्वा कर्मान्यत्सर्वं च
 मदनुजया ॥ मन्त्रराशिमधीप्य त्वं ब्रह्मगानि समाहितः । प्रैपार्थमेवमुत्त्वाथ कालमेकं च निर्दिशेत् ॥ परियेचनपर्यन्तं कुर्यात्स्त्रि-
 ष्टष्टदादित्म् इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘अलंकृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसं (शुकवन्त)महत्वेन वाससा संवीतम्’ इति ।
 अस्वार्थः—अत्र कुमाराधिकारे पुनः कुमाराचमनं उपनीतपूर्वस्य पुनरुपनयनशङ्का माशुदिति व्याख्यातुम् । कुशलीकरणं वप-
 नम् । तथाशिपो वाचयेत् । ततो भोज्यं तु शुकवन्तः कुमारस्य शिरसो वपनं स्नानं च भवेदिति ॥ अत्र गृह्यम्—‘समन्वारब्धे
 द्रुलोचलोप्रेः प्रासुस आचार्योऽनतिष्ठते पुरस्तात्पत्यस्यस्य इतरः अपामञ्जली पूरयित्वा तत्सचितुर्दुणीमह इति पूर्णेनास्य पूर्णमवधार-
 यत्य आसिन्य—देवस्य ता सचितुः प्रत्येधिनोर्द्विभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यमाविति तस्य पाणिना पाणि साशुष्टं शुक्ली-
 यात्—प्रयिता ते हन्तमग्रमीदमाविति द्वितीयं अग्निराचार्यत्वात्प्राणाविति तृतीयं आदित्यमीक्षयेत्—देवस्यवितरेण ते ब्रह्मचारी तं गोपाय
 नमायुतेत्स्वाचार्यः—कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्ताकमुपनयते काय ता परिददामीति—युवाद्युवासाः परिरीत आगादि-

स्वर्चनेनं प्रदक्षिणमावर्तयेत् तस्याध्यंसी पाणी कृत्वा हृदयदेशमसालमेतौत्तरेण अग्निं परिसमुह ब्रह्मचारी तूर्ण्यीं समिधमादभ्याचूर्ण्यीं
 वे ग्राजापत्यं ग्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते । मन्त्रेण हँके-अप्रये समिधमाहापं बृहते जातवेदसे । तथा तमन्त्रे वर्धस्य
 समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति स समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य सुरं निमाष्टिं शिस्तेजसा मा समनज्मीति तेजसा हेवारमानं समनक्ती-
 ति विज्ञायते । मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु । मयि मेधां मयि
 प्रजां मयि सूर्यो आजो दधातु । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं । यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासं । यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं
 हरस्वी भूयासं । इत्युपस्थाप जान्माच्योपसंगृह्य प्रूयादधीहि भोः सावित्री भोअनुब्रूहीति तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य
 सावित्रीमन्वाह पञ्चोर्ध्वर्चशः मर्ना यथाशक्ति वाचयीत हृदयदेशेऽस्योर्ध्वानुलि पाणिमुपदधाति-मम व्रते हृदयं ते दधामि मम
 चिचमनु चिचं ते अस्तु । मम वाचयेऋवतो जुपस्य बृहस्पतिष्ठा नियुनक्तु मलयम् । इति मेरुलामावध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमा-
 दिशेत्-ब्रह्मचार्यस्वपोशान कर्म कुरु दिवा मासाप्सीराचार्योधीनो वेदमधीष्वेति द्वादशवर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं ग्रहणान्तं वा सायंप्रा-
 तर्भिश्चेत् सायं प्रातःसमिधमादध्यात् इति ॥ अस्वार्थः—आज्यस्य वर्हिन्पासादानान्तं कृत्वा समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणि इध्माधानाधा-
 धारान्तं कृत्वा पूर्वोक्ताज्याहुतीर्हुतोत्तरोत्तरेः ग्राशुलु आचार्योऽवतिष्ठते । ब्रह्मचारी तु तीर्थेन प्रविश्य आचार्यस्य दक्षिणत उप-
 विशेत् । तीर्थं नाम प्रणीतानां पश्चिमो देयः । सर्वत्र तीर्थेनैव प्रविश्य कर्म कुर्यात् । आचार्यस्य पुरस्तात्पत्यत्सुलो ब्रह्मचारी
 अवतिष्ठते । अपासुमयोरञ्जली पूरयित्वा स्वस्य पूर्णेनाञ्जलिनास्य पूर्णमञ्जलिमन्धारयति-तत्सवितुर्तुर्णामह इति मन्त्रेण । ब्रह्मचा-

रिणोऽञ्जलानात्मनोऽञ्जलिमन्धारयतीत्यर्थः । ततो देवस्यतेति मन्त्रेण तस्य पाणिं साहस्रं गृह्णीयात् । आचार्याञ्जलिमर्थोदन्यः
 पूरयति । अत्रासिच्येति वचनं क्रमम् । आचार्योऽवधारणं कुर्यान्न कुमारइत्येवमर्थम् । इतरथा पूर्णेनास्य पूर्णमवधारयतीत्युक्ते कथ
 कस्याञ्जलिमन्धारयतीति संदेहः स्यात् । आसिच्येति तूच्यमानतात्प्रत्ययस्य 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति समानकर्तृविहितत्वाद्यः
 पाणिं गृह्णाति सोऽनसिञ्जेदित्यगम्यते । तेनाचार्योऽवधारयतीति सिद्धम् । असावित्यस्य स्थाने संतुष्ट्या ब्रह्मचारिणाम् ब्रूयात् ।
 द्वितीयं तृतीयमिति संख्यावचनं प्रथमद्वयग्रहणप्रतिपादितापः पूरणाद्यञ्जल्योरवधारणादिक्रमविशिष्टधर्मप्राप्त्यर्थम् । हस्तग्रहेतु मन्त्र-
 भेद इति सूत्रसंज्ञाभिप्रायः । आचार्यस्ततो ब्रह्मचारिणमादित्यमीश्वयेन्मन्त्रेण । आचार्यग्रहणं ज्ञापनार्थं अन्यत्रेक्षणे ब्रह्मचारिणो
 मन्त्रो नाचार्यस्येति । तेनादित्यमीश्वयेन्मन्त्रस्य ता चक्षुषा प्रतीक्षे इत्यत्र ब्रह्मचारिणो मन्त्रः सिद्धः । कस्वेति । जपेदिति शेषः । मन्त्र-
 स्थित्वात् । प्रजापतये ब्रह्मचारी प्रदीयते तेनाचार्यस्वार्थं मन्त्रः । युवेत्यर्थचर्चनं प्रदक्षिणमावर्तयेत् । एनमिति वचनं
 क्रमम् । आवर्तयितुर्मन्त्रः स्यान्नावर्त्यमानो ब्रूयात्कुमार इत्येवमर्थम् । अर्थचर्चग्रहणमृद्भिष्टुत्पर्यम् । इतरथा 'कचं पादग्रहणे' इति क्रकृ स्यात् ।
 तस्वेति । अधीत्युपरिभागे । ब्रह्मचारिणोमयोरुपरि खल्य पाणी कृत्वा तस्य हृदयसमीपं स्पृशेदुत्तरार्धेन । अग्निमिति । अत्र
 परिममूहनवचनमनर्थकम् । संस्कृततादयेः । उच्यते—सायंश्रातःममिदाधाने परिसमूहनपर्युक्षणे यथा स्नातामिति परिसमूहनव-
 चनम् । अततु परिममूहनाद्यकृतं तस्मिन्नेवाग्नी ब्रह्मचारी तूष्णीं ममिधनादध्यात् । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिष्टुत्पर्यम् । यस्मात्
 यत्प्राजापत्यं तत्तूष्णीम् । ब्रह्मचारीच प्राजापत्य इति श्रूयते तस्मात्तूष्णीं ममिधमादध्यादिति । अब श्रुतिरपि—'यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यं'

श्रुति । मन्त्रेणेति । एकं मन्त्रेण ममिदाधानमिच्छन्ति । हृद्यन्दोऽमिमत्तद्वापनार्थः । अनेन पूर्वस्य श्रुत्याकृष्टोत्पुत्रयोस्तुल्यत्वं सिद्धम् । नन्वगारी समिधमायायामिष्टुपस्पृश्य सुतं निमाष्टि मन्त्रेण त्रिः । मन्त्राष्टिचिरुक्ता । सग्रहणं समिधो वा जपेद्वैत्यत्र वक्ष्यमाणविधिर्माभूत् । समिद्ध्रहणमुभयोरपि षड्योरुत्तरो विधिर्यथा स्यादिति । आधायग्रहणं सायंघ्रातः समिधमादध्यादित्यत्रापि यथा स्यात् । श्रुत्याक्त्यैः ऋष्यम् । अगुपस्पृशंनमपि त्रिः स्यादिति । मयीति । उपस्थानं नाम मन्त्रार्थसारणपूर्वकं ग्रणतियुक्तमुपस्थानम् । एवं पङ्क्तिर्भैत्रिरुपस्थाप्य दक्षिणं ज्ञान्याच्य विधिमनुपसंगृह्य आचार्यं श्रूयादधीहीति प्रैणेण । तस्य ब्रह्मचारिणः परिहितेन वाससा ग्रावरणस्थानित्यत्तात्पर्यस्य पाणिभ्यां तस्य पाणी गृहीत्वा सावित्रीमन्त्राह ऽयथेति । स्वयं पादंपादमुक्त्वा तेन वाचयति । यदि ब्रह्मचारी पादंपादं वक्तुं न शक्नोति ततस्तेन यथाशक्ति वाचयति । एवं सर्वांम् । हृदयमिति । ब्रह्मचारिणो हृदयसमीपे स्वस्य पाणिभूयैर्दुल्लिप्तुपदधाति स्थापयति मन्त्रेण । मेरुलाभिति । ततो मेरुलामावध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् । इत्यमादिशेदित्याह-ब्रह्मचारीति । इदानीं ब्रह्मचर्यसि । अतः अपोशान-मृन्पुरीषादौ शास्त्रविहितमाचमनं कुर्वित्यर्थः । कर्म कुरु-यच्छास्त्रविहितं कर्म संध्योपासनादि । दिवा ना स्नासीरिति दिवाशयनप्रतिषेधः । आचार्याधीनो नित्यं भव । वेदमधीष्व वेदाध्ययनं कुरु । द्वादशेति । वेदस्य ब्रह्मचर्यं वेदब्रह्मचर्यम् । वेदग्रहणं कथम् । वेदमात्रस्यायं कालनियमः स्यादिति । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । तेन महानाश्रयादीनां व्रतानामूर्ध्वं द्वादशवर्षेभ्यस्त्रयः संवत्सराः स्युः । एवंच कुलोपनयनप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानं सिद्धम् । वेदग्रहणादयमर्थो लभ्यः । एवमेकै । अन्ये तु जन्मप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानम् । महानाश्रयादीनां च व्रतानां द्वादश-

वीर्यवन्तमोमिच्छन्ति महानाऽयादीनामपि वेदकदेशत्सादिति । पूर्वस्मिन्पक्षे यदा संवत्सरं व्रतचर्यां तदा सप्तदशे गोदानं स्यात् ।
 मय्यादयमेव पक्षः श्रेयात् । वेदग्रहणं कथम् । एकैकस्य वेदस्य द्वादशवर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं स्यादिति । तेन द्वयोश्चतुर्विंशतिः त्रयाणां
 षट्त्रिंशत् चतुर्णामष्टाचत्वारिंशत् । ब्रह्मणान्तं वेत्ति वेदग्रहणान्तं यात्राब्रह्मचर्यं भवति प्रागृष्वं वा द्वादशभ्यः । एवं ब्रुवता त्रिविधं स्नानं
 प्रदश्रितं भवति—पियास्नानं व्रतस्नानं विधायव्रतस्नानमिति । यस्तु प्राग्द्वादशवर्षेभ्यो वेदमधीत्य स्नाति स विद्यास्नातकः । यः पुनर्द्वा-
 दशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽनर्धगविद्यः स्नाति स व्रतस्नातकः । यस्तु पुनर्द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वा अधीतवेदः स्नाति स विधायव्रत-
 स्नातकः । न्तु 'विद्यान्ते गुरुसर्थेन निमग्न्य स्नानमिति' कथं व्रतस्नानस्य संभवः । उच्यते—विद्यान्त इति न विद्यापरि-
 गमात्सौ स्नानं शोधने किंनहि विद्याया अन्ते न मध्ये । तेन व्रतस्नातकोपि मध्ययुत्सज्यान्तमारण्यकमधीत्य स्नायात् । रहस्ये चारण्यकं
 प्राधान्येन स्नाननिमित्तं चोच्यते 'वेदमनधीयन्स्नातको भवती'त्यादिना । ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं सनापयेदिति ॥ ॥ अत्राचार्यः
 स्मृतिरूपेणाह—'कालादि पूर्वमुदितं यथोपनयने द्विजाः । विशेषं तत्र वक्ष्यामि विकल्पस्य च निर्णये ॥ संस्कृताज्यं यथा-
 न्यार्यं तर्हिपि स्यात्प्य स्यात्प्य पथिमे । मुवसंमार्जनं कृत्वा क्षुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् ॥ ऋष्यादि सर्वं विज्ञाय तत्रविन्मन्वमृत्रयोः । यज्ञोपवीत-
 मन्त्रेण क्षुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् ॥ ब्रह्मा स्वाद्यज्ञमृत्रस्य मुनिर्गाथित्रीरितम् । छन्दः प्रजापतिर्देव आंकारोऽप्यथवा त्रिधुत् ॥ यज्ञोपवीतं
 परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्माहजं पुरस्तात् । आयुष्यमभ्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ एतेन बह्वचोप्यग्रेरुदकृतिष्ठन्त-
 मर्षरुम् । प्राञ्चुरं प्राचुरस्तिष्ठन्क्षुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् ॥ अत्र यज्ञोपवीतधारणानन्तरं मेखलाजिनदण्डधारणपूर्वकं होममाह
 सपव—'आचार्येणाजिनादीनि दातव्यानि स्थितस्य वै । ब्रह्ममृत्रप्रदानान्ते प्राञ्चुलस्य स्थितस्य तु ॥ आचम्य मेखलां दद्यादजिनं

दण्डभेद च । मन्मथानमयित्वा तमन्तरेणाव्ययावतः ॥ आगत्य प्राशुखासीनं स्पृशन्होमं समाचरेत् । तद्वह्मलक्षितैर्नैव व्रतिना ह्यनेज्जलः ॥ गृहते चापि माषिनी तथाकांक्ष च दीयते । संघायते चाममात्रेदण्डादि ब्रह्मचारिणा ॥ आदेशकालक्षरणश्रुक्तं गृहे सर्वत्र तत् । तान्त्रमृति न त्याग्यान्येतानीत्यासमाप्तिः ॥ व्रती स्याद्व्रतिनो नित्यमित्याकाङ्क्षितशेषतः । तसाल्मयव्रदानेन ग्राह्यान्पेतानि धीमता इति ॥ अत्रागार्यः स्वयं गृह्ये हृदयस्पर्शनानन्तरं मेखलादण्डधारणश्रुक्तवाच्यं, सएव च स्मृतिरूपेण यज्ञोपवीतधारणानन्तरं होमात्पूर्वं मेखलाजिनदण्डधारणमुक्तनाम् । अत्रैकरुर्गुरुयोः कल्पस्मृत्योः प्रमाणश्रुतयोर्विरोधे सति काल्पविकल्पो द्रष्टव्यः । तथाच सएव परिभाषायामाह—‘तवानुक्तं विशेषं च विकल्पं च समासतः’ इति । अत्र न्यायविद् आहुः—‘मन्मथ्याख्याविकल्पानां द्रयमिष्टं प्रयोजनम् । पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा’ इति ॥ अथाजलिक्षारणादौ कारणमाह मएव—‘शुनितसिद्धये तस्य सावित्रीग्रहणे गुरुः । अभिमन्त्र्य यथा वारि सिञ्चत्येव तदज्जलो ॥ एवं शिवारं शिष्यस्य हस्तं गृह्णाति देदिकुः । संबोध्य पानकं तारत्सोक्षात्कृत्य गुरुस्तदा ॥ हस्तं गृह्णाति शिष्यस्य मन्त्रैः शिष्यत्वसिद्धये । सूर्यात्मा देशिको भूत्वा पानकात्मा च संयतः ॥ शिष्योसीति च संबोध्य शृण्वन्त्वमिति निर्दिशेत् ॥ कर्मसाक्षिणमादित्यं तर्पयेतां यथोक्तवत् ॥ संव्रतानां भगवान्गुरोर्जपिपतिरीधरः । कालकर्मगुणानां च तस्मान्न तर्पयेत्तदा ॥ ततो व्रतानां पतये ददाति स्वये बहुम् । स्वैः संमाननार्थान् रक्षार्थं तद्वटोरपि ॥ अमामर्थ्याचमाहर्तुमात्मनस्तं गुरुः पुनः । ददाति मन्त्रबद्धं प्रजानां पतये पुनः ॥ प्रजापतये

मूर्त्याय द्वाभ्यां दत्त इति श्वरन् । गृहीत्वैवांसयोः शिष्यं समालभ्यात्मसात्करोत् ॥ कुर्वन्त्येवात्मसात्करोत् । सर्वान्पूर्वमुपस्थितान् ।
 तन्मासूर्वमुपं कृत्वा गृहीत्याञ्छिष्यमेव तम् ॥ गुरोरेतः प्रधानत्वात्प्रागग्रौ बुद्ध्याद्भुङ्क्ते । ततो गुहं नमस्कुर्यादधीप्त्वेत्यभिवाञ्छि-
 तम् ॥ नाष्टः कस्यचिद्भूयादिति शास्त्रविदां मतम् । तस्माद्दिचार्यं गृहीति गृच्छेदाचार्यमादरात्' इति ॥ अत्र सावित्रीग्रहणे
 ब्रह्माजलिकरणमुक्तं तेनैव—'आदौ वेदान्विनिष्पन्नान्शत्रुखेभ्यश्चतुर्मुखाः । गृहीतवान्स्वपाणिभ्यां यथोपस्थे निधाय तौ ॥ तथा
 मृग्यादयः सर्वे येन्ये चिप्राश्च मत्तमाः । तावत्प्रभृति कुर्वन्ति वेदश्वाध्यायकर्मणि ॥ उत्तानं वामपाणिं तु प्राशुखं दक्षिणं तथा ।
 पाण्योः शृं हटं कुर्यादङ्गुलीभिः परस्परम् ॥ अङ्गुष्टी च हृदीकृत्य क्रियते या तथाञ्जलिः । सा ब्रह्मणा कृतलात्प्राग्ब्रह्माञ्जलिरिति
 स्यूता ॥ वेदारम्भे विशेषेण समाधी च प्रशस्यते । ब्रह्मयज्ञे च कार्या स्वात्सावित्र्या ग्रहणे भृशम्' इति ॥ अनन्तरं कर्तव्यमाह
 मष्टम्—'गाधिच्यास्तु प्रदानान्ते दद्यात्तसै त्रतान्गुरुः । तद्बद्धूर्ध्वोद्भुलिं हस्तं कृत्वा दक्षिणमात्मनः ॥ सावित्रीग्रहणे कल्प्यो व्रत-
 संधारणाद्गुहोः । भवेत्तु नान्यथा कल्पः शिष्यः प्रागकृतव्रतः ॥ वेदमाता द्विजैः श्रम्या यथावचरितव्रतैः । सर्वं तस्माद्गुरुस्तस्यै
 ददाति त्रतात्मनः' इति ॥ अत्राजिनदण्डधारणे कारणमाह सष्टव—'व्रतिनां ब्रह्मसिद्धयर्थं वृगाजिनमिदेष्यते । मेखला च
 पवित्रं च रक्षा शुद्धार्थमेव च ॥ अदान्तं दमयित्वा मां मार्गे संस्थापयन्स्वयम् । दण्डः करे स्थितो यस्मात्तस्माद्ब्रह्म यतो भयम् ॥ इति
 नित्यं ग विमृशन्पश्यन्दण्डं करे स्थितम् । स्वधर्मं न त्यजेद्वीमान्विधर्मणि न चाश्रयेत् ॥ अदान्तं दमयन्दण्डो मार्गे संस्थापयेच्च-
 रात् । चतुराश्रमिणां हस्ते करोति वसति सदा ॥ विधर्मं त्यजतां नित्यं स्वधर्मं चरतामिह । दण्डो भोगाय रक्षायै स्वर्गाय च

भवेद्विह ॥ स्वधर्मं त्यजतां नित्यं परधर्मप्रवर्तिनाम् । दण्डो नाशाय भवति नरकायासुरायाश्च ॥ असत्कर्मकृत्वां दण्डः स्वयुद्धैव पतिष्यति । सत्कर्म चरतां नित्यं योगक्षेमाय कल्पते ॥ चतुर्णामाश्रमार्णां च दण्डधारणमिष्यते । त एते नियता नित्यं संयताः स्युः प्रयत्नवः ॥ द्वितीयजन्मनः सिद्धिं वाससा त्रियते द्विजः । गर्भसौन्दर्यरूपेण तस्मात्तत्क्रियते सदा ॥ ऊर्ध्वं निष्कम्पणं यावत्सावजन्मास्य धैर्यया । तथा यज्ञोपवीतस्य धारणं वै द्विजन्मनाम् ॥ तस्मात्तावद्विजानां तु चिह्नान्येतानि भागशः' इति । अत्रार्थोक्ताभिवादनप्रकारं ब्रह्मचारिधर्मं कथयिष्यामः ॥

अत्र भगवान्—'अपरैद्युः कृतत्वानभूषणस्त्वितिवाचनम् । कृतकौतुकबन्धं च कुमारं कृतभोजनम् । उसोचमाङ्गं भूयोपि स्वात्ममसमीपतः ॥ संनिधाय गुरुः पुण्ये सुदृढं पुरतस्तनम् ॥ तत्रं कृत्वाज्यसंस्कारपर्यन्तामवधानतः ॥ अथोत्थाय गुरुर्वह्नः पश्चात्स्थिता तु माणवम् । प्राञ्जुरं समवस्थाप्य परिषायैकमम्बरम् ॥ अधास्य दक्षिणकरं किञ्चिद्दूर्ध्वं प्रसारितम् । स्थापयित्वा द्वितीयेन वाससा वाज्जिनेन वा ॥ अवयुष्म्य ततस्तस्य करस्वाग्नेऽवगुण्ठिते । निक्षिप्य ब्रह्मसूत्रं तु विर्तस्त्वाधः प्रसार्य च ॥ वामांसे स्थापयित्वैव तथा कृष्णसृग्गाविनम् । शिरोवयुष्म्युपरि निक्षिप्योपनिषाय च ॥ ततः शाल्वोक्तविधिना यज्ञेनाचमयेद्रथः । अन्वा-न्तवन्तमाज्यादियज्ञाद्वाहुचरेण तम् ॥ नीत्वा माणवमाचार्यो वह्निं चात्मानमन्तरा । गमयित्वात्मनः पार्श्वे दक्षिणे चोपवेश्य तम् । परित्र्यापानमारभ्याच्छूयाजस्थापनावधि ॥ तत्रं कृत्वा ततस्तेन संस्पृष्टः पाणिना गुरुः । इधमाधानादिकं श्रेपमाज्यभागाहुतीविना ॥

पुरस्तात्त्रयमचार्यः प्रधानाहुतिमाचरेत् ॥ अत्रआर्युपिचैत्याद्यथालहोमः कृतः पुरा ॥ तैरेव मन्त्रैरपि बहुयात्तानसुसरन् । हुतै-
 वहुत्यायाचार्यो वहेरुचरतोऽन्तिके ॥ प्रदेशे प्रासुरस्तिष्टेच्छिव्योप्युत्थाय वह्निना । व्यवधानं परिहरन्गत्तार्चयस्व पूर्वतः ॥ आ-
 चार्याभिमुखः स्थिता घटयेत्स्वयमञ्जलिम् । निदधाति तमप्यन्यो वारिणा पूरयेचतः ॥ तत्सवितुर्वृणमिहे वयमित्याद्युचानया । शि-
 व्याञ्जलो स्वाञ्जलिस्वयमवधायोदिकं गुरुः ॥ शिव्याञ्जलिगताधायोऽवधार्य स्नेन पाणिना ॥ देवस्यलेति गृह्णामीत्यन्तं यजुर्द्वीपे
 तु ॥ श्रमान्तं नाम संयुद्धा निर्दिश्य च वटोः पुनः । साङ्गुष्टं दक्षिणं पाणिं गृह्णीयात्स्नेन पाणिना । एवमेव पुनः कुर्यादञ्जल्योः पूर-
 णादिकम् । हस्तग्रहणपर्यन्तं कर्म हस्तपरिग्रहं । तत्तन्मन्त्रैस्तु सचितेत्यादि स्यादितरत्समम् ॥ पुनश्च पूर्ववत्कुर्यादञ्जल्योः पूर-
 णादिकम् । मन्त्रस्तत्राधिराचार्यस्तवेत्यादिः परिग्रहे । विघतेऽतोऽन्यदखिलं तत्रं पूर्ववदाचरेत् ॥ मन्त्रेण देवसवितरेषु तेत्यादिना
 गुरुः । आदित्यमीश्वरेच्छिव्यमथोभावपि पूर्ववत् ॥ तिष्ठेतामुत्तरेणाग्निमन्योन्याभिमुखो ततः । घात्रे परिददाम्येनमिति संकल्पपूर्व-
 क्रम् । कस्यग्रहादिकं मन्त्रं ददान्यन्तं गुरुर्नपेत् ॥ युवासुवासा इत्याद्यं मन्त्रार्थचंमुदीर्य तम् । प्रदक्षिणमुपावर्त्य प्रापयेत्प्राञ्चुखं
 यदुम् ॥ अत्योपरि तदंसाभ्यां पाणी कृत्वात्मनो गुरुः । तंधीरासः कवय उन्नयन्तीत्याद्यमुत्तरम् । अर्धचंमुक्त्वोरोदेशं हस्ताभ्यां
 युगपत्स्पृशेत् ॥ ततः पूर्ववदासीत् गुरुः शिव्योपि चात्पना । व्यवधानं परिहरन्वेगैस्तान्तिकं गुरोः ॥ आसिता दक्षिणे तस्य
 वह्निं परिसमुल च । तूर्णो समिधमादध्यात्प्राञ्चुखो यदि वाप्रये ॥ इत्यादिकं खिलं मन्त्रं स्वाहेत्यन्तमुदीर्य तु । आदव्यादेवमाधाय

कुर्यात् । तथाह संग्रहकारः—‘विवाहे वारुणी जिह्वा मध्यमा यज्ञकर्मसु । उत्तरा चोपनयने दक्षिणा पितृकर्मसु ॥
 प्राचीना सर्वकामेषु आयेयी शान्तिकर्मसु । ऐशानी चोप्रकार्येषु एतद्वोमस्य लक्षणम्’ इति ॥ ॐ ॥ अथ यज्ञोपवी-
 तधारणमौष्ठीवन्धनमन्त्रान्माणवकेन वाचयेदित्याह वोधायनः—‘शुक्तवन्तं वापितथिरसं लातं यद्भृशिरसं यज्ञोपवीतं
 प्रतिमुञ्चन्वाचयति यज्ञोपवीतं परममित्यादि’ इति ॥ ॐ ॥ मौष्ठीवन्धने मन्त्रमाहापसाम्बः—‘अथैतां मौष्ठीं मेखलां
 त्रिवृतां त्रिःप्रदक्षिणमुत्तराभ्यां परिवीयति’ । उत्तराभ्यां इयं दुरुकेति क्रम्याम् । वोधायनोपि—‘अथैतां मौष्ठीमेखलां
 त्रिवृतां त्रिःप्रदक्षिणं परित्ययन्वरचयति मौष्ठीज्यां राजन्यं आवीमृत्रं वैश्यं सर्वानिव वा मौष्ठी इयं दुरुक्तात्परिवायमाना
 शर्म बरुधं पुनती न आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमाभरन्ती त्रिया देवानां सुभगा मेखलेयम् ॥ ऋतस्य गोप्त्री
 रूपस्य परस्वी मती रथः सहस्रान्ता अरालीः । सा नः समन्तमदुपरीष्टि भद्रया भर्तारले मेखले मा रिपाम ॥ इति ग्रन्थि करोति
 प्राणानां ग्रन्थिरसि माचिहंस इति नाभिदेशे’ इति ॥ आथलायनाचार्यस्तु—‘त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता ।
 तद्वन्धयत्प्रयः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥ वेदत्रयेणावृतोऽहमिति मन्येत स द्विजः । तद्वन्धयत्सदङ्गानि तद्रहस्यानि संस्मरेत्’
 इति ॥ इति होम्यकरणम् ॥ ॐ ॥ अथ भिक्षुचारणम् । तत्र कारिका—‘अप्रत्याख्यायिनं पूर्वं याचेद्विद्वां भवानिति । भवतीति
 भुवन्याथैतदप्रत्याख्यायिनी यदि ॥ वीलाघत्र समालन्धं गुरवे वत्रिवेदेव । अहःशेषं ततस्त्रिष्टेस्तायं संध्यामुपास्य च’ इति ॥ इद-
 मत्र एतस्य—‘अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताऽप्रत्याख्यायिनी वा भवान्भिक्षां ददात्तिलज्जुप्रवचनीयमिति वा तदाचार्याय वेदपीत

तिष्ठेदहःशेषम्' इति । अस्वार्थः—अयं नियमोऽनुग्रहचनीयवैशेषे । कुतः । अनुग्रहचनीये मत्तान्भिज्ञां ददाति नैक्षमन्नात् । स्त्री-
 भिक्षाचैदुपव्रतमत्रे मस्ती ददाति नृपात्तद्व्यमाचार्येण निषेध तस्मिन्हनि तच्छिष्टं तावन्तं कालं तिष्ठेदासनादि न कुर्यात् ॥
 भिक्षाप्रकारान्नपैयोक्तः—'भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षां याचेत भवन्मर्था राजन्यो भवदन्त्यां वैश्यः' इति ॥ अत्र मनुः—'भव-
 त्पुं चरेद्रेद्युपनीतो द्विजोचमः । भवन्माध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुचरम्' इति ॥ अत्राचार्यः स्मृतिरूपेणाह—'अ-
 प्रत्याभ्याचिनीं नारीमप्रत्याख्यायिनं नरम् । ब्रह्मीदनार्थं विप्रार्थं सुशुद्धान्याचयेत्तदा ॥ पात्रे गृहीता संपाद्य भिक्षामाहृत्य तत्स-
 पम् । निवेद्य गुरवे दत्त्वा प्रैषं शुक्ता समापयेत् ॥ आचारात्संविनिर्दिश्य भवेदाचार्यतो गुरोः । त्रैपेण त्रैपयेत्समाच्छिष्यं गृहो-
 क्तमर्त्सना ॥ दिनशेषं नयेत्तिसृष्टीप्रमृति तु व्रती । सावित्र्यां संप्रदृश्यर्थं विष्णुत्रोत्सर्जनादौ' इति ॥ अत्र भगवान्—'ब्रह्म-
 चासी निशाम्ने कृच्छन्नलीदनं चरम् । द्विजान्भोजयितुं पथाद्रूप्यं भिक्षेत चान्ववाच ॥ अप्रत्याख्यायितः पुंसः स्त्रियो चा तादृशीः
 पुनः । भिक्षेत पात्रहस्तः सन्नाथ्य प्राप्य तदन्तिकम् ॥ अत्रे भिक्षेत जननीमप्रत्याख्यायिनी च या । पश्चात्पितरमन्वेऽपि ये च स्युर्वा-
 न्वनास्तवः ॥ अत्र प्रकारो भिक्षामित्युक्त्वा पूरं ततः परम् । भवान्ददाति त्रयात्पुरुषं प्रति भिक्षणे । स्त्रियं तु मिश्रां भवती
 ददाति त्वभियाचयेत् । लब्धं विज्ञाप्य गुरवे तत्पार्थे तन्निधाय च । तत्संनिधाय च पलस्तिष्ठेदादिवससवात्' इति ॥ इति भिक्षाचरणम् ॥
 ॥३॥ अथोपनयनदिने माध्याह्नसंध्यानिर्णयः । तत्र कारिका—'कर्म कुर्वति सन्ध्यादि विहितोपासनं कुरु । दिवा माध्याह्नी-

रित्यस्य दिवा निद्रां न कुर्विति' । अत्र संख्याशब्देन कालत्रयकर्तव्यसन्ध्योच्यते । अतः कालप्राप्तं माध्यमिनसंख्यादिकं कुरु । दिवा निद्रां न कुर्विति प्रथमार्थः । तथाच जैमिनिः—'यानद्ब्रह्मोपदेशं तु तावत्संख्यादिकं न च । ततो मध्याह्नसंख्यादि सर्वं कर्म समाचरेत्' इति । यत्तु यचनान्तरम्—'उपायनेहि कर्तव्यं सायंसंधेरुपासनम् । आरमेद्ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने तु परेहनि' इति, तदेवच्छास्त्रान्तरविषयम् । ब्रह्मयज्ञस्य प्रतिप्रसवस्तुल्यभावादपराह्णप्रभृति सावित्र्येव कर्तव्यम् । तथाच सायण—'अनुपाकृतवेदस्य कर्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समा भवेत्' । अत्र घृष्टाचारतो व्यवस्था द्रष्टव्या । इत्युपनयनदिने माध्याह्निकसंध्यानिर्णयः ॥

अथानुप्रवचनीयहोमः । तत्र कारिका—'पूर्णपाननिधानान्वह्युपलेपादि पूर्ववत् । विप्राणां भोजनायालं तूर्णं निर्वाप्य याचितम् । तूर्णं प्रोक्ष्यावधातादिश्रणान्तं करोत्यथ । आचार्याय शृतः स्थालीपाकस्त्विति निवेदयेत् ॥ अन्वारब्धो गुरुः कुर्यादाधारान्तमतः परम् । अत्राज्यभागौ नैवेद्यावित्युक्तं पूर्वमेव तु ॥ चर्वाङ्गुतित्रयं हुत्वा सदसस्पतिमित्यूचा । ऋचा तत्सचितुस्तद्दक्षिभ्य इति मन्त्रतः ॥ कुर्यात्सिष्यदृक्कृदाद्यवेनान्येन द्विजभोजनम् । अस्याशक्तौ करोत्यन्यः श्रणान्तमिति स्थितिः ॥ द्विजान्मुक्तवक्तो वेदसमाप्तिं वाचयेद्य । क्षारादिवर्ज्यमश्रीयाद्ब्रह्मचारी दिनत्रयम् । शयीताथद्यतुर्येहि मेधाजननमाचरेत् ॥ यद्वा द्वादशरात्रं स्याद्ब्रह्मचरमथापि वा । तदा तदन्त एवेदं मेधाजननमाचरेत्' इति । इदमत्र गृह्यम्—'अस्तमिते ब्रह्मादनमनुप्रवचनीयं अपयित्वाचार्याय वेदयीताचार्यः समन्वारब्धे शुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतमिति सावित्र्या द्वितीयं यद्यत्किंचात ऊर्ध्वमनूक्तं स्यादपिभ्यस्तृतीयं सौविष्टकृतं चतुर्थं ब्राह्मणान्भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयीतातऊर्ध्वमक्षारालवणाशी ब्रह्मचार्यधःशायी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं

वा चरितत्रताय मेधाजननं करोति' इति । अस्वार्थः—ब्रह्मभोजनार्थमोदनं ब्रह्मोदनम् । ब्रह्मब्रह्मे नाल्लक्षणसत्त्वः । "इद-
 स्त्वनं तपो ब्रह्म धत्ता विप्रः प्रजापतिः' इत्यादिभिधानात् । तेन ब्रह्मणभोजनविधानमस्य मानत एव चरोष्येति । अनुप्रवचनविधि-
 तमनुप्रवचनीयम् । पारुष्यविधानेन ब्रह्मचार्यनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाचार्याय निवेदयेत्—श्रुतः स्नालीपाक इति । ततः समन्त्या-
 रब्धे ब्रह्मचारिणि इध्माधानाद्याचारान्तं कृत्वा अनया जुहुयात् । सावित्र्येति तत्सवितुरैरेण्यमित्येवा प्रसिद्धा । द्वितीयाग्रहणपुन्यग-
 र्थम् । यत्किञ्चात ऊर्ध्वमित्यादि । अत्र सावित्र्यनुक्तेतिकृत्वा सावित्र्या द्वितीयं जुहोति । अत ऊर्ध्वमपि महानाद्र्यादित्रयेषु श्रापफाले
 ऽनुप्रवचनीयहोमः कार्यः । तत्र सावित्र्याः स्थाने महानाद्रीभ्यःस्वाहा उपनिषदेस्वाहा इत्येवं द्वितीयं जुहोति-
 अन्यत्समानमिति । द्वितीयग्रहणं महानाद्र्यादिनामधेयेन होमार्थम् । इतरथा मन्त्रेण होमे क्रियमाणे प्रतिमन्त्रं ग्याहाकारः प्रसः
 स्वास च प्रदानार्थ इतिकृत्वा अनेका आहुतयः स्युस्ततश्चोचरातां द्वितीयत्वं न स्यात्साहाद्वितीयग्रहणम् । ऋषिभ्यस्तृतीयमिति ।
 तृतीयवचनसृषिभ्य इत्यस्य विधायकत्वं निरर्त्य मन्त्रलक्षणानार्थं तेन ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति । संख्यावचनं नियमार्थं चतुर्थमेव
 न षष्ठमिति । तेनात्राज्यभागौ न भवतः तयोः सत्वोरिदं हि षष्ठं स्वादिति । तत्रश्च सदसस्पतिमित्युक्त्वा प्रथमाहुतिः तत्सवितुरिति
 द्वितीया ऋषिभ्यःस्वाहेति तृतीया ख्विष्टृच्चतुर्थी । ततः प्रायश्चित्तादिहोमशेषः । संस्वाजयान्तं कृत्वा ततो चदुरवशिष्टाद्येन त्रा-
 ह्मणान्गुहं च भोजयित्वा वेदसमाप्तिं भवन्तो हुवन्त्विति वाचयेत् । ते च वेदसमाप्तिरस्त्विति द्रुयुः । अत ऊर्ध्वमित्येवाधिवचनमितिः-
 प्रागधारलक्षणभोजनादिनियमो माग्धुदिति । तेन श्रुक्तत्वं उपनयनमित्यपि सूच्यते । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् । चरितत्र-

वायेतिचनं व्रतस्य मेधाजननेन संन्यथार्थम् । तेन यद्योपनयने मेधाजननमस्ति तथैव व्रतचर्यानुप्रवचनीयहोमाविति सिद्धम् ।
 पुनरुपनयने तु मेधाजननाभावाद्ब्रतचर्यानुप्रवचनीयावावर्तेति इति ॥ अत्राचार्यः स्मृतिरूपेणाप्याह—‘भैक्षं लब्धं दिवा य-
 चत्स्नालीपाकं निरुप्य च । हुता द्विजान्मोजयिता मुञ्जीयाच द्विजः स्नयम् ॥ उपास्य विधिवत्सन्ध्यां हुत्वाहुलाहुती निशि ।—
 द्रुताद्भुतेति वीष्याग्रचनं नित्यमूतममिषं हुत्वा अनुप्रवचनीयं शुद्ध्यादित्यर्थम् । अधःशयीत स्वपंथ व्रती स्याद्ब्रतसरावधि ॥ द्वाद-
 शाहं निरायं वा तदन्ते गुरुरणात्मनः । कारयेद्विधिना कर्म मेधाजननसंक्षितम्’ इति ॥ अत्र भगवान्—‘सायंसंध्याविधिं कृत्वा
 अयोपनयनानले । आपाय समिषं पूर्वं ततोऽन्वाधानपूर्वकम् ॥ पूर्णपात्रनिधानान्तं तत्रं कृत्वा पुरस्तनम् । ततो लब्धं च यद्भैक्षं
 द्विजान्मोजयितुं तथा ॥ होमं च कर्तुं पर्याप्तं पृथक्कृत्य निरुप्य च । चरुं पचेत्सर्वथैव पक्कुं स्थाल्यां न शक्नुयात् ॥ तदा तदर्धं त-
 दन्धुः ऋधिनल्लत्समाचरेत् । अथ विघ्नापयेच्छिष्यः शृतो ब्रह्मोदनधरुः ॥ अनुप्रवचनीयो वेत्याचार्यस्तदनन्तरम् । आज्यसं-
 स्कारमारन्धानुयाजस्यापनाग्रधि । तत्रं कृत्वाय शिष्येण स्पृष्टः शेषं पुरस्तनम् ॥ इध्माथानादिकं तत्रमाज्यभागद्वयं विना । त-
 तोऽग्रदानधर्मैणारदाय च हविः शुचि ॥ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियभिल्याघृचाहुतिम् । अनन्तरं तु सावित्र्या द्वितीयाहुतिमाचरेत् ॥
 पथारपिभ्यः स्यादेति वृत्तीयाहुतिमाचरेत् । चतुर्थं शिष्टकृद्धोमं कृत्वोद्धं तत्रमाचरेत् ॥ होमावशिष्टमन्नं च ब्राह्मणान्मोजयेदय ।
 सुकरत्रिद्विजैर्देवमाप्तिं याचयेदपि ॥ द्रुयाद्विजान्गुरुर्देवमाप्तिं वदतेति तान् । समाप्तिरस्ति ब्रुयुस्तेपि वेदपदात्परम् ॥ अत-
 ऊर्णं हविष्याशी निरायं ब्रजचर्यवान् । अधःशायी च वर्तेत गुरोर्धिनं प्रसादयेत् ॥ एवं द्वादशरात्रं वा वर्तेताब्दमथापि वा ।

शुक्त्या चापेक्षया कलाः स्नाद्धते ब्रह्मचारिणः ॥ एवं कृतव्रतसास्य चतुर्थे दिवसे गुरुः । त्रयोदशे वाब्दान्ते वा मेघालननमाचरेत्' इति । इत्यनुप्रवचनीयहोमः ॥

अयोपनयनमन्त्रार्थः कथ्यते । तत्र ब्रह्मपरिधाने युवंवस्त्राणीति—हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ, युवं युवां पीवसा पीवसानि अच्छिद्राणि ब्रह्मणि आच्छादनयोग्यानि वासांसि वसाथे आच्छादयथः । यद्वा पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा ब्रह्मणि दधाथे अबच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानि तानि तेषांसि धारयेय इत्यर्थः । किंच युवोः युवयोः सर्गाः सृष्टयः अच्छिद्राः अच्छिन्नाः मन्तवः मननीयाश्च । हः चकारार्थः । युवां विश्वा विश्वानि सर्वाणि अनृतानि असत्यानि पापानि अवातिस्तं नाशयतम् । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऋतेन सत्यभूतेन तत्साधनेन यज्ञेन वा सचेथे संगच्छेथे ॥ ॥ यज्ञोपवीतमन्त्रो ब्रह्मोपनिषदि दृश्यते । यज्ञोपवीतपिति—यज्ञस्य यज्ञस्वरूपस्य विष्णोः परमात्मनः उप समीपे वीतं विविधमागतं जीवस्वरूपं परममुत्कृष्टं पवित्रं सर्वपावनं प्रजापतेः प्रजानां पालयितुः संन्यधीति शेषः । यत्सर्वव्यवहारकारणत्वेन प्रसिद्धं सहजं देहेन्द्रियादिभिः सहोत्पन्नं पुरस्तात् पूर्वं अनादीति यावत् । आयुष्यं आयुष्यवत् अर्थ्यं श्रेष्ठम् शुभ्रं उज्ज्वलं कर्तृत्वादिविद्युक्तमित्यर्थः । एवंविधं त्वं प्रतिशुभ्रं अविद्यादिभ्यो मोचय । यदि चैतन्यो जीवभावस्तिष्ठति तस्य मोक्षं कुरु । यस्मादिदं यज्ञोपवीतं हृदये त्रैवर्णिकैर्धर्ममाणं तस्मात्कार्पासयन्मपि बलं वीर्यवत् श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानफलप्रदानसामर्थ्यवत् असु भवतु । तेजः ब्रह्मवर्चसं भूयात् ॥ एतदुक्तं यवति—याज्ञमपि यज्ञोपवीतं यज्ञोपवीतसामीप्यादेवंरूपं कर्तृत्वादिविद्युक्तं मोक्षयोग्यं हृदयकमलस्थं देवकालपरिच्छेदशून्यं चैतन्यैकरसे वर्त-

मानं मुख्यं यज्ञोपवीतं भवन्निति ॥ ॥ अन्नजायंत्पिपवस इत्यादयस्त्रयो मन्त्राः प्रजापतेनत्वदेतानीति च चीले व्याख्याताः ॥
 तत्सविदुर्गुणीमह इति—स्तोतारो वयं भगस्य भजनीयस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः भोजनं भोगयोग्यं अतएव श्रेष्ठं प्रदत्तं
 सर्वथात्मं सर्वेषां धातृत्वं सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । तुरं शत्रूणां हिंसकं धनेन शत्रुहननस्य शक्यत्वात् । एतादृशं यद्वनं धीमहि
 धारयामः उपयोगं करवामः तद्वनं दृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ देवस्यत्वेति—देवस्य सवितुः प्रसवे अनुज्ञाने सति तां तवदत्तं
 अश्विनोर्बाहुभ्यां अधिदेवतास्वरूपस्य मम बाहुभ्यां पूषस्वरूपस्य च मम हस्ताभ्यां गृह्णामि । असाविति संयुद्धा
 माणवकनामग्रहणम् ॥ ॥ सविता ते इति—सवितुरूपोऽहं ते तव हस्तं गृह्णामि । असौ यद्भद्रतः ॥ ॥ अन्निरिति—
 आचार्यस्थानीयोऽग्निः तव हस्तं गृह्णातीति शेषः ॥ ॥ देव सवितरिति—देव द्योतनात्मक, सवितः सर्वपाशुत्पादक, एष ब्रह्म-
 चारी ते रक्ष्यः । अतस्तं गोपाय । स मामृत मरणं मागात् ॥ ॥ कस्य ब्रह्मचार्यसीति—कस्य ब्रह्मणः ब्रह्मचार्यसि । प्राणस्य
 आत्मनः ब्रह्मचार्यसि । कः ब्रह्मा कं ब्रह्मरूपं ताम्रुपनयते मम कुलं प्रापयति । अतः काय ब्रह्मणे ता तां परिददामि ॥ ॥
 युवासुवासा इति—युवा ब्रह्मचारिधर्मेण आत्मना सह मिथितः सुवासाः द्यौतथासाः कृष्णाञ्जिनादिना परिवीतः सन् ब्रह्म-
 चर्याश्रममागात् गच्छति । सउ सच ज्ञायमानः द्वितीयं जन्म गच्छन् श्रेयान् विद्यादिना प्रशस्तो भवति । तं कुमारं धीरासः
 धीराः व्यवस्थितप्रज्ञाः कवयो मेधाविनः मनसा स्वाध्यः सुदु ध्यायन्तः देवयन्तः देवान्यष्टुमिच्छन्तः उदयन्ति उच्छिन्नं कुर्व-
 न्ति ॥ ॥ अग्नये समिधमिति—अहं बृहते जातवेदसे जातधनाय जातप्रज्ञाय वा अग्नये समिधमाहापं आहरम् । गो अग्ने,

त्वं तथा समिधा गर्धस्य दीप्यस्य । वयं ब्रह्मणा वेदेन वधिपीयहि । स्वाहाशब्दः प्रदानार्थः ॥ ॥ तेजसा मेति—हे अग्ने, यत्
 ते तेजः तेन तेजसा मा मां समन्धिम् संयुक्तं करोमि ॥ ॥ मयि मेधामिति—मधीति पद्भिर्यजुर्मिहपस्थीयमानोऽग्निः मयि
 मेधां प्रजां तेलथ दधातु । इन्द्रश्च मयि मेधादिकं इन्द्रियं च दधातु । सूर्यश्च मयि मेधादिकं आजो दीप्तिं च दधातु । हे अग्ने,
 वच्चे तव संयन्धि तेजः तेन अहं तेजस्वी भूवासं मम तेजोपि तादृशमस्तु । एतेनोत्तरे व्याख्याते ॥ ॥ विभूतिधारणे मन्त्रः
 मानसोक्ते इति—हे रुद्र, नः असाकं तोके पुत्रादिविषये, तनये पौत्रादौ, आयौ पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तोऽसदीयो यो यो मनुष्य-
 स्त्वामिन्, गोपु पश्चादियु, अश्वेषु मा रीरिपः हिंसां मा कृथाः । हे रुद्र, तं धीरान् शूरान् नोऽसदीयान् भामितः कुद्भः सन्
 मावधीः माहिंसीः । वयं च हविष्मन्तः सन्तः सदमित् सर्वदेव ता त्वां हवामहे आह्वयामः ॥ ॥ त्र्यायुपमिति—यद्भस
 जमदग्नेः त्र्यायुषं त्रिवारमपमृत्युमपहरत्र्यायुपमित्युच्यते । तथा कल्पस्य अगस्त्यस्य देवानां च अपमृत्युं परिहरद्यद्भस त्र्यायु-
 पमिति त्रसिदं तद्भस मे ममापि अपमृत्युं परिहरतु । तं परिहृत्य शतायुषं साधिकञ्चतवर्षजीवनकारणं अस्तु भवतु ॥ ॥ अधी-
 हिभोरिति—भो आचार्य, सावित्रीं अधीहि अधीश्व । भो आचार्य, अधीस्य मामनुब्रूहि इति माणवको ब्रूयात् ॥ ॥ तत्स-
 चितुरिति—यः सविता नः असाकं धियः धर्मादिविषयबुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तदरेण्यं वरणीयं देवस्य सचितुः भगः पाप-
 मञ्जनं तेलोमयं त्वयं वयं धीमहि ध्यायामः ॥ ॥ मम व्रत इति—हे माणवक, मम व्रते वेदोक्तव्यापारे ते हृदयं व्यापारं दधामि
 स्थापयामि । मद्यापारस्तथापारो यथा भवति तथा कुरोमि । मम चित्तं मन्यनः ते चित्तमनु अनुसरदस्तु । एवं एकव्रतः एकसं-

कल्पस्तं मम वाचं जुपस्य सेवस्य । इत्थं बृहस्पतिः सा त्वां महं नियुनक्तु मद्रथे स्थापयतु ॥ इयं दुरुक्तादिति—इयं मीड्डी दुरुक्तात् विभक्तिव्यत्ययः दुरुक्तानि परिवाधमाना सर्वतो शर्म गृहं शुनती शोधयन्ती नः अस्मान् आभात् आगच्छतु । प्राणायानाभ्यां बलं सामर्थ्यं आभरन्ती आहरन्ती देवानां प्रिया इयं मेरुला सुभगा सौभाग्ययुक्ता भनतु ॥ ॥ ऋतस्य गोष्ठीति—ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा गोष्ठी रक्षित्री तपसः परस्वी पातेरेतद्रूपम् तपसः प्रकर्षेण पात्री रक्षित्री प्रती रक्षः रक्षसां हननं कुर्वती अरातीः शुनुजातीः सहमाना अभिभवन्ती एवंभूता या सा त्वं नः अस्मान् समन्ते अनुपरीदि आनुपूर्व्येण परिगच्छ । हे मेरुले, मद्रया मङ्गलया त्वया रक्षिताः ते यतारः त्वां विभ्राणाः वयं मा रिपाम हिंसिता माभूम् ॥ ॥ अनुप्रवंचनीये । सदसस्पतिमिति—सदो यज्ञगृहं तस्य पतिं अद्भुतं प्रभावेण महान्तं इन्द्रस्य प्रियं काम्यं सर्वेषां कमनीयं एवंविधमग्निं सनि धनं मेधां प्रज्ञां च अयाशिपं याचे ॥ ॥ साचित्री व्याख्याता ॥ सौचित्कृतमप्यग्निसुले व्याख्यातम् ॥ इति मन्त्रार्थः ॥

अथोपनयनप्रयोगः ॥ प्रागुक्ते काले उपनिनीपुराचार्यः पूर्वधुर्वटोः परिधानार्थं शुक्लीपद्मौतं नवं सदशं परेणाद्भुतं वस्त्रं धुनरीयार्थं, पूर्वोक्तलक्षणं कापार्थं वस्त्रं च कृष्णालिनं वा, पूर्वोक्तविधानेन कृतं यज्ञोपवीतं, तथा मुञ्जवृणनिर्मितां मेरुलां, पालाशमन्त्रणमृदुं सौम्यदर्शनं वटोः केवसमितं साग्नें दण्डं, कौपीनं, त्रिजुतं तद्वन्धनसूत्रं, भिक्षापात्रं, जलपात्रं च संपाद्य कुमारेण सह भद्रासने उपविश्य प्राणानायम्य देवकाली निर्दिश्य । ततः स्वसोपनेतृताधिकारसिद्ध्यर्थं कृच्छ्रत्रयमाचर्य द्वादशसहस्रगायत्रीं

चान्यस्य कुमारेणापि कामचरकायवाद्काममक्षणविदोपापनोदार्थं कृच्छ्रत्रयं कारयित्वा [यथा कुमारः—अश्लेषे हेपरिपत्, मदीयां विज्ञापनामवधार्य मया समर्पितामिमां दक्षिणां स्वीकृत्य मम जननीस्त्वन्ययानश्चद्रास्त्वन्ययानसजातीवविजातीयसहचरस्त्रीडा-संलापानियतपूनुरुरीपोत्सर्जनतत्कालशौचामावप्रवृत्तीनामपाकरणार्थं पूर्वसंस्कारकालातिक्रमदोषापनोदनार्थं च प्रापञ्चितं मिथिलोपत्ता मामनुग्रहाणेति वदेत् । परिपदपि दक्षिणां गृहीत्वा तच्छक्तितारतम्येन प्रतिनिमिचं पादकृच्छ्राद्यन्वतममुपदिश्य कारयेत्] ममास्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्धिद्वारा श्रीप० उपनयनाख्यं कर्म करिष्ये । तदङ्गभूतत्वस्तिनाचनमङ्कुरार्षणं ग्रहयज्ञं नान्दीश्राद्धं च प्रागुक्तविधिना संकल्पपूर्वकं विदधीत ॥ ॥ अथारेदुराचार्यः कृतमित्यक्रियः कृतमङ्गलखानं कुमारमलंकृत्याश्रितो याचयित्वा प्राणानायम्य देवकालौ संकीर्त्तये मम कुमारस्य द्विजत्वसिद्ध्या गायन्मुपदेशं कर्तुं तत्राच्याङ्गभूतं वपनादिकर्म करिष्यामीति संकल्प्य पूर्वोक्तवत्तौषुक्पूजमात्रमध्य मात्रासह भोज्याद्यं भोगयित्वा वपनस्नाने च कारयित्वा चद्विशिष्यमलंकृतं कुमारं मौद्दृत्तिकाभिहितैः प्रागुक्तवत्सर्वोद्गूले द्रुहृतं सप्तमीपमानीय [मङ्गलपद्यपाठपूर्वकं] श्रुतं सम्यङ्निरीक्षेत ॥ तत्रोपलेपनाद्यभिप्रतिष्ठान्तं कर्म प्रागुक्तविधिना विधाय समिद्धयमादाय देवकालौ संकीर्त्तयित्वा कुमारस्य क्रियमाण उपनयनहोमराधने कर्मणि देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्ननाहितेप्रावित्वाधाधारावाज्येनेत्यन्वमुक्त्वा अर्घ्यपवमानं शत्रिः प्रजापति चाज्येन शेषेण खिष्टकृतमित्यादिसद्यो यस्य इत्यन्वमुक्त्वा व्याहृत्याधाधाधयोदेवत्यागौ कृत्वा परिसमूहनाद्याब्धसंस्कारान्तं प्रागुक्तमरुह्यार्थं । अथाचार्य उत्था-

याधेः पद्मादवस्थाय कुमारं प्राशुहमवस्थाप्य कौपीनार्थं त्रिदृतं कार्पासिसूत्रमावध्य कौपीनं धारयित्वा द्वितीयजन्मसिद्धार्थमुल्लवप्रति-
 निधिभूतमहत्ं शुलं वासः कापार्यं वा परिधाप्य अन्येन शुक्लवस्त्रेण कृष्णाजिनेन वा प्रावारयेत् । तत्र मन्त्रः—युवंवस्त्राणि दीर्घ-
 तमा मित्रावस्त्राणि त्रिष्टुप् चासोधारणेवि० । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मन्तवो ङ सर्गाः । अवातिरतुमन्तानि विश्वे
 ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ इति मन्त्रेण वस्त्रं धारयित्वा । ततो द्विजलसिद्धार्थं यज्ञोपवीतं समन्त्रं धारयेत् । यज्ञोपवीतमित्यस्य पर-
 ब्रह्मपरमात्मा त्रिष्टुप् यज्ञोपवीतधारणेवि० । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञो-
 पवीतं बलमस्तु तेजः ॥ इति मन्त्रं नाचयित्वा तदक्षिणबाहुमुद्धार्योपवीतं धारयित्वा । [तथा मित्रस्य चक्षुर्वाग्देवोऽजिनं त्रिष्टुप् ।
 अजिनधारणेवि० । मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो यश्चास्त्रि स्थविरं समिद्धम् । अनाहनसं वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दयस्व ॥]
 इत्यजिनं धारयित्वा । कुमारमात्मनोऽथ मध्येन यज्ञपात्रोत्तरभागं गमयित्वा तत्र विधिवदात्ममग्र्यं पुनस्तीर्थेन तथैवानीय स्वद-
 क्षिणत उपवेश्य बहिरास्तरणाद्याचारान्तं कृत्वा ब्रह्मचारिणा दक्षिणहस्तेन सृष्टः सन् । अग्रआयूंपीति तिसृणां शतं वैरानसा अ-
 ष्मिः पवमानो गायत्री । उपनयनग्रधानाज्यहोमेवि० १ । अग्रआयूंपि० २ । अग्ने पर्वसू० ३ । अग्रयेपवमाना-
 येदं० । प्रजापतेहिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । उपनयनप्र० । प्रजापते न त्वेदता० । प्रजापतय इदं० ४ । इति चाँलोक्तैश्चतुर्भिर्मन्त्रै-
 र्हराभागे चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वोद्देशत्यागौ कृत्वा । अथाचार्य उत्तरतोऽग्नेः प्राशुलस्तिष्ठेत् । कुमारोऽप्यभ्याचार्ययोर्मध्येन गत्वाचा-

पाठा०—१ गायत्र्या दक्षकृत्वो मन्त्रिततभिर्हृदि श्लोक्षितमुपवीत धारयेत् ।

र्यस्य पुरस्तादभिमुखस्तिष्ठेत् । तत आचार्यः संवतात्मा मूर्यतात्मा पावकात्माच सन् कुमारस्य शुचित्वसिद्धयर्थं सवितृदेवतात्रयस्य च आ-
 ज्ञलिधारणं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—जलपात्रोदकेन शिष्याञ्जलिमापूर्य स्वस्याञ्जलिमन्त्रेण पूरयित्वा । तत्सवितृदृणीमह इत्यस्य
 स्यावाचः सवितानुष्टुप् । अवधारणेवि० । तत्सवितृदृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ अनेन
 मन्त्रेण स्वाञ्जलिषोदकं शिष्याञ्जल्युदके आसित्य तज्जलं कुमाराञ्जलिनैवापधारयेत् । तत आचार्यः शिष्यत्वसिद्धयर्थं वटोहस्तं
 गृह्णीयात् । तत्र मन्त्रः—देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवैधिनोर्बोहुभ्यां पूष्यो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यशुकशर्मन् इति कुमारस्वामिवादनिकं
 नाम शर्मन्तं संबुद्ध्या निर्दिश्य दक्षिणपाणिना कुमारस्य साहृष्टं दक्षिणपाणिं गृह्णीत्वा पुनरपि पूर्ववत्पूरयित्वावधारयेत् । अत्र
 सविता ते हस्तमग्रमीव असुकशर्मन् इति पूर्ववत्प्रथम निर्दिश्य हस्तं गृह्णीयात् । पुनः पूर्ववत्पूरयित्वावधारयेत् । अग्निराचार्येस्त्वव
 असुकशर्मन् इति पूर्ववत्प्रथम निर्दिश्य हस्तं गृह्णीयात् । ततः संरक्षणार्थं त्रतपवय आदित्याय वटुं ददामीति मनसा स्रन्दद्यात् ।
 तत्रायं क्रमः—ब्रह्मचारिणासह निष्कन्ध-देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मानृतेत्युचार्थे ब्रह्मचारिणमादित्यमीसयेत् ।
 ततस्तादुभावपि पूर्ववदुत्तरतोत्रेन्योन्यामिसुखौ तिष्ठेताम् । अथाचार्यः कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वाकमुपनयते
 काय ता परिददामि इति मंत्रं जपन्कुमारं प्रजापतये मनना समर्प्ये । युवामुवासा इत्यर्थचमुचरन्प्रदक्षिणं तमावर्त्ये । युवासु-
 वासा इत्यस्य कौशिको विद्यामित्रो यूपस्त्रिष्टुप् । पूर्वार्धचस्य कुमारश्चदक्षिणावर्तने उत्तरार्धचस्य पाणिभ्यां वटुहृदयालम्बने वि० ।
 युर्न युवासाः परिर्वीव आणत्स उ श्रेयोन्मथयति जार्यमानः । इत्यावर्त्ये खवशं कर्तुं वटुं मन्त्रवह्नीयात् । यथा—कुमारांसयोरु-

परि म्प्राणी गमयिता । तं धीरामः कून्य उन्नयन्ति म्वाध्योऽं मर्नसा देवयन्तः । इत्युत्तरमर्धचंद्रुचार्यं तद्दृश्यदंशं सकृत्पा-
णिभ्यां स्पृशेत् । ततः पूर्वमदाचार्यैः कुमारमात्मानमग्निचान्तरेणानीय प्रत्यगग्नेः स्वयमासित्वा स्वस्य दक्षिणतस्तमुपवेद्ययेत् । अथ
कुमारः परिसमूहनपर्युक्षणे कृत्वा । अग्रये समिधमित्यस्य हिरण्यगर्भोऽग्निस्त्रिष्टुप् । समिदाधानेवि० । अग्रये समिधमाहार्पं बृहते
जातवेदसे । तथा तमग्ने वर्षस्य समिधा ब्रह्मणा वर्षं स्वाहा । इत्यनेन मन्त्रेण समिधमाधाय अग्रयद्दं० इत्युद्देशत्यागी कृत्वा ।
ततोऽग्निं दक्षिणपाणिना स्पृश्या । तेजसा मा समनजिम । इति मन्त्रेण संवृतोष्ट्रद्वयमुत्समवाङ्निमृज्य पाणिं प्रक्षाल्य पुनरप्येवमेव
स्पृश्या तेनैव मन्त्रेण सुरमनमृज्य पुनश्च तथैव कृत्वा । ततस्त्रिष्टुप्प्रणतिद्युद्रां कृत्वा । मयिमेधाभिति पण्णां हिरण्यगर्भोऽग्निन्द्रः
मूर्यः पूर्वमयाणामासुरीगायत्रीछन्दः उत्तरमयाणामासुरीशुरिगायत्रीछन्दः । अश्रुपस्थानैविनिनियोगः । मयि मेधां मयि प्रजां
मयश्चित्तो दधातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयि मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु । मयि मेधां मयि सूर्यो मयि ब्रह्मो दधातु ।
यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् । यत्ते अग्ने वचस्तेनाहं वचस्वी भूयासम् । यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् ॥
इति पण्यत्ररत्रिसुपव्याय । मानस्तोक इत्यस्य कुत्सो रुद्रो जगती । विभृतिग्रहणेवि० । मा नस्तुलके तर्नये मानं आयौ मा नो
गोषु मानो जथेषु रीरिषः । शीरान्मानो रुद्र मामितो वर्षीर्हविर्धन्तुः सद्रुमिर्त्वा हवामहे ॥ इत्यनेन भस्मादाय यथाचारं ।
व्यायुपं जमदग्नेः ललाटे । कर्मण्यस्य व्यायुपं कण्ठे । अणस्त्यस्य व्यायुपं नाभौ । पदेवानां व्यायुपं दक्षिणोसे । तन्मे
अस्तु व्यायुपं वामोसे । सर्वमस्तु श्रवायुपं शिरसि । इति धृता [पुनः परिसमूहनपर्युक्षणे कृत्वा कृताड्जलिस्त्रिष्टुप् अञ्चसे

सत्य मे यज्ञोप च ते नमश्च । यत्ते न्यूनं तस्यै त उपयचेतिरिक्तं तस्यै ते नमः । अद्येनमः उच्छस्ति । श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम् । आपुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन ॥ इत्युपसाय ।] आचार्याभिमुखो भूत्वा दक्षिणं जानुं भूतले निधाय पाणिभ्यां यथासन्वदक्षिणं श्रोत्रे संस्पृश्य व्यहस्तपाणिर्भूत्वा आचार्यस्य सन्वदक्षिणपादौ जानुग्रभृति पादपर्यन्तं स्पृष्ट्वा अशुक्लान्शुक्लशर्माहं भो अग्निवादये इत्यभिवादनिकं नामोच्चारयन्शिरोवनतिपूर्वकमभिवाद्य । आचार्येण आयुष्मान्भव सौम्यदेवदत्त ३ इति प्रागुक्ताशीर्षादो विनयावनतो भूत्वा सावित्र्या उपदेशं याञ्छन् अधीहि भोः सावित्री भो अनुनू३हि इत्याचार्यं श्रत्युक्त्वा वामपाणिमुचानीकृत्य दक्षिणपाणिं न्यञ्चुशीकृत्य संधाय पाणिपृष्ठमशुलीथाहुष्टो च हृदीकृत्य कृतव्रताञ्जलिं दक्षिणाङ्के निक्षिप्य तत्पार्श्वत आसीत् । अथाचार्यस्तदञ्जलिं तत्परिधानीयवाससा आच्छाद्य स्वपाणिभ्यां तदञ्जलिं परिगृह्य प्रणव्याहृतिपूर्वकं सावित्री प्रथमं पादशः स्वयमुक्त्वा वाचयेत् ततोऽर्धचंशस्ततः सर्वायुम् । एवं ग्रहणाशक्तौ यथाशक्ति स्वयमुक्त्वा वाचयेत् । प्रणवस्य परब्रह्मऋषिः परमात्मादेवता देवीगायत्रीछन्दः न्याहृतिमन्त्रस्य प्रज्ञापतिः प्रज्ञापतिर्देवीवृहती गायत्र्या विद्याभिन्नः सवितागायत्री । उपनयनेवि० । ॐ भूर्भुवःसुः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । एवंत्रिः । श्रावेषामेत्यस्वाहाऋषिः सोमो देवता त्रिष्टुप्छन्दः मेखलाधारणेवि० । प्राप्तेषामां वृद्धतो मादयन्ति प्रबालेवा इरिण्णै वर्यवानाः । सोमस्त्वैव मीनवृत्सु भुक्षो निमीर्तको जार्गुर्विर्बह्मच्छाव ॥ इयं दुरुक्तात्परिराधमाना शर्म बरुथं पुनती न आगात् । प्राणापानाभ्यां नलमाभरन्ती धिया देवानां सुभगा मेखलेयम् ॥ इति मन्त्रं माणवकेन वाचयन् निःपरितीयम् । ऋत्स गोप्त्री तपसः परस्वी व्रती

रक्षः सहमाना अरातीः । सा नः समन्तमनुपरीहि धद्रया भर्तारस्ते मेखले मा रिषाम ॥ इति परिधीतां मेखलामनुमथयित्वा ।
 प्राणानां ग्रन्थिरसि मा विसंसीः । इति मंत्रं वाचयन् नाभिप्रदेशे ग्रन्थित्रयं कुर्यात् । ततो वटुः सरहस्याङ्गसहितवेदत्रयेणाहुतो-
 हभिति भावयेत् । ततो माणवकाय तूर्णीं दण्डं दद्यात् । माणवकस्तु दण्डं गृहीत्वा—अदान्तं दमयित्वा मां मार्गे संस्थापयन्व-
 यम् । दण्डः करे स्थितो यस्मात्स्माद्रक्ष यतो भयम् । इति मन्त्रार्थविमर्शपूर्वकं मन्त्रमुच्चारयेत् । तत आचार्यः कुमारस्य
 कर्तव्यमाचारमादिशेत् । तत्रायं क्रमः—इदानीं ब्रह्मचार्यसि । एतत्प्रवृत्ति मूत्रोत्सर्जनादौ शुद्धयर्गमाचमनं कुरु । संध्योपास-
 नादि विहितं कर्म कुरु । दिवा त्रिंशो मा कुरु । आचार्यभूतासदनुज्ञया मन्त्रराशिमधीन्व । सायं प्रातर्भिक्षस्य । सायंप्रातः समि-
 धमाथेहि । द्वादशवर्षाणि वेदप्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्यं कुरु । इति निर्दिश्य । ततः खिष्टकृदादि होमशेषं समाप्याग्निमा मेधाजननाद-
 भिरद्यन् तत्रैव सायंप्रातःसमिद्धोमं कुर्यात् । ततो ब्रह्मचारी अनुग्रहचनीयहोमार्थं ब्राह्मणभोजनार्थं च तण्डुलभिक्षां याचेत् ।
 तत्रायं क्रमः—भिक्षापात्रमादाय प्रथमं मातरं भवती भिक्षां ददातु । ततः पितरं भवान्भिक्षां ददातु । इति मन्त्रमुत्तरत्वेवं मातृ-
 प्यसारं स्वभगिनीमन्यानपि वान्धवांधात्रत्याख्यायिनो याचयित्वा तथाचित्द्रव्यमाचार्याय निवेद्य । माध्याह्निकसंध्यां विधिवद्दु-
 पास्य गुरुसंनिधावैवाचपलस्तिष्ठन्नहःशेषं मौनीभवन्तीत्वा चन्द्रितसायंसंध्योऽधेरन्तिकसमागत्यासीनः प्राणानायम्य सायं समिद्धा-

पाठा—१ प्रयोगारंभे वृषद्वानि मद्य उक्तः । स्वस्तिव इत्यस्य स्वस्त्वायेको विधेदेवास्तिष्टुए । इण्डदमेवि० । स्वन्निना सिमीतामुञ्चिना मां स्तुलि इत्ये-
 दिन्विरतुर्गणः । स्तुलि पुरां असुरो दद्यातु नः स्तुनि धार्यापृथिवी मुवेतुनां ॥ इति ।

धानं करिष्य इति संकल्प्य तस्मिन्नग्नौ परिगमूहनपर्युक्षणे कृत्वा प्राणुक्तत्सभिधमाधाय त्रिभुजस्रमवमृज्य प्राणुक्तपम्पत्रप्रि-
मुपन्याय माननोक्त इत्यादिना भस्मादाय पूर्णवचत्सानेणु धृत्वा पुनः परिसमूहनपर्युक्षणे कृत्वा ओचम इत्यादिनोपतिष्ठेत् ॥

अनुप्रवचनीयहोमः । अथ स्वासीनः पुनः प्राणानाम्य उपनयनाङ्गभूतमनुप्रवचनीयहोमं करिष्ये इति संकल्प्य । अथ-
करिष्यमाणेऽनुप्रवचनीयहोमे देवतापरिग्रहार्थन्नानाधानं करिष्ये । अस्मिन्ननाहितेप्रावित्वाधाधारावाज्येनेत्यन्तमुक्त्वा । सदसस्पति
गवितारं ऋषीन् एताः प्रथानदेवताश्चन्द्रव्येण श्रेयेणाग्निशिष्टकृतमित्यादि सद्यो यस्य इत्यन्तमुक्त्वा शूर्शुवःसःस्वाहेति समिद्भ्यम-
प्राग्भाषाय परिसमूहनादिप्रणीताप्रणयनान्तं कृत्वा मिथाद्रव्यं चतुरशतुरो मृष्टींस्त्वृष्णीं देवतात्रयस्य विप्रभोजनस्य च पर्याप्तं नि-
रूप्य श्रोत्रचारुह्य त्रिःकलीकृत्य प्रधाल्य श्रपयित्वा शृतः स्थालीपाक इत्याचार्याय निवेदेयेत् । वटोरेवं करणाशक्तौ तद्गन्धुना-
न्वेन वा कारयेत् । एवमाचार्यो ब्रह्मचारिणा निवेदितस्तेन पाणिना स्पृष्टः सन्नाधारान्तं कर्म कृत्वाऽवदानधर्मेणावदाय । सदस-
स्पतिमित्यस्य मेधातिथिः सदसस्पतिर्गोपत्री । अनुप्रवचनीयप्रधानं । सदसस्पतिमहुतं श्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सृनि मेधामे-
यासिपुं न्याहा । सदमस्पतय इदं० । तत्सवितुरित्यस्य विधामिधः सविता गायत्री । तत्सवितुर्वरेण्यं० । सवित्रइदं० । ऋषिभ्यः-
न्याहा ऋषिभ्यइदं० इति यथाक्रमं कृत्वा शिष्टकृदादिहोमश्रेयं समाप्य तदत्रशिष्टानेन त्र्यवरान्त्राल्लणान्भोजयित्वा तैर्वेदसमाप्तिं
धाचयीत् । ततो ब्रह्मचारी अधारालक्षणमन्त्रं भुरत्त्वाधः शयीत् । एवं मेधाजननपर्यन्तं गुरुं प्रसादयन्वर्तेत् । एष प्रयोगः स्रस्रकाल-
कृतपूर्वसंस्कारसंस्कृतविषयः । असंस्कृतविषयस्तन्व्यते ॥

गर्भोधानाद्यतीतसंस्कारप्रायश्चित्तम् ॥ उपनयनात्पूर्वदिवसे षडुनासह मङ्गललातः प्राणानायम्य तिथ्यादिसंकीर्त्य ममकु-
 मारस्य गर्भोधानपुंसवनतीमन्त्रविष्णुत्रिलिजितकर्मनामकरणनिष्क्रमणाद्यप्राशनचौलकर्मन्तानां नवसंस्काराणां कालातिपत्तिदोष-
 प्रापश्चित्तारा श्रीप० प्रायश्चित्तोपक्रमं करिष्ये इति संकल्प्य उपलेपनाद्याख्यं संस्कृत्याधारान्तं कृत्वा अतीतकर्मसंख्यया भूर्भुवः स्वः स्या-
 हेति मन्त्रेणाग्याहुतीर्हुता श्वेदकृदादिदोषदोषं समाप्य चौलव्यतिरिक्तानां कर्मणां प्रमादादकृतानां प्रत्येकं षाडकृच्छ्रं चौलस्यार्ध-
 कृच्छ्रं, बुद्धिपूर्वकारणे तु चौलव्यतिरिक्तानां प्रत्येकमर्धकृच्छ्रं चौलस्यैककृच्छ्रं षडुना कारयेत् । अशक्तौ तु प्रत्याज्ञायत्वेनोक्त-
 गोदान-गृहसविलहोम-दद्यात्सहस्रगायत्रीजप-द्वादशब्राह्मणभोजनादिव्यन्यतमद्रायश्चित्तं कारयित्वा अतीतानि जातकर्मादीनि कृत्वा
 पूर्वोक्तप्रकारेणोपनयनसम्भ्रं समाचरेत् । उपनयनकर्मणासह चौलकरणपक्षे पूर्वेषुः संस्कारद्वयं संकीर्त्य युगपत्स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञ-
 नान्दीश्राद्धादीनि कृत्वा परेषुर्षद्वल्लानादि व्रीक्षादिपात्रचतुष्टयदानान्तं पूर्वोक्तचौलप्रयोगं कृत्वा पुनस्तिथ्यादिकं संकीर्त्य
 उपनयनसंस्कृत्याद्यनुप्रवचनीयदोमान्तं सर्वं कुर्यात् ॥ इति वृत्तिसिद्धीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे उपनयनप्रयोगः ॥

नय मेधाजननम् ॥ लक्ष्मीवृत्तिसिंहभजनं मेधाजननं जनेषु संवननम् । वर्धनयपुनर्भवनं निर्भङ्गदुरितप्रसङ्गनिर्दहनम् ॥
 अथ मेधाजननविधिरभिधीयते । तत्र तावत्कारणमुक्तं संग्रहे—‘वेदग्रहणमार्थयुक्तमेधा तु जायते । येन तन्मेधाजननं
 कर्मोपदिशति व्ययम्’ इति ॥ मेधास्वरूपमादाश्रयलायनाचार्यः—‘या सावित्री जगद्धात्री सैत्र मेधास्वरूपिणी । मेधाप्रसि-
 द्धे पृग्णा प्रियासिद्धिमसीजता’ इति । तत्र कारिका—‘अग्नेयी दक्षिणा प्रत्यग्दक्षिणा निन्दिता दिवः । अनिन्दितायापन्गम्यं

पलाशं शाखयञ्जितम् ॥ तदभावे सद्यासं वा कुशस्तम्भमथापि वा । त्रिःप्रदक्षिणमुक्षन्तमम्भः कुम्भेन तं बडुम् ॥ आचार्यो वा-
चयेन्मथं सुश्रवः सुश्रवा इति । तत्रैव मेरुलादीनि व्युदस्थान्यानि धारयेत्' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'अनिन्दितायां दिश्येकमूलं
पलाशं कुशस्तम्भं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिःपरिचिन्तं वाचयति—सुश्रवः सुश्रवा असि यथा तं सुश्रवः सुश्रवा अ-
सेवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा तं देवानां यज्ञस्य निधिपोसेवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूवासयम्' इति । अस्मार्थः—
इदं मेधाजननं तिस्रो दिशो निन्दिताः दक्षिणा प्राग्दक्षिणा प्रत्यग्दक्षिणेति । अन्याः सर्वा अनिन्दिताः । तस्यां दिश्येकमूलं
पलाशं । कुशस्तम्भं वा पलाशाभावे । प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिःपरिचिन्तं ब्रह्मचारिणं वाचयति—सुश्रव इति मन्त्रम् । एकमूल-
मेकशायमित्यर्थः । पुनः पलाशग्रहणपनेकमूलस्याप्युपलक्षणम् । तस्याचभावे कुशस्तम्भं परिचिञ्चेदिति ॥ अत्राचार्यः स्थितिरूप-
णाह—'कुर्यात्त्रिमेरुलां वेदिं सर्वतो द्वादशाहुलाम् । शुचौ प्रागुत्तरे भागे तस्यां मेधां समर्चयेत् ॥ पलाशशाखां तन्मध्ये प-
त्राङ्कुरसमन्वित्वाम् । आद्रं वाप्य कुशस्तम्भं समूलं स्थापयेद्गुरुः ॥ मेधामावाह्य मतिमान्मेधायै नम इत्यथ । गन्धपुष्पादतैः सम्यग्भूपदी-
पादिभिः पुरा ॥ इष्ट्या निवेदेदेदन्नं सकृन्मिथं संयावकम् । समोदकं निवेद्यान्नं पुनश्चाभ्यर्च्य पूर्ववत् ॥ प्रणम्य तस्यै मेधायै त्रती-
निःसारयेज्जलम् । उचरन्त्युश्रगोमन्त्रं जलं गृह्य प्रदक्षिणम् । संश्राव्यतां नमस्कृत्य तथा कुर्यात्पुनः पुनः ॥ एवं त्रिवारसावर्त्य
दण्डाजिनकम्ण्डलत्र । वेधां निक्षिप्य च खाला वाससी च विनिक्षिपेत् ॥ मेखलां चोपवीतं च धृतान्यानि विनिक्षिपेत् । वाससी

ते मृगुरो मेधाजननकर्मणि ॥ दद्यात्तावत्प्रभृत्येन कौपीनेन श्रवतेयेत् । पुण्याहवाचनं कृत्वा ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥ तमाव-
 हति ना मेधा मेधाजननकर्मणः । तत्कर्तव्यं प्रथमेन व्रतस्य च समाप्तये' इति ॥ अत्र भगवान्—'स्ववासापेक्षयाश्रेयो दिशं
 यास्यां च नैर्कृतिम् । वर्जयित्वा दिशो निन्द्यास्तिस्रोऽन्वसां दिशि स्थितम् ॥ पलाशं प्राप्य तत्रास्य मेधाजननमाचरेत् । तत्रैक-
 मूलमित्येव पलाशस्य विशेषणम् ॥ मूलप्रभृत्येनोद्भूतशालाभेदसमन्वितम् । सर्वथा यस्यकस्यापि पलाशस्य लसंभवे ॥ कुशस्तम्ब-
 मृयागम्य तं दुग्ममितराणि च । प्रदक्षिणं त्रिःपरितः सिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणम् । वाचयेन्मन्त्रमाचार्यः सुश्रवः सुश्रवा असि ॥ इ-
 त्तरमादिकं भूयागमन्तमवधानतः । त्रित्तिप्रदक्षिणं मन्त्रमप्यभ्यावर्त्य वाचयेत् ॥ ततः पूर्वपुतं वस्त्रमेतल्लाद्यरिलं बहुः । पलाशमूले
 संन्यन्यनमान्यन्यानि धारयेत् ॥ गृहान्प्रतीयाहुर्नद्यैः समस्तीर्वन्युभिः सह । पथि स्वस्त्यपनाग्नान्देयुर्वान्धवाः सह ॥ अग्रतोऽस्य
 नयेयुमे वारिधारं च संतताम् । ततः गन्मद्गर्लदीपैः पूर्णकुम्भादिभिर्भुतः । प्रापयेद्गृहमाचार्यः पुण्याहं वाचयेद्विजैः' इति ॥

अथैतन्मन्त्रार्थः । सुश्रवः सुश्रवा असीति—मो सुश्रवः पलाश, तं सुश्रवा असि शोभनस्य ब्रह्मवादस्य श्रोताऽसि । तं यथा
 सुश्रवा इति एवं मां मीश्रतं शोभनस्य ब्रह्मवादस्य श्रोतारं सुकीर्तिं वा कुरु । यथा तं देवानां संवन्धिनो यज्ञस्य निधिपोऽसि
 यन्मन्त्रियैः पालकोमि एतमहं मनुष्याणां संगन्धिनो वेदस्य निधिपो भूयानम् इति ॥

अथ मेधाजननप्रयोगः ॥ प्राशुक्लमेण चरितत्रवस्य ब्रह्मचारिणो मेधासिद्धयै आचार्यधतुर्धदिवसे मेधाजननं कर्म कु-
 र्यात् । तत्रायं क्रमः—प्रत्यगाप्यव्योदप्राशुदग्पूर्गेन्यतमस्त्रांदिशि शारगनजितं पलाशं तदभागे मृगारं वा तदभागे दुग्स्तम्बं

वा तदभावे न्यगृहस्येदानीमगौ सर्वतो द्वादशदुलं त्रिमेखलां वेदिं कृत्वा तस्यां पलाशाङ्कुरसमन्वितामाद्रौ पलाशशाखां समूला-
 र्द्रुशुभ्रमन्त्रं वा प्रतिष्ठाप्य त्रनचारिणान्चार्यः संकल्पपूर्वकं पूजां कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—तिथ्यादिकं संकीर्त्य मम कुमारस्यो-
 पनयनत्रयमातिवेदग्रहणसामर्थ्यलक्षणमेयासिद्धिद्वारा श्रीप० मेधापरनामकसावित्रीपूजां करिष्ये इति संकल्प्य तत्र मेधायिनम
 इति नामभ्रंशेणावाहनाधुपचारान्कृत्वा यावत्सुकुमोदकमिश्रमन्त्रं निवेद्य पुनश्च पूर्ववद्भ्यर्च्य ब्रह्मचारिणा प्रणमय्य एवं शुद्धजल-
 पात्रोदकेन—सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अत्येवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधि-
 पोखवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम्' इति मन्त्रं वाचयन्बहुना प्रदक्षिणं कुर्वता जलसेचनं कारयित्वा प्रणमय्य एवंपुन-
 र्द्विचरं कारयेत् । ततो ब्रह्मचारी स्नात्वा नवान्यज्ञोपवीतानिनेखलादण्डान्पूर्ववत्समञ्चं धृत्या पुराणानि वेधां विसृज्य पूर्वधृत-
 वाससी गुरवेदत्त्वाधिबिस्वस्तिवाचनंकृत्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे मेधाजननम् ॥

अथ पुनरुपनयनम् ॥ अंहःसंहतिहननं पुनरुपनयनं परेऽनुमन्यन्ते ! लक्ष्मीनृसिंहमननं मन्येऽहं हन्त नित्यमान-
 न्द्रम् ॥ अथ पुनरुपनयनविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—'वेदान्तरमधौलैव ऋग्वेदं वेत्वधीयते । उपनीतिरियं तेषामलं-
 करणवर्जिता ॥ तदेतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तमिदं भवेत् । कृताकृतं च वपनं मेधाजननमेव च ॥ मेधाजननसद्भावे त्रतचर्या
 भवेदिह । अनुप्रवचनीयश्च तद्रभावे इयं न च ॥ परिदानं न कार्यं स्वाश्रिमिचानन्तरं त्विदम् । पूर्वस्या वाचयेत्स्थाने तत्सवितु-
 र्गुणीमदे ॥ म्निद्येनामं द्विवारावाचाचार्यापात्मस्तुत्ये । भणितोऽत्र विद्येपोऽयं समानभित्तव्रवेत्' इति ॥ इदमत्र श्रुत्यम्—'अ-

उपेतपूर्वस्वाधोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केनापनं मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्दृणीमह इति सावित्रीम्' इति । अ-
 स्वार्थः—एतदुपनयनविधानमनुपेतपूर्वस्य । उत्तरविषयवेदमारभ्यते । अथानन्तरमुपेतपूर्वस्य विशेषं ब्रह्मणः । कृताकृतमिति
 वर्तते । परिदानमनुक्तमिति । न भरतीत्यर्थः । कालयोदगयनादिनिरुक्तः । पूर्वस्थाः सावित्र्याः स्थाने एनां सावित्रीं प्रयु-
 ज्जीव । प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्तां एवं कुर्यादिति । अथोपेतपूर्वस्येत्यत्र हरदचक्षु—'अथानन्तरं वेदान्तरं उपेतपूर्वो य
 इमं वेदमध्येतुमिच्छति तस्योपनयने विदोषो ब्रह्मणे' एवं द्युवनेतज्ज्ञापयति तेन प्रकारेण प्रतिवेदमुपनयनं कर्तव्यमिति । अन्येतु
 मकृच्छतमुपनयनं सर्ववेदार्थमिति मन्यन्ते । तथाहापस्तम्बः—'सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम्' इति ॥
 यत्राचार्यः न्युतिरूपेणाह—'अर्च्युणां मामगानामृचमध्येतुमिच्छताम् । क्रिया स्यात्परिदानान्ता दीक्षादि न विधीयते ॥ त्र-
 द्वादनं च मेधागी दीक्षा च न विधीयते । ऋचमध्येतुक्रामानां दीक्षामिच्छन्ति केचन ॥ कृता क्रियास्तु दानान्ता द्विजानामन्य-
 वेदिनाम् । ब्रह्मौदननंतं न स्यात्सावित्र्याः स्थान इष्यते ॥ पुनर्मार्जनसावित्री ऋपिस्थाने व्रतामिधा । उत्तरायणकालादिनियतिर्न
 विधीयते ॥ निष्ठत्यर्थोपनयने चालंकारश्च सुनत' इति ॥ यदाह भगवान्—'यो वेदान्तरमध्येतुं तत्सूत्रविधिना ततः । कृतो-
 पनयनोऽपीत्य तं वेदं गच्छं द्विजः ॥ द्वितीयमिमसृवेदमध्येतुमिवाञ्छया । एतद्द्रव्योक्तविधिना पुनर्युपनीयते ॥ केशानां
 रपनं तस्य न क्रियेत क्रियेत वा । मेधाजननकर्माणि विशेषं च कृताकृतम् । कर्तव्यपक्षाश्रयणे मेधाजननकर्मणः । ब्रह्मौदनस्य हो-

मस्य निराशादिवृतं तथा । कस्य ब्रह्मादिमन्त्रेण परिदानं च नेष्यते । तयोद्गयनादिश्च कालो नापेक्ष्यतेऽथ तु ॥ तत्सवितुर्धृषणी-
महे ययमित्थेनमादिका । अग्न्यावित्री परिग्राह्या यद्यदन्यत्समीरितम् ॥ अन्योपनयने तत्तदलंकारविवर्जितम् । इहापि सर्वं कुर्वीते-
त्युपनीतः पुनर्भवेत्' इति ॥ ॐ ॥ अथ पुनरुपनयनस्य विभित्तान्तराग्युच्यन्ते पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे—'अजिनं मेखला
दण्डो भैक्षचर्या जतानि च । निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि' इति । आह मनुः—'अज्ञानात्प्राप्त्य विष्मृतं सुरासंसृ-
ष्टमेव च । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः' इति । विष्णुरपि—'विश्राहग्रामकुण्डगोमांसयक्षणेपु सर्वेष्वेपु द्विजा-
तीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यात्' इति । नातातपस्तु—'लघुनं गृह्णन् जग्न्वा पलाण्डं च तथा शुनाम् । उष्ट्रमागुपके-
भाश्वराममीश्वीरभोजनात् ॥ उपानयं पुनः कुर्यात्तत्रच्छ्रं चरेत्पुनः' इति । यमोपि—'श्वसुरो मद्यपाने च कृते गोमयक्षणेऽपि
या । तप्तच्छप्ररिक्तियो मौड्रीहोमेन शुष्यति' इति । अन्यथ—'चण्डालाश्च द्विजो शुक्ला सम्यक्त्वान्द्रायणं चरेत् । बुद्धिपूर्वं तु
कृशान्दं पुनःसंस्कारमर्हति' इति । संग्रहे—'जीवन्यादि समागच्छेद्दूतकुन्मे निमज्ज्य च । उद्धृत्य स्नापयित्वास्य ज्ञातकर्मोदि
कारयेत्' इति । स्मृतित्थिन्द्रिकायां बोधायनस्तु—'सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रालथा प्रत्यन्तवासिनः । अद्भुतकलिङ्गोश्च गत्वा सं-
स्कारमर्हति' ॥—प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः । 'प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्नात्' इत्यभिधानात् । हिमवत्कौशिकां चिन्ध्यं पारं पञ्चस्य पश्चि-
मम् । तीर्थयात्रांविना गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति' इति । आदित्यपुराणेपि—'सौराष्ट्रतिन्धुसौवीरानाबन्त्सं दक्षिणापथम् । एता-
न्देगान्द्विजो गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति ॥ विष्णुत्रयमशुष्यार्थं प्राजापत्यं समाचरेत् । पञ्चगव्यं च कुर्यात् स्नात्वा शीला शुचिर्भवेत्'

इति । एतत्प्रजापत्यं चरित्वा पथात्पञ्चगव्येन स्नानं कृत्वा पञ्चगव्यं प्राश्य शुद्धो भवतीति । एतत्पुनःसंस्कारात्प्रागेव कर्तव्यम् । 'प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यात्' इति विष्णुवचनात् ॥ तथा विशेषमाह कश्यपः—'चीर्णप्रायश्चित्ताः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्रामपथानां शुद्धो न श्रूयते तस्मिन्देशेऽपि प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमालीर्यं प्राक्प्रणीतेन विधिना पुनःसंस्कारमर्हन्ति' इति । पराशरस्तु—'अजिनं मेखलां दण्डो भेधचर्यत्रतानि च । निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि' इत्याह । अत्राजिनादिवह्नयनमपि निवर्तते । तदाह विष्णुः—'सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते शूयःसंस्कारं कुर्याद्ब्रह्मण्डमेखलाभेधचर्यत्रतानि पुनःसंस्कारकर्मणि वर्जनीयानि त्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि महानाश्यादीनि वा इति ॥ इति श्रीत्रिसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे पुनरुपनयनम् ॥

अथ ब्रह्मचारिधर्माः ॥ स ब्रह्मचारिधर्मः स खलु भवेदेव गृह्येषु गण्यतरः । स तु यत्तिपत्तिषु वरेण्यो यो भवति नृसिंह भवति वट्टमक्तिः ॥ अथ ब्रह्मचारिधर्मा निरूप्यन्ते । तत्र मनुः—'उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छ्रीचमादितः । आचारमधिकां च संव्योपासनमेव च' इति । यमस्तु—'मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः । कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥ अप्रीन्यनं भेधचर्यमथःशर्यां गुरोर्हितम् । आसनान्तर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः' इति ॥ अत्रोपाकरणपर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञः कर्तव्य इत्याह कारिका—'उपाकरणपर्यन्तं साधिव्या ब्रह्मयज्ञकम्' इति ॥ आश्रमालयनाचार्यस्तु—'अज्ञानाम्यजनश्रीद्रगन्धपुष्पाद्यतान्त्रती । वर्जयेत्पादुकच्छत्रयानोष्णीपरथादिकान् ॥ न शयीतान्त्रिक्षे तु नाशुची न

पैःमह । नचासीत् न नग्रथ नालीकं विभृयाद्वती ॥-नालीकं नारिकेलकण्डलुम् । मनसापि नचोद्धृष्ट्या सुरोराज्ञा कथं-
नन । गुरुबहुकृपस्त्रीषु तत्पुत्रादिषु सर्वदा ॥ प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा चरेत् प्रथमाश्रमी । वेदोदितव्रतादन्यान्व्रतान्सर्वान्न संचरेत् ॥
न स्त्र्यात्सर्वनीषीषु न सुड्डीयादितस्ततः । भीडमाहस्य सुड्डीयात्सायं प्रातर्गुरी वसन् । तदाज्ञया त्रिपवणं स्थापीत च सदा
शुचिः ॥ त्रती नोपवसेज्जातु पित्रोः संसितयोर्ऋते । देवर्षिपितृपूर्वां च कुर्याद्वा गुर्वसुज्ञया ॥ अच्छिन्नान्धारयेचित्यं दण्डाजि-
नरुमण्डलम् । यत्रमृत्रयविद्रे च मेखलां च गुरी वसन् ॥ छिन्नैन्वेतेषु संगृह्य नवान्यन्यानि च द्विजः । विधिना सुप्रशस्तेष्वौ
छिन्नान्येषु विनिश्चिपेत् ॥ छिन्नैन्वेतेषु दुष्टेषु ग्राहूनान्याधारणाच्चजेत् । त्यागात्प्राग्निधृथादन्यत्रायश्चित्तीयते त्यजन् ॥-ग्राहूना-
न्याधारणादिति अन्येषां नवानां आधारणादिति ज्ञेयम् ॥ त्वत्सैवांधरतामेषां दिनमात्रं द्विजन्मनाम् । कृच्छ्रेण तेषां शुद्धिः स्था-
प्रान्यथा ग्राम्यचारिणाम्' इति ॥ अत्र विज्ञेयमाह भरद्वाजः—'कृष्णसारङ्गत्रलानामजिनं क्रमशः स्मृतम् । विप्रक्षत्रियवैश्यानां
ऋतूनां धारणाश्च च ॥ स्वस्वोपवीतमानेन कृत्वा स्वस्वोक्तकर्मणि । उपवीतं यथाज्ञोभसुपवीतेन धारयेत् ॥ निर्लोकं प्राक्तनं दृष्टं
प्राणिभिर्मूर्षिकादिभिः । उपयुक्तं धृतं दग्धमचार्यमजिनं स्मृतम् ॥ यज्ञोपवीतं संधार्यमजिनेन सहानिश्चम् । विनाजिनं न संधार्य
जानता ब्रह्मचारिणा' इति । आश्रयायनाचार्यस्तु—'प्रमादाद्वायवा स्वमे विसर्गे रेतसो द्विजः । त्रती शुद्ध्यति कृच्छ्रेण त्रिरात्रो-
पौषणेन वा ॥ स्पृच्छया त्यजतो रेतो मीथुनं वा प्रकुर्वतः । ग्राजापत्येन चीर्णेन जपेन च शुचिर्भवेत् ॥ युवत्वा तु मृतकाद्यन्नं
मत्स्या विप्रमृपहं जपेत् । अमत्या तु दिने जग्ध्या तदा गर्धान्पुरोदितान् ॥ न द्रावमृतके स्वातां मातापित्रोर्युतेर्ऋते । व्रतिनद्योत्स-

वालोकः श्राद्धाश्रं च न शस्यते ॥ न भङ्गयेष साम्बूलमथ मीधुनमेव च । वर्जयेच्छुनं लाजान्मापापूपादिकान्बली ॥ चरित्वा चतुरो
 वेदाग्नीन्द्रादेरुमथापि वा ॥ तर्पयेद्दक्षिणाभिस्तु गुरुं भक्त्या विचक्षणः । अन्नं पित्रादिवन्पुत्र्यः समाह्वयाथवा परात् ॥ राजभ्यो
 वा गुरुं मम्यक्तोपेत्याधत्ते व्रती ।—व्रतान्तरे संस्थितयोः पित्रोः कुर्याच्चदीरितः । आसमाप्य क्रियाः सर्वाः शिरः संवत्सरा-
 वधि । तयोः पितृत्वे संग्रासे पथादेय समापयेत् ॥ तद्व्रतं व्रतवान्विप्रो विधिवद्गुरुचोदितः ॥ गुर्वाज्ञा व्रतिभिः कार्यो पूजामक्ति-
 पुरस्कृतैः' इति ॥ याज्ञवल्क्योपि—'मधुमांसाञ्जनोच्छिद्यशुक्लश्रीघ्राणहिसनम् । दर्पणालोकनाश्शीलपरिवादान्विवर्जयेत्' ॥ मनु-
 रपि—'वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धमाल्यारमद्वियः । शुक्लानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिसनम् ॥ अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षणोरुपान-
 च्छत्रधारणम् । फामं फ्रीधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् । घृतं च जलवाद्ं च परिवाद्ं तथादृतम् ॥ स्त्रीणां च प्रेक्षणाल-
 म्ममुपधानं परस्य च । एरुः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित्' इति ॥ यमः—'खट्वासनं च शयनं वर्जयेद्वन्तथावनम् ।
 श्यंपदेरुः कुशेपेय न रेतः स्कन्दयेत्कचित्' ॥ कौर्मै—'नादन्नं चैव वीक्षेत नाचरेद्वन्तथावनम् । गुरुच्छिष्टं भेषजार्णं प्रयुजीत
 न कामनाः । एतन्न व्याधिमामदित्यं वेदितव्यं नचान्यथा' इति ॥ ॐ ॥ वैद्योपदिष्टं मधुमांसादिकं तु गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा
 प्राधीयात् । तथाच वसिष्ठः—'चरेद्याधी यथाकामं गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा भेषजार्णं सर्वं प्राधीयादि'ति । व्याधिमत्ता न भवती-
 त्पर्यः । तथाच बृहस्पतिः—'अष्टौ तान्यव्रतमानि ध्यापो मूलं घृतं पयः । द्विवित्राक्षणकाम्या च गुरोर्वचनमौपथम्' ॥ उच्छिष्टं
 गुरुत्वन्यतिरिक्तस्य वर्ज्यम् । तथाह वसिष्ठः—'उच्छिष्टमगुरोरोभोज्यम्' इति । अगुरोरोभोज्यमित्यनेन गुरोरुच्छिष्टं भोज्यमिति नू-

वित्तम् ॥ आपस्रम्वस्तु—‘मितुज्यंष्ट्रातुशोच्छिष्टं भोज्यम्’ इति । गुरुपुत्राद्युच्छिष्टं न भोक्तव्यम् । तदाह मनुः—‘उन्मर्दनं तु गान्तराणां स्नापनोच्छिष्टभोजने । न कुर्याद्गुरुषु तस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ अभ्यङ्गनं स्नापनं च गार्वोत्सादनमेव च । गुरुपत्न्या न कार्याणि केजानां च प्रसाधनम्’ इति ॥ ॐ ॥ मातापित्रोर्विपत्तावपि ब्रह्मचारिणः दावाशौचं नेत्याह स्पृतिचन्द्रिकायां मंत्रतः—‘मातृपुरीं विपन्ने तु ब्रह्मचार्यपि यः सुतः । सत्रतथापि कुर्वति अग्निपिण्डोदकक्रियाय् ॥ तेनाशौचं न कर्तव्यं संध्या चैव न तुम्भति । अग्निराद्यं च कर्तव्यं सार्यत्रातथ नित्यम्’ इति । फाल्गुनोपि—‘न लजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं कश्चित्’ इति ॥ ॐ ॥ अथ मिधाचरणम् ॥ तत्र व्यासः—‘ब्राह्मणश्चित्रियविश्वधरेयुर्भैक्षमन्वहम् । सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा ॥—सावर्णिकमापद्रिपयम् । अतएव भविव्यत्युराणे दर्शितम्—‘चतुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमलामे कुरुनन्दन’ इति ॥ ॐ ॥ आपद्यपि न शत्रुपकानं शब्धियात् । तदाहान्निराः—‘आममेवाददीतास्सादृष्टानेकरात्रकम् । आमं पूयति संस्कारे धर्मं तेभ्यः प्रयच्छताम् ॥ तन्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिरोऽन्नवीत्’ इति । एतदप्यापद्रिपयम् ॥ ॐ ॥ शूद्रान्नोपजीवने दोषमाह पराशरः—‘यस्तु त्रे-दमर्षोपानः शूद्रान्नमृपजीवति । शूद्रो वेदफलं याति शूद्रतं तोऽधिगच्छति’ इति । अन्यत्र—‘शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि । निरालम्बो वेदवेदी धर्मज्ञोऽप्य षडङ्गवित् ॥ चतुर्वर्ण्यपि यो विप्रः स श्रेतो जायते नरः’ इति ॥ ॐ ॥ अनापद्यपि सजाती-येभ्यः प्रशस्य एव भैक्षमाहरेत् । तदाह मनुः—‘वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मणि । ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहिभ्यः प्र-योऽन्वहम्’ इति । उक्तेषु फेषुचिदपवादमाह सएव—‘गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलवन्धुषु । अलाभे लन्यगेहानां पूर्वं

पूरं परियथेत् ॥ नरं यापि चरेद्भ्रामं पूरंक्तानागतसंभवे । नियम्य प्रयतो वाचमभिधत्तांस्तु वर्जयेत् ॥ तच्च भैक्षं भोजनपर्या-
 त्तमेव कर्तव्यम् । तदाह यमः—‘आहारमात्रादधिकं न कचिद्भ्रंशमाहरेत् । युज्यते स्तेयद्रोषेण कामतोऽपि कृत्वाहरन् ॥ उद-
 रुग्मं गुमनगो गोशठन्मृचिकाकुशान् । आहरेद्यानदर्यानि भैक्षं चाहरहथरेत्’ इति ॥ ॐ ॥ निषिद्धभैक्षमाहात्रिः—‘हृत्तदचा
 तु या मिशा रुग्णं व्यञ्जनाति च । सुरता तशुचिर्ता यान्ति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ माधूकरीयमादाय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 न याति नरकं पोरं भोक्ता भुञ्जति क्लिब्यम् ॥ तस्मान्नोपहरेद्भैक्षमतिरिक्तं कदाचन’ इति ॥ स्मृतिसंग्रहे—‘ब्रह्मचारी तु
 भैक्षान्भुञ्जिष्टं न समाचरेत् । अशक्नो निरुनेन्द्रमामप्यु वापि प्रवेशयेत् ॥ आहृतं भैक्षं गुरवे निवेद्य सुधीत । तथाच
 गौतमः—‘निनेप गुरवे मिधां भुञ्जीतासंनिधी गुरोः । तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिस्य इति चान्वहम् ॥ यान्नवलक्योपि—‘कृता-
 विकार्यो भुञ्जीत चाग्यतो गुर्यनुज्ञया । आपोशनक्रियापूर्वं संरुत्यान्नमकुत्सयन्’ ॥ ॐ ॥ संस्काराश्च हारीतेन दर्शिताः—
 ‘भैक्षमेव हि पर्येकिकृतमादित्यदर्शितं गुरो निधेदितमनुज्ञावमृतसंमितं ग्राहुर्यदश्राति ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोति’ इति ॥ ॐ ॥
 षरुक्तनिषेधमाह मनुः—‘भैक्षेण वतयेन्नित्यं नैकावाशी भवेद्ब्रती । भैक्षेण व्रतितो वृत्तिरुपवाससमा स्युता ॥ व्रते वा देवदेवत्ये
 पित्र्ये कर्मण्यमधयन् । काममन्यार्थितोऽश्रीयाद्भ्रतस्य न लुप्यते’ ॥ अकरणे प्रत्यवायमाह मनुः—‘अकृत्वा भैक्षचरणमसामिध्य
 च पापकम् । अन्तर्तुरः सप्तरात्रमन्कीर्णिव्रतं चरेत्’ इति ॥ इति भिक्षाचरणविचारः ॥

जयाभिकार्यम् । तत्र कारिका—‘अभिकार्यं च मिशायाः प्रागूचं वा वदिष्यते । पर्यहृतोक्षणे स्यातामादावन्ते च क-

र्भणः' ॥ यनुरपि—'दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायति । सार्यं प्रातश्च जुहुयात्तानाभिरग्निमवन्द्दितः' । विहायसि अन्तरिक्षे ॥३॥ समिदाहरणमाह वैजवापः—'पुरास्तम्बाम्नागुदीचीं दिशं गत्वा अहिंसन्धारण्यान्समिधमाहरेदार्द्रमन्त्राद्यक्रामः शुष्कां ब्रह्मवर्चसक्राम उभयीमुखक्रामः' इति ॥ ३३ ॥ समिलक्षणमाह कात्यायनः—'नाहुष्टादधिका कार्या ममित्स्थूलतया क्वचित् । न विपुक्ता तथा चैव न सकीटा न पाटिता ॥ श्रादेशान्नाधिकन्यूना तथा न स्याद्विशसिक्ता । नातिपूर्वा नातियमा होमेष्ट तु विजानता ॥ विधीर्णां विदला हस्ता यक्ता समुपिरा कृशा । दीर्घा स्थूला घुणैर्दृष्टा कर्मसिद्धिविनाशिका' इति ॥ समिद्वियम उक्तो यायुपुराणे—'पालाशयः समिधः कार्याः तादिर्येत्तदलामतः । शमीरोहितकाश्रत्थास्तदलामेकैवेतसौ' इति ॥ ३४ ॥ अधिकार्याकरणे प्रत्यगायमाह हारीतः—'पुरा जग्राह वै नृत्युर्हिसयन्ब्रह्मचारिणम् । अदिलं मोचयामास तस्मात्परिचरेद्वि तम् ॥ ब्रह्मचारी यदा तन्नावादध्यात्समिधो नहि । शृङ्गीयाचं तदा नृत्युरादध्यात्समिधस्ततः' इति ॥ ३५ ॥ अभिकार्याकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृगिवधाने—'मानसोक्तं जपेन्मन्त्रं शतसंख्यं शिवालये । अभिकार्यं चिना युक्ते न पापं ब्रह्मचारिणः' इति ॥ इत्यभिकार्यविधिः ॥ ३६ ॥ जघामिवादनविधिः । तत्र कालमाह यमः—'ततोऽभिवादेद्ब्रह्मनाभिकार्यादनन्तरम्' इति ॥ तत्प्रकारमाहाचार्यः—'धामं वामेन संस्पृश्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् । हस्तेन कर्णं हस्ताभ्यां गुरुणामभिवादनम् ॥ वामोपरि करं कृत्वा दक्षिणं नाम चोबरेत् । जानुप्रभृति पादान्तमारभ्यापदयोर्नयेत्' इति ॥ एतच्च प्रत्युत्थाय कर्तव्यम् । तदाहापस्त्रम्बः—'ऊर्ध्वं प्राणा सुक्तामन्त्रि यूनः स्वविर आगते । प्रत्युत्थानामिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते' ॥ विष्णुः—'शिष्याणामाशिपं दद्यात्सा-

दोषग्रहे गुरुः । सृष्ट्या कर्णां च विदुषां मूर्खाणां त्वेकपाणिना' ॥ अत्रिः—'दक्षिणं पाणिमुद्धृत्य प्रकाममभिवादयेत् । श्रोत्रि-
 येवञ्जलिः कार्यः पादोपग्रहणे गुरोः' ॥ अत्र ब्राह्मणसमावायेऽभिवादनप्रकारमाह मनुः—'लीकिकं वैदिकं वापि तथाध्या-
 त्तिरुमेन वा । आददीव यतो ज्ञानं वं पूर्वमभिवादयेत् ॥ नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते । तान्प्राज्ञोऽहमिति त्र्यात्स्त्रियः
 मर्गान्तर्यं च' इति ॥ ॥ यः पुनर्जानन्नप्याशिष्यं न करोति तस्य दोषो भविष्यपुराणे दर्शितः—'अभिवादे कृते यस्तु न
 करोत्यभिसादनम् । आशिष्यं वा न कुर्वते स याति नरकं ध्रुवम्' इति ॥ तस्य फलविशेषमाह मनुः—'अभिवादनशीलस्य नि-
 लं ब्रह्मोपसेविनः । चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रजा यशो बलम्' इति ॥ इत्यभिवादनविधिः ॥ ॐ ॥ अथ ब्रह्मचर्यकालमाह
 याज्ञवल्क्यः—'प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा । ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तं चैव गोडशे ॥—केशान्तं गौदानिकम् ।
 वेदानधीत्य वेदां वा वेदं तापि यथाक्रमम् । अविद्युतब्रह्मचर्यो लक्षण्यो स्त्रियमुद्बहेत्' इति ॥ इत्युपकुर्वोणधर्माः ॥

अथ नैष्ठिकधर्माः ॥ निष्ठुरा निष्ठिता येन येन श्रेष्ठाः प्रतिष्ठिताः । सुरज्येष्ठादिकं ज्येष्ठं श्रीश्रेष्ठं तसुपाश्रये ॥ अथ
 नैष्ठिकधर्मा उच्यन्ते । तत्र याज्ञवल्क्यः—'नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ । तदभावेऽस्य जनयेत्पत्न्यां वैश्वानरेपि
 वा' इति । मनुरपि—'यदि बालन्तवः कालो रोचते स्वगुरोः कुले । युक्तं परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ आचार्ये तु खलु
 त्रेते गुरुषुधे गुणान्विते । गुरुरारे सपिण्डे वा गुरुबहुत्तिमाचरेत् ॥ एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् । प्रयुञ्जानोऽग्नि-
 शुश्रूषां प्रादयेद्देहमात्मनः ॥ स्थानासनविहारवान् कालविहारश्रमणैश्च स्थानोपवेशगमनवानित्यर्थः । एतच्च सद्ब्रह्मचरणगुर्वोदि-

विषयम् । तदुक्तं तेनैव—‘ब्राह्मणे च गुरों शिष्ये नासमात्यन्तिकं चरेत् । ब्राह्मणे चाप्यनूचाने काङ्क्षन्मतिमनुत्तमाम्’ इति ।
 वसिष्ठोऽपि—‘ब्रह्मचर्यं चरन्तीमानाशरीरविमोक्षणम् । आचार्ये तु सष्ट प्रेते अग्निं परिचरेत्स्यम्’ ॥—संयतवाक् चतुर्थपष्ठाष्ट-
 मशालभंशाशीं गुरवर्षीनो नद्वाञ्जलिदियो गुरुं गच्छन्तमगुच्छेद्रासीनमुपतिष्ठेच्छयानथेदासीताहूताध्यायी सर्वलब्धनिवेदी
 सदानयनदन्तप्रशालनाभ्यञ्जनरतीं व्यानामनशीलतिरहोभ्युपेयादपः इति । अहनि त्रिपवणस्त्रायी स्यादित्यर्थः ॥ ब्रह्मन्त-
 रेतु—‘ब्रह्मपूराशुमालादण्डकोपीनकुण्डिकामौड्रीमेखलाधारणं सकृद्भोजनमसकृदवगाहनमुभयकालमग्निहोत्रसंध्योपासनमलुप्तलोमकं-
 दानसप्तगन्धमाल्यलेहभ्यञ्जनवेपालंकारच्छत्रोपानढाहनारोहणान्यापनविचिकित्साज्योतिषलक्षणवास्तुविद्यामङ्गलपौष्टिकदान्तिक-
 मान्धनसंस्थशिष्यपरनकाररुमवेदमक्षीद्रव्यमनधान्यपरिच्छेदनशाल्मथूतव्यवहारपरिहारप्रणयकुहकविसापनविडम्बनविवादो-
 ल्लुक्चरित्रेन्दनारोदनपादोढननं चैतानि वर्ज्यानि ॥ दक्षस्त्वशिकार्यविधिमाह—‘वश्रियां समिधमाहृत्य संमार्जनोपलेपनोद्भो-
 धनममूहनसमिन्धनपर्यगिरणपरिक्रमोपस्थापनहोमस्तोत्रनमस्कारादिभिरग्निं परिचरेन्नाग्निमधितिष्ठेन्न पत्र्यां कर्षेन्न मुखेनोपधमे-
 त्रापत्राग्निं च युगपद्दारयेन्नाजीर्णमुक्तो नातिविभ्यो दद्यान्नेन्धनान्यभ्यादध्यान्न निष्टीवेद्विबिहविहविर्धानहविः श्रेयैराश्रेयैरहरहरशि-
 भिन्येदामस्य गच्छेद्राहृत्य निवेदयेत्’ इति ॥ एवमुपकुर्वतः फलमाह मनुः—‘आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् । स
 गच्छत्यञ्जसा पित्रो न्ब्रह्मणः सन्न श्राधतम्’ ॥ याज्ञवल्क्योपि—‘अनेन विधिना देहं साधयन्निजितेन्द्रियः । ब्रह्मलोकमवाप्नोति
 न (देही) नैहाजायते पुनः’ ॥ इति नैष्ठिकधर्मोः ॥

व्रतोपहितप्रायश्चित्तम् । एयमुपलुर्वतो नैष्ठिकस्य च धर्मानुभवा तयोर्व्रतोपहतौ विशेषप्रायश्चित्तं संशुद्धोच्यते ।
 तत्र शातातापः—‘ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्मधु मांसं तथैव च । ग्राजापत्वं चरेत्कृच्छ्रं मीङ्गीद्योमेन शुद्ध्यति ॥ भिक्षाशनमकृत्वा यः
 स्वस्थो रोक्रान्नमश्नुते । अलाला चैव यो शुक्रे गायत्र्यष्टयतं जपेत् ॥ दिवा स्वपिति यः स्वस्थो ब्रह्मचारी कथंचन । स्वात्वा सूर्ये
 समभ्यर्च्य गायत्र्यष्टयतं जपेत् ॥ मृतकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तथैव च । ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयात्रिदशैव शुद्ध्यति’ इति ।
 ऋग्विधाने—‘एकोदिष्टे ब्रह्मचारी प्रजपेत्सुमिरकुमिः । पादं शुक्रे लक्षसंख्यां शुच्यते किल्बिपाचतः ॥ अरिष्टेभिर्जयेत्पादं पो-
 लशे भोजयेद्यदि । पञ्चायुतं ब्रह्मचारी जले वा कल्मषं नहि ॥ तद्योमित्रो जपेत्पादं द्वयोत्सर्गे च भोजयेत् । शिवालये ब्रह्मचारी
 त्र्ययुतं चैत्र दुष्कृतम् ॥ अग्रओजिष्टपादं च न्यूने शुक्रे जले यदा । त्र्ययुतं चैद्ब्रह्मचारी तदा पापाल्प्रमुच्यते ॥ अदितिः प्रजपे-
 त्पादं सविण्डी भोजयेद्यदा । अयुतं च ब्रह्मचारी नरकान्युच्यते तदा ॥ घर्मासमन्तान्मन्त्रं च शतवारं यदा तदा । त्रवलोपे ब्रह्म-
 चारी शुक्तिकाले न किल्बिपम्’ इति ॥ ॥ पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे बृहद्यमस्तु—‘मासिकादिषु योऽश्रीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।
 त्रिराध्रयुपवासोऽत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति’ । इदमज्ञानविषयम् ॥ ॥ ज्ञानपूर्व-
 के तु सएवाह—‘मधु मांसं च योऽश्रीयाच्छ्राद्धं सूतकमेव वा । ग्राजापत्वं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्’ इति ॥ ॥ अनु-
 तप्रायश्चित्तमाह गर्गः—‘त्रिरात्रयेकरात्रं वा ब्रह्मचर्यावृत्ते चरेत्’ इति ॥ ॥ स्त्रीसङ्गदोषप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—
 ‘अवकीर्णा भवेद्भूता ब्रह्मचारी तु योपितम् । गर्दभं समुपालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति’ इति ॥ मयुरपि—‘अवकीर्णा तु कामेन

गर्दभेन चतुष्पथे । म्यालीपाकविधानेन यज्ञं च निर्कृती दिशम्' इति ॥ श्रातातपस्तु—'ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत्स्त्रियं कामेन पी-
डितः । प्राजापत्यं चरेन्नित्यमन्द्रमेकमतन्द्रितः ॥ निर्वपेच पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु पर्षणि । मन्त्रैः शाकलहोमीयैश्चावाख्यं च
क्षेमयेत् ॥ ॐ ॥ मंथुनमग्राङ्गमित्याह दक्षः—'ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेददृष्ट्या धारणं पृथक् । सरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभा-
षणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिश्चिरेषु च ॥ ऐतन्मैथुनमग्राङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥
नष्टं भवतीति शेषः । न ध्यातव्यं न गन्तव्यं न श्रोतव्यं न श्रौतव्यं यतिर्भवति नान्यथा' इति ॥ ॐ ॥
शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तमाह पराशरः—'ब्रह्मचारी शुना दष्टरूपं सायं पयः पिबेत् । गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाप्येकाहं चाग्निहोत्र-
यान् ॥ नाभेरुर्ध्वं तु दष्टस्य तदेतद्विगुणं भवेत् । स्वादेतद्विगुणं षट्के मलके च चतुर्गुणम्' इति ॥ ॐ ॥ एतत्प्रायश्चित्तं नै-
ष्ठिकेन द्विगुणं कर्तव्यमित्याह हारीतः—'उपकुर्वस्तु यः कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा । तदेतद्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः'
इति ॥ श्रातातपस्तु—'आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न तस्मात्ति येन शुद्धो भवेत्तु सः' इति ॥ ॐ ॥
नैर्कृतयागः । स्तुत्यर्थसारे—'तत्रोपकुर्वणो नैष्ठिकश्च त्रेयणिकब्रह्मचारी स्त्रियं गत्वाऽवकीर्णी भवति । तत्र गुरुस्तल्पे तत्समे च
गुरुत्वयायधियमुक्तम् । ततोऽन्यस्त्रियं गत्वा सनिकृतिदेवतेनैकाक्षर्गर्दभेन रक्षोदैवतेन वा शुनारण्येन चतुष्पथे रात्रौ लौकिकाद्यौ
आभलायनशुतोक्तपशुनक्षेत्रेणैवाऽजिनमूर्ध्वाहं परिधाय त्रिपवणत्वापी लोहितपात्रं स्वकर्माचक्षणः सप्तगृहमैशाची नैवाराची वत्स-

पाडा०—१ एवं मैथुनशब्दः । २ एवं इत्या आह प्रजापतिः ।

रेण शुद्धेव । पञ्चायशक्तौ पाकयज्ञत्रयेण निर्देति निरुप्य पक्त्वा—कामायस्वाहा रक्षोभ्यःस्वाहा इति हुत्वा होमलोपं
 समाप्य अर्धव्रतं चरित्वा शुद्धेव । इदं वार्षिकव्रतं अथोत्रियब्राह्मणपत्न्यां वैश्यपत्न्यां वा ज्ञेयम् । गुणवत्यां क्ष-
 त्रियायां श्रोत्रियपत्न्यां द्विवार्षिकम् । गुणवत्यां श्रोत्रियब्राह्मणपत्न्यां त्रैवार्षिकम् । अमत्यावकीर्णी वार्षिकस्थाने ब्रह्महत्याव्रतं प-
 ण्मासं चीरयासाधरेत् । अत्यन्तव्यभिचारिकासु ऋद्रभार्यासु सचेले स्नातोदकुम्भं दद्यात् । वैश्यायां चतुर्थकालादारो ब्राह्मणा-
 न्मोजयेत् यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोपितो दृतकुम्भं दद्यात् । ब्राह्मण्यां पञ्चरात्रोपोपितो गां दद्यात् ।
 स्त्रीसङ्गं विना मत्या रेवो विसृज्य नैर्ऋतयज्ञमात्रं कुर्यात् । दिवास्वप्ने चैवम् ॥३३॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्यधितिष्ठतो ब्रह्मचा-
 रिणो रेतःस्कन्दनं चेत्मएव नैर्ऋतयागः । स्वप्ने रेतःस्कन्दने ब्रह्मचारी स्नातार्कमभ्यर्च्य पुनर्मीमैतिन्द्रियमित्याद्युचौ विर्जयेत् ।
 ब्रह्मचारीतनातुरो गुरुतरकार्यव्यग्रतया सप्तरात्रं गुरुश्रूपादेर्मसस्वाप्रिकार्येस्य वा लोपे—कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽसि कामकामाय-
 स्वाहा । कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽसि कामकामायस्वाहा इत्याज्याद्गुती हुत्वा—संमासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संवृहस्पतिः । सं-
 मायमग्निः सिञ्चतायुपाच वलेन च इत्यनेनाग्निमुपतिष्ठेत् । अव्यग्रतया लोपेऽवकीर्णिव्रतम् ॥३४॥ उपनयनानन्तरं व्रतमध्ये यज्ञो-
 पवीतनाशे वस्त्रं वा सूत्रान्तरं वा धृत्वा—मनोज्योतिष्ठेपतामाल्युं विच्छिन्नं युञ्जस्वमिमं दद्यात् । धृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे-
 देवा इह मादयन्ताम् ॥ त्रयस्त्रिंशत्तन्तवो ये वितत्रिरे य इमं युञ्जस्वधया मर्दन्ते । तेषां छिन्नं प्रत्येतद्धाभि स्वाहा धूमो देवो-
 अर्चेतु ॥ इत्येताभ्यां मनोलिङ्गकाभ्यां द्वे । लमन्त्रे व्रतया असि देव आ मर्त्येभ्या । तं युञ्जेष्वीर्बलः ॥ यद्वो ब्रुवं प्रमिनामं व्रतानि

विदुषा देवा अर्निदुष्टरामः । अग्निष्टद्विद्युमाष्टृणाति विद्वान्येभिर्दुर्वोक्तुभिः कल्पयति ॥ इत्येताभ्यां ब्रतलिङ्गकाभ्यां च द्वे । एवं चतस्र आग्याहुतीर्हुता यज्ञोपवीतं विधिभद्रायेत् ॥३३॥ असङ्गैश्चभोजनेऽभ्युदितेऽस्त्रामिते शयाने दिवास्वप्ने नगखीदर्शने नन्द्यापे मशानाक्रमणे हयाचारोहणे पूजातिक्रमणेऽग्निकार्यलोपे चैतर्मन्त्रेव जुहुयात् । मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे गायत्र्या अष्टोत्तरसहस्रं जपेत् । व्यास्रत्तंगमदृध्नखीपशुसरीसृपादिप्राणिवधे कृष्णाण्डहोमः । यज्ञोपवीतं विना यज्ञोपवीतमन्यथा धृत्वा वा विष्णुमूर्त्तोजने दिवाभोजने वा गायत्र्या अष्टोत्तरसहस्रेण नवप्राणायामैश्च शुद्धिः । उदकयाने त्रिःप्राणायामाः । नक्तं भक्षणे पद-प्राणायामाः । यज्ञोपवीतमेखलाजिनदण्डानां लोपे सुर्वनुशातो व्याहृतिहोमं पदप्राणायामांश्च कृत्वा पुनर्यथोक्तवद्धारयेत् । वीर्णानि संलज्ज्याणु निक्षिपेत् । संध्याधिकार्यलोपे लाता गायत्र्या अष्टोत्तरसहस्रजपः । भिक्षाटनमकृत्वा स्वस्थैश्चाचाशनेऽष्टोत्तरसहस्रजपः । गुरुशुश्रूषादिलोपेऽष्टोत्तरस्रजपः । मध्यमेध्वमांसादिभक्षणे कृच्छ्रम् । अभ्यासे द्विगुणं पुनःसंस्कारश्च । वैद्यार्थे गुरुच्छिष्टं मन्त्रादि भक्षयेत् । वतो नीरजो हंसः शुचिपदित्यादित्यसुपतिष्ठत । गुरोरनुज्ञाविधावादिप्रतिकूलमान्चर्यमाणः पुनर्यत्नेन गुरुं प्रणम्य पादकृन्त्रं कुर्यादिति ॥ इति ब्रह्मचारिणो विशेषप्रायश्चित्तानि । साधारणानि तु प्रायश्चित्तकाण्डे वक्ष्यन्ते ॥ इति श्रीनृ-सिंहिये श्रयोगपरिजाते पौडशकर्मकाण्डे ब्रह्मचारियमप्रकरणम् ॥

अथोपनयनप्रतिबन्धे निर्णयः ।—‘नान्दीश्राद्धे कृते पश्चाद्गुरुपाताग्निदृष्टिषु । मृतकादिनिभिचेपु न कुर्यान्मोद्धिवन्ध-नम् ॥ प्रचेताः—‘यस्य मादृष्टिकं कार्यं तस्य माता खलसला । वदा न तत्र्यकर्तव्यमाधुःशयकरं हि तत्’ ॥ ज्योतिःसारे—

‘उद्गाहत्रयनूठागु माता यदि रजमला । तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेषुभिः ॥ प्रारम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजमला । निवृत्तिस्तस्य कर्त्तव्या सहस्रश्रुतिचोदनान् ॥ नान्दीश्राद्धे कृते पथाद्धटोर्माता रजसला । मौञ्जीवन्धं न कुर्वीत गार्ग्यस्य रचने यथा’ ॥ प्रयोगसारावल्यां गार्ग्यः—‘मातृणां भोजनात्पूर्वं माताऽस्पृश्या भवेद्यदि । तदा कर्म न कुर्वीत यावद्भोजन-संगता’ इति ॥ पदत्रिंशत्तमे—‘मात्रा सहैव शुद्धीयादूर्ध्वं माता रजसला । व्रतवन्धः प्रशस्तः स्यादित्याह मगवान्यमः ॥ ना-न्दीश्राद्धे कृते पथात्कन्यामाता रजसला । कन्यादानं पिता कुर्व्यादित्याह्निरनभसितम् ॥ नान्दीश्राद्धे कृते यस्य भवेद्भार्या रज-मला । निमाहे नैव दोषः स्यादोषः सान्नीञ्जिवन्धने’ ॥ आचार्यः—‘करोत्यन्यस्य चेषस्तु व्रतवन्धं विनौरसम् । भार्या तस्य न दोषः स्यादुर्मिणी वा रजसला ॥ धर्माथं कुरुते विप्रो मौञ्जीवन्धनमेव च । न दोषो गर्भरजसोरित्याह स्पृतिसंग्रहः ॥ अयो-पत्यनाहे तु गृह्णांषोत्तरादय । मात्रा सहैव शुद्धीयाद्विवाहे सार्यया सह’ ॥ इत्युपनयनप्रतिवन्धविषयो निर्णयः ॥

अयोपाकरणप्रकरणम् ॥ मगवन्तमादिदेवं भजत प्रह्लादभारग्यपरिपाकम् । सगुणयति सत्क्रियौघं स्मरणसुपाकर्म वेदमित्यस्य ॥ अयोपाकरणविधिरभिषीयते ॥ तत्र कारिका—‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन तु । तन्मासे हस्तयुक्तार्या पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥ अष्टश्लोपधयस्तस्मिन्मासे तु न भयन्ति चेत् । तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन करोति तत्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भवे श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा’ इति । अस्यार्थः—अध्यायानामध्यायस्तस्योपाकरणं प्रारम्भो येन कर्मणा तदध्यायोपाकरणम् । अथशब्दो हेतुर्थः । तस्माद्ब्रह्मयज्ञो नित्यः । अध्या-

योपाकरणं ग्रह इति । तस्य कालमाह—ओषधीनामिति । श्रावणस्य मासस्य श्रवणेन कर्तव्यम् । ओषधीनां श्राद्धुर्भाव इति वचनं यदा श्रावणमासे श्राद्धुर्भावो न स्यात्तदा भाद्रपदे श्रवणेन कर्तव्यमित्येवमर्थम् । दृष्ट्यपर्यं कर्मापर्यं शङ्क्य नास्ति । यदा भाद्र-
पद उत्कर्षे भवति तदापि कर्मोत्कर्षाशङ्का नैन कार्या । 'तद्द्वार्षिकमित्याचक्षते' इति वक्ष्यमाणसमाख्याबलात् । वर्षासु क्रि-
गत इति वार्षिक्यम् । श्रावणभाद्रपदौ द्वि वर्षर्तुः । श्रावणे श्राद्धुर्भावो कर्माकरणाशङ्कायनेनैव निरस्ता । श्रवणेनेति श्रावणेन
युक्ते काल इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणि 'दुवविशेषे' इत्यस्य लुप् । 'नक्षत्रे च लुपि' इति तस्य सप्तम्यर्थे तृतीया ।
नक्षत्रशब्देषु सर्वत्रैवं योज्यम् । पञ्चम्यामिति । अत्रापि श्रावणस्येति संग्रह्यते । मध्यगतस्य विशेषाभावात्प्रयोजनव[चन]लाच ।
श्रावणस्य सामस्य पञ्चमी यदा हस्तेन युज्यते तदा वेत्यर्थः । एवं च कालत्रययुक्तं भवति' इति ॥ अत्र भगवान्—'अथातः
श्रावणे मासि श्रावणक्षयुते दिने । श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥ दिवसे विदधति तदुपाकर्म यथोदितम् । अ-
ध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनवह्निना' इति ॥ अत्रोक्तश्रावणनक्षत्रे सण्डे विशेषमाह व्यासः—'धनिष्ठसंयुते कुर्याच्छ्रावण्यां
कर्म यद्भवेत् । तत्कर्म मफलं त्रेपद्युपाकरणसंश्लेषम् ॥ श्रावणेन तु तत्कर्म ह्युत्तरापाढसंयुते । संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्सण्डादेव
नश्यति' इति । अत्र याज्ञवल्क्यादिभिः केवलायाः श्रावण्याः पञ्चम्याश्च यद्ग्रहणं कृतं तदन्यथासिद्धिपयम् । तदुक्तं स्मृतिमहा-
षने—'यदि स्याच्छ्रावणं पूर्वं ग्रहसंक्रान्तिदृष्टिपयम् । स्यादुपाकरणं शुद्धपञ्चम्यां श्रावणस्य तु' ॥ एतच्च याज्ञमनेविधिपयम् ।
तथाच तत्रैव—'संक्रान्तिर्ग्रहणं चापि पूर्णमासां यदा भवेत् । उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्यो याज्ञसनेयिभिः' इत्यादि । अत्र

चिन्नेपमाह गर्गः—‘पर्वण्यादयिके कुरुः श्रावण्यां तैत्तिरीयाः । बह्वृचाः श्रवणे कुर्यग्रहसंक्रान्तिवर्जिते’ इति । (उदयव्यापि
 यंगर विष्वलं घटिकाद्वयम् ॥ तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य शुभं सनन्तकम्) ॥ अत्र कालविशेषमाह बृहस्पतिः—‘अथार्थरात्रादर्वा-
 कद्ग्रहः संग्रह एव वा । नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रवणेन वा’ इति ॥ कालानुवादेऽपि—‘अथरात्रादधस्ताच्चैत्संक्रान्तिप्र-
 हर्णं तदा । उपाकर्म न कुर्वन्ति परतश्चेन्न दोषकृत्’ इति ॥ भृगुस्तु—‘मृते राजनि रात्रे वा परबक्रादिपीडिते । अनुसरीजेऽना-
 दृष्ट्यां नोपाकुर्यादिवक्षणः’ इति । बसिष्ठोपि—‘अनुसरीजे नृपतो विनष्टे सुते मृते राष्ट्रसमाकुले च । उत्सर्जनोपाकरणे न
 कार्यं ग्रहसंक्रान्तौ गुरुस्तथायाने’ । गुरुंरावित्यर्थः । यत्र वचनम्—‘वेदोपाकरणे श्रापे कुलीरस्ये दिवाकरे । उपाकर्म न कर्तव्यं
 कर्तव्यं सिंहयुक्तके’ इति । एतदेतान्तरविषयम् । तथाच बृहस्पतिः—‘नर्मदोचरदेशे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तके । कर्कटे संस्थिते
 भानानुपाकुर्यात्तु दक्षिणे’ इति । एतत्सर्वं विचार्य श्रावणभाद्रपदयोरेन्यतरस्मिन्नुक्तदिने कर्तव्यम् । तदुक्तं स्पृह्यन्तरे—‘श्रवणादौ
 घटिकाचतुष्टयाभित्रिचक्रांशवर्जं वा । श्रवणखण्डे सति—‘धनिष्ठासंयुतं ग्राहं नोचरापाढसंयुतम्’ इति । हस्तनक्षत्रं वा प्रयोगपर्योसं
 ग्रहम् । मूलकादिपिप्तसंभवे जोषद्युत्पत्त्यभावे च श्रावणभाद्रपदयोरेकस्मिन्दिने ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते कार्यम् । कर्मणो न लोको
 नोत्कर्षश्च’ इति । (अत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः—‘दशहरासु नोत्कर्षधत्तस्यु युगादिषु । उपाकर्म महापञ्चोरेतदिष्टं दृष्यादिषु’ ॥
 अन्यदपि—‘उत्कर्षः कालवृद्धौ त्याहुपाकर्मोदिकर्मणाम् । अभिपेकेऽब्दवृद्धौ च नवोत्कर्षो युगादिषु’ । इति) यत्र सायणीये

व्यायनचनम्—शान्तश तु मासस्य षोडशमासां द्विजन्मनाम् । आपाखां प्रौष्ठपद्यां वा चैदोपाकरणं स्मृतम्' इति । तदेतच्छा-
सान्तरविषयम् । आयलाननां तु 'तद्वार्षिकमित्याचक्षते' इति गृह्योक्तसमाल्यावलाचेपां वर्ततोवैवोपाकर्म कर्तव्यमिति । यत्पुन-
र्मानुचनम्—'शुके मृदेऽपुपाकृत्य विधाविचविनाशनम् । आयुः क्षयमवाप्नोति तस्मात्कर्तुं वर्जयेत्' इति ॥ कश्यपोपि—'गुरु-
शुक्रतिरोधानं वर्जयेच्छ्रुतिचोदनात् । इत्याह भगवानधिः श्रावणं तु विशेषतः' इति । एतत्प्रथमोपाकर्मविषयम् । तथोक्तं संग्रहे—
'गुरुभार्गवयोर्मौले शाल्ये वा वार्धकेऽपि वा । तथाधिमाससंर्षमलमासादिषु द्विल ॥ प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृत्'
इति । स्मृतिसारसमुच्येपि—'यज्ञोपनीतं कर्तव्यं थावणे गुरुशुक्रयोः । मौढ्येऽपि वार्धके शाल्ये नित्यवत्कर्म चोदितम्' ॥
स्मृतिभास्करेपि—'चण्डांशोर्मण्डले प्राप्नोति शुक्रशुहस्पती । सर्वकर्मनिवृत्तिः स्यान्नित्यं नैमिचित्तिकं विना' ॥ स्मृत्यन्त-
रेपि—'नित्यं नैमिचित्तिके त्रये होमे यज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते' इति ॥ ११॥ एतदधिमासे न कर्त-
व्यमित्याह चन्द्रिकायां ज्योतिःपराशरः—'उपाकर्म तथोत्सर्गप्रसवाहोत्सवाष्टकाः । मासशुद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पेटकम्'
इति । उत्तरे मासि कार्या इत्यर्थः । प्रसवाहोत्सवशब्देन जातेष्वत्र गृह्यते । एतच्च मध्याह्नादूर्ध्वमेव कर्तव्यम् । तथाचोक्तं हे-
माद्रौ—'उपाकर्मापराद्धे सादुत्सर्गः प्रातरेव तु' इति । गोभिलेपि—'अध्यायानाशुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णके । पूर्वोक्ते तु
विर्गर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः' इति । एवमुक्तप्रकारेण कालं विज्ञाय कर्म कर्तव्यम् ॥ तत्र कारिका—'कर्मद्वयमिदं केचिच्छौ-
किकायां प्रकृष्यते । आग्न्यसंस्कारपर्यन्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ आल्येन दधिसक्तूनां पर्यशिकरणं भवेत् । उत्सृतयात्रमाब्जं चेत्तेषां त्रिः

प्रोक्षणं भवेत् ॥ इध्माभिधारणान्तं स्वादाज्यस्योद्भासनादिकम् । अन्वारब्धौ गुरुः शिष्यैः स्वयमेव न सन्ति चेत् ॥ कुर्वतायाज्यमा-
 गान्त्वभिध्यायानादि पूर्ववत् । इहाज्यभागौ नित्यौ स्वस्त्यैवोत्सर्जनेषु तौ ॥ हुताज्यं नवभिर्मन्त्रैः सावित्र्यार्घ्यैस्ततः परम् । हुलाज्य-
 दानधर्म्येण तान्सकृन्दधिसंयुतान् ॥ हुताग्निमीळ इत्याद्यैर्मन्त्रैर्विश्रुतिभिः क्रमात् ॥ श्राकलानां समानीव इत्युच्यन्त्याहुतिर्भवेत् ।
 श्राकलानां तु तच्छंयोरित्युच्यन्त्याहुतिर्भवेत् ॥ अथ स्विएकृतं हुला दधिसकृन्स्वयं शिष्याः प्राश्याचम्य
 ततः परम् ॥ परित्सारणदर्भैस्त्वेतर्दधति तेऽञ्जलीन् । अन्येन सेचयितापस्ताभिः कुर्वन्ति मार्जनम् ॥ पश्चादग्नेस्तु दर्भेषु प्राग-
 ग्रेपूपविश्य च । आसिच्यापः शराबादौ दर्भास्तत्र निधाय च ॥ प्रागग्रदर्भगर्भाल्ले कुरुर्व्रैल्लाञ्जलीनय । सव्याहृतिं जपन्त्युचैः सा-
 वित्रीं ब्रह्मयज्ञवत् ॥ विरभ्यसेयुरोक्तारं व्याहृतीथात्र कर्मणि । अग्निमीळ इदं सूक्तमनुवाकमथापि वा । आरमेत ऋचं वापि
 लभ्याप्यान्वाचयेद्गुरुः । प्रापथित्तादि सकलं होमशेषं समापयेत् ॥ अगध्यायान्स्त्वतौ सिद्धान्परिहृत्य लधीयते । यस्त्वपूर्वमधीतेऽसौ
 प्रारमेत शुभेऽहनि ॥ समावृत्तोऽप्यधीयानो मधुमांसादि वर्जयेत् । ऋतुत्रातोपगमनं समावृत्तस्य मन्वते ॥ अत आरम्य पणमासा-
 वियमेन लधीयते' इति । अत्र ब्रह्मयज्ञवदित्यतिदेशाद्भ्यासो गायत्र्याः पच्छोऽर्धचंशोऽनवानमिति क्रमेण भवति । तथा ब्रह्मयज्ञ-
 सण्डे वृत्तिकृता वृतीयवचनसूपाकरणेषु पच्छोर्धचंशोऽनवानं विनूयादित्येवमर्थमिति समर्थित'मिति । इदमत्र गृह्यम्—'आज्य-
 भागौ हुताज्याहुतीर्जुहुयात्—सावित्र्यै ब्रह्मणे श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये छन्दोभ्य ऋषिभ्यः स्वाहेत्यथ
 दधिसकृन्नुहोत्यग्निमीळे पुरोहितमित्येका कुरुम्भकस्तदन्नवीदावदंस्तं शकुने यद्रमावद गृणाना जमदग्निना यामन्ते विद्यमधिथ्रितं

गन्तानो यतां यज्ञियाः सुशमि यो नः सो अरणः प्रतिचक्ष्व विचक्ष्वाने याहि भरुसखा यणे राजच्छृतं ह्विरिति ह्रुचाः समा-
नीव आहृतिरित्येका तच्छंयोरारुणीमह इत्येकाध्येष्यमाणोऽध्याप्यन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुला सौविष्टकृतं हुला दधि-
मक्तुन्नाशय ततो मार्जनमपरेणाग्निं प्राक्कूलेषु दर्भेषूपविश्योदपात्रे दर्भान्कृला ब्रह्माञ्जलिः कृतो जपेदौपूर्वा व्याहृतीः सावित्रीं च त्रि-
रभ्यस्य वेदादिभारभेत्तयोत्सर्गेण्यमासानधीयीत समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जायोपेलेके प्राजापत्यं तद्बार्गिक-
मित्येतदाचक्षते' इति । अस्यार्थः—आज्येति । आज्यभागवचनं नित्यार्थम् । द्रव्यानादेशादेवाज्ये सिद्धे आज्याहुतिवचनमुत्सर्गेण्ये-
वानाज्येनैव जुहुयान्नाग्नेनेत्येवमर्थम् परित्स्तरणविकल्पस्वासंभवात् । जुहुयादिति वचनात्स्वाहाकारान्ताः सावित्र्यैस्वाहेति नवाज्याहु-
तीर्जुहुयात् । अथेति दधिमक्तून् दधिमिश्रान्सकूनित्यर्थः । मत्रानाह—अतीति । एकाग्रहणं कुपुम्भकादिबहुचनिबृत्त्यर्थम् । कुपु-
म्भकादयो नव ह्रुचाः । समानीव इत्यत्रैकाग्रहणं दृचानन्तरमित्येवैका नवस्थमाणेत्येवमर्थम् । तच्छंयोरित्यत्र चैकाग्रहणं दृचान-
न्तरमित्येवैका न पूर्वत्येवमर्थम् । एवमनपोर्विकल्पः । शकलसमाश्रायस्य वाक्कलसमाश्रायस्य चेदमेव सूत्रं गृह्यं चेत्यध्येतुप्रसि-
द्धम् । तत्र शकलानां समानीव इत्येवा भवति तत्संहितान्यत्वात् । वाक्कलानां तु तच्छंयोरित्येवा भवति तत्संहितान्यत्वादित्येव
विनिवेशो युक्त इति । अध्याप्यः अध्यापचितव्यरित्यर्थः । अध्याप्यन्वारब्ध इत्येतावतैव सिद्धे अध्येष्यमाण इति वचनमध्याप्याभावे-
ऽप्यध्येष्यमाणः स्वयमेव कुर्यादित्येवमर्थम् । 'वर्षासु छन्दस्युपाकृत्याधीपीरन्' इति श्रुतेः । पञ्चम्यां हस्तेन चाऽध्येष्यमाणोऽध्याप्यैर-
न्वारब्ध आज्यभागो हुला । आज्याहुतीर्जुहुयादित्येव वक्तव्ये एताभ्यो देवताभ्यो हुतेति वचनं सावित्र्यादीनां नवानां अधिमीळे इत्यादि

निगृतेषु देवनाग्रहणेन ग्रहणार्थम् । किंतु हि एताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन दुला एता देवता इत्यत्र स्थिष्टकृद्भजनं व्याख्यातं प्राक्त । दधि-
 सत्तु-चनमाज्यनिष्ठस्यार्थम् । परित्तरणेरञ्जलिमन्त्रार्थायाप आसेचयते तन्मार्जनम् । प्राशननादि वेदारम्भणान्तं शिष्याणामपि कार्यम् ।
 पश्चाद्देवः प्राणग्रूपपविशन्ति । तत्र दुरावादाद्दुकमासिच्य तत्र दर्शान्निदध्यात् । ततो ब्रह्माञ्जलिः कृतो जपेत् । स्वयं शिष्यैः सह
 मन्ति चेत् । जपतिचोदनायां शुद्धकर्मण्युपांशुतमनित्यमिति ज्ञापयिष्यामः । तस्माद्दुर्चैरेव जपेत् । अध्यापनविरोधाच्च ।
 अंपूरां इत्यादि पूर्वमोंकारं ततस्तिस्रो व्याहृतीः समस्तास्ततः सावित्रीमेतन्नयं विरभ्यस्य वेदादिमधिमीळ इत्यारभ्य सूक्तमनुवाकं
 वा आरभेत । चणन्दः प्रणवव्याहृतीनामभ्यासार्थः । अथ सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् । अत्र एतेनेत्यभावात् कुल्ल-
 कर्मातिद्वेष्टः । वेदारम्भणमाचमतिदिश्यते । एताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वेति च प्रधानदोषः । तेन प्राशनमार्जने उत्सर्जने न
 भवत इति भिदम् । षण्मासानधीयीतेतिवचनमुपाकृत्य नियमेन षण्मासानधीयीत नोपरमेदित्येवमर्थम् । समावृत्तो ब्रह्मचारिक-
 त्पेन ब्रह्मचारिधर्मणित्यर्थः । स्याध्यायकाले ये विहिता धर्मा मयुमांसस्त्रीगमनखट्वाद्ययनदिवानयनादिवर्जनादयस्सौर्युक्तोऽधी-
 यीत । समावृत्तस्य मेतुलादयस्तु न भवन्ति अस्याध्यायधर्मत्वात् । इतरे ब्रह्मचारिण इत्यर्थः । अस्मिन्नध्ययने ब्रह्म-
 चारिणामपि प्रवृत्त्यर्थमिदम् । इतरथा समावृत्तानामेवेति शङ्का स्यात् । जायोपेवेत्येके । समावृत्तो जायां गच्छेदित्येक आहुः । ऋ-
 तावेव गच्छेन्नानृतावित्याह । प्राजापत्यं तत् । तद्रमनं प्रजापतित्सिद्धये कार्यम् । प्रजोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । तदर्थं कार्यं नावृतावि-
 त्यर्थः । ऋतुगमनं सर्वथा कार्यमेवेति तेषामभिप्रायः । अकरणे दोषश्रवणात् ।—‘ऋतुलातां तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति ।

पोरायां श्रृणुहत्यायां युज्यन्ते नात्र संशयः' इति । चापि क्रमेतदाचक्षते एतदुपाकरणमित्यर्थः । आचक्षत इति श्रुत्वा वैदिकीयं संज्ञा न पारिभाषिकीति दर्शयति । अन्वर्थसंज्ञा चेयमिति दक्षितं प्रागिति । अत्र भगवान्—'कृत्वा पुरस्तनं तत्रं प्रणीतासाद-
 नायधि । आज्यसंस्कारपर्यन्तान्यानजनस्यापनावधि ॥ तत्रं कृत्वा ततोऽध्याप्यैरन्वारब्धः समाचरेत् । इध्माधानादिकं कुर्यात्पुर-
 ऋषं यथाविधि ॥ आज्यभागाविहारभ्यं होतव्यां न कृत्वाकृती । सावित्र्ये ब्रह्मण इति प्रक्रम्य पठितैः क्रमात् ॥ कुर्यान्मन्त्रैश्चतु-
 श्र्यन्तैः पूर्वमाज्याहुतीर्नय । अथावदाय जुहुयाद्यधिसक्तून्सुवाहितः ॥ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञसेति ऋचैकया । कुर्यान्मकस्तदि-
 त्याद्यैर्गुणोर्कनैर्भिर्दृचैः ॥ या ऋचोऽष्टादशान्नाता नवमण्डलगोचराः । तामिः सर्वाभिरैकैकामुभार्यं जुहुयात्क्रमात् ॥ कुपुम्भ-
 कम्भदत्रनीचमत्रेद्युभिरेव च । आवदंस्तं च सोमस्य गृणाना जमदग्निना ॥ तालये सदमिचाय धामन्ते विश्वमित्यपि । अघोध्य-
 मिध गन्तानस्तंराये ग्रथमस्ताया ॥ योनस्वोऽग्निनरः पथात्प्रतिचक्ष्व पिचस्वच । मान्चिदन्यद्विभ्रंसत आग्ने याहि मरुत्सरा ॥ स्वा-
 दिष्टयामदिष्टया यचोराजन्दृतं हविः । अग्नेष्टहन्त्रित्येतामिर्ऋग्भिरष्टादशाहुतीः ॥ क्रमेणानेन विधिवद्विधाय दविसक्तुमिः ।
 शारुल्पवाफलाचार्यसंहितादित्तयान्तिमे ॥ ऋचां समानीव इति तच्छंपोरिति ये श्रुते । ताभ्यां यथाक्रमं हुत्वा स्विष्टकृद्धोममा-
 यंत् ॥ दधिमक्तून्त्यं प्राश्व शिष्यांश्चापि ततः परम् । प्राश्वयेदप आचम्य क्षुर्युः सर्वेऽपि मार्जन्म् ॥ परिस्तरणदर्भोणामधस्ता-
 त्रिहितेऽङ्गला । अपामासेचनं यत्तन्मार्जनं संप्रचलते ॥ ततोऽज्येः पथिमे देशे प्राक्कृत्वाशंसयुते । कृत्वा ब्रह्माङ्गलिं पूर्वमासीत प्रा-
 श्रुतो गुरुः ॥ ब्रह्माङ्गल्यन्तराधिष्टदर्माग्रापुद्गजाने । निदर्शिताय शिष्याश्च तथासीरन्वथा गुरुः ॥ जपित्वा सक्तुदोषूर्वाः

गमन्ता व्याहृतीर्गुरुः । प्रणवाद्यां च सावित्रीं मरुदुच्चारयेत्ततः । पञ्चाङ्गैदादिमारभ्य अध्यायं मृक्तमेव वा । ऋचं वायीत्य तत्सर्वं
 शिष्यान्ध्यापयेत्ततः ॥ अन्त्याजप्रहरणादुपरिष्ठाचर्न विधिम् । गयोक्तमाचरेदेव उपाकर्मविधिं क्रमात्' इति । इदमपि कर्माभ्युद-
 विरुश्राद्धपूर्वकं कुर्यात् । शुद्धिश्राद्धप्रकरणे षोडशकर्मसंस्काराः श्रवणाकर्मादियथ श्रौतानि शुद्धिश्राद्धविषय इत्याहुरिति वृत्तिकृता
 नारायणेनोक्तत्वात् ॥ अध्याचार्यः स्मृतिरूपेणाह—'कार्यमभ्युदयश्राद्धं श्रौते स्मार्ते च कर्मणि' इति । स्मृतिभामत्यां वृहत्प्रचेता
 अपि—'भवेदुपाकृतिः पूर्णमासां पूर्वाह्न एव तु । ब्राह्मणान्भोजयेत्तत्र पिवन्नुदिस्य देवताः' इति । एतल्लकारस्तु शुद्धिश्राद्धप्र-
 ऋणेऽन्माभिरुक्तः । अत्रैतिकर्तव्यताविशेष उक्तो भविव्योत्तरपुराणे—'संश्राप्ते श्रावणस्यास्य पूर्णमासाभिनोदये । स्नानं कुर्यात्
 मतिमान्युतिस्मृतिविधानतः ॥ ततो देवान्पिर्द्वैव तर्पयेत्प्रथमान्मसा । उपाकर्मणि चैवोक्तमृगीणां चैव तर्पणम् ॥ कुर्यात् ब्राह्मणः
 श्राद्धं वेदानुदिस्य शक्तितः' इति । काण्डीजिनिस्तु—'उपाकर्मणि चोत्सुर्गं यथाकालं समेत्य च । ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा
 पूजयेत्तर्पयेत्ततः' इति । बोधायनोपि—'पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेच्च समुद्धरन् । गौतमादीन्ऋषीन्स्थाप्य कृत्वा दर्भमयान्पुनः । पू-
 जयित्वा यथाशक्ति तर्पयेदंशसुद्धरन्' इति । स्मृतिभामत्यां व्यासस्तु—'विष्टरं सप्तभिर्दंशैर्दशशुद्धैर्दधिकम् । चतुरश्रुलमग्रं
 स्याद्भान्धिरैस्तद्गुलित्वा ॥ प्रदक्षिणम्रमं कृत्वा ऋषीनावाह्य पूजयेत् । ऋषीणामर्चनं सर्वं कर्तव्यं च निर्वीतिना ॥ आसने पाद्य-
 मयं च स्नानं पञ्चामृतैः पृथक् । यत्नोपवीतगन्धांश्च पुष्पाण्याभरणानि च ॥ धूपदीपवलीन्दत्वा नत्वा स्तुत्वाशुतोदकैः । तर्प-
 यित्वा यथान्यायं गुरोक्तविधिना ततः ॥ एताभ्यः सर्पिणा हुत्वा सकृभिर्द्वीद्भिभिः कृतैः । गायत्र्या तिलहोमं तु कुर्याद्याहृतिभिश्च

ग' इति । अत्र मनुष्याद्यनन्तरं यज्ञोपवीतहोमं कृत्वा विप्रैर्भ्योऽपि दत्त्वा मयं च धारयेत् । तथाच काष्ठाजिनिः—'वेदा-
 रम्भणतः पूर्वं मनुष्याद्यनतः परम् । नमज्जोपवीतानि दद्याद् धारयेत्ततः' इति । एतद्धानधारणं होमस्योपलक्षणार्थम् । तथाच
 माल्यः—'कृत्वा यज्ञोपवीतानि नमानि वसुधाधिप । हुताग्नौ गुरवे दत्त्वा पितृभ्यो धारयेत्स्वयम्' । सत्यव्रततोपि—'यज्ञोपवी-
 तानि नमानि कृत्वा तदुक्तमन्त्रेण हुनेदयाग्नौ । सयं च देवात्मापितृभ्य इत्थं दद्यात्स्वयं धार्यमिति प्रसिद्धम्' । तस्य फलमुक्तं
 यापुपुराणे—'उपाकर्मणि विप्रैर्भ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकम् । आयुष्मान्जायते तेन कर्मणा मानसो भुवि' इति । वेदोपाकरणव्यप्ये
 चित्रापमाह व्यासः—'दर्शितसो दर्भकरः प्राशुस्तो वाष्पुदञ्जुरः । उपक्रमेत् वेदान्वा वेदो वा वेदमेव वा ॥ प्रणयं प्राह्य प्र-
 युञ्जीत व्याहृतीः प्रणयं ततः । पञ्चोर्ध्वचन्द्रः शिरसा सावित्रीमनुवाच्य च ॥ उपक्रमेत्तो मन्नागदौ च न्नाभ्रणं ततः । तथो-
 पनिषदं रूपं रहसान्यपि शक्तिवः ॥ अधीत्य प्रणवं चोमला भूमिं सृष्ट्वा जलं सृशेत् । नमस्कृत्वा ततो देवानृषींश्चैव गुरुनपि'
 इति । अत्र नित्याभ्यवने विशेषमाह मनुः—'अतः परं तु छन्दांसि शुक्ले तु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहसं च कृष्णपक्षे
 तु संपठेत्' । कर्मपुराणे—'छन्दांसूत्रं रहसं च शुरुपक्षे तु वै द्विवः । वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षे तु मानवः' इति ।
 अत्र नक्षत्रारिचिपये त्रितोप उक्तः कालादर्शे—'माञ्जीयज्ञोपवीते च नवदण्डं च धारयेत् । कटिमूत्रं चैव नवं नववस्त्रं च धार-
 येत्' इति । प्रथान्तरे—'दण्डाजिनोपवीतानि मेथलां कटिमूत्रकम् । धृतोपाकरणं कृत्वा ततः स्वाध्यायमाचरेत् ॥ पुराणानि वि-
 कृत्याप पुनः पुनरुपक्रमेत्' इति ॥ स्मृतिभामत्यां व्यासः—'उपवीतं नवं वस्त्रं कटिमूत्रं च मेथलाम् । धारयेदजिनं दण्डं

पुगान्पु निक्षिपेत् । एतदुपाकर्म गृहस्थस्यावश्यकमित्याह व्यासः—‘वेदत्रयानि कृत्वा विप्रो यदुद्बहेचदा । अधीयीत गृहस्थोपि नियमाद्भक्तचारित्’ इति । एतद्वनस्थानाशुपलक्षणार्थम् । तथाच गोभिलः—‘उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते । पाणाभ्यापनाङ्गलाङ्गुलिणां नक्षचारिणाम्’ इति । अस्य फलमाह काल्यायनः—‘प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधियन्ति । नियते छन्दगां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥ अयातयामिच्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः । क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारणम्’ इति । उपाकरणमाह सप्तमः—‘उत्सर्जनं च वेदानाशुपाकरणकर्म च । अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः’ इति ।

अथान्पिन्कर्षणि विनियुक्तमन्त्राणामर्षः कथ्यते ॥ अभिमीळइति—अभिमीळइति—‘इड स्तुवा’ स्तामि । पुरोहितं पूर्वस्यां द्विरगाहर्नीयात्मना निहितं । यत्रस्य देवम् दीव्यतिरेश्वर्यकर्म ईश्वरं । न केवलं देवंभव किं तर्हि यन्नस्य ऋत्विजं होतारं च ‘अग्निर्वेदानां होता’ होता आदाता । यद्वा अग्निः देवानां होता तदधिष्ठाता होता इत्युच्यते । स्वधात्मं अतिशयेन रत्नानां धातारम् ॥ ॥ कुपुम्भरु इति—‘कुपुम्भः क्षेप’ इति कस्कादिषु पठ्यते । तमांसि कुपुम्भ्यति क्षिपतीति कुपुम्भकः । ‘णुल्लूचौ’ इति णुल्लू मरुत्तञ्जन्दमः । गिरेर्द्वयगिरैः प्रवर्तमानकः । स्वार्थिकः कः । उद्यत्वेनं कुपुम्भकस्तद्वर्ती । किं तत् । शृधिकस्य विपकीटकस्य विपं अयसं निर्गीर्यमिति । अतश्च हे शृधिक, ते तव विपं अरसं निर्गीर्यमकिंचित्करं भवत्विति ॥ ॥ त्वमग्ने शुभिरिति—हे अग्ने, शुभिः दीप्तिभिः इत्थंभूतस्त्वमेव । तमाशुशुधणिः आशु शुचा दीप्त्या धुणिः क्षीणयिता तमसां । तमेव चाद्रो जायसे वैद्युतात्मना ।

तामेवाश्रयतः परि पञ्चम्यर्थानुसारी । अस्मान्तरेण घृष्यमाणदशमनः तं जायसे उत्पद्यसे । दृश्यते च 'योऽश्रमनोरन्वर्त्तति जजाने'ति
 तमेव नेभ्योऽपि दागल्पेण जायसे । तमेव ओषधीभ्यः शर्वंशादिभ्यो जायसे । एवं तं ततस्ततो जायसे नृणां नृणां नृपते
 प्रत्येतासनेनार्यः । शुचिर्दासः ॥ ॥ आवदंस्त्वमिति—हे शकुने, आवदन् आमिमुख्येन वदन् तं भद्रं कल्याणमावद ।
 अथा तृष्णां निःशब्दमालीनः नोऽस्माकमुपरि सुमतिं शोभनां मतिं अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं, अथवा सुमतिं शोभनां स्तुतिं चि-
 कित्ति जानीहि । रुग्णैरिष्या रुक्मिरिः कृतराल्यः पथी स यथा वदति तथा यस्तुत्पतन्वदसि । वयं च ते प्रसादाद्विदधे यज्ञे वृ-
 हन् महार्यं त्तेनं शस्त्रं च गुर्वीराः सुपुत्रा भूला वदेम वदितुं लभेमहि ॥ ॥ सोमस्यमेति—हे अग्ने, तं मा मां सोमस्य सो-
 मयागम्य तप्तं वृद्धिं वक्षि बह प्रापय । यथा मे सोमयागः ऋद्धिं वहति तथा कुरु । नहि हविषां वोढार आहवनीयादिमग्निं च-
 ऋयं लोढयेत्सि । कुरु । शूरेदन्ताल्सोऽग्निः प्रार्थ्यते । विदधे यज्ञे यज्जर्थं यष्टुं यागवृत्तये वद्धिं कुरु । अहं च दीघत् दीप्यमानो
 भूला देवां अब्ज अब्जेहमीत्यर्थे । देवानमि देगनुदित्य अद्रिं प्रावाणं युञ्जे युनक्ति लोढयेत्सि । अमिपवे व्यापारयाणि ।
 हे नग्ने, तं च क्षमाये नं सुप्तं आग्यते प्राप्यते येन तज यज्ञे तन्वं तदीयां तनुं तं जुपस्य । अन्तर्गोवितण्यर्थः । जोपय असा-
 मिर्देनर्हविभिः प्रीणय ॥ ॥ शृणानेति—अमदग्निनाम्ना ऋषिणा शृणाना । न्यत्येनार्यं कर्मणि कर्तव्यत्ययः । गीर्यमाणो स्तु-
 यमानो युगं हे मित्रावरुणां, न्तस्य योनी यज्ञस्य स्थाने वेद्याल्ये सीदतं उपविशतम् । उपविश्य च मोमं पातं पिवतं । ऋतावृषा ऋ-
 तस्य गत्यस्य वृष्टुदन्तस्य वृषा वर्षथितारो ॥ ॥ त्वां ह्यस इति—हे अग्ने, मदमित्त्वं सदैव देवास्तो देवाः समन्वयः । मन्युरिति

श्लोचनम् । इदं चित्रविकारसाम्यादभिनिवेशे द्रष्टव्यः । साभिनिवेशाः तान् 'पर्याप्तौ भूत्वा देवभरति 'ऋ यत्तौ' हविर्षुहीत्वा
 देवान्प्रति गन्तारं न्येरिरे नैर्ऋतवन्तः प्रवर्तितवन्तः । हि प्रसिद्धौ । एवंमेतत्प्रसिद्धं 'विश्वेदेवाः शाल्मनमा यथेह' इत्यादौ । इति प्रकारे ।
 उक्तप्रकारेण ठूला ऋतुना कर्मणा हविर्धानलक्षणो न्येरिरे । अमर्त्यं अमरणधर्मोणं आदेवमागतं आदेवं देवलं प्राप्तं च । 'जन
 जनने' अन्तर्भावित्प्यर्थः लोमप्यमपुरुषवचनव्यत्ययः । जनत प्रचेतसं प्रकृतज्ञानं च जनत । नचैकमेवालं किंतिहं विश्वमादेवं
 जनत प्रचेतसं । विश्वमिति विशेषेण विवक्षया पुनर्वचनम् ॥ ॥ धामन्त इति—हे सूर्य, ते तव धामन् धामनि स्थाने मण्ड-
 लारण्ये विश्वं भुवनं उदकनामैतत् उदकमधिधितं । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । रश्मिभिराहृत्य स्थापितं श्रितं भवति । तथा अन्तः-
 रसुद्रे समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षस्य मध्ये रश्मिभिर्मेषु विच्छर्दं शृतं भवति । तथा आयुषि आयवो मनुष्याः तस्यैव सकार
 उपजनः पृथग्धै सप्तमी जालानैरुवचनम् । आयुर्नां मनुष्याणां हृदि हृदयसमीपवर्तिन्युदरे अन्तः श्रितं मेधैर्विच्छर्दं मनुष्यैः पा-
 नीयादिरूपेणोपशुक्तं तत्र श्रितं भवति । एवं मेघोदकस्य गतिस्त्वदायत्ता । वयं च तत्प्रसादात्तामामपापनीके समूहे । संप्रामना-
 मैतत् । ममिधे संकुले य ऊर्मिस्तरङ्गस्तं मधुमन्तं मधुस्वादुशुक्तं ते उक्तेन प्रकारेण भूतं अश्याम अश्रुवीमहि प्राप्नवाम ॥ ॥ अ-
 वोप्यभिरिति—अर्थकवायताप्रसिद्धार्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यां । सौन्दर्योधि योऽधिर्योध्यते उदीप्यते समिधा पालाश्या आ-
 श्रुतिधारणार्थं जनानाम् । विभक्तिव्यत्ययः । जनैरिहोक्तुभिः । कदा । आयतीमुपासं प्रत्युपस्युदितार्थां धेनुमिव यथा धेनुमायतीं
 प्रति वत्सो बुध्यते तद्वत्सयाभेर्मानवः रश्मयः नाकमच्छ स्वर्गं प्रसिस्रते प्रसरन्ति । प्रशब्दः पादपूरणे द्विवचनम् । अत्र दृष्टान्तः ।

यदा उज्जिह्वानाः पया उपसं यदा इति महानाम उज्जिह्वाना इति पक्षिनाम । 'ओहाइतौ' उज्जिह्वते उत्पतन्ति प्रवयेति शाखाभिधानम् । यथा रुधस्योचां शारां महान्तः पक्षिणः प्रसरन्ति प्रसर्पन्ति तद्वत् ॥ ॐ ॥ गन्ता न इति—हे यज्ञियाः यज्ञार्हाः मरुतः, नः अस्माकं यमं गन्त । केवलोऽपि गन्धतिराइडूरुस्यार्थे द्रष्टव्यः । आगच्छत । सुशमि शमीति कर्मनाम क्रियाविशेषणम् । इदं शोभनं गतिकर्म यथा भवति तथा आगत । आगत्य च श्रोत शृणुत इवं स्तुतिं अरक्ष एवया मरुत् । उभयत्र पठ्या लुक् । युष्माभिरिव यत्रादपर्नाता रक्षतः एव मरुतो यज्ञमागन्तेति एवमा मरुत् मरुक्षः रक्षोरहितः अतथागन्तेति वा । किंच ज्येष्ठसो न पूर्वनामः यथा अतिशयेन वृद्धाः हिमवदादयः पर्वता उद्धृताः व्योमनि एवं यूयं तस्य हृदये वर्तमानस्य शत्रोः रविं निर्देशः (?) । तस्य मम शत्रोः प्रचेतसंः प्रकृष्टज्ञानस्य मङ्गन्धोर्वा यज्ञस्य दुर्यतवः दुर्धराः स्यात् भवत । निन्दः निन्दिताः मम शत्रुपाक्रम्य तस्य पूर्वतरदुर्यराभूताः स्यात् भवतेति ॥ ॥ त्वं ब्रह्म इति—'अश्विनं देवानां मनोता तस्मिन्दि तेपां मनांस्योतानि' इति हि ब्राह्मणं । ओतानीति घेत् 'तन्तुसंतावे' इति आइडूरुर्वस्य रूपम् । देवानां मनांसि यस्मिन्नाभिसुल्येन संततानि संततं मनसा देवैर्हविरानयनाधिभिः प्यातः स मनोता मनोतशब्दस्वाच्छान्दसः क्षीसं च । हे मनोतारूप तं, अस्याः धियः अस्य कर्मणः श्रौतस्मार्तलक्षणस्य प्रथमो होता अभवः । तयाधिष्ठितो मानुषो होता प्रवर्तते । तं सौ सीशब्दएवार्थे । तमेव च हे इपन् वर्यितः, 'अथो प्रास्तादुतिः सम्य' गिति न्यायेन अकृणोः क्तोपि । दुष्टरितु दुष्टरं दुरभिमभं सद्दुः कूलं विश्वसै सहसे । पठ्यर्थे चतुर्थी । सहस्रब्दे च मतुषो लुक् । सर्मस्य सहस्रतो रसः प्रमृतेः सहस्र्य अभिभावाय कूलवतः । यो नः स्व इति—यः पुंश्वः नोऽस्मान् स्वः ज्ञातिः अरणाः

अन्मात्परणो रममाणः अप्रियमाणः यथ निष्टः सेभ्यो निर्गतः परं जिघांसति तं स्रं परं च सर्वे देवाः पूर्वन्तु हिंसन्तु ब्रह्म मन्त्रः । मम
 तु वर्म तनुत्रार्णं अन्तरं व्यवधार्यते च भवतु । प्रहरूपेण वर्मणा वेष्टितं मा श्रववो हिंसिषुः ॥ ॥ अग्निं नर इति—ऋत्विजो
 मनुष्याः दीधितिभिः रश्मिभिः स्वाद्भुलिगताभिः अरण्योः अरणीभ्यां हस्तच्युती । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । हस्तच्युत्या
 हस्तयोगनागतस्वरेण व्यापारेण जनयन्त जनयन्ति । प्रशस्तं अशुलिभिराकर्षणं रश्मि अन्तौ गृहीत्वा हस्तयोगतागतरूपेण व्या-
 पारेणारणिभ्यां प्रशस्तमग्निं जनयन्तु । किंच दूरेदृश्यमाहवनीयम् । स हि गार्हपत्यो दूरे दृश्यते । शुद्धपति गार्हपत्यं अथर्षुं दक्षि-
 णाग्निं । दृश्यते चाप्यथर्वेति दक्षिणाग्नां प्रवासोपस्थाने दक्षिणमथर्वपितुं मे गोपायेति कर्ष्वादिरयं मन्त्रः ॥ ॥ प्रतिचक्ष्वेति—
 हे सोम, प्रतिचक्ष्व प्रतिश्रुहि रक्षांसि मर्त्स्य । विचक्ष्व विरूपं च श्रुहि कुटिलानि वचनानि । इन्द्रथ हे सोम स्रं च जागृतम् ।
 रक्षोभ्यो धधं वधसाधनं वन्नमस्यतं शिषतम् । अशानि च यातुमग्नेः यातवो रक्षःखवान्तरजायतः तद्भ्यस्तैर्युक्तैभ्यो रक्षोभ्य-
 स्तानुदिस्य यधमशुनिमस्तमिति ॥ ॥ माचिदन्यदिति—ऋत्विजो ब्रुवते । विच्छब्द एषावै । मयि चान्यत्किंचिदपि वि-
 शंसत । विधास्यथानुवादे । शंसनं वचनमात्रं । नच स्तुतिरेव अन्यत्किंचिदपि बोधत । हे सखायः ऋत्विजः, मा रिषण्यत रिष्यति-
 हिंसाकर्मा । इन्द्रस्य अन्यत्र व्यापारेणात्मानं मा हिंसिष्ट । हिंसा च तत्रैव शिष्यते । तर्हि किं कुर्मः । इन्द्रमित्तोत्ता इन्द्रमेव
 स्तुत वृषणं वपितारं सचा तद् सर्वे संश्रूय गुते सोमे । उद्गादग्रत्येतदुक्तं । स्तुतिर्हि तेषां कर्म । अथ होतारं प्रति । वीप्सालोपो

द्रष्टव्यः । सुदुःखाया उपपानि दशहाणि शंसत ॥ ॥ आग्ने याहीति—हे अग्ने, मरुत्सखा मरुत् सखा यस्य स त्वं आपयाहि ।
 ख्द्रेभिः रुद्रयुग्मैः मरुद्भिः सह सोमपीतये सोमपानाय आपयाहि । सोमर्याः सोमभेर्गेम सुष्टुतिष्टुप शोमनायाः स्तुतेरनन्तरं पीसा
 च मादयस्तात्मानं सर्वात्मानं खर्णरे । खःशब्दः सर्वपर्यायः । सर्वे नराः क्खिग्यजमाना अस्मिन्निति खर्णरो यज्ञस्तस्मिन् ॥ ॥
 स्वादिष्टयेति—स्वादिष्टया अतिशयेन स्वाद्यया मदिष्टया अतिशयेन मदकर्ष्य धारया पवस्य शुद्धं कुरु । सोमः लतात्मकः,
 इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं युतः अस्माभिः अभियुतः सन् ॥ ॥ यत्ते राजन्निति—कश्यपो हि दुर्भिक्षे घृचिकर्षितो यया
 कृपाय विषया वर्तिता सुमिक्षे प्राप्ते सोमेनायष्ट । तस्य सोमो नाम राजा पापघृचादजिजीवदिति तं कश्यपः प्रार्थ-
 यते । हे राजन् सोम, यत्ते अस्माभिः शृणुं हविः पावसांद्देनेन परिवेषयन्त्या कयाचिदित्यापस्तम्बः तदभिप्रायमेतत् । तेन हविषा
 नोऽम्मान् अभिरय । तत्रसादाचारतीच । अरातिशब्दः शत्रुत्वयाचकः शत्रुभाववानिति मत्वर्थोऽनुसंधेयः । अरातित्ववान् अरा-
 तिरित्यर्थः । नः अस्मान् मा तारीत् मातिक्रामत् । मोच मा उचपादपूरणः । मोच नः असाकं 'रुजार्यानां भाववचनाना'मिति
 कर्मणि षष्ठी । किञ्च किमपि रोगजातं नागमत् 'अम रोगे' रुग्णतां साकार्षीत् । हे इन्द्र, 'इन्दी केन्दने' केन्दतः सोमोऽभिरयत्
 केन्दयेति इन्द्रादीनामर्थीय परित्तव परितः धर । असाकं पापवृत्तिं माजीगणः ॥ ॥ अग्ने बृहन्निति—अर्थानुगुण्याद्वितीये पादे
 ज्वाह्यारभ्यते । तप्तो रग्नेर्निर्वगन्वान् निष्कान्तः रात्रावनुपशान्तः । ततो निर्गतोऽग्निर्ज्योतिषा स्नेन तेजसा युक्तः उपसामग्ने
 उदये बृहन्भूता अगात् गार्हपत्यात्यणीव आहवनीयदेशमागमत् । आगस्य च बृहत् ऊर्ध्वो अस्थात् प्रज्वलितः ज्वालास्त-

रूपेणोर्ध्वस्तिष्ठति । स्थिता च कर्मार्थं जातः समिद्धः सङ्गः शोभनाद्गः भ्रातुना खेन तेजसा श्रुतात्यन्तर्वीप्तिन विधा विश्वानि
 गच्छति यत्रगृहाणि अग्राः । पुरुषव्यत्ययः । अत्रात् पूरयति य एवं करोति तस्मै स्वाहा ॥ ॥ समानी व इति—आकृतिरभि-
 प्रायः । वो पुष्पाकमाहृतिः समानी अस्तु । परस्परतो विभिन्नाभिप्राया माभूत् । वो हृदयान्यन्तःकरणानि समानानि सन्तु यदे-
 कस्य हृदयं संकल्पयति तदेवान्यस्य संकल्पयतु । मन इत्यात्मा तदपि वः समानमस्तु यादृश एकस्यात्मा तादृश एवान्यस्यास्तु य-
 यासति वः पुष्पाकं सर्वमेव सुसह सुष्टु सहैव असति स्यान्न किंचित्पृथक् तथा वः आकृत्यादयः समानाः सन्तु । इयं शाक-
 लक्रानामन्त्सा । धान्कलानां तच्छंयोरिति—शंयोर्मनार्थाय तद्वयं आचूणीमहे । किंतद्गतुं यज्ञाय । पश्वर्थे चतुर्थी । यस्य गातुं
 गमनं प्राप्तुं गातुं यज्ञपतये यज्ञपतेत्र मम खर्गे गमनाय । किंच देवी देवैः कृता खल्लिरविनाशिता नोऽस्तु । मानुषेभ्यश्च नः ख-
 ल्लिरस्तु । देवाश्च मनुष्याश्च सस्ति नः दिशन्तु । इदं च भेषजं सर्वस्य भेषजभूतं अस्माभिः कृतं कर्मोर्ध्वं जिगातु देवान्प्रति
 गच्छतु । नोऽस्माकं संनन्धिने द्विपदे पुनपीत्रादिकाय शमस्तु । चतुष्पदे च गवादिकाय शमस्तु । इति मन्त्रार्थः ॥

अयोपाकरणप्रयोगः ॥ आचार्यः प्रागुक्तलक्षणे काले उपाकर्मकरिष्यमाणो नवोपनीतशिष्यादिभिः सह खाला कृतनित्य-
 क्रियो मध्याह्नादुपरि वह्निः शुचौ देशे गृहे वा प्राणानायम्य देशकाली संकीर्त्य एषां नवग्रहणाधिकारसिद्धि-
 द्वारा, मम इतरेषां चोत्पष्टानां वेदानां पुनर्ग्रहणपूर्वकमाध्यायनद्वारा श्रीपरमे० उपाकरणार्थं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य । तद-
 न्नस्वस्तिनाचनं नान्दीथातुं च संकल्पपूर्वकं पूर्वोक्तविधिना कारयेत् । जीवत्पितृकस्य तरिपत्रैव कार्यम् । ततः स्वयं निवीतीशुला

भानमादिमन्त्ररूपीनचेत् । तत्कमस्तुसर्जनप्रयोगे वक्ष्यते । ततः उपवीतीभूत्वा समिद्धयमादाय पुनर्दशकालौ निर्दिश्य अस्मिन्नुपा-
 रणहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्त्राधानं करिष्ये अम्बिन्नन्वाहितेन्नावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा । सावित्रीं ब्रह्माणं श्रद्धां मेधां
 प्रज्ञां धारणां मदमस्यति अनुमतिं छन्दोस्तृषीन् एताः प्रधानदेवता आज्येन । अग्निं अष्टुणामूर्यान् अग्निं शक्रन्तं अग्निं मित्रावरुणौ
 अग्निं अपः अग्निं मरुतः अग्निं विश्वान्देवान् अग्निं इन्द्रासोमौ इन्द्रं अन्नामृततः पवमानसोमं पवमानसोमं अग्निं संज्ञानं एताः प्र-
 धानदेवताः दधिमकुद्रव्येण श्रेणगार्गिस्विष्टकृत्वमिभ्रमसंनहनेन रुद्रं यज्ञोपवीतेन परमात्मानं श्यासमग्निमित्यादि सचोयक्ष्य इत्यन्त-
 नुरता समिद्धयमन्त्राभायोर्देशत्यागौ कृत्वा परिसमूहनाद्याज्ये दर्शान्द्रव्यदोषणान्तं कृत्वा श्रवणाकर्मोक्तपण्डरीत्या त्रीहितण्डुलै-
 र्जनगोभूर्मर्वा कृत्वपिष्टरूपमकूट्युद्धयात्रे निश्चिष्य गोदम्ना संयोज्य तत्पात्रमग्निसमीपे संस्थाप्याज्येन सह दधिसक्तूनां पर्यधिकरणं
 कृत्वाज्योद्भाननापान्यभागान्तं कृत्वा । सावित्र्यैस्वाहा सावित्र्याइदं० ब्रह्मणेस्वाहा ब्रह्मणइदं० । श्रद्धायैस्वाहा श्रद्धायाइदं० ।
 मेधायैस्वाहा मेधायाइदं० । प्रज्ञायैस्वाहा प्रज्ञायाइदं० । धारणायैस्वाहा धारणायाइदं० । सदसस्पतयेस्वाहा सदसस्पतयइदं० । अनुम-
 तयेन्नाहा अनुमनयइदं० । छन्दोभ्यःस्वाहा छन्दोभ्यःरूपिभ्यइदं इति नवाहुतीराज्येन हुत्वा यथालिङ्गमुद्दिश्य त्यक्त्वा ।
 अदानयर्मेण दधिमस्तनदायाम्यादिनिशतिदेवताभ्यो बुद्धयात् । तत्र मन्त्राः—अग्निमीळे वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा अग्निर्गायत्री ।
 उपाकरणप्रधानदधिमक्तूहोमेवि० । अग्निमीळे पुरोहितं यदृष्ये देवमुस्लिजम् । होतारं रत्नघातमं स्वाहा ॥ अत्रय इदं० ॥ १ ॥
 कृत्वाग्नेमन्त्रदगास्त्योमृणामूर्वात्रनुष्ठुप् । उवा० । कृत्वाग्नेमन्त्रदशवीक्षितैः प्रवर्तमानुकः । बुधिकस्त्यारुसं त्रिपमरुसं बुधिक ते त्रिपं

स्नाह । अमृणस्यैभ्यइदं ॥ २ ॥ तमने शीनकी गृत्समदोऽभिर्जगती उपा० । तमने शुभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमुद्र्यस्त्वमममन-
 स्मि । तं बनेभ्यस्त्वमोर्पधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिःस्नाह । अग्रयइदं ॥ ३ ॥ आवदन्गृत्समदः शकुन्तो जगती
 उपा० । आशुदंस्त्वं शकुने भद्रमार्चद नृपगीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः । यदुत्पतुन्वदसि कर्करिथेया बृहद्वदेम विदथे सुवीराः
 स्नाह । शकुन्तायेदं ॥ ४ ॥ सोमस्य मा गाथिनो विभामिशोषिस्त्रिष्टुप् उपा० । सोमस्य मा त्वसुं वक्ष्यंति वीक्षे चकथं विदथे
 यक्षथ्ये । देवाञ्जच्छा दीपयुजे अद्रिं शमाये अत्रे तन्वं जुपसु स्नाह । अग्रयइदं ॥ ५ ॥ गृणानामार्गवो जमदप्रिभिंत्रावरुणौ
 गायत्री उपा० । गृणाना जमदधिना योनांवृत्सं सीदतम् । पातं सोममृताद्युद्या स्नाह । मित्रावरुणाभ्यामिदं ॥ ६ ॥ सांख्ये
 गीतमो वामदेवोधिरधी उपा० । त्वां ह्यंशे सडुमित्समन्यवो देवास्तो देवमरुतिं न्यैरिर इति कृत्वान्येरिरे । अर्मत्यं यजतु मत्स्येया
 देवमादेवं जन्तु प्रचेतसुं विश्वमादेवं जन्तु प्रचेतसुंस्नाह । अग्रयइदं ॥ ७ ॥ धामन्ते गीतमो वामदेव आपोजगती उपा० ।
 धामन्ते विश्वं सुवनमधिथितमन्तःसंमुद्रे ह्यद्य ऽ न्तरायुषि । अपामनीकिः समिथे य आशृतत्समस्याम् मधुमन्तं त ऊमिं स्नाह । अ-
 ग्रयइदं ॥ ८ ॥ अगोच्यायेयो युधगविष्टिरावप्रिस्त्रिष्टुप् उपा० । अबोध्युधिः सुमिधा जनांनां प्रतियेनुमिवायतीमुपासम् । युद्धा इव
 प्रथपामुग्रिहान्ताः प्रभानवः सिस्रते नाकुमच्छ स्नाह । अग्रयइदं ॥ ९ ॥ गन्ता न आत्रेय एवयामरुन्मरुतोतिजगती उपा० ।
 गन्तानो युजं यक्षियाः सुबमि श्रोता हवमरुश्च एवया मरुव । ज्येष्ठास्तो न पर्वतास्तो व्योमनि युयं तस्य प्रचेतसुः स्वातं दुधर्तवो
 निदःस्नाह । मरुग्रयइदं ॥ १० ॥ तं खये वाईसत्यो भारद्वाजोत्रिस्त्रिष्टुप् उपा० । तं ह्यंशे प्रथमो मनोतास्याथियो अश्ववो

दस्य होता । तर्मां वृषवच्छणोर्दुष्टरिषु महो विश्वस्यै सहस्रे सहस्रे सद्दध्यैस्वाहा । अन्नयद्दं० ॥ ११ ॥ यो नः स्वः पायुर्भारद्वाजो विश्वे-
 देवा अलुष्टुप् उपा० । यो नः स्वो अर्णो यच्च निष्टयो लिषासति । देवालं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्मवर्षं ममान्तरं स्वाहा । विश्वेभ्योदेवे-
 भ्यद्दं० ॥ १२ ॥ अग्निनरो मेनावरुणिसिद्धोषिर्विराट् उपा० । अग्निं नरो दीर्घितिभिररण्योर्हस्त्युती जनयन्त प्रशस्तम् । दूरे
 रत्नं गृहपतिमयुं स्वाहा । अन्नयद्दं० ॥ १३ ॥ प्रतिचक्ष्वमंत्रावरुणिवसिष्ठ इन्द्रासोमाचनुष्टुप् उपा० । प्रतिचक्ष्व विचुक्ष्वेन्द्रश्च
 नोम जापृष्टम् । रक्षोभ्यो बुधर्मस्यतमुदानि यानुमद्भ्यः स्वाहा । इन्द्रासोमाभ्यामिदं० ॥ १४ ॥ माचित्काण्यः प्रगाथ इन्द्रो वृहती
 उपा० । माचिदुन्यद्विर्जसत् सस्वायो मा रिषण्यत् । इन्द्रुमित्लोता वृषणं सर्चा सुते सुहृदुमथा च शंसतस्वाहा । इन्द्राथेदं० ॥ १५ ॥
 आग्ने याहि फाण्यः सोमरिरप्रामस्तोऽनुष्टुप् उपा० । आपो याहि मरुत्सता रुद्रेभिः सोमपीतये । सोमर्या उप सुष्टुति मादर्यस्य
 स्वपिरे स्वाहा । अन्नमरुद्दद्दं० ॥ १६ ॥ स्वादिष्टया मधुच्छन्दाः पवमानः मोमो गायत्री उपा० । स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम धा-
 रया । इन्द्राय पातवे सुतः स्वाहा । पवमानायसोमाथेदं० ॥ १७ ॥ यत्ते राजन्मारीचः कश्यपः पवमानः सोमः पंक्तिः उपा० ।
 यत्ते राजन्भृवं हविस्तेन सोमामिख नः । अराती वा मा नस्तारीन्मोर्चनः किंचुना ममुदिन्द्रयिन्द्रो परिस्त्व स्वाहा । पवमानाय-
 सोमाथेदं० ॥ १८ ॥ अग्नेष्टद्वचायधितोमिस्विष्टुप् उपा० । अग्नें वृहदुपसामूर्ध्वो अस्वाचिर्जगन्वान्तर्मतो ज्योतिपागात् । अग्नि-
 भिर्जुना रुजतास्वद्भू आजुतो विद्या सर्वाण्यग्राः स्वाहा । अन्नयद्दं० ॥ १९ ॥ तमानीचः संवननः संज्ञानमनुष्टुप् उपा० । समानी
 च अर्द्धतिः समाना हृदयानि चः । समानमस्तु त्रो मनो यथा युः सुसुहासति स्वाहा । संज्ञानथेदं० ॥ २० ॥ एतैर्विद्वत्सिमन्त्रै-

राट्टीरुंलोदिश्यत्यक्ला दधिसकुशेपेण स्विष्टकृतं हुत्वा । रुद्राय स्वाहा रुद्रायेदं० रञ्जुग्रहस्य । तत आचार्यः शिष्यायामनादन्य-
 त्र दधिसक्तून्प्राणायाम्य पूर्वपदुपविश्य यज्ञोपवीतहोमदानधारणानि कुर्युः । तत्रायं क्रमः—यज्ञोपवीतमित्यस्य परब्रह्मपरमात्मा
 त्रिष्टुप् यज्ञोपवीतहोमे० । अनेन मन्त्रेणाचार्यो यज्ञोपवीतं हुत्वा परमात्मन इदं नमस्त्वुदित्यस्य त्वरत्वा । प्राचीनाती अशिशुपाक-
 र्भेणि मम समस्तपितृप्रीत्यर्थं यज्ञोपवीतदानं करिष्य इति संकल्प्य पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यः मातामहमावृषिता-
 महमावृषितामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यः पितृव्यादिसर्वपितृभ्यः सपत्नीकेभ्यो यज्ञोपवीतं स्वयानमभेति प्रत्येकं दद्यात् । जीनरिपता
 चेदाभ्युदयिकप्रकरणोक्तयावृमातामहवर्गाभ्यां दद्यात् । मातरि जीनल्यां मातामहायैव दद्यात् । एवं दानकाले प्रतिग्रहमकुर्व-
 न्दत्त्वा स्वयं च तन्मन्त्रेण धारयेत् एवमितरे । तत आचार्योभिनकाले ब्रह्मचारिणा क्रमेण नचरुटिमूदकीर्णनिचत्रयज्ञोपवीताजिन-
 मेखलादण्डांध धारयित्वा पुराणानि जले निक्षिपेत् । तत आचार्यः इतरेयोत्तरपरित्तरणदर्मणापपस्तादञ्जलिं निधाय अन्येनापः
 सेचयित्वा तामिरक्षिमर्जयेद्युः । ततः सर्वैः सहाचार्यैः प्रत्यगन्तैः प्रागप्रमास्तीर्णेषु दर्भेषूपविश्य शरायाद्युदरुपात्रे दर्भोत्रिधिय्य
 दर्भगर्भजलाञ्जलिं कृत्वा पूर्वमौंकारं ततः समस्तव्याहृतिं गायत्रीं पञ्चोऽर्धचोऽनवानमुद्येश्विरुपारयन् शिष्यानपि तथा वाच-
 यित्वा । विद्युदत्सीतिमन्त्रस्य अथिर्कपिः बरुणो देवता विद्युष्टुन्दः । विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुर्षेमि । ॐशिरः चधुयी ना-
 सिके श्रोत्रे इदयमालभ्य प्रणवस्य परब्रह्मऋषिः परमात्मा देवता देवीगायत्रीच्छन्दः । व्याहृतीनां परमेष्ठीप्रजापतिः प्रजापतिर्दृ-
 हती । गायत्र्या विद्याभिन्नः सविता गायत्री उपाकरणेपि० ॐभूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं० इति गायत्री पञ्चोर्ध्वचयः सर्वाभिति

निम्नता । अप्रिमीष्टे पुरोहितं० इति सूक्तं । अप्रिबं देवानामवमो विष्णुः परमः इति ब्राह्मणम् । एष पन्था एतत्कर्त्तुं । अथातः संहिताया उपनिषत् । विदगमयन्विदा । महात्रतस्य पञ्चविंशति सामिधेन्यः इति पञ्चारण्यकम् । इषे तोर्ले ता इति यजुरादिम् । न्य -जायहि वीतये इति सामादिम् । शंनो देवीरभिष्टये इत्यर्चवर्णादिम् । अथेतस्य समाज्ञायस्य इति सूत्रम् । समाज्ञायः समाज्ञातः इति निरुक्तम् । मयमतजमनलगसमितम् इति छन्दः । गौः । ग्मा । इति निषण्डम् । पञ्चसंबत्सरमयं इति ज्यौतिषम् । अथ शिक्षा प्रज्ञ्याभि इति शिक्षाम् । इद्विरादिच इति व्याकरणं । यदिन्द्रो दाशरात्रे० । योगीश्वर याज्ञवल्क्यम् । नारायणं नमस्कृत्य । अथातो धर्मविज्ञासा इति पूर्वमीमासासूत्रं अथातो ब्रह्मविज्ञासेत्युत्तरमीमासासूत्रं च क्रमाद्भुवन्वाचयित्वा तच्छंयोरारवृणीमहे० नमो-नत्तणइति परिधानीया निर्वाचयित्वा यथाचार शिष्यैः सहोत्थाय संज्ञानमुत्तानावदत् ओमित्युक्त्वा इष्टिरसि इथ मे पाप्मानमृता-त्मस्यमुपागाम् उपाठ्वा वै वेदा इत्युच्चार्य पुनः शिष्यैः सहोपविश्य भूमिं स्पृष्ट्वा जलं संस्पृश्य अग्निं गीतमादिसप्तर्ष्याचार्योदीन-मस्कृत्य प्रायश्चिदादि होमशेषं समाप्य कर्मश्वरार्पणं कृत्वा वेदानुदिश्य ब्राह्मणान्मोजयेत् ॥ इति श्रीमच्छुसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मशास्त्रे उपाकरणप्रकरणम् ॥

अथाध्ययनविधिः ॥ अव्यादव्याजकृपया सोऽयं व्याजन्तेकसरी । यन्नामनिगमाधीतिर्येताथसमर्थिनी ॥ अथेदानी-मध्ययनविधिरभिधीयते ॥ तत्र तावेदद्वेदप्रश्नसामाह याज्ञवल्क्यः—‘यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् । वेद एव द्विवातांनो निःश्रेयसकृतः परः ॥ य यं ऋतुमयीधीत तस्य तस्याष्टुधात्कलम्’ इति । सृष्टिसारसमुच्चये—‘वेदो यस्य शरीरस्यो

न स पापेन लिप्यते । वेदात्मा स तु विद्मैवः शरीरं किं प्रयोजनम् ॥ वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावन्ति
हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते विपूरुषम् । स वै दुर्ब्रह्मिणो नाम सर्वकर्मवद्विष्कृतः ॥ नित्यं
नैमित्तिकं क्लाम्यं यथान्यत्कर्म चेदिकम् । अनधीतस्य विप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥ अनधीतो द्विजो यस्तु शास्त्राणि च बद्ध-
न्यपि । शृणोति ब्राह्मणो नाशे नरकं स प्रपद्यते ॥ तेन द्विजस्यसिद्ध्यर्थं ब्राह्मणस्य निवृत्तये । कर्माधिकारसिद्ध्यर्थं किंचिद्वा वेदम-
भ्यसेत् ॥ नाधीतवेदो यो विप्र आचारेभ्यः प्रवर्तते । न चात्र फलमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ आचारानष्टं धर्मिष्ठमपि विष्णु-
परायणम् । त्वजेदन्त्यजवच्छीघ्रं तं कदाचन नालपेत् ॥ तस्यान्नपाननिष्ठस्तु त्रिरात्रत्रयतमाचरेत् । ततः कर्माणि कुर्वीत स्वाचार-
त्वप्रसिद्धये ॥ अनधीतस्य विप्रस्य पुत्रो वाध्ययनान्वितः । शूद्रपुत्रः स विद्मैवो न वेदफलमश्नुते ॥ अनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र
कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ श्रुतिरपि—‘यस्त्वित्वाज सखिविद’मिति । ‘अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य
च लङ्घनात् । आलस्यादन्यदोपाच सत्युर्विंशज्जिधांसति’ इति । तस्माद्ब्राह्मणेन वेदोऽध्येतव्यः ॥ मनुस्तु अत्राक्षणादप्यध्येतव्य-
मित्याह—‘अत्राक्षणादव्ययनमाप्तकाले विधीयते । अनुव्रज्यापि शुश्रूषा धावदध्ययनं गुरोः’ इति ॥ तस्य वेदस्य स्वरूपमाह
वसिष्ठः—‘पारंपर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहिणः । तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥ यः स्यात्शाखां परित्यज्य पा-
रथामधिगच्छति । स शूद्रवद्वह्निष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ न ज्ञातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् । आचरन्परशाखोक्तं
शास्त्रारण्डः प्रकीर्तितः ॥ स्त्रीयशाखोञ्जिता येन ब्रह्म तेनोञ्जितं परम् । ब्रह्महैव स विद्मैवः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः ॥ अधीत्य

शारतामात्मीयार्थं परशाराणां तवः पठेत् । यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् । तच्छाखाध्ययनं कृषीन्त्र तेन पतितो भवेत्' इति । अत्र शाखाध्ययनं धर्मशास्त्रादीनामुपलक्षणार्थम् । तथाच व्यासः—'धर्मशास्त्रं तु विज्ञेयं शुद्धशास्त्रं तथैव च । सुगणानीतिद्वयमाद्यं तद्याख्यानानि यानि च । महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव हि' इति ॥ एतदध्ययनमुपाक्रमं कृत्वा कर्तव्यमित्याहाचार्यः—'नभोमाते नभसो वा समुपाकृत्य शास्त्रनव । द्विजशठन्द्रांसधीपीत मासान्पञ्चाषोडशुत्तान्' इति । शारवत् पूर्वोक्तगृयवत् ॥

अथ तिथ्यादिनिर्णयः । अत्रोपाकृतवेदादिग्राम्भे तिथ्यादिविशेष उच्यते । श्रीधरीये—'रिक्ताष्टमीपञ्चदशी निरिद्धा त्रयोदशी सप्तमिहा च गच्छ्या । विद्यागमे वित्तिस्तमत्रिणां स्युर्वारोदया मध्यममिन्दुमान्वोः' । चतुर्थीनवमीचतुर्दश्या रिक्ताः शेषाः प्रतिद्धाः । एताः पञ्च तियथो विद्यारम्भे निरिद्धाः । त्रयोदशीसप्तम्यौ गच्छ्ये । शिष्टाः शुभावहा इति वान्यशेषः ॥ त-
थाच बृहस्पतिः—'प्रथमा च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा । दशमी द्वादशी चैव एकादश्यः सुपूजिताः' इति । त्रयो-
दशीसप्तम्योर्विशेषमाह—'त्रयोदशी सप्तमी च कदाचिच्छुभदे तिथी । यदा चन्द्रो युवाञ्जस्यो युवजीवसितेश्चितः' इति ॥ अथ
वारः—'वित्तिस्तमत्रिणाभिति । विद् युधः । सितः शुक्रः । मन्त्री गुरुः । एषां त्रयाणां वारवर्गोदयाः शस्ताः । इन्दुमान्वोर्वारोदया
मध्यमाः । अन्येषां वारोदया वर्ज्या इति नाम्यशेषः । तथाह बृहस्पतिः—'वारवर्गोदया वर्ज्या दर्शनं चाकिंभीमयोः ।
मध्यमौ रजिशीतांशोः शेषाणामुत्तमाः स्यूताः' इति । चन्द्रमान्वोस्तु वारोदयाः कालविशेषग्राह्या इत्याह बसिष्ठः—'दि-

वसांशोदया वर्ष्वा यत्नेन कुञ्जसौरयोः । श्रेष्ठाः शुक्रहृत्जीवानां मध्यमाधन्द्रसूर्ययोः ॥ रविवारे च पूर्वोक्ते विद्यारम्भो विधीयते ।
 चन्द्रवारेऽपरार्द्धे च विद्या शुर्वी विधीयते । रातौ तु वर्जयेन्निलं सञ्चयोश्च विशेषतः' इति । किञ्च-विद्यागमे विरिसतमञ्जिणां
 स्यु'रिल्यत्र श्रशस्त्रत्वेन पठितस्य वारादयो विम्लकरा इत्याह सार्कण्डेयः—'चन्द्रे च चन्द्रतनये च शुभं च सर्वं
 विभो मवेदवनिजे रविजे विनाशः' इति ॥ अत्र निरिपेद्वेष्यपि वारेषु विद्याविशेषारम्भे ग्राह्यतामाह नृसिंहः—'सर्वे वेदाश्च
 शास्त्राणि चाक्षरं सूर्यवासरे । कामशास्त्रं महातश्च रोगसं वेदमेव च ॥ अङ्गशास्त्रं भिषकशास्त्रं चान्द्रेद्धि सततं लभेत् । शूद्रशास्त्रं
 कुलसं च रणवादाधियास्त्रकम् । अस्त्रशस्त्रप्रयोगं च कुञ्जवारांशकोदये ॥ योगशास्त्रं महातश्चमद्वैतब्रह्मनैष्ठिकम् । गीतं चाद्यं च नृत्यं
 च कामशास्त्रं च सौम्यके ॥ सर्ववेदान्पडङ्गानि जीववारे समारभेत् । मङ्गलं नृत्यवादित्रं श्रीकामं श्रीप्रतिष्ठितम् ॥ पूजाङ्गवेदवे-
 दार्थमारभेच्छुक्रवासरे । शुभं वाप्यशुभं वापि न स्मरेच्छरत्नसर्कजे ॥ विद्यारम्भो यदि स्यात्तु मन्दवारांशकोदये । पुराणमपि
 नाशाय नराणां तु न संशयः' इति ॥ अथ नक्षत्राणि विधीयन्ते—'हस्ताश्वयुक्त्रषणतिथ्यसमीरमित्रचित्रादितित्रिपुररजिन्मृग-
 लाञ्छनेषु । शस्तोत्तराकमलसंभषौष्ण्येषु मन्था श्रुतिस्त्युतिसमावगतिर्द्विजानाम्' । हस्तादिषु दशसु मृगशीर्षान्तेषु नक्षत्रेषु श्रुति-
 स्स्त्यावचगतिः शुक्ला । श्युषरारोहिणीरेवतीषु मध्यमा । तथाह बृहस्पतिः—'वाराश्वतस्रः सौम्याद्या विद्यारम्भे चतुर्मुख ॥
 शीष्नुत्तराणि पौष्णं च रोहिणी मध्यमानि च । शेषाणि भानि वर्ज्यानि विद्यारम्भे शुभेषुभिः' इति । अत्र विद्याशब्दो वेदविद्या-
 स्त्वेव वर्तते । विद्याविशेषारम्भे नक्षनान्तरविधानात् । तथाच बृहस्पतिः—'प्रत्येकमेकतो वक्ष्ये दृवारेऽवधितः शृषु ।

भेर्यादिनदशालंघु नाट्ये साञ्जुद्विराङ्गये ॥ कौटिल्यश्रुतिरूढाने वेदशान्तिक आरभेत् । मञ्जे महानसे खजे कृते दुरगवारणे ॥
 शारङ्गाभ्यासे विरोधे च रौद्रतिष्योत्तराङ्गयः । पौष्णश्रणरोहिण्यः सौम्यनायू च शोभनाः ॥ मैत्रं कुक्कुटशास्त्रे स्यादायुर्वेदे गजाश्वयोः ।
 तयोरारोहणे चैन पूषभानि शुभानि च ॥ अधिनी चाथविद्यायां गजविद्यासु शोभनम् । साष्ट्रं चित्रकविद्यासु स्वाती मैत्रपुन-
 र्भम् ॥ गजानां जन्मभं सौम्यं पुमानुष्ये परेद्भना । हयानां वारुणाधिन्यौ स्त्रीपुंसोर्जन्मभे चरे ॥ अर्थशास्त्रेषु वैधाद्यत्रितयं पौ-
 ष्यमेव च । अधिनी रोहिणी सौम्यं पुष्यं हस्तादिपञ्चमम् ॥ ज्योतिराद्यज्ञशास्त्राणां स्वाती हस्तपुनर्वनू । पौष्पं तिव्याधिनी मूलवा-
 रुणाः स्युः सुपूजिताः ॥ चारुणं योगशास्त्रेषु समरेष्विन्द्रभं शुभम् । हस्तखाल्यधिसौम्याः स्युरायुर्वेदे सुपूजिताः ॥ वासवो रेवती
 गौम्या रोहिणी तिष्यर्भद्रमम् । पुनर्वसुद्य हस्तश्च शब्दशास्त्रे सुपूजिताः ॥ गणिते रेवती हस्तपत्रतिष्यार्द्रवासवाः । ज्योतिःशास्त्रे
 निभिन्ने च रोहिणीगरणौ शुभौ ॥ आदित्यत्रैष्यन्स्वातीतिष्यहस्ताधिवाक्याः । त्रीण्युत्तरा रोहिणी च त्वर्थशास्त्रे सुपूजिताः ॥
 नक्षत्रविद्यासु सर्वाणि नक्षत्राणि शुभानि च । शिवागमे शुभान्याहुः क्षिप्रमिश्राणि तान्यपि ॥ ततो विष्णुगगमे शास्त्रे चारः सा-
 धारणः सृष्टवः । विषशास्त्रसृतायोगा वातश्चन्द्रपूजिताः ॥ सर्वे संसन्ति मुल्यत्वं इत्रारे ब्रह्मणा पुरा । ध्रुवाणि सर्वशास्त्रेषु सर्व-
 ताधारणान्यपि ॥ मृदूनि सर्वविद्यासु सर्वज्ञानेषु तान्यपि । त्रैज्यवं सुग्रसंस्तित मायाचौर्वाधिक्रतवे । संसन्ति सर्वमान्याहुर्ज्यो-
 तिःशास्त्राविरोधतः' इति ॥ ॥ अथ लग्नानि विधीयन्ते—'वेदारम्भे द्विस्त्रभावा विशिष्टा मध्याः प्रोक्ता ये चरा राशयश्च ।
 शुद्धो राशिः मत्समश्चन्द्रवाररे कुर्यात्त्राजः सर्वविद्यात्ममाप्तिम्' ॥ मिथुनकन्याघनुर्मीना द्विस्त्रभावाः एते राशयो वैदविद्यारम्भेषु

प्रशस्ताः । मेपकैकटतुलामकराधरा राशयो मध्यमाः । अवशिष्टाः स्थिरा वर्ज्या इति । तथाह बृहस्पतिः—‘चरस्थिरद्विलभावा
 मध्यमाधमशुक्रिताः । शुभशुक्तेषु दृष्टेषु सर्वे पूज्यतमा ब्रह्माः’ इति । राशिः लग्नस्य सप्तमो राशिः शुद्धः पापैः शुभैश्च रहितः शुभः
 स्यात् ॥ अथ लग्नगोचरमाह । तथाच बृहस्पतिः—‘त्रिपढायगताः पापास्त्रिकोणे कण्टके शुभाः । विद्यारम्भेषु पूज्याः
 स्युः पञ्चमे पापवर्जिते ॥ कण्टके केन्द्रे । सप्तम्याः शुभाः सर्वे पूज्याः पापविवर्जिताः । विशेषादुदिताः सौम्याः यापसं-
 योपवर्जिताः’ इति । ग्रन्थान्तरे—‘न कोऽपि सप्तमे पूज्यः शुभः कुर्योऽपि वा यदि । लग्नात्सप्तमराशौ तु वर्जनीयो विशेषतः’
 इति ॥ अथ प्रारम्भतिथिविधिप्रसङ्गात्प्रसिद्धिमप्याह—‘चन्द्रवार इति । सर्वविद्यानां समापनं चन्द्रवारेऽपराह
 कुर्यात् । तथाह वसिष्ठः—‘पूर्वाह्ने वाथ मध्यह्ने विद्यारम्भो विधिष्यते । अपराह्ने चन्द्रवारे विद्याशुक्तिर्विधीयते’ इति ॥ अथ
 सारस्वतयोगः । तत्र बृहस्पतिः—‘विद्यारम्भेषु सर्वेषु दासं सारस्वतं तदा । तस्मात्प्रवक्ष्यते सम्यग्योगः सारस्वताह्वयः ॥
 हस्ते शुधांशुके युक्ता यदि भान्निन्दुसोमजाः । सोमवारे रवौ लग्ने योगः सारस्वतो भवेत् ॥ हस्ते शुधांशुकस्यौ चेद्दुधेन्दू लग्नगौ
 तदा । शुधवारे शुद्धैर्देवैर्देवि योगः सारस्वताह्वयः ॥ अत्युच्चस्ये शुधे लग्ने पार्थीनान्त्यत्रिभागके । भानौ तत्सौम्यवारेण योगो वागीश्व-
 राह्वयः ॥ पार्थी नाम कन्या । इन्द्रकैवल्यदिने चारनाथे लग्ने शुधांशुके । हस्तर्धे च मता ह्येते योगाः सारस्वताह्वयाः ॥ वर्गोत्तमस्ये
 ने लग्ने जीवे चोमयराशिगे । गुरुशुक्रयुधाः केन्द्रे योगः सारस्वताह्वयः’ इति ॥ अथ विद्यारम्भप्रकार उच्यते । सुहृत्-
 संग्रहे—‘सारस्वती च संपूज्य गणनाथं तथैव च । गुरुपूजां ततः कृत्वा विद्याः सर्वाः समारभेत्’ । स्मृत्यर्थसारे—‘उदगयने शुक्रपक्षे

शुभेहनि साध्यायं प्रारभेत्स्व पूर्वोक्ते गणेशं संरक्षतीं गरुत्मन्त्रमिष्टदेवतां गुरुं च संपूज्य ब्रह्मचारी विप्रशुभासिनीरभ्यर्च्योशिपो
 गृहीता ब्रह्मव्यवहर्मान्यारणमाणः प्रणवव्याहृतिसहितां सावित्रीमुक्त्वा प्रणवपूर्वकं स्वाध्यायं प्रारभ्य किञ्चिदधीत्य प्रणवेन वि-
 रामोऽस्तिरत्युत्ता भूमिं स्पृष्ट्वा गुरुद्वारमेयुः । ततोऽपरेद्युः प्रमृतिं प्रत्वहं गणेशादीन् गुरुं च नत्वा प्रणवेन प्रारम्भं समाप्तिं च
 कुर्यादिति ॥३३॥ अत्राध्ययननिमित्तेन कर्तव्यमाह लघुव्यासः—'कृत्वात्ममप्यधीयीत माँगणोक्तेन धर्मतः । नत्वेव चतुरो
 वेदाननध्याये कदाचन' इति ॥३३॥ तत्र नियमा उक्ताः स्मृतिमखर्याम्—'अध्येयमाणस्ताचान्तो यथाशास्त्रमुदञ्चुखः ।
 ब्रह्मारम्भेऽवसाने च प्रणमेद्विधिवद्गुरुम् ॥ कुशानास्तीर्य पूर्वानासीत् प्राञ्चुखो गुरुः । तस्य दक्षिणतः शिष्य उपपिष्ट उदञ्चुखः ॥
 अङ्कारपूर्विकास्त्रिहो महाव्याहृतयोऽव्ययाः । त्रिपदा चैव गायत्री विषेया ब्रह्मणो मुखम् ॥ ब्रह्मणो मुखं वेदारम्भ इत्यर्थः ।
 ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोऽहं पूर्वं परलाघ विज्ञीर्यते ॥ तत्राधीयीत वेदं तु वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् । ऋ-
 चमर्थमथवा पादं पादार्थमेव वा ॥ गृह्णाति योऽननुज्ञातः पुरस्तात्परतो द्विजः । स ब्रह्मस्तेयकृत्त्रोक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ अन-
 ध्यायेष्वधीतं यद्यत्र शूद्रस्य संनिधौ । प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते' इति ॥ कर्मपुराणे व्यासः—'एवं दण्डादिभिर्युक्तः
 ग्रीवाचारसमन्वितः । आहृतोऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ नित्यमुद्यतपाणिः स्वात्संध्याचारसुसंयतः । आसतामिति
 चोक्तः सत्रासीताभिमुखो गुरोः ॥ प्रतिश्रवणसंभाषे श्रयानो न समाचरेत् । आसने च न भुञ्जीत न तिष्ठन्न पराञ्चुखः ॥ नीच-
 शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसंनिधौ । गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । नचै-

वास्यानुष्ठुर्वीत गतिभाषे न चेष्टिवम् ॥ गुरोर्यत्र परीवादो निन्द्रा वापि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
 दूरस्थौ नाचंयेदेनं न कुब्धो नान्तिके स्त्रियाः । नचैवासोत्तरं द्रुयास्त्रिते नासीत संनिधौ ॥ उदकुम्भं कुशान्पुल्वं समिधोऽप्याहरे-
 त्मदा । मार्जनं लेपनं नित्यमङ्गणानां समाचरेत् ॥ नाख निर्मात्यशयने पादुकोपानहावपि । आक्रामेदासनं चास्य छायादीन्वे-
 कदाचन ॥ आहरेदन्तकाष्ठादींश्छिन्नं चासौ निषेदेयेत् । अनाशुच्छय न गन्तव्यं भवेत्त्रियदिते राः ॥ न पादौ सारयेदस्य संनि-
 धाने कदाचन । जृम्भितं हसितं चैव कण्ठप्रावरणं तथा ॥ वर्जयेत्संनिधौ नित्यमवस्फोटनमेव च । कामं लोभं मयं निद्रां गी-
 तनादिजननंनम् ॥ घृतं जवपरीवादं स्त्रीश्रेयालम्बनादिकम् । परोपधातं पशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ उदकुम्भं सुमनसो गोश-
 टन्युचिकां कुशान् । आहरेत्पावदर्शानि शैथं चाहरहयरेत् ॥ घृतं च लवणं सर्वं वर्ज्यं पर्युषितं च यत् । अमृत्यदर्शी सततं भवे-
 दीतादितिःशुद्धः ॥ नादर्शं चैव वीक्षेत नाचरेदन्तपावनम् । एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्राद्यैरपि भाषणम् ॥ आचम्य संयतो
 नित्यमधीपीथ तुदशुभः । उपसंगुह्य तत्पादौ वीक्ष्यमाणो गुरोर्भुलम् ॥ अधीप्य भो इति द्रुयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् । प्रायश्च-
 ष्ठी गमास्तीनः परिवर्धेव पावितः ॥ प्राणायामैश्चिभिः पूतस्त आकारमारमेत् । ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्भिजः ॥
 द्युर्वाद्ध्ययनं नित्यं ब्रह्माञ्जलिष्ठतः सिरः । सर्वपाभेव भूतानां वेदथशुः तनातनम् । अधीपीताप्युचं नित्यं ब्राह्मण्याश्चयव-
 द्वाङ्मया ॥ शेषमालस्य लापायां शाल्पलेर्षपुकृत्य च । कदाचिदपि नाध्यायः कोविदारकपित्थयोः ॥ अन्तःशवगते ग्रामे
 द्वाङ्मया च संनिधौ । अनध्याये रुध्यमाने समवाये जनस्य च ॥ यावदेहेऽनुलिप्तस्य खेहो गन्धस्य तिष्ठति । विप्रस्य पिटणो देहे

तावद्भय न कीर्तयेत्' इति ॥ यमोपि—'ओंकारं प्रथमं कृत्वा ततो ब्रह्म प्रवर्तयेत् । ओंकारं च पुनः कृत्वा भूमिं स्पृष्ट्वा विरा-
 मयेत् । अन्यथा विपरीतं स्वाद्ब्रह्म वक्ष्यान्न संशयः' इति ॥ आथलायनाचार्योपि—'दक्षान्वर्जानुरासीत भूमायमिष्टुलो गुरोः ।
 कम्पयेन्न शिरः किञ्चिन्न कुट्टो न च मत्सरी । गुरुणापि सहासीत शिलाफलकनौपु च । सदसैव समुत्तिष्ठेद्गुरोरागमने द्विजः' ॥
 स्मृतिसंग्रहे—'न यान्तो न विरिक्तश्च नाजीर्णी न चतुष्पथे । न पीठन्यस्तपादथ न देवायतने तथा ॥ न स्थयायां नोदकान्ते
 कुर्यादध्ययनं द्विजः । नार्थीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोत्रले तथा । वसिता मैशुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च' ॥ मनुः—'शयानः
 प्रौढपादथ कृत्वा चैवायसस्थिक्काम् । नार्थीयीतामिपं जग्ध्वा सूतकान्नायमेव च ॥ न विवादे न कलहे न सेवायां न संगरे । उदके
 मथ्यरात्रे च विष्णुवे च विसर्जिते ॥ उच्छिष्टे श्राद्धयुक्तां च मनसापि न चिन्तयेत्' ॥ स्मृतिसारे—'सर्वकुत्सितगन्धेषु परिवेषे
 समागु च । अभ्यङ्गे स्नानकाले च महाक्षौदेऽतिकम्पने ॥ गोविप्ररोदने सर्वश्राद्धेषु श्राद्धपङ्क्तिषु । श्मशाने शूद्रसंपर्के चाण्डाला-
 दिनिदर्शने । रोदने व्याकुले देशे जपस्थाने महालये । महोत्पातेषु च तथा स्वाध्यायं वर्जयेद्बुधः' ॥ घर्मोद्ध्योते—'फलान्यप-
 स्त्रिलान्मस्थान्यदन्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रतिगृह्याप्यनध्याय इति बोधायनोऽब्रवीत्' ॥ यमः—'आगतं चातिथिं दृष्ट्वा नार्थीयीतैव
 बुद्धिमान् । अभ्यनुव्रज्यति तस्मिन्नध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥ गुहं चैवाभ्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः । आहूतध्याय्यर्थीयीत लब्धं
 चामि निवेदयेत् ॥ शौचाचारयता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः । व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदथ कृतबुद्धिना' ॥ आह नारदः—
 'योऽद्वैतसि ऋणाद्भूतः मन्मानाम्परणादिव । राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति ॥ द्यूतं पुस्तकशुभ्रपा नाटकासक्तिरेव

च । श्रियन्स्त्री च निद्रा च विद्याविभक्ताराणि पद ॥ पुस्तकप्रत्ययार्थीतं नार्थीतं गुरुसंनिधौ । राजते न सभामध्ये जारगर्भे इव
 त्रिषाः' ॥ मनुः—'नाविस्पृष्टप्रधीपीत न शूद्रजनसंनिधौ । न निशान्ते परिश्रान्तौ ब्रह्माथीत्य पुनः क्षेपेत्' ॥४३॥ शूद्रान्नमपि
 निषिद्धमित्याह पराशरः—'शूद्रान्नरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः । जपतो बुद्धतो वापि गतिरूर्ध्वो न विद्यते' इति ॥४४॥ अत्रा-
 र्थज्ञानपर्यन्तमध्ययनं कर्तव्यमित्याह व्यासः—'न वेदपाठनात्रेण संतुष्टो वै भवेद्विजः । पाठमावाचसायी तु पक्वे गौरिव
 सीदति ॥ मन्त्रार्थज्ञो जपन्वाप्यं तर्थाध्ययनं द्विजः । स्वर्गलोकायवाप्नोति नरकं तु विपर्यये ॥ योऽधीत्य विधिभङ्गेदं वेदार्थं न
 विचारयेत् । स मानवः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि । अजानतोर्थं तत्सर्वं तुपाणां
 रुण्डनं यथा ॥ यथा पशुर्नरिन्द्राही न तस्य लभते फलम् । द्विजस्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥ वेदज्ञास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र कु-
 राथमे वसेत् । इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मलोकाय कल्पते' इति ॥ धर्मसारसुधानिधौ—'तपोविशेषैर्वि-विधैर्नैतच्च विधिचोदितैः ।
 वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' इति ॥४५॥ अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमप्यनुजानाति
 पराशरः—'अग्निकार्यात्परिश्रष्टाः संध्योपासनवर्जिताः । वेदांश्चैवानधीयानाः सर्वे ते वृपलाः स्मृताः ॥ तसाद्दुपत्यमीतेन ब्राह्म-
 णेन विश्लेषतः । अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वो न शक्यते' इति ॥

अत्र मन्दमत्यादिदोषादध्ययने अगक्तश्चेत्तस्य कर्मविपाकरूपजपाद्युच्यन्ते ऋग्विधाने—'वागिन्द्रियग्रभूढस्तु यो वि-
 द्वाद्य विनामते । इन्द्रियार्थान्यथावद्वा यो न वेत्ति कथंचन ॥ विद्या चाधिगता यस्य प्रणश्येत पुनः पुनः । तसर्पसिरिति

जपनिषां संप्रतिपद्यते ॥ एषद्रप्सो जपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने । अन्विषुद्धिर्न शास्त्रेषु याथातथ्यं हि दृश्यते ॥ यातेकाकुलपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने । विपरीतं च शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते तदा ॥ सुतः सोमो जपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने । अन्यथार्थं च शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते तदा ॥ क्वानश्चित्रमन्त्रं च शतवारं दिनेदिने । व्यासोक्तस्तु पुराणार्थो यथार्थं दृश्यते तदा ॥ अहेळमानोमन्त्रं च दिनंप्रति जपेच्छतम् । शास्त्रेषु संशयो नास्ति विश्वासः सर्वथा भवेत् ॥ प्रत्यस्मै प्रजपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने । महद्वाक्येषु विधायो ह्यविधायो न सर्वथा ॥ य एमेतं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने । सृष्ट्यर्थेनान्यथाशुद्धिर्यथार्थं पश्यति द्विजः ॥ ओष्ठापि-
पानामन्त्रं न जपेद्दश दिनं प्रति । वाग्देवी मातृका तस्या निहात्रे वर्तते तदा ॥ ओष्ठामन्त्रेण जुहुयाद्विद्याश्रीस्तुक्कुले स्थिते । त्रिमधु-
चाष्टगाह्वरं प्रतिवर्षं तु फाल्गुने ॥ भत्रामित्रो जपेन्मन्त्रं शतवारं दिनेदिने । अविद्या न स्पृशेत्सत्त्वं विद्यया सह तिष्ठति ॥ अहं-
मनुर्जपेन्मन्त्रं दानं धात्र्या दिनं प्रति । त्रिकालज्ञानसिद्धिं च सर्वथा लभते द्विजः' इति । इति मन्दमतिप्रायश्चित्तम् ॥

अथ गुरुकुलवासप्रकारः । एवमधीयानस्य गुरुकुलवृत्तिप्रकार उच्यते । तत्र व्यासः—'जपन्यदायी पूर्वं स्वादुत्वायी गुरुवेभ्यः । यत्र शिष्येण कर्तव्यं यत्र दारो न वा पुनः ॥ कृत्वमित्येष तत्तत्र कृत्वा तिष्ठेत्तु पार्श्वतः । किंकरः सर्वकारी च सर्व-
कर्मणु फोविदः ॥ अशुक्नवति नाश्रीपादपीतवति नो पिबेत् । न तिष्ठति तथासीत नाहुषे प्रसवेचथा' ॥ विश्रामित्रः—'तद्वा-
शीषुत्रयोर्धनं पृद्धानां कर्मशालिनाम् । शुश्रूषा सर्वदा कार्या षण्मासादिभिरेव च' ॥ आह याजुवल्क्यः—'गुरुणापध्यचिक्षेपो
चेदनिन्दा मुद्दयः । तत्रहत्यासमं श्रेयमधीतस्य च नाशनम्' इति ॥ आचार्यः—'आक्रोशेक्षणदीनि गुरो कृत्वा ततो व्रती ।

ठला तदीरिवान्सर्वाभ्याच्छीघ्रं प्रसादयेत् ॥ पाराशरायधित्तकाण्डे तु—‘गुरुं संकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः’ ॥६३॥ तस्य प्रायधित्तमाह वोधायनः—‘वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्तसया ।
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत्’ इति ॥ ६४ ॥ शुश्रूषायाः फलमाह तुर्देवलवोधायनौ—‘यथा खनन्खनित्रेण नरो
 कार्यधिगच्छति । एवं गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति’ इति ॥ अकरणे दोषमाह यमः—‘यथाश्वं विपसंयुक्तं विपं चाग्नेन
 संयुतम् । तादृशं सादशुश्रूषोर्ब्रह्मार्थितं न संयमः’ इति ॥ अत्रोपायान्तरमाह नारदः—‘गुरुशुश्रूषया विद्या युक्कलेन धनेन वा ।
 अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपलभ्यते’ इति । इत्यधीयानस्य वर्माः ॥ ६५ ॥ अथाध्यापकधर्माः । तत्र यमः—‘सततं प्रा-
 तरुथाय दन्तधावनपूर्वकम् । स्नात्वा हुत्वाय शिष्येभ्यः कुर्यादध्ययनं नरः’ ॥ मनुरपि—‘अध्येष्यमाणस्तु गुरोर्नित्यं काल-
 मतन्द्रितः । अधीप्य भो इति श्रूयाद्विरामोस्त्विति वाचयेत् ॥ ६६ ॥ अत्र शिक्षाप्रकारमाह स एव मनुः—‘भार्या पुत्रश्च दासश्च
 शिष्यो भ्राता च मोदरः । प्राप्तापराधास्ताब्धाः स्य रज्या वेणुदलेन वा’ ॥ आह गौतमः—‘अशक्तौ रजुवेणुदलाभ्यां तनु-
 तनुभ्या’भिति । ताडयेदिति शेषः । तच्च शिरसि न कार्यं ॥ तथाच मनुः—‘पृष्टवस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन । अतोऽन्यत्र
 प्रहरता प्राप्तं स्याचोरकिञ्चिपम्’ ॥ हस्तादिना निम्नत्राज्ञः शास्य इत्याह गौतमः—‘हस्तादिना निम्नत्र राज्ञा शास्यत्’ इति ॥
 एवमाचारसंपन्नशिष्यस्य ज्ञानाप्रदाने विशेषः कूर्मपुराणे—‘एवमाचारसंपन्नमात्मवन्तमदाग्निभक्तम् । वेदमध्यापयेदस्मै पुरा-
 णाज्ञानि नित्यशः ॥ संवत्सरोपिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् । हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य यसतो गुरुः’ इति ॥ अत्र विशेषप-

माह लघुनासः—'वेदविज्ञानात्तेन वरं मौनं समाश्रितम् । वेदविज्ञाननाद्विश्रो नरकं याल्यधोमुखम् ॥ ॐ ॥ वेदविज्ञाननस्य लक्षणं विष्णुस्तमाह यमः—'योऽर्थी मां द्विजो दद्यात्तेष्वेवाधिगततः । अनर्थाये च तत्प्राहुर्वेदविज्ञाननं बुधाः' इति ॥ याज्ञ-
 यल्स्यः—'कृत्वोऽद्रोहिमेषां शुचिः कल्योऽनमूकः । अध्याप्य धर्मतः साधुः शक्त्या प्रज्ञानवित्तदः' । कल्यो नीरोगः । अनमूकः दोषानाविष्करणशीलः । ननु अर्थदोष्याप्य इति न संगच्छते भृतकाध्ययनार्थापनयोः प्रायश्चित्तसंस्कारात् । तथाच पारानारम्भायधित्तकाण्डे ह्यसिक्तः—'भृतकाध्यापनं कृता भृतकाध्ययनं तथा । अनुयोगप्रदानेन शीन्यर्थास्तु भिवेदिति ॥ या-
 वरुमिति शेषः । भवम् । भृतिसंकल्पपूर्वकमध्यापनं प्रतिषिद्धं नेतव्यं । तस्य शुचिहेतुतेनाविरोधात् । अतएव मनुः—'धर्मार्थी यत्र न स्वातो दुश्रूया वापि नद्विधा । तत्र विद्या न चकन्वा उप्तं वीजमिषोपरे' । यमोपि—'धर्मार्थी यत्र न स्वातां न शुश्रूषा-
 धनागर्मा । विषया सह मर्तल्यं न विद्यामूपरे वपेत्' इति ॥ ॐ ॥ मनुस्तु ज्ञानदोऽध्याप्य इत्याह—'आचार्यपुत्रः शुश्रूषो-
 नदो धार्मिकः शुचिः । आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुस्तथाप्यः साधु धर्मतः इति ॥ ॐ ॥ असूयकादयो नाध्याप्या इत्याह वि-
 शेष—विद्या ह वै ब्राह्मणमालगाम गोपाय मा श्रेवशिष्टेहमसि । अमूयकायात्रुजवेऽप्यताय न मां त्रूया वीर्यवती तथा सा'मिति ।
 विष्णुस्तु—'नापरीक्षितं याजयेन्नाध्यापयेन्नोपनयेत् । अथर्मेण च यः प्राह पश्चाद्धर्मेण वृच्छति । तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वा-
 शिगच्छति' इति ॥

पाशा.—१ नीडर्षी धीमान्द्विजो । २ भृतकाप्यममभृत्तकाध्यापनयोः ।

अत्राध्ययने वर्णाचारप्रकार उच्यते पाणिनीयशिक्षायाम्--'अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्वं तद्विधाद्य-
 थोक्तं लोकेदयोः ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्वर्त्यक्तीकरिष्यामि वाचउच्चारणे विधिम् ॥ त्रिःपष्टिश्चतुःपष्टिर्वा
 वर्णाः शत्रुगते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं श्रोक्ताः स्वयंयुवा ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च
 म्भृता षष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ अब्रुस्वारो विमर्गश्च रक्तः सौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः पुल एव च ॥ १ ॥
 आत्मा बुद्ध्या ममेत्यर्थान्मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति माहृतम् ॥ माहृतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति
 म्बरम् । प्रातःमननयोग तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ कण्ठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैपुमानुगम् । तार तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जाग-
 तानुगम् ॥ मोर्दाणो मूर्धन्यमिहलो वक्रमापद्य माहृतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्र-
 यत्नानुप्रदानतः । इति वर्णनिदः प्राहुर्निपुणं तथिमोषत ॥ २ ॥ उदाचश्चानुदाचश्च स्वरितश्च स्वरालयः । इत्यो दीर्घः प्लुत इति
 कालतो नियमा अचि ॥ उदाचे निपादगान्धारानुदाच ऋपमथैवती । स्वरितप्रभया ह्येते पञ्चमध्यमपञ्चमाः ॥ अष्टौ स्थानानि
 वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठी च तालु च ॥ ओभावश्च विद्वृत्तिश्च शपसा रेफ एव च । जिह्वा-
 मूलयुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ यद्योमानप्रसंधानमुकारादिपर पदम् । स्वरान्तं तादृशं विधाद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ ३ ॥
 हकार पञ्चमर्त्युक्तमन्तस्थाभिश्च संप्लुतम् । औरसं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहूरसंप्लुतम् ॥ कण्ठ्या बह्वाविच्युशात्तालव्या ओष्ठजातुपू ।
 स्युर्मूर्धन्या ऋडुरपा दन्त्या ल्युलमाः स्मृताः ॥ जिह्वामूले तु कृः श्रोक्तो दन्त्योऽथो वः स्मृतो बुधः । एषे तु कण्ठतालव्या ओष्ठौ

कण्ठोष्ठौ स्पृशौ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्वादेकारकारयोर्भवेत् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विदृतसंघृतम् ॥ संघृतं मात्रिकं ज्ञेयं विदृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संघृताः सर्वे अघोषा विदृताः स्पृताः ॥ ४ ॥ खराणामृग्मणां चैव विदृतं करणं स्पृतम् । तेभ्योसि विदृतवेडां ताभ्यामंचौ तर्धेव च ॥ अनुस्वारस्यमानां च नासिका स्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आथयस्थान-
माग्निः ॥ अलाघुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यखराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं होः शपसेषु च ॥ अनुस्वारे विदृत्यां तु वि-
रासे चाधरद्वये । द्विरोष्ठी तु विगृहीयाद्यत्रैकारकारयोः । व्याघ्री यथा हरेत्सुत्राब्दंघ्राभ्यां न च पीडयेत् । मीता पतनमे-
दाभ्यां नष्टदर्शान्ययोजयेत् ॥५॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्कं इत्यभिप्रापते । एवं रक्षाः प्रयोक्तव्याः खेअरौ इव खेदया ॥ रङ्गवर्णं
प्रयुञ्जीरको त्रसेत्पूर्वमधरम् । दीर्घस्वरं विप्रयुञ्जीयात्पश्चात्तासिक्यमाचरेत् ॥ हृदये चैकमात्रस्त्वर्थमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां
तपार्धे च रङ्गशैवं द्विमात्रता ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांशेन समनुस्वारन् । मर्दवं च द्विमात्रं च जघन्वौ इति निदर्शनम् ॥ मध्ये
तु कम्पयेत्कम्पमुर्मौ पार्श्वौ तमौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं स्थीवेति निदर्शनम् ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाल्यक्ता न च पी-
डिताः । तुम्यवर्णप्रयोगेन ब्रह्मलोके महीयते ॥ गीती शीघ्री शिरःकम्पी श्यालिखितपाठकः । अनर्थह्योऽल्पकण्ठश्च पठेते पाठ-
कापमाः ॥ माधुर्यमधरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमलं च पठेते पाठकागुणाः ॥ ६ ॥ शुद्धितं मीतमुद्गृह्यमव्यक्त-
मनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसिगतं तथा स्थानविचर्चितम् ॥ उवांशु दण्डं लरितं निरलं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पी-
डितं प्रत्यपदाधरं च यदेतद्दीनं नतु साधुनास्वम् । प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलस्तोपमेन । मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव

चक्राहसंरूञ्चिततन्निभेन । तारं तु विद्यारत्ननं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन
 शिरःस्थितेन ॥ ७ ॥ अचोऽसृष्टा यणस्लेपचेमसृष्टाः शरः स्मृताः । शेषाः सृष्टा हलः प्रोक्ता निचोथानुप्रदानतः । यमोनु-
 नासिकान्तो नादिनो ह्रस्वः स्मृताः । ईषच्चादायनं जश्च श्वासिनस्तु सफादयः । ईषच्छ्रुत्ताथसो विद्याहोर्धोमितत्प्रचक्षते ।
 दादीपुनः पाणिनिना वेनेदं व्यापितं श्रुति ॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्योऽथ पठ्यते । उद्योतिपामयनं चक्षु-
 निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य गुरं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्सङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोकं महीयते ॥ ८ ॥ उदा-
 यमाग्याति दृषोऽद्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा । उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदाचमेव ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं
 विपालययं मध्यतोऽद्गुलिम् । निहतं तु कनिष्ठिकायां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ अन्तोदात्तमाद्गुदाचमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् ।
 मध्योदात्तं स्वरितं मुदात्तं श्रुदात्तमिति नवपदशय्या ॥ अप्तिः सोमः प्रभो वीर्यं हविषां स्वर्दृहस्पतिरिन्द्रावृहस्पती । अग्निरित्य-
 न्त्योदात्तं गोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं बहल्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । दृहस्पतिरिति
 मुदात्तमिन्द्रावृहस्पती इति श्रुदात्तम् ॥ अनुदात्तो हृदि द्वेयो मूर्धुदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः
 ॥ ९ ॥ चापस्तु वदने मात्रा द्विमात्रं त्वेन वायमः । शिखी रीति त्रिमात्रं तु नकुलस्सर्भमायकम् ॥ कुतीर्यादागतं दग्धमपवर्णं
 च भक्षितम् । न तस्य पाठे गोधोऽलि पापाहेरि न किल्विपात् ॥ सुतीर्यादागतं व्यक्तं खान्नाय्यं सुव्यवस्थितम् । सुस्वरेण सुवक्त्रेण
 प्रयुक्तं मत्त राजते ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न उगर्थमाह । स वाग्मजो यजमानं दिनलि यथेन्द्रशशुः

स्वन्तोऽपराधात् ॥ अवशरं हनायुष्यं चिन्वरं व्याधिपीडितम् । अधता शस्त्ररूपेण धनं पतति मल्लके ॥ हस्तदीनं तु योऽधीते स्व-
 र्त्नपिनजितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ हस्तेन चेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो
 ब्रह्मलोके महीयते ॥ १० ॥ शंकरः श्रांकरौ श्रादादाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ येनाश्व-
 रसमाज्ञापमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्वं व्याकरणं श्रोक्तं तन्मै पाणिनये नमः ॥ येन धीता गिरः पुंतां विमलैः शब्दवारिभिः ।
 तमशानानलं मिश्रं तन्मै पाणिनये नमः ॥ अशानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥
 त्रिनयनमभिरुष्टनिःशलामिमां य इह पठंत्ययतश्च तदा द्विजः । स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमान्तुलं च सुखं तमश्नुते दिव्यीति
 दिवीत्येव ॥ अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं शरणां यथागीत्सचोऽस्पृष्टोदात्तं चापस्तु शंकर एकादश ॥ इत्यध्यापकधर्माः ॥

अथानध्यायाः । तत्र कारिका—‘अनध्यायान्स्मृतौ सिद्धान्परिहृत्य लधीयते’ इति । आचार्योपि—‘नाध्यापयेदन-
 ध्याये नाधीयीत च सत्तमः । द्विविधौ चाप्यनध्यायी स्मृतौ वैदिकतान्त्रिकी ॥ अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः पंचदश्योश्च श्रुतके । श्रावे
 प्रतिपदोर्पत्र मवेनच महोत्सवे ॥ रोगे युद्धे विवादे च द्यूते पथि निशीयके । नाभीयीताशुचिश्चापि नास्नातश्च न तन्द्रितः ॥
 उपारुर्गणि चोत्सर्गे ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः । विरात्रं स्यादनध्यायो मृते नृपगुरावपि ॥ कालगुन्यां पौर्णमास्यादि चैभ्यां च ब्रह्म-
 निष्पते । अनध्यापस्तथापाटां श्रावण्यां कार्तिके तथा ॥ तथैव मार्गशीर्षस्य पौर्णमास्यां न संचरेत् । अश्विन्याः पत्तने कंफे भूमे-
 र्दाहे पुरश्च च ॥ मृगधसर्पसाजोऽरगुलादेश्च दन्तिनः । अन्तरागमने चोद्गुराणां च ब्रह्मं स्मृतम् ॥ पताकावोरणादर्शयथान-

जलाश्रिताम् । पृथ्वीन्मघादिशुक्राणां चान्तरा गमने ज्येष्ठम् ॥ नारीणामपि सर्वासां गवां चैवान्तरागमे । अहोरात्रमनध्यायो
गर्जने रात्रिसंभवे ॥ भृगुर्जने च रात्रीं वाऽपररात्रे दिनें स्पृतम् ॥ दिनें तूभयसंध्यायामनस्त्रां चान्तरागमे ॥ पक्षिमण्डकगोधासु
नराणां चान्तरागमे । दिने दिवसशेषस्य रात्र्यां सन्ध्याश्च तद्भवेत् ॥ श्रष्टुगालखरोद्राणां श्रोत्रियागमनेऽञ्चनि । आचार्यशिव्य-
दोर्मन्त्रे अन्तरालं सज्जेत्क्षितिम् ॥ द्यरत्विमात्रं सञ्चिष्य आरान्नेदिष्टकोथया । तात्कालिको ह्यनध्यायस्ताम्बूलस्य च भक्षणे ॥ श्राद्धे नि-
भक्षितो यस्तु शुद्धता नाध्ययनं चरेत् । करिष्यंश्च तथा विद्यः प्राग्विद्याणां विसर्जनम् ॥ एते त्रीन्कास्तनध्याया वैदिकास्तात्रिका-
स्तथा । प्रवर्तन्तेऽष्टमीद्वन्द्वैश्चतुर्दश्याश्च केवलैः ॥ विपुबद्धितये चैवगयनद्धितये तथा । न पठेत्पाठयेद्दीमान्पुराणान्यपि सत्तमः ॥
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां याचदल्लमितो रविः । दिनशेषमनध्यायं वैदिकं परिकीर्तितम् ॥ तयोदिते दिवारात्रौ तत्कालशुद्धिते तयोः ।
प्रतिपद्यां च संक्रान्तां तत्कालमखिलासु च ॥ नभोनगस्ययोः कृण्ये मासयोर्विदिनं स्पृतम् । न सप्तम्यामधीयीत त्रयोदश्यां त-
थोगयोः ॥ सदा त्रयोदशी यावत्प्याङ्गुनिशीथान्तिथिर्भवेत् । प्राक्तद्वन्द्वोऽपरदाहान्तादधीयीत न च द्विजः । सप्तम्यां च त्रयोदश्याम-
धीराभ्युननाडिका । ऋदोपमत्र कुर्वीत तृतीया नवनाडिका ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां प्रतिपद्यां च पर्जयेत् । धर्मशास्त्रं पुराणं च
शास्त्रं तात्कालिकं बुधः ॥ विभिन्निवासु कुर्वीत सप्तम्यादिषु श्रवणः । पुराणाभ्यसनादीनि पञ्चदश्योश्च धा न वा ॥ अमावास्याप्र-
तिपदोर्न खर्तव्यं कदाप्यत । नान्तरागमने दोषः पुराणादिषु विद्यते । न शस्यते च तत्काले घृतं प्राश्याथवाऽभ्यसेत्' इति । स्मृ-
तिचन्द्रिकायां तु—'नीयमानं शवं दृष्ट्वा महीसं वा द्विजोचमः । अकालगर्जनदादौ च पर्वशाश्वोचकादिषु ॥ अनध्यायं बुधः

कुर्यादुपरागादिकेनचि' इति । द्वारीतोषि—'प्रतिपस्तु चतुर्दशोरष्टम्यां पर्वणोर्द्धयोः । श्रोत्रध्याये च शर्वर्यां नाधीयीत कदा-
 चन' । स्मृत्यन्तरे—'प्रदोषे तु त्रयोदश्यां नाध्येयं प्रतिपत्स्वपि' इति ॥ ॐ ॥ अथ प्रदोषनिर्णयः—'पृष्ठी च द्वादशी चैव
 अर्धरात्र्यूननाडिका । प्रदोषे नत्तधीगीत तृतीया नवनाडिका' । अर्धरात्रोननाडिका अर्धरात्राद्दृष्टिकैयकयोनेत्यर्थः । अत्र नैमि-
 त्तिकप्रदोषमाहापस्तम्बः—'श्रावण्यां पूर्णमासामध्यापयुपाकुल मासं प्रदोषे नाधीयीते'ति । प्रदोषः पूर्वरात्रः । तथाच गंगः—
 'अध्यायानामुपाकर्तुं श्रावण्यां श्रावणेन वा । यावन्मासे पूर्वरात्रे नाधीयीत कदाचन' इति । नारदः—'अयने विपुवे चैव श-
 यने योधने हरेः । अनध्यापस्तु कर्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु' इति ॥ ॐ ॥ मन्वाद्ययो मत्स्यपुराणेऽभिहितः—'आश्वपुकुशुक-
 नमनी कार्तिकी द्वादशी सिता । तृतीया चैत्रमासस्य तथा माद्रपदस्य च ॥ फाल्गुनस्य तमावात्या पौषस्यैकादशी सिता । आया-
 टस्यापि दशमी माघमासस्य तप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठे पञ्चदशी
 सिता । मन्वन्तरादयथैते दत्तस्याश्वयत्तारकाः' ॥ ॐ ॥ युगादयो विष्णुपुराणे दर्शिताः—'वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ
 कार्तिकेऽष्टम्यक्षे । नभस्समानस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥ उपाकर्तमणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं श्रावणं स्मृतम् । अष्टकाशु
 तहोरात्रस्मृतानाशु च रात्रिषु ॥ मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैवच । फाल्गुने मासि राजेन्द्र कृष्णपक्षे च सप्तमी ॥ अष्टमी
 नमनी चैव त्रेपालिसोऽष्टका इति' । गीतमस्तु—'कार्तिकीः फाल्गुन्यापादीर्षर्णमासीतिसोऽष्टकास्तत्र त्रिरात्रम्' इति । मत्स्य-
 पुराणे—'भेषाफायस्योदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः । चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न सरेत्र च कीर्तयेत्' ॥ ॐ ॥ खण्डतिथिविषये निर्णय

उच्यते स्मृतिरत्नाथल्याम्—‘चतुर्दश्यां यदा पूर्वं प्रागस्तादृश्यते रवेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत त्रयोदश्यां तु धर्मवित् ॥ अमितभे-
 दनध्यायस्तत्राप्येके न कुर्वते । संदेहेपि तनध्यायं मन्यन्ते च द्विजोत्तमाः’ इति ॥ तत्रप्रमाणमुक्तं स्मृतिसारे—‘उदयेऽस्तमये वापि
 सुहूर्तत्रयगामि यत् । तदिदं तदहोरात्रमनध्यायं विदुर्बुधाः’ इति ॥ ६३ ॥ नैमित्तिकानध्यायानाह मनुः—‘विद्युत्स्तनितवर्षेषु
 महोत्कानां च संश्रुषे । आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुव्रवीत् ॥ स्तनितं मेघगर्जितम् ॥ स्मृतिरत्नाथल्यां तु—‘अनूराधर्षमारभ्य
 षोडश्यां मास्करः । यावच्चरति वै तावदकालं मुनयो विदुः ॥ कालशृष्टी तु तत्कालमकालेषु त्रिरात्रकम् । अतिमात्राथवा वृष्टि-
 नाधीनीत दिनत्रयम् । तयोस्तु त्रिदिनं चैव वृष्टिमात्रे विदं स्मृतम् ॥ मेघे च वृषभे चैव वृणाप्राङ्मघते बलम् । अत ऊर्ध्वं द्वि-
 पादे तु वृणप्रच्यवनं स्मृतम् ॥ एतदाकालिकं विधाच्छेषं तात्कालिकं विदुः’ । वृणप्रच्यवनं वृणप्रवाहः । उदकायां चाकालि-
 कमेव । तथाचापस्तम्बः—‘उत्कायामस्युत्पाते च सर्वासां विधानामाकालिकम्’इति ॥ मनुः—‘चौररूपयुते ग्रामे संग्रामे वाप्य-
 कालिके । आकालिकमनध्यायं विधात्सर्वाङ्गुतेषु च’ ॥ अङ्गुतेषु रुधिरादिविचि यच्चत् ॥ ६४ ॥ तथाच वसिष्ठः—उपलक्ष्यधिरासु-
 वर्षेष्व्वाकालिकम्’इति ॥ यदा तु विद्युदादित्रयं युगपदुत्पद्यते तदा स्वहमनध्यायमाह गौतमः—‘वर्षविद्युत्स्तनयिबुसंनिपाते
 स्वहमनध्यायः’ ॥ स्मृत्यन्तरेपि—‘विद्युद्भ्रजितशृणीनां संनिपातो यदा भवेत् । कालशृष्टी च तत्कालमकाले तु त्रिरात्रकम्’
 इति । आपस्तम्बोपि—‘विद्युत्स्तनयिबूनां वृष्टेश्च संनिपाते स्वहमनध्यायः’ । भरद्वाजोऽपि—‘अस्युत्पाते च वर्षे च ग्रामेऽनध्यायनं
 भवेत् । आकालिकं त्रिरात्रं तु सविद्युत्स्तनयिबुके ॥ ग्रादुष्कृतेष्वपिषु तु विद्युत्स्तनितनिश्चने । सञ्च्योतिः स्यादनध्यायः शेषे

सत्रो यथा दिता' । प्रातःसंध्यायां निमित्तोत्पादे सज्योतिर्यायचात्रदेवानध्यायः । अपरसां तु यावन्नक्षत्राणि तावदेव । शेषे इतर-
सत्रां यथा दिनलध्यायस्या रात्रावपीत्यर्थः ॥ द्वारितस्तु—'सायंसंध्यास्तनिते रात्रौ नाधीयीत् प्रातःसंध्यास्तनिते सहोरात्रम्'
इति । मनुः—'निर्वाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने । एतानाकालिकान्ध्यायान्धुतावपि ॥ निर्वाते आन्तरालिको
ध्निविद्येषः । ज्योतिषां चोपसर्जनं चन्द्रयुक्तयोः परिकेपः । आपलम्बोपि—'संध्यागर्जितनिर्वातभूरुम्बोल्कानिपातने । समाप्य
वेदं द्युनिग्रमहोरात्रं नतः पठेत्' । द्युनिग्रमहोरात्रम् । मनुः—'प्रतिपृष्ट द्विजो वेदानेकोदिष्टस्य केतनम् । ज्यहं तु वर्जयेद्ब्रह्म
सहो रात्रय गृत्के' । केतनं निमज्जणम् । गृह्णोपि—'राहुदर्शने शक्रध्वजपतने आचार्यपतने त्रिरात्रम्'इति । वसिष्ठोपि—'आ-
चार्यश्चिष्यपुत्रमार्गस्वहोरात्रवृत्तिगन्धुच'इति । एतेषु मृतेष्वित्यर्थः । कूर्मपुराणोपि—'समानविधे तु मृते तथा सत्रहचारिणि ।
आचार्ये संस्थिते वापि त्रिरात्रं क्षणं स्पृतम्' । याज्ञवल्क्यः—'ज्यहं त्रेतेष्वनध्यायः शिष्यसिंमुखन्धुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे
मशालाश्रोत्रिणे तथा ॥ संध्यागर्जितनिर्वातभूरुम्बोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिग्रमारण्यकमधीत्य च ॥ पशुमण्डकनकुला-
जादिमार्जारसूर्पकं । कृत्वान्तरे सहोरात्रं द्युक्पाते तयोच्छ्रेय' इति ॥३३॥ अत्र पशुमण्डूकादीनां योषिदन्तरागमने प्रायश्चित्त-
विद्येष उक्तौ पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे यमेन—'सर्पस्य नकुलसाथ अजामार्जारयोस्तथा । मूषकस्य तथोष्टस्य मण्डूकस्य च यो-
षितः ॥ पुरुषसंलक्ष्णापि शुनोऽथस्य सारस्य च । अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥ त्रिरात्रमपवात्सद्य त्रिरात्रं चापियेच-
नम् । ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः' इति ॥३३॥ अथ तात्कालिकाः—'शत्रोष्टर्गदं मोल्ब्रुकुसामवीणादिनिस्वने ।

अमेध्यशुचशुभ्रान्त्यश्मद्यानपतितान्तिके ॥ देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंभवे । सुक्ताद्रैपाणिरभोन्तरर्धरात्रेऽतिमाहते ॥
 पांजुर्षं दिक्षां दाहे संध्यानीहारमीतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ खरोद्रयानहस्त्यश्वयुष्टिरैहिणके दृके । स-
 त्तर्जिद्यदनध्यायानेतान्स्तात्कालिकान्विदुः' इति ॥ ६३ ॥ एषसुक्तानध्यायकालपठने दोष उक्तः कूर्मपुराणे—'छिद्राण्येतानि
 विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्तिताः । हिंसन्ति राक्षसास्तेषु तस्मादेतान्विबर्जयेत्' । स्मृतिसारेपि—'अनध्यायेष्वध्ययनं प्रज्ञामातुः
 प्रजां श्रियम् । ब्रह्मबीजं स्वकं तेजो निकृन्वति यमः स्वयम्' इति । इत्यनध्यायाः ॥ ६३ ॥ अध्यानध्यायापवादः । तत्र
 मनुः—'वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके । न निरोधस्त्वनध्यायो होमतत्रजपेषु च' । वेदोपाकरणानि अङ्गानि । स्मृति-
 रत्नावल्ल्याम्—'अल्पं जपेदनध्याये पूर्वण्यल्पतरं जपेत् । नित्ये जपे तथाङ्गे च ऋतौ पारायणेऽपि च ॥ नानध्यायोऽस्ति वेदानां
 ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः । देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा ॥ नानध्याये जपेद्देदान्ब्रह्मैव विशेषतः । पौरुषं प्रावमानं च
 यहीतनियमाहते' इति । स्मृत्यर्थसारे—'चतुर्दशष्टमीपूर्वप्रतिपद्भिर्जितेषु तु । वेदाङ्गन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत्' । धर्मो-
 ह्योते—'सौराणां रुद्रमन्त्राणां पैतृकाणां च नैत्यके । जपहोमादिकार्येषु नानध्यायो न काम्यके' । कूर्मपुराणेपि—'नैत्यके नास्त्य-
 नध्यायः संध्योपासन एव च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे होममन्त्रेषु चैव हि ॥ एकादृचमर्थकां वा यजुः सामाथवा पुनः । अष्टकास्व-
 प्यधीयीत मारुते चातिवायति ॥ अनध्यायश्च नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु सर्वाण्येतानि बर्जयेत् ॥ एष धर्मः
 समासेन कीर्तितो ब्रह्मचारिणाम् । ब्रह्मणाभिहितः पूर्वस्मृतीणां भावितात्मनाम् ॥ अधीयीत सदाकालं ब्रह्मविद्यां समाहितः ।

मायिनी श्रुतश्रीयं वेदान्तांश्च विशेषतः ॥ अभ्यसेत्सततं युक्तो भक्त्यन्तानपरायणः' इत्यनध्यायापचादः ॥ इति श्रीशुसिद्धीये
प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे अनध्यायविधियप्रकरणम् ॥

अचोत्सर्जनप्रकरणम् । नमस्तस्मै नृसिंहाय यत्परित्रहसूः पुमान् । जगद्ब्रह्मीतः संत्यक्तो यदुत्सर्जनभूः पुनः ॥ अये-
दानीमध्ययनोत्सर्जनविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—'अध्यायोत्सर्जनं माध्यां षोणमास्यां विधीयते । ग्रामाद्ब्रह्मिद्विविचिक्ते
स्वादुपलेपादि पूर्वम् ॥ गृहपकं समीपेऽग्नेर्निघायाज्यमधिश्रेयत् । संस्कार्यं सस्रुवचान्नं शान्तिकर्मणि चात्र च । नवाज्याहुतिप-
र्वन्वसुषारुणान्नवेत् । बुद्धोति गृहसिद्धाद्यमुपाकरणवचतः ॥ अग्नेन शिष्टकृद्धोमो न स्तः श्राद्धनमार्जने । वैदाद्यारम्भणं कृत्वा
शिष्टं कर्म नमापयेत् ॥ अथतीरमपां गत्वा स्नात्वाचम्य यथाविधि । सावित्र्याद्या नवायाद्या देवतास्तर्पयेदथ ॥ सावित्रीं तर्पयाम्ययिं
तर्पयामीति तर्पयेत् । जपन्तस्त्वभिमीळादिमन्त्रैस्तर्पणमत्रवीत् ॥ ब्रह्मयज्ञान्द्रुक्तं यत्तर्पणं स्यादिहापि च । अत आरभ्य षण्मासान्पण्डङ्गानि
सधीयते । युक्ते वेदमधीयानः कृष्णेऽङ्गानीति केचन । कर्मेद्वयमिदं केचिद्धौकिकाशौ प्रकुर्वते' इति । इदमत्र गृह्यम्—'मध्यमा-
ष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽग्नेन हुत्वा सोषिष्टकृतं हुत्वापोऽभ्यवयन्त्येता एव देवतास्तर्पयन्त्याचार्यापृषीन्पितृवृक्षैतदुत्सर्जनम्' इति ।
अस्यार्थः—मध्यमाष्टकाया ग्रहणं षण्मासोपलक्षणार्थम् । तेन तस्याः समीपे माध्यां षोणमास्यामित्यर्थः । श्राद्धान्तरे चैव दृश्यते
एताभ्यो हुत्वा सावित्र्यादिभ्य आब्यमिति अग्निमीळादिभ्योऽग्नेन हुत्वा । स्यालीपास्त्यहणमकृत्वाऽग्नेनेति यदवधीत् तेन गृहसिद्धानं
श्राव्यमिति दर्शयति । ततः शिष्टकृचतो वेदारम्भणं ततो होमशेषं समाप्य अपोऽभ्यवयन्ति । अथनाहन्त्य इत्यर्थः । एता एव देवता

इत्यादि । स्वात्ता सावित्र्याद्या नव अग्न्याद्याश्च विशतिर्देवतात्तर्पयन्तीत्यर्थः । द्वितीयान्तं तर्पयामीत्ये-
 कोनर्त्रिशद्धान्यानि कृत्वा तर्पयेयुः । आचार्यो नित्यादि । यच्च ब्रह्मयज्ञाहं तर्पणशुक्तं तदज्ञत्वेनापि कार्यमित्यर्थः । चक्षुन्द्रो
 देवतातर्पणसमुच्चयार्थः । तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः । देवतात्तर्पयतीत्यत्र देवताग्रहणमत्रापि तर्पणार्थम् । क्रमश्च तत्रै-
 वोक्तः । एतद्भुत्सर्जनमित्यस्यैवं संज्ञा । ततः षण्मासान्पड्डान्यधीयीत । षण्मासानधीयीतित्यारभ्य एवमन्वा धर्मग्रहणाव्ययन
 एवेत्याहुरेके । अन्येऽप्यिद्रेपेणेत्याहुरिति ॥ अत्र स्मृतिरूपेणाहाचार्यः—‘समाप्य षोणमासां तु छन्दांस्युत्सृज्य शास्त्रवित् । अङ्गानि
 धर्मशास्त्राणि पुराणानि समभ्यसेत्’ इति ॥ अत्र भगवान्—‘षोणमासी तु या मासो तस्यामुत्सर्जनं भवेत् । तत्र ग्रामाद्ग्रहिभूते
 शुचौ देशे मनोरमे ॥ विविक्ते स्थण्डिलं कृत्वा तत्रोष्ठेऽग्नपूर्वकम् । पुरलब्धं विधायज्यसंस्कारान्तं यथाविधि ॥ पश्चादन्नं गृहे
 पकं पृथक्कृतान्धभाजने । तत्र सम्रावधिथित्य तनस्यमभिवार्यं च ॥ उत्तरत्रावतार्योमेः पुनरप्यभिवार्यं च । प्रत्यगग्नेर्निधायज्य-
 भाजनस्य समीपतः ॥ ततः परिभ्याधानादि तत्रशेषं समाचरेत् । कृत्वा पाकर्मवदिहाप्याज्यभागवविसरन् । सावित्र्यादिनव-
 भ्यश्च विधायज्याहुतीर्नव ॥ ततोऽग्निं जुहुयादग्निभ्राग्निमीले पुरोहितम् । इत्याद्याभिरुपाकर्मविहिताभिर्यथाक्रमम् ॥ तर्पयित्वाथ
 पित्रादीन्पितृनुपि च तर्पयेत् । स्वयं च कुर्याच्छिष्यांश्च कारयेत्तर्पणं स्विदम् । इत्युत्सर्जननामेदं कर्माचार्यसमीरितम्’ इति ॥ अत्रा-
 ध्ययनविषये आह मनुः—‘अतः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत्’ । कूर्मपुरा-
 णेषु—‘छन्दांस्यूर्ध्वं रहस्यं च शुक्लपक्षेषु वै द्विजः । वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः’ इति । यत्तु मनुराह—‘षोपे तु

छन्द्यां कुर्याद्ब्रह्मर्जनं द्विजः । मायमासथ वा प्राप्ते पूर्वाह्ने त्रयमेऽहनि' इति । याज्ञवल्क्योपि—'पौषमासस्य रोहिण्यासप्त-
 तापमाथापि वा । जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्विजः' । तदेतच्छास्त्रान्तरविषयम् । आथलायनानां स्वयङ्क्षे पण्यासान्तं विहि-
 ततात् ॥ ॐ ॥ उक्तकालालामेऽनुकल्पकालमाह सृष्टिसारसमुचयकारः—'उत्सर्जनं पौषमासे उपाकर्मदिनेषु वा' इति ॥ ॐ ॥
 उत्सर्जने पर्जन्यसूक्तजपविचारः—'अत्र केचित्पर्जन्यजपं कुर्वन्ति तदनुपपन्नम् । उत्सर्जनाज्ञत्वेन तथा वचनादर्शनात् । वेदानु-
 ल्यग्य उपाकर्मविना वेदोच्चारणस्यानधिकारात् । तर्हि—'समावर्षार्णमास्यां तु छन्दांस्युत्सृज्य ग्राह्यवित् । अङ्गानि धर्मशास्त्राणि
 पुराणानि मन्थ्यते' । इत्याचार्यवचनेनार्थादुत्सर्जनोपाकर्मणोर्मध्ये ण्यमासपर्यन्तमनध्यायत्वेन स्थाध्यायपठनस्य नियेधावगमात् ।
 तर्हि संध्यायन्दनादौ वेदमन्त्रोच्चारणेऽप्यनधिकारः स्यादिति चेत् । न । अनध्यायेऽपि नित्यकर्मोक्तमन्त्रपठनस्य नियेधाभावात् । तथाचोक्तं
 मनुना—'वेदोपकरणे चैव स्थाध्याये चैव नैत्यके । न विरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रजपेषु च' इति । वेदोपकरणानि वेदाङ्गानि ।
 अस्तुनाम नित्यकर्मणामनुशासनादावप्यकलेन कर्तव्यश्राद्धादिनिमित्तकर्मसु । उपद्रवपरिहारेण कर्तव्यराक्षोभिष्ट्यादिकाम्य-
 कर्मसु वेदमन्त्रोच्चारणे नाधिकारः स्यादिति चेत् । तेषु कर्मसु ग्राह्यपूर्वकलेन वेदमन्त्रोच्चारणाधिकारसिद्धेः । अत्र तु पर्जन्य-
 जपे तथाविधश्राद्धादर्शनाच्च कर्तव्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अथोत्सर्जनप्रयोगः ॥ आचार्यः प्राणुक्तदिने उपाकर्मदिने वा पूर्वाह्ने ग्रामाद्ब्रह्मिर्विक्रं समे देशे शिष्यैः सहः स्वासीनः
 प्राणानामप्य वेदशकलां कथयित्वा । मम शिष्याणां चापीतवेदानामाध्यायनद्वारा श्रीपरमेधरप्रीत्यर्थमधीतानां छन्दसासुत्सर्ज-

नाल्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्य तदङ्गस्वस्तिवाचनं विधिवद्विदध्यात् । उपाकर्मदिने एवोत्सर्जनकरणपक्षे उत्सर्जनोपाकर-
 णाल्ये कर्मणी करिष्य इति संकल्प्य तदङ्गस्वस्तिवाचनं विधाय कर्मनिर्चयेत् । तत्रायं क्रमः—द्रादशकुलप्रमाणकान्सप्त-
 दमीन्युहीला अत्रतश्चतुरङ्गुलं विहाय मध्ये एकाकुलप्रमाणं प्रदक्षिणं शन्यि कृत्वा तत्कर्मज्ञानभागे शुद्धवस्त्रोपरि निधाय शि-
 व्यादिभिः सह निवीतीभूला तत्र गौतमादिसप्तऋषीनावाह्य पौडशोपचारैरभ्यर्च्य तैपामर्च्यं दद्यात् । तत्र उपवीती पूर्ववदुपले-
 पायश्रित्तिष्टापनान्तं कर्म कृत्वा समिद्धयमादाय पुनर्देशकालौ निर्दिश्य अस्मिन्नुत्सर्जनहोमे देवतापरिग्रहाद्यर्थमन्वाधानं क-
 रित्वे । अस्मिन्नाहितेप्राक्सिद्यादिचक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुमत्ता । सावित्रीं ब्रह्माणं श्रद्धां मेधां प्रज्ञां धारणां सदसस्पतिं अनु-
 मतिं छन्दोऽस्त्युषीनाज्येन । अग्निं अष्टुणसूर्यान् अग्निं शक्रुन्तं अग्निं मित्रावरुणौ अग्निं अपः अग्निं मरुतः अग्निं विश्वान्देवान् अग्निं
 इन्द्रासोमी इन्द्रं अग्रामरुतः पवमानसोमं पवमानसोमं अग्निं संज्ञानं एताथरुद्रज्येण । शोपेणसिष्टकृतमित्वादिसचोपस्य इत्यन्त-
 म्कृत्वा समिद्धयमज्ञावाधायोदेशत्यागौ कृत्वा परिसमूहनाथाज्ये दर्भत्रिद्वयप्रशोपणान्तं कृत्वा सिद्धात्रमग्निसमीपे निधाय तेनैव
 सहाज्यं त्रिःपर्यधिकृताज्योद्भासनादिद्युवसंमार्जनान्तं कृत्वात्रं पात्रान्तरे पृथक्कृत्याप्रावधिथित्य सुवेणाभिपार्योदशुद्धास्याज्यादक्षि-
 णतो ब्रह्मिण्यासाद्य पुनरभिधारणाध्याज्यभागान्तं कृत्वा । सावित्र्यैस्वाहा ब्रह्मणेस्वाहा अद्राव्यैस्वाहा प्रज्ञायैस्वाहा धा-
 रणायैस्वाहा सदसस्पतयेस्वाहा अनुमतयेस्वाहा छन्दोभ्यःपिभ्यःस्वाहा इति नवाहुतीराज्येन हुत्वा यथालिङ्गमुद्दिश्यत्यक्त्वा । अब-

पाठा०—१ उपलब्धेष्वपि कथारिजातबोधेष्वत्र कुतुम् कर्तुं मन्त्रे पूर्वं अगस्ता सुर्वोऽष्टुप् सुर्वोऽष्टुप् इति, तथा योनः ख इति मन्त्रे च विधेदेवस्थाने नमर्ण
 यशुर्वोऽष्टुप् बर्भगइद इति पाठ उपलब्धये तदैव चान्बवदितमयमपतोपाकरणेषु तत्र शदमरुतसिद्धिइभीयन् ।

दानपर्येण चरुमयदाय अग्न्यादिर्विश्रुतिदेवताभ्यो लुड्यात् । तत्र मन्त्राः—अग्निमीलेमधुच्छन्दा अग्निर्गायत्री उत्सर्जनप्रधानचरु-
होमेरि० ॥ कुरुम्भरुन्तदगस्त्योऽमृणयूर्वाअनुष्टुप् । तमप्रेगृत्समदोऽग्निर्जगती । आवदन् गृत्समदः शकुन्त्वो जगती । सोमस्वमा-
पियाग्नित्रोऽग्निरिष्टुप् । गुणानामार्गो जमदग्निमित्रापरुणी गायत्री । तंक्षत्रे वार्हस्पत्यो भारद्वाजोधिरष्टी । धामन्ते गीतमो
गामदेन जापो जगती । अयोध्यात्रेयो युषगचिष्टिरावशिशिष्टुप् । गन्तान एवयामरुन्मास्तोतिजगती । तंक्षत्रेवार्हस्पत्यो मरद्वा-
जोऽग्निगिष्टुप् । यो नःस्वः पायुर्भारद्वाजो विश्वेदेवा अनुष्टुप् । अग्निनरो यैत्रावरुणिवसिष्टोऽग्निर्विराट् । प्रतिचक्ष्वमैत्रावरुणिवसिष्टइ-
न्द्राम्नोमावनुष्टुप् । माचिल्काण्यः प्रगाथ इन्द्रो बृहती । आग्नेयाहिकाण्यःसोभरिरश्रामरुतोऽनुष्टुप् । स्यादिष्टयामधुच्छन्दाः पवमा-
नःगोमो गायत्री । यत्तेराजन्मारीचः फक्षपः पवमानःसोमःपंक्तिः । अग्नेबृहद्वास्यास्त्रितोशिशिष्टुप् । समानीचः संवननः संज्ञा-
नमनुष्टुप् । एतैर्विद्यतिमर्चुत्ता शिष्टकृतं हुत्वोदिभ्य त्यक्त्वा सर्वंः सह प्रत्यगधेः प्रागग्रमालीर्णेषु दर्भेषूपविश्य शरावाद्युदकपात्रे
दर्भोऽग्निष्य दर्भगर्भत्रदाञ्जलिं कृत्वा पूर्वमोंकारं गायत्री पञ्चोर्ध्वत्रोऽजवानमुचैः त्रिरुचान् शिष्यानापि तथा वाचयित्वा अग्नि-
मीष्टइतियुक्तं । इत्येतोर्जेतेति यजुरादि । अग्रआयाहिर्वीतय इति सामादि । शंनोदेवीरभिष्टय इत्यथर्वादि । अग्निर्वेदेयानामिति ब्राह्म-
णादि । अथ महाव्रतं । एष पन्था एतत्कर्म । अथातः संहिताया उपनिषत् । विदामवधन्विदा महाव्रतस्य पंचविंशति सामिधेय्यः इति
पथारण्यकम् । अथेतस्य समाप्तायशेति मूयम् । समाप्तायः समाप्तातः इति निरुक्तम् । मयसतजभनलगसंमितं इति छन्दः ।
गाः ग्मा इति नियन्तुम् । पञ्चसंवत्सरमिति ज्योतिषम् । अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीति शिक्षाम् । बृद्धिरादैच् इति व्याकरणम् ।

यदिन्द्रो दशुरसौ । योगीश्वरं याज्ञवल्क्यम् । नारायणं नमस्कृत्य । अथातो घर्मलिजासेति पूर्वमीमांसामूत्रं । अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
 सेत्युत्तरमीमांसूत्रं च क्रमाद्बुबन्वाचयित्वा । तच्छंभोरायुणीमहे इत्युचम् । नमोब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिवीचयित्वा । अथाचा-
 येः शिष्यैः महोत्थाय संभानमृगना बद्ध्वा ओमित्युक्त्वा उत्कृष्टा वै वेदाः इत्युच्चार्य पुनः शिष्यैः सहोपविश्य भूमिं स्पृष्ट्वा जलं
 संस्पृश्याग्निं गोलमादिमत्सर्प्याचार्यादींश्च नमस्कृत्य प्रायश्चित्तादिहोमशेषं समाप्योदकर्त्तरं गत्वा स्नात्वा चम्य सावित्र्यादिदेवतास्तर्प-
 येत् । तत्रायं क्रमः—निरीवीभूला सावित्री तर्पयामि ब्रह्माणं० श्रद्धां० मेधां० प्रज्ञां० धारणां० सदसस्पतिं० अनुमतिं० छन्दां-
 स्पृषीन्० ॥ अग्निं तर्पयामि अप्पुणमूर्यान्० अग्निं० अर्कन्तं० अग्निं० मित्रावरुणौ० अग्निं० अपः० अग्निं० मरुतः० अग्निं० विधान्दे-
 वाव० अग्निं० इन्द्रागोमीं० इन्द्रं० अग्रानरुतः० पवमानगोमं० अग्निं० संज्ञानं० ॥ इति क्रमेण तर्पयित्वा ब्रह्म-
 यज्ञाद्भेदेवर्ष्याचार्यपितृवृन्धूलासंतर्प्याचम्य कर्मधरार्पणं कृत्वा वेदानुद्दिश्य ब्राह्मणान्मोजयेत् ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपरिजाते
 षोडशकर्मकाण्डे उत्सर्जनप्रकरणम् ॥

महानाश्यादिभ्रतत्रयप्रकरणम् ॥ नमो लक्ष्मीसनाथाय नरपञ्चाननात्मने । यस्यासीद्देवतासंघपालनं परमव्रतम् ॥
 अथेदानीं महानाश्यादिभ्रतत्रयविधिरभिधीयते । तत्राहाधलायनाचार्यः—‘प्रथमं स्नान्महानाश्री द्वितीयं स्नान्महाव्रतम् ।
 तृतीयं स्वादुपनिषद्भेदानाल्यं ततः परम् । क्रिया व्रतानां कार्याः सूर्यधामोक्तं महा द्विजैः’ इति । तत्र तावत्तिथिनिर्णय उ-
 च्यते धीधरीये नृसिंहेन—‘तिथिनक्षत्रवारसंश्लेषगोदियनिरीक्षणम् । चौलवत्सर्वमाख्यानं सगोदानव्रतेषु च ॥ व्रतानां चरणं लेवं

कृता गानं ममाचरेत् । द्विजानां त्रतवन्धस्तु स्वाध्यायेषु प्रशस्यते ॥ रिक्ताविष्टिविवर्जेषु महानान्निक्रमेव च । चूडाकर्मवदन्यस्य
 त्रतवन्धस्तु कालिकम् ॥ महानान्निक्रमिलनेन महान्नतोपनिषद्गतगोदानव्रतानि गृह्यन्त इति । कारिका—‘महानान्न्यादि कर्तव्यं
 तद्यत्काले त्रतवन्धम् । उक्तकाले दद्यान्त्यन्तं वापनाद्युपनीतिम् ॥ नवां मौर्झीं नवं दण्डं दद्यात्स्विष्टकृदाद्यथ । संवत्सरं चरेदेवं
 पूर्ण्डन्दे सूत्ररायणे ॥ शुक्रपक्षे नद्विशांसाद्विषिकं देशमेत्य च । पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ स्वस्यालं भुक्तये तूर्णो
 निरुध्य श्रोत्रेण च । तिलानोप्य पचेत्पकमाचार्याय निवेदयेत् ॥ पृच्छति त्रतलोपांस्तु दत्ते प्रतिवचसथ । बहवो त्रतलोपांश्चे-
 न्युनरागतयेद्व्रतम् ॥ लोपेऽप्यापत्त्रयुक्तेषु पुनरावर्तयेद्व्रतम् । तेनान्वाग्ध आचार्य इध्माधानादि पूर्ववत् ॥ इत्याऽऽम्नावधिरित्यादि
 मन्त्रधर्मोद्गुनीरथ ॥ ततः स्विष्टकृतोऽवधेन्धेयं भूमौ निधाय च । एतमित्याद्यशानान्तमाह प्रैपमतः परम् ॥ भुक्तवन्तं तमाचान्तं
 जलपूर्णाञ्जलिं ततः । तं त्रतानां त्रतेत्यादि भुक्तवन्तं दिवाकरम् ॥ उपस्थाप्याथ कुर्वति मीलित्ताक्षथ वाग्यतः । त्रिःप्रदक्षिण-
 मायेथ वानना समुत्तं शिरः ॥ उपलंकारमित्यादि प्रैपं स्विष्टकृदाद्यथ । आनश्यकेभ्य इतरच्छयनासनभोजनम् ॥ अकुर्वन्नेक-
 रानं तु नन्नचारी नयेदय । परेशान्यां निधायत्साद्युदगंगेस्तुषेणु तु ॥ ईशानाश्रेयुपविशेद्वीक्षमाणस्तु तां दिशम् ।-परः अन्यो
 नन्नचारी अस्यादीत्वनादिशब्देनोदकपूर्णं रुमण्डल्यन्नमचत्सतर्थो गृह्यन्ते ।-शिष्योपि समुत्तं प्रक्षालयाम्वाचार्यां प्रदक्षिणम् । कृता-
 चार्यस्य संगृह्य पादौ तेषु वृषेणु तु ॥ ईशमाणो दिशं प्रत्यदक्षिणामुपविश्य च । सेन गृष्टेन तस्युष्टं संदधाति ततः परम् ॥ मनसा
 च महानान्नीर्भोऽस्तुद्गीति तं गुरुम् । पृच्छेत्तदहन्स्पन्नान्त्रतलोपांस्ततो गुरुः ॥ स्वयं संमीलनं कुर्वन्महानान्नीर्भो गुरुः ।

त्रिःपुरीषपदान्मुस्ता तस्योष्णीषं विमोचयेत् ॥ ईक्षयेदर्कमीध्वनं मित्रस्येति द्वयेन तु । मसंभारा दिशो वीक्ष्य मित्रस्य त इति-
 लथ ॥ मित्रस्येति वृत्तीयेन पुनरादित्यमीधयेत् । उस्ता चाशइलेत्यादि मन्त्रान्धूमिषुपस्त्रयेत् ॥ अनुग्रवचनीयश्च कार्योऽयं भेद-
 उच्यते । महानानीन्यः स्याहेति सावित्र्याः स्थान इष्यते ॥ महानानीवतं शोकं महानतमथोच्यते । पूर्ववद्गत आदिष्टे संवत्सर-
 मिदं चरेत् ॥ पूर्णं संवत्सरे देशे चिचिक्त उपविश्य च । श्राशुलः श्रापयेदेतन्महानतमतः परम् ॥ अनुग्रवचनीयान्तं कुर्यादकं-
 क्षणादिरुम् । महानताथग्याहेति सावित्र्याः स्थान इष्यते ॥ पूर्ववद्गत आदिष्टे चरेदब्दमिदं व्रतम् । श्रापयिलोपनिषदमादित्यावेक्षणा-
 दिरुम् ॥ अत्रोपनिषदेन्वाहा सावित्र्याः स्थान इष्यते' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'एतेन वापनादिपरिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्या-
 तम्' इति । अस्यार्थः—व्रतादेशनं धदन्मामिव्याख्यातं संवत्सरान्तं चारयित्वा व्रतमनुषुज्य इति संवत्सरमादिशेदिति च तथाप्येतेन
 प्रकारेण वापनादि परिदानान्तं कर्म कार्यमित्यर्थः । वापनादिग्रहणमलंकारनिवृत्त्यर्थम् । काय ता परिददामीत्येतत्परिदानम् ।
 परिदानान्तवचनमुपरितनतप्रनिवृत्त्यर्थम् । इदमत्र सूत्रम्—'एतद्विदं ब्रह्मचारिणमनिराकृतिनं संवत्सरायमं चारयित्वा व्रतम-
 नुषुज्यानुत्तोशिते प्रनूयादुत्तरमहर्माहानानीरश्च उदगयने पूर्वपथे श्रोष्यन्वर्हिर्ग्रीमात्वालीपाकं तिलमिश्रं श्रापयित्वाचार्याय वेदयति
 विदिने नवसंशयान्पृष्ट्वा लघुमाश्राधेदापत्कारिताः स्युस्त्वरव्ये जुहुयात् । अश्रावमिधरति श्रावष्ट ऋषीणां पुत्रो अचिराजष्टपः । तस्मै
 जुहोमि इविषां वृतेन मादेवानां मोमुहद्भ्रागपेयं मो अन्माकं मोमुहद्भ्रागपेयं स्याहा । या निरर्थी निपुथेतिहं चिधरणीइति । तां तां वृत्स्य
 शारया यले सुरार्थनीमुहं स्याहा । यस्मै ता काम कामाय वयं सुश्राद्धं नामहे ! तमुष्मभ्यं कार्यं दत्तायेदं सं वृतं पिनुस्साहा । अयं नो अत्रि-

वैश्वः कृणोत्ययं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं अत्रूज्यतु जह्णोणोऽयं वान्तं जयतु वान्तं सतौ स्वाहा । अयं युन्यै चानुपलैषु स्वाहा ।
 प्रद्वयेत्याहा । व्याहृतिभिश्च पृथरुहताऽहंतं स्यालीपाकं सर्वमद्यानेति युक्तवन्तमपामञ्जलिपूर्णमादित्यमुपस्थापयेत् । तं व्रतानां
 व्रतपतिरसि व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तेन शक्रेयं तेन राध्यासमिति समाप्य संगीत्य वाचं यच्छेत् कालमभिसमीक्ष-
 माणो यदा समेष्यादाचार्येणैकत्रामभ्यायोपपादनाभिराद्यं वा नित्याध्यायेन तमेव कालमभिसमीक्षमाण आचार्योऽहतेन चा-
 समा त्रिःप्रदक्षिणं शिरः समुखं वेष्टयिताऽहंतं कालमेवंभूतोऽक्षपन्भवेति तं कालमस्वपन्नासीतानुबक्ष्यमाणोऽपरालितायां दि-
 श्यग्निं प्रतिष्ठाप्यासिमुदकमण्डलुमशानमित्युत्तरतोऽग्नेः कृतावत्सवरीं प्रत्यगुदगसंश्रवणे बध्वा पश्चाद्गैराचार्यस्तुषेपूपविशेषदपरालि-
 तां दिशमभिसमीक्षमाणो ब्रह्मचारी लेपान्परिसृज्य प्रदक्षिणमग्निमानार्यं च कृतोपसंगुल पश्चादाचार्यसोपविशेनूणेणैव प्रत्यन्द-
 क्षिणामभिसमीक्षमाणः पृष्टेन गृष्टं संघाय त्रयान्महानाग्नीभौ अनुब्रूहीति पुनः सृष्ट्वानुकोशने संगील्ययानुब्रूयात्सपुरीपपदाद्विरन्त-
 च्योष्णीपमादित्यमीधयेन्मित्रस्य ता चक्षुषा प्रतीक्षे मित्रस्य त्वा चक्षुषा समीधे मित्रस्य ता चक्षुषानुवीक्ष इति दिशः ससम्भाराः
 पुनरादित्यं । मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतितं पश्यामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं चक्षुषोऽहंतीकच्छत्विति भूमिसुपस्पृशेत् । अय-
 इत्वा नमूइत्वा नमूकृषिभ्यो मन्त्रकृत्सो मन्त्रपतिभ्यो नमो वो अस्तु देवेभ्यः शिवा नुः संतंता भव तुमुळीका सरस्वती मा ते
 व्योम मंहदि । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः सं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः स्तुपे जनं गुत्रतं नव्यसीभिः कथानभित्र आशुवदिति
 तिस्रः सोनाष्टिभिर्भवेति समाप्य ममानं संभारवर्जमेप इयोः स्वाध्यायधर्मं आचार्यदेवकः फाल्गुनाद्याः श्रावणान्ता अनधीतपूर्वा-

णामध्यायस्यैष्याद्यधीतपूर्वाणामधीतपूर्वाणामिति ॥ अस्वार्थः—एतदिति । अग्रे यान्धेतानि महामत्तवर्जितानि तत्पर्यन्तान्यनुक्रान्तान्यहानि तानि मन्त्रब्राह्मणमूत्राध्ययनेन तदर्थज्ञानेन च विदित्वा तेषामक्षामेकाहाहीनसत्राणां सत्राभावं च यो वेद स एवैतद्विदित्युन्यते । ब्रह्मचारिग्रहणं यो ब्रह्मचारी विद्यां समाप्य ज्ञानं कर्तुं न शक्नोति पश्चाद्वादशवर्षाध्ययनं कुर्वन्नपि न किञ्चिद्गृहीतुं शक्नोति उपपि ब्रह्मचारिणमनेन द्विदमपि एतानि ब्रवानि ग्राहयित्वा एतान्वेदभागानव्याप्याधमं सप्तमर्थाद्युगुणं प्रवेष्टुं शिक्षतेत्येवमर्थम् । अनिराकृतिमनुत्सृष्ट्याध्ययनं एवंविधं ब्रह्मचारिणं व्रतं ग्राहयित्वा संवत्सरायमकालं चारयित्वा तस्मै ब्रह्मचारिणेऽनुक्रोशेने सर्वभूतदयावते आत्मगुणयुक्ताय उत्तरमहर्मेहानाक्षीर्त्र्यात् । प्रथमं द्रूयादित्यर्थः । अहरधिकारे पुनरहर्ग्रहणस्येदं प्रयोजनं तदहर्विधायकं वेदभागानामर्थोवगमपर्यन्तमनुष्ठानयोग्यं ग्राहयितव्यमिति । उत्तरमहरितिवचनात्पूर्वमहरधिकं दर्शितम् । उत्तरशब्दस्य पूर्वापेक्षतादेव प्राप्ते इदमहर्मेहानाक्षीरग्रा इति महाव्रतानुवचनात्पूर्वं महानाक्षीभ्यो व्रतादेशनादिभावणान्तं कृत्वा अनन्तरसंवत्सरे महाव्रतं ग्राहयितव्यं ततोऽनन्तरे संवत्सरे उपनिषदिति क्रमः । महानाक्ष्यो नाम ऋचः । उदगिति । उदगयने शुक्लपक्षे गुरुसुखान्महानाक्षीः शोष्यन् ब्रह्मचारी ग्रामाद्बहिर्निष्क्रम्य शुची देशे होष्यन्धर्मण पार्षणीयेन विधानेन तिलमिश्रं स्थालीपाकं नवभ्यो देवतान्यस्तूर्णां निर्वापप्रोक्षणे कृत्वा श्रपयेत् । तत्र आचार्याय वेदधीतं विज्ञापयेत् । विदिते शृतः स्थालीपाक इत्यवगते व्रतसंज्ञयान्ब्रतपरापान्पृच्छेत् । ते हि पृष्टाः लघुमात्रास्कारणात्प्रचिनिमिचादापदा कारितावेदत्रावधिरित्यादिभिर्भुङ्गुयात् । न ग्रामाधिकान्तरं कर्तव्यम् । लघुमात्रायेदिति पाठे लघुमात्रा वेत् भवति ब्रतापराध इत्यर्थः । अथचेत्कामकृता महान्तथ ब्रतापराधाः

गुरुमरणं प्रथमकारणं बुद्धिपूर्वं वा कुरोत्यपराधान् तददुस्वपं प्रायश्चित्तं कारयित्वा पुनर्ग्रतमादिश्य ततः संवत्सरे पूर्णं एव श्राव-
येत् । विदितइति वचनं श्रुतः स्थालीपाक इति विदितएव व्रतसंशये श्रमप्रवृत्त्यर्थम् । अन्वासीनेन ब्रह्मचारिणान्वाख्य आचार्यो
बुद्धान् । अद्यावन्नित्येवमादिभिर्द्वैत्रैव पठित्वैर्भव्याहृतिभिश्च । पृथगिति समस्तव्याहृतिनिवृत्त्यर्थम् । हुलेतिवचनमेतैर्भैत्रैस्तुला
म्बिष्टहुनेज्वदाय तमद्भूतैव निधाय श्रयात्संप्रपमित्वेवमर्थम् । एतं स्थालीपाकं सर्वमशानेत्ययं संप्रपः । अद्यान संवत्सैत्यर्थः ।
ततश्चरुदोषं सर्वमभीषात् ब्रह्मचारी । युक्तवन्त्विति वचनात् केवलमशने संप्रप एव किंतदानमपि कर्तव्यमेवेत्येवमर्थम् ।
उपन्यासयेदिति उपतिष्ठत्यादित्यमिति त्रूयादित्यर्थम् । ततो ब्रह्मचार्यद्विः पूर्णाञ्जलिर्भक्षेणादित्यमुपतिष्ठेत् । समाप्यवचमुप-
शानमद्यं गमाप्यानन्तरमक्षिणी संमील्य वानं गच्छेत् न कालविक्षेपं कुर्यादित्येवमर्थम् । वाग्यमनं कुर्वन्नसिद्धेव काले आचार्येण
मह गमवापीभवेत् तं कालं मनसा ध्यायन्वाग्यमनं कुर्यात् । अयं काल इत्याह एकरात्रमिति । एकरात्रं कालमेवासीत् । तदनन्तरे
द्विपते आचार्येणसह समवायं गमिष्यामीति ध्यायेत् । कुतः । अध्यायोपपादनात् । अध्यायः स्वाध्यायः महानास्त्रीमन्त्र इत्यर्थः ।
गलोपपादनात् । उपपादनं अन्यमुपेत्य तस्य स्वाध्यायस्य पादनं शिष्यमुपादायाध्यायपनमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—एकरात्राध्यायेन
महानास्त्रीरन्धेतुं शक्नोति स एकरात्रमध्यवनाद्वाग्यमनं कुर्यादिति । त्रिरात्रं वा नित्याध्यायं त्रिरात्रं चैवमासीत् । यो नित्या-
ध्यायेनान्धेतुं शक्नोति आध्यायोऽध्ययनं नित्यं संततं वा । एतदुक्तं भवति—यो बहुभिरैवाहोभिरन्धेतुं शक्नोति स त्रिरात्रमेवा-
मिता चतुर्धेऽहन्ध्याप्येण गमवायं गच्छेदित्यर्थः । यः कालो ब्रह्मचारिणा संकल्पितस्तमेव कालं प्रतिपद्यमान आचार्योऽहतेन

वाग्ना ब्रह्मचारिणः शिरो मुखेन सहितं त्रिःप्रदक्षिणं वेष्टयित्वा बद्ध्वा यथा न तद्भासः पतति तथोपायं कृत्वा ब्रूयात् । एतं
 कालमिति संकल्पितप्रदर्शनार्थत्वात् एकरात्रकालमेवभूतोऽस्यपन्न त्रिरात्रकालमिति वेतितं कालमस्यपचासीत् । यः संकल्पितकाल
 स्तस्मिन्काले नर्वदा अख्यपन्मवेद्ब्रह्मचारी । ततो गुरुः क्षिप्रकृदादिहोमशेषं समापयेत् । अनुवक्ष्यमाणः बद्ध्वा आचार्याप वेदसी-
 तेति श्लेषः । एकरात्रपक्षे द्वितीये त्रिरात्रपक्षे चतुर्थे दिवसे आचार्येऽनुवक्ष्यति सति बहिर्यामादपरज्जितायां विधिं शुचीं देवे शि-
 प्यस्य ब्रह्मचारी उल्लेखनादि कृत्वाग्निं प्रतिष्ठाप्य तस्योत्तरतोऽऽमादीन्निधाय तस्यैव प्रत्यगुदग्यो देशस्तस्मिन्वत्सतरीं धञ्चा । असंश-
 वण इति यस्मिन्देसे महानाङ्ग्याः शब्दं सम्यक् शृणोति वत्सतरीं तस्मिन्नेव वध्वेत्यर्थः । एतावत्कर्म ब्रह्मचारी कथित्करोति ।
 एतान्ति कृते आचार्याप वेदधीत । तत आचार्योऽग्नेः पथात्प्रागग्रेषु तृणेषु तां दिशमभिमुखं समीक्षमाणः सन्नुपविशेदिति । ब्रह्म-
 चारी ईक्षमाणः ब्रह्मचारी मुखगतान्शरीरगवांश्च लेपान्शोधयित्वा अधिमाचार्यं च प्रदक्षिणीकृत्य गुरुमभिवाद्य तस्य पृष्ठतस्तस्यै-
 वासनदर्शनां मूलेष्वेव नर्कतीं दिशमभिनमीक्षमाण उपविशेत् । पृष्ठेन पृष्ठं संधाय ब्रूयान्महानाम्नीर्भो अनुब्रूहीति । पृष्ठे
 नाम शरीरस्य बहिःप्रदेशः । ब्रह्मचारी स्पष्टदेशेन आचार्यस्य पृष्ठदेशं संधाय मनसैव मन्त्रं ब्रूयात् महानाम्नीर्भो अनुब्रूहीति ।
 पुनः—पदास्त्रिः । तस्मिन्नापि काले आचार्यः पुनर्नर्कतसंयान्पृष्ठाऽनुक्कोशिनेऽनुतापिने श्रद्धानाय संमील्यैवाक्षिणी अनुब्रूयात् ।
 सपुरीषपदाः पुरीषपदैः एवाद्यैर्वास्त्राग्ने इत्यादिभिर्नपदैः सहिता महानाम्नीर्निदिमचवन्निद्वागातुमित्येवमाद्यास्तृतीयारण्यक-
 स्थान्ते समात्राताः पुनर्नर्कः ननपुरीषपदान्विताः सर्वास्त्रिनून्य । अथ शिष्यस्योष्णीयं विमुञ्चेदित्यर्थः । व्रतलोपे पूर्ववत्प्रायश्चित्तं

कारयितव्यम् । आदि-समीक्षे । समीक्षे इत्यत्र इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । तथाचाभ्यां ब्रह्मचारिणमीक्षयेदित्यर्थः ।
 मन्थय णिचत्वयः । गुरुरादित्यमुपतिष्ठस्य आदित्यमीक्षस्य सर्वमशानेलादिश्रेयं द्रुयात् । मित्र-भाराः । असिप्रभृतिसंभारैः सहित
 दिशः मत्संभाराः । मित्रस्येत्वेन मध्येण ब्रह्मचारी ईक्षेत । पुनः—ऋच्छति । गुरुणा पुनरादित्यमीक्षेत्सुक्येकं मित्रस्यत्वाच्चपुंल-
 नेन मध्येण पुनरादित्यमीक्षेत ब्रह्मचारीत्यर्थः । किमिमे मन्त्राः आचार्यस्य उत शिष्यस्य उतोभयोरित्याशङ्क्याह । 'ईक्षणेकं दिशां
 मन्त्रा ब्रह्मचारिण एव लि'ति । भूमि वेति गतः । समा-वर्जं । यदिदं महानाज्यध्वयनं सचिधिकमुक्तं तत्समाप्योचरथोरपि महा-
 त्रतोपनिषदाख्ययोत्रमनुष्य्य श्रवणान्तरं महानाम्नीत्रतेन समानरूपं कर्तव्यम् । अयमेतयोर्विक्षेपः पूर्वस्मात् संभारवर्जमिति ।
 संभारो नाम श्रोप्यन्बहिराग्नादित्यारभ्य मित्रस्यत्वा चक्षुपेत्वेवमन्तं तद्वर्जयित्वेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—महाव्रतोपनिषदाख्ययो-
 त्रमनुष्य्य संवत्सरादूर्ध्वमुदगयने पूर्वपक्षे ग्रामाद्बहिर्यत्वा श्रवणान्तमेव कर्तव्यं नान्यद्भोमादीति । एष धर्मः एषएव महाव्रतो-
 पनिषद्ब्रह्मयोर्वेदभागयोरध्ययनविधिः । व्रतमनुष्य्य संवत्सरावमं चारयित्वाद्गगने पूर्वपक्षे ग्रामाद्बहिर्यत्वाचार्यसकाशाच्चिः श्रुला-
 नुप्रवर्गनीयं च कृत्वा ततोऽध्ययनं कर्तव्यमिति । एतदनयोरध्ययने संपादनीयमित्यर्थः । आचार्य-यदेकः । अयमपि विशेषो
 महाव्रतोपनिषदोरध्ययने भवति । यदेकोऽधीयीत शिष्यस्तदाचार्यवद्भूत्वाधीयीत । यथाचार्योऽपराजितां दिशमभिसमीक्षमाणो
 द्रुयात् । एवमेरुवेच्छिप्यस्तामेव दिशमभिसुखोऽधीयीत । यदि द्वौ बहवो वा तदा नायं नियम आदरणीयः । अतएवै-
 तन्नायने एको द्वौ बहवो वाधीयीरन्निति । अध्ययन एवायं नियमः श्रवणे लेकदेश एव । व्रतादेशनादेरनुभवचनीयान्तस्य
 संस्कारस्य तत्रसिद्धौ प्रमाणाभावात्कृत्यानुन्यनध्यायः ॥ एषां महानाश्यादीनामध्ययनकाल उच्यते—श्रवणमात्र एव कृत्वा पूर्वमन-

धीतन्त्वो ये तेषामयं कालः । फाल्गुनमासमारभ्य श्रावण्याः पूर्णिमास्या यः कालः स तेषामध्ययनकालः ।—तैव्या—अपूर्-
 र्णाणां । येधीतपूर्णाः तस्मिन्कालेऽधीयीन् वैपीपूर्णमासी पूर्वाविधिः श्रावणीपूर्णमासी परावधिर्यस्य कालस्य स काल इत्यर्थः इति ॥
 अत्राचार्यः स्मृतिरूपेणाध्याह—‘सर्वत्र धपनं शलं तद्भूतेषूपनीतिवत् । वापनादिप्रदानान्तं कृत्वा कर्म व्रतेषु च ॥ तद्भूतं
 वर्षमायं च चरस्विति विनिर्दिशेत् । चरिष्यामीति शिष्यस्तु व्रतं नास्तीव्रते गुरुः ॥ दिवा व्रह्मोदनं कृत्वा चरेत्संयत्सरं व्रतम् ।
 देवतापवनं गत्वा नदीतीरमथापि वा ॥ क्षेत्रं वनं वा तद्बाह्यं ग्रथमं श्रावयेद्भूतम् । उक्ताश्रैता महानाश्रयाः क्रियाः सम्यञ्चायापि
 च’ इति ॥ ॥ कृसरान्नकरणे कारणमाह सण्व—‘प्रोक्षणान्ते तिलांक्षिप्त्वा तण्डुलैः श्रपयेच्चकम् । तृप्यन्ति कृसरान्नेन महाना-
 श्रुक्तदेवताः’ इति ॥ ॥ सर्वहविःशेषभोजने कारणमाह सण्व—‘आत्मनो यशु पर्याप्तं हविः संश्रपयेद्विजः । तावदेव महा-
 नाश्रयां भुत्वा तत्र न शेषयेत् ॥ व्रतिनो भुक्तशिशानं भोक्तुं नार्हति कथन । गुशुद्धत्वाद्यतत्साम्प्रतसर्वभक्षति हि स्वयम्’ इति ॥ ॥
 अञ्जलिसेचने कारणमाह सण्व—‘रवेर्वतपतेस्त्वस्यै व्रतस्य परिपूतये । भूरस्वापामञ्जलिं पूर्णं शिष्यः सिञ्चति मन्त्रवत् ॥ गु-
 रव त्मह नृयान्मन्त्रं भानोः कृताञ्जलिः । संमीलनं वाग्यमनं शिष्यः कुर्यात्ततः परम्’ इति ॥ ॥ संमीलनादौ कारणमाह स-
 ण्व—‘अलोम्यालोकनेनानीदभाप्याणां च सापणात् । तद्येषस्थापनुत्सर्थं मीनं संमीलनं भवेत् ॥ कर्तव्यत्वान्महानाश्रयां मीन-
 स्थाब्दं द्विजातिनः । दुष्टदर्शनवर्जित्वाद्शक्तत्वाच्च वत्सरम् ॥ एकरात्रं त्रिरात्रं वा यथोक्तत्वप्रसिद्धये । तस्मात्संमीलनं कार्यं तथा
 वाग्यमनं तदा’ ॥ ॥ समुद्रशिरोवेष्टने कारणमाह सण्व—‘व्रतादेशाहःप्रमृति श्रवणान्तं यदा शुचिः । कण्ठादूर्ध्वं समाश्रित्य

वमन्ति प्रतिनं सुराः ॥ केशान्वसन्ति वनवो रुद्राः श्रोत्रे च चक्षुषी । आदित्या नासिका द्वारे वपद्रुकारश्च तत्तथा ॥ व्रतिनो
 गाग्रजं तोयं पातुक्रामा इमं सुराः । त्रयस्त्रिंशद्वहन्त्येव महानाड्याः प्रमावतः ॥ तेषां संव्राणनार्थाय वेदत्रयमनुस्वारम् । अहते-
 नाचरेण त्रिर्नष्ट्येत्समुपुं शिरः । दर्शनादद्विगानां च दुष्टानामिह विभ्यति ॥ वस्त्रादयः सुरालसाच्छिरसो वेष्टनं भवेत् । शुश्रूषा-
 सिद्धये तस्य गुरोरादौ महर्षयः । आत्मनो वापनार्थं च चक्रिरेऽनुग्रहं महत् ॥ ॥ संमीलनादौ फलविशेषमाह सएव—‘संमी-
 लनं वाग्यमनमुष्णीषेण च वेष्टनम् । एकरात्रं त्रिरात्रं वा तद्व्रतान्ते चरेदिति ॥ सुराणां मानयुद्धार्थं तथा कुर्वन्ति हि द्विजाः ।
 व्रतस्य श्रमणैर्नैव देवानां स त्रियो भवेत् । तथा संवत्सरं सर्वमशक्तत्वात्प्रवर्तितुम् । त्रिरात्रं चैकरात्रं वा यत्कर्त्तव्यमिति स्थितिः ।
 एवंभूतोऽल्पकालं भवेति गुरुणोदितः’ इति ॥ ॥ अथानन्तरकर्तव्यमाह सएव—‘संध्यात्रयं यथाभूतः कुर्यान्नान्यत्तु किञ्चन ।
 एकरात्रं त्रिरात्रं वा नयेदुपविशन्निद्वजः ॥ न शयीत नचोत्तिष्ठेत्ते संध्यार्थायमाहृतः । अर्धरात्र्यां व्यतीतायां संध्यामात्रमुपास्य च ।
 तथाभूतान्तरा नैव कुर्यात्सामानादिकाः क्रियाः’ इति ॥ ॥ वत्सतरीवन्धने कारणमाह सएव—‘रक्तां वत्सतरीं तावत्सुस्वरूपं
 त्रिहापनीम् । वापण्यां दिशि वधीत महानाड्या असंधवे ॥ श्रेष्ठत्वात्तु पशूनां सा रक्ता वत्सतरी मता । देवानां सुप्रियत्वात्तु
 गुरुपत्साधिगयने ॥ योगिनो मुत्तमः शान्ताः पिशङ्गा ऊर्ध्वरेतसः ॥ शुद्धामाश्रित्य तां वस्तुमिच्छन्त्येवासमासितः ॥ पञ्चिभो-
 दस्यमूर्दंगु गिरिर्निष्ठा प्रभञ्जनः । प्रभञ्जनाश्रयः श्रीमान्सत्यमरसंश्रयः ॥ नानाश्रयार्थश्रेमे तस्मिन्वायुः पुरधरोत्तमे । जगत्प्राणो

पाठा०—१ धर्षणेने ।

वमत्येव भुवनाह्लादकारकः ॥ तस्मिन्वसन्ति मुनयो योगसिद्धा महोजसः । योगशास्त्रप्रणेतारः पिब्रह्मा नाम योगिनः ॥ तेषां क-
 थितवानादौ वायुर्यायव्यमुत्तमम् । पुराणं शिवदं साक्षाच्छिमाहात्म्यसूचकम् ॥ तेषि श्रोतुं महानाद्रीप्रतिनं द्रष्टुमेव च । आया-
 सन्ति महात्मानस्तद्रीताधूर्ध्वरेतसः ॥ विश्रामार्थं प्रनम्रति तेषां वत्सतरीं द्विजः । तस्यां दिशि व्रते तस्मिन् तस्यामश्रवणे तदा ॥
 अश्राव्यत्वान्यहानान्याः स्त्रीभिश्चापि तथा तदा । असंथवे तां वभ्राति शुभ्रां वत्सतरीं द्विजः ॥ नेच्छन्ति वामृते वस्तु किंचिदन्य-
 दिहासनम् । सुशुद्धताद्वायुभूतास्ते शुद्धा ब्रह्मचारिणः ॥ तामन्ते गुरवे दद्याद्रक्ताभावे सितपि च । दूरस्थिता अपि शुक्ला तस्य दा-
 स्यन्ति वाञ्छितं' इति ॥ ॥ महानाद्रीपठनकाले गुरुशिष्ययोरन्योन्यपृष्ठभागसंधाने कारणमाह सएव—'ततोऽपरराजिताश्यायां
 विधायार्थिं यथाविधि । पर्युक्षणान्तं तत्प्रत्यक्तृणेषूपचिशेदुरुः ॥ मुखवासः समुत्सार्यं मुतं प्रक्षाल्य वारिणा । अग्निप्रदक्षिणीकृत्य
 गुरुं चैनामिनादयेत् ॥ पृष्ठेन पृष्ठं संधाय गुरोरत्मान एव च । ईक्षन्नुपविशेदाशां राक्षसीं संयतः स्थितः ॥ सुप्रिया च प्रतिष्ठा
 च देवानामपराजिता । आशां तामसुरा वीरा यतन्ते हर्तुमोजसा ॥ सुप्रिया च प्रतिष्ठा च दैत्यानां नैर्ऋती च दिक् । तामीक्षमाण
 आसीत् संश्रुण्वानो गुरुदितम् । देवाथ ऋषयश्चास्यां दिश्येते निरसन्ति हि । श्रोतुकामा महानाद्रीर्भीताः संचकितास्तथा ॥
 तेषां संत्राणनार्थाय असुराणां तथैव च । तेनाग्निना दहन्वीक्षन्नासीताशां च नैर्ऋतीम् ॥ मृतकल्पान् कुर्यन्ति निश्रेष्टा व्रंतिने-
 क्षिताः । निर्वर्त्यां वाधितुं देवा न शक्ताः स्युः सुरेतराः ॥ देवान्प्रागुत्तराशास्थानीश्वन्संश्रावयेद्गुरुः । मानयन्निर तान्भक्त्या त-
 च्चूयै मियतस्तदा ॥ अन्वरेण समायातुं कैचिदिच्छन्ति राक्षसाः । तावच्चद्रतलब्धार्थमन्तरा गुरुशिष्ययोः । तेषां निरसनार्थाय सं-

धीपीतात्र पधिम्यात्' इति ॥ ॥ व्रतलोपश्चादौ कारणमाह सएव—'वसित्वा व्रतपूर्वस्य व्रतिनो नान्यथा कृतम् । ख्यापनादनु-
 तापेन दोषः संधीयते कृतः ॥ यस्मात्तस्मात्त्वगुरुणा घृष्टे लोपेन तप्यते । रवेः सर्वात्मकत्वाच्च ते च पश्चिमतः स्थिताः ॥ असुरा दिवि
 भूमौ च विचरन्ति स्वमायया । एवं ज्ञात्वा चरेत्कर्म कारणाणीह विचमः ॥ श्रौतान्सातार्थाथ मित्रांश्च क्षुर्यात्तत्कलसिद्धये । रुहस्य-
 मन्मद्गतोक्तं पञ्चविंशतिर्कर्मणाम्' इति । उक्तमिति शेषः ॥ अत्र हविःश्रपणे विशेषमाह सएव—'हविरेकार्थपर्याप्तं विहितं
 तत्र कर्मणि । प्रब्राह्मणे तु विहितं हविः सम्यक् द्विपूर्वम्' इति ॥ अत्र भगवान्—'अथोद्गयने शुक्लपक्षे शोभनतारके । वेदत्र-
 नानि चत्वारि विदधीत यथाविधि ॥ तेषामाद्यं महानास्त्रीश्रवणं तदनन्तरम् । महाव्रतं ततः पञ्चाब्दवेदुपनिषद्गतम् ॥ ततो गोदा-
 नमित्येवं कार्याण्येतान्यनुक्रमत् । तत्रादितो महानास्त्रीश्रवणे विधिरुच्यते ॥ तत्र प्रथममाचार्यः शिष्याय व्रतमादिशेत् । क्रमो-
 पनयने प्रोक्तं यत्पूर्वं वपनादिकम् ॥ परिदानान्तमेव तु व्रतादेशनमीरितम् । तस्य व्रतस्यानुष्ठानं पूर्णवत्सरमादिशेत् ॥ ततः संव-
 त्तरे पूर्णं संव्रते चोत्तरावणे । पूर्वपक्षे प्रशस्ते च नक्षत्रेऽर्साः गुरोर्भुक्तात् ॥ ऋचः श्रोष्यन्महानास्त्रीश्रमाचिष्कम्य शोभने ।
 शुद्धदेशे चकं पयसा आचार्याय निवेदयेत् ॥ व्रतलोपानथाचार्यः शिष्यं पृच्छेत्स चेददत् ॥ शिष्यो मया महान्लोपो व्रते तु कृत
 इत्यय ॥ आचार्यस्तदुपक्रान्तं तत्रापस्यासमन्वितम् । कर्ममध्ये तु तस्यैव व्रतलोपनिमित्तकम् ॥ प्रायश्चित्तं विधायैवं कारयित्वोचितं
 तथा । ततोऽस्य परिशुद्धस्य पुनरात्म्य पूर्ववत् ॥ वत्सरं व्रतमादिश्य तथैवानुष्ठितं व्रतम् । बुद्ध्या चास्मै महानास्त्रीसुब्रूयाद्यथा-
 निति ॥ ययसां गुरुणा घृष्टो व्रतलोपं वदेन्मया । व्रतलोपः कृतोऽल्पस्तु स चापत्कारणादिति ॥ तदा तमनुश्रुत्वात्ममाचार्यः

कल्पितं च तम् । अतलोपमनादस्य शेषं शकान्तकर्षणः ॥ अनुष्ठाय महानास्त्रीरनुवक्तुं कृतोद्यमः । आज्यसंस्कारपर्यन्तान्याज-
 स्थापनावधि ॥ कर्म कृत्वाथ संस्पृष्टेनेध्याधानपूर्वकम् । शेषं कृत्वा पुरस्तत्रमवदाय पुनश्चरोः ॥ अत्रावप्रिश्चरत्यार्धमर्चैर्बहुला
 पकाहुतीः । ततो व्याहृतिभिर्व्यल्परूपाभिस्त्रिभ्य आहुतीः ॥ कृत्वा ततोऽवदायान्नं किञ्चित्स्विष्टकृते सुचि । तन्निधायानलात्प्रत्य-
 वसमास्तीर्णं तु वह्निं ॥ ततः शिष्यं गुरुर्गूयादुत्तमिमं चरुम् । सर्वं युंश्चेति शृङ्गीत सोप्यशेषं चरुं शनैः ॥ मुक्तवन्तमपां पूर्ण-
 भङ्गलिं दधतं स्थितम् । तमुपस्थापयेच्छिष्यं तं ब्रवानां ब्रतादिना ॥ मन्त्रेण तेन राध्यासमित्यन्तेन दिवाकरम् । द्यूयात्स्वयं च तन्मन्त्रं
 गुरुः शिष्यं च वाचयेत् ॥ उपस्थापयमादित्यं सादयेद्ब्रह्मचार्यथ । नेत्रे निधीत्य वाचं च नियच्छेदवधानतः ॥ आचार्योप्यथ
 शिष्यस्य वामशङ्खप्रदेशतः । आरभ्य नववक्षेण मुखयुक्तं च तच्छिरः ॥ वामशङ्खप्रदेशो ललाटवामभागः । 'शङ्खो निर्धो लला-
 टास्त्रि कर्णौ' इत्यभिधानात् । प्रदक्षिणं त्रिरात्रं वचः । एकरात्रं त्रिरात्रं वा तमेवंभूतवेपयुक् ॥ आसीनः स्वाप-
 हीनश्च ममाभ्याशे वसेरिति । शक्त्यपेक्षो विकल्पः स्वात्कालयोर्ब्रह्मचारिणः ॥ गुरुस्तमनुशिष्यैव ततः स्विष्टकृदादिकम् । उप-
 रिष्ठात्तनं तन्वमाचरेच यथाविधि ॥ ततः शिष्योपि कर्तव्यमितरद्भोजनादिकम् । अङ्गुर्वाणो गुरोः पार्श्वे इत्युक्त्वासीत वाग्यतः ॥
 अपरेद्युथतुर्थे वा दिवसे प्रयतो गुरुः । अनुवश्यन्महानास्त्रीः स्वागारोप्यथा दिशम् ॥ पूर्वोत्तरामनुप्राप्ते देशे ग्रामाद्बहिर्भवेत् ।
 शुद्धे देवालये तत्र कृत्वा स्पण्डिलमादितः ॥ असिमस्मानमापूर्णसखिलं च कमण्डलुम् । न्यस्य वत्सतरीं बध्ना तस्याधेः प्रत्यगु-
 चरे ॥ ततोभेः प्रत्यगस्तीर्थं दर्मान्यागुचरत्प्रकात्र ॥ तेवासीत गुरुः पश्यन्प्रागुदीचीं दिशं ततः ॥ शिष्योपि उपलेपादीन्प्रसृज्या-

नम्य चोदकम् । कृता गुरोश्च वक्ष्ये प्रदक्षिणमथो गुरुम् ॥ अभिवाद्य गुरोः प्रत्यग्दक्षिणे तस्य षट्पतः । तस्यैवासनदर्माणां मूले-
 ष्वेव च नैर्ऋतिम् ॥ विलोस्य दिग्मगतिता ततः षट्पतं चात्मनः । आचार्यस्य च संयोज्य वचनं मनसा ततः ॥ उदीरयेन्महाणा-
 म्नीर्भो अन्वित्वेवमादिकम् । ब्रूहीत्यन्वमथाचार्यो ज्ञात्वा कालप्रमाणतः ॥ वचनं तेन शिष्येण प्रोक्तमभ्युक्षणादिकम् । षट्पत्ना च व्रतलो-
 पानामेनं गौरवलाघवम् ॥ अल्पेन व्रतलोपेन संतप्तं चातुकं च । वृत्तीधारण्यकस्थान्ते समान्नातास्तु वा ऋचः ॥ विदामच-
 यन्निद्रागतमित्युपक्रमसंयुताः । ता महानाशय इत्कुक्ताः पुरीपदसंबर्कः ॥ एवाश्वेवादिभिः सार्धं संमीलितविलोचनः । त्रिर-
 नुर्याय शिष्यस्य मूर्ध्नि चालो विवेष्टितम् ॥ उन्मुच्य स्वयमाचार्यो मित्रस्य त्वादिमत्रतः । मन्त्रद्वयेन शिष्यं तमादित्यमभिवाद्येत् ॥
 अथास्थादममृत्तिभिः संभारः सहिता दिग्मः । मित्रसस्तादिकं मन्त्रमृच्छतित्वेवमन्तकम् ॥ वाचयित्वा पुनश्चार्यमीक्षयेदयं ता-
 दुर्यो । जपित्वा मन्त्रसंघातं क्रमेणाप्रद्व्यदिकम् ॥ भवदत्त्वेवमन्त्रान्तं संस्पृशेतां च भूतले । अथ शिष्यस्तमाचार्यमनुज्ञाय यथा-
 पुरम् ॥ अनुप्रवचनीयार्थं मिश्रित्वा गुरवे च तत् । मिश्रालब्धं निवेद्यासौ चरं पक्त्वा यथाविधि ॥ आवेदेयं च तत्पकं चरं तस्मै
 यथापुग । गुरुथाथाज्यसंस्कारमुपक्रम्य यथोदितम् ॥ अन्याजनिधानान्तं तत्रं कृत्वा ततः परम् । इध्याधानादि शिष्येण स्पृष्टः
 कृत्वा पुरस्तनम् ॥ तत्रशेषं यथान्यायमवदाय चरं ततः । चतस्रोऽञ्जाहुतीः कुर्याद्यथा ब्रह्मोदनं पुरा ॥ ब्रह्मोदनवदत्रापि होम-
 मन्त्रोः स्पृशेत् ॥ महानास्त्रीभ्य इत्सेप द्वितीयो मन्त्र इष्यते ॥ अथोपरिष्टाचरं च यथाविधि समापयेत् । महाव्रतेऽपि प्रथमं व्रता-

देशनमाचरेत् । पूर्णेऽब्दे विजने शुद्धे देशे ग्रामाद्द्विर्भवेत् । प्राक्कूलदर्भेष्वर्षीनिं प्राञ्चुखं संयतं गुरुम् ॥ शिष्योऽभिवाद्य
 प्रथमं श्रोतुं कामो महाव्रतम् । गो इत्युक्त्वा प्रथमत आचार्यं तदनन्तरम् ॥ अनुव्रहीति वचनं याचिता तत्समीपतः । आसीत्
 प्राञ्चुरः दान्तः प्राक्कूले दर्भसंस्तरे ॥ ग्रार्थितखिरतुब्रूयादाचार्योऽथ महाव्रतम् । इन्द्रोपकर्मसंयुक्तां प्रथमारण्यकञ्चुतिम् ॥ मित्र-
 सत्तादिभिर्मित्रैः पूर्ववर्षार्कमीक्षयेत् । जपिता मन्त्रसंघातसुभावप्रदलादिकम् ॥ गुरुशिष्यौ स्पृशेतां वै यथापूर्वं महीतलम् । अनु-
 प्रवचनीयं च पूर्वचतुर्दश्यादय ॥ महाव्रतायस्नाहेति द्वितीयो मन्त्र इष्यते । व्रतादेशनपूर्वं यत्कृतं कर्म महाव्रते ॥ सकलं तदनुष्ठेयं
 तथैवोपनिषद्व्रते । अत्रोपनिषदं भोस्त्वमनुव्रहीति याचितः ॥ आचार्योथात इत्याद्यां तृतीयारण्यकञ्चुतिम् । त्रिरनूच्योपनिषदं पूर्व-
 वर्षार्कमीक्षयेत् ॥ अत्रोपनिषदेस्नाहेत्यनुप्रवचनीयकं । द्वितीयो होममन्त्रः स्नादन्यत्सवं यथापुरा' ॥ अत्र मौक्षीदण्डा-
 दिषु विशेष उच्यते पराशरेण—'वद्यस्य विहितं कर्म यद्द्वयं या च मेखला । गो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि'
 इति ॥ अत्र संवत्सरमध्ये व्रतलोपे प्रायश्चित्तमाहात्रिः—'पिता भ्राता परो वापि प्राजापत्यव्रतं चरेत् । महापगासु
 संज्ञाप्य पाहिणोऽन्नयाहुतीः । पञ्चमिदिरिमज्ञातव्रतलोपे कृते सति' इति ॥

अथेदानीं महानाशुक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते ॥ ॥ अन्नावभिरिति । ऋषीणां पुत्रः भृग्वादीनां पुत्रलैराहितः अथिराजः
 अधिकं दीप्तः एष देवतात्मकोऽग्निः अग्नौ अद्गारात्मकं प्रविष्टधरति तस्मै देवाय अग्नये घृतेन घृतलक्षणेन हविषा जुहोमि । क-
 र्मेणि तृतीया । घृतलक्षणं हविर्वेदामि । अग्निं देवानां भागधेयं यो यस्य भागः तं मा गोसुहृत् मुग्धं माकार्षीत् विविक्तमेव
 ददातु । गो अस्माकमित्यत्र मा उ अस्माकमिति पदच्छेदः । उ इवार्थे । अस्माकं च देवैर्दत्तं भागधेयं मामोसुहृत् विविक्तमेव ददातु ॥

॥ या तिरश्चीति—संरापनीनाम वाग्देवता सा धूरित्यन्वे । हे संरायनि, या लं तिरथी तिर्यग्भूतासती निपद्यते । पुरुषव्यत्ययः । निपद्यते श्रेपे अहं विषरणी सर्वभूतस्य विधारयित्रीत्यनया बुद्ध्या इति भूमिपक्षे । वाक्पक्षे तु विधारणं निवारणं होमविम्वकारिणां निवारयित्रीत्यनया बुद्ध्या तेषामप्रवेशाय यज्ञद्वारदेशे तिर्यग्भूता श्रेपे संराधनी तां ता द्यूतस्य धारया उपलरणाभियारणरूपया संराधनीमहं यजे ॥ ॥ यस्यै त्वा काम कामायेति—हे सन्नाद् संदीप्तकाम, कामोऽमिलापः अमिलपितकामाविप, हविषा यत्नै कामाय यथानिलपितस्य सिद्धये वयं त्वा त्वां यजामहे तं काममसभ्यं दत्त्वा अथ अनन्तरं इदं द्यूतमुपलरणाभियारणलक्षणं चरणा संपृक्तं विव ॥ ॥ अयं नो जज्ञिरिति—अयमग्निर्नो अस्माकं धरिवः धनं कृणोतु ददातु । अयमेनाभिरिच्यः संग्रामकारिणः शत्रून्त्रभिन्दन्त्ररुर्षेण विदारयन् अस्माकं पुरः णतु अग्रे गच्छतु । अयमेव च शत्रून्सूदीयान्जयतु । जईराणः अत्यर्थं हृष्यमाणः । अयमेव च राजसाली संग्रामे शत्रूणां वाजमन्नं धनं वा जयतु जित्वाऽसभ्यं ददातु ॥ ॥ असूयन्त्या इति । असूयन्ती चानुभती च मध्यमस्थाने देवते ताभ्यां स्थाहा । प्रदात्रे स्थाहा । प्रदाता इन्द्रः अभ्युदयेष्टौ दर्शनात् । प्रदातुत्पुणत्रिदशधेन्द्राय स्थाहा ॥ ॥ त्वं प्रतानां व्रतपतिरिति—हे आदित्य, त्वं सर्वेषां व्रतानां व्रतपतिः पालयिता असि भवसि । त्वत्प्रसादान्महानानीरध्येतुमिदं व्रतं चरिष्यामि । तच्छक्यं तदनुष्ठातुं शक्नुयाम् । तेन चानुष्ठितेन शक्यं महानानीरव्येतुं शक्नुयाम् । वनेन पापीनेन वेदभागेन राध्यासं सिद्धार्थो भूयासम् ॥ ॥ मित्रस्येति—हे मित्र आदित्य, मित्रस्य मित्रभावितस्य मम चक्षुषा अहं प्रतीक्षे अभियुसं पश्यामि । एतेनोचरं यदुर्व्याख्यातम् । समीक्षे सम्बन्धीक्षणं करोमि ॥ ॥ मित्रस्य च इति—

हे दिशः, मित्रस्य मम चक्षुषा सत्संगाराः वो युष्मान् अजुवीक्षेऽनुपश्यामि । मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि । हे आदित्य, लो-
 मित्रस्य मित्रगावितस्य मम चक्षुषा प्रतिपश्यामि । योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्यन्तं चक्षुषो हेती ऋच्छत्विति । असदीयं हेविरायुधं
 चक्षुषीगोलकयोः प्रदेशे ऋच्छतु प्राप्नोतु । भूमिषुस्पृशेत् ॥ ॥ अन्न इच्छेति—हे अग्ने, त्वत्प्रसादादिष्वा भूमिं युयादित्यध्या-
 हारः । नमस्ते इष्वा मे भूयादित्यादरार्थमिदम् । मन्त्रकृत्यो मन्त्रद्रष्टृभ्यः मन्त्रपतिभ्यः मन्त्राणामग्यनाग्यापनद्वारेण पालयित्वाभ्य-
 ऋषिभ्यो नमः । देवेभ्यो नमो वोस्तु । हे सरस्वति, सत्सति अस्मां सन्तीति सरोवती । सकारच्छान्दसः । सरस्वती तस्याः संगो-
 धनं हे सरस्वति, सुमृलीका सुषु दापयित्वाभावा त्वं नोऽस्मान्भ्यं शंतना अतिशयेन सुरकरी भव । वयं च ते तव संदधि । पञ्च-
 म्यर्थे सप्तमी । संदधः संदर्शनात् मा ज्योम । विपूर्वस्वात्तेर्गत्यर्थस्य लङि उचमरहुचने रूपमिदम् । ओंकारच्छान्दसः । विगता माभूम
 सर्वदा तव संदर्शनमेवास्तु ॥ ॥ भद्रं कर्णेभिरिति—हे देवाः, वयं कर्णेभिः 'बहुलं छन्दसी'ति मिस ऐस्भावः । कर्णैः
 श्रोत्रेन्द्रियैः भद्रमेव शृणुयाम । अधभिः 'छन्दसापि दृश्यते' इत्यतश्च । अधभिः चक्षुरिन्द्रियैः भद्रमेव पश्येम । हे यजत्राः या-
 गेन यष्टव्याः, युष्मान् तुष्टुर्वासः स्तुवन्तो वयं शिरैः दृढैर्दङ्गैः करचरणादिमित्त्वयवैल्लनूमिः शरीरैः समुपेताः सन्तः देवहितं
 देवेन प्रजापतिना मनुष्येभ्यो हितं दत्तं षोडशधिकशतं वर्षाणामजीविपदिति छान्दोग्यदर्शनात् षोडशाधिकशतमायुः तज्यशेन
 व्यशुचीमहि ॥ ॥ शं न इन्द्राधी इति—इन्द्राधी नोऽस्मान्भ्यं अबोभिः रक्षणं शं भवतां सुरकरी साताम् । रातहव्या यज-
 मानेन दत्तहव्यौ इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ च नोऽस्मान्भ्यं शं दान्त्ये भवेताम् । इन्द्रासोमावपि नः शं दान्त्ये सुविताय कल्याणाय

च भवेताम् । शं शान्त्यै शंभोः सुखाय च । पुनरुक्तिरादरार्थो । अथवा शं श्रमनहेतुकं सुखं योः विषययोगनिमित्तकं सुख-
मित्यपुनरुक्तिः । तस्मै भवेताम् । इन्द्रापूर्पणा इन्द्रापूर्पणावपि धाजसाली अत्रादिलाभे शं भवेताम् ॥ ॥ स्तुये जनमिति—हे मदी-
यान्तरात्मन्, तं जन्तं श्रुष्टिद्वारेण सर्वस्य जनयितारं 'अथो प्रास्तादृतिः सम्यक्' इत्यादिदर्शनात् । सुव्रतं सुकर्माणं सुसंकल्पं वा
य एवंविधमर्थं नव्यर्त्ताभिः अन्यैरस्युक्तपूर्वाभिर्गीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । लोडर्थे लट् । स्तुहि पुरुषव्यत्ययो वा । अन्तरात्म-
पूतोऽहं स्तुते स्तोमि । न केवलमर्थं स्तोमि किन्तु सुप्रयन्ता सुन्नमिति सुखनाम । सुखं भक्तेभ्य इच्छन्तौ मित्रावरुणायपि
स्तोमि । सुधयासः ध्रुवं धनं बलं वा सुधनाः सुबला वा वरुणो मिथोऽग्निश्च ते त्रयः आगमन्तु मदीयं यज्ञमागच्छन्तु । आगत्य
च इहैव यज्ञं स्थिताः सन्तः अस्माभिः कृतं स्तोत्रं श्रुवन्तु शृण्वन्तु ॥ ॥ कया नश्चित्र इति—वाग्देव आगमनविलम्बना-
दिन्द्रं प्रति परिदेवयते । चित्रः चापनीयः सदावृषः भक्तानां सदा वर्धयिता स्वयं वा सदावृषः सदावर्धमानः सुखस्तुल्यत्वेन
सदा वन्द्युः एवं विलम्बमानः सन् कया ज्ञत्या केन संतर्पणेन नः असात् आशुवत् अभिमुखीमवेत् । शचिष्ठया । शचीशब्दः
प्रज्ञानत्पर्यायेषु पठितः । प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञानसहितमसुष्टीयमानया इता वर्तनया च अभिमुखो भवेत् ॥ ॥ कस्त्वेति—इय-
मपि परिदेवनेय । मंहिष्ठः पूजनीयः सत्यः सत्यभूतः मदानां मदयित्वा मध्ये एको मदकरः अन्यसः सोमस्य रसः दृढाचित्
दृढान्यपि वसु यममि दान्त्राणां धनानि आस्ते आसमन्ताद्भुङ्क्ते । हे इन्द्र, तां मत्सत् मादयेत् ॥ ॥ अभीपुण इति—अभि सु
इत्युपनर्गयोः मयासीत्सनेन संगन्धः । हे इन्द्र, जरित्वाणां स्तोत्राणां अतएव सखीनां नोऽस्माकं श्रुतसंख्याकैः ऊतिभिः पालनैः अ-

विता रक्षिता अमिदु भवति आमिदुल्येन सुदु भव ॥ ॥ स्योना वृथिवीति—हे वृथिवि, तं स्योना सुप्रकरी भव । अनृक्षरा
 कक्षराः कण्टकपापाणादयः ते न विद्यन्ते यस्यां सा अनृक्षरा निवेशनी नृणां सविशनयोग्या तं नोऽस्याकं सप्रथः प्रथमं प्र-
 ख्यातिः तद्युक्तं शर्म सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ इति मन्त्रार्थः ॥

अथ महानाम्नीप्रयोगः ॥ जन्मप्रभृति त्रयोदशे वर्षे प्रागुक्तोदगननादिकाले महानाम्नीव्रतं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—पू-
 र्वेद्युराचार्यो ब्रह्मचारिणा सह सुलातः कृतमित्यक्रियः प्राणानायम्य तिव्यादिसंकीर्त्य इमं ब्रह्मचारिणं महानाम्नीरभ्यापयिष्य-
 माणस्तदादौ महानाम्नीव्रतसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं होमं कर्तुं तद्ब्रह्मस्वस्तिवाचनादुरार्षणप्रहयज्ञाभ्युदयिकश्राद्धानि करिष्य
 इति संकल्प्य पूर्वोक्तनचानि कृत्वा परेद्युर्वपनत्वाने च कारयित्वा बद्धशिरं ब्रह्मचारिणं प्रागुक्तवत्सर्वावुद्धले सुहृते स्वस्य दक्षिणत
 उपवेश्य विधिवत्कौतुकसूत्रमावध्य संकल्पपूर्वकमुपलेपनाद्यप्रतिष्ठापनान्तं कर्म प्रागुक्तविधिना विधाय समिद्धयमादाय तिव्या-
 दिकमुच्चार्य अस्य ब्रह्मचारिणो महानाम्नीव्रताङ्गभूतं होमं कर्तुं देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेप्रावित्याधाधा-
 रावाज्येनेत्यन्तमुक्त्वा । त्रिरक्षिं पनमानं ग्रज्जापतिं चाल्वेन शेषेण श्लिष्टकृतमित्यादि सद्योयस्य इत्यन्तमुक्त्वा व्याहृत्याप्रावाधाधायो-
 देशत्यागो कृत्वा परितसमूहनाद्याज्यसंस्कारपर्यन्तं प्रागुक्तवत्कुर्यात् । अथाचार्य उत्थायाश्रेः पश्चादवस्थाय ब्रह्मचारिणं प्राप्नुत्तमव-
 स्थाय कौपीनार्थं विद्युतं कार्पासमूत्रमागध्य कौपीनं धारयित्वा युवं वस्त्राणीति मन्वाद्युत्थाऽहृतं शुक्लवासः परिधाप्यान्वयेन कापाय-
 वस्त्रेण ग्राह्यशुयात् । ततो बहोपवीतं समन्त्रं धारयित्वा । तत आत्मनोऽज्येथ मध्येन यज्ञपात्रोत्तरभागं गमयित्वा तत्र तं विधिवदा-

चमन्य पूर्ववदानीयोपवेश्य ततो नहिंष्याव्यासादनाघमलंकरणान्तं कर्म कृत्वा ब्रह्मचारिणा दक्षिणहस्तेन स्पृष्टः सन्नाधारान्तं
 कृत्वाव्यभागवर्त्ममत्रायंप्रीत्यादिमिश्रतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आख्याहुतीर्बुध्यात् । एषामृषिच्छन्दोदेवताथौल एवोक्ताः । अनन्तरमाचार्ये
 उत्तरलोभ्रेः प्राञ्चुरलिष्टेव नम्रचार्यपाचार्यागोर्मध्ये गत्वाचार्यस्य पुरस्तादभिमुखस्तिष्ठेत् । तत आचार्यः संयतात्मा सूर्यात्मा
 पापकात्मा सन् तस्य श्रुचित्वसिद्धयर्थं सविष्टेदेवतादृश्यर्थमञ्जलिक्षणं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—जलपात्रोदकेन शिष्याञ्जलिमापूर्य
 ततः स्वस्याञ्जलिमन्येन पूरयित्वा तत्सवितुर्थणीमह इत्यस्य श्यावाश्वः सविता त्रिष्टुप् । अनेन मन्त्रेण स्वाञ्जलिसोदकं शिष्याञ्ज-
 ल्युदके आसिच्य सञ्जलं नटोरञ्जलिमेवावधारयेत् । तत आचार्यो यदोर्हत्सग्रहणं कुर्यात् । तत्र मन्त्रः—देवस्य त्वा सवितुः प्र-
 सवेऽथिनोर्नाहुभ्यां पूष्णोहत्साम्यां हस्तं गृह्णाम्यमुकशर्मत्रिति यदोराभिवादनिकं नाम शर्मन्तं संयुद्ध्या यञ्चुरन्ते निर्दिश्य दक्षिणेन
 पाणिना यदोः साद्गुह्यं दक्षिणं पाणिं गृहीत्वा । पुनरपि पूर्ववदुदकपूरणाविकृत्वा । सविता ते हस्तमग्रमीदिति मन्त्रान्ते पूर्ववद्बु-
 नाम निर्दिश्य हस्तं गृहीत्वा । पुनरपि पूर्ववत्पूरयित्वा अभिराचार्यस्त्विति मन्त्रान्ते पूर्ववचत्राम निर्दिश्य हस्तं गृहीयात् । ततो
 यदोः संरक्षणार्थं नतपतये आदित्याय ब्रह्मं ददामीति मनसा स्रन्दद्यात् । तत्रायं क्रमः—ब्रह्मचारिणा सह निष्क्रम्य—देव स-
 पितरेषु ते ब्रह्मचारी वं गोपाय स माष्टतेत्युवार्ये ब्रह्मचारिणपादित्यमीधयेत् । ततलाद्युभावपि पूर्ववदुत्तरतोषेरन्योन्याभियुक्तौ
 तिष्ठेताम् । तत आचार्यः क्रत्स्न ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वाकमुपनयते काय त्वा परिददामीति मन्त्रं जपन् ब्रह्मं प्रजा-
 पतये रक्षणार्थं मनसा समर्प्य पूर्ववदुपविश्य इयंदुरुक्तादिति मन्त्रेण मेरुलामानञ्च पूर्ववत् अदान्तंमन्त्रेण दण्डं प्रदाय पुराणानि

यज्ञोपवीतादीनि जले निक्षिप्य स्थिष्टकृदादिद्वेषोमशेषं समापयेत् ॥ अनन्तरं गुरुर्महानाम्नीव्रतं संवत्सरं चरेत् ब्रह्मचारिणंप्रति च-
 देत् । स चरिष्यामीत्युक्त्वा संवत्सरपर्यन्तं केशशमथुलोमनखघारणमिधाचरणादिव्रतं पूर्ववचरेत् । ततः पूर्णे संवत्सरे उत्तरा-
 यणे शुक्लपक्षे ब्रह्मचारी गुरुसुरान्महानाम्नीः शोष्यन् ग्रामाद्बहिर्विक्तं शुचिदेशं देवालयार्थं गच्छेत् । तत्र गुरुस्तिथ्यादिकं
 संकीर्त्तयेत् अथ ब्रह्मचारिणो महानाम्नीश्रवणाङ्गभूतव्रतपरिपूर्तिद्वारा श्रीपर० तदङ्गहोमं कर्तुमुपलेपनादिकर्म करिष्य इति संकल्प्य
 अण्डिलोच्छिपुनाग्निप्रतिष्ठापनान्वं कर्म कृत्वा । पुनस्तिथ्यादिकं संकीर्त्तयाम्निहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्य इत्यादि च-
 क्षुपी आज्येनेत्यन्तपुनत्ता अग्निं संराधनीं कामं अग्निममृयन्तीमनुमतिं श्रदातारं अग्निं वायुं सूर्यं कृतराक्षद्रन्ध्रेण शेषेण स्थिष्टकृतमि-
 त्यादि सयुगोयस्य इत्यन्वाधाय परिसमूहनादिपूर्णेपात्रनिधानान्तं कर्म कुर्यात् । ततो ब्रह्मचारी स्थालीपाकविधानेन होमायात्मभो-
 जनस्य च पर्याप्तांस्तण्डूलाञ्चभ्यो देवताभ्यस्तूर्ण्यं निरुप्य तथैव प्रोक्ष्य महानाम्नीदेवताप्रीत्यर्थं तत्र तिलाबिक्षिप्य थपयित्वा-
 चार्याय शृतः स्थालीपाक इति विज्ञापयति । तत आचार्यो ब्रह्मचारिणं ब्रह्मचारिणं ब्रह्मचारिणा ब्रतलोपे उच्यमाने
 तस्य गौरवलापयं विचार्य गुरु वेदत्रोक्तप्रापयित्वा पुनः संवत्सरं ब्रतमादिशेत् । लघु चेत्प्रायश्चित्तमेव कारयित्वा शुचि-
 भूतेनान्गारब्ध आचार्ये अज्यत्संस्काराप्राग्यभागान्वं कृत्वा अवदानवर्मेण चरुमवदाय अग्नाग्निरित्यादिभिरैकश्रुत्योक्तैः षण्मन्त्रै-
 र्व्यस्तानिर्व्व्याहृतिभिश्च नयाहुतीर्जिद्रुपात् । तत्र मन्त्राः—अग्नावग्निधरति प्रचिट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । तस्मै जुहोमि
 हविषा धृतेन मा देवानां मोसुहृद्भागपेयं मो असाकं मोसुहृद्भागपेयं स्वाहा । अग्नय इदं० । या तिरथी निपद्यतेऽहं विधरणी

इति । तौ तत्र पृथक्स्य धारया एते संराधनीमहं स्वाहा । संराधन्या इदं० । यस्यै त्वा काम कामाय वयं संप्राब्धजामहे । तम-
नाभ्यं तामं दत्तार्थेदं त्वं पृतं पिम स्वाहा । कामार्थेदं० । अयं नो अग्निर्वरियः कृणोत्वयं सृयः पुर एतु प्रमिन्दन् । अयं शत्रून्वपतु
जहृताणोऽयं वानं जयतु वानमार्तो स्वाहा । अयय इदं० । अमूयन्त्यै चानुमत्यै स्वाहा । अमूयन्त्यै चानुमत्या इदं । प्रदात्रे स्वाहा
प्रदात्र इदं० । भूःस्वाहा अयय इदं० । भुवः स्वाहा वायव इदं० । सः स्वाहा सूर्यायेदं नममेति नवमर्चैर्दुत्वा खिटकृदर्थं सुचि
चरुमरदाय तौ बर्हिषि निषाय ब्रह्मचारिणमेतं स्यालीपाकं सर्वमद्यानेति श्रेयं श्रूयात् । सच सर्वं चरुमश्रीयात् । आचार्यो भुक्तवन्तं
अम्यचारिणं प्रति अवयतिमादित्यं व्रतपरिशूतये उपलिष्ट्वेति श्रेयं श्रूयात् । ततो ब्रह्मचार्येन्द्रिः पूर्णाञ्जलिं त्वं वतानां व्रतपतिरसि
प्रतं चरित्वापि तच्छक्रेयं तेन शक्रेयं तेन राध्यासमिति मन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठमानः सिञ्चेत् । ततः आचार्योऽग्नेन मन्त्रेण कृताञ्जलि-
मादित्यमुपस्थापयेत् । तत्र आचार्योऽजालोऽयालोकनासंभाष्यसंभाषणदोषनिवृत्त्यर्थं ब्रह्मचारिणाश्विसंमीलनं चाग्यमनं च कारयित्वा
त्रयशिशुश्चैवताग्नीत्सर्पं वेदत्रयमनुसरन् अहतेन वाससा ब्रह्मचारिणो मुखसहितं शिरो वामकर्णप्रदेशमारभ्य त्रिःप्रदक्षिणं वेष्टयित्वा
यथा न तद्रामः पतति तथा वचा एकतत्रं धिरात्रं वा एकभूतोऽस्यपन्मथेति श्रेयमुयत्वा खिटकृदादिहोमशेषं समापयेत् । ब्रह्म-
चारी तत्राप्यं कर्तव्यं संध्यावन्दनादितरत्नानभोजनादिकर्म कूर्वाणस्तं कालं नयेत् । तत एकराधनयनपक्षे द्वितीयदिवसे त्रिरा-
त्रनयनपक्षे चतुर्थदिवसे ग्रामाब्रह्महिरपरजितायां दिशि स्त्रीसंचाररहिते शुची देशे अन्यो ब्रह्मचारी अग्निस्थण्डिलादुत्तरतोऽसिं फ-
ण्डतुमभ्जानं च निषाय तत्रत्यगुदयेदेशे महानास्त्रीसंधरणस्थले पिशङ्कनासां योगिनामाश्रमार्थं रम्यां रक्तवर्णां द्विहायनीं वत्सवतीं

तद्गोमये श्वेतां वा वन्याचार्याय निवेदयेत् । तत आचार्यः स्वण्डिलोद्धेखनादि पर्युक्षणान्तमग्निप्रतिष्ठापनं कृत्वा तत्पश्चिमे प्राग-
ग्रंथे वृणोर्प्रेयानव्यान्देवान्संमानयन्निव तदभिमुद्र उपविशेत् । ततः शिष्यो वेष्टितवस्त्रं किञ्चित्प्रसार्य सुखं प्रक्षाल्य कण्ठलानं कृत्वा
आचम्य अग्निमाचार्यं च प्रदक्षिणीकृत्य गुरुमभिवाद्य तस्त्ववासनदर्भमूलेष्वेव नैर्ऋतिस्थानान् राधसाञ्जिरीक्षणेन निर्देहन् तदभि-
मुद्र उपविश्य रक्षमामन्तरागमनिर्हरणार्थं स्वायुष्टमाचार्यपृष्ठेन सह संधाय मनसा महानामीर्षो अगुब्रूहीति गुरुं ब्रूयात् । ततो
गुरुः कालप्रमाणेन तद्दुक्तं प्रपं ज्ञात्वा पुनस्तदहस्तपञ्चतलोषान्युष्ट्राऽनुत्तापिने श्रद्धधानाय शिष्याय स्वयमक्षिणी संमीलय ॥ विदा
मघवन्विदा गातुमनुशंसिषो दिशः । शिधा शचीनां पते पूर्वाणां पते पूर्वाणां शुरुवसो ॥ आभिष्टमभिष्टिभिः प्रथेवन प्रथेतय । इन्द्रद्युम्नायन
इए एवाहि शक्रः ॥ रावे वाजाय वसिष्ठः शविष्ठ वञ्चिद्वृजसे । मंहिष्ठ वञ्चिद्वृजसे । मंहिष्ठ वञ्चिद्वृजसे । विदा रायः सुवीर्यं युवो
वाजानां पतिर्यर्थाञ्जनु । मंहिष्ठ वञ्चिद्वृजसे यः शविष्ठः शूराणाम् ॥ यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्सो अभिनो नय । इन्द्रो विदे वसु-
स्तुपे वशीहि शक्रः ॥ तमूतये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः पर्यदतिद्विपः क्रतुश्छन्द क्रतं बृहत् ॥ इन्द्रं धनस्य सातये हवा-
महे जेतारमपराजितम् । स नः पर्यदतिद्विपः ॥ पूर्वस्य यचे अद्रिचः सुन्न आधेहि नो वसो । पूर्विः अविष्ठ शसत
ईने दि शक्रः ॥ नूनं वञ्च्यं सन्यसे प्रभोजनस्य बृत्रहन् । समन्येषु ब्रवामहे शूरो यो गोषु गच्छति सदा सुशेवो अद्वयाः ॥ एवा
क्षेत्रचाक्षमा ३३ । एवा ह्वैर्वाहि चिष्या ३३ । एवा ह्वैर्वाहि देवाः । एवाहि शक्रो
वशीहि शक्रो वशीञ्जनु । जापो मन्याय मन्यव उपो मन्याय मन्यवे उपेहि विश्वथ ॥ विदामघवन्विदो ३३ ॥ विदामघवन्वि-

लाया नवक्रच एवावेवासाया इत्यादि नवपुरीपवदानि च त्रिवारं ब्रूयात् । शिष्योपि त्रिवारं पठेत् । ततः शिष्यस्य शिरोवेष्टं-
ननुमुत्पादित्वमीधयेति वदेत् । ततो ब्रह्मचारी मित्रस्य ता चक्षुषा प्रतीक्षे मित्रस्य त्वा चक्षुषा समीक्षे इति मन्त्रद्वयेनादित्या-
वेक्षणं कुर्यात् । ततोऽऽमादितंभारः गृह्णिता दिशो मित्रस्य त्वा चक्षुषानुवीध इति मन्त्रेणेशेत् । पुनरादित्यमीधक्षेत्युक्ते मित्रस्य ता
चक्षुषा प्रतिपश्यामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च ययं द्विष्मस्तं चक्षुषोर्हंती ऋच्छत्विति मन्त्रेणादित्यमीक्षेत । ततोऽऽग्रइलेत्याद्यष्टभिर्मन्त्रैश्चक्षुष्युप-
सृशेत् । तत्र मन्त्राः—अग्रइळा नमइळा नमश्वापिभ्यो मन्त्रकृत्रो मन्त्रपतिभ्यो नमो वो अस्तु देवेभ्यः शिवा नः शंतमा भव
युगृच्छीका मरस्वती मा वे व्योम संदशि । मद्रंकर्णइत्यस्य राहूगणो गीतमो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । शं इन्द्राग्नीत्यस्य वसिष्ठो विश्वेदेवा-
स्त्रिष्टुप् । सुपेज्जनमित्यस्य ऋजिथो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । कयानधिन्न इति तृचस्य वामदेव इन्द्रो गायत्री । खोनापृथिवीत्यस्य मेधा-
त्तिथिर्भूमिर्गायत्री एतर्मन्त्रैर्भूमिस्पर्शनं कृत्वा वत्सतरीं गुरवे दत्त्वा अनुग्रवचनीयहोमार्थं पूर्ववत्तण्डुलाग्निभक्षित्वा गुरवे निवेद्य दिवैव ब्रह्मा-
दनहोमं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—देशकालौ निर्दिश्य मम महानात्म्यध्वपयनाङ्गभूतमनुग्रवचनीयहोमं करिष्य इति संकल्प्य उष्ट्रेखनाद्य-
धियतिष्ठापनान्तं कृत्वा पुनर्देशकालौ निर्दिश्य अस्मिन्ननुग्रवचनीयहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्य इत्याद्याधारात्राज्येनेत्यन्त-
मुत्ता मदसस्सति महानाग्नीः ऋषीन् प्रधानदेवताध्वद्रव्येण शेषेण स्विटकृतमित्यादि सद्यो यक्ष्य इत्यन्तमुत्वा समिद्धयमदावाधा-
शोदेशत्सागी कृत्वा परिसमूहनादिपूर्णेपात्रनिधानान्तं कृत्वा तद्देश्यतण्डुलांध्वतुरध्वतुरो मुष्टीस्तूर्णां देवतात्रयस्य विप्रब्रह्मभोजनाय
च निरुच्य तथैव प्रोक्ष्य शपयित्वा शृतोऽनुग्रवचनीय इत्याचार्याय निवेदयेत् । ततः शिष्येण सह दक्षिणेन पाणिनान्वारुष्य आचार्य

आज्यसंस्काराधारादान्तं कृत्वाज्यभागवर्जमवदानधर्मेण चरुभवदाय सदसस्पतिमद्भुतमिति मन्त्रेण प्रथमाहुतिं महानाम्नीभ्यः-
 स्वाहेति द्वितीयां ऋषिभ्यः स्वाहेति तृतीयामेव माहुतीर्हन्त्वा स्विएकृदादिहोमशेषं समाप्य कर्मान्ते कर्तव्यं स्वस्तिवाचनं पूर्ववत्कृत्वा
 त्रामणान्भोजयित्वा वेदनमाक्षिरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वदेत् । तेषि वेदसमाक्षिरस्त्वितिप्रतिबृथुरिति । इति महानाम्नीव्रतम् ॥

अथ महाव्रतप्रयोगः—आचार्यः पूर्ववदुदगयनादिकाले स्वस्तिवाचनादिहोमशेषसमाप्तिपर्यन्तं महानाम्नीव्रतवत्कृत्वा संवत्सर-
 रपर्यन्तं महाव्रतमाचरेति ब्रह्मचारिणं प्रति प्रियमुक्त्वा तेन संवत्सरव्रते आचरिते ग्रामाद्बहिर्गत्वा शुचौ देसे प्रागश्रेषु दर्भेषु माशुख
 उपविश्य शिष्येण पिधिवदभिवादनपूर्वकं महाव्रतं भो अतुब्रूहीति याचनिकघृत्च्योक्तं ब्रह्मचारिणं प्राशुख उपविश्यअथ महाव्र-
 तमित्याद्यारण्यकं विद्म्यात् । अथ महाव्रतम् । इन्द्रो वै ब्रुवं हत्वा महानभवधन्महानभवचन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम् । इं-
 द्रस्तथाह आज्ये कुर्यादिति ईक आहुरेकमिति त्वेव स्थितम् । अथो देयायाययइति राद्धिकामः । विशोविशो वो अतिथिमिति पुष्टि-
 कामः । पुष्टिं विशः पुष्टिमान्भवतीति । अतिथिमिति पदं भवति नैतत्कुर्यादित्याहुरीश्वरोऽतिथिरेवेति चरितोः । तदुह-
 स्वाह कुर्यादेव यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते सचा अतिथिर्भवति । नवा असन्तमातिथ्यायाद्रियन्ते । तस्माद् काममेव तत्कुर्यात् ।
 यथेवत्कुर्याद्भागन्म घृन्नहन्त्वममित्येतं वृचं प्रथमं कुर्यात् । एतद्वा अहरीप्सन्तः संवत्सरमासते त आगच्छन्ति । त एतेऽनुष्टुप्श्रीर्षाणस्त्रय-
 स्त्रुचा भवन्ति । ब्रह्म वै गायत्री वागनुष्टुप् ब्रह्मणैवैतद्ब्रह्मं संदधाति ॥ अबोध्वधिः समिधा जनानामिति कीर्तिकामः । होता
 जनिष्ट धेतन इति प्रजापशुक्रमः ॥ ततो ब्रह्मचारी तथैव धिवारमुवत्वा पूर्ववन्मन्त्रद्वयेनादित्यावैक्षणं कुर्यात् । ततो गुह्यशिष्या-

वप्रहृद्यदिभिर्मन्त्रैर्भूमिमुपसृशेताम् । ततः शिष्यस्तु दिवा ब्रह्मोदनं परत्वा आचार्याय निवेदयेत् । ततः आचार्यो महाना-
 स्त्रीभ्यः स्वाहेत्यस्य स्थाने महानताय स्वाहेति योजयित्वा सर्वमनुप्रवचनीयं कुर्यात् । आचार्याभावे शिष्यः स्वयमेव महाव्रताध्यव-
 नादिकं कुर्यात् ॥ इति महान्तप्रयोगः ॥

अथोपनिषद्गतप्रयोगः । आचार्यः पूर्ववत्स्वस्तिवाचनादिहोमरूपसमाप्तिपर्यन्तं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तमुपनिषद्गतमाचरेति शि-
 ष्यंप्रत्युक्त्वा शिष्यलदा संवत्सरं व्रतं चरित्वा ग्रामाद्बहिर्गत्वा । अथासः संहिताया उपनिषत् । द्यौरुत्तररूपम् ।
 वापुः संहितेति माण्डूकेयः । आकाशः संहितेत्यस्य माध्व्यो वेदयांचक्रे । सहाविपरिहृतोमेऽनेन मेऽस्य पुत्रे न समगादिति ।
 ममाने न्तत्यरिहृतो मेन इत्यागस्त्यः । समानं होतद्भवति वापुधाकाशश्च । इत्यधिर्देवतनथाध्यात्मम् । वाग्पूर्वरूपम् । मन उत्तर-
 रूपम् । प्राणः संहितेति श्रुत्वीरो माण्डूकेयः । अथ हास्य पुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्वरूपम् । वायुत्तररूपम् । मनसा वा अग्ने संक-
 ल्यत्यथ याचा व्याहरति तस्मान्मन एव पूर्वरूपम् । वायुत्तररूपम् । प्राणस्त्वेव संहितेति । समानमेनयोरत्र यितुश्च पुत्रस्य च ।
 न एयोऽथरवः पुष्टिवादनो मनोवाग्प्राणसंहतः । स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण
 लोकैः समायुरेति । इति तु माण्डूकेयानां । इत्यारण्यकं पूर्ववद्भूयात् । ततो ब्रह्मचारी तथैव त्रिवारसुक्त्वा मित्रस्यत्वेत्यादिमन्त्र-
 द्रयेनादित्यावेक्षणं कुर्यात् । ततो गुरुशिष्यान्प्रदक्ष्यादिभिर्मन्त्रैर्भूमिं सृशेताम् । ततः शिष्यस्तु दिवा ब्रह्मोदनं श्रपयित्वा आ-
 चार्याय निवेदयेत् । तत आचार्यो महानताय स्वाहेति स्थाने उपनिषदे स्वाहेति योजयित्वा सर्वमनुप्रवचनीयं कुर्यात् । आचार्याभावे

शिव्यः न्यमेवाध्ययनादिकं कुर्यादिति । इत्युपनिषद्गतप्रयोगः ॥ इति श्रीनृसिंहीये त्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे महा-
नाम्न्यादिनतत्रयप्रकरणम् ॥

अथ गौदानिकव्रतप्रकरणम् ॥ गौदानिकं सर्वसुपूर्वसेव्यं स्वर्गीकृताखर्चसुरारिवर्गम् । लक्ष्मीपतिं पर्वसुधांशुवक्रं
समुच्यते कूटहरिं प्रणम्य ॥ अथ गौदानिकव्रतमभिधीयते । तत्र कारिका—‘गौदानं चोत्तमकार्यं षोडशेन्द्रे तदुच्यते ।
अङ्गोपवेशनं नालि श्मश्रूणां मृण्डनं भवेत् ॥ अदितिः स्मश्रूणि वपलाप उन्दन्तु वर्यसे । पिङ्गुलादिनिधानान्तं श्मश्रूपक्षे भवे-
द्विह ॥ निमार्जने विशेषोयं श्मश्रूणीति शिरोमुत्तमम् । शासने नापितस्पायं विशेषः प्रीप उच्यते ॥ केशश्मश्रूलोमनस्यान्युदवसं-
स्थानि कुर्वन्ति । त्वाता च वाग्यतस्त्रिष्टशब्दःशेषं नयेदथ ॥ आदित्येऽस्तमिते वाचं वियजेतान्तिके गुरोः । अहं वरं ददामीति
दद्याद्गोमिथुनं ततः ॥ धःपूर्वतद्गतादेशः संवत्सरमिदं चरेत् । व्रतेष्वेतेषु सर्वेषु प्रसिद्धं केशधारणम्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘एतेन
गौदानं षोडशे वर्षे केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान्कारयेच्छ्मश्रूणीहोन्दति शुन्धि शिरो मुखं मासायुः प्रमोपीरिति केशश्मश्रूलोमन-
स्यान्युदवसंस्थानि कुर्वन्ति संज्ञेयत्याहुत्य वाग्यतः स्थिताहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं वियजेत वरं ददामीति गोमिथुनं दक्षिणा
संवत्सरमादिशेत्’ इति । अस्वार्थः—एतेन गौदानं व्याख्यातमिति शेषः । एतेनेति कृत्लोपदेशः । तत्र विशेषमाह । षोडशे
वर्षे । तृतीयस्यापवादः । अथ मातुरूपस्योपवेशनं न भवत्यवालतात् । केशशब्दे त्वाति जालेकवचनम् । श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरो
निर्देशः । तेन त्रयः शब्दाः—अदितिः केशान्वपत्, वप्ता वपसि केशान्, दक्षिणे केशपक्षे, इति त्रिषु श्मश्रुशब्दः कार्यः । मन्त्रग-

तस्य वृत्तीयस्य केनाश्रुन्दस्वामावादिधिगतस्य ग्रहणम् । तेन दक्षिणस्मश्रुपथ इति साधितं भवति । श्मश्रूणीहोन्दतीति शिरउन्द-
 नस्यापवादः । शुन्धीति धुरवारानिमावनेपं विशेषः । केश-व्यति । शीनोष्णाभिराद्रिखर्धं कुर्वाणोऽधुण्वक्नुशली केशश्मश्रुलोम-
 नगान्धुद्वसंस्थानि कुर्वन्ति नापिताश्रासनम् । आश्रु-मीति । तत्र आश्रुत्य स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमत्रयन् । स्थितेति उप-
 वेगनप्रतिषेधः । एयमहःश्रेयं स्थितास्त्वामिते आचार्यसमीपे वरं ददामीति वाचं विवृजेत । वरद्रव्यमाह । गोमिथुनं दक्षिणा ।
 नतु मिथुर्यं कर्षं गोमिथुनसंभवः । उच्यते । ययास्य प्रावरणादिसंभवस्तर्थात्तस्यापि । संव-शेत् । एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरव्रत-
 मादिश्रुति वक्ष्यमाणेन विधिना राशौ व्रतादेशनासुपपत्तेरपरैरश्रुः कार्यमिति । अत्र भगवान्—‘गौदानं नाम यत्रोक्तं चतुर्थं
 व्रतमस्य तु । महानाश्रुवादिभिः सार्धं पौर्वापर्यं तु विद्यते ॥ अवालत्वाञ्जनन्यङ्के निषेधोऽप्यस्य नेष्यते । केशशब्दोक्तिदेशेषु श्मश्रु-
 ग्न्दमुदीरयेत् ॥ श्मश्रूणाभेव सेकोऽत्र न केशानामितीरितम् । केशान्वपत्सित्ववापि श्मश्रूणीति समीरयेत् ॥ केशपक्षे च कर्तव्यं
 श्मश्रुपक्षे समाचरेत् । दुराभिमर्शने मन्त्रे यत्पुरेणादिकेवपि ॥ श्मश्रूणि शुन्धीत्युक्तत्वाय शिरोमुखमुदीरयेत् । यः शीतोष्णाभिरि-
 त्यादिमन्त्रो नापिनशासनः ॥ तत्र केशश्मश्रुलोमनशान्तीति पदात्परम् । उद्वसंस्थानि कुशलीकृषित्वेवमुदीरयेत् ॥ ततः स्नाते
 नमीपत्ये तस्मिन्स्निष्टकृदादिकम् । उपरिष्ठात्तनं तत्रमाचार्यस्तु समापयेत् ॥ शिन्ध्वः स्नात्वा ततो वाचं नियम्या दिवसध्यावात् ।
 तिष्ठेत्स्वामिते मूर्धं गुरोरन्तिकमागतः ॥ वरं ददामीत्युक्त्वा च गोघृषां गुरवे दिशेत् । असंभवे गोघृषयोर्भिक्षित्वा वा गुरोर्दि-
 शेत् ॥ उचरेयुर्गुण्णस्य वत्सरं व्रतमादिशेत् । सर्वसु व्रतचर्यासु प्रसिद्धं केशधारणम्’ इति । स्मृत्तिसंग्रहे—‘जाताधिकाराद्गोदानं

जन्माद्यन्दे तु गोडशे । चालेन च ममाभ्यातं विधाने तत्र वै भवेत् ॥ गौदानं नाम यत्प्रोक्तं चतुर्थं व्रतमस्य तु । महानाड्या-
 त्रिभिः मार्गं पौर्णर्ष्यं तु विधत्ते ॥ आसिला पश्चिमां संध्यामार्चार्णस्य ममीपतः । अहं वरं ददामीति वाचमेतादृदीरेयेत्' इति ॥
 अथ प्रयोगः । जन्मप्रभृति गोडशे वर्षे उदगयने शुक्लपक्षे चालग्रहरणोक्ततिथ्यादिषु गौदानं नाम कर्म कुर्यात् । तत्रायं
 क्रमः—पूर्वपुराचार्यः कृतनित्तक्रियः कृतस्नानं ब्रह्मचारिणं स्वद्रक्षिणत उपवेश्य प्राणानायम्य तिथ्यादि संकीर्त्यास्य ब्रह्मचा-
 रिणो गौदानत्रतं कर्तुं तदङ्गभूतस्वल्गिनाचानाङ्कुरार्पणग्रहयज्ञान्शुद्धयिकानि करिष्य इति प्रत्येकं संकल्प्य पूर्वोक्तवत्क्रमेण तानि
 कृत्वा परेशुः कृतनित्यक्रियः कृतनित्यक्रियं ब्रह्मचारिणं पूर्वसदुपवेश्य कौतुकमान्धय पूर्वोक्तमुहूर्ते प्रागुक्तवदुपलेपाद्यप्रतिष्ठाप-
 नानं कर्म कृत्वा पुनर्दंडशकाली निर्दिश्य मया क्रियमाणे गौदानहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये । दोषं चोत्पत्कृत्वा ।
 ततो ब्रह्मचार्यहःशेषं मानीमन्वीत्वा वन्दितमायंशुध्यो गुरोरन्तिकं गत्वा वरं ददामीति माचं विष्टुज्य तस्मा अनन्नाहं गां च द-
 क्षिणात्नेन याचयित्वा दप्तात् । ततः परेशुः संनत्सरपर्यन्तं गौदानत्रतमाचरेत्साचार्योक्तो ब्रह्मचारी संवत्सरपर्यन्तं केशश्मश्रुणि
 श्रुत्वा पूर्वोक्तत्राचारिनिषेधेन गुरुभमीपे त्रतं चरित्वा कर्मन्ते कर्तव्यं स्वल्गिनाचनं पूर्ववत्कुर्यात् । इति श्रीचृत्सिद्दीये त्रयोगपारि-
 ज्ञां गोडशकर्मकाण्डे गौदानत्रतप्रकरणम् ॥

अथ ममावर्तनप्रकरणम् ॥ रमेन तत्र भावनं निखिलकर्मसंभावनं पदाब्जयुगसेवनं सकलसौख्यसंसेवनम् । गुणेषु
 परिश्रमं मन्तु कीर्तिमंथनं नृसिंह मन वर्तनं तत्र कथाममावर्तनम् ॥ अथ समावर्तनविधिरभिधीयते । तत्र ता-

परकालविशेषमाह कारिकाकारः—‘वेदव्रतानि चा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा । व्रतपक्षे तु शब्दार्थमारण्यार्थव्ययने कृते ॥ वि-
 चान्तं गुरुमाहानं क्रमर्थं करवाणि ते । यमर्थमाह तं कृत्वा ततोऽनुज्ञामवाप्य च’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘विद्यन्ते गुरुमर्थेन
 निमज्ज कृत्वाऽनुज्ञसा वा स्नानम्’ इति । अस्वार्थस्तु वृत्तिकृता नारायणेनोपनयनप्रकरणे ब्रह्मचर्यकालोपदेशने स्पष्टीकृतः ॥ अत्र
 स्मृतिरूपेणाहाचार्यः—‘पठित्वा चतुरो वेदान्त्रीन्द्रो वैक्रमथापि वा । तोषवेदक्षिणाभिस्तु गुरुं मन्त्रा व्याचक्षणः ॥ धनं
 पित्रादिन्पुत्र्यः समाहृत्याथवा परात् । रावभ्यो वा गुरुं सम्यक्तोपयेत्खातको व्रती’ इति । अत्र भगवान्—‘अधीत्य वेदशा-
 न्नाणि कृत्वा वेदव्रतानि च । चत्वारि गुरवे दत्त्वा यथाशक्ति च दक्षिणाम् ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञातः समावर्तनमाचरेत्’ इति ।
 संग्रहकारोपि—‘आहरिष्यामि कं तैर्द्धं भवतो वचनादिह । यथोक्तं हि करिष्यामि कृत्वार्यः सां गृहे त्विति ॥ तेनोक्तं च
 तथा कृत्वा स्नानं शिष्यः समाचरेत् । अलमर्थेन मे वत्स त्वद्वृणैरस्मि तोषितः । गृहाय त्वनुजानामीत्यनुज्ञातोऽपि वा चरेत्’
 इति । याज्ञवल्क्योपि—‘गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया’ इति । कूर्मपुराणेपि—‘वेदं वेदौ तथा वेदान्वेदान्वा च-
 तुरो द्वितः । अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद्विज्ञोत्तमः’ इति ॥ ॐ ॥ अत्र गुरवे दातव्यो वरो मनुना दर्शितः—
 ‘अपूरं गुरवे किंचिदुपकुर्वीत धर्मवित् । स्नासंस्तु गुरुणाब्रमः शस्त्रा गुर्वर्थमाहरेत् ॥ क्षेत्रं हिरण्यं गामथं छत्रोपानहमन्ततः ।
 पान्यं वामोमि शकं वा गुरवे प्रीतिमाहरेत्’ इति । अपं वरो गुरुप्रीत्यर्थः । वेदाक्षरस्य मूल्यासंभ-
 वत् ॥ तथाच छन्दोगश्रुतिः—‘यद्यप्यग्ना इक्षामद्भिः परिगृहीतो धनेन पूर्णा दद्यादेतदेव ततो भूयः’ इति । तापनीय-

श्रुतिरपि—‘गमहीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते’ इति । हारीतोपि—‘एकमप्यधरं यत्तु गुरुः सिध्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां
 नास्ति तद्रूपं यदस्या तनूणी भवेत्’ इति ॥ अथ समावर्तनार्थं संपाद्यद्रव्याण्याह कारिकाकारः—‘आचार्यायात्मने चैव
 मण्यादीन्पुरुषरूपयेत् । आचार्यायैव कल्प्यानि न लभेतोभयोर्यदि ॥ कुर्वति स्वयमेवैतत्समावर्तनसंज्ञकम् । प्राप्योदगयनाद्युक्त-
 मुक्तस्त्वयनः स्वयम्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘अथैतान्युपकल्पयति समावर्तमानो मर्णि कुण्डले बह्व्युगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं
 सजगृन्मर्दनमनुलेपनाञ्जनमुष्णीपमित्यात्मने चाचार्याय च यद्युभयोर्न विन्देताचार्यायैव’ इति । अस्यार्थः—उपकल्पयतीति
 ब्रह्मोऽयं छान्दसः । समावर्त्यमानः समावर्तनं नाम संस्कारः तेन संस्क्रियमाण इत्यर्थः । अहते वाससी आच्छाद्येत्याद्युत्तरत्र वि-
 नियोगादंबोपकल्पने सिद्धे उपकल्पनवचनमात्मने चाचार्याय चैतान्येकादश द्रव्याण्युपकल्पयेदिति विधानार्थम् । यद्युभयोर्न
 विन्देत् तदाचार्यायैव केनलाचार्यायैविति । अत्राचार्यः—‘आत्मने गुरवे च स्वादलाभे गुरवेऽपि वा । मण्याद्युष्णीपयर्थन्तं
 द्रव्याणामुपकल्पनम्’ इति । भगवानपि—‘स समावर्त्यमानस्तु पूर्वमेवोपकल्पयेत् । मण्याद्युष्णीपपर्यन्तान्संभारान्सकलानपि ॥
 गोदानेनातिदिष्टत्वात्कर्मणोऽस्योत्तरायणे । पूर्वपक्षादियोगं च प्रतीक्ष्य हेतदाचरेत्’ इति । पूर्वपक्षादीत्यादिशब्देन तिथ्यादयो गृ-
 ह्यन्ते ॥ अथ तिथ्यादिनिर्णयः । श्रीधरीये—‘वागीद्यादितिस्मिन्पौष्पादिनिकृन्मित्रोत्तरारोहिणीगोविन्देषु शशाङ्कमानु-
 शुकविचक्रकांशवारादिषु । रिक्तां पूर्णं तथाष्टमीं प्रतिपदं मेपं च कीटं हारिं हिला शुद्धियुनेऽष्टमेहि विमले कुर्यात्समावर्तनम्’ ॥
 वागीशः पुष्यः । आदित्यः पुनर्वसुः । सौम्यं मृगशीर्षं । पीण्यं रेवती । दिनकृद्ब्रह्मः । मित्रोऽनूराधा । उत्तरारुत्तराणि । रोहिणी

प्रतिष्ठा । गोविन्दः श्रवणः । एतान्येकादशर्षाणि विहितानि । तथाह वसिष्ठः—‘आदित्यसौम्यमावित्रमंत्रित्व्योचरात्रयम् । पौ-
 ष्यश्रवणरोहिष्यः श्रेष्ठाः स्युः ज्ञानकर्मेणि’ । नृसिंहश्चाह—‘त्रीण्युत्तराणि मंत्रेन्दुरोहिष्यादित्यपुष्यभाः । हस्तश्रवणपौष्ण्याश्च
 ज्ञानकर्मेणि पूजिताः’ इति ॥ अथ चारांशकादय उच्यन्ते—शुभाह्वयः । भानुरादित्यः । गुरुर्वृहस्पतिः ।
 विष्णुः । शुक्रः प्रसिद्धः । एतेषां चारांशदिषु समावर्तनं कार्यम् । तथाच देवरातः—‘सौम्यानामंशरारेषु शुभाः श्रेषेणु
 वज्रिताः’ इति ॥ अथ तिथयो विधीयन्ते—रिक्तेति । रिक्तास्त्रियश्चतुर्धनमीचतुर्दशयः । पर्नं अमानास्यापौर्णमासी । अ-
 ष्टमी प्रतिपच्च प्रसिद्धे । एताश्च हित्वा शिष्टास्त्रिययः ज्ञाने विहिताः । तथाह देवरातः—‘विच्छिद्रासु विरिक्तासु तिथिषु ज्ञान-
 माचरेत्’ इति । अथ राशिविधिसाह—मेपं च कीटं हरिं हित्सेति । मेपशुक्रिसिंहांस्त्वस्ता श्लिष्टा राशयः ज्ञाने शुभदाः ।
 तथाह देवरातः—‘नक्रगोपकन्याश्च तौलिमीनी सुपूजिताः । शुभयुक्ता यदि स्युस्ते श्रेषेणु ज्ञानमाचरेत्’ इति । अथ लग्न-
 गोचरमाह—शुद्धियुतेऽष्टम इति । लग्नस्याष्टमे राशौ सर्वग्रहरहिते सति । अदि विमले पूर्वादि मन्वादे वेति । तथाह देव-
 रातः—‘आयारिआवगाः प्रायाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः । अशुभाश्च शुभाश्चैव अष्टमे वज्रिताः सदा ॥ ज्ञानं मध्याह्नकाले तु
 दोरायां प्रारभेच्छुभे । पूर्वादि तदगावे तु कुर्यात्ज्ञानं यथाविधि’ इति ।—[सौमभानुजगोवीरे नक्षत्रे च व्रतोदिते । अत्र त्तोक्त-
 कालनियमो नास्ति] ॥ इति तिथ्यादिनिर्णयः ॥ एवं तिथ्यादीन्विचार्य तत्र कर्तव्यविधिमाह कारिकाकारः—‘प्रागु-
 दीर्घां दिवं गच्छेत्तस्मां वै चक्षियस्य तु । शासामीशानगां तस्मादिच्छया प्रादेशसंभिताम् ॥ आहत्य ममिधं भूमेरन्यत्र निदधाति

ताम् । दत्त्वा गां भोजयेद्विग्रान्गोदानोक्तं करोत्यथ ॥ खाला वाग्यत इत्यादि न कार्यमिह कर्मणि । पदान्यूहानि वच्यन्त्र वाच्यं
 त्रायल गामिति ॥ गा मां हिंसिरिति ब्रूयाद्यथासमिति चापरम् । तेन ग आपुयेत्येवमूढं मन्त्रद्वयेऽपि च ॥ मा म आयुरिति सन्य-
 त्स्वर्गं गोदानवद्वेत् । अत्राज्यनाणो नैवेष्टावित्युक्तं पूर्वमेव तु ॥ करञ्जवीजं यत्रैकं पिष्टेनोन्मृज्य तेन तु ॥ शीतोष्णैः खात आ-
 चान्तौ बहेर्गत्तान्तिकं पुनः ॥ युधमिलनया बक्षे आञ्छाद्यावर्तयेत्त्रिमाम् । मन्त्रादृषिरियं दृष्टा वृषौ नारायणस्य तु ॥ आचम्य चा-
 स्मनस्तेज इत्यञ्ज्यात्सव्यमीक्षणम् । एतेनैव तु मन्त्रेण पश्चाद्दक्षिणमीक्षणम् ॥ कुण्डले चात्मनस्तेज इति श्रोत्रमलंकुरु । अनेनैव तु
 मन्त्रेण पश्चात्सव्यमलंकुरु ॥ कुहुमाधनुलिप्ताभ्यां पाणिभ्यां पूर्वमाननम् । अनुलिप्य तदाह्वानि पश्चात्प्रक्षालयेत्करी ॥ अनातो-
 सीति मन्त्रेण वताति गिरसि स्रजम् । सकृदुक्तेन मन्त्रेण देवानामित्युपानहौ । आस्थाय छत्रमादद्यादिवच्छ्रमात्तिमश्रतः । गृहीत्वा
 वैष्णवं दण्डं वैशुरस्यादिमन्त्रतः ॥ आयुष्यमिति मूक्तेन मणिं कण्ठे प्रवध्व च । सुवर्णमय इष्टोऽत्र मणिरित्याह वृचिकृत् ॥ नवा-
 म्बरेण संवेष्ट्य क्षिरोथोपानहौ त्यजेत् । आहृत्य समिधं तिष्ठन्नवावाधाय मन्त्रतः ॥ स्मृतं च म इति ब्रूयादस्मृतं च म इत्यथ । तस्यो-
 परि बदेत्तन्म उभयव्रतमित्यपि ॥ द्वादशाच्येवमेवोक्त्वा यथापाठमथो परम् । मन्त्रेणैवंविधेनाग्रावाहितायां समिधय ॥ उपविश्य
 दशादध्यादन्याः प्रादेशसंमिताः । अत्रोपवेशनं ग्राह वृचिकारः सहेतुकम् ॥ मनोप्रेदशभिः कुर्वन्त्याहाकारसृगन्ततः । परिपेचन-
 पर्यन्तं कुर्यात्स्विष्टकृदादिकम्' इति । इदमत्र गृह्यम्—'समिधं लाहरेदपराजितार्यां दिशि यन्नियस्य वृक्षस्यार्द्रमथाद्यकायः पुष्टिका-
 मस्तेजस्काभो वा ब्रह्मवर्चसकाम उपवातामुभयीश्रुभयकाभो वोपरि समिधं कृत्वा गामन्त्रं च द्वादशेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्म

कुर्यात् आत्मनि मन्त्रान्संनमयेदेकहीतकेन शीतोष्णाभिरग्निः क्वात्वा युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथ इत्यहतेन वाससाच्छाद्याऽश्मनस्ते-
जोसि चक्षुर्मे पाहीति चक्षुषी आज्ञयीत् अश्मनस्तेजोसि श्रोत्रं मे पाहीति कुण्डले आवभ्रीत्-अनुलेपनेन पाणी प्रलिप्य मुखमग्ने
श्राद्धानोऽनुलिम्बेत् बाहू राजन्य उदरं वैश्य उपशंं रुधू लू सरणजीविनोऽनार्तासनातोहं भूयासमिति स्रजमपि यन्नीत् न मालोक्तं
मालेति चेद्भूयुः सगित्वाभिधापयीत् देवानां प्रतिष्ठे स्थः सर्वतो मा पातमित्युपानहावास्थाप दियच्छमासीति छत्रमादत्ते वेणुरसि
वानस्पत्योसि सर्वतो मा पाहीति वीणवं दण्डमायुष्यमिति मूक्तेन सुवर्णमणिं कण्ठे प्रतिमुच्योष्यीपं कृत्वा तिष्ठन्समिधमादध्यात् ।
स्युतं निन्दा च विद्या च श्रद्धा ग्रन्था च पञ्चमी । इष्टं दत्तमवीतं च कृतं सत्यं श्रुतं व्रतम् । यदग्ने सेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सक्र-
पिरस्य सकृपिराजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य समनुष्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानूकाशस्य सप्र-
तीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्तररक्तस्य सहारण्यैश्च पशुभिर्गोम्वैश्च यन्म आत्मनि व्रतं तन्मे सर्वव्रतमिदमहमग्ने
सर्वव्रतो भगभि स्वाहेति ममाग्नेवर्च इति व्रतगृचं समिधोऽभ्यादध्यादिति । अत्यार्थः—समिधंलिति । यज्ञार्हस्य दृशस्य याऽपरा-
जितादिकु पूर्वोत्तरा तवो गृहीत्वा समिधमाहरेत् । यन्निवसेति वचनं होमार्थं समिदिति ज्ञापयितुम् । तेन तिष्ठन्मभिधमादध्या-
दित्यत्र इमां समिधमादध्यादिति सिद्धम् । आद्रोमित्यादि स्पष्टम् । व्रक्षेत्वादि । उपव्रतां शुष्कमित्यर्थः । उभयीमित्येको भाग
अद्रिः अपरः शुष्क इत्यर्थः । उपरि समिधमित्यादि । आहूतां समिधं उपरि निदध्यान्न भूमौ । ततो ब्राह्मणेभ्यो गां दक्षिणां च
दद्यात् । कर्माङ्गत्वेन भोजनं देयम् । ततो गोदानोक्तं कर्मेहापि कुर्यात् । कर्मग्रहणं कर्मेव कुर्यान्नानुत्त्य वाप्यत इत्यादिनियमाः

कार्या इत्येवमर्थम् । इदं कर्म स्वयमेव करोति । समावर्त्यमान इत्यधिकारादृहवचनाच्चैति । आत्मनि-येत् । मन्त्रानात्मवाचकान्कु-
र्यादिति । उक्तानि ज्ञमः । ओषधे त्रापस्य मां स्वधिते मा माहिंसीः । पवतेदमायुष्मान्जरदथिर्यथासं । तेन म आयुष इत्यत्र शि-
रोमुष्टं मा म आयुः प्रमोपीरिति । एक-कृत्वा । करञ्जफलस्य यत्रैकं व्रीजं तदेकक्रीतकं तत्पेपयित्वा तेनोन्मर्दनं कारयेदिति शेषः ।
शीतोष्णामिरिन्द्रिः स्नात्वा युवंवस्त्राणिपीवसावसाधे इत्यहते वाससी आच्छाद्य । अश्मनस्तेजोसीति चक्षुषी आज्ञयीत् । प्रतिनेत्रं
मन्त्राष्टित्तरुक्ता द्विवचनस्य देवतापरत्वात् । सव्यं पूर्वमाज्ञयीत् ततो दक्षिणं । 'सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आजते' इति श्रुतेः । प्रति-
चक्षुर्मन्त्रावृत्तिः । अश्मनस्तेजोसि श्रोत्रं मे पाहीति कुण्डले आधधीत् । स्वर्णकुण्डले इत्यर्थः । अत्र दक्षिणं पूर्वं पश्चात्सव्यं मन्त्रा-
वृत्तिरुक्ता । अनुलेपनेन पाणी प्रलिव्य मुस्रभग्ने द्राक्षणोऽनुलिम्पेत् पश्चादपरं गात्रम् । कुतः । अग्रवचनात् । अनुलेपनं कुङ्कु-
मादि । बाहू राजन्यः अग्रेऽनुलिम्पेत् । उदरं वैश्यः अग्रेऽनुलिम्पेत् । उपसं स्त्री अग्रेऽनुलिम्पेत् । ऊरू सरणजीचिनः अग्रेऽनुलि-
म्पेयुः । ये सरणेन शीघ्रगमनेन जीवन्ति दूतास्ते अग्न ऊरूः अनुलिम्पन्तीति हरदत्तः । अयं विधिः सार्वत्रिकः स्त्रीविधानात् ।
अनार्तेति मन्त्रेण सजमपि वधीत् । अपिनखेत् पिनर्दा कुर्यात् । न मालोक्तां मालाद्भदोक्तां स्रजं नापिनखेत् । यद्येनां मालेति
श्रूयुः तत्र स्वगित्यभिधापयीतावधीत् । देवानां प्रतिष्ठे स्रष्टति मन्त्रेणोपानहावासाय उपानहौ चर्मसद्व्यां ते आतिष्ठेत् । असकृन्मन्त्रः
द्विवचनयुक्तस्तान्मन्त्रस्य । ततश्चत्रमादत्ते वेष्टुरसीत्यादिना । आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रतिष्ठुच्योष्णीयं कृत्वा तिष्ठन्त्समि-
धमादध्यादित्युत्तरेण संबन्धः । सूक्तेनेति सूक्तग्रहणमायुष्यमित्येतावान्मन्त्र इति निवृत्त्यर्थम् । कुतः । शङ्कावाक्यस्य परिपूर्णे-

तत् । धातुप्यमिति । आतुष्कामीपमित्यर्थः । तेन नेवमेप इत्यस्य खिलतादिति सूक्तग्रहणं सिद्धम् । मणिः सुवर्णमयः । उष्णीषं कृत्वा अहृतेन वाससा शिरो वेष्टयेदित्यर्थः । तिष्ठन्—दध्यात् । तिष्ठद्ग्रहणमन्यत्रासीनस्य कर्मणि भवन्तीति ज्ञापनार्थम् । स्पृष्टं च मे अस्पृष्टं च मे तन्म उभयत्रमिति द्वादशाभ्येवमेवोक्त्वा ततो यद्ग्र इत्यादि यथासूत्रमित्येवशुपदिशन्ति । उपानहौ विसृज्य समिदाधानं कार्यम् । तथाच गौतमः—‘सोपान्वरु आसनाभिवान्ननमस्कारान्वर्जयेत्’ इति देवतानमस्कारस्यापि तत्प्रतिषेधः किंपुनर्होमादीनाम् । यमाहेवर्च इत्यत्राखिलस्यापि ग्रहणं भवति । अथैतस्य समाधायस्येत्यत्र समाधायग्रहणस्य वितानविशेषणतात् । समाधायस्य वितान इति कुतः । एतत्सूत्रे खिलानां पाठादिह च प्रतीकग्रहणात् । तस्माद्ग्रभिर्होम इति सिद्धम् । प्रस्यूचमिति व्याख्यातम् । ऋगन्ते स्वाहाकारं कुर्वन्नादध्यादित्यर्थः । आदध्यादिति प्रकृतेषु पुनरादध्यादिति वचनं पूर्वसाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेनोपविश्यादध्यान्न तिष्ठन्ति ॥ स्थिष्टकृदादिहोमशेषं समापयेदिति ॥ अत्र भगवान्—‘मन्त्रान्संनमयेदात्मनीत्युक्ते तत्र कर्मणि । कुर्वति स्वयमेवेदं कर्माचार्यानिषेधकः ॥ विधायान्युदचश्चाद्धं पूर्वैदुरपरेहनि । प्रातः नमिधमाघाय कृतस्यस्यनो द्विलैः ॥ यस्य यद्विपशुशस्य स्ववासापेक्षया स्थितिः । प्रागुदीच्यां दिशि भवेत्तस्य च प्रागुदग्भवेत् ॥ या शारता तद्रवामेकां छिन्ना समिधमाहरेत् । योऽन्नाद्यक्तामः पुष्टयो तेजस्क्रामोऽपि या भवेत् ॥ आर्द्रां स छिन्द्यात्समिधं यस्तिच्छेद्रक्षरर्चसम् । शुष्कां छिन्यात्स समिधं यस्य तूभयक्रामता ॥ तत्सर्षथुष्कां समिधमाहरेदुभयेच्छया । आसामन्यतमां हत्वा समिधं क्रामयोगतः ॥ भूस्सर्षवलिते देवे निधायोपरि कुत्रचित् । दत्तान्नं गां च विप्रेभ्यः कर्म गौदानिकं चरेत् ॥ तत्रोपलेपनाद्याज्य-

भागवत्तु पुरस्तनम् । तत्रं कृत्वाथ गोदानं प्रकृतं चौलकर्मणि ॥ यथोपदिष्टं यत्कर्म तथापि स्वयमाचरेत् । केचनशब्दे इमशुश-
 व्दानित्यादीनवधानतः ॥ एनमित्यस्य शब्दस्य स्थाने मामिति निर्दिशेत् । यद्यस्येत्यभिधातव्ये ममेत्येवमुदीरयेत् ॥ यथासदिति
 वाक्यं च यथासमिति निर्दिशेत् । तथाशुश्रूष्यादिकं कर्म गोदानिकमपीह तु ॥ अशुश्रूष्यमिति प्रादुराचार्याः कल्पकोविदाः । कर्त्तव्येने-
 कधीजेन संपिष्टेन फलेन तु ॥ उन्मृष्याङ्गं ततः स्नायान्मिश्रैः शीतोष्णवारिभिः । ह्यात्वा चैवाग्निपार्थस्यो युवंवह्नाणि पीवसा ॥
 इत्याद्यसकृद्दुर्घार्यं ततो वस्त्रयुगं नवम् । वसिलोदकस्माचम्य गृहीत्वा पाणिनाञ्जनम् ॥ अश्मनस्तेज इत्याद्यं मन्त्रं पाद्वीति संस्थि-
 तम् । उक्त्वाथ वाममञ्जीत नेत्रं पश्चात्तु दक्षिणम् ॥ तेनैव मन्त्रेणाञ्जीत ततः कर्णे तु दक्षिणे । श्रोत्रं मे पाहिपर्यन्तमश्मनस्तेज-
 आदिकम् । मन्त्रमुक्त्वा क्रमाद्ध्या मणिनदं तु कुण्डलम् । अधानुलेपनालिसपाणिभ्यां ग्रथमं शुरुम् ॥ अशुलिप्येतराण्यङ्गान्यनुलि-
 प्येतु पश्चिमम् ॥ ततोऽनार्तस्वनातोऽहं श्रूयासमिति मन्त्रतः ॥ स्रजं च मूर्ध्नि धर्मीयाचतु मालेति वां वदेत् । तां स्रजं चेत्य-
 मादेन द्रुयुर्मालेति केचन ॥ तदैव तां स्रगित्येवमभिधाय द्विलोचमः । ततो मूर्ध्नि च धर्मीयात्स्रजं तामवधानतः ॥ धे देवानां
 प्रतिष्ठेस्य इत्यादि रित्सर्वभवम् । मन्त्रं तं सकृद्दुर्घार्यं अध्यारोहेदुपानहौ ॥ पूर्वं दक्षिणपादेन समारोहेदुपानहम् । पश्चात्सव्येन पादेन
 समारोहेदिति क्रमः ॥ ततश्छत्रं दिवच्छ्रमासीति मन्त्रेण धारयेत् । वेणुरस्वादिमन्त्रेण वैणवं दण्डमुद्रहेत् ॥ मूक्तमाशुव्यमित्याद्यं रि-
 लोद्धवमुदीर्यं तु । ग्रीवायां मणिमात्रध्यान्मूर्धानं नववाससा ॥ आवेष्ट्य पश्चात्पादाभ्यामुन्मुच्योपानहौ स्थितः । या पूर्वं यज्ञिया-
 द्दुष्टाच्छिर्विका समिदाहृता ॥ विन्यस्तोपरिदेशे तामादाय समिधं करे । स्मृतमित्यादिकं मन्त्रं गृह्ये स्नाहान्तमीरितम् ॥ उच्चार्य

बह्नादाध्यादैत्रं प्रक्रियेष्यताम् । स्मृतं निन्दा च विद्या चेत्सादिमूढकमोदितान् ॥ शब्दान्दादश संस्तुत्य मनसा प्राक् ततः परम् । स्मृतं च मे अस्मृतं च मे तन्म उभयव्रतम् ॥ इत्युद्योग्यमेवोस्ता निन्दाद्यपि यथाक्रमम् । ततो यदश्रे सेन्द्रसेत्स्याद्यं मन्वं यथोदितम् ॥ त्रतो मवाभि स्वाहोति पर्यन्तं समुदीर्ये च । पथात्समिधमादध्यात्तिष्ठन्नशौ विधानतः ॥ ममाग्नेवर्च इत्याद्यं नव-
र्चमिह संलिकम् । दशमीयुचमर्वाञ्चमिन्द्रमिलादिकां क्रमात् ॥ उचार्य प्रत्युचं तिष्ठन्नादध्यात्समिधो दश । अत्र प्रत्युचमि-
त्युक्तेः साहाकारात्पुरं तु ॥ ऋगन्वो समिधं क्षिप्वा पश्वात्साहोत्युदीरयेत् । उपविश्य ततः कृता स्विष्टकृद्भोमपूर्वकम् । उपरि-
प्राचनं तत्रं पुण्याहं वाचयेत्ततः' इति ॥ इति होमविधिः ॥ ॥ ततः कर्तव्यमुच्यते । तत्र कारिका—'ततः संकल्पये-
न्नक्तं न लामीत्युत्तराण्यपि' इति । इदमत्र युक्तम्—'तस्यैतानि व्रतानि भवन्ति न नक्तं स्नायान्न नमः स्नायाच्च नमः शयीत
न नशां क्षियमीक्षेतान्यत्र मैथुनाद्दर्पति न् धावेन्न इक्षमारोहेत्र ह्युपवरोहेत्र वाहुभ्यां नदीं तरेण संश्रयमभ्यापयेत्' इति ।
अस्यार्थः—उपदेशादेव श्रते सिद्धे इदं वचनं नक्तं न लामीत्येवं संकल्पयेदित्येवमर्थम् । ततश्च नमो न लामीत्येवमेवोत्तरत्र यो-
ज्यम् । तथाच संग्रहे—'एतानि वक्ष्यमाणानि ब्राह्मणो नियतव्रतः । आशुरीरं व्रतानीह स्नातकस्य भवन्ति च ॥ स्नायायामपि
नशां तु नैक्षेणान्यत्र मैथुनात् । नचान्यत्र प्रसङ्गोस्ति मातृतुल्याः परद्विजः ॥ अन्यांध प्राणसंश्रयान्नाभ्यापयेत् । अर्थसंश्रया-
भ्यापदाने न दोषः । यस्मादित्थं श्रूयत इत्यर्थः । वर्पति न धायेदिति प्रतिषेधः प्राणसंश्रयत्वज्ञापनार्थः । अत्र भगवान्—'न
न्नायात्रकृणित्याद्यं विहितं स्नातकव्रतम् । तस्संसंकल्प्य पूरं तु विधिना गुणमाचरेत्' इति । एतत्समापत्तं पूर्वोक्तमहानाश्यादिव्रत-

चतुष्टयस्य लोपपक्षे शुभेदिने तानि प्रायश्चित्तपूर्वकं तस्मिन्नेव दिवसे कृत्वा कर्तव्यम् । अधिकारिणा कर्तव्यत्वाद्भचनाच्च । तत्र भगवान् शौनकः—'व्रतानि विधिवत्कृत्वा खशाखाध्ययनं चरेत् । अकृत्वाभ्यस्यते येन स पापी विधिघातकः ॥ ग्रह्येकं कृच्छ्रमेकैकं चरित्वाज्याहुतीः शतम् । कृत्वा चैव तु गायत्र्या स्त्रायादित्याह शौनकः' इति । व्यासोऽपि—'वेदव्रतानि कृत्वा तथैवारण्यकव्रतम् । खशास्त्राधिहितं सर्वं कृत्वा वेदसुपक्रमेत् ॥ अकृत्वेमानि सर्वाणि वेदो ह्यभ्यस्यते यदि । प्रायश्चित्तानि कृत्वा व्रतान्यपि तथा क्रमेत् ॥ गौदानिकं व्रतं कृत्वा समावर्तनमाचरेत्' इति ॥ ॥ एतत्प्रायश्चित्तमाह देवलः—'कालातिक्रमणे कुर्यात्प्रायश्चित्तं विधानतः । कृच्छ्रं द्वादशरात्रं तु कृत्वा चाज्याहुतीः शतम् ॥ अष्टार्धिशतिमष्टौ वा क्रमात्कुर्याद्व्रतानि हि । व्यत्यये यावदभ्यस्तं वेदं तावत्पुनः पठेत्' इति । यत्तु मनुनोक्तम्—'वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम्' इति, तत्तु बुद्धिपूर्वविषयम् ॥ इति व्रतलोपप्रायश्चित्तम् ॥

अथ ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ॥ एतत्सर्वं शौचादिधर्मलोपप्रायश्चित्ते सति कर्तव्यं, 'शुचिना कर्म कर्तव्य'मिति वचनात् । तत्र बोधायनः—'अत्र शौचाचमनसंभ्यामन्दनदर्भभिक्षाधिकार्यराहित्यशुद्रादिस्पर्शननिन्दितशुद्धाभ्रमोजनानामक्षयमक्षयपयुपितभोजनकौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादण्डाजिनविहदिवास्त्रापछत्रधारणपादुकाद्यारोहणवनमालाधारणोद्दत्तानानुलेपनाञ्जनजलक्रीडाभूतनृत्यगीतवाद्यधमिरतिपासण्डादिसंभाषणत्रयचर्यव्रतलोपादिसकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरित्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्यात् । तत्र प्रथमं व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिधतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा महाव्याहृतिहोमः कार्यः ॥ भूरग्रेये च पृथिव्यै च

महतेच स्वाहा । अग्नये पृथिव्यै महत इदं० । अंशुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । वायवेन्तरिक्षाय महत इदं० । सुव-
 रादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा । आदित्याय दिवे महत इदं० । अंभूर्भुवः सुवधन्त्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा ।
 चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यो महत इदं० । अंषाहि नो अथ एनसे स्वाहा अथ एनस इदं० । अंषाहि नो विश्वेदसे स्वाहा । विश्वेदसे इदं० ।
 अंषज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा विभावसव इदं० । अंसर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा शतक्रतव इदं० । अंषुनल्लो निवर्तस्य पुनरग्न इहा-
 युषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः स्वाहा । अग्रस इदं० । अंसह रथ्या निवर्तस्वोऽग्ने पिन्वस्य धारया । विश्वफ़या विश्वतरूपरि स्वाहा ।
 अग्रस इदं० । पुनव्याहृतिभिर्दुनेदिति । एतदल्पघर्मलोपे प्रायश्चित्तम् ॥ ॥ धर्मलोपवाहुल्ये प्रायश्चित्तविशेषमाह ऋग्विधान-
 फारः शौनकः—‘तंनो धिया जपेन्मन्त्रं लक्षं चैव शिवालये । ब्रह्मचारिणो धर्मं च न्यूनं चेत्यूर्णमेव हि’ इति । इति ब्रह्मचारि-
 धर्मलोपे प्रायश्चित्तम् ॥ ॥ एवंविधस्य समावर्तनस्य फलमाह गृह्यकारः—‘महद्वै भूतं स्वातको भवतीति विज्ञायते’ इति ।
 अस्वार्थः—स्वातको हि महद्भूतं श्रूयते । कथं पुनः स्वातकस्य महत्त्वम् । उच्यते—‘एतैश्चापि मनुष्यैश्च तिर्यग्योनिमिरेव च ।
 गृहस्थः सेव्यते यसाचस्मान्छ्रेष्ठी गृहाश्रमी’ इति स्मृतैः । ‘यः स्वातकः स भवति महात्म्’ इति श्रुतेः । ‘पृथिव्यादिपञ्चकवपु-
 कारान्करोति यत् । देवा मनुष्याः पितरः सर्वे चैनं समाश्रिताः । विद्या विद्याश्रितश्चापि शिष्याः शुश्रूषकास्तथा ॥ आहुहि वैद-
 विज्ञानपूर्वं मन्वाद्योपि च । स्वातकस्यैव माहात्म्यं महाभूतमयं यतः ॥ यथा मातरमाश्रितस्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । तथा गृह-
 समाश्रितस्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः’ इति स्मृत्यन्तराद्यम् ॥

अधास्मिन्कर्मणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते ॥ अग्न्यायुं पीत्यादयस्त्वयो मन्त्राः प्रजापतेनत्वदिति च चौले व्याख्या-
 ताः । युवं ब्रह्मणीति—मन्त्र उपनयने व्याख्यातः ॥ नेत्राञ्जने अग्निस्तोत्रो जीसीति । हे अञ्जन, त्वं अग्निः पादरूपस्य पापाणस्य
 संबन्धि तेजः सारोसि । त्वं मे चक्षुः पाहि । चक्षुरित्येकवचनं द्वयोरप्युपलक्षणम् । चक्षुषी पाहिरथ ॥ ॥ कुण्डलधारणे । अग्निस्तो-
 त्रो जीसीति । हे कुण्डल मणिलप्य, शिलायास्तेजः सारोसि । त्वत्वं मे श्रोत्रं श्रोत्रे पाहि रथ ॥ ॥ स्रक्धारणे । अनातस्त्यनातार्त्तं
 भूयासमिति । हे स्रक्, त्वं अनातार्त्तं असि अदुःखितासि । अहमपि त्वद्धारणादनर्तः सुखी भूयासम् ॥ ॥ उपानदारोहणे ।
 देवानां प्रतिष्ठे त्वः सर्वतो मा पातमिति । हे उपानहो, युवां देवानां स्थानं गन्तुं प्रतिष्ठे प्रस्थानसायनभूते त्वः भवयः । ते
 युवां सर्वतः कण्टकादिभ्यः मा मां पातं रक्षतम् ॥ ॥ छत्रधारणे । दिवदलत्रासीति—हे छत्र, दिवः आकाशस्य संबन्धिनः
 आत्पवर्षादेः । छत्रासि आच्छादनमसि ॥ ॥ दण्डधारणे । वेणुरसि वानस्पत्योसि सर्वतो मा पाहीति—हे दण्ड, त्वं
 वेणुरसि तद्विकारो वैणवोसि । वानस्पत्यः वनस्पतिसंबन्ध्यसि । सर्वतो गोसर्पादिभ्यो मा मां पाहि रथ ॥ ॥ कण्ठे हिरण्य-
 मणिधारणे । आयुष्यमिति सूक्तम्—आयुष्यं आयुषो निमित्तं वर्चस्यं वर्चसो निमित्तं रायस्योपं धनस्य पोषयितु औद्रिदं उद्भिद्य-
 जायत इत्युद्भिदं उद्भिदमेवौद्भिदं वर्चस्वदीप्तिमत् एवंभूतमिदं हिरण्यं जैधाय जयाय मम इमां तनुं आविशतात् आविशतु अस्मा-
 नलं करोतु ॥ ॥ उचैर्वाजीति—उचैर्भूता वाजिनो यत्र तदुचैर्वाजि उचैर्भूतानाम्भानां प्रापयितु । पृतनापाद् पृतनां शत्रुसेनां
 सहते अभिभवतीति पृतनापाद् । समासाहं सभाभिभवितु । धनंजयं घनानां जितु । तदिदं हिरण्यमेवंभूतं । न चैतावत् किंतु सर्वोः

समस्ताः समग्राः संपूर्णा ऋद्वयः अन्नसन्नधनादिसमृद्धयः अस्मिन् हिरण्ये समाहिताः प्रतिष्ठिताः ॥ ॥ शुनमहमिति—अहं हिरण्यस्य शुनं सुखनामैतत् सुखकरं नाम सुवर्णं काञ्चनमित्यादिकं जग्रम जग्राह । लोडर्थे लिट् । 'ह्यग्रहोभेच्छन्दसि' इति भः । अहं शृङ्गामि उचारयामि । पितुर्नामैव यथा पुत्रः पितुर्नामैव लेहाःपुनःपुनः कीर्तयति तद्वत् । तेन मणिलेपेण मां मूर्खत्वचं मूर्खवदुल्लसत्तं च अकरं अकरवम् । तथा पूर्यु मनुष्येषु मां त्रियमकरवम् । हिरण्यधारणाद्धि पुमान्दीप्यते लोकप्रियश्च भवति ॥ ॥ सत्राजं चेति—हे इन्द्र, या च मे ध्रुवा अनपायिनी अमिष्टिः पुत्रपद्यादिविषया प्रार्थना या च राष्ट्रस्य मुखे लक्ष्मीः तथा अभिप्या लक्ष्म्या च मां सत्राजं सम्यक् दीप्तः सत्राद् तं विराजं विविधं दीप्तो विराजं तं च । आधिपत्यस्यावान्तरविशेषवाचको सत्राद्विराडिति शब्दौ । सत्राज्यं भौग्वमित्यादौ दर्शनात् । संसृज संयोजय ॥ ॥ अग्नेः प्रजातमिति—अग्नेः परि प्रजातं सर्वतो निर्गतं यद्विरण्यं तत् मर्त्येष्वमृतं अचिजज्ञे । इह मर्त्यानां हिरण्यस्यामृतत्वं आनन्दाविर्भावहेतुत्वात् । 'अमृतं हि वै हिरण्यम्' इति श्रुतेश्च । अमुन्नापि अमृतत्वेहेतुत्वाद्विरण्यममृतम् । 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' इति श्रुतेः । एवमुक्तलक्षणमेतद्विरण्यं यो वेद तत्ततो यो जानाति स इत् स एव एनर्दहति अस्य योग्यः । एतथो विभक्तिं तस्य जराभृत्युर्भवति जरानाशो भवति । हिरण्यालंकारवान्पुत्रयो जराक्रान्तोपि लोके युवेव भवति ॥ ॥ यद्वेद राजेति—यद्विरण्यं वरुणादयो विदन्ति तद्विरण्यं मे मम वर्त्से आपुये च भवतु ॥ ॥ न तद्रक्षांसीति—रक्षांसि तद्विरण्यं प्रति न चरन्ति । पिशाचाश्च न चरन्ति । यदेतद्विरण्यं देवानां प्रथमत्वं औजो हि दाक्षायणं दाक्षायणी नाम गौरी तत्संबन्धि तथा प्रथमं धृतत्वात् । एतादृशं द्विरण्यं यो विभक्तिं स देवेषु

मध्ये आत्मनः दीपेमायुः कृणुते । मनुष्येषु मध्ये तयो निभति स एवात्मनो दीर्घायुः कृणुते ॥ आयुष्यमिति पूर्वश्यायुच्युक्त-
 तात् ॥ ॥ यदानभ्रमिति—दाशायणात्सद्गोत्रजाः सुमनसमानाः । भृशदिरयम् । सुमानायमानाः सन्तः शतानीकाय शता-
 नीरुनामा मन्त्रानितपुनस्तस्य रक्षणार्थं तदङ्गेष्वित्यग्याहृत्यम् । तदङ्गेषु तद्विरण्यमात्रमन् आनन्दवन्तः तत् शतशारदाय शतसं-
 तार जीनगाय मे अङ्गेषु आनगाभि । अथ वन्दने सति आयुष्मान् जरदधिः जीर्णावस्थां प्राप्सः असत् आस ॥ ॥ घृतादु-
 र्मुसमिति—घृतादुरु घृतादपि महत् तस्य हिरण्यलभ्यत्वात् लुप्तं भासकं 'लुप भासने' इत्यसाद्भातो क्तप्रत्ययः । अथवा घृता-
 दुर्मुसमिति पाठे घृतादपि लुप्तं दीप्तं मयुमत् मन्त्रादिसंपादकं । घनेन मन्त्रादीनां संपादयितुं शक्यत्वात् । धनंजयं शूनूणां धनानां
 जेत धरुणं धार्य धारयिष्यु सर्वस्य धारणशीलं एवंभूतं सुवर्णं हे सुवर्ण, सपत्न्यात् मम शत्रून् मत्तो निकृष्टांध कृण्वत् कुर्वत् वृण-
 य वृणक्षि । वधकर्मार्य वृणरु । पिष्टुं शम्बरमित्यादी तयादर्शनात् । लोडर्थे लब् हल्लघ्यादिलोपः । 'बहुलं छन्दसमाद्भ्योगेपि'
 इत्यडभानः । जहीत्यर्थः । महते सौमगाय सौभाग्याय त्वं मां मम कण्ठे आरोह ॥ ॥ प्रियं मा कुर्विति—हे सुवर्ण, देवेषु द्यो-
 तमानेषु मध्ये तद्धारणादानाय मा मां प्रियं स्नेहयानं कुरु । तथा राजसु मध्ये मां प्रियं मां प्रियं कुरु । विधेषु भूतेषु मां प्रियं कुरु ।
 गोत्रेष्विति पाठे मत्संनधिबुलेषु च मां प्रियं कुरु । तदीयया रुचा कान्त्या मथि रुचं धेहि निधेहि ॥ ॥ अर्वाञ्चमिति—
 अमुतः अमुष्मादिवः अर्वाञ्चमभिषुगुमिन्द्रं हवामहे आइयामः । यो गोजित् पणिभिरपहृतानां देवगवीनां जेता धनजित् शत्रुध-
 नानां जेता असजित् अधानां जेता हे हरिवः हरिद्वर्णाश्ववन् इन्द्र, नोऽस्माकं इमं यज्ञं विहवे विविधाद्दाने सति जुपस्व । अ-

स्मिन्ब्रह्मे ता तां मेदिनं हूयमानानां समिदादीनां रसो मेदः तद्भन्तं क्षुभः ॥ ॥ तिष्ठन्समिधमादध्यादित्यत्र मन्त्रः—
 स्यूतं निन्दा च विद्या च श्रद्धा ग्रहा च पञ्चमी । इष्टं दत्तमधीतं च कृतं सत्यं श्रुतं व्रतम् ॥ स्मृतं च म इति—स्यूतं सद्रस्तु-
 सारणम् अस्यूतं सद्रस्तुसारणभावः । मे मम तदुभयव्रतं भवतु । निन्दा असच्छास्त्रादिषु अनिन्दा सच्छास्त्रादिषु । तन्म इ-
 त्यादि समानम् । विद्या वेदितव्यस्य ज्ञानम् अविद्या अवेदितव्यविषयमज्ञानम् । श्रद्धा कर्तव्यविषया भक्तिः अश्रद्धा निपि-
 द्वविषयेऽनादरः । ग्रहा प्रकृतं ज्ञानमात्मविषयम् अप्रज्ञा तद्विपरीतस्फुरणम् । इष्टं यागो देवपूजा च अनिष्टं तदन्यथाकर-
 णम् । दत्तं पात्रे दानं अदत्तं अपात्रेष्वदानम् । अधीतं गुरुषुष्यादध्ययनं अनधीतं इतरेभ्यः पुस्तकादिना वाच्ययनम् । कृतं
 विहितानुष्ठानं अकृतमविहितानुष्ठानम् । सत्यं यथावद्व्यर्थं असत्यं प्राणाल्यादिविषये अन्यथावचनम् । श्रुतं सच्छास्त्रश्रवणम्
 अश्रुतमसच्छास्त्राद्यश्रवणम् । व्रतं वेदोक्तानुष्ठानेषु नियमः अव्रतं तदन्वेष्वनियमः ॥ यदश्चे सेन्द्रस्येति—अपेक्षान्दत्तो वि-
 सर्जनीयस्य लोपः । सेन्द्रशैत्याद्यभिविशेषणम् । इन्द्रादिसहितस्वाभेः । 'सममे व्रतपा असी'त्यादिषु दृष्टं यद्व्रतं तन्म इत्यादि यो-
 जना । तत्रेन्द्रस्य व्रतं देवानां ग्रीणनम् । प्रजापतेर्व्रतं खल्लजगद्वितचिन्तनम् । ऋषीणां व्रतं तपःसहस्रम् । ऋषिराजन्या वसि-
 ष्ठादयः तेषामपि तत्रैव प्रकर्षः । पिबुषां व्रतं नियतभोकृतं पितरः श्राद्धादिषु दत्तमेव भुञ्जते । पितृराजन्यो यमः तस्य व्रतं समत्वम् ।
 समनुष्यस्य मनुष्याणां व्रतं खल्वजातिविहितधर्मानुवर्तनम् । मनुष्यराजन्यः राष्ट्रप्राधिपतिः राजन्यस्य व्रतं प्रजापरिपालनमेव ।
 साकाशस्य आकाशस्य व्रतं अत्रकाशदानम् । अतीकाशादयः आकाशसायान्तरमेदाः । तेषां मेदानामप्यवकाशाप्रदानमेव व्रतम् ।

अथवा आकाशमात्रे अग्नेः पाटवामात्रात् । सातीकाशस्य अतीकाशा गवाक्षादयो गृहेषु तत्सहितस्य । सानूकाशस्य अवान्तरगवा-
 क्षसहितस्य । सप्रतीकाशस्य प्रतीकाशसदृशस्य आत्ममहितात्म्यन्तरसहितस्य । आहवनीयादिमूर्तिभेदविचक्षयेदं विशेषणम् । सदे-
 वमनुष्येत्यादिविशेषणचतुष्टयं स्पष्टम् । द्विविधपशुसाहित्यं हविर्विवक्षया । एवमिन्द्रादिभिः सहितस्याग्नेः यद्द्रव्यं यच्च मे आत्मन
 आत्मनि तत्र अयाचित्तत्रतं आचार्येण प्रेषितस्य तदुपयोगिनोऽर्थान्तराहरणादि तत्सर्वं व्रतं एवमहं सर्वत्र उक्तैः सत्रतल्लङ्घान् भ-
 यासि । हे अग्ने, तुभ्यं स्थाहा । यत्समिदाधानं तदेवंभूतस्य मम भवलितीदंशब्दार्थः ॥ । दशसमिदाधाने । ममास इति ।
 हे अग्ने, विहवेषु त्रिविधमाहवन्ते येषु शूरा इति विहवाः संग्रामाः । अथवा त्रिविधं यागार्थं देवा आहूयन्ते येष्विति विहवा
 यन्नालेषु विहवेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा वर्चो दीप्तिः त्वदनुग्रहान्ममास्तु । वयं तु ता इन्धानास्त्वां समिद्धिर्दापयन्तो वयं च त्वां
 तव तन्वं शरीरं पुषेम हविर्भिर्भिर्धयेम । अपिच चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः । लाक्षणिकप्रयोगोयं मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । त-
 प्रव्या जन्ताः मह्यं मदर्थं नमन्वां प्रदीभृता भवन्तु । वयं च अध्यक्षेण ईश्वरेण तया पृतना पृतनां जयेन जेतुं समर्था भवेम ॥ ॥
 मम देवा इति—इन्द्रवन्तः इन्द्रेण सहिता मस्तौ विष्णुरभिध एते सर्वे देवाः विहवे संग्रामे यज्ञे वा मम सन्तु ममैव साधका
 मनन्तु । तथा मम अन्तरिक्षं उल्लोकं लोमयतेऽनेनेति लोकः प्रहासः बहुप्रहासस्तमस्तु । अपिच असिन्कामे कामयितव्ये फले
 निमित्तभूते सति वातो वायुः मह्यं पवतां अनुगुणं प्रवातु ॥ । मयि देवा इति—देवाः सर्वे मयि द्रविणं आयजन्तामा-
 मिश्रुल्येनागमयन्तु । मह्यं ददलित्यर्थः । अपिच आशीः आश्रयणीयं यज्ञफलं मयि अस्तु । देवानां इतिर्हवनं अस्मिन्निति दे-

बहूतिर्वहः स मध्यस्तु । अपिच दैव्याः देवानां संवन्धिनो दैव्याः होतारः साधु होमनिष्पादकाः मदीया ऋत्विजः पूर्वेऽन्य-
 दीयऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविताः सन्तः वसुपन्त देवान्संमजन्तु । वयं च तन्वा दुरीरेण अरिष्टा अर्हिसिताः सुवीराश्च स्वाम म-
 वेम ॥ ॥ मह्यं यजन्त्विति—हे ऋत्विजः, मम संवन्धीनि यानि हव्या हवींषि चरुपुरोडाश्यादीनि सन्ति तैर्हविर्भिः मह्यं
 मदर्थं यजन्तु यागं कुर्वन्तु । तथा मे मनस आकृतिः संकल्पनमपीष्टयार्थं सा सत्या यथार्थास्तु । कृतमन्त्रेण किमपि एतः
 पापं अहं मानिगां मायाक्तिपम् । अपिच हे विश्वेदेवासः सर्वं देवानोऽस्माकं अधिवोचत विनादादिषु पक्षपातेन वृत ॥ ॥ दैवीः
 पञ्चुर्धरिति—हे पञ्चुर्धर्याः पदसंख्याकाः उर्ध्वीः उर्ध्वः देव्यः एताधान्यन्नाप्रायन्ते 'पम्पोर्वरिहसस्तासि'ति मूले । उरु बहु वि-
 स्तीर्णं धनं नोऽस्माकं कृणोत कुरुत । हे विश्वेदेवासः सर्वं देवाः, यूयं च इहासिन्यने प्राप्तव्ये वीरयञ्च विक्रमयत । यथा वयं
 तद्वनं लभेमहि तथा वीर्यवन्तो यूयं प्रयतध्वम् । अपिच वयं प्रलयया पुत्रादिरूपया माहासाहि मापरित्यज्येमहि । सन्तुभिः दुरी-
 रैश्च मापरित्यजेमहि । अस्मान्कदाचिदपि पुत्रादयः दुरीरादयश्च मापरित्याधुः । तथा हे राजन्स्वामिन् तोम, द्विपते । पश्यर्थे च-
 तुर्धी । अप्रीतिं कुर्वतः द्वयोः मा रथाम यथा मा वशं प्राप्नुयाम तथा त्वं कुरु ॥ ॥ अग्ने मन्युमिति—हे अग्ने, परेषां शत्रूणां
 मन्युं क्रोधं प्रतिबुद्धन् प्रेतिसुखं प्रेत्यन् तिरस्कुर्वन् अदव्यः केनाप्यर्हिसितः गोपाः गोपायिता ईदृशस्तं नोऽस्मान् परिपाहि
 परितः सर्वजो रथ । प्रत्यञ्चः प्रतिनिर्वर्तमानाले शत्रवः निगुलः गुद अव्यक्तैश्चन्द्रे अव्यक्तं शब्दं नितरां कुर्वन्तः पुनर्यन्तु स्वकीयं
 स्थानं गच्छन्तु । अपिच प्रयुधां प्रयुध्यमानानां एषां शत्रूणां चित्तं ज्ञानसाधनं मनः अमा सह युगपदेव विनेश्वर विनश्यतु । प्रत्ये-

कामिनायेणैकचनम् ॥ ॥ याता धातृणामिति—शुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य धातृणां स्रष्टृणामपि धाता सष्टा प्रजापतिः
 पालयिता य इन्द्रः नातारं सर्वेभ्यो रक्षितारं अभिमातिपाहं अभिमातीनां शनूणां साहं सोढारं अभिभक्तिवारं तं देवं इन्द्रं अवि-
 तार वा स्त्रीमीति शेषः । उमा उमो अथिना अथिनो इहस्पतिश्च एतत्प्रमुखाः सर्वे देवाः अनुष्ठीयमानमिमं यज्ञं यजमानं च
 न्यर्थाभिकृष्टार्थात्पापात् पान्तु रथन्तु ॥ ॥ उरुथचा न इति—उरुथचाः विलीर्णव्यापनः महिषो महाग्र पुरुहूतो बहु-
 भिर्यजमानैराहृतः पुरुहुः पुरु बहुन् शनून् क्षिणोति नाशयतीति पुरुहुः । यद्वा बहुमिः शस्यमानः स्तूयमानः ईदृश इन्द्रः । अ-
 भिमन् हवे यज्ञे ह्यन्तेऽन्मिन्दर्शपीति हनो यज्ञः तस्मिन्नोऽस्यभ्यं शर्मं सुखं यंसत् यच्छतु ददातु । हे हर्षथ हरिद्वर्णोऽथो यस्य स
 हर्षथः तस्य संमोदनं हे हर्षथ इन्द्र, स तं नोऽस्माकं प्रजाये । द्वितीयार्थं चतुर्थी । प्रजां पुत्रपौत्रादिकां मूळ्य सुख्य । नः
 जम्मान् मा रीरिपः मा हिंसीः । मा च परादाः अस्मान्मा परिह्याक्षीः ॥ ॥ ये नः सपला इति—नोऽस्माकं ये सपलाः शत्रवः
 ते अप भवन्तु अपकृष्टा भवन्तु । तान्सपलान् इन्द्राग्निभ्यां हविषा सुत्या च प्रसयाभ्यां अनुगृहीता वयं अपनाधामहे निकृष्टतरं
 चिनाशयामः । किंच वसवो रुद्रा आदित्याश्च मा मां उपरि सृशं उव्रतपदस्य संस्पृष्टारं सर्वेभ्यः श्रेष्ठं अक्रन् कुर्वन्तु । तथा उ-
 ग्रप्रुद्गीर्णं वलं चेचार सर्वस्य ज्ञातारं अधिराजं सर्वेणामपीथर च मां अक्रन्कुर्वन्तु ॥ ॥ अर्वाञ्चमिन्द्रमिति पूर्वमायुन्यसूक्तान्ते
 व्याख्यातम् ॥ इति समानर्तनमन्त्रार्थः ॥

अथ समावर्तनप्रयोगः ॥ आचरितपूर्वोक्तब्रह्मचारिणियमचतुष्टयो ब्रह्मचारी पूर्वोक्ततिथ्यादिष्व्याचार्यगृहे समावर्तनं कुर्यात् । ब्रह्मचारिणियमत्रचतुष्टयलोपपक्षे प्रायश्चित्तं कृत्वा तुद्वात्मा सविदं कर्म कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—पूर्वद्युस्तिथ्यादिकं संकीर्त्य मम शौचाचमनादिसर्वब्रह्मचारिणियमलोपपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरीत्यर्थं होमपूर्वकं कृच्छ्रत्रयमाचरिष्ये इति संकल्प्य । [पर्वदत्रे दक्षिणां-
स्वाप्य अक्षेपे हे परिपत्, मदीनां विज्ञापनामवधार्य मया समर्पितामिमां दक्षिणां स्वीकृत्य ममोपनयनकाले आचार्योपदिष्टानां यथो-
क्तशौचाचमनकालत्रयसंध्याबन्दनसावित्रीजपाऽग्निकार्थमाठुषित्वाऽऽहमातुलाचार्याद्यभियादनभिक्षान्नभोजनगुरुरूपामनवेदाध्ययनद-
ण्डाजिनधारणादिपूर्वपूर्वसंस्कारकालातिक्रमणदोषपरिहारार्थं नृशदर्शनगीतश्रवणशूद्रस्पर्शचण्डालादिसंभाषणपादुकारोहणसहभोज-
नोच्छिष्टभोजनपर्युषितान्नभोजनादिनिषिद्धाचरणादिदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं निश्चित्य मामनुगृह्णाणेति वदेत् । परियदपि दक्षिणां गृ-
हीत्वा प्रतिनिमित्तं पादकृच्छ्रमाचरेति वदेत् ।] लौकिकानि प्रतिष्ठाप्याज्यहोमधर्मैणान्याधानपूर्वकं पूर्वोक्ताष्टादशाज्याहुतीर्हुत्वा कृ-
च्छ्रप्रत्याग्रायत्नेन कल्पितगोदान-सहस्रतिलहोम-दशसहस्रगायत्रीजपादिष्वन्यतमं चरित्वा होमक्षेपं समापयेत् । महानाश्यादि-
नतलोपपक्षे शुभे दिने प्रत्येकं गायत्र्या शतसंख्याज्याहुतीर्हुत्वा एककृच्छ्रं चरित्वा तद्दिने महानाश्रीव्रतं कृत्वैवं महाव्रतादित्रत-
त्रयं च कृत्वा गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तेनानुज्ञालो मण्याद्युष्णीपर्यन्तान्येकादशद्रव्याण्यात्मने चाचार्याय च संभृत्य परेभ्यः समाव-
र्तनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—ब्रह्मचारी कृत्वनित्युक्तियः प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम गृहस्थाद्याश्रमान्तरप्राप्तिद्वारा
श्रीपरमेश्वरीत्यर्थं समावर्तनकर्म करिष्य इति संकल्प्य । तदन्नपूर्तं स्वस्तिराचनावहृत्प्राणब्रह्मयज्ञाभ्युदधिकानि संकल्पपूर्वकं कृत्वा

प्रागुक्तदृष्ट्यां समिधमाहृत्योपरि निधाप ब्रह्मचर्यव्रतसंपूर्त्यर्थं ब्राह्मणाय गां दत्त्वा द्विजान्भोजयित्वा विधिवत्कौतुकमावधाय पूर्वो-
 कप्रद्वैतं प्रागुक्तनटुपलेपनाद्यभित्तिष्ठापनान्तं कर्म कृत्वा । पुनर्दक्षकालां निर्दिश्य मया क्रियमाणे समावर्तनहोमे देवतापरिग्र-
 हार्थमन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नाहितेऽग्रावित्याघाराध्याज्येनेत्यन्तमुत्सात्रिं पवमानमग्निं पवमानमग्निं पवमानं ब्रजापतिं चैताः
 प्रधानदेवता आज्येन अग्निमूर्ध्वसमिधा विश्वान्देवान्दशसमिद्धिः शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि सद्यो यज्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्धयम-
 ग्नाधाय परिगमूहनादि पूर्णपात्रनिधानान्तं पुरस्तनं तत्रमनुष्ठाप्य । उदगग्रेरालीर्णेषु दर्भेषु त्रीद्वियवमापतिलैः पृथग्पृथक्पूरितानि
 नवानि चत्वारि प्ररानाणि क्रमेणैकरुद्राः प्राक्संस्वमासादयेम् । ततः प्रत्यगग्रेरालीनस्य कर्तुर्दक्षिणतो माता प्राञ्चुख्यासीत् ।
 ततः कर्ता मातुः पुरस्तादग्नेः पश्चादानद्दृशकृच्छरावं शमीपर्णशरावं च निदध्यात् । ततो ब्रह्मैरुविद्यतिकुशाङ्कुरान्दधानो मातु-
 र्दक्षिणतो नियरोत् । ततो ब्रह्मा शीतमृण्णं चोभे वारिणी पात्राभ्यां पृथगाभ्यां वटोः पथिसदेशे स्थित्वा तदुदकद्वयमन्यस्मिन्पात्रे पाणिभ्या-
 मृण्येन वाप उदकेनेहीति मन्त्रेण युगपन्निनीय तद्वेकदेशं गृहीत्वा नचनीतेन दक्ष्णा या मिथयित्वा वटोर्वागमश्मश्रुप्रदेऽशमारभ्य प्रद-
 क्षिणं । अदितिः श्मश्रूणि वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे इति मन्त्रे प्रतिकेदनमावर्तयंस्त्रिवारं श्मश्रूण्येव केदयित्वा स्वहस्तास्थितेनैकविंशति-
 कुशाङ्कुरेषु त्रीनङ्कुरानादाय दक्षिणश्मश्रुभागं ब्रह्मचार्यमिश्रसं पथिमात्रं निदध्यात् । तदा ब्रह्मचारी । ओषधे त्रायस्व मां । इति
 जपेत् । ततो ब्रह्मा तेभ्यङ्कुरेषु ताम्रमयं क्षुरं निदध्यात् । तदा ब्रह्मचारी । स्वधिते मा मा हिंसीः । येनावपत्सवित्वा क्षुरेण

सोमस्य रत्नो बरुणस्य चिदान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदंममायुष्मान्बरुदप्रिथथासम् । इति जपेत् । ततो ब्रह्मा ब्रह्मचारिणा येनाव-
 पदिति मन्त्रमुच्चारयन् सम्मथुकान्दुश्याङ्कुरांश्छिता शरावाच्छमीपर्णान्यादाय हैः सहेकीकृत्य मातुः करे दद्यात् ।
 साच माता तानि सम्श्रूणि शमीपर्णकुश्याङ्कुरानानइहे गोमये निदध्यात् । एवं द्वितीयादिछेदनेषु कुश्याङ्कुरयनिधानादि समन्त्रं
 कर्तव्यम् । विशेषस्तु । येनधातेतिमन्त्रेण तेनम इत्यूहितेन द्वितीयच्छेदनम् । येनभूषधरात्यामितिमन्त्रेण तेनम इत्यूहितेन वृती-
 यम् । चतुर्थे तु येनावपद्येनधाता येनभूयश्चेति त्रयोपि मन्त्राः । एवं दक्षिणश्मश्रुभागे चत्वारि छेदनानि कृत्वा उत्तरश्मश्रुभा-
 गेऽप्यनया रीत्या त्रीणि छेदनान्यादित आरभ्य मन्त्रत्रयेण कृत्वा । शुरधारां । यत्क्षुरेण मर्चयत्ता सुपेयत्ता वप्ता वपसि स्मश्रूणि ।
 शुन्धि क्षितो हुवं माम धायुः प्रमोषीः । इत्यग्रत आरभ्य आमूलमवमृज्य नापितमाह्वय शीतोष्णाभिरद्भिरवयं कुर्वाणोऽधुणनकुशली
 केशश्मश्रुलोमनसान्दुदवसंस्थानि कुर्वन्ति प्रपेणानुशास्य तत्प्रेषार्थं चावबोधय । तेन नापितेन पूर्वसेकावशिष्टाभिः शीतोष्णा-
 भिरद्भिरग्रपाणिनाद्रौकृत्य केशश्मश्रुलोमनसान्दुदवसंस्थानि वापयित्वा तच्च त्रीणादिपात्रचतुष्टयं नापित्वाय दद्यात् । ततः कर-
 अधीचपिष्टेन शरीरसुहृत्वं शीतोष्णैर्दुकैः क्षाल्वा द्विराचम्य पुनर्वहेरन्तिकं गत्वा एकं वक्षं समन्त्रं परिधानान्यदहं प्राप्नुयात् ।
 तत्र मन्त्रः—युवं ब्रह्मणीत्यसौचय्यो दीर्घतमा मित्रावस्त्रां त्रिष्टुप् । युवं ब्रह्मणि० ततो द्विराचम्य पाणिनाजानमादाय । अस्म-
 नत्तेजोसि चक्षुर्मे पाहि । इत्यनेन मन्त्राहृत्या सव्यदक्षिणचक्षुषी क्रमेणाद्त्वा । तथैव । अस्मनत्तेजोसि श्रोत्रं मे पाहि । इत्य-
 नेन कुण्डलाभ्यां दक्षिणसव्ये श्रोत्रे अलंकृत्य । कुण्डलाद्यनुलिप्ताभ्यां पाणिभ्यां पूर्वं सुरामनुलिष्य पश्चादितराङ्गान्यनु-

लिप्य करौ प्रथाल्य । अनावीसनातोहं भूयासंम् । इत्यनेन शिरसि स्रजं बध्वा । देवानां प्रतिष्ठे स्वः सर्वतो मा पातम् । इति
 मन्त्रेण चर्ममय्यावुषानहौ दक्षिणसव्याभ्यां पादाभ्यामारुह । विबच्छन्नासि । इति मन्त्रेण छत्रं धृत्वा । वेणुरसि वानस्पत्योसि
 सर्वतो मा पाहि । इति मन्त्रेण वैष्णवं दण्डं गृहीत्वा । आयुष्यमिति सूक्तेन सुवर्णमणिं कण्ठे बध्नीयात् । आयुष्यमिति सूक्तस्य
 सनकसनन्दनसनातनादय ऋषयः हिरण्यं देवता आद्याशततोऽनुष्टुभः पञ्चमी त्रिष्टुप् पष्ठ्यनुष्टुप् सप्तम्यतिशकरी अष्टमीनवम्यां
 त्रिष्टुभौ दशम्यनुष्टुप् एकादशी जगती । कण्ठे मणिधारणे विनियोगः । आयुष्यं वर्षस्यं रायस्योपमौद्धिदम् । इदं हिरण्यं व-
 र्चस्य जैत्र्यायाविंशतानाडिमाम् ॥ उर्ध्वतीवि प्रृतनापाद् संभामाहं धनंजयम् ॥ सर्वाः समग्रा ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्सुमाहिताः ॥ अनु-
 महं हिरण्यस्य पितृमर्निव जग्नर्भ ॥ केन मां मूर्धैत्वचुमकरं पूर्युं श्रियम् ॥ सुम्राजं च विराजं चाभिरुषीं च मे द्रुवा ॥ लक्ष्मी
 राप्त्रस्य या सुंरुं तया माभिन्नु संमृज ॥ अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यममृतं जज्ञे अधि मर्त्येषु ॥ य एनंबेदु स इदेनदहति जुरा मु-
 त्युर्भवति यो विभति ॥ १ ॥ यद्वेदु राज्ञा वरुणो यदु देवी सरस्वती ॥ इन्द्रो यद्वृत्रहा वैदु तन्मे वर्षसु आयुषे ॥ न तद्रक्षांसि न
 विंश्याचार्यरन्ति देवानामोजः प्रथमजं श्रेष्ठतत् ॥ यो विभतिं दाक्षायणा हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते
 दीर्घमायुः ॥ यदार्चयन्दाक्षायणा हिरण्यं ज्ञानार्नीकाय सुमन्स्यमाना ॥ तन्न आर्चयन्नामि ज्ञातशरिद्रायुष्यमान् ज्वरदष्टिर्थासत् ॥
 प्रतादुर्दुर्गं मधुमत्सुवर्णं धनंजयं धरुणं धारयिष्यु ॥ ऋणक्सपलादर्थशंथ क्रुष्वदारोह मां मृदुते सौभगाय ॥ त्रियं मां कुरु देवेषु
 त्रियं राजसु मा कुरु ॥ त्रियं विधेयुगोथेषु मयि धेहि रुचारुचम् ॥ अग्निर्न विराजति मूर्धो येन विराजति ॥ विराज्येनु विराजति

तेनासान् ब्रह्मणस्पते विराज समिधं कुव ॥ इति । अनन्तरशुष्कीपेण श्रादक्षिण्येन शिरः संवेद्य । उपानहौ संल्यथ उपरिनिहितां समिधं
 गृहीत्वा तिष्ठन्नेव सृष्टंचम इत्यादीन्ब्राह्मन्तान्मात्रानुरताग्रावाद्ध्यात् । स्मृतं चमइत्यस्य प्रजापतिक्रियः अग्निदेवता अतिवृत्तिश्छन्दः ।
 समिदाधाने० । स्मृतं च मे अस्मृतं च मे तन्म उपयव्रतं । निन्द्रा च मे त० । विद्या च मे अविद्या च मे त० । श्रद्धा
 च मे अश्रद्धा च मे त० । प्रज्ञा च मे अप्रज्ञा च मे त० । इष्टं च मे अनिष्टं च मे त० । दत्तं च मे अदत्तं च मे त० । अर्थात् च मे अनर्थात् च
 मे त० । कृतं च मे अकृतं च मे त० । सत्यं च मे असत्यं च मे त० । श्रुतं च मे अश्रुतं च मे त० । व्रतं च मे अव्रतं च मे त० । य-
 दमे सेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सऋषिकस्य सऋषिराजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य समनुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सा-
 तीकाशस्य सागृह्णाशस्य सप्रतीकाशस्य संदेयमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य सहारण्यैश्च पशुभिर्गान्धैश्च यन्म आत्मन आत्मनि व्रतं
 तन्मे सर्वव्रतमिदमहमग्ने सर्वव्रतो भवामिब्राह्म । अग्रयद्दं नममेत्युदिश्यत्यजेत् । अघोपविश्यान्वाः प्रादेशसंभिला दश
 समिधो ममाग्नेवर्च इत्यनेन मूक्तेन प्रत्यूचसृगन्तोऽभ्यादध्यात् । ममाग्नेवर्च इति दशर्चस्य मूक्तस्य विहव्यो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् अन्या
 जगती समिदाधाने विनियोगः ॥ ममाग्निं वचो विह्वेव्वस्तु वयं त्वेन्वानास्तन्वै गुपेम ॥ महो नमन्तां प्रदिशुथतंस्रस्त्वयाध्व-
 क्षेण धृतना जवेमब्राह्म ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्य इदं नमम ॥ १ ॥ एवमग्नेपि सर्वत्र ॥ मर्म देवा विह्वेवे सन्तु सर्वे इन्द्रवन्तो मरुतो विष्णु-
 विः ॥ मयान्तरिक्षमुलोकमसु महं यातः पवतां कामे अस्मिन्स्वाहा ॥ २ ॥ मयि देवा त्रविणुगार्गवन्तो मय्याशीरस्तु मयि देववृत्तिः ॥
 देव्या देवोरियनुपन्तु पूर्वजर्षिणः स्वाम तुव्या सुवीरुः स्वाहा ॥ ३ ॥ महो यजन्तु मय यानि दुव्याहृतिः मुत्या मर्नसो मे अस्तु ॥

ए॒नो मा॒निर्गा॑ क॒तुम॒व नाहं॑ वि॒श्वे॒दे॒वा॒तो अ॒धि॒वो॒च॒ता नः॑ स्वाहा ॥ ४ ॥ दे॒वीः प॒रु॒र्वी॒रु॒ह नः॑ कृ॒णोतु॑ वि॒श्वे॒दे॒वा॒स इ॒ह वी॒र॒य॒ध्वम् ॥
 मा हा॑सि॒हि प्र॒ज॒या मा त॒नु॒भिर्मा र॑धाम॒ द्वि॒प॒ते सो॒म॒रा॒ज॒न्वाहा॑ ॥ ५ ॥ अ॒ग्ने म॒नु॒षुं व्र॑ति॒नु॒द॒न्प॒रे॒षाम॑द॒ब्धो गो॒षाः परि॑ पा॒हि न॒-
 स्वम् ॥ प्र॒त्य॒ध्वो य॒न्तु नि॒गु॒तः पु॒न॒स्ते॒ऽसौ चि॑चं॒ श्रु॒धां वि॒ने॒श॒त्स्वाहा॑ ॥ ६ ॥ धा॒ता धा॑त॒वृणां॑ शु॒र्वन॒स्य॒ यस्प॑ति॒द्वं ज्ञा॒तार॑म॒-
 मि॒मा॒ति॒पा॒हम् ॥ इ॒मं य॒ज्ञम॒धि॒नो॒भा वृ॒ष्ट॒स्प॑ति॒र्दु॒वाः पा॑न्तु॒ यज॑मानं॒ न्य॒र्था॒त्स्वाहा॑ ॥ ७ ॥ उ॒रु॒व्य॒चो नो॑ म॒द्वि॒यः श॑र्मं धं॒ स॒दु॒स्मि॒-
 न्द्वे पुरु॑हू॒तः पु॑रु॒हूतः ॥ स नः॑ प्र॒जायं॑ ह॒र्य॒श्च मृ॒ळ्ये॒न्द्र॒ मा नो॑ री॒रि॒षो मा॒ परो॑द्वाः॒ स्वाहा॑ ॥ ८ ॥ दे॒ नः सु॒प॒न्ना अ॒णु ते भ॑वन्ति॒-
 न्द्रा॒भि॒भ्या॒मव॑ वा॒धाम॑हे॒ तान् ॥ व॒स॒वो ह॒द्रा अ॑दि॒त्या उ॒परि॑ स्पृशं॒ मो॒घ्रं वे॒चा॒र॒मधि॑रा॒ज॒म॒क्र॒न्त्स्वाहा॑ ॥ ९ ॥ अ॒र्वा॒ञ्च॒मि॒न्द्र॒म॒मृ॒तो
 ह॒वाम॑हे॒ यो गो॒जि॒ह्व॒नि॒द॒द्य॒जि॒यः ॥ इ॒मं नो॑ यु॒ज्ञं वि॒हृ॒वे जु॒ष॒स्वा॒स्य॒ कु॒ल्भो॑ ह॒रि॒वो मे॒दि॒र्न॒ त्वा॒स्वाहा॑ ॥ १० ॥ इति॑ दश॒ऋचः॑ । ततः
 स्वि॒ठ॒ठ॒दा॒दि॒हो॒म॒शेषं॑ समा॒प॒येत् । ततः॑ सा॒व॒को न॑क्तं न॒शथ॑ न॒ स्ना॒मि । न॒म्रां स्त्रि॒यं ने॒क्षे । वर्ष॑ति॒ न धा॒वामि॑ । इ॒क्षं ना॒रो॒हामि॑ ।
 रूपं॑ ना॒वरो॒हामि॑ । प्रा॒ण॒सं॒श॒या॒ना॒भ्या॒प॒थे॒य इ॒त्येवं॑ संकल्प॒येत् । ततः॑ कौ॒पी॒नं मे॒रु॒लां च॑ वि॒ष्ट॒व्य॒ क॒र्मान्ते॑ क॒र्त॒व्यं स्व॒स्ति॒वा॒च॒नं पू॒र्व॒-
 व॒त्क॒र्थात् ॥ इति॑ श्री॒ष्टि॒सि॒ही॒ये प्र॒यो॒ग॒पा॒रि॒जा॒ते षोड॒श॒क॒र्म॒काण्डे॑ समाव॒र्त॒न॒प्र॒क॒रण॒म् ॥

अथ गुरुकुलनिष्ठप्रकारः ॥ अथावसरप्रसस्नातकधर्मा निरूप्यन्ते । तत्र तावद्गुरुकुलनिष्ठप्रकारमाह कारिका-
 कारः—‘अथ शिष्यः समाचूतो नामोपांशु गुरोर्वदेत् । उच्चैरूर्ध्वं वदेन्नाम्ना इंदस्याने स्वमाश्रमम् ॥ हे देवदत्त गार्हस्थ्यं वत्सामो
 भो इति त्वथ । उपांशु जपति प्राणापानयोरिति वै ततः ॥ आगन्द्रैरित्यूचं चाथ गुरुधैती जपेदिह । ज्ञांप्रागित्यादिकं मन्त्रं ज-

पिताचार्य एव तु । सूक्तेन च महित्रीणामयोस्त्वित्यनुपमस्य तम् । वत्सस्वेत्यनुजानीयादनुज्ञातो यद्वा पथि ॥ गच्छन्शृणोति वाचयानि
 पश्चिणामप्रियाणि तु । जपेत्कनिकदत्सूक्तं देवीं वाचयुचं तथा ॥ शिवादेरप्रियं श्रुत्वा स्तुहि श्रुतमृचं जपेत् । यस्या दिशोऽथवा य-
 सात्पुरुषाणाध्रतोपि वा ॥ विभेत्युभयतो दीप्तमुसुकं तां दिशं क्षिपेत् । मन्त्रेणामयमित्यादि नैतदुल्लुक्कमस्यति ॥ सर्वतो भयसुरपुत्रं
 न च ज्ञातमतो नरात् । अन्यतो वेति लोकाद्यावापारान्तं करोत्यथ ॥ शुचिव्याघटभिर्मन्त्रैर्हुत्वाष्टाज्याहुतीरथ । स्थित्वेशान्यां ज-
 पेत्स्वलि नो भिभीतां तु सप्त वै ॥ पडुचो जपति तन्या यत इन्द्र भयामहे । ततश्च क्षिष्टकृद्भुजं होमशेषं समापयेत्' इति । इदमत्र
 गृह्यम्—'गुरवे प्रसह्यमाणो नाम प्रभुवीतेदं वत्सामो भो इत्युच्चैरुच्चं नाम्नः माणापानयोरीरुपांश्चित्त्वामन्द्रिरिन्द्रहरीमिरिति चातो
 बृद्धो जपति प्राणापानयोरुल्लव्यचाल्त्वा प्रपद्ये देवाय सवित्रे परिददामीत्युचं च समाच्येती प्राह स्वलीति जपित्वा महित्रीणा-
 मित्यनुमन्त्रैवमतिशृष्टस्य न कुतचिद्भयं भवतीति विज्ञायते वयसामपनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिकदलनुपं प्रभुवाण इति सूक्तं जपे-
 देवीं वाचमजनयन्त देवा इति च स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मुगस्य यस्या दिशो विभीयाद्यसाद्वा तां दिशमुल्लुक्कमुभयतःप्रदीप्तं
 नत्यस्येन्मन्त्रं वा प्रसव्यमालोब्ध्याभयं मित्रावरुणा महामस्तर्षिणा शश्वन्दहन्तं प्रतीत्य भाप्रज्ञातारं मात्रतिष्ठां विन्दन्तु भियो विन्दाना
 उभयं वृत्युमिति संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति मन्थं न्यञ्जं करोति ॥ सर्वतोभयादनाज्ञातादष्टावाज्याहुतीर्हुत्वात्पृथिवी वृता साभिना
 वृता तथा वृत्या वर्या यसाद्भयादिभेभि तद्भारयेत्साहा । अन्यरिषं वृतं तद्वायुना वृतं तेन वृतेन वर्त्रेण यसाद्भयादिभेभि त-
 द्भारयेत्साहा । यौर्वृता सादित्सेन वृता तथा नृणा वर्या यसाद्भयादिभेभि तद्भारयेत्साहा । दिशो वृतास्तावन्त्रमसा वृता-
 स्ताभिर्वृताभिर्वर्षाभिर्वसाद्भयादिभेभि तद्भारयेत्साहा । आपो वृतास्ता वरुणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्षाभिर्वसाद्भयादिभेभि तद्भारये-

म्नाह । प्रजा वृतास्ताः प्राणेन वृतास्ताभिर्द्विताभिः० । वेदा वृतास्ते छन्दोभिर्द्वितास्तेर्द्वित्र्यसाह्रयाद्विभेभिः० । सर्वं वृतं तद्ब्रह्मणा वृतं
 तेन वृतेन वर्त्रेण यस्माद्द० । इति । अथापराजितायां विद्यवस्त्राय स्वस्त्यात्रेयं जपति यतहन्द्र भयामह इति मूक्तशेष'मिति ।
 अस्वार्थः—गुरव इति । समावृचः सच्च विस्रक्ष्यमाणः शिष्यो गुरोर्नाम ब्रूयात् देवदत्तेति । गुरव इति चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । यथा तथा
 स्यादिति इदं च वन्त्यामो भो इति । तत एवं प्रवृत्नीत इदंशब्दस्य स्थाने आश्रमं निर्दिशेत् । देवदत्त गार्हस्थ्यं वत्स्यामो भो
 इति । उचैरुच्यं नाम्न इति । नाम्न ऊर्ध्वमुचैर्ब्रूयात् । गुरुनाम तु उपांश्वेव ब्रूयादित्यर्थः । प्राणापानयोरुपांश्विति । ततः प्राणापा-
 नयोरुच्यन्ता इति मन्त्रं उपांशु ब्रूयान्छिष्य इत्यर्थः । ननुत्तरत्र वक्ष्यति वृद्धो जपतीति । तस्मादाचार्यस्योपांशुदृष्टवत्तस्याप्युपां-
 श्वेव भवियस्यत उपांश्विति न वाच्यम् । उच्यते—जपतिचोदनायामुपांशुत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन वेदारम्भणे उचैः-
 प्रयोगसिद्धिः । अथवा उचैरधिकारनिवृत्त्यर्थमिदम् । वेदारम्भणेतुबैस्ते कारणमन्यदप्युक्तमेव । आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिरिति । एतांचो-
 पांशु ब्रूयान्छिष्यः । अतो वृद्धो जपति इत्यादि । अतो वृद्ध आचार्यो जपत्येती मन्त्रो । अतो वृद्धो जपतीति वचनात्पूर्वं शि-
 ष्योच्येती जपतीति विज्ञायते । ऋचंचेति । आमन्द्रैरित्येतामित्यर्थः । समाप्योमित्यादि । अतिसृजेदिति शेषः । समानवचनमा-
 चार्य एव अत्रागिति मन्त्रं जपेदित्येवमर्थम् । जपित्वा महित्रीणामिति मूक्तेन शिष्यमनुमन्त्र्य वत्सथैत्यतिसृजेत् । एवमतिसृष्टस्य
 न कुतश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायत इति प्रशंस्यं श्रुतिमूलत्वदर्शनार्था । वया—रोति । वयसामित्यादि । वयांसि पथिणः । अम-
 भोज्ञा अप्रियाः । स्तुहि श्रुवमित्यादि । मृगस्याऽमनोज्ञा वाचः श्रुत्वा एतां जपेत् । यस्या दिशो विमीयाद्यसाहा विमीयात्पुरुषा-

द्याप्रादन्यतोपि वा तां दिशं प्रत्युपगतः प्रदीप्तगुण्डं प्रत्यस्येदमयमित्यनेन । मन्थं वा प्रसव्यमालोड्य तां दिशामभिसुखं न्यञ्चं कु-
 र्यात्संसृष्टमित्यनेन । मन्थं न्यञ्चमेव कुर्यान्न प्रत्यस्येदित्येवमर्थं पुनर्मन्थग्रहणम् । सर्वतो—स्वाहेति । सर्वतोद्विग्भ्यो ययमुत्पद्यते
 नच ज्ञापतेऽसात्युरुपादिति तत्सर्वतोभयमज्ञातं तस्माद्यदि विभीषाचतो लोकिकान्नायष्टावाग्याहुतींश्चिदुयात् प्रथिमीद्वेतेत्याद्यैः ।
 अष्टौयचनमाज्यभागसिष्टकृत्स्नितृच्यर्थम् । आज्याहुतिवचनं परिस्तरणविकल्पार्थम् । अथापरतजित्तायां दिश्यवध्याय स्वस्त्वान्नेयं
 जपति । यत इन्द्र भयामहे इति च सूक्तशेषं । स्वस्त्यायेयमिति स्वस्तिनो भिभीतामिति सूक्तमखिलम् । ततः सर्वप्रायश्चित्तादि स-
 मापयेत् । एवमितिरुष्टस्य न कुतश्चिद्धयं भवतीत्युक्तम् । तत्र यद्यमनोज्ञा वाचः शृणुयाद्भयं वाप्युत्पद्यते तदैवं कुर्यादिति सर्वभिदम-
 तिसृष्टविषयमिति । इति गुरुकुलात्प्रयाणविधिः ॥

अथ स्नातकधर्माः । तत्र नित्यविधिमहा कारिकाकारः—‘दासन्ति मधुपर्कं ये तत्रैतां रजनीं वसेत्’ । इदमत्र गृ-
 ह्यम्—‘यत्रं पूजयिष्यन्तो भवन्ति तत्रैतां रात्रिं वसेत्’ इति । अस्वार्थः—यत्रात्मानं मधुपर्केण पूजयिष्यन्ति तत्रैतां रात्रिं व-
 सेत् । इत एव । स्नातकायोपस्थितायेतिवचनान्मधुपर्केण पूजनं लब्धमिति ॥ अत्र यगवान्—‘समावृत्तमिमं यस्मिन्पूजयि-
 ष्यन्ति गन्धवाः । मधुपर्कप्रदानार्थेस्मद्देहे तां निशां वसेत्’ इति । अत्र स्मृतिरूपेण विशेषमाहाचार्यः—‘स्नानैवं विधिना
 काले मासमानमपि द्विजः । अनाश्रमी न तिष्ठेत् सुखस्यः प्रवतात्मवान् ॥ निःश्लो रोमादितो भीतस्त्वापन्नोन्वैश्च कास्यैः । स्ना-
 तकः प्रयतो वह्निं न त्यजेदिति वै श्रुतिः ॥ नित्यदा ब्रह्मचारी स्याच्चतुर्थव्रतपरायणः । जापी तीर्थरतो वा स्यात्स्नातको लील्यव-

जितः ॥ श्राद्धे निमग्नितो गच्छेत्पुर्यात्यद्रुर्म च द्विजः । येन केनाप्युपायेन व्रतचर्यां न लोपयेत् ॥ शकलान्शुद्ध्यात्प्रातस्तन्मन्त्रैः
 कार्यमेव च । कुर्याद्यज्ञान्विधयोक्तान्मन्त्रातको ननु यज्ञभाक्' इति । अत्र बहिं न त्यजेदित्युक्त्वात् शकलान्शुद्ध्यात्प्रातस्तित्युक्त-
 त्वात् प्रातःकाले संन्यासन्दनानन्तरमप्रिकार्यं कृत्वा शकलान्शुद्ध्या सायंकालेऽप्यधिकार्यं कर्तव्यमिति सूचितम् । अभिकार्यविधये-
 रम्मदीयगृहोऽनुक्त्वात्, अनुक्तमविरुद्धमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायात् बोधायनोक्तिर्लिख्यते । तथाच—स एष उपनयनात्प्रभृति-
 ब्याहृतिभिः समिन्द्रिरेव ह्ययत् आसमावर्तमानासमावर्तनप्रभृत्याज्येन व्याहृतिभिर्शुद्ध्यात् आपाणिग्रहणात् पाणिग्रहणप्रभृति त्री-
 धिभिर्यर्षवा इन्तेर्नैकेनाहुतीर्भुहोती'ति ॥ ६३ ॥ अथ शकलहोममात्रैश्चिरीयारण्यके ध्रूयन्ते । देवकृतसैनसोवयज्जनमसिस्वाहा ।
 मनुष्यकृतसैनसोवयज्जनमसिस्वाहा । पितृकृतसैनसोवयज्जनमसिस्वाहा । आत्मकृतसैनसोवयज्जनमसिस्वाहा । अन्यकृतसैनसोवयज्ज-
 नमसिस्वाहा । धदिवा च नक्तं चैर्नथकूम तस्यावयज्जनमसिस्वाहा । यत्स्वपन्तश्च आर्षतर्धैर्नथकूम तस्यावयज्जनमसिस्वाहा । यद्विद्वाऽ-
 संधार्विद्वाऽसुर्धैर्नथकूम तस्यावयज्जनमसिस्वाहा । एर्नस एर्नसोवयज्जनमसिस्वाहा । यद्वो देवाश्चकूम जिह्वयां गूह मर्नसो वा प्रयुती
 देवहेर्ळनम् । अरा वायो नोऽग्निर्दुच्छुनायते तस्मिन्तदेवो वसवो निधेतनुस्वाहा । इति ॥ ॥ तत्र स्नातकेन वैश्वदेवः कार्यं
 इत्याह शौनकः—'वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भणं भवेत् । स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको गृहे यदि' इति ॥ पुनरन्ये धर्माः
 कूर्मपुराणे दर्शिताः—'यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कम्पडलुम् । छत्रं चोष्णीपममलं पादुके चाप्युपानहौ ॥ शौकमे च कुण्डले

वेणुं कृत्तकेशनयः श्रुचिः । स्वाध्याये नित्ययुक्तः सान्नाह्निकस्य च धारयेत् ॥ शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः । न जीर्ण-
मलनदासा भवेत्तु विगवे सति । न रक्तमुल्लवणं चान्यधृतं वासो न कन्थिकाम्' इति । स्मृत्यन्तरे तु—'क्लातः समुद्रहेत्कन्यां
प्रनवेद्रा तदिच्छतः । वनस्यो वा गवेद्विप्रः सुस्वस्यो विधिना श्रुचिः ॥ अनाश्रमी न लिष्टत दिनभेदमपि द्विजः । आश्रमेण विना
तिष्ठन्प्रायश्चित्तीयते हि सः' इति ॥ ६६ ॥ अत्रविद्याहार्थं काम्यजप उच्यते ऋग्विधाने—'सुपुम प्रजपेत्सूक्तमथ सम्यक्
शिवालये । व्ययुतं तु जपेत्कन्यां पण्णासाहभते नरः' इति ।

अस्मिन्कर्मणि चिन्तियुक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते । तत्र मन्त्ररूपं वाच्यं इदं वत्सामो भो इति । हे देवदत्त इतीदमुपाशु,
आश्रमं वत्सामः इत्युच्यते । वत्सामइत्येकसिद्धपि बहुवचनम् । प्रातः प्राणापानयोरित्यादिकं मन्त्रमुपांशु शिष्यो वदेजपेत् । प्रा-
णापानयोरुल्लव्याः तथा प्रपद्ये देवाय सवित्रे परिददामीति । हे सवितः, निमित्तभूतेन तया प्राणापानयोर्विषययोरुल्लव्या उरु
महत्त्वं च व्यापनं व्याप्तिर्ब्रह्म स उरुल्लव्याः । प्राणापानयोर्योगस्य जीवनहेतुत्वादीर्योष्ययानित्यर्थः । तादृशोऽहं त्वां प्रपद्ये प्रप-
श्रोसि । अतएव च सवित्रे प्रेरयित्रे देवाय तुभ्यं परिददामि । मामिति शेषः । मां त्वदधीनं करोमीत्यर्थः । ततः आमन्द्रैरिति
जपेत् । आमन्द्रैरिति । हे इन्द्र, मन्द्रैः स्थिरगामिभिः मदचित्तभिर्ना मयूरोमभिः मयूरोमसदृशयोरुमुक्तैः हरिभिरथैरुपेतस्त्व-
मावाहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनास्ता त्वां मानियमन् मा नियच्छन्तु आगमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः ।
यथा पाशिनः पाशं हस्ताः विगच्छन्तं पशिनं नियच्छन्ति तद्वदत्र । अयं तु इवार्थः । किंच घन्वे । यथा पान्याः घन्व घन्विनं

पाश--१ न इति ।

अभिरुच्येरन् तं शीघ्रमभिगच्छन्ति । वा यथा पान्थाः धन्व मरुदेशं शीघ्रमतीत्य गच्छन्ति तद्वत् गमनप्रतिबन्धकारिणो व्यतीत्य
 शीघ्रमिद्वागच्छ । एतैर्मन्त्रैर्गुरुरपि जपिता ॐ श्राद्धखलीति जपेत् । ॐमित्यनुज्ञा गमनस्य । प्रागिति दिशाहुपलक्षणम् । प्रागा-
 दिपु दिशु ते खलीति नृयात् ॥ ॥ गच्छतः शिष्यस्यानुमन्त्रणे महित्रीणामिति सूक्तम् । महित्रीणामिति—त्रीणां त्रयाणां
 मित्रस्वार्थेभ्यो वरुणस्य च शुद्धं दीप्तं अतएव दुरार्षर्षं अन्यैर्धर्मितुं वाधितुमशक्यं महि महत् अवो रक्षणमस्माकमस्तु ॥ नहीति—
 एतेषां अमान्त्रण गृहेऽपि तेषां वरुणमित्रार्थेभ्यो तदनुगृहीतानां स्तोत्राणां वा अधशंसः अधमनर्थमाशंसमानः रिपुः
 शत्रुः । नहीशे न विनाशयितुमीष्टे । अच्यसु मार्गेषु यत्र यत्र पुरुषा निवार्यन्ते तेषु स्थानेषु शत्रुं निवारयितुं नेष्टे ॥ यस्यै
 पुत्रास इति—अदितेः अदीनायाः देवमातुः पुत्रासः पौत्रादयः यस्यै मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे अजस्रं अविच्छिन्नं ज्योतिः
 तेजः जीमसे जीवितुं प्रयच्छन्ति तस्य शत्रुर्नत्वित्यर्थः ॥ कनिक्रददिति—कनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दायमानः जनुषं जनिष्य-
 माणमर्थं प्रभुवाणः मूचयन् कपिञ्जलः अरितेव कर्णधार इव नाचं कर्णधारो यथा नाचं प्रेरयति तद्वद्वाचं इयतिं प्रेरयति । हे
 शत्रुने कपिञ्जल, तं सुमङ्गलः ग्रहटकल्याणश्च भवासि । पञ्चमो लकारः । यव । किञ्च काचिदभिभाः अभिभवः । त्वा त्वां विश्वा
 मर्षसु विधु मा विदत् मा श्रमोतु ॥ मा त्वा श्येन इति—हे शत्रुने, त्वा त्वां श्येनः प्रबलः पक्षिविशेषः मोदधीत् मा हिंसीत् ।
 सुपर्णः गरुडमान् त्वां मोदधीत् । तथा इषुमान्वाणवान्वीरः शूरः अस्ता अस्त्राणां क्षेप्ता धन्वी त्वां मा विदत् माजानात् । किञ्च
 पित्यां प्रदिशमनु दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् सुमङ्गलः तं भद्रवादी कल्याणवादीसन् इह असद्विषये मङ्गलं

वद मूचय ॥ अवक्रन्देति—हे शुकुने कपिखल, तं मुमङ्गलो भद्रवादी च सन् गृहाणां दक्षिणतः दक्षिणस्थां द्विषि अवक्रन्द
 शब्दं कुरु । दक्षिणतः शब्दायमानः शुकुन्तो मङ्गलमूचको भव । नोऽस्माकं स्तेजः भेद्यत भेक्षिष्ट मायशंभः अनर्थशंसकोपि
 भेक्षिष्ट । वयं च सुवीराः शोभनपुत्राः सन्तः विदधे योमे बृहत् मन्त्रजातं वदेम उचारयाम । सुत्यर्थमिति शेषः ॥ ॥ प्रदक्षिणि-
 दिति—शुकुन्त्याः कपिखलाः क्रतुया काले वयोऽर्धं यदन्तः सूचयन्ती भवन्तः कारवः स्तोताख्य स्तोतारो यथा प्रदक्षिणिव्
 प्रदक्षिणमभिगृणन्ति तद्वत् प्रदक्षिणं नः त्रियमेवाभिगृणन्ति अभिवदति । लोड्यै लट् । अभिवदन्तु । किंच सामगा इव यथा
 सामगाः गानं च स्तोभधेत्युमे वाचौ वदन्ति । अथवा गायत्रं च त्रेष्टुभं वेत्युमे सामगानं यथा वदति तथा त्रकुन्तमपि वदतु
 अतु राजति च शृण्वतलहृदतुरकात्करोति ॥ ॥ उद्गातेवेति—हे शुकुने, उद्गतेव यथोद्गाता साम गायति तथा तं साम स्तोत्रं
 गायसि गानस्वरं करोषि । ब्रह्मपुत्र इव यथा ब्राह्मणः छन्दसिं शान्ताणि सधनेषु शंसति तथा काले त्वमपि शंससि सुस्वरं क-
 रोषि । शृण्व वाजी सेचनममर्षोऽथः शिशुमतीर्षडवाः अपीत्य अभिगम्यं यथा शब्दं करोति तथा त्वमपि वदसि । तस्मात्कारणात्
 हे शुकुने, नः अस्माकं सर्वतः भद्रं आवद हे शुकुने विधतः सर्वतः नः अस्माकं पुण्यं चावद ॥ ॥ आवदंस्त्वमिति—हे श-
 कुने, आवदन् शब्दं कुर्यन् तं भद्रमावद तूष्णीमासीनः तूष्णीं तिष्ठन्नपि नोऽस्याकं सुमतिं शोभनमतिं चिकिद्दि वध्यन् । यत्
 उत्पन्नमदसि तदा कर्त्तरिर्था कर्त्तरिर्वाधिशेषः । कर्त्तरिरेव वदसि । सुवीराः शोभनपुत्राः वयं विदधे यजे शुकुत्कजातं वदेम
 उचारयाम । तुभ्यमिति शेषः ॥ ॥ देवीं वाचमिति—देवाः आभ्यात्मिकाः देवीं वाचं अजनयन्त उत्पादितवन्तः । तां वाचं वि-

धरूपाः सर्वरूपाः व्यक्तवाचक पश्यो वदन्ति तत्पूर्वकत्वाद्वाचकप्रवृत्तेः । मन्द्रा मदनीया स्तुत्या हर्षविशी सा वामदेवी वृष्टिप्रदानेन
 नोऽसाम्यप्रियमनं ऊर्ध्वं पयोधृतादिरसं दुहाना क्षरन्ती धेनुर्भूत्वा अस्माभिः सुष्टुता सम्पक् अस्मान्तु आगच्छतु वर्षणायोद्युक्ता
 भवतु ॥ ॥ शिवादेरप्रियवचने । स्तुहि श्रुतमिति—हे मदीय स्तोत्रं, श्रुतं प्रख्यातं गर्तसदं गर्तो रयः तत्र सीदन्तं युवानं
 नित्यतरुणं मृगं मीमं सिंहवद्भयंकरं उपहृत्युष्ट्रपेत्य हन्तारं उग्रं शत्रूणां निष्टुरं एवंविधं रुद्रं स्तुहि । हे रुद्र, अस्माभिः स्तुवानः
 स्तूयमानः सत् जरित्रे स्तोत्रे मृक्य मृक्य । ते त्वदीयाः सेना असदन्यं असम्यतिरिक्तं पुष्टं वा निवपन्तु ॥ ॥ उल्लुमुकप्रत्य-
 सने मन्त्रः—अभयं मित्रावरुणा महामस्त्वर्चिषा शत्रून् दहतं प्रतीत्य मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विन्दन्तु मिथो भिन्दाना उपयन्तु ।
 अस्यार्थः—मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ, मह्यमभयमस्तु भयं माभूयात् । युवां च शत्रून्प्रतीत्य अभिसुखं गत्वा अर्चिषा प्रदीप्तो-
 ल्लुकादेरर्चिषा दहतं भस्मीकुरुतम् । युवाभ्यां दह्यमानस्ते मा ज्ञातारं । जानातिरत्र ज्ञानपूर्वप्रतीकारे वर्तते । ज्ञात्वा प्रतिकर्तारं
 मा विन्दन्तु प्रतिष्ठां च माविन्दन्तु । मिथः परस्परं भिन्दानाः वध्यघातकभावमाचरन्तः मृत्युमुपयन्तु ॥ ॥ सर्वतो भये
 उत्पन्ने पृथिवीधृतेत्याद्या अष्टावाज्यहोममन्त्राः । तत्र प्रथमः पृथिवी धृतेति—पृथिवी धृता । वृञ् वरणे धृणोतीति धृता
 कर्तारि क्तः । सर्वत्र व्याप्ता सा अग्निना धृता सेविता अप्रेस्तस्या अधिपतित्वात् । वर्या वारयिष्या धृवथा तथा यसाद्भयाद्भयहेतो-
 रत्वं विभेमि त्वभिमिचं भयं वारयामि । एतेनोत्तरमन्त्रा व्याख्याताः ॥ अन्तरिक्षं धृतमिति—वायुरत्र मध्यमस्थानः अन्तरिक्षम-
 धितिष्ठति वायोरन्वरिक्षाधिपतित्वात् वर्त्रेण वर्तयित्रा । अन्यत्पूर्ववत् ॥ द्यौर्यतादित्येनेति—आदित्यो दियोऽधिष्ठाता । अथवा

आदित्यस्य चौरधिष्ठात्री । अन्यत्पूर्ववत् ॥ विशो वृतास्ता इति—अपां करुणोधिष्ठाता । अन्यत्पूर्ववत् ॥ प्रजा वृतास्ता इति—
 प्रजाः प्राणिनः तासां प्राणोधिष्ठाता । श्रेयं पूर्ववत् ॥ वेदा वृता इति—प्रायश्चादीनि छन्दांसि त्वेदा वृताः । वंश्वरियिवृभिः ।
 अन्यद्याख्यातम् ॥ सर्वं वृत्तमिति—ब्रह्मणा जगत्कारणेन परब्रह्मणा । अन्यद्याख्यातम् ॥ स्थित्यैशान्यां जयेत् । स्वस्ति
 नो मिमीतामिति—अधिना अधिनो नोऽसम्भ्यं स्वस्ति अविनाशि क्षेमं मिमीतां कुर्याताम् । भगव्य स्वस्ति क्षेमं मिमीताम् ।
 तथा अदितिर्देवी स्वस्ति मिमीताम् । अन्वर्षणः प्रत्यञ्चः पूषा अहुरः अश्विन्याणान्नात्वीत्यसुरः प्राणानां दाता सन् स्वस्ति दधातु ।
 नोऽसम्भ्यं यावापृथिवी यावापृथिव्यावपि सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टं स्वस्ति मिमीताम् ॥ ॥ स्वस्तये वायुमिति—
 वयं स्वस्तये क्षेमाय वायुं उपन्नवामहे स्तुमः । सुवनस्य पतिः पालकः सर्वलोक्नीचनस्य सोमायत्तत्वात् तं सोमं स्वस्ति स्वस्तये
 स्तुमः । सर्वगणं बृहस्पतिं स्वस्तये स्तुमः । आदित्यासः आदित्याः अदितेः पुत्राः सर्वे देवाः अरुणादयो द्वादश भानयो नोऽ-
 साकं स्वस्तये भवन्तु ॥ ॥ विश्वेदेयास इति—विश्वेदेवाः सर्वे देवाः नोऽस्मात् अथ यागदिने स्वस्तये क्षेमाय अवन्यु । वै-
 धानरः विश्वं एतं नवतीति वैधानरः वसुः सर्वस्य वासयिताभिः 'अयमेवाग्निर्वैधानर इति शकपूणिः' इति यास्कः । सोमि स्व-
 स्तये अवनतु । देवा ऋभवोपि स्वस्तये अवन्यु । रुद्रे दुःस्वानां द्रावयिता 'अशुभोद्गावको रुद्रः' इत्युक्तेः देवोपि अंहसः पातु नः
 अम्भान् स्वस्ति क्षेमाय पातु ॥ ॥ स्वस्ति मित्रावरुणेति—हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अहोरात्राभिमानी 'अह्वं मित्रो रा-
 त्रिर्वरुणः' इति ब्राह्मणम् । स्वस्ति कुरुत्वम् । पथ्ये पन्था अन्तरिक्षमार्गः तत्र हिता पन्था तन्मार्गाभिमानी एतादृशी रेवती धन-

वति देवि, स्वस्ति ऋषि । इन्द्रध्याप्रिय प्रत्येकं नोऽस्मभ्यं स्वस्ति कुरु । हे अदिते देवि, नः अस्मभ्यं स्वस्ति ऋषि ॥ ॥ स्वस्ति
 पन्थामनुचरेमेति—वयं पन्थां पन्थानं स्वस्ति क्षेममनुचरेम । वयं यथा निरालम्बे मार्गं राक्षसादिभिरनुप-
 द्रुतौ संचरतस्तद्वत् । किंच प्रयसन्तो वयं पुनर्देवता अभिनतं वस्तु पुनः पुनः दात्रा अमृता कालविलम्बनकोपेन अहितवा जानता
 सरता मदीमधिरकालगतः कोऽयमिति संदिह्यमकुर्यता उत्कलक्षणेन वन्द्युजनेन संगमेमहि संगच्छेमहि ॥ ॥ स्वस्त्ययन-
 मिति—ताक्ष्यं तक्ष्यपुत्रं गरुत्मन्तं । तं कीदृशं । स्वस्त्ययनं क्षेमप्राप्तिहेतुं अरिष्टनेमिं रिष्टा हिंसाः तद्विपरीता अरिष्टाः तेषां नेमिं
 रक्षकं यथा रथचक्रस्य नेमिः तद्वदिदं महद्भूतं प्रभावतः प्रमाणतश्च महद्भूतं वायसं पश्चिणं देवतानां मध्ये इन्द्रसखं इन्द्रस्य श्रियं
 असुरसं रक्षतां हन्तारं बृहद्यज्ञः महाकीर्तिमन्तं । तत्र तत्र लिङ्गव्यत्ययच्छान्दसः । समस्तु संग्रामेषु प्रयाणेषु वा एवंविधं मत्-
 त्मन्तं नावमिषाण्डेस आश्रिता मवेम ॥ ॥ अंहोमुचमिति—अंहोमुचमिति तन्नामानद्यपि आङ्घ्रिस्तं बृहस्पतिं मयं
 च । गयमित्येतन्नामानमात्रेण ताक्ष्यं मरुत्सन्तं एतावृषीन्स्वस्ति कर्माविद्यार्थं । प्रयतपाणिः उपलक्षणमेतत् । संर्धन्द्रियैर्नियतोऽहं
 मनसा वाचा शरणं प्रपद्ये प्रत्येकं प्रपन्नोऽसि । अतः कारणात्रोक्ताकं संवाधेषु वाचाश्लेषु स्वस्ति क्षेममस्तु अमयं चास्तु ॥ ॥
 यत इन्द्रेति—हे इन्द्र, यतो हिंसकात् वयं गयामहे ततो नोऽस्मान्ममयं कुरु । हे मयवन्, ऋषि यदि शक्तो भवसि नोऽस्म-
 भ्यममयं कर्तुं तत्र तर्हि भवतस्त्वत्पुत्रोऽस्मिन् विद्विषो नोऽस्मद्देष्टुं विष्टयः अस्वद्विंसकांध जहि ॥ ॥ त्वं हि रा-
 धस्पत इति—हे राधस्पते घनस्वामिभिन्द्र, तं हि महो महतो राधतः घनस्य धनस्य गृहर्नामैतत् । गृहस्य च वर्षयित्वासि

सह । तस्य रापसो गृहस्य विषयः परिचरतः यजमानस्य हे मधवन्, तं तादृशं त्वां गिर्यजः गीर्भिः सुतावन्तः अमिष्टुततोमाः सन्तः इवामहे आइयामः ॥ ॥ इन्द्रस्पृष्टतेति—अयमिन्द्रः स्पृष्ट् । स्वर्गोयतिज्ञानकर्मा । सर्वस्य ज्ञाता गृत्रहा गृत्रस्य हन्ता परस्माः परं पालयिता नोऽस्माकं वरेण्यः वरणीयः स इन्द्रो नोऽस्मान्पुत्रानिव स्थिरः सन् चरमं पुत्रमिव चरमं पुत्रं यथा माता रक्षति तद्वत् रक्षिषत् रक्षतु । मध्यमं मध्यमपुत्रमिव च रक्षतु । नः अस्मान्पुत्रः पुरस्तात्पश्चात्पातु ॥ ॥ त्वं नः पश्चादिति—हे इन्द्र, तंनोऽस्मिन् पश्चाद्वागात् अधरादधरभागात् । एतदुपरिभागस्योपलक्षणम् । उपरिभागानुत्तरानुत्तरभागात् पुरतः पूर्वभागात् किं बहुना विश्वतः सर्वस्वात्प्रदेशान्निपादि । हे इन्द्र, दैव्यं मयं अस्मादसत्तः आरे दूरे कृणुहि कुरु । तथा अदेवीः आसुरीः हेतीः जायुषानि आरे दूरे प्रशुहि ॥ ॥ अद्याचेति—हे इन्द्र, तं नोऽसभ्यं अद्याय अस्मिन्दिने जीवनपर्याप्तं दत्त्वा भ्यः भ्यः द्वितीयेऽहनि परे तृतीयेऽहनि च जीवनपर्याप्तं घनं दत्त्वा रास्य रक्षस । हे सत्पते सत्तां पालक, विश्वा च अहा सर्वण्यप्यहानि सर्वेष्वप्यहःसु जरिवन्त्वोदन् रक्षिषः रक्षसि । तथा दिवा नक्तं च नोऽस्मान्स्थिपः रक्ष ॥ ॥ प्रमञ्जीति—अयं मधवेन्द्रः प्रमञ्जी प्रमञ्जन-शीलः अतएव श्रुः तुवीमधः प्रभूत्वपनः संमिथः सम्यञ्चिथयिता शत्रूणां वीर्याय वीर्यकरणाय । कमिति पादपूरणम् । एवं महा-युमात्ते भवति । हे इन्द्र, ते उया उभावपि याहू दृषणा वर्षकी कामानां वर्षकी हे शतक्रतो बहुयज्ञ, या यत् वज्रायुधं निमिमि-धतुः परिगृहीतवन्तौ । इति मन्त्रार्थः ॥ इति श्रीगृह्यसंहिये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे स्वातकथर्मनिरूपणम् ॥

अथ विषाहप्रकरणम् ॥ तुलोमवान्ते गतयोहिं वुस्तुनोरधः पतेद्यहुकृतां भजेदिति । व्यत्यस्तमेतन्मम देशिके मतं
 यदूर्ध्वगामी गुरु तद्भजेऽहम् ॥ अत्रामि पञ्चवदनं करिवरदमनस्य यस्य तूद्वाहे । रत्नानि रत्नस्थनिजान्ययलनीराजनाः
 स्स राजन्ते ॥ अपिच—प्रत्यर्धिप्रथमानन्दैस्समुकुटालंकारलाङ्कारद्योतयोसरिदम्बुपूरपरितः प्रक्षालिताङ्घ्रियः । क्षौमोडा-
 सितदीक्ष्णीर्तिहरणो घाटीषु कौटीचपि श्रीलक्ष्मीनरसिंहदेव भजसे वैवाहिकीं प्रक्रियाम् ॥ अयेदानीं कृतसार्थाचवो-
 धवेदाध्ययनत्रलचर्येण त्रलचारिणा ऋष्युणापाकरणानन्तरं क्रमप्राप्तदेवपित्रर्णापाकरणस्य कर्तव्यत्वात्त्राधिकारपरि-
 प्रापको विवाहविधिरभिधीयते ॥ श्रूयते हि यथा क्रमः—‘त्रलचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा
 अवृणो यः पुत्री यज्जा त्रलचारिणी’ इति । अत्र मनुः—‘गुरुणानुमतः खाला समावृत्तो यथाविधि । उद्गृहेत द्विजो भार्या
 सगणां लक्षणाञ्चिताम्’ ॥ दक्षः—‘वेदानधीत्य यज्ञेन पाठतो ज्ञानतस्तथा । समावर्तनपूर्वं तु लक्षणां स्त्रियमुद्गृहेत् ॥ अना-
 श्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन्प्रायश्चिचीयते हि सः ॥ जपे होमे तथा दाने खाध्याये वा रतः
 मदा । नामी क्लमरासेति दुर्माणोऽप्याश्रमच्युतः’ इति ॥ ॥ अथ कुलविचारः । अत्र प्रथमं तावत्प्राधान्येन कुलं परीक्षेयम् ।
 तत्र गृह्यम्—‘कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृवश्चेति यथोक्तं पुरस्तात्’ इति । अत्राप्राचनं समग्रेषु कपूरगुणेषु सत्सपि कुलमेव
 प्रधानमिति कथयितुं कुलपरीक्षणमाह ये मातृत इति । ये मातृतः पञ्च विद्यादिमन्तः पुरुषाः, ये च पितृतः पञ्चेति कुलं परी-
 क्षेत् । मत्र विधया तपसा सत्कर्मभिः युतिस्मृतिविहितयनुष्ठानमनुतिष्ठन्तो मातृतः पञ्च पितृतः पञ्च पुरुषा विद्यन्ते तत्कुलमिति

रखु । तथा रायसो गृहस्य विधतः परिचरतः यजमानस्य हे मयवन्, तं तादृशं त्वां निर्वणः गीर्भिः सुतावन्तः अभिदुतसोमाः सन्तः इवामहे आश्यामः ॥ ॥ इन्द्रस्पृष्टुतेति—अयमिन्द्रः स्पृष्ट् । स्पृश्यतिर्ज्ञानकर्मा । सर्वस्य ज्ञाता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता परस्याः परं पालयिता नोऽस्माकं वरेण्यः वरणीयः स इन्द्रो नोऽस्मान्पुत्रानिव स्थिरः सन् चरमं पुत्रमिव चरमं पुत्रं यथा माता रक्षति तद्वत् रक्षिष्व् रक्षतु । मर्यमं मध्यमपुत्रमिव च रक्षतु । नः अस्मान्पुत्रः पुरस्तात्पथात्पातु ॥ ॥ त्वं नः, पश्चादिति—हे इन्द्र, तं नोऽस्मत् पथाद्भ्रागात् अधरादधरभागात् । एतदुपरिभागस्योपलक्षणम् । उपरिभागदुचरादुचरभागात् पुरतः पूर्वभागात् किं यदुना विद्यतः सर्वस्मात्प्रदेशान्निपाहि । हे इन्द्र, देव्यं भयं अस्मादसत्तः आरे दूरे कृशुहि कुरु । तथा अदेवीः आयुरीः हेतीः आयुयानि आरे दूरे प्रशुहि ॥ ॥ अद्याद्येति—हे इन्द्र, तं नोऽस्मभ्यं अद्याद्य अस्मिन्दिने जीवनपर्याप्तं दत्त्वा भ्यः भ्यः द्विवीयेऽहनि परे वृषीयेऽहनि च जीवनपर्याप्तं धनं दत्त्वा रास्य रक्षस्व । हे सत्पते सतां पालक, विश्वा च अहा सर्वान्यप्यहानि सर्वेभ्यः सुवरित्वन्तोवत् रक्षिष्यः रक्षसि । तथा दिवा नक्तं च नोऽस्मान्प्रक्षिपः रक्ष ॥ ॥ प्रमङ्गीति—अयं मयवेन्द्रः प्रमङ्गी प्रमङ्गनशीलः अतएव शूरः तुवीमयः प्रभूतधनः संमिश्रः सम्यग्भिश्चरिता अत्रूणां वीर्याय वीर्यकरणाय । कमिति पादपूरणम् । एवं सहा-तुभावो भवति । हे इन्द्र, ते उमा उभावपि बाहू वृषणा वर्षकौ कामानां वर्षकौ हे द्यतकतो बहुयज्ञ, या यत् वज्रायुधं निभिभि-अधुः परिगृहीत्वन्तौ । इति मन्त्रार्थः ॥ इति श्रीनृसिद्धीये प्रयोगपरिजाते षोडशकर्मकाण्डे स्मृतकर्मनिरूपणम् ॥

अथ विवाहप्रकरणम् ॥ हुलोभयान्ते गतयोहिं वस्तुनोरधः पतेद्यद्दुस्तां भजेदिति । व्यसस्वमेतन्मम देशिके मतं
 यदूर्ध्वगामी गुरु तद्भजेऽहम् ॥ अद्यामि पञ्चवदनं करियरदमनस्य यस्य तद्वाहे । रत्नानि रत्नखनिजान्यत्ननीराजनाः
 सा राजन्ते ॥ अपिच—प्रत्यर्थिप्रथमानन्दैत्यमुकुटालंकाररत्नाङ्कुरोत्थोत्थोरित्पूरपरितः प्रक्षालिताद्भिद्वयः । क्षीमोच्छा-
 सितदीप्तकीर्तिहरणो धात्रीषु कौटोच्चपि श्रीलक्ष्मीनरसिंहदेव भजसे वैवाहिकीं प्रक्रियाम् ॥ अथेदानीं कृतसार्थाचवो-
 धवेदाध्ययननक्षत्र्येण ब्रह्मचारिणा ऋष्युणापाकरणानन्तरं क्रमप्राप्तदेवपित्रर्थापाकरणस्य कर्तव्यत्वात्तत्राधिकारपरि-
 प्रापको विवाहविधिरभिधीयते ॥ श्रूयते हि यथा क्रमः—‘नक्षत्र्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा
 अवृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिणोऽस्ति । अत्र मनुः—‘गुरुणाचुमतः स्नात्वा समावृणो यथाविधि । उद्धृत द्विजो मायां
 सवर्णां लक्ष्णान्निवाम्’ ॥ दक्षः—‘वेदानधीत्य यज्ञेन पाठतो ज्ञानतलया । समानर्वनपूर्वं तु लक्ष्ण्यां स्त्रियमुद्धहेत् ॥ अना-
 श्रमी न तिष्ठेत् दिनेमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन्प्रायश्चिचीयते हि सः ॥ जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रतः
 सदा । नासी फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमच्युतः’ इति ॥ ॥ अथ कुलविचारः । अत्र प्रथमं तावत्प्राधान्येन कुलं परीक्षेयम् ।
 तत्र गुलम्—‘कुलमत्र परीक्षेत ये मातृतः पितृतथेति यथोक्तं पुरस्तात्’ इति । अत्राद्ययचनं समग्रेषु वधून्गुणेषु सत्स्वपि कुलमेव
 प्रधानमिति कथयितुं कुलपरीक्षणमाह ये मातृत इति । ये मातृतः पञ्च विद्यादिमन्तः पुरुषाः, ये च पितृतः पञ्चेति कुलं परी-
 क्षेत । यत्र विद्यया तपसा सत्कर्मभिः श्रुतिस्मृतिविहितमनुष्ठानं मनुतिष्ठन्तो मातृतः पञ्च पितृतः पञ्च पुरुषा विद्यन्ते तत्कुलमिति

यथा पुरस्तादाशंपेये कर्मण्युक्तमस्मानिरिति शेषः । एवं च दशगुरुयष्टादि कुलमित्युक्तं भवतीति ॥ अत्र भगवान्यौनिकः—‘लब्धाभ्यनुगो गुरुनो द्विजो लक्षणसंयुताम् । बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् । आत्मनोज्वरवर्षां च विवहेद्विधिपूर्वकम्’ इति । मनुस्तु—‘उचमैरुचमो तिलं संनधानाचरेत्सह । निर्नीपुः कुलशुल्कर्पमवानवमांस्त्यजेत्’ इति ॥ उत्तमानाह स एव—विशुद्धाः कर्मनिर्बंध युतिस्त्यतिनिर्दाशितैः । अविशुद्धाश्चार्थमहाकुलसमन्विताः ॥ संतुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः । लोभरागद्वेषामर्षमानमोहविवर्जिताः ॥ अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्योः संवन्धिनः सदा’ इति ॥ अयमानाह—‘ये स्तेनाः पिशुनाः जीरा धे पा नास्तिकनुद्रयः । विकर्मणा च जीवन्तो विकृताकृतयस्तथा ॥ प्रबद्धवैराः शूरैरे राजकिल्बिषिणस्तथा । ब्रह्मस्वादनिन्द्याथ कदर्याथ विगर्हिताः ॥ अग्रहा येपु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसुवस्तथा । पतिभ्यश्च सुराप्यश्च तांश्च यत्नेन वर्जयेत् ॥ महान्त्यपि ससृद्धानि गोवाविधनयान्तः । स्त्रीसंन्ये दशैतानि सुतरां परिवर्जयेत् ॥ हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्चन्दो रोमशार्थसम् । स्यान्मयाव्यपस्सारिश्चिर्कुष्ठकुलानि च’ इति ॥ हीनक्रियं विहितक्रियारहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमात्रपरिशेषम् । निश्चन्दः स्वाध्यायहीनम् । रोमशं सर्वावयवसंलहरोमकम् । अर्धसं अशरीरगवत् । अन्यानि प्रसिद्धानि ॥ यमोपि—‘चतुर्दशकुलानीमान्यपि पाक्षानि निर्दिशेत् । अनाप्यं ब्राह्मणानामुत्तिजां चैव वर्जयेत् ॥ अत्युबकमतिद्वेषमतिवर्णं च वर्जयेत् । हीनाहमतिरिक्ताह्नयामयाविकुलानि च । श्वित्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्यादि परिवर्जनम् । सदाकामकुलं वर्ज्यं रोमशानां च यत्कुलम् । अपस्मारिकुलं यच्च

पाठा०—१ अवरणो । २ नास्तिकइत्यत्र । ३ कुलानि । ४ चित्रगुष्ठि ।

पाण्डुरोगकुलं भवेत्' इति । एतच्च हीनक्रियादिवर्जनं तथाविपत्परिहारार्थम् । 'कुलानुरूपाः प्रजाः संभवन्ती'ति हारीतवचनात् ॥
 अथ व्यासः—'मातुलान्भजते पुनः कन्यका भजते पितृन् । यथाशीला भवेन्माता तथाशीला भवेद्वृष' ॥ मनुस्मि—'पितृवो
 भजते शीलं मातृवोभयमेव वा । न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्थां नियच्छति' इति ॥ विष्णुः—'अधं पित्रा परीक्षेत मात्रा
 कन्यां परीक्षयेत् । वृणाञ्छ्रुमिं परीक्षेत आचारेण कुलं तथा' ॥ ॥ कुलापकर्षकारणमाह मनुः—'शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रा-
 पत्यंथ केनलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्यारम्भोपसेवया ॥ अयाज्यपाजनैश्चैव नास्तिस्येन च कर्मणा । कुलान्यकुलतां यान्ति यानि
 हीनानि मश्रवः' ॥ ॥ इत्थमादौ कुलं परीक्ष्य ततो लक्षणानि परीक्षितव्यानि । अपरीक्ष्य विवाहे दोषश्रवणात् । तदुक्तं
 योषायनेन—'वर्जयेत्सर्वथाभूष्णुर्युग्मा लक्षणैश्च याः । भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः' इति ॥ ॥ अथ कन्यापरी-
 क्षणम् । इदमत्र गृह्यम्—'बुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपयच्छेत' इति । शाल्माविरुद्धदृष्टादृष्टसाधनोद्घोषोद्घुशलादिबु-
 द्धिर्यत्र परस्य मनो रमते तद्गृह्यम् । तदाहापस्तम्बः—'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्गन्धस्तस्मात्प्रदिः' इति ॥ ॥ लक्षणानि तु
 बालाभ्यन्तरभेदेन द्विभिधानि भवन्ति । तत्र धाढान्याह शातातपः—'हंसखनानं मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् । तादृशीं
 वरयेत्कन्यां गृहस्यः सुरमेधते ॥ मृगाशी मृगगुल्मा च मृगशीया मृगोदरी । हंसरम्यगतिर्नारी राजपत्नी भविष्यति ॥ मृदु-
 माया च या नारी मृदुपादतला सती । नारी कुमुदवर्णाभा राजपत्नी भविष्यति' । मनुः—'अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसनारण-
 गामिनीम् । तनुलोमकेउदयनां मृद्वङ्गीमृद्वहेस्त्रियम् ॥ नोद्ब्रहेल्कपिलां कन्यां नाधिकान्नां न रोगिणीम् । नालोम्बिकां नाति-

अनेन पुनर्भूष्यवर्तते ॥ तथाच काश्यपः—‘सप्त पौनर्भवा कन्या वर्जयित्वा कुलाधमाः । वाचादत्ता मनोदत्ता कृतकौतुक-
मङ्गला ॥ उदरुस्पष्टिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्नि परिगता या च पुनर्भूयसवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता
दहन्ति कुलमभिवत् ॥ चोषायनोपि—‘वाग्दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परित्यक्ता सप्तमं पदं नीत्वा गृहीतगर्भां प्रसूता चेति सप्तविधा
पुनर्भूत्वा गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देदिति ॥ २ कान्तां—वरचक्षुर्मनसोराल्हादकारिणी कान्ता । ३ असपिण्डां—समान
एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । सपिण्डा न भवतीत्यसपिण्डा । सपिण्डता च सप्तपुरुपर्यवसायिनी । तत्रैकः पिण्डदः त्रयः
पिण्डभाजः पितृपितामहप्रपितामहाः । द्वयो लेपभाजो बृद्धप्रपितामहादयः ॥ तथाच मत्स्यपुराणे—‘लेपभाजयतुर्याद्याः
पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमलोपां सापिण्ड्यं सप्तपूरुषम्’ इति । एतदुक्तं भवति—सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्ड-
क्रियानुप्रवेशः सापिण्ड्यहेतुः । तथाच देयदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः पद्भिः सह सापिण्ड्यमिति । नन्वेवं सति भ्रातृपि-
तृव्यादिभिः सह सापिण्ड्यं न स्यात् । परिगणने तेष्वनन्वर्भावात् । मैवम् । उद्देश्यदेवतस्येन क्रियेयस्यात्राविवक्षितत्वात् ।
देवदत्तकर्तृक्रियायां ये देवत्वात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोपि भ्रातृपितृक्रियामन्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापि-
ण्ड्यम् । एवंच तन्नाशानामपि भर्तृकर्तृपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृकत्वात्सापिण्ड्यमिति । तदिदं निर्वापसापिण्ड्यम् । अपरे
पुनरवयवसापिण्ड्यमाहुः । तथाहि—समान एकः पिण्डो देहाद्यवयवो येषां ते सपिण्डाः । तत्र पुत्रस्य साधार्पितृदेहावयवान्वयेन
पित्रा सह सापिण्ड्यं तथा पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं साधान्मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा

मानामहादिभिरपि मातृद्वारेण तच्छरीरात्मयान्वयात् । तथा पितृपितृव्यपितृव्यस्रादिभिरपि पितामहदेहात्मयवान्वयात् । तथा
 पत्या गद पत्न्या एकशरीरारम्भकृतया । एवं भ्रातृभार्याणामप्येकशरीरारब्धैः स्वस्वपतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र
 माशालपरम्परया वा एकशरीरान्वयेन सापिण्ड्यं योजनीयम् । उक्तं द्विविधसापिण्ड्यं यस्यां नास्ति सेयमसपिण्डा तामुद्धहेत् । नन्वेवं
 मति न क्वाप्युद्गाहः संभवेत्, सर्वत्र मापिण्ड्यस्य कथंचिद्योजयितुं शक्यतात् । विधातृशरीरावयवानुत्तरेदुष्परिहरतात् । 'बहु
 र्शा प्रजाये'ति श्रुतेः । नैप दोषः । अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्ड्यस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु संकृषितत्वेन तत ऊर्ध्वं सापिण्ड्यनि-
 श्रुतेः । तथाच याज्ञवल्क्यः—'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृवः पितृवस्तथा' इति । अस्यार्थः—मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमा-
 तृव्यादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निरतंत इत्यव्याहृत्य योजनीयम्' इति । एवंच मनुगीतमपराराधरवचनान्यप्येवमेव योजनीयानि । तत्र
 'मपिण्डना तु पुरुषे गप्तमे विनिवर्तते' इति मनुवचनं, 'सापिण्ड्यनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे चे'ति गौतमवचनं, उभयत्रापि पञ्चमे
 गप्तमेनेति मपिण्डना निरतंत इति योजना । 'पञ्चमीं मातृपक्षे तु सप्तमीम् । शृहस्य उद्धहेत्कन्यां न्यायेन विधिना नृपः'
 इति । अत्र पञ्चमीमित्यव्याहर्तव्यम् । अन्यथा पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वमिति वचनविरोधात् । 'पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।
 क्रियापरा अपि हि ते गर्भे ते शृद्रतां गताः' इति मरीचिरचनविरोधाच्च । अतएव विष्णुः—'सप्तमात्पञ्चमाद्वा यः कन्यका-
 मुद्धहेद्द्विजः । गुरुजल्पी न त्रिजेयः मगोत्रां च नमुद्धरन्' इति । एतदुक्तं भवति—पितृपक्षे कृत्स्न्यमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां

पात्रा०—इति परात्परवचने ।

सूर्यसमप्रभा । विशालनेत्रा रक्तोष्ठी सा कन्या लभते सुखम् ॥ अङ्गुलं कुण्डलं चक्रं यस्याः पाणितले भवेत् । पुत्रं प्रसूयते नारी
 नरेन्द्रं सुमगं सुतम् ॥ यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं तथा । अपि दासकुले जाता राजपत्नी भविष्यति ॥ यस्याश्च
 कुञ्चिवाः केशा मूढं च परिण्डलम् । नाभिश्च दक्षिणावर्ता सा नारी श्रीतिमाग्भवेत् ॥ दीर्घाद्बुलिश्च या नारी दीर्घकेशी च
 या भवेत् । दीर्घनायुरवसासोति धनधान्यविवर्धनम् ॥ पद्मेन्द्रीवरमाला च पूर्णकुम्भं च तोरणम् । यस्याः करतले छत्रं राजपत्नी
 भविष्यति ॥ कृष्णश्यामा च या नारी गौरवर्णा समप्रभा । लिङ्घाङ्गी लिङ्घनयना सा कन्या लभते सुखम् ॥ यस्याः लिङ्घौ समौ
 पादौ धरण्यां सुव्रतश्रितौ । पादौ लक्षणसंयुक्तौ नारी सा सुव्रमेधते' इति ॥ ॥ जय यज्ञिन्यादिलक्षणम् । पद्मिनी चित्रिणी
 चैर्न शङ्किनी हस्तिनी तथा । चतस्रो जातयः स्त्रीणां पद्मिनीं चोत्तमां विदुः ॥ नीलोत्पलदलश्यामा लिङ्घा चम्पकसुप्रभा ।
 वर्णद्वयेन संयुक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत् ॥ लिङ्घा चम्पकगौरा या नीलोत्पलदलप्रभा । सुगन्धा च विशालाक्षी निद्रा-
 भोजनदुर्लभा ॥ पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत् । गीतालापयुता चित्रविद्या या कोकिलखरा । क्षाममध्या श्लिग्ध-
 नेना सल्याहारा च चित्रिणी ॥ चलद्राना क्रोधपरा व्यग्राकारा च शङ्किनी ॥ विशालकर्णा स्वल्पाक्षी स्यूलेदेहा पृथुस्तना ।
 पद्माक्षी बहुनिद्रा च क्रोधशीला च हस्तिनी ॥ उत्तमा पद्मिनी चैत्रमध्यमा चित्रिणी तथा । शङ्किनी चाधमा प्रोक्ता हस्तिनी
 चांधमाधमा' इति ॥ स्मृतिमञ्जर्यामपि—'विशालनेत्रां सुष्ठुत्सां रक्तसूत्रमनखाद्बुलिम् । तनुमध्यां गुरुश्रोणं निम्ननाभिं सुजङ्घि-

काम् ॥ महाकुलसद्युद्धर्ता सर्वावयवसुन्दरीम् । आट्युक्तां सुशीलां च सुपादाद्बृहद्वैत्त्रियम् ॥ ॥ महाकुलक्षणमभिहितम्—
 'पुत्रपौत्रमिष्टद्विधं श्रुताभ्यवयवसंपदः । पशुधान्यादिसंपत्तिः पितृभ्यां पञ्चपूरुषाः ॥ एतैर्गुणैश्च संयुक्तं तन्महाकुलयुच्यते ।
 एवं सुलक्षणं ज्ञात्वा पुमान्भारीं सद्युद्धहेतु' इति ॥

अथ नक्षत्रविदोपोत्पन्नफन्याया लक्षणमुच्यते वसिष्ठेन—'सुरेश्वताराजनिता धवाग्रजं द्विदशताराजनिता तु देवम् ।
 नैऋत्यमौर्ध्वतसुतः सुता वा तदाद्यपादे क्षयुरं निहन्ति ॥ तदन्यथादे जनिता निहन्ति सर्वोत्क्रमेणाहिभवा कलत्रम्' इति ।
 गृहपरिशिष्टे—'अयोपयमनं लक्षण्यो वरो लक्षणवतीं रुन्यां यरीयसीमसपिण्डामसर्गोत्रजापिरुद्रसंयन्धाश्रुपयञ्चेव पितृतः
 सप्तपूरुषं सापिण्ड्यं मातृतः पञ्चपूरुषं भृशुवत्साद्भिरसथ प्रचरं अधिकयोगे सगोत्रा एकपियोग इतरे दम्पत्योर्मिथः पितृमातृ-
 साम्ने विरुद्रसंयन्धो यथा मायास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीससा चेति । केचिन्मातृगोत्रजां च वर्जयित्वा तदपत्यमलगोत्रं हि
 स्यादिति ॥ याज्ञवल्क्योपि—'१ अनन्यपूरुषिकां २ कान्तां ३ असपिण्डां ४ यवीयसीम् । ५ अरोगिणीं ६ आवृसतीं
 ७ असमानार्पणोत्रजाम्' इति । अस्वार्थः—१ अनन्यपूरुषिकां—या दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूरुषिका न भवति तानन्यपूरुषिका ।

पाठा०—१ ग्रन्थान्तराद्वरलक्षणम्—अन्धो मूक विवाहीनस्त्वपत्नारी नपुमन् । इत्यत्र पठितं कुशो दीर्घयोग्यपत्नो न तत् ॥ अथ कन्यालक्षणम्—
 रद्रीं गुरुपुत्र्या तदुक्तचदलना इत्यन्तान्दुरका कृष्णशूनेत्यकेवा स्थिरान्दुरका दीर्घनेना विरोधा । तन्मोक्षे स्त्रपभावा ल्युल्लिखगमा पामिजद्वीदरका वा कन्यो-
 द्वाहिता चेद्बहुसुगमुनितापुत्रोत्पन्नश्च म्यात् । इत्यङ्गनाल्लक्षणम् ।

मत्समादूर्ध्वं वररन्ध्रोर्विवाहो न दुष्यति । मातृपक्षे दृष्टस्यमारम्य तत्पुत्रादियरिगणनायां वरवध्नोर्माता चेत्यश्वमी भवति तदा
 तयोः मापिण्डनिशुचोर्विवाहो न दोषायति । नन्वसपिण्डामिति न वक्तव्यम् । असमानार्पगोत्रजामित्यनेनैव विवाहनिषेधसिद्धेः ।
 गत्वम् । तथापि—वालमापिण्डा भवति सौवोद्गाहकर्मणि प्रश्लेति वक्तुमुक्तम् । तथाच मनुः—‘असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा
 च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि र्मथुत्वे’ इति । अस्वार्थः—मातुरसपिण्डा या पितुरसगोत्रा चकारादसपिण्डा
 य सा मिथुनगाथ्ये दारकर्मणि द्विजातीनां प्रशस्ता परिणतय इत्यर्थः । नन्यत्र मातृग्रहणमनर्थकम् । पितृगोत्रसापिण्डव्ययोनं-
 पेभेनैव मातृगोत्रमापिण्ड्यनिषेधसिद्धेः दृश्यस्वपिण्डगोत्रयोरभावात् । ‘एकलं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । स्वगो-
 त्रादुत्पत्ते नारी विवाहे सप्तमे पदे’ इति वचनात् । उच्यते—गान्धर्वादिविवाहेषु कन्याप्रदानाभावेन पितृगोत्रसापिण्ड्ययोर-
 त्तिरिक्तैः । तथाच मारुण्डेयपुराणे—‘व्राद्धादिषु विवाहेषु यावृद्धा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदक-
 क्रिया ॥ गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवत्’ इति । एवंच ‘स्वगोत्राद्भयते नारी’त्यत्र प्रचाचेदिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा गा-
 न्धर्वादिविवाहेषु सप्तपदाशुक्लपणसन्नायेनोक्तव्यवस्थाभावप्रसङ्गात् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—‘गान्धर्वासुरैपैथाया विवाहा
 राधमाश्रयाः । पूर्वं परिथयात्तेषां पथाद्दोभो विधीयते’ इति ॥ ॥ पितृमात्रात्मवान्धवाः पाराशरेण दर्शिताः—‘पितुः
 पितृपसुः पुत्राः पितुर्मातृपसुः सुताः । पितुर्मातृलपुत्राथ विज्ञेयाः पितृपसुः पुत्राः पितृपसुः पुत्रा मातुर्मातृपसुः
 सुताः । मातुर्मातृलपुत्राथ विज्ञेया मातृपान्धवाः ॥ आत्मपितृपसुः पुत्रा आत्ममातृपसुः सुताः । आत्ममातृलपुत्राथ विज्ञेया

आत्मपान्थनाः' इति ॥ ॥ मातुलरूपापरिणयनविचारः ॥ एतेन मातुलसुताविवाहविषयोपि विवादः परात्तः । तथाहि
 तन्निरोधयचनानि । 'मातुलस्य सुतामृद्गा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' इत्यादीनि शाता-
 तपादीनां वचनानि गान्धर्वादिविवाहोदाजातविषयाणि । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरभावात् । मातुलसुताविवाहानुग्राहकद्रुतिस्मृति-
 मदाचारा श्रान्नादिविवाहोदाजातविषयाः । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेः । श्रुतिस्तु—'आयहीन्द्र पृथिभरीक्षितेभिर्यज्ञमिमं नो भाग-
 धैर्यं जुषन्व । वृतां ब्रह्मर्मातुलसेवु योषां भ्रागले पर्वव्यसेयी वृषामिव' इति ॥ अस्यार्थः—हे इन्द्र, पृथिभरीक्षितेभिः स्तुतेर्मागं-
 नोऽम्मात्मिमं यज्ञमायाहि । आगत्य चास्माभिर्दीयमानं भागधैर्यं जुषस्व । अतएव यजमानाः वृतां आज्यादिना संस्कृतां
 वषां अयदानाख्यां तामुद्दिश्य जहुस्त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्तद्वयम् । यथा मातुलस्य योषा दुहिता दीहित्रस्य भागो भजनीया
 परिणेतुं योग्या, यथाच पर्वव्यसेयी पौत्रस्य भागो भजनीया परिणेतुं तथा अयं ते तव भागो वषाख्य इति ॥ तथा वाजसनेय-
 केपि—'तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चाधश्च जायते । तेहि तृतीये संगच्छावहै' इति । अस्यार्थः—समा-
 नादेकस्मात्पुरुषात् अत्ता भोक्ता भार्याया अधश्च भागो भार्यालक्षणश्च जायते जायापतिर्जायत इति यत इति । नन्वेकसादुत्पन्नयो-
 र्जायापतित्वेन भ्रातृभगिन्योरेव जायापतित्युक्तं स्यादित्याशङ्क्याह—तर्हि तृतीये पुरुषे इत्यादि । अनेन दीहित्रपौत्रयोर्मतुलदुहि-
 तृपर्वव्यसेयीपरिणयनयुक्तं भवति । तयोः कृत्स्नमारभ्य तृतीयत्वात् ॥ संगच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः । यद्यप्ययमर्थवाद्दत्तथापि

मानान्तरिरोषभाभात्सार्धे प्रमाणम् । विरोषवचनानां मातृसापिण्ड्यविषयत्तस्य वर्णितत्वात् । तस्मादविरुद्धार्थवानानूदित-
 त्वात् वृत्तये संगच्छाग्रहा इत्यत्रापूर्वार्थत्वेन मातृलुप्तुतां विवक्षेदिति विधिः कल्प्यते । तस्माच्छ्रुतावपुष्टहीतोऽयं विवाहः ॥
 स्मृतावपि पदत्रिन्मते—‘वृत्तीयां मातृतः कन्यां वृत्तीयां पितृवत्तथा । विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽद्विरा यमः’ इति ।
 चतुर्विंशतिमते—‘वृत्तीयां वा चतुर्थीं वा पथचोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽद्विरा यमः’ इति ॥ अत्र
 कलियुगे मातृगोत्रायाः मातृसपिण्डायाश्च परिणयने निषेध उक्तः पराशरेण । तत्र युगधर्मे ब्रह्मपुराणवचनम्—‘दीर्घ-
 कालं नक्षत्र्यं धारणं च कण्डलोः । गोत्रान्मातुः सपिण्डास्तु विवाहो गोत्रघत्तथा । नराशयेर्यौ मघं च कलौ वज्र्यां द्वि-
 ज्ञातिभिः’ इति ॥ ४ यदीपसीम्—वयसा वपुषा च न्यूना यदीपसी । तच्च न्यूनतं कन्धाविवाहकालकथने कथयिष्यामः ।
 ५ अरोगिणीम्—अचिकित्सारात्रयस्मादिरोगरहिताम् ॥ ६ आतृमतीम्—ज्येष्ठः कनिष्ठो वा आत्वा विद्यते यस्याः सा आतृमती ।
 अनेन पुत्रिकाशङ्का व्युदस्यते ॥ ॥ पुत्रिकाकरणविचारः ॥ अतएव मनुः—‘यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विद्वायेत वा
 पिता । नोपयच्छेत् तां श्राद्धः पुत्रिकाधर्मशङ्कया’ ॥ यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान्भवेति न ज्ञायते तां नोपयच्छेत् ।
 एतत्तु नैव शक्यम् । तामश्रावुकामप्युपयच्छेत्तैत्यभिप्रायः । न विद्वायेत वा पितेत्युक्तेर्वरेण सह संप्रतिपत्तिं विनापि पितुः संक-
 त्यमानात्कन्या पुत्रिका भवतीति द्रष्टव्यम् । तथाच गौतमः—‘अभिसंधिमात्राप्युत्रिकेत्येषां तत्संशयं नोपयच्छेदश्रावुकामपि’ ।

पाठा०—१ त्रिभेदेभ्यः कस्तस्ये ।

मनुष्ये—‘अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुरुते पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्यधाकरम्’ इति वरेण सह संप्रतिपत्तौ
 तु पुत्रिकारूपं स्पष्टमेव विज्ञायते । साच संप्रतिपत्तिर्विद्वेषिणेन दर्शिता—‘अश्रावकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।
 अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति’ ॥ अयमेव तदानमन्त्रः । अस्याश्च पुत्रिकाया गान्धर्वादाविव स्वपित्रादिभिः सह
 मापिण्ड्य(स)गोत्रादिदृष्टिः । अतएव लीगाक्षिः—‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् । कुरुते पुत्रिकापुत्र एवमाह
 प्रजापतिः’ इति । तदेवमभिहितं पुत्रिकामाद्यङ्गमानः पुत्रार्थी श्रावृमतीभेवोपयच्छेतेति ॥७॥ असमानार्पणोत्रजा मिति । ऋषेरिद-
 मार्षं प्रतरः । गोत्रप्रवर्तकस्य मुनेर्व्यावर्तको मुनिगण इत्यर्थः । तद्यथा गोत्रप्रवर्तकस्य भरद्वाजस्य न्यावर्तकावङ्किरोबृहस्पती । अत-
 एनाङ्किरस्यैस्पत्यभारद्वाजगोत्रमिति प्रयुञ्जते । एतन्मन्त्राप्युदाहार्यम् । गोत्रं तु वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या वध्वा वरेण सह
 प्रवर्तयं गोत्रस्यं च नाम्नि सा स्मृतिवाहमर्हति । कचिद्गोत्रभेदेऽपि प्रवर्तयमस्ति । यथा—याज्ञवल्क्यवाधूलमौनसौकानां भिन्न-
 गोत्राणां भार्गवंतहव्यसावेतसेति प्रवरसैम्यात्, अतस्त्रय विवाहग्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदायासमानार्पेत्युक्तम् ॥ कचित्प्रवरभेदेऽपि
 गोत्रस्यम् । यथा—आङ्किरसाम्बरीषयौरनाधेति । मान्धानम्बरीषयौवनाथेत्यत्राङ्किरसमान्धावृप्रवरभेदेऽपि यौवनाथगोत्रमेकम् ।
 अतन्मन्त्र विनाहो माधुदिल्यमानगोत्रग्रहणम् ॥

गोत्रप्रवरनिर्णयः । जत्र विशेषमाह सूत्रकारः—‘एत एव ऋषिर्यात्रप्रवरैरनुवर्तते । तान्ममानगोत्रत्वमन्यत्र श्रुतङ्किरसं
 गणत्’ इति । गोत्रप्रवर्तकाश्च प्राधान्येनाष्टौ मुनयः । तेषागस्याष्टमाः सप्तर्षयः । तथाच बोधायनः—‘१ विश्वामित्रो २ जम-

दपि ३ मर्दाजोऽथ ४ गौतमः । ५ अत्रिदर्वसिष्ठः ७ कश्यप इत्येते सप्तऋषयः । मर्षर्षीणा ८ भगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्रोत्र-
मित्याचक्षते' इति ॥ अत्र संग्रहकारोऽष्टादशगणानाह—'१ जामदग्न्यो २ वीतहृद्यो ३ वैन्व्यो ४ गृत्समदाह्वयः । ५ वाग्भ्यश्चो
६ गौतमाल्योपि ७ भरद्वाजाह्वयः ८ कपिः ॥ ९ हारीतः १० कृष्णो ११ मौद्गल्यो १२ विरूपो १३ विष्णुवर्धकः । १४ अत्रि-
१५ विद्यामिनकथ १६ यत्सिष्ठः १७ कश्यपाह्वयः । १८ अगस्त्यश्चेति मुनयो षाष्टादशगणाः स्मृताः' ॥ १ जामदग्न्यः—
'जामदग्न्यश्चतस्रश्च श्रीगस्त्यश्चतस्रश्च । आमवानैर्विसावर्णिजीवन्तो देवरातकः ॥ वीतशौर्यश्च शालाख्यो वैरोदितवटाह्वयः ।
मन्दुमाचीनयोग्यः सादाष्टिपेणस्तनूपकः ॥ एतानि भार्गवाख्यानि दशसप्तोचराणि च । जामदग्न्यगणे तस्मिन् विवाहः पर-
स्परम्' ॥ २ वीतहृद्यः—'वीतहृद्या मौनमौकावयि बाधूलसंहराः । सावेदथ पडेतानि भार्गवाख्यान्वये गणाः । वीतहृद्यस्य
चान्योन्यं न कार्यं पाणिपीडनम्' ॥ ३ वैन्व्यः—'वैन्व्यः पार्थश्च गोत्रे द्वे भवतो भार्गवाह्वयौ । एष वैन्व्यगणस्तत्र ह्यन्योन्यं न
करग्रहः' ॥ ४ गृत्समदः—'उमे गोत्रे गृत्समदः शौनको भार्गवाह्वयः । गणे गृत्समदे तस्मिन्नान्योन्यं पाणिपीडनम्' ॥
५ वाग्भ्यश्च—'वाग्भ्यश्चो भिवगुप्तो वै गोत्रे भार्गवनामकः । वाग्भ्यश्च गणस्तस्मिन्नुद्वाहो न परस्परम् ॥ जामदग्न्यादयः पञ्च
गणा भृगुगणाः स्मृताः । नचाप्येषां गणानां तु विवाहः सात्परस्परम्' ॥ ६ गौतमः—'गौतमोऽयास्य औचव्यः कृक्षी-
वानांशिव्रजस्तथा । बृहदुच्यो वामदेवो गोत्राणीमानि सप्त च । गौतमस्य गणस्तस्मिन्विवाहो न परस्परम्' । ७ भरद्वाजः—

पात्रा०—१ पत्नो गृहणमदहास्विज् ।

'भरद्वाजः कुशस्तम्भिवेद्य ऊर्जो यमः कतः । शैशिरः क्षीरशृङ्गाश्च वन्दनश्च बृहस्पतिः । सर्वैः स्तम्बः कपिर्मोतवचसो गार्ग्य-
 शुन्यकौ । भरद्वाजगणाः सप्तदश गोत्रमिति स्मृतम् । तस्मिन्परस्परं कार्यं न कन्यापाणिपीडनम् ॥ ८ कपिः—'कपिश्च महदक्षीय
 कश्यपद्रीणि केवलम् । अयं कपिगणोऽन्योन्यं तस्मिन्नहि करग्रहः' ॥ ९ हारीतः—'हारीतो यौवनाश्वथ मान्वाता कुत्स-
 नामकः । पिङ्गलः शुद्धदग्नी च मौमध्यवननामकः । अश्वरीपो दशैतानि हारीतस्य दश स्मृताः । तस्मिन्परस्परं पाणिग्रहणं
 नहि शोभनम्' ॥ १० कण्वः—'कण्वोऽजमीढ इत्येवं गोत्रे कण्वगणः स्मृतः । तस्मिन्परस्परं पाणिग्रहणं नहि शोभनम्' ॥
 ११ मीन्द्रत्यः—'मीन्द्रत्यताक्षर्यभाम्न्याश्वाहीणि गोत्राप्यमृनि हि । मीन्द्रत्यस्य गणस्तत्र न भियः पाणिपीडनम्' ॥ १२ विरूपः—
 'विरूपोऽष्टादंष्ट्रिनामा षुषदश्चथ मीन्द्रलः । चत्तारीमानि गोत्राणि विरूपस्य गणः स्मृतः । परस्परं विवाहोऽस्मिन्न विधेय इती-
 रितः' ॥ १३ विष्णुवृद्धः—'विष्णुवृद्धः पौरुक्त्सस्त्रसदस्तुः क्रतुलथार । मण्णो भद्रणाल्यश्च वादरायणसंज्ञकः । सात्यकाम्यौ-
 पतित्या च गविः सात्यकितालुकी । नितुंदधेति गोत्राणि त्रयोदशमितानि च । विष्णुवृद्धगणस्तस्मिन्न विवाहः परस्परम् ।
 गौतमादिगणा अष्टौ यत्नयाद्भिरसां गणः । तेचष्येषां गणानां तु विवाहः स्नात्परस्परम्' ॥ १४ अत्रिः—'तदेतद्गोत्रनवकम-
 विधाप्याचंनानसः । श्यावायो वामरन्ध्रश्च गचिष्ठिरघनंजयी । सुमङ्गलिस्त्रिर्धिविजवापथात्रिगणो ह्ययम् । आत्रेयाख्यो विवाहाख्यं
 न विधेयं भियः शुभम्' ॥ १५ विद्यामित्रः—'विद्यामित्रो देवरातो मनुस्मृत्यश्च औल्हकिः । बाह्यक्रियकितोलूकौ याज्ञव-
 द्वायश्च नारदः । बृहदग्निः कालवमी शुचलिर्बहुरीद्विती । शालंकायनसावर्ष्यौ कामकायनपूरणौ । शालावतोऽग्निदेवश्च दमनः

श्रान्तोऽष्टरुः । आदौ मधुच्छन्दमथ देवश्रमपंजयो । शुगः कतः शैशिव्य वारिषापोऽधर्मर्षणः । मृतुः पनथ धूम्राख्यो जठ-
रस्तंक्रमन्पुरुः । एहोनचत्तारिश्रद्धे विश्वामित्रगणः स्यूतः । मिथो नैते विवाहाः स्युः सगोत्राः कथिता यतः' ॥ १६ वसिष्ठः—
'वसिष्ठ इन्द्रप्रमद जाभरद्वयुसंकृती । पैराश्वरः पूतिमाथो गैत्रारुणशक्तिकौ । उपमन्युश्च कौण्डिन्यो गौरवीतस्तथैव च । एकादश
वसिष्ठाः स्युर्न विराहाः परस्परम्' ॥ १७ कादयपः—'काश्यपश्च तथा वत्सरश्च नैष्ठुवसंकृती । पूतिमापश्च रैभ्यश्च तथा श्राण्डिल्य-
श्राण्डिलौ । देवत्यासितरैते दश काश्यपसंसिद्धिवाः' ॥ १८ अगस्त्यः—'अगस्त्यदारुर्बन्धुतकाविधवावाहस्तथैव च । त्रयोऽगस्त्या
मिथो नैते विवाहाः स्युः कदाचन । विश्वामित्रा जामदग्न्या देवरातविवाहिताः । परस्पर विवाहाः स्युः सर्वेनेति विनिश्चयः ॥

पाठा०—१ अष्टमींश्च गोत्राणि विश्वामित्रगणस्यूत । एकस्मिन्नपि चादौ च न कुर्वीत्प्राणिपीडनम् ॥ २ कौण्डिन्य पूतिनापश्च गौरिवीत पराश्वर । मैत्रा
दपि च तपिपथ उपमन्युगण स्यूत । एतद्वत् वसिष्ठस्य गोत्राण्यप्येवम दोषद ॥ ३ काश्यपो रेभरैभी च श्राण्डिल्यौ देवलोहित । तां कृति पूतिमापश्च वत्सरो नैष्ठुवो
दप । गोत्राणि काश्यपगणसांशान्त्यो च न दोषद ॥ ४ नौज्यगस्त्यो नीतवाहो श्रद्धेच्युत इति स्यूत । एतौऽगस्त्यगणस्तस्मिन् विवाह परस्परम् ॥ जमदग्निगणस्यापि
विश्वामित्रगणस्य च । न देवरातगोत्रेण विवाह स्मारस्वरम् ॥ भरद्वजगणस्यापि वि तामित्रगणस्य च । कतशैशिरश्चैव नान्यो च पाम्बिपीडनम् ॥ काश्यपेयगणस्यापि
वासिष्ठस्य गणस्य च । शैठ्ठीप्रीत्याम्बां विकाहो न परस्परम् ॥ आत्रेयस्य गणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च । परस्परं न कुर्वीत पाणिपीडनसत्क्रियाम् ॥ अत्र
सर्वेऽप्युत्रैश्च भातगो राजपराय । साराथा राजतामैव गृह्यन्तान् न तरम् ॥ तथाथाशुगव्य (१) श्रोत्रा शैठ्ठीयो राजशैठ्ठी । श्राण्डिल्यश्च लौगाश्लिष्यैवाशारदम्बक ।
एते नसौस्त्य प्रतर्वगिण निधि करुणा । गणत्रीबोमिषश्च धामश्रीहल प्रवर्तका । अहर्बकिठला राजनी कदम्परामपि स्यम् । तेषा गोत्रद्वय मुक्त्वा वासिष्ठ
कारस्य तथा । सधर्मापि पिपासा स्यूतिरिति चेदपिदो विदुः ॥

विश्वाभित्रा भारद्वाजाः कृतशुंगकवीरिः । चञ्जिगंधिरायाः स्युन्त्योन्त्यमिति निरयः ॥ विश्वाभित्रा अयथा षनत्रयमि-
 र्निवाः । मियो विरासाः सर्वे नैव दोषः कदाचन ॥ काम्यपानां वगिष्ठानां वृत्तियोपेन रञ्जिते । तथा मंडलिना चेतस्वादिगारु-
 तुमङ्गलः ॥ देवराजानां जामदग्न्यविश्वामित्राञ्च सर्वत्र मियो विराहः । शुद्धरुहांनीश्रिगलां मग्नात्रिभाभियपञ्च सर्वत्र मियो वि-
 वाहः । संकृषिपूतिमापणां कश्यपसिष्ठराञ्च सर्वत्र विराहः । अत्रष्टयो ज्ञातिरुन्ना तन्वयो गजवारयः । मीरिदिगाजवानथ मेरुन्धी-
 रात्रसेरकाः । न्यायुचिः न्यायुलिङ्गाधिनोरुहाधिगुरदन्महाः । एते प्रयोदश प्रार्त्तमिष्टा मिति कल्पयाः । प्रहरेमिष्टानां नि-
 थिककल्पसानीं कश्यपसिष्ठराञ्च सर्वत्र मियो विराहः ॥ गतु म्युलन्तरम्—‘मास्त्रिंशी यन्त्र पौ दपालकल्प्यां न विराहरेत् ।
 तद्वेदे कच्छले वापि विराहो नैव दोषकृत्’ इति । तन्मगोयश्रानिपिपयम् । ‘गुणेः नगोप्रवरात् नोद्गायाः ध्वरोऽययोः ।
 नगोत्रायनभिज्ञी च विद्वैराचार्षेगोत्रजाः ॥ गामुन्नात्पत्ताः सर्वे दृगक्युलकादयः । गोषड्येव्यनुडादः नृत्तुंश्रिम्यो-
 लथा ॥ असंश्रयावृत्तभूनामाचार्षेयवराः म्यूताः । पञ्चेयान्मिन्निगाहोसि मगोत्रैः गद नेप्यते ॥ ॥ मगोत्रात्रियादे निष्कृतिः ।
 ये सगोत्रप्ररां त्रिवेदयुक्तेषां निष्कृतिरुच्यते । मंत्रदे—‘मगोत्रां ममानप्ररां कत्ताः परिलीय प्रवां उन्नाय युक्तान्यत्रां
 चरेत् । प्रजांच चण्डालेषु विनिश्चिपेत् । अकामनः प्रजाकामन्तकण्डम् । प्रजाया मारुजन्गोयान्मर्षारः । प्रजातुन्यादे चान्द्रा-
 यणम् । विराहमात्रे कच्छं चरेत् । (सर्वत्र प्रवान्नेऽष्टोत्तरानंगमिदादिहोमः । परिलकां गां जन्नीरष्टवेदिति) ॥ इति प्रसगनि-
 र्णयः ॥ इत्यमुक्तानि चापलक्षणानि । आभ्यन्तरानुरूपेण द्रष्टव्यानि ॥

अथ परलक्षणम् । तत्र शुद्धम्—'बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत्' इति । अत्र बुद्धिमते इति कुलादीनामुपलक्षणार्थम् । तत्र चन्द्रिकायां विष्णुः—'ब्राह्मणस्य कुलं श्रावं न वेदाः सपदक्रमाः । कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम्' इति । कन्यादाने ब्राह्मणस्य कुलप्राधान्यप्रतिपादनपरामिदं वचनं ननु लक्षणान्तरनिषेधपरम् । अतएव यमः—'कुलं च शीलं च वयश्च रूपं विद्यां च पित्रं च तनाथतां च । एतान्गुणान्सप्त समीक्ष्य देया कन्या बुधैः श्रेयमचिन्तनीयम्' इति । लैङ्गेपि—'दातव्या श्रोत्रियार्चन ब्राह्मणाय तपस्विने । साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे' । अत्र ब्रह्मचारिण इत्यस्यायमर्थः—अस्तुलितब्रह्मचर्येणैव प्रथमविवाहः कार्यः । ब्रह्मचर्यस्त्रलिते 'यो ब्रह्मचारी स्त्रिययुपेवात्स गर्दभं पशुमालभेते'त्यादिना विहितं प्रायश्चित्तं कृत्वा कन्यापुद्गहेदिति । तदिदमभिसंधायाह याज्ञवल्क्यः—'अविदुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्गहेत्' इति ॥ ॥

अथ सामुद्रिकलक्षणम् । समुद्रस्तु सर्वलक्षणपरीक्षातः प्रागायुःपरीक्षा कर्तव्येत्याह—'पूर्वमायुः परीक्षेत पश्चाद्दृक्षणमादिशेत् । आयुर्हीनराणां च लक्ष्णैः किं प्रयोजनम् ॥ वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य तु । निर्दिष्टलक्षणैस्तेषां समुद्रवचनं यथा ॥ पञ्चदीपं चतुर्द्वैसं पञ्चमूक्ष्मं पञ्चद्वतम् । सप्तर्क्तं त्रिगम्भीरं त्रिविलीर्णं प्रशस्यते ॥ बाहुनेधान्तरे चैव जासुर्नासा तथैवच । स्तनयोस्त्वरं चैव पञ्चदीपं प्रशस्यते ॥ ग्रीवा प्रजननं शृष्ठं द्रुसं जट्टे च शोभते । इत्थानि यस्य चलारि पूजामामोति नित्यशः ॥ ब्रह्माण्यहुस्त्रिपर्वाणि दन्तकैरनपुलकः । पञ्च सूक्ष्माणि तेषां सुसुप्ते नरा दीर्घजीविनः ॥ कथः कृक्षिर्धै ब्राह्मणश्च स्कन्धवशोलला-

पाठा०—१ नच वेदा परक्रमा । २ 'कृक्षिर्धै ब्रह्मणश्च स्कन्धवशोलला' ।

टिकाः । एतत्सर्वं विनिर्दिष्टयुक्तं पदं प्रशस्यते ॥ नेत्रान्तं रक्तपादं च हृद्यरोष्ठं च तालुकम् । जिह्वा नखाद्य ते सप्त रक्तवर्णाः
 शुभाचढाः ॥ स्वरः सत्त्वं च नामिथ निगम्मीरं प्रशस्यते । उरः शिरो ललाटं च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥ सुतमर्षं शरीरस्य सर्वं वा
 सुतमुच्यते । तत्रापि चक्षुषी श्रेष्ठे प्राणं तु तदनन्तरम् । वर्णात्परतरः स्नेहः स्नेहात्परतरः सारः । स्ररात्परतरं सत्त्वं सर्वं प्रतिष्ठी-
 तम् ॥ उरोविशालो घनयान्यभोगी शिरोविशालो वृषपुङ्गवः स्यात् । कटीविशालो बहुपुनभोगी विशालपादस्तु धनी सुखी
 स्यात् ॥ चक्षुःश्लेहेन सौभाग्यं दन्तश्लेहेन भाजनम् । लज्जः श्लेहेन शय्या स्यात्पादश्लेहेन वाहनम् ॥ अकर्मकठिनौ हस्तौ पादौ
 चाङ्गनि कोमलौ । यस्य हस्तौ च पादौ च तस्य राज्यं विनिर्दिश्येत् ॥ दीर्घलिङ्गे तु दारिद्र्यं स्पुललिङ्गे च निर्धनम् । कृशलिङ्गे तु
 सौभाग्यं रूखलिङ्गे तु भूषतिः ॥ कनिष्ठाङ्गुलिदेशे तु रेखा गच्छति मध्यमा । अविच्छिन्ना तु रेखा स्वादशीत्यायुर्विनिर्दिश्येत् ॥
 अनाभिरुपर्णमतिक्रमेथेत्कनिष्ठिका वर्षयुतं च जीवी । समे तशीतिर्षिपमे तु सप्ततिर्येवार्धहीने सप्त पष्ठिमादिश्येत् ॥ अङ्गुष्ठोदर-
 मध्यस्थो यत्रो यस्य विराजते । उत्पन्नभोज्यभोगी तु स नरः सुखमागभवेत् ॥ रेखाभिर्वहुभिः श्रेयमव्याभिर्धनहीनताम् ।
 रक्ताभिर्धनमाप्नोति कृष्णाभिर्दुःस्वितो भवेत् ॥ अतिमेघोऽतिशीर्षिथ विक्रमी च सुखी तथा । अतिस्लिग्घा च दृष्टिः स्यात्स
 नरोऽव्यायुषो भवेत् ॥ अङ्गुर्षं कुण्डलं चक्रं यस्य पाणितले भवेत् । तस्य राज्यं विनिर्दिष्टं समुद्रवचनं यथा ॥ मत्स्ये द्यतं त्रि-
 जानीयान्मकरे तु सहस्रकम् ॥ पद्मे कोटिं विजानीयाच्छङ्खे कोटिमहस्रकम् ॥ अतिकृष्णमतिशैतमतिरक्तं तथैव च । इत्थं वर्णेन
 रोगी च नादस्य वचो यथा' इति ॥ ॥ उत्पलपरिमले पादादिलक्षणमाह वराहमिहिरः—'अश्वेदिनौ मृदुतरो कमलो-

दरभौ शिशुदुली रुचिरपार्थनतां तुषार्थौ । उष्णौ शिराचिरहिलौ च निग्रहगुल्फौ कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य' ॥
अग्नार्थः—शिशुदुली अचिरलादुली । रुचिराः पार्थनरा ययोः । कूर्मशृङ्खलुवदुन्नतोपरिभागौ एवंविधौ पादौ नरस्य राज्यप्रदावि-
ल्यर्थः । 'श्रृणोत्तरविरूपपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासंहली संशुष्कौ चिरलादुली च चरणौ दारिद्र्यदुःखप्रदौ । मार्गार्थोत्कटिकौ
कामगमदण्डौ पंगुस्य विच्छिन्निदौ ब्रह्मसौ परिदग्धमृचिकवलौ प्रीतावगम्यारतौ' इति । अग्नार्थः—श्रृणोत्कारावग्रविस्तीर्णौ
शुजास्रिगण्यौ उत्कटिकौ मध्यादुन्नतौ मार्गार्थासक्तौ दग्धमृचिस्त्रावद्विवर्णस्त्रान्तिमत्तरी ब्रह्मयथादिपातकातिपातकौ अगम्यस्त्रीगमने
च प्रीताविति ॥ ॥ अत्रानुल्लिखणमाह समुद्रः—'अद्भुष्टौ पृथुलौ वेपां ते नरा भाग्यवर्जिताः । कृश्यातिविकृताङ्गुष्ठा नरा-
धेदानशीलिनः । चिपिटोर्निकृर्तर्भवेरुष्टेरतिनिन्दिताः ॥ यस्य प्रदेशिनी दीर्घा अद्भुष्टं समतिक्रमेत् । स्त्रीभोगं लभते नित्यं पुरुषो
नात्र संशयः ॥ कनिष्ठ्यायां तु दीर्घायां सुपर्णस्य तु भागिनः । विकृतैः स्फुटितैः स्थूलैर्नरैर्दारिद्र्यभागिनः ॥ ब्रह्महत्याः
प्रवृत्तिं पुरुषा हरितैर्नरैः । मूर्खैरुपचितैस्त्रात्रैर्नरैर्भूतयो यताः' इति ॥ ॥ अथ जहालक्षणमाह पराहभिद्धिरः—'प्रवि-
रत्नवतुष्टपरोमजया द्विरदकरमतिर्मरोगभिध । उपचिनसमानवथ भूया धनरहितास्तु स्रगालतुल्यजहाः' इति ॥ ॥ अथ
चादुलक्षणम्—'विपुलान्त्युच्छ्रितासौ शिष्टौ तौ यत्तुलौ च करौ । करिकरसदक्षरूपावाजादुविलम्बितौ समौ पीनौ ॥ बाहू पृथ्वी-
ज्ञानगणनानां रोमशो हयो' इति ॥ अथ ललाटलक्षणम्—'रेखाः पञ्च ललाटे तु क्षियो वा पुरुषस्य वा । शतवर्षाणि संजीवै-
ष्यं चाधिगच्छति ॥ अशीतिस्तु चतुरेतास्त्रिभ्यः सप्तभिर्भवेत् । द्वाभ्यां पष्टिविनिर्दिष्टा चत्वारिंशच्चैकया ॥ अरेसेन ललाटेन

निश्रुदायुर्मवेदिति ॥ विश्वलसदद्यं वापि ललाटे यस्य दृश्यते । श्रीवत्सं स्वस्तिकायं वा स भौगेश्वर्यभागभवेत्' इति ॥ ॥
 अथ शिरोलक्षणम्—'यद्यूर्धा ध्यानरुचिर्दिग्लक्तः पापकृद्नैस्त्वक्तः । निम्रं तु शिरो महतां बहुनिम्नमनर्थकं भवति' इति ॥ ॥
 अथ केगलक्षणम्—'एकैकभवेः शिख्यैः कृष्णैराकुञ्चितैरभिचाग्रैः । मृदुभिर्नचातिचहुभिः केरीः सुखभापरेन्द्रो वा' इति ॥ ॥
 अथ मर्गगात्रलक्षणम्—'यद्यद्गात्रं लब्धं मांसविहीनं शिराघनदं च । तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम्' इति ।
 याज्ञवल्क्यः—'एतरेऽगुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः । यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाञ्जनप्रियः' इति ॥ ॥ पुंस्त्वप-
 रीत्याप्रकारमाह नारदः—'यस्यासु ह्रवते वीजं ह्यदि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान्साहृदक्षणेऽर्धैर्विपरीतस्तु पण्डकः' । वीजं वीर्यम्
 ह्यदि ध्यनिमत् ॥ ॥ एतल्लक्षणपरीक्षणे कारणमाह स एव—'अपत्यार्थं स्त्रियः स्रष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो नराः । क्षेत्रं
 वीजवने देयं नापीजः क्षेत्रमर्हति' इति ॥ अत्रान्यान्यपि वर्ज्यान्त्याह काल्यायनः—'उन्मत्तः पतितः कुष्टी तथा पण्डः सगो-
 व्रजः । चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तयापन्मार्दूपितः ॥ दूरत्वानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् । शूराणां निर्धनानां च न देया
 कन्यका सुपैः' इति । चाग्निष्टे—'अत्यासत्रेऽतिदूरे च अत्याद्ये चातिदुर्बले । वृत्तिहीने च मूर्खे च पदसु कन्या न दीयते' इति ॥
 परानारयायधित्तकाण्डे तु—'कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया । कुरुपाय कुञ्जीलाय स प्रेतो जायते नरः' ॥ ॥
 कन्याशुल्करायाधित्तम्—अथ दारिद्र्यादिना कन्यां शुल्केन यो ददाति तस्य प्रायश्चित्तमुच्यते ऋत्विघाने—'महत्सोमवर्गं
 च लब्धं वेदिष्णुमन्दिरे । कन्याधिक्रयदोषस्तु प्रणश्यति न संशयः' इति ॥

अथ परिवेत्त्रादिनिर्णय उच्यते । तत्र मनुः—‘परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविन्दति । ते सर्वे नरकं यान्ति दा-
 व्यान्नरुपञ्चमाः ॥ तेषां लक्षुणमाह स एव—‘दाराभिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स चित्रेयः परिविचिस्तु
 पूर्वजः’ । अग्रजे अन्ते म्रिते सतीत्यर्थः ॥ तथाच मनुः—‘अग्रजे ब्रह्मचर्यस्य योऽनुजो दारसंग्रहम् । कुरुते परिवेत्ता स
 परिविच्यग्रजो भवेत्’ । अग्रजोऽन सोदर्यो विवक्षितः ॥ तथाच गर्गः—‘सोदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्यादारसंग्रहम्’ इति ।
 गोदर्याभावे तु न दोषः ॥ तथाच शातातपः—‘पितृव्यपुत्राः सापत्नाः परनारीसुतास्तथा । दाराभिहोत्रसंयोगे न दोषः परि-
 वेदने’ । सापत्ना अन्यमातृजाः । परनारीसुताः क्षेत्रजादयः ॥ यमोपि—‘पितृव्यपुत्रान्सापत्नान्पुत्रांस्तथैव च । दाराभिहोत्र-
 पर्मणु नार्थमः परिविन्दतः’ इति । परपुत्रा दत्तकनीतादयः ॥ गौतमोपि—‘मित्रोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे । दाराभि-
 होत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने’ इति ॥ ॥ सोदरस्य विपयेपि क्वचित्परिवेदने दोषाभावमाह शातातपः—‘स्त्रीवे देशान्त-
 रस्ये च पतिते मिथुके तथा । योगशास्त्रामियुक्ते च न दोषः परिवेदने’ । मिथुकः प्रवक्षितः । योगशास्त्रामियुक्तो विरक्तः ॥
 जमदग्निरपि—‘काणान्यनधिरव्यङ्गपण्डकुष्ठादिपातके । पद्मी कुञ्जे क्रियाहीने न दोषः परिवेदने’ ॥ कात्यायनोपि—‘देशान्तर-
 स्थान्क्रीरांश्च ठपर्णांश्च सहोदरान् । वैश्यांसंस्तपतितश्चद्रुत्व्यान्सरोरिगः ॥ जडमूकान्यनधिरकुञ्जवामनखेलकान् । अतिबुद्धान-
 भार्यांश्च कृपितकान्तरस्य च ॥ धनशुद्धिप्रसक्तान्श्च कामवधारिणस्तथा । कुहकोन्मत्तचोरांश्च परिविन्दन्न दुष्पति’ ॥ खेलको भग्नपादः ।
 अमार्यो नैष्ठिकन्त्रचारिणः । कामवधारिणः स्वेच्छया विवाहाविद्वेषाः ॥ ॥ ज्येष्ठे देशान्तरगते कालप्रतीक्षामन्तरेण परिवेदने

दोषमाह वसिष्ठः—‘अष्टौ द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठआतरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति’ इति । अनिविष्टमकृतविवाहम् ॥
 सृष्ट्यन्तरे तु—‘द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान्धर्मार्थयोगतः । न्याय्यः प्रतीक्षितुं आत्रा श्रूयमाणः पुनःपुनः’ इति ॥ ॥ अप्रती-
 क्ष्यानाह काव्याजिनिः—‘उन्मत्तः किन्त्विषी कृष्टी पतितः स्त्रीव एव च । राज्यक्षमामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्’
 इति ॥ ॥ भिन्नोदरविषयं संहितासारावल्यां गर्गेणोक्तम्—‘एकमातृप्रसूतानां पुत्राणां परिवेदने । दोषः स्यात्सर्ववर्णेषु न
 दोषो भिन्नमातृषु’ इति ॥ ॥ एकमातृप्रसूतानां स्त्रीणां क्वचित्परिवेदनेपि दोषाभावमाह वृद्धमनुः—‘विवाहानधिकारः
 स्यादपेष्टकन्या स्थिता यदि । तदनुज्ञां चिन्ना वापि कनिष्ठामुद्देहत्तदा । कालप्रतीक्षणं न स्याद्रजोदृष्टं न दोषभाक्’ इति । अन्यत्सर्व
 षुपरिवेदनोक्तमनुसंधेयम् ॥ ॥ अत्र परिवेदनादीनां प्रायश्चित्तं पाराशरप्रायश्चित्तकण्ठे—‘परिविचिः परिवेत्ता यथा च प-
 रिविद्यते । ते सर्वे नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ द्वौ कृच्छ्रौ परिविचेस्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च । कृच्छ्रतिकृच्छ्रं दातृस्तु
 दाता चान्द्रायणं चरेत्’ इति ॥ नचात्र परिवेदुः प्रायश्चित्तमनुक्तमिति शङ्कनीयम् । परिविचिःशब्देन तस्याप्युपलक्षितत्वात् । अतएव
 यमः ॥ परिविचिपरिवेदोद्वयोः समं प्रायश्चित्तमाह—‘कृच्छ्रौ द्वयोः परिवेदोः कन्यायाः कृच्छ्रमेव च । अतिकृच्छ्रं चरे-
 दाता तथा चान्द्रायणं चरेत्’ इति । प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं परिवेत्तेः कर्तव्यमाह वसिष्ठः—‘परिविचिनः कृच्छ्रतिकृच्छ्रं
 चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्वेदो तु तामेवोपयच्छेतेति । तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय निवेद्य शुनरुद्धेत् ॥ कामित्यपेक्षायामाह—‘तामेवो-

पाठाः—१ कृच्छ्रद्वय परिवेदु । २ कृच्छ्रतिकृच्छ्र दगुस्तु ।

परच्छेति ॥ अपमेव न्यायो ज्येष्ठरुनिष्ठयोराथानव्युत्क्रमे भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चातुसंधेयः ॥ अतएव गौतमः—‘परि-
रिषारिवेगुपप्राधान्येद्विधिपूषतीनां संत्सरं प्राकृतं नक्षत्रं’मिति ॥ अत्रेद्विधिपूषत्यादौ विशेषो वसिष्ठोक्तः—
‘अत्रेद्विधिपूषतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत् । तथा चोपच्येते द्विधिपूषतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरित्वा तस्यै दत्त्वा पुन-
निविशेत्’ इति ॥ अत्रेद्विध्यादेर्लक्षणं देवलेनोक्तम्—‘ज्येष्ठायां पचनद्वयां कन्यायाम्बुबतेऽनुजा । या सद्योद्विधिपूषत्या पूर्णा
तु द्विधिपूः सृता’ इति । तत्रात्रेद्विधिपूषतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठायामन्येनोढायां पश्चात्तामेवोद्बहेत् । तां
द्विधिपूष । द्विधिपूषतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरित्वा सोढां ज्येष्ठां तस्यै कनीयसाः पूर्वोद्दि दत्त्वाऽन्यामुद्बहेदि’ति । इति
परिवेत्नादिनिर्णयः ॥

अथ विवाहकालः ॥ अथेदानीमेतलक्षणलक्षितयोर्वधूवरयोर्विवाहकालप्रमाणमुच्यते । तत्र नारदः—‘पुग्मेऽब्दे
त्रय्यतः ग्रीणां प्रीतिदं पाणिपीडनम् । तच्च पुंन्यामयुग्मेन्द्रे व्यत्यये नाशने तयोः’ इति ॥ आचार्यस्तु—‘कुलशीलवयोवृत्तरू-
पाभ्यां नत्रिक्रमं शुभात् । विधिना तु घरः कन्यामुद्बहेदात्मनः समात् ॥ समाब्दा कन्यकानास्त्री शैशवी स्याद्दुभान्विता ।
गामद्यादनुवर्षीयो विमेहेद्विधिंत्पुमान् ॥ अष्टवर्षा भवेद्ग्रीरी पुत्रपीत्रवर्धिनी । पञ्चमिद्यतिवर्षीयलां कन्यामुद्बहेत्ततः ॥ रोहिणी
नववर्षा स्वादनधान्यविचर्धिनी । तामुद्बहेत् मतिमान्सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ऊर्ध्वं दशब्दाद्या कन्या प्राप्रजोदर्शनात्तु सा । गान्धारी

पाठा०—१ विवेकद्वयम् । २ सुदरेतिम् ।

स्यात्समुद्वाहा चिरजीवितुमिच्छुना' इति ॥ यमः—'दद्याद्गुणवते कन्यां नम्रिकानविशङ्कितः' इति ॥ गौतमोऽपि—'प्रयच्छेन्न-
 भिकां कन्यामृतकालमयादिह । ऋतुमत्यां तु तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमुच्छति' इति ॥ नम्रिकालक्षणं स्मृतिभास्करे । तत्र
 पुराणम्—'यावन्न लज्जां जानाति कन्या पुरुषसंनियौ । योन्यादीभ्रातृगृहेत तावद्भवति नम्रिका' । संग्रहकारोऽपि—'यावंचेलं
 न युज्जाति यावत्कीडति पांसुभिः । यावदोषं न जानाति तावद्भवति नम्रिका' इति । अमरसिंहस्तु—'गौरी तु नम्रिकाऽनाग-
 तार्तवा' इत्याह । उल्लिखितमेवैतद्विज्ञभट्टेन—यनसा विवाहं प्रतिशुरते प्रत्युद्गच्छतीति गौरी । 'गुरी उद्यमने' । लज्जते व्रील्यतीति
 नम्रिका । 'ओलस्जी व्रीडने' । अत्र नम्रिकाशब्दो विरुद्धलक्षणया गौर्यां वर्तते । अनागतमार्तवमस्या इत्यनागतार्तवा । अनृड-
 ससवर्षाधिकानां नामानीति । अतएव संवर्तः—'अष्टवर्षा मवेदौरी नवमे नम्रिका भवेत् । दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे
 षण्णो मता' इति । एवंच सत्येषां वचनानामेकवाक्यताङ्गीकृता । आरभ्य जननादर्वागतवात्सर्वकालयुक्ता नम्रिका विवाहा
 भवतीति संपद्यते । गौतम आह—'विवाहा जननादूर्ध्वं चतुर्थीब्दात्परं स्त्रियः । आदशमाब्दपर्यन्तमारजोदर्शनात्पुरा' इति ।
 'चतुर्थे जननात्पूर्वं न विवाहोति केचन । गौरीव कन्यका भाति चूडादूर्ध्वमिह स्त्रियः' इति । तस्मात्तौलकालादूर्ध्वमारजोदर्शनात्-
 सिन्वालिथानामपि नम्रिकानां वापि क्षीणां विवाह उक्तः—'विशुद्धवंशजां कन्यां सुभगां सुमनोरमाम् । शुद्धां यवीयसीं हृद्या-
 मसमानार्पणोत्रजाम्' इति । विवहेदिति शेषः । फश्योऽपि—'पूर्वोक्तलक्षणोपेतां रोगदोषविशजिताम् । अष्टाब्दां विवहेत्तां
 तु त्र्यष्टाब्दो वा वरः शुभाम्' इति । भगवान्—'चतुर्हायनकन्यां तु विवहेत्पोडशाब्दकः । त्रिंशद्वर्षो द्वादशाब्दाकरग्रहणमिव्यते ॥

प्राग्द्वादशाद्रात्सुसस्तु दशाब्दादिति चापरे । विवाहं न प्रशंसन्ति पुत्रायुर्द्विभिच्छ्रवः ॥ विवाहं नैव दुष्यन्ति कलौ तु नियमादिहेति । द्वादशा द्रात्प्राग्परस्य विनाहनिषेधादिदं वचनमुक्तम् ॥ भरद्वाज्युक्ते—‘विशाब्दस्य च कर्तव्या सप्ताब्दा कृत्या तुना । प्राग्निष्यतेद्वादशाब्दाद्’ने पद्मसमिका श्लियम् ॥ वरस्तु विवहेत्याज्ञायतुर्विशत्समस्तथा । ह्यथां तां नववर्षीया दशवर्षीययापि या’ इति ॥ यमोपि—‘त्र्यष्टको विवहेत्याज्ञौ छष्टाब्दां विधिपूर्वकम् । चत्वारिंशत्समः कुर्याद्द्वादशाब्दां विशेषतः ॥ तत्राष्टशब्दादिका कृत्यामापु. प्रज्ञामिरुद्धये । विपरीतं न कर्तव्यं पुनार्थी नीरुजलथा’ इति ॥ अत्र विशेषमाह हेमाद्रावत्रि —‘नलचर्यं दीर्घकाल तदुक्तत्रतचारणम् । पुनर्विवाहश्च कलौ भर्तृनाशकरः स्त्रियाः ॥ न कुर्याच्च गवालम्भमश्वालम्भं च तत्कलौ’ इति । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यनियमादीनां निषेधात्स्त्रीणां द्वादशाब्दचतुर्दशाब्दपर्यन्तावधानकालेक्षणनिषेधादत ऊर्णं रत्नसलेत्युपस्था च स्त्रीणां चतुर्वर्षाद्’ने द्वादशाब्दपर्यन्तं वसिन्त्यालिशाया अपि विवाह उक्तः । अत्र किञ्चिद्दोषमाहापस्तमनः—‘सात्पञ्चदशवर्षस्य विनाहलस्य रोषितः । द्वित्रिवर्षीयिका न्यूनां वरा ता विवहेत्स्वयम्’ इति ॥ अङ्गिरा अपि—‘कन्यां वरसमां न्यूना विवहेद्वित्रियर्षिकाम् । उक्तं तलोडशाब्दात्प्राग्निवाहमिदमुच्यते ॥ अपकृष्य त्रतान्तवर्षान्कुर्वन्त्यस्य विचक्षणः । तदिदं नाहव पूर्वराचार्यः कालगीक्षणात् ॥ कलावनियमत्वेन कर्तव्यमिति चापरे’ इति । वाङ्म । इत्यादिचर्चनैर्वरस्य द्वादशाब्दात्प्राग्मेव विनाहो नाहतः । तद्’ने कर्तव्य एषेत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ ‘सप्ताब्दा समकाला या न विवाहा कदाचन । नस्तु द्वित्रियर्षादिन्यूनां कन्यां समुहहेत्’ इति ॥ ॥ रजोदर्शनात्पर विनाहनिषेधवच्छैशवे तत्रिषेधाभावात् । अत्र कश्चिद्विशेषोस्ति । अतिरात्रे गोडशिनं

गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति ग्रहणाग्रहणयोरन्यतरात्रुष्ठाने ऋतुसिद्धिर्भवत्येव तथापि महायाससाध्यग्रहणात्रुष्ठानस्य कर्म-
भूयस्त्वात्फलभूयस्त्वम् इति न्यायेन षोडशिश्रग्रहणात्रुष्ठानात्फलविशेषकल्पनाविधिवैयर्थ्यमयमात् । तथात्रापि नश्रिकाविवाहात् गौर्या-
दिविवाहे यथोत्तरं फलविशेषोस्त्येव । तावत्कालं कन्यारक्षणस्य महायाससाध्यत्वात् । अतएव गौर्यादिविवाहे यथोत्तरं
फलविशेषमाह मरीचिः—‘गौरीं ददन्नाकण्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् । कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्रलाम्’ इति ।
इति विवाहकालाः ॥

अथ सोदराणां विवाहनिर्णयः ॥ अथेदानीमुक्तप्रमाणवयसोर्वधूवरयोर्विवाहस्तु तद्गृहे प्रथमतः कृतशुभकर्म-
कालप्रमाणं विचार्याऽनिपिद्धकाले कर्तव्य इति कृत्वा तत्कालनिर्णय उच्यते संहितासारावल्याम्—‘एकमातृप्रभृता-
नामेकस्मिन्वत्सरे यदि । विवाहं नैव कुर्वीत कुर्वन्ति मृनयोऽन्यथा’ । स्मृत्यन्तरेपि—‘विवाहस्तेक्यातानाभेकस्मिन्नुदये कुले । नाशं
करोत्येकवर्षे स्वादेका विधवा तयोः’ इति । उदयो लग्नम् ॥ अथ देशव्यवस्थोच्यते—‘एकोदराकरतलग्रहणं यदि स्वादेकोदरस्य-
वरयोः कुलनाशनं च । एकान्दके तु विधवा भवतीह कन्या नयन्तरे तु शुभदं पृथुशैलरोधः । गिरिर्चापि महास्रोतो यं देशं
व्यथयास्यति । तं पृथग्देशमित्याहुर्विवाहादिर्न दुष्पति ॥ नदीतटविभेदेन विवाहोपनयौ चरेत् । मासर्तुतिथिभेदांश्च तदुद्दिश्य न
चिन्तयेत्’ इति । यदाह गर्गः—‘घ्रातृपृथुस्यस्युग्मे च भ्रातृस्यस्युगे तथा । न जातु षण्डनं कुर्यादेकस्मिन् षण्डपेहनि ॥ पुत्री-
परिणयादूर्ध्वं यावदिनचतुष्टयम् । पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति मूरयः’ इति । एतद्वचनद्वयं भिवमातृविषयम् ॥ ॥

अथैकोद्वयप्रमूतानां मण्डनमुण्डननिर्णयः संहितासारावल्याम्—‘न मण्डनमुण्डनमुण्डनमुण्डनमुण्डनमेकवर्षे । न पुत्रयोर्मण्डनमेकवर्षे । न पुंनिराहोर्नमृतुनयेऽपि निवाहकार्यं द्रुहितुश्च कुर्यात्—‘न पुंनिवाहोर्धर्ममृतुनयेऽपि विवाहकार्यं द्रुहितुश्च कुर्यात् । न मण्डनाद्यापि द्वि मुण्डनं च गौरैरुतायां यदि नाद्भेदः’ । (नारदः—‘पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहोऽपि ऋतुत्रये । न तयोर्नत-मृगाहान्मन्त्रले नान्यमन्त्रलम्) । गौरैरुतायामिति विज्ञातसापिण्ड्ये द्रष्टव्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—‘कुले ऋतुनयादवर्षात् मण्डनान्त-तु मुण्डनम् । प्रोञ्जाक्रिमो नेष्टो न चेष्टं मण्डनत्रयम् ॥ कुले ऋतुनयादवर्षाद् कुर्यान्मण्डनद्वयम् । मण्डनान्मुण्डनं चैव प्रवेद्याल-तु निर्गमः ॥ पुत्रोद्वाहान्नैव पुत्रीनिवाहोऽपि ऋतुत्रये । अद्भान्तरान्मुण्डनं च नैकदा मण्डनद्वयम् ॥ एकदा शोभनद्वयं न-कार्यमित्युच्यते मायणीये—‘एरुम्निन् शोभने वृत्ते द्विशुभं नैव कारयेत् । यदि कुर्यात्प्रमादेन तत्र सादशुभं द्युतम् ॥ अद्भ-भेदे मति विवाहोपनयनयोरनिषेध उच्यते संहितासारावल्याम्—‘फाल्गुने चैमासे तु पुत्रोद्वाहनियेष उक्तो नारदेन—प्रत्युद्वाहो-कृतीत नर्तुनयविलम्बनम्’ इति । इत्यैकोद्वरादिविवाहोपनयननिर्णयः ॥ अथ प्रत्युद्वाहनियेष उक्तो नारदेन—प्रत्युद्वाहो-नेर कार्पो नैरुष्मं द्रुहितुद्वयम् । नर्षैरुजातयोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ॥ नैवं कदाचिदुद्वाहो नैकदा मुण्डनद्वयम्’ इति । अन्यथा—‘नैरुजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोरेकजन्ययोः । न पुत्रीद्वयमेकस्यै प्रदद्यात्तु रुदाचन’ ॥ अथ गुरुसूर्यत्रलम् । अथेदानी-मुक्तगुणचिमिष्टयोर्नभूवरयोर्विवाहकाले गुरुसूर्यत्रलस्य प्राधान्यात्तद्वलं वक्तुमादी गुरुचारफलमाह श्रीपतिः—‘यदि

गुरुत्विचारोऽवीच संवत्सरान्ते भवति तदधिमामसे सिंहसंस्थे च जीवे । अत्रुगतरविरास्ते नीचगे निजिते वा धुपनयनमनिष्टं यज्ञ-
 यागाविवाहाः' इति ॥ तत्र सिंहस्थगुरुविषये लछः—'गुरुर्मघायां पुरुषं निहन्ति माग्ये स्त्रियं हन्ति वदन्ति गर्गाः ।
 सिंहस्य चान्त्योचरपादसंस्थलथा स जीवश्च सुप्तं निहन्ति ॥ अस्य देशव्यवस्थामाहागस्त्यः—'सिंहस्थिते देवगुरौ विवाहं
 नेच्छन्ति यात्रां यमुनातटान्ते । कलिङ्गब्रह्मपथ मागधेषु दोषः प्रयुक्तो न तथान्यदेशे' । तथाच गौतमः—'कण्ठीरवस्थे धिपणे
 विवाहं कुर्याच्च यात्राव्रतान्धदीक्षाः । गोदावरीं चोचरतोहि दोषो गोदावरीदक्षिणतो न दोषः' । तत्र विशेषमाह देवलः—'व्रत-
 न्धनं प्रविष्टां विवाहमय मन्दिरप्रवेशं च । यात्रां च याम्यदेशे कुर्यादार्ये न सिहांक्षे' । आर्यो बृहस्पतिः ॥ अथ गुरुशु-
 क्रास्रमयकालनिषेध उच्यते श्रीधरीये लछेन—'अस्तमिते भृगुतनये नारी स्त्रियते बृहस्पती पुरुषः । दंपत्योः सह मरणं
 पाणिग्रहणोदिते केतो' । अत्र विशेषमाहागस्त्यः—'एको मृदो भवेदन्यः सौचमित्रांशगो यदि । स्वराशिमूर्तिगन्धैव मृददोषो
 विनश्यति' । मूर्तिगो लग्नगः । बृहस्पतिस्तु—'यथेकस्यापि मृदत्वे शुभकर्म न दोषकृत् । द्वयोर्मृदलमेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्योः ॥
 द्विजन्मादिशुभे कार्ये शुक्रमौल्यं न दोषदम् । त्रैवर्णिकानामेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्योः ॥ क्षत्रियाणां विशेषेण भृत्यानां राजसेवि-
 नाम् । मौल्यदोषं न पश्येत् दीक्षाणामेव कारयेत्' ॥ नारदः—'अतिपातिषु कार्येषु राज्ञां तत्कर्मकारिणाम् । विवाहादीनि कार्याणि
 माद्येऽपि गुरुशुक्योः ॥ शान्तिं कृत्वा तयोस्तद्ब्रह्मच्छक्रंदेन्द्रमग्निषोः । होमेर्दानैर्जपैर्वापि तयोर्हदितमन्त्रैकैः' इति ॥ तयोः समससके
 निषेध उच्यते बृहस्पतिना—'यदा जीवसितौ चक्रे परस्परनिरीक्षितौ । तप्तमस्थौ तदा दोषो मृदलादतिरिच्यते' । अस्य देश-

विभाग उच्यते संग्रहे—‘समदृष्टिर्गुरोः शुक्रं नर्मदोचरतो भवेत् । नर्मदायास्यभागे तु समदृष्टिर्न विद्यते’ इति ॥ तयोर्वा लघुद्वारनिषेधः—‘घालः शुक्रो हरेत्कृणां क्षीगः शुक्रः पति हरेत् । घालो बृहस्पतिः पुंसां क्षीणस्त्रीणां न शोभनः’ इति ॥ तत्र दिनसंख्यामाह नारदः—‘पद्मात्स्नागुदितः शुक्रो दशत्रिदिवसाः शिशुः । बृहः पञ्चदिनं पत्नं गुरुः पक्षं तु सर्वतः’ । लङोऽपि—‘पद्माद्भ्युदितो घालो दशाहं प्राग्दिनत्रयम् । पक्षं बृहस्तु पूर्वं च पञ्चाहं पश्चिमे स्थितः’ इति ॥

अथ गोचरफलमुच्यते नारदेन—‘कन्यकाचरयोः सर्वे ग्रहाः शोभनतां गताः । यदि तत्रैव कर्तव्यो विवाहः शुभमिच्छता ॥ विशेषादमरेणस्य गुरो यातेऽङ्गनाविधौ । शुभस्थानगते तस्यैस्त्रात्र कर्तव्यतामियात् ॥ जन्मविक्रमतोयारिसृष्ट्युक्तर्मव्यये गुरो । येष्वयं याति सा कन्या वरस्य विधिसीदृशः’ ॥ विक्रमस्वृतीयः । सृष्ट्युरष्टमः । तर्कः पद्यः । व्ययो द्वादशः ॥ लङ्धाह—‘द्वादशमचतुर्थे जन्मति पष्ठेऽष्टमे तृतीये च । पाणिग्रहणे प्राप्ते जीवे वैधव्यमाप्नोति’ । अत्र विशेषमाह श्रीपतिः—‘स्रोत्रे स्वमित्रे लग्ने त्रिकोणे जीवे गते यद्युपनीतिकाले । शिशोः सहोत्थे चतुरस्रजन्म कर्मान्त्यपष्टेऽपि शुभं वदन्ति’ इति । बृहस्पतिश्चाह—‘क्षयापकुलीरत्वे जीवेज्यशुभगोचरे । अत्रिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु’ इति ॥ तस्य शुभस्थानफलमुच्यते—‘अस्तार्थपुत्रायतपःसु जीवे स्रोत्रे निजर्धे यदि संस्थिते वा । विवाहकाले रमयेव विष्णु रमे स भार्या महितः सर्वे’ । अलः सप्तमः । अर्थो द्वितीयः । पुत्रः पञ्चमः । तपो नवमम् ॥ अत्र बृहस्पतिना विशेष उक्तः—‘कन्यकाजन्मलयेन्द्रोर्द्वादशाष्टमजन्मभाक् । (चतुर्थदशमे जीवो जन्मत्रातुगलोऽशुभः) । अन्यत्र शुभदो जीवो गौरीवयसि सप्तमे ॥ सर्व-

प्रापि शुभं दद्याद्वादान्दात्परं शुभः । पञ्चषष्टाब्दयोरेव शुभगोचरता मता ॥ सप्तशतवर्षेषु स्योषस्रर्षगतो यदि । अशुभेऽपि
 शुभं दद्याच्छुभदर्शेषु किं शुभः' ॥ दंपत्योर्गुरुसूर्यबलापश्यकत्वमाह गर्गः—'स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्वलम् ।
 तयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण निश्चितम्' ॥ बृहस्पतिस्तु—'दुस्ते भानुस्त्रिपष्टाये शनिनीमौ च शोभनी । अन्यत्र शान्तिहोमेषु
 तेषां कृता समारभेत् ॥ दिजन्मकालवत्कृत्वा शान्तिं सर्वगते गुरौ । विवाहश्चापि कर्तव्यो गृहस्थाश्रमज्ञोभनः' इति । नारदश्च—
 'विवाहे फलमाचर्यं दंपत्योर्गुरुसूर्ययोः । न वैत्यूनां प्रकुर्वीत दुष्फलप्रदयोस्तयोः' इति । वासिष्ठे—'यत्रार्कगुरोरेपि नैधनान्त्य-
 जन्मादिदुःखानगयोर्द्वयोर्वा । एकस्य पूजामपि तत्र कृत्वा पाणिग्रहं कार्यमतः सुसम्बद्ध' इति ॥

अत्रापेक्षितबृहस्पतिशान्तिरभिधीयते शौनेकन—'कन्यकोद्वाहकाले तु आतुरूपं न विद्यते । ब्राह्मणस्योपनयने गुरो-
 रिधिद्राहृतः ॥ सौवर्गेन शुभं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् । ऐशाने धवलं कुम्भं घान्योपरि निधाय च ॥ दमनं मधुपुल्पं च तथा
 सालागुर्गपान् । मांसीशुद्धच्यपामार्गविलङ्गीशुक्लिनी यचा (वरा) ॥ सहदेवी हरिकान्ता सर्वोपभिशतावरी । हरिकान्ता विष्णुकान्ता ।
 कृत्वाग्यभागपर्यन्तं स्वग्राजोक्तविधानतः ॥ ग्रहोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाधतादिभिः । देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भासुमन्त्र-
 णम् ॥ अथन्यसामिधश्राज्यं पात्यसं सर्पिरन्वितम् । यवत्रीहितिलाः सार्धं मन्त्रेणैव बृहस्पतेः ॥ अष्टोत्तरशतं सर्वं होमशेषं समा-
 पेयेत् । दारपुत्रगमेतस्य अभियेकं समाचरेत् ॥ कुम्भामिमन्त्रणोक्तञ्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रतः । प्रतिमां कुम्भवह्ने च आचार्याय प्रदाप-
 येत् ॥ ब्राह्मणान्मोजयेत्पथाच्छुभदः खान्न संशयः' इति । इति शौनकेनोक्तो बृहस्पतिशान्तिविधिः ॥

अथादित्याशान्तिविधिरभिधीयते तेनैव—‘ब्राह्मणस्योपनयने नासुलोमो भवेद्रविः । तस्य ज्ञान्ति प्रवक्ष्यामि मन्त्रौपचि-
रिपानतः । यत्रोपनयनग्रहणं विवाहस्याप्युपलक्षणम् । उपनयनात्पूर्वेषुः कृत्वा पुण्याहवाचनम् । शृहस्येक्षानदिग्भागे गोमये-
नोपलेपयेत् । कुटुमेनोह्रिसेत्यब्रमष्टपत्रं सकेतरम् । सुवर्णेन रविं कृत्वा द्विशुभं पञ्चधारिणम् ॥ कृत्वाज्यभागपर्यन्तं तत्रं कृत्वा तु
पूर्वम् । पूर्ववत् ग्रहयज्ञवत् ॥ स्वशारोक्तविधानेन आचार्यो होममाचरेत् । आकृष्येनेति मन्त्रेण समिदाज्यचलन्हुनेत् ॥ अष्टो-
त्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । तिलत्रीर्हींश्च हुलाथ होमशेषं समापयेत् ॥ दारपुत्रसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् । कुम्भाभि-
मन्षणोक्तं च समुद्रज्येष्ठमन्त्रैः ॥ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्याद्रन्ध्रेभ्यश्च स्वशक्तितः । प्रतिमां वस्त्रकुम्भं च आचार्याय प्रदापयेत् ॥
एवं यः कुरुते तस्य मूर्ध्नो दीपान्विनाशयेत्’ इति ॥ इति शौनकोकादित्यशान्तिः ॥

अथ विंशतिकूटनिर्णयः । तत्र कारिका—‘यथोक्तलक्षणां कन्यासुक्रे काले समुद्रहेतु । स्वादाभ्युषिकं श्राद्धं द्वितीये वक्ष्यते
च मत्’ । अस्यार्थः—यथोक्तलक्षणां पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तां ज्योतिःशास्त्रोक्तसिद्धादिभिर्युक्तां तच्छास्त्रोक्तसफलदोपरहितशुभमु-
हूर्ते कन्यासुदहेदिति । यदाह भगवान्—‘आत्मनः कन्यकायाश्च जन्मर्षानुगुणे शुभे । नक्षत्रे गुणसंपन्ने तिथिवारभसंस्युते ।
पुष्ये मुहूर्ते कूर्वाण विवाहं विधिवाद्भिजः’ इति ॥ श्रीधरीये—‘जन्मयोगशुकुनादिविस्तरं गोचरेण शुभदे नृयोलितोः । संप्रदान-
नमये गुणान्विते पाणिपीडनविधिर्विधीयते’ । अस्यार्थः—‘जन्मयोगेति । दिनकूटादिविंशतिकूटान्विचार्य शुकुनं संसृज्य शुभदे
तिथ्यादियोगे गोचरेणान्विते संप्रदानकाले नृयोपिनोर्विवाहविधिर्विधीयत इति ॥ तत्र वसिष्ठः—‘ज्ञातव्या विंशतिर्भर्गाः सम्बन्धै-

गनिदा सदा' इति ॥ तन्वृषणप्रकारमाह बृहस्पतिः—'विवाहसमये प्राप्ते सुरास्तीर्नं शुभप्रदम् ॥ देवज्ञं भक्तितो गत्वा संपू-
 ज्यादी यथानलम् ॥ उड्नी नामनी वोक्ता संपृच्छेत्सकृदेव तम्' इति ॥ कूटनामान्युच्यन्ते—'दिनं गणं च माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं
 योनिमेव च । राशी राश्यधिसौ वदसं रञ्जुर्षेधात्र ते दृश । पुनश्च वर्षकूटं च नाडीकूटमतः परम् । पुनश्च भूतं लिङ्गं च जाति-
 गोत्रमगास्तथा । योगिन्यायी च देवं च पुनर्दश विशेषतः' ॥ एतत्कूटविचारप्रकार उच्यते संग्रहे—'वरस्य जन्मना सस्यं नाम
 मया विचिन्तयेत् । नतु नाम्ना वरस्य स्वादङ्गनाजन्मपिन्तनम् ॥ जन्मना जन्म योज्यं त्र नाम्ना नामैव योजयेत् । जन्मना नाम नो
 योग्यं पुंत्तन्म स्त्रीपु नाम च' ॥ अथ दिनकूटः—'कन्यादिवररुक्षान्तं मर्याधे नवसंख्यया । समतारा शुभं चैव दिनकूटः
 मग्नस्यते ॥ जन्मसंपदियत्वेमाः प्रत्यरः साधसो वधः । मैत्रं परसमीनं च जन्मर्षेषु पुनःपुनः । स्त्रियो वै जन्मताराया विप-
 दप्रत्यरनेधनाः । पर्याये प्रथमे वर्ज्या द्वितीयाद्याश्चतुस्रयः । पादास्त्याज्यास्तृतीये तु सर्वास्ताराः सुशोभनाः' । बृहस्पतिः—
 'आयांशं विपदारपक्षे प्रत्यरे च चतुर्थंरुम् । तथास्ये च तृतीयांशं विना शेषाः सुशोभनाः' । नारदः—'व्याधिं विपत्करं
 विपाजन्ममाडिपदि स्त्रियाः । प्रत्यरे पतिनाशः खालीतिनाशो धनक्षयः ॥ कर्मधोद्विपदाख्येर्धे कर्म किञ्चित्क्षयं व्रजेत् । प्रत्यरे
 रिचतुःगं स्वाद्वयर्धे व्याधिना इतिः ॥ आधानाद्विपदाख्येर्धे आरोग्यं लभते सदा । प्रत्यरे चद्भुरोगी स्वाद्वयर्धे पुष्टिकृद्भवेत्' इति ।
 जन्मापवादः संग्रहे—'स्त्रीदीर्घगणतन्नाचे दिनं यदि न पियते । तंथापि दिनमस्येव चन्द्रतारानलान्धिते' ॥ अथैकराशि-
 नक्षत्रनिर्णयः—'एकराशौ द्विनक्षत्रे पुंतारा प्रथमा भवेत् । अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेदिनश्यति ॥ भवनद्वयपुक्तर्धे

पूर्वं पुंगं दुगावहम् । पथाद्भागं तथा स्त्रीणां व्यत्ययस्तु विनाशकृत्' इति ॥ तत्र वर्ज्यनक्षत्राण्युक्तानि गर्गणं—'एकराशौ
 त्रिनक्षत्रे कृत्तिकायाम्यतारके । धनिष्ठां उततारा च पुष्याश्लेषे च वर्जयेत्' इति ॥ एकनक्षत्रविषये श्रुतः—'रोहिण्याद्रौमधे-
 न्द्राशीतिष्यथवणपौष्णम् । उत्तरा श्रोष्ठ्याश्च नक्षत्रैक्येऽपि शोमनाः । कालनिर्णयेऽपि—'विशाखिकाद्राश्रवणप्रजेऽति-
 प्यान्यतरपूर्वमयाः प्रवृत्ताः । स्त्रीपुंसतारैक्यपरिग्रहे तु योगा विवर्ज्या इति संगिरन्ते' इति । अन्ये तु—'अक्षेपाग्निवयसुद्विद्वैव-
 प्रमञ्जनान्त्वारुण्युज्जमानि । शुक्रन्दजीवान्त्वकथंक्रमानि शुभानि योषित्तरजन्मभैक्ष्ये' इति । एवं च सति भरणी रोहिणी आर्द्रा
 पुष्यः आश्लेषा मघा हस्तः स्वती विशाखा अतुराधा ज्येष्ठा श्रवणः धनिष्ठा पूर्वाभाद्रा उत्तराभाद्रा रेवती एतेषु षोडशानक्षत्रेषु
 स्त्रीपुंसयोर्नक्षत्रस्येति शुभं भवतीत्यर्थः । अत्र विज्ञेयमाह संग्रहे—'दंपत्योरेकनक्षत्रे भिन्नपादे शुभावहम् । दंपत्योरेकपादे
 तु वर्षान्ते मरणं ध्रुवम्' इति ॥ अथ वधवैनाशिकदुष्टतारोः । तत्र श्रीयरिये नारदः—'अशिसापीं वायुसापीं चित्रांय्यौ
 मैत्रवाग्व्यौ । चतुष्याम्यौ वारुणाग्नी वधवैनाशिके मृतिः ॥ इन्दुभाग्यावर्कमूले नैधनं वधनाशिके । ज्येष्ठार्धमूर्त्तौ पौष्णरीद्रौ वैरं
 वधविनाशिके ॥ दुष्टुव्रतं शूर्पमधे शूर्पविष्णु सपत्नता । श्रोणाधिब्योर्विशेषव वेष्यं बुधयसौम्ययोः' । श्रुतं विशाखा ॥ अथ
 वधवैनाशिके शुभतारा उच्यन्ते—'अर्धमादं भाग्यमधे चित्रातिष्यौ सुखप्रदी । हस्तादित्यौ वंशद्विस्तन्नाशौ ज्येष्ठवारुणी ।
 मन्त्राजपादौ वैत्राजौ चतुष्टुव्रत्वमाशुयात् । अश्रुवादित्यौ भरुशौ स्त्रीग्रमृति समश्रुते ॥ पौष्णवधे तु भोगः स्यात्संयन्मूलजपादके ।
 आप्ययुज्यौ च संवीतिः सौभाग्यं याम्यतिष्यके ॥ वधवैनाशिके तु फलं कौशिकत्रोदितम् । नारदः—'वैनाशिकस्तु जन्मशौ-

द्वाविंशत् चिनाशदम् । अष्टाशीत्यंशकस्तत्र जन्मतस्तु चिनाशदः' इति । साधवीये—'अष्टाशीतितमोऽसौ यस्मिन्जन्मादि-
 गणनया मनति । वैनाशिकं तद्वधं त्यजन्ति कैचित्तमेगंशम्' इति । अस्यापवादमाह बृहस्पतिः—'जन्मकर्मक्षेनायी द्वौ
 मिथो मित्रे यदा तदा । वैनाशिकांशमोक्षदोषो भङ्गत्तमाप्नुयात् ॥ जन्मकर्मक्षेनायी द्वौ तदंशस्यौ यदा तदा । वैनाशिकांशको-
 क्षतदोषो भङ्गत्यमाप्नुयान्' इति । अन्यत्र मतान्तरम्—'वैनाशांशस्वराशीशजन्मेशौ मित्रभावनौ । वैनाशिकांशजो दोषो विना-
 शमुपगच्छति' । साधवीये—'जन्मेगंशमंधरमित्रभावः क्षिणोति वैनाशिकदोषमुग्रम्' । इति दिनकूटः ॥ ॥ अथ नाडीकूटः—
 'एवमुक्तनक्षत्रयोगे विपरीतेषु नात्मातुल्ये शुभम्' इति । श्रीपतिराह—'भ्रानपतिसुहृत्वं स्वात्तैकाधिपत्यं यदि भयनवशित्वं
 चैव पञ्चाष्टमेपि । शुभकृदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ यदि सखु फणिके स्वात्त नाडीसमाजः' ॥ अथ नाड्या मुख्यत्व-
 मुच्यते—'नाडीशुद्धिः कन्यारारूढमूनं ज्ञेयं तस्माच्चिन्तयेत्पूर्वमेव' इति । सापि त्रेधा विभिद्यते । चतुर्बिद्यद्विभो-
 त्तया रून्यायाः क्रमयोऽधिभान् । यहिनादिन्दुमानाडी त्रिचतुःपञ्च पर्वसु ॥ त्रिरंकपक्षे गणयेद्भ्रसंख्यया चत्वारि
 पक्षे अभिजिद्युतानि । उभौ च आरोहरोहिणी तथापरोहि पञ्चाशुलिबर्जितं च' इति । तत्फलम्—'सा मध्यनाडी पुरुषं
 निहन्ति तत्पार्श्वनाडी सखु कन्यकां च । असन्नपर्यायसमागता चेद्वर्णेण साप्यन्तरिता निधये' इति ॥ तत्र देश-
 विभाग उच्यते—'चतुर्नाडी तु वाहीके पात्राले पञ्चनादिका । त्रिनाडी सर्वदेशेषु वर्जनीया विचक्षणैः' ॥ अस्यापवादः—

पाठा०—' बृहत्क त्रिसंश्रुती मध्यदक्षिणवायव्ये । विज्याणां तु विद्येण मध्यवाही विवर्जयेत् । त्रिपत्र मध्यनाड्या च दक्षिणोर्ध्व पार्श्वेनो । आसनाया
 मत्स्यन्तरिकायां न दोषमुदाहे । पत्राये त्रयनाकता द्वितीये पार्श्वेन च । तुलीये तु व्यवहिते चतुर्थे च तुभाबद्धा । इति ।

‘नाडीविचोने यदि चेद्विवाहः करोति वैषम्ययुतां च कन्याम् । स एव माहेन्द्रदिनादियुक्तो राशीशर्योनीसहितो नं दोषः’ । इति नाडीश्लोकः ॥ अथ गणकूटः—‘अधी मृगशिरौ हंसः स्वाती पुष्यपुनर्वसु । मैत्रश्रवणरेवत्य एते देवगणाः स्युताः ॥ भरणी रोहिणी चैव आर्द्रा पूर्वाश्रयं तथा । शीघ्रुत्तराणि चित्रेया मातृपाः परिकीर्तिताः ॥ ज्येष्ठामूलमघाश्लेषाविशाखात्ताम्राः कर्कशाः । कृत्तिका च घनिष्ठा च राक्षसास्तु प्रकीर्तिताः ॥ स्वर्गं चोत्तमं विद्यान्मध्यमं देवमातृपंम् । अधमं राक्षसं देवं मृत्युर्मातृपराक्षमम्’ इति ॥ अस्यापवादः—‘ग्रहमैत्रं च राक्षिश्च विषते निषतं यदि । न गणामाजनितो दोषः कश्चन विषते’ । इति गणकूटः ॥ अथ माहेन्द्रकूटः । गर्गः—‘वध्यादीनां चतुःसप्त दशमश्च त्रयोदशः । पौडशैकोनविंशश्च द्वाविंशः पञ्चविंशतिः । एते माहेन्द्ररूढाश्च विवाहे कीर्तिता युधैः’ । अस्यापवादः—‘ग्रहमैत्री च रज्जुश्च स्यातां सज्जगसंमतौ । माहेन्द्रदोषो नास्तीति चाख्यमिन्द्रपुरोधसः’ । इति माहेन्द्रकूटः ॥ अथ स्त्रीदीर्घकूटः—‘स्त्रीणां नक्षत्रमारम्य पुंनक्षत्रं प्रगण्यते । त्रयोदशार्द्धमृधं स्त्रीदीर्घं बहुलं भवेत्’ । अस्यापवादः—‘स्त्रीदीर्घं यदि बोद्धाहे स्त्रीनाशो भवति दुःखम् । स दोषो नास्ति यद्यलि राशीग्रहमित्रता’ । इति स्त्रीदीर्घकूटः ॥ अथ योनिकूटः । श्रीपतिः—‘अश्वेभाजफांणिक्रयं श्वरूपशुभेपकथा मूपरुः भारुर्गाः क्रमद्यत्ततोपि महिषी व्याधी तथा सौरिभः । न्यात्रिणौ मृगमण्डलौ कपिरथो वज्रुद्रयं वानरः सिंहाधी मृगराद्रशुध करिणी योनिस्तु भानाम्भियम्’ । अस्वार्थः—‘अश्विशतभिपजौ अधौ । मरणीरेवत्यौ गंजौ । पुष्यकृत्तिके नेपाजौ । मृगशीर्षिरोहिण्यौ सर्पौ । मूलाद्रे श्वानौ । पुनर्वस्याश्लेषे मार्जारौ । मघापूर्वाफलशुन्यौ मूपकौ । उत्तरोत्तराभाद्रपदे गावौ ।

स्यात्कीदृशी महिष्यी । चित्राविशाखे व्याघ्री । ज्येष्ठासुराधे हरिणी । पूर्वाषाढाश्रवणे वानरी । उत्तराषाढाभिजिती नकुली ।
 पूर्वाभाद्रपदापनिष्ठे मिह्री । पूर्वशुक्लाः पुरुषाः । पश्चादुक्ताः स्त्रियः ॥ तेषां वैर्यर्गं उच्यते—‘गोव्याघ्रं गजसिंहमश्वमहिषं
 धेणं च वधूरुगं वैरं वानरमेयकं च सुमहत्तद्विडालोन्दुरु । लोकानां व्यवहारतोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रयत्नादिदं दंपत्योर्नृपभृ-
 त्वयोरपि तदा वज्यं शुभस्यार्थिभिः’ । अस्य फलम्—‘एक्योन्यां शुभं विद्याद्भिन्नयोन्यां तु मध्यमम् । अधमं शत्रुयोन्यां
 श्लाघुश्ला लोके वदेहुयः’ । बृहस्पतिः—‘एक्योनियु संपत्तये दंपत्योः संगमः संदा । भिन्नयोनियु मध्यः स्यादरिभावो न
 चैत्तयोः ॥ अरिभावे कृत्रोद्वाहः शीघ्रं मरणमाप्नुयात् । उदासीने कृत्रं कर्म समलं धनपुत्रके ॥ महारियोनियु कृत्रं कुलक्षयकरं
 भवेत्’ । अस्यापवादः—‘योनेरभेदेनोद्वाहः कार्यः स तु वियोगदः । राखिर्वश्यं च यद्यस्ति कारयेन्नतु दोषमारु’ । इति कोनि-
 ट्टः ॥ अथ राशिकूट उच्यते । श्रीधरीये—‘एकराशी सदा प्रीतिरैधर्यं समयुक्तके । द्विर्द्वादशे तु वैधव्यं विक्रोणे तु प्रजा-
 क्षयः ॥ पष्ठाएके वियोगश्च मरणं कलहस्तथा । त्रिभवे सौख्यसंपत्तिश्चतुर्थदशमे शुभम् ॥ चतुर्थदशमे चैवं त्रिभवं समसप्तकम् ।
 दंपत्योः शुभकञ्चनं यद्यपि ग्रहशत्रुवा ॥ द्विर्द्वादशे च मृत्युः स्यादाशुर्द्वादशशुद्धिके । तृतीयैकादशे दुःखं सुखमेकादशत्रिके ॥
 चतुर्थदशमे निःश्वे धनं दशचतुर्थके । पञ्चमे नमभे हानिः शौभाग्यं नवपञ्चमे ॥ पष्ठाएके पुत्रनाशः पुत्रलानोऽष्टपष्ठके । सप्त-
 मीते च मातृत्वमेकराशी तु संपदः’ ॥ बृहस्पतिः—‘एकादशने चैव दशमे च चतुर्थके । मध्यमो दंपतीयो गो भिन्नभावेति-
 नोत्तमः । वदपराशी विद्यमाने योगोयं शोभनो भवः’ इति । अत्र ग्राह्यद्विर्द्वादशः—‘द्विर्द्वादशः शुभा ज्ञेया मीनादौ शुभमरा-

शिषु । मेपापयुग्मराशौ तु निशं स्यात्तु संशयः ॥ द्विर्द्वादशेऽप्यदोषः स्वादेशकादूरतः स्त्रियाः । धृत्वोऽप्यदोषो वा शुभोऽशः ।
 अन्यकाश्रात् । धृतिरष्टादशः । अत्यष्टिः सप्तदशः । 'पञ्चमनमे शुभदी मेपहरी कर्कटदधिकी प्रोक्ता । समसप्तकेऽप्यशुभदी
 पदान्दी पाणिपीठने कथिता' ॥ अन्यच—'मकरे कर्कटे चैव कुम्भे सिंहे तथैवच । परस्परं सप्तमे च वैधव्यं च विनिर्दिशेत्'
 इति ॥ अत्रापयाद् उच्यते श्रीधरीये—'द्विर्द्वादशे पञ्चमर्धयोगे षष्ठाष्टके राक्षस्योपिष्ट्ये । एकाधिपत्ये उभयोश्च भौत्रे विवाहयोगं
 शुभद यदन्ति' ॥ अन्यच—'रज्जुस्त्रिकोणस्त्रीदीर्घद्विर्द्वादशपडष्टयु । राशीश्रेष्ठ्य च तन्मैत्रं दंपत्योस्तत्सुतावहम् । राश्याधिपे तु
 भिनत्त गम्भिन्नाशौ मन्वसते । षष्ठाष्टकेपि शुभदं विवाहे गर्गसंमतम्' ॥ श्रीधरीये—'भिनत्तमावेपि विवाहयोगं, शुभं तु षष्ठाष्ट-
 कमुच्यते च । मेपेण स्यात्तु कर्कटान् तौल्या तिमिः कुम्भश्रुत्वा कुलीरः ॥ सिंहेन नक्रो न्युगेत् कौर्षिः षष्ठाष्टके चापि
 शुभान योगः' । तौर्षिर्दधिकः । नारदोपि—'भिनष्ठाष्टकं मेपकन्ययोर्धटमीनयोः । चापोक्षयोर्दृष्टुकीटमयोः कुम्भकुलीरयोः ।
 पञ्चास्यसृगयोः स्त्रीणा जन्मराशेः शुभमदः' । संग्रहेपि—'कन्याशपवृष्टधिकर्कटमकराः शुभावहाः प्रोक्ताः । सैःस्वैरष्टमम-
 र्गनरेभिरिदधीत सुशीतिम्' । इति राशिकूटः ॥ । अथ, ग्रहमैत्रीकूटः । श्रीधरीये—'मेपदधिकपतिर्महीसुतो मार्गवो शुभतु-
 लार्धशरः । योषनस्तु मिथुनाद्भ्रनापतिर्भोस्तरिर्गकरकुम्भनायकः ॥ सिंहकर्कटकयोरित्जोड्यौ मीनघन्यपतिरिन्द्रप्रभितः । जं-
 गुका नवनव्यव्यथिताः शीनकादियुनिभिः प्रकीर्तिताः ॥ धनु मन्दसितौ समयः शशिसुतो भिन्नाणि शेषा रवेस्त्रीश्यांशुहिंमर-
 स्मिन्ना सुहृदौ शेषाः समाः शीतगोः । जीवेन्दुष्णकराः कुजस्य सुहृदो ज्योऽरिः सितार्का समौ मित्रं सूर्यसितौ बुधस्य हिमयुः शुभः

समाधापरे ॥ सूरैः सीम्यसितावरी रचिसुतो मध्यः परे धान्धवाः सीम्याकीं सुहृदौ समी कुजगुरु शुक्रस्य श्रेयावरी । शुक्रंशौ सुहृदौ
समः सुरगुरुः सौरस्य चान्येऽरयो ये प्रोक्ताः सुहृदस्त्रिकोणभवनात्सेऽर्भी मयां कीर्तिताः । बृहस्पतिरपि—‘गुरुर्गुरुषु शुक्रंशौ
व्यर्का व्याराश्च चीन्द्रिनाः । व्यर्केन्द्रवनिजाः सर्वे सुहृदौ रिपयः परे ॥ उत्तमो मित्रवर्गः स्यात्सममित्रं तु मध्यमम् । कनिष्ठः समवर्गः
स्याद्वरवर्गस्तु गारणः ॥ कलहः शत्रुमित्रत्वे वियोगः समशत्रुतः । जन्मनश्चत्रभार्गेशमित्रता चेच्छुभं तयोः’ । बृहस्पतिः—
‘स्त्रीपुंसोर्जन्मनश्चत्रे विभागान्शत्रोरपि ॥ वश्यभावे सर्वसंपत्साधको योग उत्तमः ॥ देपत्योर्जन्मलयाभ्यां यो ग्रहावधिषी मतां ।
तयोः परस्परं मैत्रे सर्वसंपदुपस्थिता ॥ औदासीन्ये मध्यमं स्यादरिभावे न शोयनम् । अरिभावकृतोद्वाहः शीघ्रं मरणप्राप्तुयात् ।
उदासीने कृतं कर्म समलं धनपुत्रके’ ॥ अस्त्रापवादमाह—‘विवाहमाहुर्ग्रहमैत्रशून्यं वियोगदं यद्ययमेव भूयः । स्त्रीदीर्घनाडी-
सहितः सरलुः सराधिकवेत्सततं शुमाल्भाः’ । अन्यच्च—‘स्त्रीदूरे समयसौ च सहजाये सुहृचदा । धनुः .समं समं मित्रं मित्रं हि
परमं शुभम्’ । इति ग्रहमैत्रीकूटः ॥ ॥ अथ वश्यकूटः । श्रीधरीये—‘मेपे वृथिकसिंहो च द्युपेः कर्कटकंस्तुला’ । मिथुने क्रम्य-
कावश्यं कर्कटे चांपवृथिकौ ॥ सिंहे वश्यं तुला चैव शुभत्यां मीनको यमः । तौत्यां वश्यं मृगशैव वृथिके क्रम्यकर्कटी ॥ चापे
मीनमिदं वश्यं मकरे मेपकुम्भकौ । कुम्भे मेपमिदं वश्यं मीने च मकरस्तथा’ ॥ .गर्गः—‘सिंहाली कर्कज्जूको च क्रम्यावृथिक-
कार्जूको । तुलामीनयपौ नक्रकन्ये कर्कटकस्तिभिः ॥ मेपकुंभावजो नक्रो मेपादेर्वश्यराशयः । एतानि वश्यकूटानि दंपत्योः सुखसं-
पदे’ । अन्धान्तरेपि—‘विहाय सिंहं एतु मीनजानां वश्यं भवत्येकमलिं विहाय । सर्वे विधेया गजराजशत्रोरन्यस्य विधादपि

लोकसिद्धात्' ॥ अस्य फलं चार्हस्पत्ये—'एवं वश्यसप्तयोगे स्त्रीराशेः पुरुषस्य भे । वश्ययोगः शुभः प्रोक्तो दंपत्योः शुभदः
 स्पृतः ॥ प्रसराशौ तु दंपत्योः श्रेष्ठमङ्गो न जलते । स्वासिदर्शनकाले च वश्यारूढोदयः शुभः ॥ स्वामिरशेषेणैव चापि वश्य-
 राशिः शुभाग्रहः । यश्याशिमकारोज्वं पुरा पचासनोदितः' इति । इति वश्यकूटः ॥ ॥ अथ रज्जुकूटः—'अश्विन्यादिचतुष्टयं
 क्रमशयात्पूर्वं कनिष्ठादिकं न्यसेदह्नुलिपर्ममूर्धनि नभसेभ्यः परं तारकम् । आरोहानक्रमणेऽरोहणविधिं कुर्यात्कर्मोऽयं वरः
 पादोरुद्ररक्तमूर्धविषया रज्जोरिमारुह्यः' ॥ अस्य फलम्—'पादरज्जौ प्रयाणं स्यादरुद्रज्जौ घनध्वजः । उदरे पुत्रहानिः स्यारक्तुठरज्जुः
 पति इरेत् । दंपत्योर्मरणायैव शिरोरज्जुरिति स्पृतः' इति । अस्यापवादः—'रज्जोरमावे यदि चेद्विवाहः क्रियेत सद्यः स वियो-
 गदय । तस्मिन् एतन्नीचगणान्वितस्तु स्त्रीदीर्घजाडीसहिते न दोषदः ॥ अश्विस्तर्पणं सधाल्येष्टे मृतान्त्ये पादरज्जुकाः । आश्वयतिष्यौ
 माग्यमिदं जलजुग्मी च जातुकाः ॥ अग्न्यादित्युचरेन्द्राग्नी विधाज्ज्ज्जी च नामिकाः । मन्त्रेश्वरौ करस्वात्यो मुकुन्दवरुणौ तथा ॥
 स्युः । रुठरत्नाथन्द्रगुचिनाः शिरोभिधाः' इति । इति रज्जुकूटः ॥ ॥ अथ वेधाकूटः—'अश्विन्यादिभिरिच्चा ज्येष्ठामैत्रहिदै-
 वपयमानाः । म्नादितिगुरुफणिनो नारायणवैश्वदेवजलमूलम् ॥ पित्र्यभगवर्धमहस्ताः पौण्ड्रोपान्त्वावजैकपाद्दरुणाः । विच्यन्ति
 नतिपादं शशिनयुनिनास्तथान्योन्यम् ॥ मूर्ध्नि वैधः पतिं हन्याद्भद्रुवेधथ योपितम् । कुक्षिवेधः सुतं हन्यादरुवेधथ वान्धवान् ॥
 पादवेधो धनं हन्यात्साल्पत्सर्मास्त्रिबल्लेयेव' इति । इति वेधाकूटः ॥ ॥ अथ भूतकूटः—'अश्विन्याद्यास्तु पटलाराः पुनर्व-
 स्वादयथ पद । हस्तादिपञ्चकं चैव ज्येष्ठाद्यं पञ्चकं तथा । वसादिपञ्चकं मानां भूतकूटं धरादयः' इति । धरादयः पृथिव्या-

द्विपञ्चभूतानि । 'स्त्रीपुंसोर्जन्मनश्चने एरुभूते शुमानहः । धरातोयेऽतिसंपत्स्याचोपवाध्वोस्तु मध्यमः ॥ अघमं वायुभूम्योः
 स्यादधितोयेऽयमाघमः । शेषभूतेऽयमो योगः परस्परसमागमे ॥ द्वेयानि भूतकूटानि दंपत्योस्तु विनाहके' । इति श्रुतकूटः ॥ ॥
 अथ लिङ्गकूटः । गर्पः—'अग्नाभिलिदादिलहस्ततिप्याश्विनीयुताः । प्रोष्ठपादद्वयं चित्रापुंताराश्च प्रकीर्तिताः ॥ वारुणं सौम्य-
 भूले च नपुंसरुममाहयाः । शेषाः स्त्रियाः समारयातास्ताराः स्युर्गुरुणा मताः' । बृहस्पतिः—'सार्पाचतुर्कं रौद्रं च याम्यं
 त्साष्ट्रिकं जलम् । विद्येन्दुवामरं पौष्णं स्त्रीलिङ्गं सद्युदाहृतम् ॥ सौम्यवारुणभूलानि नपुंसकाहयानि च । शेषाः पुंलिङ्गवां याता-
 न्नाराः शृणु त्रयीपते ॥ स्त्रीनधयेऽङ्गनाजन्म पुंनश्चने पुमान्यदि । स संयोगः शुभः प्रोक्तो देवेन्द्रगुरुणा मतः ॥ न शुभं विपरिति तु
 मध्यमं स्त्रीनपुंसरुम् । पुंसपुंसरुमेरं स्त्रीत्सर्पेण द्विकयोगतः' । इति लिङ्गकूटः ॥ ॥ अथ जातिकूटः—'अधिनीरौद्रभा-
 ग्यादि पञ्च पञ्च च तारकाः । ततश्चतुश्चतुल्लारा जातयः पद् प्रकीर्तिताः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैवानुलोमजाः ।
 त्रिलोमाश्च रुच्यन्ते पण्डितैर्नातयश्च पद् ॥ उत्तमः समजातिः स्यान्मध्यमस्त्वतुलोमजः । अंघमः प्रतिलोमा स्याच्चण्डालोऽप्य-
 पमायमः' । इति जातिकूटः ॥ ॥ अथ वर्णकूटः—'कर्षण्यन्त्यद्विधिका विभाः क्षत्राः सिंहयजुःक्रियाः । नक्कन्यायुपा
 वैश्याः शूद्रास्त्रौलियटीयमाः ॥ वर्णश्रेष्ठा च या नारी वर्णहीनस्तु यः पुमान् । विवाहमेतयोः कुर्यात्तस्य भार्या विनश्यति' । इति
 वर्णकूटः ॥ ॥ अथ गोनकूटः—'मरीचिगोनतागः स्युरधिग्यादिचतुष्टयम् । वासिष्ठाः सौम्यताराद्या आक्षेपाद्यास्तथाङ्गिराः ॥
 ह्नापापान्नु तयानिः स्यात्सुलस्त्यो मेनमादयः । पुलहैश्चैन विशाद्या भृगुर्वरुणमादयः ॥ एवं गोनोत्थभाद्यास्तु मित्रगोत्रे शुभं

भवेत् । संगोत्रे लघुभं विद्याद्वोत्रसयोग उत्तमः ॥ वधूवर्धं चैकपिगोत्रस्थमशुभं भवेत् । भिन्नपिगोत्रे शुभदं वरवधोर्विवाहके' ॥ इति गोत्रकूटः ॥ ॥ अथ पश्चिकूटः । वासिष्ठे—'भेरुण्डपिहलककाकसुकुटानां वहीं तयाधिमुखमानि गणाश्च एञ्च । चाण्डे-पट्टरक्षरैः क्रमशो विवाहे भिन्ने गणे क्लृष्ट एकगणे प्रवृद्धिः' । इति पश्चिकूटः ॥ ॥ अथ योगिनीकूटः—'योगिनीना तु सप्तनामनीकः सप्ततुल्यकः । एकरुयोगिनि नक्षत्रे शुभं तारा यदि द्वयोः ॥ भिन्नयोगिनि ताराः स्युर्न शुभोऽयं विशेषतः' । इति योगिनीकूटः ॥ ॥ अथाऽऽयकूटः । गर्गः—'धृजस्य ताराः संप्रोक्ता अधिन्यादिचतुष्टयम् । मौम्याद्यन्धिरथामौ च सर्पाद्याथ हरौ तथा ॥ हस्ताद्याः शुनि चैवं स्यादूपे चेन्द्राग्निपूर्वकाः । मूलाद्याः ररताराः सुवंप्णवाद्या गजस्य च ॥ पूर्वार्थोष्टपदाद्याः स्युर्गोयसस्य नितारकाः । भिन्नाद्येऽतिशुभं विवाद्योगे ब्रु विनाशदः ॥ समाये सम एव स्यादंपत्योर्बन्धनमतारयोः' । स्वर्गात्पञ्चमो रिपुरिति पूर्ववन्धेयम् ॥ वासिष्ठे तु—'आया धृजाद्याः क्रमशोऽधिपूर्वा तान्यष्टमिर्मेव पुनः पुनः स्युः । त्रैवर्णिकं च त्रितयं च शिष्टं प्रद्वेष. एषां लह्य पञ्चमेन' । इत्यायकूटः ॥ ॥ अथ दैवकूटः—'वारेशदेवताद्वन्द्वे परस्परमभिन्नात् । याते विनाशो दंपत्योर्मिन्तारा सुतं भवेत् ॥ दंपत्योर्मिन्तारा तु शुभदा चेद्विवाहके । देवासुरेशतारासु दंपत्योर्यदि तारके । विनाशः स्याद्दुयोगेनि भिन्ने शेषे शुभावहम्' । इत्यादिदश राशिकूटाः ॥ ॥ अथ कूटफलम्—'आयुष्यं दिनशोभने शुभगणे वृद्धिश्च योनी प्रियं माहेन्द्रं बहुशुभोत्रफलदं स्त्रीदीर्घवः सत्सुतः । राशिः स्यात्कुलवृद्धिश्च शुभफलं मैत्रे तु वश्ये रतिर्माहृत्यं बहुशुभके तथ भियो वेधे फलं शोभनम्' । अत्रशिष्टानामष्टानां तत्तत्प्रकरणे फलान्युक्ताणि तेषां मध्ये आवश्यककूटानाह वसिष्ठः—'राशिकूटवदधीशसु-

हृत्त्वं स्त्रीविदूरगणयोनितुनाञ्चः । दैवयोगवरगोत्रसमेताः पाणिपीडनविधौ परिचिन्त्याः ॥ अथ ज्ञात्यनुमारकूटाः । गर्गः—
 'ग्रहमंत्रं द्वित्रातीनां क्षत्राणां गणहृदकम् । वैश्यानां राशिहृदं च-शूद्राणां योनिरैव च ॥ वर्णकूटादिपदपञ्च मालवैर्दाक्षिणात्यकैः ।
 पञ्चचत्वारि चोदीच्यैर्गार्ङ्गिर्गादिंसंमतम् । पञ्चपट्पञ्चचत्वारि तच्चरिषु प्रकीर्त्तिताः' इति । इति ज्ञात्यनुसारकूटनिर्णयः ॥

अथ शकुनविधिरुच्यते—'सुबन्धुमिः सुविद्विद्विर्विचार्यैतान्पुनः पुनः । सम्यगालोच्य यत्नेन कुलवृद्धैः सुसंपत्तैः ॥ एवं
 विशतिहृदान् त्रिस्वन्यपरिज्ञातृष्वौतिपद्मैः स्नातजनैः सम्यक्समन्त्रिणैः कुलवृद्धैश्च सह सम्यग्विचार्य सम्यगालोचितवाक्यं निश्चि-
 त्य ततोऽन्तर्लक्षणज्ञानार्थं निमित्तदर्शनं कर्तव्यमिति । तथाचोक्तं संग्रहे—'मनोनुकूलं प्रथमं प्रसिद्धं लब्ध्वा तु पञ्चाहश्च
 संपदश्च । ततो निमित्तं शकुनादिमिश्र संचिन्त्य पञ्चाह्वर उद्बहेत्ताम्' इति । तस्मादाभ्यन्तरलक्षणज्ञानार्थं .निमित्तं पश्येत् । तत्र
 गृह्यम्—'दुर्ज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान्कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्थमिजाता तदियमिह
 प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तदृश्यताम् । इति पिण्डानामभिमन्त्र्य कुमारीं त्रूयादेप्रामेकं गृह्णाणेति क्षेत्राचेदुभयतः सत्याद्दृढीयादन्नवत्यस्याः प्रजा
 भविष्यतीति विद्याद्रोष्ट्रात्पशुगती वेदिपुरीषाद्भ्रवर्चस्त्रिन्यविदासिनो हृदात्सर्वसंपन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथाद्धिप्रत्राजिनीरि-
 गादधन्या अमशानात्पतिमी' इति । अस्मार्थैः—'उभयतः सस्यात् यस्मिन्क्षेत्रे प्रतिसंवत्सरं द्विवारं सत्यं निष्पद्यते तदुभयतः सस्यं
 क्षेत्रम् । तदुक्तम्—'सस्यं क्षेत्रे तु यत्र द्विर्निष्पन्नं प्रतिवृत्तरम् । तदिहोभयतः सस्यशब्देनेति प्रचक्षते' इति । तस्मात्क्षेत्रेऽत्रात् ।
 गोष्ठे गोस्थानम् । वेदीगताः पांसवो वेदिपुरीषमिति हरदत्तः । अपष्टुत्ते कर्मणि या वेदिस्तस्याः पुरीषमिति नारायणः । अविदा-

भवेत् । सगोत्रे तद्वृत्तं विद्याद्वेन्द्रसंयोग उत्तमः ॥ वपुर्वरत्नं चैकपिगोत्रस्वमशुभं भवेत् । भिन्नपिगोत्रे शुभदं वरचन्द्रोर्विवाहके' ॥ इति गोत्रकूटः ॥ ॥ अथ पश्चिकूटः । वासिष्ठे—'मेरुद्विपिङ्गलकक्राफकुडुकुटाना वर्ही तथाथिमुत्तमानि गणाश्च पञ्च । चाण्डे-पट्टरक्षरैः क्रमशो विनाहो भिन्ने गणे कलह एकगणे श्रद्धिः' । इति पश्चिकूटः ॥ ॥ अथ योगिनीकूटः—'योगिनीनां तु सप्तानामनीरुः सप्ततुल्यरुः । एतुयोगिनि नक्षत्रे शुभं तारा यदि द्वयोः ॥ भिन्नयोगिनि ताराः स्युर्न शुभोऽर्थं विशेषतः' । इति योगिनीकूटः ॥ ॥ अथाऽऽयकूटः । गर्गः—'ध्वजस्य ताराः संश्लोका अधिन्यादिचतुष्टयम् । गौम्याद्यन्धिरयात्रौ च सर्पाद्याश्च हरी तथा ॥ इस्ताद्याः शुनि चैवं शाहूये चेन्द्राभिपूर्वकाः । मूलाद्याः खरताराः सुवैष्णवाद्या गजस्य च ॥ पूर्वशिरोष्ठपदद्याः सुर्वायसस्य तितारकाः । भिन्नाथेऽतिशुभं विद्यादर्थयि तु विनाशदः ॥ समाये सम एव स्वादंपत्योर्जन्मतारयोः' । स्ववर्गात्यञ्चमो रिपुरिति पूर्वमङ्गेवम् ॥ वासिष्ठे तु—'आया भवाद्याः क्रमशोऽधिपूर्वा तान्यष्टभिर्भिन्न पुनः पुनः स्युः । त्रैवर्णिकं च त्रितयं च शिष्टं श्रेष्ठं एषा सल्लु पञ्चमेन' । इत्यायकूटः ॥ ॥ अथ दैवकूटः—'तारेऽशदेवताद्वन्द्वे परस्परमभिन्नात्ताम् । याते विनाशो दंपत्योर्भिन्नात्ता सुखं भवेत् ॥ दंपत्योर्भिन्नात्ता तु शुभदा चेद्विवाहके । देवाद्युत्तरात्तासु दंपत्योर्पिदि तारके । विनाशः स्वाहूयोर्भिन्ने भिन्ने श्रेष्ठे शुभावहस्य' । इत्यादिदश राशिकूटाः ॥ ॥ अथ कूटफलम्—'आधुप्यं दिनशोभने शुभगणे श्रद्धिश्च योनौ प्रियं माहेन्द्रं यदुत्तरपौनफलदं लीदीर्यतः सत्तुतः । राशिः स्यात्कलष्टदिकृच्छ्रमफलं पैत्रे तु वश्ये रतिर्माङ्गल्यं बहुरञ्जुकं तथ भियो वेधे फलं शोभनम्' । अत्रशिष्टानामष्टानां तच्चत्वरूपेण फलान्युक्त्वाति तेषां मध्ये जायदयककूटानाह वसिष्ठः—'राशिकूटवदधीशसु-

विण्ढेव्येषु प्रथमवक्ष्यतारः शुभसूचकाः । कन्यायाः परव्यान्ये चत्तारोऽशुभसूचकाः ॥ क्षेत्रसूद्रहणे तस्या ऋषा संततिर्भवेत् । गोशुसूद्रहणे तस्याः संसर्गः साद्रव्यादिभिः ॥ पशुभिः सुससृद्धिः स्यात्संततिः स्वमेव वा । ब्रह्मवर्चसंपन्ना वेदीसूद्रहणे भवेत् ॥ सर्वसंपत्ससृद्धिः सादशोप्यहसूद्रहणे । धृतसूद्रहणे भूर्तो प्रवाजिनी चतुष्पथे ॥ उद्वाहादिरमत्येषा व्यभिचारता भवेत् । दारिद्र्योत्पादिनी भर्तुर्भवेदिरिणसूद्रहणे । अज्ञानसूद्रहणे भर्तुर्मृत्तिहेतुर्भवेदियम्' इति ॥

एतदष्टपिण्डनिमित्तलक्षणं परीक्षणं लौकिकविरुद्धमिति हृदि निधाय आदित्येन निमित्तान्तराण्यव्यनुजानात्साश्र-
लायनाचार्यः सृष्टिरूपेण—'पितृभारुभ्रातृमर्तो सर्वलक्षणलक्षिताम् । उद्बहेदृष्टिफण्डाद्यैः कन्यां सम्पक्वपरीक्षिताम्' इति । तस्मा-
च्छ्रीविष्णुपुराणादिपुराणानि सम्पगभ्यर्च्य तत्कथामालोच्य पाणिग्रहणं कुर्यात् ॥ पुराणार्चननिरीक्षणादिलक्षणं शिवराधवसं-
वादीकमत्र प्रदर्शयते । श्रीराम उवाच—'पुराणं वीक्ष्य विधिता परेण ब्रूत सत्तमाः । नैयदग्धानि हेतुं च विचार्य तदनन्तरम् ॥ किं
किं पुराणं वीक्ष्यं साद्रर्जनीयं तथैव क्रिये । प्रशस्तः कीदृशः क्षौरुत्तदन्यः कीदृशो भवेत् ॥ कीदृशेषु च कार्येषु कीदृशः पूजकस्तथा ।
पूजा च कीदृशी तज्ज्ञैः कार्यो निर्णयदर्शने ॥ इति रामस्य वचनं श्रुत्वा ते द्विजसत्तमाः । न वक्तारो वयं राम रोचतां तु पुराण-
वित् ॥ पुराणबीबी पूजार्हैः स्वाहावाध्ययनः शुचिः । मीमांसातत्त्वविज्ञानः श्रोत्रियो नान्यदुपितः ॥ देवेषु च समस्तेषु समदृष्टिः शिवे
रतः । अतकद्रियजापी च साभिव्यिज च याचकः ॥ यजुर्वेदी विशेषेण पूजयेत्पुस्तकं सुधीः । श्रीताल्पत्रलिखितं देवलिप्यन्वितं शुभम् ॥
प्रतिषेचन्द्रपदाश्रयगवत्प्रणवाक्षरम् । प्रागूर्ध्वरेखयोस्तस्य रेखयोऽप्रयोजिता ॥ रेखिका तु भवेदेवमकारस्तस्य पार्थवः । शिरोभागशु-

षाया०—१ भवेदन्तान्त्रियेषु च । २ प्रतिपत्तयःशुभसूचकाः ।

पशुभ्य गहोणाथःप्रलम्बिनी ॥ आकारः म द्वि विधेयः पट्टिकादशेरत्तया । वामे पट्टनरुचिन्दुत्वादि कार इति कीर्तितः ॥ तस्य वाम-
 डिगोरिया लम्बिनी तदुदाहृता । तस्यां तु लम्बरेखा सादन्ते तु स्वाङ्घ्रिचिन्तम् ॥ उकारः सह विज्ञेयो लविन्द्रयवच ऊ । एवमन्यानि
 मरीच्यन्वराण्यह भारती ॥ लिप्यान्वयं लिखितं पुराणं तु प्रशस्यते । त्राहं यामं त्रैव्यं च मार्तण्डं नारदेरितम् ॥ मार्कण्डेयमथाग्नेयं
 कामं वामनेवच । गान्धे लक्ष्मणापातं स्वान्दं मात्स्यं नृसिंहकम् ॥ तत्रैव चरितं राम पुराणं कापिलं तथा । वाराहं ब्रह्मवैवर्तं
 गुरुनेयं प्रशस्यते ॥ लीलां भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव च । भविष्यं चोपसंज्ञानि अन्यानि च विनर्जयेत् ॥ त्रिमुच्य पुस्तके रज्जुं
 पीठे निक्षिप्य संस्थिते । धीतरस्यपरः स्यातः शुचिरक्लोथनोऽस्तरः ॥ आदारात्मानमभ्यर्च्य कृत्वा संकल्पमेव च । अङ्कुशं साक्षसूत्रं च
 पात्रं पुनरुमेव च ॥ धारयन्तीं सिक्तां ध्यायेत्प्रमन्नासा मरुवतीम् । गोक्षीरसदृशाकारं त्रिनेत्रं वृषवाहनम् ॥ प्रसन्नचन्द्रनं शान्तं
 शुभाम्बरपर शुभम् । हरिणं चाभयं चोर्ध्वनाहुयुगं किरीटिनम् ॥ व्याहृष्याष्टुद्रां दक्षहस्ते वामहस्ते वरग्रदम् । नानारत्नसुभूषाढ्यं
 गिरिजाश्याम्युत्तमम् ॥ बहुभिर्गुणैर्निर्गुणैः स्तूयमानपदास्तुजम् । मूर्तिमद्विस्तृथा देवैः स्तूयमानं पुराणकैः । अन्यैः समस्त-
 लोकैः सत्त्वैरिगपदास्तुजम् । ध्यात्वैनं पूजकः सस्यगादी पूजां समाचरेत् ॥ आपो वा इदमित्येन क्लेशस्याभिमन्त्रणम् । तत्स्थं जलं
 शहीला तु पात्रव्यमभिमन्त्रयेत् ॥ ॐ तद्ब्रह्मेति मन्त्रेण प्रशस्तं प्रणयेन तु । आत्मानं सर्वपात्राणि तव आनाहयेदिति ॥ यद्वागिति
 वृत्तेन भारत्याः षोडशार्चनम् । पुराणमूक्तेन वा कुर्याद्वाप्यस्या वा समर्चयेत् ॥ ॐ नमो भगवतेऽमुकपुराणायेति वार्चयेत् ।
 काण्डादिति हि मन्त्रेण दूर्वामानीय पूजयेत् ॥ ॐ नमो भगवते दूर्वाये इति ॥ मा लोरुपालपूजा सादथ कन्यार्चनं भवेत् ।

वत्सरात्पञ्चमाहूयं दशवर्षादयः शुभा ॥ अनुत्पन्नस्तुतुर्वापि तां प्रयत्नेन पूजयेत् । गन्धपुष्पाक्षतैर्षूपदीपताम्बूलभूषणैः ॥ पाठ-
 येदप्यष्टं मन्त्रं पूजकः कन्यकाभिमाम् । 'सत्यं ब्रूहि प्रियं ब्रूहि भगवति श्रीसरस्वति नमस्ते नमस्ते' इति । गायत्र्या च कुनार्याय
 दूर्वायुग्मं तु फारयेत् ॥ संनिधौ पुलककषाय सहस्रपरमेत्युवा । दूर्वायुग्मत्रयं दद्यात्तस्या हस्ते विचक्षणः ॥ सापि क्षिपेत्त्र संधौ
 शलाकानयन तु । विरुज्य तां पुनर्दद्यात्सुष्पाञ्जलिमतन्द्रितः ॥ आदाय पुस्तकं नत्वा देवीं ध्यायेत्समाहितः । विद्वद्भिः प्रेक्षणं
 कुर्याच्छिनाभ्यां नम इत्यथ ॥ पत्रयोर्मध्यतः श्लोकः कार्यसिद्धेश्च मूचकः । पूर्वपत्रे समाप्तिः स्याच्छ्लोकस्य यदि राधव । पत्रान्तरे
 पठेच्छ्लोकं विविच्यार्थमुदीरयेत् ॥ शनैः शनैः पठेत्प्राज्ञो व्याख्यायाच शनैः शनैः । तरेह तु न कर्तव्या कुप्यति सरया च गीः ॥
 यदिकायां तु पादः सात्परा स्यात्तु ततोऽचिन्ता । सरयेन्न च यत्कारं ज्ञातव्यांशमनु द्विवः ॥ निधित्य पाठं श्लोकस्य निधित्यार्थ
 च मानसे । प्रदीप्तं तु न यत्कव्यं विचिन्त्य रपुनन्दन ॥ यदि युक्तमयुक्तं वा श्लोकमन्यं पठेदसौ । पुलकस्यं स हिलेव पूजकः
 मन्द्रिज्ञो यदि ॥ तत्तयैव हि विज्ञेयं विसंवादो न शस्यते । देवागतो हि स श्लोको देवं हि बलवत्तरम् ॥ उपश्रुतिषु यद्वाक्यं
 नापराधो द्विजस्य तु । विरुज्यस्तन कर्तव्यो देवस्य कुटिला गतिः ॥ पत्रद्वयविपर्योसे पत्रे चोत्तरचारिणि । तमादेशं तिरस्कृत्य द्वि-
 तीयं तु पठेदथ ॥ ततस्तृतीयं पाठ्यं स्यात्ततः कार्यविवेचनम् । अविस्मर्मान्तपूर्वार्थस्तवर्गेतरपञ्चमः ॥ स्तुतिलिङ्गितः श्लोकः शकुनेषु
 प्रशस्यते । अध्यायानां समाप्तिश्च वृथा पत्रं वृथा लिपिः ॥ उक्तानुक्तधनं चैव स्तूयमानं तथैव च ॥ दग्धपत्रं नलिखितं संदिग्धा-

क्षत्रमेव च । एतानि शकुने नित्यं वर्जनीयानि पण्डितैः ॥ प्रश्नोऽपि विविधो ज्ञेयो दीप्तशान्तप्रकारतः । दीप्तं तु द्विविधं ज्ञेयं
 स्थितिभ्यतिविनाशयोः ॥ शान्तं च द्विविधं ज्ञेयं शान्तस्य स्थितिश्चद्विधतः । तत्र शान्तं प्रशस्तं स्याद्विशिष्टं पूर्वलक्षणेः ॥ यस्यापि
 यादृशं योग्यं विचार्य तादृशं बुधैः । श्रुतिरैराग्यपरयोः कार्यनाशः प्रकीर्तितः ॥ विसर्गान्ते तु पूर्वार्धे व्ययापासौ प्रकीर्तितः ।
 संकल्पितान्यथामासौ क्षध्यायस्य समापने ॥ काण्डादेव समाप्तौ तु स्यात्कार्यविनाशनम् । पुराणस्य समाप्तौ तु तदेव
 विपर्ययः ॥ ध्रुते पुल्लरूपते च आहते मत्तकादिके । वक्तव्यमाननं याति ततः शकुननाशनम् ॥ तस्मादेतादृशे दोषे शकुनं परि-
 वर्जयेत् । उपमायां भयेद्राग रूप्यमासौ न वस्तुतः ॥ जयसंतानतोऽन्यत्र सृष्टिर्मध्यफलप्रदा । श्रुतिः प्रशस्ता कुत्रापि गुणवत्त्वादि-
 निर्णयः ॥ विवाहे चोपघादाने व्यवहारे कृपौ तथा । यथा यथा स्तुती राग विवादेपि न दूषणम् ॥ अयथार्था स्तुतिर्यत्र तत्र
 कार्यं न सिध्यति । अतुद्दार्थे तथा पथे पुराणसातिदाहने । पलायने देशवाधे व्यथिसंभव एव च ॥ चोराद्यभिभवेऽन्यस्मिन्चोरे
 कार्यविनाशनम् । शान्तः स्याद्यदि सत्यन्न इति श्राहुः पुराविदः ॥ श्रीरामः—अतुद्दार्थं कथं प्रश्नं पुराणज्ञो नदिष्यति । अनुज्ञातं
 श्रुतं सम्यक् श्रोतव्यमिति नियमः ॥ तदुदाहरियतां पद्यमर्थव्यापि विचार्यताम् । भावबोधनमप्यत्र कर्तुमर्हसि पण्डित ॥ श्रीशंभुः-
 मधुनि मधुमन्त्राय मधुर्मधुशुर्जं मधु । मधुनागमनादर्थं विषाणि च विषाणि च ॥ अतुद्दार्थस्तयं श्लोकः शकुने न हि शक्यस्यते ।
 शंकरुत्प्रेरोरीरीराररूरः ॥ एवं करोति शुद्धात्मा ब्राह्मणैर्माश्रणोऽत्तिथिः । भावाशुद्धस्तयं श्लोकः शकुने न प्रशस्यते ॥ एवमा-

दीनि पद्यानि पुराणेषु रयूत्तम । सन्ति तेषां नच व्याख्या त्रिभिः पाठपरो भवेत् ॥ वक्तुः श्रोतुरर्वगुण्यं व्रतेषु नियमेषु च ।
वेदेषु पुराणानि चिन्त्यानि रुथितं त्विति ॥ त्रिरुक्तादिवशादर्थधीर्षवसु चिचारतः । श्लोकार्थं प्रक्रियां चैव विचार्य
परमार्थतः ॥ पलमांस्तत्र द्वि श्लोकः प्रक्रिया च ततो लघुः । दग्धपत्रं दृथायासो दग्धपत्रे विनाशनम् ॥ स्यादन्तरितनिर्वाह-
पत्रे कार्यविमुक्ता । शीर्णपत्रे व्ययः प्रोक्तः प्रणष्टलिपिके तथा ॥ दृथाक्षरे दृथायासः पुनरुक्तौ विसंपदः । उपमाने च तत्कार्यं
सिद्धितीर न सिद्धति ॥ विलम्बे नार्थसंसिद्धिरस्पष्टे चाक्षरे पुनः । कार्यसंशयमाप्नोति निर्दिष्टदिनसेव्विति ॥ नम्रत्ययान्निरीक्षेत पुराणं
प्रत्ययं रूप । सुक्तोच्छिष्टस्तथा नैव निरीक्षेत पुराणकम् ॥ पूर्वस्य दिवसस्याय रात्रौ पूजां विधाप च । प्रातःकाले परेषुश्च शकुने
रगुनन्दन ॥ प्रश्नानां वीक्षणं कार्यं सद्यस्कालमथापि वा । प्रक्रियादिविशेषेण विरोधं शकुने वदेत् ॥ शुभकार्येषु सर्वेषु प्रेतश्राद्धा-
दिर्गणनम् । दण्डप्रणयनं शान्ते देशनाथा विपर्ययः ॥ रक्षसां दुष्टसत्त्वानां सर्वप्राणिविहिंसनम् । दहनादेश्च निर्माणं वमनं वपनं
तथा ॥ हाणो पीमलमवा रौद्रः स्वप्नमत्र तथा पुनः । घदादिघूर्णनं पीडा कलहो मरणं तथा ॥ समये मृतवार्ता च समर्थं बन्धुमार-
णम् । कृताणामागमाथापि महतां भङ्ग एव च ॥ दुर्वातार्थानणं चाशुशुग्नादो द्रुमपातनम् । दारुकुञ्जनिपातादिः श्लोकवाक्श्रवणं
तथा ॥ एतमायास्तथा चान्याः प्रक्रियास्तु विनर्जयेत् । श्रेयःप्राप्तिसिचारेषु राजसृष्टिः शुभावहा ॥ ब्रह्मणाशुभयोरेव शान्तिरप्य-
विश्रयते । किमत्र बहुनोक्तेन पयोग्यं तद्विचारेत् ॥ सर्वेषु च विचारेषु शुभकर्म विचारेत् । सर्वेषु च पुराणेषु स्कान्दमत्र प्रशस्यते ॥
वीष्यन् केचिदिच्छन्ति रामायणमथापरे । स्तुत्यादिसर्वदोषाणां वीष्यन्ते नैव दुष्टता ॥ स्कान्दे रामायणे चैव दोषत्वमपि चाल्पतः ।

किंशु पूजयितुं श्रमं र्थप्यवेनैव केनचित् ॥ सदाचारविहीनेन पूजितं यदि तत्फलम् । तदाऽऽशुभमिगयाति शुकुनं नैव सिद्ध्यति ॥ मर्पाचारमोषेते शालादण्डे तथा वृषः(?) इति । तस्माच्छ्रीविष्णुपुराणस्य स्रुतिनिन्दादिदोषरहितत्वात्तत्पुराणं सदा-
 चारयुक्तेन पुराणविद्ब्राह्मणेन पूर्वोक्तप्रकारेण सम्यग्भ्यर्च्यं शुकुनमनलोभ्य । तत्प्रश्नैरेव मनः संतोषयुक्तं चेत्तदेव कन्यां निबि-
 युयात् । इति पुराणार्चनविधिः ॥

लम्बविचारः । एवं शुकुनं संसृश्य लग्नगुणं विचारयेत् । तथाच—‘जन्मयोगशकुनादिविलरे गोचरेण शुभदे नृयोपितोः । संप्रदा-
 नगमने गुणान्विते पाणिपीडनविधिर्निषीयते’ । अर्थार्थः—‘गुणान्विते विवाहलग्ने पाणिपीडनं विधेयम् । तत्र लग्नस्य अयनमासा
 दिनिश्रेयापेक्षत्वात्तन्निषेध उच्यते । तत्र शुद्धम्—‘उदगधन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चीलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः सर्वो-
 क्तलमेके विनाहम्’ इति । श्रीधरीयेषु—‘अर्के कर्कटकन्यकाघटधनुर्मुक्ते शृंगी मन्त्रिणि स्त्रीतज्योतिषि श्रीतरोचिषि ब्रह्मोद्विक्ते
 विरिक्ते त्रियी । रोहिण्युत्तरेवतीपितृमरुन्मित्रेन्दुहस्तासुरेणाराकैत्रवासरदिराहितेपूद्वादकर्मरमेत्’ इति । अर्थार्थः—‘अर्के
 मूर्धे कर्कटकन्यकाघटधनुःसंहराशिभिर्विषुक्ते मासि विवाहकर्मरमेदिति । तद्योक्तं विधिरले—‘कन्याकुम्भकुलीरगे दिनकरे
 कुर्यान्न पाणिग्रहं शेषाणि प्रयराणि यानि निवरां मासानि पाणिग्रहे’ इति । नारदस्तु—‘भायफाल्गुनैश्रावण्येष्ठमासाःशुभावहाः ।
 मध्यमः कार्तिको मार्गशीर्षको निन्दिताः परे ॥ न कदाचिदशुभेषु भानोरार्द्राप्रवेशनात् । विवाहं देवतानां च यत्तिष्ठां चोप-
 नायनम् ॥ अग्रशुभो ह्यर्षीर्केशो यात्रचावलन मङ्गलम् । उत्सवे वासुदेवस्य दिवसे नान्यमङ्गलम्’ इति ॥

अथाद्यगर्भे ज्येष्ठमासनिषेधं श्रीपतिराह—‘जन्ममासि नतु जन्मभे तथा नैव जन्मदिवसेषि कारयेत् । आद्यगर्भदुहितुः
 सुवस्य वा ज्येष्ठमासि नहि जातु महलम्’ ॥ रत्नकोशेष्युक्तम्—‘जन्मर्धे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् । ज्येष्ठमासाद्यगर्भस्य
 शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि’ इति । संग्रहे—‘विवाहं चोपनयनं जन्ममासे विवर्जयेत् । विशेषजन्मपथं तु वसिष्ठार्चैरुदाहृतम्’ इति ।
 नारदस्तु—‘जन्ममासे न जन्मर्धे न जन्मदिवसेषि च । नाद्यगर्भसुतस्यात्र दुहितुर्वा करग्रहः’ । अन्यत्र—‘न जन्मभे जन्मदिने
 गृहे वा कुर्याद्विवाहं नच जन्ममासे । ज्येष्ठर्धेज्येष्ठसुतज्ञानानां मिथो विशेषाच्चतु शुक्रपक्षे ॥ शौरं विवाहं मृगयां साहसं
 युद्धमेव च । व्रतबन्धं च वीक्षां च तद्गजाश्वादिरोहणम् ॥ अश्वानं जलयानं च जन्ममासे विवर्जयेत् ॥ जन्ममासे तथा जन्म-
 दिने जन्मत्रयेषु वा । दूणे वस्त्रे त्यजेत्सर्वमन्यदेशे शुभावहम् ॥ अन्नप्राशनमुद्राहं व्रतबन्धं च चौलकम् । जन्ममासे विवर्ज्यं
 स्यात्कलिङ्गं मागधे सदा ॥ मेपेडकं मागधे वर्ज्यमापाटे दक्षिणे त्यजेत् । कर्तव्यं वद्गदेशे तु मिथुनेनापि संयुतम् ॥ ब्रह्मे
 तु सदा वर्ज्यं फाल्गुने निमिषान्वितम् । नान्यदेशे विवर्ज्यं स्याद्भस्मन्ते सर्वमङ्गलम् ॥ निमिषान्वितं मीनसंयुतम् । सर्वमङ्गलं
 कर्तव्यमिति शेषः ॥ फाल्गुने मीनसंयुक्ते त्यजेत्सर्वत्र शोभनम् । नर्मदादक्षिणे देशे विवाहादिमुमङ्गलम् ॥ जन्ममासे शुभं
 शोचं बहूनां संमनं सिद्धम् ॥ ज्येष्ठर्धेज्येष्ठसुतज्ञानानां मिथोविशेषाच्चतु शुक्रमासे । शुक्रमासे ज्येष्ठमासे । स्फीतज्योतिषि शीतरो-
 चिपीत्यनेन शुक्रपक्षो लक्ष्यते । तस्मिन्ननुकूले सति विवाहः कर्तव्यः । तथोक्तम्—‘उपनयनं विप्राणां गोदानविवाहमङ्गलादीनि ।
 कुर्याद्वलमति चन्द्रे जीवे च रवौ च नियमेन’ इति ॥

अथ चन्द्रतारानलम् । नारदः—‘चन्द्रतारानलैर्युक्ते यदि पाणिग्रहो भवेत् । शुभलग्ने शुभैर्युक्ते तदा युद्धि विनिर्दिशेत्’ ॥ शुक्रयज्ञे चन्द्रतलप्राधान्यमाह श्रीपतिः—‘शुक्रपक्षे शीतरस्मिर्नलीयात्र प्राधान्यं तारकायास्तु तत्र । श्रुत्या युक्ते विद्यमाने नै हान्ते न सान्द्रं योषितः क्वापि दृष्टम्’ ॥ ॥ कृष्णपक्षे तारतलप्राधान्यमाह स एव—‘न एतल बहुलपक्षे शीतरश्मेः प्रमारः ऋषिविमिलिहि तारारीर्यमायैः प्रथमम् । अतिविकलशरीरे प्रेयसि शोषिते वा प्रभवति एतल महुः सर्वकार्येषु योषा’ इति । मंग्रहे तु—‘शुक्रादारुपचयगे कृष्णादारुपचयस्थिते चन्द्रे । द्वावप्यमीष्टकलदौ पक्षौ स्त्रीणां अशुद्धतललाभाव’ इति ॥ ६७ ॥ उपचयस्थानान्युच्यन्ते—‘स्थिविक्रमभेपूरणभवनान्युपचयाभिधानानि’ । रिपुः पृष्टम् । विक्रमस्त्वतीयम् । भेपूरणं दृशमम् । भवनभनेकादशम् । शेषाप्यपचयस्थानानि । तथाच सत्याचार्यः—‘दशमैकादशपृष्टतीवसंज्ञानि लग्नजन्मभ्याम् । उपचय-मनानि स्युः शेषाप्यृष्णाप्यपचयानि’ इति ॥ ॥ अथ तारानलक्षणम्—‘जन्मसंपदिपक्षेप्रत्यरः सापको वधः । मैत्रं परम-मैत्रं च जन्म धेति पुनः पुनः’ इति । अत्र विपदादिनशानदोषापवादः—‘रली कर्मगतचन्द्रो बलवन्लुभवीक्षितः । विपत्प्रत्य-रथापक्षेत्रिजन्मशौत्यदोषहा ॥ जन्मकर्मक्षेनावी द्वौ भियो मिने यदा तदा । वैनाशिकर्षेसंप्रतदोषा भङ्गं ययुस्तदा’ ॥ संग्रहे—‘जन्मशक्तिपूर्वकनक्षत्रं सप्तविंशतिमं मजेत् । सर्वकर्मविनाशः स्याच्चन्द्रो व्यवगतो यदि ॥ सप्तविंशतिनक्षत्रमेकराशिसमन्वितम् । मर्त्ये शुभदं शोकं विवाहोपनपादिषु’ । इति चन्द्रतारानलम् ॥ ॥ अथ लग्नगुण उच्यन्ते नारदीये—‘जासिन्शुद्धेकविंशन्महा-

दोषनिवर्जिते' इति ॥ ॐ ॥ अथैकविंशन्महादोषाः—'एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च । पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः ॥ पञ्चाङ्गशुद्धिरहितो दोषस्ताद्यः प्रकीर्तितः । उदयास्तशुद्धिहीनो द्वितीयः सूर्यसंक्रमः ॥ तृतीयः पापपद्भ्रवर्गो मृगुः षष्ठः कुजोऽष्टमः । गण्डान्तं कर्तरीरिः फण्डेण्डुश्च सप्तमः ॥ दंपत्योरष्टमं लघं राशिनिपयद्वी तथा । दुर्बुद्धो वारदोषः सार्वैरिकसमाप्तिभम् ॥ ग्रहणोत्पातं क्रूरविद्वर्षं क्रूरसंयुतम् । कुनवांशो महापातो वैधृतिधैकविंशतिः' इति ॥

अथ पञ्चाङ्गलक्षणम्—'तिथिवारक्षेयोगानां करणस्य च मेलनम् । पञ्चाङ्गमस्य या शुद्धिः पञ्चशुद्धिरुदाहृता ॥ यस्मिन्पञ्चाङ्गदोषोऽस्ति तासिंछमं निरर्थकम्' इति । पञ्चाङ्गफलं तु श्रीधराचार्यप्रदर्शितपथानुसारेण लिख्यते ॥ तत्र विधिरुच्यते—'विरिक्ते तिथाविति । चतुर्थी नममी चतुर्दशी च रिक्ताः तद्यतिरिक्ते तिथौ परिणेतव्यमिति । तथाह मनुः—'तिथयः शोभनाः सर्वाः प्रोक्ता रिक्ताविवर्जितः' इति । वासिष्ठे तु—'शुक्लद्वितीयादित एव कृष्णपक्षे दशम्यन्तगतताः शुभाः स्युः । तास्वष्टमस्कन्दगणेशदुर्गाचतुर्दशी चापि तिथिविबर्ज्या' इति ॥ विवाहपटले—'षष्ठी तथैव नवमी च चतुर्दशी च द्वादश्याष्टमतिथिश्च तथा चतुर्थी । आद्यत्रिभागमवशिष्य तु कृष्णपक्षे शेषास्तथा परिहृतास्तिययो भवन्ति' । अन्यत्र—'द्विस्तोभयोश्च नवमी च चतुर्दशी च कृष्णस्थितामपि च पञ्चदशी चतुर्थीम् । अन्येषु वै तिथिषु लग्नलं विलोम्य कन्याग्रदानमपि शुद्धिदमाहुरन्ये' । विधिलेपि—'पञ्चदश्याष्टमीरिक्तावर्ज्याथान्याः शुभाश्च ताः । केचित्कृष्णाष्टमीं श्राद्धविवाहेषु वयोल्ये' । नृसिंहः—'रिक्तापर्वाष्टमीवर्ज्यां पूर्णमासी शुभावहा' इति ॥ अथ बर्ज्यासिंध्यंशाः । बृहस्पतिस्तु—'घटिकाद्वय-

शुक्रान्ते मानान्ते च दिनत्रयम् । वर्षान्ते वर्षयेत्पक्षं ग्रहणादिनसप्तकम् ॥ ऋशान्ते पुत्रनाशः स्थान्मासान्ते तु धनक्षयः । वर्षान्ते
वर्गनाशः स्वाद्रहणे सर्वनाशनम् । इति विधिनिर्गमः ॥६६॥ अथ नक्षत्रविधिः—‘रोहिण्युत्तरेवतीषितुमरुन्मिनेन्दुहल्लासुरेषु’
इति । आगुर पूलम् । क्षेपाणि प्रसिद्धानि । इलेकादशनधनेषु पाणिग्रहणं कर्तव्यम् । तथाच बृहस्पतिः—‘सौम्यपैतृकहस्ताश्च
भंत्रमूलान्यत्रायमः । नीणुचराणि षौणं च रोहिणी शोभनप्रदा । अन्याश्च सर्वा वज्र्याः स्युस्ताराः पाणिग्रहे सदा’ इति ।
श्रीपतिशास्त्र—‘मूलमंत्रमृगरोहिणीऋतः षौण्णमाल्मयोचरान्वितैः । निर्व्यथाभिरुद्भिर्मृगीद्यां पाणिपीडनविधिर्विधीयते’ ।
निर्व्यथाभिः ग्रहानुपहताभिः ॥ ६७ ॥ उपहृत्तिलक्षणसुच्यते बृहस्पतिना—‘युक्तं युक्तं ग्रहैर्यत्र काङ्क्षितं च त्रिमं भवेत् ।
दग्धज्वालाः तपूमाः स्युः क्रमादोषेषु दुस्ताराः ॥ पापग्रहणस्थानधनष्ट्रे पूर्वत्र द्वयं रारम् । एतास्तारा विवज्याः स्युः शुभकर्मणि
सर्वदा ॥ असंख्याता ग्रहा नित्यं दुर्ज्ञेया भाजुना रराः । अतएवार्कसंयुक्तं क्षेत्रं सर्वप्रक्रमेण यत्क्षेत्रं त्रिशता दि-
र्गमस्तु तत् । पूर्वभागमथापाति यथा वृथास्तु नीरदः ॥ वत्सरेण तदर्थेन तस्मादर्थेन यान्ति ये । मन्दजीवकुर्जदग्घा राशयः पूर्वत्र
शुणम् ॥ युधेनाकान्तरं सद्यः प्रकृतिं याति वृक्षन्त् । उत्पत्तैः पीडितास्ताराः पमासैः प्रकृतिं ययुः ॥ राहुकेतुविसुक्तं यद्ग्रह-
वक्रनिपीडितम् । वत्सरोधेन शुज्वेत ग्रहयुद्धहतं च भम् ॥ अग्रहाश्रयैर्द्व्युक्तं सद्यो दोषाद्यपोहति । युक्तं शुभग्रहैर्यत्रच्छुभलं त्रि-
दिनैरेव ॥ यन्मिन्मेष्ठास्यं यान्ति प्रबालद्वं त्रिमासतः । शुद्धलमुपयातीति यच्चिन् पद्यासन्नोदितम् ॥ ग्रहनक्षत्रयोगेन यदुक्तो
दोषसंशयः । तदिदं सर्वकार्येषु शुभेषु परिशुभेषु ॥ यदुक्तमिदमृशेषु तारामु च तर्गैर्युताः । चापल्यमपमदिल्ले दोषाः शोभन-

तानियुः' ॥ तदपवाद उक्तो यासिद्येन—'गन्तव्यधिष्यं सल्ल युक्तं यत्परिर्महोत्पातविदूषितं यत् । चन्द्रोपभोगादमलं तदानीं
 शुभेषु कार्येषु शुभप्रदं च' ॥ अन्यच्च—'चन्द्रशुक्रसमायोगाद्गृहनि शुभतामियुः । विशेषाच्छुक्रसंयोगाद्गृहयुक्तदृष्टस्वतः ॥ ग्रहयुक्ते
 तु नक्षत्रे तदेव यदि चन्द्रमाः । तयोर्मध्ये त्रजेत्पीडां दोषान्सर्वान्व्यपोहति' ॥ अथ जन्मनक्षत्रविचारः । अस्मिन्नानुक्त-
 त्यनक्षत्रविधिरुच्यते अर्णवे—'कन्यकाजन्मनक्षत्रे विवाहः शोमनो भवेत् । कर्माधानार्थयोश्चैव पुंसो वर्ज्यस्त्रिजन्मसु' इति ।
 वृद्धगर्गः—'स्त्रीणां जन्मत्रयं श्रेष्ठं विवाहे च प्रशस्यते । पतिप्रिया च कल्याणी दीर्घायुश्च सुमहला' । ज्ञातातपस्तु—'कर्मा-
 धानार्थयोः पुंसां विवाहे जन्मभं विना । कन्याया जन्मभं श्रेष्ठं विना वाधानकर्मभे' । अन्यच्च—'आधानकर्मक्षमतीव शूलं
 वैवाहिके जन्मदिनं न पुंसां । तद्व्यत्यये श्रेष्ठमथानलाया आधानं श्रेष्ठमतीव शूलम्' । लङ्घस्तु—'आधानर्षं शुभं प्रोक्तं दंपत्योः
 परिणयने । कदाचित्कर्मभं पुंसां न कदाचित्तु जन्मसम् ॥ हितैवं च जन्मकक्षं द्वे तारे जन्मसंज्ञिते शुभदे । जन्मश्लोढा कन्या
 नहि सल्ल भर्तुः शुभा भवति ॥ श्रुतिं च जन्मतारा दंपत्योर्जनयति तरां तारा । फलमथ संज्ञासदृशं जनयति च शंशाङ्क-
 युक्ता सा' । नृसिंहस्तु—'कर्माधानार्थयोः पुंसां योपितां जन्मभे तथा । विनाहः शुभदः प्रोक्तो बहूनां संमतं सिद्धम्' । अत्र सर्वत्र
 वृद्धाचारतो व्यवस्थाश्रयणीया । इति नक्षत्रनिर्णयः ॥ ॐ ॥ अथ वारयोगकरणांशादयः—'आरार्किकजवासरादिरहितेषुद्वा-
 द्दरुमारभेत्' इति । एतेषां वाराधांशोदयाश्च वर्जनीया इति । तदाह नृसिंहः—'युधशुकेन्दुजेन्दूनां वारेषु शुभदं भवेत् ।

नृमानामंत्रं श्रेष्ठं वर्गादि च विनाहकं । अग्राह लहः—‘हरग्रहदिनरा न शोभनाः सौरिसपहाय । व्यतिपातविष्टिवैधृति-
नर्गाः शुभदाः रुणयोगाः’ इति । बृहस्पतिः—‘शुकन्यादिचतुर्षु करणेऽपि विष्टिषु । कुलिकेषु शुभं वर्च्यमशुभान्येव
कारयेन् ॥ गुणायुर्गुणैः स्यमिन्द्रगुन्यादिचतुष्टये । काले नेष्टं शुभं सर्वं कृतं सम्यग्विनश्यति’ इति ।

योगत्रियेषेण रविभौममन्दवाराणां विनेप उच्यते—‘रविवारे शुभं सप्तं कर्तव्यं योगतः शुभे । योगान्छुभे कुजे मन्दे
छपुद्गहादि कारयेत्’ इति ॥ अथ तेषां योगा उच्यन्ते—‘पौष्णोत्तराणि हस्तथ मूलश्रवणसप्त भाः । सूर्यनारयुता योगा दोष-
हलाहलोदराः ॥ मिनाधिग्न्यर्षमापूना चाहिर्दुश्च्यथ रोहिणी । भौमवासरेण संयुक्ता योगाः स्युर्दोषवसराः’ । अहिर्बुधय उत्तरा-
माद्रपदा । दोषरमराः दोषमद्रकाः । ‘हृचिरा रोहिणी स्वाती श्रुततारार्किकनरगः । शुभयोगा महादोषैरवाहित्यनर्चसः’
इति योगप्रकरणम् ॥

अथ प्रसन्नाद्योगात्सर्ववारेषु शुभयोगानाह स एव—‘वार्हस्पत्यं च सावित्रं नैऋतं सूर्यवारगम् । सर्वेषु शुभकार्येषु शुभाः
सुः शुभदाः स्युताः ॥ चिनाथनसौम्याः स्युर्यदि शीतांशुवारगाः । इमे चापि शुधायोगाः सर्वशोभनशोभनाः ॥ भाद्रपादा-
धिनी चैव रोहिणी चोत्तराश्रयः । कुजवारेण संयुक्ताः सुधायोगा दिवीरुसाम् ॥ विधाधिभैजनश्रुतं बुधवारेण संयुतम् । पञ्च-
मीगतमीपुक्तं सुधायोगः प्रकीर्तितः ॥ पूर्वोपाढासुनर्वसो रेवतीसंयुतो यदि । गुरुवारः सुधायोगस्त्रयोदश्या समायुतः ॥ स्वाती-
श्रुवभिषगभाग्यसहितो यदि नन्दया । शुकवारः सुधायोगः सर्वरूपिणि दोषहा ॥ रोहिणीमनुवायव्याः श्रुतिनारेण संयुताः ।

मद्रया महिता योगाः शुभाख्याः शुभदृष्टिदाः ॥ एषु सर्वेषु योगेषु विवाहः शोभनप्रदः । दीर्घमाद्गल्यसंपत्तिर्भेदते पुत्रवृ-
 द्धिभिः' । इति शुभयोगः ॥ ॐ ॥ अर्थकेन स्त्रोकेन लग्नविधिमाह—'श्रद्धालीलियमाद्गनायटधनुर्गोकर्किकण्ठीरवा मध्याः
 सौम्ययुतास्तयोर्धर्मदनाः सर्वे विगाहे हिताः । सौम्याः केन्द्रधनायपुत्रसहिताः पापास्त्रियष्टायगाः पूज्याः शुक्रगुरु संताव-
 शुभदौ शुद्धो भवेत्सप्तमः' इति । अस्यार्थः—तौलिस्तुला । यमो मिथुनम् । अङ्गना कन्या । एते शस्ताः । घटः कुम्भः ।
 धनुः प्रसिद्धः । गौर्यपः । कर्कौ प्रसिद्धः । कण्ठीरवः सिंहः । एते पञ्च मध्यमा इति ॥ वराहमिहिरेणापि—'क्रिये कुमारी
 परिरक्तचिष्वा विहीनपुत्रा गवि गोपनी च । कुलद्वयानन्दकरी वृतीये कुलीरलप्रे कुलटा चुर्यसा ॥ हरी प्रसूता सकुद्राश्रये पितुः
 पतिप्रिया च श्वशुरस्य पष्टके । तुलादिमेघार्थवती तुलाघरे तथाऽलिभे कर्दमबुद्धिरस्विरा ॥ धनुषि कुलटा वत्पूर्वार्धे सतीत्यपरे
 जगुर्मृगचटक्षेप्यन्यामक्ता वराष्टुषगच्छति' इति ॥ ॥ अथ लग्नप्रमाणम्—'मीने भेये चतुर्नाञ्चधतुः सार्धं वृषे घटे ।
 पञ्चपादो मृगे युग्मे पञ्चार्धं धन्यकर्कटे ॥ पञ्चार्धं वृथिके सिंहे पञ्चपादस्तुलाद्गना' इति । एतत्तु साधारणम् ॥ पम्पाक्षेत्रप्र-
 देशे तु मेपादीनां विघटिकारूपेण विशेष उक्तः—'मीने भेये तु गावीरा वृषे कुम्भे तु खे नरा । मृगे युग्मे च
 गवली कर्के चापे च भूनलः ॥ चौराद्गा वृथिके सिंहे तुला कन्या च रूकला' (?) इति ॥ एवं राशिजं फलमुक्त्वा ग्रहजं
 फलमाह—'सौम्ययुतास्तयोर्धर्मवदनाः सर्वे विगाहे हिताः' इति । सर्वे राशयः शुभयुक्ता ऊर्ध्वमुखा यदि शुभदाः ॥
 ऊर्ध्वाननलक्षणम्—'मूर्धाधिष्ठितराशुपकमतयाऽधस्त्यर्धमूर्धाननाः' इति । विश्वामित्राये तु—'राशीनामपि सर्वेषां द्विपदा

अथ पुष्कलभाग उच्यते—'द्विश्रद्धागेषु दंपत्योरुद्वाहे शुभवर्धनात् । लयानां पुष्कलाख्यांशान्वह्ये शास्त्रानुसारतः ॥
 एकविंशत्यंशो भेषे शृण्वे च चतुर्दश । यमे सप्तदशांशः स्यात्सप्तमः कर्कटे मतः ॥ एकोनविंशः सिंहे च कन्यायामष्टमोऽंशकः ।
 चतुर्विंशस्तुलायां तु कौपे च चतुर्दशः । त्रयोविंशो धनुष्ये च मकरे तु चतुर्दशः । एकोनविंशकः कुंभे मीनेऽंशः सप्तमो भवेत् ॥
 एतदंशः शोभना श्रेयाः शुभकार्येषु सर्वदा । द्विर्विपिभिर्व्योतिषिकैः सर्वशास्त्रार्थवेदिभिः' इति ॥ ॥ अथाभिलिङ्गागानाह
 नारदः—'एकविंशतिमो भागो मेघस्माभिलिङ्गुच्यते । शृपे चतुर्दशो भागो यमे सप्तदशांशकः ॥ भागोऽष्टमः कुलीरे स्याद्द्वरेऽंशद-
 शांशकः । कन्यायां वसुभागस्तु चतुर्विंशस्तु तौलिभे ॥ द्वादशो वृथिके भागश्चापे सप्तदशांशकः । अभिलिङ्गाम भागः स्यादा-
 फोकरे चतुर्दशः ॥ कुम्भे पादशकांशः खान्मीने वस्रशंको भवेत् । सर्वे दोषा विनश्यन्ति नात्र कार्या विचारणा' इति ॥ ॥
 अथ शृगुपट्टदोषो नारदीये—'शृगुपट्टाहयो दोषो लभ्रात्पृष्ठगते स्थिते । उच्ये शुभसंयुक्ते तल्लभं सर्वथा त्यजेत्' इति ॥ ॥ अय-
 कुजाष्टमदोषस्तत्रैव—'कुजाष्टमो महादोषो लभ्रादष्टमगे कुजे । शुभत्रययुतं लग्नं त्यजेच्चतुष्के यदि' । शुभत्रययुतमिति शुभग्रहै-
 युक्तम् ॥ ॥ अथ गण्डान्तदोषस्तत्रैव—'पूर्णान्द्रगव्ययोस्त्रिच्योः संधिर्नाडीद्वयं सदा । गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयाचोद्वाह-
 प्रणाविषु' ॥ ॥ अथ नक्षत्रगण्डान्त उच्यते—'सौर्ध्रपौष्णामान्स्यपोऽशांशकसंधयः । तदग्रेव्याघ्रपादेषु पादगण्डान्त-
 संशितम् ॥ उग्रं भसंधिधितयं गण्डान्तं त्रितयं भवेत् । मृत्युप्रदं जन्मवानविवाहस्नापनादिषु' ॥ ॥ अथ लग्नगण्डान्तः—
 'कुलीरसिंहयोः कीटचापयोगीनमेपयोः । गण्डान्तमन्त्रालं स्याद्दटिकांश्च मृत्प्रदम्' ॥ ॥ अथ कर्त्तरीदोषः ॥ नारदीये—

'लघ्नाभिद्युरयोः पापग्रहयोरुभयस्ययोः । सा कर्तरीति विद्मेषा दंपत्योर्गलकर्तरी- ॥ कर्तरीदोषदुष्टं यल्लभं तत्परिवर्जयेत् । अपि
 सौम्यग्रहैर्युक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितम्' । ब्राह्मे—'लघ्नासं प्रष्टाग्रहयोरसाध्वोः सा कर्तरी स्यादुभयक्रगत्योः । तावेष शीघ्री यदि चक्र-
 चारी न कर्तरी चेति षिंलामहोक्तिः ॥ यः कर्तरीनाम महान्स दोषो लघोद्भवानंशुगणान्समस्तान् । गुणात्रिहन्ति प्रचलानंशेषान्य्यात्रो
 यथा गौसमिति समस्ताम्' इति । बृहस्पतिस्तु—'क्षुरग्रहमध्यगते लये चन्द्रेऽथवा करग्रहणे । ते यमसदनामिषुसं गमनं वाञ्छन्ति क-
 न्यायाः' । अस्यापवाद उच्येते—'पापयोः कर्तरीकर्त्रीर्नैवशुभहस्ययोः । यदा चास्तमयो वापि कर्तरी नैव दोषदा' इति ॥ ॥
 अथ रिःफपल्लेन्दुदोषः । नारदीये—'पञ्चष्टरिःफगे चन्द्रे लग्नादोषः स्वसंज्ञितः । तल्लभं वर्जयेद्यत्राजीचशुक्रसमन्वितम् ॥ उच्यते
 नीचगे वापि मित्रमे श्युराशिगे । अपि सर्वगुणोपेतं दंपत्योर्निधनप्रदम्' ॥ ॥ अस्यापवादो वासिष्ठे—'जन्मेश्युत्पुत्राशीशो
 भियो गिन्ने यदा तदा । जन्माष्टमस्यचन्द्रोत्थो दोषो नङ्गत्वमाप्नुयात्' ॥ ॥ अथ सग्रहदोषः । नारदीये—'शशाङ्के ग्रहसं-
 युक्ते दोषः सग्रहसंज्ञितः । तस्मिन्सग्रहदोषे तु विवाहं नैव कारयेत् ॥ सूर्येण संयुते चन्द्रे दारिद्र्यं भवति ह्ययम् । कुजेन मरणं
 व्याधिः सौम्येन तनपत्यता ॥ दीर्भाग्यं गुरुणा युक्ते सापत्न्यं भार्गवेण तु । प्रजया सूर्यपुत्रेण राहुणा कलहः सदा ॥ केतुना
 संयुते चन्द्रे नित्यं कष्टं दरिद्रता' । वासिष्ठे—'दारिद्र्यं रविणा कुजेन मरणं सौम्येन न स्युः प्रजा दीर्भाग्यं गुरुणा सितेन
 सहिते चन्द्रेण सापत्न्यकम् । प्रजयाऽर्कतुतेन सेन्दुजगुरौ वाञ्छन्ति केपिच्छुभं शौर्भ्युत्पुत्रसद्ग्रहैः शशियुतर्दीर्घप्रवासः शुभैः' ।
 नारदस्तु—'शुभग्रहयुते चन्द्रे लोचस्ये मित्रराशिगे । दोषाय न भवेदल्लभं दंपत्योः श्रेयसे सदा ॥ स्वदेशगः स्त्रोचगो वा मित्र-

राज्यः शुभाः । तेषामपि तुलाराशिर्मिथुनं च प्रशस्यते' इति ॥ सा तु गुणयुक्ता चेद्भाबोत्याह स एव—'युक्ता च ग्रहसं-
 पत्त्या हीना नैषा प्रशस्यते । स्वग्रहस्वग्रहोत्पत्तयैः दूरिसोमजभार्गवैः ॥ संयुक्ता वीक्षिता वापि नान्ययुक्ता न वीक्षिता । होरा
 उलनी प्राक्षा तत्राप्यूर्ध्वमुखाः शुभाः' इति । विवाहपटलेऽप्युक्तम्—'कन्यातुलावमथेटु विवाहकर्म श्रेष्ठं तदन्यभनेनप-
 शुभानहं सात् । केचित्त्यश्लमपि तेषु वदन्ति तद्धा राहुस्यभाग्यवति तच्चभेषु योगाद्' इति ॥ नारदस्तु अभिजिह्वमे
 विवाहः श्रेयानित्याह—'चतुर्थमभिजिह्वममुदयक्षीतु सप्तमम् । गोधूलिकं तदुभयं विवाहे पुत्रपौत्रदम् ॥ श्राच्यानां च कलि-
 ज्ञानां मुखं गोधूलिकं स्पृशम् । अभिजित्तसर्वदेशेषु मुखं दोगविनाशकम् ॥ मन्दिनगते भानी मुहूर्तोऽभिजिदाह्वयः ।
 नाशयत्यखिलं दोषं. पिनाकी त्रिपुरं यथा' इति । अन्यत्र—'मन्दिनगते भानी सकलं दोषसंचयम् । दहत्येवाभिजिह्वमं तूल-
 राशिमिवानलः' इति । इति पञ्चाङ्गशुद्धिः ॥ ॥

अथोदयास्तशुद्धिरुच्यते श्रीधरीये नारदेन—'लग्नश्रांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ युतौ । नो चेदन्योन्यपतिना शुभमि-
 नेष वा तथा ॥ वरस मृत्युः साक्षात्प्रां सप्तसप्तोदयांशकौ । एंती वीक्षितयुतौ मृत्युर्धनाः कप्रहे' । श्रीपत्तिस्तु—'उदय-
 गतनवांशः श्रेष्ठो युतौ वा न भवति यदि मृत्युः सात्तदानीं वरस । परिणयसमये चेदेमस्तोदयांशः स्वपतिसहितदृष्टौ
 मृत्युकारी च प्रधाः' । वासिष्ठेपि—'दृष्टोदयांशे निजपत्यदृष्टे वरस मृत्युलदसंयुते वा । अनांशकेऽप्येवमदृष्टयुक्ते स्वव्यामिना
 नाशयत्यैति कन्या' ॥ बृहस्पतिस्तु—'उदयांशः स्वनाथेन मित्रसोम्येन वा पुनः । प्रेथितो वा तथास्तांशो दंपत्योः पुत्रपौत्रदः'

इत्युदयास्तशुद्धिः ॥ ॥ अथ संक्रान्तिदोषः । नारदीये—‘त्याज्याः स्वर्गस्य संक्रान्तेः पूर्वतः परतः सदा । विवाहादित्यु-
 कार्येषु नाड्यः षोडश षोडश’ ॥ वासिष्ठे—‘विषुवदनयोर्दिवसत्रयं हरिपदे षडशीतियुत्वेपि च । पूर्वतोपि परतोपि संक्रमात्पु-
 ष्यकालयटिकास्तु षोडश’ । विषुवदिति मेपतुले । अयनमिति मकरकर्कटी । हरिपद इति वृषसिंहवृश्चिककुम्भाः । षडशीतिपुर
 इति मिथुनकन्याधनुर्मानाः । अस्य फलम्—‘संक्रान्तिदोषेऽप्यचिरात्कृतो य उद्वाहपूर्वोऽखिलमङ्गलीचः । लाधासमूहो ज्वलदग्नि-
 मध्ये विलीयते यद्रदशेपकूटः’ इति ॥ ॥ अथ पद्मर्गशुद्धिः नारदीये—‘विद्यद्भाग्यात्मकं लग्नं दोरा तस्यार्धमृच्यते । लग्नत्रिभागो
 द्रेक्काणो नवांशोऽपि नवांशकः ॥ द्वादशांशो द्वादशांशस्त्रिंशदंशकः । सिंहशोर्कः कुलीरेशः शशी भीमोऽजकीटयोः ॥ ज्यो-
 त्सुकन्ययोर्जावो मीनधन्वोर्धदोक्षयोः । उथना कुंभेऽपयोः शनिर्भेशा नवांशपाः’ । शपो मकरः ॥ ॥ तत्र नवांशगणनाक्रमः—
 ‘अजमृगतौलिचन्द्रभवनादिनवांशविधि’रिति ॥ ‘मेषसिंहधनुषेऽप्यजादयत्तौलिकुम्भमित्युने तुलादयः । कन्यकावृषमृगे मृगादयो
 मीनकर्षलिपु कर्कटादयः ॥ अंशका नवनन व्यवस्थिता द्वादश प्रतिगृहं गृहादयः’ इति ॥ ॥ अथ होरेशाः—‘होरेऽर्केन्दो-
 रोजराशौ समने चन्द्रसूर्ययोः’ इति ॥ ॥ अथ द्रेक्काणाधिपतयः—‘सुद्रेक्काणा लग्नपञ्चनवराशीधराः क्रमात्’ ॥ ॥ अथ
 द्वादशांशेश्वराः—‘आरभ्य लग्नराशेस्तु द्वादशांशेश्वराः क्रमात्’ ॥ ॥ अथ त्रिंशांशकाधिपतयः—‘कुजाकैव्यशुक्राणां वाणे-
 ष्णशत्रिमारगणाः । भागाः स्युर्विपमे ते तु समराशौ विपर्ययान् । पद्मर्गः शुभदः श्रेष्ठो विवाहस्यापनादित्यु’ । इति पद्मर्गशुद्धिः ॥ ॥

क्षेत्रगतोऽपि सा । पापग्रहयुतचन्द्रः करोति मरणं तयोः' ॥ ॥ अथाष्टमलक्षदोषः । नारदीये—'दंपत्योरष्टमं लग्नमष्टमो राशिरैतवा । यदि लग्नगतः सोपि दंपत्योर्मरणप्रदः ॥ स्वराशिग्रहयुक्तं तु लग्नं वा शुभसंयुतम् । लग्नं विजयेद्यत्तादंशान्तं तच्चदी-
 श्रवात् ॥ दंपत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगतः । अर्थहानित्तयोर्षसाचदंशस्वामिनं त्यजेत् ॥ जन्मराश्वयुद्धमं नैव जन्मलग्नो-
 दयं शुभम् । तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभम् । 'वासिष्ठे—'यस्याष्टलगे तदधीश्वरे वा राशौ तदीशे च विलग्नगे वा ।
 स मृत्युमाप्नोति यथा मनोजसिनेत्रमालाम्कनक्षिनेव' इति ॥ ॥ अन्यत्र—'जन्मोदयधीश्विधने विलग्नो तदीश्वरेणोपगतेऽथवा
 स्यात् । कृतो विवाहो भययत्युकारी त्रातुं विधातापि न तं समर्थः' ॥ अस्यापवादो बार्हस्पत्य उक्तः—'जन्मेष्टाष्टमलगेऽशौ
 मिथो मित्रे ब्यवस्थितौ । जन्मराश्वयुद्धमर्धोरथदोषो नश्यति भावतः' । कालदीपे—'कर्तुः पष्टं त्यजेद्धमं क्षीरोद्वाहगतीर्विना ।
 मृति व्ययं च सर्वत्र एकमिनाधिपाहते' ॥ ॥ अथ विपथटिकादोष उच्यते नारदीये—'सुमार्गणा वेदपक्षाः सुरामा व्योम-
 सागराः । बार्ध्चन्द्रा रूपदक्षाः सुरामा व्योमनाहवः ॥ द्विरामाः स्वावयः शून्यदक्षाः कुञ्जरभूमयः । रूपपक्षा व्योमदक्षा
 वेदचन्द्रार्धहृदसः ॥ शून्यचन्द्रा वेदचन्द्राः पदपूर्वांगत्रयीकराः । शून्यदक्षाः शून्यचन्द्रा गजेन्द्रवः ॥ तर्कचन्द्रा
 वेदपक्षाः सुरामाश्चिभात्कमात् । एभ्यः परावतस्तः स्युर्नोडिका विपसंज्ञिताः ॥ विवाहादिषु कार्येषु विपनाडीविचर्जयेत्
 इति । अस्वार्थः—सुमार्गणा इति । सुमार्गणाः पञ्चाशत् । वेदपक्षाश्चतुर्विंशतिः । सुरामास्त्रिंशत् । व्योमतागराश्चत्वारिंशत् ।

वार्धिवन्द्राश्चतुर्दश । रूपदत्ता एकविंशतिः । सरामास्त्रिंशत् । व्योमबाहवो विंशतिः । द्विराना द्वात्रिंशत् । सामयस्त्रिंशत् ।
 शून्यदत्ता विंशतिः । कुजरभूमयः अष्टादश । रूपपत्ता एकविंशतिः । व्योमदत्ता एकविंशतिः । वेदचन्द्राश्चतुर्दश । शून्यचन्द्रा दश ।
 वेदचन्द्राश्चतुर्दश । पद्मञ्चाशत् पञ्चविंशतिः । शून्यदत्ता विंशतिः । शून्यचन्द्रा दश । गवेन्दवः
 अष्टादश । तर्कचन्द्राः पौडश । वेदपक्षाश्चतुर्विंशतिः । सरामास्त्रिंशत् । एभ्यः पराः स्युधतप्तो नाडिकाः विपसञ्जिताः ।
 केचिन्मूलनक्षत्रस्य विंशतिषट्काम्य ऊ र्गमपि चतस्रो घटिता वर्जनीया इत्याहुः ॥ ॥ अथ द्युमुहूर्तदोषः । नारदीये—
 ‘भास्करादिषु वारेषु ये मुहूर्ताश्च निन्दिताः । विवाहादिषु ते वर्ज्या अपि लंघ्यगैर्युताः’ ॥ ॥ मुहूर्तनामानि श्रीपतिना
 दर्थितानि—‘द्वाराहिमित्रपितरो वयुवारिविश्वे केषा विधिः शतमरुः पुरुहूतवती । नक्तं चरेत्शरुणार्थमयोनयथ प्रोक्ता दिने
 दश च पञ्च तथा मुहूर्ताः ॥ निशासुहूर्ता निरिधानपादादिर्दुःश्रयपूषाधिक्यमाश्रयथ । विधातुचन्द्रादितिजीवविष्युतिमद्युति-
 त्वाप्रसमीरणाश्च’ इति ॥ एतेषु त्रिंशन्मुहूर्तेषु द्वारत्रिंशेषेण वर्जनीयानाह स एव—‘अर्षभगोऽर्के तुदिनकिरणे राधसत्रल-
 संज्ञी पित्राश्रेयी क्षितिसुतदिने चन्द्रगुनेऽभिजिच । पितृनाम्नो मृगुसुतदिने राधसाप्यौ च जीवे भौजंगाधौ सवित्तनये वर्जनी-
 या मुहूर्ताः’ ॥ ॥ अथ वारदोष उच्यते नारदीये—‘निन्दिता वारदोषा ये सूर्यवारादिषु क्रमात् । अपि सर्वगुणोपेतास्ते वर्ज्याः
 शुभमङ्गले’ ॥ ॥ वारदोषलक्षणं संग्रहे—‘अहःप्रमाणं वसुधा विभज्य तद्वारपस्य प्रथमान्त्यभागी । शेषाः पञ्चशः क्रमशोऽपि

नेयाः श्वेत्सु मार्गं कुलिकं धदन्ति ॥ श्वन्द्यः कुलितो ध्वयो गुर्वशो यमषण्टकः । अर्धप्रहारः सौम्यांशो ह्यर्कांशः कालसंज्ञकः' ।
 अस्यार्थः—पारत्याहःप्रमाणमष्टथा विभजेत् । तत्र प्रथमान्त्यभागी चाराधिपस्थांशी । श्रेयाः क्रमेण तत्तद्द्रवांशा भवन्ति । यः
 प्रान्तः न कुलितो भवति । यो बृहस्पत्यंशः स यमषण्टको भवति । यः सौम्यांशः सोऽर्धप्रहारसंज्ञकः । यस्तादित्यांशः स
 कालसंज्ञको भवति ॥ ॥ एषां फलमुक्तं बार्हस्पत्ये—'निघ्नं प्रहारार्धं तु निःसत्वं यमषण्टके । कुलिके सर्वदोषः साद्रायावेते
 न दोषदाः' । चमिष्ठः—'निघ्नासु चारप्रभवा हि दोषास्त्याज्याः सदा कौङ्कणसंज्ञदेशे' इति । द्विवापि, त्याज्यकालप्रमाण-
 माहू मंप्रदकारः—'अर्धप्रहरकादां तु मध्यमे यमषण्टके । कुलिकेऽन्त्ये विवर्ष्याः स्युस्तिक्तो द्वे एकनाडिकाः' इति ॥ ॥ अथै-
 कार्गलदोषः—'एकार्गलसमाह्निभमिति । अस्वार्थः—'एकार्गलो नाम सूर्याचन्द्रमसोर्दृष्टिपातः । तत्समाह्निद्युक्तं नक्षत्रं यज्ये-
 दिति श्रेयः । अथवा तत्समाह्निं वर्जयेत् । तथाच नारदीये—'एकार्गलसमाह्निश्च तत्र लग्नं विवर्जयेत् । अपि शुक्रज्यसंयुक्तं
 विपत्संयुक्तदुग्धम्' । श्रीपतिथ—'चके तस्मिन्नेकरेऽस्ति तेन ज्ञेयं चिदं नूनमृक्षं ग्रहेण । कैथिक्त्राण्युच्यते पादवेधो भार्गा
 चित्त्यं चात्र लजादत्तं च' इति ॥ एतत्स्वरूपस्य खार्जूरिकचक्रेण दर्शनीयत्वात्तद्धणं तावदुच्यते—'एकामूर्ध्वगतां त्रयो-
 दश तथा त्रिर्गताः स्यापयेद्रेऽताश्चकमिदं गुंरमिहितं खार्जूरिकं तत्र तु । व्याधातादिषु मूर्ध्नि भं तु कथितं तत्रैकरेखास्थयोः
 सूर्याचन्द्रमनोर्भिषो निगदिवो ह्यपाव एकर्गलः' इति ॥ व्याधातादिषु मूर्ध्निभमिति यदुक्तं तस्य विवरणमुच्यते—'व्याधातश्च-
 करिष्यत्तिपातयूर्देगण्डातिगण्डकुलितेषु सर्वेषुतेषु । आदित्यचन्द्रापितृतापिभद्रसमूलमैत्राल्यपुष्यदुर्वर्धकमिनि मूर्ध्नि' इति ।

अत्यार्थः—पूर्वो विक्रमः । कुलितं वक्रः । सुरवर्धकिक्रमं चित्रा । शेषाः प्रसिद्धाः । एतेषु पूर्वाधिकेषु व्यापातादिषु नवयु योगे-
 ष्वन्यतमेन योगेन यथाक्रमपरार्थोक्तेषु पुनर्वस्यादिषु नवसु नक्षत्रेष्वन्यतमं नक्षत्रं योजयित्वा तत्रक्षत्रं मूर्ध्नि लेखनीयम् । तदा-
 रम्य प्रादक्षिण्येन सर्वाणि नक्षत्राणि सर्वेषु रेखात्रेषु लेखनीयानि । तत्र सूर्याचन्द्रमन्वो एकरेखास्तौ यदा भवेतां तदा भिद्यत्-
 दृष्टिपातजनित एकार्गलदोषो भवेदिति ॥ ॥ अथ ग्रहणोत्पातदोषः । नारदीये—‘ग्रहणोत्पातं त्वाज्यं महलेषु ऋतुनयम् ।
 यावच्च राहुणा युक्ता मुक्तं तद्ग्यकाष्टवत्’ ॥ ॥ ग्रहणात्पुरतः पश्चाच्च वर्ज्यदिवससंख्यामाह स एव—‘उत्पातग्रहणाद्भ्रं-
 ससाहसखिलग्रहे । नाखिले त्रिदिनं नेष्टं नेष्टं तद्भ्रष्टुनयम् ॥ अस्तेऽस्ते त्रिदिनं पूर्वं पश्चाद्भ्रष्टोदये तथा । संख्यायां तु त्रि-
 दिने निःशेषे सप्तसप्त च’ । बृहस्पतिसु—‘पश्चादेयोपरगे तु दोषः स्यान्नैव पूर्वतः । गृहदाहादयो दोषा यथा स्युर्देहनात्प-
 रम्’ ॥ ॥ महोत्पातानाह स एव—‘उल्कापाते महापाते महात्रनिनिपाते च भूकम्पपरिवेपयोः ॥ ग्रामो-
 त्पाते शिवाशब्दे दुर्निमित्ते न शोभनम् ॥ केतवो यत्र दृश्यन्ते सधूमाये पृथग्द्वयोः । ग्रहाणां ग्रहणे चैव वर्जयेद्विनसप्तकम् ॥ युद्धे
 ग्रहाणामन्योन्यं निर्घाते वा कुकम्पने । महोत्पातयुतात्कालात्सप्तारंशुमे त्यजेत्’ इति ग्रहणोत्पातलक्षणम् ॥ ॥ अथ क्रूरविद्वन-
 क्षत्रदोषः । नारदीये—‘महलेषु त्यजेत्क्रूरविद्वभं क्रूरसंयुतम् । अपि लक्षं पञ्चगव्यं सुराविन्दुयुतं यथा ॥ पादमेव शुभं विद्वमशुभं रेव
 कुल्लभम् । क्रूरविद्वयुतं धिष्ण्यं निखिलं नैव पादतः ॥ आयेन्त्यं पदं नाभ्यमन्त्येनायं तु गायते । द्वितीयेन तृतीयं स्यात्तृतीयेन
 द्वितीयकम्’ ॥ क्रूरविद्वनक्षत्रस्वरूपस्य पञ्चशलाकाचकेण प्रदर्शनीयत्वात्तत्रकोट्टारक्रम उच्यते । तत्र श्रीपतिः—‘ऊर्ध्वो

रेपाः पञ्च त्रिर्षह स्थिताश्च द्वे द्वे रेरे कौणयोरत्र चक्रे । अश्रेधिष्वथं शंभुकोणे द्वितीये नाब्धां न्यसेद्भ्रान्त्यतः सामिजिन्ति । नाडी रेपा । अभिजितस्थानमुच्यते—‘अन्त्ये पादे धंश्वदेवाहयस्य विष्णोर्धिष्वयस्याद्यपादे चतस्रः । नाब्धो भुक्तिः साभिजितसंज्ञिना साचत्ये सेटे रोहिणीनां च वेधाः’ । अत्र श्रूयते—‘अभिजिन्नाम नक्षत्रं उपरिष्टादपादानां अधस्ताच्छोणायै । देवायुराः संपत्ता आसन् । ते देवाल्लम्बिन्नक्षत्रेऽभ्यजयन् । यदभ्यजयन् तदभिजितोऽभिजितमिति । तस्य फलम्—‘वैषण्यं दिनत्रयस्य जगतीयनोरपत्यध्वयः सौम्यस्यार्थपरिच्युतिः सुरयुरोर्हानिस्तथा दुःमकम् । प्रत्रज्यं भृगुजन्मनः पतिपरित्यागः सौतेः पुनर्नारीणां पणिकालमेव तपसः केनोश्च वेधा विधेः’ ॥ ॥ अथ लत्तादोषः । अत्र लत्तादोषस्थापि परिहार्यत्वात्तत्रसद्भाच्छक्षणमुच्यते । तत्र श्रीपतिः—‘ऋक्षं द्वादशमुष्णरश्मिखनीयदुस्तृतीयं गुरुः पष्टं चाष्टमर्कजय प्रुत्तो हनि स्फुटं लत्तया । पञ्चात्सप्तममिन्दुजय नवमं राहुः सितः पञ्चमं द्वाविंशं परिपूर्णमूर्तिकृत्तुपः संताडयेभेतरत्वं इति ॥ ॥ अथ कुनवांगदोषः—‘तुलामियुगरुण्यांशा धतुराद्यर्षसंयुताः । एते नरांशाः शुभदा यदि नान्त्वांशकाः खलु ॥ अन्यन्त्वांशाः शुभतरा यदि धर्गोत्तमादयाः । अन्ये नरांशा न ब्राह्मा यतस्ते कुनवांशकाः ॥ कुनवांशः कुलप्रं यन्याव्यं सर्वगुणान्तिरूपम् ॥ ॥ अथ धर्गोत्तमात्राः । वराहमिहिंरः—‘वर्गोत्तमाश्चरगृहादिषु पूर्वमध्यात्पर्यन्तगाः शुभफला नवभागसंज्ञाः’ इति । धसिष्टोपि—‘लघ्नाय सर्वे खलु राश्वथ शुभेक्षिता वाय युताः शुभाः स्युः । नवांशकालौलियुग्युवत्याथापाद्यभागश्च शुभो न चान्ये’ ॥ एतेषां फलमाह स एव—‘दिनर्तुका मेपनवांशके स्याद्दृपांशके सात्पतिशीलयुक्ता । घनान्विता युनवती

तृतीये कुलीरकांशे कुलटाप्यजस्रम् ॥ सिंहांशके सा पितृमन्दिरस्था कन्यांशके विचयुता सुशीला । तुलांशके सर्वगुणा संदा
 स्वात्कीटांशके निःस्रतरा विशीला ॥ चापांशकाद्ये शुभदा द्वितीये भागेऽन्वसक्ता मलिना गदाढ्या । निःस्त्रा मृगंशे विगुणा
 षटांशे विभर्तृका योगरता विशीर्णा । मीनांशके भर्तृसुतार्थहीना शुभग्रहैर्युक्तनिरोद्धितेभि' इति ॥ अथ महापातवैधृति-
 दोषः । नारदीये—'यस्मिन्दिने महापातस्तदिनं वर्जयेच्छुभे । अपि सर्वगुणोपेतं दंपत्योर्दुस्तुदं यतः' । संप्रदेहे तु—'महापातस्य
 वैधृत्या यावत्कालं स्थितिर्भवेत् । तावत्कालं त्यजेत्पूर्वं तावत्कालं त्यजेत्परम्' ॥ बृहस्पतिरपि—'महागणितमार्गस्थो व्यतीपातोऽ-
 तिदोषदः । बलबहुणसंपन्नोऽप्यसौ कुलविनाशनः ॥ यत्रयंत्रं पातमध्यस्य कालस्तत्रयंत्रं वर्जनीयं समस्तम् । यावत्तावत्पात-
 कालः पुरस्तात्पथाद्दर्ज्यं सर्वकार्येषु नूनम्' इति ॥ एते महादोषा अपरिहार्या इत्याह वसिष्ठः—'लग्नस्त्रजीवन्नसितप्रजाता
 गुणाः परिघातुमनीश्वरास्तत् । लग्नं महादोषविदूषितं यदुष्टं जनं बन्धुजना यथैव ॥ लग्नाशसौम्यग्रहवर्गजा ये गुणाः समस्ता नच
 रक्षितुं तत् । लग्नं महादोषविदूषितं यत्सिद्धार्थयज्ञा इव यापजूकम् ॥ भिन्नाधिमिनोषगृहांशजाता गुणास्त्रयक्ताः परिरक्षितुं
 तत् । लग्नं महादोषविदूषितं यद्दर्मा यथा धर्मपरं द्विजैन्द्रम् ॥ वर्गोचमांशोन्नचन्द्रजाता गुणाः समुद्धर्तुमिहासमर्थाः । लग्नं
 महादोषविदूषितं यदवाप्य सौम्यग्रहैकेन्द्रजाताः ॥ धनत्रिकोणस्थशुभग्रहोत्था गुणा निरर्थास्तदवाप्य सर्वे । लग्नं महादोषविदू-
 षितं यद्विबीजिनं यद्ब्रह्मपत्ययोगाः' । इत्येकविंशतिमहादोषप्रकरणम् ॥

अथैतेषां महादोषाणां मध्ये योगविशेषेण ग्रहगुणविशेषेण च केषांचिद्भङ्गा उच्यन्ते—'वर्गोचमगते लग्ने ये दोषा

लभसंभवाः । ने नरे विलयं यान्ति ग्रीष्मे कुसरिलो यथा ॥ लयांशो लग्नसंयुक्ते शुभांशो शुभवीक्षिते । समागतः शुभः सौम्यी-
 दोषो नश्येत्समागतः ॥ लग्नलग्नांशसंभूतान्वलयान्केन्द्रगो गुरुः । मससात्कुरुते दोषानिन्यनानीन पावकः ॥ उच्चस्थो गुरुरे-
 फ्रोऽपि लग्नगो दोषसंचयम् । हन्ति पाषाणहरिदिने उपसालजतं यथा' इति ॥ अथ दुर्लभादिदोषमङ्गः—'दुर्लभदुर्निभि-
 नोत्था दुर्गहतांशत्राय ने । ते सर्वे विलयं यान्ति केन्द्रस्थाने नृहस्पतौ' ॥ ॥ चार्हस्पत्ये लग्नचन्द्रापवादः—'स्वगृहविधुगृ-
 हस्यः सौम्यभागस्थितो वा गुरुरुपचययातः सांश्रगो वा जलाब्जः । अपि गुरुतरदोषा यान्ति नाशं यथैव श्रुतिरपि समधीता पाप-
 नाशार दद्या ॥ उदयमनतोऽरिभ्यायगा दीप्तपापा निजगृहगततीम्याः प्राग्निः कष्टरुस्थाः । यदि शशिनि शुभस्ये कर्मणि
 गच्छते वा निजशुद्धयगदोषं नाशयेच्छीतरश्मिः' । कष्टरुस्थाः केन्द्रस्थाः ॥ अथ पापांशस्थितचन्द्रदोषमङ्गः—'लगा-
 त्रेन्द्रे विक्रोणे वा शुभः स्थाने बलान्धितः । पापांशेनोत्थदोषौषं विजहाति न संशयः ॥ स्ववर्गस्यः शुभः केन्द्रे विक्रोणे वा
 स्वतुङ्गः । विधौ पापांशने दोषान्वजहाति जलसंयुतः ॥ गुरुः स्वकीयवर्गस्थो बलवांछयकेन्द्रगः । पश्यन्तश्चरशीतांशुस्तदोषं
 विलयं नयेत् ॥ कृत्वाहयुतचन्द्रः शुभांशे शुभरुर्मठत् । शुभदृष्टो यदा नाशं त पापोत्थं फलं नयेत् ॥ ॥ अथ फर्तरीदो-
 षमङ्गः—'यदि युजि सितपक्षे ठप्पपक्षे तथोजि शुभदिगुतविध्यां शोभनांशे विधौ च । गतवति बहुदोषाः फर्तरीत्यादयो
 ये लयमथ समियुत्से पापनृच्छरुः' ॥ ॥ अथ चिष्टिमङ्गः—'दिना परार्धजा विष्टिः पूरार्धस्था यदा निशि । तदा विष्टिः
 शुभार्थव रुमलापनभाषितम् ॥ एतं प्रतीपगर्ह्येन यामेऽपि शुभदा भवेत् । चिष्टिलग्नार्थिपैः सौम्यैर्निजांशे बलवान्वयदि' इति ॥

अथ धारदोषमङ्गः—‘पापग्रहोपि वारेशो लग्नान्त्यायारिविचगः । स्वकारकथितं दोषं न शुभो वा प्रयच्छति ॥ पापग्रहोपि वारेशो
 लग्नादुधिवचगः शुभान् । दद्यात्परजितो वज्री शुभकर्मणि वृत्रहर्’ । इत्रिक्यं हृत्तीयस्थानम् ॥ ॥ अथ कुलिकमङ्गः—‘सौ-
 म्यग्रहेऽथ वारेशे यलाढ्ये लग्नेऽथवा । कुलिकोदयदोषोऽत्र नास्तीति श्रुतिचोदितम्’ इति ॥ ॥ अथ यमघण्टमङ्गः—‘शुभांशे
 शुभकर्त्तव्यैः शुभक्रेन्द्रे शुभेऽक्षितः । लग्नादुपचये चन्द्रे यमघण्टकनाशनः’ इति ॥ अन्यच्च—‘त्रिकोणे कण्टके वापि शुभस्तिष्ठे-
 ब्रलान्वितः । यमघण्टकदोषोऽपि नात्र स्वाचन्द्रलग्नयोः ॥ शुभकर्मगते चन्द्रे शुभांशे शुभवीक्षिते । यमघण्टकसंभूतो दोषो नैवात्र
 विद्यते’ ॥ ॥ अथ दुर्मुहूर्तदिदोषमङ्गः—‘मुहूर्तपापपद्मकुनवांशग्रहोत्थिताः । ये दोषास्ताभिहन्त्येव यत्रैकादशगः शशी’ ॥
 ॥ अथाच्यदिदोषमङ्गः—‘अच्यदिदोषमङ्गः—‘अच्यदिदोषमङ्गः—‘अच्यदिदोषमङ्गः—‘अच्यदिदोषमङ्गः—‘अच्यदिदोषमङ्गः—‘अच्यदिदोषमङ्गः—
 अथ सर्वदोषमङ्ग उच्यते बार्हस्पत्ये—‘चन्द्रादित्यौ शुभांशसौ यलाढ्यौ स्वोचगौ यदा । महादोषसमाख्याता दोषा मङ्गं ययु-
 लदा’ इति । अत्र दोषपापवादविषये वृद्धिचारात्तो देवाचारतश्च व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ ॥ अथ स्वल्पदोषनामानि बृह-
 स्पतिः—‘अथातः संप्रवक्ष्यामि दोषाणां रूपलक्षणम् । तथा तेषां बलं चैव यथोवाचाभ्युजासनः ॥ नाशयोगस्तथा श्रुत्युयोगो
 दग्धस्त्वथ च । विषदग्धाप्रियोगश्च ग्रहजन्यस्त्वमेव च ॥ शुकदो ग्रहयोगश्च श्रुतियोगो विषं तथा । गरयोगस्तथा यक्षच्छिद्रं
 नक्षत्रच्छन्नम् ॥ अपरो धीनिरोयश्च दिनमृत्युस्तथैव च । वारनक्षत्रयोगश्च कागान्धर्षं तथैव च ॥ विपलप्राण्ययोगश्च पञ्चाकार्कीकि-
 त्तथैव च । मासशून्यस्तथा शून्यराशिदिग्दाह एव च ॥ रक्तशून्यस्तथा पातौ व्यतीपातस्तथैव च । दिवा मशमकाशश्च महाशूल-

स्तथैव च ॥ चन्द्रार्कयोगो भूरुम्पः कष्टकः स्यूतसंज्ञकः । अटशयग्रहचारथ ग्रहरविप्रस्तथैव च ॥ पापग्रहसुसंयुक्तराशिरित्येवमा-
दयः । दोषाथ गणिताः सर्वे गुणेभ्यो वलिनः क्ली ॥ तथापि दोषा नश्यन्ति स्वापवादैर्गुणैरपि । दोषा ये स्वापवादेषु स्वरू-
पाभावमापयुः । यथा पापा ययुः सर्वे प्रायश्चित्तरभावताम् इति ॥ नारदरीये—'अनुक्ताः स्वल्पदोषाः स्युर्विद्युन्नीहारवृष्टिभिः ।
प्रत्यर्कपरिवेन्द्रचापान्युपरगन्तितम् ॥ लघोपग्रहपाताख्या मासदग्धाहया तिथिः । दग्धलान्धफाणाल्याः पञ्चसंज्ञाथ राज्ञयः ॥
एवमाघाल्पेभ्यो व्यससा क्रियतेऽधुना ॥ अकालजा भवत्येते विद्युन्नीहारवृष्टयः । प्रत्यर्कपरिवेन्द्रचापात्रध्वनयो यदि । दो-
षाय मद्गले नूनं न दोषाय च कालजाः' इति । वसिष्ठ आह—'उपग्रहोत्कानिलपातिचर्षं शुभग्रहैर्विद्विद्विदूषितं यत् । विरुद्धयोगेषु
विद्युद्दनात्सो दूराद्यथ ग्रहजन्मधिष्ण्यम् ॥ ये मासदग्धास्त्रिययो विलान्धान्धानि शून्यानि च वाधिराणि । दुर्दग्धलानि सप-
त्रुकाणन्यालायुता वन्यनमासतिथ्योः ॥ प्रत्यर्कनीहारमेन्द्रचापविद्युलतात्रम्रमणाश्रयोपाः । मरुत्प्रचारः परिवेपकम्पयतीन्दु-
वैषर्ष्यमेन्दुमान्योः ॥ सुचात्वार्षिकमृत्युपातहालाहलोत्पत्तमहीचलाघाः । एतेऽल्पदोषाः क्रमशस्तथैषां देशव्यवस्था क्रियतेऽथ
संभ्यह' इति । तथाह नारदः—'सौराष्ट्रे शाल्वदेशे च लातितं भं विवर्जयेत् । कलिङ्गवर्द्धदेशे च पातितं भयुपग्रहम् ॥ वाह्लीके
कुम्भदेशे च नासिन्देदेशे च दूषणम् ॥ त्रिययो या मासदग्धा दग्धलानि धान्वपि । मध्यदेशे विवर्ज्यनि न दूष्याणीतरेषु तु ॥
पद्मव्यपकाणलयानि मासशून्याथ राज्ञयः । गौडमालवयोस्त्याज्या अन्यदेशे न गर्हिताः ॥ दोषदुष्टं सदा कालं तं निमार्ष्टुं न

उभापते । अभिधातुरलो न्यायं दोषाल्पतं गुणोरुत्तम् ॥ परित्यज्य महादोषान्दोषयोर्गुणदोषयोः । गुणाधिकः स्वल्पदोषः स कालो
 ममलवदः' इति ॥ अथ स्वल्पदोषादिभङ्गः । तत्रान्धकाणाद्यपवादः दार्हस्पत्ये—'स्वल्पव्यपगतं भात्रुमपि पश्येद्दरा-
 गुनः । गौडन्यतां न गुरोर्दोषापदीन्दुः सत्क्रियारतः' । अन्यथ—'लभ्रेद्ये बलसंयुक्ते लग्नार्धव्ययगे त्रिगे । चन्द्रे च शुभकार्यस्ये
 नाचार्योऽन्धतमाशुपात्र' ॥ अथ परिवेषदोषभङ्गः—'कण्टके च शुभस्तिष्ठेत्त्रिकोणे वा बलान्वितः । शुभनर्गेऽपि लभ्रेन्दोः
 परिवेषोत्थदोषहा' । कण्टकः केन्द्रन्यायम् । अन्यथ—'स्वत्रिकोणस्वराशित्वः केन्द्रे चाये च यः शुभः । परिवेषगतं दोषं
 विनाशयति नान्यथा ॥ लग्नकेन्द्रे शुभः स्वोघे स्वर्गे वा बली यदि । चन्द्रश्च शुभकार्यस्यो न दोषः परिवेषतः ॥ सूर्ये दूषितरा-
 शीघ्रः बलप्रे च स्वर्गगः । यदा तदा न दोषाय परिवेषो घनाहते' । नारदीये—'बलवान्केन्द्रगो जीनः परिवेषोत्थदो-
 षहा । एकादशव्यः शुक्रचेद्वलनान्पाम्यमीशितः' इति ॥ अथ ग्रहरश्मिदोषभङ्गः—'केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः स्वर्गस्था बला-
 न्निनाः । नाशयन्ति तदा दोषान्ग्रहरश्मिप्रतियतान्' इति ॥ अथ मासधून्यादिदोषभङ्गः—'मामधून्याइयात्तारा राशयो
 ता विपाहयाः । व्याभिचीनसुर्धेष्टा युता वा नैर दोषदाः ॥ केन्द्रत्रिकोणयोः सौम्यो बलभांश्च स्वर्गगः । मासधून्यकृतं दोषं
 गच्छिन्त्यं विनाशयेत्' इति ॥ अथ द्वाधयोगमृत्युयोगापवादः—'द्वाधतृत्तमाल्याद्य होरास्वामिदद्यायुताः । बलयद्बु-
 ष्ठा वा युता वा नैर दोषदाः' इति ॥ अथ भूतम्पदोषभङ्गः—'अर्के स्वर्धे च तुङ्गव्ये शुभग्रहनिरीक्षिते । भूमिकम्पादयः
 पूर्वदेशेण भङ्गं पयुजदा' इति ॥ अथ पञ्चमधूमयोगभङ्गः—'शुभयोगेऽर्कचारेण नक्षत्रे सहिते सदा । योगा धूमादयः पञ्च भङ्गं

गच्छन्ति दोषदाः' इति ॥ ॥ अथ कण्टकस्थूणभङ्गः—'भास्कराङ्गारकां खोचस्ववर्गस्यौ शुभेक्षितौ । कण्टकस्थूणनामापि दोषो गच्छति मप्रताम्' इति ॥ ॥ अथ कण्टकभङ्गः—'बुधे स्वतुङ्गे पंगे वा शुभग्रहनिरीक्षिते । महाकण्टकनामायं दोषो गच्छति मद्र-
ताम्' इति ॥ ॥ अथेन्द्रचापादिदोषभङ्गः—'चापोपर्यवनीहारेमेघगर्जनसंभवाः । दोषा नाशं ययुः सर्वे केन्द्रस्थाने बृहस्पतौ' ॥ ॥
॥ अप मासदग्धदोषभङ्गः—'ये दोषा मासदग्धाख्यास्तियिदग्धसमुद्रनाः । ते सर्वे नाशमायान्ति केन्द्रस्थाने बृहस्पतौ' ॥ ॥
अथ दुःस्वानग्रहदोषभङ्गः—'दुःस्वानस्या ग्रहाः क्रूराः पायरोटसमुद्रनाः । ते दोषा विलयं यान्ति केन्द्रस्थाने बृहस्पतौ' ॥ ॥
अथोत्पातदोषभङ्गः—'त्रिविधोत्पातवं दोषे हन्ति केन्द्रगतो गुरुः । स्वानादिगलसंप्रखलितेनस्त्रियुरं यथा' ॥ ॥ अथ सर्व-
दोषभङ्गः नारदीये—'बृहस्पतिः केन्द्रगतः शुक्रो वा यदि वा बुधः । एतेषां दोषसंघानां क्रोत्सेन विनाशनम् ॥ गुरुरे-
होऽपि लग्न्यः सकलं दोषसंचपम् । विनाशयति यमांशुरुदितक्तिमिर यथा ॥ एकोऽपि लग्नगः काव्यो बुधो वा यदि लग्नगः ।
नाशयत्यखिलं दोषं सुखाशिमिवानलः ॥ लग्नदोषान्द्रदोषा दोषाः पङ्कपञ्चाथ ये । हन्ति तांछग्रगो जीवो मेघसंचयमिवानिलः ॥
केन्द्ररिक्तो गणे जीवे शुके वा यदि वा बुधे । दोषा विनाशमायान्ति पाशानीय हरिस्थिते ॥ गुरुर्भवत्रिकोणस्यः सर्वदोषविनाश-
नम् । क्रतेति निखिलं पापं प्रणाम इव शूलिनः' । वासिष्ठे—'स्वदेवगः स्वस्य नवांशगो वा शुभग्रहः सौम्यनिरीक्षितो वा ।
सलग्नगो यत्र निहन्ति दोषान्य-जाननो यद्वादिमेन्द्रबृन्दम् ॥ उच्चस्वितः सौम्यनवांशगो वा शुभः सभिन्नेन निरीक्षितो वा । स
केन्द्रगो यत्र निहन्ति दोषान्हरिस्थितिर्यद्वादिमेन्द्रदोषपापान् ॥ यगोचमस्य शुभस्वित्चरसंयुतं वा लग्नं भवेत्त्रिखिलस्वित्चरस्वीक्षितं यत् । तत्स-

र्यदोषनिचयं विनिहन्ति तपस्त्वार्थः समस्तमदिसंधमिन प्रतापात् ॥ बलाधिकः सौम्यनमश्चरो यः कुटुम्बसंस्थो विनिहन्ति दो-
 षम् । लघोस्त्वं विष्णुपदाब्जतोर्यं यथापसंधं शुभवर्गगोषि' । कुटुम्बो द्वितीयस्वानम् । नारदीये—'नाशयत्वखिलान्दोषान्यत्री-
 ऋदन्तगो रधिः । गङ्गायां स्नानतो भक्त्या सर्वपापमियाचिरात् ॥ उक्तास्तुक्ताश्च ये दोषास्ताविहन्ति बली गुरुः । केन्द्रसंस्थः
 सितो वापि बुलगान्गहडो यथा' । इति सर्वदोषापनादः ॥ ॥ अथ सर्वदोषापवादापवादः । एवमुक्तेषु दोषापवादेषु सत्सु के-
 नचिद्ब्रह्मयोगविज्ञेयेण सकलदोषापवादा नश्यन्तीत्याह बृहस्पतिः—'यस्य लप्रर्धचन्द्रार्धौ गुरोः सप्तमपञ्चमौ । वृत्तीये वा
 न दोषाणामपनादविनाशुनः ॥ ऋक्षं नक्षत्रम् । यस्य लप्रर्धचन्द्रार्धौ द्विविपदि वा स्थितः । प्रत्यरे वा षष्ठे वाऽसौ दोषाणामपवा-
 ददा ॥ यस्य सर्वग्रहाः सन्ति दुःस्थाने गौचरे तथा । दोषापवादा नश्यन्ति दोषाल्लत्र बलाधिनाः' इति ॥

अथ ग्रहनलविचारः । एवमुक्तप्रकारेण महादोषविरहितं लग्नं सम्यग्निधमृदय ग्रहबलं पश्येत् । तदुक्तं वासिष्ठे—
 'गुणाधिकं खलपविहीनकालं ज्ञात्वा विलयेन्नवांशपस्य । बलाबलं खेचरिणां च सम्यग्निधचार्यं लग्नं प्रवदेदभिज्ञः' । बृहस्प-
 तिस्तु—'तिथिरेत्सुगुणा चारो द्विगुणास्त्रिगुणं च मम् । योगश्चतुर्गुणः पञ्चगुणस्त्रिध्वर्थसंज्ञकः ॥ ततो शुद्धौ बलवांस्तस्मात्पश्ये-
 ष्शलाबलम् ॥ शुभेक्षितयुताः शला उद्बोहेऽखिलराशयः ॥ पातालाम्बरपञ्चमे दिनवमे लग्ने च सौम्यग्रहाः शूराः पशुगताः शशी
 धनगताः नर्से त्रिरेऋदत्रे । जामिने ग्रहसंज्ञिते नच भृगुः शष्ठे कुजधाष्टमे पृष्ठाधान्यशशी विवाहसमये शेषेषु तेषु शोभनाः' ॥
 अस्य निररणमाह नृसिंहः—'लग्नव्या गुरुशुक्रव्याः शुभाः शेषा विनाशदाः । पापा द्वितीये नशुभाः सौम्याः सर्वे सुता-

यहाः ॥ वृत्तीयव्यानगाः सर्वे सर्वभौख्यप्रदाः सदा । जीवनञ्जयुक्तास्त्वोयस्याः शुभाः शेषा मृत्तिप्रदाः ॥ पापाः सुतस्या नशुभाः
 गोम्याः सर्वे शुभप्रदाः । पृष्ठे पापप्रदाः श्रेष्ठाः सर्वे दुःखप्रदाः शुभाः ॥ सर्वे सप्तमराशिस्था विशेषेण विवर्जिताः । मन्दज्ञार्काः
 शुभा रत्ने श्रेष्ठाः सर्वे मृत्तिप्रदाः ॥ धर्मस्था शार्किकीमाश्च निन्द्याः श्रेष्ठाः शुभावहाः । नभःस्था जीवशुक्रज्ञाः शुभाः शेषा मृत्ति-
 प्रदाः ॥ आयव्यानगताः सर्वे विशेषेण शुभप्रदाः । व्ययस्थाः शुक्रजीवज्ञाः शुभाः शेषा व्ययप्रदाः ॥ अशुभस्य गृहे चन्द्रस्तस्य
 निन्द्यत्वमो भवेत् । अशुभाले शुभाः प्रोक्ताः स्त्रोचमित्रस्त्रवर्गगाः' इति ॥ ॥ अथ लम्बादिद्वादशभावफलं वसिष्ठः—'शु-
 त्पूर्नस्वयं बहुविषयनं प्रावृहानिः प्रजानां व्याधिर्मन्यंरतिशयधनं प्रावृहानिश्चिरायुः । श्रेयोदानिर्भवति हृदयव्याधिरथांगमश्च
 मानौ स्त्रीणामतिशयश्च लभमानादिसंस्थे ॥ नाशः संपद्बहुविषयशोचन्धुसंपत्त्रजाप्तिः शस्त्रान्धुसुर्भवति नचिरादीर्यसापल्यवाचा ।
 प्रत्यक्षं दुहितृजननं यमं भोगमास्रं दास्यं स्त्रीणां सुदिनकिरणे लग्नभावादिसंस्थे ॥ मृत्युः शोको बहुविषयनं प्रावृदैरं
 कुशुदिलर्क्ष्मीप्राप्तिर्भवति मरणं चोभयोर्वशनाशः । स्त्रीणां द्वेषं व्यसननिरतिः पुत्रपौत्रार्थसिद्धिर्भातिर्भूमेर्बलिनि तनये लग्नभावादि-
 संस्थे ॥ प्रीतिर्वृद्धिः सुगुणनिरतिर्न्युपूजा सुताप्तिर्निर्वपश्यं विनयरहितं तत्सुत्सागचिन्ता । धर्मं बुद्धिर्भवति धरणीलाम-
 मल्यन्तश्चिदर्शनिः स्त्रीणां हिमरुरयुते लग्नभावादिसंस्थे ॥ लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति सुयशः प्रीतिरन्योन्यवृद्धिरथोवाप्तिर्बहुविषयमं चाश्र-
 माणां विरक्तिः । पापासक्तिः सुकृतनिरतिर्भूरिलामः सुरेज्ये स्त्रीणां सौख्यं रिपुकृतमयं लग्नभावादिसंस्थे ॥ भोगप्राप्तिर्विबिध-
 विपयः स्त्रीशुद्धिर्महत्त्वं धर्माधिगमं मयति निधनं सर्वनाशो व्यसुलम् । शुद्धप्रीतिर्विबुधविषयगुणः सर्वसंपत्समृद्धिर्निलं स्त्रीणाशुश-

नसि तथा लग्नभानादिसंस्थे ॥ स्वच्छन्दत्वं कदशनरतिर्विह्वलं विशीलं व्याधिः सुश्रीर्नृतिरतिबुधं गर्भपातप्रवृत्तिः । धूतासक्ति-
 र्भवति विरहो वैभवं वक्ररोगः स्वर्भानां वा ग्रहविद्युशिशौ लग्नभावादिकेषु ॥ ॥ उक्तानां ग्रहाणां मध्ये आवश्यकग्रहसंख्या-
 माह नारदः—‘चन्द्रार्कज्यादयः पञ्च यस्य राशेस्तु खेचराः । इष्टालच्छुभदं लग्नं चत्वारो वा बलान्विताः’ इति ॥

अथ विवाहयोगा उच्यन्ते—‘यथोक्तकालदुर्लाभे गुणेषु विफलेषु च । दोषापवादाभावेन योगोऽभीष्टप्रदः शुभः । वि-
 वाहे शुभदा योगाः कथिताश्चतुराननः ॥ बुधे स्वराशिगे लग्नेऽनस्तगेऽतिवैर्युते । विवाहे शुभदो योगो नन्दनाभातिशोभनः ॥
 शुक्रथातिनैर्युक्तः स्वराशिरुदितो यदि । बलिना गुरुणा दृष्टो भद्रो योग उदाहृतः ॥ स्वर्धे भाववैर्युक्ते जीवे लग्नगते तदा ।
 युधे सिते वा केन्द्रस्थे योगो जीवाहयः शुभः ॥ बुधजीवी यदा क्वापि राशाच्चतिलान्वितौ । ससिताबुदितो योगो जीमूतो नाम
 शोभनः ॥ शुक्रजीवी यदा लग्ने सहितौ बलिनी तदा । योगोऽयं स्थावरो नाम विवाहसमर्थे शुभः ॥ यदा शुक्रबुधौ सार्धबु-
 दितौ प्रनली तदा । विवाहे शुभदो योगो जयो नामातिशोभनः ॥ यदा बुधजीवशुक्राथ सहिता लग्नगास्तदा । बलिनी यदि
 योगोऽयं विजयो नाम योगराद् ॥ मातुष्यभोदये दृष्टे शुभैर्वलसमन्वितैः । चन्द्रे शुभकरे तस्मिन्निवाहः शोभनप्रदः ॥ चन्द्रे लग्ने
 वीक्षितेन भीमेनार्थसमे स्थिते । इन्द्रावपरिवेष्ये सुत्पुत्रस्य शुभं भवेत् ॥ जीवोदये वैरिविन्द्रे सिते रन्ध्रे रिषौ रवी । विवाहे
 शुभदो योगो दंपत्योर्दुदितो भवेत् ॥ बलप्रविर्भासी द्वौ दशमैकादशं गतौ । लग्ने सितज्ञौ प्राणाढ्यौ जीवे पुत्रगते शुभः’ ॥
 शुभः पञ्चमस्वानम् । ‘शुतौ बलपुते लग्ने कर्मणीन्दौ शुभे स्ते । एकादशे रवौ शुके दशमेऽजीवशोभनः ॥ लग्नारिकर्ममृत्पुत्या

प्रदाः ॥ तृतीयव्यानगाः सर्वे मरुमील्यप्रदाः सदा । जीवज्ञशुक्लास्त्रोपस्थाः शुभाः श्रेया मृत्तिप्रदाः ॥ पापाः सुतस्या नशुभाः
 मीम्याः सर्वे शुभप्रदाः । पृष्ठे पापप्रदाः श्रेष्ठाः सर्वे दुःखप्रदाः शुभाः ॥ सर्वे सप्तमराशिस्या विशेषेण विवर्जिताः । मन्दजाकाः
 शुभा रूर्ध्वे श्रेयाः सर्वे मृत्तिप्रदाः ॥ धर्मस्या वार्किकीमाध निन्याः श्रेयाः शुभावहाः । नभःस्था जीवशुक्लाः शुभाः श्रेया मृत्ति-
 प्रदाः ॥ आपस्यानगाः सर्वे विशेषेण शुभप्रदाः । व्यवस्थाः शुक्लीचक्राः शुभाः श्रेया व्ययप्रदाः ॥ अशुभस्य गृहे चन्द्रस्तस्य
 निन्दनमौ भवेत् । अशुभान्ने शुभाः श्लोकाः श्लोचमित्रद्वर्गगाः' इति ॥ ॥ अथ लग्नादिद्वादशभावफलं वसिष्ठः—'सु-
 त्पुनस्व्यं पट्टरिषपत्नं श्रावृहानिः प्रज्ञानां व्याधिर्मर्न्यरतिशयपत्नं श्रावृहानिधिराशुः । श्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरर्थान्गमश्च
 माना स्त्रीणामतिशयकरुजा लग्नभावादिसंस्थे ॥ नाशः संपद्बहुविषयशोषधुसंपत्प्रजातिः दास्रान्मृत्युर्भवति नचिरादीर्घसापल्यवाधा ।
 प्रदग्ग्यतं दृष्टिदृजननं धर्मं भोगमागत्यं दास्यं स्त्रीणां तुहिनकिरणे लग्नभावादिसंस्थे ॥ मृत्युः शोको बहुविषयनं श्रावृत्तैर
 दृष्टिदित्स्त्रीप्राप्तिर्भवति मरणं चोभयोर्वशनाशः । स्त्रीणां द्वेषं व्यसननिरतिः पुत्रयौत्रार्थसिद्धिर्भीतिभूमेर्वलिनि तनये लग्नभावादि-
 संस्थे ॥ प्रीतिर्द्विः सुपुणनिरतिर्विन्ध्युजा सुताप्तिर्निर्वपश्यं विनयरहितं तनुत्यागचिन्ता । धर्मं बुद्धिर्भवति धरणीलाभ-
 पलन्तदृष्टिर्हानिः स्त्रीणां द्विमकरयुते लग्नभावादिसंस्थे ॥ लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति सुयशः प्रीतिरन्योन्यदृष्टिर्धर्यावाप्तिर्बहुविषयं चाथ-
 माणां विरक्तिः । पापाशक्तिः सुकृतनिरतिर्भूरिलामः सुरेज्ये स्त्रीणां सौख्यं रिपुकृतभयं लग्नभावादिसंस्थे ॥ भोगप्राप्तिर्विषि-
 विमः शैरदृष्टिर्बहुरं धर्माधिमं भवति निघनं सर्वनाशो व्यसुलम् । सुद्वप्रीतिर्विद्वुविषयुणः सर्वसंपत्समृद्धिर्निखलं स्त्रीणाशुश-

नसि तथा लग्नभावादिस्थे ॥ स्वच्छन्दत्वं कदञ्जरतिर्बलं विशीलं व्याधिः सुश्रीर्गृतिरतिमुखं गर्भपातप्रवृत्तिः । धूतासक्ति-
र्भवति विरहो वैभवं वक्ररोगः स्वर्गानौ वा ग्रहविशुद्धिर्गौ लग्नभावादिकेषु ॥ ॥ उत्तानां ग्रहाणां मध्ये आवदयकग्रहसंख्या-
माह नारदः—‘चन्द्रोर्केन्द्रादयः पञ्च यत्र राशेस्तु सौचराः । इष्टास्तच्छुभदं लग्नं चत्वारो वा बलान्विताः’ इति ॥

अथ विवाहयोगा उच्यन्ते—‘यथोक्तकालदुर्लभं गुणेषु विफलेषु च । दोषापरादाभावेन योगोऽग्नीष्टप्रदः शुभः । वि-
वाहे शुभदा योगाः कथिताश्चतुराननः ॥ युधे स्वराधिगे लग्नेऽनलग्नेऽतिर्लभ्युते । विवाहे शुभदो योगो नन्दनामातिशोभनः ॥
शुक्रधातिवलैर्युक्तः स्वराशिरुदितो यदि । बलिना गुरुणा दृष्टो भद्रो योग उदाहृतः ॥ स्वर्धे भावर्लैर्युक्ते जीवे लग्नगते तदा ।
युधे सिते वा केन्द्रस्ये योगो जीवाहयः शुभः ॥ युयजीवौ यदा कापि राशान्तिरलान्वितौ । ससिताद्दुदितो योगोऽजीमूतो नाम
शोभनः ॥ शुक्रजीवौ यदा लग्ने सहितौ बलिनौ तदा । योगोऽयं स्यारो नाम विवाहसमये शुभः ॥ यदा शुक्रयुधौ सार्धमु-
दितौ प्रबलौ तदा । विवाहे शुभदो योगो जयो नामातिशोभनः ॥ यदा शनीवशुक्राश्च सहिता लग्नगास्तदा । बलिनो यदि
योगोऽय प्रिजयो नाम योगराद् ॥ मातुष्यभौदये दृष्टे शुभैर्नलसपन्वितैः । चन्द्रे शुभकरे तसिन्विवाहः शोभनप्रदः ॥ चन्द्रे लग्ने
वीक्षितेन भौमेनार्थसमे स्थिते । इन्द्रायपरिवेपत्ये मृत्युवर्ष्यं शुभं भवेत् ॥ जीवोदये बलैर्निद्रे सिते रन्ध्रे रिपी रवी । विवाहे
शुभदो योगो दंपत्योर्द्विदो भवेत् ॥ बलचद्रविर्मानौ द्वौ दशमैकादशं गतौ । लग्ने सितज्ञौ प्राणाख्यौ जीवे पुत्रगते शुभः’ ॥
शुनः पञ्चमस्थानम् । ‘गुरौ बलयुते लग्ने कर्मणीन्दौ शुभे रते । एकादशे रवी शुके दशमेऽजीवशोभनः ॥ लग्नारिकर्मगृह्युस्था

जीजाहिसितरान्निपाः । क्रमाद्बलशुताः सर्वे योगः परिणये शुभः ॥ त्रिधर्मेकादशस्थाधेदारजीनार्कजाः क्रमात् । बलवन्तो विवा-
हस्य योगोयं संपदालयः ॥ शुक्लशुक्लौ यदा लये चन्द्रे स्वांशगृहं गते । विवाहसमये योगः पुनगाद्बल्यष्टद्विदः ॥ गुरुर्धने ऋशुक्लौ
द्वौ पञ्चमे रिपुभे रौ । गलिनो न सरैरत्कथिद्योगोऽर्त्ताय शुभप्रदः ॥ सोमै तृतीयगे मन्दे प्रष्टे वैकादशे स्थिते । दशमे च रवौ
योगो जीनक्षेत्रोदये तदा ॥ लये वा दशमस्थौ वा शुकुक्लौ वाऽयगे रवौ । केन्द्रनिकोणगे जीवे योगः शुभकरस्तदा ॥ लग्नगः
शुभदः कथिन्निपडायेषु पापकः । गलिनौ तौ शुभकरौ योगोयं दोषहा स्वयम् ॥ शुभौ वा यदि वा पापो भवेत्केन्द्रे बली शुभः ।
शुभांशे शुभकृचन्द्रः शुभदो योगराटयम् ॥ लये तृतीयगृहपृष्ठमदाष्टमेपु जीनो धराजरविबौ शनिजो रविश्च । चन्द्रः सितश्च यदि
वीर्ययुतः ऋणेण योगो विवाहसमये शुभद्विदाता ॥ केन्द्रनिकोणमनने यदि शोभनकः स्वोचस्ववर्गसहितो बलान्प्रदीप्तः ।
पापस्तथावियगुणक्लिपडाखगर्ध योगो विवाहसमये बहुपुनदाता' ॥ इति विवाहयोगाः ॥

पयमुक्तेषु ग्रहयोगेषुस्तसु दृष्टिविशेषेण स्थानविशेषेण ग्रहयोगविशेषेण चन्द्रकर्मविशेषेण च पूर्वोक्तशुभाशुभफलम-
न्यथा भवतीत्युच्यते । तत्र बृहस्पतिः—'अनिष्टस्थानस्योऽप्यतिशुभद एवाशुभगतः शुभांशस्यः सौम्योदितमलदद्या वा हित-
तनुः । तदानीं चन्द्रोत्पिथितशुभकृचेद्बलपुतः स्वतुङ्गलक्षस्थो यदि शुभकरः, किं पुनरयम् ॥ ग्रहाः सर्वे लग्नादशुभगदितस्था-
नसहिताः स्वतुङ्गे वा स्वर्बे यदि समियुक्तुष्टनलिनः । तदा तेनैनास्मिन्कथितमखिलं द्युरशुभं भवे युक्तः योक्तं शुभमपतितरं
ददुरखिलम्' ॥ अन्यच्च—'श्लोकातिशुभमर्गा ये तिष्ठन्त्यशुभदा अपि । तेऽतीन संप्रपच्छन्ति श्लाघनीया यत्ततः ॥ स्वकर्मसौ-

छमादुपचयगता यथशुभदाह्लादा पापैर्युक्तं निश्चिन्तमशुभं नैव समियात् । अनिष्टस्थानस्यैदिवसपतिना सद्भिरथवा चिन्तयन्त्य-
 श्रोक्ता विपद्बुद्धिऋदोषाः शुभकलाः ॥ यस्य दोषस्य यः कर्ता स्ववर्गस्योच्यते यदि । शुभदृष्टः स एवास्व भङ्गं दोषस्य यच्छति' ॥
 श्रीधरीये—'कूरांशकाः कूरसमागताश्च कूरेक्षिताः कूस्कला भवन्ति । नीचारिणा सूदृगताः किलने शुभग्रहा अप्यशुभप्रदाः
 स्युः ॥ तीम्यग्रहसंयुक्तः कूरोपि च सौम्यतामेति । सौम्योपि कूद्युतः कूरो भवतीति शास्त्रविदः ॥ तथैव बलहीनस्य वर्गं कूर-
 ग्रहस्य तु । योजयेत्कार्यसिद्ध्यर्थं लसं सर्वत्र शुल्लति' इति । तथाच—'अस्तगा नीचगाः शशुराशिगाश्च पराक्षिताः । अशक्ताः
 स्वकलं दातुं दानमश्रोत्रिये' यथा' । वृहस्पतिः—'लीवेन शुक्रेण बुधेन वा युता होरा बलाढ्या शुभकर्मणीन्दोः । तेष्वेव
 नीचारिशुद्धांशकादिस्त्रितेषु दोषाय फलक्षयाय' । अन्यच्च—'स्वनीचारिषु वर्गे ये तिष्ठन्ति शुभदा अपि । ते चापि शुभदाः सर्वे
 सर्वत्र शुभकर्मणि ॥ बलस्योच्यगतानां तु फलं विगुणितं भवेत् । वर्गोचमे स्वरादौ च स्वांशकंस्वत्रिकोणयोः ॥ गतानां विगुणं
 विधात्वहोरां रविशीतगोः । स्वनीचस्ये च मृटे च तस्यार्धं फलमीरिवम् ॥ शशुक्नेने स्वभावो नं फलं स्वात्तु तदर्थकम्' इति ॥ ॥
 अत्र ग्रहाणां पदबलस्वरूपं चन्द्रकर्मस्वरूपं च ज्ञातव्यतया प्रसक्तं । तत्र ग्रहाणां पदबलस्वरूपं जातकर्मप्रकरणेऽस्माभिरुक्तम् ।
 इदानीं चन्द्रस्य पट्टिकर्माण्युच्यन्ते । श्रीधरीये—'श्रवासी तापसः कामी चारः कृशतनूजे । आसीनो वृपतिः श्रीमान्शे-
 नानीः शुभदो हृये ॥ सुतो भिर्दुर्दृष्टिश्च बद्धो मूको हतो वने । ऐन्दवे नृपतिर्वानी शुद्धो धार्मिकतापसौ ॥ सबंससंभवः श्रीमा-
 न्धीरो विद्वान्चयी हरी । ज्वरार्तोऽश्वसः पार्थोने भग्नः पापोऽरिणा हतः ॥ पार्थोने कन्या । ज्ञानी श्रीमान्शुबोद्धा च परहन्ता गजे

न्विनः । गन्मयी विजयी मीरुः कौर्षे श्रीमान्दयापरः ॥ कौर्षिर्दुश्चिकः । धुद्रो भोगीश्वरथैव वृमांसाशी मुतो ह्ये । संभार्यो
त्रिचद्रो पृतानक्तो राजामयो मृगे ॥ सुतो हीनथ भोगीशो निशिभार्योन्वितो घटे । भोगी पायसशुधानी गुणवाञ्छुपरद्व ह्ये ॥
नदनेप्येमेन स्वादात्मः पत्र च पत्र च' इति । बृहस्पतिः—'एवं चन्द्रगुणाल्द्ये शुभकर्म समाचरेत् । सर्वे दोषा विनश्यन्ति
विद्येयान्यापनारिणौ । प्रश्रकाले गुणधन्द्रः प्रश्रः शुभफलप्रदः' ॥ इति चन्द्रकर्मणि ॥

अथ जलपत्रविधिः । अंधेदानीं लम्बादिविचारस्य सुहृत्तदर्शने घटिकायत्रसंज्ञकजलयत्रस्यैव प्राधान्यादादौ ताव-
जलयत्ररुणपिथिरभिधीयते । तत्र नारदः—'पड्डुलमितोत्सेधो द्वादशालुलमाननम् । कुर्यात्कपालवत्ताम्रपात्रं तदश्रमिः
पर्तः ॥ पूर्णपात्रा जल्पलैः पश्चिर्मेजति वांगरात् । मापत्रयं त्र्यंशयुतं स्वर्णपृथलाक्या ॥ चतुर्भिरक्षुलैराये तथा सिद्धमति-
स्फुटम्' इति । जलयत्रत्रिग्न्यास्तत्रिधिमाह स एव—'ताम्रपात्रे जलैः पूर्णे गन्धपुष्पैरलंकृते । तण्डुलस्ये स्वर्णयुते वस्त्रयुग्मेन चे-
ष्टिते ॥ मण्डलाप्योदयं वीक्ष्य रेवस्तत्र चिनिक्षिपेत् । मन्त्रेणानेन पूर्वोक्तलक्षणं यत्रमुत्तमम् ॥ मुख्यं संमंसि यश्चाणां ब्रह्मणा नि-
र्मितं पुरा । मत्र भागाय दंपत्योः कालमाधनकारणम् ॥ एवं सुलत्रे दंपत्योः कारयेत्सम्यगीक्षणम् ॥ द्विवा वा यदि वा रात्रौ
विवाहदिवसे शुभे' इति ॥

अथ लम्पद्रानृतक्षणं व्यतिरेकेणाह संवर्तः—'अन्यः द्वित्री च कुन्तरी हीनाङ्गः पद्भुरेव च । महापातकिसंतर्गा निद्रुरः
दूरेष्टितः ॥ पिपसागन्तुतः कुद्रो दुराचारी नृशंसकः । बह्नुवादी क्षियवादी स्तेनः प्रश्लोपलीबकः ॥ मिथ्यावादी कंदर्पथ सर्ववर्णेषु

याचरुः । नारायणमभिज्जथ छलयादी विरागयुक् ॥ कर्ममार्गान्धूतथ सर्ववर्णेषु याचकः । कपटानुगतथैव निन्दकधोरसंकुलः ॥
 मिव्याप्रलापी रोगिष्ठो द्वेषी दीर्घविचारवान् । लभप्रदो भवेद्यत्र कुलक्षयकर हि तत्' इति ॥ वसिष्ठः—'स्कन्धत्रयविचारश्चो
 दोषादोपविवेकरुवान् । युटिक्तालाद्यभिगथ श्राद्धमादी नितेन्द्रियः ॥ पूर्वोक्तदोषरहितः सम्यक्शास्त्रविचारकः' इति ॥ ॥
 लभप्रदानकम उच्यते श्रीधरीये—'गुणेषु दोषेष्वधिकं विचिन्त्य यदा तु दोषा बहवस्त्यजेषत् । यदा गुणाः सन्ति तदा वि-
 धेयाः सदोपकालाः सगुणाश्च नेह ॥ सदोपकाला एकवैश्रुतिमहादोषकालाः । अर्थात्प्रकरणावैध लिङ्गौचित्यादिभिः सदा ॥
 श्रेयक्तालादिभिर्न चाक्वेतरविरोधतः ॥ अपयानादादिभिर्वाक्यैः सामान्यैर्न विरोधतः ॥ विचार्ये सहसा लभं प्रदद्यात्षड्विद्वद्भ्ये ।
 सर्वतः सर्वमालोस्य ज्ञानी कालं समादिशेत्' ॥ तल्लभकाललक्षणगुक्तं नारदेन—'स्वस्ये सति सुव्यासीने यावत्स्पन्दति लोच-
 नम् । तस्य त्रिशचमो ज्ञागन्तस्परः परिकीर्तितः ॥ तस्माच्छततमो मागद्दुटिरित्यभिधीयते । जुटेः सहस्रभागो यो लभकालः स
 उच्यते ॥ देवोषि तं न जानाति किं पुनः श्राठतो जनः । सुकालो वान्यकालो वा पूर्वकर्मवशाद्भवेत् । निमिषमानं देवश्लथ-
 श्राय शुभाशुभम्' इति । बृहस्पतिस्तु—'शुभग्रहोदयार्थं वा शुभपत्रर्ग एव वा । वेदविज्ञानवास्यं च महान्तः शुभदा गुणाः' ॥
 वेदविज्ञानवास्यं चेति वेदस्य विज्ञानं येषां ते वेदविज्ञाना वेदवेदाङ्गतत्तन्मज्ञाः तेषां वाक्यं । अथवा विज्ञानन्तीति विज्ञानाः ।
 'कृत्यत्युदो बहुलम्' इति कर्तरि त्स्युद् । वेदस्य विज्ञाना वेदविज्ञाना इति स एवार्थः । तेषां वाक्यं तत्समुद्भूतमस्त्वित्येवंरूपमि-
 ल्यर्थः । अपिच वेदैर्विज्ञायत इति वेदविज्ञानो वेदवेद्यो लक्ष्मीपतिः । बहुलग्रहणात्कर्मणि त्स्युद् । तस्य लक्ष्मीपतेथरणस्मरणरूपे

चाप्यं 'तदेवं लक्ष्मिन्नादि । एतदुक्तं भवति—सुहृत्काले 'सुहृत्काले भवन्तो बुचन्तु—तदेवल्लं सुदिनं तदेवं तारावल्लं चन्द्रवल्लं तदेव । विद्यावल्लं देववल्लं तदेव लक्ष्मीपते तैऽद्वियुगं सारामि' । इति चोक्तत्वा सुहृत् दद्यादिति । इति लक्ष्मप्रकरणम् ॥

अथ कन्यादातृनिर्णयः ॥ अयेदानीं लक्ष्मिचिचारानन्तरं कन्यादातृविचारस्य कर्तव्यत्वात्तावदातृनिर्णयो निरूप्यते । तत्र नारदः—'पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता यातुमतेः पितुः । मातामहो मातुलश्च स्वकुल्यो बान्धवस्ततः ॥ माता स्वमावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते । तस्यामप्रकृतिस्वारां कन्यां दद्युः स्वजातयः ॥ यदा तु नैव कश्चित्स्वात्कन्यां राजानमाव्रजेत् । पुरोधितेन च राज्ञा प्रदद्याद्ब्राह्मणोत्तमे' इति । अप्रकृतिस्या उन्मादादिदोषदुष्टत्वर्थः ॥ ॥ याज्ञवल्क्योपि—'पिता पितामहो भ्राता स्वकुल्यो जननी तवः । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिलः परस्परः ॥ अप्रयच्छन्तसमाप्नोति झूणहत्यासृताद्युतौ । गन्वं तस्मावे दातृणां कन्या कुर्वीत्स्वयं धरम् ॥ गन्वं गमनाहं । सर्वर्णादिगुणयुक्तमित्यर्थः ॥ द्रव्यहीने दातृरि-कन्यादानाशक्तेऽन्यो विचवांश्च द्रव्येण तामात्मीकृत्य दद्यात् ॥ तथाच स्वान्दे—'आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयां तु कन्यकाम् । धर्म्येण विधिना दातुमस-गोत्रोऽपि युज्यते' ॥ विष्णुधर्मोत्तरे—'अनाथां कन्यकां दत्त्वा सदृशे वाधिके वरे । द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदीरितम्' इति ॥ सदृशचलक्षणमाह नारदः—'सर्वर्णमगुरुपुं च कुलशीलवल्लभ्युतैः । सहधर्मं चरेत्तेन पुत्रांशोत्पादयेदिति' ॥ सर्वर्णं परं श्राप्येत्स्वध्याह्वय-योजनीयम् । एतच्चासति स्वोदर्शने द्रष्टव्यम् ॥ ॥ स्वोदर्शने दोषमाह शाठ्यायनिः—'माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च । त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां स्वस्वलाभ' । मरीचिः—'यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो

मदयौदितः । असंभान्यो ह्यपान्नेयः स विप्रो दृपलीपतिः' इति । इतिहासोऽपि—'पितृर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसं-
 मृता । गत कन्या दृपलीयेया तल्पतिर्दृपलीपतिः' इति ॥ अत्र प्रायश्चित्तपूर्वै परिलपनमाहाचार्यैः—'कन्यामृतमतीं शुद्धां
 कृत्वा निष्कृतिमात्मयान् । तथाच कारपिता तामुद्धेदंदानुसंस्थीः ॥ पिता क्रतुस्त्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः । दानावधि
 गृहे यत्नात्पालयेच्च रजोवतीम् ॥ दद्यात्तदुत्संख्या गाः शुकः कन्यापिता यदि । दातव्यैकापि निःस्त्रेन दाने तस्या यथाविधि ॥
 दद्याद्वा शाल्येभ्योऽन्नमस्तिनिःस्त्रः सदक्षिणम् । तदतीतुसंख्येभ्यो वराय प्रतिपादयेत् ॥ उपोष्य त्रिविनं कन्या राज्ञी पीत्वा गवां
 पयः । अदृष्टरजसे दद्यात्कन्याये रत्नभूषणम् ॥ तामुद्धेदन्वरात्तमापि कृष्माण्डैर्दुष्टुयाद्भिजः' इति । इति द्राचनिर्णयः ॥

अथाष्टविधविवाहनिर्णयः । एवं दानुनिर्णयं कृत्वा विवहेत् । स विवाहस्त्वष्टया भवति । तथाच मनुः—'ब्राह्मो दैव-
 संश्रयार्थः प्राजापत्यन्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राक्षसश्च वैशाचस्तप्तसो मत्तः' इति । इदमत्र गृह्यम्—'अलंकृत्य कन्यासुदकपूर्वा
 दद्यादेव ब्राह्मो विवाहस्तथा जातो द्वादशावरान्द्रादश परान्धुनात्युभयतः कस्त्रिजे वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य स दैवो दशावरा-
 न्द्रश परान्धुनात्युभयतः सह धर्मं चरत् इति प्राजापत्योऽष्टावरानष्ट परान्धुनात्युभयतो गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत् स आर्यः सप्तावरा-
 न्नाप्त परान्धुनात्युभयतो मियः समयं कृत्वोपयच्छेत् स गान्धर्वो धनेनोपतोष्योपयच्छेत् स आसुरः सुप्तानां प्रमत्तानां वापहरेत्स वै-
 शान्तो हत्ता भित्त्वा च धीर्पाणि रुद्व्यो हरेत्स राक्षसः' इति । अस्वार्थमाह देवस्वामी—एतेष्वष्टसु विवाहेषु आद्यो ब्रा-
 ह्मणानामेव, प्रतिग्रहातिज्ययोगात् । गान्धर्वराक्षसी धत्रियसंघ, तथा पुराणे दर्शनात् युद्धसंयोगात् । आसुरो वैश्यानां, द्रव्यसं-

योगात् । अन्ये प्रयोन नियताः । नेपु पैशाचो निन्दितः । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘चलारो ब्राह्मणसायाः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ । रावस्तथाऽयुरो वैद्रे श्रे च्छ्रे चाऽन्त्यस्तु गर्हितः’ ॥ अन्यः पैशाचः । तत्र नववस्त्रादिभिरलंकृत्य कन्यां ब्राह्मणमुत्कलक्षणमाहूय सादरसुदकपूर्वं दद्यात्स ब्राह्मो विवाहः । तस्यां ब्राह्मविवाहोदायां जातः पुत्र उभयतो मातृवंशे च द्वादशावराजुत्यत्समानात् द्वादश परान्त्रिवादीन्नातामहाद्रींश्च पुनातीत्यर्थः । पितते वेतानिके कर्मणि दक्षिणादानकाले नववस्त्रादिभिर्यथाशक्त्यलंकृत्य कन्यामृत्तिजे दक्षिणालेन दद्यात्स देवो विवाहः । तस्यां जात इति सर्वत्रानुवर्तते । देवविवाहोदायां जातः पुत्रः उभयतो दशावरान्दश परान्पुनाति । सह धर्मं चरत इत्युक्त्वा यत्र कन्या प्रदीयते स प्राजापत्यः । यद्यप्यन्येष्वपि विवाहेषु सहधर्माचरणमस्ति तथाप्यत्र याम्बलीवं सहधर्माचरणमेव न मध्ये आश्रमान्तरप्राप्तिर्नापि ह्यन्तरविवाह इति विशेषः । तस्यां जातः पुत्रः उभयतोऽष्टावरानष्ट परान्पुनाति । यत्र गर्गं वलीवर्दं च कन्यादात्रे दत्त्वा तामुपयच्छेत स आर्षः । तस्यां जातः पुत्रः सप्तावरान्सप्त परान्पुनात्युभवः । यत्र कन्याकुमारी परस्परं प्रथमत आर्वा जायापती भवावेति प्रच्छन्नतया समयं कृत्वा पश्चाद्भुज्जैरभिकाङ्क्षन्तौ यथापि कृतविवाहो स्यातां स गान्धर्वो विवाहः । यत्र कन्याप्रदातारमपेक्षितधनेन परितोष्य कन्यामुपयच्छेत स आसुरो विवाहः । यदि सुतानां प्रयत्नानां रक्षकाणां प्रमादात्कन्यामपहरेत्स पैशाचः । यत्र सहायैः सहितो हत्वा भित्त्वा च क्षीर्षाणि रुद्रयः पित्रादिभ्यो रुद्रतां कन्यामपहरेत्स राक्षसः । नन्वासुरवदापिपि बहिष्करीयः क्रयप्राप्तत्वाविशेषात् । अतएव काश्यपः—‘क्रयन्तीता तु या नारी न सा पश्यभिधीयते । न सा देवे न पित्र्ये च दासी च दासी तां काश्यपोऽवधीव’ इति । तदसांश्रतम् ।

गोमिथुनस्य शुल्करूपताभावात् । शुल्कं हि नाम कन्यकाया देशकालानुरोधेन परिकल्पितं द्रव्यम् । नहि सर्वत्र सर्वदा शुल्कस्वेयत्तानियमोऽस्ति कन्याकृषे । तस्या देशतः कालतश्च न्यूनाधिकभावदर्शनात् । गोमिथुनं त्वापि सर्वदा सर्वत्रैकरूपमेव ॥ तथा-
 चाह मनुः—‘आपै गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्युयैव तत् । अल्पो वापि महान्वापि विरुयस्तावदेव सः’ इति । तस्मादेशकाला-
 भ्यामियत्ताभेदविधुरेण गोमिथुनैवैवार्पस्य संपाद्यत्वेन क्रयक्रीतताभावाद्धर्म्य एवार्पः । अतएव देवलः—‘पूर्वं विवाहाद्यत्तारो
 घर्त्यास्तोयप्रधानकाः । अशुल्का बालणाहर्थात्तरयन्ति द्वयोः कुलम्’ इति ॥ ननुच गान्धर्वादिपु कथं भार्योपतिभावः, तत्र सप्तपद-
 क्रमणभावात् । यदाह यमः—‘बोदकेन विना चाथ कन्यायाः पतिरुच्यते । पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे’ । इति चेत्,
 उच्यते—गान्धर्वादिपु कन्यास्वीकरणात्पथादस्त्वेव विवाहविव्यनुष्ठानम् । तदाह देवलः—‘गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्ववाहितो
 विधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्धेन तु सामिकः’ इति । समर्धेन वेदशास्त्राभिज्ञेन ॥ गृह्यपरिशिष्टान्तरेपि—‘गान्धर्वाद्युरपे-
 श्याचा विवाहा राक्षसाश्च ये । पूर्वं परिश्रयस्तेषां पथाद्भोमो विधीयते’ इति । परिश्रयः स्वीकरणम् । अकृते तु भोमे न कार्यः परि-
 श्रयः । तदुक्तं वसिष्ठोपायनाभ्याम्—‘बलादपहृता कन्या मर्षैर्यदि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवदेया यथा कन्या तथैव
 सा’ इति । अकृते तु भोमे प्रायश्चित्तमाह त्रिकाण्डी—‘अधर्म्येषु विवाहेषु ताम्बूलमनुभोदनम् । दाहनं भोजनं चैव धर्जये-
 त्सर्वथा द्विजः ॥ आसुरे तूपवासः साद्रान्धर्वं च त्रिरात्रकम् । राक्षसे चैव पेशाचे कार्यं चान्द्रायणं तथा’ इति ॥ अत्र भग-
 वात्—‘कुलीनाय वरिष्ठाय शुतशीलादिभिर्गुणैः । द्विजन्मने समाच्छाद्य नववस्त्रेण कन्यकाम् ॥ अलंकृत्य च यद्दद्यात्सादरं सो-

दकं ननः । अयं ब्राह्मो विवाहः सादेवपिपिवृषुजितः ॥ या ब्राह्मेण विवाहेन सम्यग्दत्ता कुमारिका । तज्जातः पावयेत्पुत्रो मा-
तापितृकुलोद्भवान् ॥ द्वादशदादद्यातीतान्पुत्र्यान्भाविनस्तथा । चक्षेण च समाच्छाद्य भूपयिला च शक्तितः ॥ ऋत्विजे कन्यका-
दानं वितते यत्ररूपिणि । देवो नाम विवाहोऽसौ देवो देवतसंमतः ॥ देवोऽहकन्यकाजातो मातापितृकुलोद्भवान् । दशावरान्दश
परान्पुनास्तुभयतो नरान् ॥ सहेव धर्मं चरत इति यत्र कुमारिका । प्रदीयते विवाहोऽसौ प्राजापत्य इति स्मृतः ॥ अन्येष्वपि
विवाहेषु धर्मसा चरणं मह । यद्यप्युक्तं तथाप्यत्र विज्ञेयोक्तिर्गृहाश्रमात् । आश्रमान्तरसंशान्तिनिषेधार्थेति गम्यताम् ॥ नचान्न
तस्यां जीयन्त्यां विवाहस्य परिग्रहः । आश्रमान्तरयोगो वा मृतायां भवतस्तु तौ ॥ प्राजापत्यविवाहोऽहावधुपुत्रः स्वयंश्रजान् ।
अष्टान्नरानष्ट परान्पुनास्तुभयतो नरान् ॥ यत्र गोमिगुनं दत्त्वा प्रदावृभ्यः कुमारिकाम् । उद्धेददर्पनामासौ विवाहस्तद्विपिसंमतः ॥
तस्यां ज्ञानः गुणो मातुः पितुश्च कुलसंभगान् । सप्तारान्तस परान्पुनास्तुभयतो नरान् ॥ यत्र कन्यावरौ छत्रं कृत्वा समयमा-
दितः । जायापती भवाथेति पश्चाद्भ्युज्जर्नरपि ॥ अजुञ्जालीं कृणोद्वाही भवेतां विधिपूर्वकम् । स गान्धर्वो विवाहः स्यात्प्रायः
क्षत्रियसेवितः ॥ यत्रोपनोष्य प्रितेनं दातृकन्योपगम्यते । आसुरो नाम विज्ञेयो विवाहः स बहिष्कृतः ॥ यस्तु युगे प्रमत्ते वा
कन्याया रथके नरः । चौर्यादिपहरेत्कन्यां पद्माचो नाम तोऽधमः ॥ यस्मिन्बलमुपाश्रित्य सहायैः सह साधकैः । समेत्य कन्यां
यन्पुन्यो रक्षिन्त्योपि यथारत्नम् ॥ इत्वा भिक्षा च शीर्षाणि रक्षत्यो रक्षतीं हरेत् । स राधतो विवाहः स्यात्प्रायः क्षत्रियशी-

स्त्रियः' इति ॥ अत्र ब्राह्म्यादिविवाहेषु उत्कृष्टफलमाह मनुः—'ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु चतुर्विधानुपूर्वतः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते श्रेष्ठतमताः ॥ रूपसन्तनुगुणोपेता धर्तवन्तो यद्ब्रह्मिनः । पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ इतरेष्ववशिष्टेषु शुभंभानुननादिनः । जायन्ते दुर्निवाहेषु ब्रह्मधर्मद्वियः सुताः' इति ॥ प्रशस्तविवाहचतुष्टयेपि तरतमभावमाह वोधायनः—'तेषां चत्वारः पूर्वं ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्गेः पूर्वः श्रेयान् इतरेषामुत्तरोचरः पापीयान्' इति । इति विवाहभेदाः ।

अथ कन्यावरणप्रकारः । पवमुक्तविवाहभेदेषु ब्राह्मविवाहस्य मुख्यत्वं हृदि निधाय तद्विधिं ब्रह्ममादौ ब्राह्मदानरूपकन्यापरिश्रहणनिधिमाह श्यवरः परिशिष्टरूपेण—'कन्यां परिणेष्यमाणो द्वौ चतुरो वा वरान्पितुराप्तान्प्रशस्ताचारकर्मणोज्ज्वरा ऋजवः सन्तु पन्था इति प्रदिशुयान्ते तावतीभिः पुरन्धीभिः सहिता मङ्गलगीतवूर्येषोपाभ्यां कन्यागृहमेत्य शुभे पीठान्नेनाशुभमासीनाया दातृजातिगन्धरोपेतायाः कन्यायाः पाणी फलं प्रदाय कल्याणे काले कन्यां वृणीरन् आसीनाः प्रत्यशुग्राथ—'मिष्टगोत्रोद्भवापुण्य प्रपीत्रायापुण्य पौत्रायापुण्य पुत्राय श्रुतशीलनाम्ने वराय, वत्सगोत्रोद्भवामसुष्य प्रपौत्रीमसुष्य पौत्रीमसुष्य पुत्रीं गुणीलानाग्नीमिमां कन्यां भार्यात्वाय वृणीमह इति त्रयुः । अथवा दाता समार्यो ज्ञातिरनुसमेतो यथोक्तमन्त्रे वृणीरन्मिति द्रव्यादेवं त्रिः प्रयुज्य प्रदासामीति चोच्चैस्त्रिर्वाद्यथ ब्राह्मणा उक्तस्वस्त्ययनाः शिवा आपः सन्तु गोमनस्यमस्तु अक्षतं चारिष्टं चास्तु दीर्घमायुरस्तु दान्तिः पुष्टिस्तुष्टिधास्त्वित्युस्तैतद्वः सत्वमस्त्विति त्रिरनूय समानी व आकृतिः प्रसुग्मन्ताथिपसानस्य सधणिरित्येवं पठेयुः पुरन्त्यः कन्याय कल्याणान्कुलधर्मोपचारान्कुर्युः' इति ॥

पाठा०—१ फलवन्तो । २ वाग्दानमिदमेव ।

अथ वरणे तित्वादिविधिमाह श्रीधरीये नारदः—‘पश्चाद्गुह्यदिवसे चन्द्रतारागलान्तिते । विवाहभेऽस्योदये वा कन्यापरणमाचरेत् ॥ भूर्गुणः फलतामूलगन्धपुष्पाध्वतादिभिः । शुक्राम्बरो गीतवादीर्धिम्राशीर्धचनैः सह ॥ गच्छेच्च कन्यकाग्रेहं वरः प्रणयपूर्वम् । तदा कुर्यात्स्विता तथाः प्रदानं प्रीतिपूर्वकम् ॥ कुलशीलरयोरुपचितविधायुताय च । वराय रूपसंपन्नां कन्यां दद्याद्ययीयतीम् ॥ संपूज्य प्रार्थयित्वा च शर्चां देवीं गुणाश्रयाम् । त्रैलोक्यवल्लभां दिव्यां गन्धमालयाम्भरावृताम् ॥ सर्वलक्षणसंपुक्तां ग्रीगरणभूषिताम् । अनन्यमणिमालाभिर्भासयन्तीं दिगन्तरम् ॥ विलासिनीसहस्रोपैः सेव्यमानामहर्निशम् । एवंविधां कृमारीं सा पूजान्तै प्रार्थयेदिति ॥ देवीन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रश्रिवभामिनि । विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे’ इति ॥

अथ विवाहकालमध्ये आशौचप्राप्तौ विचारः । अथ यथोक्तविधिना कृतत्वात्कान्तकर्मणो वरस्य विधिवत्कृतकन्यापरणमारभ्य विवाहव्रतनिष्पत्तिपर्यन्तं मध्यवर्तिनि काले दीर्घकालाशौचे प्राप्ते तदपोद्याशौचस्य चन्द्रिकाकारेण प्रतिपादितत्वात्तत्रकारोऽत्र निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—‘ऋत्विजां दीक्षितानां च यद्वियं कर्म कुर्वताम् । मन्त्रित्तिनत्रचारिदावुन्नत्रविदां तथा ॥ दाने विवाहं यत्ने च संग्राभे देशसंप्रदे । आपद्यपि च कदायां सद्यःशौचं विधीयते’ इति । तत्र त्विचन्द्राचार्यो मनुना निवृत्तः—‘अग्याधेयं पाक्यज्ञानश्रिटोमादिकान्मर्यादां । यः करोति श्रुतो यस्य स तस्यलिंगिहोच्यते’ इति । श्रुतो वरणेन संच्छ्रुत इत्यर्थः । स च वरणसंस्कारोऽग्याधेयादौ वरणप्रभृति तत्रयोगपरिसमाप्तिपर्यन्तमनुवर्तत इति । तदनुवृत्तिपर्यन्तऋत्विजां दीर्घकालाशौचमध्येऽपि सद्यःशौचं विधीयत इति संमन्धः । दीक्षितो दीक्षाव्यसंस्कारयान् । सच संस्कारो दीक्ष-

णीयेष्णादिभिरुत्पद्यते अगमृथस्त्वानेनचार्पति । तथाच नभपुराणम्—‘तद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामस्यै । खानं स्ववसुधो या-
 वत्सावचस्य न विद्यते’ इति । एतदुक्तं भवति । दीक्षणीयेष्यादिभिरुत्पन्नो दीक्षारयसंस्कारो यावद्यजमाने पत्न्यां चानुवर्तते
 यावत्तयोर्दोषार्थकालाशौचमभ्येपि तदाशौचं न विद्यते सद्यःशौचविधानादिति ॥ सन्निवृत्तिदातृशब्दानामर्थाः संग्रहकारेण द-
 र्शिताः—‘सत्री गृहीतनियमो यज्ञे दानेपि दक्षितः । चान्द्रायणाघनुष्ठावा तृतीति ब्रह्मचार्यपि ॥ श्राद्धे च कृतसंकल्पो तृती
 भोक्ता च कीर्तितः । दाता नित्यमनादाता वानप्रस्थोऽत्र कीर्तितः ॥ यज्ञे सोमयागादौ । दानेऽप्यश्रद्धाने गृहीतनियमः । कृतसं-
 कल्पः सत्रीत्यनेनोक्तः । यज्ञे गृहीतनियमो दीक्षितो भवति । तथा पुरस्ताद्गृह्यसंनिधानाद्गोत्रीश्रद्धाने गृहीतनियमः सन्नि-
 वृत्तौ दीक्षितावय्वेतरगृहीतनियमे यजमाने वर्तते इति दर्शयितुं यज्ञदातृदीक्षित इत्युक्तम् । तृतीत्यनेन चान्द्रायणादौ कृतसं-
 कल्पः । तथा तृतीत्यनेन पिनादिश्राद्धे कृतसंकल्पः पुत्रादिः । भोक्ता भोजनार्थनिगमितविशेषोपि कीर्तितः । तयोरपि तृतीयो-
 वर्त्तनेन त्रतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भानात् । यद्यप्युपनीतित्रतिब्रह्मचारिणोपि प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेन त्रतशब्दो वर्तते तथापि तृती ब्रह्म-
 चारीति शब्दसन्निधानाद्गोत्रीश्रद्धान्यायेन त्रह्मचारिण्यतिरिक्तत्रितुर्वर्तते इति दर्शयितुं त्रह्मचारीत्युक्तम् । दातृशब्देन वानप्रस्थो-
 ष्युपदिश्यते । अगाधारणेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तदेवदभिसंवायोक्तं—‘दाता नित्यमनादाता वानप्रस्थोत्र कीर्तितः’
 इति । अनादाता न तृती गृहीतः । नल्लवित् परित्राजकः । तस्मिन्प्रायेण ब्रह्मज्ञानसद्भानात् । अन त्रतिषु त्रतनिवृत्तिपर्यन्तं प्राप्त-

दीर्घकालार्थानुरोधेन सद्यःशौचं विधीयते । ब्रह्मचार्यादियु तत्तदाश्रमेणु यावत्स्थितस्तावत्सद्यःशौचं प्राप्तदीर्घकालाशौचनाशेन विधीयत इत्यगन्तव्यम् ॥ ननु सतिशब्देनैव यज्ञे च सद्यःशौचं सिद्धं तेन दाने विनाहयज्ञदानयज्ञयोः पुनरनेन विधानं व्यर्थम् । उच्यते—दाने तावदनादन्यत्रापि दानविशेषे क्वचित्तद्यःशौचविधानार्थं पुनर्दानवचनम् । असंकल्पितयज्ञेऽपि क्वचित्तद्यःशौचविधानार्थं पुनर्यज्ञवचनमिति न वैयर्थ्यम् । तथाच संग्रहकारः—‘दाने विशिष्टे आर्तस्य व्याधिना शुद्धतोच्यते । यचित्यदोषि यो यस्तु दातुं हेमादि वाञ्छति । यज्ञे संभृतसंभारः’ इति । व्याधिना आर्तस्य विशिष्टे दाने व्याधिपरिहारार्थं मृत्युमहिष्यादिदाने धर्मापचर्योर्धदाने च शुद्धतोच्यते । सद्यःशौचमुच्यत इत्यर्थः । संभृत-संभार इत्यस्यार्थस्तूर्यरिण्यवस्थते ॥ अत्र विवाहादियु सद्यःशौचं कस्येत्यपेक्षिते वराहपुराणे—‘कन्यादाने च नो भवेत्’ इति । विवाहनिषेधः कन्याया लाजहोमादिकर्मणीति कन्यादाने विनाहकर्मणि कन्यायास्तादातुस्तत्परिग्रहीतुथोभयोर्ना-न्दीआदकन्यावरणप्रभृति विनाहसंस्कारनिष्पत्तिपर्यन्तं दातुःसंकल्पवरणादाशेषहोमान्तं वधुवरयोश्च दीर्घकालाशौचप्राप्तावपि त-दाशौचं न भवेत्तत्र विद्यते । विनाहन्तनिष्पत्तेरक्षतारोपणादूर्ध्वं तावदातुर्नियम इत्यर्थः । विवाहविययेपि सद्यःशौचविधानादि-त्यर्थः । शेषहोमान्तमिति क्लृप्तामृतमोचनान्तामित्यर्थः । यावद्गतसमापनादित्युक्तत्वात् ॥ अत्र प्रसङ्गादाधानादिकर्मणां विशेषे-णमाह संवर्तः—‘आधानपर्यन्तमीमन्तनावनाभावकर्मसु । संकल्पकृष्णादूर्ध्वमन्तराशौचसंभवे । तत्रकर्मसमाप्त्यन्तं कर्तुर्नाशौचमि-ष्यते ॥ पुनरावशुतक्रानादानालम्बेदनावपि । नाशौचं विद्यते कर्तुर्मातुरेव विधीयते’ इति । मातुरेवेत्येवकारश्चवणाच्च पितुः ।

मातुस्त्वर्जांगपरस्येवत्यर्थः । योऽनुदरद्वयमलरंभयात् ॥ व्यासोऽपि—‘चौलोपनयने चैव संकल्पपरणात्परम् । अते ब्रह्मोदनं याप-
 दापर्यस्य न विद्यते ॥ तत्पदाचार्यनियमो षटोः पालाशदर्शनात्’ इति । पालाशदर्शनं पालाशद्वेगोन्तम् । तेन मेधाजननान्त-
 मित्यर्थः । ‘आर्शाचं यदि संजातमनादस्य तदाचरेत्’ इत्यत्र आर्शाचमनादस्य तच्छुभकर्म समानरेदित्यर्थः । अत्र तत्कर्मसमा-
 स्यन्त इति । ‘यथोक्तकर्म विधिपरस्परिच्य इति जाग्रतः । संकल्प्य नान्दीश्राद्धं च निर्वर्त्य विधिपूर्वकम् ॥ आरम्भस्तत्समाप्तौ तु
 कर्मा कर्मभ्रगर्षणम् । कर्मणोन्त इति श्रोक्तः पुनः पुण्याहयाचनाम् ॥ यावत्चावन्न चाशीचनियमो द्विजभोजनात्’ इति ॥ अस्या-
 नुष्ठेयार्थः—‘गर्भोभानंगुणवगतीभंतजावकर्मनामाभ्रमाद्यनकर्मसु पथोक्तकर्म नान्दीश्राद्धपूर्वकं करिष्ये इत्यादिपुनःपुण्याहपूर्वकं
 नराभंभ्रगर्षणपर्वन् कर्मान्तरा प्राप्तयाशीचमनादस्य कर्म कुर्वादित्यर्थः । एवं नित्यनेमिचितिकर्तव्यस्यपि ज्ञेयम् । चौले च परेद्युः
 कर्मममाप्त्यन्तं कर्त्वा । उपनये तु संकल्प्यादात्मब्रह्मोदगान्तं पदुरामेधाजननान्तं कर्त्वा । विवाहे कन्यादातुरेव संकल्पनान्दीश्राद्धाद्यतारो-
 पणाने कपूरस्योद्यो कौतुकस्युद्यधियर्जनान्ताम् । अत्र कर्त्तव्यहृणात्परस्यप्य अपि ग्रहणम् ॥ ॥ अत्र विधेयमाह स्मृत्यन्तरेऽपि—
 ‘नरेन्द्रयशिमितिं विवाहोपपन्नमदिपु । सद्यःशीचं समाख्यात’मिति । नरेन्द्रस्य कश्चिन्कर्षणि सद्यःशीचमित्यपेक्षिते ब्रह्मपुरा-
 णम्—‘गग्यनाद्यन्तु येन स्वादिना रातः गमण्डले । प्रयासतद्य संग्राभे होमे प्रास्थानिके सति ॥ मन्त्रादितर्पणे चापि प्रजानां
 ज्ञानिकर्मणि । गोमण्डनादौ वैद्यमानां कृषिकालास्येचपि ॥ आर्शाचं न भवेद्योके सर्वग्रान्पय विद्यते’ इति । अयमर्थः—‘राशः

१ वेदमन्त्राने चैव परात्मनाः पुरुषमिच्छन्तः परमोऽपि विद्यते ।

नरपुत्रे येन कर्मणा विना यत्कर्मकारणे प्रजापालनादिराज्यनाशस्तस्मिन्कर्मणुपक्रान्तेषु, तथा प्रयासतः प्रास्थानिके प्रस्थाननिमित्ते होमे प्रस्तुते, तथा यन्त्रादिनिर्मन्त्रप्रचारैः दुः(स्व)द्व्यहर्तृपणे प्रस्तुते, उपसर्गेण क्लेशितानां प्रजानां शान्तिकर्मणि प्रस्तुते, तथा वैश्वानां लोकान्तरसिद्धगोमण्डनादिकर्मणि प्रस्तुते, तथा कृष्यादिकर्मार्थं विनायकादिपूजाकर्मणि च प्रस्तुते, राज्ञो वैश्वानां च आर्गांचं दीर्घकालतया न विद्यते, सद्यःशीचविधानात् । अन्यत्र पूर्वोक्तकर्मविषयेभ्योऽन्यत्र वैश्वदेवादि कर्मसु सर्वत्राशौचं विद्यते, तत्र सद्यःशीचविधानाभावादिति ॥ यत्चत्त्रिरोवचनम्—‘जनने मरणे चैव विश्वाशौचं न विद्यते । यज्ञे विवाहकाले च देवयोगे तथैव च’ ॥ यज्ञः सोमयागादिर्वैदिकः । देवयोगो मातृकादिदेवताभ्यो लौकिको गणबागः ॥ यदपि पैठीनसिधचनम्—‘पिराहर्षर्षयेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र मृतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत्’ ॥ यच्च ब्रह्मपुराणवचनम्—‘अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि । श्राद्धे च पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्’ इति । तान्येतान्युपक्रान्तयज्ञादिविषयाणि वचोमन्त्रायाः सद्यःशीचविषयाकानि चेति मन्तव्यम् ॥ अतएव ब्रह्मपुराणे कचिदस्यापवाद उक्तः—‘यज्ञार्थं बहुसंभारसंभृतस्यापि कुत्रचित्’ इति । ‘आशौचं नो भवेदिति पदत्रयमत्रानुपज्यते । ततश्चायमर्थः—‘यज्ञार्थसंभृतबहुसंभारस्य उपकल्पितवृत्तयज्ञमाधनपदार्थस्याकुतयागसंरूपस्याशौचापगमादूर्ध्वं वसन्तान्तर्गतपूर्वकालासंभवेन तस्मिन्वत्सरे करिष्यमाणयज्ञादिक्रमविषये यत्संस्कृतात्पूर्वघणे शुद्धिर्भवतीति । यज्ञग्रहणं प्रतिष्ठादेरुपलक्षणार्थम् । अतएव विष्णुः—‘न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोः’ इति । देवप्रतिष्ठाविवाहयोः संभृतसंभारयोरुपक्रममाध्यागपि तत्कर्तुराशौचं न भवतीत्यर्थः । विशेषवचनात् । एतदुक्तं

ममति—यान्ति काले संश्रुतवदुसंभारधारणं कर्तुं शक्यते तावत्कालमध्ये प्रतिष्ठाद्यज्ञभूतं तत्कालान्तरं यत्र लभ्यते तत्र विपय एतत्संकल्पस्यागाशौचाभाय इति । स्मृत्यन्तरेपि—‘यज्ञे संश्रुतसंभारो विवाहे आद्रकर्मणि’ । संश्रुतसंभार इति सर्वत्र संबध्यते । अस्यापि वैष्णवचनसमानविपयत्वमवगन्तव्यमिति । स्वल्पसंश्रुतसंभारस्याधैव वा कालान्तरे वामिसंकल्पितस्य च संकल्पानुद्ध्वे- भेनायभावितं न प्राह । यदुसंश्रुतसंभारादित्युक्तत्वात् । तदाह संवर्तः—‘प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विमहादी श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ दीधान्तोऽवश्रुयो यज्ञे कङ्कणान्तं वधूवरी । व्रते व्रतौदनं दायद्वटोः पालाशदर्शनम् ॥ ताव- द्नाशौचमित्याहुः श्राद्धे विप्राह्विशोधनाव’ इति । यधूवरावित्युक्तेन विवाह उपलक्ष्यते । पालाशदर्शनं पालाश- होमान्तम् । ‘श्राद्धे कूर्चविसर्जन’मिति वा पाठः ।

अथ कन्यापरिग्रहविचारः । अत्र विधिवत्कन्यां परिगृह्य वरो यदि केनचित्कारणेन देशान्तरं व्रजेत्तदा किं कर्त- व्यमित्याह नारदः—‘परिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् । त्रीनृतून्समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्धरम्’ इति । त्रीनृतून् पम्मानान् । आर्षविवाहे निर्णयमाह स एव—‘प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा । धार्या सा वर्षमेकं तु देया- न्यनै विधानतः’ इति । कात्यायनोऽपि—‘अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूदायां तु तत्रं वै । पुराऽऽगतथ सर्वेषां लभते तदिमां सु- नाम् ॥ अयागच्छेत् चोडायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्’ इति । कन्या पूर्वं यस्मै प्रतिश्रुता तस्थामनूदायां स एव तां लभते । अन्येनोडायां तु स्वरुपं शुल्कमात्रमाहरेत् कन्यामित्यर्थः । वसिष्ठस्तु—‘अग्निश्च वाचा दत्तायां त्रियेतादौ वरो यदि । न च तौ दंपती स्वातां

कुमारी पितुरेव सा' । यमोपि—'वरपिता तु यः कश्चित्प्रणश्येत्युक्तो यदि । रक्तागमांस्वीनीतीत्य कन्यान्यं वरयेद्वरम्' ॥ रक्ता-
गमो रजोदर्शनम् ॥ यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—'सकृन्नदीयते कन्या हरंक्तां चोरदण्डमाक्' इति तत्रादुष्टवराभिप्रायम् । तथाच
नारदः—'दत्त्वा कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् । अदुष्टेश्वरो राज्ञा स दण्डशोरदण्डभाक्' इति ॥ अत्र दुष्टशब्देन
दुष्टुल्लसं दुःशीलत्वं चोपलक्ष्यते । नचेदं सामान्यवचनमिति शङ्कनीयम् । ततः स्वयमेवाह याज्ञवल्क्यः—'दत्तामपि हरे-
त्पूर्वं श्रेयांश्चेद्वर आत्रलेत्' इति । अयमर्थः—यस्यै वाचा दत्त्वा कन्या ततोऽन्यत्रेत्कुलतो गुणतश्च प्रशस्तवरो लभ्येत तस्यै देया न
दुष्टाय पूर्वस्यै वराय प्रतिश्रुत्याप्यर्थेण संयुक्ताय दद्यादिति । इति कन्यापरिग्रहणविधिः ।

अथ विवाहवेदिकालक्षणम् । अयेदानीं कन्यादाता वाग्दानानन्तरं कन्यादानार्थं विवाहहोमार्थं च विधिवद्विवाह-
वेदिकां कारयेत् । तद्विधानं नारदेन दर्शितम्—'इलोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समंततः । स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां याम-
भागे तु सयनि ॥ समष्ट्यां चतुर्दिशु सोपानैरतिशोभिताम् । प्रागुद्वप्रवर्णां रम्भास्तम्भं सहस्रशुकादिभिः ॥ विचित्रेणाकृतैः कु-
म्भैर्विहितैस्तोरणादृतैः । भृङ्गारयुष्यनिकरैर्वर्णकैः समलंकृताम् ॥ विम्राशीर्वचनैः पुण्यस्त्रीभिर्दीर्घैर्मनोरमाम् । वादित्रनृत्तगीताद्यैर्ह-
दयानन्दिनीं शुभाम् । एवंविचामारुल्लेन्मिथुनं साधिवेदिकाम्' इति । इति विवाहवेदिकानिर्माणलक्षणविधिः ।

अथ वरस्य कन्यागृहगमनविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—'अपरेद्युः कृतज्ञानोऽहृतवस्त्रधरो वरः । अलंकृतः सित-
च्छत्रो पदातिर्वातिवन्धुभिः ॥ इतो कपूपृष्ठं गला मधुपर्केण पूजितः' इति । अत्र गृहपरिशिष्टम्—'सुलातालंकृतो वरः स्वलि-

वाचयित्वा समाहितः स्वर्चित्तव्राक्षणैः पुरन्धीभिर्ज्ञातिवान्धैरपदातिर्मङ्गलगीतव्यर्षोपाभ्यां संवन्धिनो गृहमेत्ये'इति । अत्र भग-
 वाच्—'पुण्ये मुहूर्ते कुर्वति विवाहं विधिवद्भिजः । तत्राम्बुदपिकं श्राद्धं पूर्वद्युर्वाऽपरेहनि ॥ अपरेद्युः कृतज्ञानो धृतधीताम्बर-
 द्रयः । धूपितो गन्धमाल्यार्घ्यैर्वन्दिताभीष्टदेवतः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तैः कृतपुण्याहवाचनः । कृतकौतुकबन्धव मित्रवान्यव-
 संयुतः ॥ यानं यथाहंपाक्या यातव्यं च वधूपृष्ठम् । तस्य द्वाराद्गृहिः स्थिता शत्रुसोऽभिसुरागतैः । प्रदीपपूर्णकुम्भादिपाणि-
 विर्वनितान्नैः । कृताभ्युदमनो गेहं प्रविशेत्सह बन्धुभिः' इति ॥ ब्रह्मपुराणे तु—'पूर्वेद्युः स्वस्तिवचनं नान्दीश्राद्धसमान्वितम् ।
 अपरेद्युः कृतज्ञानोऽहत्तवस्त्रधरो वरः ॥ भुक्त्वा निव्यञ्जिः(?) पूर्वोद्धे उद्धेन्निसि सर्वदा । भुक्त्वा समुद्धेत्कन्यां सावित्रीप्रहणे
 तथा ॥ उपोषितस्तु तां दद्यादर्चिताय वराय च । क्षीरान्नं सालिकाहारं भुक्त्वा कन्यां समुद्धेत् ॥ भूपणैः फलताम्बूलैर्गन्धयुष्या-
 धवादिभिः । शुक्लान्धरैर्वाद्यैर्विप्राक्षीर्वचनैः सह । गच्छेच्च कन्यकागेहं वरश्च स्त्रीपुरस्तरम्' इति ॥ अथ वधुवरभोजन-
 विधिः । चोषायनः—'सग्नी भुक्तवान्प्रतोदपाणिरपदातिर्गला वधूष्ठातिभिरतिथिवदचितः क्षातामहतवाससं गन्धाञ्जुलिष्ठां
 सग्विणीं भुक्तवतीमिषुहलां प्रदत्तां वधूं समीक्षेत्' इति । व्यासोऽपि—'भुक्त्वा समुद्धेत्कन्यां सावित्रीप्रहणं तथा । उपोषितस्तु
 तां दद्यादर्चिताय द्विजातये' इति ॥ इति कन्यागृहगमनविधिः ॥

अथ मधुपर्कविधिः ॥ अथेदानीं सरयताय वराय कन्यादात्रा कर्तव्यमधुपर्कविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—'कन्या-
 दावृभिरवेशे मधुपर्कं मयोच्यते ॥ वरस्य यस्य वा क्षाता तन्वास्त्रागृह्यचोदितः । मधुपर्कः प्रदातव्यो ह्यन्यशाखेऽपि दातरि ॥

विष्टराधुपकृत्यै नमुषेद्व्यागने शुचा । अथोपकल्पितं पूर्णं विष्टरं त्रिनिवेदयेत् ॥ उत्तराग्रे सहवर्षमैत्यस्मिन्नुपविशेद्वरः । एवमेवै-
 तरेणो च पद्यानां त्रिनिवेदनम् ॥ निवेदितेन पापेन पादौ प्रक्षालयेद्वरः । प्रक्षालयित्वा विप्राय दक्षिणां द्विं प्रयच्छति । पश्चात्सव्यं
 तु शूद्राय सव्यं पूर्वं प्रयच्छति ॥ गन्धादियुक्तगर्भं च प्रतिशुद्धं निवेदितम् । वेदित्वाचमनीयापापमेकदेशं ततो वरः ॥ उक्त्वा-
 ऽमृतोपस्तरणमसिमन्त्रं पिन्देदपः । अनन्तरेण शौचार्यं पूर्वमाचमनं सिह ॥ शौचार्याचमनं कार्यमेवेति ग्राहं दृष्टिकृत् । आनीयमा-
 नमीक्षेण भिन्नस्थलेतिमन्त्रतः ॥ मधुपर्कमथानीतं पूर्वत्रिनिवेदितम् । देवस्यलेति मन्त्रेण शृङ्गात्यञ्जलिना ततः ॥ मधुवातातृचैर्नैव
 मधुपर्कमेवेद्यते । निदधाति च तत्पानं सव्ये पाणानतः परम् ॥ अहुष्टोपकनिष्ठाभ्यामालोड्व त्रिः प्रदक्षिणम् । वसवस्सादिभि-
 र्भेषैर्दिशु पूर्वोदिपु क्रमात् ॥ निदृज्याहुलिलेयं तु भूतेभ्यस्तेति मन्त्रतः । विरुद्धं विरुद्धिष्य भूमौ पानं निधाय च । आश्वा-
 त्ससंक्रदेशं तु विराजोदोह इत्यथ ॥ आचम्य पूर्ववत्प्राश्य विराजो दोहमशीय च । आचम्य तद्वत्प्राश्नीयान्मयि दोह इति तथ ॥
 त्रिनियोगं च कूर्वाणं शिष्टस्थासोक्तमार्गतः । आचम्याथामृतापीति पिन्देदाचमनीयकम् ॥ आचम्याचमनीयान्नु पिवेत्सत्यं यशस्ति ।
 आचान्तः पुनराचामेदय मां त्रिनिवेदिताम् ॥ ततो वरो जपेन्माताशुद्राणां दुहितेत्युच्यम् । अथो ओमुत्सजेत्याह प्रपं गाशुत्सजेत च ॥
 गन्धमाल्याम्बरैस्तदन्दूपर्णः पूजयेद्वरम्' इति । इदमत्र शुद्धम्—'ऋत्विजो वृत्ता मधुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे चाचार्यो-
 यच शशुरापितृव्यमातुलानां चैकस्मिन्पात्रे दधनि मध्वानीय सर्षिर्वा मध्वलाभे विष्टरः पाद्यमर्धमाचनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां
 त्रिशिरैकैकं वेदयन्ते । अहं वर्षं सजातानां विद्युतामिव सूर्यः । इदं त्मपथितिष्ठाभि यो मा कथामिदासतीत्युदये विष्टर उपवि-

शेषाक्रम्य वा पादौ प्रथालापयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्सव्यं शूद्राय प्रंघालितपादोऽर्धमञ्जलिना प्रतिगृह्णाथाचमनीये-
 नान्वाचामत्यमृतोपस्तरणमसीति मधुपर्कमाहियमाणमीक्षेत मित्रस्य त्वा चधुपा प्रतीथ इति मित्रस्य त्वा चधुपा समीक्षे मित्रस्य
 त्वा चधुपाऽनुवीथ इति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्यो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य मधुवाता
 क्रतापत इति तृपेनावेश्यानामिकया चाङ्गुष्ठेन च त्रिःप्रदक्षिणमालोह्य वसवस्ता गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्त्विति पुरस्तात्रिमाष्टिं
 रुद्रस्ता त्रैष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्त्विति दक्षिणत आदित्यास्ता जागतेन छन्दसा भक्षयन्त्विति पथाद्विश्वेता देवा आनुष्टुभेन छ-
 न्दसा भक्षयन्त्वित्युचरतो भूतेभ्यस्तेति मध्यात्रिरुह्य त्रिरुत्क्षिप्य विराजो दोहोसीति प्रथमं प्राक्षीयात् विराजो दोहमसीयेति
 द्वितीयं मयि दोहः पथायै विराल इति तृतीयं न सर्वं न तृप्तिं गच्छेद्ब्राह्मणायोदगुच्छिष्टं प्रयच्छेदलामेऽप्सु सर्वं चाऽथाचमनीये-
 नान्वाचमत्यमृतापिधानमसीति सत्यं यज्ञः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतामिति द्वितीयमाचान्तोदकाय गां वेदयन्ते हतो मे पाप्मा
 पाप्मा मे हत इति जपित्वां कुरुतेति फारयिष्यन् मातारुद्राणां दुहिता वम्बनामिति जपित्वांमुत्सृजतेत्युरस्रस्यन् नामांसो मधुपर्को
 भवति भवति' इति । अस्वार्थः—ऋत्विजो इत्या इतानां च आहरेदद्यादित्यर्थः । उपस्थिताय कृतसमावर्तनाय तस्मिन्नहनि गृ-
 ह्णानभ्यागताय, विवाहार्थिने च, राज्ञे अभिपिक्ताय चोपस्थिताय, श्वशुरपितृव्यपातुलेभ्यो वर्षे पर्यभ्यागतेभ्यश्च । एषां समासेन
 निर्देशस्तत्तुल्यत्वज्ञापनार्थः । तेन स्नातकाय तदहरेव देयः । 'यत्रैतं पूजयिष्यन्तो भवन्ती'ति वचनात् । विवाहार्थिने च । राज्ञे
 तदहरेः, अभ्यागताय वराय, आचार्यादीनां प्रति वत्सारमुपितागतानां शास्त्रान्तरविशेषोपलब्धेः । दधनि—लामे । आनापयतिष्य

तेचनकर्मा । आसिन्धेत्यर्थः । सर्पिर्नामध्वलाभ इति वचनमध्वलाभे अयमेव प्रतिनिधिर्भवति नान्यल्लादिदिलेवमर्थम् । अहपसा-
 हातुः कर्म पूर्णमाह । विष्टरः—स्यवा । विष्टर इत्यासनम् । विष्टरमारभ्यैतेषां द्रव्याणां मध्ये एकैकं द्रव्यं त्रिस्त्रिनिवेदयेदिति ।
 अत्र प्रथमतो विष्टरोविष्टरोविष्टर इति त्रिनिवेदयेत् । पापार्थमर्घ्यार्थमाचमनीयार्थं चोदकं तथोक्तम् । एतेषामिति वचनमेतेषामेव
 त्रिनिवेदनं यथा सान्द्रोचनस्य गाभूदित्येवमर्थम् । भोजनं च देयमिति वक्ष्यामः । ऋत्विजां मधुपर्कदाने द्वे गती संभवतः—पदा-
 र्थानुममयः काण्डानुममय इति । तत्र पदार्यानुममयो नाम सर्वेषां वरणक्रमेण विष्टरं दत्त्वा ततः पाद्यं ततोऽर्घ्यमिति । काण्डा-
 नुममयो नाम वरणक्रमेण विष्टरं दत्त्वा ततः पाद्यं ततोऽर्घ्यादीन्वैकैकस्त्वैव पूर्वं विष्टरादि गोनिवेदनान्तं समाप्य ततोऽन्यस्य
 सर्वं ततोऽप्यहसति । अथ प्रतिग्रहीतुः कर्माह—अहवर्षमेत्यादि मन्त्रेण उत्तराग्रे विष्टर उपविशेत् । अथवा पत्र्यां मन्त्रेण
 विष्टरमाऋम्योपविशेत् पत्र्यामाऋम्य वा विष्टरी एतयोर्विकल्पः । पश्चात्सव्यम् । कुतः । अद्यैवचनात् । एतदौ—द्राय । यदा ब्राह्मणः
 प्रक्षालयिता तदा दक्षिणं पादमग्रे प्रयच्छेत् ततः सव्यम् । यदा शूद्रः प्रक्षालयिता तदा तस्मै सव्यं पादमग्रे प्रयच्छेत् ततो दक्षि-
 णम् । क्षत्रियवैश्यां यदा प्रक्षालयितारी तदा सव्यं वा पूर्वं दक्षिणं वा नास्ति नियमः । प्रक्षालापयीतेति रूपसिद्धिर्नित्या । प्र-
 क्षालित—प्रतिशृणु । प्रक्षालितपादग्रहणमानन्तर्यार्थं प्रक्षालनानन्तरमर्घ्यमेव शुद्धीवादिति । गन्धमाल्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमि-
 त्युच्यते । अथा—सीति । अथशब्दस्त्सानन्वयार्थः अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमेवेति । तेन गन्धमाल्यादीनि परिसमाप्ते कर्मणि
 दातव्यानि । आचामतीति उदकं पिबतीत्यर्थः । अत्र ग्रीचार्थमाचमनं न भवति । कुतः । स्मृतैः—‘मधुपर्कं च सोमे च अप्सु प्राणा-

हृतीषु च नोच्छिष्टा भवन्तीत्युत्तरत्र विधानात् । आचान्तोदकाय गामित्येनमेकं । कुतः । सोमेऽनुच्छिष्टविधानात् ।
 यत्राचमनं न प्रतिषेधति तत्र शीचार्थमाचमनं भवतीति गम्यते । आचान्तोदकमन्यार्थम् । मधु-तृतीयं । मधुपर्कमाहियमाणमा-
 नीयमानमीक्षेत मन्त्रेण । अथ वरो मध्येमार्गमानीयमानं मधुपर्कं मित्रस्यसेति मन्त्रेणावेक्षेत । ततस्त्रिनिवेदितं मधुपर्कं देवस्यसेति
 मन्त्रेणाञ्जलिना प्रतिपृक्षीयात् । अनाभिकेति । केचिन्मध्यमासाहुः । कुतः । देशेनैव समाख्या नतु तस्या नाम विद्यतेऽहुष्ठादियत् ।
 अन्येतूपकनिष्ठिकामाहुः । कुतः । कनिष्ठिकया ह्यसौ व्यपदिश्यते नतु तस्या नामास्तीति । आगमाद्विशेषो ज्ञेयः । मधुवाता
 कृतायत इति तृचेनावेश्य ततः सन्धे पाणौ कृता म्रदक्षिणमालोब्ध वसवस्त्वेति पुरस्तान्निर्माष्टिं अङ्गुलिगतं लेपमपनयती-
 त्यर्थः । एवं रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेनेति दक्षिणतः । आदित्यास्त्वा जागतेनेति पश्चात् । विश्वेसादेवाइत्युचरतो निमृज्य भूतेभ्यस्त्वेति मन्त्रेण
 मध्यात्रिरुद्रह्य त्रिरुत्क्षिप्य त्रिनिर्माष्टिं । ऊर्ध्वं त्रिरुत्क्षिपतीत्यर्थः । अत्र प्रत्युत्क्षेपणं मन्त्रावृत्तिरुक्ता । ततो भूमौ निधाय पात्रं वि-
 राजोदोहोसीति मन्त्रेण मधुपर्ककदेशमादाय प्राश्य लौकिकेनोदकेनाचम्य । अत्र शुद्धार्थमाचमनम् । पुनः पूर्ववद्गृहीत्वा विराजो
 दोहमशीयेति मन्त्रेण प्राश्य पूर्ववदाचम्य । पुनः पूर्ववद्गृहीत्वा मयि दोह इति तृतीयमुद्राहं प्राशयेत् । संख्यावचनानि तु सर्वप्रा-
 शनपक्षे निभिरेव मन्त्रैर्यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थं इत्येवं भाष्यकारः । अन्ये तन्न्यथा व्याचख्युः—भूते-
 भ्यस्त्वेति मध्यात्रिरुद्रह्य विराजो दोहोसीति प्रथममुद्राहं प्राश्नीयात् । विराजो दोहमशीयेति द्वितीयमुद्राहम् । मयि दोह इति
 तृतीयमुद्राहम् । तृतीयवचनं सर्वप्राशनपक्षे तृतीयेन प्राशनेन यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थम् । पद्यायै

विराज इत्यत्र विराज इति पठ्यते । कुतः । पूर्वयोस्तथा दृष्टत्वात् । पद्यायै इत्यपि चतुर्थी एष्वर्थे । तेन तत्सामानाधिकरण्येऽसत्यपि पठनेन युक्ता कल्पयितुम् । न सर्वं प्राश्नीयात् तृप्तिं च न गच्छेत् । ब्राह्मणायोच्छिष्टम् । अत्र तृप्तिं पर्याप्तिं च न गच्छेत् । उद्धृताद्ब-
 श्चिष्टं मधुपर्कमुद्धृत्युजो ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् । ब्राह्मणालामेऽप्यु निक्षिपेत् । सर्वं प्राश्नीयाद्वा । अथाचमनीचेनेत्यादि यत्पूर्वमाच-
 मनीर्यं निचेदितं तदेकदेशममृतापिधानमसीति पीत्वा पुनः कर्माङ्गमाचमनं लौकिकेन जलेन । पुनरपि तदेवाचमनीयमेकदेशतो
 गृहीत्वा सत्त्वं यद्य इति मन्त्रेण पीत्वा पुनः शुद्धार्थमाचमनं कुर्यात् । द्वितीयग्रहणमाचमनीयप्रास्यर्थम् । इतरथा मन्त्रस्योच्चेरेण सं-
 वन्धः स्यात् । आचान्त इति । आचान्तग्रहणं शीचार्थमाचमनं कृत्वा कर्माङ्गमथाचमनं कुर्यादित्येवमर्थम् । उदकत्रचनमाचमनी-
 यनिष्ठत्वं । तेनाचमने उदकान्तरं भवति ॥ हतो मे पाप्मा मे इति मन्त्रं जपित्वा औकुस्तेति द्रव्यात् । यदि कार-
 यिष्यन्मारीष्यन्मवति तदा च दाता आलमेव । तत्र देवताः प्रागुक्ताः । यद्युत्सह्यन्भवति तदा मातारुद्राणामित्येतामृचं
 जपित्वा ओम्बुत्त्वजतेति द्रव्यात् । नामांस इति । मधुपर्कान्नां भोजनममांसं न भवतीत्यर्थः । कुतः । मांसस्य भोजनानङ्गत्वेन लोके
 प्रसिद्धत्वात् । अनेनाभ्युपायेन भोजनमप्यत्र विहितं भवति । पशुकरणपक्षे तन्मासेन भोजनम् । उत्सर्जनपक्षे मांसान्तरेण । अ-
 ध्यायान्तलक्षणार्थं द्विर्वचनं महत्कार्यं चेति ॥ अत्र भगवान्शौनकः—‘मधुना सर्षिषा वापि सुसंपृक्तं भवेदधि । मधुपर्क इति
 प्राज्ञैर्वाचिकैः सोऽभिधीयते ॥ मधुपर्कं तदा दद्याद्ब्राह्मणायै वधूपिता । तत्रादावासनं दद्यात्कूर्चं दर्भैर्विनिर्मितम् ॥ वराम विष्टर
 इति त्रिरुगार्थं वरोऽप्यथ । अहं वर्ष्मसञ्जातानामित्याद्यो खलिकीमृचम् ॥ उचार्योपविशेचसिशुदगत्रे तु कूर्चके । अथवाक्रम्य पा-

दाभ्यां कूर्चमासीत् पूर्ववत् ॥ निवेदिताभिसिः पाद्यमित्यङ्घ्रिर्मधुपर्कदः । प्रक्षालयेद्भरसाङ्घ्रिं दक्षिणं प्रागथोत्तरम् ॥ वरोऽथ लौ-
 किकं तीयमाचम्य त्रिनिवेदितम् । आदायाचमनीयाङ्गं तस्मादुद्धृत्य किञ्चन ॥ अष्टतोपस्तरणमसीत्पुष्पाञ्चैव तु तत्पिबेत् । पीत्वा
 शुद्धार्थमाचम्य लौकिकं सलिलं ततः ॥ मधुपर्कमवेक्षेत् पूर्ववच्चिनिवेदितम् । आनीयमानं मार्गस्थं मित्रसत्त्वेति मन्त्रतः ॥ देवस्य-
 तेति यजुषाञ्जलिना प्रतिगृह्य तम् । मधुवाताऋतायत इत्याद्यं वृचमीरेयेत् ॥ वीक्ष्याञ्जलिस्यमेवाय तत्पुनर्दक्षिणेतरे । हस्ते नि-
 धायाङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च प्रदक्षिणम् । विरालोब्ध ततो मन्त्रैर्वसवस्त्वादिकैश्च तम् । किञ्चित्पिबेत् ततो मध्याच्च किञ्चन ॥
 आदाय भूतेभ्यस्तेति मन्त्रगुणत्वा विरुत्थिषेत् । मन्त्रः स्यात्क्षेपणस्यापि विरभ्यासं समाचरेत् ॥ ततो विराजो दोहोसीत्याद्यं मन्त्रत्रयं
 क्रमात् । उक्त्वास्य मधुपर्कस्य किञ्चित्किञ्चित्पिबेदय ॥ प्रतिप्राञ्जनमाचामेळौकिकं चापि शुद्धये । न सर्वं प्रपिबेत्तं तु न वृत्तिमपि
 भावयेत् ॥ मधुपर्कं पीतशिष्टं विप्रायोदशुखस्ततः । प्रदद्याद्वाह्मणालाभे प्रक्षिपेत्सलिलेपि तत् । स्वयं पिबेद्वा निःशेषमाचामेच
 तथा पुनः ॥ अपिधानमसीत्यन्तमसृतेत्यादिकं यजुः । उचार्याचमनीयाम्भःशेषं किञ्चित्पिबेत्पुनः ॥ आचामेच यथापूर्वं लौकिकं
 सलिलं ततः ॥ सत्यं यशः श्रीरित्याद्यजुषाचमनोदकम् । पीत्वा निःशेषमाचामेद्विशुद्धौ लौकिकं जलम् ॥ अथाचान्तोदका-
 यासौ दाता गां त्रिनिवेदयेत् । हस्ताऽनले पङ्कमिच्छेत्तां गां यदि वरः स्वयम् ॥ ततो हतो मे पाप्मादि यजुषा जपमाचरेत् । प-
 श्चादोऽङ्गुष्ठेत्वेवं श्रूयाद्वाऽथ जिहासति ॥ तदापि मातारुद्राणां दुहितेत्यादिकाश्चमूचम् । जह्वोमुत्सृजतेत्वेवं श्रूयादोऽङ्गुष्ठीपूर्वकम् ।
 दाताथ गन्धमाब्जयाद्यैर्विधिनाभ्यर्चयेद्भरम् । पश्चात्तेन सहायातांस्तद्ग्रन्थूनपि पूजयेत्' इति ॥ ॥ तत्र मधुपर्कदानं स्नातका-

दिवशाखायानुसारेण कार्यम् । तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—‘वस्य यस्य वा द्याया तन्डासायुह्यचोदितः । मधुपर्कः प्रदानव्यो ह्यन्यथापि दावरी’ इति । मंत्रतोऽपि—‘आगताय वरागसौ मधुपर्कं प्रकल्पयेत् । दाताहते विधानेन वरद्यासोक्तमार्गतः’ इति ॥ भारद्वाजोपि—‘कन्यादाता नरं सम्यग्मधुपर्केण पूजयेत् । वरशाखानुसारेण ततः कन्यां प्रदापयेत्’ इति ॥ यजु कपर्दि-
 वचनम्—‘जास्य जालकर्मोदि विवाहान्तं पिता चरेत् । पश्चात्साहाधिकारतात्त्वयमेवाध्वरः स्मृतः’ इति । यच्च देवस्वामि-
 वचनं—‘सदायाविपिनाभ्यर्च्य मधुपर्कादिना वरम् । ततः कन्यामलंकृत्य दाता तर्गं प्रदापयेत्’ इति च, तद्दान्धर्वादिविषय-
 मित्याचार्यादिभिरनादृतम् ॥ अत्र विशेषमाहाचार्यः—‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु वरद्यासोक्तधर्मतः । मधुपर्केण संपूज्य कन्या-
 दाता ततो वरम्’ इति । ‘गान्धर्वादिषु यत्नेन मधुपर्कं स्वशाहया । दाता कुर्याद्विधानेन स्वातकं विधिनाचयेत्’ इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥
 अथ विष्टरलक्षणम्—‘कतिमिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरो मतः । पश्चाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥ ऊर्ध्वकेशो भवे-
 द्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विष्टरः’ इति ॥ अत्र कलौ गवालम्भनं निषिद्धमित्युक्तमादि-
 त्यपुराणे—‘कन्यायाः पुनरुद्धाहं ज्येष्ठांशं गोधधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्यात् भ्रातृजायां रुग्ण्डलम्’ इति ॥ इति मधुपर्कविधिः ॥

अथ निरीक्षणम् । एवं कृतमधुपर्काय धराय दातव्यकन्याविवाहविधिरभिधीयते । तत्र कारिका—‘हातालंकृतक-
 न्यायाः प्राशुरयाः प्रत्यगाननः । ईक्षेत तण्डुलस्थाया वरस्तस्य मुखं च सा ॥ मुहूर्ते शोभने सम्यक् क्षिपेतां मुखयोर्मिथः ।
 सयुङ्ं जीरकं कन्यां दृशुयादथ तां वरः’ इति ॥ संग्रहे—‘कन्यावरणकाले तु प्राशुरीं वरयेद्ब्रह्मू । पश्चिमासं वरं स्थाप्य

द्रोणमाने तु तण्डुले' इति । शाकलोपि—'प्राञ्चुर्षी वृणुयात्कन्यां गोत्रसंबन्धपूर्वकम् । प्रत्याञ्चुतं वरं कृत्वा वृणुयाद्बधुपूर्वकम्' ॥
 शास्तातपीये बोधायनः—'प्राञ्चुतं तं वरं कुर्याद्दरुणामिष्टुर्षीं धधूम् । कन्यावरणकाले तु दानकाले विपर्ययः ॥ प्राञ्चुतः
 प्रतिगृहीयात्प्राञ्चुतं वरयेद्बरम् । वृणुयाद्गोत्रनामार्थैर्वर्णामिष्टुलं स्थिताम्' इत्यादिवचनद्वैविध्यसमवललाच स्वगृहविच्छिष्टाचार
 एव प्रामाण्यम् ॥ कारिका—'असावशुकगोत्रस्य पुनः पौत्रः प्रपौत्रकः । एतद्गोत्रामिमामस्य पुत्रीं पौत्रीं च नमृकाम् ॥ वृणेऽहं
 कन्यकां सार्ध्नीं श्रीरूपामित्यतः परम् । वरेणैवं वृतां कन्यां तत्पिता प्रददाति ताम् ॥ पुत्रायास्य च पौत्राय नष्टेऽस्याशुकगो-
 त्रिणे । अस्माअशुकगोत्रस्य पुत्रीं पौत्रीं च नप्तृकाम् ॥ श्रीरूपैषा मया दत्ता तुभ्यं श्रीधररूपिणे । इत्युत्सोदकपूर्वां तां दत्त्वा स्व-
 स्तिपदं वदेत् ॥ वरोऽथ प्रतिगृहीयात्स्त्रिशेल्क इति मन्त्रतः' इति ॥ ॥ अथानुदानम् । अध्यावहति यत्किञ्चित्कन्यादाता ततः
 परम् । गोभृहिरण्यदास्यार्दीलसै दद्यात्स्वशक्तितः ॥ अथ गोभृहिरण्यदिना वरपरितोपमावहति करोतीति व्युत्पत्त्या आवहनी
 नाम पारितोपिकी क्रिया । आवहन्त्यां अथि अध्यावहनीति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाषः ॥ ॥ अयाक्षतारोपणम्—'सद्युतं क्षीर-
 मादाय कराभ्यां कन्यकाञ्जली । द्विरनृण्य वरः सित्कान्धुधान् शाल्यक्षतानथ ॥ गृहीत्वाञ्जलिना तस्या अञ्जली द्विः क्षिपेद्बरः ।
 आदायाञ्जलिनादचे तदञ्जल्युपरि स्वयम् ॥ कन्येत्वाद्याशिपः पूर्वमुक्त्वा कन्यापिता ततः । कन्यकां प्रतिगृह्णात्वित्यन्ते क इति
 मन्त्रतः ॥ उपरिस्थाञ्जली पूर्णे हरेत्स्वर्णोदकं ततः । तामेव प्रतिगृह्णातीत्यन्तं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ अञ्जलिस्थाक्षतान्कन्यागूर्धनि प्रक्षिपे-
 द्बरः । स्वाञ्जलिस्थाक्षतान्कन्या वरमूर्धनि निक्षिपेत् ॥ मूर्धनिक्षेपान्तमेवं सात्पुनरुन्मार्जनादिकम् । उन्मार्जनादि द्विः कुर्याद्बरवत्क-

न्याया नरे ॥ ऋषेलादि पिता कुर्याद्भवन्नं करो वदेत् । वरतन्मिष्युपरितनं तन्नं प्रतिगृह्णामीति वरो वदेदित्यर्थः ॥ अथ
 तिलकम्—'ऋष्याग्निरस्वमात्यस्य शुहीला कौमुमं दलम् । नष्टुवं क्षीरसंयुक्तं कुर्यात्तिलकमुत्तमम् ॥ वरः कन्याललाटेय कन्याव-
 रशिरस्मनः । पुष्पस्य दलमादाय क्षीरान्गाक्तं वरस्य तु ॥ ललाटे तिलकं कुर्यादीश्वेतं मिथो युतम् ॥ ॥ अथ पर-
 स्परमालारोपणम्—'ऋष्टे मिथः शुभां मालां दंपती प्रतिमुञ्चतः । क्षीरज्याक्तेन सूत्रेण शुक्लेनैतौ प्रदक्षिणम् । आवेष्य पादाङ्गु-
 दृत्य ऋक्ता इति मन्त्रतः ॥ ऐशान्यादिकृतं मूत्रं पुनः पञ्चानुवेष्टयेत् । हरिद्राक्षीरसंसिक्तं कन्याया दक्षिणे करे ॥ नखेद्वारः पुनः
 कन्यापरहस्तेष्व दक्षिणे । आश्वीभिर्नोचयित्वाय निशङ्गद्रादिषु क्रमात् ॥ नखेद्वारान्तरमुभयोः प्राच्युतौ च ततः परम् । देवीं दा-
 ध्यापर्णां नत्वा मंत्रसंप्रदायिनीम् । होमदेशं त्रजेतां तौ परिगृह्य नरे मिथः । तदेतत्सूत्रकृद्भक्ति मूत्रेणोच्चावचा इति' । इदमत्र
 गुराम्—'अथ सत्सुगारुचा जनपदधर्मा ग्रामधर्मोऽथ तान्निवाहं प्रतीयाद्यगु समानं तद्वश्यामः' इति । अस्त्यर्थः—अथशब्दोऽधि-
 कारार्थः । यद्भवति तद्विवाहेपि वेदितव्यमिति । यत्तु—श्यामः । उच्चावचग्रहणं कथम् । एते जनपदधर्मादयो नानाप्रकाराः क्रियेरन्
 नन्तेन करो सप्तमीयेरिति । जनपदधर्मा देशधर्माः । ग्रामशब्देन नगरमुच्यते । धर्मशब्दादेव द्वितीयानिर्देशो (सति अन्यथे)
 सिद्धे तानि विषयं कुलधर्मा अपि सार्था इत्येवमर्थम् । तान् तादृशानित्यर्थः । विवाहाधिकारे पुनर्विवाहग्रहणं कृत्स्नेपि विवाहे
 यथा स्युरित्येवमर्थम् । इतरथोपयमनकालादुत्तरकालं विहितत्वाद्गुपयमेतेन स्युः । उपयमनं नाम कन्यायाः स्वीकरणम् । प्रतीया-
 दिति कुर्यादित्यर्थः । यत्तु यमानं तद्वश्यामः । किमर्थमिदम् । यथान्यान्युपदेशादेव सर्वत्र भवन्ति पार्वणादीनि तथेदमपि सास्त्रिय-

पात्रा०—१ केशेन उपयमे ।

मार्यं । तर्हि जनपदादिधर्माणां च विरोधे सति वक्ष्यमाणमेव धर्मं कुर्यान्न जनपदादिधर्ममिति यद्वक्ष्यामस्त-
 त्सर्वत्र समानमेवेत्यर्थः । केचिदेशेषु सब्रह्मचर्ये व्यवायो दृष्टः । गृह्ये तु ब्रह्मचारिणौ त्रिक्रमचर्यं विहितं तत्र
 गृह्योक्तमेव कुर्यान्न देशधर्ममिति सिद्धम् । अत्र गृह्यपरिशिष्टम्—‘चतुष्यादे सोचरच्छदे हरितदर्भात्कीर्णं भद्रपीठे प्रास्तुख उप-
 विधेयस्य पुरस्तात्प्राशुर्त्वां भद्रपीठासीनां सुस्तातामलंकृतवामहतवाससं स्रग्विर्णां कन्यां पुरस्कृत्य दाता सामात्य उपविशेद्वरं विधि-
 चदन्यर्हयेदथ दक्षिणतः पुरोधा उदस्तुख उदस्तुख मध्ये प्रागग्रोदगग्रान्दर्भानात्तीर्थं तैजसमपां पूर्णं कलशं निधाय त्रीहियवा-
 नोप्य गन्धादिभिरलंकृत्य दूर्वापह्वैर्मुखमवस्तीर्याब्जिह्वाभिर्नर्गिभरमिभञ्ज्य ताभिरग्निः प्रयोजयेदथ दाता पुण्याहादीनि वाच-
 यित्वा शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्त्वद्यत्वं चारिष्टं चास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंयद-
 स्त्वित्युक्त्वा भार्यादिसमेतः कन्यां प्रगृह्य वत्सगोत्रोत्पन्नाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्री सुशीलानाञ्जीमिमां कन्यां, वसिष्ठ-
 गोत्रोद्भवायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पीत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशीलनाज्ञेऽस्मै वराय संप्रददे कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति बुवन्वरस्य पाणौ
 दिरण्यमुपधाय कलशोदकवारामालिञ्चेत् । मनसा प्रजापतिः प्रीयतामिति श्रूयादथ शिरसि पुण्याहाशियो वाचयित्वा दक्षिणसे क-
 न्यामभिमृश्य क इदं कला अदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि
 कामेवत्ते इष्टिरसि द्यौस्ता ददातु श्रथिवी प्रतिगृह्णत्विति जपित्वा प्रजापतिमनुसृत्य धर्मप्रजासिद्धयर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति श्रूया-
 देवं त्रिः प्रगुष्य पुरोधा दानुवरौ प्रति ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरिति तिस्रो जपित्वैतद्दः सत्यमस्त्विति श्रूयात् । अयानयो-

निरीक्षणं खलं कृते वेदमनि मङ्गलगीतवर्षनिघोषे पूर्वापरान्वयुच्छ्रितौ हस्तान्तरालौ शुक्लतण्डुलराशी कृत्वा मध्ये खास्तिकाङ्कितति-
रस्करिणीं धारयेयुरम पूर्वमिन्द्राशौ मलयजुषीं गुडजीरकरुपाणिं कन्यां स्थापयेयुरपरसिन्ध्राधुरं तथाभूतं वरं तौ मनसेष्टदेवतां
ध्यायन्तौ समाहितीं तिष्ठेतां ब्राह्मणाः सूर्यासावित्रीभूक्तं पठेयुः सुरंध्यो मङ्गलगीतीः कुर्युः । अथ ज्योतिर्निंदादिष्टे काले प्रविष्टे सद्य-
स्तिरस्करिणीशुद्दगपसार्थं कन्यारौ परस्परं गुडजीरकावकिरन्तौ परस्परं निरीक्षेयाताम् । अत्राकृतां वरुणापतिर्मां दृष्टस्पते ।
इन्द्रापुत्रमीं लक्ष्म्यन्तामलं सवितुः सद्य इति तामीक्षमाणो अपत्यघोरचक्षुरपतिभ्येधीति तयेक्ष्यमाणोऽथास्या भ्रुवोर्मध्यं व्याहृति-
निर्दमात्रेण परिसृज्य दर्भं निरस्याप उपस्पृशेदथ ब्राह्मणा बान्धवाः सुरंध्यस्तावाशीभिर्भिनन्दयेयुः । अथानयोराद्रोक्षतारोप-
णम् । तैवेतेन पात्रेण क्षीरमादाय घृतमासिच्य पात्रान्तरेणाद्रोक्षततण्डुलात् अथ तथास्थितयोर्वधूवरयोर्वधनकमेतत्कारयेयुरसृतं
क्षीरमापुष्टुवमरिष्टाश्रता अप एतेपमारोपणमिष्यते । वरः प्रक्षालितपाणिर्वध्याः प्रक्षालितेऽञ्जली क्षीरद्युतं पाणिना द्विरुपस्तीर्थं
द्विलण्डुलानञ्जलिनाचपति यथापूर्वत । ततो द्विरुपरिष्टादभिधारयत्येवं वराञ्जलावन्यत्तण्डुलपूर्णं कुर्यादाता तयोरञ्जलयोर्हिरण्य-
मवदधानि । अथ वरः कन्याञ्जलीं स्वाञ्जलिं धारयेदाता कन्या वारयतु दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु पुण्यं वर्धतां शान्तिः पुष्टि-
स्तुष्टिथास्तु तिथिकरणशुद्धवर्तनक्षत्रसंपदस्तिस्त्युक्त्वा कन्यामुद्धृत्य तदञ्जलयधतान्तरमूर्धन्यारोपयेत्तरोऽपि तन्मूर्धनि स्वाञ्जल्यक्षता-
नारोपयेदेवं निर्वधूर्णं वराञ्जलीं वधूत्तण्डुलपूर्णं कुर्याच्चदञ्जलावन्योऽथ तमारोपणं कारयेत् ॥ इदानीं दाता वराय गोभूमिदासी-
यानशयनाजादीनामनुदानं दद्यादथ पुरोधाः कांक्षे पय आसिच्यौदुम्नर्यार्द्रिया शारुधा सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सदूर्वापङ्क-

वयमभिषिञ्चेद्वल्लिङ्गाभिकर्मिण्यथ वधूवरौ स्वदेखरपुष्पं क्षीरघृतेनाप्लाव्य परस्परं तिलकं कुरुतः कण्ठे स्रजं चासुञ्चतः कौतुकसूत्रकं
 च करे बन्धीयातामथ पुरोधस्तमोरुचरीयान्तयोः पञ्च पूगफलानि विवाहव्रतरक्षणं गणाधिपमनुस्यूत गणानां ता गणपति
 हवामह इत्यातून इन्द्रक्षुमन्तमिति च वधूवरयोरुचरीयान्तौ च नीललोहितं भवतीति बन्धीयादथ दाता समार्यो बृद्धाः पुरंभयो-
 ज्ञातिबान्धवाथ क्रमादाक्षीभिराद्रोक्षतारोपणं कुर्यु'रिति ॥ अथ कन्यानिरीक्षणदानादियु कारिकापृष्ठपरिशिष्टयोः क्रमव्यत्यये सति
 सविशेषं गृह्यपरिशिष्टोक्तमेवावुसंधेयं आचार्यणोक्ततात्, 'तथैव लौकिकं वास्यं स्मृतिवाधे परित्यजे'दिति वचनाच्च ॥ अत्र
 भगवांसु—'नानाविधा जानपदा ग्राम्याथोद्राहर्कर्मणि । कियन्ते लौकिका धर्मालेषु स्रकुलपूर्वैः ॥ पूर्वैरनुष्ठितान्कृत्वा कुर्या-
 दारपरिग्रहम् । सर्वसाधारणं कर्त्तं यत् तावदिहोच्यते ॥ तत्र प्रदेशे कस्मिन्निचन्द्रन्युपरिकल्पिते । निदरे प्राञ्चुलः सम्यगासिता
 चरणौ स्वयम् ॥ प्रक्षाल्याचम्य च कृतप्राणायामः समाहितः । उपलिय तयोद्धिरूप स्थण्डिलेऽग्निं निधाय च ॥ पथादेशेः प्रति-
 श्राव्य पापाणीमश्मनिर्मिताम् ॥ प्रागुत्तरेऽग्रेः संस्थाप्य पूर्णकुम्भमयो वरः ॥ उत्थाय प्राञ्चुलः स्थिता शल्मयुचरतोऽनलात् । त-
 दानीमात्मना दत्तं नूतनं वसनद्वयम् ॥ वसिताऽऽचान्तसलिले भूरितां कुसुमादिभिः । श्रस्यञ्चुलः प्राञ्चुर्लौ तां स्थितामात्मसमी-
 पतः ॥ कन्यकां प्रतिगृह्णीयाद्घ्नां पित्रादिभिर्वरः । कन्यादानप्रकारश्च पूर्वाचरित उच्यते ॥ वरस्याभिमुखः स्थिता कन्यायाः
 प्रतिपादकः । चतुर्थ्यन्तं वरस्योक्त्वा नाम तद्रोत्रपूर्वकम् ॥ ततः सहस्रकर्मभ्य इत्युच्चार्य ततः परम् । पादयामीति चोच्चार्य प्रति-
 पूर्वं ततः परम् । वरस्य हस्तेऽसौ दद्यादेवतीर्थेन शान्तधीः ॥ तद्यथा गार्ग्यगोत्राय परमेधरशर्मणे । आत्रेयगोत्रमभां पार्वतीं

प्रदाम्यहम् ॥ कन्यां सहस्रकर्म्मन्वः करोति प्रतिपादिताम् । कन्यादाने च कर्मवमाचरन्ति मनीषिणः ॥ विभवाजुगुणं क्षेत्रं
 गुणं स्वतादिकम् । सर्वं विद्विवमत्रैव कालेऽन्यतु सहोदकम् ॥ ततो महलसूत्रं च ध्यायन्निष्टां च देवताम् । बध्वाः कण्ठप्रदेशे
 स्नानरूपानि सञ्चकितः' इति ॥ अत्र नवभूषणधारणे जप्यसूक्तमुक्तमृग्विधाने—'आयुष्यमायुर्वर्चसं स्रक्तं दाक्षा-
 यणं महत् । अलंकारं दिरण्यं वा प्राप्य दाक्षायणीं जपेत् ॥ प्राप्तं स श्रियमायते बहु चाब्रह्मयाश्रुते' इति । अत्र कौतुकबन्धनाधि-
 प्रतिष्ठादी तु शृणुपरिशिष्टकार्त्तवीनकोक्तवारययोर्विरोधे परिशिष्टोक्तमेवानुसंधेयम् । आचार्येणोक्तत्वात् ॥ अत्र तण्डुलमानमाह
 यमः—'आगम तण्डुलप्रत्यमीदित्यत्यसुहो कथूमि'ति । स्मृतिपक्षस्तु—'द्रोणप्रमाणे सिततण्डुलानां चारुद्य राशौ वरयेत्कुमारीम् ।
 प्रत्यसुतः पूर्वसुतीं गुल्फे वरोवरेणां वरयेवयोक्तम्' इति ॥ अथ कन्यादानमन्त्री वायुपुराणे—'कन्यां कनकसंपन्नां कनका-
 भरर्णयुताम् । दास्यामि विप्यवे तुभ्यं न्नलोकजिगीषया ॥ विभंभरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमां कन्यां प्रदास्यामि
 पितृणां ताणाय च' इति ॥ अथ प्रार्थनमन्त्रावाह ऋष्यशृङ्गः—'गीरीं कन्यामिमां विप्रयवाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे
 तुभ्यं दणं विप्र समाश्रय ॥ कन्ये ममाश्रते भूयाः कन्ये मे देवि पार्थिवोः । कन्ये मे शृष्टते भूयास्त्वदानान्मोक्षमाप्नुयाम्' इति ॥

॥ अथानुदानान्युच्यन्ते लिङ्गपुराणे—'दासीदासासनाद्यं च शृणुणानि गृहं ततः । क्षेत्राणि च धनं चापि तथा न्यानि प्रदा-

पयेत्' ॥ ऋष्यशृङ्गोपि—'भूमिं गां चैव दासीश्च वत्सनानि स्वयत्कितः । महिषीर्वोजिनश्चैव दद्यात्सर्वमणीनिपि ॥ ततः सगृह्य-
विधिना होमार्थं कर्म कारयेत् । यथाचारं विधेयं हि माङ्गल्यं करकादि च' इति ॥

अथ कन्यादानप्रशंसा ब्रह्माण्डपुराणे—'कन्यां तु परया भक्त्या बलंकृत्य प्रयत्नतः । कुलीनाय सुरूपाय गुणज्ञाय वि-
श्रेयतः ॥ कन्यां वरयमाणाय दद्यादेव विधिः स्मृतः' इति ॥ लैङ्गे—'कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्वदानोत्तमम् । यदन्वा सर्वदा-
नानां फलं प्राप्नोति मानवः' । स्मृत्यन्तरे—'महीदातुश्च गोदातुः कन्यादानानुगाः पश्चात्समं यान्ति
त्रयो रथाः ॥ अयाचितप्रदातुश्च सत्यवादिन एव च । नित्यस्वाध्यायशीलश्च समं यान्ति त्रयोरथाः' । बृहस्पतिः—'सहस्र-
मेव धेनूनां शतं चानङ्गुहां समम् । दशानङ्गुसमं यानं दशयानसमो हयः ॥ दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् । तस्मा-
त्सर्वप्रयत्नेन कन्यादानं विशिष्यते ॥ अग्निहोत्रादिभिर्मयत्स्वादीक्षातो ब्राह्मणस्य च । तत्कन्यां विधिवद्वा फलमाप्नोति मानवः' ॥
स्कान्दे—'वैवाहिकप्रदानं वा यो ददाति तथा नरः । विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ॥ माहेन्द्रमवनं याति दीव्य-
मानोऽप्सरोगणैः' । संवर्तः—'अलंकृत्य युदा कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः । दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥ कू-
कुदथाश्चमेधी च प्राणदाता भयेषु च । समं यान्ति रथा येषां त्रयो वै नात्र संशयः' ॥ सालंकारकन्यादाता कूकुदः—'सत्कृत्यालं-
कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः' इत्यभिधानात् । 'दातुं भूमितकन्यायां कूकुर्गते महावपि' इति वैजयन्तीदर्शनाच्च ॥ बह्निपु-

राणे—‘कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति खलंकृत्वाम् । असदेयां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं प्रजान्ति ते ॥ कृत्वा कन्याप्रदानं च पि-
तरः प्रपितामहाः । विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं प्रजान्ति ते ॥ तिलराशिः कृतो यावद्विवाकरसमुच्छ्रितः । वर्षन्ते गुह्यते तस्य
तिलराशेस्तु यावता । संक्षयं लभते तावद्ब्रह्मलोकोऽस्य निश्चितः ॥ यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः । तावद्वर्षसह-
स्राणि रुद्रलोके महीयते’ ॥ अग्निः—‘वालुकाभिः कृतो राशिर्यावत्सप्तर्षिमण्डलम् । गते वर्षसहस्रे तु लवमेकं विशिष्यते । क्षयश्च
दृष्टस्तसापि कन्यादाने न विपद्यते’ । संवर्तस्तु—‘ज्योतिष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् । प्राप्नोति कन्यकां दत्त्वा होममन्त्रैश्च
संस्कृताम्’ इति । इति कन्यादानफलप्रशंसा ॥

अथ दंपतिभ्यां कर्तव्यपूजाविधिः । तत्र कात्यायनः—‘सवर्णियास्तथा पाणिं गृहीत्वा विधिवद्भरः । संपूज्य प्रार्थयित्वा
तां द्युषीं देवीं गुणाथयाम् ॥ त्रैलोक्यवह्निमां दिव्यां गन्धमाल्याभ्यारान्विताम् । सर्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ॥ अनर्घ्य-
मणिमालाभिर्भोगपन्तां दिगन्तरम् । विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ॥ एवंविधां कुमारिं च पूजान्ते प्रार्थयेत्ततः ।
रुद्रास्यायनीं पद्मजां च गौरीमेवं श्रेयुजयेत्’ इति ॥ अत्र कन्यायाश्चक्राङ्कुरालंकृतिरुक्ता श्रीधरीये—‘कन्यायाः करसंग्र-
होक्तगमये चक्राङ्कुरालंकृतिः’ इति । करसंग्रहो विनाहः तत्समये चक्राङ्कुरालंकृतिः स्वर्णमयलिङ्गाकृतिर्धार्या । तथाच नृसिंहः—
‘सौम्यांशे वरयेत्कन्यां लिङ्गाकारं सुवर्णकम् । कण्ठे संयोजयेदेव पाद्मल्येन सहाङ्गना ॥ विवाहसमये चैवं कृत्वा तत्पतिना व्र-

पाठा—३ विशिष्यतेव ।

जेत् । होमशेषं प्रतीति शेषः । वनितानां गले घ्ने ग्राहल्ये शिथिले पुनः । कृत्वा तु पूर्ववत्सद्यो धारयेत्प्रथमोपमम्' इति ॥ ॥
 अत्र कन्यामाता कर्मप्रारम्भात्प्राग्रजखला चेतकन्यादाननिषेध उच्यते माधवीये—'प्रारम्भात्प्राग्निवाहस्य माता यदि
 रजशला । निघ्नचित्तास्य कर्तव्या सहस्रश्रुतिचोदनात्' इति । इति कन्यादानविधिः ॥

अथ विवाहहोमविधिः । तत्र कारिका—'आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे वधूं ताश्रुपवेक्ष्य च । उपलेपादि कुर्वति हविर्भुवस्थाप-
 नान्तरुम् ॥ पश्चादग्नेः प्रविष्टाप्य हृपदं सोपलामथ । उदकुम्भं निधायान्नेः प्रागुदीच्यामतः परम् ॥ आज्याधिश्चयणान्तं स्याद-
 न्वाधानादि पूर्वकम् । आज्येन सह लाजानां पर्याश्रिकरणं भवेत् ॥ त्रिःश्रोक्षणं भवेत्तेषां केवलोत्पवने सति । इध्माभिचारणान्तं
 स्यादाज्यस्रोत्रासनादिकम् ॥ वधूदक्षिणहस्तेन समन्वारव्य एव सन् । कुर्यादाधारपर्यन्तं चीलोक्ताज्याहुतित्रयम् ॥ अत्राज्यमागौ
 नीयेष्टावित्युक्तं पूर्वमेव तु । हुत्वा समर्थमेत्यन्यां प्रजापतिरितीतराम् ॥ अथोन्नतमुखीं कुर्याद्विजयाऽवनताननाम् । प्राश्रुल्या उप-
 विष्टायस्तिष्ठन्नत्यश्रुतः स्वयम् ॥ उचानेनाथवा नीचेनोचानस्य करस्य तु । अङ्गुष्ठादि तु गृह्णीयाद्गृभ्यामीत्येतया ततः ॥ उप-
 स्खणीत भार्याया अङ्गुली प्रोक्षिते वरः । वधूभ्राताथवा भ्रातृस्थानो लाजान्द्विरावपेत् ॥ पञ्चावची वरः स्याच्चेदङ्गुली तांस्त्रि-
 रावपेत् । वरः शूर्पगतोऽलाजानवचांश्चाभिधारयेत्' ॥ भ्रातृस्थाने पितृव्यस्य मातुलस्य च यः सुतः । मातृ-
 व्यश्रुतस्तद्वत्पितृव्यस्युता अपि ॥ पठत्यर्मणं मन्त्रमथ पत्नी स्थिता सती । कुर्वन्त्यङ्गुल्यन्विच्छेदमश्रुत्यग्रैर्गुहोति वाच ॥ हविर्भुजं
 सकुम्भं च हृपद्वजं प्रदक्षिणम् । वधूं परिणयन्मन्त्रममोहमिति वै जपेत् ॥ इममश्मानमारोहेत्यनेन प्राश्रुलीं वधूम् । उभाभ्यामपि

पादान्ध्यामारोच्य द्यदं पुनः ॥ उपस्तृत्यादि तद्वत्साहस्रुपदारोपणान्तकम् । वरुणं न्विति होमोऽज्युपस्तृत्यादि पूर्ववत् ॥ अहमा-
रोपणपर्यन्तं रहनं पूरणं न्विति । प्रजापतिं चतुर्थ्यन्तं स्वाहासुक्तं वरः सरेत् ॥ शूर्पिकेणावशिष्टांस्तानभ्यात्मं अहुयाद्बधूः । जप-
नास्ताह वचनं चतुर्थ्यां वरकृत्कम् ॥ यदि वद्रे शिले श्लातां देवत्वमीदिना ततः । प्रतामुञ्चामिभन्नेण दक्षिणं तु विमुञ्चति ॥
प्रेषोमुञ्चामिभन्नेण उत्तरां च विमुञ्चति । शिले वरस्य वद्रे चेतुष्पीयेव विमुञ्चति ॥ अभ्युत्कमपतीशाने वधूं सप्तपदानि तु । सा-
चाभ्युत्कमपतीशाने वरुणं कर्मवर्षादिना । सप्तमे क्रमिते तस्याः शिरसी संनिधाय च ॥ तयोः
हृम्भाग्मया तेन शिरसी अभिमियञ्चति । आज्येन स्विष्टकृद्दोमं कृत्वा शेषं समापयेत् ॥ होमादारभ्य यच्छेत वाचं हृष्ट्या हृवादि-
कात् । जीर्यतीति मा वाचं विष्टजेच ततः परम् इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘पश्चादग्नेर्द्वैपदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योचरपुरस्तादुदकुम्भं
ममन्वारत्न्यायां हुता तिष्ठन्प्रत्यसुतः प्राञ्चुर्वा आसीनाया गृभ्यासि ते सौर्यगत्वाय हस्तमित्यहुष्टमेव गृह्णीयाद्यदि कामयीत
पुर्माण एव मे पुत्रा ज्ञायेरन्वित्यहुलीरेव स्त्रीकामो रोमान्ते इत्तं साहुष्टुष्टुभयकामः प्रदक्षिणमग्निमुदकुम्भं च त्रिः परिणयञ्जपत्यसो-
हमन्नि मा तं सा तमस्यमोहं घोरहं प्रथिवी सं सामाहन्त्युत्वं तावेह विवहावहै । प्रजां प्रजनयवहै संप्रियो रोचिष्णु सुमनस्यमानो
जीवेच धरदः दत्तमिति परिणीयपरिणीयाश्मानमारोहयति । इममश्मानमारोहाऽऽमेव तं शिरा भव । सहस्र वृतनायतोऽमितिष्ठ
शान्त्यत इति कथञ्जलापुत्तीर्ये ज्ञाता ज्ञातृत्वानो वा ब्रिलोचानावपति निर्जामदग्मानां प्रत्यमिषार्ये हविरवचं चैपोऽवदानथर्मः-

पाठा०—१ वरुणस्येति ।

अर्यमणं तु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो अर्यमा प्रेतो गृञ्चातु नाद्युतः स्वाहा ॥ वरुणं तु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो वरुणः प्रेतो गृञ्चातु नाद्युतः स्वाहा ॥ पूषणं तु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवः पूषा प्रेतो गृञ्चातु नाद्युतः स्वाहेत्यच्छिन्दत्यञ्जलिं सुचेव जुहुयादपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थमोष्योप्य हैकेलाजान्परिणयज्ञपत्यथोचमे आहुती न संनिपततोऽथास्यै शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवत ऊर्णास्तुके केशपक्षयोर्वद्धे भवतः प्रत्वागृञ्चाभि वरुणस्य पाशादित्युचरामु-
 चरवाऽर्थेनामपराश्रितापां विशि सप्तपदान्यभ्युत्कामयतीप एकपथूर्जे द्विपदी रायस्योपाय त्रिपदी मायोभञ्चाय चतुष्पदी प्र-
 जाम्यः पञ्चपद्युतभ्यः षड्पदी सखा सप्तपदी भव सा मामद्युता भव । पुनान्विन्दावहै चहंस्ते सन्तु उरदष्टय इत्युभयोः संनि-
 धाय शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ब्राह्मण्याथ इन्द्राया जीवपत्या जीवप्रजाया अगर एतां रात्रीं वसेद्भुवमरुन्धतीं सप्तसपीनिति
 दृष्ट्वा वाचं विरुजेत जीवपनी मनां विन्देयेति' । अस्यार्थः—यथादयेरिति । अग्निप्रतिष्ठापनोत्तरकालं पश्चादग्नेर्दृष्टपदमदमानं प्र-
 तिष्ठाप्योत्तरपूर्वदेशे उदकपूर्णकलशं स्थापयेत् । ततः आज्यस्य बहिर्दिशि सादनान्वं कृत्वा । समन्वारञ्चायां बध्वां इध्माभ्याधानाधा-
 धारान्त कृत्वा ततः पूर्वोक्ता आज्याहुवीर्हृत्वा । तिष्ठन्प्रत्यक्षुरतः प्राञ्चुल्या आसीनाया अद्भुष्टमेव गृह्णीयात् गृभ्णामीत्युचा पुन-
 कामधेत् । मन्त्रस्तूत्ररयोरपि हस्तग्रहणयोर्भवलेवायम् । इत्यसिद्धा । अस्मा तत्पुत्रकः । तेनोभयोः प्रतिष्ठापनं सिद्धम् ।
 एवंवेशोपः—अश्मानमारोहयति इत्यत्र पुनकावरोहणं स्यात् । तर्हि अश्मग्रहणं तस्यै विशेषणं स्यात् इत्यदमश्मानमिति ।

अद्रमयीमित्यर्थः । मृन्मथ्यपि हि लोके दृग्द्विधते । तर्हि पुत्रकप्रतिष्ठापनं न स्यात् । स्यादेव मङ्गलार्थत्वात् । दक्षिणतः पशुपतिश्रेतुरवतः पतिरिति शास्त्रान्तरे दृष्टम् । सुवेण होमः साधनान्तरागुपदेशात् । एवंभूतो व्यक्तहोमे इत्यनेनैवावस्थाने सिद्धे तिष्ठन्तमिधमाद्रव्यादित्यत्र तिष्ठग्रहणं कथम् । अन्यत्रासीनस्य कर्माणि स्युरित्येवमर्थम् । अतोऽत्राप्यासीनता प्रामोति तच्चिदुत्तर्यं तिष्ठग्रहणम् । प्रत्यशुच इति प्राशुचलनिवृत्त्यर्थम् । 'तस्य नित्याः प्राञ्चश्रेष्ठाः' (श्रौ. सू. १।१।८) इत्यनेन प्राशुचरत्वे सिद्धे प्राशुचत्वा आसीनाया इति वचनं प्रत्यशुचराधिकारनिवृत्त्यर्थम् । आसीनाया इत्येतत्कथम् । इतउत्तरं वध्या विहितं कर्म तिष्ठन्त्या स्यादित्येवमर्थम् । 'उचानेनोचानं पाणिं शृङ्गीयान्नीचेन चोचानं' इति शास्त्रान्तरे दृष्टम् । पुत्रशब्दः पुंसि द्विव्ययं च स्मृतौ दृष्टः । 'अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्तादृशाल्लुवम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनम्' इति (मनु ९।१३६) पौत्री पितामहस्तेनेति । तेन दद्विधेय मातामहः पौत्री भवतीत्यर्थः । लोके च दुहितरि पुत्रशब्दं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते—एहि पुत्रेति । मधे च दृश्यते—पुमांस्ते पुत्रो जायतामिति । तस्मात्पुमांसः पुत्रा इति विशेषणम् । अथवा 'पुंनाज्ञो नरकाद्यसात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुन इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा' इति (मनुः ९।१३८) । एवंविधः स पुत्रो जायेत न प्रथमप्रकृतिमात्रमित्येवमर्थमुभयोरग्रहणम् । अहु—कामः । एतस्मोऽहुष्ठनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थः । रोमान्ते—कामः । उभयकामः पुत्रदुहितृकामः अन्नष्टाहुलिभिः तद्द इत्सं शृङ्गीयात् । प्रदक्षिणं—शुत्वमिति । अग्निमुदकुम्भं च त्रिप्रदक्षिणं यधूं परिणयन् जपति अमोहमसीति । उदकुम्भग्रहणमन्येषां यशपात्राणां बहिःकरणार्थमित्येके । अन्ये तु विवाहे यदन्यदुष्टं पात्रं अग्रमा. तस्यैव बहिः-

करणार्थमिति । शिर्ग्रहणं परिणयनेन संबध्यते उत जपेन । यदि पूर्वेण तर्हि सकृज्जपः स्यात् । अथ जपेन तर्हि सकृत्परिणीतिः ।
 पूर्वणेति द्रूमः । कुतः । परिणीयपरिणीयेति तस्य बहुलं दर्शितम् । अपथ परिणयाद्गमिति कृत्वा यावत्परिणयनमावर्तते । परिणी-
 यपरिणीयेति । वीप्सावचनं सर्वपरिणयनेष्वशमरोहणं कारयितव्यमित्येतदर्थम् । अथास्य कर्मणः कः कर्ता । आचार्यः । कुतः ।
 वक्ष्यति—शिरसी उदङ्कुम्भेनावसिच्येति । स्वयं कर्तृत्वे सति अवसेचनं न शक्यते कर्तुं । तदसत् । वरएव कर्ता । आचार्येण
 ह्ययं विसृष्टो विवाहं करोति । उदङ्कुम्भग्रहणं तु तत्रस्थमुदङ्कुम्भं लक्षयति । बध्वा—व्रपति । ततो बध्वञ्जलाबुपल्लीर्यं बध्वा आता द्विद्वि-
 लोचानावपति । चरो जामदग्न्यश्रेत्रिः । ततः श्रेयं प्रत्यभिचार्यावचांश्च प्रत्यभिचारयति । एवमवदायावदाय त्रिभिर्मन्त्रैर्बुहोति ।
 आतृस्थानः पितृव्यपुत्रो मातृलपुत्रश्च । त्रिर्जामदग्न्यानाम् । पञ्चावचिनामित्यर्थः । प्रत्यवधार्यं हविः । हविःशब्दः श्रेये वर्तते ।
 यथा नात्र हवीर्षीति । अवचं च । अवदानमित्यर्थः । उपस्तरणाभियारणे कः करोति । आता । कुतः । समानकर्तृत्वनिर्देशात् । तद-
 युक्तम् । यदि ह्यत्र आताभिः ततः स्यात् बध्वाञ्जलौ आतोपल्लीर्येत्येवावक्ष्यत् । तस्माद्गरएव करोति । यदुक्तं समानकर्तृत्वनिर्देशादिति,
 तत्र द्रूमः । असमानकर्तृत्वेपि हि क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते । यथा 'आव्याहुतिं हुत्वा शुल्यं घनं दद्या'दिति होमे ब्रह्मा कर्ता दाने तु
 यजमानः इत्यादिषु पूर्वकालतामात्रमेव विवक्षितं तद्वदत्रापि । एषो—धर्मः । यत्र यत्रावदानमस्ति तत्रतत्रैव धर्मो भवतीत्यर्थः ।
 'मध्यात्पूर्वाघांच हविषोऽवयती'त्यादौ । अर्थमणमित्यादि । को बुहोति । वयूः । कुतः । अविच्छिन्दन्त्वञ्जलिमिति स्त्रीलिङ्गनिर्दे-
 शात् । कस्यैते मन्त्राः । बध्वाः । कुतः । सा हि बुहोति । मन्त्रलिङ्गाच्च कन्या अग्रिमयश्चेति । तदसत् । नहि स्त्रीणां मन्त्रेष्वधिकारो-

स्ति । ननु कथं पत्नीवाचने । तत्र वचनमस्ति । अत्र तु संदिग्धं । तस्माद्दरस्य मन्त्राः । मन्त्रलिङ्गाच्च । स इमां देव इति हि परोक्षनिर्दिष्टः । यदि हि वधाः स्युः स इमां देव इति न स्यात् । यच्चूकं सा जुहोतीति तत्र ब्रूमः । अन्यस्यापि मन्त्रो दृश्यते । अध्वर्युर्जुहोति होता वपदस्त्रोतीति । यच्चूकं मन्त्रलिङ्गादिति तत्र ब्रूमः । नक्षत्रेयं कन्याभिपीयते । अन्या एव तु कन्याः । यदीयमभिधीयते बहुवचनं नोपपद्येत । तथाभूतश्च प्रत्ययः । तस्माद्दरस्येति सिद्धम् । अपरि—तुर्थं । अग्रसप्तनियेषः किमर्थः । चतुर्थदोमं कृत्वा कथममन्त्रकं परिणयनं स्यादित्येवमर्थमित्येकं । अन्येतु त्रीणि परिणयनान्यनन्तरेणोक्तानि तत्र त्रयो होमाः । तत्र कथं । पूर्वं पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चाद्दोमः स्यादिति ज्ञापयितुमिति । शूर्पण्डः कोणः । तूर्णवचनं प्रजापतिज्ञापनार्थम् । चतुर्थग्रहणं कथं । एतस्य द्रव्यस्य सिद्धकृद्गस्यात् स एव च कर्ता यथा स्यादिति । तेन च वपुर्जुहोति । औप्योप्य—उत्तः । अभिमतार्थज्ञापनार्थो ह-
शब्दः । एके लाजानोप्योप्य पश्चात्परिणयन्ति । किमिति । तथा सद्युत्तमे आहुती न संनिपतत इति कृत्वा । पूर्वस्मिस्तु पक्षे उत्तमे आहुती संनिपततः । कोऽयं संनिपातो नाम । यदि पूर्वाहुतेः शिरसि प्रक्षेपः न तर्हि क्वचिदप्यस्ताधिष्यते किं पुनः पूर्व-
स्निपक्षे । अथानन्तर्यं न तर्हती दोषः पार्वणादौ दृष्टत्वात् । तस्मादयमर्थः । यधोत्तमे आहुती न संनिपततत्वाया कर्तव्यम् । उत्त-
मयोराहुत्वोर्मध्ये परिणयनं कर्तव्यमित्यर्थः । कथं वा न स्यात् । अपरिणीय शूर्पण्डेनाभ्यात्मामिति अन्यार्थं कृतमपीह मध्ये परि-
णयनं निवर्तयेत् । अथवा पूर्वस्निपक्षे उत्तमे संनिपततः, अत्र तु न संनिपतत इति वदन् अपरिणीयवचनं चतुर्थपरिणयनार्थ-
मित्यस्मिन्नपि पक्षे पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चाद्दोमः नचानन्तरेण होम इति ज्ञापयति । यदित्नानन्तरेण होमः स्यात् सर्वोसा-

मेव संनिपातादुत्तरयोराहुत्योः पूर्वसिन्पक्षे संनिपात इति नोपपद्यते । अथासौ—भवतः । अथशब्द इदानीं खिष्टकृन्निवृत्त्यर्थः ।
 असौ अस्या इति वरस्य निवृत्त्यर्थम् । यदीत्यनित्ये । देशघर्मादिना यदि कृते भवतः । के कृते भवत इत्याह । ऊर्णा—दिति । प्रत्वा
 मुञ्चामीति दक्षिणां शिखां विमुञ्चति । उत्तरया । प्रेतो मुञ्चानीत्युत्तरां शिखां विमुञ्चति । वरस्य तु शिखे तूष्णीं विमुञ्चति । अर्थेनां
 इति । अथशब्दः पूर्वेण तुल्यः । एनां वधूम् । अपराजिता प्रायुदीची तत्र सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयति वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः । वाक्यस्य
 साकाङ्क्षत्वाद्भवादेश्च योग्यत्वात्संनिहितत्वाच्च युत्येकं संबध्यते । यथा रहस्ये उल्लिखामीति शब्दः 'प्राणायत्वापानानायत्वाव्याना-
 यत्नोल्लिखामि' इत्यन्ते वाक्ये पठितोपि पूर्वत्रापि संबध्यते तद्वदत्रापि । ऐतरेयिभिरप्युक्तं 'भवादि सर्वत्र समानं' इति । तेन इय
 एकपदी भव सा मामनुव्रताभवेति सर्वत्र संबन्धनीयम् । उभयोः—सिच्य । सप्तमे पदेऽभ्युत्क्रामिते तत्रस्य एवोभयोः शिरसी सं-
 नियाय केनचिदुदकुम्भमानाथ्य तत्रस्थेनोदकेन शिरसी अवसिञ्चति । अथाज्येन खिष्टकृतं जुहोति । ब्राह्म—वसेत् । ग्रामान्तर-
 गमने यद्यन्तरा वसतिः स्याच्चदा एवंयुगयुक्तायाः ब्राह्मण्या गृहे अनन्तरां रात्रिं वसेत् । वसतिं कुर्यादित्यर्थः । स्वग्रामे विवाहश्चे-
 द्वायं विधिः । ध्रुव—येति । समाप्ते होमे रात्रौ ध्रुवादीन्दृष्ट्वा वाचं विसृजेत जीवपत्नी इति मन्त्रेण । इदानीं वाग्निसर्जनविधाना-
 दोमादारभ्य एवावन्तं कालं वाचो नियम इति गम्यते । कस्याथं वाग्निसर्गः । वध्याः । कुतः । मन्त्रलिङ्गात् । तथाहि जीवः
 पतिर्यस्याः सा जीवपत्नी । जीव इति कर्तरि पचाद्यच् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीप्रत्ययो नश्चान्तादेशः ॥
 'हरदत्तस्तु सप्तऋषीनितीत्यत्र इतिशब्दः प्रकारार्थः । तेन शुकादीनामपि दर्शनं यथा संभवतीति ॥ अत्र भगवान्श्रौतकः—

‘कन्यकां प्रतिगृह्येवं वरः पूर्ववदासने । तत्रैवोपविशेत्प्रथार्चां वधूं मातुलादिकः ॥ स्वजनतः परिगृह्याभेरुत्तरेण वरस्यं तु । पंथिमेन
यथा नीत्वा तस्मिन्नेव वरासने ॥ वरस्य दक्षिणे पार्श्वे प्राञ्चुदीपुषवेत्येव । समाधाय पुरस्ताच्चन्वाधानादिकं क्रमात् ॥ प्रणी-
तापादनान्तं तु विधायार्थ विभावसोः । उदरपूर्वस्थितां ह्यालान्विन्यस्याथाज्यसंस्कृतिम् ॥ प्रक्रम्य कर्माहुयाजनिधानान्तं विधाय
च । ततो वधूत्तरस्थः कृत्वेध्माधानपूर्वकम् । पुरस्तात्त्रशेषं तदाज्यभागविवर्जितम् ॥ ततः प्रधानहोमांश्च कुर्यादाज्येन तत्र
तु । पूर्वं कृत्वात्र आयुषीत्याद्यैर्मन्त्रैस्त्रिभिः क्रमात् ॥ त्वमर्पमा चतुर्थी च पञ्चमी तु प्रजापते । व्यस्तामिश्च समस्ताभिव्यर्वाहृतीभि-
श्चतुष्टयम् ॥ अथोत्थाय वरो वच्चाः प्राञ्चुल्याः पुरतः स्वयम् । प्रतीच्यगिषुखंस्त्रिषुनासीनाथाः करग्रकम् ॥ दक्षिणं दक्षिणेनैव
पाणिनाञ्जुष्टसंयुतम् । गृभ्यामीतिकृत्वा सम्यग्गृहीत्वोत्थाप्य तं वधूम् ॥ प्राञ्चुलीं समवस्थाप्य क्षालयित्वाथ तत्करी । कारयि-
त्वाञ्जलिं ताभ्यां तस्मिन्नागं हुवेण तु ॥ उपत्तीर्य वरस्त्रिष्टेत्परिशुष्य तमञ्जलिम् । तस्यास्तात्राञ्जलीं धात्वा आतृस्थानीय एव वा ॥
शूर्पादञ्जलिनादाय लाजांस्त्रिष्टुन्द्रिरावपेत् । पश्चावची वरः स्वाचेत्तो लाजांस्त्रिरावपेत् ॥ वरोऽथ पूर्वं शूर्पस्त्र्योह्याजान्प्रत्यभि-
चार्यं तु । अञ्जलिसानयस्त्र्यंश्च पश्चात्प्रत्यभिचारयेत् ॥ सर्वत्रैपोऽर्धदानस्य प्रकारः परिगृह्यताम् । वरोऽथार्यमणं धारयं मन्त्रं वच्य-
र्थमीरयेत् ॥ वधूः स्वाञ्जलिचिच्छेदमञ्जुर्वाणा हुवेव तान् । लाजानञ्जलिपार्थेन ह्युहायार्धधानतः ॥ एवमेव वधूपार्थिं गृहीत्वा

पाठाः— १ सर्वत्रैपावदानस्य । २ वरो त्वध्वं । ३ दमदानतः ।

पूर्ववद्धरः । अश्मानं वर्जयित्वाभिसुदकुम्भादिसंयुतम् ॥ प्रदक्षिणं परिणयन्वधूमग्रे स्वयं व्रजेत् । अमौऽहमसि सा त्वं चेत्यादिमन्त्र-
 मुदीरयेत् ॥ इममश्मानमित्याद्यं मन्त्रमुच्यता करो वधूम् । अश्मानमारोप्य पुनर्लाजहोमं समाचरेत् ॥ लाजहोमे द्वितीयेऽपि पूर्व-
 वत्प्रक्रिया खिला ॥ वरुणं न्वादिको होममन्त्र एव तु भिद्यते ॥ पूर्ववत्परिणीयाग्रिमश्मानमधिरोप्य च । तृतीयमपि लाजानो-
 होमं पूर्ववदाचरेत् ॥ मन्त्रोऽत्र पूर्णं न्यादि सर्वमत्र यथापुरम् । परिणीय तथैवाग्रिमश्मानं चाधिरोपयेत् ॥ हुतावशिष्टांश-
 जांस्तु वधूः स्वाभिसुखं ततः । शूर्पाग्रिणैव लुह्याचूर्णी निरवशेषतः । तस्यां दूर्णीं तु लुहत्यां वरो ध्यावेत्प्रजापतिम् ॥ ऊर्णा-
 मूत्रेण यद्यस्याः केशपक्षस्य पार्श्वयोः । शिखे वद्धे तदा प्रत्नामुञ्चामीत्याद्युचा तयोः ॥ शिखां दक्षिणपार्श्वस्यां विमुच्योत्तरया-
 म्नाचा । ग्रेतोमुञ्चाम्यादिकया विमुञ्चेदुचरां शिखायम् ॥ अथ तां पूर्वमार्गेण परिगृह्य वधूं वरः । अग्नेः पूर्वोत्तरं देशं नीत्वा तस्याः
 पुरो व्रजेत् ॥ इय एकपदीत्याद्यमुक्त्वा मन्त्रं सपर्यकम् । मवादिपदसंख्यानं त्र्येकं योजयेत्पदम् ॥ अथ स्वधिरसा वध्याः शिरः
 संयोज्य ते उभे । सिंचेत उदङ्मस्यत्तलिलेन वरः स्वयम् ॥ ततः पूर्ववदासित्वा स्विष्टकृद्धोमपूर्वकम् । उपरिष्टाचनं तन्नं विद-
 धीत कयाविधि ॥ यस्मिन्काले विवाहः स्याद्रजन्यां यदि वा दिवा । तत्र होममुपक्रम्य आग्निवाहसमापनात् । वधूर्वाह्नियमं
 कृत्वा वेंतेतावहिता सती ॥ निघ्ने तु विवाहे तां वधूं ध्रुवमरुन्वतीम् । सप्तर्षिधिष्येत्यथाह्रध्वा वक्तुमशक्तः ॥ वध्यं जीव-
 पत्न्यादि वाम्यं च न्याहरेद्वरः । अथ रथां विवाहाग्नेः कारयित्वा विधानतः ॥ ततोऽभिनन्दन्प्रासीत वध्या सार्धं द्विजातिभिः ।
 क्रियमाणं सहाशीर्भिरक्षतारोपमन्नलम् इति ॥ एवं रक्षितोऽग्निर्गृहप्रवेशनीयहोमादवर्गागुगतश्चेत्तदा विवाहहोमः पुनः कार्यः ।

गृहप्रवेशहोमानन्तरमनुगतश्रेद्दोमद्वयमपि पुनः कर्त्तव्यमिति गृहप्रवेशहोमश्रे
 अथ लालप्रमाणम् । अत्र होम्यलालप्रमाणमुक्तं सिद्धान्तशेखरे—'कर्ममात्राणि भक्षानि लाजा सुष्टिमिता मताः' इति ॥ ॥
 अथ होमस्थानानि ॥ एतद्विवाहहोमश्रेः पश्चिमभागस्थितविद्यायां कुर्यात् । तथाच संग्रहे—'विवाहे वारुणी जिज्ञा मध्यमा
 यज्ञकर्मसु । उत्तरा चोपनयने दक्षिणा पितृकर्मसु ॥ प्राचीना सर्वकार्येषु आग्नेयी शान्तिकर्मसु । ईशानी चोपनयनेषु शेतदोमस्य
 लक्षणम्' इति ॥ अथ कन्यादोषदर्शनम् । अत्र कन्यादोषदर्शने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—'विधिवत्परिगृहीतां
 स्वजेत्कन्यां विगर्हिताम् । व्याधितां विप्रदुष्टां वा छत्रना चोपपादिताम्' ॥ विप्रदुष्टां प्रकर्षेण दुष्टाम् । एतदपि सप्तमपदादर्थाच्च
 धेदितव्यम् । तत्रैव भार्यातोषपत्तेः । अतएव गतुः—'पाणिग्रहणमत्रैस्तु निपतं दारलक्षणम् । तेषु निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः
 सप्तमे पदे' इति ॥ ॥ वस्तु कन्यादोषमनभिधाय प्रयच्छति स राज्ञा दण्ड्य इत्याह नारदः—'यस्तु दोषवती कन्यामनाख्याय
 प्रयच्छति । तस्य कुर्याच्छुषो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम्' इति । पञ्चदशस्य सप्तत्यधिकं पूर्वसाहसम् । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—
 'अनाख्याय दददोषं दण्ड्य उचमसाहसम्' इति तदोपभूयस्ताभिप्रायम् । उचमसाहसं साक्षीतिपणासाहसम् ॥ यः पुनरदुष्टामेव
 परित्यजति सोऽपि दण्ड्य इत्याह नारदः—'प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टादुत्सृजेन्नरः । विनेयः सोऽप्यकामोपि कन्यां तामेव
 चोद्वहेत्' इति । विनेयो दण्ड्यः । दण्डमपि सपत्याह—'अदुष्टां प्रतिगृह्यापि त्यज्युचमसाहसम्' इति ॥ ॥ कन्यादोषा अपि
 तैवेवोक्ताः—'दीर्घकुत्सितरोगार्ता ब्यक्ता संसृष्टमथुना । दुष्टाज्जाहितभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः' ॥ अन्योन्याभिरोचने

विशेषमाह सप्व—‘नादुष्टां दूषयेत्कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् । दोषेऽप्यत्र न दोषः स्वादन्योन्यं भज्यते द्वयोः’ इति ॥ अथ विवाहकाले कन्याया ऋतुदर्शने । विवाहकाले कन्या ऋतुमती चेत्तत्राह यज्ञपार्थः—‘विवाहे वितते तत्रे होमकाल उपस्थिते । कन्यां ऋतुमती दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याञ्चिकाः ॥ त्वापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि । युञ्जानमाहुतिं हुत्वा ततः कर्मणि योजयेत्’ । युञ्जानः प्रथमं मन इति मन्त्रलैचिरीयशाखायामभिहितः—‘युञ्जानः प्रथमं मनस्तन्वाय सविता धियः । अग्निं ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अग्न्याभरदिति । यद्वा—‘विवाहहोमे प्रक्रान्ते यदि कन्या रजखला । निरानं दंपती स्यातां पृथग्शय्यासनासिनौ । चतुर्थेऽहनि संस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधि’ इति । इति विवाहहोमविधिः ।

अथ गृहप्रवेशहोमविधिः । तत्र कारिका—‘उपलेपादिकं कृत्वा विवाहाग्निं समिन्य च । प्राग्गीममूर्धलोमाग्नेः प्रत्यगानडुहं भवेत् ॥ आग्न्यासादनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् । चर्मण्योपविष्टायां समन्वारमते पतिः । कृत्वाज्यभागपर्यन्तमिन्माथानादिपूर्ववत् ॥ नाग्निभयतस्तस्मिन्नः प्रजामित्यादिभिस्त्वथ । पठन्नाज्याहुतीं हुत्वा स्वाहाकारमृगन्ततः ॥ समञ्जन्तिरत्युचा प्राश्य दधि तस्यै प्रयच्छन्ति । सा तु प्राश्नाति तत्तूष्णीमथ स्विष्टकृदादिकम् ॥ अथानन्ति हृदयमेतयर्चज्यशेषतः’ इति । इदमत्र गृहाम्—‘विनाहाग्निपुसमाधाय पथादस्नानडुहं चर्मातीर्थं प्राग्गीमसुतरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायामानः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यूचं हुत्वा समञ्जन्तु विधेदेवा इति दक्षः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानन्ति हृदये’ इति । अस्यार्थः—अग्निप्रणयनान्तं कृत्वा अग्निपुपनमादधाति । समिधः प्रक्षिप्य प्रञ्जलयतीत्यर्थः । ततः पथादस्नानडुहं चर्मास्तृणाति प्राग्गीमसुत्त-

रत्नेम ऊर्ध्वलोम । ततोऽन्याधानाद्याज्यस्य बहिषि सादनान्तं कृत्वा तस्मिन् चर्मण्युपविष्टायां समन्वारब्धायां गव्यामिध्माधानाद्या-
ज्यभागान्तं कृत्वा आनःप्रजामिति चतसृभिः प्रत्यूचं हुत्वा । ततः समञ्जन्वित्यूचा दक्ष एरुदेशं स्वयं प्राश्य बध्ने प्राशनार्थं शिष्टं
दधि प्रयच्छेत् । सा तु तूष्णीं प्राश्नाति । सकृत्प्रयुक्तस्य मन्त्रसोऽथप्राशनार्थं तादृग्भयार्थत्वम् । नाविति द्विवचनात् । आज्यशेषेण वा
उभयोर्हृदये अन्वक्ति तेनैव मन्त्रेण ॥ हृदये अत ऊर्ध्वमिति चिह्नस्य पाठः कार्यः प्रगृह्यतात् । ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् । विवाहा-
ग्निग्रहणमन्यनिष्टत्वर्यं । कर्म पुनरन्यागिप्राप्तिश्चका । 'शृद्धाणि बध्यामः' (गृ० १।१।१) इति हि प्रतिज्ञातम् । उच्यते—दायवि-
भागकालेऽग्निः परिगृह्यते चेदत्राप्यन्याग्निः प्रसज्येग तन्निष्टुच्यर्थमिदम् । अपिचान विवाहाग्निग्रहणात् विवाहहोममात्रेणाग्नेर्गृह्यत्व-
सिद्धिः किं तर्हि गृह्यवेत्तनीयहोमे कृते । एवमुभाभ्यां होमाभ्यां गृह्यत्वसिद्धिर्नैकेनेति ज्ञायते । तेन गृह्यवेत्तनीयहोमादूर्वाह-
दार्द्रपूर्णमासप्राप्तौ पार्वणस्वालीपाको न कार्यः । परिचरणहोमस्तु कार्य एव । 'पणिग्रहणादि' (गृ० १।१।१) इति वचनात् ।
वैधदेवं च कार्यमेव तस्याग्निविशेषविध्यभावात् । तेनाग्निनाशे होमद्वयं कार्यमिति सिद्धम् । उपसमाधायेति आत्तरणकालोपदे-
शार्थम् । अथवा समानकर्तृकत्वसिद्धयर्थं । तेन यत्रोपसमाधानग्रहणं नास्ति तत्रैवोपसमाधानं कुर्यात् । तस्मिन्निति वचनं चर्मस्त-
रणानन्तरं तत्रान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । प्रत्यूचग्रहणं कथम् । ऋगन्ते होमः स्यात् स्वाहाकारान्त इत्येवमर्थम् । स्वाहाकारं पठन्
शुद्धयादित्यर्थः । तेन यत्र प्रत्यूचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारं कृत्वा पथाद्धोमः कार्यः । आज्यशेषेण वेति सिद्धवदुपदेशादनादेशे

आग्नेयं होम इति गम्यत इति ॥ अत्र भगवान्—'तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चिदुपलेपादिपूर्वकम् । विधाय स्थण्डिलं तस्मिन्निवाहाग्निं
 निधाय च ॥ ततोऽग्नेः पथिमे देशे प्राग्ग्रीवोपरिलोमिकाम् । तत्रमानडुर्ही बध्वाः समास्तीर्यासनक्षमाम् ॥ उपवेश्य वधूं तत्र
 ततोऽन्वाधानपूर्वकम् । अनूयाजविधानान्तं पुरस्तत्रं विधाय च ॥ अन्वारब्धस्ततो बध्वा यदिध्माथानपूर्वकम् । पुरस्ताच्चशेषं
 तद्विधाय सुदुयात्तः ॥ आनःप्रजामित्यादिभिर्क्रिभिश्चतस्रिर्मिष्टुतम् । तत्र प्रत्युचमित्युक्तेर्मन्त्रोक्तावनले हविः । प्रक्षिप्य पश्चात्स्वा-
 हेति शब्दं होवा समीरयेत् ॥ ततः समञ्जन्तित्वाद्याद्युचमुक्त्वा स्वयं दधि । किञ्चित्वाश्यावशिष्टं च दधि तां प्राशयेद्बधुम् ॥
 अथवा हुतशिष्टाज्यशेषैर्गैवोरसी उभे । समञ्जन्तन्वयैर्कर्चा स्वस बध्वा अपि क्रमात् ॥ ततः स्विष्टकृतादूर्ध्वं तत्रं परिसमापयेत्
 इति । इति गृहप्रवेशनीयहोमविधिः ॥ ॥ अथ गृहप्रवेशहोमस्थानविचारः । यद्यप्येव गृहप्रवेशहोमो गृहकारेण प्रयाणविधेर-
 नन्तरमुक्तत्वात्सगृह एव कर्तव्य इति प्रतिभाति तथापि श्वशुरगृह एव प्राजुर्येणाचारदर्शनाद्विवाहहोमानन्तरं तत्रैव गृहप्रवेशसंज्ञको
 होमः कर्तव्यः । ननु शिष्टाचारेण गृहस्य बाधितत्वात्कथं श्वशुरगृहे कर्तव्य इति चेत् । सत्यम् । केनलाचारस्य बाधकत्वेपि स्मृ-
 त्यन्तरानुष्ठेयत्वात्प्राचारस्याबाधकत्वोपपत्तेः ॥ तत्र प्रसङ्गादाह यज्ञपार्श्वः—'अतो नागबलिं कृत्वा रात्रौ संवेशनं शुभम्' इति ।
 संवेशनं प्रवेशनम् । अनेन चतुर्थदिवसात्प्राग्गृहमवेशनमशुभमित्युक्तं भवति । तस्मादेव होमः श्वशुरगृहे कर्तव्यः । अथवा क-
 ल्पमूत्राधिकरणोक्तन्यायेन गृहस्य प्रावल्यात्त्रोक्तक्रमेण प्रयाणविधेरनन्तरं स्वगृहे गृहप्रवेशहोमः कर्तव्यः । अत्र देशाचारतो व्य-
 यस्या द्रष्टव्या ॥ ततस्त्रिरात्रप्रतं चरित्वा विवाहकाले बध्वा परिहितमम्बरं सूर्यामृतकविदे ब्राह्मणाय दत्त्वा त्रतसंपूर्त्यं ब्राह्मणे-

भ्योऽर्धं दद्यात् तैः स्वस्वपनं वाचयेत् । तथाच कारिका—‘वध्या विवाहवेलायां यत्तत्परिहिताम्बरम् । सत्येनोचमितामृतं वेचि
यः पाठतोऽर्धतः ॥ तस्यै विभ्राव तद्दद्याद्भ्रतान्ते धौतमम्बरम् । ब्राह्मणान्मोजयित्वा तानोल्लसीत्यथ वाचयेत् । ओल्लसीति प्रति-
ब्रुयुर्ब्राह्मणास्तेन पूजिताः ॥ दंपत्योस्त आरभ्य गृहवेशीयहोमतः । ऊर्ध्वं विरात्रपथवा द्वादशार्धं भवेद्भ्रतम् ॥ अर्धं वा क्षारलवणव-
र्जितं भोजनं भवेत् । अपथ्य शयनं तद्ब्रह्मचर्यं च वै भवेत्’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारि-
णाषलंकुर्वणावधःशायिनौ स्वावां विरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वैकृष्णपिर्जायत इति चरितव्रतः सूर्याविदे वयूवखं दद्यादन्नं ब्राह्मणे-
भ्योऽथ स्वस्वपनं वाचयेत्’ इति । अस्वार्पः—अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाश्रिनावित्यादि । विवाहादारभ्यते नियमा भवन्त्युभयोः ‘द्वे-
डम्बिका राजमाषा माषा सुद्रा मयूरकाः । लङ्क्याढक्यथ निष्पावात्तिलायाः क्षारसंखिताः’ । गृहप्रवेशनीयहोमात्प्रागपि निब-
सानामिष्टत्वाद्योगविभागः कृतः । उत्तरविधिमार्ह—अत ऊर्ध्वं विरात्रं द्वादशरात्रमिति । अतो गृहप्रवेशनीयहोमादूर्ध्वं विरात्रं
द्वादशरात्रं वा संवत्सरं वा निषती स्वातामेकपिकल्पः पुत्रो जायत इति कृत्वा । अन्येत्वाहुः व्रतान्ते एककृषिः संपद्यते पितृगोत्रं
विहाय पतिगोत्रं भजत इत्यर्थः । चरितव्रत इत्यादि । अतानन्तरं सूर्याविदे वच्चा उपयमनकाले उपहितं घृतं वस्त्रं दद्यात् ।
सूर्यया दष्टे मद्यः सूर्या यथा वृषाकृषिरिति । साच सत्येनोचमिवेति युक्तम् । कथं पुनरसौ वेचि । स्वसतो वर्णत इत्यादि । अर्धं
ब्राह्मणेभ्य इत्यादि । दद्यादिति शेषः । अथ स्वस्वपनमित्यादि । ॐ स्वास्ति भवन्तो बुवन्त्विति । तेच ॐ स्वस्तीति प्रतिब्रुयुः ।
अत्र भगवान्—‘अत ऊर्ध्वं विरात्रं तौ द्वादशार्हमथापि वा । शक्ति वीक्ष्य त्वयाब्दं वा चरेतां दंपती व्रतम् ॥ अधारलवणाहारी

मवेतां भूतले तथा । अयीयार्ता समावेर्षं न कुर्यातां वपूवरी ॥ व्रते समाप्ते वध्वा च विवाहसमये घृतम् । वस्त्रं अदद्यात्तत्तस्मै ब्राह्मणाय विपश्चिते ॥ सूर्यानाङ्गीर्कचो वेत्ति शब्दार्थस्वरतथ यः । सत्येनोचमितेलाद्यामृचमारभ्य या ऋचः ॥ विहितोत्तरसूक्तत नेन्द्रमित्याद्युचः पुरा । अथीतास्ता इहोच्यन्ते सूर्याशब्देन सूरिभिः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तैः पुण्याहमथ वाचयेत्' इति । आह सत्यव्रतः—'विवाहे दंपती स्वातां विराजं ब्रह्मचारिणीं । अधःशय्यासिनौ स्वातामधारलवणाशिनौ' इति । इति व्रतविधिः ।

अथ चतुर्दिवसकर्तव्यम् । अथ चतुर्षु दिवसेषु कर्तव्यताविशेषमाह सएव—'दंपती रोद्धिणीमोमीं यूत्वा प्राथमिकं दिने । दाक्षायणीं यजेयातां द्वितीयदिवसेपि तौ । पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसी च तौ । अग्निस्वाहे तृतीयेय पूजयेतां च कालि-
काम् ॥ चतुर्थ्यां तौ जयेयातां शांकरौ मानयस्त्रियौ । एवं प्रतिदिनं पूजां कुर्यातां दंपती तदा ॥ चतुर्विंशतेषु दिवसेष्वचयेद्राह-
णान्वहून् । वसुदेवादिमृष्टान्नताम्वूलादिप्रदानतः ॥ आशीर्वादीर्चहुविधैश्चतुर्वेदोदितैर्द्विजैः' इति दाक्षायण्यादिपूजाविधिः ।

अथान्तरा मृतसूतके निर्णयः । अत्रान्तरा सूतकनिर्णय उच्यते ब्रह्मपुराणे—'विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा । शेषमनं परिदेयं दाहन्मोवहंश्च न स्पृशेत्' इति । शेषमनं परिदेयमित्येतत्तु भोक्तृगृह्यतिरिक्तजन्ममरणविषयम् । दाहन्मोक्तृञ्च न स्पृशेदित्यत्र दोष इति शेषः । अत्राह ऋतुः—'विवाहोत्सवयज्ञेषु तन्तरा मृतमृतके । पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति' इति ॥ अत्र कालनिर्णय उच्यते तत्रैव—'प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकस्यो व्रतसन्नयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरि-
क्रिया ॥ अङ्कुरार्पणमारभ्य आलिंज्ये वरणं तथा । श्रावके सूतके चैनद्रोपस्तत्र न विद्यते' इति । इति महल्लमध्ये सूतके निर्णयः ।

अथ मन्त्रार्थः । अथ त्रिनिपुक्तमन्त्राणामर्थः—तत्र मधुपर्के विष्टोपवेशने अष्टवर्षेति—चिद्युतां विद्योतनस्यभावात्तानो ज्योतिषां यथा सूर्यः प्रधानभूतः एवमहं सजातानां वर्ष्म प्रधानभूतः । यः कथन मा मां अभिदासति उपक्षययति । अभिदासतीति णिनो रूपम् । इदं तमधिष्ठिमि आक्रम्य स्थितोसि । अनेन विष्टोपक्रमेण शत्रवो नश्यन्तिवत्यर्थः ॥ ॥ अमृतोपस्तरण-मसीति—हे अमृत, तं मधुपर्कस्य उपस्तरणमसि । यथा पुरोडाशादेराज्यमुपस्तरणं तद्वत् ॥ ॥ मित्रस्यत्वेत्यवेक्षणं मधुपर्कस्य—मित्रस्य मित्रभूतस्य मम चक्षुषा त्वां प्रतीक्षे प्रक्षिपन्मयि ॥ देवस्य त्वेत्युपनयने व्याख्यातम् ॥ ॥ मधु वाता इति—वाताः वायवः मधु खादु इदं क्रतायते ऋतमिति कर्मनाम । ऋतं श्रौतसार्तलक्षणं मधुपर्काख्यं कर्म मम भवति नतीच्छते यत्प्रमानाय मधु क्षरन्ति क्षरन्तु । स्तिन्यगो नयः मे मधु क्षरन्ति । लोड्ये लद क्षरन्तु । ओषधीः ओषधयश्च नः माध्वीः माध्व्यः सन्तु मधु ग्रयच्छन्तु ॥ ॥ मधुनक्तमिति—नक्तं रात्रिः नो मधु देयात् । उत अपिच उपसः मधुमन्तः सन्तु मधुराः स्युः । पार्थिवं रजः पृथिवीलोकः । रजःशब्दो लोकवाची 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति । मधु द्यौरस्तु नः पिता सर्वेषां द्यौर्युलोकपालको मधु मधुमानस्तु ॥ ॥ मधुमान इति—नवस्पतिः सोमः नो मधुमानस्तु । त्वर्यश्च मधुमानस्तु । गावश्च नो माध्वीः मधुदात्र्यो भवन्तु ॥ ॥ निमार्जने वसवस्त्वेत्यादि—हे मधु, वसवः अष्टौ वसवः प्रातःसवने त्वा त्वां गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्तु । रुद्राः 'एकादश-रुद्राः त्वां मध्यंदिनसवने त्रष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तु । आदित्याः द्वादशदित्याः त्वां तृतीयसवने जागतेन छन्दसा भक्षयन्तु । वसवै न सवने विधेदेवास्त्वा आनुष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्तु । मध्याह्निरुद्रा इति ष्टोभ्यः यश्चरद्वाः प्रमृतिभ्यः त्वा त्वामहं ददामि ॥

विराजो दोहोऽसि । विराड्भ्रं तस्य त्वंदोहोऽसि सारोऽसि । विराजो दोहमशीयेति अत्रस्य दोहमशीय अश्रीयाम् । मयि दोहः
 पद्यायै विराजः मयि प्राप्तो यो विराजो दोहः स पद्यायै पदं स्थानं तत्र भवा पद्या तत्स्थानोत्पन्ना पुनादिका प्रजा तस्यै भवतु ॥
 असुतापिधानमसीति । हे मधुपर्क, अष्टवस्थापिधानं आच्छादनं यत्तदसि । यथा हविर्द्विरवदानानन्तरमभिषारणं तद्वत् । सत्यं
 यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतां । सत्यं प्रथमा यज्ञो द्वितीया श्रीस्त्वृतीया ऋचो यजूंषि सामानि 'सा हि श्रीरमृता सता'मिति दर्श-
 नादग्यशुःसामस्थानीया सत्यादिसरूपा च या श्रीः सा मयि मधुपर्कमघोणेन श्रयताम् । गां वेदयन्ते—अस्याः यो वधमनु-
 जानति सः जपति—दृतो मे पाप्मेति—मे पाप्मा मां हत इति पुनर्वचनमादरार्थम् । जपिता
 म्रूयात् । ॐकुर्वतेति सामान्यवाची करोतिः प्रकरणाद्विशेषे वर्तते । ॐ हतेत्युक्तं भवति । उत्सर्जनकामस्तु जपति—मातारुद्रा-
 णामिति । रुद्राणां एकादशरुद्राणां माता जननी चमूनां अष्टचमूनां दुहिता आदित्यानां द्वादशादित्यानां स्वसा सर्वेषां देवानां
 यज्ञभागितात्तस्या अपि आज्यद्वारेण यज्ञसाधनत्वात्तस्या लक्षितलक्षणया देवमात्रादित्यम् । अमृतस्य अमरत्वप्राप्तिहेतोर्यज्ञस्य
 नाभिः आज्यद्वारेण प्रधानावयवः यतः कारणादियं गौरेवंविधा अतः कारणात् चिकित्से ज्ञानं तद्वत्ते जनाय प्रनुवोचं
 तु क्षिप्रं प्रकर्षेण वोचं प्रवर्षामि । अनागां अनागसं अदिति सरूपां इमां गां मानधिष्ठ मा हत इति जपिता म्रूयात्—ॐउत्स-
 जतेति ॥ ॥ अथ विवाहमध्वार्थः । कन्याप्रतिग्रहमन्त्रः क इदं कस्या अदादिति—कः प्रजापतिः इदं द्रव्यं कस्यै ब्रह्मणे
 अदात् इदति । अत्र दातृप्रतिग्रहीवोः प्रजापतित्वकल्पनया अपरोक्षव्यवहार उक्तः । कामः स्वसंकल्पफलापेक्षा । कामाय

प्रतिग्रहीतुः कामाय अदात् । अतएव कामो दाता काम एव दाता न यजमानः । दानकाम एव प्रतिग्रहीता नाहं, कामस्यैव निमित्तत्वात् । भो प्रजापते, इतः परं कामं प्रतिगृह्य कामं समुद्रं समुद्रपदं आविश प्रवेशय । भो ग्राह्यद्रव्य, कामेन ता तां प्रतिगृह्णामि कामेन अर्थमाणोऽहं प्रतिगृह्णामि न मदर्थम् । हे काम, एतत्ते एतद्रव्यं ते तवैव न मम । त्वं सर्वकारणभूता दृष्टिरसि अतः कारणाद् धौः द्युत्सानीयो दाता दृष्टिस्वरूपां त्वां ददातु । दृधिषी दृधिषीस्वरूपः प्रति-
 ग्रहीता प्रतिगृह्णातु । दातृप्रतिग्रहीत्रोः परोक्षव्यवहारः ॥ अन्न आर्युपीत्वादिमन्त्रचतुष्टयं चोले व्याख्यातम् ॥ त्वमर्थ-
 मेति—हे स्वधानम् हविलक्षणाश्रवम् अग्ने, त्वं नः यसात्कारणात् कनीनां कन्यकानां अर्थमा दाता भवसि ।
 'यः सखु वै ददाति सोऽर्थमे'ति श्रुतेः । तसात्कारणाद्ब्रह्मं वैदिकैरज्ञातं नाम विभर्षि । यवसात्कारणात् हे अर्थमसंब्रह्म-
 अग्ने, त्वं दंपती वधूवरौ समनसा समवस्की कृणोपि करोपि तसात्कारणात् सर्वेषां मित्रं नः मित्रमिव स्थितं सुतं सुतं सुष्टु निहितं
 त्वां गोभिर्गोविकारैराग्यादिमिरजन्ति कान्तिपुकं कुर्वन्ति ॥ ॥ गृभ्यामित इति—हे स्त्रि, त्वं यथा मया पत्या जरदष्टिः
 जरावस्थाप्रतिर्विषाः सा जरदष्टिः असाः तथा ते तव हस्तं सौभगत्वाय सौभाग्याय गृभ्यामि गृह्णामि । भगो अर्पमा सविता
 पुरंधिः पूषा चैते देवाः गवं ता त्वां गार्हपत्याय गृहस्थाश्रमाय अदुः ॥ ॥ अर्थमणं नु देवमिति—अर्थमणं अर्थमसंब्रह्मकं देवं
 योतनात्मकं अर्थि नु क्षिप्रं कन्याः अयक्षत इष्टवत्यः । सोऽर्ज्यमा देवः इमां वधूं इतः पितृकुलात् ममुञ्चातु । नामुतः अमुष्मात्
 मर्दकुलात् न ममुञ्चातु । सा मन्थुपासक्ता यथा पितृकुलं न गच्छेत् तथा करोतु । एतेनोचरी व्याख्यातौ ॥ ॥ अमोऽहम-

स्मीति—हे स्मि, अहं अमोऽस्मि सामस्थानीयोऽस्मि । तं सा क्रकस्थानीयासि । सा त्वमस्यमोहमिति पुनर्वचनमादरार्थम् । योः
 दुलोक्तस्थानीयोऽहं तं प्रथिवी प्रथिवीस्थानीया । सामाहं ऋत्वं । तौ आवां आसमन्तादिह विचक्षवहे विचाहं करवावहे । तवः
 प्रजां संतानं प्रजनयावहे उत्पादयावहे च । संप्रियो परस्परं प्रीयमाणौ रोचिष्णू रूपशीलादिनान्योन्यसौ रोचमानौ सुमनस्य-
 मानौ सुमनस्कौ शतं शरदो जीवेव जीविनी भवेव ॥ ॥ इममत्रमानमिति—हे वधूः, इममत्रमानं दृपदं आरोह । अश्मेव अश्मवत्
 तं स्थिरा भव दृढा भव । पृतनायतः योऽङ्कुकामान् सहस्र । पृतन्यतः तानेवमभितिष्ठ अभिभूय तिष्ठ वशीकुरु ॥ ॥ प्रतवा सुञ्चा-
 मीति—हे वधूः, सुशेवः श्रेय इति सुखनाम सुष्ठु सुखयिता सयिता देन पाशेन ता तां अयम्नात् वद्ववान् तस्माद्दृक्कणस्य या-
 शत् अहं त्वां प्रमुञ्चामि । ऋतस्य सत्यस्य योनीं स्थाने सुकृतस्य पुण्यस्य कर्मणो लोके गृहस्थाश्रमे मया पत्या सह केनाप्यरिष्टां
 अहिंसातां तां दद्यामि स्थापयामि ॥ ॥ प्रेतो सुञ्चामीति—इतः पितृकुलात् त्वामहं प्रमुञ्चामि । नासुतः अमुष्मात् भर्तृकु-
 लात् न प्रमुञ्चामि । न केवलं प्रमुञ्चामि किंतु सुवदां असुतः अमुष्मिन्कुले करं करोमि । गीढुः वर्षितः हे इन्द्र, यथेयं वधूः
 सुपुत्रा सुमगा च अलत् भविष्यति तथा कुरु ॥ ॥ इय एकपदीति—एकं पदं अभ्युत्कान्तं यथा सा एकपदी तं इपे अ-
 त्राय भव । सा तं सामसुत्रता नां मत्स्यसुहृत्प्रता भव । आवां वहन्सुवान् विन्दावहे लभावहे । ते च पुत्राः जरदृष्टयः सन्तु ।
 जर्त्वी जरायुक्ता अर्थिर्यपां ते जरदृष्टयः । अष्टिरायुयो व्याप्तिः ॥ ऊर्जे द्विपदी भवेति—हे पदे अभ्युत्कान्ते यथा सा द्विपदी त्वं
 ऊर्जे बलाय भव । शेषं पूर्ववत् ॥ रायस्पोपायेति—श्रीणि पदान्यभ्युत्कान्तानि यथा सा त्रिपदी त्वं रायस्पोपाय राः धनं तस्याः

पोषाय । शेषं समानम् ॥ मायोभव्यायेति—मय इति सुखनाम । तद्भावयतीति मयोभूः तस्य भावो मायोमल्यं तस्मै मायोम-
 न्याय त्वं चतुष्पदी भव । उक्तमन्यत् ॥ प्रजाम्य इति—प्रजाम्यः पुत्रादिभ्यः पञ्चपदी भन ॥ ऋतुभ्य इति—ऋतुभ्यः
 ऋतुशब्देन तत्रस्था योगा लक्ष्यन्ते तेभ्यः ऋतुभोगेभ्यः त्वं पदपदी भव ॥ सखेति—सखा सप्तपदी त्वं सखा मय सखी भव ।
 शेषं सर्वत्र तमानमिति ॥ जीवपतीति—जीवः पतिर्यस्याः सा जीवपती अहं प्रजां संतानामिष्टद्धि विन्देय लभेय इति ॥ ॥
 अथ शुद्धप्रवेशमन्त्रार्थः । आ नः प्रजामिति—प्रजापतिर्नः आवयोः प्रजां पुत्रादिकां आजनयतु । अर्यमा आजरसाय जराप-
 र्यन्तजीवनाय समनक्तु संगमयतु । हे वधूः, त्वं अदुर्मङ्गलीः अकृत्सितमङ्गली(मना)भूत्ना पतिलोकं पत्युर्मम गृहं आविद्य प्रा-
 मुहि । नः असाकं द्विपदे भृत्यादिकाय शं सुखकरी भव । चतुष्पदे पश्चादिकाय शं सुखकरी भन ॥ अघोरचक्षुरिति—हे वधूः,
 त्वं अघोरचक्षुः अकूरदृष्टिः अपतिमी पत्युर्ममाऽदृष्टी तद्वेतुयुतं कर्माऽकुर्वती एधि वर्धस्य । मम पशुभ्यः पानीयादिप्रदानेन शिवा
 सुखकरी भन । सुमनाः सुवर्चाय भन । वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री देवकामा देवान्यष्टुमिच्छन्ती सोना सुखकरी भव ॥ इमां
 त्यमिति—हे इन्द्र, मीढुः षष्टयुदैर्कैर्भुवः सेक्तः, त्वं इमां वधूं सुपुत्रां शोभनपुत्रां सुभगां च कृणु कुरु । अयासां वध्नां दश
 पुत्रानार्थेहि मया आधापय । पतिं मामेकादशं कृधि कुरु ॥ सम्राज्यीति—हे वधूः, श्वशुरे सम्राज्ञी शुश्रूपादिना तत्कृतेन बहुमा-
 नेन सम्यक् राजतीति सम्राज्ञी भव । तथा शश्रुणां असन्मातरि सम्राज्ञी इष्टा भन । ननान्दा पत्युः सता तस्यां अधिदेशुषु वरेषु
 अधि सस्यासी भव तत्कृतैर्वहुमानैर्दम्भा भव ॥ समसन्त्विति—नौ जावयोः हृदयानि विश्वेदेवाः समञ्जन्तु सलोहानि कुर्वन्तु । अपगत-

केश्यानि कृत्वा लौकिकीर्वादिषु विषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्त्वित्यर्थः । तथा आपथ समञ्जन्तु तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि संद-
धातु । आवयोः बुद्धिं परस्परानुक्त्वान् करोत्वित्यर्थः । धाता च संदधातु । देप्ती फलानां दात्री सरस्वतीत्यर्थः । सा च संद-
धातु । उग्रब्दः पादपूरणार्थः ॥ इति विवाहमंत्रार्थः ॥

अथ प्रसङ्गात्सत्येनोचभित्तैत्यादीनामष्टमाष्टकतृतीयाध्यायगतैकोनविंशप्रश्नप्रश्नवर्गणामर्थः संगृह्यते—दशममण्ड-
लगत्सप्तमैऽनुवाके पदयुक्तानि । तत्र सत्येनेति सप्तचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं सविष्टजुतायाः सूर्याया आर्यम् । सूक्तविनियोगो
लौकिकः ॥ ॥ सत्येनोचभित्तैति—सत्येन ऋष्याणा अनन्तात्मना । ब्रह्मा खलु देवानां मध्ये सत्ययूतः तेनाथः स्थितेन भू-
भिरुचमिता उपरि स्तम्भिता यथा अथो न पतेत्तथा कृता । यद्वा सत्येनागृतप्रतियोगिना धर्मेण भूमिरुत्तमिता उज्जुता फलिता
भवतीत्यर्थः । असंति सत्ये भूर्ध्यां सस्थादयो न फलन्ति । तथा सूर्येण देवेन द्यौरुत्तमिता । सूर्यो हि द्युस्थानत्वाद्दिवं द्यवार ।
ऋतेन यत्नेन आदित्या अदितेः पुत्रा देवास्तिष्ठन्ति यज्ञेन यजमानदत्तेन खत्वाहुत्या देवा उपजीवन्ति । दिविं द्युलोकं सोमो देव-
तानामाप्यायनकारी वहीरूपो देवतारूपश्चाधिष्ठितः अधितिष्ठति । इति स्वर्गसोमं सूर्यां स्तौति ॥ ॥ सोमेनादित्या इति—
सोमेनादित्या अदितेः पुत्राः इन्द्रादयो बलिनो भवंति मेन्द्रवायवादिभ्यद्रथिन्द्रादिति भावः । तथा सोमेन आहुत्यात्मना तौ
इतेन पृथिवी भूमिः मही महती भवति । आहुत्या वृष्टिद्वारेण सखादिसंपत्तेः । अथो अपिचायं सोमो नक्षत्राणामेषां नक्षं प्रायन्त
इति नक्षत्रा ग्रहचपत्सादयः तेषामेषामुपले सोमो रसात्मक आहितः । यद्वा प्रसिद्धान्तमेव नक्षत्राणां प्रुपत्य उपस्थानि द्युलोकं सोमं

आहितः । 'वृतीयस्वामितो द्विवि सोम आसीत् गाथत्र्याहर'दित्वादिदुतेः । देवतारूपसोमपक्षे—सोमेनादित्या देवा यलिनो बलवन्तो भवन्ति तसैकैककलाखादनात् । 'अथमां पिनते वल्लिद्वितीवां पिरते रवि'रित्यादिस्थितेः । सोमेन पृथिवी मही अमृत-सेकेनीपध्यायामिवृद्धये पृथिव्या बलवत्त्वं चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपस्ये स्थितिः प्रसिद्धा ॥ ० ॥ सोमं मन्यत इति—तं सोमं मन्यते । कः । परिवान् वैषेन कामार्थं चिकित्साद्यर्थं पीतः सोमो येन । यत् यमित्यर्थः । यं सोममोपधि वल्लीरूपं संपिपन्ति सामर्थ्याद्रासायनिकाः । नचस साधात्सोमः । तर्हि कः । उच्यते । सोमं हितं मन्यते यं ब्रह्मणः यद्ब्रह्म । ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायोऽस्ति 'कुर्वो-नुचरसि ब्रह्मन् तस्मै माधूया निधिपाथ ब्रह्म'त्रि त्यादिप्रयोगात् । ब्राह्मणा इत्यर्थः । ते च ऋत्विजो यजमानाश्च यागसाधनभूतं संस्करुते विदुर्बानन्ति तं तस्यांशं । यद्वा कर्मणि षष्ठी । तं सोमं कथनाश्नाति कथिदप्ययज्वेति शेषः । यज्वेनं भक्षितुमर्हति नान्य इत्यर्थः । एवमोपधिपक्षे । अथ चन्द्रपक्ष उच्यते—तं सोमं मन्यते परिवान् पीतवान् पीतसोमो यजमानः यत् यमोपधिरूपं संपिपन्ति अ-भिपवन्नारसिरञ्ज्यर्वाद्यो यजमानाश्च नच स सोमः । कर्त्तुर्हि । यं ब्रह्मणो ब्राह्मणा अभिज्ञा देवज्ञा विदुः कथयन्ति चन्द्रमसम् । 'न त-स्यान्नाति कथन देवो देवेभ्योऽन्यो मनुष्यादिः देवा अपादयो रश्मयो वा । यद्वाहसोमस्यासोमत्वं न निन्दार्यै अपितु इतरस्य स्तुत्या इति मन्तव्यम् । 'अपशवोऽन्ये गोअश्वेभ्य' इत्यादिबन् । एवमत्र सौम्या उभयथा शोच्याः ॥ ॥ आच्छद्विधानैरिति—हे सोम, आच्छद्विधानैः आच्छादयन्ति विधानानि येषां ते आच्छद्विधानाः तैर्युपितः । तथा बर्हतेः गुपितः स्नानत्राजांघार्यादिभिः सप्तभिः सोमपालै रक्षितस्त्वं । 'एते वा अनुष्मिद्धोके सोममरुद्वन्' इति ब्राह्मणम् । श्राव्याभिच्छृण्वन् अभिपवन्नाब्जां ध्वनि शृण्व-

क्षेत्र तिष्ठसि ते तां पार्थिवः पार्थिवो जनः नाश्नाति । नहि दुःखश्चन्द्ररूपः सोमोऽत्रत्यैः पानयोग्यो भवति । 'चन्द्रमा वै सोमो
 देवानामन्नं तं पीर्णमास्याममिपुण्यन्ति' इति वाजसनेयकम् ॥ ॥ यत्त्वा देवैति—हे देव सोम, यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्त्वोप-
 धिरूपं त्रिष्वपि सन्नेषु ततोऽनन्तरमेव पुनराप्यापसे । आप्यायस्य समिति प्रातःसवने सं ते पथांसीत्युचरयोः सवनयोराप्यायसे ।
 किंच वायुस्तत्र सोमस्य रक्षिता यथा न श्रुष्यति तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किंच मासः मास्यते परिमीयत इति
 मासः सोमः सच गमानां संस्मराणामाकृतिः आकर्ता द्यमच्छेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे वसन्तादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वात्
 'वसन्तेऽसन्तं ज्योतिषा यजेत' इति ध्रुनेः । यद्वा सोमाधारवनास्यतिविकारप्रहारेण वायुः सोमस्य रक्षिता भवति । 'वायुगोपा
 चनस्पथः' इति ध्रुनेः । एवं बद्धीरूपगोमपथे योजना । चन्द्रपथेषु—हे देव सोम, यत् यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति रश्मयोऽपरं-
 पथे तवः अनन्तरमेव पूर्वपथे पुनराप्यापसे । वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता वाय्वधीनत्वाच्चन्द्रगतेः । किंच समानां संवत्सराणां मासः ।
 पश्येकान्यनमेवत् । मामस्य चाकृतिः कर्ता तं च । अह्यैकैककलाहासद्युद्धिभ्यां हि मासः पूर्यते सैः संवत्सर इति । इत्यष्टमस्य तृतीये
 विंशो र्गः ॥ २० ॥ ॥ रैभ्यासीदिति—आमिः गूर्वा स्वपिवाहमत्नौदित्युक्तं । गूर्वासावित्री ऋते । रैमी रैभ्यः काश्चन ऋचः ।
 'रैभीः संगति रेमन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्' इति ब्राह्मणचिहिता रैभ्यः । सा रैमी अनुदेव्यासीत् यजमानवधुवि-
 नोदनापातुदीयमाना ययस्वासीत् । तथा नाराशंसी 'प्रातारत्नम्' इत्यादिक्ता मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्यः सा नाराशंसी ।
 न्योचनी उच्यतिः सेनाकर्मा । सा चधृशुश्रुषार्थं दीयमाना दास्यमवत् । गूर्वायाः भद्रं वासः विचित्रदुःखलादिरुमाच्छादनयोग्यं

वखं गायया परिच्छ्रुतमलंक्रुतमिति गाथा गीयते इत्यादिब्राह्मणोक्ता गाथा तथा गायया परिच्छ्रुतमस्ति तद्वासोऽभवदिति ॥ ॥
 चिन्तरा इति—चिन्तिदेवता उपनर्हणं आः आसीत् चक्षुरभ्यञ्जनं आः आसीत् । तथाहि 'वृत्रस्य रुनीनिका परापतत् । त्रिककुञ्जाम
 पर्वतः तेन त्रैककुन्देनाञ्जनेन सजातीयेन चक्षुषी अञ्जीत तच्चक्षुरेवाञ्जनमासीत्' इति । यौथ भूमिश्च कोश आसीत् कोशस्थानीये अ-
 भूताम् । यद्यदा मूर्त्या पतिं स्रक्कीयं नवगतारं सोमं अपात् अगच्छत् तदेवपुष्करणान्यासन् ॥ ॥ स्तोमा आसन्निति—
 मूर्त्याया रथस्य स्तोमाः निवृदादयः प्रतिधयः प्रतिधीयन्त इति प्रतिधयः ईपातिर्यगायतकाष्टादयः आसत् । तथा कुरीरं छन्दः अ-
 नसः ओषधोऽभवत् । येनोपशेस्ते स ओषधः । तादृशायाः मूर्त्याया अश्विना अश्विनौ वरावरौ आस्तामिति शेषः । तस्या विवाहे
 पुरोगवः पुरो गन्ता यः पूर्वमेव प्रलावार्यं गच्छति तत्स्थानीयोऽभिरासीत् । 'प्रजापतिर्वं सोमायज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् मूर्त्यां सा-
 वित्रौ तस्यै सर्वं देवा वरा आगच्छन्' इत्यादिब्राह्मणम् । अत्रायमभिप्रायः—प्रजापतिः सविता सद्दुहितरं सोमाय प्रायच्छत्
 सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत् । तस्मिन्समये पुत्र्या उपचारार्थं प्रदानान्युक्तान्यमवन् । तथाच सति अश्विनौ प्रज्जलो सन्तौ
 आसिं पुरतो गत्वा तामलभेतामिति । उचरत्रापि 'सोमो वधूयुरभन्त्' इत्यादिनायमेवार्थः स्पष्टो मविष्यति । योपावृणति जेज्ये-
 त्यादिकृच्छम् ॥ ॥ सोमो वधूयुरिति—सोमो वधूयुर्वृष्कामो वरोऽभवत् । तस्मिन्समये अश्विना अश्विनौ उभा उभौ वरा
 वरौ आस्तां अभूताम् । यद्यदा मूर्त्या पत्ये संसन्तीं पतिं कामयमानां पर्याप्तयौवनामित्यर्थः । मूर्त्या मनसा सहिताय सोमाय वराच
 सविता प्ररिपता अददात्वादात् विलांचकार ॥ ॥ मनो अस्या इति—अस्याः मूर्त्यायाः पत्युर्युहं गच्छन्त्याः अनो रथो मनः

आसीत् या पतिष्टुई तया गच्छामीति मविरलि सा अनः आसीत् । उतापिच तस्य अनसो द्यौर्दुलोकः छदिः उपर्यपिधानमासीत् ।
 शुची दीक्षी सूर्याचन्द्रमनावनद्वाहौ रथस्य वोढारौ आस्तां अभवताम् । यद्यदा सूर्या सोमगृहमयात् अगात् । इत्यष्टमस्य तृतीये
 पुरुबिंशो वर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ऋजुसामान्यामिति—हे सूर्ये देवि, ते तव ऋजुसामान्यामिधानीस्थानाभ्यां अभिहितौ गावौ
 गोव्यानीथी सूर्याचन्द्रमसौ सामनौ समानौ सन्तौ इतः गच्छतः अनोवाहौ पत्युर्गृहंप्रति गच्छतः । ते तव श्रोत्रं श्रोत्रे इत्यर्थः ।
 रथस्य गुणध्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे अनोलपस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः । दिवि पन्थाधराचरः चलाचलः अ-
 त्यन्तं गमनयाधनभूलो मार्गोऽभूत् रथसंचारप्रदेशो दुलोक आसीत् ॥ ॥ शुची ते चक्रे इति—यात्या गच्छत्यास्ते तव
 अनसधक्रे चंक्रमणशीले रथाङ्गे शुची श्रोत्रे आस्तां । व्यानस्तव व्यानो वायुः अक्षः उभयरथच्छिद्रगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य
 सत्रं मारं वहति सोधो व्यानोऽभूत् । मनस्ययं मनोमयं अनः अकटं सूर्यापतिं सोमंप्रति प्रयती प्रकर्षेण गच्छन्ती आरुहत् आल-
 टनती । पतिप्रति जिगमिपोर्मनोरूपस्य रथस्य पत्युर्गुणध्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे अभूताम् । व्यानो धारको वायुशैत्यष्टकोऽक्षोभूवि-
 त्यर्थः ॥ ॥ सूर्याया वहतुरिति—सोमाय प्रदिस्तितायाः सूर्यायाः वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदारथो वहतुः सच
 प्रागात् अस्या अपि पूर्वमगच्छत् । यं वहतुं सविता असाः पिता अवाप्तुजत् अवष्टव्वान् प्रादादित्यर्थः । कदा सागच्छत् कदा
 गच्छुरिति उभयोः काल उच्यते । अथल्यु मथास्त्रित्यर्थः । मथरन्क्षेत्रेण सवित्रा दत्ता गावः सोमगृहं प्रति हन्यन्ते दण्डै-
 स्तादन्ते त्रेरणार्थं । अर्जुन्योः फल्गुन्योरित्यर्थः । तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् परि सोमगृहंप्रति उह्यते नीयते रथेन ॥ ॥

यदधिना इति—हे अधिना अधिनौ, यद्यदा पृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुं आयातं गच्छतम् । केन साधनेन यातं तदुच्यते । त्रि-
चक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन । किं पृच्छमानौ । सूर्याया बहंतुं विवाहमित्यर्थः । तत्तदानीं वां युवां सवितारंप्रति गच्छन्तौ चिद्ये
सर्वं देवाः अन्यजानमनुज्जातवन्तः । तथा पितरौ पुत्रः अधिनोः पुत्रः पूषा अष्टमीत धृतवाव् ॥ ॥ यदयातमिति—हे शु-
भस्पती उदकस्य स्वाभिनौ, यत् यौ अयातं अगच्छतम् । कंत्रति । वरैर्यं वरणीयायाः सूर्यायाः संवन्धिनं वरैर्याचितव्यं वा सधि-
तारमित्यर्थः । किमर्थम् । सूर्योऽनुपपन्नं वां भवतोः संप्रति दृश्यमानमिदं एकं चक्रं कासीत् । पुरा क वां युवां देव्याय दानाय
प्रष्टुं तस्ययुरित्याधिनोर्निवासं पृच्छति । इत्यष्टमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥ ॥ द्वे ते चक्रे इति—अथ स्वयमेव स्वा-
त्मानंप्रति हर्षो वदति । हे सूर्ये, ते तव द्वे चक्रे प्रज्ञाते पुरा दृष्टे द्वे एव चन्द्रसूर्योत्सकं ऋतुया ऋतुषु विनिर्दिष्टे चक्रे ब्रह्माणो ब्रा-
ह्मणा विदुः । अथैकं चक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं गुहा गुहायां निहितं यदस्ति तदद्वातप इत् । एतन्मेधाविनामसु पठितम् । मेधा-
विन एव विदुर्जानन्ति ॥ ॥ सूर्यायै देवेभ्य इति—सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै देवेभ्योऽभ्यादिभ्यो मित्राय कृष्णाय च ये च
भूतस्य भूतजातस्य प्रवेतसः सुमतयः अभिमतादरा भवन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य इदं नमः नमस्कारमकरं करोमि ॥ ॥ पूर्वोपरं
चरत इति—कथित्सर्वं गच्छति सूर्यः अन्यस्तमनुचरति चन्द्रमाः एवं पूर्वोपरं पौर्वापर्येण मांयया स्वप्रज्ञानेन एतौ आदित्य-
चन्द्रौ नरतो गच्छतो द्विवि तां शिशू । शिशुवद्भ्रमणाज्जायमानलाभा शिशू इत्युच्येते । शिशू सन्तौ कीळन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ
अधरं परियातः यद्वंप्रति गच्छतः । तयोरन्य आदित्यो विधानि भुवना भुवनानि अभिषष्टेऽभिषस्पति ऋतून्वसन्तादीन् । अन्यथ-

न्द्रमाः विदधत् कुर्वन् मासानर्धमासांश्च कुर्वन् पुनः पुनर्जायते । यद्यप्युभयोरपि पुनर्जनिरस्ति तथापि सर्वस्य सर्वदा प्रवृद्धेः उभ-
 योर्ग्रहो नामभिः ॥ चन्द्रस्य तु हातश्चद्विसत्रावात् पुनःपुनर्जायत इत्युक्तिर्युक्ता 'चन्द्रमा वै जायते पुनः' इत्यादिद्युतेषु ॥ नवो
 नव इति—अतिमूर्ध्वनाम्नेकाहे शुक्लपक्षे चान्द्रमर्सीष्टिलत्र नवोनव इत्येवा याज्या ! मृत्रितं च—'नवो नवो भवति जायमा-
 नन्तरणिर्निश्चदर्शन' इति । अयं चन्द्रमा जायमानः प्रतिदिनं जायमान एकैककलाधिम्येनोत्पद्यमानः सन् नवोनवो भवति प्रति-
 दिनं नवनव एव भवति । एतत्पूर्वपश्चाद्यभिप्रायम् । तथा अद्वां दिवमानां केतुः प्रज्ञापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाहास-
 यद्ग्रहीनतात् ताद्यश्चन्द्रना उपसां प्रभातानामग्रमेति । एतत्कृष्णपधान्वाभिप्रायम् । केचनैनं पादं आदित्यदैवतमाद्भुस्तसिन्य-
 श्वेऽद्वां केतुलं उपसामग्रगतिश्च । प्रसिद्धेभ्यो देवेभ्यो भागं हविर्भागं विदधाति करोति उभयपधान्ते । किं कुर्वन् । आयन् प्रतिदिनं
 इत्यमृज्जा पशान्तमभिगच्छन् । एतदर्धमासाभिप्रायम् । चन्द्रमा उक्तलक्षणो देवो दीर्घमायुः तिरते वर्धयति ॥ ॥ सुकिंशुक-
 मिति—युकिंशुकं तु योभनं किंशुकदृशनिर्मितं यथा शल्मलिं शल्मलिदृशनिर्मितं विधरूपं नानारूपं हिरण्यवर्णं हितरंमणीयवर्णं
 हिरण्यालंकारयुक्तं वा सुधृतं सुधुर्तनं सुचक्रं योभनचक्रोपेतं रवं हे सूर्य, आरोह । अमृतस्य लोकं स्थानं सुवृकरं पत्ये सो-
 माय वदतुं महनमात्मनः प्रापणं ठथुप्य कुरुष्व । अत्र निरुक्तं १२।८ द्रष्टव्यम् । इत्यष्टमस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥
 ॥ उदीर्घ्वात इति—आभिर्घ्वाणां विवाहः स्तुयते—हे विश्वानसो, अतः स्थानात् कन्यासमीपात् उदीर्घ्वा उचिष्ठ । एषा कन्या
 पतिरतोहि संजाता अत उदीर्घ्वेति वा अतःशब्दो योज्यः । विधावशुं एतन्नामानं गन्धर्वं नमसा नमस्कारेण गीभिः स्तुति-

गिव ईडे स्तौमि । यदि एनां विहाय कां स्त्रीकरोमीति यदि धूपे तर्हि अन्यां पितृपदं पितृकुले स्थितां व्यक्तां प्रनृढेति परि-
स्फुटां विगताञ्जनां वा स्त्रनोद्गमादिराहिलेनाग्रीढामित्यर्थः । स तादृशः पदार्थस्ते तव भागः कल्पितः तस्य तं भागं विद्धि
जानीहि अनुषा जन्मना लभसेत्यर्थः ॥ ॥ उदीर्व्यातो विधावसो इति—अतोऽसाच्छयनात् हे विधावसो, कन्या-
सामिन् गन्धर्व, उदीर्ष्व उद्गच्छ । ईरगती आदादिक अनुदात्तेत् तस्य लोटि रूपम् । 'विधावसुर्नोमगन्धर्वः कन्यानानामधिपति-
र्धतः । लमामि तेन कन्या'मिति द्विमन्त्रः । तादृश देव, तां नमसा नमस्कारेण ईकामहे स्तुमः । स लमन्यां प्रफ्रव्यं बृहन्वितम्ब्यां
कन्यामिच्छ जायां मां पत्या सह पुनः संयज ॥ ॥ अनृद्वारा इति—हे देवाः, पन्याः पन्यातो मार्गाः अनृद्वाराः । ऋधरः
कण्ठ उच्यते । कण्ठकरहिता ऋजवः अकुटिलाश्च सन्तु । येभिर्वैः पथिसिः नोऽसाकं सखायो वरयेपिताः वरेयं वरैर्याचितव्यं
पितरंप्रति यन्ति गच्छन्ति ते पन्या इति । किञ्च अर्यमा देवो नोऽसान् संनिनीयात् सम्यक्प्रापयेत् । तथा भगो देवः संनिनीयात् ।
हे देवाः, आसंगतमस्तु पतिकुलमिति श्रेयः । तथा इदं जास्यलं जायापत्योर्युगलं सुयममस्तु सुमिथुनमस्तु ॥ ॥ प्रत्वासुधा-
मीति—पस्या योक्त्रविमोचने प्रत्वासुधामीलेपा । म्रितं च—'अथास्या योक्त्रं विष्टतेत्रला मुञ्चामि वरुणस्य पाशा'दिति ।
जातं माणिनं सवित्रा प्रेरितो वरुण आस्यपार्श्वेभ्रमाति तस्मात् वरुणस्य पाशात् हे वधूः, तां तां प्रमुञ्चामि येन पाशेन तां तां स-
वित्रा वरुणस्य प्रेरकः सुश्रेयः सुसुखः अत्रभात् वन्धनं कृतवान् । गंवाद्गपक्षे पत्नीं योक्त्रेण वध्नाति वन्धनस्य वरुणोऽभिमानी अतो
वरुणपाशात् योक्त्रात् प्रमुञ्चामि । येन योक्त्रेण सवित्रा कर्मणामनुज्ञाता देवः क्रसिच्छ पाशेनावभात् तं मोचयित्वा च क्रतस्य यज्ञस्य

येनो म्यानें यागंभूमी गुरुतस्य लोके कर्मक्षेत्रे शूलोके च अरिष्ठां अहिंसितां पुत्रार्थं पत्यासह दद्यामि स्थापयामि ॥ ॥ श्रेतो
 मुञ्चामीति—इतः पितृकुलात्ममुञ्चामि तां । नाश्रुतो मर्त्यगृहो सुवर्द्धां करं । यथेयं कन्या हे इन्द्र, मीढुः
 सेक्तः, सुदुना युनंगा मुमुभागा वा सति भवंति तथा कुरु । इत्यष्टमस्य वृत्तिये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥ ॥ पूषा त्येत
 इति—विवाहानन्तरभाविनि प्रयागे पूषा सेतो नयसित्यनया रथादियानमारोहयेत् । मूर्त्रितं च—‘पूषा सेतो नयतु इस्तगृहोति
 यानमारोहये’दिति । हस्तगृह्य ब्राह्महस्तः पूषा ता लामितो नयतु प्रापयतु । अश्विना अश्विनौ ता लां रथेन प्रवहतां प्रगमयताम् ।
 गृहान् मर्त्यसंरन्विनो गच्छ । तं गृहपत्नी यथा असः भवसि गृहस्वामिनी भवसि । त्रिंशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री प-
 त्नुयीथो वर्तमाना वा विदथं पतिगृहं आवदासि आवदासि गृहस्थितं श्रुत्यादिजनमावद ॥ ॥ इह प्रियमिति—इह प्रियमित्येषा
 रचना गृहप्रवेशिनी । मूर्त्रितं च—‘इह प्रियं प्रजया ते समृद्धयतामिति गृहं प्रवेशये’दिति । हे वधूः ते तव इहासिन् पतिकुले प्रियं
 प्रजया सह समृद्धयताम् । अस्मिन्गृहे गार्हपत्याय गृहपतिताय वागृहि बुद्धय । एना अनेन पत्या पतिना सह तन्वं स्वीयं शरीरं
 संसृज्य संसृष्टा मर । अया अय जिनीजीर्णां जायापती युवां विदथं गृहं आवदाथः आभिमुख्येन वदतम् ॥ ॥ नीललोहित-
 मिति—कृत्वा अभिचारमिमानीनी देवता नीललोहितं भवति नीलं च लोहितं च तस्या रूपं भवतीत्यर्थः । सा कृत्या आ-
 मक्तिः आसक्ता अस्यां संनदा व्यस्यते इत्यर्थः । तस्यां कृत्यायामपगतार्था अस्या रचना ज्ञातय एवन्ते वर्धन्ते । पतिः वन्धेषु
 गंतारिरेषु वयते ॥ ॥ परा देधीति—शामुल्यं शमलमित्यर्थः । शमलं शरीरमलं शरीरावच्छिद्यस्य मलस्य धारकं वलं

पतं देहि परात्पुत्रं । धृतप्रायश्चित्तार्थं ब्रह्मणोऽप्यः । वसु धनं विभज्य प्रयच्छेत्यर्थः । किमर्थं वधूनासः परित्याग इति चेत् ।
 उच्यते—एषा कृत्या पद्धती पादवतीसती जाया भूती भूला पतिं विशते कृत्यास्परनासः प्रवेद्यात् कृत्या जाया भूला विशान्
 इत्युपचर्यते । अतल्लपरित्यागे कृत्यैव त्यक्त्वा यवतीत्यर्थः । यदि वधूनासः स्वयं निधत्ते तदैवेदं भनतीति वधूनासः संस्पर्शनं
 निन्दायुक्तम् ॥ ॥ अश्रीरा तनूरिति—अत्रापि वधूनामः संस्पर्शनिन्दोच्यते । तन्पूर्वस्य संन्यिनी अश्रीरा अश्रीका भवति ।
 कथं स्यादेदिति उच्यते—रुशती । रुशदिति वर्णनात् । दीप्तया अमुया अनया पापया पापरूपया कृत्याया यदि युक्ताचेत्तनुः ।
 नदेवाह—पतिः यत् यदि मध्वोधासता स्वमज्जमभिविस्तते परिधातुमिच्छति । इत्यष्टमस्य तृतीये पञ्चमिंशो वर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ये वधु-
 इति—ये वधुः चन्द्रं हिरण्यरूपं बहतुं ये यक्ष्मा व्याधयोऽनुपान्वि प्राप्नुवन्ति जनादम्बहिरोधिनाः सकाशाद्वा जनाद् यमाख्याद्
 तान् यक्ष्मान् पुनर्यन्तु प्रापयन्तु यक्षिया यद्वाही देवा इन्द्रादयः । यत् आगताः यसाचे यक्ष्मा आगताः तत्र तान्नयन्तु ॥ ॥
 माविदन्निति—यथाः प्रयागे माविदन्नित्येषा जप्या । यत्रितं च—कृत्याणेषु देवप्रवृत्तपुत्रेषु मा विदन्नपरिपन्थिन इति व-
 वेदिति । परिपन्थिनः पर्यन्त्यातारः शत्रुो मा विदन् मा प्रापयन् ये परिपन्थिनो रंपती आसीदन्ति अभिगच्छन्ति । सुगेभिः
 सुगैर्मर्गैः दुर्गं दुःखेन गन्तुं शस्यं दुर्गं देवमंतीनां अतिगच्छतां । अरातयः अदातारः शत्रुवोऽपद्रान्तु अपगच्छन्तु ॥ ॥ सु-
 मङ्गलीरिति—इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गला अवतः इमां सर्वे आशीः कर्तारः समेत संगच्छत तां परयत च । तां संगताम्
 दृष्ट्वा अस्या ऊढ्यायै सौभाग्यं दत्वाय दत्वा अथ अलं गृह्णन्मैतत् । स्वसत्संन्यिनं गृहं विपरेतन विविधं परागच्छत ॥ ॥ तृष्टमेत-

दिति—अंनयापि कपूत्रद्वपरित्यागः प्रतिपाद्यते । एतद्वस्त्रं वृष्टं दाहजनकं तथैव तरकडुकं तथा अपाष्टवत् अपाष्टमपाश्रितमृजीपं
तद्वत् तथा विषवत् नैतद्वस्त्रमत्तवे अत्तव्यं अनुपयोग्यं यौ नञ्ज्ञा ब्राह्मणः सूर्या इदानीं प्रस्तुतां देवीं विधात् सम्यग्जानीयात् तद्वत्
स एव बाधुयं कपूत्रस्त्रं अर्हति ॥ ॥ आशसनभित्ति—आशसनं तुपाधानं तथान्यवर्णं भवति । विशसनं शिरसि निधीयमानं
नादृशं दशान्ते निधीयमानं अधिविभ्रतं यत्रिधा वासो विकृन्तन्ति तान्याशसनादीनि वासांसंस्थितानि सूर्याया रूपाणि म-
वन्ति तानि पश्य । एवंभूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्या स्वशरीरे स्थितानि अमङ्गलानि वासांसि विधत्ते तानि रूपाणि सूर्योविद्भवा
तु नाक्षण एव तस्माद्वातसःसकाशात् शुन्धति अपनयति । इत्यष्टमस्य तृतीये पद्विशो वर्गः ॥ २६ ॥ ॥ गृभ्णामि ते इति—
विशोहे कन्याहस्तग्रहणे गृभ्णामीत्येषा । सूत्रितं च—‘गृभ्णामि ते सौभागलाय हस्तमित्युष्टमेव गृह्णीया’दिति । हे बभूः, ते तव
हस्तं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थं । सौभागलाय सौभाग्याय । मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्या असःभवसि । भगः अ-
र्थमा मविता पुरन्धिः पूषा एते देवाः ता तां महं अद्भुः दत्तवन्तः । किमर्थम् । गार्हपत्याय यथाहं गृहपतिः स्वामिति ॥ ॥ तां
पूषन्निति—हे पूषन्नोपक एतन्नामक देव, शिवतमा अत्यन्तमङ्गलभूतां तां आ एर्यस्व सर्वतः प्रेरय । यस्यां ऊरी बीजं रेतोल-
क्षणं मधुप्याः वपन्ति आदधते । या नोऽस्माकं ऊरू उशती कामयमाना विश्रयाते यस्मामूरी उशन्तः कामयमानाः वयं शेषं
स्पर्शनयोग्यं पुंस्प्रजननं प्रहराम ऊरी व्यञ्जनसंनन्धं करवामेत्यर्थः ॥ ॥ तुभ्यमग्ने इति—गन्धर्वाः हे अग्ने, तुभ्यं अग्ने पर्य-
वहन् प्रापच्छत्रित्यर्थः । कां । सूर्याम् । केन सह । वहतुना सह । त्वं च तां सूर्यां वहतुना सह सोमाय प्रापच्छः तद्वदिदानीमपि

हे अग्ने, पुनः पतिन्वोऽस्मभ्यं जावो प्रजया सह दाः देहि ॥ ॥ पुनः पत्नीरिति—पुनः सगृहीतां पत्नीं अग्निः आश्रुषा वर्चसा च सह अदात् प्रायच्छत् । अस्या अग्निदद्याथाः यः पतिः पुमान् स दीर्घायुः सन् शरदःशतं संवत्सरद्वयं जीयति जीवतु ॥ ॥ सोमः प्रथम इति—जातां कन्यां सोमः प्रथमभातीसन् विविदे लब्धवान् । गन्धर्वः उत्तरः सन् विविदे । अग्निस्त्वृतीयः पतिः । ते तव पथान्मुप्यजाः पतिः तुरीयचतुर्थः । इत्यष्टमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥ ॥ सोमो दददिति—सोमः गन्धर्वीय प्रथमं ददत् । गन्धर्वोऽग्नये प्रादात् । अयो अपिच अग्निः इमां कन्यां रयिं धनं पुनांश्च मलं अदात् ॥ ॥ इहैव स्वामिति—इहैव तं इहैवास्त्रिंशोके स्त भवतम् । माविषीष्टं मापृथग्भूतं विश्वमापुर्व्यंभुतं प्राश्रुतम् । किंच पुत्रैः नमृभिः पौत्रैः सह स्वैरुहे सोदनानी भवतमिति श्रेयः ॥ ॥ आ नः प्रजामिति—गृह्यवेदो आनःप्रजां जन्यतित्याद्याद्यतसो होमार्थाः । मृत्रितं च—‘आ नः प्रजा जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं द्रुत्वे’ति । प्रजापतिर्देवो नोऽस्माकं प्रजामाजनयतु । अर्यमा च अरसाय जरापर्यन्तबीजिनाय समनक्तु संगमयतु । सा तं अदुर्मङ्गलीः दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गली । यद्वा या मङ्गलाचारान्द्रूपयति सा दुर्मङ्गली ततोऽस्या अदुर्मङ्गली गादृशी सती पतिलोकं पतिसमीपं आविश प्राश्रुहि । नोऽस्माकं द्विपदे शं भव । तथाच चतुष्पदे शं भव ॥ ॥ अघोरचक्षुरिति—हे वधूः, तं अघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुः एधि भव । तथा अपतिष्ठी भव । तथा पशुभ्यः शिवा हितकरी भव । सुमनाः सुवर्चाश्च भव । दीरस्वः पुनाणामेव प्रसवित्री देवकामा सोना सुलकरी च भव ॥ ॥ इमां त्वमिन्ध्रेति—हे इन्द्र, तं इमां बधूं सुपुतां सुभगां च कृशु कृधि । अस्मां बध्वां दद्य पुनानाधेहि । पति एकादशं कृधि ।

दशयुगाः पतिरेकादशौ यथा सात्तथा ऋषि कृणु ॥ ॥ सम्राज्ञी इति—हे बधूः, शशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव । देवेषु देवैरेष्वित्यर्थः ॥ ॥ समञ्जनियति—समञ्जन्तित्येषा वरस्य दधिप्राशनं वधूवरयोः हृदयस्पर्शने वा विनियुक्ता । तथाच सूत्रिवं 'समञ्जन्तु विधेदेवा इति दधि प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाव्यशेषेण चानक्ति हृदये' इति । विधेदेवाः सर्वे देवा नौ हृदयानि मानसानि समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु अपगतदुःखादिक्लेशानि कृत्वा लौकिककैदिकविषयेषु प्रकान्नायुकानि कुर्वन्तिन्त्यर्थः । आपद्य समञ्जन्तु । तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि संदधातु । आनयोर्बुद्धीः परस्परानुकूलाः करोतित्यर्थः । धाता च संदधातु । देव्री दात्री फलानां सरस्वतीत्यर्थः । सा च संदधातु संधानं करोतु ॥ २८ ॥ इत्यष्टमस्य तृवीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥”

“अथ प्रसङ्गात् विवाहद्यूतऋक्या इत्याद्यैतरेयब्राह्मणखण्डवाक्यार्थः संगृह्यते । (पंचिका ३ खण्डः २३) स्तुतमनुशंसतीति विधिनलेन निष्कैवल्यशस्यस्य सोऽनुपूर्वकत्वाद्बुद्धित्यस्य साम्न आश्रयत्वेन तृचं विधातुमाख्यायिक्तामाह—ऋक्चवा इदमग्रे इति—यदिदमिदानीमृगाथितं सामोऽयमेलेनरूपमधीयते तदिदमग्रे मेलनात्पुरा ऋगधरपररूपा पृथग्भूता साम च गीतिरूपं पृथग्भूतमित्येवं द्वे अपि पृथगेवास्ता । तयोः परस्परमेलनयोग्यतां प्रदर्शयितुमस्मिन्नेव सामनाश्रयन्तर्भाः भवद्दर्शयते । सामेति नाम्नि यदेतत्सेति पूर्वमधर तदेवैकं नाम तन्नामवाच्या ऋगासीत् । अम इत्येकं नाम तद्वाच्यं सामासीत् । अतो मेलनयोग्यतायां सत्यां सैव ऋक् साम ग्रथ्युपावदत्समीपमागल्योक्तवती—आवाशुमे भियुनं यथा भवति तथा संभवात्, तच्च संभवनं प्रजोत्पत्त्यर्थमिति । तदुक्तं साम निराकरोत् सामिप्रायं चावदत् । अतोऽस्माद्ब्रह्मिहो ज्ञायानभ्यधिको मम साम्नो महिमा तस्मात् 'विवाहद्यूतविवाहद्यू

तुल्ययो'रिति न्यायविरोध इति । ततः साम्ना तुल्यत्वसिद्धये ते ऋचीं संश्रूयोपेत्य पूर्वमदुक्तमसौ । नचेत्यक्षरद्वयात्मको निपा-
 शोऽपिबन्धार्थः । ते द्वे ऋची प्रत्यपि साम न समवदत संनादमङ्गीकारं नाकरोन् । पुनस्ता ऋचस्तिस्त्रोभूलोपेत्य पूर्वमदुक्तमल्यः ।
 तदानीं सामिस्त्रिभृनिः सामवत्संभवनं संयोगमकरोन् । यस्मात्संयोगः संभूतस्वसात्सामयुक्ताभिलिख्यभिर्कग्भिः सामगाः स्तु-
 वन्ति यत्ने स्त्रोत्रं कुर्वन्ति । तस्यैव व्याख्यानं लिख्यभिरुद्गायन्तीति । औद्गात्रं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अतएव शास्त्रान्तरे श्रूयते—
 'एकं साम वृषे क्रियते स्त्रोत्रियम्' इति । यद्यपि छन्दःसामनापके ग्रन्थ एकस्यामृषि समोत्पन्नं तथाप्युच्यते ग्रन्थ आम्ना-
 तेषु वृषेषु प्रयोगकाले साम गातव्यम् । तत्र प्रथमापामृषि योनिरूपावां यस्सामोत्पन्नं छन्दःसामग्रन्थे समाङ्गत्वं तद्वत्लोक्य त-
 त्सादृश्येन द्वितीयवृषीययोगनं समूहनीयम् । एतदपि शास्त्रान्तरे विहितम्—'यद्योन्पां तदुचरयोर्गायति' इति । तस्मादौद्गात्रं
 कर्म लिख्यभिर्कग्भिर्निष्पद्यते । यस्मादाख्यानोक्तप्रकारेण लिख्यभिर्कग्भिः साम संभिलं साम्न एकस्य महिमा तुल्यः संवृत्तस्तसाहो-
 क्यैकस्य पुरुषस्य सामस्थानीयस्य चद्वयो ज्ञाया ऋस्थानीया गवन्ति नतु विपर्ययेणैकसाः श्रियाः वद्वदः पतयः परस्परैकमस्येन
 सहवर्तमाना दृश्यन्ते । यस्माद्दृग्दृश्यदादिरूपा सेरयनेन दान्देनाभिधेया साम चामत्रन्देनापिवेयं सत्पथादुभयं संयुक्तं तत्सामा-
 भवत्सदादेकोभयात्मकमस्तुनः सामनाम संपन्नम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रथंति—सामन्भवतीति । ऋक्सामयोरेकत्ववेदिता यः स
 सर्वरन्वर्हितैः सहितो भवति ॥ लौकिकतृचान्तोदाहरणेनापि सापत्वरूपं प्रथंति—योवा इति । यः पुमान्भूतिमैश्वर्यं प्रा-
 भोति यव विद्यावृचान्यां श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति स सर्वोपि सामन्भवति मर्षेषु स्वकीयसबुद्ध्या समदृष्टिर्भवति । अन्यथा सर्वे जनास्त-

मसामन्यः पक्षपातीति निन्दन्ति । अतः सामन्यरूपस्य लोके प्रशस्तत्वादत्राप्यक्षरपाठस्य गानस्य चैकत्वेन सामत्वं प्रशस्तमि-
त्यर्थः ॥ नन्वस्तेनं सामत्वं निष्केरल्यशस्त्रे किमायातमित्याशङ्क्य सामसादृश्येन शस्त्रप्रशंसं दर्शयति—ते वा इति । ते वै
सएव वक्ष्यमाणाः शस्त्रावयवाः पञ्चसंख्याका अन्यत्पृथगेव शस्त्ररूपं भूत्वा वर्तन्ते । तथा द्विकारादयः पञ्च सामांशा वैश्वदेवा-
वयना अन्यत्पृथक्सामरूपे भूत्वा वर्तन्ते च शस्त्रसामनी स्वाहावादयश्च(?) वयवोपेते उमे कल्पेतां स्वव्यापारसमर्थं भवतः ।
आहानः शोसावोमिति मन्त्रः । स्तोत्रिये वृत्ते प्रथममध्यमोत्तमालिस ऋचः । याज्यान्ते पठितव्यो वपट्टारः । तदेतत्पञ्चकं शस्त्र-
स्वरूपम् । उद्गात्रा पठितव्यः साम आदौ हिमित्येवं शब्दो द्विकारः । प्रस्तोत्रा गान्तव्यः सामावयवः प्रस्तावः । उद्गात्रा गान्तव्य
उद्गीयः । प्रतिहर्त्रो गान्तव्यः प्रतिहारः । अन्ते सर्वगतव्यो भागो निघनम् । तदेतत्पञ्चकं स्तोत्रस्वरूपम् । अतः सामसादृश्येन
निष्केरल्यशस्त्रं प्रशस्तम् ॥ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—ते यदिति । यस्मात्सामशस्त्रयोरुक्तप्रकारेण प्रत्येकं पञ्चावयवत्वं संपन्नं
तस्मात्पञ्चानां पङ्क्त्या योगादयं यज्ञः पाङ्क्त इत्येवं ब्रह्मवादिन आहुः । तथा गवादिपशयोऽपि चतुर्भिः पादैर्दुत्वेन च योगा-
त्पाङ्काः । अतो यज्ञपाङ्क्तप्रसिद्धिसंवादानात्पशुसाम्याच शस्त्रं प्रशस्तम् ॥ पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यदिति । ‘दशाक्षरा
विराडिति शुल्यन्तरादशानामधरणां समूहो दशिनी या विराडिति तामभिलक्ष्य पञ्चकद्वयात्मके शस्त्रसामनी समपद्येतां विराट्-
सदृशे जाते इत्यर्थः । यद्दु यस्मादेव कारणात्संख्याया विराट्सादृश्यं तस्मादभिज्ञा एवमाहुः । दशसंख्योपेतार्यां शस्त्रसामरूपायां
विराडिति यज्ञो व्यवस्थित इति ॥ पुनरपि शुहस्यपुरुषसादृश्येन शस्त्रं प्रशंसति—आत्मा वा इति । येन तृयेन सामगाः स्तुवन्ति

ग स्तोत्रियस्तुचो निष्कल्पग्रहस्य प्रारम्भे शंस्तनीयः । स चात्मा वै गृहस्थशरीरस्थानीय एव स्तोत्रियं वृचमनु द्वितीयो
यस्तुनः शस्तने मोऽयमनुरूपः । सच प्रजापुत्रपौत्रादिव्यानीयः । येयं धान्या शस्त्रे प्रक्षेपणीया सा पत्नीस्थानीया ।
यः प्रगाथः स पनुव्यानीयः । यत्रिविद्वानीयं सूक्तं तद्गृहस्थानीयम् ॥ एतद्वेदनं प्रशंसति—स वा इति । पशुभिश्च
मदित इति शेषः ॥ (पं. ३ पं. २४) अथ निष्कल्पग्रहभागाः स्वरविशेषाथ वक्तव्याः । तत्र प्रथमभागं विधत्ते—स्तो-
त्रियमिति । ‘श्रुभिर्त्वा शूर नोनुमः’ (९।३।२२) इत्यस्मिन्नगाथे वृचं संपाद्य सामगाः स्तुवन्ति सोऽयं स्तोत्रियत्तमादौ शं-
सेत् । तस्य गृहस्थदेहव्यरूपत्वं पूर्वमेवोक्तम् ॥ तस्मिन् स्तोत्रिये स्वरविशेषं विधत्ते—तं मध्यमयेति । अत्युचलमतिनीचत्वं च
यस्यां यात्रि नास्ति सा मध्यमा । यावता धनिता देवयजनदेशस्थाः शृण्वन्ति न तद्ग्रहिदेशस्थास्तावन्तं धनिं कुर्यात् । तेनात्मा-
नमेव देशमेव संस्तुयन्ते ॥ वृचान्तरं विधत्ते—अनुरूपमिति । स्तोत्रियेण सदृशस्तुचोऽनुरूपः । सचात्र ‘अभित्वा पूर्वपीतय इन्द्र-
स्तोभेमिरागः’ इत्येव प्रगाथः । उमयोः प्रगाथयोः समानच्छन्दस्तात्समानदेवताकलाद्यानुरूपत्वम् । तस्मिन् वृचं शंसेत् । तस्य च
पुत्रादिप्रजास्थानीयसानुरूपत्वमपेक्षितं पितापुत्रयोः कुलशीलादिना समानरूपत्वम् ॥ तस्य धनिविशेषं विधत्ते—स उच्येरिति ।
स्तोत्रियपन्नोरप्यधिकं धनिं कुर्यात् । तथा सति स्वसादाधिग्यं पुत्रादौ संपादितं भवति ॥ ततो यद्वाचानेत्येतस्य धान्यायाः
नंगनं विपत्ते—धान्यामिति । पत्नीत्वं पूर्वमेवोक्तम् ॥ स्वरविशेषं विधत्ते—सा नीचैरिति । अत्यन्तनीचो धनिः कर्तव्यः ॥
दोतुर्वेदवेदनं प्रशंसति—अग्रतीति । वलुः प्रतिबुलं वदतीति प्रतिवादिनी तद्विपर्ययेषानुबुलवादिनी भवति ॥ पिवा सुतस्य

स्थानभूतं तदेव मण्डलं प्रजापतेरप्यायतनं स्थानम् । आदित्यमण्डले प्रजापत्युपासनस्याभिधानात् । तदेव मण्डलं साराल्यं पार-
 त्तज्याभावात् ॥ उपसंहरति—ऋत्रोतीति । एकविंशतिसंख्याभिस्तामिऋग्भिरेतं यजमानं समृद्धं करोत्येव । अभ्यासोऽध्या-
 यतमास्यर्थः ॥ (पं० २ खं० ६) नवमभागमन्त्र्य व्याचष्टे—अवध्यगोहमिति । ऊवध्यगोहं पुरीपगृह्नन्स्थानं पार्थिवं स्तन-
 नात्पृथिवीसंन्यभेव युजत । अत्रोपध्यशब्देनौपयमेवोच्यते पुरीपस्य पशुभदित्तस्यौपधि विकारत्वात् । औपधीनां चैयमेव भूमिः
 प्रतिष्ठाश्रयः । तत्रयासति एतमूर्ध्वं सूक्तीयायामेव प्रतिष्ठायां भूमिरूपायामन्ततः पशुविशसनान्ते प्रतिष्ठापयति ॥ (पं० २
 खं० ४०) अत्रस्थान्ते याज्यां विधत्ते—याज्यया यजतीति । अत्रइन्द्रश्चेति येयं याज्या पूर्वमुक्ता तथा यजति । यागार्थं याज्यां
 पठेत् । याज्याच प्रत्तिवं प्रदानरूपैव । तथाच हविष आदानप्रदाने क्रमेण पुरोनुवाक्यायाज्याधीने श्रुत्यन्तरे श्रूयेते—‘पुरोनु-
 वाक्यया आदत्ते प्रयच्छति याज्यया’ इति । अतः प्रदानरूपत्वादिषं पुण्यैव लक्ष्मीः । शास्त्रीयत्वात्पुण्यत्वम् । फलस्य लब्धिर्हेतुत्वाद्वा-
 क्षणस्य दर्शनहेतुत्वाद्वा लक्ष्मीत्वम् । अतो याज्यापाठेन पुण्याया एव लक्ष्म्याः संभावनासंस्कारी भवतः ॥ (पं० ३ खं०
 २९) यथावाच्य इति । यत्र ये केचिद्वाञ्छो नाभेरर्वाधीने हलीयस्थानीये देशे वर्तमानाः पाशुनुत्वाद्योऽवाञ्छाः प्राणाः अल्पी-
 यांस इति शेषः ॥ तस्मिन्नेव वैधदेवशब्दे द्यावापृथिवीदिवताकं सूक्तं विधत्ते—द्यावापृथिवीयमिति । इह मनुष्यजन्मनि इप-
 मेव भूमिः प्रतिष्ठा आश्रयः । अद्यत्र जन्मान्तरेऽसावेव बुलोकः प्रतिष्ठा आश्रयः । एवं द्यावापृथिव्यावेव प्रसिद्धे यस्मात्तस्मात्तदी-
 यमृकजंसनेनैव यजमानं प्रतिष्ठारूपयोर्द्यावापृथिव्योरेवावस्थापयति ॥ (पं० ३ खं० ५०) सूक्तानां द्विदेवताकृतं प्रशं

सति—इन्द्रमिन्द्रेणेति । इन्द्रेण सह इन्द्रं युगं यूत्वा वरणबृहस्पतिविष्णुदेवताः क्रमेण शस्यन्ते । इन्द्रं च लोके स्त्रीपुरुषरूपं
मिथुनं तादृशान्मिथुनादपत्यरूपं मिथुनं प्रजायते । ततो इन्द्रशंसनं यजमानस्य प्रजात्यै भवति ॥ वेदनं प्रशंसति—प्रजायत
इति । शुक्तिणां न्याणां होत्रकाणां सूक्तानि विधाय पोटुर्नेष्टुश्च मन्त्रान्तराणि विधत्ते—अथ हेते इति । प्रैपयन्थे पञ्चमे सूक्ते
होता यश्चदित्वादिकौ द्वितीयाष्टमौ मन्त्रौ पोटुर्द्वाष्टतुयाजौ, तथा तत्रैव तृतीयनवमौ मन्त्रौ नेष्टुर्द्वाष्टतुयाजौ इत्येवं चत्वार ऋतुया-
जास्तै मिलित्वा पोटुर्संवन्धात्पृसंन्धाच्च पौत्रीयाश्च मनन्ति । तथा प्रस्थितयाज्याः पोटुस्तिष्ठ ऋचो नेष्टुश्च तिस्र ऋच
इत्येवं पठुचो भवन्ति तदेतन्मन्त्रदशकं प्रशंसति—सा विराडित्यादिना । सा पूर्वोक्ता मन्त्रसमष्टिर्दक्षिणी दशसंख्यायुक्ता सती
विराट्छन्दः संपद्यते । 'दशाक्षरा विराट्' इति श्रुत्यन्तरात् । तत्रेन दशसंप्रयोगेण दक्षिण्यां दशसंख्योपेतायां विराजि यज्ञमू-
ल्लिजः प्रतिष्ठापयन्ति ॥ ॥ (पं० ४ सं० १०) पुनरप्यन्ये द्वे ऋचौ विधत्ते—मही द्यौरिति । मही द्यौरित्येका । तेहीति
द्वितीया । उभे अप्यृचौ द्यावापृथिवीदेवताके । ते च द्यानापृथिव्यौ सर्वेषां प्राणिनामाधारभूते । इह मनुष्यजन्मनि इयमेव पृ-
थिवी प्राणिनामाश्रयः । अमुत्र जन्मान्तरेऽसौ द्युलोक आश्रयः । तथासति द्यावापृथिवीपयोर्ऋचोः शंसनेनोभयोरपि प्रतिष्ठा-
रूपयौर्लोक्योरनं यजमानं प्रतिष्ठापयति ॥ ॥ (पं० ५ सं० १५) धारयन्नित्यस्य पुनः पुनः पठित्त्यानुवादेन तद्भिप्रायं
सदृष्टान्तं दर्शयति—धारयन्धारयन्निति । होताऽसिन्मूक्ते चतुर्थेषु पादेषु धारयन्धारयन्निति पुनःपुनः पठित्वा शंसति तस्य
सोऽभिप्राय इति सोऽभिधीयते । अन्तः शस्त्रस्यानसानप्रदेशस्तस्य प्रसंसात् प्रकर्षेण संसनाच्छैथिल्यादयं होता निभाय मीति

प्राप्तवान् । संमनपरिहारायै दृष्टान्तोऽभिधीयते । तद्यथा लोके रज्जुं निर्दिशन्तः पुनः पुनराग्रन्थं पुनः पुनराग्रन्थाग्रन्थं पुनर्निग्रन्थं पुनः पुनर्निग्रन्थनिर्ग्रन्थं तस्या रज्जोरन्तं बध्नीयात् । दीर्घरज्ज्वा अग्रं सूक्ष्मं पुनः प्रुष्टतः प्रत्याकृष्य वेष्टनं कृत्वा ग्रथनं नाम तस्य दृडीभानो निर्ग्रन्थनामको दृष्टान्तः । अन्योऽप्यभिधीयते—यथावा लोके चर्मकार आर्द्रस्य चर्मणः संकोचनिवारणाय भूमौ तत्रप्रसार्य दृढमाकृष्य चर्मणोऽन्ते मयूखं शङ्कुं चर्मणो धारणाय भूमौ निहन्यात् दृढं भूमिग्रविष्टं कुर्यात् । होतुः पुनर्धारय-
 धिति शंसनं यदस्ति तदेतत्तादृशं पूर्वोक्तदृष्टान्तसमानं द्रष्टव्यम् । तदेतच्छंसनं यदस्य संतत्यै भवति ॥ ॥ (पं० ६ सं० २६)
 अथ सुनन्नाण्याविषये कंचिद्विशेषं विधत्ते—दक्षिणा अन्विति । दक्षिणासु नीतासु ता दक्षिणा अत्रु पथात् सुब्रह्मण्या संतिष्ठते समाप्यते । सुब्रह्मण्याया वाग्रूपत्वाद्दक्षिणायाश्चात्ररूपत्वादान्ततः समाप्तिवैलायाभिसं यज्ञमन्नाद्ये वाचि द्वयोरेवैतयोः प्रतिष्ठापयन्ति प्रतिष्ठितं कुर्वन्ति । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ॥ (पं० ७ सं० १८) राजसूयकृतावभिषेचनीयास्ये कर्मणि यदा राजा-
 भिरिक्तो भवति तदानीं तस्मै राज्ञे तदाख्यानं होता कथयेत् । तत्रेतिकर्तव्यं दर्शयति—हिरण्यकशिपाविति । होता यदोपा-
 ख्यानं कथयति तदानीं हिरण्यकशिपौ सुवर्णनिर्भिन्नमूर्त्रनिष्पादिते कशिपौ स होतोपविशेत् । तदाख्यानमन्त्रेऽन्वयुध हिरण्य-
 कशिपावासीनो वक्ष्यमाणं प्रतिगरं ब्रूयात् । हिरण्यस्य यशोहेतुत्वाद्यशस्तम् । तथासत्येनं राजानं यशसैव समृद्धं करोति ॥ ॥
 (पं० ७ सं० २०) स राजा यस्मिन्नेवाहनि दीक्षितुमुद्युक्तस्तथाहः पूर्वोक्तकाल एवोद्यन्तमूर्त्रं गच्छन्तमादित्यमृग्यजुभ्योऽमुषपति-
 ष्टेव । इदं श्रेष्ठमित्यूचः प्रतीकं । देवसचितरित्यादिकं पशुपः—देवसचितरिति । हे देव सचितः, देवसच्ययै देवसंचन्विषयागार्थं

मे महां देवयजनं देवोचितयागदेशं हीत्यनेन प्रकारेण देशं याचेत् । ऋचोपस्थानं यजुषा याचनमिति व्यवस्यया द्रष्टव्यम् ॥
 राज्ञा याचितत्वादित्यस्य प्रत्युत्तरं संपादयति—स यत्तत्रेति । आदित्यो यद्यदि तत्र तदानीमनेन राज्ञा याचितः
 सयुचरां यत्र स्वयं तिष्ठति तस्मादनन्तरमाविर्णां विशं प्रति सर्पति सर्पणेनोत्था ददामि इत्येवमुत्त-
 रमाह ब्रूते । लोकेषु पृष्टः पुरुषो वाचा वा हस्तशिरश्चालनादिनैवोचरं प्रयच्छति तद्वदत्रापि सर्पणभेवोचरमस्तु । सर्पण-
 स्थाभिप्राय ओं तथा ददामीत्यनेन कथितः । ॐ तदुक्तमङ्गीकरोमि तथा तेनैव प्रकारेण देवयजनं ददामि ॥ तामेतां देवयजन-
 याच्नां प्रशंसति—तस्य हतेति । यः पुमान्श्रुत्रियः स्वयं राजा सचेवमुचादित्यमुपस्थाय यजुषा याचयित्वा ततो देवयजनं नि-
 थित्य दीप्तते दीक्षां प्राप्नोति तस्य राज्ञः सवित्रा देवेन प्रसूतस्यानुज्ञातस्य रिष्टिर्हि सा काचन काचिदपि न भवति । न केवलं हिं-
 साराहित्यं किंतुचरोचरिणीं दिनेदिने वर्धमानां श्रियमश्नुते प्राप्नोति । किंच प्रजानां सर्वासामैश्वर्यं ईश्वरत्वं नियमनसामर्थ्यमा-
 धिपत्यमधिष्ठाय पालयितुं तच्चयोगक्षेमसंपादनमश्नुते प्राप्नोति ॥ ॥ (पं० ८ खं० ६) देवाश्छन्दोभिः सयुग्भूतेत्यस्यार्थोऽग्नि-
 र्गायत्र्येत्यादिना स्पष्टीकृतः । उक्तमर्थं भवसंवादेन द्रढयति—ते एते देवच्छन्दसी परस्परसहिते कयाचित्वा-
 भ्यन्श्येते । सेयमृगत्रेरित्यादिका येयं गायत्री सेयमग्नेः सयुग्वा सहवासिन्यभवदिति तस्या ऋचोऽर्थः ॥ क्षत्रियस्यारोहणं प्रशं-
 सति—कल्पते हवा इति । यः पुमान्स्वयं क्षत्रियः सन्नारोहति एता देवता अत्र स्वयमप्युक्तेन प्रकारेणैतामासन्दीमारोहति
 अस्मै क्षत्रियाय योगक्षेमः कल्पते सिद्ध्यति । अप्राप्तस्य लाभस्य प्राप्तियोगः । प्राप्तस्य वस्तुनो रक्षणं क्षेमः । योगसहितः क्षेमो यो-

गक्षेमः । किंचायं क्षत्रिय उचरोचरिणीं दिनेदिने वर्धमानां श्रियं प्राप्नोति । तथा सर्वासां प्रजानामैश्वर्यं नियामकत्वमाधिपत्यम-
चिक्रतेन पालनं च प्राप्नोति ॥ ॥ (पं० ८ खं० १५) अभिपेकं विधत्ते—साद्राज्यमिति । अयं क्षत्रियः सर्वेषां राज्ञां मध्ये
श्रेष्ठ्यायाधिपत्यान्तगुणयुक्तो भवेत् । समन्तपर्यायी देयतः कालवः सर्वव्यापी स्यात् । आऽन्तात्सद्रुद्रतीरपर्यन्तं सर्वभूमित्वं दे-
शुभ्यासिः, अपरार्थत्वं परार्थशब्दाभिधेयकालसंस्थापर्यन्तं सार्वद्युपलं कालव्यासिः, एवंविधो भूला सद्रुद्रपर्यन्तायाः पृथिव्या
एकएव राजाऽस्तित्यनयेच्छयाचार्यो महामिपेकेण तमभिपिञ्चेत् ॥ ॥ (पं० ८ खं० १८) अभिपेक्ष्यन्नेतयर्चेत्युक्तं मन्वं दर्शयति—
निपसादेति । पूर्वव्याख्येयम् । अभिमन्त्रणादूर्ध्वमभिपेक्षप्रकारं दर्शयति—तमेतस्यामिति । इन्द्राभिपेकवाक्यवद्व्याख्येयम् ॥”

अथ विवाहप्रयोगः ॥ आचार्यगृहे कृतसमावर्तनो वरः स्वगृहं समेत्य प्रागुक्तलक्षणां कन्यां कुलतो गुणतश्च तस्यवपरीक्ष्य
अष्टादशविधजन्मयोगमेकनिश्चितिदोपरहितं लग्नं च विचार्य अन्तर्लक्षणज्ञानार्थं विष्णुपुराणोक्तमर्चनपूर्वकं सम्यङ्निरीक्ष्य तत्प्रश्ने-
रेव संतोषकरीं कन्यां शुभतिथौ परियुक्तीयात् । तत्रायं क्रमः—युगमान्ब्राह्मणान् तथाविधपुरुन्धीभिः सहितान् पितुराप्तान्
प्रशस्ताचारकर्मणः—ब्रह्मक्षरा क्रुञ्चवः सन्तु पन्था० इति मन्त्रमुच्चार्य कन्यागृहं प्रति प्रहिणुयात् । अथवा नारदोक्तरीत्या युक्ताम्बरधरो
वरः स्वयमेव पूर्वोक्तब्राह्मणैराशीर्वचनयुक्तैः पुरुन्धीभिर्गन्धपुष्पाक्षतान्मूर्खैर्गीतवाद्यैश्च सह कन्यागृहं गच्छेत् । ततो ब्राह्मणाः शुभे
पीठासने प्राञ्जुल्या आसीनाया दातुञ्जातिवान्धवोपेतायाः कन्यायाः पाणौ फलं प्रदाय वरेण सह प्राञ्जुलमासिता कल्याणो काले
कन्यां धृणीस्व । तत्रापं क्रमः—‘वसिष्ठेणोद्भवायामुष्य प्रपञ्जायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय शुतशीलनाम्नेऽसौ चराय । वत्स-

गोत्रोद्भवामग्न्य प्रपौत्रीमग्न्य पौत्रीमग्न्य पुत्रीं सुशीलानाक्षीमिमां कन्यां भार्यात्वाय वृणीमहे इति श्रुतः । अथ दाता भार्या-
 ज्ञातिन्युसमेतो यथोक्तमन्वद्य वृणीष्वभिति त्रूयात् । एवं पुनर्द्विः प्रयुज्य प्रदास्यामीतिचोच्चैस्त्रिर्नूयात् । अथ ब्राह्मणा उक्तस्य-
 स्त्ययनाः शिवा आपः सन्तु सीमनस्यस्तु अक्षतं चारिष्टं चास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तिस्त्युक्त्वा एतदः सत्यम-
 स्तिवति त्रिरनूय । ॐ समानी वृ आर्कृतिः समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसुहासति । प्रसुगमन्वां धियन्ता-
 नस्य सुधर्णिः इति पठेयुः ॥ ॥ ततः कन्यादाता कन्यायाः विवाहसौभाग्याद्यभितुद्धर्थं शचीपूजनं करिष्य इति संकल्प्य शची-
 पूजा कुर्यात् । तत्रार्थं क्रमः—पानस्थितसिततण्डुलेषु शचीमावाहयेत् । तत्र मन्त्रौ—त्रैलोक्यवह्नुभां दिव्यगन्धमालयाभ्यरा-
 न्विताम् । सर्वलक्षणसंगुक्ता सर्वाभरणभूषिताम् ॥ अनर्न्यमणिमालाभिर्भासयन्ती दिगन्तरम् । विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानाम-
 हर्निशम् । एवंविधा शचीमायाब पोडशोपचारैरभ्यर्चयेत् । ततः कन्या तां देवीं प्रार्थयेत् । तत्र मन्त्रः—देवीन्द्राणि नमस्तुभ्यं
 देवेन्द्रप्रियमामिनि । विवाहं भाग्यमारोग्यं पुनलाभं च देहि मे ॥ इति । ततः पुरन्धो वधुवरयोर्नाराजनादिकुलधर्मोन्मुख्युः ॥

एवं वरः कन्यापरिग्रहणं कृत्वा विवाहदिनात्पूर्वेषुः स्वस्तिवाचनाद्दुरार्षणग्रहयज्ञान्संकल्पपूर्वकं कुर्यात् । वधुगृहेऽपि कन्यापिता
 कुर्यात् ॥ [अभ्यङ्गत्नानपूर्वकं माद्वलिकवेषमङ्गलतिलकधारणाद्युभयत्र समानम्] तत्र वरस्य संकल्पप्रकारः—कृतनित्यक्रियः प्रा-
 णानापन्य देशकाली संकीर्त्य मम देवर्षिपित्रर्णोपाकरणहेतुभूतधर्मप्रजोत्पादनसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्वर्थं कन्याप्रतिग्रहं कर्तुं
 तदादौ तदङ्गभूतं स्वस्तिवाचनं करिष्ये इत्येवं सर्वत्र संकल्पं कुर्यात् । ततः कन्यापितापि मम कुमार्याः जातकर्मादिसंस्कारैः संस्कृ-

तायाः अनादिस्त्रिदशुत्तिस्मृतीतिहासपुराणविहितशिष्टाचारपरंपराग्राप्तसकलयैदिकलौकिकमङ्गलाचरणाधिकारसंपादकसुवासिनीत्न-
 सिद्धिद्वाराश्रीपर० मत्स्यपुराणोक्तप्रकारेण षोडशमहादानान्वर्तितसालंकृतकन्यादानमुच्यते कर्तुं कामः तदादौ वाग्दानरूपकं कन्या-
 दानमहं करिष्ये तदङ्गभूतस्त्रिवाचनं करिष्ये इत्येवं संकल्पं कुर्यात् । ततो विधियतिपत्रा नान्दीश्राद्धं कारयेत् । तत्र संकल्पः—
 मम कुमारस्य विवाहकाले पितृदत्तद्वारा श्रीपर० नान्दीश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य कृत्वा । ततो विधिवत्कौतुकयूतं कारयेत् ।
 तत्रायं क्रमः—आचार्यो मङ्गलाघनादे कृते पूर्वकृतानुष्ठानपरिपूर्णाकारेण निधाय तत्समीपे साक्षतकांक्षपात्रं नि-
 धाय पञ्चगुणीकृतकार्पासोद्भवं सूत्रद्वयं निर्माय तण्डुलोपरि निधाय तत्समीपे चरसुपवेश्य ऋत्विग्भिः सह कुम्भोदकं दर्भाग्रैः तत्सूत्र-
 द्रयोपरि समन्वयमभिपिञ्चेत् । तत्र मन्त्राः—[ॐ भूर्भुवः स्वः सावित्र्या ऋग्भिर्मेंदादिभिलथा । आपोहिष्ठादिकाञ्चिद्धैः शुद्धवत्ययम-
 र्षीः ॥ शर्षपत्यः सस्त्रिमत्यः पायमान्यस्तथैव च । रक्षोहणं च रात्रिं च कृणुष्वेति तथैव च । तरत्समन्दीपुरुषं विष्णुसूक्तं तथैव च ।
 अतो देवा अवन्त्विति परोमात्रा तथैव च । श्रीसूक्तं श्रियसंकल्पं वायुसूक्तं तथैव च ।] शुभ्रामितेतिभूक्तं च स्योनायुधिनी भवेति
 च । द्रविणोदाः सपितेति नवोविद्विज्जयेति च । उद्धकृपापिशंगेत्वेतैर्भैरभिपिच्य जातवेदस इत्युचा सूत्रद्वयं मन्त्रादृश्या गन्धेन
 लेपयित्वा तत्सूत्रद्वयं शुद्धसले प्रजातं निदध्यात् । तस्मिन्नेन दिवसे कन्यादाता स्वधासानुसारेण स्वस्तिवाचनाङ्कुरार्षणग्रहयज्ञना-
 न्दीश्राद्धानि कृत्वा । कन्यायाः पूर्वसंस्कारातिपत्तिपक्षे—उपनयनप्रकरणोक्तप्रकारेण प्रायश्चित्तपूर्वकममचक्रांसंस्कारान्कुर्यात् ॥

पाठा०—१ विद्वत्कर्माकृतो माणो प्रन्धदये न इत्यथे किन्तु सुखाकीर्त्यादेय उपरीतमस्ति ।

अथ जलयन्त्रविधिः ॥ अथ उद्योतिपिको रवावर्थास्त्रामिते अर्धोदिते वा वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते शुद्धजलपूरिते तण्डुलो-
परिस्थिते नवकलशे वास्रमयजलयत्रं समन्वकं स्थापयेत् । तत्र मन्त्रः ॥ 'शुद्धं तमसि यत्राणां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । दोषा(मन)
भावाय दंपत्योः कालसाधनकारणम्' इति ॥ इति जलयन्त्रविधिः ॥ अस्य घटनं पूर्वोक्तमवसेयम् ॥

वरस्य वधूद्युद्धगमनम् ॥ ततो वरः परेशुः कृतनित्यक्रियो विधिवत्स्त्रिवाचनं कारयित्वा ब्राह्मणैः सह सत्त्रिकाहारं भुवला
ईशद्वीतं नवं येतं सदशं परेणाष्टवं वस्त्रयुग्मं धृत्वा अलंकृतः स्रग्गीष्टदेवतां पितृर्दाश्व नमस्कृत्य प्रतोदपाणिर्धियाविभयमथादि-
यानमारुह्य घृतसितच्छयः स्वर्चित्तोतिमान्वयैर्मङ्गलवृक्षाष्टमङ्गलसंज्ञकदर्पणपूर्णकलशकन्यापुष्पाधतद्वीपमालाश्चजलाजैः शुक्लान्य-
स्पर्शैः कनिकद-अपनिलयन्ताम् इति सुमङ्गलभूक्तपठनपरिव्राज्जनीः पुरन्धीमिध सह वधूद्युद्धं गत्वा तद्भारदेशे प्राञ्चुराः स्थित्वा
नीराजनपूर्णकुम्भयुक्तैः पुरन्धीजनैः प्रस्युद्यातो नीराजितोऽन्तर्गृहं प्रविश्य तत्र सोत्तरच्छन्दे हरितदभस्तीर्णे चतुष्पादे भद्रपीठे
प्राञ्चुर उपविशेत् । ततो दाता तस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखीं सुखातामलंकृतामहत्वाप्तसं गन्थाञ्जलिमां स्रग्गिणीं भुक्तवतीं कन्यां
तथापिच आसने उपवेश्य तां पुरस्कृत्य सामात्य उपविश्य आगताय वराय तच्छासोक्तविधिना मधुपर्कं कुर्यात् ॥ ॥

अथ मधुपर्कविधिः ॥ तत्रायं क्रमः—प्राद्यार्थमर्घ्यार्थमाचमनीयार्थं शुद्धाचमनीयार्थं च जलपात्रचतुष्टयं मधुपर्कयानं गां पञ्च-
विंशतिदक्षैरवागत्रं वामावर्तेन कृतं विष्टरं च संपाद्य आचम्य प्राथानायम्य देशकाली संकीर्त्य कन्यार्थिने गृहमागताय वरायासौ
स्नातकाय कन्यादानाङ्गभूतं मधुपर्कं वरशासोक्तविधिना करिष्ये इति संकल्प्य प्रागुक्तलक्षणं दर्भमयं कूर्चं विष्टरो विष्टरो विष्टर

केन द्विराचम्य । गौर्गौर्गौः इति विनिवेशितां मां मातालद्राणामित्यस्य मार्गवो जनदमिर्गौंश्चिदुष्ट । माता रुद्राणां दुहित्वा वर्धनां स्वर्गादित्यानामृष्टर्षस्य नाभिः । प्रभुवीचं चिकित्से जनासु मागामर्नागामर्दिति वधिष्ट । इति मन्त्रं जपित्वा ओम्मुत्सृजतेत्युक्त्वा विसर्जयेत् । अत्र द्वितीययज्ञोपवीतधारणं केचित् । अथ दाता वरं गन्धादिभिरभ्यर्च्य पश्चात्तेन सहागतान्पूजयि संपूजयेत् । इति मधुपर्कः ॥

अथ जलशुद्धिः ॥ अथोत्तरत्र कर्तव्यकन्यादानाद्यर्थं विनियोज्य जलसञ्चिद्धिं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—दक्षिणतः पुरोधा उदसुत्त उपविश्य वयूवरयोर्मध्ये प्राणप्रोदगग्रान्दर्मानास्तीर्य तैजसं पूर्णकलशं निधाय त्रीहियानोप्य गन्धादिभिरलंकृत्य दूर्वा-पल्लवपुलमरलीर्य अल्लङ्गाभिरुत्तमिभिरमन्त्रयेत् । अथ दाता ॐ पुण्याहं भवन्तो भवन्तो भवन्तो भवन्तो ॐ श्राद्धिं भवन्तो भवन्तो ॐ इति प्रत्येकं द्विवारं मन्द्रमध्योबस्यैर्नर्वीत्यत्रयं ब्राह्मणान्प्रयुच्चारयेत् । तथा ब्राह्मणैरप्युक्ते शिवा आपः सन्तु । शौमनस्यसन्तु । अक्षतं चारिष्टं चास्तु । दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । विधिरुणस्रूर्त्तमक्षत्रसंपदस्तु इत्युक्त्वा भार्यादिस-मेतः प्राणानायम्य देवकालौ संकीर्त्य मम समस्तपितृणां निरविशयसानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादि कन्यादानकलयोक्तसमप्रफलावाप्ति-द्वारा श्रीपरमेश्वरीत्यर्थं कन्यादानं करिष्य इति संकल्प्य वरं ब्रह्मभूषणादिभिर्यथाशक्त्यलंकृत्य तथा कन्यां चालंकृत्य वरहस्ते

पाठ्यो—१ वात्सायनेन कुर्यात्ता कन्यकायासुहादेर्विध्यमाणस्तत्सा दाइलावदान्द्रादशकृतान्पुण्यान्पशितोक्नुमत्समवयव श्रीलक्ष्मीनारायणप्रोत्रये ब्राह्मणिकाह-

द्विरण्यं निधाय सपत्नीक उत्थायोद्बभूव एव पूर्णार्चितकलशं स्वहस्ते शुद्धीत्वा कन्यां संगृह्य—कन्यां कनरुसंपत्तां कनकाभरणै-
र्भूताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥ विशंभरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमां कन्यां प्रदास्यामि पि-
तृणां तारणाय च । इति मन्त्रमुच्चार्य । यत्प्रगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रीं सुशीलानास्त्रीभिर्मां श्रीरूपां प्रजाप-
तिदेवताकां कन्यां वसिष्ठगोत्रोद्भवामामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय शुतशीलनाम्ने श्रीधररूपिणे वराय तुभ्यं मम
समस्तपितृणां निरतिशयसानन्दब्रह्मलोकाग्रास्वादि कन्यादानकल्पोक्तसमग्रफलावाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतिकामोहं प्रजासहस्रक-
र्मभ्यः संग्रहदे प्रतिशुक्लाह भवानिति उवन् वरस्य पाणादुदकं निषिञ्चन् प्रजापतिः प्रीयतामिति मनसा सरन् ॐ स्वस्ती-
त्युक्त्वा—गौरीं कन्यामिमां विप्र यधान्नक्ति विभूषिताम् । गोत्राय दर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ कन्ये ममाग्रतो भूयाः
कन्ये मे देवि पार्श्वयोः । कन्ये मे पृष्टतो भूयास्तदानान्नोद्धमामुयाम् । इति प्रार्थयेत् । अथ वरः ॐ पुण्याहं भवन्तो बुवन्ति-
त्यादि दातृवदुक्त्वा तथा ब्राह्मणैरप्युक्ते ततः कन्यादक्षिणांसमभिमृश्य क इदं कन्या अदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविद्य कामेन त्वा प्रतिशुक्लामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददाति जपिला प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजा-
सिद्धयर्थं कन्यां प्रतिशुक्लामीति ब्रूयात् । पुनरेनं कइदं कस्या अदादित्यारभ्य प्रतिशुक्लामीत्यन्तं द्विः प्रयुज्य धर्मं चार्थेच कामेच ना-
तिचरितल्येत्युक्ते नातिचरामीति वरो नूयात् । अथ ॐ स्वस्तीति नूयात् । अथ पुरोधा दातृवरौ पत्यन् क्रतस्य द्वि शुरुधः सन्ति

पाठा—१ पञ्चमूला । २ कर्त्तव्यो भूदा ।

पूर्वोक्तवृत्तस्य चामदेवोऽथिस्त्रिषुप । ॐ ऋतस्य हि शुरुषः सन्ति पूर्वोक्तस्य धीतिर्द्वितीयानि हन्ति । ऋतस्य श्लोको षष्ठिरातवर्तद्
 कर्णो बुधानः शुचमान आयोः ॥ ऋतस्य इहा धरुणानि सन्ति पूरुणि चन्द्रा चरुपे वर्षीपि । ऋतेन दीर्घमिपणन्तु पृक्षं ऋतेन गार्ध
 ऋतमा विविशुः ॥ ऋते ये मान ऋतमिदंनोत्पृतस्य शुष्मंस्तुर्या उं गुण्युः । ऋतार्यं पृथ्वी बंधुले गभीरे ऋतार्यं धेनु परमे दुहाते ॥
 इति तिस ऋचो अपिला एतद्वः सत्यं ससृद्धिमदस्त्विति नूयात् ॥ ॥ अथ निरीक्षणम् ॥ अथाभ्यां परस्पर मन्ववत्रिरीक्षणं कर्तव्यम् ।
 तत्रार्यं क्रमः—ब्राह्मणाः शलंक्रुने वैश्वानि सुमद्गलगीततूर्यनिर्घोपि कुते पूर्वापरभागयोर्हस्तान्तरालं विहाय मत्येकं प्रथमितार्द्रसितत-
 ण्डुलराशी कृत्वा तन्मध्ये गन्धादिना कृतस्वस्तिकचिह्नं तिरस्करिणीसंज्ञकं वस्त्रमुत्तरदशं ब्राह्मणा धारयेयुः । अथ पूर्वोक्तिर्नारी प्रत्यञ्चुशी
 युडजीरकपर्णि कन्या अपरस्मिन्प्राशुखं तथाभूतं वर त्यापयेयुः । तौ बधूवरी मनसेष्टदेवता ध्यायन्तौ समाहितौ तिष्ठेताम् । अथ
 ब्राह्मणाः सूर्यासावित्रीसंज्ञकं सत्येनोत्तमितेति सूक्तं पठेयुः । पुरभ्यो मद्गलगीतानि कुर्युः । अथ ज्यौतिषिकेन सुमुहूर्तोस्तु तदेतलं०
 सारामीत्यन्तं चोत्तरा यदिष्टे काले सधस्तिरस्करिणीमुदगपसार्यं कन्यावरी परस्पर गुडजीरकानवकिरन्तौ परस्पर निरीक्षेताम् । ततो
 वरःअथावृषी वरुणा पतिनी इहस्पते । इन्द्रावृषमी०मुवाइति मन्वंजपत्रिरीक्षेत । अर्धोत्तरपतिभ्येधि शिवा पशुर्धः सुमनोःसुवर्चोः ।
 वीरघृङ्गैनाकाभा स्थोना शंनो भव द्विपठे शं चतुष्पदे । इति मन्वं कन्ययेक्षमाणो जपिला दर्मिणि सस्या शुभोर्मध्यं व्याहृतिभिः
 परिमृज्य दर्मं निरस्याप उपस्पृशेत् । अथ ब्राह्मणाः पुरन्वध्याशीर्वादेरभिनन्दयेयुः ॥ ॥ अथाक्षतारोपणम् ॥ अथ बधूवरावायु-

पाठा०—१ पूर्वोक्तौ ब्रह्मसुत इर षष्ठिमराशो प्राशुखो कन्या युडजीरकपर्णी उभातवस्थापदेसुरिति प्रयोगलनकारादय ।

वर्धनकृतसलारोष्णं कुर्याताम् । तत्रायं क्रमः—वैजतेन पात्रेण क्षीरमानीय घृतमासिचय पात्रान्तरेणाद्रौनक्षतशुक्लशालितण्डुला-
नादाय वरः प्रक्षालितपाणिः कन्याः प्रक्षालितेऽञ्जली क्षीरघृतं पाणिना द्विरुपस्तीर्य द्विवारं तण्डुलानोप्य द्विवारं तेनैवाभिधार-
येत् । तत एवं वराञ्जलावन्नेन पूरिते दाता तदञ्जलयोः सुवर्णं निधाय वराञ्जलिं कन्याञ्जल्युपरि निधाय दाता कन्या तारयतु
दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु सुवर्णं वर्षतां शान्तिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु इत्युचार्य कन्यामुद्धृत्य कन्या-
ञ्जलिशितानक्षतान्वरधूर्धन्यालोपयेत् । ततो वरः स्वाञ्जलिस्थितानक्षतान्कन्याशिरसि निविषेत् । एवं पुनर्द्विवारं कुर्यात् । ततः
कन्या वराञ्जलिं द्विरुपस्तीर्य द्विरण्डुलैरापूर्वं द्विरभियार्य एवमन्नेन कन्याञ्जलीं पूरिते दाता पूर्वमद्विरण्यं निधाय कन्याञ्जलिं
वराञ्जलीं निधाय पूर्ववत्कन्यातारयत्वित्यादि वाच्यपदकमुचार्य वरेण कन्यापूर्वपक्षतेषु क्षिप्रतु स्वयं कन्यामुद्धृत्य वरधूर्धन्या-
रोपयेत् । एवं पुनर्द्विवारं कुर्यात् । अथ वरो वराञ्जलिं पूर्वमदापूर्वं स्वाञ्जलिमन्नेन पूरयित्वा पूर्ववदुभौ वधुपूर्वकमारोपये-
ताम् ॥ अथानुदानम् ॥ अथ दाता वराय गोभूदासीयानशय्यासनामानादिरुमनुदानं समन्त्रं सोदकं दद्यात् ॥ तत्र सं-
कल्पः—स्त्रिव्यादिऋचार्य एतत्कन्यादानाद्गृहृतान्यनुदानानि ऋरिष्ये इति संकल्प्य । तत्र मन्त्राः—यज्ञसाधनभूता चा वि-
श्वसायप्रणाशिनी । विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥१॥ सर्वसखाश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता । अनन्तसखरुलदा अतः शान्तिं
शयच्छ मे ॥ २ ॥ इयं दासी मया तुभ्यं श्रीवत्स प्रतिपादिता । सदा कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु ते ॥ ३ ॥ अशून्यं शयनं
नित्यमग्लोत्रियमुन्नतिम् । मौमाम्यं देहि मे नित्यं शय्यादानेन केऽथ ॥ ४ ॥ द्विरण्यगर्भसंभूतं भौवर्णं चाहुलीयकम् । सर्वप्रदं

प्रयच्छामि प्रीणाहु कमलांपतिः ॥ ५ ॥ क्षीरोदमथने पूर्वमुद्धृतं कुण्डलद्वयम् । त्रिया सह समुद्धृतं दद्यां श्रीः प्रीयतां मम ॥ ६ ॥
 इदं गृहं गृहाण तं सर्वोपस्करसंयुतम् । तव विप्र प्रसादेन ममास्लभिमंतं फलम् ॥ ७ ॥ इति ॥ ॥ अथ स्वर्णाभिषेकादि ॥
 ततः पुरोधाः कांस्यपात्रे पूर्वोचितकुण्डलजलमासिञ्च्य औदुम्बर्यर्द्रया श्रावया सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सकुशदूर्वापल्लवया
 आपोहिष्ठाघबिलङ्गकर्मत्रैर्धूपवराचमिपिञ्चेत् । अथ वरः स्वशेखरपुष्पमेकमादाय क्षीरघृतेनाश्राव्य कन्याललाटे तिलकं कुर्यात् ।
 सपि स्वशेखरपुष्पमेकमादाय क्षीरघृतेनाश्राव्य वरललाटे तिलकं कृत्वा स्वकण्ठस्थितपुष्पमालां वरस्य कण्ठे निदृश्यात् । ततो वरः
 स्वकण्ठस्थितपुष्पमालां कन्याकण्ठे निदृश्यात् । ततः कन्यावरौ पूर्वकृतकौतुकमूत्रद्वयमादाय पुरोधसा विश्वेचाते सयनद्वयस्य भार्ग-
 वीनेनो विश्वेदेवा जगती । विश्वेत्ता ते सर्वेनेषु प्रवाच्या या चुकर्थं मयवञ्चिन्द्र सुन्वते । पारं वतं यत्पुरुसंभृतं वस्तुपाट्टीः शर-
 भायु क्रापवन्धवै । अनेन मन्त्रेण कन्या वरस्य दक्षिणहस्ते बध्नीयात् । ततो वरः धियेजात इत्यस्य कण्ठः पवमानः सोमस्त्रिष्टुप् ।
 धिये ज्ञातः ध्रिय आनिरियायु अत्रिं वयो जरितृन्व्यो ददाति । अत्रिं वसाना अमृतलमायुन्मवन्ति सुत्यासमिधा मितद्रौ । इति
 मन्त्रेण कन्याया वामहस्ते बध्नीयात् । ततः पुरोधाः शतंजीवेतिदाभ्यां दृहस्तामेत्येकया ये यज्ञेनेत्यष्टाभिरुयम्बकमित्येकयाश्वते
 रक्षां कुर्यात् । ततो वरः कौतुकदन्धाङ्गभूतमाचार्यादिभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । ततः पुरोधा विवाहद्वतरक्षणार्थं गणानांत्वा
 यथाधिपमनुस्मृत्य आतून काणः कुसीदीन्द्रोद्गोपायत्री । आचून इन्द्र धुमन्तं चित्रं ग्रामं संगृभाय । महाहृत्सी दक्षिणेन ॥ त्रिवा द्वि ला
 तुवि कूर्मि तुवि देवं तुवीर्मधम् । बुधिमाम्रमर्गेभिः ॥ इति मन्त्रद्वयादृत्त्या तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्च पञ्च ऋषुकानावभ्रीयात् । व-

धूवरी विवाहव्रतसमाप्तिपर्यन्तं तद्रन्ध्रद्वयं न विस्मृजेताम् । ततः पुरोधाः नीललोहितमित्यस्य सूर्यासावित्रीयूर्यात्रिष्टुप् । अङ्गील-
लोहितं भवति कृत्यासुक्तिकथंज्यते । एषन्ते असा स्रातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥ इति मन्त्रेण तयोत्तरीयग्रन्थिद्व-
याग्रं चावधीयात् । अथ दाता समार्यो वृद्धाः पुरन्ध्रो ज्ञातिवन्धवाथ क्रमादाशीमिराद्रीधतारोपणं कुर्युः । ततो वधूवरौ उ-
मामहेश्वरौ लक्ष्मीनारायणौ शचीपुरंदरौ च श्रीमहालक्ष्मीं पार्वतीं शर्चीं च प्रणमेताम् । तत्रायं क्रमः—पात्रस्थितसितवण्डुलेषु
देवतात्रयं क्रमेण षोडशोपचारानाममंत्रेणाभ्यर्च्य प्रार्थयेताम् । ततो वधूवरी तिथ्यादिकं संकीर्त्य चतुर्धिवसपर्यन्तं विवाहव्रतं
करिष्यावहा इति संकल्प्य तत्र प्रथमदिने रोहिणीसोमौ श्रुत्वा दाक्षायणीमावाहनादिभिः पूजयेताम् । ततो वरो मङ्गलमूत्रसंज्ञकां कृ-
ष्यामणिमालां वधूकण्ठे शृष्टेवतां स्मरन्—माङ्गल्यतन्तुनानेन मर्हेजीवनहेतुना । कण्ठे वभ्राभि सुभगे सा जीव शरदः शुभम् ॥
इति मन्त्रसुचारपन्वधीयात् । तदानीमेव वरो वधू वस्त्रभूषणीश्चक्राकारभूषणैश्च । आयुर्ण्यं वर्चस्वं रायस्पोपुमोद्भिदम् । इदं हिरण्यं
वर्चस्वं जैत्रायाविश्रुतादिभाम् ॥ उद्युवौलि पृतनापाद् संभासाहं धनंजयम् । तयोः समग्रा कर्दयो हिरण्येस्मिन्सुमाहिताः ॥
शुनमहं हिरण्यस्य पितुर्मनेत्र जुप्रभं । तेन मां सूर्यतचुमर्करं पूर्युं प्रियम् ॥ सुप्रार्जं च तिरार्जं चाभिष्टिर्यां च मे ध्रुवा । लक्ष्मी
राष्ट्रस्य या सूर्ये तया मारिन्द्र संसृज ॥ अयोः प्रजालं परि यद्विरण्यममूर्तं युझे अधि मल्लेषु । य एतदेदं स इदैनदर्हति जरा
मृत्युर्भवति यो विमर्ति ॥ १ ॥ शृष्टेव राज्ञा वरुणो यदु देवी सरस्वती । इन्द्रो यद्वृत्रहा येदं तन्मे वर्चस आसुषे ॥ न तद्रक्षसि न

पाठा०—१ मङ्गलपुनवन्धने शरय स्यातः कृत्यात्, गमनीयवहेतुमेति केचित्सङ्गितः ।

पिशाचाश्चरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येवम् । यो विभक्तिं दाक्षायणा हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दी-
 र्घमायुः ॥ युदाचभ्रन्दाक्षायणा हिरण्यं श्रुतानीकाय सुमनस्यर्माना । तत्र आर्षामि श्रुतशरदुदायार्थुष्वान्जुरदृष्टिर्थासत् ॥ वृत्ता-
 दुद्धंसं मधुमसुवर्णं धनंजयं धरुणं धारयिष्यु । ऋणवसुपलादधरांश्च कृण्वदारोहमां महते सौमगाय ॥ श्रियं मां कुरु देवेषु श्रियं
 राजसु मा कुरु ॥ श्रियं विश्वेषु गोक्षेपु मयि धेहि रुचा रुचश्च ॥ अमिर्चनं विराजति सूर्यो येन विराजति । विराज्येन विराजति
 तेनास्मान्ब्रह्मणस्ते विराज सुमिधं कुरु ॥ इति सूक्तं पठन्भूषयेत् । ततो वधूः मङ्गलद्रव्यपूर्णान्युपायनानि सुवासिनीभ्यो ल-
 ङ्ग्यादिदेवतात्रयश्रीलै यथाशक्ति दद्यात् ॥

अथ विवाहहोमः ॥ अथ वधूवरौ सप्तनो यामभागे निर्मितां हस्तोच्छ्रितां समन्ततश्चतुर्हस्तप्रमाणां हंसशुकादियुक्तचतुःस्त-
 म्भयुक्तमण्डपां चतुर्दिशु सोपानयुक्तां प्रागुदक्प्रवणां विचित्रकुम्भतोरणशृङ्गारपुष्परङ्गवल्लीदीर्घैरलंकृतां वादित्रनृत्यगीतेर्मनोहरां
 प्रयुज्यमानाशीर्चनैः स्वचित्तवाक्यैर्विधालंकारयुक्तपुरन्ध्रीमिष युक्तां विवाहवेदीमागच्छेताम् । ततो वरः स्वयमासनमध्यास्य
 उत्तरदेशस्थितां नियमितवाचं वधूं पश्चिममार्गेणानीय दक्षिणत उपवेश्य प्राणानायम्य देशकाली संकीर्त्य मम सहधर्मचारिणीसं-
 वन्धसंपादनीयीपासनापिपस्यिहणद्वारा श्रीपर० पाणिग्रहणहोमं करिष्य इति संकल्प्य स्थण्डिलेखनाद्यभिप्रतिष्ठापनान्तं कर्म
 कृत्वा प्रत्यगनेर्दण्डं सोपलां प्रतिष्ठाप्य प्रागुदीच्यासुदकुम्भं धान्यराशेरुपरि निधाय पङ्कधैरपिघाय गन्धपुष्पैरलंकृत्य उदगग्रेः सप्त-
 तण्डिलराशीनुपकल्प्य समिद्धयमादाय देशकालकथनपूर्वकमस्मिन्विवाहहोमे देवतापरिश्रद्धान्धर्मन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहिते-

प्राधित्वाद्याघारासाज्येनेत्यन्तमुक्त्वा त्रिरग्निपरमानं अर्यमणं प्रजापतिं चाज्येन अर्यमाग्निं वरुणाग्निं पूषाग्निं प्रजापतिं च लाजद्रव्येण
 श्रेणेण स्विष्टकृत्वमित्यायुस्ताऽप्रावाधाय परिसमूहनाद्याग्व्याधिश्रयणान्तं पूर्ववत्कृताज्यं लाजैः सह त्रिः पर्यग्निकृत्वा आज्योत्पव-
 नाद्याचारान्तं कृत्वा बध्वान्वारब्ध अपआपूंपीतितिसृभिः त्मर्मयमामवसीत्नेन प्रजापतेनसदेतान्यन्य इत्यनेनच पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा
 यथा—अप्रआपूंपीति त्रयाणा मन्त्राणां द्रुतं चैतानसा क्रपयः अग्निःपवमानो देवता गायत्रीच्छन्दः प्रधानाज्यहोमेवि० अग्नये पन-
 मानाचेदं । तमर्ममा बहुशुतोमिस्विष्टुप् । अर्यमण इदं । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्विष्टुप् । प्रजापतय इदं त्युदेअत्यागौ कृत्वा
 ततः प्रत्सञ्चुखस्तिष्टन्याञ्चुल्था उपविष्टाया वच्चा उत्तानस्य करस्य अहुष्ठादिप्रदेशमवाञ्चुस्तेन करेण गृभ्णामित इति मन्त्रेण गृही-
 तोत्थापिताया बध्वाः करौ प्रक्षाल्याञ्जलिं कारयित्वा सुवेणाज्यमादायोपतीर्य तद्भाना आनृस्थानीयेन वा तिष्ठता अर्पस्योद्वाजा-
 न्मुष्टिपरिमितान्द्रावाप्य सयं पात्रस्थानञ्जलिस्थानप्यभिधाय अर्यमणं वाग्देवोर्धमाजुष्टुप् । प्रधानलाजहोमेवि० अर्यमणं नु देवं
 कन्या अग्निमयस्रव । स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातु नाशुतः स्वाहा । अर्यमणेप्रय इदं० ॥ इति मन्त्रमुक्त्वा अविच्छिन्नाञ्जलि-
 नाहुत्यग्नीर्हविषेत् । ततो ह्यपदमुपलं च धर्नयित्वा पूर्णकुम्भसहितमग्निं । अयोहमसि सा तं सा त्वमस्यमोहं द्यौरहं श्रुयिषी तं सा-
 माहयुक्त्व तावेव विवहावहै । प्रजां प्रजनयान्है तं प्रियौ रोचिष्य सुमनस्यमानौ जीवेन शरदः शतं । इति मन्त्रेण स्वयमग्ने गच्छन्
 वच्चासह प्रदक्षिणीकृत्य तौ प्राञ्चुत्सौ कृत्वा । इमगइमानमारोहाग्नेव त्वं स्थिरा भव । सहस्र्य पृतनायतोऽभितिष्ठ पृतन्यतः । इति
 मन्त्रेण इाम्भ्यामपि पादान्भ्यां ह्यपदमारोप्य । पुनः पूर्वगच्छदञ्जलिमुपस्तीर्य लाजावदानं त्रिः कारयित्वाभिधाय वरुणं नु यामदेवो वर-

णोऽनुष्ठुप् । वरुणं तु देवं कन्या अग्निमयधत् । स इयां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातु नामृतः स्वाहा । वरुणायाप्रय इदं० इति मन्त्रेण
 हाथयित्वा पूर्ववद्ब्रह्मवासह ग्रदक्षिणीकृत्यास्मानमारोप्य । पुनरुपस्तीर्य द्विरावाप्याभिवार्य पूषणं चामदेवः पुषानुष्ठुप् । पूषणं
 तु देवं कन्या अग्निमयधत् । स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातु नामृतः स्वाहा । पूषेप्रय इदं० । इति मन्त्रमुक्त्वा हावयित्वा पुनः
 पूर्ववत्प्रदक्षिणीकृत्य पुनर्दृष्टमारोप्य स्वयं प्रजापतयेक्षाहेतिसरन् अवशिष्टाह्वानात्सामिमुखं शूर्पकोणेनैव निरवशेषं तथैव हा-
 वयेत् । ततो वधूं परिरुह्य अथेरुदीच्यां सप्ततण्डुलराशिष्वपि इय एकपदी भव सामामनुवता भव । पुशान्विन्दवावहे वहुंले सन्तु
 जारदष्ट्य इति प्रथमं राशिम् । ऊर्जे द्विपदी भवेत्यादिना द्वितीयम् । रायस्योपायेत्यादिना तृतीयम् । मायोमन्वाय चतुष्पदी भवे-
 त्यादि चतुर्थम् । प्रजाभ्यः पञ्चपदी भवेत्यादिना षष्ठम् । ऋतुभ्यः षट्पदी भवेत्यादिना षष्ठम् । सखा सप्तपदी भवेत्यादिना
 सप्तमं राशिं प्रत्यगादितः क्रमेणाभ्युत्क्रामयन्स्वशिरसा वधूशिरः संशोच्य कलशस्यपुदकमादाय प्रथममात्मशिरः पश्चाद्बधूशिरः
 शान्तिरस्त्वित्यादिपञ्चदशमत्रैरभिमिच्य पूर्ववदासित्वा आञ्चयेन स्थिष्टकुदादिहोमशेषं समाप्य पूर्ववद्धोचरीयान्तौ तूर्णानि विसस्य
 रात्रौ ध्रुवमरुन्वर्तीं सप्तकर्षींश्च बध्वा सह दृष्ट्वा पत्न्या जीवपत्नीं यज्ञां विन्देयेति मन्त्रं वाचयेत् । ततो वधूर्वाङ्मनियमं विष्टजेत् ।
 एतदादिविवाहानिमभिरक्षेत्र । इति विवाहप्रयोगः ॥

अथ गृहप्रवेशनहोमः—अथैष विवाहो दिवा कृतधेदिव होमं कृत्वा विधिवत्सत्यं संध्यामुपास्य पूर्वरात्रौ विवाहश्चेन्न-
 नाटिकाम्भः पूर्वमौपासनं कृत्वा गृहप्रवेशहोमं कुर्यात् । तदुपरि विवाहश्चेत्काल एव विवाहहोमं कृत्वा औपासनकर्मणोऽतीत-

कालत्वात्पर्युः सायमौपासनं कृत्वा गृहग्रवेशहोमं कुर्यात् ॥ तत्रायं क्रमः—विवाहाग्निं प्रज्ज्वाल्य प्राणानायम्य तिथ्यादिकं संकीर्त्य अग्निन्विवाहाग्नौ यथोक्तकाले उक्तद्रव्येषु यथालाभद्रव्येण यावज्जीवमौपासनं करिष्ये इति संकल्प्य वक्ष्यमाणप्रकारेणौपासनं कृत्वा ॥ पुनस्तिथ्यादिकं संकीर्त्य मम विवाहाग्नेर्दृष्टत्सिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्वर्थं गृहग्रवेशहोमं करिष्ये । तत्र देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इति संकल्प्य । अम्बिन्नन्याहितेग्रावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुत्तना सूर्यासावित्रीं चतुर्वारिमाज्येन समञ्जान्तिवति मन्त्रेण हृदयाञ्जनं श्रेणेण श्विष्टकृतमित्यादिपूर्ववदुस्त्वान्वाधाय । ततः प्रत्यगग्नेः स्वदक्षिणदेशे प्राग्गीवसुत्तरलोमानुद्धं चर्मन्तीर्थं तस्मिन्वधुसुपवेश्य पात्रासादनाद्यभ्यलंकरणान्तं कृत्वा पल्लयान्धारब्धःसन्धिध्माधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा । आनःप्रजामिति चतस्रणां सूर्यासावित्रीं सूर्यासावित्रीं प्रथमा जगती द्वितीया त्रिष्टुप् तृतीयाचतुर्थ्यावष्टुभौ गृहग्रवेशनप्रधानाज्यहोमेवि० । आनः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजस्रायु समनस्वर्यमा । अर्दुर्मङ्गलीः पतिलोरुमार्निशु शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥ सूर्यासावित्र्याहदं० ॥ अथौरचक्षुरपतिभ्येधि श्रिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरगुद्वैवक्रामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदेऽस्वाहा ॥ सूर्या० । इमां तमिन्द्र मीढुः सुपुत्रां सुभर्गां कृणु । दर्शास्वां पयानार्धेहि पतिमेकाटुशं कृधिस्वाहा ॥ सूर्या० ॥ तुम्हाङ्गी शशुरे भव तुम्हाङ्गी शशुरां भव । ननान्दरि सुम्हाङ्गी भव तुम्हाङ्गी अधि द्रुष्टुस्वाहा ॥ सूर्या० । एताविधवस्त्रभिर्कर्मिभः स्वाहाकारं पठन् चतस्र आख्याहुतीर्हुत्वा सर्वत्र सूर्यासावित्र्या इदंनमनेत्युद्दिश्य त्यक्त्वा । समञ्जतु विधेदुवाः समाप्ते हृदयानि नो । सं मानुरिथा संघाता समुदेष्टीं दधतु नो ॥ इति मन्त्रेण द्रुविष्टाज्येन सप्त वधाश्च हृदये अहस्त्वा हस्ते

प्रथम्य श्लिष्टकृद्गदिहोमशेषं समाप्य पतिपुत्रवतीभिः सुवासिनीभिर्निराजितविग्रहो ब्राह्मणेभ्य आशिषो गृहीत्वा बध्वा सहस्रभि-
नन्द आसीत् । ततो द्वितीयाहं वधुवरौ अप्सरोगन्धर्वां भूत्वा महादेवीं तृतीयाहं साहानी भूत्वा कालिकां चतुर्थीहं मानवी भूत्वा
शांकरिं चावाहनादिभिः संपूजयेताम् । एवं चतुर्षु दिवसेषु पद्मेमदानसहितबहुब्राह्मणभोजनवेदोक्ताशीर्वादपूर्वकं व्रतान्तरणं कुर्या-
ताम् । तत्र त्रिरात्रं वधुवरौ ब्रह्मचारिणापलंबुर्वाणावधःशायिनाश्चरालबणाशिनौ भूत्वा तिष्ठताम् । ततो वरो व्रतान्तरणान्ते वि-
वाहकाले बध्वा परिदिताम्बरं सूर्यासंब्रकसत्येनोत्तमितिसूक्तविदे ब्राह्मणाय दत्त्वा प्रतसंपूर्णफलसिद्धयर्थं ब्राह्मणान्भोजयित्वा ओं-
सस्तीति तामुक्त्वा पुनरौसस्तीति तैर्वाचयेत् । गन्धर्वादिवाहण्वेवं कुर्याताम् ॥ इति श्रीमद्युसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडश-
कर्मकाण्डे विवाहप्रकरणम् ॥

अथ प्रसङ्गात्पुनर्विवाहविधिरभिधीयते ॥ इत्थं विवाहे कृते पयाळप्रं पद्माङ्गयुदिराहिल्यादिना द्रुष्टमिति ज्ञातं चेत्तदा
उपोतिःशालोक्तकालविशेषे पुनर्विवाहं कुर्यात् । तदाह श्रीधरीये नृसिंहः—‘पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दंपत्योः शुभद्विदम् ।
लगेन्दुलग्नयोर्दोषे ग्रहतारादिसंभवे ॥ अन्येष्वष्टभक्तालेषु दुष्टयोगादिसंभवे । विवाहे त्वथ दंपत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥ अत्राशौ-
चादिशब्देन तद्गृहे मृताशौचोत्पाता युज्यन्ते । वरेणाचरितगुणमृताशौचविषयं वा । अन्यत्र सामान्याशौचे नान्दीश्राद्धादूर्ध्वमाशौ-
चानावात् । तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्विवाहमिष्यते । अयने चोत्तरं श्रेष्ठं वर्धयेषु विशेषतः ॥ आपादमार्गशीर्षं द्वौ वर्ध्यां
शेषाः शुभावहाः ॥ विवाहोक्तर्क्षतिथ्यंशराशिवागदिवर्गजाः । करणं योगसंज्ञानि ग्रहगोचरयोगगाः ॥ तसिन्धिविवाहसमये शुभ-

दाघ तथैव च । पूर्वाह्नि पूर्वरात्रौ च विवाहः शुभदो भवेत् ॥ पुनर्वंवाहिकं त्वित्थं पूर्वोक्तं मधुसंयुतम् । पुनरावर्तयेत्सर्वं कन्यान-
रणपूर्वकम् ॥ नतचर्यं न तत्कुर्यात्सिद्धिं समापयेत् ॥ इति पुनर्विवाहः ॥

अथ द्वितीयादिचिवाहनिर्णयः । तत्र श्रूयते—‘तसादेको वदीर्वाया विन्दते’ इति । श्रुत्यन्तरमपि—‘तसादेकस्य वद्वयो
जाया भवन्ति नैकस्यै वहवः सह पतयः’ इति ब्राह्मणम् । तद्विषयमाहापस्तम्बः—‘धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां पत्नीं कुर्वीता-
न्यतराभावे कार्या प्रागभ्याधानात्’ इति । अस्वार्थः—यदि प्राण्यूटा स्त्री धर्मेण प्रजया च संपन्ना तदा नान्यां विवहेत् । अ-
न्यतराभावे अग्याधानात्प्राग्विवोढव्या । देवपित्रर्णापाकरणार्थलाद्विवाहस्येति । तथाच श्रूयते—‘त्रिमिर्ऋणगज्जायते ब्रह्म-
चर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा अग्नौ यः पुत्री यज्जा ब्रह्मचारिणी’ इति । ‘नाऽपुत्रस्य लोकोत्ती’ति
श्रुत्यन्तरं च । स्मृतिश्च—‘अपुत्रः सन्पुनर्दोरान्वरिणीय ततः पुनः । परिणीय समुत्पाद्य नोचेदापुत्रदर्शनात् ॥ विरक्तश्वहनं
गच्छेत्संन्यासं वा समाशयेत्’ इति ॥ तत्राधिदेवने प्रतीक्षाकालमाह मनुः—‘वन् याष्टमेऽधिवेद्या सादृशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी’ इति । अप्रियवादिनी च्यमिचारिणी । संग्रहे तु—‘अग्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे
त्यजेत् । श्रवग्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम्’ इति । स्मृतिभास्करे—‘व्याधिता स्त्रीप्रजा पञ्चाद्या उन्मत्ता चिगतार्तना ।
अदुष्टा लभते त्यागं तीर्थतो नतु धर्मतः’ । तीर्थतो योनितः ॥ संहितायां विशेषमाह स एव—‘या रोगिणी सादुहिता सं-
पन्ना चैव शीलतः । सादुज्ञाप्याधिषेचव्या नावमान्या तु कर्हिचिन्’ इति । स्मृत्यन्तरे तु—‘एतामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं

यदीच्छति । समर्थस्तोपयित्वार्थः पूर्वोऽहमपरां वहेत्' इति । याज्ञवल्क्यस्तु—'आज्ञासंपादिनीं दशो वीरसूं त्रियवादिनीम् । स्व-
जन्दाव्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः' इति । सधनस्य तृतीयांशदानम् । निर्धनस्याशनाच्छादनादिना पोषणमित्यर्थः । यातू-
क्तव्यापरितोपात्प्रकारान्तरेण वा निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः—'अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्भुषिता गृह्यात् । सा सद्यः
संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ' इति ॥ अत्र ज्येष्ठ्यैव सह धर्मः कर्तव्य इत्याह हेमाद्रौ कात्यायनः—'अग्निशि-
ष्टादिशुश्रूषां बहुनार्यः सर्वर्णया । कारयेत्तद्बहुत्वं चेज्येष्ठया गहिता न चेत्' । अस्यार्थः—अग्निशुश्रूषा दर्शपूर्णमासादीनि का-
र्याणि । शिष्टशुश्रूषा अतिथ्यभ्यागतादिपूजा । अनेनान्येपि पत्नीसाहित्यसंपादा गृहमेधियर्मा उपलक्ष्यन्ते । तदेतत्सर्वं सर्वाणां-
सर्वर्णभार्यासमवायवान् सर्वर्ण्यैव भार्यया कारयेत् । अनेकसर्वर्णभार्यायुक्तस्तु ज्येष्ठया सर्वर्णया । यदि सा गहिता न चेत्तर्होव-
त्या कारयेत् । गहिताशब्दोऽत्र धर्मायोग्यत्वोपपादकद्रोषोपलक्षणार्थः । अनेनैवंविधद्रोषत्व्या ज्येष्ठयापि सर्वर्णया धर्मकार्यं न कार-
येत् किंतु निर्दोषया कनीयस्यैवेति दर्शितमिति । एतज्येष्ठ्यभार्य्यैव कर्तव्याग्निपरिचरणमाधानकाले सहाधिकृतज्येष्ठभार्याविप-
यम् । आचानोत्तरकालपरिणीतायाः पुनराधानं विना सहाधिकाराभाव इति हेमाद्रिणा प्रपञ्चितत्वात् । तदेतत्सर्वं हविर्य-
ज्ञकाण्डे आधानप्रकरणे प्रपञ्चयिव्यामः । सार्वाग्निपरिचरणे तु शौनकोकाग्निद्वयसंसर्गविधानेन सर्वासामधिकारः । अतः सा-
र्वर्ण्येण सर्वासामधिकारोऽस्त्येव । तदग्निद्वयसंसर्गविधानं लौपासनप्रकरणे वक्ष्यते ॥ ॥ तत्र प्रथमपत्नीं प्रशंसति स्मृति-
भास्करे कात्यायनः—'प्रथमा धर्मपत्नी स्वाह्वितीया रतिवर्धिनी । दृष्टमेवं फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते' इति । अत्र रत्यर्थमपि न

शूद्रां परिश्रुतीयात् ॥ ॥ अथ हीनजातिपरिणये दोषमाह विष्णुः—‘हीनजातिस्त्रियो मोहाद्बुद्धन्तो द्विजातयः । कुला-
न्येय नयन्त्यानु संसंतानानि शूद्रताम् ॥ देवपिष्यातिधेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु । नादन्ति पितृदेयाथ न च स्वर्गं स गच्छति’
इति ॥ ॥ अथ द्वितीयविवाहहोमाग्निनिर्णय उच्यते कात्यायनेन—‘सदारोऽन्यान्पुनर्दारादुद्धोऽं कारणान्तरात् । यदी-
च्छेदयिमान्कुर्वन्क होमोऽस्य विधीयते ॥ स्वादावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन’ इति । कुर्वन् होमकर्तृत्वर्थः । तदेतच्छास्त्रान्तर-
विषयम् । बहुचश्लपरिशिष्टे तु औपसतनप्रकरणे पूर्वार्थो लौकिकार्थो वा होमविधानात् शौनकेन लौकिकार्थो होमः कर्तव्य इति
वक्ष्यमाणत्वात् पूर्वश्लोकात् लौकिकार्थो वा होमः कर्तव्यः ॥ ॥ अथ द्वितीयविवाहे जीवत्पितृकस्य नान्दी ॥ अत्र द्वितीयो
परिग्रहीष्यन् जीवत्पितृकोपि वृद्धिश्राद्धप्रकरणोक्तरीत्या स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तथाच तत्रत्वचनम्—‘नान्दीश्राद्धं
पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम्’ इति । तत्र पितृवर्गं विहाय मातृमातामहवर्गयोः
कुर्यात् । मातरि जीवन्त्यां मातामहसंब कुर्यात् । तस्मिन्नपि जीवति द्वारलोपाल्कर्मलोप एव । तान्प्रत्यक्षेण पूजयेदित्यन्ये । सोऽपि
साधिकश्चेत् स्वस्य पिता येभ्यो दद्यात्तेभ्यः स्वयमपि दद्यात् । ‘एभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्यात् साधिकः’ इति चसिष्टयच-
नात् । स्वातिवाचनादुरार्षणग्रहवशात् स्वयमेव कुर्यात् । इति द्वितीयविवाहनिर्णयः ॥

पाठा०—१ मयुके सदाऽपान्तरश्लोको कर्तव्यमित्ति । शौनकाश्रयज्यायनाचार्याभ्यां वाभिद्रव्यकवर्ग-
विधेः कथितत्वात् ।

अथ तृतीयविवाहनिषेधः । स्मृतिसंग्रहे षेड्यः—‘ब्रह्मचर्यं समाख्येकं भार्यां यो द्वितर्यो तथा । तृतीयां नोद्ब्रहेद्विप्र
 इति धर्मकृतो विदुः’ इति । अत्र तृतीयापरिणयननिषेधो मानुषीविषयः । तदाह मात्स्ये काश्यपः—‘अपाकृत्य कणं चाप्ये
 लक्ष्ण्यां स्त्रियमुद्बहेत् । एकां तु पितृदेवार्थं रत्यर्धमपरां तु वा ॥ तृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीं तु समुद्बहेत् । पुत्रभ्रात्रादिसंयत्नः
 कुटुम्बी सात्रिकोऽजरः । उद्ब्रहेद्व्रतिसिद्धयर्थं तृतीयां न कदाचन ॥ मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेद्यु मानुषीम् । नश्यत्येव न सं-
 देहो गार्ग्यस्य वचनं यथा’ इति । अन्यच्च—‘धर्मदरनिमित्तेपि नोद्बहेन्मानुषीं स्त्रियम् । यद्युद्बहेत्तृतीयां तु तर्हि सा विधवा
 भवेत्’ इति तृतीयविवाहनिषेधस्य मानुषीविषयत्वात् । तस्मात्तृतीयोद्ब्राह्मदोषनिवृत्तये तदा अर्ककन्यां विवेहेत् । तथाच सं-
 ग्रहे—‘यद्युद्बहेत्तृतीयां तु तर्हि सा विधवा भवेत् । चतुर्थीदिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्बहेत्’ इति ॥ अर्कविवाहविधा-
 नमुच्यते संग्रहे—‘आदित्यदिवसे वापि हस्तर्षे वा शुभे दिने वा पूर्वोक्ते कुयोर्दकेविवाहकम्’ । अत्र देशादिनियमो ब्र-
 ह्मपुराणे दर्शितः—‘ग्रामालान्यामुदीच्यां वा सपुण्यफलसंयुतम् । परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात्स्थण्डिलादि यथाविधि’ । व्यासः—
 ‘आलालं कृतवासस्तु रक्तगन्धादिभूषितः । सुपुण्यफलशाराब्जमर्कगुल्मं समाश्रयेत् ॥ तत्तद्वक्षणसंयुक्तमर्कं संस्थाप्य यद्गतः ।
 अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत्पुरा । अर्कसंनिधिमागत्य ततः सत्त्यादि वाचयेत् ॥ नान्दीश्राद्धं हिरण्येन चाष्टवर्गान्प्रपू-
 जयेत् । पूजयेन्पुष्पकर्केण वरं विप्रस्य हस्ततः ॥ यज्ञोपवीतं बलं च हस्तकर्णादिभूषणम् । उष्णीपगन्धमाल्यादि वरायासैः प्रदाप-
 येत् ॥ स्वशाब्दोक्तप्रकारेण मधुपर्कं समाचरेत्’ इति । ब्रह्मपुराणे—‘कृत्वाकं पुरतस्त्रिष्टुत्रार्थयेत द्विजोत्तमः । त्रिलोकवासिन्स-

साध छायाया सहितो रवे । वृत्तयोद्गाहवं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥ तवाधरोष्य देवेशं छायाया सहितं रविम् । वक्ष्येर्मात्यैस्तथा
 गन्धैस्तन्मन्त्रैश्च पूजयेत् । व्यासोपि—‘अर्कं प्रदक्षिणीकुर्यात्त्रयेन्मन्त्रमिमं पुषः ॥ मम श्रीतिकरी शेषं लया सृष्टा पुरातनी ।
 अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा सास्त्राकं प्रतिरक्षतु ॥ पुनः प्रदक्षिणं कुर्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥ नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।
 श्राद्धि मां कृपया देवि पत्नी त्वं म इहागता ॥ तत्रश्च कन्यावरणं त्रिपूरुषं कुलमुचरेत् । आदित्यः सविता चार्कः पृथ्वी पौत्री च
 नधिक्रा । गोत्रं काश्यपमित्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् ॥ सुसूहृते निरीक्षेत स्यात्सिगृक्तमुदीरयन् । आशीभिः सहितैः कुर्यादाचार्य-
 प्रसुरैर्द्विलैः ॥ अथाचार्यं समाह्वय विधिना संमुखे च ताम् । प्रतिगृह्य ततो होमं गृह्योक्तविधिनाचरेत्’ इति ॥ विधिनेत्याचार्य-
 स्तदानमन्त्रमुच्चार्य दद्यात् । तां प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः । तन्मन्त्रो व्यासेन दर्शितः—‘अर्कं कन्यामिमां विय यथाशक्ति विभूषिताम् ।
 गोधाय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र ममाश्रय’ इति । अज्ञल्यक्षतकर्माणि कृतकङ्कणपूर्वकम् । यावत्पञ्चादृतं सूत्रं तावदकं प्रवेष्टयेत् ॥
 स्वशास्त्रोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वाथवा जपेत् । पृथ्वीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे वस्त्रीत मन्त्रतः ॥ वृहत्सामेति मन्त्रेण सूत्ररक्षां प्ररु-
 त्तयेत् । अर्कस्य पुरतः पद्मादक्षिणोत्तरयोस्तथा ॥ कुम्भांश्च निक्षिपेत्सन्धादाश्रेयादिचतुष्टये । सखं प्रतिकुम्भं च त्रिगुत्रेणैव वेष्ट-
 येत् ॥ हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम् । प्रतिकुम्भं महाविष्णुं संपूज्य परमेश्वरम् । पादाध्वर्यादिनिवेद्यान्तं कुर्यान्नामैव
 मन्त्रवित्’ इति ॥ होमस्येति कर्तव्यता शौनकेन दर्शिता—‘वृत्तयोऽस्मिन्निवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । आर्कं पिनाहं वक्ष्यामि
 शौनकोक्तविधानतः ॥ अर्कसंनिधिमगल्य तत्र सस्यादि वाचयेत् । नान्दीथाहं प्रकुर्यात् स्यादिलं तूपकल्पयेत् ॥ अर्कमभ्यर्च्य

विधिना गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । स्वयं चालंकृतस्तद्वह्नस्त्रमात्यादिभृषुणैः ॥ अर्कस्योत्तरदेशे तु समन्वारब्ध एतया । उद्वेखनादिकं कुर्यादपारान्तमतः परम् ॥ आज्याहुतिं च जुहुयात्संगोभिरित्युचैकया । यस्यै ता कामकामायेत्येकयर्चा ततः परम् ॥ व्यस्तान्मिथ स्वस्त्याभिर्युराद्यैः स्विष्टकृत्वथा ॥ परिपेचनपर्यन्तमयाथेत्यादिभिः क्रमात्' इति ॥

अथ प्रयोगः । आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम तृतीयोद्गाहदोपनिवृत्त्यर्थमर्कविवाहहोमं करिष्य इति संकल्प्य तत्र देवतापरिग्रहार्थमित्याधायापारान्तवृत्त्या वृहस्पतिं अग्निं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चाज्येन श्लेषेण स्विष्टकृतमित्याधाधारान्तं कृत्वा संगोभिरित्यस्याहिरा ऋषिः वृहस्पतिर्देवता त्रिष्टुपच्छन्दः अर्कविवाहीङ्गभूताज्यहोमेवि० । ॐ संगोभिराङ्गिरसो रथ्यमाणो भर्ग इवेदर्युर्मणं निनाय । जने मित्रो न दर्पती अनक्ति वृहस्पते वाजयान्श्रियुजौ स्वाहा । वृहस्पतय इदं० । अनेन मन्त्रेणाज्याहुतिं हुत्वा यस्मैत्वेत्यस्य वामदेवोऽग्निस्त्रिष्टुप् अर्क० । यस्यै ता काम कामय वयं सप्तारब्धजामहे । तमस्रभ्यं कामं दत्वाथेदं स्वं वृत्तं पिर स्वाहा । अत्रय इदं० इति । अनेन व्यस्तसमस्तव्याहृतिमिथ हुत्वा उदेश्यागौ कृत्वा होमश्लेषं समापयेत् । अत्र प्रार्थनामत्रादिविद्योपमाह व्यामः—'पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदाहरेत् ॥ मया कृतमिदं कर्म स्यावरेषु जरायुणा । अर्कोपत्यानि नो देहि वत्सवं धन्तुमर्हसि ॥ इत्युक्त्वा शान्तिश्रुत्वा नि जपित्वा विष्टजेत्युनः । गोकुलगं दक्षिणां दद्यादाचार्योय च शक्तिः ॥ इत्यरेभ्योऽपि त्रिभ्यो दक्षिणां चापि शक्तिः । वत्सर्गं गुरवे दद्यादन्ते शुण्याहवाचनम्' इति । अत्र पञ्चमदिवसे कर्तव्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे—'चतुर्थे दिवसेतीते पूर्ववत्संप्रपूज्य च । विष्टज्य होममग्निं च विधिना मातुषीं पराम् ॥ उद्वेहदन्यथा नैव पुत्रपौ-

नादिद्यद्विसात् । न पञ्च च भिन्नाणि मङ्गलं च न गच्छति ॥ एवमेव द्विजश्रेष्ठ विधिना सम्यगुद्देहेत् । घनधान्यसमृद्धिश्च इच्छा-
शक्तिः परत्र च' इति । इत्यर्कविवाहः ॥ एष द्वितीयादिविवाहः पूर्वपत्नीसद्भावे यथालामकाले कर्तव्यः । सातु मृता चेतकालवि-
शेषोऽभ्यनुज्ञायते संग्रहे—'ग्रमदामृतिनत्सरादितः पुनरुदाहविधिर्नरस्य च । विपमे परिवत्सरे शुभो युगुले चेषु मृतिप्रदो भ-
वेत्' इति ॥ अन्यच्च—'पत्नीवियोगे ग्रथमे च वर्षे नो चेद्विवाहः पुनरुद्देहे च । समे च वर्षे विपमे च मासेषुद्दाहकं स्याच्छु-
भं' इति ॥ इति श्रीमद्भृत्सिंहोपे प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे द्वितीयविवाहवृत्तीयविवाहार्कविवाहपुनर्विवाहप्रकरणम् ॥

अवीपासनविधिः ॥ उपासको यस्य सुरेश्वरस्य भक्तौघभीसंयनिरासकस्य । उपासनीयत्प्रसुपैति सोसौ लक्ष्मीवृ-
त्सिंहोच्छु मयि प्रसन्नः ॥ किंच—यस्योपासननियुष्णा विजयन्ते हन्त देवतानिवहाः । भूयान्मयि प्रसन्नः स्वाश्रितजनन-
न्युरेप नरसिंहः ॥ अथ विवाहहोमोत्तरकालकर्तव्यवीपासनविधिरभिधीयते ॥ तत्र तावत्प्रारम्भकाल उक्तः कारिका-
याम्—'अथ यस्मिन्विवाहाभिरुत्पन्नोऽहनि तस्य तु । यत्सायं तव आरभ्य वह्निं परिचरेत्स्वयम्' इति । स्मृतिरत्नावल्याम्—
'वीपासनं विवाहाग्नी कुर्यादत्र न शङ्कया । गृहप्रवेशहोमं तु कुर्यादवीपासनाचले' इति । वसिष्ठोपि—'विनाहोमं निर्गम्य त-
स्मिदवीपासनं ततः । प्रवेशहोमं विधिवत्ततो गृह्यत्सिद्धये' इत्यादिवचनैः विनाहोमानन्तरमेवीपासनं कर्तव्यं ततो गृहप्रवेश-
होम इति सिद्धम् ॥ इदमत्र गृह्यम्—'पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्' इति । अस्यार्थः—पाणिग्रहणमृत्ति गृह्यं अग्निं परिचरेत् ।
पाणिग्रहणादियचनं गृहप्रवेशहोमोत्तरकाले औपासनप्रारम्भशङ्कानिच्छत्यर्थम् । यद्विधासते तत्परिचरणमिति । गृह्यपरिशिष्टेपि—

'अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारम्भः' इति । अत्र भगवान्शौनकः—'यसिन्नङ्गि विवाहः स्यात्सायमारभ्य तस्य तु । परिचर्या
 विवाहाद्येर्विदधीत स्वयं द्विजः ॥ यदि रात्रौ विवाहाद्विष्वक्त्रः स्यात्तथा सति ॥ उपक्रम्योचराहेऽग्निं सायं परिचरेदमुम्' इति ।
 संग्रहेऽपि—'रात्रौ विवाह उत्पन्ने कथं कुर्यन्ति याज्ञिकाः । रात्रावतीतकालथेच्छुःसायं तदुपक्रमः' इति ॥ तत्प्रमाणकालमाह
 मुदर्शनभाष्यकारः—'तस्य चारम्भणं रात्रावेव यदि नत्र नाढ्यो नातीताः । अतीताश्चेत्पर्येद्युः सायमग्निहोत्रवेलायाभेवा-
 रम्भः' इति । पदत्रिंशन्मते—'त्रिधा विभक्ते निशि पूर्वभागे भवेद्विवाहो यदि तत्र कुर्यात् । औपासनं तत्परतो यदि स्याच्छुः-
 सायमौपासनहोम इष्टः ॥ दिवा विवाहो यदि चेत्तदानीं विवाहहोमं दिवसे तदैव । औपासनं चास्तमिते विधाय प्रवेशहोमं तु
 तथा निद्यायाम् ॥ कृत्वाऽवलाया निशि दर्शयित्वा द्युवर्धमौपासनमारभेत' इति । संध्याभाष्येऽपि—'प्रातर्होमः संगवान्तः काल-
 स्तत्रुदिनं तथा । सायमस्तमिते होमः कालस्तु नवनाडिकाः' इति ॥ अथ होमकर्तृनाह कारिकाकारः—'आत्मनोऽसं-
 भवे पत्नीपुत्रादप्य इति स्थितिः । अन्ये तु मन्वते पत्नीकुमार्योस्तदहोमकम् ॥ तत्रं नास्त्यत्र भगवद्भूत्तिकृद्भचनं यथा' इति ॥ इद-
 मत्र शुद्धम्—'क्षयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा नित्यानुगृहीतः स्यात्' इति । अस्वार्थः—'पत्नीकुमार्योरहोमकमित्येके ।
 कुतः । स्त्रीणां मन्वानधिकारात् । अन्ये तु सहोमकम् । कुतः । पचनात् पत्नीसंनहनवत् । अन्तेवासी शिष्यः । अनुशब्दः
 परिस्रब्दस्य स्थाने । नित्ये परिगृहीतः स्यादित्यर्थः । किमुक्तं भवति । यदि विवाहाधिर्नष्टः स्यात् ततो नष्टाहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा
 परिचरेदिति । अथवा आत्मनः पत्न्या वा समीपे कथं नित्यः स्यात् नोभयोरन्यत्र स्थापयितव्य इति । अथवा होमधर्मसोपलेपनादे-

निर्दुःखार्थम् । तदपिहि कचग्रहणेन प्राप्तोति परिसमूहनादिवदिति । अत्र भाषान्—‘पत्नी कुमारी पुत्रो वा शिष्यो वापि यथा-
क्रमम् । पूर्वसपूर्वस्वालाभे विदध्यादुत्तरोत्तरः’ इति । माघवीथे दक्षस्तु—‘संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते । स्वयं-
होमे फलं यत्सात्तदन्येन न लभ्यते ॥ (होमे यत्फलमुदिष्टं जुहवतः स्वयमेव तु । ह्यमानं तदन्येन फलमर्थं प्रपद्यते ॥) ऋ-
त्विर्पुत्रो गुरुभ्राता भागिनेयोऽथ विदपतिः । एतरेव हुतं यथ तद्धुतं स्वयमेव तु’ ॥ विदपतिर्जामाता ॥ तत्रापि फलतारतम्य-
माह स एष—‘अन्यैः शतहुताद्दोमादेकः शिष्यैः शतहुताद्दोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ॥ पुत्रैः शतहुताद्दोमा-
देकोऽध्यात्महुतो वरम्’ इति ॥ अत्र चिदेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—‘ऋत्विक् पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्यो वापि सहोदरः । प्राप्या-
नुगां विशेषेण जुहुयाद्वा यथाविधि’ इति । एतद्वत्तिगादिना हवनं पर्वव्यतिरिक्तविषयम् । ‘स्वयं पर्वणि जुहुयाद्वत्तिजामेक इतर-
काल’मिति सूत्रितत्वात् । ऋत्विगादिहोमे दंपतिसंनिधानेन भवितव्यम् । तथाच कात्यायनः—‘असमर्थं तु दंपत्योर्होतव्यं न-
त्विगादिना । द्वयोरप्यसमर्थं तु भवेज्जुतमनर्थकम्’ इति ॥ तदभावे एकतरसंनिधानेनापि भवितव्यमित्युक्तं तत्रैव—‘निक्षिप्याग्निं
स्वदारेषु परिकल्पयतिजं तथा । श्रवसेत्कार्यवान्विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्’ इति । स्मृत्यर्थसारे तु—‘संनिधौ यजमानस्य उद्देश-
त्सागकारणात् । असंनिधौ तु पत्नी स्वादध्यर्तुस्तदनुज्ञया ॥ उन्मादे प्रसवे चार्त्तौ कुर्वतानुज्ञया विना । नोपवासी प्रवासे स्वात्पत्नी
धारयते व्रतम्’ इति । इति कर्तृनिर्णयः ॥

अथ प्रादुर्करणकालमाह कारिकाकारः । ‘अव्यलेदपराकंऽग्निमलं याते दिवाकरे । पर्युक्ष्याग्निं परित्सीर्य पर्युल्ल च ततः

परम्' इति । इदमत्र गृह्यम्—'वस्त्राग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकाली व्याख्याती' इति । अस्वार्थः—तस्यग्रहणं नियमार्थम् । तस्याग्निहोत्रेण विधिर्मनति नान्येन । तेन पारुष्यवत्त्रं न भनति । तर्हि प्रायनादयोऽपि न स्युरित्याशङ्क्याह प्रादुष्करणेति । प्रादुष्करणं नाम अपराहे गार्हपत्यं प्रज्वालयेति एवं प्रातर्बृष्टायामिति चे'ति । गृह्यपरिशिष्टेपि—'अस्तमित आदित्ये सायमग्नेः प्रादुष्करणमुदिते प्रातरिति । अस्तमितेऽस्तं गच्छति । उदिते उदयं गच्छति ॥ अत्र भगवान्—'अत्रोपयमनाग्निं तद्युपलेपादिसंस्कृते । देवो निषाय ज्वलिनं कृत्वा परिममुह्य च ॥ उपलीर्य च पर्युक्ष्य गन्धाद्यैः परिपूज्य च' इति ॥ अत्र कालविशेषमाह कालायनः—'गूर्यं तु शैलमप्राप्ते पदत्रिंशद्विरिहादुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्यासामदर्शनं' इति । अस्यानुकूलान्कर्तव्याह स्मृतिभास्करे कालायनः—'दुहिता लुपया वापि विहारो न विरुध्यते । निर्लेपनं च पात्राणाम्युपलेपनमर्चनम्' इति । विहारो विहरणम् । प्रादुष्करणमिति यावत् । एतद्रादुष्करणकालात्यये प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तस्यानुकूलात्समस्तव्याहृतिमचेणाज्याहुतिः कर्तव्या । तथाच कारिका—'प्रायश्चित्तविशेषेण यत्र नोक्तो भवेद्विधिः । होतव्याज्याहुतितत्र शूर्ध्ववःस्वरितीति' च' । इति प्रादुष्करणकालः ॥ अथ होमकालः । तत्राथलायनाचार्यः—'सम्यङ्निम्नलोचति रवी सायं च बुहुयाचदा । अथ प्रातर्हुतेऽग्निस्त्वमुदितेऽर्कं यथाविधि' । विप्रः सार्ताग्निरेनाश्राग्निमानग्निषु शिषु । आहिताग्निश्च यज्जना च बहुचो योऽग्निषु शिषु ॥ हुनेन्द्राहनीयेऽन्यस्तत्र बुहुयाद्विजः' इति । कालायनोपि—'पावत्सम्बद्धं न भाव्यन्ते नभस्तृष्णाणि सर्वतः । लोहितत्वं च नापैति

जावत्सायं तु ह्यते' ॥ जाह मनुः—'लेखामात्रथ द्ययेत रश्मिभिस्तु समन्वितः । उदितं तं विजानीयाच्च होमं प्रकल्पयेत्' इति । चन्द्रिकायाम्—'हस्तादूर्ध्वं रविर्यामद्वयं हिसा न गच्छति । तानहोमविधिः—'पुण्यो नातोऽभ्युदितहोमिनाम्' इति । अत्रिरपि—'उदितेऽस्तमिते भानौ होमकालो विधीयते । द्विजतीनां त्रयाणां तु तद्ब्राह्मणेति गद्यते' इति ॥ अनुकल्पकालमाह सूत्रकारः—'प्रदोषान्तो (सायं) होमकालः संगवान्तः प्रातः'रिति । अस्यार्थः—'प्रदोषो नाम रात्रेः पूर्वचतुर्थभागः । प्रदोषस्य अन्तो यस्य स प्रदोषान्त इत्यर्थः । सायंहोमकालः । केपांचित्पञ्चमीपट्टीनाडिकं प्रदोषशब्देनोच्यते तदन्तो होमकालः । संगवान्तः प्रातरिति । यस्मिन्काले गानो कर्तव्यः सहिता आसते स संगवः कालः । तत्पर्यन्तं प्रातर्होमस्य कालः । केचिद्ब्रह्मस्वतीयो भागः संगव इत्याहुः । तदन्तः संगवान्तः । दशनाडिका इत्यर्थः । अस्तमिते उदिते च विहितो होम एतान्ति काले क्रियमाणोऽतीतकालो न भवतीति । गृह्यपरिशिष्टेपि—'प्रदोषान्तः सायं होमकालः संगवान्तः प्रातर्नात्र तत्रभिष्यते' इति ॥ अत्र प्रदोषसंगवयोर्लक्षणमाहाचार्यः रमृतिरूपेण—'पश्चादस्तमयात्कालो यो भवेत्त्रिमुहूर्तरुः । स सायंहोमकालश्च प्रदोषान्त उदाहृतः ॥ यस्तु पश्चाडिका कालः पश्चादेवोदयादयेः । स होमकालो विप्राणां संगवान्त इति स्मृतः' ॥ इति होमकालः ॥ अथ गौणकालातीतप्रायश्चित्तम् । एतद्गौणकालातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह सूत्रकारः—'तमतिनीय चतुर्द्वितीवमाज्यं बहुया'दिति । अस्यार्थः—'पूर्वोक्तप्रदोषसंगवावतीती चेन्ननोब्योतिरिति मन्त्रेण चतुर्द्वितीवमाज्यं हुताऽतीतहोमः कर्तव्यः । एतद्ब्राह्मणरात्रपर्यन्तमिति ॥ तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—'नित्यहोममतीत्य मनसस्ता चतुर्द्वितीं बहुयाद्ब्राह्मणरात्रादूर्ध्वं पुनराधानमेव कुर्या'दिति ।

अतीनक्षेमविधिस्तत्र वक्ष्यते ॥ यत्तु गोभिलश्लोकम्—‘यदि शृलेऽग्नी सायंप्रातर्होमयोर्होष्यं होतारं नाधिगच्छेत् कथं कुर्या-
 द्वापयमाहुतेः प्रातराहुतिर्निलेत्यात्रात्राहुतेः सायमाहुतिरिति । यत्तु वीधायनवचनम्—‘आसायंकर्मणः प्रातरात्रातः
 मायकर्मणः । आहुतिर्नास्तिपद्येत पार्श्वं पार्वणान्तरा’दिति । तदेतच्छान्तरविषयम् ॥ ॥ प्रायश्चित्ताकरणे कृतमन्यकृत-
 मित्याह पुलस्त्यः—‘अकाले यत्कृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रिया । कालातीवं तु यत्कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्’ इति । अत्र
 द्विकल्पदानापङ्गनातमपि होमकाल एव कार्यम् । ‘यो होमकालः सोऽङ्गाना’मित्यापस्तम्बस्मरणम् । इति कालातीतप्रायश्चित्तम् ॥ ॥
 अथ होमद्रव्यसंस्कारादि । तत्र कारिकाकारः—‘पयःप्रयृतिषु त्वेकं संस्क्रुर्यादग्निहोत्रवत् । अलं करोति पुष्पाधैरनलायतनं
 त्रयः ॥ द्रवं हविः क्षुवेणैव पाणिना कठिनं हविः । जुहुयादग्नेये स्वाहा सुसभिदे हुताग्ने ॥ ध्यात्वा शब्दं चतुर्थ्यन्तं प्रजाप-
 तय इत्यथ । स्वाहाकर्तरेण जुहुयाचतः परिस्यूहनम् ॥ यदुक्षणं च कुर्यात् प्रातरप्येवमिष्यते । व्युष्टायां ज्वलयेदेनं सायंहोमकृतेः
 पुरा ॥ पयमान्येन वा प्राजसैनैवेत्याह वृत्तिकृत् । पूर्वमत्रस्तु सूर्याय स्वाहेत्यन्यत्समं भवेत्’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘होम्यं च
 मांगरुनं कामं तु व्रीहियचतिलैरग्नेये स्वाहेति सायं जुहुयात्सूर्याय स्वाहेति प्रातरस्वर्ष्णीं द्वितीये उभयत्र’ इति । अस्यार्थः—‘होम्यं
 नाग्निहोत्रद्रव्येण च्याख्यातम् । पयसा नित्यहोम इत्यादीनि पञ्च मांसवर्जम् । मांसप्रतिषेधाच्छान्तराष्टमपि होम्यं भव-
 तीति गम्यते ।—‘पयो दधि यगाग्ध सर्षिरोदनतण्डुलाः । सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु’ इति । येनैव द्रव्येण
 पायं जुहुयात्तैत्र प्राजः प्रतिनिधिरर्जम् । कामवचनं पूर्वोक्ताभावे कथमेतेषां ग्रहणं स्वादिलेवमर्थम् । व्रीह्यादयश्च प्रत्येकं

सापनानि न मिश्राणि तच्च न्यायतोऽवगन्तव्यम् । तूर्णो द्वितीये आहुती जुहोति । तूर्णोऽग्रहणं प्रजापतिध्यानार्थम् । उपयत्र सायं प्रातर्धेत्यर्थः । अग्निं परिसमुद्य परिलीर्य पर्युक्ष्य होमद्रव्यस्याग्निहोत्रवत्संस्कारं कृत्वा ततोऽग्नये स्वाहेति सायं जुहुयात् । ततः प्रजापतय इति चतुर्थ्यन्तं ध्यात्वा स्वाहेत्युपांश्रवता द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । ततः परिसमूहनपर्युक्षणे कुर्यादेवं सायम् । प्रातर्होमे तु पूर्वमत्रस्थाने नूर्यायस्वाहेति विशेष इति ॥ एह्यपरिशिष्टेऽपि—‘अग्निं परिसमुद्य परिलीर्य पर्युक्ष्य होम्येव्वपरुमुद्यु-केनावच्यत्व प्रोक्ष्य तेनैव त्रिःपरिहृत्योव्युक्तं निरस्येद् । पकमुदगङ्गारेव्वधिश्चित्य प्रोक्ष्योदमुद्रास्य तानङ्गारानतिसृजेदेप होम्यः संस्कारः । पयोदधिसर्पिर्ववागूरोदनं तण्डुलाः सोमसैलमापो व्रीहयो यवास्तिला इति होम्यानि । तण्डुलाश्च नीवारयामाफया-यनालानाम् । व्रीहिशालिपवगोषूमग्निमङ्गवः स्वरूपेणापि होतव्याः । तिलाः स्वरूपेणैव । शतं चतुःषष्टिर्बहुतिर्ब्रीहिलुत्वानां । तदर्थं सर्पिस्तिलयोः । तैलं च तिलवर्तिलातत्सीकुमुन्धानां । येन प्रथमां देवतां शुहुयात्तेनैव द्वितीयां जुहुयाद्येन च सायं जुहुयात्तेनैव प्रा-तरिति । अत्र भगवान्—‘अग्निहोत्रवदित्येतच्छौनकेन प्रपञ्चितम् । पुनः पर्युक्ष्य चाङ्गारामुदगवेरपोष च ॥ होम्यानां द्वाद-शानां तु पकमेतेव्वधिश्चयेत् । पयो यवागूः सर्पिश्च ओदनं दधि तण्डुलाः । सोमसैलं पयो व्रीहिर्ब्रीहिशते तिला यवाः ॥ पय आदीनि चत्वारि विदुः पकानि यादिकाः ॥ दध्यादीनामपकानां नाधिथयणमिव्यते । दर्भेण सर्वं व्वलयेदपकं परुमेव च ॥ अ-धिथिते सुवेणापः प्रतिपिथेनवापि च । पुनस्त्रिज्वलता तेन परिहृत्यापपृज्य तत् ॥ उदक्यत्रिज्वोद्गास्याप्यङ्गारानतिसृज्य च ।

अथः पथाचूणेनेन निधाय समिधा सह ॥ तेषामेकं संस्कृतं तु गृहीत्वा सायमग्नये । स्वाहेति मन्त्रमुच्चार्य कुर्यात् प्रथमाहुतिम् ॥
 प्रातर्होमे तु सर्वाय स्वाहेति प्रथमाहुतिम् । विधायोभयतस्तूर्ष्णीं द्वितीयाहुतिमाचरेत् ॥ तत्र प्रजापतिं ध्यायेद्ब्रह्मयत्राप्यविसरन् ।
 सुरेण बुहुयाद्रव्यं सर्पिरादिद्रवात्मकम् ॥ पाणिना दक्षिणेनैव बुहुयादन्नतण्डुलौ । एषामलाभे द्रव्याणां बुहुयाद्द्वीहिभिर्धैवीः ।
 निर्लेनीं भिच्छति क्षुर्यात्सुनः परिसमूहनम् । पर्युक्षणं चाविस्मृत्य सायं प्रातरितीरितम्' इति ॥ ॥ अत्र द्रव्यविशेषेण फलविशेषेण
 उक्तो ऋग्निधाने—'अश्वानोऽन्नगूयुश्च नित्यं वैदपरायणः । तिलैः परिचरन्वधि तण्डुलैश्च सुतं लभेत् ॥ अन्वाधैर्नीहिभिः कार्यं
 यैधाधपमद्भुते' इति ॥ ॥ अत्र हविलेक्षणं तत्परिमाणं च चन्द्रिकायासुक्तम्—'हविस्तु त्रिविधं ज्ञेयं कृतं चैव कृताकृतम् ।
 अकृतं च क्रमादेयां लक्षणं सम्यगुच्यते ॥ कृतमोदनसस्तादि तण्डुलादि कृताकृतम् । त्रीन्नादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा
 युषैः ॥ शालिश्यामारुनीयारत्रीहिगोपूमपावकाः । एतेषां तण्डुला हौम्या यावनालाः प्रियङ्गवः' इति । अन्यत्तु—'नीवाराः शालय-
 धासि गोपूमा त्रीहयो यनाः । खलयेणैव हौम्याः स्युः स्वरूपेण च वै तिलाः ॥ अप्रानुकल्पद्रव्याण्युक्तानि स्मृतिभास्करे—'य-
 नाभावे तु गोपूमान्ततो वेणुयवादयः । छन्दोगमचनाच्चैव बुहुयाद्वविरत्यये ॥ फलं वा यज्ञशुद्धस्य तत्पत्रमथ वा जलम्' इति ॥
 ॥ यथाहुतिपरिमाणमाह बृहस्पतिः—'असथान्यं चतुःपष्टिराहुतेः परिकीर्तितम् । तिलानां तु तदर्धं स्यात्तण्डुला त्रीहिभिः
 गमाः' इति ॥ प्रमथलक्षणं तु—'प्रमृतिद्वितयं मानं प्रशं मानचतुष्टयं' इति । बोधायनस्तु—'त्रीहीणां वा यवानां वा शतमाहु-
 तिरिष्यते' इति । अगस्त्यसंहितायाम्—'द्रवद्रव्यस्य मानं साद्वारा गोरुर्णदीर्घिका' इति । सिद्धान्तशेखरेपि—'अन्नं प्रास-

समं प्रोक्तं लाजा शुद्धिमिता मताः' इति । इति होमद्रव्यसंस्कारः ॥ ॥ अथ समिलक्षणमुक्तं स्मृत्यर्थसारे—'पला-
 अशदिराश्वत्थशम्बुदुन्नरजा समित् । अपामार्गर्कदूर्वात्र कुशाश्वेत्यपरे विदुः ॥ सतचः समिधः कार्या ऋजुशङ्खाः समास्तथा ।
 प्रस्ता दशाहुलास्तसु द्वादशाहुलकास्तथा ॥ आर्द्राः पकाः समाश्लेषास्तर्जन्यहुलिवर्जुलाः । अपाटिताश्चाद्विशाखाः कृमिदोष-
 विवर्जिताः ॥ ईदग्भिर्होमपेत्त्राणः श्राप्तोति विपुलां त्रियम्' इति । अत्राहुतिप्रक्षेपात्पूर्वं समिधमत्रावादाध्यात् । 'जान्वाच्य समि-
 धमादध्यात्' इति सूत्रित्वात् । 'आहितायां च समिधि प्रदीप्तायां बहुलमात्रे जुहुयात्' इति सूत्रकारोक्तेः । आपस्तम्बोपि—
 'बहुले मूलात्समिधि जुहोति' इति । भगवानपि—'जान्वाच्य दक्षिणं समिधमाघायोपस्पृशेत्पुनः । बहुलमात्रसमिधि प्र-
 दीप्ते जुहुयाद्विः' इति । तत्र कारणं श्रूयते—'सोऽग्निरभिमेत् । आहुतयो मात्येप्यन्तीति । स एताश्समिधमपश्यत् । तामाधत् ।
 यतो वा अत्रावाहुतयो त्रियन्त । यदेनश्समयच्छत् तत्समिधः समित्चम् । समिधमादधाति । समेवैनं यच्छति । आहुतीनां धृत्यै ।
 अथो-अग्निहोत्रमेवेभ्यवत्करोति । आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै । त्रसनादिनो वदन्ति । यदेकाश्वत्थमिधमाघाय द्वे आहुती जुहोति । अथे-
 कस्ताश्समिधि द्वितीयामाहुतिं जुहोतीति । यद्वै समिधावादाध्यात् । त्रातृव्यमसौ जनयेत् । एकाश्वत्थमिधमाघाय । यजुषान्यामाहुतिं
 जुहोति । नासौ त्रातृव्यं जनयति । आदीप्तायां जुहोति । समिद्धमिव हि त्रसवर्चसम् । अथो यथातिथिं ज्योतिष्कृत्वा परिवे-
 वेष्टि । वाष्टवे तत्' इति ॥ ॥ होमकाले उत्तराह्वयप्रकारमाह सूत्रकारः—'उत्तरां तूर्ण्यौ भूयसीमसंस्पृष्टां प्रागुत्तरतो वा
 प्रजापतिं मनसा ध्यायन्तूर्ण्यौ होमेषु सर्वत्रे'ति । तथाच भगवान्—'प्रागुदयुत्तरतो वा प्राजापत्यां च भूयसीम् । ततः प्रजा-

पतिं ध्यापन्साहेति शुद्धयादय' इति ॥ तत्र कारणं श्रूयते—'उचरावतीं वै देवा आहुतिमहृदुः । अवाचीनसुराः । ततो
 देवा अभयन्परासुराः । यं कामयेत वसीयान्स्यामिति । कानीयस्तस्य पूर्वंहृत्वा । उत्तरं भूयो शुद्धयान् । एषा वा उचरावत्या-
 हुतिः । तान् देवा अशुहृदुः । ततस्ते भवन्ति' इति ॥ होमकाले हवनस्थानं विज्ञाय होतव्यम् । अविज्ञाय होमे दोषसंशयात् ।
 अत्र संग्रहकारः—'यत्र काष्ठं तत्र कर्णौ हुनेचेद्याधियुद्धनरः । धूमस्थानं शिरः प्रोक्तं मनोदुःखं भवेद्रिह ॥ यत्राल्पज्वलनं नेत्रं यज-
 मानस्य नाशनम् । मस्यस्थाने तु केशः स्यात्स्थाननाशो घनक्षयः ॥ अङ्गारे नासिकां विन्द्यान्पनोदुःखं विदुर्मुधाः । यत्र प्रज्वलनं
 तत्र लिङ्गा चैव प्रकीर्तिता ॥ गजवान्निप्रणादे तु वह्निः शुद्धफलप्रदः' इति । स्पृत्यर्थसारे—'वदुष्टुष्केन्धने चैव सुसमिद्धे हुता-
 शने । साङ्गारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित् ॥ योऽनर्चिपि बुद्धोत्पन्नो व्यङ्गारे चैव मानवः । मन्दाग्निरामयावी च द-
 ष्टिदोषोपजायते ॥ अग्निः प्रदक्षिणावर्तः कर्दमश्च शुभाग्रहः' इति । अत्र खलु श्रूयते—'अङ्गारा भवन्ति । तेभ्योऽङ्गारेभ्योऽर्चि-
 रुदेति । प्रजापतिसर्वाग्निः । तस्मिन्स्य तथाविधे बुद्धति । प्रजापतावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । शरोऽङ्गारा अच्युहन्ते । प्रस-
 तर्वाग्निः । तस्मिन्स्य तथाविधे बुद्धति । ब्रह्मवेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवती'ति ॥ अथ हवनप्रकारः संग्रहे—'द्रवं' हविः
 सुवैर्ण्य पाणिना कठिनं हविः । अद्रुत्यैर्त्रेन होतव्यं न कृत्वाहुलिभेदनम् ॥ अद्रुत्युत्तरपार्श्वेन होतव्यमिति च स्मृतिः' इति ॥
 ॥ अथ होमकाले ध्यानविशेषमाहात्रिः—'हृदिस्यस्य वियत्स्यस्य ज्ञातैक्यं तेजसो द्विजः । स्मृत्या हुत्वा च जप्त्वा च सप्तयो
 र्धदिक्षीं चरेत् ॥ निष्कृत्यै च काम्यार्थमनायासकरिं बुधः । सप्तयो वैदिकीं सम्पत्कुर्यात्प्रातर्गृहे वसन्' इति । अत्र प्रातरिति

अनुष्ठानकालोपलक्षणार्थम् ॥ ॥ उपस्थानमाह शौनकः—‘परिसङ्ग्रह च पर्युक्ष्याप्युपतिष्ठेद्विभुजम् । अग्नेः सूक्तेत्र सांबंध्यं प्रा-
जापत्यैध नित्यशः ॥ अग्निं प्रजापतिं सत्यं श्रावः सूर्यं प्रजापतिम् । अग्रयायुं पितृभिराग्नीभ्यामग्ने तमित्यथ ॥ सूर्यो न इति मन्वेण
सुदुह्यं च द्वितीयया । तृतीयया चित्रमिति नमोभिप्रस्य चान्यया ॥ प्रजापतेन लब्ध्या तन्तुं तन्वन्द्ब्रवीयया । हिरण्यगर्भः स-
मिति ह्युपतिष्ठेदुताशनम् ॥ सौरैर्वैश्वानरीयैर्वा समस्ये सति पञ्चभिः । द्विदिवस्यं हविष्पान्तमिति सूर्याग्निदिवतम् । यावज्जीवं
परिचरेदेवमौपामनं शृही’ ॥ अत्र काम्योपस्थानमृग्विधाने—‘तमत्र इति सूक्तेन ह्युपतिष्ठेदुताशनम् । अग्नेर्भये तु संग्राप्ते रक्ष-
त्येव हुताशनः’ इत्युपस्थानविधिः ॥ ॥ अथ स्थण्डिललक्षणम्—एतत्परिचरणमायतने स्थण्डिले वाग्निं प्रतिष्ठाप्य कर्तव्यम् ।
‘कुण्डे वा स्थण्डिले वापी’ति वचनात् । तत्रायतननिर्णयः संग्रहे—‘अरत्निमात्रमयर्थं कार्यमायतनं बुधैः । विद्याल(?)मात्रमि-
त्येके तदर्थसान्तरं(?) भवेत्’ इति । स्थण्डिललक्षणमग्निमुखप्रकरणे द्रष्टव्यम् । अत्र विगेषदृष्टन्दोगपरिशिष्टे—‘यद्यत्रिरिच्यमा-
द्भविधिं करिष्यन्नौपास्तनाग्निं निरपेत्यधिव्याम् । अन्यत्र सर्वेषु स भाण्डवतीं साह्यौकिकः स्थापित एव भूमौ’ इति कैथिदुक्तं तत्प्रवस-
थादिश्राप्ताहिताग्निविषयं वा ॥ ॥ अथाग्निं संरक्षणविधिः क्रियासारे—‘बुतैश्च गोशकृत्पिण्डैरग्निसंरक्षणं स्मृतम् । तुपकैश्चा-
स्थिभिः सृष्टो न योग्यो हवनेऽनलः ॥ निषिद्धकाष्ठैरपि वाऽदीपितव्यमलितस्तथे’ति । अदीपितव्यलितः स्वयंज्वलित इत्यर्थः । बुतैः
करीरैः । एतदुक्तविधिनाग्निपरिचरणं कर्तव्यम् । अविधिना कृते दोषस्मरणात् । तथाच संग्रहे—‘स्वामिप्रायकृत् कर्म यत्किञ्चि-
ज्ज्ञानवर्जितम् । क्रीडाकर्म च बालानां तत्सर्वं निष्ययोजनम्’ इति । चतुर्विंशतिमतेपि—‘हस्तं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः

क्रियाः । अपश्यमन्थको दग्धः पश्यन्नपि च पशुकः' इति ॥ ॥ अथ ह्यमप्रशंसाम् । तत्राङ्गिराः—'यद्दधात्काञ्चनं मेहं पृथिवीं
न गसागराम् । तत्सायंप्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा नवा' इति । स्मृतिभास्करे हारीतस्तु—'नाग्निहोत्रात्परो धर्मो नाग्निहोत्रा-
त्परं पतः । नाग्निहोत्रात्परं श्रेयो नाग्निहोत्रात्परं यशः ॥ नाग्निहोत्रात्परा सिद्धिर्नाग्निहोत्रात्परा गतिः । नाग्निहोत्रात्परं खानं नाग्नि-
होत्रात्परं व्रतम् ॥ आद्या व्याहृतयस्त्रिः स्वधा स्वाहा नमो वषट् । यस्यैते वेदमनि सदा ब्रह्मलोकः स एव तु' इति । अथाकरणे
द्रोपः । तत्राचार्यः—'दारसंग्रहणाञ्छ्रैते सार्तेऽग्नी वा द्विजातयः । तौ विना वर्तमानास्तु ब्राह्मणा नामधारकाः ॥ तेऽनर्हाः क-
र्मन्यप्रायाः सदाराः पतिनोपमाः । अनग्रयस्तनपद्मा विद्वांसोपि बहुश्रुताः' इति ॥ पाराशरे गर्गः—'कृतदारो नैव तिष्ठेत्क्षण-
मप्यग्निना विना । तिष्ठेत् चेद्द्विजो ब्राह्मणश्च यथा च पतितो भवेत् ॥ यथा खानं यथा भार्या वेदस्याध्वयनं यथा । तथैवीपासनं दृष्टं
न स्थितिरुद्दियोगतः' । शातातपः—'यो हित्वा द्वि विवादाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स
स्युतः ॥ वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । प्राणायामश्च कृत्वा घृतं प्राश्य ततः शुचिः' । भरद्वाजोपि—'ओपा-
सनं विना भार्या गच्छेद्यः काममोहितः । तन्मातृगमनं प्रोक्तमसकृद्ब्रह्महा भवेत्' इति । इति नित्यहोमविधिः ॥ ॥

अथ सूतकादौ प्राप्ते दोमविधिः । तत्राचार्यः—'स्मार्तानिः सूतके शावे स्वयं न जुहुयाद्विजः । श्रौताग्निस्तु सकृदुला
गमासेरा स्वयं हुनेत् ॥ स्मार्तानिरात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु । समारोप्य तदन्ते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥ अतीताहुतयः सर्वा
हुनेन्निष्कृतिपूर्विकाः । घृतैश्चतुर्गृहीतैस्तु कार्या वधिच्छ्रुतिस्तदा ॥ अतीते द्वादशाहे तु पूर्णाहुत्यष्टकं हुनेत् । प्राञ्चासाच ततो होमं

हुताप्यग्निर्विनश्यति' इति ॥ ॥ अथातिपन्नहोमविधिः ॥ तत्र फारिका—'नित्यहोमे सतिकान्ते संस्कृत्याज्यं च पूर्ववत् । चतुः-
 कृत्वा गृहीताज्यं मनस्यत्वा शुहोत्वथ' । अत्यार्यः—जाग्रत्येवानले नित्यहोमातिक्रमणे कालान्तरे आज्यं संस्कृत्य मनोज्योति-
 रिति मन्त्रेण चतुर्गृहीतमाज्यं सुचैव हुत्वा अतीवहोमानृथपृथक् कृत्वा कालहोमं चरोदिति । तथाच भगवान्—'जाग्रत्येवा-
 नले होमानतिश्रान्तान्वहूनपि । तदा कृताज्यसंस्कारं यथोक्तविधिना ततः ॥ आज्यं चतुर्गृहीत्सैतत्सुवेण प्रकृतं सुचि । उक्त्वा
 मन्त्रं मनोज्योतिर्ज्वपतामिति पूर्ववत् ॥ हुत्वा सकृदतीवांश्च होमान्कृत्वा यथाक्रमम् । पश्चात्सकालहोमं च विदधीत यथापुरा ॥
 प्रायश्चित्मिदं केचित्प्रतिहोमव्यतिक्रमे' इति । चन्द्रिकायामपि—'कालातीतेषु होमेषु उचरेष्वगतेषु च । कालातीतानि दु-
 र्गैव उचराणि समापयेत् ॥ यस्त्वतीतान्यतिक्रम्य उचराणि समापयेत् । न देवानापि च पिबंतद्विस्तूपतिष्ठति' इति ॥ अत्रेति-
 कर्तव्यतामाहाचार्यः—'पृथक्पृथगतीतांस्तु हुनेदाहुत्वयोऽपिलाः । नित्याग्निहोत्रचद्विप्रः परिस्तीर्य प्रतिप्रति' इति । भगवा-
 नपि—'अतीवहोमान्कृत्वादौ कालहोमं ततश्चरेत् । प्रतिहोममविस्तृत्य कुर्यात्परिसमूहनम् ॥ पर्युक्षणं चेत्युक्तोऽयमौपासनविधि-
 क्रमः' इति । इत्यतिपन्नहोमविधिः ॥ ॥ अथ समस्यहोमविधिः । अथापन्नस्य कालद्वयहोमाश्चकौ दिनहोममनुजानाति
 प्रजापतिः—'सायंप्रातस्तनौ होमाहुनौ सायं समस्य तु । आपन्नो शुहुयात्तत्र समिदेकाथवा द्वयम् ॥ सायंहोमस्य म्रुत्व्यत्वाच्चदीर्यं
 तत्रमिप्यते । चतस्र आहुतीः कुर्यात्तत्र द्वे सायमाहुती ॥ द्वे प्रातराहुती सायं होमे चैका समिद्यदि । समित्कृता द्वितीया चेत्सा
 भवेत्प्रातराहुती ॥ द्विः सायंहोमवन्मृत्वाग्निः प्रातर्होमस्तुष्यम् । उपप्यानं सकृत्कार्यं शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥ केचिद्भे आहुती

हुला संमिथ्येव निमील्य वा । विच्छिद्यैवं तु तौ होमां कुर्युर्हं आहुती ततः ॥ गुर्वापदि समस्यन्ते प्रातः सर्वे कदाचन । यावन्नोत्र
 समस्यन्ते सर्वः सायसुपक्रमः ॥ प्रातःकालापवर्गमथ नतु प्रातरुपक्रमः' इति । गृह्यपरिशिष्टेपि—'सायंप्रातर्होमी सायं वा सम-
 स्तेत्र तु प्रातःसायं होमां' इति । अत्र विशेष उक्तः स्मृतिमास्करे—'सर्वयौपवसध्याहे सायंहोमः पृथग्मवेत् । तथैव राज-
 नीयेहि प्रातर्होमः पृथग्मवेत्' इति । इति समस्यहोमविधिः । अन्येऽनुदितहोमाथ पक्षहोमास्तथैव च' ॥ अथ पक्षहोमविधिः—'ए-
 केऽभ्युदितहोमाः स्युरन्ये तु दिनहोमिनः । अन्येऽनुदितहोमाथ पक्षहोमास्तथैव च' ॥ अनुपत्तिदिनं ज्ञात्वा होतव्यमित्युक्तं
 तत्रैव—'प्रवासी साग्निहोत्री यस्त्रिपञ्चाहांथ सप्त वा । दातव्यो होम एकाहे सायंप्रातः पृथक्पृथक्' इति ॥ पक्षहोमे कारणमाह
 मरीचिः—'दुरीरापद्भवेचन मयादातिः प्रजापते । तथान्यास्यपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते ॥ पक्षहोमोमे कारणमाह
 विरातंतः । होमं पुनः प्रकुर्यासु नचासौ दोषभागमवेत्' इति ॥ अत्र होमप्रकारमाहाचार्यः—'आपन्नः पक्षहोमी सात्सर्व-
 होमी च वा द्विनः । अनापन्नस्य तत्रैव ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ हुला सायं प्रतिपदि चतुर्दश चतुर्दश । पृथग्गृहीत्वा मन्त्राभ्यां
 द्विरावृत्त्या पृथग्पुनेत् ॥ द्वितीयायां तथा प्रातर्होमान्तेऽभ्यर्च्य पावकम् । पक्षहोमं चरेदेवमग्निमानपि चापदि' इति । असायर्थः—
 रोपायापत्प्रवासी पक्षहोमं कर्तव्यं गुरुपक्षे कृष्णे वा प्रतिपदि इष्टिं कृत्वा सायंकाले पर्युधणादि समित्यधोपणान्तं सच्छुक्त्वा आहुति-
 प्रमाणेन होमत्रयं चतुर्दश चतुर्दश पृथग्पावयोर्गृहीत्वा अप्रयेत्याहेति प्रथमगृहीतं सर्वं हुला प्रजापतये स्नाहेति द्वितीयगृहीतं

पाठा०—१ प्रातर्गृहिमाण्य सभास्य प्रातरेकतु । थ प्रातर्गृहिणित्वेन पुनं सायं समस्यते । इति ।

सर्वं हुता पशुधणाद्युपस्थानान्तमङ्गजातं सकृत्कुर्यात् । एवं द्वितीयायां प्रातः । तथाचापस्तम्भः—‘यायावराह वै नामऋषयः पुरा
 आसंस्तेऽन्वयश्राम्यश्स्तेऽर्धमासायार्धमासायाधिहोत्रमहुहस्तसाद्यायारश्मर्षेणामयाव्यातोऽञ्चन्यापत्सु चार्धमासायार्धमासायायि-
 होत्रं जुहुयात् । यतिपदि साधं चतुर्दशगृहीतान्युद्ययत्येका समित्सकृदोमः सकृत्पाणिनिमार्जनश्सकृदुपस्थानभेवं प्रातरेतावान्वि-
 कारः श्रेयः प्रकृति’रिति । एवं सततं पक्षत्रये कृते सति पुनराधानं कर्तव्यम् । तथाचापस्तम्भः—‘पक्षत्रये पुनराधेयमि’ति ।
 स्मृत्यर्थसारे तु—‘एवमापद्रतः पक्षेपक्षे चैवं समाचरेत् । आपयेदनुवर्तेत दीर्घकालं कथंचन ॥ यावज्जीवमविच्छिन्नं पक्षहोमं
 समाचरेत् । आपदेवानधिस्तत्र न पक्षगणनामधिः’ इति । इति पक्षहोमविधिः ॥ ॥ अथ सीमोलहने दोषः । तत्र का-
 रिका—‘उदयेऽस्तमये वापि दंपती श्रेद्धिनिर्गतौ । आरूढौ वा द्यूतो वाशिलींकरुः स्यात्तदेव हि’ इति । अत्र भगवान्—‘श्रो-
 पिते तु एतौ पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् । होमकाले यदि ग्रामा न सा दोषेण युज्यते’ इति ॥ कात्यायनः—‘विद्यायाधीन्स-
 धार्यधेत्सीमामुलहय गच्छति । होमकालालये तस्य पुनराधानमिष्यते’ इति ॥ चन्द्रिकायां तु—‘अग्रावनुगते यत्र होमका-
 लहयं व्रजेत् । उभयोर्निप्रयासे वा लौकिकोऽधिर्विधीयते’ ॥ अत्र चिरकालव्रयासकारणमस्तिचेत्तत्र—सभार्यः सच्चात्मनि स-
 मिधि वाग्निं तमारोप्य व्रजेत् । इति सीमोलहने दोषः ॥ ॥ अथ समारोपणविधिमाह कारिकारः—‘साधिः प्रयाति
 चेत्याणी प्रतयेयात इत्यपि । क्षिपेत्याणी ततः काले चाहृत्याग्निं समुद्भृसेत् ॥ कृते पाणितमारोपे नियमानपि मे दृश्यु । जले
 निमज्ज्य न स्नायान्नोपेयाच्च स्त्रियं तथा ॥ कृता मृगपुसीं च चिरं नासीत वाऽशुचिः । सभिधं प्रतयेदग्निमयं ते योनिरित्युचा ॥

अग्नी प्रत्यवरोहेति मन्त्रेणानेन वाहुनेत् । अनेनैव च पूर्वस्मिन्पक्षे षामिं समुच्छुसेत्' इति । भगवानपि—'अथ प्रयाणाद्यापत्सु
 ममारोपणमुच्यते । अरण्यात्मसमित्स्वेव गृह्यस्याग्नेर्यथाविधि ॥ अग्नीं प्रज्वलिते गृह्ये प्रतपेदरणिद्वयम् । आधत्थीं समिधं वापि
 ज्यं ते योनिरित्युवा ॥ याते अग्ने यद्विधेति पाणी वा युगपत्तपेत् । आपद्येवं समारोप्य ततः प्रत्यवरोहेयेत् ॥ अथारण्योः समा-
 रुडमरणीभ्यां मथेत्युनः । प्रत्यवरोहेत्यनया वाऽत्मारूढं ततः षसन् ॥ आत्मारूढाग्निमाद्ध्यह्नौकिकाग्नाद्बृचानया । समिधं तां
 ममाथाय काले होमं समाचरेत् ॥ अरण्यात्मसमित्स्वग्निरारूढः संप्रणश्यति । ऊर्ध्वं द्वादशरात्रात्स पुनराधानमर्हति ॥ अर्वाग्द्वा-
 दशरात्राच्च चण्डालपतितादिभिः । सृष्टो नष्टोऽग्निरारूढो ह्यरण्यात्मसमित्स्वग्निसमारोपविधिः क्रमात् ।
 एषां त्रयाणां पशूणां पूर्वः पूर्वः प्रशस्यते' इति । अत्र विधिवदात्मारूढमग्निं पूर्वोक्तयादुष्करणकाले विधिवत्प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोहेति
 मन्त्रेण प्रत्यवरोह्य होमकाले विधिवच्चुहुयात् । अकरणे विध्यतिक्रमग्रसङ्गात् ॥ । अत्र होमविधिरुक्तः सायणीये—'उपाच-
 रोहर्णं कृत्वा प्राणायामाननन्तरम् । स्वगृहोक्तप्रकारेण बहेरर्चनमाचरेत् ॥ पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाम्बरधरो नरः । अनन्यमा-
 नगो वह्निं चुहुयाद्वै विनेन्द्रियः ॥ हुत्वाग्निं सूर्यदेवत्यान्वेषेन्मन्त्रान्समाहित्वः' इति । शेषं पूर्ववत् ॥ । अत्राग्निसहित्तगमना-
 न्तो पुरूपस्यैव कालनियमपूर्वकं प्रवासमनुजानाति चन्द्रिकायां पैठीनसिः—'प्रसुलीकृतधर्मस्य पीड्यमानस्य ब्रह्मिभिः ।
 माम्ब्रह्मं प्रचामोस्ति परतोऽज्ञाहिताग्निवत्' इति । माम्ब्रह्मस्योपरि अनाहिताग्नेराहिताग्निवत्प्रवासो नास्तीत्यर्थः ॥ । अत्र होमार्थ-
 मृत्विजः परिकल्प्य प्रवसेदित्युक्तं कूर्मपुराणे—'निक्षिप्याग्निं स(स्व)दारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा । प्रवसेत्कार्यवान्विभ्रो ब्रह्मैव

न निरं धसेत्' इति । अत्र कार्यवानिति धनार्थी नतु तीर्थार्थी । तथाच सत्यव्रतः—'धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासो ह्यग्नि-
होत्रिणः । धनेर्यत्संभवेदिग्या तीर्थार्थं तु न ब्रजेत्' इति ॥ ॥ अथ तीर्थयात्राद्यकरणे कारणमाह स एव—'ब्रह्मा विष्णुः
शिवः सूर्यो गोविप्रपितृदेवताः । अग्निहोत्रगृहे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च' इति ॥ ॥ अत्र प्रवासकाले गमनकाले च कार्य-
विशेष उच्यते । तत्र कारिका—'अमयं चोऽमयं मेस्तु मन्त्रेणौपासनं गृही । प्रवसद्युपतिष्ठेत् ततो ग्रामान्तरं ब्रजेत् ॥' आगत्य
जलयेदग्निमनेनैवोपतिष्ठेत् । गृहा इत्यादिमन्त्रेण गृहानीक्षेत् वै ततः ॥ गृहानहं सुमनस इत्यनेन प्रपद्यते । जपेच वीक्षमा-
णस्तु शिंशन्ममिति तथ' इति । इदमत्र सूत्रम्—'गृहानीक्षेत्वाप्यनाहिताग्निगृहामाग्निभीतोपलस्यैवासासु च प्रजाप्यध्वं माच
चोपरीरिपदिति प्रपद्येत गृहानहं सुमनसः प्रपद्ये वीर्यो वीरवतः सुवीरान् । इरां पदन्तो घृतमुद्यमाणास्तेष्वहं सुमनसः संविद्या-
नीति शिवं शम्यं शंयोः शंयोरिति विस्तुयीशमाणो विदितमप्यलीकं न तदहर्षापेयुर्विज्ञायतेऽमयं चोभयं मेस्त्वित्येवोपतिष्ठेत् प्रव-
सन्प्रत्येत्वाहरहर्वेती'ति । अत्यार्थः—वीक्षणं प्रपदनं चानाहिताग्निरपि कुर्यात् । गृहामाग्निभीतेतीक्षेत् । गृहानहमिति प्रपद्येत ।
प्रपद्यमान एवं प्रपद्येत शिवं शम्यं शंयोः शंयोरिति त्रिरजुवीशमाणः । अनुनीशमाणमनुमन्त्रणं मन्त्रेण प्रकाशयन् तत्पुनर्मन्त्रेण विनि-
कृतुं न शक्यत इति मन्त्रोपि त्रिरावर्तते । बन्दिगमित्यादि । अलीकमप्रियं । अवगतमप्यप्रियं प्रवासादागतस्य तस्मिन्नहनि न निवे-
दयेद्युः । विज्ञायत इत्यादि । वाशब्दश्चशब्दार्थः । अमयं च इत्यनेन मन्त्रेण प्रवत्सन् प्रवासादागतश्चाहरहरप्रिहोत्रमेवोपतिष्ठेत्तेति
श्रुतिरेवोपन्यस्ता विज्ञायत इति ॥ ॥ अथ प्रवासादागतस्य कृत्यान्तरमाह गृहकारः—'प्रवासादेव पुत्रस्य शिरः परिरुल

जयति अङ्गादङ्गात्संभनसि हृदयादाधि जायते । आत्मा वै पुननामासि स जीव शरदः द्यतमिति मूर्धनि निरवघ्रायाष्टैव कुनार्थे
 इति । अस्वार्थमाह हरदत्तः—‘यदा पिवा प्रोप्य प्रत्यागच्छति तदा पुनस्य शिर उभाभ्या हस्ताभ्यां सर्वतो गृहीत्वा मूर्धनि
 त्रियघ्राणं कृत्वा अङ्गादङ्गात्संभनसीति क्रचं जपेत् । एतच्च पुत्रेऽपि प्रोप्यागते कर्तव्यं न्यायस्य तुल्यत्वात् । तथाच सत्यापाढ-
 ग्यम्—‘आगतं पुनम्’ इति । कुमार्या इति पृथग्र्थे चतुर्थी । कुमार्यास्त्वमन्नकं करोति । यदनन्तरमुक्तं प्रवासादेत्येति तस्यायं
 शेष इत्येके । अन्तरस्व जातस्मरणोऽपीत्यपर इति । अत्र भगवान्श्रीनकः—‘दीक्षितान्तर्गतस्तत्र प्रपद्यासनमात्मनः । प्रोप्य का-
 र्थमग्रादेम पुनः प्रत्यागतो गृही ॥ मन्त्रं गृहामामिमीत इत्याद्यं रिपदन्तकम् । जपिताथ समीक्षेत वहिर्द्वारस्थितो गृहम् ॥ त-
 गृहानहमित्वादिनत्रेण प्रविशेद्गृहम् । प्रविश्य तु शिवं शम्भं शंघोः शंघोरितीरयन् ॥ ईक्षितान्तर्गतस्तत्र प्रपद्यासनमात्मनः ।
 ज्येष्ठानुपूर्वं पुत्राणां प्रत्येकं सर्वतः शिरः । पाणिभ्या परिगृह्याथ त्रिसञ्जिन्नत्रपेत्तदा ॥ अङ्गादङ्गात्संभवसि एवभाद्यासृचं ततः ।
 त्पारीणां च कूर्मदे विदध्यान्मन्त्रवर्जितम्’ इति । इति प्रवासविधिः ॥ ॥ अधीपासनाप्तेः संसर्गादिप्रायश्चित्तम् । प्य-
 मनुष्ठितस्याप्ते संसर्गादिदोषधेत्तत्रत्तिपदोक्तप्रायश्चित्तेष्टिरुच्यते । तत्र कारिका—‘संष्टो यस्य गृह्यात्रिन्यगृह्याभिना
 यदि । चरन्निचये ऋषो यदा पूर्णाद्भुक्तिर्भवेत् ॥ अशिशुणी भवेदप विविचितादिको गुणः । श्रवाग्निना तु संसर्गे कुर्यात् शु-
 चये चरम् ॥ प्रायश्चित्तचरन्त्याने पूर्णाद्भुतिरिहेष्यते । निमित्तानन्तर सर्वं प्रायश्चित्तं भवेदिह’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘अथा-
 पेय्य इष्टयो त्वात्तिपचो त्वपत्नये साप्राप्तमिप्रणयनेऽग्निने क्षामायागारदाहे दावामलेन च संष्टेऽप्रये शुचये संस्रजेनेऽग्निनान्येन

मिथशेद्विचित्रये गार्हपत्याहवनीययोर्धातये ग्राम्येण संसर्गाय वैद्युतेनाप्युमते' इति ॥ अस्यार्थः—'अयोचरत्र या वक्ष्यन्ते ता अ-
ग्निदेवत्या इष्टय इति वेदितव्यम् । यान्यत्र चतुर्थ्यन्तानि तान्यथेगुणपाचकानि । व्रतातिपचौ व्रतपतये । यस्मिन्कर्मणि यानि चोच्यन्ते
व्रतशब्देन धर्मशब्देन वा तत्र तेषामतिपचावेष्टिः कार्वा । साम्रायमिप्रणयनेऽश्विनव इति । क्षामायगारदाहे । अन्य इति श्रवा-
ग्निरुच्यते । तेन संसर्गने शुचये । मिथशेदिति गार्हपत्यादयः सर्वे । द्वौ परस्परमन्येन वा संष्टयेतां तदा विविचय इष्टिः कार्वा ।
गार्हपत्याहवनीययोर्धातये । ग्राम्येण संसर्गाय ग्राम्यः पचनाग्निः । वैद्युतेनाप्युमत् इत्यादीष्टिः । एतत्राप्यश्रितं तत्रदपरार्थे तत्र-
त्यतिपदोक्तं कुर्यात् । तथाच सूत्रम्—'विध्यपराथे प्रायश्चित्ति'रिति । अपिवा प्रायश्चित्तीनां स्थाने तस्यैतस्यै देवतायै पूर्णा-
हुतिं बुद्बुयादिति विज्ञायते' इति । अस्यार्थः—प्रायश्चित्करणे या इष्टयः इष्टिशब्देनोच्यन्ते याश्च ब्राह्मणोक्तास्तासामर्थं धेक-
स्त्रिको विधिरुच्यते । याल्लासामिष्टीनां देवतास्तासामेकैकस्यै देवतायै एकैकां पूर्णाहुतिं बुद्बुयात् । तत्र पूर्णाहुतिर्नाम द्वादशगृही-
तेनाख्येन शुचं पूरयित्वा गद्बुयते सा पूर्णाहुतिरुच्यते । तत्सुवेण साध्यत्वात्तदेव सुवपूर्णाहुतिरित्युच्यते । इयं पुनरुपक्रान्तदर्श-
पूर्णमासल भवति । दर्वाहोममध्येपि भवतीत्यन्यत्रेति ॥ इति संसर्गादिदोषप्रायश्चित्तम् ॥ अथामिद्वयसंसर्गादिविषयः ।
अथामिद्वयसंसर्गविषये विदोषविधिरुच्यते कारिकान्तरे—'औपासनाग्निद्वयसंगतिश्चेदग्निं समारोपणतो विमज्य । पुरा च
होतुर्निविचेधरुः स्यात्पथाच होतुः पथिकृत्तः स्यात्' इति । अन्यच्च—'औपासनाग्निगुणलं यदि संगतं स्यादग्निं विमज्य पुरु-
षोऽथ समारोप्य' इति । एतस्याप्यश्रितं कुर्यादिति शेषः । एतत्राप्यश्रितं प्रथमतः कृत्वा अनन्तरं प्राप्तं कृत्स्नं कर्म कुर्यात् ।

तथाचापस्तम्बः—‘विध्यपराधे विधीयत एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युत्थीयेरन् अर्थान्तरत्वालपहोमाविल्या च दोषनिर्घातार्थानि भवन्त्यनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि हृतदोषे पुनः कृत्वा कर्मे’ति । कुर्यादिति शेषः । एतत्प्रायश्चित्तमत्रिसन्नावे द्रष्टव्यम् ॥ इत्यग्निद्वयसंसर्गादिविषयः ॥

अथ पुनःसंधानम् । नष्टेऽसौ तु पुनःसंधानं कर्तव्यम् । तत्र कारिका—‘औपासनोऽनुगच्छेदुपलेपादि पूर्ववत् । ब्राह्म्य श्रोत्रियागारात्प्रविष्टाप्य हविश्चुजम् ॥ अन्यसाद्धोमकालात्स्त्री नाश्रीयाद्यदि वा शुद्धी । पर्युहनादिकं कृत्वा संस्कृत्याज्यं च पूर्यम् ॥ अयाधेत्यनया हुत्वा यथापूर्वं शुद्धोत्सथ’ इति । इदमत्र गृह्यम्—‘यदि तृपशाम्येत्युपवसेदित्येके’ इति । अस्यार्थमाह नारायणः—‘यदि प्राहुःकरणं काल उद्गहेत् अन्यसाद्धोमकालात्पठ्युपवसेदित्येके । एकेग्रहणाद्यजमान उपवसेदित्येके । श्वः । शास्त्रान्तरदर्शनादिति । हरदत्तस्तेवं व्याचकार—‘यदि खल्वग्निरयमुपशाम्येत्यनया उपवासो भवतीत्येके मन्यन्ते, अन्ये यजमानस्य, उभयोरपरे’ इति । अत्राग्न्युत्पत्तिप्रकारस्वानुपवेद्यात्कल्पान्तरमपेक्ष्यम् । अत्रापस्तम्बः—‘नित्यो धार्योऽनुगतो मन्यः श्रोत्रियागाराद्ब्राह्मर्यः । उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वानुगतेऽपि वोचरया नोपवसेत्’ इति । उत्तरया अयाधेत्येतया । सर्वत्राग्न्युत्पत्तिरेवेति । अत्र दंपत्युपवासस्तु होमकालग्यतिरिक्तकालेऽग्निमाद्यविषयः । होमकाले लघिनाश्वेदयाधेति मन्वेण पुनःसंधानं हुत्वा तत्कालहोमं कुर्याद्व्यवहितत्वात् ॥ अयाधेति पुनःसंधानं द्वादशरात्रमेव भवति । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—‘अथ पुनराधानमनुगतेऽसौ विशिष्टागारादानीं योक्तवदुपसमाधाय परिसमुद्य परित्थीर्य पर्युक्ष्यात्पशुत्पूयाज्यमादायाया-

धाम्ने इत्येकामाहुतिं हुत्वा यथापूर्वं परिचरेदेवमाद्वादशरात्रात्' इति । भगवांस्तु—'यदि काष्ठाद्यभावेन नष्टो वाग्भिर्भवेत्तदा । भस्मापनीयायतनं गोमयेनोपलिच्य तत्र ॥ उच्छिष्य चाग्निमादद्यादानीय धोत्रियालयात् । विनाशकालादारभ्य परस्माद्धोमका-
 लतः ॥ पूर्वं गृह्णिष्युपयसेत्तत्र संकल्पपूर्वकम् । होमकाले तु सुहृथायथाकालमिति स्थितिः ॥ गृह्णिणी यदि रोगाद्यैरुपवस्तुं न शक्नु-
 यात् । तदा प्रयोगमाशित्य तैत्तिरीयप्रकल्पितम् ॥ अग्निं विहृत्य काष्ठान्प्रैरद्भिः परिसमुद्ध च । परिस्तीर्य च पर्युह्य ततोऽग्नेरुचरे
 कुशान् ॥ आस्तीर्य तेषु श्रोक्षिष्णा सममानादयेत्तुवम् । आज्यपात्रेण संमार्गवृणानि सह सादयेत् ॥ कृत्वा पवित्रशुभयोर्मध्ये ग्रन्थि
 प्रकल्प्य च । ततः श्रोक्षणपात्रे तन्निषिच्य सलिलं शुचि ॥ ताभ्यां तूष्णीं विरुत्पूय पवित्राभ्यां यथापुरम् । सुवाज्यपात्रे उचाने
 कृत्वा श्रोक्ष्य त्रिरम्भसा ॥ आज्यव्याज्यां निषिच्य्याज्यं तस्याधिश्चयणादिकम् । कृत्वोद्वास्योचरे वहेस्त्रिस्तूष्णीमेव तत्पुनः ॥ पुन-
 राहारमुत्पूय पवित्राभ्यां ततस्तु ते । पवित्रग्रन्थिसुन्दुन्य श्रोक्ष्यामी संग्रह्य च ॥ परिपिन्य ततो वह्निं सकृदेव समंततः । अलं-
 कृत्य च पुष्पाद्यैः संस्पृष्टेन सुयेण तु ॥ आज्यं गृहीत्वाऽन्याथाश्रयेत्यनमीत्येनमादिकम् । मन्त्रमुक्त्वा विधायैकामाहुतिं तदनन्तरम् ।
 कुर्वादीपासनं होमं यथापूर्वमतन्द्रितः ॥ यद्वास्त्रच्छास्त्रविहितप्रयोगेणाज्यसंस्कृतिम् । कृत्वा मन्त्रमयाथाश्रयेत्यनमीत्येनमादिकम् ॥
 उपत्वा हुत्वा सकृत्तथाजुहुयात् यथापुरा' इति । यदेतद्वादशरात्रादवर्षायाश्चेति मन्त्रेण पुनःसंधानशुक्तं तदपदि त्यक्त्वाभिषिपयम् ।
 अनापदि तु यथाशक्तिशुवर्षे दद्यात् विवाहग्रहप्रवेशहोमपूर्वकं पुनःसंधानं कर्तव्यम् ॥

पुनःसंधानप्रकारः । तत्रापन्नस्थानापन्नस्य च द्वादशरात्राद्ब्रह्मं पुनःसंधानमाह कारिकाकारः—'आद्वादशदिनादेव-

मूर्धं विच्छिद्यतेऽनलः । प्रायश्चित्तं तु यत्प्रोक्तमश्रित्यागोपपातके ॥ मनुना तत्प्रकुर्वीत तद्यत्कालानुसारतः ॥ उपलेपादिकं कु-
 यादापारान्तं विराहवत् । विवाहाज्याहुतीर्हुला लाजहोमो भवेदिह ॥ गृहप्रवेशनीयाश्च हुला स्याद्गृदयाञ्जनम् । परिणीत्यादि
 नास्त्यत्र लाजानावपति सयम् ॥ समाननश्रकं चेह होमद्वयमिदं भवेत्' इति । इदमत्र गृह्यपरिशिष्टम्—'अत ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेश-
 होमाभ्यामेकवशाभ्यामादध्यात्त्र विवाहाज्याहुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशाहुतयो हुदयाञ्जनं च भवति कर्तव्यं लाजानावपत्येतत्पुन-
 रायानम्' इति । अत ऊर्ध्वं एवमाद्वादशरात्रादिति पूर्वव विहितत्वात् । तदाहाचार्यः स्मृतिरूपेण—'प्रायश्चित्तविधानं च कालश्च
 तदतिक्रमे । अंते श्रौतस्य शूरे च स्मार्तस्योक्तः पुरा मया ॥ तन्नातुक्तो विशेषश्च विकल्पश्च समासतः । वक्ष्यन्ते होमयोः सम्यक्तत्र-
 तत्राधिकारिणः ॥ त्यक्तापन्निरनापन्नो यावत्तावत्प्रभृत्यथ । आहरेद्विधिर्नैवाग्निं द्रव्यैश्चापि तदीरितैः ॥ त्यक्ताग्निमापदि स्वस्थो
 हुताज्येनाहृतिं च ताम् । भूराधैर्बह्निमाहृत्य पालयेत्पुत्रवचदा ॥ यदि त्यक्ता तनापन्नो दत्ता शक्त्या द्विले यतु । विवाहविधि-
 र्नाग्निमाहरेच्च यथा पुरा ॥ पाणिग्रहः परिणयश्चात्र वर्ज्यस्तदुद्भवः । गृहवेशोपलारोहो वर्ज्यो सप्तपदी तथा ॥ स्वयं च शुहुया-
 छाजान्यभ्यारब्धन्तदीरितैः । मन्त्रैः सा यदि वा याचा हुवेदग्निं विवाहवत् ॥ अनन्नन्नग्निमाहृत्य सायं हुला ततश्चरेत्' इति ।
 जत्र भगवान्—'ऊर्ध्वं चाथ विनष्टाग्निर्द्वादशाहावदि संथ । अहोरात्रानतिक्रामेचदा स्मृतिषु चोदितम् ॥ उपपातकिनो यतु
 प्रायश्चित्तं विधाय तत् । पूर्वोक्तैः प्रकारेण विधायाग्निप्रिग्रहम्' इति ॥ ॥ अथ नष्टस्य गृहाग्नेः प्रायश्चित्तम् । 'अथ गृहस्य

नष्टम् तमेतथानमुच्यते । उपोष्य दंपती दत्त्वा होमद्रव्यं दिलोचमे ॥ द्रव्यं किञ्चिद्यथाशक्ति ब्राह्मणायाहिताग्नये । आदध्यादप-
 राग्नेऽग्निपापानद्रव्यसंनिर्गः ॥ लिक्ताः पद्मपत्रं च वराहविहता च गृह्ण ॥ दृग्गमाखुत्करं चोपवाल्मीकायपदार्कराः । उदुम्बरा-
 ग्रनिहनं पर्णाथत्थरिंकरुताः । शम्भुदुरास्तु विज्ञेया आधानद्रव्यसंघिताः ॥ अग्न्यापयन एतानि पुनराधानकर्मणि । निधायिपाम-
 लामे तु यथालाभं निधापयेत् ॥ उपलिप्योद्विषेदेतान्संक्रतादीधियाय च । इदंत एकमित्यग्नौ सव्याहृतिकमाहिते ॥ तत्रं
 कृताग्न्यमागान्तमन्वाधानादिकं ततः । चतुर्गृहीतमाग्यं च जुहुयाद्वि यथाक्रमम् ॥ जुहामेव सुवैशेष्यं स्थाल्यामादाय गृह्यते ।
 चतुर्गृहीतमाग्यं च चतुःकृत उदाहृतम् ॥ तमने सप्रथा असि यो अग्निं देवर्षीतये । तन्तुं तन्वन् त्वं नो अग्ने सप्त ते ॥
 मनोऽग्नोनिः पुनस्तेति जुहामष्टाभिरेव च । सुवैशेष्यं जुहुयादाज्यं मन्त्रैश्चापि यथाक्रमम् । अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय च ॥
 अग्नये शुचये वायाग्नये पथिकृते ततः । अग्नये तन्तुमत इत्येतेभ्यः पञ्चमाहुतिः ॥ सौषिष्टकृतमारभ्य होमशेषं समापयेत् । अन-
 द्वान्दशिणा देवा ब्राह्मणायहिताग्नये ॥ नास्तिभ्येन विष्टष्टाग्निधीर्णचान्द्रायणव्रतः । अनेनैवाग्निमादध्याग्निरोत्सृष्टस्तथैवच' इति ॥

अथ निमृष्टोत्सृष्टाग्नेः प्रायश्चित्तम् । अथ नास्तिभ्ययाद्विसृष्टाग्नेः प्रमादाद्विसृष्टाग्नेराळस्याद्विसृष्टाग्नेश्च कालविशेषेण
 प्रापश्चित्तमाह निधादर्शकारः—'कृद्ग्नौ मासद्वयं चेत्यजति हुतबह्वं तचतुर्ग्वेऽतिक्च्छस्तत्पदे स्थात्पराकस्तदुपरि च पयो मास-
 पद्याग्निमागम् । नास्तिभ्यापचत्वमादे तसुनियमद्यतं प्राग्निरात्परं चैत्कुर्यादेकौपचासं विदिनमुपवसेद्विशतेर्लुर्ध्वमन्त्राम् ॥ पष्टे-

पाठा०—१ गृहनाम् । २ मन्त्रैर्गृह्यम् ।

रूपं तु कच्छः शरद उपरि चेदूलमालसतोऽभिरत्यक्तत्रेद्वादशाहे त्रिदिनमुपवसेद्वादशाहं तु मासे । मासं चाब्देय चान्द्रं तदपि भवति
 सोमायनं चाब्दयुगं स्वादूर्ध्वं तब्दकच्छः शतु भवति धनी गां च दद्याद्द्विजाय' इति ॥ अस्य श्लोकद्वयस्यार्थः—नास्ति कथा-
 द्विहिताभित्यागे मासद्वयपर्यन्तं कच्छः । मासद्वये पूर्णं मामचतुष्टयपर्यन्तमतिकच्छः । मासचतुष्टये पूर्णं पण्मासपर्यन्तं पराकः ।
 अत्र ऊर्ध्वमब्दपर्यन्तं मासं पयोऽतम् । अब्दे पूर्णं त्रैमासिकं त्रतं कार्यमिति ॥ तत्रास्तिस्ये प्रमादादभित्यागे त्रिरात्रात्प्राक् प्राणा-
 यानग्रतम् । तदूर्ध्वं चेद्विंशतिदिनपर्यन्तमेकमुपनासं कुर्यात् । तदूर्ध्वं मासद्वयपर्यन्तं त्रिरात्रमुपवसेत् । तदूर्ध्वमब्दपर्यन्तं प्राजाप-
 त्यम् । तदूर्ध्वं यथान्यायमित्येतत्प्रमादे ॥ आलक्षेनाभित्यागे द्वादशाहपर्यन्तं त्रिदिनमुपवसेत् । द्वादशाहे पूर्णं मासपर्यन्तं द्वाद-
 शाहम् । मासे पूर्णेऽब्दपर्यन्तं मासमुपनासः पयोभक्षणं वा । अब्दादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं चान्द्रम् । तदूर्ध्वं त्र्यब्दपर्यन्तं चान्द्रा-
 यणं सोमायनं च । तदूर्ध्वं तब्दकच्छः । धनिनो गोदानं चेति ॥ पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे वसिष्ठः—'योऽग्नीनपविच्येत्स
 कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधानं कारयेत्' इति । मयुरपि—'अग्निहोत्र्यपविद्धाग्निव्रतक्षणः कामकारतः । चान्द्रायणं चरेन्मासं
 वीरहत्यायमं दि तत् ॥ अग्निहोत्र्यपविद्धाग्निर्मिसादूर्ध्वं तु कामतः । कच्छं चान्द्रायणं चैव कुर्यादेवाचिचारयन्' इति । ह्या-
 रीतः—'संवत्सरोऽच्छिन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् । द्विवर्षोच्छिन्ने चान्द्रायणं सोमायनं च कुर्यात् । त्रिवर्षोच्छिन्ने-
 ऽभ्यस्य पुनरादध्यात्' इति । शङ्कोपि—'अभ्युत्सादात्संनत्तरं प्राजापत्यं चरेद्ग्रां च दद्या'दिति । भारद्वाजः—'द्वादशाहातिक्रमे
 च त्र्यहमुपनासः गामातिक्रमे द्वादशाहं पयोभक्षणं च । संवत्सरातिक्रमे मासोपवास इति । एतत्सर्वमालशब्दादभित्यागविषयतया

यथायोगमूहनीयम् ॥ यच्च भारद्वाजश्लोऽभिहितम्—‘प्राणायामद्यतमादशरात्रं कुर्यादुपवासः स्यादाविंशतिराश्रमम् । अत ऊर्ध्व-
मापष्टिरात्राचिंतो रात्रीरुपवसेदत ऊर्ध्वमासंवत्सरात्प्राजापत्यव्रतं चरेत् । अत ऊर्ध्वं कालगुरुत्वे दीपगुरुत्वं मिति तत्प्रमादाद-
प्रित्यागविषयम् ॥

अथ नास्तिक्यास्यागे प्रायश्चित्तम् । नास्तिक्यास्यागे तु व्याघ्रपादः—‘योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात्प्राजापत्यं चरे-
द्विवः । अन्यत्र पुनराधानं दानमन्यत्तथैवच’ इति । प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात्प्रागकालस्य गौरवलापवानुसारेण व्रतान्तराण्यूह-
नीयानि ॥ ततः किं कर्तव्यमित्यत आह विश्वदर्शकारः—‘तत्रायाधेति वह्निर्भवति पुनरिति द्वादशाहं तथाग्नौ होमश्चेन्नास्ति
वग्मिन्यनि भवति मनोज्योतिषं द्वादशाहे । अत्रैवेष्टिव्रतं वै स्पृष्टमथ पुनराधानमुद्गाहनीयाद्यद्वायाधेति तत्स्यच्छ्रुतसमभिहित-
धानसंभारालाभे’ । अत्यार्थः—तत्राग्निनाशे द्वादशाहपर्यन्तमयाधेतिमन्त्रेण पुनराधानम् । सतिह्यशावहोमे तु द्वादशाहपर्यन्तं म-
नोज्योतिरिति मन्त्रेण चतुर्दशितमान्यं जुहुयात् । स्थालीपाके तथैवातिक्रान्ते यदाग्निनाशस्तदा स्वगृह्यविधिवदश्याधानम् । यद्वेति
पधानम् ॥ तत्र संभारादरणे श्लोकद्वयम्—‘पलाशोदुम्बराश्वत्थशमीवैकङ्कताम्बुजम् । बल्मीकोपरवाराहमूपकोत्खातमृत्तिकाः ॥
शर्कराः सिरुतोद्भूताशनिध्वलतरुतचः । यथालाभं समाकीर्णोयाधेत्यग्निं सद्युद्धरेत्’ इति । तत्र तावत्कालहोमद्रव्यं दद्यात् ॥
तथापस्तम्बः—‘तत्र यावत्कालहोमस्तावद्द्रव्यं दत्त्वा पुनराधान’मिति । एतदधिग्रतिप्रापनकाले पूर्वं संभारनिक्षेपणे कारणं श्रूयते ।
‘यदेनास्या अमेध्यं तदपहन्ति । अपोवोधति शान्त्यै । सिकता निवपति । एतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं । रूपेणैव वैश्वानरमवरुन्धे । ऊर्णां

निरपति । बुद्धिर्वा एषा प्रजननं यदूपाः । पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निमाधत्ते । अथो संज्ञानश्चोतत्पशून्त्यां यदूपाः । धावा-
 पृथिवी सदास्ताम् । ते वियती अमृताम् अस्तेव नी सह यज्ञियमिति । यदमुष्या यज्ञियमासीत् । तदस्यामदध्यात् । त ऊपा अ-
 भवत् । यदस्या यज्ञियमासीत् । तदमुष्यामदधात् । तददधन्द्रमसि कृष्णमूपां निवपन्नदो ध्यायेत् । घावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्नि-
 माधत्ते । अग्निदेव्यो निलापत । आपूरूपं कृता स पृथिवीं प्राविशत् । स ऊती कुर्वाणः पृथिवीमनुसमचरत् । तदासुकरीयम-
 भवत् । यदासुकरीय संमारो भवति । यदेवास्य तत्र न्यक्तम् । तदेवावकन्धे । ऊर्जं वा एतश्चरसं पृथिव्या उपदीका उदिहन्ति ।
 यदन्मीरुम् । यदन्मीरुपासमारो भवति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवकन्धे । अथो श्रोत्रमेव । श्रोत्रश्चोतत्पृथिव्या यदन्मीरुः ।
 अनधिरो भवति य एवं वेद । प्रजापतिः प्रजा असृजत् । तासामन्नमपाक्षीयत् । ताभ्यः सूदसुपत्राभिभवत् । ततो वै तासामन्नं नाक्षीयत् ।
 यस्य सूदः संमारो भवति । नान्यगृहेऽन्नं क्षीयते । आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । तेन प्रजापतिरध्याम्यत् कथमिदं स्यादिति ।
 सोऽपस्पन्पुंरुपरणं तिष्ठत् । सोऽमन्यत् । अस्ति वै तत् यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहरूपं कृत्तोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध-
 आर्हत् । तस्या उद्भूत्वोदमज्जत् । तत्सुंरुपरणं प्रथयत् । यद्यथयत्तपृथिव्याः पृथिवीत्वम् । अपृद्धा इदमिति तन्नून्या भूमित्वम् । तां
 दिग्गोऽनु वातः समवहत् । ताश्चर्कराभिरदश्हत् । शं वै नोभूदिति । तच्छर्कराणां शर्करत्वम् । यद्गराद्विहत्श्चंसमारो भवति । अ-
 स्तोऽप्यन्ध्वद्गारमग्निमाधत्ते । शर्करा भवन्ति भूल्ये । अथोशंलाय सरैता अभिराधेय इत्याहुः । आपो वारुणस्य पत्नय आसन् ।
 वा अग्निरभ्यश्यायत् । ताः समभवत् । तस्य रेतः परापतत् । तद्विरण्यमभवत् । यद्विरण्यमुषुपासति । स रेतसमेवाग्निमाधत्ते । पुरुष

अग्निनाभिः समिध्वते संक्षमे अग्निना पाहिनो अग्रएकया इति तिस्रभिरस्तीदसधिमन्थनमिति तिस्रभिरथैनं परिचरेन्मृतामनेन संस्क्रुषीदन्वया पुनरादध्याययोगं वाग्निं विभज्य तद्भागेन संस्क्रुषीदेतद्वहीनामप्येवमग्नियोजनं कुर्याद्गोमिथुनं दक्षिणा'इति । भगवानपि—'अथाग्नेर्गृहयोगेनं सपत्नीभेदजातयोः । सहाधिकारसिद्धयर्थमहं वक्ष्यामि शौनकः ॥ अरोगासुद्वेष्टकन्यां धर्मलोपनपात्पयम् । कृते तत्र विनाहे च व्रतान्ते तु परेहनि ॥ पृथक्स्थण्डिलयोरग्निं समाधाय यथाविधि । तत्रं कृताज्यभागान्तमन्यायानादिकं ततः ॥ जुहुयात्पूर्वपल्यश्री तयान्वारन्ध्र आहुतीः । अग्निमीळति सूक्तेन नवर्वेन यथोदितम् ॥ समिध्वेनं समासेषु अप्तने पौनिरित्यूचा । प्रत्यरोहेल्लनया कनिष्ठश्री निधाय ताम् । आज्यभागान्तं तत्रे च कृत्वारभ्य तदादितः । समन्वारन्ध्र एतान्यां पत्नीभ्यां जुहुयाद्गुणम् ॥ चतुर्गृहीतमेगाभिकर्मिः पद्मिर्वैथाकमपू । अग्रावग्निधरतीत्यग्निनाभिः समिध्वते ॥ अस्त्रीदमिति तिस्रभिः पादिनोअग्र एकया । ततः स्निष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥ गोपुग्मं दक्षिणां दद्याच्छ्रेत्रियायाहिताप्रये । ऋषोरेका यदि मृगा दग्न्ना तैर्नैव तां पुनः । आदधीतान्वया सार्धमाधानविधिना गृही' ॥ भर्तुः समीपे जायाया असांनिध्ये तु शङ्कया । तत्काले विहितं कर्म संसृज्य तु यथाविधि ॥ आरोपितसमिद्धोमं कृत्वा सांसर्गिकं ततः' इति । इति त्रिभार्याग्निसंयर्गविधिः ॥

अथौपासनकर्मणि चिनिद्युक्तमत्राणामर्थः कथ्यते । प्रत्यवरोहेति—हे जातवेदः अग्ने, तं अस्मिन्वमी प्रत्यवरोह पुनरवतर । अत्रण्य च नोऽस्मदीपं हव्यं देवेभ्यः पुनर्बह । प्रजानन् नः भक्तान् वा हव्यवहनप्रकारं वा विद्वान् तं हव्यं वह । प्रजां

सर्वत्रिं पुष्टिं तत्पुष्टिं रविं धनमस्मासु धेहि धत्स्व । अथ यजमानाय यजनप्रवृत्ताय शंयोथ भव । शं च सुध शंयुः समा-
 हारद्वन्द्वः छान्दसं पुल्लिङ्गत्तम् । शं विद्यमानानां रोगादीनां शमनं आगामिनां तेषां यवनं पृथक्करणम् ॥ ॥ ध्यानार्चनमन्त्रा
 अग्निमुत्तरकरणे व्याख्याताः ॥ अद्यजायुंषि पवस इति तिस्रश्च चौलप्रकरणे व्याख्याताः ॥ अग्ने त्वं नो अन्वम इति सू-
 क्तमग्निमुत्तरकरणे व्याख्यातम् ॥ ॥ सूर्यो नो दिवस्पात्विति—सूर्यः सर्वत्रिरक्तः शोभनरीर्यो वा देवः दिवो ध्रुलोकात् ध्रुलो-
 कगर्वितो नोऽस्मान् पातु रथतु । वातो वायुधान्तरिक्षात् मव्यस्थानगतात् वायुकादस्मान् रथतु । तथा पृथिवीस्थानग्निश्च पार्थिवेभ्यः
 पृथिव्यां तंमानेभ्यः सपुंभ्यो नोऽस्मान् रथतु ॥ ॥ उदुत्यमिति—केतवः प्रेरकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं
 प्रादित्यं उद्वहन्ति ऊर्णं घहन्ति । उद्विति पादपूरणे । उक्तंच 'मिवाक्षरेप्पनर्थकाः कमिमिद्वता'मिति । किमर्थं । विश्राय विश्वस्मै
 भुरनाय द्ये त्रष्टुम् । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृजं सूर्यम् । संप्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्राणिनां
 वेदिगार जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानम् । अत्र िरुक्तं—'उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमथाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां
 भूतानां संदर्शनाय सूर्य'मिति । जातवेदसं जातानि वेत्तीति जातवेदाः तमित्यर्थः ॥ ॥ चित्रं देवानामिति—देवानां दी-
 व्यन्तीति देवाः रश्मयः तेषां देवजातानामेव वा अनीकं समूहत्वं चित्रं आधर्यकर सूर्यस्य मण्डलमुदगात् उदयाचलं प्राप्तमा-
 सीत् । कीदृजम् । मितस्य यग्नस्तामेध उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितानां जगानां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उ-

पात्रा०—१ प्रश्नः १ । १ पत्रात् १ ।

इने श्राद्धेग्नौ प्रीमस्तव इत्याहुः । उचरत उपास्यत्वरीभस्तस्यै । अतिप्रयच्छति । अग्निदेवेभ्यो निला-
 गत । अधो रूपं कृता । सोऽधत्थे संवत्समतिष्ठत् । तदयत्थस्याधत्थत्वम् । यदाधत्थः संभारो भवति । यदेवास्य तत्र न्यक्तम् ।
 उदेवारुन्धे । देवा वा ऊर्जे व्यमजन्त । तत उदुन्तर उदतिष्ठत् । ऊर्गा उदुम्बरः । यदौदुम्बरः संभारो भवति । ऊर्जमेवाव-
 रुन्धे । वृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत । तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य पर्णत्वम् । यस्य
 पर्णमयः संभारो भवति । नोमपीथमेवारुन्धे । देवा नै ब्रह्मन्नवदन्त । तत्पर्ण उपाशृणोत् । सुश्रवा नै नाम यत्पर्णमयः सं-
 भारो भवति । नन्नसर्वमेवारुन्धे । प्रजापतिरग्निमसृजत । सोऽविभेत्यधक्ष्यतीति । तत्क्षम्या शुभायत् । तच्छम्यै दामिलम् ।
 यन्ऽमीमयः संभारो भवति । शान्त्या अन्नदाहाय । अग्नेः सृष्टस्य मतः । विकृष्टं भा आच्छत् । यदैककृतः संभारो भवति ।
 वा एमारुन्धे । सहृदयोऽग्निराधेय इत्याहुः । मरुतोऽद्विरग्निमतमयन् । यस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् । ताऽशानिरभवत् । यद-
 अग्निहत्स एवस्य संभारो भवति । सहृदवमेवाग्निमाधत्ते' इति । इति पुनःसंधानविधिः ॥

उपापतीकौपासनाविधिः । तत्राचार्यः—'सार्वाधेनाग्निभिर्देग्ध्वा मृतां पत्नीं च तां त्रिभिः । शिष्टार्धेनोद्देहेदन्यां पुनर्वाया-
 त्रिभान्यजेत् ॥ प्रागुद्राहाद्य शिष्टार्धं सार्तसाग्नेर्यथाविधि । शुश्रूषेदव्यपत्नीक इष्टिं कुर्याद्य वा न वा ॥ सार्धप्रातर्होमयर्ममर्धाया-
 ग्नि संचरेत्' इति । अस्वार्थः—सार्तर्कमौजुतिष्ठन् स्वपत्नीसंस्कारे औपासत्तस्यार्धेन तां संस्कृत्य शिष्टार्धेन पूर्ववदुपासनं कुर्यात्
 पुनरुद्राहकाले तन्मिध्रयोपापेन विराहोमादिकं कुर्यात् । श्रौवकर्मोनुतिष्ठन्न स्वपत्नीसंस्कारे त्रिमिरप्यग्निभिः संस्कृत्य पुनरुद्रा-

हिरण्यगर्भः । तथाच तैत्तिरीयकम्—‘प्रजापतिर्यं हिरण्यगर्भः । प्रजापतेरनुत्तरूपत्वाये’ति । यद्वा हिरण्यपोण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते
 सोमो सूर्यात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत मायाया अध्यक्षात् सिद्धोः परमात्मनः सकाशात्स-
 मजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां विद्यदादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपलक्षितो व्युत्पन्न-
 उच्यते । स च जातो जातमान एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् ।
 न केवलं पतिरासीदेव । अपितु हिरण्यगर्भः पृथिवीं विलीर्णां द्यां दिवं उतापिच अस्मानिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भू-
 मियम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च स दाधार धारयति तस्यै । अत्र किञ्चन्द्रो निर्घोतस्वरूपत्वात्प्र-
 जापती वर्तते । यद्वा सृष्ट्यर्थं कामयत इति कः । यद्वा कं सुखं तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते । अथवा इन्द्रेण सृष्टः प्रजापतिर्मदीयं
 महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाह कः कीदृशः स्वामित्युक्तवान् । स इन्द्रः प्रत्युच्ये यदिदं ब्रवीमि अहं कः स्वामिति तदेव सं भवेति । अतः
 कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते । ‘इन्द्रो वै इन्द्रं हत्वा सर्वो विजितीविंजित्वाब्रवीत्प्रजापतिमहमेतदसौ’ इत्यादिकं ब्राह्मणम-
 नुसंधेयम् । यदासौ किञ्चन्दन्तदा सर्वनामत्वात्सैभावः सिद्धः । कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कं प्रजापतिं हविषा पशोर्वपारूपेण
 एकरूपात्मात्मकेन पुरोडाशेन वा वयमृत्विजः विधेम परिचरेम । विदधातिः परिचरणकर्मा ॥ ॥ समस्यहोमोपस्थाने हवि-
 प्वान्तमिति—पान्तं पानीयं सोमात्मकं अजरं जराहितं बुधं देवानां प्रियं यद्वविः स्वर्विदि सूर्यस्य वेदितरि दिविस्पृशि दि-
 विस्पृष्टेऽमानाभूतमभिदुतं तस्य सोमात्मकरूप हविषो भर्षणे भरणाय च कं सर्वस्य सुखतरमिम-

दयं प्राप्य च यागार्थिनी द्विवं दृथिवीं अन्तरिक्षं च आप्रा इति स्वकीयेन तेजसा आसगन्वादापूरयन् ईदम्भूतमण्डलान्तर्वर्ती
 मूर्धं अन्तर्यामितया सर्वस्य त्रेरकः परमात्मा जगतो जंगमस्य तस्युपथ्य स्थानस्य आत्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्यावरजंगमा-
 त्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं । कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथाच पारमर्षं सूत्रम्—‘तदनन्यतमारम्भणशब्दादिभ्यः’ इति ।
 यद्वा स्थानजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीमात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सद्रूपं लभ्यते ।
 तथाच श्रूयते—‘द्योनी तपद्बुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेती’ति ॥ ॥ नमो भित्रस्येति—हे ऋत्विजः, दूर्यं
 भित्रस्य वरुणस्य भिन्नाख्ययोश्चसे दृष्ट्वै महो महते देवाय द्योतमानाय दूरेदृश्ये दूरे सन्तमपि पश्यते देवजाताय देवेषु जाताय
 केनचै विधस्य प्रज्ञातव्यपदेशः । दिवस्तुनाय दुलोकस्य पुत्रवद्विवाय मूर्ध्यां मूर्ध्यां नमः कृत्वा तद्विहितमृतं यागादिलक्षणं कर्म
 सपर्यन्तं पूजयत शंसत स्तुतिमपि कुरुत । एतावत्सूर्योपस्थानम् ॥ ॥ प्रजापते न त्वदिति चोले व्याख्यातम् ॥ ॥ तन्तुं तन्व-
 त्ति—हे अग्ने, तन्तुं यज्ञं तन्वन् विलारयन् रजसः रजनात्मकस्य लोकस्य मातुं भास्वरमादित्यमन्विहि अनुगच्छ रश्मिद्वारा
 मूर्ध्यामण्डलं प्रविशेश्वर्यः । किंच ज्योतिष्मतः प्रकाशयतः यज्ञस्य पथो गमनमार्गान् । अथवा ज्योतिष्मतः दीप्तिमतः सर्गस्य पथो मार्गान्
 देवयानान् रक्ष पालय । कीदृशान्मार्गान् । विषया कर्मणा कृतान् संपादितान् । किंच सोऽग्निः जोगुवां स्तोत्राणां अपः कर्मनर्मितत् ।
 क्रियया व्याप्यं कर्म अनुत्थणं अनतिरिक्तं वयत करोतु । स तं मनुर्भव मन्तव्यो भव स्तुलो भवेत्सर्वः । किंच देव्यं जनं देवसंबं
 जनय उत्सादय । क्षालिगमन्यन्तं कुर्वित्स्वर्धः ॥ ॥ हिरण्यगर्भः समपततेति—हिरण्यगर्भस्य हिरण्यमण्डस्य गर्भभूतः प्रजापति-

भवति ॥ ॥ अमेरात्मसमारोपणे । या ते अग्ने यज्ञिया तन्मूलयेधारोहात्मात्मानम् । अच्छायय्युनि कृण्वन्नसे नर्यां पुरुणि ॥ यज्ञो
 भूला गन्मासीद् स्वां योनिं । जातवेदी शुन आ जायमानः' इति—हे अग्ने, या ते यज्ञिया यज्ञसाधनभूता तन्नः मूर्तिः तथा एहि
 आगच्छ । आगल्य च तारोह आत्मा आत्मभूतः आत्मानं मां तदानीमेवोक्तं 'अहं तदस्मि मदसि समेत' वित्यादिश्रुतेः । अच्छा-
 यन्नः अभिमुत्तार्थं । आरोहेत्यनेन संगन्धः । अभ्यारोह मां पुरुणि चहूनि नर्यां नृभ्यो हिताभि तानि वमूनि कृण्वन् ददत् यज्ञो
 भूला यज्ञस्य साधको भूला यज्ञं यत्रत्य सधिकां स्वां योनिमासीद् मधि च विश । हे जातवेदः, यदा च तामवरोहामि तदा शुभं
 भवतीति श्रुः शरीरं तवः मम शरीरात् आजायमानः ॥ ॥ अरण्योः समिधि चारोपणे । अयं ते योनिरिति—हे अग्ने, ऋ-
 त्तियः नसन्वाधृती मनः अयं अहुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाधृत्यादिमयः काष्ठविशेषोऽरणिः ते तव योनिरुत्पत्तिस्थानम् । य-
 तोऽरण्येर्जातस्त्वं अरोचथा अशोभथाः । जानन्न, तगरणिरूपकाष्ठविशेषमासीद् तस्यामरण्यामारोपितः सन्नसन्नैरन्तर्बेण तिष्ठ । अथा-
 नन्तरं नोऽभ्याकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः वर्धय । यद्वा गिर्यब्देन तदन्तो लक्ष्यन्ते । तथा स्तोत्रनस्मान्बर्धय पशुपुत्रादिभिः स-
 मुद्धान्कुरु ॥ इत्यापात्मनमन्त्रार्थः ॥

अधीपासनप्रयोगः—शुद्धदेशे चतुर्विधत्तुलप्रमाणं षोडशाहुलप्रमाणं वा चतुरस्रं प्रत्येकं चतुरहुलोत्सेधं चतुरहुलवित्सारं
 भेरुलाययपुक्तमायतनं निर्माय गोमयेनोपदिष्योद्धित्य तत्र यथालभं सिरुतापत्रपादिसंभाराभिधिष्य तत्र गृह्णाति पूर्ववत्
 प्रतिष्ठाप्य चिन्हादिनस्य सायंकालादिमारर्घ्यापापनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—यजमानः कृतसंध्यावन्दन आचमन्याग्नेः पश्चिमत्

मग्निं देवात् मयथाग्नेन प्रथन्त प्रथवन्ति । तथाच यत्नः हविर्यत्पानीयं अजरं मूर्धं दिवि दिविः सृष्ट्याहुतं जुष्टमर्धो तस्य भरणाय च भारतनाय च एतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मन्वो देवा इममग्निमन्वेन प्रथन्तेति ॥ ॥ गीर्णं भुवनमिति—गीर्णं पूर्वं निर्गीर्णं तम-
गान्यरुद्रेण अपगृहं आच्छादितं स्वः सर्वं भुवनमग्नौ यस्मिन्वैश्वानरे जाते उत्पन्ने सत्याविरभवत् आविर्भवति । तस्यास्य वैश्वानर-
म्याग्नेः सत्ये सरिरुर्मणि देवा इन्द्रादयः पृथिवी भूमिश्च द्यौश्चान्तरिक्षं चोदकानि ओषधीरोपधयधारणयन् पुनरनन्तरग्रीतिं कृ-
नवन्त इत्यर्थः ॥ देवेभिर्निष्पित इति—यज्ञियेभिः यज्ञाहं देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः जु क्षिप्रं इषितः प्रेषितोहं अजरं अरारहितं
बृहन्नं महान्नं अग्निं तं वैश्वानराग्निं त्लोपाणि त्लोप्यामि । यो वैश्वानराग्निर्भानुना तेजसा पृथिवीं भूमिं उतापि चेमां द्यां दिवं चा-
न्तरिक्षं च आतवान् आतनोति । तद्वेदं दर्शयति—रोदसी द्यावापृथिव्यावाततानेति विल्लारयतीत्यर्थः ॥ ॥ यो होतासी-
दिति—यो वैश्वानराग्निः देवजुष्टो देवैः सेवितः प्रथमो मुख्यो होतासीत् । यं च वैश्वानराग्निं यजमानेनाद्युणाना आज्येन समाहुत्वा
ममज्जन्ति जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा स वैश्वानरोऽग्निः पतन्नि पतनशीलं पक्षिजातं इतरं गमनशीलं सरीसृपादिकं स्थाः
व्यारं दृढादिरूपं च जगत् । स्थावरं जंगमं च जगदित्यर्थः । श्वात्रं क्षिप्रमेवाकृणोत् अजनयत् । तथाच यास्कः—‘सपतत्रीतरं
जंगमं व्यारं जंगमं च यत्क्षिप्रमधिरकृणोजातवेदाः’ इति ॥ ॥ यज्जातवेद इति—हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने, यत् यत्सं सुव-
नस्य लोकरुल मूर्धन् मूर्धनि रोचनेनादित्येन सह अतिष्ठः स्थितमानसि । तं स्ता वैश्वानराग्निं च मत्तिभिरर्चन्नाग्निः गीर्भिः स्तुतिभि-
रर्थैः शर्मभ अहेम प्रपयामहे । हि गताविति घातुः । स वैश्वानरः तं रोदसिमाः द्यावापृथिव्योः पूरयिता यच्छियो यज्ञार्हद्वामवो

भवति ॥ ॥ अग्नेरात्मसमारोपणे । या ते अग्ने यज्ञिया तन्तूयेष्वारोहात्मात्मानम् । अच्छावस्मृनि कृष्वन्नलो नर्यां पुरुणि ॥ यज्ञो
 भूता यज्ञमासीद न्वां योनिं । जातवेदो ह्यव आजायमानः' इति—हे अग्ने, या ते यज्ञिया यज्ञसाधनभूता तन्तूः मूर्तिः तथा एहि
 आगच्छ । आगत्य च आरोह आत्मा आत्मभूतः आत्मानं मां तदानीमेवोक्तं 'अहं तदस्मि मदसि समेत'दित्यादिश्रुतेः । अच्छा-
 शब्दः अमिसुखार्थं । आरोहेत्यनेन संवन्धः । अभ्यारोह मां पुरुणि शृद्धनि नर्यां नृभ्यो हितानि तानि वस्मृनि कृष्वन् ददत् यज्ञो
 भूता यज्ञस्य सापत्नो भूता यज्ञं यज्ञस्य सधिकां स्वां योनिमासीद मयि च विश । हे जातवेदः, यदा च त्वाभवरोहामि तदा भुवं
 मनवीति भूः शरीरं तवः मन शरीरात् आजायमानः ॥ ॥ अरण्योः समिधि चारोपणे । अयं ते योनिरिति—हे अग्ने, क्र-
 तियः वमन्ताघृती भवः अयं अहुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्चत्थादिययः काष्ठविशेषोऽरण्यः ते तव योनिरुत्पत्तिस्थानम् । य-
 तोऽरण्येर्जातस्त्वं अरोचया अशोभयाः । जानन्न, त्वमरणिरूपकाष्ठविशेषमासीद तस्मात्तव योनिरोपितः सन् तं नैरन्तर्वेण तिष्ठ । अथां-
 नन्तरं नोऽस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः वर्धय । यद्वा गिरश्चन्द्रेण तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । तथा स्तोत्रनसान्न्वर्थय पशुपुत्रादिभिः स-
 नृद्धान्कुरु ॥ इत्योपासनमन्त्रार्थः ॥

अधीपासनप्रयोगः—शुद्धदेशे चतुर्विधतुल्यमाणं षोडशाहुलप्रमाणं वा चतुरस्रं प्रत्येकं चतुरहुलोत्सेधं चतुरहुलवित्तरं
 भेगलात्रययुक्तमायतनं निर्माय गोमयेनोपलिप्योद्धृत्य तत्र यथालाभं सिकतापत्रपत्रादिसंभाराभिशुष्य तत्र गृह्णाति पूर्ववत्
 प्रतिष्ठाप्य चिनाहदिनस्य मास्यंकालादिमारभ्यापासनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—यजमानः कृतसंभ्यावन्दन आचम्याग्नेः पश्चिमत

उपविश्य पवित्रे ममर्षं धृत्वा प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्वं ममोपाचतुस्त्रितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायमौपासनं करिष्ये इति संकल्प्य अन्तमयात्पूर्वकाले प्रज्वलितव्री चत्वारिंशद्भेदितमन्त्रेण यज्ञशुक्लस्य मूर्तिं ध्यात्वा सोदकेन पाणिना समन्तात्प्रदक्षिणं त्रिःपरिसृज्य पूर्ववत्परिस्तीर्य पुनःपुनस्त्रिलोकमादाय त्रिःपरिसृज्य प्रागुदग्द्वादशद्रव्येषु मध्ये प्रक्षालितानाद्रसिततन्दुलान् शुद्धपाने निक्षिप्य तत्प्राथम्येकरत्नो निघाय ज्वलता दर्भेणावज्वल्य प्रोक्ष्य तेनैव त्रिःपर्यग्रेकृत्वा तदुत्सुकं निरसापः सृष्ट्वग्रेः पश्चिमतः कृत्रानात्कीर्यं तत्र समिधासह हविर्निधाय विश्वानिन इति द्वाभ्यां गन्धादिमिरभ्यर्च्य दक्षिणं जाम्बाच्य वचस्यमिधं तूष्णीमर्षौ अक्षिप्याप उपस्पृश्य समिधिं प्रदीप्तायां सत्यां विभ्रुमाल्यज्ज्वालाद्गारेऽग्नौ शतसंख्याकांस्तण्डुलान्, प्रस्थ-
धान्यस्य चतुःपष्टितमभागतण्डुलान्या दक्षिणहलेनादाय सव्यं पाणिं हृदि निधायाद्बहुचरपार्श्वेन समिन्मूलतो बहूलप्रदेशे अग्न-
वेशादेतिदुत्ता तस्या ऐशानदेशे पूर्वोद्भूतेर्भयस्तीमाहुतिं प्रजापतिपदं चतुर्ध्वन्तं मनसा ध्यायन् स्वाहेत्युच्चार्यासंसृष्टां हुत्वा पूर्वव-
दुपविश्य परित्तरणं विस्तृत्य परियमूहनपुरुक्षणे कृत्वा उपस्थानं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—अग्नआयुंपीति मन्त्रत्रयस्य शतं वैखा-
नमाः पयमानः नोमो गायत्री । अक्षेत्तं इति मूक्तस्य गौपायनालोपायना वा वन्दुः सुवन्दुः श्रुतवन्दुर्विप्रवन्दुरिति क्रमेण
ऋषयः अग्निदेवता द्विपदाविराट्छन्दः । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । एतैर्मन्त्रैर्वीच्यदेशे प्रदीभूतः कृत्वाञ्जलिः स्थि-
त्वाग्निमीधमाण उपस्थाय पुनरुपविश्य न्यूनातिरिक्ताच्छिद्रत्वार्यं श्रीविष्णुसारणं कृत्वा अनेन होमेन भगवान्श्रीपरमेश्वरः प्रीयता-
मिन्पुष्पार्थायैव धृतपवित्रग्रन्थि विमस्य शुद्धदेशे प्रक्षिपेत् ॥ इति सायमौपासनप्रयोगः ॥ ॥ अथ प्रातरौपासनप्रयोगः ॥

एवं प्रातरुदयात्पूर्वं श्राद्धोत्तरणं कृत्वा होमकाले पूर्वाङ्गानि कृत्वा ॐ सूर्याय स्वाहेति पूर्वद्रव्येणैव प्रथमाहुतिं हुत्वा सायंकालद्वि-
तीयाहुतिवदत्रापि द्वितीयाहुतिं हुत्वा परिसमूहनादिकं कृत्वा उपस्थानं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—सूर्यो न इत्यस्य सूर्यथद्युः सूर्यो
गायत्री । उदुत्यमित्यस्य काण्वः प्रस्कण्वः सूर्यो गायत्री । चित्रदेवानामित्यस्याङ्घ्रिरसः कुत्सः सूर्यखिष्टुप् । नमोमित्रसेल्यस्य सी-
योऽभितपाः सूर्यो जगती । एतैश्चतुर्भैः प्राजापत्यैथोपस्थायाचामेत् । इति प्रातरौपासनप्रयोगः ॥

अथ सूतके होमप्रयोगः । सूतके ऋत्विगाद्यन्यतमेन पूर्वोद्दिष्टद्रव्येण सायं प्रातर्होमौ कुर्यात् । ऋत्विगाद्यन्यतमाभाधे सूत-
कागमनात्पूर्वं होमान्ते वक्ष्यमाणप्रकारेण समारोपणं कृत्वा सूतकनिवृत्तौ ज्ञात्वा कृतनित्यक्रियोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य तत्समिधं प्रत्यव-
रोहेत्यग्नीं प्रतिक्षिप्य प्राणानायम्य देवकालीं संकीर्त्य मम सूतकादिना नित्यहोमातिक्रमदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं
प्रापधिचपूर्वकं नित्यहोमं करिष्ये इति संकल्प्य परिसमूहनादिकं कृत्वाग्नेः पथिमतः सपवित्रे पात्रे आज्यमासिच्य समसाङ्गा-
रानायतनादुचरतो वहिःकृत्य तेष्वज्यपात्रं निधाय तृणेनावज्वल्य तत्र दर्माग्नेद्वयं निक्षिप्य तेनैव त्रिः पर्यग्निकृत्वोल्बुकं निरस्यापः
सृष्ट्वा कर्पविवोदगुद्रास्याङ्गारानविष्टज्य । सविदुद्रेति मन्त्रस्य दिरप्यस्तूपः सविता पुरउष्णिक् आज्योत्पवने विनियोगः । इति
मन्त्रेण सकृत्सूर्णो द्विः एवं विरूप्य पवित्रे प्रोक्ष्याग्नीं प्रहृत्याज्यं पथिमतो दर्भेष्वाम्नाद्य सुवादिसंमार्जनं कृत्वा तदाज्यं सुवेषेण
सुचि चतुर्गृहीत्वा । मनोज्योतिर्जुपतामाज्यं त्रिच्छिन्नं यज्ञश्च सभिमं दद्यात् । या इष्टा उपसो निष्टुं च तथाः संदधामि हविषा घृतेन

व्याहा । इति कृत्वा नित्यहोमार्थं पूर्वयत्तण्डुलान्संस्कृत्य अर्त्वाकालादारभ्य क्रमेण नित्यहोमवत्परिसमूहनादि समित्यशेषणान्तं तत्रपूर्वकं द्वेदं आहृती हुन्वा कालहोमं कृत्वा अग्निं मूर्यं प्रजापतिं चोपस्थाय परिसमूहनाद्यङ्गजातं सकृत्कुर्यात् ॥ इति चतुत्के होमप्रयोगः ॥ ॥ अधापत्कालकर्तव्यः समस्यहोमप्रयोगः । पूर्वं सायंकालकर्तव्याहृतिद्वयं कृत्वा पर्युक्षणादिकं कृत्वा किञ्चित्काले निमीन्य पुनः पर्युक्षणादिममित्यशेषणान्तं कृत्वा शंभुः कर्तव्यप्रातराहृतिद्वयमपकृष्य हुला उपस्थानं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—हविष्यान्नामितिपञ्चर्चस मूक्तस मूर्धन्वान्नामदेव्यः सौषो वैश्वानरोमिच्छिष्टुप् । एभिर्मन्त्रैः प्राजापत्यैधोपस्थाय पर्युक्षणाद्यङ्गजातं सकृत्कुर्यात् । इति ममस्यहोमप्रयोगः ॥ ॥ अथ पशुहोमप्रयोगः । गुर्वापदि प्रतिपद्दोमानन्तरं सायंकाले समित्यशेषणान्तं पूर्वाङ्गजातं कृत्वा आहृतिप्रमाणेन तण्डुलान्प्रात्रद्वये प्रतिप्रात्रं चतुर्दशचारं गृहीत्वा होमकाले प्रथमपात्रस्थांस्तण्डुलान् हस्तेन अग्रये स्वाहेति तर्नानुष्ठुपात् । पुनः प्राजापत्यार्थं गृहीत्वा च प्रजापतिशब्दं चतुर्थ्यन्तं मनसा ध्यापन् स्वाहेत्युक्त्वा सर्वं कृत्वा उपस्थानाद्यङ्गजातं सकृत्कुर्यात् । एवं द्वितीयायां प्रातः समित्यशेषणानन्तरं मूर्यायस्वाहेति कृत्वा सायंकालीनोचराहृतिषड्वितीयाहृतिं कृत्वा उपस्थानापन्नजातं कुर्यात् । पशुमध्ये आपत्याप्तावागागिचतुर्दशीपर्यन्तं शेषहोमान्कुर्यात् । अत्र पूर्ववदग्निमभिरक्षेत् । तत्रापग्निं गुरौ तु तदिनामारभ्य पूर्वन्त्यायंनान्होमौ कुर्यात् ॥ इति पशुहोमप्रयोगः ॥ ॥ अथ भार्याप्रवासे प्राप्ते कर्तव्यप्रयोगः । कालहोमानन्तरं—अयं ते योनिरित्यस्य गाधिपुत्रो विश्वामित्रोऽधिरनुष्टुप् । अनेन मन्त्रेण अरणिद्वये समारोपयेत् । अथवा तेनैव मन्त्रेण समिधि आरोपयेत् । अथवा—याते अये यज्ञिया तन्तृत्थेद्यारोहात्प्राप्तानमच्छावसूनि कृण्वन्नस्मे नर्यां पुरुणि । यज्ञो भूला

यज्ञमासीद ह्यं योनिं जातवेदो अथ आ जायमानः । इति मन्त्रेण पाणी प्रताप्य आत्मनि समारोपयेत् । तत्र प्राहु-
 ष्करणकाले अरणिसमारोपणपक्षे अरणी निर्भन्ध्य प्रत्यवरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हृष्यं वह नः प्रजानन् । प्रजां पुष्टिं
 रयिमस्मासु धेह्यथा भव यजमानाय शंयोः । इति मन्त्रेण स्थण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठापयेत् । समित्समारोपणपक्षे श्रोत्रियागारादधिमाहृत्य
 स्थण्डिले प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोहेति मन्त्रेण तां सभिधं निदध्यात् । आत्मसमारोपणपक्षे सर्वदा अस्पृश्यस्पर्शनं जलनिमज्जनानं स्त्री-
 गमनं चाकुर्वन् मूयपुरीषोत्सर्जनकाले शौचमकृत्वा चिरकालमतिष्ठथ होमकाले आत्मसमाल्ढाभिसुच्छ्वासरूपेण प्रत्यवहेति मन्त्रेण
 लौकिकाग्नीं निदध्यात् । एवं यथाधिकारमग्निं प्रतिष्ठाप्य कालद्वये वैककाले वा पूर्ववञ्जुह्यात् ॥ इति भार्याप्रवासे प्राप्ते कर्त-
 व्यप्रयोगः ॥ ॥ अथ पुरुषप्रवासे कर्तव्यप्रयोगः ॥ होमान्ते पूर्वोक्तमन्त्रैरुपस्थाय पुनः प्रवासार्थं—अभयं वोऽभयं
 मेऽस्त्विति मन्त्रेणामिसुपस्थाव द्विमासमध्यवर्तिकालेऽन्वयतनकालपर्यन्तं प्रवत्समानः स्वगृहसमीपमागत्य—गृहा माविमीतोप-
 यत्स्वत्येवास्मासु च प्रजयध्वं मा च वो गोपती रिपत् । इति मन्त्रेण गृहं निरीक्ष्य—गृहानहं सुमनसः प्रपद्ये वीरमीर्वीरवतः
 सुवीरान् । इरां वहन्तो धृतमुद्यमाणस्तेष्वहं सुमनाः संविशानि । इति अन्तर्गृहं प्रविश्य—शिवं शम्भं शंयोः शंयोः इति पुन-
 शिरःतुयीक्ष्य होमकाल उपस्थानान्तं पूर्ववत्सर्वं कृत्वा—अभयं वोऽभयं मेस्तु इति पुनरधिसुपतिष्ठेत । ततो ज्येष्ठपुत्रमुभाभ्यां पा-
 णिभ्यां परिरुह्य—अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै सुवनामासि स जीव शरदः शतम् । इति जपित्वा तस्य
 मूर्धानं त्रिराजिघेत् । एवमितरेषामपि सुवाणां क्रमेण कृत्वा प्रचटुहित्वाणां तूष्णीमेव शिर आजिघेत् । एतच्चिरआघ्राणादिकं पु-

त्रेऽपि शोष्यागते भवति ॥ इति पुरुषप्रसासे कर्तव्यप्रयोगः ॥

अथाग्निःसंसर्गादिप्रायश्चित्तप्रयोगः ॥ स्वशुद्धाग्निर्न्यगृह्णाधिना संस्पृशेदग्निं विभज्य उभौ समित्समारोपणं कुर्यात्ताम् ।
 गतः पूर्वहोता प्राणानायम्य देवकालौ संकीर्त्य समिद्धयमादायाजसिन्नन्वाहितेऽग्नावित्यदि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुवत्ता अग्नि-
 विविचं प्रथमदेवतां चरुद्रव्येण श्लेषेण स्पिष्टकृतमित्यादि तथो यस्य इत्यन्तमुवत्ता समिद्धयमग्नावाधाय परिसमूहनादि पूर्णपा-
 यनिधानान्यं कृत्वा पवित्रवति शूर्पे अग्नये विविचये वा शुष्टं निर्वपामीति चतुरो मुष्टीनिरुप्य तावद्द्वारं प्रोक्षणाद्याज्यभागान्तं कृत्वा ।
 ॐ अग्नये विविचये स्वाहा इति हुत्वा स्पिष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ॥ अनुपक्रान्तदर्शपूर्णमासश्चेत्—पूर्ववदाज्यं संस्कृत्य
 मुत्रेण द्वादशवारं मुचि गृहीत्वा ॐ अग्नये विविचयेस्वाहेति सुचैव हुत्वा कालहोमं चरेत् । पश्चाद्धोतातु ॐ अग्नये पथिकृते स्वा-
 हेति शुद्ध्यात् ॥ गृवाधिना संस्पृशेत्—ॐ अग्नयेशुचये स्वाहेति शुद्ध्यात् ॥ पचनान्निना संस्पृशेत्—ॐ अग्नये संसर्गाय स्वा-
 हेति शुद्ध्यात् ॥ वैश्रुतेन संस्पृशेत्—ॐ अग्नयेऽपुमते स्वाहेति शुद्ध्यात् । ततः कालहोमं चरेत् ॥

अथ पुनःसंधानप्रयोगः ॥ अथ प्रमादादग्निनाशे पुनःसंधानप्रयोगः । यदि प्रमादाद्गृह्णाधिनाद्यत्नदा होमकालथेद्यज-
 मानः त्रिपालद्वयानादिना शुचिर्भूत्वा आयतनस्थितं भस्म सर्वमपनीय तदायतनं गोमयेनोपलिप्य उल्लेखनादिकं कृत्वा यथा-
 शक्तिं सिक्कादिसंभारात्त्रिदक्षिण्य श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य व्याहृतिभिर्विधिवदग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रबोध्य प्राणानायम्य देशकालौ सं-
 कीर्त्य ममापदि प्रमादाच्चष्टाशेः पुनःसंधानं करिष्ये इति संकल्प्य चत्वारिंशद्वैश्रुत्यादिनाग्निं ध्यात्वा परिसमूहनादिकं कृत्वा आज्यं

विधिवत्संस्कृत्य अग्नेः पथाद्गर्भेषु वदाज्यं निषाय द्रुवं संमृज्य । अयाश्चेत्यस्य विमदो अयाकृमिः पक्लिः पुनः सं० ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभि-
 शस्त्रीश्च सत्यभिव्यमया असि । अयासावयसा कृतोऽयासन्हव्यमूहिपेऽयानो घेहि भेषजं खाहा अग्नये अयस इदं० । इति हुत्वोदेश-
 त्यागौ कृत्वा तत्कालहोमं पूर्ववत्कुर्यात् ॥ पूर्वो नियमेन होमकालेऽधिरगुगतथेचदैव पूर्ववत्पुनःसंधानं कृत्वान्यहोमकालपर्यन्तं
 स्त्रियासहानश्चिस्थत्वा कालहोमं कुर्यात् । एवमादिप्रमादादग्निनाशे अभिनाशदिनादारभ्य त्रिरात्रपर्यन्तं प्राणायामशतं द्वादश-
 दिनपर्यन्तमेकदिनोपवास एवं तत्तदिनाशुसारिप्रायश्चित्तं कृत्वा अयाश्चेतिमन्त्रेण पुनःसंधानं कुर्यात् । तद्द्वादशदिवसानां म-
 ध्येष्यनापघालस्यादेककालमपि त्यक्ताभिर्यथाशक्ति किञ्चित्सुवर्णदानं । द्वादशदिनपर्यन्तं एकदिनोपवासः । मासद्वयपर्यन्तं त्रिरा-
 त्रसुपवासः । अब्दपर्यन्तं मासं पयोव्रतम् । द्विवर्षपर्यन्तं चान्द्रायणम् । निवर्षपर्यन्तं चान्द्रायणं सोमायनं च । तद्दूर्ध्वं त्र्यब्द-
 कच्छं धनिनो गोदानं वेति ॥ एवं प्रमादादालस्यरूपापराधानुसारितत्तत्कालोक्तमायश्चित्तं तत्तत्प्रतिनिधिरूपसुवर्णदानादिकं कृत्वा
 पुनःसंधानं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—पूर्वोक्तमग्निं प्रतिष्ठाप्य समिद्धयमांदाय पुनर्देशकाली संकीर्त्य अत्र पुनःसंधानहोमे देव-
 तापरिग्रहार्थमन्वाधानं करित्ये इत्याद्याधारावाज्येनेत्यन्तमुवत्त्वा त्रिरग्निपवमानं अर्धमाग्निं प्रजापतिं चाज्येन अर्धमाग्निं वरुणाग्निं
 पूषाग्निं प्रजापतिं च लाजद्रव्येण सूर्यासावित्रीं चतुर्वारमाज्येन शेषेण श्विष्टकृतमित्यादि सद्योयद्वय इत्यन्तमुक्त्वा समिद्धयमता-
 वायाय परिसमूहनाद्याज्ये दर्भाश्रद्वयक्षेपणान्तं कृत्वा आज्येन सह लाजान्पर्यभिकृत्वोद्गुद्वासाधारान्तं कृत्वा । अन्नआयुंपीत्या-
 दिभिसिभिर्षत्रैः तमर्यमाभवसि प्रजापतेनेत्वदिति मन्त्रद्वयेन चाज्यं हुत्वा ॥ ततः प्रक्षालितवभ्रज्जलौ स्वयमाज्येनोपस्तीर्ये युष्टिपरि-

भिर्गोछान्दिद्वारामोष्य शेषमभियार्य अत्रचं चाभिघार्य अर्यमणभित्तिमंत्रं पठित्वा तिष्ठन्त्वा वध्या हावयेत् । एवं वरुणं-
न्वित्यादिमन्त्रद्वयेन पृथग्रथन्यामपिक्ता अथवा आचार्यस्मृत्युक्तप्रकारेण स्वयमेव कुर्यात् । अथशिष्टोच्छाजान् श्रृयंकोणेन प्रजा-
पतिं मनया मारुत् तथैव हानयित्वा । आतःप्रजां जनयत्तित्यादिभिश्चतस्रभिः प्रत्यूचमाज्यं हुत्वा समञ्जन्तुविश्वेदेवा इति मन्त्रे-
णाज्यशेषेण सत्स इदयं पत्नीद्वयं चाड्वा स्निष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य पूर्वमत्तायमादिहोमं कुर्यात् ॥ इति पुनःसंधानहोमः ॥

अथ नास्त्रिपत्यादिसृष्टस्वाग्नेः पुनःसंधानप्रयोगः । यत्प्रमानः संकल्पपूर्वकं स्त्रिया सहोपोष्य परेषुः स्वयं कृतनित्यक्रियः
संरूपपूर्वकं प्राग्धितं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—द्वादशाहपर्यन्तं यथाद्युक्तिं सुवर्णदानं । मासद्वयपर्यन्तं कृच्छ्रम् । मासचतुष्टय-
पर्यन्तमतिष्ठच्छ्रम् । षण्मासपर्यन्तं पराकम् । अब्दे पर्यन्तं मासं पयोऽन्नतम् । अब्दे पूर्णे त्रीमासिकव्रतम् । अत्र सर्वत्र होम्यद्रव्यदानम् ।
एवं कालानुसारि प्राग्धितं चरित्वा अतीतहोमद्रव्यं च द्वित्रेभ्यो विगज्य दत्त्वा अपराह्णे उपलेपनादि संभारनिधानान्तं कृत्वा
इदं तु एकं पुर ऊतु एकं तुतीयेन ज्योतिषा संविदास । संवेदनि तुन्वः श्वारेषु द्वियो देवानां परमे जुनित्रे ॥ इत्यनया व्या-
हृत्या चाग्निं स्वाग्निदले विधिवत्प्रतिष्ठाय । तमिद्वयमादाय पुनर्देशकालौ संकीर्त्य मम नास्त्रिपत्यादिसृष्टाग्नेः पुनःसंधानाद्भूतम-
न्याधानं करिष्य इति संकल्प्य अस्त्रिपत्यादितेप्रावित्याधापरात्राज्येनेत्यन्वमुक्त्वा प्रधानदेवतामग्निमष्टवारं अग्निपवमानं अग्नि-
पानकं अग्निशुचि अग्निपथिकृतं अग्निचतुर्मुखं चाज्येन शेषेण स्निष्टकृतमित्यादि सयोगस्य इत्यन्वमुक्त्वा तमिद्वयमप्राधायाय
परिसमूहनाधाज्यमपमानं कृत्वा सुवेण सुचि आज्यं चतुर्गृहीत्वा । त्वमग्ने सप्रथा असीत्यस्त्राग्नेयः सुवंमरोऽग्निर्गयत्री नास्त्रि-

क्याद्विष्टशयोः पुनःसंधानप्रधानाज्यहोमे० । त्वमग्ने सुप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया युञ्जं विरतन्वते स्वाहा ॥ अग्रय इदं० ॥
 यो अग्निमित्यस्य काण्यो मेधातिथिरग्निर्गायत्री ॥ यो अग्निं देववीतये हृविष्मो आचिर्वासति । तस्मै पावकं सुळ्यं स्वाहा ॥ अग्रय
 इदं० ॥ तन्तुं तन्वत्रित्यस्य देवाग्निर्गायत्री । तन्तुं तन्वत्रजसो भ्रातुमन्विद्वि ज्योतिष्मतः पृथो रथ धिया कृतान् । अनुत्खणं
 वंयत जोगुंवागपो मर्तुर्भव जनया दैव्यं जन् स्वाहा । अग्रय इदं० ॥ त्वंनो अग इत्यस्याद्विरसो हिरण्यसूपोऽभिर्जगती ॥ त्वं नो
 अग्ने तव देव पापुभिर्पुषोर्नो रथ तन्वथ वन्द्य । त्राता लोकस्य तंनये गर्वामसनिभेपुं रथमाणुत्वर्ब त्रते स्वाहा० ॥ अग्रय इदं० ॥
 सत्वंनो अग इत्यस्य वामदेवोऽश्विनरूपौ त्रिष्टुप् ॥ स त्वं नो अग्नेत्तमो भञ्जोती नदिष्ठो अस्या उपसो ब्युष्टी । अर्ब यश्च नो वरुणं
 वराणो वीद्वि मृळीकं सुहवो न एधि स्वाहा ॥ अग्रय इदं० ॥ सप्तते हिरण्यगर्भोभिः सप्तवान्जगती । सप्त ते अग्ने सुमिथः सप्त
 निदाः सुसर्पयः सप्त धामे प्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरारुणस्या वृतेन स्वाहा । अग्रये सप्तवत इदं । मनो-
 ज्योतिर्वाग्देवो मनोज्योतिस्त्रिष्टुप् । मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं युक्त्समिमं दधातु । या इष्टा उपसो निमृचश्च ताः संद-
 धामि हृविषा वृतेन स्वाहा ॥ मनसे ज्योतिष इदं० ॥ पुनस्त्वाहिरण्यगर्भोविधेदेवास्त्रिष्टुप् ॥ पुनस्त्वाद्रित्या रुद्रा वसवः सभिन्धतां
 पुनर्ब्रह्माणो वयुनीथयज्ञैः । वृतेन त्वं वृतेषो वर्यस्य सत्याः संन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं० ॥ एतै-
 रद्याभिर्मन्त्रैरष्टवारं यथाक्रमं तथैव सुचा जुहुयात् । ततः सुवेण स्यात्या आल्यमादाय अग्रये पवमानाय स्वाहा । अग्रये शुचये-
 स्वाहा । अग्रये पथिकृते स्वाहा । अग्रये तन्तुमते स्वाहा । इति पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्थयाक्रमं हुत्वा खिष्टकृदाविहोमशेषं समाप्य ।

नादिवाग्ये अनब्राह्मं दक्षिणां दत्ता पूर्वमत्सायमादिहोमं कुर्यात् ॥ इति श्रयोगः ॥ ॥ अथापत्नीकौपासनप्रयोगः । अर्थाग्निं पूर्वमारिष्ये गिर्यं दत्ता डिष्टार्थाग्नीं पूर्वमत्सायंयातहोमीं कुर्यात् ॥ इति ॥

अथ द्विभार्याभिसंसर्गप्रयोगः । उमानद्वी पूर्वोक्तप्रकारेण स्याण्डलयोः प्रतिष्ठाप्य ज्येष्ठभार्याभिसमीप उपविश्य प्राणानायम्य देवकालीं संकीर्त्तयन् भार्याद्वयाभिसंसर्गद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं प्रागथिचाज्यहोमं करिष्ये इति संकल्प्य परिसमूहनादियुत्तरसंमार्जनं कृत्वा ज्येष्ठभार्यान्वारण्यः । अग्निमीळ इति नवर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छन्दा अग्निर्गायत्री । अग्निद्वयसंसर्गप्रायश्चित्ताज्यहोमे पि० । एतैर्वचनिर्गमैः स्वाहाकारं पठन्प्रयुचं कृत्वा अग्नय इदं० इत्युद्देशत्यागीं कृत्वा अग्रे सं न इति चतसृणां गौपायनालौपायनारायण्युः पुन्युः श्रुतमधुर्विदमधुर्धेर्कर्त्तव्यः अग्निर्देवता द्विपदाविरादृच्छन्दः उपस्थानेवि० । इति सूक्तेनाग्निपुपस्थाय परिसमूहनादिकं कृत्वा तमग्निं अपन्तेयोनिरित्यस्य गाधिपुत्रो विश्वामित्रोऽग्निरुष्टुप् । अयं ते योनिर्कृत्स्वि इति मन्त्रेण समिध्वारोप्य तत्र उपतथितकृत्स्विपुन्यभिसमीप उपविश्य प्रत्यवरोहजातवेद इति मन्त्रेण तां समिधमसौ प्रक्षिप्य प्राणानायम्य देवकालीं निदिश्य अग्निमग्निद्वयसंसर्गहोमे देयतापरिग्रहार्थमन्याधानं करिष्ये इत्युक्त्वा असिन्नन्वाहितेप्राचिवित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा प्रवानदेवतामग्निं पञ्चारमाज्येन शेषेण स्वित्कृत्स्वित्यादि सद्यो यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्वयमप्रावाषाय परिसमूहनाद्यज्यमागानं कृत्योभाभ्यामन्यारण्यः अग्निनाग्निः समिध्वतइत्यस्य काण्यो मेधातिथिरभिर्गायत्री अग्नय इदं० । त्वंक्षत्रे अभिनेत्यस्याङ्गिरसो विरूपोऽग्निर्गायत्री अग्नय इदं० । अस्तीदमधिमन्व्यनभिति वृचस्य विश्वामित्रोऽग्निरुष्टुप् अन्त्ये त्रिपुमी अग्नय इदं । पाहिनो अथ

इत्यस्य प्रगाथो भर्गोऽग्निर्बृहती । एतेर्मर्बुदुत्या स्थिएकुदाविहोमशेषं समाप्य पूर्ववत्संभारवत्यायतने तमग्निं प्रतिष्ठाप्य यथापूर्वं परिचरेत् ॥ इत्यग्निद्वयसंसर्गप्रयोगः ॥ इति श्रीनृसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे औपासनप्रकरणम् ॥

अथ गृहप्रवेशहोमानन्तरं कर्तव्यप्रतिपदिष्टिविधिः । दृष्टिरिष्टिर्निशिष्टार्थसमष्टिर्भस्य सूर्यते । विष्टवे तं कृपाविष्टं विष्टरथवसं सुदुः ॥ १ ॥ अथेदानीं गृहप्रवेशहोमानन्तरं कर्तव्यप्रतिपदिष्टिविधिः । तत्र कारिका—‘अङ्गसप्तसप्तः स्थालीपाकः पुरोच्यते । गृहप्रवेशहोमाद्या षोडशमासागमिन्यति । तस्यां तं प्रारभेतेति दृष्टिकारेण भाषितम्’ इति । गृहपरिशिष्टेऽपि—‘अथ पार्वणः स्थालीपाकस्तस्य षोडशमासामारम्भ’ इति । अत्र भगवान्श्रीनकः—‘षोडशमासी तु संभ्राप्ता या विवाहादानन्तरम् । ततः प्रक्रम्य कुर्यात् स्थालीपाकं तु पर्वसु ॥ तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहानन्तरापतेत् । तथापि षोडशमास्यादिस्थालीपाकक्रिया स्पृता’ इति । बोधायनोऽपि—‘सायंप्रातः क्रियाणां तु सायमारम्भ इष्यते । षोडशमासस्य दर्शस्य प्रारम्भः पूर्णमासतः ॥ चतुर्थीहोममध्ये तु प्राप्यते यदि पूर्णिमा । प्रक्रम्य यागः कर्तव्यस्त्वन्वाधानपुरःसरः’ इति ॥ अश्वत्थपत्तेः प्रागन्वाधानादिसंभवे न यष्टव्यमित्याह जैमिनिः—‘विवाहादधुषोष्यैव षोडशमास्याद्युपक्रमेत् । अन्यत्र सद्यस्कालो वा उपोष्यैव पश्येत्’ इति । अनेन वचनजातेन गृहप्रवेशहोमानन्तरं प्राप्तायां षोडशमासामेवाव्यवधानेन प्रथमान्वाधानादिकं कर्तव्यमित्युक्तं, तथाधिमासादिप्रासादावपि तत्कर्म कर्तव्यमित्याहापराकं कालादर्शकारः—‘गोभूतिलहिरण्यानां संध्योपासनयोः क्रिया । पर्वहोमाश्रावणं सामेरिष्टिय पर्वणः ॥ नित्याग्निहोत्रहोमश्च देयतातिथिपूजनम् । स्नानं च स्नानविधिना चाभस्यापेयवर्जितम् । पार्वणं

च निमित्तस्य नित्यतादुभयत्र च' इति । उभयत्र मलमासे शुद्धमासेऽपीत्यर्थः ॥ यत्तु तस्मिन्नेव भैत्रावर्णणीयसूत्रम्—'पार्व-
 षोष्ठिधाप्रपणं संख्यापासनकर्म च । अश्विहोत्रं पाकयज्ञानन्यानपि मलिन्दुचे । कुर्यान्नित्यादिकर्मणि न प्रारम्भमिति स्थितिः'
 इति । यदपि गृहस्वतिना—'आरम्भो दार्शणिकंश्वोरश्विहोत्रस्य चोदितः । प्रतिष्ठानं च कूर्मादेर्मलमासे विवर्जयेत्' इति ॥ संव्र-
 हकारेणापि—'उपरगोऽधिमाले च यदि प्रथमपर्वणि । तदा मलिन्दुचे पापे नान्वारम्भणमित्यते ॥ अत्र पाठान्तरम्—'न
 तत्रारम्भणं कुर्यान्मील्ये तु गुरुशुक्रयो'रिति । गुरुभार्गवयोर्मौल्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा' इत्यादि । एतद्वचनञ्जितमालसादिना स्व-
 कालानुपक्रान्तान्वाधानादिप्रारम्भनिषेधविषयम् । तथाच अपराकं गर्ग आह—'नामकर्म च दर्शष्टिं यथाकालं समाचरेत् ।
 अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यमे' इति । तस्मात्कालप्राप्तप्रथमान्वाधानादिकर्मविमासादिषु कर्तव्यमिति सिद्धम् । एतदु-
 पक्रान्तानुपक्रान्तविशेषमधिकृत्य पर्वहोमादि मलमासादौ कर्तव्यमेवेति हेमाद्रिणा सूत्रिकं प्रतिपादितम् । तथाच तत्रत्यदृह-
 स्यतिवचनम्—'तिल्ये नैमिचित्के कुर्यात्प्रयतः सन्मलिन्दुचे' इत्यादि । नित्यमायस्यकं तन्मासविशेषनिरपेक्षमेव विहितम् । त-
 स्मात्प्रयत्ने कालात्यये निमित्तप्रायश्चित्तमात्रापत्ते । तद्यथा—'अप्ये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी
 सन्नमवासां वा पार्ष्णमासीं चातिपादयेदिति । तथाभूतस्य नित्यस्य ग्रहणं नतु नित्यमात्रस्य । तेन दर्शपूर्णमासाभिव्यक्तमहाय-
 ज्ञादेऽनुष्ठानं मलिन्दुचेऽपि कर्तव्यमित्युक्तं भवति । नित्यादिसोमयागक्रिया मलिन्दुचे मासि न कार्या । मलिन्दुचमासात्ति-
 क्रमेऽपि वसन्तादिकालस्य सोमयागाङ्गस्थानतिक्रान्तत्वेन प्रायश्चित्तप्राप्तेस्तंभवात् । एवं नैमिचित्तस्य गृहदाहयालरोगघान्ति-

जातेष्यादेर्निमित्तानन्तरकाले कर्तव्यस्य मासान्तरे विहितकाललाभः, तथाभूतावश्यकक्रियाविषय एव मलिम्बुचे मासि कुर्यादिति विधानम् । जातेष्यादेर्निमित्तकल्प्यापि विशुरक्षणार्थं निमित्तानन्तरकालमपहाय कालान्तरे कर्तव्यस्य यथा भूतकालमध्ये अनुष्ठानमन्याय्यं तथा मलिम्बुचमासमध्येऽपीति मलिम्बुचेऽननुष्ठानम् । एवं नित्यं नैमित्तिकं च विवक्षितम् यस्यातिक्रमे प्रायधिकप्रसक्तिः, यस्य च मासान्तरविहितकालालाभेनावश्यकं मलिम्बुचेऽनुष्ठानं तत्सर्वं मलिम्बुचे कुर्यादिति चार्हस्पत्यवचनस्य तात्पर्यार्थः प्रत्येतव्यः । तथाच स्मृत्यन्तरम्—‘अनन्यगतिकं नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकं तथा’ इति । यस्य नित्यस्य मुख्यकालातिक्रमे जचन्यस्य कालान्तरस्यानभ्युपगततादत्यन्तलोपप्रायधिकं प्रसज्यते तत्कर्मानन्यगतिकं मलमासेपि कुर्यात् । गृह्यपरिशिष्टान्तरमपि—‘मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् । नेहेचत्र विशेष्यामन्यप्रावश्यकाद्विधेः’ इति । आनश्यकास्तु दर्शपूर्णमासादिविधेरन्यत्र विशेष्य्यां मलमासे नेहेत् नाचरेत् । यस्यां शुद्धे मासि क्रियमाणायामां नास्ति विधेर्लोपः सा विशेष्येभ्या । यथा ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते’ति वसन्तविहितज्योतिषोमस्य मलमासवैशाखपरित्यागेन शुद्धवैशाखे क्रियमाणस्य वसन्त एव कृतत्वाच्चास्ति विधेर्लोपः । अनेनावश्यको विधिरधिमासेऽनुष्ठेय इत्यर्थान्द्रुकं भवति । उक्तंच साक्षादपि तत्रैव ‘अवपट्टारहोमाद्य पर्व चाग्रयणं तथा । मलमासेऽपि कर्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्’ इति । अवपट्टारहोमा असिद्धोऽपिपासनवैश्वदेवाद्यः । पर्व दर्शपूर्णमासौ पार्वणस्थालीपारुच्य । आग्रयणमाग्रयणेष्टिः । इति हेमाद्रिप्रतिपादितकालनिर्णयः ॥

अत्र श्रीमद्विद्यारण्यसुनीन्द्रैः कालनिर्णयप्रतिपादितप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र पैठीनसिः—‘श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा द्वा-

दशे मासि कीर्तिताः । श्रयोदशे तु सर्वांशा निष्कला इति कीर्तिताः ॥ तस्मान्नयोदशे मासि कुर्यात्ता न कथंचन । कुर्वन्वर्धमे-
 नाशु कुर्याद्वाल्भनानाशनम्' इति । अत्र निष्कले इत्यभिधानात्कलकामनया प्रवृत्तकर्म निषिध्यत इति गम्यते । तथाच स्मृ-
 तान्तरम्—'इत्यादि सर्वकाम्यं तु मलमासे विषर्जयेत्' इत्यादि । नच सर्वांशा इत्यभिधानाब्रित्यर्नभित्तिकयोरपि नियेधः
 गङ्गनीयः ।—'नित्ये नैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः स मलिन्धुचे' इति बृहस्पतिप्रचनत् । जात्रालिनापि तथैवोक्तम्—'नित्यं
 नैमित्तिकं चैव श्राद्धं कुर्यान्मलिन्धुचे । तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन' इति । योऽयं मलमासे काम्यनियेधः सोसावार-
 म्भसमाप्तिविषयः । 'अमूर्या नाम वै माता न तेषु मम संभताः । व्रतानां चैव यज्ञानामारम्भाश्च समाप्तयः' इत्यारम्भसमाप्त्यो-
 रैवाधिमासे प्रतिषेधात् । आरम्भसमाप्त्योर्मध्यपातिन्यधिमासेऽपि तदारब्धं काम्यं कर्मोच्यते ।—'अधिमासे निषत्तिते क्षेप एव
 विधिक्रमः' इति सरणात् । यत्तु काठकट्येन समाप्तिप्रतिषेधवचनम्—'प्रवृत्तं मलमासात्प्राम्नाकाम्यकर्मासमापितम् । आगते
 मलमासेऽपि तत्समाप्यं न संशयः' इति, तत्साधनमासप्रवृत्तं कृच्छ्रचान्द्रायणाहीनसत्रादिविषयम् । आवश्यकं तु यत्काम्यं कर्म
 तन्मलमासेऽप्युच्यते । तद्यथा—'प्रक्रान्तेषु द्विरात्रेषु दिवसेषु तेषु अभिचरतः प्रतिचरतश्च यदि कश्चिद्बालो ब्रह्मह्वाराक्षसा-
 दिना गृहते तदा रक्षोघ्नीष्टिः तद्य एव कर्तव्या । मलमाससमाप्तिप्रतीक्षायां बालादिमरणप्रसङ्गात् । साचेष्टिः काम्यकाल-
 खण्डे श्रूयते—'अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकफलं निर्वपेद्यदि रक्षांसि संचेरन्वग्निमेव रक्षोहणं स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवा-
 साद्रवोऽक्षपहन्ती'ति । संचेरन् समवेष्टुः गृह्णीयुरिति यावत् । उपधावति तावत्ता प्रियेण हृत्विर्भागेन तोषयति । असाद्रवोऽगृहीता-

दिष्टिकर्ता रक्षांस्थापनयति । तथा तेषु अभिचरतः प्रतिचरतश्च काचिदिष्टिः श्रूयते—‘आमार्वण्यवेमेकादशकपालं निर्धयेत्तद-
 भिचरति । प्रति वै परत्वादभिचरन्त्वभिचरति द्वेद्रे पुरोलुवाक्ये कुर्या’दिति च द्वयोरप्येकैवेष्टिः । अभिचरत एका पुरोनु-
 वाक्या प्रतिचरतस्तु द्वेद्रे इति विशेषः । कालविलम्बनप्रतीक्षात्र न संभवति । वाधके शत्रौ प्रत्यासत्त्वे सति तदेवाभिचारस्य
 कर्तव्यत्वात् । प्रतिचारसापि सएव कालः । एतैरेव यजेताभिचार्यमाण इति वर्तमानवाचिदानत्रत्ययान्तेन शब्देन प्रतिचार-
 कर्तुरभिचारसमकालत्वविशेषणत्वात् । एवं प्रबलज्वररोगादिना यदा मृत्युः प्रसक्तस्तदापि सद्यएवेष्टिः कर्तव्या । इष्टित्तु श्रू-
 यते—‘यो मृत्योर्विभीयाच्चसादेतां प्राजापत्यां शतकृष्णलां निर्बपेत्प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति सएवास्त्रिन्नायुर्दद्याति
 सर्वमायुरेती’ति । कृष्णलान्मुवर्णशकलानि यवपरिमितानि । तानि च शतसंख्यानि यस्यां निर्वापणीयानि सेष्टिः शतकृष्णला ।
 यदा दृष्टभावात्सस्यानि शुष्यन्ति मलमासश्चागतस्तदा ‘कारीयां दृष्टिकामो यजेते’ति विहितेष्टिर्न कालविलम्बं सहते । एवं
 सार्वान्यप्यावज्यकान्युदाहरणीयानि । नित्यनैमित्तिकयोरपि यदनन्यगतिकं तन्मलमासेऽपि कार्यम् । ‘अनन्यगतिकं नित्यं कुर्या-
 नैमित्तिकं तथा’ इधि सरणात् । काठकटुशेषि—‘कुर्यादनन्यगतिकनित्यनैमित्तिकीं क्रियाम्’ इति । अनन्यगतिकानि नित्यानि
 गृह्यपरिशिष्टे उदाहृतानि ‘अवपट्टारहोमाश्च पर्व चाप्रयणं तथा । मलमासेऽपि कर्तव्याः काम्या इष्टीर्विबर्जयेत्’ इति । अवपट्टार-
 होमा अग्निहोत्रौपासनवैश्वदेवादयः । पर्व दर्शपूर्णमासौ पार्वणः स्थालीपाकश्च । दर्शादीनां नित्यत्समकरणे प्रत्यचायश्चण्णादव-
 गन्तव्यम् । तथाचाथर्वणिका जायन्ति—‘यस्याग्निहोत्रमदर्शपूर्णमासमनाश्रयणमतिथिवर्जितं च हुतमवैश्वदेवमविधिना हुत-

भासतमालया लोकान्हिनस्ती'ति । गत्यन्तरयुक्तानि तु नित्यानि तत्र वर्ज्यानि । तदुक्तं काठकगृह्यपरिशिष्टे—'सोमयागादि-
 रुमाणि नित्यान्यपि मलिन्दुचे । षष्ठीध्याग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकांन्यपि ॥ महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् । स्पष्ट-
 मानविशेषे स्याद्विहितं वर्जयेन्मले' इति । सोमयागो वसन्ते विहितः तस्य मलमासेऽपि शुद्धमासेऽनुष्ठानासंभवात्सगतिकत्वम् ।
 षष्ठीष्टिः कठश्राद्धौ प्रसिद्धा । नचाग्रयणस्य सगतिरुगतिकयोश्चदाहरणं विरुद्धमिति शङ्कनीयम् । तस्य मलमासेऽपि विकल्पित-
 त्वात् । तदाह पैठीनसिः—'संक्रान्तिरहिते मासि कुर्वादाग्रयणं नवम्' इति । अनन्यगतिकानि नैमित्तिकानि ग्रहणखानादीनि ।
 तेषां मलमासेऽपि कर्तव्यत्वमाह यमः—'चन्द्रसूर्यग्रहज्ञानश्राद्धदानजपादिकम् । कार्यं च मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा'
 इति । सगतिकानि तु नैमित्तिकानि जातेष्ट्यादीनि 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते' इति विहिताया इष्टेराशौचेऽव-
 सिते यथानुष्ठानं तद्वन्मलमासेऽप्यवसितेऽनुष्ठानं शक्यत्वात्सगतिकत्वम् । अतदुक्तं भवति—यथोक्तरीत्या काम्यमात्रशक्यं अन-
 न्यगतिके नित्ये नैमित्तिके अपि मलमाले कार्ये नेतराणीति ॥ इतीष्ट्युपक्रमकालनिर्णयः ॥ ॥

अथ प्रतिपत्पूर्वसंधिकालनिर्णयः । एवं निश्चिते पर्वतुण्डे तत्र यागकालो निर्णयिते । अत्र भगवान्शौनकः—'प्र-
 तिपत्पञ्चदशयोर्घः संधिः पूर्वति तत्सम्युतम् । या तेन युक्ता प्रतिपत्तस्यां कर्मेदमाचरेत्' इति । अत्र श्रुतिः—'संधौ यजेते'ति ।
 संधेः मूलकालत्वात्तत्र कर्मणः सान्नानुष्ठानासंभवात्तत्पार्श्वद्वयं लक्ष्यते । अतएव 'संधिमभितो यजेते'ति युत्यन्तरम् । काल-
 निर्णये घोषायनोऽपि—'मूलमत्वात्संधिकालस्य संधेर्निषय उच्यते । सामीप्यं विषयं प्राह पूर्वोणाप्यपरेण च' इति । तदप्रमाण-

मुक्तं यज्ञपार्थने—‘पञ्चदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः । कालः पावर्णयागे सात्तयान्ते तु न विधत्’ इति । दृढ-
 शात्तात्तपेनामि—‘पर्वणो यश्चतुर्थ्यांश आधाः प्रतिपदक्षयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः’ इति । अत्र प्रातरिति
 विशेषणाल्द्वयोदियादुपरि मुहूर्तत्रयं यागकाल इत्युक्तं भवति । आचार्योऽपि—‘कुर्वन्निष्टि विजानीयात्पर्वसंधिं विचक्षणः । स
 भवेत्पञ्चदश्यान्ते प्रथमादौ च सर्वदा ॥ पञ्चदश्याश्चतुर्थांशधायाः प्रतिपदक्षयः । इष्टिकालो द्विजातीनां होमधात्रिमतां शुभः ॥
 प्रतिपद्याश्चतुर्थांशात्प्रागेवेष्टिं समापयेत् । पञ्चदश्याश्चतुर्थांशे यनादेवं समापयेत्’ इति । तत्र तिथिद्वये चतुर्दश्यामपि प्रात-
 रेवाभ्याधानं कर्तव्यमित्याह सप्त—‘पौर्णमासस्य द्वादशस्य काम्यादीनां च मानवः । अनुमत्यां च कुहां च पूर्वलिं च प्रय-
 त्तवः ॥ प्रारभेत सिनीवाल्यां राकायां प्रातरेव हि’ इति ॥ ॥ सिनीवाल्यादीनां लक्षणमाह सप्त—‘दृष्टचन्द्रा सिनी-
 वाली इदौ कृष्णा भवेद्यदा । नष्टचन्द्रा कुहूर्जेया द्यये पञ्चदशी च सा’ इति । इति पर्वसंधिनिर्णयः ॥ अथ संधिकालवि-
 शेपाद्यागकालविशेष उच्यते गोभिलेन—‘आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदहर्योग इव्येत परतश्चेत्परैऽहनि ॥ पर्व-
 प्रतिपदोः संधिपूर्वागावर्तनाद्यदि । तस्मिन्नहनि यद्येवं पूर्वेद्युस्तदुपक्रमः ॥ आवर्तनात्परः संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः । परेद्युरिष्टि-
 रित्येव पर्वद्वयविनिश्चयः’ इति । आवर्तनमहर्मभ्यकालः । लौगाक्षिरपि—‘पूर्वलिं वाय मध्यह्ने यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य
 तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्योग इव्यते ॥ अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इव्यते’ इति । अत्राय-

रात्र इति आरतनादुपरितनकाल उच्यते । अत्र हासद्यद्विसमीकरणेन संधिः कल्पनीय इत्याह कालायनः—‘परेहि घ-
 ल्यो वा नूनालर्थान्भयधिकारं वाः । तदर्थकृत्वा पूर्वमिन्द्रासदृशी प्रकल्पयेत्’ ॥ लौगाक्षिरपि—‘विधेः परस्या षटिकाश्च याः
 स्युर्नूनान्तर्धान्यधिकस्तु तासां अर्धं विद्योष्यं च तथा प्रयोष्यं हासे च दृढौ प्रथमं दिने तत्’ इति । अत्यार्थः—पूर्वेषु-
 र्मान्वात्वा पञ्चदशघटिका परेषुः प्रतिपदपि तावती तदा यथास्थितमेवोपजीव्य संधिविधेयः । यदातु प्रतिपदः पदघटिकोदयः
 तदा घटिकात्रययोऽन्वारास्त्रायां योजनीयः । तस्मिन् योजिते द्वादशघटिकामावास्या भवति तथासत्यावर्तनात्पूर्वं संधिर्भवति ।
 अनेन न्यायेन घटिकात्रयदृढो योजिताथाममावात्साऽष्टादशघटिका भवति । तथासत्यावर्तनाद्ध्वं संधिर्भवति । तदेवं संधी-
 न्विषाय तदनुसारेणान्वाधानेष्टी अनुष्ठातव्ये इति । यत्तु हेमाद्रौ हारीतवचनम्—‘पूर्वणोऽज्ञे तुरीये तु कर्तव्येष्टिद्विजा-
 तिभिः । द्वितीयसहितं यस्माद्दूपयन्त्याधलायनाः’ । यथाधलायनवचनम्—‘द्वितीयामाश्रिता वर्ज्या प्रतिपत्सर्वदा द्विलैः ।
 पोडशी वा पञ्चदशी सपत्नीर्त्तर्विशेषतः ॥ प्रतिपत्सपि वर्ज्या स्याथा तु सप्तदशाहिका । यदास्तमययुग्मेऽपि प्रतिपद्या तिथिस्तदा ।
 पूर्वोत्तमयवेलायामिष्टिं कृत्वा समापयेत् ॥ यदालमययुग्मेपि न च स्यात्प्रतिपत्तिथिः । सेष्टिद्विजैस्तदा कार्या तस्यामपि विचक्षणैः’
 इति । अनेन वचनजातेन पूर्वणो द्वितीयोऽधीष्टिः कर्तव्येत्युक्तं भवति । तथाच हेमाद्रौ हारीतवचनम्—‘पूर्वणोऽज्ञे द्वि-
 तीये तु कर्तव्येष्टिद्विजातिभिः । द्वितीयामहितं यस्माद्दूपयन्त्याधलायनाः’ इति । एतद्वचनजातस्यायमभिप्रायः—बहुचानां
 द्वितीयामहितां प्रतिपदं निषिध्य पूर्वद्वितीयांशादिषु घट्यग्नियुक्तं भवति । तदेतत्प्रतिपत्प्रथमांशे यागसमाप्तेरसंभवात् बहुवच-

नविरोधाद्योपेक्षणीयम् । अथवा बहुचत्रात्मणोक्तप्रकारेण पैङ्गमतातुलारिणामेव तदनुष्ठानमिति योजनीयम् । तथाच आख्य-
 णम्—‘पूर्वा पौर्णमासीसुपवसेदिति पैङ्गमद्युत्तरामिति कौपीतकं वा पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राका’ इति । अस्वार्थः
 श्रीमद्विद्यारण्यमुनीन्द्रैः स्पष्टीकृतः—खण्डतिथिचशाघदा विनश्यते पौर्णमासी तिथिः संग्रह्यते तदानीमनुमतिसंसां पूर्वा पौ-
 र्णमासीसुपोष्य परेद्युर्जेतेति सागशाखाप्रवर्तकस्य पैङ्गमहर्षेर्मतम् । उचरां राकासंज्ञां पौर्णमासीसुपोष्य परेद्युर्जेतेति ऋष्या-
 दाप्रवर्तकस्य कौपीतकमहर्षेर्मतम् । पौर्णमासीन्यायममावास्यायामपि दर्शयति—‘या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा
 कृद्’रिति । अत्राप्युपवासयागनिर्णये मतमेदः पूर्वचद्रष्टव्यः । अत्र पूर्वोत्तरविभागनिर्णयाय कर्मोपयोगिन्यास्त्रिधेः स्वरूपं दर्शयति—
 ‘द्यां सूर्यः पर्यल्लमियादःस्युदियात्सा तिथिरिति । अमावासां पौर्णमासीं वा यां परित्राप्य सूर्योऽस्तमियात् तथा यामभिलक्ष्य
 सूर्यं उदियात् सेयस्युदयास्तमयव्यापिनी कर्मोपयुक्ता तिथिः । तादृश्यां तिथ्यादुदयास्तमयोर्मध्ये पूर्वोत्तराभ्यां चतुर्दशीप्रतिपद्भ्यां
 मिथणे सति पूर्वद्वैविध्यं भवति । तस्मिन्द्वैविध्ये पूर्वोक्तमतद्वयं द्रष्टव्यमिति ॥ । पर्वणि समापननिषेधमाह मनुः—‘प्र-
 तिपद्यविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते । पुनः प्रणीय कुत्सेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः’ इति । तस्याः प्रतिपदश्चतुर्थांशे यागं
 निषिध्यति कात्यायनः—‘न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः कश्चित् । रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति शुक्तिरेषा सनातनी’ इति । आ-
 चार्योऽपि—‘यस्य न शारभेतेष्टिमन्त्यांशे पर्वणो द्विजः । प्रतिपदाश्चतुर्थांशाल्पाद्वाश्च न समापयेत् ॥ कृता चाप्यकृतेवेष्टिस्तयोः

स्वाधान तंश्रयः । पुनरेवाचरेदिष्टिं शुभेऽहनि यथाविधि' इति ॥ शुभेऽहनि पूर्वसमापनतिथावित्तर्यः । तदाह सप्य—'मासस्य परंपदाणि संश्रोक्तानि मनीषिभिः । पञ्चम्यौ पञ्चदश्या च दशम्यौ राघुदीरिति ॥ त्रतवञ्जुदुयादाद्यु प्रतिपर्वसु यो द्विजः॥ इति ॥ अस्य प्रतिपचतुयांगनिपथस्य प्रतिप्रसचमाह शातातपः—'संधिर्यद्यपराह्ने साद्यागं प्रातः परेहनि । छुर्वाण' प्रतिपन्नागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति' इति ॥ अथ सद्यस्कालविधिरुच्यते । तत्र कारिकाकारेण—'सद्यस्कालो भवेद्यद्वा पूर्वमामस्तु पार्श्व' इति । आपस्तम्बोऽपि—'पूर्णिमास्यां सन्नाथानपरिस्तरणोपरास्ताः सद्यो वा सद्यस्कालो यागः सर्वः क्रि-
 प्ते' इति । तत्तद्व्यणमाह कालायनः—'संधिश्चेत्संगवाचूर्ध्वं प्रास्पयवर्तनाद्रवेः । सा पूर्णिमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः' इति ॥ भाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि—'अन्वाहित्विद्य त्तरणोपरावां पूर्वेद्युरेते खलु पूर्णिमास्याम् । अर्धतनात्प्राग्यदि पूर्वसं-
 धिर्नर्दर यागः कियते ममंलः' इति । कालादर्श—'पूर्णिमाप्रतिपत्संधिर्यदि संगमन्तरा । आवर्तनं च स्यात्तहि सद्यस्कालवि-
 धिर्भवेत्' इति ॥ अमावास्यायामपि सद्यस्कालविधिरुक्तो नारदपुराणे—'मध्याह्नद्वितये स्याताममावास्या च पूर्णिमा । परेद्युरेव मिन्त्राः नद्यस्कालो विधीयते ॥ पर्वद्वये परेद्युः स्यात्संगमन्तरतो यदि । सद्यस्कालं परेद्युः स्यान्न्येयमेवं तिथिक्षये' इति ॥ अथ त्रिकृतीष्टिकालमाह त्रिकाण्डमण्डनः—'आर्धतनात्प्राग्यदि पूर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन्कृतिं विकृत्याः । गर्दर यागः परतो यदि सापम्बिन्विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युः । अस्वार्थः—आवर्तने तवः पुरा वा पूर्वसंधौ तस्मिन्संधिदिने

प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चादाग्रयणादिविकृतियागः कर्तव्यः । यदा आवर्तनात्परतः संधिस्तदा केवलविकृतियागः संधिदिने कर्तव्यः । प्रकृतियागस्तु संधिदिनात्परेशुरनुष्ठेय इति ॥ हेमाद्रावपि—‘आधयोः कल्पयोः कुर्याद्विकृतिं प्रकृतेः पुरा । अन्यत्र विकृतिं तत्र कुर्याच्चुः प्रकृतिर्भवेत्’ इति ॥ इति ॥

अथ पुनरिष्टिकालनिर्णय उच्यते कालनिर्णये आपस्ताम्बेन—‘पोडशेऽहन्यभीष्टेष्टिर्मध्या पञ्चदशेऽहनि । चतुर्दशे जय-
न्येष्टिः पाषा सप्तदशेऽहनि’ इति । अस्यार्थः—पूर्वप्रतिपदिनमारभ्य गणनायामागामिप्रतिपद्यदा पोडशदिनं भवति तत्रेष्टिरभी-
ष्टोचमा । ततः पूर्वस्मिन्पञ्चदशदिने मध्यमा । ततः पूर्वस्मिन्चतुर्दशदिने जयन्या । तदेवं कालवयं विहितम् । उत्तमकालात्पोड-
शदिनात्पूर्ववर्तिनि सप्तदशदिने प्रतिपिद्येति ॥ हेमाद्रावपि—‘ऊने पञ्चदशे याज्या षष्ठे याज्या तु पोडशे । ऊने वाभ्यधिके
वापि नेत्र्या सप्तदशे कृत्वि’ इति । अत्र पोडशेऽहन्यभीष्टेष्टिरिति श्लोकस्य चन्द्रिकाकारकृता व्याख्या लिल्यते—इष्टिं न
कुर्यान्नान्यारभेतेति तत्रान्नाधानमेव निषिध्यते न यागः । तयात्वे तिथिद्वयौ इष्टेरनुष्ठानमेव न स्यात् । अतो यजनीयादारभ्य सप्त-
दशेऽहनि औपमसत्त्वं कर्म न कार्यमित्यवगन्तव्यम् । अतएव श्रोत्रायनः—‘यद्यौपमस्यं कर्म यजनीयात्रयोदशे । यदेत्सप्तदशे
वापि तत्रप्रबन्धेन वर्जयेत्’ इति । ननुच दिनद्वयस्य क्षयबुद्धोरसंभवात्त्रयोदशेति सप्तदशे वा कदापिदन्तौपमसत्त्वं कर्म न प्राप्त-
मिति कथं निषेधः । उच्यते—यद्यप्राप्तस्तर्हि नान्तरिक्षे न द्वितीतिपुत्रित्यानुवाद इति सर्वमनघम् । इति पूर्वकालनिर्णयः ॥

एवं पर्यकांठं निश्चित्यानीं तत्र कर्तव्यं कर्म निरूप्यते । तत्र गृह्यम्—‘अथ पार्ष्णिः स्यालीपाकस्तस्य दर्शपूर्णमासा-
भ्यामुपनाग इध्मावर्हिषोभ संनहनम्’ इति । अस्यार्थः—अथगव्दो मङ्गलार्थः । पर्वणि भवः पार्ष्णिः । स्यालीपाकः । इदं तद्वर्णिकं कर्म निश्चितम् । विनाहानन्तरं या पार्ष्णिमासी तस्यास्य प्रथमप्रारम्भः । तस्यग्रहणं नियमार्थम् ।
तर्ष्योपनागो यथा स्यादनिर्दिष्टानां माभूदिति । दर्शपूर्णमायाविति कर्मनामधेयम् । उपवास इति दंपत्योरेकमोजनं सर्पि-
मिधं अक्षारस्तरणमपिष्ठितमित्यादयश्च नियमा लक्ष्यन्ते । तथाचापसम्बन्धः—‘अमापममाश्चसमाज्येनाश्नीयातां तदभावे दग्ना प-
यगा वा’ इति । दर्शपूर्णमागाविति । तत्र इध्मावर्हिषी सन्नयेदिति ॥ उपवासस्य कारणं श्रूयते—‘तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयोत्पव-
गति नहया अन्नस्य देवा हविरभन्ति तन्मादुपरमत्युत्तमे देवा हविरश्नीयुः’ इति ॥ तैत्तिरीयब्राह्मणमपि—‘पूर्वेद्युरिध्मा-
वर्हिः करोति । यज्ञमेवारभ्य गृहीतोपनमति’ इति ॥ तत्रान्वाधानकालमाह कारिकाकारः—‘श्रातरौपायनं हुत्वा समिधौद्धे
नियाम च । अथवा तिस्र आदध्याकृतुतं कल्पपूर्वकम्’ इति । तथाहापसम्बन्धः—‘श्रातरग्निहोत्रे हुत्वान्यमाहवनीयं प्रणीयाथाव-
न्यादयानि’ इति । भगवानपि—‘अग्निं विहृत्य पूर्वेद्युस्तान्वाधानपूर्वकम् । परित्स्तरणपर्यन्तं पुरस्तात्त्रमाचरेत्’ इति ॥ पूर्वेद्युः
परित्स्तरणे कारणं श्रूयते—‘उपाग्निहोत्रो यश्चमाणे देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्वृणाति’ इति । एतत्परित्स्तरणं सायमीपास-
नहोमानन्तरं कर्तव्यम् । तथाच सायंहोमानन्तरं परित्स्तरणविधिमाहापसम्बन्धः—‘ततः संश्रोज्यति परिस्वृणीतं परिष्वचाग्नि
परिदिनोऽभियज्ञमानं युनक्तु । अपाश्च सायंहोमानन्तरं परिष्ठा इमे यजमानस्य सन्तु कामदृवाः । अमुत्रागुष्मिहोके

इति परित्तरणीभेतामेके समामनन्ति उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरिति परिस्वृणीयाद्दुदगग्राः प्रागग्राश्च पञ्चात्पुरस्ताच्चैतत्कृत्वोपवसति' इति । तत्र कर्तव्यग्रन्तमुच्यते कारिकाकारेण—'शुद्धीयातामहन्वेव मांसमापादिवञ्जितम् । निश्चयश्च शयीयातां दंपती मैथुनं न च' इति ॥ चन्द्रिकायां पुलस्त्यः—'सकृत्पर्वणि सर्षीणि हविष्यं लघुभोजनम् । न सायं सोपवासः स्यात्तैलाभिपविवञ्जितम्' इति । सांख्यायनोऽपि—'कलहनीतविक्रीतं श्रद्धासं बहुभक्षणम् । तूर्ध्निकं बृथाद्यस्यां यक्ष्यमाणो विवर्जयेत्' इति ॥ जावालि-रपि—'करम्पांश्च कुलित्यांश्च चर्जयेत्कीदृशंस्तथा । अनृतं बहुमापां च क्रयं विक्तयमेव च ॥ दन्तशीचं च पूर्वैद्युर्योगस्यैतानि प्रायश्चित्तथयणात् ॥ तदाह कारिकाकारः—'पर्वण्यत्राशुपाते तु कुर्याद्भ्रतभुते चरुम् । पर्वणि व्रतलोपे तु कुर्याद्भ्रतपतिं चरुम्' इति । ऋग्विधाने—'यस्य लुम्पेद्रवं मोहाद्भ्रातृर्वा संविशेत्सह । उपोष्य लुहुयादास्यं तामग्रेसप्रथा असि' इति । इति पर्वणिक-तैत्थ्यविधिः ॥ अथापरेषुः कर्तव्यमाह कारिकाकारः—'अपरेषुर्हुनेत्प्रातः परितलिः समुह्य च । पाणिना सोदकेनाग्नेः समन्तात्परिसार्जनम् । तत्समूहनमत्रेष्टं जयन्तवचनं यथा ॥ दिक्षु सर्वाभूदवसंस्था प्राच्यादिषु परिस्तुतिः । पवित्रान्त्वर्हिते श्रेष्ठे श्रीहिमुष्टिचतुष्टयम् ॥ निर्वपेदग्रयेलादिभक्षेणावतोयेत्ततः । निर्वपेदपरं त्वग्नीषोमाभ्यां लेति मन्त्रतः ॥ उद्धृत्य च चरोर्यमभिमृ-श्येदससये । इतीदमग्नीषोमाभ्यामिति त्वभिमृशेत्परम्' इति । अत्र साधारण्येनोक्ताः शिष्टाः कारिकायाश्चिमुखप्रकरणे लिखिता-

सन्नेत्र द्रष्टव्याः । इदमत्र शुद्धम्—‘देवताधोपांशुचाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जम्’ इति । अस्वार्थः—देवताश्च ताभ्यां व्याख्याताः ।
 उपांशुयाजादिवर्जम् । तेषामिदमीपोमौ पौर्णमास्याम् । अग्निरिन्द्राग्नी अमावास्यायाम् ॥ संनहनरहितत्वाद्देवेन्द्रमहेन्द्रवर्जमित्युक्तम् ।
 तथाच शुक्लपरित्रिष्टम्—‘अग्निरग्नीपोमौ च पौर्णमास्यां देवते अग्निरिन्द्राग्नी चामावास्यायाम्’ इति । शुद्धम्—‘काम्या इतराः’
 इति । उक्ताभ्योज्या या उपांशुयाजाद्याः देवतास्ताः काम्या भवन्ति । काम्ये सति कर्तव्या इत्यर्थः । ‘विष्णुं बुध्पुन्यजेते’त्ये-
 रमादयः काम्याः । तर्हि तस्य देवतायै इत्यस्य शुद्धस्य साधारण्येनोक्तत्वाच्चद्वयस्साभिरग्निमुत्प्रकरणे लिखितम् ॥ अत्र भग-
 वाङ्—‘उत्तर दिने हुता श्रवरोपासनं ततः । तत्परिस्तरणार्द्धं श्रणीतासादनान्तकम् ॥ तत्र पुरलनं तत्र समाचर्य यथा-
 विधि ॥ यद्वा तदहरेवैवदन्वाधानपुरःसरम् ॥ पुरस्ताच्चक्रमण्डिलमाचरेदवधानतः ॥ चतुर्निर्वापणं कुर्यात्पौर्णमास्यां पुरोप्रये ।
 निर्वापमग्नीपोमाभ्यामपि यथास्तस्माच्चरेत् ॥ निरुच्य तद्वये पूर्वममावास्यातिथावपि । इन्द्राग्निभ्यां तु निर्वापं यथात्कुर्याद्यथा-
 विधि ॥ चतुर्निर्वापणार्द्धं तत्रशेषं पुरस्तत् ॥ विधाय पूर्ववत्सर्वं होमे तु तमुपस्थिते ॥ पौर्णमास्यां तु मन्त्रेण बुहुयात्पूर्वमप्रये—
 स्वाहेत्यग्नीपोमाभ्यां स्वाहेति बुहुयात्कमात् ॥ पूर्वं हुलाग्नये स्वाहेत्यमावास्यातिथौ क्रमात् । यथादुदीयेंन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति बु-
 हुयात्कमात् ॥ अथोपस्थिप्राचरे च यथाविधि समापयेत् । हुतशेषं हविर्यचनक्षिणा तत्र कीर्तिता इति ॥ अत्र सूतकादौ
 प्राप्ते इष्टेः कर्तव्यतामाहाचार्यः—‘तौ चापि सूतके श्रवणे पर्वणीषी महापदि । स्त्रीधर्मिण्यां च भार्यायां न कुर्यातां कदाचन’
 इति । ताविति प्रकरणाय श्रौतसर्वकर्मोपुष्टात्कारौ । स्त्रीधर्मिण्यामिति । स्त्रीधर्मो रजः तद्वती स्त्रीधर्मिणी । ‘स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी

मलिनी पुष्पवत्यपि' इत्यभिधानात् । एतद्भवग्रहणात्पूर्वकालप्राप्तविषयम् ॥ अतःग्रहणे तु कृते यागकर्तव्यता श्रूयते—'यस्य ब्र-
ह्मेहन्यन्ननालंशुका भवति तामपरुध्य यजेते'ति । अस्यार्थं प्रसङ्गादाह रुद्रदत्तः—'ब्रवाहर्महर्ब्रह्ममहः । तद्यौपवसथ्यम् । तत्रैव
नतोपदेशात् । तस्मिन्नहनि यदि पठ्यार्तववशादनालंशुका स्पर्शाननर्हा स्यात्तदा तथाविना कुर्यादेव तत्कर्मैत्यर्थः । तद्यथा—पर्वणा ।
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति श्लेषः । अथवा नतशब्दः कर्मवार्ची- । यथा अश्विनव्रतेनेत्यादौ तत्प्रतिनियतमहर्ब्रह्ममहः । तस्मिन्ननालंशु-
कायामपि पठ्यां तथाविना कुर्यादेव तत्कर्मैत्यर्थः । पर्वणी दर्शपूर्णमासौ अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सायंप्रातरग्निहोत्रमित्यादि ।
नत्येहन्नितिवचनाद्यद्येतन्नियतं तत्रानालंशुकायां तत्र कियते । एतदुक्तं भवति—यस्मिन्काले यदक्रियायां श्रत्यवायः प्रायथितं ब्रा-
ह्मसेत् आपतेदित्यर्थः । स तस्य मुख्यः कालः । तत्र तदनालंशुकायामपि कियते । तेन काम्येष्टयः पशुसोमाश्च यस्मिन्पर्वणि अना-
लंशुकां न तस्मिन्क्रियन्त एव । एतस्मिन्क्रियदा प्रक्रान्ता भवन्ति प्रक्रान्तकालप्रतिनियमादिति । इति सूक्तकादौ हृष्टिप्रकारः ॥

अथातिपन्नहोमकालः । अत्रातिपन्नहोमं तु सूक्तकादिनिवृत्तौ कुर्यात् । तत्र कारिका—'स्थालीपाके तत्तिक्रान्ते
यद्यन्याग्नौ ह्ययं यजेत् । स्वाग्नावन्यो यजेद्यद्वा कार्यः पथिकृतधरुः' इति । इदमत्र सूत्रम्—'यद्यमावास्यां पौर्णमासी वा-
तीयाद्यदि वान्योन्याग्निषु यजेत् यदिवाऽस्यान्योऽग्निरथीन्यपेयाद्यदिवास्याग्निहोत्रं उपावसन्ने हविति वा निरुधे चक्री वा आ
वा पुरुषो वा विहारमन्तरियाद्यदिबाध्मनि प्रमीयेतेष्टिरथिः पथिच्छदि'ति- । अस्यार्थः—यद्यमावास्यां पौर्णमासी वा स्वकाले
अकृत्वातीपात् अंग्यस्याग्निषु वा यामं कुर्यात् । अस्याग्निष्वन्यो वा यजेत असाग्नीनन्यो वा अग्निर्ब्यपेयात् । अथवाऽस्याग्निहो-

प्रद्वये कुशेषूपमादिते दर्शपूर्णमासादिषु वा हविषि नित्ये चन्नी रथशुकटादि श्या पुरुषो वा मनुष्यजातिः सर्वाग्नीनां मध्ये-चा-
 तिक्रामेत् । अथवा यजमानोऽथनि श्रियेत यस्मिन्नामे अग्रय आसते तस्माद्द्रायादन्तरे श्रियेतैत्यर्थः । एतेषु निमित्तेष्वितिः क-
 तंव्या । अग्निः पथिकृत्स्वाद्, इयं देवताग्निः पथिकृद्गणकः । इयं च निमित्तानन्तरं कर्तव्या । ततो यत्तमानं समाप्य समयेष्टिः
 कर्तव्या । दर्शहोमस्ये । दर्शहोमो नित्यहोमः । इष्टिमध्ये तु तदेव तत्रयुपजीव्य वृत्रेण वागः कर्तव्यः । प्रागिष्टेरिति वचनं
 पूर्वाया इष्टेः प्रागेमेयं कर्तव्येत्यमर्थमिति । स्वकाले कृता अतीयादित्यत्र सकालशब्देनागामिचतुर्दशीपर्यन्तं कालो विचक्षितः ।
 अनन्तरपर्वणि तु प्राप्ते पथिकृत्पूर्वकमतीतयार्गं कुर्यात् ॥ तथाह भगवान्—‘स्थालीपाकमतिक्रामेद्यदि तद्यत्र कुत्रचिद् । दिवसे
 तत्र कर्तव्यमेवतु स्यात्कर्मेणः ॥ तत्रापि तदतिक्रामेत्कार्यं पर्वण्यनन्तरे । पथिकृद्दोमपूर्वं तु कर्तव्यमवधानतः ॥ चतुर्निर्वेषणं तत्र
 पूर्व-पथिकृतेऽग्रये । अन्याभ्यो देवताभ्यस्तु चरमं शुद्ध्यात्कृत्वा ॥ अन्ये तु पथिकृद्दोमं सतत्रं कर्म मेनिरे । ते तु कृत्वा पुर-
 मन्त्रं प्रणीतागमादनान्वक्तव्यं ॥ निर्वापशोधने कृत्वा चरुः पथिकृतेऽग्रये । अथोपरिष्टाचत्रं च यथाविधि समाप्य च ॥ अतिक्रान्तं
 च कुर्यात् स्थालीपाकं यथा पूर्णं इति । अस्मार्थः—प्रतिपदि कर्तव्यस्थालीपाकादिक्रमेण आगामिचतुर्दशीपर्यन्तेषु गिरिषु यत्र
 कृत्वा स्थालीपाकः कर्तव्यः । तत्राप्यतिक्रमणे अनन्तरे पर्वण्येन पथिकृत्पूर्वकमतिपन्नहोमं कुर्यादिति ॥ । तथापि त्तिथि-
 विशेषमाहाचार्यः स्मृतिरूपेण—‘शुमेहनितु कार्या स्यादितिः पथाचतः परम् । नातीतैष्टियतुर्दश्यां चतुर्थ्यां मध्य-पञ्चमे ।
 नान्यां च द्वितीयायां कार्या स्यादुत्पन्नाया’ इति । म. प. पञ्चमे मध्ये पर्वमध्ये । अष्टम्यामित्यर्थः । पञ्चमे पञ्चमदिवसे पञ्च-

म्यामित्यर्थः । यत्तु चन्द्रिकायासुक्तम्—‘पूर्णपाशालये हृष्यं होता च यदहर्भवेत् । तदहर्भुव्यादेवमावास्यात्ययेपि च’ इति । हृष्यं हविः । होता ऋषिः । अत्रैव कृतापि पांथिकृती विष्णुतीष्टिर्वंधानरी . अतिपन्ना कार्या ॥ एतदपि यावदन्यस्य पर्वणो न ऋतुः । तत्राप्तौ तु प्रायश्चित्तमेव न पुनरतिपलासुष्ठानम् । अधिकारान्तराविरोधेन पूर्वाधिकारो निवृत्तः । तदुक्तं भाष्यकारेण—‘ततो दर्श पूर्णमासं या यावदन्यो न पर्वकालः’ इति । तदेतच्छाखान्तरविषयम् । आश्वलायनानां तु अतिपत्रेष्टिस्त्यन्तरग्रहणात् ॥ ॥ पर्वद्वयाद्यतिक्रमणे निर्णयमाह कारिकाकारः—‘उभयातिक्रमे कार्ये एकः पौथिकृतेश्चरुः । तृतीयाप्रसृतीनां तु पर्वणामतिपातने ॥ पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्दृष्टविदो जनाः’ इति ॥ अत्राचार्यः स्मृतिरूपेणाह—‘इष्टित्रयसमायोगात्सार्वाणिः संग्रणश्यति । द्वयोर्योगे तु कार्या स्यादष्टपूर्णाहुतिर्द्युतैः ॥ वद्विष्टीनां समायोगादग्निंैव प्रणश्यति । अत्राग्नोस्तु द्वयोर्योगे कार्या कल्पोक्तनिष्कृतिः’ इति ॥ सायणीये प्रजापतिस्तु—‘दर्शश्च पूर्णमासश्च लुप्तोऽथ द्वयमेव वा । एकस्मिन्कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्थेन शोधनम्’ इति । इत्यतिपत्रेष्टियागविधिः ॥ ॥

अथान्वाधानेष्टिमध्ये ग्रहणं भवति चेत्प्रायश्चित्तमाह संग्रहकारः—‘अन्वाधानेष्टिमध्ये तु ग्रहणं चन्द्रमूर्धयोः । नवोनवो यमादित्याश्विनं चोदुत्यष्टद्वयम्’ इति । एतत्प्रायश्चित्तहोमं निमित्तसमनन्तरमेव कुर्यात् । अन्वाधानेष्टिमध्ये अश्विननुगतश्चेत्प्रायश्चित्तमाह कारिकाकारः—‘अन्वाधाने कृते यागात्प्राक्कंदनुगतो भवेत् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरन्वाद्यात्स्य’ इति ।

पाठा०—१ स्वालये हृष्यं होता । २ पाविष्टलो भवेत् । ३ इति होमात् ।

अत्रेदमिति प्रकरणमाहत्यास्यहोमः प्रत्येतव्यः । सोऽपि पुनःसंधानोक्तरीत्या अयाञ्चेतिगच्छेणाज्याहुति हुत्वनन्तरं कर्तव्य इति ॥
 ॥ अन्वाधानेष्टिमध्ये प्रयाणोपपत्तौ प्रायश्चित्तचिधिरुच्यते । तत्र कारिका—‘अन्वाधाने कृते यागव्याञ्चेत्प्रवसते यदि ।
 तुभ्यं ता इत्युक्ता हुत्वा वक्षिारोपयेत्ततः’ इति ॥ अत्र तुभ्यं ता इति मन्त्रहोमस्य कारणं श्रूयते—‘सर्वान्या एषोऽञ्चौ कामां-
 न्ब्रवेन्नयति । योऽग्नीनन्वाधाप न्तस्तुर्पति । स यदनिष्ठा प्रयायात् । कामप्रीता एनं कामा नास्तुभयायुः । अतेजा अवीर्यः स्यात् ।
 स उदुयात् ।—तुभ्यं ता अक्षिरत्नम विन्वाः सुशितयः पृथक् । अथ कामान येमिरे इति कामानेवास्तिन्दधति कामप्रीता एनं
 कामा अनु प्रयान्ति- तेजस्वी वीर्यवान्भयती’ति ॥ अत्र पर्वण्यन्वाधानं कृत्वा प्रतिपदि प्रमादादिष्टवकरणे तृतीयादिसु
 परिभाषाप्रसन्न्याहृतियाणं होमपूर्वकं कुर्यात् । तत्रापस्तम्यः—‘तदिदं सर्वप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियत इत्याश्मरथ्यो यत्र ना-
 स्तानं तत्र क्रियेत इत्यालेखन’ इति । एतादृशपूर्णमासप्रसंगार्च्छूयते—‘प्रजापतिर्वैश्वानर्यजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं
 नोरथ्यं नामारासां चाविरात्रं च नास्तुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीचामानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो यावत्यमा-
 यासा वारानविरात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते याव-
 दुक्थ्येनोपाप्नोति तामदुपाप्नोति य एवं विद्वानमावासां यजते यावदविरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोती’ति । स्मृतिभास्करे वायुपु-
 राणवचनं—‘दशं च पूर्णमासं च ये वहन्ति द्विजातयः । न तेषां पुनराशुचिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन’ इति ॥ अकरणे दोष उक्त आथर्व-
 णिरुच्यते—‘यस्य चाग्निहोत्रमदर्शपूर्णमासमनाग्रघणमग्निश्रियंजितं च अहुतमग्नैश्वदेवमविधिना हुतमाससमांस्तस्य लोकान्हिनस्ती’ति ।

अस्मिन्कर्माणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थोऽग्निमुखंप्रकरणे अस्माभिरुक्तः । प्रायश्चित्ताग्न्यहोमे तुभ्यं ता अङ्गिरसाम इति-
हे अङ्गिरसाम अङ्गिरसां श्रेष्ठाञ्जे, तुभ्यं विद्याः सर्वास्ताः प्रसिद्धाः सुश्रितयः प्रजाः कामाय आत्मनः कामसिद्धयं प्रथम्येभिरे
नियच्छन्ति । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ स्थायीपाकप्रयोगः ॥ प्रागुक्तप्रकारेण तिथ्यादिकं विचार्य पूर्वधुरन्वाधानदिने स्त्रिया सह खात्वा कृतनित्यक्रियो वि-
धित्वात्तरोपासनं कृत्वा प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य नमोपात्तदुरितक्षयकारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पौर्णमासेन यज्ञ्ये । तत्र देव-
तापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्य इति संकल्प्य । समिद्धयं पाणिनादाय असिन्नन्वाहितेप्रावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुपला ।
अग्निपत्रीपोमी च प्रधानदेवतं चरद्रव्येण शेषेण सिद्धकृतमित्यादि शोपश्य इत्यन्तमुपला समिद्धयमावापायेध्मावाह्वी संनयेत् ।
तत्रार्थं क्रमः । उक्तप्रकारेणाहूतेषु हुंदर्भेषु प्रादेशमात्रान्यद्द्विगुदर्भात् रज्जुकरणार्थं गृहीत्वा प्रादक्षिण्येन तत्र द्वादशदर्भैः संवि-
धयवतीं रज्जुं कृत्वा सुनरन्यां रज्जुमेवं कृत्वा उभयमप्रादक्षिण्येन समस्य पुनरन्यां रज्जुं कृत्वा प्रादक्षिण्येन त्रिष्टुतं समस्थान्ते प्रद-
क्षिणं त्रिन्विंशकृत्वा तां त्रिष्टुतां रज्जुदुदगग्रां वितत्य तत्र प्रादेशमात्रान्यद्द्विगुदर्भात्त्रिधाप तया चर्हिद्विरावेष्ट्य रज्जु-
मूलं सकृदावेष्ट्य तदग्रशेषं पूर्वमावेष्टितरज्जुभस्ताभिनतीय परित्स्तरणाथर्षदर्भैः सहापतनपश्चाद्भाग उपरि निदध्यात् । ततः पूर्व-
वधिष्टुतां रज्जुं कृत्वोदगग्रां वितत्य पलाशसुदिरासन्यतमपत्रियष्टुतसंभवं द्विप्रादेशप्रमाणं पञ्चदशतमिदात्मकमिध्मं प्रागग्रं निधाप

तथा सहदावेष्ट्य यन्त्रोपरि निधाय पक्ष्या आघातनालङ्करणं कारयेत् । ततो गन्धादिभिरुभौ स्वशरीरे अलंकृत्य तदिवसे कल-
हत्पयित्रयानृतप्रहासमट्टुभाषणतीर्थत्रिकादिव्यसनपर्यङ्कशयनदन्तधानकरंभसंज्ञकदधिमिश्रसकुण्डलित्यकोद्रवचणकमममूरसंज्ञक-
युवाकारचणकधारालक्षणमधुमांसमापरात्ननवं दधिघृतमिश्रं हविष्यान्नं दिग्देव सकृदुद्धीयाताम् । ततो यजमानः सायं होमानन्तरं
यागदेवतान्द्रमवस्थानार्थमग्निं परिस्तृणीयात् । तत्रायं क्रमः—अग्नेः सक्ताश्राद्धाद्बुलपरिमिते देशे ऐश्वर्यानीं दिशमारभ्य प्रद-
क्षिणं गमन्तात्सोदकेन पाणिना त्रिःपरिमृज्य पूर्वमुपरिनिहितान्दीर्घान्योडशदर्मानादाय दशाद्बुलमिते देशे श्राच्यामुदगग्रैर्दक्षि-
णस्यां प्राग्ग्रेः प्रतीच्यामुदगग्रैरुचरस्यां प्राग्ग्रेर्दक्षः परिस्तृणीयात् । पूर्वपार्थिवपरिलक्षणंमूलयोरुपरि दक्षिणपरिलक्षणं उत्तरपरि-
स्त्राणं दूदगग्रयोरपलाद्भनति एतंपरिलीर्यं ब्रह्मचारीभूलाऽधःशयीत । ततोऽपरेष्टुः प्रावर्होमानन्तरं ब्रह्मासनार्थमग्नेर्दक्षिणतः पात्रा-
मादनाथं चोचरतः कर्णधिर्भान्त्रागग्रानालीर्यं अत्रेपरराजितां दिशमारभ्य निरम्भमा परिषिच्य पात्रासादनं कुर्यात् । तत्रायं
क्रमः—अग्नेश्चरभागे पूर्वमास्तीर्णेषु दर्भेषु चख्यालीं श्रोक्षणपात्रं दक्षीं सुदं प्रणीतापात्रं आद्यपात्रं इधमं बर्हिः शूर्पं कृष्णाजिनं
उत्तमलं सुपलं च द्रव्यं उदगपवर्गं प्राग्ग्रेःस्थं न्यग्त्रिलमासादयेत् । ततः श्रोक्षणयानमुचार्त्तनीकृत्य प्रादेशमात्रे स्यौत्येन च समे
पवित्रे कृत्वा तत्पात्रशोपरि निधाय शुद्धाभिरग्निः पूरयित्वा हस्तयोरुष्ट्रोपकनिष्ठिकाम्भ्यां तै पवित्रे उदगग्रे असंस्पृष्टे गृहीत्वा त्रि-
रुत्पूय पात्राप्युत्तानानि कृत्वा इत्थं च विसृज्य गर्गाणि पात्राप्युत्पूताभिरग्निद्विधिः प्रोक्षेत् । ब्रह्मणः कृत्यम्—ततो यथोक्तलक्ष-
णमैश्वरानदिसि स्थितं नात्रणमसिन्कर्षेणि नक्ष्त्राणं सां. दृण इति तत्पाणिं पाणिना गृहीत्वा वृथुयात् । ततो ब्रह्मा-इतोसीत्युक्त्वा

प्राच्युतो यतोपवीत्याचम्य समस्तपाण्यशुष्ठो भूताश्रेणाभिं परीत्य दक्षिणतं उदक्षुण्डः स्थिता आमनाथदर्भेनेकं दर्भमशुष्ठानामि-
 काभ्यां गृहीता 'निरस्तः पराचतुः' इति नैकेत्यां निरत्यापः स्पृष्ट्वा 'इदमहमर्गोमर्गोः गदने सीदामि' इत्युपागयन् उदच्युग पर
 वामोरुपरि दक्षिणपादं संस्थाप्योपविश्य गन्धाधृतादिभिरभ्यर्चितः मन् 'अं गृहस्वतिर्नत्ता प्रत्नगदन आश्लिष्यते गृहस्पते यज्ञं गोपीय'
 इति जपिता सर्वदा यत्नमना एव वर्तेत । ततो यजमानः श्रेणीनापात्रमग्रेः प्रत्यङ् निषाय तत्र पवित्रे निषाय उन्मृताभिरग्निः पू-
 षिता गन्धपुष्पाधृतानि श्लिष्य धृतप्राणो युग्ममशुद्धस्य अग्रेरुत्तरतो दर्भेषु निषाय ते पवित्रे गृहीता अन्वग्निभिर्दर्भैराच्छादयेत् ।
 ततः प्रत्यगग्रेः शूर्पं निषाय तत्र पवित्रे निषाय अप्रये ता जुष्टं निर्वापामीति मन्त्रावृत्त्या चतुरो त्रीद्विमुष्टीभिरुच्य अर्षीणोमाभ्यां
 ता जुष्टं निर्वापामीति तथैव चतुरो मुष्टीभिरुच्य ते पवित्रे त्रीदीणामुपरि निषाय उत्पृताभिरग्निर्निर्वापसंग्रया अप्रये ताजुष्टं प्रो-
 क्षामि अर्षीणोमाभ्यां ताजुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्ष्य प्राग्ग्रीवोर्ध्वलोमि ठष्णाग्नि उन्मूलं निषाय तत्र तान्मुयलेन पश्यात्तपाल्य
 त्रिःकलीकृत्य त्रिःप्रक्षाल्य अविदग्धमथर्हिर्गवगडिकं दनैःशूनैः युष्टुतं पथेत् । ततन्ने पवित्रे आन्यपात्रे निषाय तत्पात्रं पुरतः
 संस्थाप्याग्न्यसत्सिच्यप्रेरुत्तरतः स्थितानद्धारान्मन्मनामहाप्रेरुत्परिस्तरणाढद्विनिरुपागयव्याली तेष्वपिथिल जलज्वाद्दर्भेषुकेना-
 वञ्चल्याद्दुष्टुपर्वमानं प्रक्षालितं दर्भोपद्रव्यमान्ये प्रत्यस्य पुनर्गलता तेनैव दर्भोन्मुकेन चरणा महाग्नं त्रिःपर्यगृहिठता तदुत्पुक्तम-
 पात्यापः स्पृष्ट्वा स्यालीं सुवि कर्षन्निरोद्गुद्वासाह्वारान्द्रत्युवापः स्पृष्ट्वा तत्रस्थितमेवाग्नं मचितुष्टेन्यस्य हिरण्यन्सूः गवितापु-

पाठा०—१ गोपायैल्ल्याग्रे—'य यत्त पादि न यत्तपति पादि न ना पादि' इत्यसौ मन्त्रे केचिन्निप्रक्षिप्तो मन्त्रः गर्भत्रेभि विपुलनर प्रणीम ।

उष्णिक्र आग्नेयत्वमेवेति० । अस्मिन्निष्ठुष्ण प्रसव उत्सुनान्मन्त्रिकेण पवित्रेण यसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । इति मन्वेणैकवार द्विस्तृष्णां पवित्राभ्यां प्रागुत्पूय ते पवित्रे अग्निः प्रोक्ष्याद्यौ ग्रहरेत् । ततोप्रेः पश्चात्परिल्लरणाद्द्विरात्मनोऽग्रतो शुवं प्रोक्ष्य तत्र वह्निः संनहनीं रदुमुद्गग्रां नितह्य तत्र वह्निः प्रागग्रमुद्गपवर्गमविरलमास्तीर्य तत्राज्यपानं निधाय सुवादिसंमार्जनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः— दक्षिणेन हस्तेन सुसुनौ गृहीत्वां सत्त्वेन कांश्चिद्दर्मानादाय तद्वैवाशीं प्रताप्य सुवं निधाय दक्षिणेन पाणिना सुवस्य विलं दर्माग्निः प्रागादिप्रागपवर्गं त्रिःसंमृग्यापत्ताद्दर्माग्निरेवाभ्यात्वं विलयुष्टं त्रिःसंमृज्य ततो दर्माणां मूलेर्दण्डस्याधस्ताद्विलयुष्टादारभ्य वार-द्वयविरटाद्विलं तावभिः संमृग्याग्निः प्रोक्ष्य सुवं निष्टव्याज्यस्यात्वा उचरतः सुचाऽस्यष्टं निधावोदकं स्पृष्ट्वा तैरेव दर्मर्षुहं चैवमेव संमृज्य तां सुसुनोत्तरतो निधाय दर्मानग्निः प्रोक्ष्याप्रावचमुद्गरेत् । ततः शृतं चरुं सुवगृहीतेनाज्येनाभिधायोदगुद्रास्या-प्याज्ययोर्मध्ये नीलाज्ययादक्षिणतो न्हिंषि सान्तरमासाद्य पुनरभिषार्य हविरुद्धरणाय चर्वाज्ययोर्मध्ये पात्रान्तरं निधाय एकादद्या-ज्जुलमिने देने गन्धाक्षतपुष्परग्निं समन्त्रमर्चयेत् । तत्रमन्त्राः विभानिनइत्यनयोर्वयुश्रुतीभिश्चिष्टिपु । ततः आत्मानं चालंकृत्य हस्तं त्रशात्वा इष्मन्त्यनरजुं तत्रैव निधाय पाणिनेऽममादाय त्रिरिग्ममभिषार्य मूलमपयोर्मध्यमागे गृहीत्वां । अयंत इधमइत्यस्य वामदेवो जातवेदाश्चिश्चिष्टिपु । अंअयं त इधम आत्मा जातवेदस्तेनेज्यस्य वर्षस्य चैद्ध वर्षय चासान्त्रजया पशुभिर्नैकवर्चसेना-च्चायेन तमेषय स्वाहा । इतीधममप्रावाषाय अग्रथे जातवेदस इदंनममेत्युदिश्य त्यजेत् । अथ सुवेणाज्यं गृहीत्वा परिस्तरणवा-प्यव्यक्तौणे नीलाग्नेवायव्यक्तौणमारभ्याग्नेयीपर्यन्तं त्रजापतय इति मनसा सरन् स्वाहेत्युच्चार्य नैरन्तर्वैपाज्वेनाज्यवारां ज्योति-

प्त्यप्राविशदास्त्रिणि परिश्रायबन्धुत्वा पुनराज्यं शुद्धीत्वा नैऋतकोणतो नीत्वाधैनिर्ऋत्यकोणमारभ्येशानीपर्यन्तं तथैव हुत्वा उभयत्र
 प्रजापतयइदं नममेतुदेशत्यागौ कृत्वा सुवेणाख्यमादाय अग्रयेस्वाहेत्यथे रुचरपार्थं पूर्वभागे हुत्वा पुनराज्यं शुद्धीत्वा सोमायस्वाहेति
 दक्षिणपार्थं तत्समग्रदेशे हुत्वा चरुं पात्रान्तरे पृथक्कृत्य इदमग्रये इदमग्नीषोमान्यामिति चरुभागद्वयश्चरुसंस्थमभिसृज्य अयदान-
 धर्मेण जुहुयात् । तत्रायं क्रमः—सुवेण दर्व्यांश्चपत्तीर्य प्रथमप्रधानदेवताचरोर्मध्यादहुतुपर्यन्तं तिरश्चीनाभिरहुष्टमध्यमानामि-
 काभिरुदगत्राभिर्नेलसंस्पर्शमकृत्वाऽवदाय दर्व्यामोष्य । ततश्चरोः पूर्वभागात्प्रायत्रामिस्तथैवानदाय दर्व्यामोष्य पात्रत्वं हविरभि-
 पार्थं पश्चार्द्वीश्रयभियार्थं विधूमाल्यज्वालाङ्गारागौ अग्रयेस्वाहेति आच्यभागयोः प्रत्यग्देशे आक्लादयन्निव दर्व्यां पार्थेन हुत्वा ।
 पुनः पूर्वयदुचरहविषोऽनदाय अग्नीषोमान्यां स्वाहेति पूर्वहुतेः प्रागेव हुत्वा उदेशत्यागौ कुर्यात् । दर्व्यामुपपत्तीर्य द्वितीयं पुनर्हवि-
 स्तथैनापदाय पात्रस्यमनभियार्थावचं तु द्विरभियार्थं । यदस्येति द्विरप्यगर्भोग्निः स्विष्टकृदविष्टुतिः । ॐ यदस्य कर्मण्योत्परी-
 रित्वं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टित्सिष्टकृद्विद्वान्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे । अग्रये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां
 कामानां समर्थयित्ते सर्वात्रिः कामान्समर्थय स्वाहा । इत्यग्नेरज्ञानदेशे जुहुयात् । पश्चादग्नी तु प्रधानहोमे मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चा-
 र्धाच्च त्रिवारस्यवयति । इतरहु समानम् । अनन्तरमथेरुचरुः स्विताभिध्मयन्धनरजुं विसस्य रुद्रायस्वाहेतिहुत्वा अपःस्पृष्टा सुवेणा-
 ज्यमादाय प्रायश्चित्ताहुतीः सप्त जुहुयात् । तत्र मघाः—अयाथेत्यस्य विमदोयाळग्निः पक्तिः । अयाथाथेस्वानभियज्जली० । अतोदे-
 वाहस्य मेधातिविधेवागायनी इदं विष्णुरित्यस्य मेधातिथिविष्णुर्गायत्री एतंभैस्त्रिस्र आच्यहाहुतीर्जुहुयात् । व्याहुतीनां व्यस्तानां

विधाभिन्नो जमदग्निर्भद्रावो अग्निर्विद्युः सूर्योः गायत्र्युष्णिगस्तुष्टुप् समस्तव्याहृतेः प्रजापतिः प्रजापतिर्दृहती । भूः स्वाहेत्यादिभिश्चतस्र आख्याद्वृतीर्दुष्टुपात् । अनन्तरं ब्रह्मा वायव्यदेशे स्थित एताएव द्रुत्वा मयविपर्यासादिनियतनिमित्ते ग्राप्ते अनाशातमिति मन्त्रस्य हिरण्यगर्भोऽग्निरुष्टुप्—ॐ अनाजातं यदाजातं यज्ञस्य क्रियते सिदु । अग्रे तदस्य कल्पय त्वद्विद्वेत्स्य यथावथश्वाहा ॥ पुरुषसंमितो गन्नो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्रे तदस्य कल्पय त्वद्विद्वेत्स्य यथावथश्वाहा ॥ यत्प्राक्त्रेत्यस्यास्य-कितोऽग्निरुष्टुप् इत्यादिभिर्दृत्वा । यद्वोदेना इत्यस्यामितपामरुतस्त्रिष्टुप् । अनेनच जुहुयात् । यजमानस्तत्रदेवताभ्य उदिस्य त्वजेत् ॥ ततो यजमानः सर्वकर्मप्रपूर्णी भद्रद्रव्यदा पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तत्रायं क्रमः—सुर्येणाज्यं गृहीत्वा सुचं समविलां द्वादशठसः पूरयित्वा तत्र सुनमूर्ध्नि विलं निंषाय पुनरथो विलं निक्षिप्य सुग्राये कुसुमाक्षरं निधाय सव्यपाणिना हुक्नुवमूले दक्षिणपाणिना सुगं ब्रह्मध्रया गृहीत्वा तिष्ठन्समपाद ऋजुकाथः सुवाप्रन्यस्तलोचनः प्रसन्नात्मा सन् गमुद्राद्भूमिरित्येकादशर्चस्य मूक्तस्य वामदेवऋषिः आपोदेवता त्रिष्टुप्लन्दः अन्त्याजगती पूर्णाहुती० । समुद्राद्भूमिरित्यादिमधुगन्तन्तर्ज्भि स्वाहेत्यन्ते पठन् यनपरिमितं पारं संवतां सुगप्रेण सावशेषं द्रुत्वा अर्घ्यदंनमेत्युदिस्य त्वक्त्वा विज्योतिषेत्यस्य जारो वृशोऽग्निस्त्रिष्टुप् । अनेनच तथैवावशिष्टं सर्वं द्रुत्वा अन्नयं इदं नममेत्युदिस्य त्वजेत् । ततो विधेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति संस्त्वावं हुत्वोदिस्य त्वजेत् । तण्डुलकण्ठांसमिदमंशकलात्रोऽस्यामौ ग्रहत्यावशुथल्पं षापक्षयकरं पूर्णपात्रजलमार्जनं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—पूर्वासादितपूर्णपात्रमालीर्षे बहिर्षि दक्षिणपाणिना निधाय तत्र गङ्गादिपुष्पनदीः स्पृत्वा दक्षिणपाणिना स्पृशन्—ॐ पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः

पुष्पमसि पुष्पं मे भूयाः सद्दसि सन्ने भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः । अक्षितिरसि मामेक्षेष्टः । इति जपित्वा कुशाग्रैः प्रागादि-
 पद्मदिक्षु जलं सिंचेत् । तत्र मन्त्राः—प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तां । दक्षिणस्या दिशि मासाः पितरो मार्जयन्ताम् ।
 प्रतीच्या दिशि ब्रह्माः पृथ्वीं मार्जयन्ताम् । उदीच्यां दिश्यापओपधिनस्पतयो मार्जयन्तां । ऊर्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरः प्रजा-
 पतिर्मार्जयन्ताम् । इति प्रतिदिशं सित्वा स्वशिरसि कुशाग्रैर्मार्जयेत् । तत्र मन्त्राः—आपो अस्मानित्यस्य देवाश्रवा आपस्विष्टुप् ।
 ॐ जायेथंश्मान्मातरः ० । इदमापइत्यस्य सिन्धुद्रीप आपोतुष्टुप् । इदमापः प्रबहत् ० । सुमित्र्यान् आप ओपधयः सन्त्विति च एतैर्मन्त्रैर्मे-
 वान्ने मार्जनं कृत्वा दुर्मित्र्यान्त्मी गन्तु योऽन्मान्देष्टि यंच वयं द्विष्मस्तं हन्मि । इति निर्ऋतिदेशे कुशाग्रैरपः सिञ्चेत् । ततो ब्रह्मा
 यन्मानस्य वामपार्श्वस्थितं पृष्यञ्जली पूर्णपात्रजलं ॐ माहं प्रजां परासिचं या नः सयागरीः स्य न समुद्रे वो निनयानि स्वं पाधो अ-
 पीथ । इत्येक्युत्थोस्ता प्रत्यञ्जुतं निपिच्य तदञ्जलिस्थितजलैः पापनिरसनार्थमात्मानं यजमानपर्वां च प्रोक्षेत् । पत्नी तु तजलं
 चर्हसि निपिञ्चेत् । अथवा मार्जानानन्तरं यजमानः स्वामपाणिपुचानीकृत्य चर्हसि निधाय दक्षिणपाणिना पूर्णपात्रं गृहीत्वा तत्र
 तजलं प्रत्यञ्जुतं निपिन्य वा आपः समुद्रं गच्छन्तीति श्यात्वा माणिस्यजलैरात्मानं पत्नीं च प्रोक्षेत् । ततः कर्ता अग्नेः प्रत्यगुदङ्क-
 रितः संस्थापेनोपतिष्ठेत् । तत्र मन्त्राः—अग्नेतंगौपापनलीपायनाग वन्द्युः सुवन्द्युः श्रुतगन्धुर्विप्रवन्द्युर्वैकर्वाकपयः अभिर्देवता
 द्विप्रदारिरादृष्टन्दः अग्युपय्याने विनियोगः । अग्ने तंन इति द्वाभ्या औचम इत्येतैश्चोपस्थानं कुर्यात् । ततो ब्रह्माचेतैरेवोपति-
 ष्ठेत् । ततः कर्ता परित्स्वरणं विष्टग्ध्यात्रिं परिस्रमुद्य परिस्रिन्धु परिस्रिन्धु नैवेद्यतामूले निवेद्य ब्रह्मणे इत्येवं धृत्यादिकं म

द्विरप्यमुदकपूर्वं दक्षिणात्वेन दद्यात् । अथ पात्राणि प्रक्षाल्य पूर्वकमेण द्वन्द्वश्च उत्प्लव्य भस्म स्पृश्येत्यादिना श्रीविष्णवे समर्प्या-
नामेत् ॥ ॥ दर्शं तु दर्शनं यस्य हस्त्युक्त्वा पूर्ववदन्वाधाय पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा पूर्ववद्व्रतनियमपरिस्तरणादिकं कृत्वा परेषुः प्रातरोपा-
सनं कृत्वा पूर्णपात्रनिधानान्ते अग्नये ताडुष्टं निर्मापामि इन्द्राग्निभ्यां त्वा शुष्टं निर्वापामि इति चतुरशतुरो सुष्टीचिरुष्य श्रोक्षणादिदृ-
षित्वदानान्तं कृत्वा अग्नेस्वाहा इन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति हुत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ॥

अथ सद्यस्कालकर्तव्यम् । सद्यस्काललक्षणतिथौ उभयत्रापि प्रातर्होमानन्तरं अन्वाधाय इध्मावर्हिषी सबद्ध होमं कुर्यात् ।
प्रमादादन्याग्री स्वपं यजेत चेत् स्वामान्यो यजेत चेत् प्रायश्चित्तार्थं पथिकद्वोमं कृत्वा पुनस्तृतीयादितिशिष्यन्वाधानपूर्वकमिष्टिं
कुर्यात् । इति सद्यस्कालकर्तव्यम् ॥ ॥ अघातिपन्नहोमप्रयोगः । अन्वाधानात्पूर्वं स्त्री रजस्रला भवति चेत् पञ्चमादिदिवसे स-
द्यस्कालान्वाधानपूर्वकं होमं कुर्यात् । अन्वाधानात्परतो रजस्रला भवति चेत् तिरस्कृत्य प्रतिपद्येव होमं कुर्यात् । मूलकादिना
होमोऽतीतधेदागामिपर्वमध्यतिथिषु द्वितीयां चतुर्थी पञ्चमी अष्टमी नवमी चतुर्दशी च विहाय शिष्टासु तिथिषु अतिपञ्चहोमं
कुर्यात् । तत्राप्यतिक्रान्ते अनन्तरे पर्वणि पथिकद्वोमपूर्वकमिष्टिं कुर्यात् । तत्राप्यतिक्रान्ते आगामिपर्वसहितदिवसेष्वन्यतमदिवसे
पादच्छप्रथिकद्वोमपूर्वकमिष्टिं कुर्यात् । तत्राप्यतिक्रान्ते अनन्तरप्रतिपदि अर्धच्छप्रप्रायश्चिन् कृत्वा प्रतिपदङ्गभूतसद्यस्काला-
न्वाधानायाग्यभागान्तं कृत्वा अतीतिप्रायश्चित्तार्थमष्टपूर्णादूर्तिं करिष्य इति संकल्प्य सुर्वेणाष्टवारं सुचि पूरयित्वा एवं पूर्णाहु-
तिमादौ हुत्वा प्रयानाहुत्यादि मर्वं कुर्यात् । एवमागामिपर्वपर्यन्तं कुर्यात् । तत्राप्यतिक्रान्ते शुद्धाग्नेर्नष्टात्पूर्वोक्तवत्पुनःसंधानं

कृत्वा तत्रैतिपदोमं कुर्यात् । इत्यतिपनेष्टिप्रयोगः ॥ अथ ग्रहणेष्टिप्रयोगः । अथान्वाधानेष्टिमध्ये सोमग्रहणं चेदिष्टिदिवसे
 द्विविरासादनान्तं कृत्वा अन्वाधानेष्टिमध्ये ग्रहणदोषप्रायश्चित्तार्थमाज्यहोमं करिष्य इति संकल्प्य । नयोनयोभवतीत्यस्य सूर्यास्ता-
 वित्री चन्द्रमास्त्रिष्टुप् । यमादित्या अशुभाप्याययन्ति, यमक्षितमक्षितयः पिवन्ति । तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु
 श्वनस्य गोपाः । आभ्यां मन्त्राभ्यामान्याहुती हुत्वा अग्न्यलंकरणादितत्रशेषं समापयेत् । सूर्यग्रहणं चेद्विविरासादनान्ते त्रिभि-
 र्भ्रिप्राज्याहुतीर्हृद्यात् । तत्र मन्त्राः—चित्रदेवानामित्यस्याङ्गिरसः हुत्तः सूर्यस्त्रिष्टुप् । उदुत्यंजातवेदसमित्यस्य काण्वः प्र-
 स्कण्यः सूर्यो गायत्री । उदयमित्यस्य काण्वः प्रस्कण्यः सूर्योऽनुष्टुप् । एतैर्मन्त्रैराज्याहुतीर्हुत्वा अग्न्यलंकरणादितत्रशेषं समाप-
 येत् । अन्वाधानेष्टिमध्येऽप्रिननुगतथेत् अथाश्वेतिमन्त्रेण पूर्वोक्तवत्पुनःसंधानं कृत्वा सूर्येणःस्वरितिमन्त्रेण संकल्पपूर्वकं प्रायश्चित्ता-
 ग्याहुतिं संस्कृत्याज्येन हुत्वा पुनरन्वाधानपूर्वकमिष्टिं कुर्यात् । अन्वाधानेष्टिमध्ये त्रयाणोपपत्तौ तुभ्यंता अङ्गिरस्तमेतिमन्त्रेण सं-
 कल्पपूर्वकं संस्कृत्याज्यं हुत्वा अरण्यादिषु पूर्ववदारोप्य होमकाले श्रुतिषाप्य मातर्होमपूर्वकमिष्टिं कुर्यात् । अन्वाधानं कृत्वा प्रति-
 पदि प्रमादादिष्टकरणे तृतीयादितिषु प्रातरौपासनानन्तरं संकल्पपूर्वकं संस्कृत्याज्यं समस्तव्याहृतिभिर्हुत्वा पुनरन्वाधायाय यागं
 कुर्यात् ॥ इति श्रीमद्यजुर्वेदे प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे प्रतिपदिष्टिप्रकरणम् ॥

अथ नागधलिप्रकरणम् ॥ यस्योदरगृहोद्देशे निवसन्ति जगन्त्यहो । स्रविक्तासं नमस्तस्मै कस्यैचिन्महसे शुभुः ॥
 अपिच—रथतु लक्ष्मीरमणो लक्ष्मीकुचकुम्भयुग्मपरिरम्मः । रक्षितमुवनत्रितयः शिथितरक्षोगणायिषाच्यंशुः ॥ इत्यग्ना-

चीर्णपाणिग्रहणत्रिधेरस्व पश्चासह गृहप्रवेशविधिरभिधीयते तत्र ज्योतिर्गृहस्पतिः—‘कालः पटुतरो नृणां गृहस्थानां शुभाय वै । गृहप्रवेशनादेव गृहस्थस्य गृहस्थितिः’ इति । तद्गृहप्रवेशनं विनाहन्ते संपूर्णं चतुर्थे दिवसे नागचलिं कृत्वा कर्तव्यम् । तथाच वराहमिहिरः—‘विनाहस्य निवृत्तिस्तु चतुर्थेऽहनि रात्रिषु । तासु नागचलिः कार्यो विनाशीर्वचनं तथा’ इति । अत्र भगवान्श्रीनरुः—‘अथातः संप्रवक्ष्यामि श्रीनमोऽहं द्विजन्मनाम् ॥ दंपत्योरभिमिदुष्यर्थं नागचल्यास्त्यपुस्तसपम् ॥ चतुर्थदिवसे रात्रौ तस्य कालः प्रकीर्तितः । यस्मिन्स्यादाद्दुतिशेषस्तदारभ्य प्रकीर्तितः ॥ चतुर्थदिवसे तस्मिन् रात्रौ कुर्वान्महोत्सवम्’ इति ॥ ‘विनाहस्य निवृत्तिस्तु चतुर्थेऽहनि रात्रिषु । तस्यां नागचलिः कार्यो विनाशीर्वचनं तथा’ इति ॥ यज्ञपार्थः—‘चतुर्थे दिवसे रात्रौ लिखेन्मानसतोषणम् । हिरण्यगर्भं तन्मध्ये गन्धपुष्पाश्रितादिभिः ॥ संपूज्याप्सरस्तत्रैव सोमगन्धर्वपावकान् । संपूज्य रथहस्तादीनां रोष्य स्वगृहं प्रति । संवेशनादिकं कर्म अन्यथा तु मरेद्भवम्’ इति । तदकरणे प्रत्यत्रायः शौनकेन दर्शितः—‘अस्त्रीचिह्ना तु या कन्या वृत्ते पितृमन्दिरे । तस्यां वसति गन्धर्वो विश्वामसुसगाड्यः ॥ तं निरस्य तु देवेशी चतुर्थ्यां निशि पूजिता । विश्वामसुनिरात्तार्थं मानवस्त्रीत्वसिद्धये ॥ चतुर्थेऽहनि रात्रौ तु तस्मादाश्रायणीं यजेत् । दंपती रोहिणीसोमौ भूत्वा प्रायमिके दिने । दाश्रायणीं यजेयातां द्वितीये दिवसेऽपि तु ॥ पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसो च तौ । अप्रियाहाहे तृतीयेऽहनि पूजयेतां च कालिकाम् ॥ चतुर्थ्यां तौ यजेयातां शंकरां मानवस्त्रिया । एवं प्रतिदिनं कर्तुं पूजां यद्यक्षमो भवेत् ॥ मध्ये चाद्यन्तयोः कुर्याद्भूतग्रहणसिद्धये । चतुर्वर्तेषु दिवसेभ्यश्चेद्भ्रातृगणान् नृहन् ॥ वत्सहेमादिपुत्राश्चतुर्वर्ताम्बूलादिप्रदानतः । जाशीर्षदेवचतुर्विधभृतुर्वेद्युगैर्द्विजैः ॥

आशीर्वादेद्युधिगसे दिवसे बन्धुभिः सह । चतुर्थदिगसे रात्रौ कर्त्तव्यं तदिहोच्यते ॥ शुद्धमये समश्लक्षणे विस्तीर्णे भूमिमण्डले ।
 चतुर्भद्राढ्यं कुर्यात्सर्वमङ्गलकारकम् ॥ बसुरेसामितैः मूत्रैः पातितैस्तिर्यगूर्ध्वतः । भवन्त्येकोनपञ्चाशत्कोष्टास्तैरवशेषयेत् ॥ स्व-
 कोणव्ययुगोपेतात् चतुर्दिग्बन्धुसोष्टकान् । मूर्त्तयेद्ब्रह्मसंख्याक्रान्कोणेकोणे वह्निः क्रमात् ॥ मन्चेऽपि मार्त्तयेद्द्वीमान् त्रयोदशगृहो-
 भतः । अवशिष्टादशभिः स्यात्तुर्भद्रमण्डलम् ॥ चतुर्द्वारीपयोभाढ्यं मन्धकोणान्त्रितं सरः । तन्मध्ये कोणपट्टं तु तदन्तः स्या-
 धिकोणकम् ॥ तत्र चाष्टदलं पञ्च कुर्यात्कर्णिक्यान्त्रितम् । पञ्चं तु परिलोभित्वै तत्र मातुः सितार्धतैः ॥ रचयेत्कोष्ठमध्ये तु हंस-
 पद्मगुणादिकान् । कृष्यन्वेवहरिद्रकृपीतशुद्धैः क्रमाद्बहिः ॥ शार्करपट्टं रचयेद्रक्तपीतादिभिल्लतः । लिखेत्किंसलयं प्राच्यां प्र-
 चीच्यां तु शुरुनयम् ॥ कोणाग्रेषु नद्विर्वर्द्धी रचयेत्किप्पलच्छदाम् । मत्स्यदक्षिणपार्श्वे तु कुर्यात्तण्डुलहस्तिनम् ॥ मत्स्यगुत्तरपार्श्वे तु
 कुर्याच्छरणहस्तिनम् । अन्योन्यामिष्टुतौ ती लः प्राग्पादावतिशोभनी ॥ इत्थं निर्मायतु सरः कुम्भं तत्र प्रविन्यसेत् । चित्रितं ग-
 न्धजोपेन सक्कुरेण पूरितम् ॥ धामभागे स्वाप्येषु द्यपदं सोपला तथा । शुडजीरकसंयुक्तां फलपुष्पोपशोभिताम् ॥ ततस्तत्पथिमे-
 भागे दंपती उपविश्य ती । दाद्यायणीं पूजयेतां तस्मिन्कुम्भे विधानतः ॥ दाद्यायणीं महादेवीं सर्वसंपत्प्रदायिनीम् । यवपा-
 नाद्भुज्यतां तथा रामयशालिनीम् । रत्नकैरूरकमुद्राद्यैरलकृताम् ॥ विचित्रवसनोपेतां सर्वलक्षणलक्षिताम् । विलासिनीसह-
 स्रभिः सेव्यमानामहर्निशम् ॥ देवासुरैरपि सदा बन्धमानपदाभ्युज्याम् । अणिमादिगुणोपेतामृष्टैर्यत्र्यप्रदायिनीम् ॥ एवं भ्याला तु
 तां देवीं सर्वशक्तिगमन्त्रिताम् । दलेष्वावाह तच्छक्तीर्वाहिकाद्याः संप्रपूजयेत् ॥ देव्याः पाद्यादिपुष्पान्तसुपचारान्विधाय च ।

पिरोणाप्रोपु संपूज्य देवीं कालीं च शंकररीम् ॥ पद्मकोणपरितो नदसामिध्वीं पूर्णतो यजेत् । दक्षिणे शंकरं चोमां देव्या अ-
 मिमुरं शिवी ॥ लक्ष्मीनारायणी तद्वत्पथिमे संप्रपूजयेत् ॥ इन्द्रं दक्षीमुचरे तु तद्बाहो चाष्टभैरवान् ॥ कपाली भीषणशण्डो
 रुहः क्रोपस्तथैव च । उन्नतथासिताज्ञश्च संहास्थाष्टभैरवाः ॥ कुमुदः कुमुदाश्वथ पुण्डरीकोऽथ नामनः । पुण्यदन्तः सार्वभौमः
 मुग्रतोऽनाहयः ॥ एतांश्च दिग्गजान्दिबु इन्द्रादीनपि पूजयेत् । धुरिकां विन्यसेत्त्र पुण्यमाल्याघलं कृताम् ॥ धुरिके तं म-
 हादंयि सर्वदेवाभियुजिते । अत्रस्तां पूजयिष्यामि सर्वसंपत्प्रदा मन ॥ हस्तिद्वयं च तत्रस्थं गन्धादिभिरनुक्रमाम् । धूपदीपादि-
 भिर्नानयेयैर्भस्मसंयुतैः । संपूज्य च ततो दयादागाय धलिमुचमम् । परितो दीपमालाभिरलं कुर्यात्सरोवरम् ॥ ततश्च दंपती
 रुन्यापिता रखादिनाचयेत् । सूर्यास्ताविनीमूक्तं च तत्र श्रुत्वा तु दंपती ॥ तस्यै तथा कपूवस्त्रयुग्मं विप्राय दापयेत् । ततः कन्या-
 प्रयुः श्वेतस्नालंकारभूषिता । धारयेन्मूर्ध्नि भस्मार्थैः पूरितं माननोत्तमम् । सापिधानं सदीपं च सुवासिन्युद्धृतं तथा । धुरिकां
 वा समादाय पाने तस्मिन्निधाय च । प्रविश्य प्रथिमद्वारं चतुर्भद्रं समाहिता । कुम्भं त्रिः परिणीयाथ पात्रं तदचरोहयेत् । अन्नं
 तत्पात्रमध्यस्थं किञ्चित्कुम्भे विनिक्षिपेत् । किञ्चिदालिष्व कुम्भं च किञ्चिदिधु विनिक्षिपेत् । ततस्तां पूजयेत्पट्टवस्त्रार्थैश्च वस्त्रम् ।
 ततो ज्ञापयती संलमाशाय करिणं मुदा । अन्योन्यामिममुत्तौ श्रुत्वा जपेदातनयमूक्तम् । अन्योन्यं याचयेन्नागौ दंपती प्रणया-
 दथ । विनिमय्य ततो नागौ पूर्ववत्पूक्तमुचरन् । ततस्तूपविशेत्कन्या चोचरे दक्षिणे वरः । अनुपूय च भाङ्गव्यदीपमालाश्रुता-
 नथ । आशीर्वादाथ विविधान्नाज्जर्णैर्न्युमिः सह । लौकिकैरूपचारैश्च विदधीत महोत्सवम् ॥ इत्थं नागनालिं कुर्याद्यः प्रयत्नेन

माननः । आधुरारोग्यमर्थं लभतेऽधिकसंपदः ॥ यथेन्द्रस्य महेन्द्राणी यथा श्रीः श्रीधरस्य च । शंकरस्य यथा गौरी तथा भर्तृभे-
 वेऽयूः' इति ॥ यज्ञपार्थसु—'चतुर्थदिवसे रात्रौ लिखेन्मानसरोवरम् । हिरण्यगर्भं तन्मध्ये गन्धयुष्पाक्षतादिभिः ॥ संपूज्याप्स-
 रगर्भं सौम्यगन्धर्वपानकां च । संपूज्य रथवत्सादीनारोप्य स्वगृहं प्रति ॥ संवेद्यनादिकं कर्म अन्यथातु ज्ञेयञ्च यम् । ततो नागवलिं
 ब्रूया रार्थी संवेद्यनं द्युभम्' इति । 'संवेद्यनं प्रवेद्यनम् । एष नागरलिः श्वशुरगृहे एव कार्यः । 'संपूज्य रथहस्तादीनारोप्य स्वगृ-
 हं प्रति' इति नियमात् । एतदुक्तं भवति—विवाहनवसमाप्त्यनन्तरमुक्तशकारेण नागरलिं कृत्वा पर्वसंक्रमादिवर्जिते काले गृहप्रवे-
 द्यनं कर्तव्यमिति । तथाचोक्तं कालदीपे—'संवेद्यनं तुर्वदिने चतुर्दशीपर्वोऽमीसंक्रमपातयर्जिते' इति । अस्वार्थः—तुर्वदिने चतुर्थ-
 दिने 'चतुरश्रयतागाघशरलोपथे'ति चतुरश्रयत्प्रत्यय आघशरलोपथ । चतुर्दशीपर्वोऽमीसंक्रमणवर्जिते संवेद्यनं प्रवेद्यनं भवतीति ।

['इतः प्रथिसोभागः ॥ मुहूर्तसंग्रहे—'रेवतीहस्तमिनाश्विरोहिणीचन्द्रासवाः । त्रीण्युत्तराणि मूलं च वैष्णवं शततारका । पैतृकं
 च तथा श्रेष्ठं संवेद्यनविधौ तथा' इति । संवेद्यनं प्रवेद्यनम् । भिनोऽनुराधा । चन्द्रो मृगशिरः । वासवं धनिष्ठा । वैष्णवं श्रवणम् ।
 पैतृकं मघा । शेषाः प्रसिद्धाः ।—'रिक्तापर्वोऽमीविष्टिवर्ज्याः शेषाः शुभासवाः । चराः श्रेष्ठास्तथा चान्याः शेषाः सर्वाः शुभा-
 सवाः ॥ विवाहस्यमार्याता धारणांशकादयः ॥ मूलत्रिनेणस्यगृहव्यभिचरोत्थे तथा जीवसितवृमन्दाः । वल्लभके यः कुरुते
 प्रसन्नं न पुनर्पौर्नर्युमिनिभाति ॥ भिनोघनेणस्यगृहेषु जीये वल्लभसते चे सहस्रगपुक्ते । संवेद्यनं यः कुरुते निशायां सुरेन्द्रकान्ति

पा०१०—१ इतिशक्तार्थमिति भाग एकस्मिन्पुत्रके इत्ये न कार्येति श्रेष्ठाप्यन्तरान्तरा कचिदुपयुक्तोऽपीति च गृहीतोऽपि ।

न द्रुपाति भूमौ' ॥ आह वराहमिहिर—'शुद्धैर्दोदशकेन्द्रनैषनगतैः पापैस्त्रिपद्यायर्गैर्लभे केन्द्रगतै तथा सुरगुरौ देवैर्यजूष्येऽपि
 ता । सर्वैरम्भफलप्रसिद्धिर्द्वन्द्वे राशौ च कर्तुः शुभे नृग्रामभिरभोधे च मवने कार्यः प्रवेशोऽपि वै'ति ॥ स्थिरैषु द्रुपथो ग्रामः
 इंभो नरः इतरयोकमयोर्द्वय इत्युक्तः ॥ आह श्रीपति—'त्रिकोणकेन्द्रैः शुभैस्त्रिपट्टलाभसंश्रितैः । असद्ग्रहैः स्थिरोदये गृहं
 विशेषेण विर्यैः' इति ॥ ज्योतिषार्णनेपि—'त्रिपट्टायगताः पापाः शुभास्तृषचये शुभाः । नवमलक्ष्यन्द्रपुत्रः पदसप्तमगतो भृगुः ॥
 त्रिपट्टायगतो वीरो विशेषेण विनर्द्धितः । अष्टमला ग्रहाः सर्वे मृति द्युः प्रवेशने' इति ॥ इह केचिन्नृतीयायुः शुद्धिमिच्छन्ति ॥
 यथोक्तमत्रिणा—'प्रविशेद्वागष्टशुद्धियुक्तै' इति । इति नवभूतमेतौ विद्युक्तप्रकारेण खगृहं गच्छत् ॥ ॥ अथ गृहप्रवेशविधिः—एवं तिथ्या-
 दिकं सम्यक्चिचार्य मनभूतमेतौ विद्युक्तप्रकारेण खगृहं गच्छत् ॥ ॥ अथ प्रसङ्गाद्भ्रामगेहादीनां प्रवेशकालमाह बृहस्पतिः—
 'भूतग्रामदृहादीना प्रवेशे पुरुषस्य वा । उभयोरपि वा योगे नवे लभ्यसनेन वा ॥ प्रवेश्य नूतनसेऽथ प्रवेष्टव्यां च तत्ततः । इ-
 च्छनां संपदा नृणामुच्यते समयः शुभः ॥ चतुष्पदां तथान्येषां पाहनानां प्रवेशने । प्राणिनां पक्षिणां चापि नवसंवेशनेऽपि
 च ॥ संप्रामप्ति वा कालं विशेषेण दृश्यत्थक् । वदामि कृत्स्नान्मम्यक् विनिर्दिष्टोद्बद्धं यतः ॥ शुभांशे शुभवारेषु शुभदंष्ट्रे स्थिरा-
 न्कके-दिव्याप्रवेशः संपत्ती निशि वा शोभनो भवेत् । यदि लाभाधिपः सौम्यः सुबली सौम्यवीशिवः । द्रुपथे प्रविशेद्भृत्यैः शेषेषु
 स्थिरराशिषु ॥ शुभदृष्टियुते चापि वीर्योत्कटसमाह्वये । द्रुपांशकोदये सर्वप्रवेशः शोभनः सदा ॥ चरोदयेषु सर्वेषु द्रुपांशधाति शो-
 भनः । तिष्ठित्वर्ष्य शुभे वारे शुभकक्षे शुभेक्षिते ॥ शुभांशके शुभैर्युक्ते शुभवीश्वदिसंयुते । शुभराशुदये सम्यक् स्थिरमे च

स्थिरांगुके ॥ राश्यंजनापट्टीशान्संपूज्यागासमाविशेत् । पैत्रपैत्रथचिष्ठाभितारक्कादिचतुष्टये ॥ ग्राम्यचारुणसौम्येन्द्रदिग्गैर्हरिः । अ-
 मादिशेत् । शेषेण द्वादशर्शेषु न विशेषदि दुर्बलः ॥ यदि वा द्वादशर्शेषु शुभांशे बलवांस्तथा । यथालाभं गुणानन्यान्द्वादशा शेषेषु
 निर्दिशेत् ॥ एतन्मेषान्यसंधेदे घनधान्मादिना नरः । तत्र राहनवहारादिद्रव्ये च विशेषतः ॥ नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चि-
 नेन तु । जयायामुत्तरद्वारं शूर्पायां पूर्वतो नजेत् । रिक्तायां न विशेषत्थानं कृष्णे चान्यत्रिकाहते ॥ तथा शुभग्रहाणां तु क्रमा-
 द्वाताः शुभावहाः । नाशुभे नित्ययोगे च विशेषत्वसाहचर्यम्' इति'] ॥ ॥ अत्र नवग्रहप्रवेशे विशेषो नारेदेन दर्शितः—'आर-
 भ्योद्वाहदियमात्पठे याप्यष्टमे दिने । वपुत्रवेशः सर्पस्ये दशमेय समे दिने' इति । एष युग्मदिवसप्रवेशः षोडशदिवसादूर्वाक
 वैद्वित्यः । अत ऊर्ध्वं विपने भासि संतत्सरे वा कर्तव्यः । समे दोषमरणान् । तथाचोक्तं तेनैव—'समवपे समे भासि यत्र
 नारी युद् नजेत् । आपुष्यं हरेते मर्तुः सा नारी मरणं नजेत्' इति । एष युग्मवत्सरनिषेधः पञ्चमवत्सरादूर्वाक वैदित्यः । अत
 ऊर्ध्वं दोषो नाभीन्युक्तं संग्रहे—'विनाहमारभ्य वपुत्रवेशो युग्मे दिने षोडशवासरान्तात् । तद् र्मबन्धे युजि पञ्चमान्वात्ततः
 परमाश्रियंमो न चास्ति' इति । तत्र मासफलमुक्तं छागलेन—'विशाले शुभगा प्रभूतविमवा मार्गे च पुत्रान्त्रिता कालगुण्ये
 श्रियरत्नया श्रियत्वना नित्योत्पत्त्यापूर्णी । पञ्चानिर्धनदुर्भगाविहरिणी स्वातर्गता नित्यशो भुङ्क्ते देवमुतापि दुःखमतुलं वैशमान्य-
 भासो रूप' इति ॥ (अत्र माननियममाह बृहस्पतिः—'कुलीरकन्यकाहुंभे दिनेने न विशेषेद्बृहस्प । ग्रामं वा नगरं वापि स्वयहं वा

पाठा०—१ एतत् न दक्षिणे अग्नौ इति हेमन् ।

नराधिपः ॥ प्रविशेत्समये सीमन्त्रं चिनाशः स्वादशोभने । नगरग्रामगेहानां श्रवेशास्त्रिविधा हरेत् ॥ सपूर्वापूर्वद्वंद्वाल्वास्त्रिविधं नैव
 कारयेत् । कन्याकुंभकुलीरेच कृते सर्वविनाशनम् ॥ कुंभकर्त्तव्योः कृत्वा कदाचित्परिहृत्य च । अवश्येऽपि न कर्तव्यं परित्यागेऽपि स-
 र्वदा ॥ कन्यकायां रवौ कुर्वन् पुरदारपशुधयः । अत्र कुंभमासनिषेधः तन्मासविवाहव्यतिरिक्तविषयः) ॥ अथ ग्रामप्रवेशे बधूप्रवे-
 शेषे च शुक्रविचारः । तत्र शुक्रविषयमाह स एव—‘पृष्ठं दक्षिणस्थं वा गृहं कृत्वा विशेषेण ह्यहम् । पुरतो वामतो वापि शुक्रं कृत्वा नचा-
 विशेत् ॥ मूढस्ये गृहे सर्वप्रवेशो नैव शोभनः’ इति । फलप्रदीपे तु—‘अत्र दक्षिणभागस्थे चण्डरस्मौ सितेऽथवा । निद्राणे केशवे
 गङ्गे राशौ वापि प्रभाकरे ॥ चरलेऽथवा कुंभे क्रूरदृष्टेऽथवा युते । वामपृष्ठस्थिते चन्द्रे नैव शस्तं श्रवेशनम्’ इति ॥ सितः शुक्रः ।
 अत्र दक्षिणशुक्रो न शोभन इत्युक्तं, राहस्पत्ये लघुकूल इत्युक्तम् । अत्र वृद्धाचारतो व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र शुक्रदोषस्याप-
 वादः श्रीधरीये बृहस्पतिनोक्तः—‘सिते खटुद्गस्यक्षेत्रयुते दोषो न विद्यते । एकगेहे चतुःशाले विवाहे यद्दकर्मणि ॥ प्रजा-
 रिष्टे च कलहे प्रतिशुक्रो न दुष्यति ॥ एकग्रामे पुरे वापि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । उद्वाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो न विद्यते ॥ का-
 स्यपेण वसिष्ठेण गृहपत्यङ्गिरस्सु च । मारुद्वाजेण वत्सेण प्रतिशुक्रो न विद्यते ॥ बालानामातुराणां च गमने रक्षणाय तु । प्रति-
 शुक्रफलं नास्ति स्त्रीणां भर्तृर्गृहं प्रति’ इति ॥ भर्तुः स्वर्गलं ग्राह्यम् ॥ ॥ बधूः संप्रविशेद्भानौ भर्तुः शोभनगोचरे । दंपत्यो-
 ज्ञानमधिष्ण्वानि विशेषेण विषर्जयेत्’ इति ॥ ॥ अथ गृहप्रवेशे-नक्षत्रनिर्णयः । तत्र नक्षत्रविधिमाह वादरायणः—‘नी-
 द्वारांश्च वधूपरादितिगुरुभसातुराधाधिनी पौष्णे मास्करवायुवरुणहरिस्ताप्रेण शस्त्रे तिर्यो । कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्ते-

दये भार्गवे जीवज्ञास्फुजितां दिने नववधूवैभ्रमप्रवेशः शुभः' इति । अस्यार्थः—गीहारांशुः मृगशीर्षम् । वसुः धनिष्ठा । उत्तरा
 उत्तराश्रयम् । अदितिः पुनर्वसुः । गुरुः पुष्यः । मन्वा रोहिणी । मौष्णो रेवती । भास्करो हस्तः । वासुः स्वाती । वारुणं श-
 रणिपङ्क । हरिः श्रवणम् । तारां चित्रा । शेषे प्रसिद्धे । आस्फुजिच्छुक्रः ॥ आह गुरुः—'शुभनामसु तारासु सर्वासु प्रविशोद्ग-
 हम् । शुभांशे शुभवारेषु शुभदृष्टे स्थिरांशके ॥ यदि लग्नाधिपः सौम्यः शुवली मौम्यवीक्षितः । इपमे प्रविशोद्भूत्वै
 शेषेषु स्थिरराशिषु ॥ शुभदृष्टे गुते वापि वीर्योत्कर्षसमाहयः । दृषांशकोदये सर्वप्रवेशः शोभनस्तदा ॥ चरोदयेषु सर्वेषु दृषांशः
 सास्तुशोभनः' इति ॥ ॥ अपवादाभावेऽपि प्रवेशविधिरुच्यते चार्हस्पत्येन—'वामप्रत्यशुताह्वयादिदोषैः शुक्रे व्ययञ्जिते ।
 आपश्यके गमे नृणां प्रवेशविधिरुच्यते ॥ भार्गवं वा भरद्वाजसंश्लेषं द्विजमग्रतः । कृत्वा सुपूर्णकुम्भं च जपन्तो सूतजीविनीम् ॥
 विद्वान्द्रिजो विद्वद्भ्यं वर्धनार्थं प्रजायुषाम् । शुक्रंते अन्यदित्यादि तथा त्रैयम्बकं मनुम् ॥ जप्त्वा तुला पयोभिर्वा तर्पयित्वा सह-
 स्रशः । समिदन्नघृताद्यैश्च वास्तुमध्ये गुहृत्विमिः ॥ सावित्र्याऽष्टसहस्रं च हुत्वाज्येन विधानतः । अनेनापि चनिकृत्वा नैर्भल्यां
 वायुदिग्मवे ॥ आप्तव्यां च क्रमाद्गुला विशेदेहं नराधिपः । अपामार्गपलाशाकलादिरोदुम्बरैः सह ॥ नन्दागमद्राऽमृताख्येन तृणेन
 सह बन्धयेत् । इन्द्रपङ्किलतामिथ यद्वियदुपपङ्कवैः ॥ गुहसंमार्जनं कृत्वा संश्लेषेद्दर्गमुष्टिना । पञ्चगव्यं यथान्यायं संसृष्ट्य न्यस्य
 मध्यमे ॥ सिद्धार्थकैर्महाधान्यैः पत्रपुष्पैः मकीर्यं च । अथत्ययत्रमालाभिर्दर्भमालाभिरेव च ॥ अलंकृत्य क्रमादिषु पूर्णकुम्भाद्य-
 तैरपि । दीपैरपि सुधूपैश्च संपूज्य गृहमाविशेत् ॥ ब्राह्मणैराशिषो वाच्या भुक्ततुष्टैर्द्विजोत्तमैः । एवं गजाश्वशालासु कृतैव प्रविशे-

त्तदा' इति । कालप्रदीपेतु—'अथोढभार्यस्य गृहं विविशोर्याथानिष्टत्स्य च वच्मि कालम् । निर्माय गृहं गृहसन्त्यशुकमपूर्वगेहं प्रविषिष्यतश्च ॥ निर्गमान्त्वमे मासि तथाच नवमेऽहनि । रिक्तायु निन्द्ययोगेषु भातुभानुजवारयोः ॥ अग्रदक्षिणभागसे षण्डरश्मौ स्थितेऽथवा । निद्राली केशवे बह्ने रात्रौ चापि प्रभाकरे ॥ चरलयेऽथवा कुम्भे शूरदण्डेऽथवा युते । वामपृष्ठस्थिते चन्द्रे नैव शस्तं प्रवेशनम् ॥ ध्रुवदक्षिणमृदुल्विन्दोः स्थिरांशे चोदये विद्येत् । सजन्मोचक्षुषे क्षत्रे सुभार्गवे स्थिरांशके ॥ जन्मतोजुपचये विलग्नगे पापस्येचरयुतेऽथ वीक्षिते । हानिशोकरिपुरोगपीडनं जायते तलु गृहं विविधताम् ॥ अत्र दक्षिणशुक्रो शोभन इत्युक्तं चार्हस्पते चानुकूल इति । तत्र यथाचारं व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ अत्रैवोक्तनवमदिनादिनिर्णयस्य व्यवस्थोच्यते कालदीपे—'गव्युतिहीने तथ नैव निर्गमान्मासे दिने च नवमे पुनर्विद्येत् ।' अस्यार्थः—'गव्युतिः क्रोशयुगं सा हीना न्यूनाऽवधिभूता यस्य देवस्य स गव्युतिहीनः तस्मिन्देवविषये निर्गमान्निर्गममासं तद्विषसं वापेक्ष्य । त्यञ्जलोपे पञ्चमी । नवमे मासि दिने वा ग्रामगेहादिकं न प्रविशेदिति ॥ एवं तिथ्यादिकं सम्यग्विचार्य नववधूतमेतो विध्युक्तप्रकारेण स्वगृहं गच्छेत् । तत्र कारिका—'विवाहानन्तरं गच्छेत्सर्गार्थः स्वस्य मन्दिरम् । यदि ग्रामान्तरं तत्सादय यानेन गम्यते ॥ पूयात्सैत्यनया यानं चधूमारोपयेद्भरः । इंपत्योरग्रतोऽजस्रं विवाहादिं नयन्ति च । गृहाभ्रिगञ्जतोरेष स्वग्रामेऽपि भवेद्विधिः ॥ ग्राम्यणी जीवपत्नी या जीवत्पुत्रा च या भवेत् । वसेदनन्तरं रात्रिं स्वग्रामे नैतद्विष्यते ॥ यद्यन्तरास्ति नद्यादि नावमारुह्य यांपयेत् । अस्मन्वतीरपृषोर्धेन नावमारोहये-

पाठा०—१ भालि चैव ।

द्वयम् ॥ अर्धचैर्नोचरेणैनां जलादुत्तारयेदथ ॥ नीयमाना बधूर्न्युविद्योगाद्यदि रोदिति । जपेजीवरुदन्त्येतामेकग्रामेऽप्ययं
 विधिः ॥ जपेच्छोभनदेशादौ माविदन्परिपन्थिनः ॥ सुमङ्गलीर्भवेक्षेत वासेवासे समीक्षकात् । इहप्रियमृचा भार्या स्वस्य भेहं
 प्रवेशयेत्' इति । इदमत्र गृहम्—'प्रयाण उपपद्यमाने पूयासेतो नयतु हस्तगृहेति यानमारोहयेदस्मन्चतीरीयते संरमच्चमिल्य-
 र्धचैन नायमारोहयेदुचरेणोत्कमयेजीरुदन्तीति रुदत्यां विनाहाप्रिमग्रतोऽजस्रं नयन्ति कल्याणेषु देशदृक्षचतुष्पथेषु माविदन्प-
 रिपन्थिन इति जपेद्वासेवासे सुमङ्गलीरिथं बधूरितीक्षकानीक्षेतेह त्रियं प्रजवा ते सगृह्यतामिति गृहं प्रवेशयेत्' इति । अस्यार्थः—
 विनाहानन्तरं स्वगृहं गन्तव्यम् । तत्र यदि ग्रामान्तरे स्वगृहं स्यात् तथासति तत्र प्रयाणे यदि यानमुपपद्यते तथोपपद्यमाने
 यानमारोहयेद्वधूं मन्त्रेण । तेन प्रयाणे यानस्यैवायं नियमः । यानादन्येन शिनिकादिना प्रयाणे च न भवति मन्त्रः । स्वग्रामविना-
 हपथे स्वगृहगमने नायं विधिः । अस्मन्चतीरीयत इत्यादि । यद्यन्तरा अन्तरिता वा नदी स्यात्तदाऽनेनार्धचैन नावमारोहयेद्वधूम् ।
 उत्तरार्धचैन अत्राजहामेत्यनेन बधुमुदकादुत्तारयेत् । जीरमित्यादि । नीयमाना बधूर्धदि रोदिति न्युविद्योगात्तदा एतां जपेत् । अयं
 विधिः स्वग्रामे भवत्वविशेषात् । विनाहाप्रिमित्यादि । विनाहाप्रियदृणमश्रियमशङ्कानिबृत्त्यर्थम् । अजस्रग्रहणं ध्रियमाणस्य
 नियमार्थम् । तेनान्यत्र प्रयाणे समारोपणं कुर्यादिति गम्यते । अयं विधिः स्वग्रामेऽपि भनत्यविशेषात् । कल्याणेष्वित्यादि । शो-
 मनेषु देशदृक्षचतुष्पथेषु एतां जपेत् । वासेवास इत्यादि । वासेवासे वसतीवसती ईक्षकाः सन्ति चैचानवेक्षेत । वासादन्यत्रेक्षणे
 न मन्त्रः । इह त्रियमित्यादि । अनया गृहं प्रवेशयेद्वधूम् । इदमादयः संवेशनपर्यन्ता विधयः स्वग्रामविवाहेऽपि भवन्तीति ॥ ॥ अत्र

भगवान्—'वरोऽप्यथ विवाहाग्निं नीताजसकमग्रतः । वधूं गृहीत्वा हस्तेन निर्गत्य स्वगृहं नयेत् ॥ पूषालेतो नयलाद्यामृचमु-
ज्यार्थं तां वधुम् । आत्माधिकारसदृशं यानमारोहयेत्ततः ॥ ब्राह्मण्या जीवपुत्राया जीवपत्न्याथ वेष्मनि । विवाहरजनीमेतामाव-
सेतां वधुवरा ॥ देशान्तरस्थं ह्यं वेष्म वधूं तां प्रापयिष्यति । वरस्य पथि नौतार्या नदी यदि ममापतेत् ॥ अश्मन्वतीरीयत
इत्युच्चार्येन च तां वधुम् । आरोप्य प्रथमं नावमारोहेच वरः स्वयम् ॥ अत्राजहामेत्याद्येन सध्वंचनोचरेण ताम् । नाचोऽचरोहयेत्सा
चेत्सलनादर्शनादिना ॥ अशुमुञ्चेण तां जीवं रुदन्तीमामृचं जपेत् । मनोरमेषु देशेषु वधेषु च चतुष्पथे ॥ छत्ररूपेण वसतां य-
द्यादीनां प्रज्ञान्त्वये । माविदन्परिपन्थिन इत्याद्यां च ऋचं जपेत् ॥ मार्गस्थेषु निचासेषु वधूं पश्यन्ति ये जनाः । तद्दृष्टिदोषशा-
न्त्यर्थं प्रतिवीक्षेत तां वरः ॥ सुमङ्गलीरियं वधूरिमामित्याद्यृचं जपेत् । इत्यध्वना स्वकं वेद्म वधूं प्रापय्य सां वरः । तथा मह
शुहृद्धारं प्रविशेत्याञ्जुसः स्थितः ॥ प्रदीपपूर्णकुम्भमादियाणिभिर्वनिताजनैः । कृताभ्युद्गमनस्तत्र तैः सादरकृतार्हणः । प्रदक्षिणप्रक्रम-
णमनुभूय क्षणान्तरम् । ततस्तां पूर्ववत्पत्नीं परिगृह्य वधूं वरः । प्रवेद्यपेद्गृहमिह प्रियमित्याद्यृचं जपत् ॥ इति ॥ अत्र कर्त्त-
व्यविशेषमाह फलप्रदीपकारः—'विधाय पूर्णं गृहदेवतार्चां सन्मङ्गलालंकृतगेहदेहः । तूर्यस्वर्नैर्मङ्गलगीतपूर्णकुम्भैर्निशेदीपवधु-
समेतः ॥ स्वस्तिवाचनपुरःसरं ततो विप्रसंघमभिषूज्य शक्तितः । वधुभिः सह विधाय भोजनं संविशेदभिमताङ्गनासतः' इति ॥
ततः कर्त्तव्यमाह कारिकाकारः—'स्वस्त्वादि वाचयित्वाथ स्त्रियं तामुपगच्छति । गृह्णते शोभने तस्मा व्रीडा न स्याद्यथा तथा' इति ॥
भगवानपि—'निरात्रादित्रतेष्वेषु दंपत्योः शरत्यपेक्षया । अनुष्ठिते तन्व्यतमे व्रते या तु तदा निया ॥ पुण्याहवाचनं तस्यां कार-

पिता द्विर्बरेः । सुहृते शोभने गन्धमाल्यादिभिरलंकृताम् ॥ उपगच्छेद्भू यदा कालान्तरसमुद्भवे । उभयोरपि दंपत्योर्नक्षत्रा-
नुगुण्युणः ॥ इद्रे विचखनशने राशौ दोषविवर्जिते । पुण्ये सुहृते बुण्याहं वाचयित्वा द्विजोत्तमैः । अलंकृत्य मनोघां तामुपग-
च्छेद्भू वरः' इति ॥

अथास्मिन्कर्मणि विनियुक्तमन्त्राणामर्थः कथ्यते—दंपत्योर्पानरोहणे पूपात्वेत इति मन्त्रः । इत्लेन हस्तं गृह्य गृहीत्वा पूपा-
त्वा तां इतो नयतु प्रापयतु । अधिना अधिनी तां रथेन प्रवहतां प्रगमयताम् । गृहान्भर्तृसंवन्धिनी गच्छ तं यथा गृहपत्नी
असः गृहस्वामिनी भवसि वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं प्राप्ता प्रापयित्री पत्युर्वशे वर्वमाना वा विदयं गृहस्थितं गृह्यादिजनं
आवदासि वद ॥ ॥ अस्मन्वतीरीयत इति—अस्मन्वतीनाम नदी रीयते गच्छति । रीङ् गताविति धातुः । तां नदीं गमना-
योचयीतुं संभरध्वं उत्तिहत उद्गच्छत । तथाकृत्वा प्रतरत तां नदीमुल्लङ्घयत । सत्प्रायः यजमानस्य सष्टिपूताः इति देवानां संनोध-
नम् । अत्र अस्तां नद्यां ये अशेषाः शेष इति सुपुनाम असुखभूता असन् अस्मानाश्रित्य वर्तन्ते तान् जहाम परित्यजाम । त्रिवान्
सुखकरान् याजाञ् अस्मानि हर्षान्वभिप्राप्तुं वयमुत्तरेम ॥ ॥ जीवं रुदन्तीति । ये नराः पुरुषाः कन्यकाश्च जीवं जीवां जीवन्ती-
भिर्मां कन्यां अश्वरे अहिंसके काले रुदन्तीति यत् तदिदं । विमयन्ते इत्यप्ययं । कुर्वन्ति अस्थाने शोचन्ति ते नराः काकाश्च आव-
योर्दीर्घां प्रसिति दीर्घकालमाविनं प्रकृष्टं भावबन्धं अनुदीधयुः अनुध्यायन् । ये पितृभ्यो वामं वननीयमिदं कर्म समेरिरे त्रे-
रित्यन्तः तेषां मयः सुररूपं तद्दोदनं पतिभ्यो जगयः जायाया वध्वाः परिध्वङ्गे आलिङ्गनाय भवतु वत्सर्वमावयोः सुखाय

भवतु ॥ ॥ माविदन्नीति—ये चोराः पथि गच्छन्तौ दंपती आसीदन्ति अपहरणायोपसर्पन्ति ते परिपन्थिनयोराः माविदन् वपसन् । सुगेभिः सुगर्भैः पथिभिर्दुर्गै दुर्गमनं देशं अतीतामतिक्रामतां अरातयः शत्रवः अपद्रान्तु अपगच्छन्तु ॥ ॥ सुमङ्गली-
रिति—हे ईशका जनाः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गलवती इयं यधूः अतःकारणादिमां वधूं समेत आगच्छत । ममेत्य पश्यत च । दृष्ट्वा
चाक्ष्ये सौभाग्यं पतिवियये बाह्यभ्यं दलाय दला अधानन्तरं अस्तं सगृहं विपरेतन यथेष्टं गच्छत ॥ ॥ इह प्रियमिति—इह
मदीये गृहे प्रजया पुत्रपौत्रादिकया प्रियं श्रीतिस्ते समृद्धताम् । अस्मिन्गृहे गार्हपत्याय गृहस्वामिसाय जायहि बुध्वाह । एना
एतेन मया पत्न्या त्वत्वं शरीरं संयुजस्व । अथ जिवी जीर्णं सन्तौ विदथं गृहकृत्यं आरदाथः आभिमुञ्चयेन वदावः ।
इति मन्त्रार्थः ॥

अथ नागचलिप्रयोगः । गृहप्रवेश(विवाह)दिनादारभ्य चतुर्थदिवसे दर्शसंक्रमव्यतीपातादिरजिते शुभे समदिने वा गृह-
प्रवेशं करिष्यमाणः शशुरगृहेऽभ्यज्य क्वात्वा रात्रौ नागमल्पारूपमुत्सवं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः—गृहमध्ये विस्तीर्णशुद्ध्यानम-
भूमौ चतुर्भद्रसंज्ञकमानसरोवरनिर्माणार्थं बहुसंख्याकरेखास्तिर्यगृह्यं च समालिख्य तेन फलीकृतोत्पञ्चाद्युक्तोष्णानां मध्ये
बाह्यचतुष्कोणेषु प्रत्येकमए रेखाः प्रसृज्य मध्ये त्रयोदशगृहान्प्रसृज्यैवमयश्चिद्बाह्यगृहोपेतमष्टकोणान्वितं चतुर्द्वारोपशोभितं
चतुर्भद्रारूपं सरः कृत्वा तन्मध्ये पद्मोष्णमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये त्रिकोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये अष्टदलपद्मं सकर्णिकं रच-
यित्वा तत्परिः सिताश्विभिन्ति रचयित्वा तत्र बाह्यादिमष्टमातृकाः मन्थप्रचयित्वा सरोवरमध्ये सिताश्वतैः हंसयुक्तरुपत्रादीन्स-

म्यग्रचयिता सरसो वहिस्तदाकारेण कृष्णथेतहरितशुक्लरक्तपीताश्वतैः पद्मप्राकारान्ययाक्रमं रचयिता तद्ग्रहिः पूर्वभागे रक्ताश्व-
 तैर्वृक्षाणं पश्चिमभागे सिताश्वतैः शंकरं चरुहिः कोणाग्रभागेषु फलच्छदयुक्तवृष्टीं नैर्मेत्यां थेततण्डुलैर्वीयव्यभागे लग्नेन च अन्यो-
 न्याभिद्युलौ प्रावपादौ हस्तिनौ रचयित्वा । चित्रितं कर्पूरमिश्रजलपूरितं कुम्भं कर्णिकामध्ये संस्थाप्य सरसो वहिरुत्तरभागे शुड-
 जीरकफलमन्थपुष्पसंयुक्तां सोपलां दृपदं संस्थाप्य स्वयं पश्चिमभागे स्त्रियासह सोचरच्छदमद्रसने उपविश्य प्राणानायम्य देश-
 कालौ संकीर्त्य मम वच्चाश्रितविथावसुसंज्ञकगन्धर्वनिरासस्त्रीलसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नागनृत्याख्यमुत्सवं करिष्ये इति
 संकल्प्य सरोवरमध्ये हिरण्यगर्भमावाह्य तस्मिन्कुम्भे दाक्षायणीमावाहयेत् । तत्रायं क्रमः—दाक्षायणीं महादेवीं सर्वसंपत्प्रदा-
 यिनीम् । वरपश्याङ्कुशयुतां तथाचाभयशालिनीम् । रत्नकेयूरकटकमुकुटाद्यैरलंकृताम् । विचित्रमसनोपेतां सर्गलक्षणलक्षिताम् ।
 विलासिनीसहस्रांशैः सेव्यमानामहर्निशम् । देवासुरैरपि सदा बन्धमानपदाम्बुजात् । अणिमादिगुणोपेतामष्टैश्वर्यप्रदायिनीम् ।
 एवंरूपां देवीं ध्यात्वा कुंभे आवाह्य पबलय प्रागादिसप्तदलेषु यथाक्रमं ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीं इन्द्राणीं चा-
 मुष्टां इति सप्तमाहः त्रिकोणमण्डलाग्रेषु पूर्वोदितेषु दिक्षु यथाक्रमं महादेवीं महाकालीं शंकरां पद्मकोणमण्डलात्पूर्वभागे
 ब्रह्मणं सावित्रीं दक्षिणभागे शंकरं उमां पश्चिमभागे लक्ष्मीं नारायणं उत्तरभागे इन्द्रं शचीं तद्ग्रहिः पूर्वाद्यष्टदिक्षु कपालिनं भीषणं
 चण्डं रुद्रं क्रोधं उन्मत्तं असिताङ्गं संहारं तथैव क्रुमुदाधं पुण्डरीकं चामनं पुष्पदन्तं सार्वभौमं सुप्रतीकं अञ्जनं हतिसंज्ञका-
 नष्टदिग्गजानिन्द्रादिलोकपालांश्च सरोमध्ये अप्सरसः सोमं गन्धर्वं पावकं देव्यभिद्युलमावाह्य हिरण्यगर्भादिपावकान्तदेवेभ्यस्त-

तत्रामन्त्रैरासनादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारान्कृत्वा पुष्पमालाद्यलंकृतां क्षुरिकां कुम्भगमपीषे निधाय—क्षुरिके तं महादेवि सर्वदेवाभि-
 पूजिते । अतस्तां पूजयिष्यामि सर्वसंयत्त्रदा भव । इति संग्राह्यं तस्या आसनादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारान्कृत्वा पूर्वैरचितहसिद्वय-
 माबाहनादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारैः मन्थगम्पर्च्य आवाहितदेवताम्नो धूपदीपनैवेद्याहुपचारान्समर्प्य नानयोद्य पृथगुपहारं दत्त्वा
 सरोवरपरितो दीपमालाभिरलंकुर्यात् ॥ ततः कन्यापिता दंपती वस्त्रादिभिरलंकुर्यात् ॥ ततो वरो वच्चा सह सत्येनोचभितेतिष्ठत्कं
 श्रुत्वा तत्पाठकाय वधूपरिहितं वस्त्रद्वयं दापयेत् । ततः कन्यामाता भूषणशेखरलंकृताद्यापूपपूरितं पात्रान्तरेणार्पितं अ-
 न्यया मुवागिन्यारोपितदीपसहितं भाजनं मूर्तिं दत्त्वा तदुपरि क्षुरिकां धृत्वा पश्चिमद्वारा सरोवरं प्रविश्य समाहिता वल्कुम्भं प्र-
 दक्षिणीकृत्य तत्पात्रं कुम्भस्य पुरतो निधाय तत्पात्रमध्यस्थं किञ्चिदन्नं कुम्भे निक्षिप्य तत्कुम्भे किञ्चिदालिष्य पुनः किञ्चिद्दहीला
 सर्वाणि दिक्षु विनिक्षिपेत् । ततो वरमाला वधूमातरं षट्पञ्चादौः संपूजयेत् । ततो जायापती मुदा खलं करिणमविरुहान्योन्या-
 मिमुखौ भूत्वा । आतूनइन्द्रेति नवचंस्य मूक्तस्य काण्वः कुसीदी इन्द्रो गायत्री इति मूक्तधुधारपन् खेहाद्वाचयित्वा हस्तिविनिमयं
 कुर्याताम् । ततो वरः पूर्ववदुपविशेत् । तत्रामभागे कन्यकोपविशेत् । ततो वरो ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दत्त्वा कर्मान्ते कर्तव्यं स्वस्तिवाचनं
 पूर्ववत्कृत्वा शशुरेण दीयमानदासीदासपर्यङ्कादियुक्त्याङ्गल्यदीपमन्त्राक्षतान्यहुविधान्याशीर्वचनानि च स्वीकृत्य वन्धुभिः सह खलं-
 कृताः कारितसगृहदेवतापूजः खलंकृतया वच्चा सह खलंकृतो ब्राह्मणभोजनं कारयित्वा स्वगृहं गच्छन् विवाहार्थं द्वाकटे अव-
 स्थाप्य तमग्नतोऽन्नहं नवच तेन सह प्रविशेत् । तत्रायं क्रमः—पूपात्वेत्यस्य मूर्धोसावित्री मूर्धोसावित्री त्रिष्टुप् । अनेन वधूं य-

थार्हं गजादियानमारोप्य यदा सा रोदिति तदा जीवंरुदन्तीति गर्भं जपेत् । सुमङ्गलीमूक्तपठनपरिग्रहीक्षणीः वन्द्युभिः सुवासिनी-
 भिरष्टमङ्गलसङ्कदर्पणपूर्णकलशकन्यापुष्पाश्रुतदीपमालाध्वजलज्जैर्मङ्गलतूर्यनादैश्च सह सितच्छत्रोपलक्षितः स्वगृहसमीपं गत्वा
 सुवासिनीभिर्नाराजितविग्रहो वधूप्याणि संगृह्य इह म्रियं प्रजया तुे समृद्ध्यतामिति मन्त्रेण शुभे शुद्धे तद्गृहं प्रविश्य तत्र विधिव-
 त्पुण्याहं वाचयित्वा शुभे शुद्धे तामुपगच्छेत् ॥ इति श्रीमद्युसिद्दीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे नागबलिस्सहितगृह-
 प्रवेशनप्रकरणम् ॥

अथ स्तम्भबलिप्रकरणम् । तत्र भगवान्—‘शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि स्तम्भबल्यारूपमुत्सवम् । पञ्चमेऽहनि कुर्वीत अभ्यङ्ग-
 स्नानपूर्वकम् ॥ ब्राह्मणैर्वन्द्युभिः सार्धं पुण्याहं वाचयेत्ततः । पूर्वद्युरर्चिते कुम्भे वसन्त्वोदकपुरिते । वसन्तं पूजयेत्तत्र ध्यानावाहन-
 चयेद्ब्रह्मन्तम् ॥ नैवेद्यं विनिवेद्यैत्रं बलिं चैव समर्पयेत् । स्तम्भेष्वथ बलिं दद्याद्दानाभक्ष्यान्बलिस्तरैः ॥ इत्थं संपूज्य विधिना अ-
 भियेकं च कारयेत् । पूर्वकुम्भेय संस्थाप्य अङ्गुलीयकमुत्तमम् ॥ कौतुकं त्ययेत्तत्र दंपतिभ्यां प्रयत्नतः । वेदोक्तैर्विधैर्मेघैरभियेकं
 सनाचरेत् । वसन्तादीथ संनार्थ्य दिग्जान्दिग्मतीनपि । ब्राह्मणैर्वन्द्युभिः सार्धं अभियेक्षेत् तज्जलम् । ततः स्तम्भबलिं सर्वं ब्रा-
 ह्मणेभ्यो निवेदयेत् । दक्षिणां च यथाशक्ति दत्त्वा भुङ्जीत तैः सह । इत्थं स्तम्भबलिं कृत्वा सर्वान्क्रामानवासुयात्’ इति ॥

अथ प्रयोगः । वरो वध्वा सह पञ्चमदिवसे नमभ्यल्य खात्वा देशकाली संकीर्त्य आव्योरगुरारोग्यादिसर्वकामावाप्तिद्वारा

श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं स्तम्भवल्बुत्सवार्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य वन्द्युमित्राक्षणैः सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा पूर्वदिवसे समचिंतं कुम्भं पालाशपुष्पचूर्णादिमिश्रितवसन्तोदकेन संपूर्य तस्मिन्कुम्भे । कनकाखणमासुरं प्रसन्नं हवकं मदनस्य साहचर्यम् । द्वियुजं घृतपण्डवप्रभृतं गजकामीष्टदमचयेद्वसन्त्यम् ॥ इति ध्यात्वा आवाहनादिपोढशोषचारैरभ्यर्च्य नानाभक्ष्यान्त्रैः स्तम्भेषु बलिं दद्यात् । ततो ब्राह्मणाः कुम्भे सुवर्णाङ्गुलीयकं संस्थाप्य तत्र दंपतीश्रुतकौतुकमूत्रे क्षिप्या तज्जलेन अण्डवताकमर्द्धदंपती अभिषिञ्च्युः । ततो वरो वसन्तादिपदकतूर कुमदाथष्टगजानिन्द्रादिलोकपालांश्च प्रणवादिचतुर्ध्वन्तनमोन्तनाममन्त्रैः पूजापूर्वकं संप्राच्यं ब्राह्मणैर्वन्द्युभिः सह तज्जलमभिषिच्य सर्वं स्तम्भवलिं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा वन्द्युभिः सह भुञ्जीत ॥ इति श्रीमच्छ्रुसिंहीये प्रयोगपारिजाते पोढशकर्मकाण्डे स्तम्भवलिप्रकरणम् ॥ ॥ अत्र वक्तव्यं संध्यादिकर्म आह्निककाण्डे वक्ष्यामः ॥

इत्थं पोढशकर्मकाण्डे इह संस्कारा निषेकादिकाः पुंसोऽष्टादश वर्णितास्तदुचिता ज्योतिर्विदाद्युक्तयः । सर्वत्रान्वयवह्निसाध्यविधयो नान्दीमुख्याद्या अपि श्रीमन्दिग्व्यवृत्केसरिलव पदाम्भोजस्यूतेः प्राभवात् ॥

इति श्रीमच्छ्रुसिंहीये प्रयोगपारिजाते पोढशकर्मकाण्डं समाप्तम् ॥

अत्र ग्रन्थसंख्या १२७०८ ॥ ॥ अथेतःपरं पाकवशकाण्डं भविष्यति ।

अयं ग्रन्थ आन्ध्रकोशेन सह कोसचतुष्टयसंवादनपूर्वकं विद्वत्साहाय्येन च
पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरामेसरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा वासुदेवशर्मणा

संस्कृतः पाठान्तरयोजनेन परिष्कृतश्च ।

सच्चार्यं सुन्दर्यां

श्रेष्ठिपर तुकाराम जावजीतिप्रथिताह्वयेन स्त्रीये निर्णयसागराख्यमुद्रणाख्ये

रामचन्द्र येसू शेट्टीद्वारा मुद्रितः प्रकाशितश्च ।

शके १८३८, सन १९१६.

॥ इति प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डं संपूर्णम् ॥

॥ अथ प्रयोगपारिजाते पाकसंस्थाहविस्संस्थाकाण्डम् ॥

श्रीयज्ञनारायणाय नमः ॥ त्वं पाकयज्ञेनैव हिरण्यसस्यधुत्रदः । लक्ष्मीनृसिंह किंदाता तद्वन्वयज्जनैरसि ॥ श्रव-
 णकर्मबिलोचनसाधनप्रसुगुणामणिकान्तिरत्नल्पदः(?) । नरहरे विहरन्धनगर्जनैः प्रमुदितो ह्यसि सर्पवलिश्रिया ॥ ॥
 अयाचार्योक्तक्रमेण सप्तपाकयज्ञविधिरभिधीयते ॥ तथा तदीयवचनम्—‘अतः परं द्विजातीनां संस्कृतिर्नियतोच्यते ।
 संस्काररहिता ये तु तेषां जन्म निरर्थकम् ॥ पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः । ते पवित्राश्च योग्याः स्युः श्राद्धादिपु-
 गुयश्चिताः ॥ गर्माधानं पुंमनं सीमन्तो बलिरेव च । जातकृत्यं नामकर्म निष्क्रमोऽन्वाशनं परम् ॥ चौलकर्मोपनयनं तद्रतानां
 चतुष्टयम् । स्नानोडाही चाग्रयणमष्टका च यथावथम् ॥ श्रावण्यामाम्बयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् ॥—श्रावण्यां कर्तव्यं
 श्रवणाकर्म । एवमाश्चयुज्यामाम्बयुजीकर्म । मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणम् । पर्वणि क्रियमाणं पार्वणम् ॥—उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महाय-
 गाश्च नित्यगः । संस्कारा नियता हेते ब्राह्मणस्य विशेषतः’ इति ॥ एतेषां पञ्चविंशतिसंस्काराणां नैमित्तिक-वार्षिक-
 मानिक-नित्यमेदेन चातुर्विध्यमाह स एव—‘नैमित्तिकाः पौडशोक्ताः समुद्राहावसानकाः । संस्वाग्रयणाद्याश्च संस्कारा वा-
 र्षिका मताः ॥ मासिकं पार्वणं नौक्तमशक्तानां तु वार्षिकम् । महायज्ञास्तु नित्याः स्युः संस्थावचाभिहोत्रवत् ॥ संस्काराणाम-
 धनेषु यथामदिह निर्णयः । देशकालानुरूपेण शास्त्रतथ प्रवक्ष्यते’ इति ॥ एतेषां संस्काराणां मध्ये गर्माधानादिविवाहान्ताः
 षोडश संस्काराः उत्सर्गोपाहृती च पूर्वैर्भोक्ताः ॥ ॥ इदानीं श्रवणाकर्म-धयुजीकर्मो-ग्रयण-प्रत्यवरोहण-पार्वणश्राद्धा-

पृष्ठाश्राद्ध-महापत्नरूपाः सप्त पारुयज्ञाः क्रमेण ऋश्यन्ते ॥ तत्र तावदुद्देश्यक्रमप्रसः श्रवणाकर्मविधिरभिधीयते ॥
 तदाह कारिकाकारः—'उच्यते श्रवणार्कर्म सर्पस्वयाख्यकर्म च । कुर्यात् श्रावणे मासि पौर्णमास्यामिदं द्वयम् ॥ पूरयेदङ्घ्रि
 कलत्रं नमं यागान्गन्तुभिः । निधाय तं नवे शिम्पे दूर्वा वैकङ्कतीमपि ॥ प्राच्यां दिशि शुचिं देवं बल्यर्थं परिगृह्य च । यवधाना
 विनर्गर्हं मागमभ्यज्य सर्पिषा' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्मांश्चतसक्तूनां नवं कलत्रं पूरयित्वा
 दूर्वां च बलिहरणीं नवे शिम्पे निदधात्स्वस्तधानाः कृत्वा सर्पिषार्थो अनक्ति' इति ॥ अस्य हरदत्तकृतोऽर्थः—'भेषादित्ये स-
 त्तिरि यो यो इर्थः प्रवर्तते । मामाधान्द्रालदन्ताश्च चैत्राद्या द्वादश सृष्टाः ॥ तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैव्यादिका भक्ता ।
 कादाचित्केन योगेन नधानस्येति निर्णयः' ॥ तदेवं सिंहस्ये सवितरि या अमावास्या तदन्तर्चान्द्रमासमध्यवर्तिनी या
 पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु मग्न्यु या माया भूतस्यां श्रवणार्कर्म कर्तव्यम् । श्रवणाशब्देनापि श्रावण्येवोच्यते 'विभाषा
 काल्युनीश्रवणाकार्तैकीर्चनीभ्यः' इति दर्शनात् । तस्यां क्रियत इति श्रवणाकर्ममिति कर्मनामधेयमनर्थकमिति । किंपुनस्तत् ।
 यत्सर्पत्रिरित्याग्यायते । अशेषनचनात् प्रतिस्वत्सरं भवेदिति हरदत्तः ॥ अथ गृह्यस्य नारायणकृता व्याख्या लिख्यते—
 श्रवणाकर्ममिति—'कर्तव्यमिति शेषः । सर्पत्रिलिखेत्स्वयाहार्यम् । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणी । यदा पुनः पौर्णमासी श्र-
 वणेन न युज्यते तदापि कर्तव्यमेव पौर्णमासीति विशेषलक्षणार्थत्वान्नक्षत्रस्य । श्रवणाकर्ममिति कर्मनामधेयम् । अद्यतसक्तूनामिति ।
 असता नाप यत्तल्लः कृत्वाः सक्तनोऽश्चतसक्तवः । सक्तूनामिति तृतीयाथे पष्ठी । तैर्नवं कलत्रं पूरयित्वा । दूर्वा वैकङ्कती सुगा-

कृतिः । बलिर्नया दन्धा द्वियते सा बलिहरणी । एतदुभयं नवे शिष्ये निदधाति सर्पवत्यर्थम् । शिष्यं रजुनिर्मितं लोके विदित-
 मेव ॥ ॥ अथ श्रवणाकर्मव्यते । अर्धा अनक्ति । अक्षतानां यवानां त्रीहीणां च लौकिकादीं भर्षनेन धानाः कृत्वा ता-
 सामर्धा एकर्मशं असंस्कृतेन लौकिकेनाज्येनानक्ति क्लेदयति । समग्रविभागे अर्धशब्दो नष्टुत्क इति नैयाकरणाः । वेदे तु कु-
 र्यते—'तस्यार्धाः षस्त्वार्धाः परिशिष्य मध्ये निचिदं दधाति' इति । अर्धा धानाः पात्रान्तरे कृत्वा अन्याधार्धा धाना अनक्तीत्यर्थः ।
 एतावदहनि कर्तव्यमिति ॥ अत्र भगवराज्यौनकः—'श्रावण्यां पौर्णमास्यां तु श्रवणाकर्मसंज्ञितम् । कर्म कृत्वा पुनः सर्पबलिं
 चास्यां समाचरेत् ॥ त्रीहीणां वा यवानां वा ये स्युः कण्डहनवर्जिताः । सण्डुलास्तैः समुत्पाद्य सक्तूस्तैः कलशं नवम् ॥ पूरयि-
 त्वाथ दर्वीं च बलिप्रक्षेपसाधनम् । वैकङ्कतीं सुगाकारां निर्माणोपयमप्यथ ॥ नवे शिष्ये निधायैतच्छिष्यं कापि निवेशयेत् ।
 धानाथ सण्डनाकाराः संपाद्याः प्रस्यपात्रिकाः ॥ तासामर्धं पृथक्कृत्य लौकिकेनैव सर्पिणा । अब्क्त्वा कृत्वा विधानेन धानाः स्युः
 पानयोर्द्वयोः ॥ एवं संभारानाहृत्य प्रत्यगलमिते रवी' इति ॥ कारिका—'आदित्येऽस्तमिते कुर्यादन्वाधानादि पूर्ववत् । हवि-
 र्भिस्तु पुरोडाशं कपाले श्रपयेदिह । आज्येन सह धानानां पर्यधिकरणं भवेत् ॥ आज्यस्य केवलोलूकृतौ तासां त्रिःशोक्षणं भवेत्'
 इति ॥ इदमत्र शब्दम्—'अलमिते स्थालीपाकं श्रपित्वैककपालं पुरोडाशम्' इति ॥ अस्मार्थः—'अपचित्वेति घनं पुरोडा-
 शस्योपासनधर्मवच्छ्रपणार्थम् । स्थालीपाकस्य तु तत्र प्राप्त्यधीपासनश्रपणं सिध्यति । नन्वस्यापि सिध्यति नियमार्थं तद्वि तेन धा-

वमश्री यथाशुक्रं प्रताप्योपवानीकृत्य तस्योपरि पवित्रे निधाय तूर्णीं चतुर्वारं समोष्य तूर्णीं त्रिरूप्य पवित्रं श्रोक्षण्यां त्रिधाय
 पूर्णपात्रोदकं सुधेण पिष्टे सेचयित्वा पूर्वप्रतप्ताभिरग्निः पिष्टं परिश्राव्य मिश्रीकृत्य पिण्डीकृत्य पूर्वमुपहितकपालादङ्गारं तृणेना-
 पोह्य तत्र पुरोडाशं निधाय अधशफमात्रं कूर्मीकृतिं कृत्वाऽग्निः श्लक्ष्णीकृत्य आन्यचरुधानापुरोडाशांस्त्रिःपर्यग्निकृत्वा पुरोडाश-
 मुत्सुकैः प्रतितप्य दर्शत्रैः प्रज्वाल्य तत्रैव सुशृतं श्रपयित्वा तदुपरि साङ्गारं भस्माञ्चूह्य वाचं विस्तृज्य हस्तं प्रधात्य संवापयान्नं
 प्रक्षालयेत् ॥ तथाच सष्टव—‘यदन्तीरविश्रयति प्रक्षालितायां पात्र्यां निष्टतोपवातायां पवित्रवत्यां पिष्टानि संवपति देवस्य-
 त्वेत्यनुहुत्वाऽप्रये जुष्टं संवपामीति यथादिवतं त्रिर्यजुषा तूर्णीं चतुर्थं संवपन्नाचं यच्छति तामधिवासयन्त्रियसृजते श्रोक्षणीवत्पि-
 ष्टान्द्रुत्पूय प्रणीताभिः संयौत्यन्यया चायजुषोत्पूय यदि प्रणीता नाधिगच्छेत्स्रुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य समापो अग्नि-
 रग्नतेति पिष्टेष्वानीय अग्न्यः परिश्रजातास्य समिद्धिरिति तप्ताभिरनुपरिश्राव्य जनयत्यै ला संयौमीति संयुत्य मत्स्य शिरोसीति
 पिण्डं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तेयामिति विमज्ज्य समौ पिण्डौ कृत्वा यथादेवतमभिमृशतीदमेरिल्यायेयमिदममीपोमयोरित्यमी-
 पोमीयमिदमहृत्सेनाया अभीर्त्यै सुप्रमपोहामीति वेदेन कपालेभ्योऽङ्गारानपोश धर्मोऽसि विधाथुरिल्यायेयं पुरोडाशमष्टासु क-
 पालेभ्यश्चिथ्रयलेवधुतरधुनरेष्वेवमनुपूर्वीष्यैवेत्यत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते समानजातीयेन कर्मणैर्कर्मपवर्जयति यानि विभयन्ति
 संस्कृतानि क्रियन्ते उरुप्रथस्रोत्र ने यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयन्सत्राणि कपालान्यभिप्रथयत्युत्तुद्रमपूषाकृतिं कूर्मस्येव

प्रतिष्ठितमयश्रफमात्रं करोति यावन्तं वा मन्यते तं न सत्रा पृथुं करोतीत्येकं त्वचं गृहीष्वेत्यद्भिः श्रद्धणीकरोत्येनक्ति अन्तरितश्च-
 क्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि हवींश्चिपि त्रिःपर्यधिकृता देवस्त्वा सविता श्रपयलित्युच्युक्तैः प्रतितपत्वशिले तनुवं मातिधामिति
 दंभरवज्वलपति ज्वालर्वाऽविदहन्तः श्रपयतेति वाचं विष्टजत आभीष्टो हवींश्चिपि सुशृतानि करोति संव्रक्षणं पृच्यस्वेति वेदेन
 पुरोडाशे माद्भारं भस्माशूहत्वत्र वाचं विष्टजेदहुलिप्रक्षालनं पात्रीनिर्जनं च' इति । अत्र पुरोडाशस्य कपालेऽधिश्चयणकाले
 व्याख्यां तण्डुलापनं कुर्यात् । तथाच साएव—'अधिश्चयणकालेऽधिश्चयणमन्त्रेण तण्डुलानावपति' इति । एतत्पुरोडाशकरणे
 'अनुकमविरुद्धमन्यतो ग्रात'मिति न्यायादापस्तम्बकल्पः प्रदर्शितः तस्य श्रावविपयत्वात् । गृह्यकर्मणि मन्त्रान्विहाय सर्वं तत्रमे-
 यावुसंप्रपे प्रायश्चित्तवत् ॥ अत्र भगवान्—'सायमौपासनं हुत्वा तत्रान्वाधानपूर्वकम् । पूर्णपात्रनिधानान्तं तत्रं कृत्वा पुरस्त-
 नम् ॥ निर्वापकाले हविषः पुरोडाशस्य चोभयोः । त्रीहीक्षिरुष्य पर्याप्तान्विधाय प्रोक्षणं तथा ॥ अवहृत्य पृथक्कृत्य तण्डुलानय
 पावकम् । प्रज्वाल्यैकत्र तत्पार्श्वे चरोः श्रपणमाचरेत् । पार्श्वेऽन्यत्र पुरोडाशे शूर्पे वैककपालके । पुरोडाशार्थमन्यसिन्कृत्वा निर्व-
 पणं पृथक् ॥ ततश्चत्पुरोडाशं पचेत् च यथापुरा' इति ॥ फारिका—'चरुमासादेत्यूर्ध्वं पुरोडाशं ततः परम् । बर्हिष्याज्या-
 त्वरे कृतत्वं पुरोडाशं निमज्जयेत् ॥ प्रकाशष्टमय वा पुरोडाशं निमज्जयेत्' इति ॥ अत्र पुरोडाशस्याज्यनिमज्जने कारणं श्रु-
 यते—'यजमानो वा एककपालः । तेन आज्यम् । यदेककपाल आज्यमानयति । यजमानमेव तेजसा समर्धयति । यजमानो वा

एककपालः । पशव आज्यम् । यदेककपाल आज्यमानयति । यजमानं पशुभिः समर्धयति । यदल्पामानयेत् । अल्पा एतं पशवो
 युञ्जन्त उपतिष्ठेरन् । यद्वदानयेत् । यद्व एनं पशवो युञ्जन्तमुपतिष्ठेरन् । यदानीयाविःपृष्ठं कुर्यात् । यद्व एवैनं पशवो युञ्जन्त उप
 तिष्ठेरन्' इति ॥ अत्र भगवान्—'यद्दयोःभयोः पूर्वं हविर्द्व्यास्य वद्विषि । तीर्णेऽग्नेः पश्चिमे न्यस्य पुरोडाशमतः परम् ॥ उ-
 द्वास्य पात्रे कर्षिधिदन्तर्धाय ततः परम् । यथा दृश्येत पात्रस्थो मग्नेो वायमृतो भवेत् ॥ पुरीप्य च पुरोडाशं तथैव घृतमानयेत्'
 इति ॥ कारिका—'कृत्वाज्यभागपर्यन्तमिध्माधानादि पूर्वपत् । उद्दुधात्पूर्ववच्चाथ चर्वाङ्कृतिचतुष्टयम् ॥ अग्नेनयादिभिः कुर्वे-
 न्स्वाहाकारमृगन्ततः । उपस्तीर्थापसव्येन दक्षिणे प्रोक्षिते करे ॥ सव्येनैककपालं तमोष्य कृत्स्नमलण्डितम् । उपरिष्ठासु सव्येन
 कुर्याद्विरभिघारणम् ॥ अच्युतायेति मन्त्रेण दक्षिणेन जुहोत्यथ । यस्मिन्नाज्ये निमग्नेोऽयं सुवर्णेव जुहोति तत् ॥ उपर्येककपाल-
 सः मानो अन्न इति तृचा । अधोपस्तरणाद्यन्यत्करोति गृहिणोऽङ्गली ॥ स तेन उद्दुयादक्ता घानाः शंनो भवन्त्विति । यास्तु घाना
 अनभ्यक्ताः पुत्रादिभ्यो ददाति ताः ॥ अथ स्विष्टकृतं हुत्वा चरुधानं कंदेशतः । परिपेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत्' इति ॥ इद-
 मत्र गृह्यम्—अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा पाणिनैककपालमच्युतायमौमाय स्वाहेत्यविभुतः स्वादा-
 विःपृष्ठो वा मानो अग्नेऽवसृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति शंनो भवन्तु वाजिनो हवेष्वित्यक्ता घाना अङ्गलिनाऽमात्येभ्य
 इतरा दद्यात्' इति ॥ अस्वार्थः—पुरोडाशमुद्वास्याज्ये निमग्नं कुर्यात् प्रकंटपृष्ठं वा कुर्यात् । चरं चतसृभिः प्रत्यृचमग्नेनयेत्या-

दिसिः ऋगन्ते स्वाहास्तरं पठन्नुद्ययात् । ततः पुरोडाशहोमकाले दक्षिणेन पाणिना एककपालं जुहुयान्मन्त्रेण । उपस्तरणाभि-
 धारणे तु मन्वेन कुरोति दक्षिणस्यान्वयं व्यापृतवान् । दक्षिणाङ्गपरिभाषा च द्वयोः प्राप्तयोर्नियामिका ननु प्रापिकेत्सुकुम् । अस्य
 सर्वशुक्लादयद्राजानापर्योः उक्तः । सर्वदुक्तं तु वक्ष्यामः । अविद्युतस्यादाविःश्लोकेति व्याख्यातम् ॥ मान इति ॥ एनं पुरोडाशम् ।
 एनमितिचनं अग्रण्डितोपं होवन्व इति ज्ञापनार्थम् । यस्मिन्नाख्ये स पुरोडाश आशयितः स आशयः तेनख्येन मानो अग्रे इत्यु-
 चापिबुहोति । उपरि बुहोतीत्यर्थः । भुवर्णेन जुहुयादिति शेषः । धानाहोमे हस्तद्वयसंयोगोऽञ्जलिः । उपस्तरणावदानप्रत्यभिधा-
 न्यान्पर्यादिन्यः तुरोति । शं नो भन्तु वाजिन इत्युच्चाञ्ज्वा धाना अञ्जलिना जुहुयात् । इतरा अनक्ता धाना अमाल्येभ्यः पु-
 त्रादिभ्यो दद्यात् । तवधरोर्धानाभ्यश्च यद्दीप्ता च्चिष्टच्छतं हुता होमशेषं समापयेत्' इति ॥ अत्र भगवान्—'इच्छमाधानादिकं
 चाज्यभोगहोमप्रगानरुम् । अरक्षिष्टं पुरस्तात् ठस्वाय हरिपः शुचिः ॥ अवदापयवदायाग्रेनवेत्सार्धं चतुर्ऋचम् । क्रमात्प्रत्युचसु-
 त्तोरत्ता हुताशो तव्यपाणिना ॥ निधाय दक्षिणे पाणापुपस्तृत्याभिधारणे । उस्ताऽन्युतायमीमायसाहेति जुहुयात्ततः ॥ अस्य
 सर्वदुन्तेन नाम द्विरदानता । यस्मिन्नाख्ये'पुरोडाशः श्रायितः प्रापितोऽपिच ॥ किञ्चित्तुवैर्णेवादाय पुरोडाशस्य तुपरि । भा नो
 अग्रेऽन्येवेति पाज्यया जुहुयादया । आदायाञ्जलिना धाना घृताका निहिताः पुरा । शं नो भवन्तिवलाघेन मन्त्रेण जुहुयात्ततः ॥
 परः सभ्यात्मरुः पाण्योर्विनिषोपादधात्मनः । आज्योपस्तरणाथार्धं कश्चिच्छुर्वादितीर्थताम् ॥ अनकास्वितरा धानाः पुत्रादिभ्यो
 द्विशेत्ततः । च्चिष्टच्छदोमनारम्योपरित्तत्वं समापयेत्' इति ॥ अत्र पुरोडाशहोमकाले विशेषः श्रूयते—'यत्रात्प्रपद्येत देवलोक-

ममिजयेत् यदक्षिणा पितृलोकं जयेत् यत्प्रत्यक्षं रक्षांसि यज्ञान्दन्तुः यद्दृढं मनुष्यलोकमभिजयेत् प्रतिष्ठितो होतव्य एक-
कपालं वै प्रतिष्ठितं धामाद्यथित्री अनुप्रतिष्ठिते धामाद्यथित्री ऋतव ऋचा प्रतिष्ठितं कुर्यात् इति ॥ तथाचापस्तम्बः—‘यदि द्रुतः
पर्यवर्तेत तुचोग्रेण वा कपाले पाणिना’ इति ॥ कपालादिवैपरीत्ये प्रायश्चित्तमाह कारिकाकारः—‘कपालनाशे तैपः स्वा-
च्छरणारुर्मणि तथ । एष इति ऋचोक्ता’अप्ये वैश्वानराय च पूर्णाहुतिं बुहुयात्’ इति । कपालं यद्भवेद्भिन्नं प्रागेव श्रयणाद्यदि ।
एत नत्रोक्तमप्येण कपालं संदधात्यथ ॥ अभिशो वर्म इत्याभ्यामप्यु तत्प्रक्षिपेदथ । तद्येदद्युचिसंयद्भाम्यामेतत्क्षिपेज्जले ॥ अ-
न्यथाद्युचिसंवद्रं मृन्मयं भिन्नमेव वा ॥ भूमिर्भूमितीति मन्त्रेण प्रक्षिपेदेव तज्जले ॥ भिन्धाद्यदि पुरोडाश उद्गच्छेदथवा यदि । कि-
मुत्पत्तिसमन्त्रेण वह्नियेनं निघाय च ॥ अभिमन्त्रये तं च माहिंसीरिति मन्त्रः’ इति । ‘अभिन्नो घर्मो जीरदानुर्यत् आर्तस्तद-
गन्धुनः । दध्नो वेदिः परिषयथ सर्वे यज्ञस्यापुरदुसंचरन्तु ॥ त्रयस्त्रिंशत्तन्त्रो यान्त्रितन्त्र इमं यत्तं स्वपया ये यजन्ते । तेभि-
श्छिद्रं प्रतिदध्नो यजन्न्याहा यज्ञो अप्येतु देवान् ॥ भूमिर्भूमिमगान्माला मातरमध्यगात् । भूयास पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि त
भिषताम् । किमुत्पत्तसि किमुत्पेष्टाः शान्तः शान्तैरिहत्नदि । अचोगे यद्यिवो भूताऽऽसीद मदनं स्वमासीद सदनं स्वमिति । मा
दिगीर्देव प्रेरित आन्येन तेजसाख्यल मा नः किंचन सीरिपः । योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मिन्मासीद वह्निपी’ति । इदमपि कर्माभ्यु-
दपिकथादपूर्वकं कुर्यात् । यद्विश्राद्धप्रकरणे षोडशसंस्काराः अथनाकर्माद्यथ श्रौतादिद्विधाद्विषय इत्याहुरिति वृत्तिकृता ना-

गणनेनोक्तान् ॥ तथाचार्यः स्मृतिरूपेणाह—‘कार्यमभ्युदयथाद्रं श्रौते स्मार्ते च कर्मणि’ इति । एतदप्रकारस्तु वृद्धिश्राद्ध-
प्रकरणेऽन्नाभिरुक्तल्लोऽवगन्तव्यः ॥

अथ धरणाकर्ममन्त्रार्थः । अग्ने नयेति—हे अग्ने देव, अम्मान् मुपथा शोभनेन पथा हितेन मार्गेण रागे धनाय नय गमय
मम पाप्मानानि विस्मानि मर्षानि चयुनानि ज्ञानानि । इह तु ज्ञातव्यवृत्तियुनशब्दः । सर्वानि ज्ञातव्यानि विद्वान् सं असद-
न्ततः गतः पापं पुयोधि पृथक्पृथक् अपनय । फीद्वयम् । जुहुतराणं कौटिल्यं कुटिलं । वयं च ते तुभ्यं भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम । लड्ये
लिट् । भूयोभूयो नमोयक्तं ते कुर्म इत्युक्तं भवति ॥ ॥ अग्ने त्वभिति—हे अग्ने, नव्यः । ‘णु स्तुतौ’ सर्वेषां नव्यः स्तु-
त्वस्त्रं अम्मान् मन्त्रिभिरविनाश्रुण्यैः विधा विभानि दुर्गानि दुरितानि अतिपारय अतिगमय । किंच तव प्रसादात् नोऽस्माकं
पृथ्वी श्रमिण गदुला भोगसमृद्धा उर्वी दीर्घा पूः पुरी चास्त्विति शेषः । तथा तोक्याय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च शंयोर्भव ।
उत्पन्नानां दुहित्वाणां ग्रमनाय आगामिनां पृथग्भावाय च भव ॥ ॥ अग्ने त्वमस्मदिति—हे अग्ने, सं अस्मत् असत्तः अमीचा
रोगजानीकं पुयोधि पृथक्पृथक् । अनग्निवाः अग्निं न ज्ञायन्ते इत्यनग्निवाः यास्तन्निर्न ज्ञायते परिचरितुं न शक्नुत इत्यर्थः । अ-
त्रेकस्मरयगालाभाय वा इत्यव्याहार्यम् । या अग्नीवाः कार्यः कृष्टीः प्रजाः कर्मभूताः अभ्यमन्त अभितो स्वन्ति तादृशीयुयोधीति
पूरेण संन्यः । पुनश्च त्रवीमि हे देव हे यज्ञत्र, सर्वेषां यदव्यमसम्भ्यं सुविताय सुगमाय निर्वाधचरणाय क्षां भूमिं विधेभिरसु-
तेभिः मर्यदेव्यः सह माकाहृत्वाहेदीति गम्यते ॥ ॥ पाहिनो अग्न इति—हे अग्ने, नो अस्मान् पाहि रह । उत अपिच

अत्र अरिचिन्तः पायुभिः पालनैः प्रिये सदने तत्रामीष्टस्थाने यद्यद्ये आ शुशुकात् आभियुत्येन शोभमानो दीप्यमानः ।
 किंच ते यस्मिंश्च युगम्, ते तत्र संमन्थिनं जरितारं जरागामिनं मां भयं माविद्वत् माप्रापत् कदापि । नूनं अनेकार्थत्वात्त्रिपातानाम-
 येत्वेयं दृश्यते न नूलमल्लि नो थ इति । अबेदानीमिह लोके च भयं माविद्वत् । अपरं च । सप्तम्यर्थे प्रथमा । अपरस्मि-
 न्काले लोके न मह्यः बलम् भयं माविद्वत् ॥ ॥ अन्युताय भौमायेति—सर्वादा स्वरूपादच्युताय भौमाय भूमावाहवनी-
 यादिरूपेणारम्भिताय अग्नेये स्वाहा वदामि ॥ ॥ मा नो अग्ने इति—हे अग्ने, नोऽस्मान् रिपवो मानस्यजः सादाः । कीदृशाय ।
 अयाप पापरूपाय विष्यवे विष्ट व्याप्तौ वेपणं विद् प्राप्तिस्तदभायवान् अविद् तवः । 'छन्दसि परेच्छायामपि' इति वा क्यच्
 'य्याच्छन्दसि' इत्युग्रत्ययः । अन्नाहं व्याप्तिमनिच्छते व्याप्तौयं माभूदित्येवमिच्छते । तथा दुच्छुन्नायै दुर्भिक्षाय च नो मा च
 गृह्ण । किय सहनान् अविगर्हीयान्भूत्वा । दीर्घानामरश्जान्द्रसः । द्रवते दृक्वते अतएव दशते सर्षादिकाय नोऽस्मान्मा परादाः
 हिगार्थं दानं परादानम् । तथा अदते 'अद मद्यगे' व्याघ्रादिकाय मा परादाः । तथा रीपते हिंसते बोरादिकाय च मा प-
 तदाः ॥ ॥ नं नो भयन्त्यति—याज्ञिनो नाम देवताविशेषाः 'याज्ञिभ्यो याञिन्'मित्यत्र दृष्टाः ते ह्येषु संग्रामेषु नोऽस्माकं
 सं भयन्तु युगकृता भयन्तु । देवताता देवेभ्यस्त्यायने पितृन्वत् इति देवतातिर्यङ्गः तत्र । सप्तम्येकचनस्य दादेवः । तत्रापि शं भ-
 यन्तु । कथंभूग याज्ञिनः । भिक्त्रयः मितं लोकं द्रम्यन्तः । खल्यगतय इत्यर्थः । स्वर्गः । अर्कः स्तुतिर्कर्मा । सुष्टु अर्काः स्तुत्याः तथा

अहिं सर्पं घृकं आरण्यधानं । उभयत्र ज्ञातावेकवचनम् । रक्षांसि च जंभयन्ती हिंसन्तः सनेभि क्षिप्रं असत् असात्तः अमीया रोगजातीः
सुयवत् पृथक्पूर्वन्तु ॥ इति मन्त्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः ॥ श्रावणमासे वा पौर्णमासी तस्यां श्रवणाकर्माख्यं कर्म कुर्यात् । तत्र पूर्वदिने वृद्धिश्राद्धं कृत्वा दिवैव यथोक्त-
लक्षणा अक्षतधानाः समार्थीकृत्य तत्रार्थी धाना लौकिकाज्येनैकसिन्पात्रेऽभ्यध्यावशिष्टार्थी धानाः पात्रान्तरे निधाय अन्तमिने मूर्धे
औपासनं कृत्वा पवित्रे समन्त्रं धारयेत् । तत्र मन्त्रौ—पवित्रवन्त इत्यनयोर्ब्रह्मा ऋषिः बृहस्पतिर्देवता जगतीछन्दः आभ्यां पवित्रं
धृत्वा प्राणानामम्य देशफालौ संकीर्त्ये मय पुत्रादीनां च रोगनिवारणसमस्तपापक्षयपृथिव्यादिप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नि-
ल्पिथिरूपं श्रवणाकर्माख्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य । समिद्धयमादाय असिञ्च श्रवणाकर्महोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं क-
रिष्ये । अग्निमन्त्राहितेऽग्नावित्यादिचक्षुषी आब्जनेत्यन्तमुस्ता प्रधानदेवतामग्निं चतुशरुद्रव्येण अच्युतभौमाग्निं पुरोडाशद्रव्येण
अग्निमाश्राज्येन वाजिदेवता धानाद्रव्येण शेषेण शिष्टकृतमित्यादि सद्यो यद्वा इत्यन्तमुस्ता भूर्भुवःस्वःस्वाहेति । समिद्धयमादाय प-
रिसमूहनादिपूर्णापात्रनिधानान्तं तन्त्रं कृत्वा चरुपुरोडाशदेवतानां चतुश्रुतुरो मुष्टीस्तूर्णी निरुष्य निर्वापसंख्यया तथैव ग्रीक्ष्याव-
यात्वादि विषय पूर्व चरुपुरोडाशार्थं निरुष्य तण्डुलान् प्रक्षालनानन्तरं च पुरोडाशार्थं पृथक्कृत्य पुरोडाशभागं स्वयं किञ्चित्पिष्टी-
कृत्य कृष्णानिने प्रस्कन्ध पत्न्या दास्या वा चूर्णं कारयित्वा ततश्चर्चर्मश्री दक्षिणभागे स्थालीं निधाय । ततोऽग्नेः पश्चात्परित्तरणस्य

पाठा०—१ दक्षीणव्यर्थेऽल्पत्र स्वाध्यात —'कणकीला तु वा नादे न सा पठनमिर्थावते । न नोव्या इव्य हन्त्ये तु शर्षी सां मुत्स्यो विदुः' इति ।

च मध्य उपोसंभ्रकयन्त्रियकोष्ठेन द्वारद्वारी पृथक्कृत्य तयोरेकं वायव्यदेशे निरस्यापः सृष्ट्वावशिष्टमङ्गारं दक्षिणमवस्थाप्य तस्मिन्कपालमुपधाव्य तन्नान्यमङ्गारं निक्षिप्य पात्रान्तरे पिष्टसेकार्थमपः प्रताप्य प्रक्षालितशरावमग्नौ यथाशुष्कं प्रताप्य तत्पात्रं स्वात्रे निधाप्य पात्रञ्जीवमनस्थाप्य तत्र पवित्रे निधाप्य तूर्णानि चतुर्वारं पिष्टं समोष्य तूर्णानि त्रिरूप्य पवित्रं त्रिकुण्ठां निधाप्य पूर्णपात्रोदकं सुत्रेण पिष्टेऽन्तर्निनीच्य अपयित्वा पूर्वप्रतप्तान्द्रिः पिष्टं परिक्षिप्य मिश्रीकृत्य पिण्डीकृत्य पूर्वसुवहिनकपालादङ्गारं तृणेनापोह्य चर्याल्यां तण्डूलानोष्य पुरोडाशं कपाले निधाप्य अद्यश्चरुमात्रं कूर्माकृतिं कृत्वाऽग्निः श्लक्ष्णीकृत्याज्यं संस्कृत्याज्यादीनि चत्वारि द्वापि त्रिःपथ्यमिठ्ठता पुरोडाशशुल्बुकैः प्रतितप्य दग्धैः प्रज्वाल्य तत्रैव सुसृतं श्रपयित्वा तदुपरि मसुनासहद्वारान्निक्षिप्य वाचं त्रिष्टय्य हस्तं प्रधाल्य संनापयानं प्रक्षालयेत् । तत आज्योद्भासनं कृत्वाऽऽमाद्य सुसुवसंमार्जने कृत्वा पुरोडाशोपरिस्थितभयित्वा तदुत्तरत आज्याक्तयाना आमाद्य इध्माधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा चरोरभ्युद्धृत्य कर्ष्यमयदायावदाय । अत्रेनयेत्यादिनाकृत्युपधागस्त्यऋषिरिदं वगात्रिष्टुपल्लन्दः । अत्रे नय सुपथा रात्रे अस्मानिति प्रतिहोमं ऋगन्ते स्वाहाकारं पठन् चतस्रधर्वाहुर्नीर्दृता आहृतिचतुष्टोऽप्यप्रथ इदं नममेत्युद्दिश्य त्वजेत् । पुरोडाशहोमकाले सव्येन पाणिना दक्षिणं श्रोत्रयोपलीर्य कृत्स्नं पुरोडाशमनदाय त्रिरभिचार्य अच्युतायमीमायात्रयेस्वाहेतिहुत्वा अच्युतायमीयावापयइदं नममेत्युद्दिश्य त्वजेत् । ततो यस्मिन्नाज्ये पुरोडाश आश्रयित्वस्तदाज्यं सुत्रेण । मानोअग्नेइत्यसागस्त्य ऋषिरभिदेवता त्रिष्टुपल्लन्दः मानो अग्ने इति पुरोडाशश्वोपरि सुत्रेण

इत्ताप्र इदमित्युदिश्य ल्वजेत् । धानादोमे साञ्जलाबन्धेनोपस्त्रीये प्रागुक्ता धाना द्विर्वापयित्वाभिवार्य शंनो भवन्तित्यस्य वसिष्ठो
मानिनगिणुर् शंनो भवन्तु वाजिनो हवेपित्यञ्जलिना हुला वाजिभ्य इदं न ममेति ल्वजेत् । ततोऽनक्ता धानाः पुत्रादिभ्यो
दत्ता चरुधानं रुदन्तः स्पिष्टकृतं हुला होमशेषं समाप्य धृतपवित्रग्रन्थि चित्तस्य शुद्धदेशे प्रक्षिपेत् ॥ इति श्रवणाकर्म ॥

अथ सर्पचलिकुर्यते ॥ कारिका—‘अथ प्रपूरेदर्शं सकुम्भिः कलग्नस्थितैः । गृह्यात्प्रागुपनिष्क्रम्य शुची देशेऽङ्घ्रि कल्पिते ॥ प्रो
त्पात्रिः प्रक्षिपेत्पुनर्मूर्त्तसर्पदेयेति मन्त्रतः । नान्तरा नलिमात्मानं व्यवेयादपि कञ्चन ॥ व्यवायस्य निषेधोऽत्र उक्त आपरिदान्तः । ये
मर्षा इति मन्त्रेण नमस्कुर्यात्कृत्वाञ्जलिः ॥ नलिं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्चादसोपविश्य च । सर्पोऽस्तीत्यादिकं मन्त्रं ददाम्यन्तं सकृद्भदेत् ॥
धुरागुं ते परिददाम्येवमुक्त्वा निवेदयेत् । ज्येष्ठागुक्रमतः पुनानमन्त्रा इहिवृत्ततः ॥ ततः पत्नी धुवागुं च इत्याद्यावर्त-
तेन तु । पुनार्दर्शान् चरुण्यं द्वितीयान्त्वमगुंपदे ॥ धुन मां ते परीत्यादिनात्मानं परिदाय च । अन्यः कुर्वीत चेदाह गृहिणो
नाम मांपदे ॥ गर्पदेवादिमन्त्रेण सायंप्रातर्नलिं हरेत् । नमस्कारादि कुर्वीत तेनाप्रत्यनरोहणात् ॥ सायं प्रातश्च यावन्तः कालाः
सुनारिनादधः । तावतो वा ग्लीनोप्य हरेत्तदहरेत् तु’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘कलशात्सक्तूनां दर्वी पूरयित्वा प्रागुपनिष्क्रम्य
शुची देशेऽप्योचनीय सर्पदेयजनेभ्यः स्वाहेति हुला नमस्करोति । ये सर्पाः पार्थिवा ये आन्तरिक्ष्या ये दिव्या ये दिश्यालेभ्य
इदं गलिमाहापं तेभ्य इमं बलिपुपाकरोमीति प्रदक्षिणं परीत्य पश्चाद्भलेरुपविश्य । सर्पोऽसि सर्पतां सर्पणामधिपतिरस्यनेन मनु-
ष्यायावसेऽपूरेन सर्पान्यज्ञेन देवांस्त्वपि मागन्तं त्वयि सन्तः सर्पा मा हिंसिष्युर्नां ते परिददामीति धुवागुं ते धुवागुं च इत्य-

मात्याननुपूर्वं ध्रुव मां ते परिददामीत्यात्मानमन्वतो नैनमन्तरा व्येयुरापरिदानात्सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति सायंप्रातर्बलिं हरेदाप्रत्य-
 वरोहणात्प्रसंख्याय ईके तावतो बलींस्तदहरेवोपसंहरन्ति' इति । अस्यार्थः—कलशश्च दर्वी च यस्मिन्नेव शिक्तये स्थापिते तत्र क-
 लशाद्दहीनैः सकुम्भिर्दहीं पूरयित्वा तां गृहीत्वा गृहाविक्रम्य समीपे प्राच्यां दिशि शुचौ देशे अप आसिच्य सर्पदेवजनेभ्यः
 स्वाहेतिमन्त्रेण सकृन् श्रुहोति प्रथिपति । ततो नगरकरोति ये सर्पा इति मन्त्रेण संहताभ्यां पाणिभ्याम् । ह्रुत्वेति वचनाद्दमो
 प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं शुचौ देशे इति वचनम् । प्रदक्षिणं परीत्य बलिं पश्चादसोपविश्य सर्पोऽसीति मन्त्रं श्रुयात् । बलिग्रहणं पश्चाच्छ-
 ब्दस्य कालग्राचितलशुद्धानित्यर्थम् । कालग्राचित्वेति पूर्वशुद्धयन्तरमेव स्यात् । मन्त्रसंज्ञकोऽयं मन्त्रः । तथाचोक्तम्—'इदं का-
 र्थमनेनेति न कचिद्दृश्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थलं येषां ते मन्त्रसंज्ञकाः' इति । तस्मादुपांशु भवति । तथाहुः—'गृह्यकर्मणि
 सर्वेन जपानुमन्त्राभिमन्त्रणोपस्थानमन्त्रकर्मकरणमन्त्राः षडुपांशु प्रयोक्तव्याः' इति । ध्रुवामुं य इति । पूर्वं दद्यादिति शेषः । उच्यते
 षटः परिददामीति शब्दोऽत्रापि संग्रह्यते । साकङ्गलादस्य मन्त्रस्य । वीप्साचनं परिदानस्याभ्यासः कार्यो न सर्वेषां
 नामानि निर्दिश्य तच्छक्त्यप्यभिलेख्यमर्थम् । पूर्वं शुभ्राग्निवेदयति ध्रुव देवदत्तं ते परिददामीति । ततोऽप्रचट्टुहिहः ध्रुवसावित्रीं ते
 परिददामीति । ततो भार्यां ध्रुव सत्यगतीं ते परिददामीति । ततः ध्रुव नां ते परिददामीत्यात्मानं । परिदद्यादिति शेषः । उप-
 देशादेवान्त इति सिद्धे अन्त इतिवचनं पूर्वेण संन्यार्थम् । तेन पूर्वत्र परिददामीति संन्यः सिद्धः । जमुंपदस्य स्थानेऽत्र
 धमात्यानां तु नाम । 'द्वितीयान्त्वमनुष्येषुममालानां तथात्मानः । मां ते परिददामीति बदेदेवमथात्मनः' इति । अगार्थात्त्वकर्तु-

कमेव कर्म । अन्यकर्मकत्वेऽप्यधिकारिण एव । ततः परिदानकर्म । एनं बलिमात्मनं चान्तरा न व्यधेयुः । केचिदापरिदाना-
त्परिदानपर्यन्तम् । आपरिदानादिति बचनात्पूर्वमत्रसाध्यक्रिया परिदानमिति गम्यते । कलशात्सक्तुभिर्दूर्वां पुरथित्वा शुची
देशे मन्त्रेण बलिं हरेत् आप्रत्यवरोहणात्सायं प्रातश्च आचतुर्दक्ष्या आपर्णमास्या वा यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति । सर्पदेवज-
नेभ्यः स्वाहेति । पूर्वेष्वेव मन्त्रेण बलिहरणोपदेशादेव मन्त्रे सिद्धे पुनस्तदुपदेशान्धयेपापुनिष्क्रमणादीनां निवृत्तिः । मन्त्रोपदेशो
नियमार्थः मन्त्रएव भवति नान्यो विधिरिति । सक्तवस्तावन्न निवर्तन्ते कलशपूरणस्य दृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । दूर्वां च न निवर्तते दूर्वा
च बलिहरणीमिति विशेषणस्योदमर्थत्वात् । शुचिदेशश्च न निवर्तते बलिहरणस्य भूमिसाध्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् । अन्यत्सर्वं निव-
र्तते । श्रावणीं प्रतिपदमारभ्य यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति मार्गशीर्षचतुर्दश्यां पीर्णमास्यां वा तस्माद्दूर्वाचीनान्यहानि हास-
द्विभ्यां परिगणनया परिगणितेष्वहःसु यावन्तः सायंप्रातःकालास्मावतो बलांस्तदहरेव दद्यादित्येके मन्यन्ते । ह्यञ्चन्द्रोऽभिमत-
पक्षशापनार्थः सर्वत्र । उपहरन्ति प्रदापयन्ति । उपहर्तव्य इत्याहु रित्यर्थः ॥ अत्र मगधान्यसौनकः—‘ततः सर्पबलिं कर्तुं नचे
शिक्षये निवेशिवाम् । दूर्वामादाय संपूर्वं सक्तुभिः कलशाहितैः ॥ तामुपादाय निष्क्रम्य श्राच्यां दिशि निवेशनात् । तत्र स्वभावतः
शुद्धदेशोऽरण्यदिसंभवे ॥ आसिञ्चापः पुरःपथात्सर्पदेवेत्युपक्रमम् । मन्त्रं स्वाहान्तमुच्चार्य दूर्वाक्षीरेव सक्तुभिः ॥ सर्पेभ्यो बलि-
माधाय ये सर्पा इति पूर्वकम् ॥ उपाकरोमीत्यन्तं च मन्त्रमुक्त्वा नमस्ततः ॥ विधाय सर्पान्शुद्धिष्य प्रदक्षिणमथो बलिम् । परीत्य
पथिमे तस्मादुपविश्य महीवले ॥ मन्त्रं हिंसिपुरित्यन्तं सर्पोसीत्येवमादिकम् । जपित्वाथ ध्रुवेत्येवं संवोच्य तदनन्तरम् ॥ ज्येष्ठा-

सुपूर्वा भार्या च समस्तान्परिदाय तु । अथात्मनोऽपि सर्वान्ते परिदानं समाचरेत् ॥ आत्मनः परिदाने तु ध्रुव मां त इतीर-
 येत् । ननु पित्रोरात्मनश्च सूत्रकृद्भवत्तथा ॥ स्वयंकर्तृकमेतच्च कर्मणोद्देदपर्यतः । अन्यकर्तृकपक्षेऽपि योऽधिकार्यत्र कर्मणि । तस्यैव
 परिदानं स्यात्तदर्थत्वेन कर्मणः । बलिप्रक्षेपमारभ्य प्रागन्तादस्य कर्मणः ॥ कर्त्रोर्बलेश्च मध्ये तु न गच्छेद्यत्रकृत्तचित् । मार्गशीर्षस्य
 मासस्य पूर्णिमास्वामयापि वा ॥ तस्य शुक्लचतुर्दश्यां नाक्षा प्रत्यवरोहणम् । करिभ्यमाणं यत्कर्षं ततः प्रागित उत्तरम् ॥ कुर्वीत
 प्रत्यहोरात्रं सायंप्रातरिभं बलिम् । तेनैव मन्त्रेण तथा दर्व्यां शिष्टैश्च सक्तुभिः ॥ अत्रोपवेशनं प्रत्यन्त्रलेर्मेञ्जपस्तथा । नमस्का-
 रश्च सर्वेभ्य इति सर्वं निवर्तते ॥ यद्वा तत्रैव समये तान्तर्वानेभ्यवो बलीन् । संख्यायोपहरेदेवमाचार्याः केचिद्बुचिरे' इति ॥

अथ मन्त्रार्थः । सर्वदेवजनेभ्य इति—सर्परूपाणां देवानां ये जनाः परिचारकाः तेषु सर्पा एव तेभ्यः स्वाहा ददामि ॥
 ये सर्पा इति—पृथिव्यां भवाः पाथिवाः अन्तरिक्षे भवा आन्तरिक्ष्याः 'भवे छन्दसी'ति यत् । छान्दसत्वादादिबुद्धिः । दिवि
 भवाः दिव्याः । दिधि भवा दिव्याः य एते सर्पाः तेभ्यः इमं बलिमाहापं आहृतवानसि । तेभ्य इमं बलिमुपाकरोमीति । उपाकरणं
 नाम संस्कारः ॥ ॥ सर्पोऽसि सर्पतामिति—सर्पराजं प्रत्युच्यते । स तं सर्पोऽसि । न केवलं सर्पः किं तद्वि सर्पतां वे केचन
 सर्पन्ति तेषां सर्पण्यां अधिपतिरसि । स तं चान्नादिभिर्मनुष्यांस्त्रायसे एवं नाम महानुभावस्तं तस्मिन् त्वयि सन्तं त्वामेवात्रित्य
 वर्तमानं मा मां त्वयि सन्तं त्वामेवात्रित्य वर्तमानाः सर्पा मा हिंसिषुः । ध्रुवायुमिति—ध्रुवो नाम सर्पराजः समाध्वंसे । हे ध्रुव,
 अहं तस्य कर्मणोऽन्ते परिददामि । अपर आह ध्रुवानिमान् परिददामि । यथैसे ध्रुवा भवन्ति तथा परिददामीति । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः ॥ दिवंच सृष्टितत्रीहियवान्यतरतण्डुलनिर्मितैः सक्तुभिः नवं फलयं प्रपूर्ये बलियक्षेपसाधनवैकङ्कतदर्चीमापि
संमृत्य तदुनयं नये शिक्तये निधाय कापि निवेक्ष्य लग्नाहोषेक्षया प्राच्यां दिशि शुचिदेयं बल्ययं परिगृहीयात् । ततोऽस्तमिते
मूर्ये देशकालरुचनानन्तरं मम भार्यापुत्राऽप्रबहुहितमेतस्य भौमान्तरिश्यदिव्यदिश्यसर्पेभ्यः संभावितवाधापरिहारद्वारा श्रीपरमे-
श्वरश्रील्यर्थं नित्यविधिरूपं सर्पत्रय्याख्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य । शिम्यस्थां दर्चीमादाय कलशाद्वितसक्तुभिरापूर्ये गृहीत्वा गृ-
हाभिक्षम्य प्राच्यां दिशि पूर्वोपकल्पितं देशमासाद्य श्रोत्र्य सर्पदेवबलेभ्यः स्वाहेति मन्त्रेण दर्चीस्त्रसक्तुस्तत्र प्रक्षिप्य सर्पदेवज-
नेभ्य इदं नममेत्युद्दिश्य त्यजेत् । बलेरात्मनश्च मध्ये केनाप्यापरिदानान्यवधानं न कार्यम् । ततः कृताञ्जलिः । ये सर्पाः पा-
थिषा ये आन्तरिस्था ये दिव्या ये दिश्यालोभ्य इमं बलिमुपाकरोमीति मन्त्रेण सर्पोनुद्दिश्य नमस्कृत्य बलिं
प्रदक्षिणीकृत्य पश्चाद्भ्रूलेरुपविश्य । सर्पोसि सर्पतां सर्पाणामधिपतिरस्म्येन मनुष्यांश्चायसेऽपूपेन सर्पान्यजेन देवांस्त्वयि मा स-
न्तं त्वयि सन्तः सर्पा मा हिंसियुर्भवां ते परिददामीति मन्त्रमुपांशु सकृज्जपित्वागुपूर्वं पुत्रादीन् परिदद्यात् ॥ तद्यथा—शुवदेवदत्तं
ते परिददामीति पुत्रम् । शुवसाविर्थां ते परिददामीत्यप्रचां दुहितरं । शुवसत्यवर्तीं ते परिददामीति भार्या । शुव मां ते परिददा-
मीत्यात्मानं वतः परिदद्यात् । अन्यः कर्त्ता चेत् मां पदस्थाने यजमाननाम द्वितीयया निर्दिश्य परिददामीति वदेत् । ततः श्राव-
णप्रतिपदनारभ्य यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति मार्गशीर्षस्य चतुर्दश्यां पूर्णिमास्यां वा तस्मादर्चीचीनान्यहानि हासष्टद्विभ्यां
परिगणनया परिगणितेष्वहःशु यावन्तः सांयं प्रातःकालालावतो बलींस्तदहरेव दद्यात् । अत्र नमस्कारचलिग्रदक्षिणाप्रत्यगुपयेश्व-

नमत्रजपपरिदानानि निवर्तन्ते ॥ इति श्रीमद्युसिंहीये प्रयोगपरिजाते पाकयज्ञकाण्डे श्रवणार्कसर्पसर्पनल्लिखकरणम् ॥

अथाश्वयुजीकर्म ॥ नरस्य नरसिंह त्वं रथस्याश्वयुजिक्रियाम् । व्यधाः किमनुकार्यं ते भक्तानां भक्तनत्सल ॥ अथ इन्द्रप्रदासमाश्वयुजीकर्मोच्यते । तत्र कारिका—'कुर्वताश्वयुजीकर्म तदिदानीमथोच्यते । स्यादाश्वयुजमासस्य पीर्णमास्यां हि कर्म तत्र' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म' इति । अस्यार्थः—'अथयुग्भ्यां युक्ता आश्वयुजी तस्यां पीर्णमास्या-
माश्वयुजीकर्मसंज्ञकं कर्म कुर्यात् नक्षत्रायोगेपि पूर्ववत् । अत्र भगवान्—'या पीर्णमास्याश्वयुजीयुक्ता नक्षत्रयोगतः । तस्यामा-
श्वयुजीकर्मत्वेवमन्वर्थसंज्ञया' इति । कारिका—'निवेशनमलंकुर्यात्कुड्यानां लेपनं भवेत् । उपर्याच्छादयेत्तेषां समां भूमिं क्लेशोत्पद्य ॥
सर्वे गृह्या विशेषेण स्नाताः शुक्रान्वरास्तथा । औपासनं इनेत्प्रातरन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ उन्ता पशुपतिपदं चतुर्थ्यन्तं वदेत्प-
रम् । सा शुष्टं निर्वपामीति निर्मापः प्रोक्षणं तथा ॥ प्रोक्षामीति विशेषस्तु प्रोक्षणे च समं भवेत् ॥ चरुथपणपर्यन्तमन्वावादि पूर्व-
वत् ॥ कुर्यात्पुपातकं नाम हविरन्वयसदुच्यते । पयसाञ्चे निषिक्ते तु तत्पयः स्यात्पुपातकम् ॥ अस्यापि च सहाज्येन पर्यधिकरणं
भवेत् । आज्यस्य केवलोरसूती तस्य त्रिःप्रोक्षणं भवेत् ॥ इभ्यामभिवारणानां स्यादाज्यस्योद्वासनादिकम् । कृताज्यमागपर्यन्तमन्वा-
रन्व्यः सुवादिभिः ॥ पशुपतये शिनाप शंकरायपि नामतः । पृषातकाय स्वाहेति मन्त्रेण शुद्धयाचरुम्' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—
'निवेशनमलंकृत्य स्नाताः शुचिवातमः पशुपतये स्थालीपाकं निरुप्य शुद्धयुः पशुपतये शिवाय शंकराय पृषातकाय स्वाहेति'
इति ॥ अस्यार्थः—'निवेशनं गृहं तत्पयस्यवरोहणोक्तविधिना वक्ष्यमाणेनालंकृत्य सर्वे गृह्याः स्नान्ति । स्नानरचनं विशेषेण स्ना-

नार्थं । शौचार्थं सृष्टिप्राप्तत्वात् । शुचिवासोत्पन्नं शुद्धमस्राप्तार्थम् । स्थालीपाकं बुद्बुदुरित्येतानतीव सिद्धे पशुपतये निरु-
 ज्येति वचनं पशुपतये त्वा बुद्धं निर्वपामीत्येवं निर्वापप्रोक्षणे कुर्यादित्येवमर्थम् । एवं वृता आदिष्टमन्त्रेषु पाक्यद्यो निर्वापप्रो-
 क्षणे तूष्णीं भवत इति ज्ञापितं भवति । स्थालीपाकमिति द्वितीयानिर्देशेऽपि सर्वहुतसाशुद्धा न कार्या । अथ दधिसक्तून्बुद्बोती-
 त्यत्र हुत्वा दधिसक्तून्प्राप्त्येति शेषभावदर्शनात्स्थालीपाकमित्युक्ते स्थालीपाकस्यैकदेशमित्यर्थः । बुद्बुदुरिति बहुवचनं गृहिणा होमे
 क्रियमाणे पुत्रादयो गृह्णाः समन्वारभेरभिल्वेवमर्थम् ॥ अत्र भगवान्—‘यत्कर्म प्रथितं तस्य प्रयोगोऽत्र निरध्यते । पूर्वयुग्-
 पलेपादैरलंकृत्य निवेशनम् ॥ प्रभातकालेऽथ स्नात्वा शुक्लाम्बरधरो भवेत् । प्रातरौपासने हुत्वा तस्मिन्नग्नौ पुरस्तनम् ॥ अन्ना-
 धानादिकं तत्रं प्रणीतासादनावधि । कृत्वा च पशुपत्यर्थं चरुमुक्त्रकारतः ॥ परानशेषिणं तन्नमाज्यसंस्कारपूर्वकम् । आज्यमा-
 गान्तमाचार्यस्त्ववदाय चरं ततः ॥ मन्त्रमुत्त्वा पशुपतय इत्यादि बुद्बुदात्पुनः । पुरस्कृत्यात्र बुद्बुदुः शुचिवागत इत्यपि ॥ होमस्य
 बहुकूर्तलश्रुतेः पुत्रादयोऽपि च । स्नात्वा शुक्लाम्बरधरा भूत्वा प्रथतमानसाः । अन्वारभेरन्कर्तारपासीत्यातदन्तिके’ इति ॥ का-
 रिका—‘अधोपस्तरणाद्यन्यः क्रुतेति गृहिणोऽञ्जली । द्रवत्वेन सुवर्णेव पृषातकमवधति ॥ बुद्बोत्पञ्जलिना चैनदूनं मे पूर्वता-
 मिति । हविर्द्वैकदेशाभ्यां स्थिष्टकृत्स्थात्समापयेत्’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘पृषातकमञ्जलिना बुद्बुदादूनं मे पूर्वतां पूर्णं मे
 सोपसदत्पृषातकापसाहे’ति ॥ अस्यार्थः—‘पयसाज्ये निषिक्तं तु तत्पयः स्यात्पृषातकम्’ । उपस्तरणाभिधारणे त्वर्थोद्बन्धः क-
 रोति । पृषातकं सुवर्णावधति । धानावदस्य संस्कारः । ‘सर्वत्र द्रवद्रव्याणि सुषेणानयेत् । कठिनानि तु हस्तेन । स्वधितिना पशु-

मि'ति तद्विदः । चरोः पृपातकाचावदाय खिएकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेदिति ॥ यदाह भगवान्—'ऊनं मे पूर्यतां पूर्णमित्युपक्रमसंयुतम् । पृपातकायस्वाहेति पर्यन्तमयमादितः ॥ उदीर्षाञ्जलिना पथाञ्जुहुयाच्च पृपातकम् । अञ्जली पाणियुगमस्य विनिर्योगाददोषि च । धानाहोमावदानं खात्कतौपस्तरणादिकम् । क्षीरेण यद्भृतं मिश्रं तत्पृपातकमुच्यते ॥ तत्सौख्यकृतानूर्ध्वं तत्र परिममापयेत्' इति । इदमपि कर्मान्युदयिकश्राद्धपूर्वकं कुर्यात् । एतत्प्रकारस्तु इद्विश्राद्धप्रकरणेऽस्माभिरुक्तः ।

अथ मन्त्रार्थः—पशुपतये ब्राह्मणाद्याः स्वावरान्ताः पशवः तेषां पत्नी रक्षिता । 'स यथावत्पशुप्याति तैश्च यद्रमते पुनः । तेषामपि पतिर्यः स तस्मात्पशुपतिः स्मृतः' इति महाभारतम् । तस्मै शिवाय शिवः शान्तो निष्कलः शिवः परो वा शिव एको ध्येयः शिवः शंकरः । सर्वमन्यत्परित्यजेदित्याथर्वणिकायां गाथायामामनन्ति—'समेवयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मसु । शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेव शिवः स्मृतः' इति महाभारती । तस्मै शंकराय शं सुर्यं तत्करणशीलाय । 'पयस्ववनयेदाज्यं तत्पृपातकमुच्यते' इति छन्दोगाः । तद्योगादेव पृपातक इति शब्दराजः (१) । ऊनं य इति । यन्मे ऊनं मयाकृतेषु तत्पूर्यताम् यत्पुनः पूर्णं तन्मे मोपसदत् । 'पद्वृ विचारणगल्ववसादनेषु'इति घातुः । मोपसदत् श्लीर्णं मायूत् । पृपातकयोगादेवेति पृपातकशब्द इत्युक्तं तस्मै स्वाहेति । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः ॥ आश्वयुजमासे पूर्णमास्यामाश्वयुजीकर्म कुर्यात् । पूर्वेष्टुर्गजमात्र उपलेपाद्यैर्निवेशनमलंकृत्य भूमिं समवधाय पवित्रे मन्त्रं धारयेत् पवित्रन्त इत्यादि । अनयोर्व्रह्मा ऋषिः बृहस्पतिर्देवता जगतीछन्दः आभ्यां पवित्रं धृत्वा प्राणानायम्य दे-

शकालसंकीर्तनानन्तरं मम स्त्रीयुनादिसहितस्य न्यूनापेक्षितविषयसंपूर्णतापूर्णावसादनसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपमात्रयुजीकर्माख्यं कर्म करिन्वे इति संकल्प्य । असिद्धाथयुजीकर्मणि देवतापरिग्रहार्थमन्याधानं करिष्य इत्यादि चक्षुषी आग्नेत्वन्याह्वस्ता । प्रधानदेवं पशुपतिं चरद्रव्येण पृषातकं पृषातकद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि सद्योपक्ष्य इत्यन्तमुक्तत्वा समिद्धमग्नावाधाय परिममूहनादिपूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा प्रत्यग्नेः शूर्पं निधाय पवित्रवति शूर्पं पशुपतये सा जुष्टं निर्नपामीति चर्षधं चतुरो मुष्टीभिरुप्य तत्संख्यया श्रोक्ष्यावघातादिवरुध्रपणान्तं कृत्वा आज्यमिश्रं पपक्ष पृषातकं नाम हविरन्तरमुत्पाद्याज्यं संस्कृत्य पृषातकचरुभ्यां सह पर्यमिकृत्वाज्योद्वासनाद्याज्यभागपर्यन्तं कर्म कृत्वा मुक्तादिभिरन्वारब्धो निधिवच्चरुमवदाय पशुपतयेऽग्निपशंकरायपृषातकायश्वाहेति हुत्वा पशुपतयेऽग्निपशंकरायपृषातकायैर्दंनममेत्युद्दिश्य त्यजेत् । अथ यजमानाज्जलान्य उपस्तीर्य तुवेगैव पृषातकं हिरवदायाभिधाय यजमानोऽञ्जलिनैव ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे गोपसदपृषातकायश्वाहेति हुत्वा पृषातकायैर्दंनममेत्युद्दिश्य त्यजेत् । गतो हविर्द्वयैकदेशाभ्यां स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापवेदिति ॥ इति श्रीमद्युसिद्धीये प्रयोगपारिजाते पारुवन्नकाण्डे आधयुजीकर्मप्रकरणम् ॥

अथाग्रयणम् ॥ आग्रयणं पदं यस्य प्रयच्छन्ति सयुत्सकाः । युनयो मनसा सक्ताः स नृसिंहः प्रसीदतु ॥ अथाग्रयणमुच्यते । तत्र कारिका—‘दशधाग्रयणं नाम पर्षणि स्वात्तुच्यते । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्याधानादि पूर्वगत् ॥ निर्वपप्रोक्षणे तूर्णां भवेतामन कर्मणि । कृत्वाज्यभागपर्यन्तमत्र घानादिपूर्ववत् ॥ तिस्रश्चर्षाहुतीर्हुत्वा सञ्चरित्यादिभिस्त्रिभिः । स्विष्ट-

कुर्यात्परोरुदेयं सज्ये निचाय च ॥ प्रजापत्यादिमन्त्रेण दक्षिणेनामिमृश्य तासु । भद्रां न इति तु प्राभात्याचामेवाभिमा-
 त्मनः । आलमेवोपविष्टस्तु तत्रैवामोसिमन्त्रतः ॥ पत्नी तु मध्यमहविःशेषं प्राञ्जात्यमन्त्रकम् । परियेचनपर्यन्तं होमशेषं समाप-
 येत् ॥ इदमाग्रयणं कुर्यात्त्रेतायामाहितानलः । एवमाग्रयणं श्लोकम्—‘सजूर्कतुभिः सजूर्विधाभिः सजू-
 रिन्द्राग्निभ्यांस्याद्वा । सजूर्कतुभिः सजूर्निधाभिः सजूर्विन्धोदेवेभ्यःस्याद्वा । सजूर्कतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्धावायुथिवीभ्यां-
 स्याहेत्साहितोपराग्रयणस्थालीपात्रोऽनाहिताधेरपि शालापी’ इति । अस्यार्थः—अविज्ञेपादाहिताधेरपि सिद्ध्यति श्रवणाकर्मादिवत् ।
 आहिताग्निग्रहणं किमर्थम् । क्रमः । आहितोपराग्रयणान्तरस्य विहितत्वादेतदाग्रयणं न प्राप्नोति तस्मादाहिताग्निग्रहणम् । अयं
 चापत्कल्पो द्रष्टव्यः । इदं वास्य त्रेतायां भवति नोपासने तसु साधयिष्यामः । शास्त्रान्तरे इत्यते—‘गार्हपत्ये स्थालीपात्रं अय-
 पित्ताग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृत्तुर्याभ्यः’ इति । तस्मात्त्रेतायामिति सिद्धम् । इदं तु विधानं पारुष्यवधर्मप्राप्त्यर्थं । अनाहिताग्नेरिति
 अनाहिताग्नेरप्याग्रयणं कार्यम् । तत्र शालापी भवति । शालागिनिरास औपासनः । तर्हि शालागिनियग्रहणमपार्थक्यम् । सत्यम् ।
 नियमार्थं तु तत् अनाहिताग्नेरौपासने इति । तेनाहिताग्नेस्त्रेतायामिति सिद्धम् । स्विष्टकृतं हुत्वा चतुरेकदेशं गृहीत्वा सज्ये
 पाणो हुत्वा दक्षिणेनाभिमृशेत् प्रजापतयेत्वेति मन्त्रेण । ततो मद्रावः श्रेय इति प्राश्य तत्र आचम्य तत्रैवासीनो नाभिभाल-
 भेव-अनोसि प्राण इति । पत्नी तु मध्यमहविःशेषं प्राञ्जाति वृष्णीम् । होमशेषं समापयेत् । एतन्वाश्रयमाग्रयणद्वयेऽपि भवति ।
 गौर्यार्थमिन्द्रम लिखितम् । इदं चाग्रयणं यदा वर्षस्य वृष्टिः साचदा भवति शरदीत्यर्थः । तथाच वचनम्—‘शरदि त्रीहिनि-

र्यन्ते'ति । तत्रच पर्वणि भवति । यवाग्रयणं तु न कार्यम् । श्यामाकैस्तु प्रस्तरं कुर्यान्नाग्रयणं दृष्टत्वात् । अपिचात्र समानतन्त्रं कुर्यात्सौम्यं चरम् । अस्यच नामधेयेन होमः । आग्रयणस्थालीपाक इत्यत्र विशेषणसमासः आग्रयणं चात्सी स्थालीपाकश्चेति । तत्र स्थालीपाकग्रहणस्यैदं प्रयोजनम् अनाहिताग्नेः स्थालीपाक एव कार्यो नाग्निहोत्री वै नानादयित्वेत्स्यं पक्षः कार्ये इति । अत्र वृत्ति-कृता प्रायनाभिमन्त्रणं विहितं तस्य सूत्रमूलत्वादविरोधः । इदमत्र सूत्रम्—'अवान्तरेऽयां नित्यं जपमुक्त्वा सव्येपाणौ कृत्स्ने-तरेणाभिशृशेत्प्रलापवये ता ग्रहं शुक्लामि महं श्रियै महं यशसे महामन्नायाय । मद्रात्रः श्रेयः समनैष्ट देवास्तयाज्वसेन तमन्नीमहि ता । स नो मयोभूः पितृवाचिशेह शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति प्राश्याचम्य नामिमालभेतामोसि प्राण तदहं ब्रवीम्य-मासि सर्वानसि प्रविष्टः । स मे जरां रोगमपनुष्य शरीरादमाम एधि मा मृधाम इन्द्रेत्येतेन भक्षिणो भक्षान्सर्वत्र नवभोजन' इति । पुनस्तैवैव शरदीत्यर्थं इत्युक्तं तस्य आपस्तम्बसूत्रमूलत्वात् । तथाच शरदि त्रीहिभिरिति यजेतेति श्रेयः । तत्र पर्वणि कार्यं अमा-वास्यायां पौर्णमास्यां चेति तेनैवोक्तत्वात् । स्यत्यर्थसारे तु तत्र कर्मणि कृत्तिकाग्रयमं विशाखे उच्यते तानि देवनक्षत्राणीति ॥ अत्र भगवान्—'कर्तुमाग्रयणे..... । ऋत्विग्द्रव्याद्यभाधेन तस्य कल्पोऽयमुच्यते ॥ प्रज्वाल्य गार्हपत्याग्निं तदन्वाधान-पूर्वकम् । चरभ्रपणपर्वन्त्वं त्वं कृता पुरस्तनम् ॥ पश्चादाहवनीयाग्निमपि प्रज्वाल्य तत्र तु । अन्वाधानं विधायाय कृता परिस-मूहनम् ॥ परिलीर्यं च पशुंश्च तमप्यग्निं यथाविधि । ततोऽग्नेर्गार्हपत्यस्य समीपाद्गार्हिरादिकम् ॥ होमोपकरणं सर्वं समादाय पृ-थक्पृथक् । अघेराहवनीयस्य पार्श्वेनास्य यथाक्रमम् ॥ तस्मिन्नाहवनीयाग्नीं परिस्थाधानपूर्वकम् । आज्यभागविधानान्तं पुरस्तन्त्रं

त्रिधाय च ॥ ततोऽवदायावदानधर्मण हविषः शुचिः । सजूर्कतुभिरित्याद्यैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्धथाक्रमम् । हुत्वा स्विएकदूर्ध्वं च तत्रं प-
 रिमापयेत् ॥ अनाहिताग्निरप्यग्निं विहृत्योपासनं ततः । स्थालीपाकप्रकारेण चरुं पक्त्वाऽवदाय च ॥ एतैरेव त्रिभिर्मन्त्रैर्हुत्वा
 श्विएकदादिकम् । कृतोपरितनं तत्रमयाश्रं मन्त्रमुच्चार्य हुत्तश्रेयितम् ॥ वैश्वदेवावशिष्टं च पात्रे निक्षिप्य कुत्रचित् । तत्पात्रमन्नसहितं सन्ध्ये
 पाणीं निधाय च ॥ तत्प्रजापतयेत्याद्यं मन्त्रमुच्चार्य पाणिना । दक्षिणेनाभिमृश्याथ मद्रान्नःश्रेयआदिकम् ॥ उच्चार्य मन्त्रं प्राश्या-
 यमाचम्य द्विरतन्द्रितः । अमोसि ग्रण तद्वत् त्रवीमीत्येवमादिकम् । मन्त्रमुच्चार्य हस्तेन नाभिदेशं परामृशेत्' इति ॥ एतदाग्र-
 यणमापत्काले मलमासेऽपि भवतीत्युक्तं चन्द्रिकायां गृह्यपरिशिष्टे—'अवपट्टारहोमश्च पर्व चाग्रयणं तथा । मलमासेऽपि कर्तव्यं
 काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्' इति । अवपट्टारहोमोऽत्र औपासनवैश्वदेवादिकः । पर्व दर्शपूर्णमासौ पार्वणस्थालीपाकश्च । आग्रयणमा-
 ग्रयणेष्टिः । यद्यप्याग्रयणं 'वर्षासु श्यामार्कैर्यजेते' तिमासद्वयात्मकवर्षाख्यतां निहितं, मलिन्दुचमासेऽपि तत्कालासंभवादनन्यगतिकं
 न भवति तथापि दुर्भिक्षेण श्यामाकल्पतिरिक्तधान्यासंभवे जीवनार्थं नवश्यामाकाञ्चभोजनमप्यकृताग्रयणेन न कर्तव्यमि-
 त्यग्रयणानुष्ठानं जीवनार्थमावश्यकमिति युक्तमाग्रयणं तथेति । यदाहुः—'दुर्भिक्षालदावश्यकं तदाधिकमासेऽपि श्यामाकाग्रयणं
 कर्तव्यम्' । अग्नेर्वाभिप्रायेण पैठीनसिना—'संक्रान्तिरहिते मासि कुर्यादाग्रयणं नचे'ति विकल्प उक्तः । इदमपि कर्माभ्युदयिक-
 श्राद्धरूपां कुर्यात् ॥ ॥ आग्रयणेष्टयकरणे प्रायश्चित्तमुच्यते ॥ तत्र कारिका—'अकृताग्रयणोऽश्लीयान्नवान्नं यदि वै ततः ।
 वैश्वानराय कर्तव्यश्चरुः पूर्णाद्भुतिस्तु वा' इति ॥ अत्र ब्राह्मणम्—'तदाहुर्ष आहिताग्निराग्रयणेनानिष्टा नवान्नं प्राश्रीयात्का तत्र

प्रापश्चित्तिरिति सोऽग्नये वैश्वानराय द्वादशरूपालं पुरोलाशं निर्वपेत्तस्य थाग्यानुवान्ये वैश्वानरो अग्निः
 श्रुयिष्यामित्याहुतिं वाहवर्नीये शुहुयादग्नये वैश्वानरायसाहेति सा तत्र प्रागश्चित्तिः' इति ॥ तथाचापस्तम्भः—'वैश्वानरं
 द्वादशरूपालं निर्वपेत्पदकृत्वाम्रण्य आदित्वाग्निंवात्रसाश्रीयादेवेभ्यो भागं परिहृत्समधादातिमाच्छेत्' इति ॥ ऋग्विधानेतु—
 'समिन्द्रायामश्रं च वर्षेषुं जपेच्छतम् । आग्रयणं यदा न्यूनं यदा संपूर्णमेव तत्' इति ॥

अथ मन्त्रार्थः—सजूर्कृद्युभिरिति । 'श्रुयी प्रीतिसेवनयोः' सहपूर्वे किप् उटुम्वर्यादिषु(?)सजूः सहार्थ इति पाठात् गतिसंज्ञा स-
 हस्य समावथ 'सुसुश्रुयो रुः' इति रूलम् । सहद्रीचमाणाभ्यां ततश्च सह ऋतुभिः । ऋतवोपि हि प्रीयन्ते असाक्षिन्द्राग्नी इत्युतव इति ।
 विधीयन्त इति विधाः श्रुतिस्मृतिलक्षणाः क्रियाः ताव प्रीयन्ते असाभिरिन्द्राग्नी इति द्वितीयम् । तृतीयं सजूरिति पदम-
 त्तिरिच्यते तनान्यासिध सह प्रीयमाणाभ्यामिति गम्यते । सर्वा सजूरिति चतुर्थोद्विचनं छान्दसम् । एवंभूताभ्यामिन्द्राग्निभ्यां
 साहा । एतेनोत्तरमश्री व्याख्यातो ॥ प्रजापतय इति—माश्वद्रव्यं प्रत्युच्यते हे प्राश्य, त्वामहं प्रजापतये प्रजापतिरन्तरात्मा तस्मै
 श्रुत्व इति ब्रह्मः यथा इन्द्रवागादिसोमब्रह्मः तादृशं ब्रह्मामि अगिष्ट्यामि । किमर्थम् । महं श्रिये संपत्त्याद्यर्थं । शं नो भव द्विपदे शं
 चतुष्पदे चतुष्पदान्तवचनादयः शब्दाः प्रसिद्धाः । यशसे अन्नाघाय अन्नादनाय ॥ भद्रान्न इति । पितुरित्यन्नात्म । हे पितो, त्वा
 त्वां वयं समशीमहि । 'अशूह् मौजने' व्यत्ययेनात्मनेपदं लडर्षे लिट् । समशीमः । अतश्च त्वया अवसेन 'अव रक्षणे' औणादिकः से-
 नप्रत्ययः । रश् । देवाः नोऽस्मान् भद्रान्प्रशस्ताच् धेयः प्रगुस्ते समनेष्ट । पुरुषव्यत्ययः । समनैषुः । स तं नः अस्माकं मयोभूः

सुखस्य भावयिता आविश प्रविश । इहोदरे आविश्य च नः असाकं संबन्धिने द्विपदे पुत्रादिरूपाय चतुष्पदे गवादिरूपाय च इं
सुखकरो भव ॥ अमोऽसीति—हे प्राणस्थितिहेतो, तं अमोऽसि । अमशब्द आत्मवचनः । 'अन्तरिक्षादम उदेती'त्यादेर्दर्शनात्
'आत्मा पितुस्तनुर्वास ओजोदा' इति दृश्यते । अमासि तटतं सत्यं ब्रवीमि । अमासि अमोसि । प्रथमैकवचनस्याकारः । आ-
दरार्थं पुनर्वचनम् । सर्वान्धातुर् प्रविष्टोऽसि । स तं मे शरीराजरां रोगं च अपनुद्य हे अम, आम एधि आत्मैव भव । हे इन्द्र पर-
मैश्वर्यसंपन्न । साम्राज्यादीनामधिपते इति मतान्तरम् । मे इति द्वितीयार्थे पृष्ठी । मां मासृथाः । अन्तर्भावित्प्यर्थः । मा मारय ॥
इति मन्त्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः—शरदि पौर्णमास्यामावास्यायां वा पर्वणि तदलाभे कृत्तिकादिविशालान्तेषु देवनक्षत्रेष्वन्यतमनक्षत्रे वाग्रयणं
नाम कर्म कुर्यात् । तत्रायं क्रमः । शरतौपासनहोमानन्तरं संकल्पपूर्वकमभ्युदयथाह्नं कृत्वा पवित्रं समञ्चं घृत्वा प्राणानायम्य
देशकालकीर्तनानन्तरं मम रोगजरानिष्ठित्थीर्यशोन्नप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्वर्थं नित्यविधिरूपमाग्रयणाल्यं कर्म करिष्य इति सं-
कल्प्य । असिन्वाग्रयणाल्ये कर्मणि देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इत्यादिचक्षुषी आख्येनेत्यन्तमुक्त्वा इन्द्राग्नी विश्वान्देवान्
द्यावापृथिव्यौ चरुद्रव्येण शोषेण क्षिष्टकृतमित्यादि सद्योपक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्धयमन्नाचाघाय परिसमूहनादिपूर्णापात्रनिधा-
नान्तं कृत्वा । प्रत्यगधैः शूर्पं निधाय पवित्रवति शूर्पे इन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्योदेवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां च प्रत्येकं चतुरश्वतुरो
नूतननीहिमृष्टीभिरुष्य तत्संख्यया तथैव श्रोक्ष्यावधाताथाख्यभागान्तं कर्म कृत्वाऽवदानधर्मण च व्युद्धतादवदायावदाय । सजूर्क-

तुभिः सञ्जर्घिधाभिः सञ्जरिन्द्राभिभ्यां स्वाहा । इन्द्राधिभ्यामिदं नमम १ ॥ सञ्जर्घुभिः सञ्जर्घिधाभिः सञ्जर्घिधेभ्योऽदेवेभ्यः
स्वाहा । विश्वेभ्योऽदेवेभ्य इदं ० २ ॥ सञ्जर्घुभिः सञ्जर्घिधाभिः सञ्जर्घावापृथिवीभ्यां स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्यामिदं ० ३ ॥ इतित्रि-
भिर्भ्रैलित्तथर्वाहुतीहेता खिष्टकृद्धोमानन्तरं हुतावशिष्टं सल्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन पाणिनामिसृश्य प्रजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि
मलं धिषे मलं यशसे मह्यमन्नापाय । ततः । भद्रान्नः श्रेयः समर्नष्ट देयास्तव्यांऽव्रसेन समंशीमाहे त्वा । स नो मय्योभूः पि-
तृणांविश्रेह शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ इति मन्त्रेण प्राश्य द्विराचम्य पूर्वोपवेशनस्थान एवोपविश्य । अमोऽसि प्राण तदहं ब्र-
वीम्यमासि सर्वानसि प्रविष्टः । स मे बरां रोगमपनुद्य गरीरादसाम एधि मामृथा म इन्द्र । इति मन्त्रेणात्मनो नामिमालभेत । ततः
पत्नी मध्यमहविःशेषमन्त्रकं प्राश्नीयात् । ततो यजमानो होमक्षेपं परियेचनान्तं समापयेदिति ॥ इति श्रीमद्भृसिंहिये प्रयोगपारि-
जाते पाकपञ्चकाण्डे व्याख्येयप्रकरणम् ॥

अथ प्रत्यवरोहणम् ॥ ये नृसिंह भवद्भक्तभक्तान्प्रत्यवरोहणम् । उन्नताः संनतीः कुयुरुन्नतिं ताद्विनीयसे ॥ अथ क्रमगतं
प्रत्यवरोहणमुच्यते । तत्र कारिका—‘वस्ये प्रत्यवरोहणम् । मार्गशीर्षस्य मासस्य पूर्णिमाक्षां तद्विष्वते । पूर्वधुर्वा भवेत्तद्भद्रलंकृत्य
निवेशनम्’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणं चतुर्दश्यां पूर्णिमाक्षां वा निवेशनं पुनर्नवीकृत्य लेपनात्तरणोपस्तरणैः’
इति । अस्वार्थः—मार्गशीर्षेण युक्ता मार्गशीर्षां तस्याम् । पूर्णिमास्यामिति वर्तते । सामीप्ये चैवं सप्तमी । यथा ‘अग्नीषोमीयेण चर-
न्त्युत्तरवैद्यम्’ इति । तेनापमर्थः—मार्गशीर्ष्याः पूर्णिमास्याः समीपे या चतुर्दशी तस्यां प्रत्यवरोहणं नाम कर्म कर्तव्यमिति ।

पौर्णमास्यां वा । मार्गशीर्ष्यामिति वतन्ते । अत्रलधिकरणे सप्तमी । तेन मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां वेति पूर्वेण सह विकल्पः । भा-
 व्यकारस्त्वित्थं विष्टवन्—मार्गशीर्षी पौर्णमासी यस्मिन्मासे स मार्गशीर्षी मासः 'सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम्' इत्यण् । त-
 स्मिन्मासे भवायां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां चेत्यर्थः । नन्वेवं सति चतुर्दशीद्वित्वाद्भिः कर्म प्राप्नोति । न । सकृदेव कार्यम् । 'सकृत्कृते
 कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायात्, चतुर्दश्यामित्येकवचनात्पौर्णमास्या सह विकल्पाच्च । नन्वेवमपि शुक्ले कृष्णे वा स्यात् । न ।
 पौर्णमासीसाहचर्याच्छुक्ल एवेति । वा पुनरिति वचनादाश्वयुजीकर्मण्यपीत्यमेवालंकरणमिति गम्यते । नवीकृत्य नवमिव कृत्वे-
 त्यर्थः । तर्षैरित्याह—लेपनेत्यादि । लेपनं कृत्वानामच्छिद्रीकरणम् । आस्तरणं च तेषामेवाच्छादनम् । उपस्तरणं श्रूमेः समी-
 करणम् । नवीकृत्येतिवचनादपांमार्गादीन्यप्युद्गास्यानि । एतावदहनि कार्यम् ॥ अत्र भगवान्श्रीर्षस्य मासस्य
 पौर्णमास्यामथापि वा । तस्य शुक्लचतुर्दश्यां नाम्ना मत्थवरोहणम् ॥ शास्त्रान्तरे तु हेमन्तशुद्धोपपदमुच्यते ॥ वर्षासु वारिच्छिन्नस्य
 वेद्यमनो लेपनादिभिः । कुर्यात्पुनर्नवीकारं पूर्वमेवावधानतः ॥ मृदन्तरेण कुड्यादेर्वारिमिश्रेण शुद्धये । मिन्नानां रोपणार्थं च परि-
 मृश्यावलेपनम् ॥ छिद्रापिधानवन्मृदा तृणस्तरणमुच्यते । निम्नस्योन्नमनं यत्स्वात्तदुपस्तरणं मतम् ॥ एवमेतैर्नवीकृत्य निवासं ले-
 पनादिभिः । कटादेः शयनार्थंसाप्यहन्येव विशोधनम्' इति ॥ कारिका—'भास्वत्यस्त्वमिते कुर्यादन्नाधानादि पूर्ववत् ।
 निर्गपशोषणे तूर्णार्थं पयसि श्रपयेत्तरुम् ॥ कृत्वाऽथभागपर्यन्तमन्वारन्ध्रः सुतादिभिः । अपथ्येतेति मन्त्राभ्यां जुहुवात्पाथसाहु-

पाठा०—१ अपानार्थेति मृदलोपमदशायामार्गजाकृत्वित्वरपरिव्याधान्यमूलान्परिद्यायोद्गास्य मृदन्तरेण ग्रहसुपत्तिः च तृणराच्छाद्य श्रुवं समीकुर्यात् ।
 एववार्थं च कलरदित्पथान्यवृणमिहित कट विनाशित्वादि तेवम् ।

तिम् ॥ जपेदमयमित्याद्यमीश्वमाणो हविर्भुजम् । उक्त्वा शिवो न इत्यादि हेमन्तेति पदं सरन्' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'अ-
 स्तमिते पायसस्य जुहुयुः । अप श्वेत पदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वाल्मीकिरिमाः सर्वाथ राजयान्धवीः स्वाहा ॥ न वै श्वेतधा-
 भ्यागारेऽहिलेधान किञ्चन । श्वेताथ वै दावार्यं नमः स्वाहेति नात्र सौविष्टकृद्भयं नः श्राजापत्येभ्यो भूवादित्यग्निमीश्वमाणो ज-
 पति शिवो नः सुमना भवेति हेमन्तं मनसा ध्यायात्' इति ॥ अस्यार्थः—अथास्तमितो पायसस्यैकदेशं जुहुयुर्मन्त्राभ्याम् ।
 'तत्कालार्थेन गृह्णाः' इति न्यायादुपलेपाद्यस्तमित एव कार्यम् । बहुवचनं पूर्ववत् । सौविष्टकृदिति सिष्टकृदित्यर्थः सर्वत्र । अत्र कर्मणि
 चः सिष्टकृत्स न कार्य इत्यर्थः । असत्यत्रग्रहणे प्रधानानन्तरमुच्यमानत्वात्प्रधानानन्तरं सिष्टकृन्न भवतीत्यर्थः स्यादन्ते च सा-
 देव । ननु प्रधानाहुत्पनन्तरं सिष्टकृतः प्राप्तिरेव नास्ति । तथाहि—'एताभ्यो देवताभ्यो हुता सौविष्टकृतं हुत्वे'त्यत्र सौविष्टकृतं
 हुत्वेत्येतदपार्थक्यम् । प्रधानानन्तरं सिष्टकृतः प्रकृतितः प्राप्तत्वात् । तत्पूर्वम् ज्ञापयति—अन्यत्र यान्यागन्तून्यङ्गानि विहितानि
 तत्र तानि कृत्वा पद्यास्त्रिष्टकृत्कार्यं इति । तर्हि प्रधानानन्तरं सिष्टकृत्यतिनिषेधश्चानिष्टृत्यर्थमत्र ग्रहणं कुर्वञ्ज्ञापयति अत्र प्र-
 धानानन्तरमन्त्रे वा सिष्टकृन्न भवतीति । तेनान्यत्र प्रधानानन्तरं वा कर्मणोऽन्ते वा सिष्टकृदिति विकल्पः सिद्धः । अथवा सौवि-
 ष्टकृतं हुत्वेत्येतत्कर्मार्थम् । असति तु तस्मिन् प्रधानानन्तरमेव प्राश्नादि स्यात् । अत्रच प्रधानानन्तरं सिष्टकृतः प्रकृतिप्राप्तत्वा-
 चसा च प्रतिषेधे सति कर्मण्येव प्रतिषेधो भवति कालान्तरे प्राप्त्यभावात् । एवंच सति अत्रग्रहणं कुर्वञ्ज्ञापयति अन्यत्र कर्मन्ते
 वा सिष्टकृद्भवतीति । अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूवादित्यग्निमीश्वमाणो जपति शिवो नः सुमनाः भवेति हेमन्तं मनसा ध्या-

यात् । जपतीति लिङ्गर्थे लट् । अर्थध्यानस्य मुख्यत्वेऽपि शब्दध्यानमेव कार्यमित्येवमर्थं मनोग्रहणम् । मन्त्रमुक्त्वा मनसा हेम-
 न्तशब्दं संबुद्धन्तं ध्यायेन्मन्त्रेण समानाधिकरणत्वायेति ॥ अत्र भगवान्—‘कृत्वा यथार्हमर्केऽस्तं गते त्वौपासनानलम् । विहृत्य
 हृत्वाथ स्वालीपाकर्षणेण पायसम् ॥ अपथित्वा चर्चं होमसमये समुपस्थिते । अन्वारब्धस्तु पुत्रादिरप श्वेत पदा जदि ॥ इत्यादि
 च खिलोक्ताभ्यामृग्भ्यां कृत्वा यथाक्रमम् । अयामर्थं न इत्याद्यं मन्त्रं पश्यन्हुताशनम् ॥ जपेत्ततस्तु हेमन्तशब्दस्य मनसा ज-
 पम् । संबुद्धन्तस्य कृत्वाथ शिवो नः सुमना भव । इत्येतस्यापि मन्त्रस्य मनसा जपमाचरेत्’ इति ॥ कारिका—‘स्वस्तरं स्वय-
 मास्तीर्य पश्चादेभेरतः परम् । तत्रोपविश्य च स्योनापृथिवीति जपेद्वचम् ॥ एतद्रमृति मन्त्रज्ञा जपेयुस्तनया अपि । शयीत तत्र
 सामात्यः प्राग्निवरा उदगाननः ॥ शुद्धिगोऽनन्तरो यो यो ज्येष्ठस्तद्बुध्यीत सः । यथावकाशमितरे शेरते तद्बदेव ते ॥ उत्थाय-
 चंमत्तोदेवाः प्राञ्जुखाखिर्जपन्त्यथ । ऋचोऽसाः प्रथमं पादं जपेयुर्दक्षिणामुद्राः ॥ प्रत्यञ्जुखा द्वितीये तु तृतीयमुदगाननाः ।
 ततश्च खिष्टकृद्दर्जं होमशेयं समापयेत्’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘पश्चादग्नेः स्वस्तरः स्वास्तीर्णस्तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति
 वपित्वा संविशेत्सामात्यः प्राग्निवरा उदञ्जुखो यथावकाशमितरे ज्यायाङ्ज्यायान्यानन्तरो मन्त्रविदो मन्त्राञ्जपेयुः सहायाऽतो
 देवा अबन्तु न इति त्रिरेता दक्षिणामुद्राः प्रत्यञ्जुखा उदञ्जुखाश्चतुर्थम्’ इति ॥ अस्यार्थः—यस्मिन् स्तरणे स्वयं शेते स स्वस्तरः
 स स्वास्तीर्णो भवति । स्वयमेव तयास्वृणीयादित्यर्थः । तस्मिन्ग्रहणममात्यानामपि तत्रैव प्रापणार्थम् । संविशेदिति शयीतेत्यर्थः ।
 अमात्याः पुत्रादयो गृह्याः । उदञ्जुखवचनं दक्षिणामुद्रनिवृत्त्यर्थम् । तथाच दक्षिणेन पाद्वेन शयनं भवति । यथावकाशमितरे

इतरे अमात्या यथावकाशं प्राकृशिरत उदञ्चुस्ताः संविशेषुरित्थर्थः । उत्तरविवक्षार्थमिदम् । ज्यायान् ज्यायान्वानन्तरः यो यो य-
 म्नाद्यन्माद्भूद्वतरः स स गृहिणोऽनन्तर संविशेषयथावकाशं वेति विकल्पः । मन्त्रविदो मन्त्राङ्गोपेयुः । तेषां मध्ये ये मन्त्रविदः
 पाठतोऽर्थतश्चात्तारः ते मन्त्रान् जपेयुः । के पुनर्मन्त्राः । सोनापृथिवीस्वारभ्य रक्ष्यमाणा अतोदेवा इत्यादिस्वस्त्ययनपर्यन्ताः ।
 सहायास्तो देवा अनन्तु न इति त्रिः । सहायेत्युत्थायेत्यर्थः । सहावशब्दः शयिलोत्यतस्वाप्तने वर्तते । श्रूयते हि 'कलिः शयानो
 मरति संलिहानश्चु द्वापरः' इति । अतोदेवा इत्यृचं प्राञ्चुलास्त्रिदूरित्थर्थः । 'तस्य नित्याः प्राञ्चः' इति ऋत्रितत्वात् ॥ एतां दक्षि-
 णाञ्चुलाः प्रत्यञ्चुला उदञ्चुलाश्चतुर्थम् । एतां अतोदेवा इत्येतामृचम् । एतामिति वचनं योगविभागार्थम् । इतरथा त्रिदिञ्चुला-
 स्त्रिदूर्युः चतुर्थं चतुर्वारं त्रिदिञ्चुलाः सकृदित्येवमर्थः स्यात् । योगविभागे सति प्राञ्चुलास्त्रिः त्रिदिञ्चुलाः सकृदित्ययमर्थो
 लभ्यते । त्रिदिञ्चुलाश्च यथासंख्येन त्रीन्पादान्ब्रूयुः । चतुर्थं वचनं त्रिरधिकारनिरुत्थर्थम् । सर्वं प्रायश्चित्तादि समापयेत् । ततो
 यथाशक्यं शेरते इति ॥ भगवांस्तु—'पथिमाग्रे पलाशद्वारथात्मशयने विना । शर्यां शोभनमास्तीर्य तत्रासिता यथासुप्तम् ॥
 जपेद्वचमथ सोना पृथिवीत्येवमादिकाम् । जपिता तत्र भार्यादिपुत्रैश्च सह संगतः ॥ शयीतोदञ्चुलः प्राञ्च्यां शिरा दक्षिणपार्श्वतः ।
 यथानकाशमितरे पीत्राद्यास्तत्र शेरते ॥ अनुज्येष्टं शरीरंश्च गृहिणोऽनन्तरं सुताः । गृहिणोऽनन्तरं ज्येष्ठः संविशेत्तत्र चानुजः ॥
 तदन्वपर इत्वेनं क्रमेणान्येऽपि शेरते । ये मन्त्रान्मन्त्रितुं योग्याः स्त्रीचालादिविषवृताः ॥ शयनादुत्थाय सोनापृथिवीत्यादिका-
 मृचम् । जपितोत्थाय शयनादासिता प्राञ्चुलाः सह ॥ अतोदेवा अनन्ताषां त्रिर्नपित्तचर्मादितः । पथारिगो दक्षिणाद्यास्तिसः

प्रोच्य यथाक्रमम् ॥ पादानृत्योऽस्यास्त्रीन्सर्वे जपेयुः सह संगताः । संविष्य संविष्योत्थाय कुर्युथानुदिशं जपम् । अथचोत्थाय
 शयनादक्षिणाप्रत्यगुत्तराः । दिशस्त्रिसः प्रतिदिशं प्रतीक्ष्यैव यथाक्रमम् ॥ जपेयुरेतामेवर्चं सकृत्सकृदसुषुडिताम् । संविष्य संवि-
 श्योत्थाय कुर्युथानुदिशं जपम् ॥ अथोपरिष्ठात्तत्रं च खिएकृद्धोभवव्रितम् । विधाय रात्रिशयं तु संविशेयुर्यथापुरम्' इति ॥ का-
 रिका—'यथाशय्यं शयिता ते संगता उदिते खौ । जपेयुः सूर्यमूक्तानि तद्वत्सस्त्वयनानि च ॥ आनोभद्रा तथा खस्ति नो मि-
 मीत्रां परावतः । संस्कृतेन गृहान्नेन ब्राह्मणान्भोजयेदथ ॥ ॐखस्तिशुभमित्युक्त्वा ॐखस्तीति वदन्ति ते' इति ॥ इदमत्र गृ-
 हम्—'सहाय सौर्याणि स्वस्त्वयनानि च जपिलाभं संस्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्वयनं वाचयीत' इति ॥ अस्याथेः—सं-
 हाय संगम्य । इदानीं संगतिविधानात्पूर्वं यथाशय्यं शेरत इति गम्यते । समागम्योदिते आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्वयनानि च जपेयुः ।
 सूर्योन्नो दिव इति पञ्च उदृत्यं जालवेदसं त्रयोदश चित्रं देवानां पद् नमोभिन्नस्येति द्वादश एषां सौर्यसंज्ञा । खस्तिशब्दचन्ति स्वस्त्व-
 यनानि आ नो भद्राः खस्ति नो मिमीताम् परावतो ये दिधिपन्त इत्येतानि गुरुः । शिष्यस्तु चतुर्थं । सहायेति चतुर्थं सं-
 हतं कृत्वा । चतुर्थचचनाब्धायते प्रतिदिशं सहाय सहाय शयितोत्थाय जपतीति । सहायचचनाच्च संवेशनमपि भवति । 'सूर्येदे-
 वत्यमूक्तानि सूर्यो नः पञ्चकं मतम् । उदृत्यं त्रयोदशर्चं त्रिं पञ्चमेव च । नमोभिन्नस्येति मूक्तं द्वादशर्चं प्रचक्षते' इति । सौर्य-
 मूक्तानि दिवेवाप्येतज्यानि । 'अथ स्वस्त्वयनानीह आनोभद्रा दशर्चकम् । परावतो ये दिधिपमूक्तं सप्तदशर्चकम् ॥ खस्तिनोमि-

मीठामिति पञ्चर्चं तु प्रचक्षते' इति । अन्नसंस्कारवचनं चरुशेषाद्ब्राह्मणभोजननिश्चयार्थम् । तेनाद्युग्रचरनीये चरुशेषादिति सिद्धम् । उदृक्तं—'जमित्वा भक्ष्यमोज्यादि संस्कृत्य गुणवद्भट्टु । तेन विग्रान्मोजयित्वा भुक्तवद्भित्तु तैरथ ॥ पुण्याहवाचनं कार्यमिति सूत्रविदो विदुः' इति । वाचयतीति छान्दसम् ॥ अत्र भगवान्—'अथापरैर्युगदिते सूर्ये सर्वेजयि संगताः ॥ सौर्यान्सूर्येन इत्याधांस्तथा हस्त्ययनान्मपि ॥ तथा स्वस्तिन इत्यादि जपेयुरवधानतः ॥ अथार्थं गुणवत्कृत्वा सादु व्यञ्जनसंयुतम् । ब्राह्मणान्मोजयित्वा तैः पुण्याहमथ वाचयेत्' इति ॥

अथ मन्त्रार्थः—अप श्वेतो नाम सर्पराजः । हे श्वेत, पदा पादेन तदीयेन अप जहि पूर्वेण च अपरेण च । आगमनावस्थायामेवमुच्यते । वन हि पूर्वापरीभूतो पादौ भयतः । अपहन्तव्यमाह । सप्त च वारुणीः वरुणसंवन्धिजले भवाः सर्पजातीः । पाशसंहतीरित्यन्ये । न केवलं सप्तैव । सर्वाश्च राजवान्वयीः । राजा वरुणः । सर्वा एव वरुणसंवन्धिनीः सर्पजातीः अपजहि ॥ न द्वै श्वेतश्चेति—श्वेतधाम्यागारे देनाग्नि निर्मितेन किंचनापि उक्तं अहिर्ब्रह्मण । वैशब्दः पादपूरणार्थः । तस्मै श्वेताय दारवाय, अथवा विदर्बपुत्रो वैदर्बः सएव वैदर्बः छान्दसो दीर्घः । इत्यमेवापलम्बनीयाः पठन्ति । तस्मै नमःस्वाहा ॥ अभयमिति—अग्निमीक्षमाण इतिषचनादाग्नेयं चतुः । हे अग्ने, तत्प्रसादात्तः असभ्यं अभयं भूयात् । प्रजानां पतिः पालयित्वा तं देवता येषां तेभ्यः शान्तापत्येभ्योऽस्मान्यमिति ॥ ॥ शिवो न इति—नः अस्माकं शिवः सुयुक्तः सुमनाश्च भव । स्वोनाशुथिर्वीति मन्वस्तु महानास्मीप्रकरणेऽस्मान्निर्व्यापतः । अतोदेवा इति मन्वोऽग्निमुखप्रकरणे व्याख्यातः ॥ इति मन्त्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः ॥ मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां पूर्वद्युत्तरदृश्यां वा प्रत्यवरोहणं नाम कर्म कुर्यात् । दिवैव निवेद्यानमलंकृत्य फलर-
 हितधान्यवृणनिर्मितं शयनार्थं कटं संपाद्य भास्वत्यस्तमिते सायमौपासनानन्तरं तिथ्यादिसंकीर्तनपूर्वकं भग्नं स्त्रीपुत्रादिसहितस्य
 बलसलचरसर्पवाधानिवृत्त्यभयहेमन्तसौमनस्यसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं नित्यविरूपं प्रत्यवरोहणारूपं कर्म करिष्य इति सं-
 कल्प्य तदङ्गं नान्दीश्राद्धं विधाय । पवित्रवन्त इत्याद्यनयोर्वक्त्रा ऋषिः दृहस्पतिर्देवता जगतीछन्दः । आभ्यां पवित्रे धृत्वा पुन-
 र्देशकालीं संकीर्त्य समिद्धयमादाय अथ क्रियमाणे प्रत्यवरोहणहोत्रे देवतापरिग्रहार्थमन्त्राधानं करिष्ये । अग्निन्नान्वाहितेऽग्नावित्यादि
 चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा प्रधानदेवतां श्वेतं द्विःपायसेन इध्मसचहनेन रुद्रमित्यादि सद्यो यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्धयमसावा-
 धाय परिस्रमूहनादिपूर्णपात्रनियानन्तं कृत्वा प्रधानदेवतयोधतुरथतुरो ग्रीहिमुष्टींस्तूर्णीं निरुष्य तथैव प्रोक्ष्य पयसि चरुथपणाब्ज-
 संस्कारापाज्यभागान्तं कृत्वा सुतादिभिरन्वारब्धोऽवदानधर्मेण पायसादवदाय । अञ्जप श्वेत पदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च
 वारुणीरिमाः सर्वाथ राजवन्धवीः स्वाहा ॥ न वै श्वेतथाभ्यागारेऽहिरजयान किंचन । श्वेताय वै दार्वीय नमः स्वाहा ॥ इति द्वे आ-
 हृती हुत्वा उपवन श्वेतायेदंनममेष्युदित्य त्यक्त्वा । अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयादित्ययिमीक्षमाणो जपित्वा । शिथो नः सुमना भ-
 वेति हेमन्तं मनसा ध्यायेत् । वतोऽग्नेः पथात्पलालनिर्मितं शयनार्थं कटं स्वयमास्तीर्य स्त्रीपुत्रादिसहितलत्रासिता सोनापृथिवीति
 ऋचं जपेत् । एतत्प्रमृति मन्त्रोच्चारणार्हः स्त्रीवाल्लभ्यतिरिक्ताः स्त्रोनापृथिवीत्यादीन्स्वस्त्ययनपर्यन्तान्मन्त्राञ्जपेत् । ततस्तत्र प्रा-
 निदरा उदञ्जुषो दक्षिणपार्श्वेन शयीत् । गृहिणोऽनन्तरं यथाज्येष्ठं सर्वे पुत्रपौत्रादयस्तथैव शयीन् । तत उन्थायासिता प्राञ्जुखा

अतोदेवा इत्युचं त्रिजपिला पुनरपि तथैव शचित्तोत्थायासित्वा दक्षिणागुह्याः अतोदेवा इत्युचः प्रथमं पादं सकृज्जपिला पुनरपि तथैव शचित्तोत्थायासित्वा प्रत्यशुभ्रासत्वा एव ऋचो द्वितीयं पादं सकृज्जपिला पुनरपि तथैव शचित्तोत्थायासित्तोदशुभ्रासत्वा एव ऋचस्त्वृतीयं पादं सकृज्जपेयुः । ततो यजमानः शिष्टकृद्द्वयं होमशेषं समापयेत् । ततो यथापूर्वं शचित्तोत्थाय उदिते सूर्ये कृतनित्यक्रियाः सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपेयुः । उदुत्यमित्तिवयोदशर्चस्य काण्यः प्रस्कण्यऋषिः सूर्यो देवता गायत्रीछन्दः अन्त्याथ-तसोऽनुष्टुभः । चिन्देवानामिति पञ्चर्चस्य मूक्तसाङ्घ्रितः कुत्सऋषिः सूर्योदेवता त्रिष्टुप्छन्दः । नमोमित्रसेति द्वादशर्चस्य मूक्तस्य सूर्यपुत्रोऽभितपाऋषिः सूर्योदेवता जगतीछन्दः दशमी त्रिष्टुप् । सूर्योनोदिवस्पात्विति पञ्चर्चस्य मूक्तस्य सौर्यशत्रुऋषिः सूर्योदेवता गायत्रीछन्दः । आनोमद्रा इति दशर्चस्य मूक्तस्य राहूगणो गीतमऋषिः विधेदेवादेवता पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्पः पृथी विराट् शेषाश्रिष्टुभः । स्वस्तिनो मिमीतामिति पञ्चर्चस्य मूक्तस्य अत्रिऋषिः विधेदेवादेवता आद्यास्त्रयस्त्रिष्टुभः अन्त्ये अनुष्टुभौ । परारत इति सप्तदशर्चस्य मूक्तस्य मानवो नाभानेदिष्टऋषिः विधेदेवा देवता जगतीछन्दः अन्त्ये त्रिष्टुभौ । इत्येतानि जपेयुः । ततो यजमानो ब्राह्मणान्संरुह्यान्नेन स्वादुभ्यञ्जनयुक्तेन भोजयित्वा स्वस्तिवाचयेदिति ॥ इति श्रीमदृषिसिद्दीये प्रयोगपरिजाते पा-कपञ्चकाण्डे मत्स्यरोहणप्रकरणम् ॥

इति श्रीमदृषिसिद्दीये प्रयोगपरिजाते पाकसंस्थाकाण्डं संपूर्णम् ॥

॥ अथ प्रयोगपारिजाते हविस्संस्थारकाण्डप्रारम्भः ॥

अथाष्टकाविधिरभिधीयते । तत्र फारिका—‘हेयन्तशिखिराल्यत्वोः कृष्णपद्यचतुष्टये । अष्टमीष्वथ वैकस्यामष्टम्यामष्टका भवेत्’ इति ॥ इदमत्र षट्शाम्—‘हेमन्तशिखिरयोऽब्रुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा’ इति । अस्यार्थः—हेमन्तशि-
खिरात्तत् तत्रापरपक्षाः कृष्णपक्षाः । अष्टका इति कर्मनाम । एतदुक्तं भवति—मार्गशीर्षादिचतुर्षु मासेषु ये कृष्णपदाश्चत्वार-
स्तेषु च याश्चतस्रोऽष्टम्यपलासष्टकाः कार्यो इति । ऋतुद्वयमध्ये यदि मलमास आगच्छति तस्मिन्भासे न कर्तव्यमित्येवमर्थ-
चतुर्ग्रहणम् । अपिच बहुवचनस्य त्रिव्येव चरितार्थत्वाच्छान्तरदर्शनाद्योर्ध्वमाग्रहायण्यलत्र तिस्रोऽष्टका इति तिस्र एव स्युस्तन्नि-
वृत्त्यर्थं चतुर्ग्रहणम् । एकस्यां वा । एकस्यामेवाष्टम्यामष्टकाः कार्योऽथतद्यु वेति विकल्प इति । अत्रैकस्यां वेत्यस्य हरदत्तकृत्ता
व्याख्या द्रिश्यते—एकस्यां वा एकस्यामष्टम्यां वाष्टका भवति । अत्रापस्त्वम्बः—‘माध्याः पूर्णमास्या उपरिष्टाद्वाष्टकाया-
स्तथा अष्टमी ज्येष्ठया संपद्यते तामेकाष्टकेत्वाचक्षते’ इति । यो धायनेनाप्युक्तम्—‘अथाष्टकाहोमास्तित्वेष्वेमासपरपक्षस्याष्टम्यां
क्रियते षं मासे एवं फाल्गुने यदि विहृती यद्युगैव समस्त उपरिष्टान्याध्याः पूर्णमास्या अपरपक्षस्य सप्तम्यामष्टम्यां क्रियेतापि
षाष्टम्यामेवेति ॥ अत्र श्रीधरीये नारदस्तु—‘सृष्टान्तरबलाद्गुणां निर्हर्तुं च न शक्यते । येः कैश्चित्कारणैर्विद्वान्दुष्टात्तत्र बली-
नक्रमात् । षोष्टम्यासि मासे या नल्लिदयाद्यथोदितम्’ इति ॥ बृहस्पतिरपि—‘अकृते प्राप्तकाले तु थादृकालोऽत्र गच्छते । कन्या-

मय्यच नित्येन्द्रो यदश्रयणमस्मि तत्स्थाने एतानि त्रीणि नित्येन्द्रो श्रयेत् । 'ओदनस्तु प्रसिद्धः सात्पापसः पयसा मृतः । आदेन-
 स्मिन्मिथस्तु कुरः परिकीर्त्तते ॥ तिलकृतं च निक्षिप्य मृतो वा कुरो भवेत्' इति । चतुरिति चतुःशरावपरिमितस्य वा
 पान्यन पेपनं कृताऽपूषान्श्रयेत् । अपूषाः पिष्टमयाः । अपूपानां बहुसाधनसाध्यत्वात् स्त्रीकर्तृकत्वाच्च नित्येन्द्रो श्रयणं न संभ-
 र्तीति गृहणिदानाभोगोपादानमिच्छन्ति । याशब्दो विकल्पार्थः । पूषाणि वा श्रीणि इदं वैकृमिति । भोजने तु नायं द्रव्यनियमः
 पापेषु होम गत । 'अटका हि तलमः स्युः पूषाहानि तथैव च । द्रव्यत्रयत्वादिकत्वाच्च यथासंख्यसंभारः ॥ प्रत्यष्टकं हि पूर्वेषु-
 गीनि द्रव्याण्यप्यापि वा । अपूपद्रव्यमेतं वा नान्या व्याख्यानकल्पना' इति ॥ अत्राहिताग्निमधिकृत्याह भगवान्—'अत्रा-
 टकाः पूषाः पूषाः गम्यां श्राद्धमीरितम् । तत्पिण्डपितृयज्ञस्य प्रकारेण समापयेत् ॥ निमज्जणादि विप्राणामर्घ्यदानावसानकम् ।
 पापेषु रादृग्कृता तलमेभ्यः तदीप्सितम् ॥ यथाशब्दं प्रदद्याच्च गन्धमाल्याम्भरादिकम् ॥ तेषासुनोपविष्टेषु पितृयज्ञोक्तमा-
 ग्नाः ॥ दक्षिणाश्रीन्धनादीनि कुर्यात्कर्माण्यनुक्रमाम् ॥ पानासादनकाले तु तिस्रः खालीः पृथग्पृथक् । आमाद्य तासु शुद्धाश्रं
 ट्यरं पापनं तथा ॥ चरुण्येन्द्रोन्तर्धम दक्षिणाश्रौ यथाक्रमम् । तिलाहवयुनः एकधरुः कुरार उच्यते ॥ चतुःशरावपरिमित-
 पुरनरो गृहाग्निना ॥ पकानपूषान्होमार्थं स्त्रीकुर्यात्वा यथाशुचि ॥ दीप्तोऽप्युक्तयणनमृतीन्धन्यव्यवित्तरात् । कर्माणि पितृयज्ञोक्ता-
 न्नागरेण कर्मणि' इति ॥ कारिता—'ओदनादश्राद्धुल्य पृष्टोक्तः पूर्ववाद्द्वैलैः । सोमायेति द्वयोः न्याने द्रुत्वाष्टाभिरुदीरताम् ॥
 अपदानादि वदन्त्यादुत्सा संपन्नमित्यर्थ । ऊजस्य शुक्लशेषान्नं निदधति चक्रत्रये । सात्पात्रोत्सर्गपर्यन्तं श्राद्धशेषं गम्यापयेत्'

इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्दुला यावतीभिर्वा कामयीत’ इति ॥ अस्यार्थः—यावतामवा आय-
कामिरेवंजातीयकामिः पितृलिङ्गाभिः कामयीत कामयेत् तावतीभिर्दुयात् । एतदुक्तं भवति—पिण्डपितृयज्ञविधानेनेभ्यः
नान्तं कुर्यात् । चरुश्रपणे विशेष उक्तः । ततो ब्राह्मणपञ्चौचाद्याच्छादनान्तं पार्षणवत्कृत्वा ओदनादिभ्यस्त्रिभ्योऽक्तमन्नगु-
द्भृत्य घृताक्तं कृत्वाश्रप्य अशौकरणमत्रयोः स्थाने उदीरतामित्यष्टाभिर्दुशभिर्वा हुला मेक्षणमनुग्रहृत्य ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानादि-
शेषनिवेदनान्तं पार्षणवत्कृत्वा धुक्तवत्सु पितृयज्ञवन्नियनादिपात्रोत्सर्गान्तं कृत्वा ततः श्राद्धशेषं समापयेदिति ॥ गृह्यपरिशि-
ष्टेऽपि—‘एवमेवान्वष्टस्यं पूर्वद्युर्मासिश्चाद्धानि नयेदस्ति हि तेषु पिण्डपितृयज्ञकल्पः, अतस्ते तत्रत्या होममन्वा येभ्योऽन्येषु च-
तुष्टि’ इति ॥ अत्र भगवान्—‘होमकालेऽप्यनुज्ञाप्य पित्रर्थान्ब्राह्मणान्दृतात् । उदीरतामित्यादिभिर्निग्मिष्टाभिराहुतीः ॥ अष्टौ
विदध्यात्प्रत्येकमनदाय चरुत्रयात् । यावत्यः पितृदवत्याः श्रीणयन्ति पितृनसि ॥ सर्वामिरेव वा तामिर्दुहृयाद्भक्तितस्ततः । पा-
र्षणश्राद्धवद्विद्यान्मोजयेदविशेषतः ॥ पिण्डग्रदानप्रभृति पितृयज्ञवदाचरेत् । पात्राणि द्विश्र उत्पृज्य ब्राह्मणान्विसृजेत्ततः’ इति ॥
अत्र पार्षणश्राद्धवदित्यतिदेशात्प्रपत्नीकापितृमातामहवर्गद्वयस्य श्राद्धं कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ तत्र वचनानि च—‘स्वेन भर्त्रा
ममं श्राद्धं माता कुङ्के सदैव तत् । पितामही तथा स्वेन प्रपितामही ॥ अन्यष्टकासु दृद्धी च प्रतिसंबल्गरे तथा । अत्र
मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥ पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि । अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥
कर्तृममन्वितं घृत्वा तत्राद्यं श्राद्धपोडशम् । प्रत्याब्धिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः’ इति ॥ इति सप्तमीश्राद्धविधिः ॥

हृन्मगने भानौ कृष्णपक्षे तदेप्थे' इति । एतच्छ्राद्धाद्यदयफलमुक्तं तत्रैव—'कन्याकुम्भगते सूयं पितरः प्रीतिसंयुताः । पितृ-
लोकार्त्तमयानानि भूर्मी वन्द्रोजनालयम् ॥ शून्यं त्रेतपुरं तावद्यावन्भीन्तुलागतिः । वसन्ति गोत्रजात्रित्यं वृष्णाश्रमपरिथिताः ।
गन्नाश्रमप्रगन्धेन यथाशक्ति प्रपूजयेद्' इति ॥ अधिस्मृतावपि—'माघे भाद्रपदे मासि कुम्भेऽर्के वापि योषिति । यलादेवाष्टकाः
रूपाः कृष्णपक्षेऽखिलर्जनैः ॥ मिहस्ये मकरस्ये वा प्रोष्ठपन्माघमासयोः । कृष्णपक्षेऽष्टकाः कार्यौ गृहस्याद्यैः स्वशक्तितः' इति ॥
अत्र नद्यप्रयोगमाह शूद्रस्यतिः—'कृष्णपक्षे तु मापस्य मैनाघात्रिकमेपु च । तिथयः सप्तमीपूर्वाः पितृणां प्रीतिदाः सदा'
इति ॥ नृमिदधाह—'माघे ज्येष्ठाशुक्लाष्टम्यां विशेषेण फलं भवेत् । ज्येष्ठायोने नवम्यां वा श्राद्धं दृढिकरं भवेत्' इति ॥ एका-
ष्टकरुद्राणमाह सएव—'माघे माससिने पक्षे तिथिषु त्रिषु देवराद् । एकाष्टकेतिसंख्यास्य शुभकेतोर्मतं सिदम्' इति ॥ अत्र
भगवान्गोनरुः—'माघे माससिने पक्षे याष्टमी गृह्यस्यिता । श्राद्धं तत्राष्टका नाम सूर्यते स्मृतिचोदितम् ॥ तत्कुर्यात्पशुकल्पेन
व्यानीपारुपेन वा । नवम्यां च नवम्यां च प्रलेकं श्राद्धमुच्यते । तद्वयं चोच्यते पिण्डपितृयज्ञप्रकारतः' इति ॥ अथ त्तिथयो
निर्णयन्ते—अत्र गृह्यपष्टमीनवमीषु श्राद्धवयं प्राधान्येनोक्तमिति प्रतिभाति । तथापि पूर्वदुरपरेषुः श्राद्धद्वयसाष्टमीषुपजीव्य
प्रगुत्तानस्या एव प्रतितांस्मरिक्वदपरान्नादेः कल्यादिकं विचार्य तदनुरोधेन पूर्वदुरपरेषुःश्राद्धं कर्तव्यम् । तथा गृहे दर्श-
नाद्—'पूर्वेषुः पितृभ्यो दद्यादपरेषुर्गन्मष्टम्य'मिति च । अष्टम्या एव प्राधान्यमाह योषायनः—'उपरिष्टान्माच्याः पूर्ण-
मात्या अपरपक्षस गृह्यन्मापष्टम्यां नवम्यामिति कियते अपिवाऽष्टम्याभेवे'ति ॥ अत्र विश्वेदेवौ कामकालावित्याह सायणीये

शुद्धः—‘इष्टिथादे ऋतुर्देक्षापटम्यां कामकालकी । नान्दीश्रुत्वे सत्यवन् काम्ये च धूरिलोचनौ ॥ पुरुरवार्र्दनी चैव पार्वणे समु-
पवित्ते । नैमित्तिकं कामकालावेवं सर्वत्र कीर्तयेत्’ इति । अत्र नैमित्तिकं सपिण्डीकरणं ज्ञेयमिति ॥

अथ सप्तमीश्राद्धमुच्यते । तत्र कारिका—‘कार्यं यत्कर्म सप्तम्यां तत्कुर्यात्पितृयज्ञवत् । ओदनं कृसरं चैव पायसं श्रयये-
द्विद ॥ गृहसिद्धा उपादेया अपूपान्शुद्धुयाद्यदि । पूर्वाहानां यथासंख्यं द्रव्याणां नेति केचन ॥ ओदनखिलमिश्रस्तु कृसरः परि-
कीर्तते । तिलकल्कं चिनिश्चिप्य शृतो वा कृसरो भवेत् ॥ कृतेष्वाधानपर्यन्तं पितृयज्ञविधानतः । यासःप्रदानपर्यन्तं श्राद्धं पार्व-
णमत्रवेत्’ इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यादोदनं कृसरं पायसं चतुःश्रावण्य वाऽपूपान्’ इति । अत्यार्थः—पू-
र्वेद्युः सप्तम्यामित्यर्थः । अत्र पितृशब्देन पितृपितामहप्रपितामहा उच्यन्ते । अन्वष्टम्ये पितृभ्यो दद्यादित्यस्यां चोदनायां पिण्ड-
दानं दृश्यम् । अत्रशोदनायामान्यादिहापि पिण्डदानं परिगृह्यते । ब्राह्मणभोजनं च कार्यमिति वक्ष्यामः । तेन पूर्वेद्युः पितृभ्यः पि-
ण्डान्भोजनं च दद्यादित्यर्थः । पिण्डदाने इति कर्तव्यतापेक्षास्ति । इहच तस्यानाम्नातत्वात्प्रकरणान्तरविहितोऽपि पिण्डपितृयज्ञ-
कल्पः परिगृह्यते । श्राप्यते चासौ प्रहीतुं शास्त्रसंन्यकरणात् । अपिच अन्वष्टम्ये पिण्डपितृयज्ञकल्पो दृष्टः स चोदनासामा-
न्यादिहापि मरति । अत्रैव तर्हि पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेति कर्माचोक्तम् । स्त्रीभ्यश्चेत्यधिकारार्थं तत्रोक्तम् । सच कल्पोऽद्यामीकरणे
पारुष्यप्रशस्त बाधको मरति एतुकार्यत्वात् । भोजनं तु पार्षणचञ्चवति भोजनेऽपि तत्रसापेक्षितत्वात् । तत्र भोजनं पितृकमेवेति
कृता पार्षणमेव तत्र परिगृह्यते तस्य पितृकत्वात् । तत्र विशेषमाह—ओदनं कृसरं पायसमिति । पिण्डपितृयज्ञकल्पो भवतीत्युक्तं

नत्रच नित्येऽग्नौ चरुश्रपणमस्ति तत्स्थाने एतानि त्रीणि नित्येग्नौ श्रपयेत् । 'ओदनस्तु प्रसिद्धः स्वात्पायसः पयसा शृतः । आदेन-
 स्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्त्तिते ॥ तिलकटकं च निक्षिप्य शृजो वा कृसरो भवेत्' इति । चतुरिति चतुःशरावपरिमितस्य वा
 पान्यस्य पेषणं कृत्वाऽपूपान्श्रपयेत् । अपूपाः पितृमयाः । अपूपानां बहुसाधनसाध्यत्वात् स्त्रीकर्तृकत्वाच्च नित्येग्नौ श्रपणं न संभव-
 तीति गृहसिद्धानामेवोपादानमिच्छन्ति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वाणि वा त्रीणि इदं वैकमिति । भोजने तु नायं द्रव्यनियमः
 श्रपितु होम एव । 'अष्टका हि चतस्रः स्युः पूर्वाहानि तथैव च । द्रव्यत्रयत्वाद्द्वैकत्वाच्च यथासंख्यसंभवः ॥ प्रत्यष्टकं हि पूर्वेद्यु-
 स्त्रीणि द्रव्याण्यप्यापि वा । अपूपद्रव्यमेकं वा नान्या व्याख्यानकल्पना' इति ॥ अत्राहिताग्निमधिकृत्याह भगवान्—'अत्रा-
 ष्टकायाः पूर्वेद्युः गतस्यं श्राद्धमीरितम् । तत्पिण्डपितृयज्ञस्य प्रकारेण समापयेत् ॥ निमज्जनादि विप्राणामर्घ्यदानावसानकम् ।
 पार्ष्णश्राद्धवत्कृत्वा ततलेभ्यः सदीप्सितम् ॥ यथाश्रद्धं प्रदयाच्च गन्धमाल्याम्बरादिकम् ॥ तेष्वासनोपविष्टेषु पितृयज्ञोक्तमा-
 र्गतः ॥ दक्षिणाग्नीन्धनादीनि कुर्यात्कर्माण्यनुक्रमान् ॥ पात्रासादनकाले तु तिस्रः स्थालीः पृथक्पृथक् । आसाद्य ताद्यु शुद्धानं
 कृसरं पापसं तथा ॥ चरुपचैर्त्रैल्लथैव दक्षिणाग्नी ययाक्रमम् । तिलाक्षतयुतः पक्वधरुः कृसर उच्यते ॥ चतुःशरावप्रमितैस्त-
 षडूर्त्वा गृह्णाग्निना ॥ पकानपूयान्होमार्घं स्त्रीकुर्याद्वा यथारुचि ॥ दीप्तोत्सुकप्रणयनप्रभृतीन्यप्यवित्तरात् । कर्मणि पितृयज्ञोक्ता-
 न्याचरेदत्र कर्मणि' इति ॥ कारिका—'ओदनादन्नमुद्रुत्य पृष्टोक्तः पूर्ववद्द्विजैः । सोमायेति द्वयोः स्थाने हुत्वाष्टाभिरुदीरताम् ॥
 अन्नदानानादि तदस्त्वाद्भुक्त्वा संपन्नमित्यथ । उद्भृत्य शुक्तशेषान्नं निद्रयाति चरुत्रये । स्वात्पायात्रोत्सर्गपर्यन्तं श्राद्धशेषं समापयेत्'

इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—‘उदीरतामर उत्परास इत्यष्टमिर्हुसा यावतीमिर्वा कामधीर’ इति ॥ अस्यार्थः—यावतीमिर्वा अधि-
कामिरेऽजातीयकामिः पितृद्विभ्राभिः कामगीत कामयेत् तावतीमिर्हुयात् । एतदुक्तं भवति—पिण्डपितृयज्ञविधानेनेष्माधा-
नान्तं कुर्यात् । चरुश्रपणे विशेष उक्तः । ततो ब्राह्मणपञ्चीचाघाच्छादनान्तं पार्वणवल्कला ओदनादिभ्यस्त्रिभ्योऽक्तमन्त्रमु-
द्वल गृणाक्तं कृतानुज्ञाप्य अश्राकरणमन्त्रयोः न्याने उदीरतामित्यष्टमिर्वा हुला मेषणमनुग्रह्य ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानादि-
श्रेणनिवेदनान्तं पार्वणवल्कला शुक्तमत्सु पितृयज्ञवस्त्रिनयनादिपात्रोत्सर्गान्तं कृत्वा ततः श्राद्धशेषं समापयेदिति ॥ गृह्यपरिशि-
ष्टेऽपि—‘एतमेवान्वयमं पूर्वेषुर्मासि श्राद्धानि नयेदस्ति हि तेषु पिण्डपितृयज्ञकल्पः, अतस्ते तत्रत्या होममन्त्रा येभ्योऽन्येषु च-
तुर्वि’ति ॥ अत्र भगवान्—‘होमकालेऽप्यनुज्ञाप्य विश्रयान्ब्राह्मणान्नुतान् । उदीरतामित्यादिभिर्मेगिभरष्टाभिराहुतीः ॥ अष्टौ
निरुच्यत्प्रत्येकमदाय चरुश्रपात् । यान्त्यः पितृदेवत्याः प्रीणयन्ति पितृनपि ॥ सर्वोमिरेव वा तामिर्हुयाद्भक्तिवल्कलः । पा-
र्यणश्राद्धाद्विभ्रान्मोजयेदपिशेषतः ॥ पिण्डप्रदानप्रभृति पितृयज्ञवदाचरेत् । यानापि द्विस्र उत्सृज्य ब्राह्मणान्विच्छेत्ततः’ इति ॥
अत्र पार्यणश्राद्धमदित्यतिदेश्यात्मपत्नीकपितृमातामहर्गर्भस्य श्राद्धं कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ तत्र चचनानि च—‘स्वेन भर्त्रो
मयं श्राद्धं मावा सुद्धे मदेव तव । पितामही तथा स्वेनैव प्रपितामही ॥ अन्वष्टकालु शुद्धी च प्रतिसंबत्सरे तथा । अत्र
मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना गृह ॥ पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि । अविशेषेण कर्तव्यं विशेषाचरकं ब्रजेत् ॥
कर्तव्यमन्यत्र सुरता तत्रापं श्राद्धयोऽङ्गम् । प्रत्याचिदकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पठिति स्थितिः’ इति ॥ इति सप्तमीश्राद्धविधिः ॥

नमिदादिशब्दान्तस्यैव त्र्यंभिर्वाचकाः एवं मन्त्रा अपीति । एवमुच्यतेऽपि पक्षेषु योज्यम् । एवं देवताविप्रतिपत्तौ सत्त्वां हृद्यन्द्ं प्रयुक्तवान् । गृह्णन्त्ये तयमेव पक्षो युक्तः लक्षणाद्याश्रयणे कारणभावादिति ज्ञापयितुम् । प्रवाजेषु तु कारणं निरुक्तद्विज्ञेयम् । पशुहृत्पेनेत्यादि । पशुहृत्पेनेति वचनं प्रोक्षणप्रतिपेयः पाशुकस्यैव प्रोक्षणस्य भवति न पशुहृत्स्थालीपाकप्रोक्षणस्येत्येवमर्थम् । संशयेत्यनुवादः । उचितेति वचनमुत्सिद्य सर्वदाजन्यैव तेषां शुद्ध्यादित्येवमर्थम् । तेनाभ्यादिनामधेयेन होम इत्याद्याः कृत्वा निरन्ता भवन्ति ॥ अत्र भगवान्—‘अथापरेशुरष्टम्यामष्टकाश्राद्धमाचरेत् । संनिघाप्य द्विजान्भो कृन्धद्रापुक्ताभिमन्त्रिनाम् ॥ वन्दुर्यात्पशुहृत्पेन स्थालीपारुषेत् वा । स्थालीपाकप्रकारेण करणे तु पुरस्तनम् ॥ तत्रमौपासने कृत्वा प्रणीतासादनावधि । मन्त्रध्वंजतानां तु निरूप्य प्रतिदेवतम् ॥ चतुरधतुरो मुष्टीन्योक्षणं च यथापुरा । तूर्णां कृत्वा समोप्याग्नौ श्रपयित्वा यथाविधि ॥ नियम्य पग्निरेऽप्रलं गृह्ण्येव चरुं वतः । आज्यसंस्कारपूर्वं तु पुरस्तत्रं समाप्य च’ इति ॥ कारिका—‘अग्नेनयेत्पृथ्वी द्वे तु पञ्च ग्रीष्मादवस्तथा । अविज्ञातस्वरो मन्त्रः सोऽत्र एकश्रुतिर्भवेत् ॥ ततः स्थिष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् । तथाच्छादनदानानं श्राद्धं पार्श्ववद्भवेत् ॥ उच्यते भोजनार्थाद्याद्धे द्वे हुत्वाय पाणिषु । सोमायेति तु मन्त्राभ्यां मेक्षणेन करेण वा ॥ एकैकामाटुभि कैचिद्विगुणं प्रशुद्धति । प्राशितेषु हुतेऽपन्नेऽप्यन्यदन्नं दद्यात्थ ॥ उदीच्याः प्राहुरात्रैव न प्राश्नीयात्करे हुतम् । निघाय वदुर्न पात्रेष्याचम्योपनिवेदिति ॥ संपन्नवचनान्तं स्याच्छेषं पिण्डार्थमुद्धरेत् । ब्राह्मणानां समीपे तु पिण्डनिर्वापणं भवेत् ॥ न तार्पणं प्रत्येयादित्याद्यत्र तु कर्मणि । प्राशयेन्मध्यमं पिण्डं श्राद्धशेषं समापयेत् ॥ अन्यदृश्यं च पूर्वैरुर्मासिमासि च पार्श्वे

णम् । चतुर्वेच्चविहोमः स्यात्पिण्डांथाग्निममीपतः ॥ काम्यमभ्युदयेऽष्टम्याभेकोद्विष्टं तथाष्टमम् । चतुर्वेणु करे होमः पिण्डाग्नौ द्विजान्तिके ॥ पिण्डनिर्वपणं केनित्रेण्टन्त्यत्र चतुष्टये' इति । इदमत्र गृणम्—'अथारदानानां स्थालीपाकस्य चाग्ने नय गुण्या रागे असानिति द्वे । ग्रीष्मो हेमन्त ऋतवः शिवा नो वर्षाः शिवा अमयाः शरत्तः । संततरोऽधिपतिः प्राणदो नो अहोरात्रे ऋतुनां दीर्घमायुः स्वाहा ॥ शान्ता पृथिवी शिमन्तवर्धिं चीनों देव्यमयं नो अस्तु । शिवा दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विद्युतः परिपान्तु सर्वतः स्वाहा ॥ आपो मतीचीः प्ररहन्तु नो पियो धाता मयुद्रो वरहन्तु पापम् । भूतं यविष्यद्भयं विधमस्तु मे व्रत्याम्पिपुषः साराधराणि स्वाहा ॥ विश्व आदित्या यमवय देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतः सदन्तु । ऊर्जं प्रजाममृतं पिन्यमानः प्रजापतिर्मपि परमेष्ठी दयातु स्वाहा ॥ प्रजापते न लदेवान्यन्यः सौविष्टकृदष्टमी व्राज्यणान्मोजयेदित्युक्तम्' इति ॥ जस्यार्धः—स्थालीपाकश्चेदनात्र इयं गृह्णते । एकवचनं जालमिप्रायम् । तेनागमर्थः—पथत्तस्थालीपाकस्यानदानानां च स्थालीपाकान्तरस्य चेत्येतस्य होममत्रा भवन्तीति । सौविष्टकृत्यष्टमीति । अष्टमीग्रहणं सर्वदा त्रिष्वपि इयमाहुतिरष्टमी भवतीत्येवमर्थम् । तेन मन्त्रैरेव होमो न कदाचिन्नामधेयेनेति सिद्धम् । अपिच यदा पथङ्गभूतः स्थालीपाकः पृथग्युते तदा श्विष्टकृदपि पृथग्यार्धमित्येवमत्रदर्शिनं भवति । सर्ववच पृथग्योमे श्विष्टकृदपि पृथग्यार्धम् । पृथग्योमे हि अनदानानां मत स्थालीपाकस्य च सप्त ततः सौविष्टकृती पञ्चदशी स्यात् । सप्तपथे सष्टमी भवति । एवंच पृथग्योमनिपृथग्यार्धमष्टमीग्रहणं वेदितव्यम् । व्राज्यणान्मोजयेदित्युक्तमिति । व्राज्यणान्मोजयित्वा स्वस्त्वचनं वाचपीतेति यदुक्तं तद्विद्व कार्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—होमं समाप्य व्राज्यणपञ्चीनाद्यान्छादनात्वं कृत्वा भोजना-

धौदत्रादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणौ होमं कृत्वा भुक्तमखनाचान्तेषु पिण्डान्दत्त्वा स्वस्त्ययनं वाचयित्वा श्राद्धशेषं समापयेदिति । अथवा नात्रगान्भोजयेत् । इदमनन्तरे कर्मणीत्युक्तं यद्योक्तं पूर्वेषुः कर्म तत्र च भोजयेदित्युक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः । इतिशब्दोऽन्नभोजनपरामर्शः । इदमष्टम्यां भोजनं श्राद्धमित्युपदेशः । शाहान्तरे च दृश्यते तस्माच्छ्राद्धमिति ॥ अत्र भगवान्—‘ततोऽवदाय हविषः मक्षिष्याथ जुहोत्यय । अनुशाप्य च पित्रर्थव्राह्मणानासनस्थितान् ॥ पूर्वमद्येनयेत्याभ्यामृग्भ्यां हुत्वाथ सैलिकैः । ग्रीष्मो हेमन्तःफलन इत्यापैथ यथाक्रमम् । मन्थैथतुभिः स्वाहान्तर्गृह्णाधीतैः पृथरुष्टयम् । प्रजापतेनेत्याद्यन्ता एतैर्मन्त्रैश्च सप्तभिः ॥ हुत्वा यथाविधि गतः श्विष्टकृद्वीममष्टमम् । कृत्वोपरिष्ठात्तत्रं च समाप्य च यथाविधि ॥ ततो निमन्त्रितान्प्रियान्भोजयित्वा यथेप्सितम् । दद्यात्पितृभ्यः पिण्डांश्च पितृयज्ञोक्तमार्गतः ॥ इत्याद्यं घुष्टिकामो वै निदध्यात्सादरं द्विजः । अद्रव्योऽपि यथाशक्ति कुर्याद्देनाष्टानां पुयः ॥ योऽऽशक्तिरुस्तथो कर्तुं दारित्येनाष्टकामिमाष् ॥ स प्रदद्यादनष्टहे तृणमप्ययथाग्निना ॥ कक्षमेव दहेदेषा मेऽष्टकान्तिरिति चिन्तयन् । अष्टकासमये जीमन्त्वेनानष्टको भवेत्’ इति । अत्र पाणिहोमविधिविशेषस्त्वाहिताभिकर्तव्यपार्षणश्राद्धोक्तो द्रष्टव्यः ॥ इत्यष्टमीश्राद्धविधिः ॥

अथ नवमीश्राद्धविधिभिधीयते । तत्र कारिका—‘अनाष्टक्यं भवेत्कर्म नवम्यां पितृयज्ञतत् । दक्षिणाप्रवणे वद्विं निधाय ज्वलयेत्ततः ॥ त्रिः परिसीर्यं वं दर्भैः समूलरप्रदक्षिणम् । अतिप्रणीतवह्नेश्च भवेदयं परिस्त्वृतिः ॥ अरुम्ययन्निदं कुर्यात्परिस्तरणमन तु । ओदनं कृपरं चैव पायसं थपयेत्तथा ॥ कुर्यात् दधिमन्थाख्यं मधुमन्थाख्यमेव च । सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधि-

मन्वाः प्रकीर्त्तिताः । मधुमन्वाः प्रकीर्त्त्यन्ते मधुमित्रास्तु सक्तवः ॥ श्रपयित्वा चरुनमो दधिमन्थानधिभ्रयेत् ॥ कुर्याद्वैले अ-
वलीर्यं सक्तच्छिन्नद्वयेन ते । अभिषार्यं क्रमेणैतानुद्वासयति पूर्ववत् ॥ मात्राद्यर्थं पृथक्कुर्यात्कशिपुं सोपवर्हणम् । कृत्वेभ्याधाने-
र्यन्तं श्रावणानुपवेदयेत् ॥ कांश्चिद्विप्रान्पितृथादे स्त्रीथादे कांश्चिदेव तु । नोहेन्मात्रार्ध्यपात्रेषु तिलावापे पितृन्पदम् ॥ अर्घ्यप्र-
दानमन्त्रेषु मात्रादिपदमाचरेत् । वासःप्रदानपर्यन्तं तद्वत्कृत्वोभयत्र च ॥ मधुमन्वहविष्वर्षिर्वज्रुद्वुल्यात्रचतुष्टयात् । अनुज्ञातो
द्विजैस्तद्बुध्यादाहुतिद्वयम् । हविथतुष्टयात्केचिद्वृचिरेऽष्टाहुतीरिह । संपन्नवचनान्तं स्वादन्नदानादि पूर्ववत्' इति ॥ इदमत्र
शुद्धम्—'अपरेदुरन्वष्टक्यं तस्यैव मांसस्य प्रकल्प्य दक्षिणाश्रवणेऽग्निशुषसमाधाय परिश्रित्लोचरतः परिश्रितस्य द्वारं कृत्वा समूले
वर्हिक्षिरपसलैरविभून्वनपरिल्लीर्यं हवींष्यासादेवेदोदनं कृत्वा पायसं दधिमन्थान्मधुमन्थांश्च पिण्डपितृयज्ञकल्पेन हुत्वा मधुम-
न्वन्नं पितृभ्यो दद्यात्' इति । अस्त्यर्थः—अपरेदुरपरस्त्रिन्नहनि नवम्यामन्वष्टक्यं नाम कर्म कार्यमित्यर्थः । तस्यैव मांसस्येति ।
योऽष्टम्यां पशुः कृतस्तस्यैव मांसं ब्राह्मणभोजनार्थं प्रकल्प्य संस्कृत्वेत्यर्थः । भोजनार्थं तु शास्त्रान्तरावगतम् । दक्षिणाश्रवण
इति शास्त्रवर्णनित्वत्पर्यम् । उपसमाधायेति व्याख्यातम् । अग्निं तिरस्करिण्यादिभिः परिश्रित्लोचरतो द्वारं करोति । पुनः परिश्रि-
तस्येति वचनं परिश्रयणस्थानित्यतद्वापनार्थम् । अत्रापि पिण्डपितृयज्ञकल्पोऽस्ति । तत्र विशेषमाह । भून्वत् परिल्लीर्येति । एतस्मिन्काले
समूले वर्हिर्गृहीत्वा अपसलैरष्टदक्षिणमविभून्वन्नकम्पयन्निः परिस्तृणीयात् । आसादेवेदमिषार्यं स्यालीपाकमित्यस्मिन्काले
एतानि पश्चात्सादेयेत् । एषां नित्ये श्रपणं कार्यम् । शुद्धकर्मणि सर्वत्रैव चरुणां नित्येऽप्रावेव श्रपणं कार्यं न लौकिके । अन्यत्र

प्रतिपेधात् । 'अपयित्वैककपालं चै'लत्र अपयित्वेति वचनस्य चरुवर्जितानां धानादीनां नित्याग्निश्रपणनिषेधपरत्वेनापि संभवात् । 'सक्तो दधिभिश्चाप्तु दधिमन्थाः प्रकीर्तिताः । मधुमन्थाः प्रकीर्त्तिते मधुभिश्चा हि सक्तवः' । उल्लेखनकाले द्वे लेखे लिखेत् । उभे च सठदाच्छिन्नैस्त्वस्वणीयादिति । पिण्डपिट्टयज्ञकल्पेनेत्यादि । इदं कर्म पिण्डपिट्टयज्ञविधानेन कार्यमित्यर्थः । 'अग्निप्रणयनं पात्रं सोमायेत्यादिमन्त्रकौ । उपस्थानं प्रवहणं निनयाद्यतिदिश्यते' इति । हुला दधिमन्थवर्जमिति । इध्माधानान्तं कृत्वा त्राह्णपञ्चौचाघाच्छादनान्तं कृत्वा औदनादिभ्यधतुभ्योऽद्यसुदृत्व मधुमन्थवर्जं दृताक्तमन्नमनुज्ञाप्य अग्नावाहुतिद्वयं हुला मेक्षणमनुग्रह्य शेषनिवेदनान्तं कृत्वा पिट्टम्यः पिण्डाग्निष्टणीयादित्यर्थः । पिण्डदाने मधुमन्था अपि ग्राह्या इति ॥ अत्र भगवान्—'नयम्यामाचरेच्छाद्गन्वदस्याभिधानकम् । तत्पिण्डपिट्टयज्ञोक्तप्रकारेण समाचरेत् ॥ निमञ्चनादि विप्राणामर्घ्यदानावसानकम् । अनाहितान्नैः कर्तव्यं पर्वशादवदाचरेत् ॥ तत्र या ह्यष्टका पूर्वं पशुकल्पेन कल्पना । तदा तस्य पशोर्मांससुपयुक्तावशेषितम् ॥ विप्राणां भोजनार्थाय किञ्चिदत्राप्युपानयेत् । ननु होमाय मांसेन होमो नास्त्यत्र कर्मणि ॥ दक्षिणावनेते देशे स्थण्डिलं परिकल्पयेत् । परिश्रयेष तं देशमयवा न परिश्रयेत् ॥ परिश्रयणपक्षे तु कुर्वीत द्वारसुचरे । मूलेन सहितैर्देभैरघस्तात्यरिकल्पिते ॥ अप्रदक्षिणमत्र त्रिः परिलक्षणमाचरेत् । बुद्धान्नं कृतदात्रं च पायसं दधिसक्तवः ॥ मधुमन्थास्तथेत्येवं पञ्चात्र चरुवः स्मृताः । सक्तो मिथिवा दग्ना दधिमन्था इति स्मृताः ॥ त एव मधुसंमिश्रा मधुमन्था इति स्मृताः । मधुमन्थैर्विनान्येषां चतुर्णां होम इष्यते ॥ केवलं पिण्डदानार्थं मधुमन्थैरेष्येत् । तत्र शुद्धौदनार्दाक्षीन्पेषेदीपासनान्ते ॥ तथैव दधिमन्थानप्यधिश्चित्वाभिधाय च । उ

चरत्रावतीयोमैः पुनरप्यभिधारयेत् ॥ एवमेतानि चत्वारि हवींषि तु यथाक्रमम् । पश्चिमेऽग्नेः परित्सीर्णदग्नेचैव विनिक्षिपेत् ॥
 लेखोच्छेदनवेलायां द्वे लेखे उच्छिखेत्तयोः । पितृणां पिण्डदानार्था पूर्वा स्त्रीणां तु पश्चिमा ॥ उभे च सकृदाच्छिन्नैस्तीर्णैः प्रच्छा-
 दयेत्कमात् । यदा पिण्डप्रदानार्थमवटद्वितयं खनेत् ॥ लेखाद्वितयवत्पूर्वपश्चिमस्ये यथाक्रमम् । कुर्यात्ते च यथाकारे यदि वाप्य-
 वटानि पद ॥ कल्पयेत्तेषु पूर्वत्र पित्र्यमवटत्रयम् । कुर्याद्द्विचलरूपाणि कल्पयेदवटानि पद । कल्पयेत्पृथगेवैवं कशिपुं सोपवर्ह-
 णम् ॥ होमकाले चलनन्यान्मधुमन्थविबलितान् । उद्धृत्य पानेष्वन्येषु पृथक् थ्रिता च सर्पिणा ॥ अवदायात्तुपूर्व्येण पार्वणश्राद्ध-
 श्रुक्तशेषान्मेकीकृत्य च पञ्चभिः । पूर्वस्यामेव रेखायां पितृणां निनयेत्कलम् ॥ पश्चिमायां तु रेखायां मातृणां निनयेत्तथा ।
 तुन्धन्तामिति पित्रादीं मायादिपदसावपेत् । दत्त्वा पिण्डान्पितृभ्यस्तु मात्रादिभ्यो ददात्यथ । मातृपिण्डेषु निनयेत्सुरा चाचाम-
 यद्वयो यदि । नाम द्विवचनान्तं स्याद्द्वयोरप्येकनाम चेत् । नोहेया इति धेनुबन्धं वृत्तिकारादयो यथा । जयन्तस्वामिनः शिष्य
 ऊढं कुर्वन्ति या इति । द्वित्वे युवां बहुत्वे तु युष्मानिति पदं वदेत् । अगृहेनैव पिण्डानां सकृत्सादत्तुमन्त्रणम् । अभ्यञ्जाधां-
 पदं द्वित्वे बहुत्वेऽभ्यङ्ग्वमित्यथ ॥ द्वित्वेऽञ्जाधां पदं श्रूयात्तुत्वेऽङ्घ्र्वपदं वदेत् । दद्याद्दशामनूहेन मन्त्रस्यावृत्तिरिष्यते ॥ अग्ने-
 नैव पिण्डांश्च सकृदेवोपतिष्ठते । अगृहेनोभयेषां स्याद्युगपच प्रवाहणम् ॥ पिण्डदानमनूहेन मन्त्रस्यावृत्तिरिष्यते । पिण्डद्वयमनूहेन

पत्नी वै प्राशयेदथ । स्वात्पातोत्सर्गपर्यन्तं धाद्देशं समापयेत्' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'स्त्रीभ्यश्च सुरा चाचाममित्यधिकं कर्त्तव्यं इत्योः षट्सु वा पूर्वोसु पितृभ्यो दद्यादपरामु स्त्रीभ्यः' इति । अस्वार्थः—स्त्रीभ्यश्चेति । मात्रे पितामहौ प्रापितामहौ च पिण्डान्निष्णीयान् । तत्रच ओदनादिपञ्चम्यः सुरा चाचामं चाधिकं भवतीत्यर्थः । पित्रादित्रयाणामेव पिण्डपितृपुत्रस्य दृष्टत्वात्तद्विधानं स्त्रीणां न प्राप्नोतीति कृता पिण्डपितृपुत्रकल्पेनेत्येतदत्रावुत्तर्तनीयम् । 'ओदनाद्यद्रवं ग्राहुराचामं हि मनीषिणः । गोडी माच्यी च ईषी च सुरा तु निविधा स्मृता' । अधिकवचनं पञ्चानाम्पावनार्थम् ॥ हरदत्तस्त्वाह—सण्डुलप्रक्षालनाभ्युत्थानम्, यनावूरित्येके इति । कर्त्तव्यित्यादि । द्वयोरैतस्योरुभयेषां पिण्डनिर्वापणमित्युक्तम् । कर्त्तव्यो नाम अवटाः कर्त्तव्यौ च कर्त्तव्यं कर्त्तव्यः तान्येके इत्यन्ति । यद्वा द्वे कर्त्तव्यौ तदा आयते भवतः । यदा षट् तदा परिगण्डलाः । इयोरिति वचनात्कर्त्तव्यौ वित्येकदेशो लब्धः । पूर्वोस्त्वित्यादि पूर्वी च लेखा पूर्वा च कर्त्तव्यः पूर्वश्च कर्त्तव्यौ ताः पूर्वोः । एतदुक्तं भवति—द्विलेखा द्विकर्त्तव्यौ । षट्कर्त्तव्येषु पूर्वस्थां लेखायां पूर्वस्थां कर्त्तव्यौ पूर्वोसु ऋष्यु पितृभ्यो निष्णीयादिति । अपरास्त्वित्यादि । पूर्ववदेकदेशः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । द्वे लेखे इत्युक्तं । पितृषु च स्त्रीषुच पृथग्पृथक् नवावराः युजो अयुजो वा ग्राहणा भवन्ति । प्रकृतौ समर्थनिगमेषु यजुर्निगमेषु विहृतागृह उक्तः । तेन स्त्रीपात्रेषु तिलावपने तिलोसीति नक्षत्रेण पितृशब्दस्योहो न कार्यः प्रकृतावसमर्थत्वात् । पूर्वो हि तस्य प्रकृतिः । यत्र च पितादयस्त्वयोऽनिघातुमभिप्रेताः । नच पितृशब्दस्त्रीन्वक्तुं समर्थः । अथोच्येत तत्रापि पितृपात्रमेवास्य प्रकृतिः उत्तरे विहृती । पितृपाने च पितृशब्दः समर्थः विभक्तिमात्रं तत्समर्थं । तेनोत्तरयोः पात्रयोः पितृशब्दस्य स्थाने

पितामह्यपितामहशब्दौ द्विवचनान्तौ वक्तव्याविति । तददुक्तम् । समानप्रकरणे प्रकृतिविकृतिभावो नालीति । ज्ञापितमेतद्भाव्य-
 कारेण 'राज्यापदेनेति तु प्रणये'दित्यत्र । तेन त्रिवचपि पितृशब्द एव प्रयोज्य इति सिद्धम् । यथा तत्र कथंचिद्विद्विषया लक्ष्यगया वा-
 न्यथावा ग्रीनाह तथैवात्रापि मातरभिदध्यापेनोहो न कार्यः । अथ तत्रोचरयोः पात्रयोरप्यूहोऽभ्युपगम्यते तर्हि शुन्यन्तां पि-
 तर इत्यत्र त्रयाणां वचनमपार्थकं स्यात् । तस्मात्पितृशब्द एव सर्वथा प्रयोज्य इति सिद्धम् । शुन्यन्तां पितर इत्यत्र तु विग-
 किमाश्रमसमर्थं प्रकृतिस्तु समर्थैव तेन तस्या ऊहः कार्यः—शुन्यन्तां पितामहः शुन्यन्तां प्रयितामह इति ।
 एतच्चेऽसौ येचलेत्यत्र यदि द्वे मातरौ स्यातां पितामहौ प्रपितामहौ वा तदा असावित्यत्र द्वयोरपि नापनी श्रूयात् । यदि पद्वय-
 स्यादा वहीनामपि नामानि श्रूयात् । तेशब्दस्यस्थाने द्वौ मातरौ चेत् वामित्युहः कार्यः । वक्ष्यधेत् व इत्युहः । येशब्दस्य केचिद्देवः
 स्त्रीलिङ्गे कुर्वन्ति तद्विचार्यम् । एतच्चे तत्र ये च तामशान्वित्यस्यायमर्थः—हे तत्र, एतत्पिण्डरूपमन्नं ते तुभ्यं ये चान्येऽत्र ताम-
 त्रातु यन्ति तेभ्यथेत्यर्थः । अनुयायिनश्च यदि स्त्रिय एव स्तुस्तदोहो युज्यते—यदि पुमांस एव पुमांसश्च स्त्रियश्च वा तदा न यु-
 ज्यते 'पुमान्स्त्रिये'ति पुंशब्दसंज्ञकशेषात् । आचार्येणाप्युक्तं 'पुंनमियुन' इति । 'अनुयायिनश्च पुमांसश्च स्त्रियश्चेति प्रतिभा-
 ती'ति बोधायनवचनात् । इत्थं हि तेन पिण्डदाने पठितो मन्त्रः—एतच्चे ततासौ ये ते मातामहा ये ते आचार्या ये ते सखायो ये
 ते गुरवो ये ते ज्ञातयो ये तेऽमात्या ये तेऽन्तेवासिनस्तेभ्यस्ताभ्यश्च स्वधानम् इति तेनोहो न कार्यः । आपस्तम्बेन तु—'एतच्चे
 मातरसौ याश्च तामत्रातु' इति मन्त्रः पठित इति कृता केचिद्द्वै कुर्वन्ति तच्चिन्त्यम् । स्त्रीद्वित्वे युवापत्रातु बहुत्वे युष्मानत्रान्विति ।

नत्र पितरोऽमीमदन्व पितर इत्यत्र पितृशब्दस्योहो न कार्यः प्रकृतावसमर्थत्वात् । पिण्डपितृयज्ञो हि तयोः प्रकृतिः । तत्र च प्रयोऽभिधातुमभिप्रेताः तस्माद्गृहः । उभयपिण्डानां सकृदेवाहुमन्त्रणं कार्यं शक्यत्वाच्च पृथक् । असावभ्यङ्गवासावङ्ग्येत्यत्रच मीडित्त्वे षड्दत्ते चागौशब्दस्य नोहः । अभ्यङ्गाथां अभ्यङ्ग्यम् । अङ्गाथां अङ्ग्वमिति यथार्थम् । स्त्रीणां पृथग्वासो दद्यादसंसर्ग-
त्वात् । एतद्गः पितर इत्ययोहो न कार्यः असमर्थत्वादेव । मन्वागृत्तरित्येव । पितृपिण्डान्स्त्रीपिण्डांश्च सकृदेवोपतिष्ठेत् शक्यत्वाच्च पृ-
थक् । अनङ्ग्यं पूर्वम् । 'मनोन्वाहुवामहे' इत्यादौ लभ्यः पूर्ववत् । तस्मादहं नोहेदिति प्रतिषेधाच्च । प्रवाहणं चोभयपिण्डानां
पुण्यद्वैतं शक्यत्वादनङ्ग्यं पूर्ववत् क्रमत्वाच्च । 'वीरं मे दत्त पितरः' इति पितृणां मध्यमं पिण्डमादाय अनेनैव स्त्रीणां मध्यमपि-
ण्डमप्याददीत अङ्ग्यं पूर्ववत् । आपन्न पितर इति पिण्डद्वयं प्राशयेत् अनङ्ग्यं पूर्ववत् क्रमत्वाच्च । यत्रत्वृचि ऊहमिच्छन्ति तत्र
तिदधाति 'आत्मनि मन्त्रान्तर्गमये'दिति 'इति मन्त्रे' इति च । एवं निनयनवर्जं पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तं । तत्र यद्युच्यते
पितृशब्दो यद्गृहत्वान्तः पित्रादींस्त्रीनेव यत्किं साहचर्यात् । यथा मित्राविति वरुणाविति चोक्ते मित्रावरुणौ प्रतीयेते साहचर्यात्
तद्गृहापि । मादस्तु वक्तुं न शक्नोति तत्साहचर्यस्य कचिदप्यप्रतीयमानत्वात् तस्माद्गृहः कार्य इति । तत्र श्रुतः—असमर्थत्वादूहो
नास्तीत्युक्तमेव । केमलाभियानं संपादनीयम् । सपिण्डीकरणेन हि प्रेतत्वं निवर्तं निवर्तं नाम संस्कारविशेषः शास्त्रे गम्यते ।
तत्र सावृथ्यविशिष्टमिति मातरप्यभिषत्ते पितृशब्दः । एवंच कृतैकोदिष्टे शास्त्रान्तरदृष्टः पितृशब्दप्रतिषेधोऽप्युपपन्न ऊहवा-
दिनोऽतिप्रसङ्गश्चान्नि । मात्रादयत्र त्रयोऽपि शब्दाः प्रसज्यन्ते । तेनाप्येवं नेप्यन्ते पुनरपि बहुविधिविचार्य कार्यमित्यलमिति विल्लरे-

कल्पयेत्यथर्गैर्गैर्पां कश्चिपुं चोपरहणम् । नवावरान्द्विजांस्तेषु त्रिषु कर्मसु भोजयेत् ॥ अशक्तौ सप्त पञ्च त्रीनयुग्मांश्च यथाचलम् ॥
सप्ततपशे पित्रादिद्वितीयस्य त्रयस्त्रयः । वरणीयास्तृतीयस्य एकएवाचशिष्यते ॥ पञ्चपशे तु पित्रर्थं वरणीयास्त्रयोऽन्ययोः । द्वयोः
प्रत्येकमेकज्ञो वरणीयो विशिष्यते' इति ॥ इति नवमीश्राद्धविधिः ॥

अथाष्टकाश्राद्धारूपे प्रत्यवाय उच्यते । 'यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः । गोधात्सस्य भवन्त्याशाः परत्रेह च स-
र्वदाः' इति । तस्य प्रायश्चित्तमुच्यते ऋग्विधाने—'एभिर्द्युभिर्जपेन्मन्त्रं दशवारं तु तद्दिने । अन्यष्टस्यं यदा शून्यं पूर्णत्वं
याति सर्वदा' इति ॥ करणेऽभ्युदय उच्यते हेमाद्री—'राजा तु लभते राज्यमथनथोत्तमं धनम् । क्षीणायुर्लभते चायुः पितृ-
भक्तः सदा नरः' ॥ विष्णुधर्मोत्तरे—'सर्गं च यदाः सुरानि राज्यं च पुत्रानथ भूमिपलम् । श्रियश्च सुख्यान्विवि-
धांग कानान्देवेष्वरः श्राद्धशुभो विधत्ते' इति ॥ ॥ एतदष्टकाश्राद्धमधिमामसे न कर्तव्यमित्याह ज्योतिःपराशरः—'उपा-
कर्म वयोत्सर्गः प्रसन्नाहोत्सवाष्टकाः । नास्तृद्धौ परे कार्या वर्चयित्वा तु पैतृकम्' इति । उत्तरे मासि कार्या इत्यर्थः । प्रसन्नाहो-
त्सवश्चन्दने जागेष्टिरेव गृह्यते । इत्यरूपे प्रायश्चित्तं करणे फलश्रुतिष्व ॥

अथ माघ्यायर्पश्राद्धम् ॥ अथाष्टकाविकृतिभूतमाघ्यायर्पश्राद्धं प्रतिमासमपरपक्षकर्तव्यश्राद्धं चाभिधीयते । तत्र
कारिका—'माघ्यायर्पं नभसस्य कृष्णाष्टम्यां विधीयते । अष्टकाकर्मवत्कार्यं सप्तम्यादिष्वहःसु तत् ॥ माघ्यायर्पं नभसस्य कृ-
ष्णपक्षेऽह्नि कुनचित् । अन्वष्टस्यनदेव स्वात्पार्धणं नेति केचन ॥ प्रतिमासं कृष्णपक्षे चायुग्मेऽह्नि तु कुनचित् । पितृभ्य एव

तच्छ्राद्धमन्वष्टव्यविधानतः' इति ॥ इदमत्र गृह्यम्—'एतेन माध्यावर्षं प्रोष्टपद्या अपरपक्षे मासिमासि चैवं पितृभ्योऽप्युष्टु प्रति-
 ष्ठापयेत्' इति । अस्यार्थः—एतेनेति पूर्वेषुःप्रभृतिकृत्त्वकर्मातिदेशः । एतदुक्तं भवति—प्रोष्टपद्याः समीपे योऽपरपक्षस्तत्राष्टव्या
 माध्यावर्षं नाम कर्म कर्तव्यम् । तच्चैतेनाष्टाष्टककर्मणा व्याख्यातमिति । अत्रापि त्रिष्वप्युष्टु कार्यमित्यर्थः । मासिमासि चे-
 त्यादि । अपरपक्ष इत्यत्रापि संबध्यते मध्यगतस्य विशेषाभावात् प्रयोजनत्वाच्च । तच्च पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थम् । एवमिति अकृत्त्वो-
 पदेशार्थम् । तेनान्वष्टक्यमतिदिश्यते अनन्तरलात् । पितृभ्य इति मातृनिवृत्त्यर्थम् । प्रतिष्ठापयेत्कुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भ-
 वति—प्रतियासमपरपक्षे अयुग्यास्तु तिथियु अन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव श्राद्धं कुर्यादिति समानकालत्वात्समानकार्यत्वाच्च पार्वण-
 स्थास्य विकल्पः । एवंवा सूत्रच्छेदः—मासिमासि चैवं पितृभ्य इति । प्रतिमासमपरपक्षेऽन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव कुर्यादित्यर्थः । अ-
 युष्टु प्रतिष्ठापयेदिति । श्राद्धकर्मणि सर्वमयुग्मासु संख्यासु प्रतिष्ठापयेत् । गन्धमास्त्यादि सकृदेयं विः पञ्चकृतो वेत्यादीति ॥ अस्य
 माध्यावर्षं गृह्यस्य हरदत्तकृता व्याख्या लिख्यते—एतेन माध्यावर्षं प्रोष्टपद्यामपरपक्षे इति । एतेनानन्तरोक्तेनान्वष्टक्येन
 माध्यावर्षं कर्म व्याख्यातम् । तच्च प्रोष्टपद्याः पौर्णमास्याः परो यः पक्षो भवति स माध्यावर्षसंयोगान्माध्यावर्षमिति भवति । तच्च
 त्रयोदश्याम् । तथाच याज्ञिकवल्क्यः—'यद्ददाति गयास्तथ सर्वमानन्त्यमश्नुते । तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च न संशयः' इति ।
 वर्षांतो या त्रयोदशी मयामिः संपद्यते तस्यामित्यर्थः । अपरेति सामान्यविधानात्सर्वसिन्धेवापरपक्षे माध्यावर्षमिच्छन्ति । मासि-
 मासि चैवम् । अथेदं माध्यावर्षं प्रोष्टपद्यामपरपक्षे भवति एवं मासिमास्यपरपक्षे यत्पार्वणश्राद्धं वक्ष्यति तेन सहेदं विकल्पन्त्येते

एकरूप्यताम् । यद्यप्येवं तथापि श्रोष्टपद्या अपरपक्षे माध्याह्नपर्यमेव नियमनम् अन्यथा पूर्वो भागोऽपार्थकः स्यात् । पितृभ्योऽयुधु प्रतिष्ठापयेदिति । पितृभ्यो यदीयते गन्धमात्यादि तत्सर्वमयुक्तसंख्यया प्रतिष्ठापयेत्सकृत्रिः पञ्चकूलो वा दद्यादिति ॥ अत्र भगवान्—'एतेनैव प्रसारेण मान्यावर्षाभिधानम् । आद्रं श्रोष्टपदे मासि कृष्णपक्षे समाचरेत्' इति । इति मान्यावर्षपक्षशाब्दम् ॥

अथाष्टकाश्राद्धातिदेशेनोक्तकाम्यश्राद्धविधिरभिधीयते ॥ तत्र कारिका—'पञ्चम्यां पुत्रकामसेत्यादि काम्यं तदुच्यते । आद्रं यदुक्तमष्टम्यां तद्देव तदिव्यते ॥ विकल्पाः पार्वणस्यास्य मासिश्चाद्रस्य चेष्यते । काम्यश्राद्धे कृते नैव कार्ये मासिरूपार्षणे । अष्टमीश्राद्धान्त्युर्यादाद्विवाश्रितु पार्वणम्' इति ॥ एवं काम्यश्राद्धविधिर्वृत्तिकारेण पार्वणश्राद्धसूत्रानन्तरं लिखित्वा व्याख्यातः । तथाच तत्रत्यचनम्—'अन्वष्टम्यं च पूर्वदुर्मासिमासि च पार्वणं' इति । काम्यश्राद्धे पार्वणौ होमौ युक्तश्रेणेण पिण्डदानं च । अखेन मासिश्चाद्रस्य पार्वणश्राद्धस्य चैकरूप्यत्वादान्दर्थेणैवालमिति । तत्र मासिश्चाद्रं कृतं चैत्पर्वणि केवलं पिण्डपितृयज्ञः कार्य एव । काम्यश्राद्धं कृतं चैतेनैवालं न पुनर्मासिश्चाद्रपार्वणश्राद्धे कार्ये । काम्यश्रुतिस्तु तिथिविशेषमपेक्ष्य कृतार्था न पुनराचर्तयितुं शक्नोति अग्निहोत्रव्यवदिति ॥ शृङ्गपरिशिष्टेऽपि—'मासिश्चाद्रं यदि पार्वणि स्यात् पार्वणं तदा तेन विकल्पेत । काम्यं चैवत्र क्रियते तदा पार्वणं मासिश्चाद्रं च तेनैव सिद्ध्यतः' इति । भगवांस्तु—'काम्यश्राद्धमहं वक्ष्ये शौनको मुनिप्रथम । नानुसख लोकोऽस्तीति श्रुतिरेषा सनातनी ॥ देवतानामृषीणां च पितृणामनुषः स्मृतः । सपिभ्यो ब्रह्मचर्येण पितृभ्यस्तु सुतेन च ॥ क्षुर्याद्येन देवेभ्यः स्तोत्रितं पर्यमाचरन् । तस्मात्प्राणापाकरणं पितृणामिह कर्तव्यम् ॥ कन्यागतो यदादित्यः कृष्णपक्षेऽथ

पञ्चमी । श्राद्धमत्र गृही कुर्यान्मासिमासि च वारसरम् ॥ प्रोष्ठपथां हि पञ्चम्यां पितृमान्न समाचरेत् । यज्ञोपवीती कुर्वति पुत्र-
 कामो द्विजोत्तमः ॥ तिलार्थं तु यथा प्राज्ञा बुद्धिश्राद्धवद्विष्यते । प्रोष्ठपथपरे पक्षे पञ्चम्यामाचरेत्सुधीः ॥ दक्षिणा च प्रदातव्या
 युवर्णं वाससी तथा । दक्षिणाहीनकर्माणि निष्फलानि भवन्ति हि ॥ तस्माद्यज्ञेन दातव्या दक्षिणा च स्वशक्तितः' इति । एवंच
 पञ्चमीग्रहणं नक्षत्राणां प्रदर्शनार्थम् ॥ अतएव ब्रह्मपुराणे—'कृत्तिकासु पितृनर्च्यं स्वर्गं प्राप्नोति मानवः । अपत्यकामो रो-
 द्विष्यां सौम्ये तेजस्वितां लभेत् ॥ शौर्यमार्द्रासु चाप्नोति क्षेत्राणि च पुनर्वसौ । पुष्ये तु धनमक्षय्यमाश्लेषायां नरोत्तमः ॥ म-
 घासु च प्रजां पुष्टिं सौभाग्यं फल्गुनीषु च । प्रदानशीलो भवति स्वाप्त्यं चोत्तरासु च ॥ प्रयाति श्रेष्ठतां शाल्वे हस्ते श्राद्धप्रदो
 नरः । रूपं तेजोऽपि च ताप्रे ऐश्वर्यं समवाप्नुयात् ॥ वाणिज्यलाभदा स्वाती विशाखा पुत्रकामदा । कुर्वतां चानुराधासु तदा
 युधक्रवर्तिता ॥ आधिपत्यं च ज्येष्ठासु मूल्यवारोग्यमुत्तमम् । अपाढासु यज्ञः प्राप्तिरुत्तरासु विशोकता ॥ श्रवणे तु शुभांश्लोका-
 न्धनिष्ठासु धनं महत् । वेदविद्यामभिलिङ्गिति भिषक्सिद्धिं च वाक्ये ॥ अजाविकान्द्रोष्ठपदि ह्यविद्विद्वलं तथोत्तरे । रेवतीषु तथा
 कृष्णमक्षिनीषु तुरंगमम् । श्राद्धं कुर्वन्स्तथाप्नोति मरणीष्वायुश्चतमम् ॥ एवं फलमवामोति ऋक्षेण्वेतेषु तत्त्ववित् । तस्मात्काम्यानि
 श्राद्धानि देयानि विधिवद्विजैः' इति ॥ इति काम्यश्राद्धविधिः ॥

अथ मन्वार्थः । उदीरतामित्याद्यष्टौ मन्वाः ॥ उदीरतामिति—त्रिविधाः पितरः उत्तमा मध्यमा अधमाथेति । यथाविधि
 श्रौतकर्मानुष्ठानेन पितृलं प्राप्ता उत्तमाः । सार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । तत्रापि केचित्संस्कारैर्विकला अधमाः । एतदेवामिप्रेत्य

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा' इत्यादिमत्र आत्रातः । तेवपरे केचिन्निकृष्टाः । उदीरतामुत्तमं हविः श्राशुवन्तु । परासः पितरः उदीरतां मध्यमाः ते सर्वे सोम्यास्रः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरः अयुक्ताः वृकवत् अरण्यधवदसासु हिंसां न कुर्वन्तः ऋतव्हाः असदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः अमूत्र प्राणानीयुः रक्षितुं प्राप्तास्ते पितरः हवेषु असदीयेष्व्राह्मणेषु नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ॥ इदं पितृभ्य इति—यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्नाः ज्येष्ठभ्रातृपितानह्लादयो वे ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः ये चान्ये उपरातः यजमानजन्मोपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्त्रादयः पितृलोकं प्राप्ताः ज्येष्ठ्यन्ये पार्थिवे पृथ्वीसंघन्धिनि रत्वसि रजोगुणकार्येऽसिन्कर्मणि आनिपत्ताः हविःस्वीकर्तृपागल्योपविष्टाः ये चान्ये केचिदन्ये वन्युवर्गस्थाः विष्टु वन्युरुपासु प्रजासु आनिपत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायागल्योपविष्टाः । क्रीदशीषु विष्टु । सुवृजनासु वृष्यते परिल्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनं शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनात्तादृशीषु धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकमाचरत्स्वित्यर्थः । सर्वेभ्य उक्तेभ्यः असिन्कर्मणीदं नमोस्तु आहुतिप्रदानपूर्वको नमस्तारोस्तु ॥ आहं पितृन्सुविदन्नानिति—अहं यजमानः सुविदन्नात् मदीयां भक्तिं सुषु जानतः पितृन् आवित्सि आभिष्टुल्येन लब्धवानसि । विष्णोर्व्यापिनो यज्ञस्य नपावं विनाशाभावं च विक्रमणं च विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानसि । ये पितरो वहिंपदः सन्ति ते इहासिन्कर्मणि आगमिष्टाः अतिशयेनागताः आदरपूर्वं समागत्य स्वधया पुरोडाशाद्यन्नेन सह सुवत्स्यानिपुतस्य पित्तः पित्तोरन्नस्य भागं भुजन्त सेवन्ते उपयुञ्जते ॥ वहिंपद इति—वहिंपदः वहिंपि यज्ञे सीदन्तीति वहिंपदः । अत्रापि ये वै यज्यन्तः ते वहिंपदः पितर इत्यत्र श्रुतत्वादागं कृता प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ताः वहिंपदः तादृशाः हे पितरः,

अर्वांगराचीनामसाकं उर्वा रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति श्रेयः । यो युष्मदर्थं इमा हव्या एतानि हवींषि चकृम अतस्तानि जुषन्
 मेमन्म । ते हविर्हृष्टयन्तो यूयं व्रन्तमेन. सुव्रतमेन अवसरेण निमित्तेन आगत आमिद्युल्येन प्राहुत । अधानन्तरं नोऽस्यभ्यं
 यं सुयं योः दुःखवियोगं अस्यः पापराहित्यं दधात दत्त ॥ उपहृताः पितरः सोम्यास इति—सोम्यासः सोम्याः असद-
 बुव्रदपराः सोमसंपादिनो वा पितरः वर्हिच्येषु यागार्हेषु त्रियेषु तृप्तिरूपेण निधिषु निधिसदृशेषु हविषु निमित्तभूतेषु सत्सु उ-
 पहृताः अस्माभिराहृताः ते पितरः आगमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च इह अस्मिन्कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीरश्रुवन्तु
 नृप्यन्तु । श्रुता च अधिब्रुवन्तु माधुर्यं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । ते तादृशाः पितरः अस्मानवन्तु रक्षन्तु ॥ आच्यया जानु
 दधिणतो निपद्येति—पितृणामयं स्वाभाविको धर्मः 'अर्थत पितरः प्राचीनावीती सव्यं जान्वाच्ये'ति वचनात् हे पितरः, विधे
 मयं यूयं जानु आच्य भूर्मा निपात्य दक्षिणतः दक्षिणपार्श्वे निपद्य उपविश्य इममसदीयं यज्ञं अग्निगृणीत अभिषुवत विशिष्टवृ-
 त्तियोगात् । परया श्रीत्या वैश्वणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसनेत्यर्थः । अपिच यो युष्माकं यत्कर्मवैश्वण्यजनितं आगः अपरायं पुरुषता
 मनुष्यतेन हेतुना कुराम कृतमन्तः हे पितरः, तेन केनचिदपराधेन नोऽस्मान्मा हिंसिष्ट ॥ आसीनासो अरुणीनामिति—अरुणी-
 नामारोचमानानां ज्वालानां वा देवतानां वा उपले समीपस्थाने वैश्वे आसीनासः उपविष्टाः पितरो यूयं दाशुषे हविर्दत्तवते
 मलोप मनुष्याय यजनानाप रधि धनं दत्त । हे पितरः, यूयं तस्य यजमानस्य पुत्रेभ्यो वत्सो वसु धनं प्रयच्छत । ते तादृशा
 यूयं इदाम्पदीये कर्मणि ऊजं धनं दधात एच ॥ ये नः पूर्वे इति—सोम्यासः सोमसंपादिनः वसिष्टाः वसुधत्तमाः कृताश्रोदनाः

धनवत्तमा नोऽस्माकं ये पूर्वं पितरः सोमपीयं सोमपानं अनूहिरे आनुपूर्व्येण देवेभ्यः प्राप्नुवन्तः । दत्त्वन्त इत्यर्थः । उद्यान् पितृभिः सह भोगं कामयमानो वनः पितृपतिः उग्रशक्तिः यमेन सह संभोगं कामयमानैः तेभिः तैः असदीर्यैः पितृभिः सह रराणो रममाणः हवींषि अस्माभिः दत्तानि श्रितिकामं कामयति अतु । यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयत्वित्यर्थः ॥ अथाष्टमीश्राद्धमन्त्रार्थः ॥ अग्ने नयेति—हे अग्ने देव, अस्मान् श्रोभनेन पथा सुपथाराये धनाय नय गमय । विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि । इह ज्ञातव्यवृत्तिर्वयुनशब्दः । सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् तं अस्मदसत्तः एनः पापं युयोधि पृथक्पुरु अपनय । कीदृशम् । शुद्धराणं कौटिल्ययुक्तम् । वयंच ते तुभ्यं भूयिष्ठां नमज्जिं विधेम । लडर्थे लोट् । भूयोभूयो नमोवाकं ते कुर्म इत्युक्तं भवति ॥ अग्ने त्वमिति—हे अग्ने, नव्यः 'तु स्तुलौ' सर्वेषां नव्यः स्तुत्यस्तं अस्मान् सस्तिभिरविनाशैरुपायैः विद्या विश्वानि दुर्गाणि दुरितानि अतिपापय अतिगमय । किंच तव प्रसादात् नोऽस्माकं पृथिवी भूमिश्च बहुला भोगसमृद्धा दीर्घा पूः पुरी च अस्तिवति श्रेयः । तथा तोक्याय पुत्राय वनयाय तत्पुत्राय च शंयोर्भव । उत्पन्नानां दुरितानां शमनाय आगामिनां पुण्यभावाय च भव ॥ प्रीण्यो हेमन्त इति—प्रीण्य इति वसन्तस्यापि ग्रहणम् । हेमन्त इति शिशिरस्य । अतएव ऋतय इति बहुवचनम् । प्रीण्यदिरुतवो नः शिवा भवन्तु । शरय नः अभया भवतु भयरहिता भवतु । संवत्सत्त्वाधिपतिः । 'सर्वस्य संवत्सरः प्रजापतिरधिपतिरिति दर्शनात् । स च नः प्राणदो भवतु प्राणस्थितिहेतुर्भवतु । अहोरात्रे च ऋणुतां अविच्छेदेन पुनःपुनरावर्तमाने ऋणुताम् । अतएव नः दीर्घमापुरस्तुसाहा ॥ ज्ञान्ता पृथिवीति—पृथिवी नोऽस्माकं ज्ञान्ता भवतु । अन्तरिक्षं च शिवं

मन्तु । घीः देवी नोऽभयमस्तु । दिशः प्राच्याधाः प्रदिशः आग्नेय्याधाः उदिशः ऊर्ध्वा दिशः परिपान्तु । आपः प्रसिद्धाः
 स्वाहा ॥ आपो मरीचीरिति—आपः प्रसिद्धाः मरीचीः मरीचयः । पूर्वसवर्ण ईकारः । सूर्यस्य रश्मयः अन्तरिक्षं 'अन्तरिक्षं
 मरीचयः' इत्यारण्यके दर्शनम् । धियः शुष्यानि कर्माणि नोऽस्मान् प्रवहन्तु प्रकृष्टदशां प्रापयन्तु । घातानाम् देवताविशेषः सच
 समुद्रश्च नः पापं प्रनहतु प्रापयतु । नाशमिति शेषः । भूतं अतीतं भविष्यत् आगामि । इदं वर्तमानस्याप्युपलक्षणम् । इदं कालत्रयव-
 तिभूतजातं विश्वं कर्म अमयं अभयंकरमस्तु । ब्रह्मणा देवेन परमात्मना हिरण्यगर्भेण वा अभिगुप्तः सर्वतो रक्षितः अहंस्याम् । प्रजाः
 पुत्रादिका राक्ष्याणि रक्षाणि छान्दसो दीर्घः । स्वानां रक्षिता भूयासम् । अपर आह स्वः स्वर्गं अर्थाणि 'अशूढं व्याप्तौ' व्याप्नोमि ।
 स्वरित्यत्र संदितायां दीर्घश्छान्दसः कंसो वा यथा स्वर्णज्योतिरिति ॥ विश्व आदित्या इत्यादि—विश्वे आदित्याः सर्वे द्वाद-
 शानि आदित्याः वसवश्च देवाः अष्टौ वसवः रुद्राः एकादश गोप्तारः दृष्ट्यादिना मरुतश्चैकोनपञ्चाशत् एते सर्वे सदन्तु आग-
 चन्तु । तथा प्रजापतिः ब्रह्मा परमेष्ठी ऊर्जमन्नं प्रजां पुत्रादिकां अमृतं च मयि पिन्वमानः क्षरन् दधातु स्थापयतु ॥ प्रजापते न
 त्वेदेतान्यन्य इति—हे प्रजापते, ततोऽन्यः कश्चिदपि विश्वा विश्वानि जातानि उत्पन्नानि न परिता वभूव न परिगृह्णाति त्व-
 दन्यः परिग्रहीतुं न कश्चिदपि शक्नोति । अतो यत्कामा वयं तुभ्यं शुद्धमः तदभिलषितं नोऽस्माकमस्तु । वयं रयीणां धनानां
 पतयः स्वामेति । इति मन्त्रार्थः ॥

अथ (सूर्यसुः)सप्तमीश्राद्धप्रयोगः ॥ तत्र हेमन्त्वशिशिरयोश्चतुर्षु मासेषु साध्यमष्टकाश्राद्धं कुर्यात् । अशक्ती माघमासे एव

दर्यात् । तत्रायं नमः । पूर्वेषुल्लदहरेः वा तिथ्यादिकं संकीर्त्य दशयतिष्वननूद्य नित्यविधिरूपमष्टकाश्राद्धं कर्तुं कामः पूर्वेषुः-
 श्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य ब्राह्मणनिमन्त्रणादि द्वितीयसंकल्पान्तं कृत्वा ब्राह्मणान्संनिधाप्य अग्निसमित्यनादि परिषेचनान्तं कृत्वा
 चालीनपूर्वकं पात्राभ्यासाद्य स्थाल्यां त्रीहिरूणादिकं तण्डुलप्रक्षालनान्तं कृत्वा तण्डुलांस्तिष्ठत्यु स्थालीषु विमज्ज्य शुद्धौदनं
 कुरन् पापसं च धपयित्वा अतिप्रणयनादिशुभायामाग्न्यनिषेचनान्तं कृत्वा चरुत्रयं ऋभेयाभिवायोदगुह्यस्य अतिप्रणीतामैः पथिमतः
 क्रमेण दक्षिणसंख्यमामाद्य स्वागतचरुनादि मसमर्यादाकरणानन्तरकर्तव्यं पाणिश्रोधनान्तं कृत्वा चरुत्रयं पात्रान्तरेषु पृथग्पृथ-
 गुदृत्य पृथाकं कृत्वा शंचीनामीती अग्नौ करिष्य इति पित्रर्थब्राह्मणाननुज्ञाप्य अतिप्रणीतामाविष्मसुपसमाधाय श्रोत्राज्येन मेक्ष-
 णमुपनीर्य शुद्धौदनस्य मध्यादहुष्टपर्यन्तं मेखणेनानुदाय पूर्वार्धाचरुत्रयावदाय कुरुरादनाचरुत्रयावदाय पायसाचरुत्रयावदाय स्था-
 लीनयशिष्टं पृथग्पृथगभियार्यार्थान्तं चैकरुतरभिवार्य । उदीरतामित्यस्य श्रद्धः पितरस्तिष्ठुप् । अनेन मन्त्रेण मेक्षणेन हुत्वा पुनःपू-
 णिदरुदापायदाय इदंपितृभ्यो नम इत्यादितप्तभिर्मन्त्रैः सप्तैत्यष्टानाहुतीर्हुत्वा प्रत्येकं पितृभ्य इदं नममेत्युद्देशत्यागी कृत्वा यज्ञो-
 पनीती मेतृणमनुग्रहत्वाप उपसृश्य शार्चीनामीती हुतशिष्टचरुत्रयशेषं पिण्डार्थमुद्धृतेभ्यन्त्रेषु निक्षिप्य शेषनिवेदनादि विप्रविसर्ज-
 नान्तं कृत्वा तदहरेः वर्गद्वयस्य तिलतर्पणं कृत्वा पूर्वोक्तनियमेन दिवसशेषं नयेत् । आहिताग्निधेन्द्राह्राणनिमन्त्रणायाच्छादनान्तं
 कृत्वा दक्षिणाग्निप्रवृत्तनादिहविरासादनान्तं कृत्वा पूर्वब्राह्मणाननुज्ञाप्य दक्षिणायाविष्मसुपसमाधाय उदीरतामित्यादिभिरष्टा-
 हुतीर्हुत्वा मेतृणमनुग्रहत्वा होमशेषपरिषेपणादि ब्राह्मणत्रिमर्जनान्वननाहिताग्निवत्कुर्यात् ॥ इति सप्तमीश्राद्धप्रयोगः ॥

अथाष्टका(अष्टमी)श्राद्धप्रयोगः ॥ पूर्वद्युः परेद्युर्वा देयकालौ संकीर्त्य प्राचीनावीती पृष्ठीविभक्त्या दर्शवल्पित्वनृद्ध नित्य-
 विधिरूपमष्टकाश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य त्राक्षणनिमन्त्रणादिद्वितीयसंकल्पान्तं कृत्वौपासनांभिं प्रज्वाल्य । प्राणानायम्य देश-
 कालौ संकीर्त्य अष्टकाश्राद्धाङ्गहोमं करिष्ये तत्र देवतापरिग्रहार्थमन्त्राधानं करिष्य इत्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा । विश्वा-
 न्देवान् सप्तवारं चरुद्रव्येण शेषेण श्विष्टकृतमित्यादि सद्योयस्य इत्यन्तमुक्त्वा समिद्धयमत्रावाधाय परिससूहनादिपूर्णपात्रनिधा-
 नान्तं कृत्वा । सप्तविंशं शूर्पं श्रेः पश्चिमतो निधाय तत्र चतुरश्रहरो मुष्टीः प्रधानदेवतासंख्याकास्तूर्णीं निरूप्य तथैव प्रोक्ष्यावहन-
 नाद्याज्यमागान्तं कृत्वा भवदनुक्षयाग्नीं होमं करिष्य इति पित्रर्थब्राह्मणाननुज्ञाप्य कुरुञ्जेति तैरुक्तः अशुद्धारपूर्वं समन्नं होमं कुर्यात् ।
 तत्र यत्राः । अन्ननयेति मन्त्रद्वयस्यागस्त्योऽग्निस्त्रिष्टुप् । एताभ्यां ॥ ग्रीष्मो हेमन्त ऋतवः शिवा नो वर्षाः शिवा अमयाः शरन्नः ।
 संवत्सरोऽपिपत्तिः प्राणदो नोऽहोरात्रे कृशुवां दीर्घमायुः स्वाहा ॥ शान्ताष्टथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्यमयं नो अस्तु । शिवा
 दिवः सदिश उरिशो न आपो विद्युतः परिपान्तु विद्यतः स्वाहा ॥ आपो मरीचीः प्रवहन्तु नो धियो धाता समुद्रो वहन्तु
 पायम् । भूलं भविष्यदमयं विश्वस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः स्वाराक्षणि स्वाहा ॥ एतान्मन्त्रानेकशुल्योक्त्या हुत्वा । प्रजापते द्विरण्य-
 गर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । अनेन च हुत्वा सर्वत्र विधेभ्यो देवेभ्य इदं नममेत्युदिश्य त्सस्ता श्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य स्वागतव-
 चनापार्थशेषमनयनान्तं कृत्वा ब्राह्मणसमीपे दिशि सुवं संश्रोक्ष्य पूर्ववत्प्रथमपात्रं न्युञ्जीकृत्व गन्धदानादि पाणिशो-
 धनान्तं कृत्वा भोजनार्थोदनादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पित्रर्थब्राह्मणसमीपे उपविशेत् । पाणिं पर्युक्ष्य तत्र प्राचीनावीती दक्षिणाग्र-

भान्दर्नानास्तीर्थं मेधाणमुपस्तीर्थं मेधणेन वा द्विनारमयदाय पात्रम्वयवचं चाभिषार्थं सोमायपितृमतेस्वथानम इति मन्त्रेण पाणी दृता । पूर्वद्वददाय अग्नयेऋग्यवाहनायमघानम इति मन्त्रेण तथैव शुद्धयात् । एवमेव सर्वत्र शुद्धयात् । ततो ब्राह्मणास्तदन्नं पात्रे निक्षिप्य आचम्य पूर्वमदुपविशेयुः । ततः कर्वाक्षपरिवेगं कृत्वा पाणिहोमशिष्टमन्नं सर्वं परिविष्याच्चत्यागादिसंपन्नवचनान्तं कृत्वा भोजनार्थाद्वादेन पिण्डार्थमन्नशुद्धत्वं पुनः प्रकिरणार्थमपि तथैवोद्भृत्य ब्राह्मणैरुचरापोशनहस्तप्रक्षालने कृते यज्ञोपवीती मयमाचम्य भोजनपानाद् याहुमानमुत्सृज्य स्पृशेन लेखाद्रयमपहता इति मन्त्रेण कृत्वा शुद्धाभिरद्भिः प्रोक्ष्य क्रमेण सकृदाञ्चि-
 यद्दरेनास्तीर्थं प्राचीनावीती शुन्धन्तां पितरः मपक्वीका इत्यारभ्याशुपस्थानवर्जं ब्राह्मणविसर्जनान्तं सर्वं कृत्वा तदहरेव वर्गद्व-
 यस्त तिलवर्षणं कुर्यात् ॥ इत्यष्टमी(अएका)श्राद्धप्रयोगः ॥

अथ नरमीश्राद्धप्रयोगः ॥ कर्वा पूर्वेद्युः परेद्युर्वा प्राणानायम्य देशकाली संकीर्त्यं प्राचीनावीती दक्षिणाशुत्तः सन्धं जा-
 न्वाच्य पितृवर्गं पत्नीमहितं सपत्नीकं मातामहवर्गं च पट्टीविमक्तयानूय नित्यविधिलपमन्वटयश्राद्धं पिण्डपितृयज्ञव्यतिपक्तपा-
 र्गपिधानेनाग्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य निमग्नादिद्वितीयसंकल्पान्तं कृत्वा ब्राह्मणान्संनिधाप्य दक्षिणाप्रवणे देशे
 औपाननाग्निं विधिनन्त्रतिष्ठाप्य परिगम्युत्त प्राग्दक्षिणाग्रैर्दक्षिणैः समूलैरकम्पयन् विवारमग्रदक्षिणं परिस्तीर्य पात्रासादनार्थं दर्भाना-
 स्तीर्थं नग्म्यालीत्रयसोत्सृज्युत्तकृष्णाजिनसकृदाञ्चिन्नत्रयेभ्यमेधुणकम्पडत्नेनैकश्र आयेयसंस्वपासाद्य स्थाल्यां व्रीहिपू-
 रणादितगुत्तप्रखालनान्तं कृत्वा स्थालीयु तण्डुलान्विभज्य शुद्धीदनं तिलमिश्रादनं पायसं च अर्पयित्वा किञ्चिदोदनाग्रद्रव्यं पा-

आन्तरेणादाय संभृत्य अतिप्रणीय तमपि पूर्ववत्परिस्तीर्य स्प्येन पितृवर्गाद्यर्थं पश्चिमपवर्गं लेखात्रयमुद्धृत्य प्रत्येकमग्निरभ्युक्ष्य
 मरुदाग्निच्छेनैर्नैर्नैर्कैसां रेतामाच्छाद्य ह्युवायामाल्यमासिच्यौपासनाग्नेर्दक्षिणतः कुशेष्ववासाद्य सुवेणाल्यमादाय चरुत्रयं प्रत्ये-
 कमभिगार्यग्निरुदयुद्धास्वातिप्रणीताग्नेः पश्चाद्दक्षेयुं क्रमेण दक्षिणसंस्थमासाद्य दक्षिमिश्रगोधूमपिटलरूपसक्तून् मधुमिश्रगोधूमपिट-
 लरूपसक्तून् पात्रद्वये संभृत्य दक्षिणसक्तून्पासनेऽधिश्रित्यामिधार्योदयुद्धास्य पायसं दक्षिणत आसाद्य अभ्यङ्गनाञ्जनकशिपू-
 पर्वणानि प्रत्येकं त्रयमीपाग्नोर्नेर्दक्षिणत आसाद्य स्वागतवचनादिपित्रार्थं ब्राह्मणानां तृतीयनिमन्त्रणान्तं कृत्वा । अर्घ्यासादनकाले
 वैजमानि नमसंस्थानि पात्राण्यासादयेत् । मातृद्विले बहुत्वे वा पितामहीप्रपितामहीद्विले बहुत्वे वा तत्संख्याकानि पात्राण्या-
 सादयेत् । एवं देवतासंख्यया पात्राण्यासाद्य प्रोक्ष्योचानानि कृत्वा प्रतिपात्रं दर्भत्रयं निधाय जलं संपूर्य शंनोदेवीरित्यादिमन्त्रेण
 तज्जलं मरुदतुमडय तिलोसीत्याद्यन्देन मन्त्रेण प्रतिपात्रं मन्त्रायुक्त्या तिलान्निक्षिप्य गन्धपुण्याणि च निक्षिप्य पितृपात्रं संपन्नमि-
 त्यादिययालिङ्गममिमृश्य पूर्ववत्पित्रादीनां नामगोत्ररूपपूर्वकमुस्तावाद्याचंयित्वा उपवीती पित्रादिसर्वेषां नामगोत्ररूपानुचार्यं सं-
 पादिता यः स्वधा अर्घ्या इति तत्तत्पात्रं क्रमेण पुरतः संस्थाप्य पूर्ववत्पितरिदंतेर्धर्मिति पितृणामर्घ्यं दत्त्वा मातरिदं तेर्घ्यं इत्या-
 दिना मातृवर्गस्य दत्त्वा पूर्ववन्मातामहवर्गस्य दत्त्वा सर्वेषां पात्राणां जलं क्रमेण पितृपात्रे संपूर्य तज्जलेन सुरमङ्गवत्सा गन्धाधरिलक-
 ग्णपाणिनीयनान्तं कृत्वा चरुत्रयाद्यधिमन्थाद्य पात्रचतुष्टये क्रमेण हविः पृथगुद्धृत्य घृताकं कृत्वा अग्नौकरिष्य इति पितृवर्धना-
 द्रवणान्तुमप्य क्रियतामिति वैरुक्तोऽतिप्रणीताग्निविभ्रमुपसमाधाय मेक्षणे उपस्तीर्य तेनाहुष्टुष्टुर्वमानं क्रमेण हविश्चतुष्टयस्य मध्या-

हींति । एतदेनेक्तानां श्रणार्कर्मसर्षरत्याश्रयुजीकर्मग्रयणप्रत्यनरोहणानां प्रायश्चित्तमिति मन्त्रव्यम् । पार्वणश्राद्धाष्टकाश्राद्ध-
योस्तत्प्रकरणोक्तप्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति ॥

॥ इति श्रीमद्वृत्सिंहीये प्रयोगपरिजालेऽष्टकाश्राद्धविधिः समाप्तः ॥

अवसितोऽत्र पौडशसंस्कारात्मकः पाकसंस्थासंक्षेपयुक्तः प्रथमो भागः ॥

अयं ग्रन्थः गोमान्तकप्रान्तविराजमानमुपसिद्धपेडणेग्रागवास्तब्धेन
पणशीकरोपाह्वचिद्धरश्रीमहद्धमणशर्मतनुजनुपा वासुदेवशर्मणा संस्कृतः

मुन्थां श्रेष्ठिवर श्रीमान् तुकारामं जावजी इत्यभिर्येन स्वीये निर्णयसागराख्य-

मुद्रणयधालये रामचन्द्र येसु शेडगेद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

साखिवाहनशाकः १८३८. सन १९१६ इसवी

Published by Tukaram Javaji and Printed by Ramchandra Yeshu Shedge, at the
Nirsaya Nagar Press, 23, Kolbbat Lane, Bombay

इति श्रीमञ्चुसिंहीयस्य प्रयोगपारिजातस्य

षोडशसंस्कारकाण्डं पाकसंस्थान्काण्डसंक्षेपश्च संपूर्णः ।